

श्रीः ऋक्संहिता

सायणाचार्यविरचितभाष्यसंहिता
पदपाठयुताच.

इयंच

तत्त्वविवेचकग्रंथप्रसारकसमित्याप्रेरितः तुकारामतात्याभिख्यः,
गणपतकृष्णाजीमुद्रायंत्रालयाधिपतिः आत्मारामकाह्लोबाभिख्यः;

इत्येताभ्यां

बोडसोपाह्वमहामहोपाध्यायराजारामशास्त्रि,
गोरेइत्युपाभिधशिवरामशास्त्रिभ्यांशोधयित्वा

मुंबय्यां

गणपतकृष्णाजीमुद्रायंत्रालयेमुद्रयित्वा

प्रकाशिता.

तस्याअयंद्वितीयोष्टकः

Acc. No. 29952
Date Recd. 8/24/11
VED
St. Card ✓
Log ✓
Photo ✓
Bk. Card ✓
Index ✓

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ॥ यं न त्वारुत कृत्याः स्युस्तं न मामिगजाननम् ॥ १ ॥
यस्य निःश्वसितं वेदायो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ॥ निर्ममेतमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥
प्रक्रियाप्रथमेकाण्डे साकल्येनोपवर्णिता । अत ऊर्ध्वं तनीज्ञेयास्मर्यते चक्रचिह्नचिह्नम् ॥ ३ ॥
अथ द्वितीयाष्टके प्रथमोऽध्याय आरभ्यते शतर्चिनामाद्ये मण्डले चतुर्विंशत्यनुवाकाः तेषु क-
दित्येत्यष्टादशानुवाकेषु सूक्तानि तत्र प्रवः पान्तमिति द्वितीयं सूक्तम् पंचोनेत्यनुवर्तमानात्पञ्चदश-
र्चम् ऋषिश्चान्यस्मादृषेरिति परिभाषया कक्षीवानृषिः अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् विश्वेदेवादेवता
प्रवो वैश्वदेवमित्यनुक्रमणिका अस्य विशेषविनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्र प्रथमा—

अम् प्रवः पान्तं रघुमन्यवो न्यो यज्ञं रुद्राय मीळुषे भरध्वम् ।
दिवो अस्तोष्यसुरस्य वीरैरिषु ध्येवमरुतो रोदस्योः ॥ १ ॥

प्र । वः । पान्तम् । रघुमन्यवः । अन्धः । यज्ञम् । रुद्राय ।
मीळुषे । भरध्वम् । दिवः । अस्तोषि । असुरस्य । वीरैः । इषु ध्याइवा
मरुतः । रोदस्योः ॥ १ ॥

हेरघुमन्यवः लघुक्रोधाः अक्रोधिनः ऋत्विजो वोयुष्माकं पान्तं पालनशीलं पातव्यं वायज्ञं याग-
साधनमन्धोऽन्धं आज्यसोमादिलक्षणं रुद्राय रुद्रः खंतद्धेतुभूतं दुरितं वा तस्य द्रावयित्रे ऐतन्नामका-
यदेवायमीळुषे फलस्य वर्षित्रे तदर्थं भरध्वम् प्रकर्षेण संपादयत अहं च इषु ध्येव इषु ध्यानशत्रून्-
थानिरस्यति तथा वीरैर्मित्राणां विविधमीरकैर्वीर्येपितैर्वा तदनुचरैर्मरुदादिभिः सह दिवोद्युलोक-
सकाशात् उपलक्षणमेतत् लोकत्रयादपि असुरस्य निरसितव्यानामसुराणां निरसितुः कर्मणि षष्ठी
निरसितान्तमेव देवं रोदस्योः निरोधनवत्योर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानान्मरुतश्च अस्तोषिस्तौमि ॥
पान्तं पान्तमित्यत्र पातेः शतृ पिबतेर्वा औणादिकोऽसः । मीळुषे दाश्वान्साह्वानितिक्रसुप्रत्ययान्तो नि-
पातितः चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमितिसंप्रसारणम् शासिवसीत्यादिनाषत्वम् । दिवः ऊडिद-

मित्यादिन्सविभक्तेरुदात्तत्वम् । अस्तोषि स्तौतेऽच्छान्दसोलुङ् । इषुध्येव इषवोधीयन्तेऽनेतीषुधीः
कर्मण्यधिकरणेचेतिदधातेःकिःकृत्स्वरेणान्तोदात्तः उदात्तयणोहल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

पत्नीवपूर्वहूतिवावृध्ध्याउषासानक्तापुरुधाविदाने ।
स्तरीनात्कंव्युतंवसानासूर्यस्यश्रियासुदृशीहिरण्यैः ॥ २ ॥
पत्नीऽइव । पूर्वहूतिम् । वृध्धयै । उषसानक्ता । पुरुधा ।
विदाने इति । स्तरीः । न । अत्कम् । विऽउतम् । वसाना ।
सूर्यस्य । श्रिया । सुदृशी । हिरण्यैः ॥ २ ॥

पत्नीव पत्नीयथापूर्वहूतिपत्युःपूर्वाह्वानंवृध्धयै वर्धयितुंशीघ्रगतिर्भवतितद्वत् उषासान-
क्ता अहोरात्रदेवतेऽपि पुरुधा बहुप्रकारंबहुविधैःस्तौत्रैःविदानेज्ञायमाने सत्यौ पूर्वहूतिं वृध्-
धयै अस्मदीयंपूर्वाह्वानंवर्धयितुंशीघ्रमागच्छतमितिशेषः यद्वा वृध्धयै अस्मद्वर्धनायपुरुधाबहु-
प्रकारंविदाने वर्धनोपायान्जानत्यौभवतमितिशेषः उषासानक्ता उषासोषसइतिपूर्वपदस्योषासा-
देशः देवताद्वन्द्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् अथकेवलोषाउच्यते—स्तरीः शत्रूणांहिसकस्तेजसा
च्छन्नोवाऽदित्यः सइवहिरण्यैर्हिरण्यवर्णैरश्मिभिः व्युतंविततंविशेषणसंबद्धं अत्कंअत्कं सन्त-
तंवारूपंवसानाआच्छादयन्तीधारयन्ती सूर्यस्यश्रियाशोभयासुदृशी शोभनंदृश्यमानासूर्यस्यपु-
रोगामिनीरश्मिभिःखल्वेषाजगद्भासयति तादृश्युषा अस्मत्पूर्वहूतिंपालयत्यित्यर्थः यद्वा हिरण्यैर्हि-
तरमणीयैःप्रकाशैर्धनविशेषैर्वासहागच्छतु ॥ व्युतं व्येजोनिष्ठायां वचिस्वपीत्यादिनासंप्रसारण-
म् । स्तरीः अवितृस्तुइतीकारप्रत्ययः ॥ २ ॥

अथतृतीया—

ममत्तुनःपरिज्मावसर्हामत्तुवातोअपांवृषण्वान् ।
शिशीतमिन्द्रापर्वतायुवंनस्तन्नोविश्वेवरिवस्यन्तुदेवाः ॥ ३ ॥
ममत्तु । नः । परिऽज्मा । वसर्हा । ममत्तु । वातः । अपाम् । वृषण्वान् ।
शिशीतम् । इन्द्रापर्वता । युवम् । नः । तत् । नः । विश्वे ।
वरिवस्यन्तु । देवाः ॥ ३ ॥

नोऽस्मान्वसर्हा वसनाहोर्गार्हपत्यादिरूपेण यद्वा वासकानामुच्छादकानां कृक्षादीनांह-
न्ताग्निः अथवा वसर्हावासाहोर्वासरस्य गमयिता परिज्मा परितोगन्ता आदित्यो मम तु मादयतु
तथा अपां वृष्ट्युदकानां वृषण्वान्वर्षणवान् वृष्ट्युत्पादको वातो वायुः अस्मान्मम तु किञ्च हे
इन्द्रा पर्वता इन्द्रः प्रसिद्धः पर्वतः पर्ववान्वृष्ट्यादि पूरणवान् पर्जन्यस्तौ युवं युवानोऽस्मान्मम तु ह्रिदि वा-
शिशीतं तीक्ष्णीकुरुतं शोधयतमित्यर्थः तत्तस्मात् यस्मादहं सर्वान् देवान्स्तौमि तस्माद्विश्वे सर्वे-
ऽपि देवाः नोऽस्माकं वरिवस्यन्तु प्रभूतमन्नं दातुमिच्छन्तु सप्तद्वान्नप्रदानेन प्रीणयन्त्वित्यर्थः ॥
मम तु मदीहर्षे अन्तर्भावितण्यर्था लोष्टिष्ठान्दसो विकरणस्य श्लुः द्विवचनम् । शिशितं ईहल्यघो-
रितीत्वम् बहुलं छन्दसीत्युक्त्या सस्येत्वम् । इन्द्रा पर्वतेत्यत्र देवता द्वन्द्वे चेति पूर्वपदस्यानङ्गादेशः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थी—

उत न्यामै यशसा श्वेतनायै व्यन्ता पान्ता औशिजो हुवध्वै ।

प्रवो नपातमपां कृणुध्वं प्रमातरा रास्पिनस्यायोः ॥ ४ ॥

उत । त्या । मे । यशसा । श्वेतनायै । व्यन्ता । पान्ता । औशिजः ।

हुवध्वै । प्र । वः । नपातम् । अपाम् । कृणुध्वम् । प्र । मातरा ।

रास्पिनस्य । आयोः ॥ ४ ॥

औशिजः उशिजः पुत्रः कक्षीवान् अहं मे तादर्थ्ये चतुर्थी मदर्थं यशसा यश इत्यन्तर्बलं कीर्तिर्वोच्य-
ते तद्वन्तौ व्यन्ता भक्षयन्तौ चरुपुरोडाशादिकं पान्ता पिबन्ता वाज्यसोमादिकं त्या तच्छब्दसमानार्थः
त्यच्छब्दः यौस्तुत्यत्वेन प्रसिद्धौ तावद्विनौ अत्र यद्यपि विशेषेण श्रुतः तथापि सूक्तस्य वैश्वदेवत्वा-
दुषः संबन्धाद्विवचनलिङ्गाच्चाश्विनाविति गम्यते तादृशावश्विनौ श्वेतनायै इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वि-
श्वं जगच्छेत्यन्त्या उषसः तत्संबन्धिनिकाले उषः कालीना ह्यानाय यजेयमिति शेषः हे ऋत्विजः वो-
युयं प्रथमार्थे द्वितीया अपामुदकानां नपातं नपातयितारं तासां नपातं वाग्निं अद्भ्यः ओषधिवनस्प-
तयः ताभ्योऽग्निरित्यपानं मृतत्वमग्नेः तदेवं प्रकृणुध्वम् करोति रत्रक्रिया सामान्यवाची क्रियाविशे-
षेस्तोत्रे पर्यवस्यति प्रकर्षेणस्तु ध्वमित्यर्थः किञ्च रास्पिनस्य रपतेरसतेर्वाशब्दनाथस्य घञन्तस्य
कृतसकारपंकारोपजनस्य रास्प इति भवति तदस्यास्तीति रास्पिस्तोत्रं तद्वान् रास्पिनः स्तोता तस्य
आयोः तादृशस्य मनुष्यस्य मम मह्यं मातरामातृवद्धितकारिण्यावहोरात्रदेवते अपि प्रकृणुध्वं अ-
थवा रास्पिनस्य एकोमत्वर्थे प्रत्ययश्छान्दसः प्रवर्षणध्वनियुक्तस्य वृष्ट्युदकस्य गमनशीलस्य
निर्मान्यावहोरात्रे प्रकृणुध्वम् ॥ व्यन्ता पान्ता उभयत्र सुपां सुलुगित्याकारः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी-

आवोरुवण्युमौशिजोहुवध्यैघोषेवशंसमर्जुनस्यनशे ।

प्रवःपूष्णेदावनआअच्छावोचेयवसुतातिमग्नेः ॥ ५ ॥ १ ॥

आ । वः । रुवण्युम् । औशिजः । हुवध्यै । घोषाइव । शंसम् ।

अर्जुनस्य । नशे । प्र । वः । पूष्णे । दावने । आ । अच्छ ।

वोचेय । वसुतातिम् । अग्नेः ॥ ५ ॥ १ ॥

हेदेवाः औशिजःकक्षीवानहंघोयुष्माकंसंबन्धिनरुवण्युं रवणीयंशब्दनीयं शंसंस्तोत्रंआ-
हुवध्यै युष्मदाह्वानाय अच्छावोचेय आभिमुख्येनब्रवीमि यद्वा अत्राप्यश्विनावेवोच्येते त-
स्मिन्पक्षेबहुवचनंपूजार्थं हेअश्विनौ वोयुष्मान्घोषेव एतन्नामिकाब्रह्मवादिनीव सायथा अर्जुन-
स्यश्वेतवर्णस्य स्वशरीरगतत्वग्रोगस्यनशेनाशनाय यथाश्विनोःशंसमकार्षीत् तद्वदहमपीत्यर्थः
हेदेवाः युष्मत्संबन्धिने दावने आ आभिमुख्येनफलस्यदात्रेपूष्णे पोषकाय एतन्नामकायदेवाया-
पि आकारस्याडोनुनासिकश्छन्दसीतिप्रकृतिभावः अच्छ आभिमुख्यगमनेनवोचेयस्तौमि व-
चपरिभाषणे लिङ्याशिष्यङ् वचउमित्युम् किञ्च अग्नेर्वसुतातिं तत्संबन्धिधनमपिवोचेय स्तौ-
मि तमेवाग्निम् ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेप्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

अथषष्ठी-

श्रुतंमेमित्रावरुणाहवमोतश्रुतंसदनेविश्वतःसीम् ।

श्रोतुनःश्रोतुरातिःसुश्रोतुःसुक्षेत्रासिन्धुरद्भिः ॥ ६ ॥

श्रुतम् । मे । मित्रावरुणा । हवा । इमा । उत । श्रुतम् । सदने ।

विश्वतः । सीम् । श्रोतुं । नः । श्रोतुरातिः । सुश्रोतुः । सुक्षेत्रा ।

सिन्धुः । अतद्भिः ॥ ६ ॥

हेमित्रावरुणा एतन्नामानावहेरात्राभिमानिदेवौ युवांश्चामाह्वानि हवा अस्मदाह्वानानि श्रुतं शृणुतं न केवलं अस्मदाह्वानं उत अपि च सद्ने यागगृहे विश्वतः उद्गात्रादिभिः सर्वतः क्रियमाणं सी एतत्स्तोत्रमपिश्रुतं किंच श्रोतुरातिः सर्वत्र श्रूयमाणधनः तादृशदानो वा सुश्रोतुरस्मदाह्वानस्य सम्यक् श्रोतासिन्धुर्जलाभिमानिदेवः सुक्षेत्रा सुक्षेत्राणि अद्भिर्वृष्टिजलैः क्लेदयन्निति शेषः यद्वा अस्मत्क्षेत्राण्यद्भिः सुक्षेत्राणिसस्यादिसमृद्धानि कुर्वन्तो हवं श्रोतुशृणोतु सुक्षेत्रत्वलाभाय शृणोत्वित्यर्थः ॥ हवा इमा उभयत्र विभक्त्या आकारः । श्रुतमित्यत्र बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् ॥ ६ ॥

अथ सप्तमी—

स्तुपेसावावरुणमित्ररातिर्गवांश्शतापृक्षयामेषु पञ्चे ।
श्रुतरथे प्रियरथे दधानाः सद्यः पुष्टिं निरुन्धानासो अगमन् ॥ ७ ॥

स्तुपे । सा । वाम् । वरुण । मित्र । रातिः । गवाम् । शता ।
पृक्षयामेषु । पञ्चे । श्रुतरथे । प्रियरथे । दधानाः । सद्यः ।
पुष्टिम् । निरुन्धानासः । अगमन् ॥ ७ ॥

हेमित्र हेवरुणदेव वांयुवामहंस्तुपेस्तुवे व्यत्ययेन मध्यमः युवयोः संबन्धिनी सा प्रसिद्धारातिर्दानं शताशतानां शतसंख्यानामपरिमितानां गवांसंबन्धिनी असंख्यातगोविषयारातिः पञ्चेक्षीवतिमपि पृक्षयामेषु पृक्षइत्यकारान्तोऽप्यस्ति पृक्षाणामन्नानां नियमनं येषु स्तोत्रेषु यज्ञेषु वातेषु निमित्तभूतेषु भवत्विति शेषः किंच मित्रादयो देवाः श्रुतरथे सर्वत्र प्रसिद्धरथोपेतप्रियरथे प्रीयमाणरथयुक्ते सर्वदा रथप्रिये पञ्चेमव्येव दधानाः प्रीतिं धारयन्तः सद्यः आगमनानन्तरमेव पुष्टिं गवादिपोषं निरुन्धानासः अवरुन्धानाः अस्मास्वेवस्थापयन्तः यद्वा मयि पुष्टिं दधानाः कुर्वाणाः निरुन्धानासः कृतामेव पुष्टिं मयि स्थिरां कुर्वन्तः अगमन् आगच्छन्तु ॥ रातिः रादाने भावेक्तिन् मन्त्रेष्वेत्यादिना किन उदात्तत्वम् । शता सुपांसुलुगिति षष्ठ्याः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । दधानाः जुहोत्यादिवाच्छपः श्लुः अगम्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । अगमन् गमेच्छान्दसेलुङि मन्त्रेष्वेत्यादिना चैर्लुक् गमहनेत्युपशालेपः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी-

अस्यस्तुषे महिमघस्यराधः सचासनेमनहुषः सुवीराः ।
जनोयः पञ्जेभ्योवाजिनीवानश्वावतोरथिनोमह्यसूरिः ॥ ८ ॥

अस्य । तुषे । महिःमघस्य । राधः । सचा । सनेम । नहुषः ।
सुवीराः । जनः । यः । पञ्जेभ्यः । वाजिनीवान् । अश्ववतः ।
रथिनः । मह्यम् । सूरिः ॥ ८ ॥

महिमघस्य महिमहत्पूज्यंमघोधनंअन्वायस्यदेवसंघस्यसतथोक्तः तादृशस्यास्यराधो-
धनंस्तुषेस्तुवे व्यत्ययेनमध्यमः धनलाभायप्रभूतधनंदेवसंघस्तौमीत्यर्थः किंच नहुषः मनुष्यना-
मैतत् परस्परस्नेहबन्धोपेताःमनुष्यावयंकक्षीवन्तः सुवीराः शोभनपुत्राद्युपेताःसन्तः सचास-
ह परस्परैकमत्येन सनेम त्वदत्तंधनंसंभजेमलभेमहि देवसंघोविशेष्यते योजनोदेवजनः यश्च
देवसंघः पञ्जेभ्यः अङ्गिरोगोत्रोत्पन्नेभ्यः कक्षीवद्भ्यः पञ्जावाब्धिरसङ्गतिश्रुतेः । तेभ्योवाजि-
नीवान् वाजोऽर्जतद्वतीक्रियावाजिनीतयातद्वान्भवतियद्वैकोमत्वर्थीयप्रत्ययश्छान्दसः अस्म-
भ्यंप्रदेयेनदत्तेनवाजेनतद्वान्भवतीत्यर्थः यश्चदेवसंघोश्वावतः बहुभिस्तद्वैतैरश्वैस्तद्वतोरथिनोर-
थवतोमह्यसूरिः मेरकोभवति अश्वानांस्थानांमेरयितारं देवसंघंस्तुषेइत्यर्थः ॥ सुवीराः वीरवी-
र्यैचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अश्ववतः अश्वशब्दस्यमन्त्रेसोमाश्वेत्यादिनामतुषिर्दीर्घत्वम् ॥ ८ ॥

अथनवमी-

जनोयोमित्रावरुणावभिधुगपोनवांसुनोत्यक्षण्याधुक् ।
स्वयंसयक्ष्मंहृदयेनिधत्त आपयदीहोत्राभिर्ऋतावा ॥ ९ ॥

जनः । यः । मित्रावरुणौ । अभिःधुक् । अपः । न । वाम् ।
सुनोति । अक्षण्याःधुक् । स्वयम् । सः । यक्ष्मम् । हृदये । नि ।
धत्ते । आप । यत् । ईम् । होत्राभिः । ऋतवा ॥ ९ ॥

हेमित्रावरुणौ युष्माकं योजनो अभिधुक् अभितोद्गोम्हाभवति अयष्टाभवतीत्यर्थः य-
श्च अक्षणायाधुक् चक्रेण मार्गेण द्रुहति अन्यथा प्रकारेण द्रुहति द्रोहप्रकार उच्यते वांयुवां अपः
सोमरसान्नसुनोति अभिष्वनं करोति युषामतिक्रम्य अन्यदेवतार्थं सुनोतीत्यभिप्रायः अयमे-
व अक्षणायाद्रोहः समूहो द्विविधो जनः स्वयं यक्ष्मं व्याधिं हृदये स्वचित्ते निधत्ते स्थापयति अनु-
ष्ठातृणां भोगान्पश्यन् व्यथितो भवतीत्यर्थः यत् लिङ्गव्यत्ययः यत्कविलक्षणः पुमान् कृतावा य-
ज्ञवान् परिगृहीतयज्ञः होत्राभिः बाङ्गमैतत् स्तुतिवाग्भिः ईमेन सोमरसं आपव्याप्नोति स्तुष-
न्तो ममभिषुणोतीति यावत्सनरः पृतसुयातीति वक्ष्यमाणेन सह संबन्धः ॥ अभिधुक् द्रोहः सत्सु द्वि-
षेति कृष् संहितायां भूषावच्छान्दसः । कृतावेत्यत्र छन्दसीव निपाविति मत्वर्थी यो वनिष् अन्ये-
षामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घत्वम् ॥ ९ ॥

अथ दशमी—

सवार्धतो न नहुषो दंसुजुतः शर्धस्त्रो न रांगूर्तश्रवाः ।

विसृष्टरातिर्यातिबाह्वसृत्वा विश्वासु पृतसु सदमिच्छूरः ॥ १० ॥ २ ॥

सः । वार्धतः । नहुषः । दंसुजुतः । शर्धः स्तरः । नराम् । गूर्तश्रवाः ।

विसृष्टरातिः । याति । बाह्वसृत्वा । विश्वासु । पृतसु । सदम् ।

इत् । शूरः ॥ १० ॥ २ ॥

हेमित्रावरुणौ युवांगतमन्त्रावसानो कलक्षणो युष्मत्पूजको जनो दंसुजुतः दान्तैरश्वैः सुष्ठु मे-
रितः अतएव नरानं नराणां शर्धस्तरः अतिशयेनाभिभविता अथवा अतिशयेन बलवान् नराणां स्व-
समानानां मध्ये गूर्तश्रवाः उद्धूर्णदीप्तिः प्रख्याता चोवा विसृष्टरातिः अर्थिभ्यः प्रदत्तधनः एवमहा-
नुभावः शूरः सन् विश्वासु पृतसु सर्वेषु जन्मेषु संग्रामेषु वार्धतः महत्त्वमैतत् हिंसकान् सहतोऽपि मनुषो-
मनुष्यमामैतत् मनुष्यान् शत्रून्पतिबाह्वसृत्वा भृशं सर्ता अशंकितगमनः सन् सदमिच्छूरः सदैव याति ॥
च्छति ॥ दंसुजुतः दासेर्विच तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । गूर्तश्रवाः गुरी उद्यमने
मसत्समिषत्तेत्यादौ निपातना निष्ठान्त्वाभावः । विसृष्टरातिः विपूर्वात्सुजतेः कर्मणि निष्ठा गति-
रनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । पृतसु पदादिषु मास्प्-
स्त्रूमासुपसंख्यानमिति पृतमाशब्दस्य पृदादेशः सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । बाह्वसृत्वा
सर्वे रन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति कृनिप् ॥ १० ॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेद्वितीयोवर्गः ॥२॥

अथैकादशी—

अध॒ग्मन्ता॒नहु॒षो॒हव॑सूरेःश्रो॒तारा॒जानो॒अमृ॑तस्यमन्द्वाः ।
न॒भो॒जुवो॒यन्निर॒वस्य॑राधःप्रश॑स्तयेमहि॒नारथ॑वते ॥ ११ ॥

अध॑ । ग्मन्त॑ । नहु॑षः । हव॑स् । सूरेः । श्रोत॑ । राजा॑नः । अमृ॑तस्य ।
मन्द्वाः । नभः॑ । जुवः । यत् । नि॒रव॑स्य । राधः । प्र॒शस्त॑ये । म॒हिना॑ ।
रथ॑वते ॥ ११ ॥

हेराजानोराजमानाः सर्वस्येश्वरावा हेमन्द्वाः मादयितारोविश्वेदेवाः यूयंअमृतस्यअमर-
णस्यसूरेः स्तोत्रादिमेकस्यनहुषोमनुष्यस्यममहवमाह्वानंश्रोतशृणुत बहुलंछन्दसीतिशपोलुक्
अमृतस्येत्यत्रबहुव्रीहौ नञोजरमरमित्रमृताइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं अभ अथश्रवणानन्तरं ग्मन्त
आगच्छत गमेश्छान्दसोलट् मध्यमबहुवचनस्यव्यत्ययेनतः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् गमहने-
त्युपधालोपः किमर्थमागमनं उच्यते—नभोजुवोनभसिव्याप्तायूयंयद्यस्मान्निरवस्यनिर्गतरक्ष-
कस्ययुष्मद्भतिरेकेणरक्षकान्तररहितस्य अथवानिर्गतोमुखादुच्चरितोरवःशब्दः स्तोत्ररूपोय-
स्यतादृशस्यरथवतेरथवतोयजमानस्यषष्ठ्यर्थेचतुर्थी महिना महिन्नामाहात्म्येन मकारलोपश्छा-
न्दसः तेनयुक्तराधःसमृद्धिसाधनंहविलक्षणधनं संराधकंस्तोत्रंवाप्रशस्तयेप्रशंसितुंकामयध्वे
तस्मादाह्वानंशृणुत आगच्छतचेति ॥ ११ ॥

अथद्वादशी—

ए॒तंश॑र्ध॒धाम॒यस्य॑सूरेरित्य॒वोच॑न्दश॒तय॑स्य॒नंशे॑ ।
द्यु॒म्नानि॒येषु॑व॒सुता॑तीरा॒रन्वि॑श्वे॒सन्व॑न्तुप्रभु॒थेषु॑वाज॑म् ॥ १२ ॥

ए॒तम् । श॑र्धम् । धा॒म् । य॒स्य॑ । सू॒रेः । इति॑ । अ॒वोच॑न् ।
द॒श॒स्तय॑स्य । न॒ंशे॑ । द्यु॒म्नानि॑ । येषु॑ । व॒सु॒तातिः॑ । र॒रन् । वि॒श्वे ।
स॒न्व॑न्तु । प्र॒भु॒थेषु॑ । वाज॑म् ॥ १२ ॥

यस्यसूत्रेः हविरादिमेकस्ययजमानस्य संबन्धिनोदशतयस्य दशेन्द्रियसंबन्धकत्वेन दशाव-
यवस्यान्नस्यनशेषास्येवयमाहूताःस्म तस्मैयजमानायैतमिदानींदातव्यत्वेनवर्तमानं शर्धपरेषाम-
भिभावकमन्नतत्प्राप्तिहेतुबलंवा धामविदधामकरवाम इत्यवोचन्देवाः धाम दधातेर्लुङि ग्रातिस्थे-
तिसिचोलुक् वचेरकारस्यउभ अस्यतिवक्तीत्यादिनाच्चेरङ् येषुदेवेषु द्युन्नानि द्योतमानानिअन्नानि
वसुतातिः वसूनांधनानांतातिर्विस्तारश्च वसून्त्येववा रारन् रमन्तेभृशं तातिः तनोतेःकिनिव्य-
त्ययेनात्वं मरुद्वाधादित्वापूर्वपदान्तोदात्तत्वं यद्वा स्वार्थिकस्तातिल् रारन्नितिरमतेर्यङ्लुगन्तस्य
लुङिरूपं तेविश्वेसर्वेदेवाः प्रभृथेषुप्रकृष्टभरणेषु यागेषुवाजमन्नं सन्वन्तुददतुप्रयच्छन्तु षणुदाने
यद्वा यस्यसूत्रेःस्वभूतस्यच दशतयस्य दशचमसेष्ववस्थितस्यसोमस्यप्राप्तयेवयमाहूताःस्म तस्मै
एतंशर्धं धामेत्यवोचन् यस्मादेवंतस्मात् प्रभृथेषु यागेषुवाजं तादृशंसोमलक्षणमन्नंविश्वेदेवाः
सन्वन्तु संभजन्तां वनषणसंभक्तावित्यस्यव्यत्ययेनउप्रत्ययः कीदृशेषु यज्ञेषु येषु वसुतातिः
वसूनांहविलक्षणानां धनानांवाविस्तारयितारऋत्विजोवचनव्यत्ययः द्युन्नानिद्योतमानानिहवीं-
षिरारन् ददति रादाने लोटि छान्दसःशपःश्लुः छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वादातोलोपइटिचे-
त्याकारलोपः अतएवाभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वाभावश्च ॥ १२ ॥

अथत्रयोदशी-

मन्दा॑महे॒दश॑तयस्यधा॒सेर्द्वि॑र्यत्पञ्च॒बिभ्र॑न्तो॒यन्त्य॑न्ना ।

किमि॒ष्टाश्व॑इ॒ष्टर॑श्मिरेत॒ईशा॑नास॒स्तरु॑षऋ॒जते॑नृन् ॥ १३ ॥

मन्दा॑महे । दश॑तयस्य । धा॒सेः । द्विः । यत् । पञ्च । बिभ्र॑न्तः ।

यन्ति । अन्ना । किम् । इ॒ष्टःश्वः । इ॒ष्टःर॑श्मिः । ए॒ते । ईशा॑नासः ।

तरु॑षः । ऋ॒जते॑ । नृन् ॥ १३ ॥

मन्दामहेस्तुमोवयंदेवान् मदिस्तुतौ इदित्वान्नुम् किमर्थं दशतयस्यधासेः दशेन्द्रियतृप्तिसा-
धनत्वेनदशावयवस्यान्नस्यपुष्ट्यर्थयद्यस्मात् द्विःपञ्च दशविधान्यन्नानिदशचमसगृहीतत्वाद-
न्नस्यदशविधत्वं एवंविधमन्नंविभ्रतोधारयन्तोदशचमसाध्वर्यवोयन्तिहोमायगच्छन्त्याहवनी-
यंपति यद्वाश्वमेधिकानिदशान्निजुहोतीत्यान्नातान्याज्यमध्वादीनिदशविधान्यन्नानिविश्वे-
भ्योदेवेभ्योहोतुंधारयन्तोयन्तियदा तदामन्दामहइति नचेष्टाश्वप्रभृतीन्त्यष्टून्विहाय क-

त्मादस्मात्प्रत्यागमिष्यन्तीतिवाच्यम् तरुषः शत्रूणां तारकान् तरतेरौणादिकः उसिः नृन्ने-
 न्कर्मणां एवमहानुर्भावान् वरुणादीनिष्ठाश्वः एतन्नामकोराजा किमृजते किं प्रसाधयति त
 प्पेष्टरश्मिश्च किमृजते एते इदानीं वर्तमाना ईशानासः पृथिव्या ईश्वराराजानश्च नमसाधयन्ति य-
 द्वा येषां स्तोतृणां अस्माकमेतेस्तु ता देवाः ईशानासः स्वामिनः किल तादृशान् तरुषः शत्रूणां तार-
 कान् नृन् कर्मनिर्वाहकान् अस्मानिष्ठाश्वादयः किं साधयन्ति किमुपद्रवन्ति नमभवन्तीत्य-
 र्थः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशी—

हिरण्यकर्णं मणिग्रीवमर्णस्तन्नो विश्वे वरिवस्यन्तु देवाः ।
 अर्यो गिरः सद्य आजग्मुषीरोस्त्राश्चाकन्तु भयेष्वस्मे ॥ १४ ॥

हिरण्यः कर्णम् । मणिः ग्रीवम् । अर्णः । तत् । नः । विश्वे ।
 वरिवस्यन्तु । देवाः । अर्यः । गिरः । सद्यः । आ । जग्मुषीः । आ ।
 उस्त्राः । चाकन्तु । उभयेषु । अस्मे इति ॥ १४ ॥

हिरण्यकर्णं हिरण्यविकारकुण्डलाद्युपेतकर्णं मणिग्रीवं रत्नाद्युपेतकंठं एतद्वयं सर्वावयव-
 त्याप्युपलक्षणमेवं सर्वाङ्गाभरणयुक्तं तत्पसिद्धं अर्णः अरणीयं रूपं तद्वन्तं पुत्रादिकमित्यर्थः उक्त-
 तक्षणं अस्मदीयं रूपं वानोऽस्माकं विश्वे सर्वे देवा वरिवस्यन्तु परिचरन्तु प्रयच्छन्त्वित्यर्थः अर्यः
 भ्ररणीयः विश्वेषां देवानां सद्योजग्मुषीस्तोतुर्मुखान्निर्गच्छन्तीर्गिरःस्तुतीः उस्त्राः विकारप्रकृति-
 ाब्दः क्षीराज्यादीनि हवींषिच सद्यः अस्मदागमनानन्तरमेव चाकन्तु कामयन्तां छान्दसः शपः श्लुः
 इरस्मैपदंच । यद्वा यद्भुकिनुगभावः आचकन्त्विति वा योज्यं पर्याप्तं कामयन्तामित्यर्थः केष्वि-
 तितदुच्यते—अस्मे अस्माकं संबन्धिषूभयेषु स्तोतृषु यष्टृषु च यद्वा अस्माकं उभयेषु ऐहिकामुष्मिक-
 विषयेषु भयविधेषु फलेषु ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशी—

चत्वारो मामशरीरस्य शिश्वस्त्रयो राज्ञ आयवसस्य जिष्णोः ।
 रथो वा मित्रावरुणा दीर्घाप्साः स्यूर्मगभस्तिः सूरौ नाद्यौत् ॥ १५ ॥ ३॥

चत्वारः । मा । मशशारिंस्य । शिश्वः । त्रयः । गुहः । आयवसस्य ।
जिष्णोः । रथः । वाम् । मित्रावरुणा । दीर्घऽअप्साः ।
स्यूमङ्गभस्तिः । सूरः । न । अद्यौत् ॥ १५ ॥ ३ ॥

मामांक्षीवन्तं मशशारिंस्यमशकीकृत्यभृशंश्रृणातिशारयतिवामित्रानितिमशशारः ए-
तन्नामकस्यराज्ञः शिश्वः शिशवः शिशुवदप्रबुद्धाःचत्वारःपुत्राःबाधन्तइतिशेषः शिशुशब्दस्य
जसादिषुछन्दसिवावचनमितिगुणाभावः तथा आयवसस्यसर्वतःप्राप्तान्नस्यएतन्नाम्नोराज्ञोजि-
ष्णोर्जयशीलस्यपुत्रास्त्रयस्तेऽपिबाधन्तइतिशेषः हेमित्रावरुणाएतन्नामानौदेवौ वांयुवयोःसंबन्धी
रथोदीर्घाप्साः अप्सइतिरूपनाम अतिविस्तृतरूपः स्यूमगभस्तिः स्यूममिति सुखनाम सुखक-
रदीप्तिःसन् सूरान सूर्यइव अद्यौत् द्योततांयुक्तानामस्मद्विरोधिनांपुरतःस्फुरन्भयजनकोभवत्वि-
त्यर्थः द्युतेश्छन्दसिलुङ्लिट्इति लुङ् द्युङ्गोलुङीतिपरस्मैपदम् सिचिवृद्धिःपरस्मैपदेष्विति
वृद्धिः बहुलंछन्दसीतीडभावः हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ यद्वा द्युअभिगमने आदादिकः छान्द-
सेलङि उतोवृद्धिर्लुकिहलीतिवृद्धिः ॥ १५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

कदित्थेत्यस्मिन्नष्टादशानुवाकेषुसूक्तानि तत्रपृथूरथइतितृतीयंसूक्तंत्रयोदशर्चं अत्रानु-
क्रमणिका—पृथुःसमोनोषस्यंत्विति दीर्घतमसःपुत्रःकक्षीवानृपिः ऋषिश्चान्यस्माद्वेषेरितिपरिभा-
षितत्वात् अनादेशपरिभाषयात्रिष्टुप्छन्दः तुशब्दप्रयोगादिदमादिकेसूक्तेउषोदेवताके प्रातरनु-
वाकेउषस्येकतावस्यचोत्तरस्यचविनियोगः अथोषस्यइतिसूत्रितम् पृथूरथइतिसूक्तेप्रत्यर्चिरि-
त्यष्टाविति तथाश्विनशस्त्रेइदमादिसूक्तद्वयस्यविनियोगः प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ।

तत्रप्रथमा—

पृथूरथोदक्षिणायाअयोज्यैर्नदेवासोअमृतासोअस्थुः ।
कृष्णादुदस्थादर्याश्चिक्वित्सन्तीमानुषायक्षयाय ॥ १ ॥
पृथुः । रथः । दक्षिणायाः । अयोजि । आ । एनम् । देवासः ।
अमृतासः । अस्थुः । कृष्णात् । उत् । अस्थात् । अर्या ।
विऽहायाः । चिक्वित्सन्ती । मानुषाय । क्षयाय ॥ १ ॥

दक्षिणायाः प्रवृद्धायाः स्वव्यापारकुशलायाः उपोदेवतायाः पृथुर्विस्तीर्णोरथः अयोजि
अश्वैर्युक्तः सन्नद्धो भूत् अत्रयद्यपि देवताविशेषो न श्रुतः तथाप्युषस्यत्वादुषस इति गम्यते एनं सन्नद्धं
रथं अमृतासः अमरणधर्माणो देवासो देवनशीला हविर्भाजो देवाः आस्थुः आस्थितवन्तः देवयज-
नं गन्तुं आरूढा इत्यर्थः अनन्तरं सोषाः कृष्णात् निकृष्टवर्णा नैशात्तमसः सकाशात् उदस्थात् उ-
त्थिता भूत् कृष्णं कृष्यतेर्निकृष्टो वर्ण इति यास्कैः । कीदृशी सा अर्या अरणीया पूजनीया विहायाः
विविधगमनयुक्ता महती वा विहाया इति महन्नाम विहायाः यद्वा इति तन्नाम सुपाठात् मानुषायक्षया-
य मनुष्याणां निवासाय चिकित्सन्ती अन्धकारनिवारणरूपां चिकित्सां कुर्वती तमो निवारयन्ती-
त्यर्थः ॥ १ ॥

अथ द्वितीया—

पूर्वा विश्वस्माद्भुवनादबोधिजयन्ती वाजं बृहती सनुत्री ।
उच्चा व्यख्यद्युवतिः पुनर्भूरोषा अग्नप्रथमा पूर्वहूतौ ॥ २ ॥

पूर्वा । विश्वस्मात् । भुवनात् । अबोधि । जयन्ती । वाजं । बृहती ।
सनुत्री । उच्चा । वि । अख्यत् । युवतिः । पुनः । भूः । आ । उषाः ।
अग्न । प्रथमा । पूर्वहूतौ ॥ २ ॥

विश्वस्माद्भुवनात्सर्वस्मात्सुप्ताद्भूतजातात्पूर्वाप्रथमा सती यमुषाः अबोधि बुद्धा भूत् उषः
कालमवगत्य हि पश्चात्सर्वे प्राणिनः प्रतिबुद्धचन्ते कीदृशी सा वाजं गमनशीलं प्रकाशं निरवर्त्य-
धकारं जयन्ती पराभवं कुर्वती यद्वा वाजशब्दोऽन्नाम सुपठितत्वाद् अन्नाम अन्नं वै वाज इति श्रुतेश्च ।
यजमानार्थं अन्नं संपादयन्ती बृहती महती सनुत्री सर्वजगत्संभजन्ती दात्री वा प्रकाशस्य किंच सो-
षा उच्चा उच्चैः उन्नता सती व्यख्यत् विचष्टे सर्वजगत्पश्यतीत्यर्थः कीदृशी सा युवतिः मिश्रणशीला
नित्ययौवनावा पुनर्भूः पुनः पुनर्भव नशीला प्रतिदिनं वर्तमानत्वात् सोषाः पूर्वहूतौ सत्यां प्रथमा मु-
ख्या प्रकृष्टा सती आगन् देवयजनदेशं प्रत्यागच्छति प्रथम इति मुख्यनाम प्रतमो भवतीति यास्कैः ।
इतरदेवेभ्यः पूर्वमाहूता सती शीघ्रमेवागच्छतीत्यर्थः ॥ २ ॥

अथतृतीया-

यदद्यभागंविभजासिनृभ्यउषोदेविमर्त्यत्रासुजाते ।
देवनोअत्रंसवितादमूनाअनागसोवोचतिसूर्याय ॥ ३ ॥

यत् । अद्य । भागम् । विभजासि । नृभ्यः । उषः । देवि ।
मर्त्येऽत्रा । सुजाते । देवः । नः । अत्र । सविता । दमूनाः ।
अनागसः । वोचति । सूर्याय ॥ ३ ॥

सुजाते शोभनजनने देविदेवनशीले हेउषः उषःकालाभिमानिदेवते मर्त्यत्रा मनुष्याणां
पालयित्री त्वंअद्यास्मिन्काले नृभ्योमनुष्येभ्योयत् यंभागंभजनीयं स्वकीयप्रकाशस्यांशं
विभजासि विभज्यददासि यद्वा मर्त्यत्रा मर्त्येषुमध्ये नृभ्योनेतृभ्योमनुष्येभ्योयजमानेभ्यो-
देवानांभागंविभज्यददासि उषसिप्रवृत्तायांहविषोदीयमानत्वादुषसोदातृत्वमुपचर्यते अत्रास्मि-
न्भागविषयेदमूनाः यजमानेभ्योऽभिमतफलदानमनाः दमूनादममनावादानमनावादान्तमनावे-
तिनिरुक्तवचनम् । तादृशः सवितापेरकोदेवः नोऽस्माननागसोवोचति अपाषान् यागयोग्यान्
ब्रवीतु अनुगृह्णावित्यर्थः किमर्थंसूर्याय अस्मद्यागदेशंप्रतिसूर्यस्यागमनार्थम् ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी-

गृहंगृहमहनायात्यच्छादिवेदिवेअधिनामादधाना ।
सिषासन्तीद्योतनाशश्वदागादग्रमग्रमिद्धजतेवसूनाम् ॥ ४ ॥

गृहमऽगृहम् । अहना । याति । अच्छ । दिवेऽदिवे । अधि । नाम ।
दधाना । सिषासन्ती । द्योतना । शश्वत् । आ । अगात् ।
अग्रमऽअग्रम् । इत् । भजते । वसूनाम् ॥ ४ ॥

अहनाउषोनामैतत् अहनाद्योतनेतितन्नामसुपाठात् सादेवी दिवेदिवे प्रत्यहं दिवेदिवेद्य-
विद्यवीत्यहर्नामसुपाठात् गृहंगृहंतद्यज्ञगृहं अच्छआभिमुख्येनयातिगच्छति कीदृशी अधिअधि-
कंनामनमनं प्रहृत्य प्रतिहतमुद्योगंप्रकाशनरूपंदधाना धारयन्ती यद्वा अधिदधाना अधिकंधार-

यन्ती किञ्च सिषासन्ती संभक्तुमिच्छन्ती द्योतना कृत्स्नजगत् द्योतनशीला शश्वत् प्रतिदिनं आ-
गादागच्छति पूर्वयातीत्युक्तत्वात्पुनरागादिति वचनमावश्यकत्वादित्यर्थम् आगत्य च वसूनां ध-
नानां हविर्लक्षणानां अग्रमग्रमित् तत्तच्छ्रेष्ठभागं भजते सेवते स्वीकरोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमी—

भगस्य स्वसावरुणस्य जामिरुषः सूनृते प्रथमा जरस्व ।

पश्चासदध्या यो अघस्य धाता जयेमतं दक्षिणया रथेन ॥ ५ ॥ ४ ॥

भगस्य । स्वसा । वरुणस्य । जामिः । रुषः । सूनृते । प्रथमा ।

जरस्व । पश्चा । सः । दध्याः । यः । अघस्य । धाता । जयेम ।

तम् । दक्षिणया । रथेन ॥ ५ ॥ ४ ॥

सूनृते सुष्ठुमनुष्याणां नेत्रिउषः हेउषो देवते भगस्य सर्वैर्भजनीयस्यादित्यस्य स्वसासि
स्वसृस्थानीयासि तेन सहोत्पद्यमानत्वात् तद्वत्पूज्येत्यर्थः तथा वरुणस्य तमोवारकस्य सवितु-
र्देवस्य जामिरसि भगिनीस्थानीयासि एकस्मिन्नेव स्थाने उत्पद्यमानत्वात् जनयन्त्युत्पादयन्त्य-
स्यामपत्यमन्ये इति जामिः यद्वा जमतिगच्छति स्वोत्पत्तिस्थानादन्यत्रेति उक्तनिर्वचनद्वयमभिप्रे-
त्ययास्क आह—न जामये भगिन्यै जामिरन्येऽस्यां जनयन्ति जामपत्यं जमते वास्याद्गतिकर्मणो निर्गम-
न प्राया भवतीति । तादृशीत्वं प्रथमा इतरदेवस्यः पूर्वा उत्कृष्टा वासती जरस्वस्तुता भव जरतिस्तु-
त्यर्थः जरास्तुतिर्जरतेस्तुतिकर्मण इति यास्कः । पश्चा पश्चात्त्वत्पीत्यनन्तरं यो अघस्य धाता यः
कश्चिद्दुःखस्य तदुत्पादकपापस्य वाधारयितास्ति सदध्याः गच्छतु वचनव्यत्ययः दध्यतिर्ग-
त्यर्थः दध्यतिर्दध्नोतीति गत्यर्थे पुपाठात् यदि स पापी बलीयान्तं दक्षिणया प्रवृद्धया सहायभूतया त्व-
या रथेन अस्मदीयरथादिसाधनेन च जयेम ॥ ५ ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे चतुर्थो वर्गः ॥ ४ ॥

अथ षष्ठी—

उदीरतां सूनृता उत्पुर्न्धी रुदग्रयः शुशुचानासो अस्थुः ।

स्पाह्रावमूनि तमसापंगूह्या विष्कण्वन्त्युषसो विभातीः ॥ ६ ॥

उत् । ईरताम् । सूचताः । उत् । पुरंमधीः । उत् । अग्रयः ।
 शुशुचानासः । अस्थुः । स्पार्हा । वसूनि । तमसां । अपंङ्गूह्णा ।
 आविः । कृण्वन्ति । उपसः । विभ्रातीः ॥ ६ ॥

सूचताः मियसत्यामिकावाचः उदीरतां उद्गच्छन्तु हेऋत्विजः उत्कृष्टं यथाभवति तथा
 स्तोत्रं प्रवर्तयध्वं तथा पुरन्धीः पुरन्धयः पुरंशरोरंयासुधीयते याभिर्वाताः पुरन्धयः प्रज्ञाः प्रयोगवि-
 षयाः ता अप्युन्मिषन्तु प्रज्ञोपलक्षितानि कर्माणि प्रवर्तन्तामित्यर्थः यद्यपि प्राणवायुनाशरीरं धार्य-
 ते तथापि यो वै प्राणः सा प्राज्ञाया वा प्राज्ञासप्राण इति श्रुतेः । प्राणप्रज्ञयोरेकत्वात् प्राज्ञायाः शरीरधार-
 णमविरुद्धम् तथा अग्रयः आहवनीयाद्याः शुशुचानासः अत्यन्तं दीप्यमानाः उदस्थुः उत्तिष्ठन्तु
 प्रज्वलयन्त्वित्यर्थः किमर्थमेव मितितदुच्यते यतो विभ्रातीः विविधं भासमानाः उपसः उपोदेव-
 तास्तमसापगूह्णा अन्धकारेणात्यन्तं गोपितानि स्पार्हा स्पृहणीयानि वस्तूनि वासयोग्यानि यज्ञसा-
 धनभूतहविरादीनि आविष्कृण्वन्ति यथा वस्तुप्रकटीकुर्वन्ति तस्मात्स्तोत्रादिकं कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमी—

अपान्यदेत्यभ्यं न्यदेति विष्णुरूपे अहनी सचरेते ।
 परिक्षितोस्तमो अन्या गुहाकरद्यौः उषाः शोशुचता रथेन ॥ ७ ॥
 अपं । अन्यत् । एति । अभि । अन्यत् । एति । विष्णुरूपे
 इति विष्णुरूपे । अहनी इति । सम् । चरेते इति । परिक्षितोः ।
 तमः । अन्या । गुहा । अकः । अद्यौत् । उषाः । शोशुचता ।
 रथेन ॥ ७ ॥

इदानीमहोरात्रस्तुतिद्वारा उषाः स्तूयते विष्णुरूपे वक्ष्यमाणप्रकारेण नानारूपे अहनी
 अहश्चरात्रिश्रोभे संचरेते समित्येकीभावे सदैवाव्यवधानेन चरतः अत्राहः साहचर्योत्तमप्रतियोगि-
 त्वाच्चरात्रिरप्यहरित्युच्यते उत्तरत्रमन्त्रान्तरे अयमेवार्थः स्पष्टआघ्रातः—अहश्चरुष्णमहरर्जुनं च-
 विवर्तते रजसीवेद्याभिरिति । तयोर्मध्ये अन्यद्रात्रिरूपमहरपैति अपगच्छति प्रतिलोमं गच्छति वा
 अपेत्येतस्य प्रतिलोममिति यास्कः । अन्यच्च दिवसाख्यमहः अग्नयेति आभिमुख्येन गच्छति अ-
 भीत्याभिमुख्यमिति यास्कः । रात्र्यां प्रतिनिवृत्तायां अहरभिमुखमागच्छतीत्यर्थः विष्णुरूपे संचरेते

इतियदुक्तं तदेवस्पष्टीक्रियते—परिक्षितोः पर्यायेणनिवसतोः परिक्षपयतोर्वाप्राणिनां अहःस्वती-
तेषु आयुषःक्षयात्परिक्षपणमसिद्धम् तयोर्मध्येअन्यारात्रिस्तमस्तमोरूपा गुहा पदार्थानां गू-
हनंभूकः करोति अन्याअहरेकदेशभूतावोषाः शोशुचताभृशंदीप्तेनरथेनअद्यौत् द्योततेप्रका-
शते प्रकाशयतिवासर्वारात्रिस्तमोरूपत्वात्सर्वजगदावृणोति उषास्तु सर्वान्भावान्प्रकाशयती-
त्युषसःस्तुतिः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

सदृशीर्यसदृशीरिदुश्वोदीर्घसंचन्तेवरुणस्यधाम ।

अनवद्यास्त्रिंशतंयोजनान्येकैकाऋतुंपरियन्तिसद्यः ॥ ८ ॥

सदृशीः । अद्य । सदृशीः । इत् । ऊम् इति । श्वः । दीर्घम् ।

संचन्ते । वरुणस्य । धाम । अनवद्याः । त्रिंशतम् । योजनानि ।

एकाऽएका । ऋतुम् । परि । यन्ति । सद्यः ॥ ८ ॥

अद्यास्मिन्महानिसदृशीरित् परस्परंसदृश्यएव तथाश्वउड्वत् परस्मिन्महानिसदृशीः पर-
स्परंसदृश्यएवउशब्दोऽपिशब्दार्थः इच्छब्दएवार्थः अद्यतन्योपिस्वस्तनीभिःसदृश्यः स्वस्त-
न्यश्चाद्यतनीभिः एवमहरन्तरेणसादृश्यम् कथंसादृश्यमितितदुपपाद्यते—यदा नक्षत्राणिनदृश्यन्ते
सूर्यश्चनोदेति सउषसःकालः सचैकविंशतिघटिकाभिः षड्विंशतिपराभिश्चसंमितः सूर्योहिप्र-
तिदिनं एकोनषष्ट्यधिकपञ्चसहस्रयोजनानिमेरुं प्रादक्षिण्येनपरिभ्रमति तथासतियत्रयत्रलङ्का-
दिभूप्रदेशेसूर्यो गच्छति तस्यतस्यपुरस्तात्त्रिंशद्योजनंउषाअपिगच्छति सूर्योयस्मिन्देशेगच्छतित-
त्रिंशद्योजनंपुरस्ताद्देशस्थितानांउदितोदृश्यते एवंसर्वप्रदेशेष्वपि तथोषाअपियत्रगच्छतिततःपु-
रस्तात्त्रिंशद्योजनभूभागवर्तिनांउदितादृश्यते एवंलंकादिसर्वप्रदेशस्थितानामपिउषसःउदयोऽ-
वगन्तव्यः एवंचसति एकस्मिन्भूभागेयावत्कालंयथोषाःप्रकाशयति तथाभूभागान्तरेऽपितावन्-
कालंप्रकाशयति एवमुत्तरीत्या एकस्मिन्नेवाहनिसर्वप्रदेशवर्तिनामप्युषसःसदृश्यः प्रदेशबाहुल्यम-
पेक्ष्यउषसांबहुत्वाद्वहुवचनं एवमेकरूपाउषसःअनवद्याः शुद्धाः यासामुदयात्सर्वेभावाअनवद्या
भविष्यन्ति किमुक्तव्यंतासामनवद्यत्वं दीर्घउत्तरीत्यात्यन्तमायतं वरुणस्यतमोनिवारकस्
सूर्यस्यधामस्थानंमेरुवलयंसंचन्तेप्रतिदिनंसेवन्तेकियदूरमितितदुच्यते—त्रिंशतंयोजनानित्रिंश-
द्योजनानिपुरतःसूर्योयत्रयत्रोदेति ततस्तत्त्रिंशद्योजनंपुरस्तादुद्यन्तीत्यर्थः किंच आसामध्येए-
कैकोषाः लंकाद्येकैकभूभागवर्तिनांऋतुंगमनागमनादिरूपं कर्मतद्विषयांप्रज्ञांवा तथाच निरुक्तम्

ऋतुं दधिकाः कर्मवाप्रज्ञावेति । सद्यस्तदानीमेवस्वोदयकालएवपरियन्ति पुरितोगच्छन्ति निर्वह-
तीत्यर्थः तत्तद्भूभागविशेषेणसूर्यस्योदयोज्योतिःशास्त्रेप्रदर्शितः—उदयो योलङ्कायांसोस्तमयःस-
वेतुरेवसिद्धपुरे । मध्याह्नोयमकोट्यारोमकविषयेऽर्धरात्रःस्यादिति ॥ ८ ॥

अथनवमी—

जानत्यहः प्रथमस्य नाम शुक्रा रुष्णादजनिष्ट श्वितीची ।

ऋतस्य योषा न मिनाति धामा हरहर्निष्कृतमाचरन्ती ॥ ९ ॥

जानती । अहः । प्रथमस्य । नाम । शुक्रा । रुष्णात् । अजनिष्ट ।

श्वितीची । ऋतस्य । योषा । न । मिनाति । धाम । अहः अहः ।

निःस्कृतम् । आचरन्ती ॥ ९ ॥

उषाः प्रथमस्यमुख्यस्यप्रथमानस्य बाह्योदिवसस्यनामनमनमागमनं जानती अवगच्छ-
न्ती प्राणिनां प्रज्ञापयन्तीत्यर्थः सोषाः शुक्रास्वतोदीप्ता अतएव श्वितीची श्वैत्यंगच्छन्ती प्रकाशं
प्राप्नुवन्ती रुष्णाञ्जिह्वात्तमसः सकाशादजनिष्ट प्रादुर्भवति यद्यपितमसः सकाशात्तत्पद्यते त-
थापि तदनन्तरभावित्वात्तत्तत्पद्यते इत्युपचर्यते उत्पन्नासा ऋतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्य धाम ते-
जोयुक्तं स्थानं योषामिश्रयन्ती न मिनाति न हिनस्ति तदीयं तेजो न पराभवति अपितु अहरहः सर्वेष्व-
हः सुनिष्कृतमाचरन्ती अलंकारशोभां कुर्वती यद्वा ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य धाम देवयजनाख्यं
स्थानं योषामिश्रणशीला सती न मिनाति न हिनस्ति किंतु अहरहः सर्वेषु यागदिवसेषु निष्कृतं
हविरादीनां प्रकाशनरूपमलंकारं आचरन्ती कुर्वती तादृश्युषा अजनिष्टेति पूर्वज्ञानवयः ॥ ९ ॥

अथ दशमी—

कन्येव तन्वा उशाशदानां लपि देवि देवमियं क्षमाणम् ।

संस्मर्यमाना युवतिः पुरस्तादा विर्वक्षांसि रुणुषे विभाती ॥ १० ॥ १० ॥

क॒न्याऽइ॒व । त॒न्वा । शाश॑दाना । ए॒षि । दे॒वि । दे॒वम् । इ॒यंक्ष॑माणम्
स॒म॒स्म॒य॒मा॒ना । यु॒व॒तिः । पु॒रस्ता॑त् । आ॒विः । व॒क्षांसि॑ । कृ॒णु॒षे ।
वि॒द्भा॒ती ॥ १० ॥ ५ ॥

तन्वाशरीरेणशाशदाना शाशाद्यमानास्पष्टतांप्राप्नुवती शाशदानःशाशाद्यमानइतियास्कः ।
कन्येवकमनीयाकन्यकेव कन्याकमनीयाभवतिक्रियेनेतव्येतिवेतियास्कः । सायथाजनातिकेवि
वसनासंचरति तथा हेउषः त्वं कन्याकमनीयाप्रगल्भासतीतन्वाशरीरेणशाशदानास्पष्टतांगच्छन्तं
दृश्यसे पश्चात्प्रगल्भासती हेदेविदेवनशीले इयक्षमाणं यष्टुमिच्छन्तं अभिमतंदातुमिच्छन्तं वा-
देवंद्योतनस्वभावंसूर्यरूपंमियंएषिगच्छसि ततःपश्चाद्युवतिर्यौवनोपेतासतीपुरस्तात्पत्युःसूर्यस्य
पुरतः संस्मयमानासमीपद्धसन्ती हास्यंकुर्वतीविभातीअत्यन्तंभासमाना वक्षांसिवक्षसोपलक्षि-
तानवयवानाविष्कृणुषेप्रकटीकरोषि यद्वा युवतिरितिलुप्तोपमा यथालोकेप्रगल्भायोषिव पुरस्ता-
त्पियतमस्यपुरतः संस्मयमानादन्तप्रदर्शनाय ईषद्धसनंकुर्वती वक्षांसिवक्षसोपलक्षितानिगोप्या-
निबाहुमूलस्तनादीनि आविष्करोति तथात्वमपीत्यर्थः यद्वा पुरस्तात्पूर्वस्यांदिशि संस्मयमाना
स्मितोपमप्रकाशंकुर्वती युवतिः सर्वेषुभावेषुमिश्रणशीलावक्षांसिवक्षइतिरूपनाम दन्तस्था-
नीयानिनीलपीतादीनिरूपाण्याविष्करोषि ॥ १० ॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

अथैकादशी-

सु॒सं॒का॒शा॒मा॒तृ॒मृ॒ष्टे॒व॒योषा॑वि॒स्त॒न्व॑कृ॒णु॒षेदृ॒शेक॑म् ।
भ॒द्रा॒त्व॒मु॒षो॒वित॑र॒न्त्यु॒च्छ॒न॒त॒त्ते॒अ॒न्या॒उ॒षसो॑न॒श॒न्त ॥ ११ ॥
सु॒सं॒का॒शा । मा॒तृ॒मृ॒ष्टाऽइ॒व । योषा॑ । आ॒विः । त॒न्व॑म् । कृ॒णु॒षे ।
दृ॒शे । क॑म् । भ॒द्रा । त्व॑म् । उ॒षः । वि॒स्त॒र॑म् । वि॒ । उ॒च्छ॒ । न । त॒त्
ते । अ॒न्याः । उ॒षसः॑ । न॒श॒न्त ॥ ११ ॥

हेउषोदेवि मातृमृष्टामातृभिर्जननीभिःशुद्धीकृतायोषेव सुसंकाशाअत्यर्थं प्रकाशमानात्वं
तन्वैस्वकीयांतनुं दृशेसर्वेषांदर्शनायआविष्कृणुषे प्रकटयसि यथालोकेमात्रादिना स्वलंकृता

गोभनासती स्वकीयंलावण्योपेतं सर्वशरीरं दर्शनायाविष्करोति तद्वत्त्वमपीत्यर्थः अत्रकृमितिपा-
-पूरणः अत्रविशेषस्याभावात् शिशिरंजीवनायकमिति वत् तथाचयास्काचार्यः—मिताक्षरेष्वन-
-काः कमीमिद्वितीति । यद्वा कमितिसुखवचनः सुखं यथाभवति तथा आविष्कृत्युपेक्ष्यर्थः हेउषः
तएवंकरोषि अतोभद्राकल्याणशीला स्तुत्यावितरं व्युच्छ आवरकमन्धकारं विप्रकृष्टं यथाभव-
ते तथा विवासय अत्रयद्यपि विशेषेण श्रुतः तथापि प्रकाशनिवर्त्यत्वात् परिहरणीयत्वाच्च व्युदस-
नियंतमएवेति गम्यते किंच ते तव तत् व्युदसनं अन्याउषसः अतीता आगामिन्यश्च न नशंतं न व्या-
वृन्ति तथा व्युच्छेति भावः न शिष्याधिकर्मा इव न शति इति व्याप्तिकर्ममुपाठात् ॥ ११ ॥

अथद्वादशी—

अश्वावतीर्गोमतीर्विश्ववाराय तमानारश्मिभिः सूर्यस्य ।

परांचयन्ति पुनराचयन्ति भद्रानामवहमाना उषसः ॥ १२ ॥

अश्वेऽवतीः । गोमतीः । विश्ववाराः । यतमानाः । रश्मिभिः ।

सूर्यस्य । परां । च । यन्ति । पुनः । आ । च । यन्ति । भद्रा ।

नाम । वहमानाः । उषसः ॥ १२ ॥

अश्वावतीः अश्ववत्यः बहुभिरश्वैस्तद्वत्यः तथा गोमतीर्बहुभिर्गोभिस्तद्वत्यः विश्ववाराः
विश्वेवारावरणीयाः कालायासां तास्तथोक्ताः सार्वकालीना इत्यर्थः यद्वा विश्वे वरितारोयासुताः
विश्ववाराः भवन्ति विश्वैर्वरणीया इत्यर्थः सूर्यस्य रश्मिभिर्यतमानाः सूर्यरश्मिभिः साकंतमो-
निवारणाय प्रयत्नं कुर्वाणाः यद्यपि सूर्यरश्मय एव जगत्प्रकाशनाय प्रभवन्ति तथापि सूर्योदयात्पूर्वं
तमो निवारणस्यापेक्षितत्वात्तासामपि प्रयत्नमविरुद्धम् रश्मिदेवता अपि प्रकाशिका इत्यर्थः किंच
भद्रा भद्रकल्याणं स्तुत्यं वानामनमनं सर्वजनानुकूल्यं वहमानाः धारयमाणाः उषासः उषोदेवताः
परांचयन्ति परायन्ति च तथा पुनराचयन्ति पुनरायन्ति च परस्परापेक्षयोभयत्रचशब्दः याएवातीतेषु
दिनेषु गतास्ताएव पुनः पुनर्दिनान्तरेष्वप्यायन्ति जगन्निर्वाहाय प्रतिदिनं गतागतं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

अथत्रयोदशी—

क्रतुस्य रश्मि मनुयच्छमाना भद्रं भद्रं क्रतुमस्मासुधेहि ।

उषो नो अद्य सुहवा व्युच्छास्मासुरायो मघवं सुचस्युः ॥ १३ ॥ ६ ॥

ऋतस्य । रुश्मिम् । अनुद्यच्छमाना । भद्रम् । भद्रम् । क्रतुम् । अस्मासु
धेहि । उषः । नः । अद्य । सुहवा । वि । उच्छ ।

अस्मासु । रायः । मघवत्सु । च । स्युरिति स्युः ॥ १३ ॥ ६ ॥

हेउषः ऋतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्य रश्मिरश्मीन् अनुद्यच्छमाना आनुकूल्येन प्रवर्तमानात्वं भद्रं भद्रं क्रतुं तत्तत्कल्याणंस्तुत्यंवा लौकिकं वैदिकं कर्म तद्विषयां प्रज्ञांवा धेहि स्थापय हे-
उषः अद्येदानीं नोऽस्मदर्थं सुहवासुष्ठु आहुतासती व्युच्छ तमो विवासय प्रकाशं कुर्वित्यर्थः कि-
मर्थमितितदुच्यते—मघवत्सु मघमिति धननाम हविलक्षण धनयुक्तेष्वस्मासु यजमानेषु रायश्च स्युः
बहुविधानि धनानि संभवन्ति पूर्वोक्तेन क्रतुना सह समुच्चयार्थश्च शब्दः ॥ १३ ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमेषष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

उषा उच्छन्तीति त्रयोदश चतुर्थसूक्तैर्धर्मसः कक्षीवत आर्षम् त्रैष्टुभमुषस्य उषा उच्छ-
न्तीत्यनुक्रान्तं विनियोगस्तु पूर्वसूक्ते एवोक्तः ।

तत्र प्रथमा—

उषा उच्छन्ती समिधाने अग्नौ उद्यन्सूर्य उर्विया ज्योतिरश्रेत् ।

देवो नो अत्र सविता न्वर्थं प्रासां वीद्विपत्प्रचतुष्पदित्यै ॥ १ ॥

उषाः । उच्छन्ती । समऽङ्धाने । अग्नौ । उद्यन् । सूर्यः । उर्विया ।

ज्योतिः । अश्रेत् । देवः । नः । अत्र । सविता । नु । अर्थम् । प्र ।

असां वीत् । द्विषत् । प्र । चतुःषत् । इत्यै ॥ १ ॥

एषोषाः समिधाने अग्नौ अग्नित्वसामान्येनैकवचनं अग्निषु समिध्यमानेषु सत्सु कर्मार्थे कर्तृप्रयो-
गः उषः काले ह्याहवनीयादयः प्रज्वाल्यन्ते उच्छन्ती तमो विवासयन्ती उर्विया उरु बहुलं ज्योतिः
प्रकाशं अश्रेत् सेवते प्रकाशते प्रकाशयति वा सर्वं किमिव उद्यन्सूर्यः उपमाप्रधाननिर्देशः उदितः
सूर्य इव सूर्यो यथा प्रकाशयति तथेत्यर्थः अत्र त्वदुदयानन्तरं अस्मिन्कर्मणि वासविता देवः सर्वस्य
प्रेरकः सूर्यो नोऽस्मदर्थं नु क्षिप्रं अर्थं अर्थशब्दोऽत्र विशेषणवाची नपुंसकलिङ्गः अयं नर्थानि लुणव-

नृपांसीत्यादौ तथा दृष्टत्वात् । अरणीयं द्विषत् पादद्वयोपेतं मनुष्यादिरूपं धूनां प्रासावीत् अनुजाना-
तुददात्वित्यर्थः तथा चतुष्पत् पादचतुष्टयोपेतं गवादिरूपं धनं प्रासावीत् किमर्थं इत्यै द्विषदां च-
तुष्पदां च गमनाय यद्वा न इत्यादितिसंबन्धः अस्मद्गमनागमनादिव्यापारायेत्यर्थः ॥ १ ॥

अथ द्वितीया—

अमिनती दैव्यानि व्रतानि प्रमिनती मनुष्या युगानि ।
ईयुषीणामुपमा शश्वतीनामायतीनां प्रथमोषा व्यद्यौत् ॥ २ ॥

अमिनती । दैव्यानि । व्रतानि । प्रमिनती । मनुष्या । युगानि ।
ईयुषीणाम् । उपमा । शश्वतीनाम् । आयतीनाम् । प्रथमा ।
उषाः । वि । व्यद्यौत् ॥ २ ॥

दैव्यानि व्रतानि देवसंबन्धीन्यग्निहोत्रादीनिकर्माणि व्रतमितिकर्मनाम् व्रतं कर्वरमितितन्नामसु
पाठात् तानिकर्माणि अमिनती अहिंसतीमानप्रदानेनानुकूलं कुर्वती तथा मनुष्याणां युगानियुगो-
पलक्षितान्निमेषादिकालावयवान् प्रमिनती प्रकर्षेण हिंसन्ती आयुःक्षपयन्तीत्यर्थः यद्वा युगानि
युग्मानि परस्परसंयोगं प्रमिनती हिंसन्ती वियोगं कुर्वतीत्यर्थः उषः काले सर्वे यथा यथं स्वस्वव्यापारा-
गच्छन्तीति प्रसिद्धं किंच ईयुषीणां गच्छन्तीनां अतीतानां शश्वतीनां नित्यानामुषसां उपमा ताभिः
तदृशीत्यर्थः सादृश्यं च सदृशीरिदुःश्वइत्यत्रोक्तं । तथा आयतीनां प्रथमा आगमिनीनामुषसां प्र-
थमभाविनी सती व्यद्यौत् विशेषेण प्रकाशते यद्वा ईयुषीणां गमनशीलानां पश्वादीनां शश्वतीनां
तततिप्रवाहरूपेण नित्यानां उपमा तद्वन्नित्येत्यर्थः तथा आयतीनां रात्र्यवसानसमये उत्पद्यमानानां
प्रज्ञावागादीनां प्रथमभाविनी उषस्यागतायां वाचोबुद्धयश्च स्फुरन्तीति प्रसिद्धम् तादृशी देवी व्यद्यौ-
त् प्राणिनामनुग्रहाय द्योतते ॥ २ ॥

अथ तृतीया—

एषा दिवो दुहिता प्रत्यर्दशि ज्योतिर्वसाना समना पुरस्तात् ।
कृतस्य पन्थामन्वेतिसा धुप्रजानती वनदिशो मिनाति ॥ ३ ॥

एषा । दिवः । दुहिता । प्रति । अदर्शि । ज्योतिः । वसाना ।
 समना । पुरस्तात् । ऋतस्य । पन्थाम् । अनु । एति । साधु ।
 प्रजानतीऽइव । न । दिशः । मिनाति ॥ ३ ॥

एषोषाः दिवोद्योतमानात्मकस्यद्युलोकस्यदुहिता दुहितृस्थानीयाततउत्पद्यमानत्वाद्दुहितेत्यु-
 च्यते पुरस्तात्पूर्वस्यांदिशिप्रतिप्रत्येकं अदर्शिदृश्यते सर्वेषामपिप्राणिनामाभिमुख्येनप्रकाशत-
 इत्यर्थः कीदृशीसाज्योतिर्वसाना तेजोरूपं वस्त्रमाच्छादयन्ती तेजसाप्रकाशयन्ती समना सम्य-
 द्गनयित्रीचेष्टयित्री अन्तर्भावितण्यर्थोऽयं यद्वा सहयुगपदेव मन्यतेवबुध्यते प्राणिभिरितिसम-
 ना व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः सातादृशी ऋतस्यादित्यस्यपन्थां पन्थानमेरोःप्रान्तप्रदेशं अ-
 नुक्रमेणसाधुसम्यगेतिगच्छति सूर्योयत्रयत्रगच्छति तत्रतत्रपुरस्तादुषाअपिगच्छतीत्यर्थः सैव
 वेशेभ्यते—प्रजानतीव प्रियभूतस्यसूर्यस्यमार्गोमयापिगन्तव्यइतिचेतयन्तीव यथालोकेप्रिय-
 मेऽनुरागयुक्ताकाचिद्धर्तारं सर्वास्ववस्थासुनविमुञ्चति तथेयमपीत्यर्थः किंच दिशःप्रागा-
 दिकानमिनाति नहिनस्ति किंतूषायत्रगच्छतिसाप्राचीत्येवंप्रागादिव्यवहारं करोतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

उपोअदर्शिशुन्ध्युवोनवक्षोनोधाइवाविरक्तप्रियाणि ।
 अद्भसन्नसंसतोबोधयन्तीशश्वत्तमागात्पुनरियुषीणाम् ॥ ४ ॥
 उपो इति । अदर्शि । शुन्ध्युवः । न । वक्षः । नोधाःइव । आविः ।
 अकृत । प्रियाणि । अद्भसत् । न । संसतः । बोधयन्ती ।
 शश्वत्तमा । आ । अगात् । पुनः । आइयुषीणाम् ॥ ४ ॥

एषोषाः उपोइतिनिपातद्वयसमुदायात्मकएकोनिपातः सर्वैःसमीपएव अदर्शिदृश्यते तत्रदृष्टान्तः-
 शुन्ध्युवोनवक्षः अत्रनकारउपमार्थीयः उपरिष्ठात्प्रयुज्यमानत्वात् यत्रतुप्रतिषेधोविवक्षितः तत्रपुर-
 स्तान्नकारःप्रयुज्यते तथाचायस्कः—पुरस्तादुषाचारस्तस्ययत्प्रतिषेधतीति तस्योदाहरणंनेन्द्रदेवम-
 संसेतेति उपरिष्ठादुषाचारस्तस्येनोपमिमीतेइति तस्योदाहरणंदुर्मदांसोनसुरायामिति शुंध्युरा-
 देत्यः सर्वेषांशोधकत्वात् तस्यवक्षोवक्षःस्थानीयोरश्मिसमूहः सयथाप्रकाशमानोदृश्यते तथेत्यर्थः

यद्वा शुन्ध्युरिति जलचरः श्वेतवर्णः पक्षिविशेषः स यथा स्वकीयं वक्षः प्रकाशयन् दृश्यते बद्धदित्यर्थः किंच नो धाड्वपियाण्या विरुद्धत नवनंस्तोत्रं धारयतीति नो धाः एतन्नामार्महर्षिः देवतास्तुतिव्याजेन नानाविधैर्मन्त्रैः प्रियाणि स्वमनीषितान्याविष्कृतवान् तथैषापि स्वकीयानि सर्वलोकप्रियाणि तेजा-
स्याविरकरोत् किंच अद्भ्यसन्न अत्राप्युपमार्थीयोनकारः अद्यतइत्यद्भ्यसन्नं तस्य पाकाय गृहे हीदती-
त्यद्भ्यसत्पाचिका योषित् ससतो बोधयन्ती सा यथा स्वपतः पुत्रादीन् भोजनाय बोधयति तद्वत् यद्वा अ-
द्भ्येति गृहनाम वरूथं अद्भ्येति तन्नाम सुपाठात् तत्र सीदतीत्यद्भ्यसत्जननी सा यथा स्वपतः पुत्रादीन् उ-
षः काले प्रबोधयति तथा भुवनख्ये गृहे हीदन्ती तत्रत्यान् प्राणिनः प्रबोधयन्ती यमुषाः आर्इयुषीणां
आगमनशीलानां स्त्रीणां मध्ये श्वत्तमा आगात् पुनः पुनरागच्छति प्रातर्नियतमागच्छन्तीनां वार-
योषितां मध्ये स्वयमेका सती नियतमागच्छतीत्यभिप्रायः अत्र निरुक्तम्—उपादर्शिशुन्ध्युवः शुन्ध्यु-
रादित्यो भवति शोधनात् स्यैव वक्षोभासोऽध्यूढमिदमपीतरद्वक्षणे तस्मादेवाध्यूढं काये शकुनिरपिशुंध्यु-
रुच्यते शोधनादेवोदकचरो भवत्यापोऽपिशुन्ध्युव उच्यन्ते शोधनादेव नो धाक् ऋषिर्भवति नवनंदधाति-
स यथास्तुत्या कामाना विष्कुरुत एव मुषारूपाण्या विष्कुरुतेऽद्भ्यसदद्भ्यसन्नं भवत्यद्भ्यसादिनीति वानसा-
निनीति वा ससतो बोधयन्ती श्वत्तमा गात्पुनरेयुषीणां स्वपतो बोधयन्ती शाश्वतिक तमा गात्पुनरागा-
मिनीनामिति १ ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमी—

पूर्वे अर्धे रजसो अत्यस्य गवां जनित्र्यकृतप्रकेतुम् ।

व्युप्रथते वितरं वरीय आभापृणन्ती पित्रो रूपस्था ॥ ५ ॥ ७ ॥

पूर्वे । अर्धे । रजसः । अत्यस्य । गवां । जनित्री । अकृत ।

प्र । केतुम् । वि । ऊम् इति । प्रथते । विस्तरम् । वरीयः । आ ।

उभा । पृणन्ती । पित्रोः । उपस्था ॥ ५ ॥ ७ ॥

अत्यस्य व्यापनशीलस्य विसृत्तस्य रजसोरकस्यान्तरिक्षलोकस्य रजःशब्दोऽन्तरिक्ष-
लोकवाची लोकारजांस्युच्यन्ते इति यास्केनोक्तत्वात् । तस्य पूर्वे अर्धे पूर्वस्मिन् भागे जनित्री उत्पन्ना-
सती गवां दिशां रश्मीनां वा केतुं प्रज्ञानं प्राकृतप्रकर्षेण करोति यद्वा रजसोरंजकस्याहः रजःशब्दो-
हर्वाची असृगहनी रजसी उच्येते इति यास्केनोक्तत्वात् । तस्य पूर्वे अर्धे पूर्वस्मिन् भागे उषः काले गवां वा-

चांजनित्रीजनयित्रीउत्पादयित्री उषःकालेसर्वेषांप्राणिनांवाचःस्फुरन्तीतिप्रसिद्धम् यद्वा अन्यस्य कर्मसुस्थितस्यजन्तोःकेतुंगमनागमनादिरूपंकर्म । केतुरितिकर्मनाम केतःकेतुरितितन्नामसुपा-
ठात् प्राकृतप्रकर्षेणकरोति किंच पित्रोःपालयिष्योर्द्यावापृथिव्योःउपस्थाउपस्थेउत्सङ्गेअन्तरा-
लप्रदेशेस्थित्वाउभाउभेद्यावापृथिव्यौ पृणन्तीस्वतेजसापूरयन्ती यद्वा उभाउभयोः पित्रोरितिसं-
बन्धः वितरंविशिष्टतरं वरीयःउरुतरंअतिविस्तीर्णंयथाभवतितथाव्युप्रथतेविशेषेणैवप्रख्याता-
भवति प्रकाशतइत्यर्थः उशब्दोवधारणार्थःपादपूरणोवा मिताक्षरेष्वनर्थकाःकमीमिद्वितीति
एास्केनोर्कत्वात् ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

अथषष्ठी—

ए॒वे॒दे॒षा॒पु॒रु॒त॒मा॒दृ॒शे॒क॒ना॒जा॒मि॒न॒परि॒वृ॒ण॒क्ति॒जा॒मि॒म् ।

अ॒रे॒प॒सा॒त॒न्वा॒ऽशा॒श॒दा॒ना॒ना॒र्भा॒दी॒ष॒ते॒न॒म॒हो॒वि॒भा॒ती ॥ ६ ॥

ए॒व । इ॒त् । ए॒षा । पु॒रु॒त॒मा । दृ॒शे । क॒म् । न । अ॒जा॒मि॒म् ।

न । परि॑ । वृ॒ण॒क्ति॒ । जा॒मि॒म् । अ॒रे॒प॒सा॒ । त॒न्वा॒ । शा॒श॒दा॒ना ।

न । अ॒र्भा॒त् । ई॒ष॒ते॒ । न । म॒हः । वि॒भा॒ती ॥ ६ ॥

एषोषा एवेव इच्छब्दएवकारार्थः एवमेवइदानीं भासमानप्रकारेणैवपुरुतमाविपुलतमा
अत्यन्तविस्तृतासती अजामिं विजातीयमनुष्यादिजातिनपरिवृणक्ति परितःसर्वतो नवर्जयति
तथा जामिंसजातीयदेवजातिनपरिवृणक्ति नपरिवर्जयति मनुष्यादिकंदेवादिकंचतदुपलक्षितं
लोकद्वयंवाकात्स्न्येनप्रकाशयतीत्यर्थः किमर्थमिति तदुच्यते—दृशेकं सुखेनसर्वेषां दर्शनायसुखंयथा
भवतितथासर्वान्दर्शयितुंवा किंच अरेपसा अपापया निर्मलयातन्वाशरीरेण शाशदाना शाशा-
द्यमाना शाशदानःशाशाद्यमानइतियास्कैः । स्पष्टतांगच्छन्तीत्यर्थः विभातीविशेषेणप्रकाशयन्ती
साअर्भादल्पात् पुत्रिकादेःसकाशाक्षेपतेनगच्छति तमपिप्रकाशयति तथा महोमहतोमेर्वादेः
सकाशाक्षेपते नगच्छति तमपिप्रकाशयति पूर्वलोकद्वयंप्रकाशयति इत्युक्तं इदानीमस्मिंल्लोके
परमाणादिपर्वतपर्यन्तंल्लोकंप्रकाशयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथसप्तमी-

अ॒भ्रा॒तेव॒पुंस॑ए॒तिप्र॒ती॒ची॒ग॒र्ता॒रु॒गि॒व॒स॒न॒ये॒ध॒ना॒ना॒म् ।

जा॒येव॒प॒त्य॑उ॒श॒ती॒सु॒वा॒सा॒उ॒षा॒ह॒स्त्रे॒व॒नि॒रि॒णी॒ते॒अ॒प्सः ॥ ७ ॥

अ॒भ्रा॒ता॒इ॒व । पुं॒सः । ए॒ति । प्र॒ती॒ची । ग॒र्त॒इ॒आ॒रु॒गि॒व । स॒न॒ये ।

ध॒ना॒ना॒म् । जा॒या॒इ॒व । प॒त्ये । उ॒श॒ती । सु॒वा॒साः । उ॒षाः ।

ह॒स्त्रा॒इ॒व । नि । रि॒णी॒ते । अ॒प्सः ॥ ७ ॥

अभ्रातेवभ्रातुरहितेवपुंसः पित्रादीन् प्रतीचीस्वकीयस्थानात्पतिनिवृत्तमुखीसतीएतिगच्छति यथालोकेभ्रातुरहितायोषित्वोचितवासोलङ्कारादिलाभायपितुनेति सतिभ्रातरिसएवोचितप्रदानादिनासम्यक्तोषयति तदभावात्पितरमेवप्राप्नोति यद्वा सतिस्वभ्रातरिसएवपितुः पिण्डदानादिकंसन्तानकृत्यंकरोति तस्याभावात्स्वयमेवतत्कर्तुं पित्रादीन्गच्छति तद्वदियमुषाअपिस्वोचितप्रकाशादिलाभायस्वप्रकाशदानायवा पितृभूतंसूर्यमाभिमुख्येनगच्छति अयमेकोदृष्टान्तः तथा धनानांसनये गर्तारुगिव गर्तारोहिणीवेत्यपरोदृष्टान्तः गर्तइतिगृहनाम रुदरोगर्तइतितन्नामसुपाठात् अत्रौचित्येनराजपुरुषैः न्यायनिर्णेतृभिश्चाधिष्ठितस्थानमुच्यते तदारोहतीतिगर्तारुकृ यथा लोकेकाचिद्रतभर्तृकायोषिद्धनानांस्वकीयरिक्थानां सनयेलाभाय गर्तमागच्छति तांतुसस्याविचार्ययदीयंरिक्थंलभतेचेदक्षैःसन्ताड्य तदीयंधनंवितरन्ति तथेयमपिधनानांप्रीणनसाधनानांप्रकाशानांसनये लाभाय गर्तमाकाशं सूर्यनिवासस्थानं आरोहति देशविशेषाचारमपेक्ष्यैवंदृष्टान्तितं किंच पत्येउशतीकामयमानासुवासादुकूलादिशोभनवसनास्वलंकृतापूर्वरजोदर्शनसमये मलिनवस्त्रासती स्नानानन्तरंशोभनवस्त्राभरणैः शोभमानाविशेषेणपतिंभोगायकांक्षतीतेनसहसं क्रीडते तथेयमुषाःअपिनैशेनान्धकारेणावृतत्वात् मलिनवसनापिप्रभाते स्वतेजसावृतत्वात् सुवसनासती पतिस्थानीयेनसूर्येणसाकंसंक्रीडमाना हस्त्रेवहसनेव अप्सःदन्तस्थानीयानिरूपाणि नीलपीतादीनि यद्वा निरूप्यमाणानिपदार्थजातानि निरिणीते नितरांरिणीते गमयतिप्रकाशयतीत्यर्थः यथालोकेकाचिद्रमणीयायोषितिस्मितव्याजेनदन्तान्विवृणुते तथेयमपिसर्वाणि रूपाणिप्रकाशयतीत्यर्थः अयमन्धोनिरुक्तेस्पष्टंव्याख्यातः—अभ्रातृकेवपुंसःपितुनेत्यभिमुखीसन्तानकर्मणेपिण्डदानायनपतिंगर्तारोहिणीवधनलाभायदाक्षिणाजीगर्तः सभास्थाणुर्गृणातेःसत्य-

संगरोभवत्तितत्रयापुत्रायापतिकासारोहतितांतत्राक्षैराघ्नन्तिसारिक्थंलभतइति । जायेवपत्येका-
मयमानासुवासाऋतुकालेषूषाहसनेवदन्तान्विवृणुतइति ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

स्वसास्वस्नेज्यायस्यैयोनिमरैर्गैपैत्यस्याःप्रतिचक्ष्येव ।

व्युच्छन्तीरश्मभिःसूर्यस्याऽयंङ्केसमनगाइवव्राः ॥ ८ ॥

स्वसा । स्वस्ने । ज्यायस्यै । योनिम् । अरैक् । अपं । एति ।

अस्याः । प्रतिचक्ष्येइव । विऽउच्छन्ती । रश्मिभिः । सूर्यस्य ।

अञ्जि । अङ्के । समनगाःइव । व्राः ॥ ८ ॥

स्वसा भगिनीरूपारात्रिः स्वस्नेभगिन्यैउषसे कीदृश्यैज्यायस्यै यद्यपि एकस्मादेवान्तरिक्षा-
दुत्पन्नत्वात् परस्परंस्वसृभावः तथाप्यद्गःप्राथम्यात्तेजस्विन्याउषसोज्यायस्त्वं स्वयमेवसरतीति
वास्वसारात्रिः स्वस्नेज्यायस्यै उक्तरीत्याज्येष्ठायै योनिंउत्पत्तिस्थानं अपररात्ररूपं अरैक् अ-
रिचत् प्रादात् रेचयतीत्यर्थः तथाच पूर्वत्रात्रातं—रात्र्युषसेयोनिमरैर्गिति । दत्त्वाचअस्याउत्पन्ना-
याउषसः प्रतिचक्ष्येव ज्ञापयित्वैव स्वयमपसृत्यैतिगच्छति ज्यायस्यामागतयां तस्यैस्वस्थानं
दत्त्वा स्वयं तत्सन्निधौस्थातुमनुचितमिति विज्ञायैवापगच्छतीतिभावः एवमुत्पन्नोषाः सूर्यस्यर-
श्मिभिर्व्युच्छन्ती तमोविवासयन्ती अंजिव्यंजकंजगत अङ्के अनक्तिप्रकाशयति किमिव
समनगाइव सम्यग्गमनहेतवः आपः समनाः ताः गच्छन्तीतिसमनगाःविद्युतः व्राः व्राताः
विद्युत्संघाइव यद्वा सम्यग्गमनायगच्छन्तीतिसमनगाः सूर्यरश्मयः तेइवव्राः व्राताः संघी-
भूताः तेयथा अंजन्ते जगत्प्रकाशयन्ति तथेत्यर्थः व्रातइत्यत्रतत्कारलोपश्छान्दसः ॥ ८ ॥

अथनवमी—

आसांपूर्वासामहंसुस्वसृणामपरापूर्वामभ्येतिपश्चात् ।

ताःप्रत्नवन्नव्यसीनूनमस्मेरेवदुच्छन्तुमुदिनाउपासः ॥ ९ ॥

आ॒साम् । पूर्वा॑साम् । अह॑सु । स्व॒सृ॒णाम् । अप॑स । पूर्वा॑म् ।
अ॒भि । ए॒ति । प॒श्चात् । ताः । प्र॒त्न॒ऽवत् । न॒व्य॒सीः । नून॑म् ।
अ॒स्मे इति॑ । रे॒वत् । उ॒च्छ॒न्तु । सु॒दि॒नाः । उ॒षसः॑ ॥ ९ ॥

स्वसृणांपरस्परं स्वसृभावमापन्नानां स्वयंसरन्तीनां वा पूर्वासांपुरातनीनां आसामुषसांमध्ये अहसु अहःसु प्रतिदिनं अपरा अन्या अद्यतन्युषाः पूर्वा अतीतदिवससंबन्धिनीमुषसंपश्चात् अनुसृत्य अश्येति अभिमुखंगच्छति अव्यवधानेन गच्छतीत्यर्थः सर्वेष्वहःसु एवमेवाश्येति नव्यसीः नवीयस्यः नवतरा आगामिन्यः ता उषासः उषसोऽपि नूनं निश्चयं प्रत्नवत् पुरातन्येव सुदिनाः शोभनकर्मानुष्ठानसाधनदिवसाः शोभनदिनमुक्त्वा वासत्यः अस्मे अस्माकं रेवत् बहूधनविशिष्टं यथा भवति तथा उच्छन्तु प्रकाशयन्तु पूर्वतन्यो यथौच्छन्तथा आगामिन्योऽपि उच्छन्तित्यर्थः ॥ ९ ॥

अथ दशमी—

प्रबो॑धयोः पृ॒णतो॑ म॒घो न्यबु॑ध्यमा॒नाः प॒णयः॑ स॒सन्तु ।
रे॒वदु॑च्छ॒मघ॑वद्भ्यो म॒घो नि॒रे॒वत्सो॒त्रे स॒नृते॒ जा॒रय॑न्ती ॥ १० ॥ ८ ॥

प्र । बो॒ध॒य॒ । उ॒षः । पृ॒ण॒तः । म॒घो॒नि॒ । अ॒बु॒ध्य॒मा॒नाः । प॒ण॒यः॑ ।
स॒स॒न्तु । रे॒वत् । उ॒च्छ॒ । म॒घ॒वत्॒भ्यः॑ । म॒घो॒नि॒ । रे॒वत् । सो॒त्रे ।
स॒नृ॒ते॒ । जा॒र॒य॑न्ती ॥ १० ॥ ८ ॥

हेमघोनि मघवति अस्मभ्यं दातव्यैर्बहुभिर्धनैस्तद्वति उषः हे उषो देवि पृणतः हविः प्रदानस्मान्यजमानान्प्रबोधय प्रज्ञापय प्रतिबुद्धान्कुरु किंच पणयः व्ययासहिष्णवो वणिजः पणिर्वणिग्भवतीति यास्कः । पणय इति लुब्धका अबुध्यमानाः यागादीन कुर्वाणाः अदानशीलाः अस्मच्छत्रवः ससन्तु स्वपन्तु दीर्घनिद्रा भवन्तु त्रियन्तामित्यर्थः तथा च मन्त्रान्तरं—ससन्तुत्या अरातयो बोधन्तु शूररातर्य इति । किंच हेमघोनि अस्मद्गतहविर्भिस्तद्वति हे उषः मघवद्भ्यः हविलेक्षणान्नवद्भ्यो यजमानेभ्यः तेषामर्थं रेवत् धनवत् समृद्धिमत उच्छविभाहि किंच हे सनृते सुष्ठु मनूष्या-

णां नेत्रि देवि जरयन्ती सर्वप्राणित्रः क्षपयन्ती त्वं स्तोत्रे स्तुतिकर्त्रे यजमानाय तदर्थं रेवद्धनवत् स-
मृद्धार्थं उच्छेतिशेषः ॥ १० ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

अथैकादशी—

अवेयमं श्वैद्युवतिः पुरस्ताद्युङ्क्ते गवांमरुणानामनीकम् ।
विनूनमुच्छादसति प्रकेतुर्गृहं गृहमुपतिष्ठाते अग्निः ॥ ११ ॥

अवं । इयम् । अश्वैत् । युवतिः । पुरस्तात् । युङ्क्ते । गवांम् ।
अरुणानाम् । अनीकम् । वि । नूनम् । उच्छात् । असति । प्र ।
केतुः । गृहम् । गृहम् । उप । तिष्ठाते । अग्निः ॥ ११ ॥

इयमुषाः युवतिः यौवनोपेता योषित्स्थानीया यद्वा सर्वेषु भावेषु मिश्रयन्ती पुरस्तात्पूर्वस्यां
दिशि अवाश्वैत् अत्यर्थमागच्छति वर्धते वा अत्रावशब्दो विनिग्रहार्थः न्यवेति विनिग्रहा-
र्थीयावितियास्केनोक्तत्वात् । तत्कथमवगम्यत इति तत्राह—इयं अरुणानां अरुणवर्णानां गवांप्र-
सिद्धानामेतन्नामकानामश्वानां वा अनीकं समूहं युंक्ते रथे योजयति अरुणयोगावउषसां श्यावाः
सवितुरिति यथालोके वाहनसन्नाहं दृष्ट्वा प्रयाणमनुमीयते तथात्राप्यरुणरश्मीनामश्वानां दर्शनादु-
षा आगच्छतीत्यध्यवसीयते यद्वा अरुणानां रश्मीनां समूहं युंक्ते तथानूनं निश्चयं एषा व्युच्छात्
तमो विवर्जयिष्यति यत इयं गायुनक्ति अतएव कारणात् यथालोके स्वसन्नाहं दृष्ट्वा दयो नुमीयते
तथात्राप्यर्थः तादृशी सा असति असत्प्रायेणीरूपे अन्तरिक्षे अतिरोधायकत्वाद्दशोभने तम-
सिवाकेतुः केतुस्थानीयाज्ञापयित्री प्रकर्षेण विविधं भासत इति शेषः उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्या-
हारः यद्वा असति तमोरूपेन्धकारे प्रकेतुः प्रकर्षेण ज्ञापयित्री सती नूनं व्युच्छादिति पूर्वत्रान्वयः त-
स्मिन्काले अग्निः आहवनीयादिरूपो गृहं गृहं सर्वयजमानगृहं अग्निहोत्राद्यर्थमुपतिष्ठाते उप-
तिष्ठते दीप्यत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अथद्वादशी—

उत्तेवयंश्चिद्वसतेरपसन्नरंश्चयेपितुभाजोव्युष्टौ ।

अमासतेवहसिभूरिं वाममुषोदिविदाशुषेमर्त्याय ॥ १२ ॥

उत् । ते । वयः । चित् । वसतेः । अपसन् । नरः । च । ये ।

पितुः भाजः । वि६ उष्टौ । अमा । सते । वहसि । भूरिं । वामम् ।

उषः । देवि । दाशुषे । मर्त्याय ॥ १२ ॥

तेतवव्युष्टौसत्यां वयश्चिद् गमनवन्तःपक्षिणोऽपि चिदित्येषोऽपिशब्दार्थः निपातानाम-
नेकार्थत्वात् उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्तीति यास्केनोक्तत्वात् वसतेर्निवासस्थानाच्चीडादेरुक् ऊर्ध्वं
अपसन् पतन्ति पूर्ववाक्ये गृहं गृहमुपतिष्ठते अग्निरित्युक्तत्वात्तदपेक्षयापिशब्दः किंच नरश्चमनु-
ष्याश्च पितुभाजः अन्नवन्तः अन्नार्थिनः कृषिवाणिज्यादिकर्तारः स्वस्वव्यापारार्थमुक् उन्मुखाः
अपसन् गच्छन्ति तथाचमन्त्रान्तरं—पद्वदीयतउत्पातयतिपक्षिणइति । एवंव्युष्टौसत्यां हेदेवि दे-
वनशीलेउषोदेवते अमागृहे देवयजनाख्ये सते तिष्ठते यजमानायतदर्थं अमेतिगृहनाम अमाद-
मइतितन्नामसुपठितत्वात् यद्वा अमासहहूयमानेनाग्निनासह निवसतेयजमानाय अमावसेता-
मित्यादौ संहार्येपयोगात् मर्त्यायमनुष्यायदाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानाय भूरिवामं बहुशोभनं
धनं वहसिप्रापयसि ॥ १२ ॥

अथत्रयोदशी—

अस्तोदुंस्तोम्याब्रह्मणामेवीरुधध्वमुशतीरुषासः ।

युष्माकंदेवीरवसासनेमसहस्त्रिणं च शतिनं च वाजम् ॥ १३ ॥ १ ॥

अस्तोदुम् । स्तोम्याः । ब्रह्मणा । मे । अवीरुधध्वम् । उशतीः ।

उषसः । युष्माकम् । देवीः । अवसा । सनेम । सहस्त्रिणम् ।

च । शतिनम् । च । वाजम् ॥ १३ ॥ १ ॥

एवंसूक्तद्वयोक्तरीत्याबहुधास्तुत्वा तांचस्तुतिं अनयानिवेदयित्वास्वाभीष्टंप्रार्थयते हेस्तो-
म्याः स्तोमस्तोत्रंतदहं-न्तीतिस्तोम्याःस्तुत्यर्हाःउषसः यतोयूयंतादृश्यः अतोमेमास्त्वभूतेन
ब्रह्मणासूक्तद्वयगतमन्त्ररूपेणस्तोत्रेणास्तोद्वंस्तुताभवत् किंच हेउषासः उषसः उशतीस्तोतृन-
स्मान् अस्मत्समृद्धिंवा कामयमानायूयंअवीवृधध्वं अस्मान्प्रवर्धयत् किंच हेदेवीः देव्योदेवन-
शीलाः युष्माकंअवसायुष्मत्संबन्धिनारक्षणेनवयं सहस्रिणं सहस्रसंख्याकं अभीष्टंधनंसने-
मलभेमहि तथाशतिनंचवाजं शतसंख्याकं अपरिमितंधनं सनेम युष्मत्छतेनशतसहस्रपरि-
मितधनादिरूपरक्षणेनवयमपि अर्थिभ्यःसहस्रपरिमितस्यधनस्यसनितारोभवेमेत्यर्थः ॥ १ ३ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

प्रातारन्नमितिसप्तर्चपञ्चमंसूक्तंकाक्षीवतं दानस्यस्तूयमानत्वाद्दानदेवत्यं यातेनोच्यतेसा-
देवतेतिपरिभाषितत्वात् त्रैष्टुभं उपइत्यादिकेद्वेजगत्यौ प्रातारन्नंसप्तस्वनयस्यदानस्तुतिरुपजग-
त्यावित्यनुक्रमणिका ।

२९९५२

तत्रप्रथमा—

प्रातारन्नंप्रातरित्वां दधाति तंचिकित्वान्प्रतिगृह्यानिधत्ते ।

तेन प्रजावर्धयमान आयूरायस्पोषेण सच ते सुवीरः ॥ १ ॥

प्रातरिति । रत्नम् । प्रातःइत्वा । दधाति । तम् । चिकित्वान् ।

प्रतिगृह्य । नि । धत्ते । तेन । प्रहजाम् । वर्धयमानः । आयुः ।

रायः । पोषेण । सच ते । सुवीरः ॥ १ ॥

अत्रेतिहासमाचक्षते—दैर्घतमसःकक्षीवान्नामऋषिः ब्रह्मचर्यंचरिष्यन् वेदाभ्यासायगु-
रुकुलेचरि कालमुषित्वावेदान्सम्यगधीत्यब्रतानिचचरित्वातेनानुज्ञातः पुनःस्वगृहंप्रतिप्रयास्यन्म-
ध्येमार्गेरात्रौविश्रान्तः प्रभातेभावयव्यस्यपुत्रःस्वनयोनामराजा अनुचरैःसहक्रीडमानोऽकस्मा-
त्कक्षीवतोऽन्तिकमाससाद् सचरभसाप्रतिबुद्धःसहसोत्तस्थौ तंचराजापाणिंगृहीत्वा स्वकी-
यमासनमुपवेश्यास्यसौन्दर्यमवगत्यस्वकन्याप्रदानमनाःपप्रच्छ भगवन् कस्यपुत्रःकिंनामात्वमिति
सचपृष्ठोमातरंपितरंचस्ववृत्तान्तं आचक्ष सचराजा संभाव्यइत्यवगत्यमुदितमनाः स्वगृहंप्राप्या-
स्मैमधुपर्कमारचय्यवस्त्रमाल्यादिभिःपूजयित्वा सरथादशकन्याःशतंनिष्कानश्वशतंपुंगवानां

शतंगवांषष्ट्युत्तरसहस्रपुनरेकादशरथांश्चपादात् सचसर्वमनुक्रमेणप्रतिगृह्यदीर्घतमसोन्तिकमा-
गत्यतस्मैपादार्थयत् ननुकक्ष्यानामाश्वबन्धनीरज्जुस्तद्वान्कक्षीवान् अश्वबन्धनचराज्ञएवोचितं
अतोऽस्यराजन्यत्वात्प्रतिग्रहोपपद्यते याजनाध्यापनेचैवविशुद्धाच्चप्रतिग्रहइतिस्मरणात् तस्मा-
द्ब्राह्मणस्यैवाधिकारो न तु क्षत्रियस्येति नैषदोषः यद्यप्यसौ कर्लिगाख्यस्यराज्ञःपुत्रः तथापि तेन क-
र्लिगेन स्वयंबृद्धत्वादपत्योत्पादनाय सामर्थ्यमलभमानेन तदुत्पादनाय याचितो दीर्घतमाऋषिः उशि-
ङ्गामिकां अपत्योत्पादनायपेषितयाराजमहिष्यातिजरेनमहर्षिणासहरन्तुं लज्जमानयास्ववस्त्राभ-
रणैरलंकृत्यस्वप्रतिनिधित्वेनपेषितामुशिङ्गामिकां योषितं दासीमित्यवगत्यमन्त्रपूतेन जलेनाभिषि-
च्यऋषिपुत्रीकृत्वा तयासहरेमे तदुत्पन्नः कक्षीवानामऋषिः एतत्सर्वमस्माभिः पूर्वाध्याये नास्त्या-
भ्यामित्यत्र सूक्ते विस्तरेण प्रतिपादितम् अतोस्यक्षत्रियसंबन्धात्कक्षीवानिति नामोपपन्नं दीर्घतमसः
परमर्षेरुत्पन्नत्वेन ब्राह्मणत्वात्प्रतिग्रहोप्युपपन्न एव इदमादि सूक्तद्वयं स्वनयस्यराज्ञोदानप्रशंसाख्या-
नप्रतिपादकम् नन्वनुक्रमण्यांस्वनयस्यदानस्तुतिरितिदानतुष्टोभावव्यव्यंतुवष्टेति चोभयत्रस्तो-
तव्यं भिन्नमेवानुगम्यत इति उच्यते—उत्तरसूक्तस्य प्रथमायाष्टचि अधिक्षियतोभाव्यस्येति दातुर्भा-
वव्यस्यश्रूयमाणत्वात् तत्प्राथम्यमुपजीव्य पृथगुपात्तं वस्तु तस्तुपितुर्नाम्ना पुत्रस्यव्यवहर्तव्यत्वात्
तथा आरुद्रास इत्यादौ बहुशः प्रयोगदर्शनात् स्वनयेन दत्ता इति तत्रैव सूक्ते स्वनयस्यापिश्रूयमाण-
त्वाच्चोभयत्रापि दातुप्रतिग्रहीत्रोरेकत्वेनैकमेवदानप्रशंसारूपं आख्यानमिति प्रसिद्धं सच कक्षीवा-
नानीतं सर्वपितुर्निवेदयन्परोक्षेणैवदानप्रकारं प्रशंसति स्वनयो नाम राजा प्रातरित्वा प्रातरेवात्मनः
सकाशमागतः सन्न रत्नं रमणीयं निष्कादिकं प्रातःप्रभातकाले दधाति अस्मात्सन्निधौ स्था-
पयति ददाति तं स्थापितं सर्वचिकित्वान् चेतनावान् अदुष्टमित्यवगतवान् प्रतिगृह्यस्वीकृत्य निधत्ते
पितुः समीपे स्थापयति अनन्तरं तेन दत्तेन निष्कादिना प्रजापुत्रभृत्यादिरूपां वर्धयमानः पोषयन्
आयुर्जीवितं च वर्धयन्सुवीरः शोभनैः वीरैः पुत्रभृत्यादिभिरुपेतः सन् रायस्पोषेण धनानां पुनः
पुनः वर्धनेन स च ते सौराजासंगच्छतामितितव दातुराशिषंप्रार्थयते ॥ १ ॥

अथ द्वितीया—

सुगुरं सत्सुहिरुण्यः स्वश्वो बृहदस्मै वय इन्द्रो दधाति ।

यस्त्वायन्तं वसुना प्रातरित्वो मुक्षीर्जये वपदि मुत्सिनाति ॥ २ ॥

सु॒ऽगुः । अ॒स्रत् । सु॒ऽहिर॒ण्यः । सु॒ऽअश्वः । बृ॒हत् । अ॒स्मै । वयः ।
 इन्द्रः । द॒धाति॒ । यः । त्वा । आ॒ऽयन्त॑म् । वसु॑ना । प्रा॒तः॒ऽइ॒त्त्वः ।
 मु॒क्षीज॑या॒ऽइव । प॒दिम् । उ॒त्॒ऽसि॒नाति॑ ॥ २ ॥

अत्रकक्षीवतःपिता आनीतेनधनेनसंतुष्टोराजानंबहुप्रकारेणाशास्ते असौस्वनयोराजा सुगुरसत् शोभनैर्बहुभिर्गोभिः तद्वाभ्रवतु तथा सुहिरण्यः सुष्ठुतहितरमणीयैर्धनैस्तद्वाभ्रवतु तथा स्वश्वः शोभनैरश्वैस्तद्वावसन्अस्मैप्रदाने राज्ञेबृहत्प्रभूतंवयः अन्नमिन्द्रः परमेश्वरोधर्मदेवता दधातिदधातु ददातु यतोऽयंराजा अस्मैगोहिरण्याश्वान्निबहुसंख्याकानिदत्तवान् अतस्तेषामभिवृद्धिप्रार्थनोचितैव कस्येयमाशीरिति सउच्यते यः योराजा हेप्रातरित्वः प्रातरागामिन्नतिथेपुत्र आयन्तंगुरुकुलादागतंपदि पथिकंयदृच्छयागन्तारंत्वात्वां वसुना अन्नसाधनेन गवादिधनेनोत्तिनाति गमनतः उत्कृष्टंबध्नाति गतिंनिरुणद्धीत्यर्थः प्रतिबन्धेदृष्टान्तउच्यते—मुक्षीजयेवपदि मुच्यमाना सतिबन्धनंजयतीतिमुक्षीजा मृगपक्ष्यादिबन्धनीरज्जुः तथा पाशकोयथापदि गंतारं मृगपक्ष्यादिकं उत्तिनातिबध्नाति तथामयाअननुज्ञातमपित्वां गमनंप्रतिबुध्य गवादीदृष्टानादिनायोराजातोषयतिसएवंभवत्विति पदिरितिपदंव्याचक्षणेनयास्केनतदुदाहरणायायमन्त्रोव्याख्यातः—सुगुर्भवतिसुहिरण्यःस्वश्वोमहच्चास्मैवयइन्द्रोदधातियस्त्वायन्तमन्नेनप्रातरागामिन्नतिथेमुक्षीजयेवपदिमुत्तिनाति कुमारोमुक्षीजामोचनाच्चसयनाच्चततनाच्चेति ॥ २ ॥

अथतृतीया—

आ॒र्यम॒द्यसु॒कृतं॑प्रा॒तरि॒च्छन्नि॒ष्टेःपु॒त्रंवसु॑मता॒रथे॑न ।
 अं॒शोःसु॒तंपा॒यय॑मत्स॒रस्य॑क्ष॒यद्वी॑रंव॒र्धय॑सू॒नुता॑भिः ॥ ३ ॥

आ॒र्यम् । अ॒द्य । सु॒ऽकृत॑म् । प्रा॒तः । इ॒च्छन् । इ॒ष्टेः । पु॒त्रम् ।
 वसु॑मता । रथे॑न । अं॒शोः । सु॒तम् । पा॒य॒य । मत्स॒रस्य॑ ।
 क्ष॒यत्॒ऽवी॒रम् । व॒र्ध॒य । सू॒नुता॑भिः ॥ ३ ॥

प्रातःपूर्वेद्युःप्रभातकालेऽयं धनं दत्तवान् तस्मिन्नेव काले सुकृतं शोभनस्य कर्तारं त्वां इच्छन्-
न्मासुमिच्छन् कदाद्रक्षयामीति कामयमानोऽहं अद्यास्मिन्दिने इदानीं आरंभं प्राप्तोऽस्मि अत्र यद्यपि
केवलं प्रातरित्येव श्रुतं न पूर्वेद्युरिति तथापि अद्यायमित्युक्तत्वादर्थपूर्वेद्युःप्रातरिति गम्यते की-
दृशं इष्टेः इष्टस्येष्टसाधनस्य यागस्य वा पुत्रं पुरुत्रातारं पुत्रः पुरुत्राय तदिति यास्कः । कर्तारमि-
त्यर्थः केन साधनेनेति तदुच्यते—वसुमतारथेन समृद्धधनवतारथेन साधनेन यद्वा तेन सहेतिसहा-
र्थे तृतीया किंच तदानीं तेन समृद्धेन धनेनांशोऽंशुमतः वलीरूपस्य मत्सरस्य मादनसाधनस्य सो-
मस्य मत्सरः सोमो मन्दते स्तृप्तिकर्मण इति निरुक्तम् । तस्य सुतं अभिषुतं रसं पायय आत्मानं पायय
इष्टसाधनं सोमयागं कुर्वित्यर्थः कृत्वा च क्षयद्वीरं क्षियन्तो निवसन्तो वीराः पुत्रभृत्यादयो यस्य तं-
तादृशं त्वदिष्टसाधनबहुधनप्रदातारं स्मृतं ताभिः प्रियसत्यात्मिकाभिर्वाग्भिः वर्धय समृद्धं कुरु पुत्र-
भृत्यादिवीरैः यथा प्रवृद्धो भवति तथा कामयस्वेत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थी—

उपक्षरन्ति सिन्धवो मयोभुव ईजानं च यक्ष्यमाणं च धेनवः ।

पृणन्तं च पपूरिं च श्रवस्य वीधूतस्य धारा उपयन्ति विश्वतः ॥ ४ ॥

उप । क्षरन्ति । सिन्धवः । मयः इभुवः । ईजानम् । च ।

यक्ष्यमाणम् । च । धेनवः । पृणन्तम् । च । पपूरिम् । च ।

श्रवस्य वः । घूतस्य । धाराः । उप । यन्ति । विश्वतः ॥ ४ ॥

पूर्वस्यामृच्यानीतेन धनेन सोमयागं कुर्वित्युक्तम् तमेव सोमयागं फलप्रदर्शनेन स्तौति सिन्ध-
वः स्यन्दनशीलाः प्रस्रुवत्ययोधराः सिन्धुः स्यन्दनादितियास्कैः । मयोभुवः सुखस्य भावयि-
त्र्यः मय इति सुखनाम मयः सुगम्यमितितन्नाम सुपाठात् धेनवः प्रीणयित्र्यो गावः ईजानं सो-
मयागं अनुतिष्ठन्तं तथा यक्ष्यमाणं यक्ष्य इति प्रणीतं कुर्वन्तं च न केवलं मीजानं अपितु यक्ष्य इत्यध्य-
वसितवन्तमपि उप उपेत्य क्षरन्ति स्रवन्ति प्रीणयन्तीत्यर्थः न च पूर्वस्यामृचिसोमं पिबेत्युक्तत्वात् सर्वे-
षां सोमयागानां अग्निष्टोमात्मकज्योतिष्टोमस्य प्रकृतस्य ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्ग एव फ-
लत्वेन श्रुतः न गवादिकमिति वाच्यम् स्वर्गवद्गवादि कामनयापि सोमयागस्य कर्तुं शक्यत्वाच्च के-

वलंसोमयागमनुतिष्ठतामेवमहत्फलं अपितुसुकृतसाधनानिकर्मान्तराणि अधितिष्ठतामपिम-
हत्फलमस्त्येवेतिदर्शयति पृणन्तंपितृन्प्रीणयन्तं पपुरिं प्रीणनशीलं इष्टदातारं प्राणिनः सर्वदाप्री-
णयन्तंचपुरुषं श्रवस्यवोऽन्नमिच्छन्त्यः अन्नसमृद्धिहेतवोघृतस्यधाराः यद्वा घृतकुल्याविश्वतः
सर्वतः उपउपेत्ययन्तिप्राप्नुवन्ति प्रीणयन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

नाकस्यपृष्ठेअधितिष्ठतिश्रितोयःपृणातिसहदेवेषुगच्छति।
तस्माआपोघृतमर्षन्तिसिन्धवस्तस्माद्व्यंदक्षिणापिन्वतेसदा॥५॥

नाकस्य । पृष्ठे । अधि । तिष्ठति । श्रितः । यः । पृणाति । सः ।
ह । देवेषु । गच्छति । तस्मै । आपः । घृतम् । अर्षन्ति । सिन्धवः ।
तस्मै । व्यम् । दक्षिणा । पिन्वते । सदा ॥ ५ ॥

सोमयागप्रशंसाप्रसंगेनसामान्यतोदानमेतदादिभिस्त्रिभिःप्रशंसति यद्वा सोमस्यैवस्तुत-
त्वाद्दक्षिणाशब्दस्ययागएवप्रसिद्धत्वाच्च सूक्तपरिसमाप्तेःसोमयागएवप्रस्तूयते यः योमर्त्यः पृणा-
ति हविरादिदानेनदेवादीन्प्रीणाति सनाकस्य कमितिसुखनाम तद्विरुद्धमकं नविद्यते अकंदुः
स्वंतत्साधनंपापंचेति नाकोद्युलोकः तथाश्रूयते—नवाअमुंलोकंजग्मुषेकिंचनाकमिति । तस्यपृ-
ष्ठेउन्नते उपरिदेशेश्रितंसन्नधिअधिकं आकल्पान्तंतिष्ठति यद्वा अधितिष्ठति अधिष्ठायप्रमुखो-
भूत्वातिष्ठति नकेवलंस्वर्गाश्रयणं किंतु देवेषुमध्येगच्छतिवर्तते स्वयमेवदेवोभवतीत्यर्थः
हेतिप्रसिद्धौ तस्मैप्रीणयित्रे पुरुषायसिन्धवः स्यन्दनशीलाः आपः घृतंतेजोवत्सारं अर्ष-
न्ति गच्छन्ति रसवत्योभवन्तीत्यर्थः किंचेयंभूमिरपि दक्षिणासस्यादिफलसंपादनदक्षासती
सदा सर्वकालं पिन्वते सेचयति तोषयतीत्यर्थः दातुः जीवनसाधनान्नोदकानि रुचिराणिस-
मृद्धानिभवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

अथषष्ठी—

दक्षिणावतामिद्विमानिचित्रादक्षिणावतांद्विसूर्यासः ।
दक्षिणावन्तोअमृतंभजन्तेदक्षिणावन्तःप्रतिरन्तआयुः ॥ ६॥

दक्षिणाऽवताम् । इत् । इमानि । चित्रा । दक्षिणाऽवताम् । दिवि ।
सूर्यासः । दक्षिणाऽवन्तः । अमृतम् । भजन्ते । दक्षिणाऽवन्तः ।
प्र । तिरन्ते । आयुः ॥ ६ ॥

दक्षिणावतां बहुविधगोहिरण्यादिरूपदक्षिणाप्रदातृणां इच्छद्दएवकारार्थः तेषामेवार्थे
इमानिभूमौदृश्यमानानिचित्राणिचायनीयानिस्रक्चंदनमणिमुक्तादिरूपाणिद्रव्याणि समृद्धानि
भवन्तीतिशेषः किंच दक्षिणावतामेवदिविद्युलोकेसूर्यासः सूर्यसंबन्धिनोलोकाः तदनुगृहीताभो-
गावा समृद्धाभवन्ति किंच दक्षिणावन्तएवअमृतंजरामरणरहितंस्थानं भजन्तेसेवन्ते यद्वा दाने-
नापहतपाप्मानआत्मानंविदित्वा अमृतमविनाशंमोक्षं भजन्ते प्राप्नुवन्ति यज्ञेनदानेनेतिश्रुतेः ।
किंच दक्षिणावन्तएवआयुःप्रतिरन्ते अतिदीर्घमायुष्यंलभन्ते वर्धयन्ति प्रपूर्वस्तिरतिवर्धना-
र्थः इदितिसर्वत्रसंबध्यते ॥ ६ ॥

अथसप्तमी-

मापृणन्तोदुरितमेनआरन्माजारिषुःसूर्यःसुव्रतासः ।
अन्यस्तेषांपरिधिरस्तुकश्चिदपृणन्तमभिसंयन्तुशोकाः ॥ ७ ॥ १० ॥

मा । पृणन्तः । दुःइतम् । एनः । आ । अरन् । मा । जारिषुः ।
सूर्यः । सुव्रतासः । अन्यः । तेषाम् । परिधिः । अस्तु । कः ।
चित् । अपृणन्तम् । अभि । सम् । यन्तु । शोकाः ॥ ७ ॥ १० ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यांदानंप्रशंसितुमाह-पृणन्तोदेवादीन्हविरादिनाप्रीणयन्तःसन्तः दुरितं
दुष्टंयथाभवति तथाप्राप्तुंदुःखंएनःतत्साधनंपापंचमारन् माप्राप्नुवन् नकेवलंदातारएव अपितुसूर-
यः देवानांस्तोतारोविद्वांसोमाजारिषुः जरयानजीर्णाभेयुः तथासुव्रतासः शोभनरुच्छ्रचान्द्रा-
यणादिनियमवन्तोऽपिमाजारिषुः तर्ह्येषामन्योजनःकइतिसउच्यते तेषांदातृणांस्तोतृणांवान्यः
तेभ्योऽन्योयःकोऽपिपुरुषः परिधिः पापस्य परितोधारकोऽस्तु यद्वा अन्योऽन्यः कश्चनपापदेवः
तेषांपरिधिःपरिधिस्थानीयोव्यवधायकोऽस्तु यथाग्नेःपरिधिःस्वयंरक्षःप्रभृतिभिर्बोध्यमानःस्वा-
न्तर्हितमग्निंरक्षति तद्वत् अथवा अन्योर्धर्मविशेषस्तेषांपरिधिः परिधानमस्तु कवचस्थानीयोऽ-
स्तु तर्हिर्किंप्राप्नुयुरिति उच्यते अपृणन्तंदेवादीनप्रीणयन्तं अदातारंशोकाः चित्तपीडाःतत्साधनाः

पाप्मानः अभिअभिमुखंसंयन्तुसम्यक्प्रामुवन्तु वयंसुखिनोभवेमेत्यर्थः अत्रयद्यपिसामान्येन दानमात्रंस्तूयते तथाप्यस्थसूक्तस्य स्वनयदानस्तुतिरूपत्वाद्दुःखानिमार्यत्वित्यर्थः ॥ ७ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

अमन्दानितिषष्ठंसूक्तम् सप्तेत्यनुवर्तनात्सप्तर्चं आदितःपंचानांकक्षीवानृषिः षष्ठ्याभावय-
व्यः सप्तम्यारोमशानामब्रह्मवादिनी आदितःपंचानांभावयव्यस्यस्तुतिरूपत्वात्सप्तदेवता याते-
नोच्यतइतिन्यायात् अन्त्ययोःषष्ठीसप्तम्योस्तुभावयव्यरोमशयोःसंवादः षष्ठ्याभावयव्यः सप्त-
म्यारोमशा यद्यपिस्वनयेनदत्ताइतिश्रूयमाणत्वात्तस्यैवस्तुत्याभावं तथापिपितृपुत्रयोरभेदात्
आर्कद्रासइतिवत् पितृनाम्नाव्यवहर्तुंशक्यत्वात्प्रथमायामृचिभावयव्यस्येत्युक्तत्वाच्च भावयव्यं
तुष्टवेत्येतदविरुद्धमित्युक्तंपूर्वसूक्तेऽप्येव आदितःपंचत्रिष्टुभः अन्त्येअनुष्टुभौ तथाचानुक्रान्तं—अ-
मन्दानितिकक्षीवान्दानतुष्टः पञ्चभिर्भावयव्यंतुष्टावांत्येअनुष्टुभौ भावयव्यरोमशयोर्द्वैपत्योःसंवा-
दइति उक्तोविनियोगः ।

तत्रप्रथमा—

अम॑न्दा॒न्स्तोमा॒न्प्रभ॑रेमनी॒षासि॒न्धो॒वधि॑क्षि॒यतो॒भा॒व्यस्य॑ ।

योमे॑स॒हस्र॑म॒भिमी॑तस॒वान॒तूर्तो॑राजा॒श्रव॑इ॒च्छमा॑नः ॥ १ ॥

अम॑न्दान् । स्तोमा॑न् । प्र । भ॒रे । म॒नी॒षा । सि॒न्धौ । अधि॑ ।

क्षि॒यतः । भा॒व्यस्य॑ । यः । मे॒ । स॒हस्र॑म् । अ॒भिमी॑त । स॒वान् ।

अ॒तूर्तः । राजा॑ । श्रवः । इ॒च्छमा॑नः ॥ १ ॥

सिन्धौ सिन्धुदेशे यद्वा लक्षणयासिन्धुतीरे समुद्रतीरे अधिक्षियतः अधिनिवसतोभा-
व्यस्यभावयव्यस्य तत्पुत्रस्यस्वनयस्येत्यर्थः तस्यअमन्दान् अनल्पान् स्तोमान् स्तोत्राणितन्नि-
ष्ठबहुविधदानादीनांकीर्तनानि मनीषा मनीषयाप्रियातिशयबुद्ध्या प्रभरे विशेषेणसंपादयामि
कस्तस्यविशेषइतित्वाह—अतूर्तःकेनाप्यर्हिसितोयोरराजामेमदर्थं सहस्रतत्संख्याकान्सवान्सू-
यन्तेसोमाण्डितिसवाःसोमयागाः तान्अभिमीत संपूर्णधनप्रदानेन निर्मितवान् किमिच्छन् श्र-

वः सर्वैः श्रूयमाणां कीर्तिमात्मने इच्छमानः कामयमानः यतो यं आर्त्विज्याद्युपाधिनाविना की-
र्त्यर्थमेव बहुधनं प्रादात् अतस्तंस्तौमीत्यर्थः ॥ १ ॥

अथ द्वितीया—

शतं राज्ञो नाधमानस्य निष्काञ्छतमश्वान् प्रयतान् सद्य आदम् ।
शतं कक्षीवाँ असुरस्य गोनां दिवि श्रवो जरमाततान ॥ २ ॥

शतम् । राज्ञः । नाधमानस्य । निष्कान् । शतम् । अश्वान् ।
प्रयतान् । सद्यः । आदम् । शतम् । कक्षीवान् । असुरस्य । गोनाम् ।
दिवि । श्रवः । अजरम् । आ । ततान् ॥ २ ॥

नाधमानस्य स्वीकर्तव्यमित्युच्चैर्याचमानस्य असुरस्य धनानां निरसितुः दानशीलस्य
राज्ञः स्वतेजसा दीप्यमानस्य स्वनयस्य निष्कान् आभरणविशेषान् इयत्ताविशेषविशिष्टानि
वासुवर्णानि शतं शतसंख्याकानि शतं सहस्रमित्यपरिमितवचनः अपरिमितान् सद्यः प्रार्थनान-
न्तरमेव कक्षीवानहं आदं आत्तवानस्मि स्वीकृतवानस्मीत्यर्थः तथा प्रयतान् शुद्धान् लक्षणोपेता-
नश्वानध्वगमनसमर्थान् हयान् शतं शतसंख्याकान् आदं आत्तवान् तथा गोनां पुंगवानां बली-
वर्दानामित्यर्थः उत्तरमन्त्रे स्त्रीगवीनामभिधानात् तेषां शतं आदं एवं प्रदाता राजा दिवि द्युलोके
श्रवः कीर्तिं अजरं शाश्वतीं आततान् विस्तारितवान् गवादिप्रतिग्रहीताहं स्वर्गे कीर्तिमकरवमि-
त्यर्थः ॥ २ ॥

अथ तृतीया—

उपमाश्यावाः स्वनयेन दत्ता वधूमन्तो दश रथासो अस्थुः ।
षष्टिः सहस्रमनुगव्यमागात्सनत्कक्षीवाँ अभिपित्वे अह्नाम् ॥ ३ ॥

उप । मा । श्यावाः । स्वनयेन । दत्ताः । वधूः । मन्तः । दश ।
रथासः । अस्थुः । षष्टिः । सहस्रम् । अनु । गव्यम् । आ । अगात् ।
सनत् । कक्षीवान् । अभिपित्वे । अह्नाम् ॥ ३ ॥

स्वनेयेनदत्ताः श्यावाः तद्वर्णाश्चैर्युक्तत्वात् श्यावाः वधूमन्तः आरूढाभिर्वधूभिः तद्वन्तः दश एतत्संख्याकाः रथासोरथाः मामांउपास्थुः उपस्थिताः गव्यशब्दो गोसमूहवाची षष्टिः सहस्रमनुगव्यं षष्ठ्यधिकं गवांसमूहः अन्वगाव अनुक्रमेण आगतः ततः आत्मानं परोक्षेण ब्रवीति तत्सर्वं प्रतिगृह्णायं कक्षीवान् अह्नां दिवसानां मध्ये अभिपित्वे संनिहितेऽहनि सनत् स्वीकृतं रथ-
वध्वादिकं स्वपित्रे समर्पयति स्वयं वा स्वीकरोति अभिपित्वशब्द आसन्नकालवाची प्रपित्वशब्दवत् सच प्रपित्वे अभीक इत्यासन्नस्येत्यस्यां स्केनोक्तत्वादासन्नवचनः उपसर्गभेदेऽप्यर्थाभेदः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थी—

चत्वारिंशदशरथस्य शोणाः सहस्रस्याग्रे श्रेणिं नयन्ति ।

मदच्युतः रुशनावतो अत्यान्कक्षीवन्त उदमृक्षन्त पञ्चाः ॥ ४ ॥

चत्वारिंशत् । दशरथस्य । शोणाः । सहस्रस्य । अग्रे । श्रेणिम् ।

नयन्ति । मदच्युतः । रुशनावतः । अत्यान् । कक्षीवन्तः । उत् ।

अमृक्षन्त । पञ्चाः ॥ ४ ॥

दशरथस्य दशसंख्याकरथवतः सहस्रस्य सहस्रसंख्याकानुचरोपेतस्य कक्षीवतो गो-
यूथसहस्रस्यवाग्रेपुरस्तात् शोणाः शोणवर्णोपिताः अश्वाः चत्वारिंशत् एकैकस्य रथस्य चतु-
ष्टये सति दशरथानां मिलित्वा चत्वारिंशदश्वा भवन्ति तेषु श्रेणिं पङ्क्तिं आश्रित्य नयन्ति रथानभि-
मतदेशं प्रापयन्ति युक्ताश्वनियुक्तान्नथान् श्रेणिं श्रेणीभावं नयन्ति प्रापयन्ति एकैकं रथं चत्वा-
रश्चत्वारः पङ्क्त्याकारेण वहन्तीत्यर्थः अथ तान् कक्षीवन्तः कक्ष्याश्वसंबन्धिनीरज्जुः कक्ष्यारज्जुर-
श्वस्येत्यस्यां स्केनोक्तत्वात् । ताभिस्तद्वन्तः यद्वा अंगिरसः पुत्राः सर्वेऽपि कक्षीवन्तः अथवा कक्षी-
वदनुचराः सर्वेऽपि छत्रिन्यायेन कक्षीवन्तः पञ्चाषासाद्यन्नवन्तः सन्तो मदच्युतो मदस्राविणः उद्ध-
त्तान् शत्रूणां मदस्य च्यावयितृन्वा रुशनावतः सुवर्णमयनानां भरणयुक्तान् रुशनमिति हिरण्य-
नाम रुशनं लोहमिति तन्नाम सुपाठात् सुवर्णाभरणोपेतान् अत्यान् सन्ततगमनशीलान् श्वान्
उदमृक्षन्त अध्वश्रमजनितस्वेदापनयनाय उत्कृष्टं मार्जयन्ति ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी-

पूर्वा॑मनु॒प्रय॑ति॒माद॑दे॒वस्त्री॑न्यु॒क्ताँअ॒ष्टाव॑रि॒धाय॑सो॒गाः ।

सु॒बन्ध॑वो॒येवि॒श्या॑इ॒वव्रा॑अ॒नस्व॑न्तःश्र॒व॑ऐ॒षन्त॑प॒ज्राः ॥ ५ ॥

पूर्वाम् । अनु । प्रयतिम् । आ । ददे । वः । त्रीन् । युक्तान् । अष्टौ ।

अरि॒धाय॑सः । गाः । सु॒बन्ध॑वः । ये । वि॒श्याःइ॒व । ब्राः ।

अ॒नस्व॑न्तः । श्र॒वः । ऐ॒षन्त॑ । प॒ज्राः ॥ ५ ॥

इदानीं आनीतंधनंबन्धुभ्योनिवेदयन्नाह हेसुबन्धवः पूर्वाप्रयतिं पूर्वप्रदानंअनु तमनुसृत्य वक्ष्यमाणानि रथादीनि युष्मदर्थं आददे स्वीकृतवानस्मि यद्वा पूर्वा प्रयतिं प्रदेयंरथादिकं अनु शनक्रमेणैव आददे प्रतिगृहीतवानस्मि कानितानीति त्रीनष्टौचयुक्तान् चतुर्भिश्चतुर्भिरश्वैर्धनैर्वा- युक्तात्रथानितिशेषः अत्रसंख्यापृथक्निर्देशोनविवक्षितः तथा अरिधायसः अरिभिरीश्वरैर्धो- रणीयाः बहुमूल्याअसंख्यातागाश्चाददे अत्रवक्ष्यमाणानि पूर्वं प्रतिगृहीतादधिकानीतियुक्तं पूर्व- मेवपित्रेनिवेदितानां पुनर्बन्धुभ्योनिवेदनासंभवात् वधूमन्तोदशरथासोअस्थुरिति दशानां र- थानामुक्त्वादत्रचत्रीनष्टावित्येकादशानांवक्ष्यमाणत्वाद्वधूविशिष्टानामन्येभ्योदातुमनुचितत्वाच्चा- न्यानीतियुक्तम् उक्तानामेवानुवदनपक्षेदशवधूयुक्तरथाः एकोधनपूर्णइतिविवेकः उक्ता- नामेवरथादीनांपुनरभिधानं प्रकृष्टत्वज्ञापनार्थं सर्वेब्राह्मणाआगताः वसिष्ठश्चागतइतिवत् इदानीं प्रोक्षेणाह सुबन्धवः शोभनाविद्यायोनिसंबन्धिनोयेषांतेतथोक्ताः यद्वा शोभनबान्धवोपेताः परस्परमनुरागयुक्ताइत्यर्थः विशः प्रजाः तत्रभवाविश्याः त्रियन्तइतिवाः ब्राताः तकारलोप- च्छान्दसः विशांब्रातायथापरस्परमनुरागवन्तः तथैवैतेअपीत्यर्थः पज्राः अन्नवन्तः अङ्गिरसः सन्तानप्रभवायेसन्ति ते सर्वंसुबन्धवः अनस्वन्तः शकटवन्तः हविर्धानशकटोपलक्षितसोमयाग- यन्तःसन्तः श्रवः सर्वत्रश्रूयमाणांकीर्तिं ऐषन्त इच्छन्ति इच्छन्तु वा तदर्थमाददइतिशेषः॥५॥

अथषष्ठी-

आर्ग॑धि॒तापरि॑ग॒धि॒ताया॑क॒श॒कि॒वज॑ङ्ग॒हे ।

ददा॑ति॒मह्यं॑यादु॒रीया॑शूनांभो॒ज्याश॑ता ॥ ६ ॥

आर्गधिता । परिगधिता । या । कशिकाइव । जङ्गहे । ददाति ।

मह्यम् । यादुरी । याशूनाम् । भोज्या । शता ॥ ६ ॥

संभोगायपार्थितोभावयव्यः स्वभार्यारोमशामपौढेतिबुद्ध्यापरिहसन्नाह—भोज्या भोगयो-
ग्येषा आगधिताआसमन्ताद्गृहीता स्वीकृता तथा परिगधिता परितोगृहीताआदरातिशयाय
पुनर्वचनं गध्यंगृह्णातेरितियास्कः । यद्वा आगधिता आसमन्तान्मिश्रयन्ती आन्तरंप्रजननेन
बाह्यंभुजादिभिरित्यर्थः गध्यतिर्मिश्रीभावकर्मेतियास्कः । पूर्वस्मिन्पक्षेपुरुषस्यपाधान्यं उत्तर-
स्मिन्स्तुयोषितइतिभेदः कीदृशीसा या जंगहेअत्यर्थंगृह्णाति कदापिनमुंचति अत्यागेदृष्टान्तः—क-
शीकेव कशोकानामस्तवत्सानकुली सायथा पत्यासहचिरकालंकीडति नकदाचिदपिविमुंचति
तथैषाअपि किंच भोज्यैषा यादुरीया दुरित्युदकनाम रेतोक्षणमुदकं प्रभूतरातिददातीति या-
दुरी बहुरेतोयुक्तेत्यर्थः तादृशीसती याशूनां संभोगानां यशइतिप्रजनननाम तत्संबन्धीनिक-
र्माणि याशूनिभोगाः तेषांशताशत्रान्यसंख्यातानि महदंदाति ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

उपोपमेपरामृशमामेदभ्राणिमन्यथाः ।

सर्वाहमस्मिरोमशागन्धारीणामिवाविका ॥ ७ ॥ ११ ॥

उप६उप । मे । परा । मृश । मा । मे । दभ्राणि । मन्यथाः ।

सर्वा । अहम् । अस्मि । रोमशा । गन्धारीणाम् । इव । अविका ॥ ७ ॥ ११ ॥

रोमशानामबृहस्पतेःपुत्रीब्रह्मवादिनीपरिहसन्तस्वपतिप्रत्याह—भोःपते मेमां द्वितीयार्थं
चतुर्थी उपोप द्वितीयउपशब्दःपादपूरणः उपेत्य परामृश सम्यक्स्पृश भोगयोग्यामवगच्छेत्यर्थः
यद्वा मेमम गोपनीयमंगउपोपपरामृश अत्यन्तमान्तरंस्पृश परामर्शाभावशङ्कांनिवारयति मेमद-
ब्धानि रोमाणिदभ्राणि मामन्यथाः अल्पानि माबुध्यस्व दभ्रमर्भकमित्यल्पस्येतिदभ्रदभ्रोतेरि-
तियास्कः । अदभ्रत्वमेवविशदयति अहंरोमशाबहुरोमयुक्तास्मि यतोऽहमीदृशीअतः सर्वा
संपूर्णावयवास्मि रोमशत्वेदृष्टान्तः—गन्धारीणामविकेव गंधारादेशाः तेषांसंबन्धिन्यविजाति-
रिव तद्देशस्थाअवयोमेषायथारोमशाः तथाहमस्मि यद्वा गन्धारीणां गर्भधारिणीनां स्त्रीणांअ-
विका अत्यर्थतर्पयन्तीयोनिरिव तासां आप्रसवंरोमादविकर्तनस्यशास्त्रनिषिद्धत्वात् योनिः
रोमशाभवति अतः सोपमीयते यतोऽहमीदृशीअतोमांअपौढांमावबुध्यस्वेत्यर्थः ॥ ७ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमे एकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

एकोनविंशेनुवाके सप्तसूक्तानि तत्र अग्निहोतारमिति प्रथमं सूक्तमेकादशर्चं दिवोदासपुत्रस्य परुच्छेपस्यार्थं आग्नेयं आत्यष्टं सहिशर्धं इत्यस्याः षट्सप्तत्यक्षरांतिधृतिः उक्त्यतिष्ठति संकृति-
विकृत्याकृतिप्रकृतिकृत्यतिधृतिधृत्यत्यष्टिषु चतुरश्रशताक्षरमारभ्य चतुर्णां चतुर्णां परित्यागेनैकैक-
मुक्तं छन्दोजायते तथा सत्यत्यष्ट्यतिधृती उक्तसंख्योपेते स्यातां एतत्सर्वं छन्दोग्रन्थे चतुःशतमु-
क्तितिरित्यादिसूत्रैः प्रतिपादितं तथा चानुक्तान्तं—अग्निमेकादशपरुच्छेपोदैवोदासिराग्नेयंतु पारु-
च्छेपं सर्वमात्यष्टं तत्रातिधृतिः षष्ठीति । सूक्तस्य विशेषविनियोगोलैंगिकः दशरात्रस्य षष्ठे हनिपा-
तः सवने प्रस्थितयाज्यानां पुरस्तादन्याऋचः कृत्वा प्राकृताभिश्च सह्यष्टव्यं तत्राग्नीध्रस्यैषा प्रथमा
षष्ठस्य पातः सवन इति खण्डे सूत्रितम्—अग्निहोतारं मन्ये दास्वन्तं दध्यद्दहमेजनुषपूर्वो अङ्गिरा इति ।

सैषा प्रथमा—

अग्निहोतारं मन्ये दास्वन्तं वसुंसूनुं सहसो जातवेदसं विप्रं न जातवेदसम् ।

य ऊर्ध्वया स्वध्वरो देवो देवाच्या कृपा ।

घृतस्य विभ्राष्टि मनुवष्टि शोचिषा जुह्वानस्य सर्पिषः ॥ १ ॥

अग्निम् । होतारम् । मन्ये । दास्वन्तम् । वसुम् । सूनुम् । सहसः ।

जातवेदसम् । विप्रम् । न । जातवेदसम् । यः । ऊर्ध्वया ।

सुध्वरः । देवः । देवाच्या । कृपा । घृतस्य । विभ्राष्टिम् । अनु ।

वष्टि । शोचिषा । आहुह्वानस्य । सर्पिषः ॥ १ ॥

अग्निं सर्वासां देवसेनानां अग्रण्यं यज्ञेष्वग्रं नीयमानं वा होतारं अस्मद्यागं प्रति देवानामा-
ह्वतारं यद्वा होमनिष्पादकं होतारं जुहोते हेतित्यौर्णवाभ इति यास्कः । अग्निमद्य होतारमवृणीते-
ति श्रुतेः । अग्निमग्न आवहेति च अग्नेराह्वातृत्वं प्रसिद्धं अग्निहोतारं मन्ये एवं प्रति विशेषणं मन्य इति सं-
बन्धः यद्वा यागनिष्पत्तेरेवापेक्षितत्वादेतदेव विधेयविशेषणम् इतराणि वक्ष्यमाणविशेषणानि
स्तुतिपराणि दास्वन्तं अतिशयेन दानवन्तं वसुं सर्वेषां निवासहेतुं सहसः सूनुं बलस्य पुत्रं अग्निः
मन्थनकाले बलेन मथ्यमान उत्पद्यते इति पुत्रत्वमुपचर्यते जातवेदसं जातानां विदितारं जातप्रज्ञं जा-
तबलं वा जातवेदशब्दो यास्केन बहुधानिरुक्तः अग्नेर्जातवेदस्त्वेष्टान्तः—विप्रं न जातवेदसं जात-
विद्यं मेधाविनं ब्राह्मणमिव तं यथा बहुमन्यते तथा त्वामपि मन्ये स्तौमीत्यर्थः उक्तगुणविशिष्टो यो-

देवः स्वध्वरः शोभनयज्ञवान् यज्ञसम्यक्निर्वहन् ऊर्ध्वयाउन्नतयाउत्कृष्टयादेवाच्या देवान्पू-
जयन्त्यादेवान्प्रत्यक्तयावीं कृपाकृपया सामर्थ्यलक्षणया देवान्प्रत्यक्तयारूपेतियास्कः । तेभ्यो-
हविर्वहनबुद्धायुक्तः सन् आजुह्वानस्य आसमन्ताद्भूयमानस्य सर्पिषः सरणशीलस्य वृतस्य विले-
पनेन दीप्तस्याज्यस्य विभ्रष्टिं विशेषेण भ्राजमानं अनुस्वयमपित दाज्यं शोचिषा ज्वालयामिष्टिकाम-
यतेस्वीकरोतीत्यर्थः ॥ १ ॥

अथ द्वितीया—

यजिष्ठं त्वा यजमाना हुवे मज्येष्ठमङ्गिरसां विप्रमन्मभिर्विप्रेभिः शुक्रमन्मभिः ।

परिजमानमिव द्यां होतारं चर्षणीनाम् ।

शोचिष्केशं वृषणं यमिमाविशः प्रावन्तु जूतये विशः ॥ २ ॥

यजिष्ठम् । त्वा । यजमानाः । हुवेम् । मज्येष्ठम् । अङ्गिरसाम् । विप्र ।

मन्मङ्गभिः । विप्रेभिः । शुक्र । मन्मङ्गभिः । परिजमानम् इव । द्याम् ।

होतारम् । चर्षणीनाम् । शोचिः शकेशम् । वृषणम् । यम् । इमाः ।

विशः । प्र । अवन्तु । जूतये । विशः ॥ २ ॥

हेविप्रमेधाविन् शुक्र दीप्तज्वालाग्ने यजिष्ठं अतिशयेन यद्भूतम् त्वात्वां यजमानाः वयं यष्टारः
हुवेम आह्वयामः यतो वयं यजमानाः यतश्च त्वं यजिष्ठः अतो हुवेमेत्यभिप्रायः कीदृशं त्वां अङ्गि-
रसां अङ्गिरो गोत्रोत्पन्नानां मध्ये मज्येष्ठं ज्यायां स यद्वा अङ्गिरसां अङ्गाराणां मध्ये मज्येष्ठं ज्वालायुक्त-
त्वात् अङ्गिरा अङ्गारा इति यास्कः । येङ्गारा आसं स्तेङ्गिरसो भवन्ति त्रिश्रुतेः । केन साधनेनेति
तदुच्यते—मन्मभिः मननसाधनैः विप्रेभिः विशेषेण प्रीणयितृभिः मन्मभिर्मन्त्रैः यद्वा विप्रेभिर्मै-
धाविभिर्कृत्विग्भिः मन्मभिर्मन्त्रैश्च स हितावयमितिसंबन्धः त्वदाह्वानानन्तरं परिजमानं परितो ग-
च्छन्तं द्यामिव सूर्यमिव होतारं देवानामाह्वतारं केषामर्थे चर्षणीनां मनुष्यानामैतत् मनुष्याणां यज-
मानानामर्थं यद्वा चर्षणीनां पूर्वमनुष्याणामेव सतां पश्चाद्यागादिसाधनेन देवत्वमापन्नानां देवानामा-
ह्वतारं तथा शोचिष्केशं केशवदत्यन्तायतज्वालोपेतं वृषणं वर्षितारं कामानां एवंप्रतिष्ठां विशः
त्वामेव निविशमानाः इमा विशः यजमानरूपाः प्रजाः जूतये स्वर्गाद्यभिमतफलप्राप्तये प्रावन्तु प्र-
कर्षेण प्रीणयन्तु तादृशं त्वां हुवेमेतिसंबन्धः ॥ २ ॥

अथतृतीया—

सहिपुरुचिदोर्जसाविरुक्मतादीद्यानोभवतिद्रुहन्तरःपरशुर्नद्रुहन्तरः ।

वीळुचिद्यस्यसमृतौश्रुवद्वनेवयत्स्थिरम् ।

निष्पहमाणोयमतेनार्यतेधन्वासहानार्यते ॥ ३ ॥

सः । हि । पुरु । चित् । ओर्जसा । विरुक्मता । दीद्यानः । भवति ।
द्रुहन्तरः । परशुः । न । द्रुहन्तरः । वीळु । चित् । यस्य । समः । क्रतौ ।
श्रुवत् । वनाऽइव । यत् । स्थिरम् । निः । सहमानः । यमते । न ।
अयते । धन्वऽसहा । न । अयते ॥ ३ ॥

सहिसएवपूर्वस्तुतएवाग्निः विरुक्मताविशेषेणरोचनवताओजसाज्वालारूपेणबलेनपुरुचिद्
अत्यधिकमेवदीद्यानः दीप्यमानः द्रुहन्तरः द्रोग्धृणांतरिता निस्तारयिताभवति अस्मासु
द्रोहंकुर्वतांशत्रूणांहिंसकोभवतीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—द्रुहन्तरः द्रोग्धृणां छेदनायप्रयुक्तः परशुर्न
परशुरिव सयथाअमोघंहिनस्तितथायमपि किंच यस्याग्नेः समृतौ संगतौसंयोगेवीळुचिद् दृढम-
पिपाषाणादिकं श्रुवत् गच्छेत् शीर्येततथा यत्स्थिरं यच्चपर्वतादिस्थिरमचलितंतदपिश्रुवत् वी-
ळुइतिदृढनाम वीळु च्यौत्नमितितन्नामसुपाठात् तत्रदृष्टान्तः—वनेव उदकमिव उदकंयथाग्निसंयो-
गेशुष्यतितथेत्यर्थः अत्यन्तदृढंस्थिरमपिहिनस्ति अस्मद्द्रोग्धारंशत्रुंहिनस्तीतिकिमुवक्तव्यमित्य-
भिप्रायः किंचायमग्निः निष्पहमाणः शत्रून्निःशेषेणाभिभवन् यमतेउपरमते शत्रुषुमध्येक्रीडति
तानेवनाशयति तथाकुर्वन्नायतेनगच्छति शत्रोःसकाशान्नपलायते तत्रदृष्टान्तः—धन्वसहान धनुषा
शत्रून्भिभवतीतिधन्वसहाधानुष्कः सहतेरसुन् छान्दसोऽन्त्यलोपः सयथाशत्रोरभिमुखंविध्य-
तिनपल्यतेतद्वदित्यर्थः यद्वा दृढधनुर्वहनक्षमोधन्वसहः अस्मिन्पक्षेपचाद्यच् सुपांसुलुगित्या-
कारः दृढधन्वासन्नायते नचलति ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

दृह्णाचिदस्मानुर्दुर्यथाविदेतेजिष्ठाभिरराणिभिर्दाष्टयवसेग्रयेदाष्टयवसे ।

प्रयःपुरुणिगाहतेतक्षद्वनेवशोचिषा ।

स्थिराचिदन्नानिरिणात्योर्जसानिस्थिराणिचिदोर्जसा ॥ ४ ॥

दृष्ट्वा । चित् । अस्मै । अनु । दुः । यथा । विदे । तेजिष्ठाभिः ।
 अरणिऽभिः । दाष्टि । अवसे । अग्रये । दाष्टि । अवसे । प्र । यः ।
 पुरूणि । गाहते । तक्षत् । वनाऽइव । शोचिषा । स्थिरा । चित् ।
 अन्ना । नि । रिणाति । ओजसा । नि । स्थिराणि । चित् ।
 ओजसा ॥ ४ ॥

अस्मैअग्रये दृष्ट्वाचित् दृष्टान्येवसारवन्तिहवींषि अनु अनुक्रमेण प्रतिमध्वं दुःददति
 ददातेर्लुङि गातिस्थेति सित्चोलुक् आतइतिक्नेर्जुस् यजमानाः ददति दानेदृष्टान्तः—यथाविदे वि-
 दुषे परमार्थदर्शनेयथाउत्कृष्टानिधनानिवितरन्ति दानशीलाः यद्वा अयमग्निर्यथाविदेविन्दते
 स्वातिरिक्तेहविर्देवेभ्यो दातुं भते स्वीकरोति तथादुरिति विन्दतेऽष्टान्दसः शपोलुक् लोपस्त-
 आत्मनेपदेष्वितितलोपः किंच सोऽग्निस्तेजिष्ठाभिररणिभिः अत्यन्ततेजोयुक्तैर्मर्गैः यज्ञादिरूपैः
 दाष्टि पूजितः सन् स्वर्गादिकं ददाति दाशृदाने शपोलुक् किमर्थं अवसे तद्रक्षणाय यद्वा ते-
 जिष्ठाभिः अतिशयेन तेजोवद्भिः अरणिभिर्गमनैः इतरदेवानुद्दिश्य यजमानेन दत्तं हविः अवसे
 तेषां स्वीकाराय दाष्टि अयमग्निर्ददाति नयति किंच अग्रये इतरदेवताप्रदानसमयेऽपि यजमानः
 अग्रये अग्निप्रीतये दाष्टिप्रथमं ददाति किमर्थं अवसे रक्षणार्थं यद्ययमत्तमः स्यात् इतरेभ्यो-
 दत्तमपि स्वयं स्वीकुर्यात् तस्मादग्रये प्रयाजादिरूपेण ददातीत्यर्थः किंच योग्निः पुरूणि बहूनि
 सामर्थ्यात् यजमानधनादीनि प्रगाहते प्रविशति प्रविश्य च वाश्यादिरूपया ज्वालया तक्षत्
 तनूकरोति नाशयतीत्यर्थः तत्र दृष्टान्तः—वनेव वृक्षादिसमूहानिव वनानियथाप्रविश्य तक्षति दह-
 तितथेत्यर्थः किंचायमग्निः स्थिरास्थिराणि कठिनानि अन्नानि व्रीह्यादीनि ओजसा तेजो-
 रूपया ज्वालया निनितरां क्रणाति गच्छति पचतीत्यर्थः रीगतिरेषणयोः कैयादिकः प्वादीनां-
 ह्रस्वइति ह्रस्वः तथा ओजसा स्वकीयेन तेजसा स्थिराणि अपरिहरणीयानि पापानि अमित्राणि वा
 निरिणीति निःशेषेण गच्छति नाशयतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

तमस्य पृक्षमुपरासुधीमहिनक्तं यः सुदर्शतरो दिवा तरादप्रायुषे दिवा तरात् ।

आदस्यायुर्ग्रभणवह्नीलुशर्मनसूनवे ।

भक्तमभक्तमवोव्यन्तो अजरा अग्रयो व्यन्तो अजराः ॥ ५ ॥ १२ ॥

तम् । अस्य । पृक्षम् । उपरासु । धीमहि । नक्तम् । यः । सुदर्शतरः ।
 दिवातरात् । अप्रः आयुषे । दिवातरात् । आत् । अस्य । आयुः ।
 यभणवत् । वीळु । शर्म । न । सूनवे । भक्तम् । अभक्तम् ॥ अवः ।
 व्यन्तः । अजराः । अग्रयः । व्यन्तः । अजराः ॥ ५ ॥ १२ ॥

अस्यअस्मै तंपृक्षं हविल्क्षणमन्नं उपरासुउपरमन्ते आसु हवींषीति उपराः वेदिसमीप-
 भूमयः तासुधीमहिधारयामः अस्थेत्युक्तं कस्येत्याह—योमिः नक्तं रात्रौ दिवातरात् अहोपि सु-
 दर्शतरः अत्यर्थं सर्वैर्दर्शनीयो भवति यतोयं रात्रौ सर्वेषु भावेषु तमसा वृत्तत्वाददृश्यमानेष्वपि स्वयं
 अत्यर्थं प्रकाशते अतोस्मै धीमहि पुनः कीदृशाय दिवातरात् अहः सकाशादेव अप्रायुषे प्रगत-
 मायुर्यस्यासौ प्रायुः न प्रायुः अप्रायुः तस्मै असौ योऽस्तमेति स सर्वेषां भूतानां प्राणानां प्राणास्तमे-
 तीति श्रुतेः । रात्रौ सर्वे भावानि द्रया वृत्तत्वात् प्रायुष इव भवन्ति अयमग्निस्तु सर्वप्राणिप्राणा-
 पहर्तुः सूर्यस्य रात्रौ स्वस्मिन्नेव प्रवेशात् पृच्छायुर्भवति अतोपि धीमहि किंच आत् अतएव
 कारणात् यतोयं सुदर्शतरः यतश्चायमप्रायुः अतः कारणात् अस्य अस्मै तदर्थं आयुर्हविल्क्ष-
 णमन्नं ग्रभणवत् ग्रहणयुक्तमभूत् ग्रहणे दृष्टान्तः—सूनवे पुत्राय पित्रोर्वीळुशर्मदृढं सुखसा-
 धनं गृहं यथा ग्रहणवद्भवति तथेत्यर्थः शर्मेति गृहनाम शर्मवर्मेति तन्नाम सुपाठात् इदानीं आ-
 हवनीयादिरूपेणाग्नेर्वहुत्वमपेक्ष्याह अजराः नित्यतरुणाः एते अग्रयः भक्तं सेवमानं अभक्तं
 असेवमानं च व्यन्तः एते प्राणिनः अनुग्राह्या इति बुद्ध्यमानाः अवः रक्षन्ति यद्यपि विशेषेण प्राणिनः
 शहपाकादिद्वारारक्षन्ति तथाप्यस्ति यजमानेष्वतिशय इत्याह—व्यन्तः तैः प्रत्तं हविरभ्रन्तः अ-
 जरा भवन्ति स्वयं हविषा अजराः सन्तो यजमानानप्यजरान् कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे द्वादशोऽवर्गः ॥ १२ ॥

अथ षष्ठी—

सहिशर्धो नमारुतं तु विष्वणि रभं स्वती पूर्वरास्त्रिष्टनिरार्तनास्त्रिष्टनिः ।
 आदह्वान्याददिर्यज्ञस्य केतुर्हणा ।

अधस्मास्य हर्षतो हृषीवतो विष्ट्वैजुषन्तपन्थानरः शुभेन पन्थाम् ॥ ६ ॥

सः । हि । शर्धः । न । मारुतम् । तुवि॒ऽस्वनिः । अम॑स्वतीषु ।
 उ॒र्वरा॑सु । इ॒ष्टनिः । आ॒र्तना॑सु । इ॒ष्टनिः । आ॒दत् । ह॒व्यानि॑ ।
 आ॒ऽददिः । य॒ज्ञस्य॑ । के॒तुः । अ॒र्हणा॑ । अ॒र्ध । स्म । अ॒स्य । ह॒र्षतः॑ ।
 ह॒षीव॑तः । वि॒श्वे । जु॒षन्त॑ । पन्था॑म् । नरः । शु॒भे । न । पन्था॑म् ॥६॥

सहि सएव स्तुत्यतयाप्रसिद्धएवाग्निः तुविष्वणिः तुवीतिबहुनाम उरु तुवीतितन्नामसु
 पाठात् बहुस्वनिः प्रभूतध्वनियुक्तोवर्तते अत्यन्तज्वलितेग्नौवायुसंपर्कात् भृग्भुगितिध्वनिरु-
 त्पद्यते प्रज्वलतीत्यर्थः ध्वननेदृष्टान्तः—मारुतंशर्धो न मरुतसंबन्धिवलमिव मरुतांसमूहोयथा
 ध्वनति तथेत्यर्थः कुत्रेतिदुच्यते—अमस्वतीषु खननप्रोक्षणादिकर्मोपेतासु अमइतिकर्मनाम
 अमोदंसइतितन्नामसुपाठात् उर्वरासुउरुवरणयुक्तासुश्रेष्ठासु वेदिभूमिषु कीदृशोयं इष्टनिः यष्टव्यः
 औणादिकोनिक् तुगागमश्च किंच आर्तनासु आर्तान्करोति आर्तयति आर्तयन्तीत्यार्तनाः
 पृतनाः तासु ण्यासश्रन्थोयुक् वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं तासांजयायइष्टनिः इष्टव्यः यष्टव्योवा
 किंच एवंस्वनयन्नग्निःहव्यानि आज्यपुरोडाशादीनिआदत् अत्ति भक्षयति छान्दसोलुक् यद्वा
 आङ्पूर्वादितेराडोयमहनइतिव्यत्ययेनात्मनेपदाभावः गातिस्थेतिचिचोलुक् छान्दसोह्रस्वः
 केवलदेववाछन्दस्यपिटृश्यतइत्यनजदेरप्याडागमः अतएवानवग्रहः सएवविशेष्यते आददिः
 सर्वत्रहविरादानशीलः तथा यज्ञस्यकेतुः प्रज्ञापकः केतुस्थानीयोवा अर्हणापूजनीयः सुपां-
 सुलुगितिसोराकारः प्रत्ययाद्युदात्तत्वंछान्दसं किंच अधानन्तरं हर्षतः हविर्भक्षणादत्यन्तहर्ष-
 युक्तस्य यद्वा अभिमतफलदानेनयजमानान्हर्षयतः हषीवतः आज्यस्वीकारेणहर्षयुक्तस्या-
 ग्नेः पन्थां पन्थानमार्गविश्वेसर्वेमनुष्याः जुषन्तअप्रीणयन् असेवन्तवा किमर्थं शुभेशुभाय
 शोभनायऐहिकामुष्मिकफलदस्याग्नेरेवमार्गसर्वेअनुगच्छन्ति अग्निमेवप्रीणयित्वासाधयन्ति मा-
 र्गश्रयणेदृष्टान्तः—यथालोकेनरोमनुष्याः शुभेशोभनायसुखप्राप्तये पन्थानंसर्वैर्गन्तव्यनिर्भयं
 प्रौढमार्गमिवा ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

द्वि॒ताय॑दी॒की॒स्तासो॑अ॒भिद्य॑वोनम॒स्यन्त॑उ॒प॒वोच॑न्त॒भृग॑वोम॒ध्नन्तो॑दा॒शाभृ॑
 गवः । अ॒ग्निरी॑शे॒वसू॑नां॒शुचि॑र्यो॒र्धर्णि॑रेषाम् ।
 प्रि॒यौअ॒पि॒धीर्व॑निषी॒ष्टमे॒धिर॒आव॑निषी॒ष्टमे॒धिरः॑ ॥ ७ ॥

द्विता । यत् । ईम् । कीस्तासः । अभिऽद्यवः । नमस्यन्तः । उपवोचन्त ।
भृगवः । मध्नन्तः । दाशा । भृगवः । अग्निः । ईशे । वसूनाम् । शुचिः ।
यः । धर्णिः । एषाम् । प्रियान् । अपिऽधीन् । वनिषीष्ट । मेधिरः ।
आ । वनिषीष्ट । मेधिरः ॥ ७ ॥

यत् यं द्विता द्विपकारं श्रौतस्मार्तभेदेन द्वित्वमापन्नं यद्वा उपलक्षणमेतत् आहवनीयादि-
क्षेपणनानाविधं यद्वा द्विता द्विविधाय ऐहिकामुष्मिकफलाय उभयाय विभक्ते राजादेशः ई ईम-
ग्निं कीस्तासः कीर्तनं कुर्वन्तः स्तोतारः पचाद्यच्छान्दसंसत्वं अभिद्यवः अभितोद्योतमानाः
मस्यन्तः नमस्कारोपलक्षितमुपस्थानं कुर्वन्तो भृगवः भृगुगोत्रोत्पन्नामहर्षयः उपवोचन्त उपे-
षन्नुवन्ति किं कुर्वन्तः दाशादानेन निमित्तभूतेन हविर्दानार्थं मध्नन्तः अरणीभ्यामग्निमन्थनं कुर्व-
न्तः तथा भृगवः भ्रष्टारो हविषां पापानां वा किंचाग्निः शुचिर्दीप्तिः धर्णिः धारणकुशलोऽयमग्निः
ऋषीदीयमानानां वसूनां हविर्लक्षणानां ईशे ईष्टे समर्थो भवति लोपस्त आत्मनेपदे ष्वितितलोपः यद्वा
ऋषीदीयमानानां मणिमुक्तादीनां वसूनां ईशे प्रदातुमिति शेषः किंचायमग्निः मेधिरः मेधोयज्ञः तद्वा-
स्वयं यष्टव्यत्वेन प्रधानभूतः सन् प्रियान् स्वप्रीतिहेतुन् आज्यादीन् अपिधीन् पर्याप्तिपर्यन्तं द-
त्तान् वनिषीष्टसंभक्तवान् संभजतांवा तथा मेधिरः मेधवान् असौ आवनिषीष्ट अन्यदेवताकेष्व-
पेयज्ञेषु स्वयमाज्यभागप्रयाजादिरूपं हविः संभजते ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

श्वासां त्वा विशां पतिं हवामहे सर्वासां समानं दम्पतिं भुजे सत्यं गिर्वाहं स भुजे ।
अतिथिं मानुषाणां पितुर्नयस्यां सया ।
अमी च विश्वे अमृतांस आवयो हव्या देवेष्वावयः ॥ ८ ॥

विश्वांसाम् । त्वा । विशाम् । पतिम् । हवामहे । सर्वांसाम् ।
समानम् । दम्पतिम् । भुजे । सत्यं गिर्वाहम् । भुजे । अतिथिम् ।
मानुषाणाम् । पितुः । न । यस्य । आसया । अमी इति । च ।
विश्वे । अमृतांसः । आ । वयः । हव्या । देवेषु । आ । वयः ॥ ८ ॥

विश्वासां सर्वासांविशां प्रजानांयजमानानां पतिंअभिमतफलदानेन पालकंहवामहे आह्वयामः नकेवलंयजमानांभिं किंतुसर्वासांप्रजानां समानं एकरूपं दहनपचनाद्युपकारस्यसर्वेषां समत्वात् तथा दंपतिगार्हपत्यरूपेण गृहस्यपालकं दमइतिगृहनाम दमेकृत्तिरितितन्नामसुपाठात् अकारलोपश्छान्दसः किमर्थं भुजे भोगायहवामहे आह्वयामःपुनः सएवविशेष्यते सत्यगिर्वाहसं यथार्थंभूतानांअविसंवादिफलानांस्तुतिरूपाणांगिरांबोढारं यद्वा गिरोमन्त्ररूपावहन्तीतिगिर्वाहसःऋत्विजः सत्याअविसंवादिफलागिर्वाहसोयस्यतं तादृशंहवामहइतिशेषः वहिहाधा-
ऋज्यइत्यसुन् णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः पुनःकीदृशं मानुषाणां मनुष्याणांअतिथिं अतिथि-
वत्पूज्यं दर्शादितिथिमपेक्ष्यागन्तारंवा किंचास्याग्नेः आसयासमीपे आसेत्यन्तिकनाम आसा-
अम्बरमिति तन्नामसुपाठात् तत्समीपे अमीचविश्वे अमृतासः हविर्भोक्तृत्वेन प्रसिद्धाः सर्वे
देवाअपि आच आगच्छन्ति उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः किमर्थं वयः हविलेक्षणान्मनु-
द्दिश्यअग्निमुखादेवेतरेभ्योदीयमानत्वात् तत्रदृष्टान्तः—पितुर्न पितुरन्तिकेपुत्रादयोयथान्नाद्यर्थं
आगच्छन्ति तद्वत् किंच वयः नेतारऋत्विजोपि देवेषुइतरेष्विज्यमानेषुमध्ये हव्या हवींषि
आदद्यग्रये वेतेरौणादिकोडिः विचिवागुणः ॥८॥

अथनवमी—

त्वमग्नेसहसासहन्तमःशुष्मिन्तमोजायसेदेवतातयेरयिर्नदेवतातये ।

शुष्मिन्तमोहितेमदोद्युम्निन्तमउतऋतुः ।

अर्धस्मातेपरिचरन्त्यजरश्रुष्टीवानोनाजर ॥ ९ ॥

त्वम् । अग्ने । सहसा । सहन्तमः । शुष्मिन्तमः । जायसे ।

देवतातये । रयिः । न । देवतातये । शुष्मिन्तमः । हि । ते । मदः ।

द्युम्निन्तमः । उत । ऋतुः । अर्ध । स्म । ते । परि । चरन्ति । अजर ।

श्रुष्टीवानः । न । अजर ॥ ९ ॥

हेअग्ने त्वंसहसाबलेन सहन्तमः अतिशयेनशत्रूणामभिभविता तथा शुष्मिन्तमः अतिशयेन
तेजस्वीजायसे सहैरौणादिकःकनिन् नादस्येतिनुद् किमर्थं देवतातये देवानांविस्तारयुक्ता-
ययागाय तदर्थंयज्ञनामैतद् यद्वा उक्तगुणविशिष्टःसन्जायसे अरण्योरुपद्यसे यज्ञार्थत्वेद-

ष्टान्तः—रयिर्नदेवतातये धनं यथायज्ञार्थमुत्पद्यते तथाचोक्तं यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नमिति किंच ते तवमदः आज्यस्वीकारजनितोहर्षः शुष्मिन्तमः अतिशयेन बलवान् हिशब्दः प्रसिद्धौ आज्येनाग्ने-
र्मदोभवतीति प्रसिद्धं उत अपि च तेऋतुः कर्मविशेषोऽपि द्युष्मिन्तमः यशोयुक्तः अन्नयुक्तो वा ख-
लु द्युष्मन्द्योततेर्यशोवान्नवेति यास्कः । अध अतः कारणात् अजर हेजरारहिताग्ने तेत्वां परिचरन्ति
यजमानाः तत्र दृष्टान्तः—श्रुष्टीवानोन दूता इव ते यथावार्ताविशेषप्रदानेन राजानं सेवन्ते तद्वत् छन्द-
सीवनिपाविति वनिष् छान्दसंप्रत्ययाद्युदात्तत्वम् अजर भक्तानामजरयितुः अन्तर्भावितण्यथा-
त्पचाद्यच् यद्वा अजर अस्तोतः जरास्तुतिः असौ न कस्यापि स्तोता भवति किंतु सर्वैः स्वयंस्तूयन्ते
तादृशं त्वां परिचरन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

अथ दशमी—

प्रवोमहे सहसा सहस्वत उषर्बुधे पशुषेनाग्नये स्तोमो बभूव अग्नये ।

प्रतियदीह विष्मान्विश्वासु क्षासु जोगुवे ।

अग्ने रेभो न जरत ऋषूणां जूर्णिर्होत ऋषूणाम् ॥ १० ॥

प्र । वः । महे । सहसा । सहस्वते । उषः । बुधे । पशुसे । न ।

अग्नये । स्तोमः । बभूव । अग्नये । प्रति । यत् । ईम् । हविष्मान् ।

विश्वासु । क्षासु । जोगुवे । अग्ने । रेभः । न । जरते । ऋषूणाम् ।

जूर्णिः । होता । ऋषूणाम् ॥ १० ॥

हे उद्गात्रादयः स्तोतारः वीर्युष्माकं संबन्धि स्तोमः स्तोत्रं अग्नये प्रबभूव प्रीणयितुं समर्थं भव-
तु छान्दसः शपः श्लुः अर्वा न्वाभ्यासस्य भूसुवोस्तिङीति गुणाभावः कीदृशायाग्नये महेमहते पू-
ज्याय सहसा पराभिभवसामर्थ्येन सहस्वते तद्वते उषर्बुधे उषः काले प्रबुध्यमानाय अहरादी-
नां पत्यादिषूपसंख्यानमितिरुत्वं पशुषेपशुफलदाय नशब्दोऽत्रापिशब्दार्थः यद्वा पशुषेपशुप्रदा-
त्रे प्रभवे यथास्तुतिः क्रियते तद्वत् किमर्थमिति तदुच्यते—ईं नमग्निं प्रति लक्ष्मीकृत्य हविष्मान् घृ-

तादिमृद्धहविर्युक्तोयजमानः विश्वासुक्षासु सर्वासुनिवासभूतासुवेदिभूमिषु जोगुवे अत्यर्थं गच्छ-
ति गुवतेर्यङ्मुगन्ताच्छान्दसोलिद् व्यत्ययेनात्मनेपदं अमन्त्रे इति पर्युदासादामभावः क्षेतिभूनाम
क्षाक्षामेति तन्नामसुपाठाव ऋषूणां आगन्तूणां देवानां मध्ये श्रेष्ठमग्निं जूर्णिः स्तुतिकुशलो होता
अग्ने इतरदेवेभ्यः पूर्वजरेतेस्तौति तत्र दृष्टान्तः—ऋषूणां महतां धनवतां अग्नेरेभोन बन्दीव ऋषीग-
तौ औणादिकः कुप्रत्ययः नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वम् यद्वा ऋषूणामित्येतद्धोत्वविशेषणं
ऋषूणां ज्ञानवतां मध्ये श्रेष्ठोऽयं होतेत्यर्थः ॥ १० ॥

अथैकादशी—

सनो नेदिष्ठं ददृशान् आभ्रराग्रे देवेभिः सचनः सुचेतुनां महोरायः सुचेतुनां ।
महिं शविष्ठं नः कृधि संचक्षे भुजे अस्त्यै ।
महिं स्तोतृभ्यो मघवन् सुवीर्यं मथीरुग्रो न शर्वसा ॥ ११ ॥ १३ ॥

सः । नः । नेदिष्ठम् । ददृशानः । आ । भ्र । अग्ने । देवेभिः ।
सचनः । सुचेतुनां । महः । रायः । सुचेतुनां । महिं । शविष्ठ ।
नः । कृधि । संचक्षे । भुजे । अस्त्यै । महिं । स्तोतृभ्यः ।
मघवन् । सुवीर्यम् । मथीः । उग्रः । न । शर्वसा ॥ ११ ॥ १३ ॥

हे अग्ने सत्त्वं नो नेदिष्ठं अत्यन्तसमीपे ददृशानः वेद्यां दीप्तत्वेन दृश्यमानः देवेभिः सचनः इतरै-
र्देवैः समानान्नः अग्निमुखेनैव इतरेषां हविः स्वीकारात्समानान्नत्वं सुचेतुनां शोभनेन चेतनेन चेतसा
वापुनस्तदेव विशेष्यते सुचेतुनां शोभनचेतोवतामया औणादिकः बहुव्रीहौ नञ् सुभ्यामित्युत्त-
रपदान्तादात्तत्वम् युक्तेन त्वदायत्ते मय्यनुग्रहयुक्तेनेत्यर्थः तादृशस्त्वं महः पूजनीयानि रायो ध-
नानि आभ्र अस्माकमाहर हे अग्ने शविष्ठ बलवन् नः अस्मभ्यं महिमहवन्नं महतीं कीर्तिं
वा कृधि कुरु संपादय शविष्ठेति संबोधितत्वात्तदेव प्रार्थ्यत इति गम्यते किमर्थं संचक्षे सम्यग्दर्श-
नीयत्वाय अस्त्यै अस्याः पृथिव्याः संबन्धिने भुजे भोगाय यद्वा संचक्षे भुज इति सामानाधिकर-
ण्यं सम्यग्दर्शनीयाय भोगायेत्यर्थः न केवलं यजमानेभ्योऽस्मभ्यमेव अपितु स्तोतृभ्यः स्तोत्रकर्तृ-
भ्योऽपि हेमघवन्नन्नवन्नग्ने महिमं सुवीर्यं शोभनपुत्रभृत्याद्युपेतं धनं शोभनसामर्थ्यं वा कृधिकुरु

किंच शवसाबलेन युक्तः सन् मथीः अस्मद्विरोधिनाशाय लुङि ह्यन्तक्षणेति वृद्धिप्रतिषेधः कारकपक्षे औणादिकईकारः आद्युदात्तच्छान्दसः यद्वा मथीर्मथनवांस्त्वं अस्मदर्थं शवसाबलेन युक्तो भवेति शेषः तत्र दृष्टान्तः—उग्रोनशवसा यथा कश्चित्कूरः शवसाबलेन मथीर्भवति, तद्वद्व ॥ ११ ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे त्रयोदशो वर्गः ॥ १३ ॥

अयं जायते त्यष्टर्चं द्वितीयं सूक्तम् अयं जायताष्टावित्यनुक्रमणिका परुच्छेपः ऋषिः सर्वमात्यष्टमित्युक्तत्वादत्यष्टिच्छन्दः आग्नेयं त्वितितुशब्दस्योक्तत्वाद् इदमादिमंचाग्नेयं पृष्ठयस्य षष्ठे हनिष्णत्सूक्तमाज्यशस्त्रत्वेन विनियुक्तं सूत्रितंच षष्ठस्येति त्वण्डे—अयं जायतमनुषो धरीमणीत्याज्यमिति ।

तत्रेयं प्रथमा—

अयं जायतमनुषो धरीमणि होता यजिष्ठ उशिजामनु व्रतमग्निः स्वमनु व्रतम् ।
विश्वश्रुष्टिः सखीयते रयि रिवश्रवस्यते ।
अदब्धो होता निर्षद इळस्पदे परिर्वीत इळस्पदे ॥ १ ॥

अयम् । जायत । मनुषः । धरीमणि । होता । यजिष्ठः । उशिजाम् ।
अनु । व्रतम् । अग्निः । स्वम् । अनु । व्रतम् । विश्वश्रुष्टिः ।
सखिद्यते । रयिः इव । श्रवस्यते । अदब्धः । होता । नि ।
सदत् । इळः । पदे । परिर्वीतः । इळः । पदे ॥ १ ॥

अयमग्निर्मनुषो मनुष्यस्य अध्वर्योः सकाशात् धरीमणि अतिशयेन धारके अरणिद्वये जायत अरणिमन्थनेनोत्पन्नः कीदृशोयं होता देवानामाह्वाता यजिष्ठः अतिशयेन यष्टुतमः किमर्थमुत्पन्न इति चेद् उशिजां फलस्य कामयितृणां यजमानानां व्रतं सोमयागादिरूपं कर्म अनुलक्ष्य न केवलं परार्थमेव अपितु स्वार्थमपि स्वं व्रतमनु स्वकीयं हविः स्वीकारादिरूपं कर्मानुलक्ष्य नः स एव विशेष्यते विश्वश्रुष्टिः विश्वविषयकर्मवान् कस्मै सखीयते सखित्वमात्मन इच्छते तथा

नंतद्यस्यांहविःसन्ततावस्ति सावाजिनी तस्यांवसतइतितौवाजिनीवस्) आमश्चित्वादन-
दान्तः तौ तथाविधौयुवांश्चक्षिप्रमूपसमीपे आयातमागच्छतम् ॥ षड्विंशतिसंख्याकेषुक्षिप्रनाम-
सुनुक्षिप्रमक्षुद्रवदितिपठितम् तत्रफिट्स्वरः ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

ऐन्द्रवायवेतृचेतृतीयाष्टचमाह—

वायुविन्द्रश्चसुन्वतआयातमुपनिष्कृतम् । मक्षिच ५ तथाधियानरा ॥ ६ ॥

वायो इति । इन्द्रः । च । सुन्वतः । आ । यातम् । उप ।

निःस्कृतम् । मक्षु । इत्था । धिया । नरा ॥ ६ ॥

हेवायो त्वमिन्द्रश्च सुन्वतःसोमाभिषवंकुर्वतोयजमानस्यनिष्कृतसंस्कर्तारं सोमंउपा-
यातंआगच्छतम् नराहेनरौपुरुषौ (पौरुषेणसामर्थ्येनोपेतौ)पुत्रयोरगतयोश्चसतोर्धियाअमुनाक-
र्मणामक्षुत्वरयासंस्कारःसंपत्स्यते इत्थासत्यम् ॥ वायोइत्यस्यामश्चित्तस्येतिषाष्ठिकमाद्युदा-
त्तत्वम् । इन्द्रशब्दोऽज्रेन्द्रेत्यादिनारन्प्रत्ययान्तत्वेननिपातितोन्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः ।
चशब्दश्चादयोऽनुदानाइत्यनुदात्तः । सुन्वतइत्यत्रशतुरनुमोनद्यजादीइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ।
निरित्येषसमित्येतस्यस्थानइतियास्कः । कृतशब्देआदिकर्मणिकर्तरिक्तः संस्कृतुंप्रवृत्तइत्यर्थः कु-
गतिप्रादयइतिसमासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते थाथघञ्काजवित्रकाणामित्यन्तोदात्तः
गतिरनन्तरइतितुनिसउदात्तत्वंनभवति तद्विकर्मणिकेविहितम् निष्करोतीतिनिष्कृदिति
क्लिबन्तव्याख्यानेतु गतिकारकोपपदात्कृदितिक्रकारउदात्तःस्यात् । धिया सावेकाचस्तृतीया-
दिरितिविभक्तिरुदात्ता । नरा सुपांसुलुगित्यादिनासंबोधनद्विवचनस्यद्वादेशः पदात्परत्वादाम-
श्चित्तस्येत्याष्टमिकोनिघातः ॥ ६ ॥

मित्रंहुवेइतिमैत्रावरुणस्तृचोगवामयनेआरंभणीयेचतुर्विंशेहनिपातःसबन्मैत्रावरुणस्यस्तो-
त्रियः तत्रैवाभिष्टवषडहेऽपिविनियुक्तः तथाचाश्वलायनेनचतुर्विंशेहोताजनिष्टेत्यादिसण्डे
मित्रंवयंहवामहेमित्रंहुवेपूतदक्षमित्यादिसूत्रितम् तथाचाभिष्टवषट्पद्याहानीतिखण्डे—परिशिष्टा-
नावापानुद्धृत्यमित्रंवयंहवामहेमित्रंहुवेपूतदक्षमितिच ।

तस्यमैत्रावरुणतृचस्यप्रथमाष्टचमाह—

मित्रंहुवेपूतदक्षंवरुणंचरिशार्दसम् । धिर्यघृताचींसाधन्ता ॥ ७ ॥

मित्रम् ॥ हुवे । पूतदक्षम् । वरुणम् । च । रिशार्दसम् । धिर्यम् ।

घृताचीम् । साधन्ता ॥ ७ ॥

अहमस्मिन्कर्मणिहविःप्रदानायपुनरुक्तंवित्रबलंमित्रंहुवे तथारिशोदसंरिशानांहिंसका-
नामदसमत्तारंवरुणंचहुवे आह्वयामि कीदृशौमित्रावरुणौ [घृतमुदकमञ्चतिभूमिपापयतियाधी-
वर्षणकर्मवर्षा-घृताचींधियं साधन्तासाधयन्तौकुर्वन्तौ ॥ मित्रशब्दःपुंलिङ्गः प्रातिपदिकस्वरे-
णान्तोदात्तः । हुवइतिह्यतेर्बहुलंछन्दसीतिशपोलुक्सतिह्वःसंप्रसारणमित्यनुवृत्तौबहुलंछ-
न्दसीतिसंप्रसारणेउवङादेशः तिङ्ङितिङइतिनिघातः । पूतशब्दःप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः बहु-
व्रीहौपूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वम् । वरुणशब्दः कृवृतृदारिद्र्यउनन्तित्युनन्त्ययान्तोन्तित्वादाद्युदात्तः ।
रिशन्तिर्हिंसन्तीतिरिशःशत्रवः इगुपधज्ञामीकिरःकइतिकः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः तानन्तीतिरि-
शादाः तं सर्वधातुभ्योसुन्तित्यसुन्त्ययेनित्स्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तम् कृदुत्तरपदप्रकृतित्स्वरेण
सएवावशिष्यते शेषनिघातेसतिएकादेशउदात्तेनोदात्तइतिसवर्णदीर्घोऽप्युदात्तएव । धीरितिअ-
यइत्यादिषड्विंशतिकर्मनामसुपठितः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । घृतमञ्चतीतिघृताची ऋत्वि-
ग्धृगित्यादिना किनि अनदितामितिनकारलोपः अञ्चतेश्चोपसंख्यानमितिङीप् अचइत्यकार-
लोपेचावितिदीर्घत्वम् । घृतशब्दोनखिषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तत्वंबाधित्वाघृतादीनांचेत्य-
न्तोदात्तः समासस्येत्यन्तोदात्तस्यापवादकं तत्पुरुषेतुत्यार्थेतिपूर्वपदप्रकृतित्स्वरंबाधित्वा गतिका-
रकोपपदादित्युत्तरपदप्रकृतित्स्वरेणान्तोदात्तस्यधात्वकारस्यलोपेसन्ति अनुदात्तस्यचयत्रोदात्तलो-
पइतिङीपउदात्तत्वेप्राप्ते चावितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । साधन्ता राधसाधसंसिद्धावित्यस्माद-
न्तर्भावितण्यर्थाल्लटःशत्रादेशे भुंभाधित्वाव्यत्ययेनशप् अदुपदेशत्वादुपरिशतृप्रत्ययस्यलसार्व-
धातुकानुदात्तत्वम् द्वितीयाद्विचनस्यशप्श्चानुदात्तौसुप्पितावित्यनुदात्तत्वेधातोरीतिधातुस्वरएव-
शिष्यते सुपांसुलुगित्यादिनाविभक्तेराकारादेशः ॥ ७ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

ऋतेनमित्रावरुणावृतावृतावृतावृता । ऋतुबृहन्माशाथे ॥ ८ ॥

ऋतेन । मित्रावरुणौ । ऋतुवृधौ । ऋतुवृपृशा । ऋतुम् ।

बृहन्म । आशाथे इति ॥ ८ ॥

हेमित्रावरुणौयुवांऋतुंमवर्तमानेमिमंसोमयागंआशाथे आनशाथे व्याप्तवन्तौ केननिमि-
त्तेनऋतेनअवस्थंभावितयासात्येनफलेनास्मभ्यंफलंदातुमित्यर्थः कीदृशौयुवांऋतावृधौऋतमित्यु-
दकनाम सत्यंवायसंवेतियास्कः १) उदकादीनामन्यतमस्यवर्धयितारौ अतएवऋतस्पृशाउदकादी-
नस्पृशन्तौकीदृशंऋतुबृहन्तंअत्रैरुपात्रैश्चातिप्रौढम् ॥ ऋतशब्दोघृतादिवादान्तोदात्तः मित्रावरुणा-
वित्यत्रमित्रश्चवरुणश्चेतिमित्रावरुणौ देवताद्वन्द्वेचेतिपूर्वपदस्यानङादेशः । ऋतस्यवर्धयितारा-

वित्यर्थेन्तर्भाविण्यर्थाद्धेःकिप् नहिवृतीत्यादिनापूर्वपदस्यदीर्घः । ऋतस्पृशा सुपांसुलुगिति
 डादेशः मित्रावरुणावित्याद्यामश्रितत्रयस्यस्वस्वपूर्वपदात्परत्वादामश्रितस्येत्याष्टमिकोनिघातः ।
 ननुऋतेनेत्येतस्यसुबामश्रितेपराङ्गवत्स्वरेइतिपराङ्गवद्भावेनामश्रितानुप्रवेशात्पादादित्वेनपदादपर-
 त्वेनवाष्टमिकनिघाताभावात् आमश्रितस्यचेत्याद्युदात्तेनभवितव्यमितिचेत् न पराङ्गवद्भाव-
 स्यसुबामश्रिताश्रयत्वेनपदविधित्वासंमर्थःपदविधिरितिनियमात् इहचऋतेनमित्रावरुणावित्ये-
 तयोराशाथेइत्याख्यातेनैवान्वयेनपरस्परमसामर्थ्यात् । यत्रपुनःपरस्परान्वयेनसामर्थ्यं त-
 त्रपराङ्गवद्भावात्पादादेराद्युदात्तत्वंभवत्येव । यथामरुतांपितस्तदहंगृणामीति षष्ठोरुतिरित्यु-
 तिप्रत्ययान्तत्वेनपृथिव्यैवैष्यसोमरुतोजाताइत्यादावन्तोदातोऽपिहिमरुच्छब्दोमरुतांपितरित्यत्र
 सामर्थ्यात्पराङ्गवद्भावोदेवाद्युदात्तोजातः । प्रकृतेतु ऋतेनेत्यस्यासामर्थ्यादेवनपराङ्गवद्भावइति
 ऋतावृधावित्यत्रद्वितीयामश्रितस्यनिघातेकर्तव्येआमश्रितंपूर्वमविद्यमानवदितिप्रथमामश्रितेना -
 विद्यमानवद्भवितव्यमितिचेत् भवतु अतएवतस्याव्यवधायकत्वादतेनेतिप्रथमपदात्परत्वेनैवद्वि-
 तीयामश्रितंनिहनिष्यते यथाइमंमेगङ्गेयमुनेइत्यादौगङ्गेशब्दस्याविद्यमानवद्भावेऽपितस्याव्य-
 वधायकत्वादेव मेइत्येतदेवपदमुपजीव्यमुनेशब्दस्यनिघातः किञ्चप्रकृतेमित्रावरुणावित्याम-
 श्रितंसामान्यवचनम् तस्यविशेषणतयाविशेषवचनभूतावृधाविति अतोनामश्रितेसमानाधि-
 करणेसामान्यवचनमितिपूर्वस्याविद्यमानवद्भावप्रतिषेधादपिनिरन्तरायोद्वितीयस्यनिघातः ।
 नन्वेवमप्यपादादावित्यनुवृत्तेः ऋतावृधेत्यस्यद्वितीयपादादित्वान्नभवितव्यंनिघातेन अतएव
 हीमंमेगङ्गे इत्यत्रशुतुद्रिपदस्यपदात्परस्यामश्रितस्यापिपादादित्वादेवानिघातादाद्युदात्तत्वंजातम्
 तद्वदत्रापिभवितव्यम् वक्तव्योवाविशेषइति । उच्यते—मित्रावरुणपदस्यसुबामश्रितइतिपराङ्ग-
 वद्भावेनपरानुप्रवेशादेवऋतावृधेत्यस्यनपादादित्वम् शुतुद्रिपदमपितर्ह्येवमेवपूर्वस्यसरस्वतिपद-
 स्यपराङ्गवद्भावेननपादादिरितिनिहन्येतेतिचेत् पराङ्गवद्भावस्तावत्सुबन्तमामश्रितंचाश्रित्यप्रवृत्तेः
 पदविधिः अतस्तयोःसत्येवपरस्परान्वयेपराङ्गवद्भावेनभवितव्यम् समर्थःपदविधिरिति
 नियमात् शुतुद्रिसरस्वतिपदयोश्चनपरस्परेणान्वयः किन्तुसचतेत्यनेनेत्यसामर्थ्यान्नपरा-
 ङ्गवद्भावः प्रकृतेतु मित्रावरुणावृतावृधाइतिद्वयोरपिसामानाधिकरण्येनपरस्परान्वयादस्तिसा-
 मर्थ्यमितिभवितव्यंपराङ्गवद्भावेन यथामरुतांपितरित्यत्रेतिविशेषः । नन्वतएवतर्हिमित्रा-
 वरुणपदस्यपराङ्गवद्भावेनपादादित्वादादावितिपर्युदासादामश्रितनिघातो नस्यादितिचेत् न
 पूर्वसुबन्तंपरंचामश्रितमाश्रित्ययःस्वरःप्रवर्ततेतत्रसुबामश्रितइतिपराङ्गवद्भावः भवतिचैवंऋ-
 तावृधपदनिघातइति तत्रपूर्वस्यपराङ्गवद्भावेनापादादित्वात्प्रवर्तते मित्रावरुणपदनिघातस्तु
 पूर्वमेवपदमुपजीवति नपरमामश्रितमितिनपराङ्गवद्भावः । ननुपराङ्गवद्भावमितिघातोऽपिपदवि-

धिरिति कृतेनेत्यनेनासामर्थ्यात् ततः पदात्परस्य मित्रावरुणपदस्य न स्यादिति चेत् न समानवा-
क्ये निघातयुष्मदस्मदादेशावक्तव्या इति निघाते पदविधावपि समानवाक्यत्वमेव पर्याप्तम् न परा-
ङ्गवद्भाववत्परस्परान्वयोऽपीत्यलम् । कर्तुं कञः कतुः प्रत्ययस्वरेणादिरुदात्तः । आशाथे आ-
नशाथे छन्दसिलुङ्लङ्लिटइति वर्तमाने लिट् नुडभावश्छान्दसः ॥ ८ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

कवीनो मित्रावरुणा तु विजाता उरुक्षया । दक्षं दधाते अप्संम् ॥ ९ ॥ ४ ॥

कवी इति । नः । मित्रावरुणा । तु विजातौ । उरुक्षया ।

दक्षम् । दधाते इति । अप्संम् ॥ ९ ॥ ४ ॥

मित्रावरुणावेतौ देवौ नोऽस्माकं दक्षं बलं अप्सं कर्म च दधाते पोषयतः (कीदृशौ) कवी मेधा-
विनौ तु विजातौ बहूनामुपकारकतया समुत्पन्नौ उरुक्षया बहुनिवासौ विप्रोधीर इत्यादिषु चतुर्विंशति-
संख्याकेषु मेधाविनामसुकविर्मनीषीति पठितम् उरुवीत्येतौ शब्दौ द्वादशसु बहुनामसु पठितौ ओजः
पाज इत्यादिषु अष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामसु दक्षो वीद्विति पठितम् अप्सशब्दः षड्विंशतिसंख्याके-
षु कर्मनामसु पठितः ॥ मित्रावरुणा मित्रशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः वरुणशब्दो नित्स्वरेणा-
द्युदात्तः द्वन्द्वे देवताद्वन्द्वे चेत्युभाववशिष्येते । तु विजातौ बहूनामुपकारकतया तत्संबन्धित्वेन जा-
ताविति षष्ठी समासे समासान्तोदात्तत्वम् चतुर्थी समासे हि केचेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् उरुणां
बहूनां क्षयावुरुक्षयौ क्षिनिवासगत्योरिति धातोः क्षियन्त्यस्मिन्नितिक्षयः इत्यधिकरणे एरजित्यश्च
प्रत्ययान्तस्य चित् इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते क्षयो निवासे इत्याद्युदात्तत्वं विहितम् समासे तु समासस्येत्यन्तो-
दात्तत्वं बाधित्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण प्राप्तमुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् यद्यपि थाथादिस्वरेणान्तोदात्ते-
न बाध्यते तथापि परादिश्छन्दसि बहुलमिति उत्तरपदाद्युदात्तत्वं द्रष्टव्यम् । दक्षो दक्षतेरुत्साहक-
र्मणः घञ् गित्वादाद्युदात्तः आप्यते फलमनेनेत्यपः कर्म आपः कर्माख्यायां हस्वो नट्चेत्यसु जन्त-
स्यापसस्योरे इत्यादौ निस्वादाद्युदात्तस्याप्पसशब्दस्याप्यत्ययेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् ॥ ९ ॥

इति प्रथमस्य प्रथमे चतुर्थोऽर्गः ॥ ४ ॥

आश्विनस्तृचः प्रातरनुवाकस्य आश्विने क्रतौ विनियुक्तः तथा च सूत्रितम्—अथाश्विन ए-
ते उषाः प्रातर्गुणैति च तस्योऽश्विमायज्वरीरिष इति ।

तत्र प्रथमाष्टकमाह—

अश्विनायज्वरीरिषो द्रवत्याप्नीशुभं स्पती । पुरुभुजा च नृस्यते ॥ १ ॥

अश्विना । यज्वरीः । इषः । द्रवत्पाणी इति द्रवत्पाणी । शुभः ।
पती इति । पुरुषभुजा । चनस्यतम् ॥ १॥

हेअश्विनाअश्विनौ युवामिषोहविलक्षणान्यन्नानिचनस्यतंहच्छतम् भुआथामित्य-
र्थः यद्यपिचनःशब्दोऽन्वाची तथापि इषइत्यनेनसहनास्तिपुनरुक्तिदोषः इच्छामुपलक्षयितुं
प्रयुक्तत्वाद् वक्तव्यमुवाच समूलकार्षकषतीत्यादौयथापुनरुक्त्यभावस्तद्वत् कीदृशीरिषःयज्वरीः
यागनिष्पादिकाः कीदृशावश्विनौ द्रवत्पाणीहविर्ग्रहणायद्रव्यांभाव्यांपाणिभ्यामुपेतौ
शुभस्पतीशोभनस्यकर्मणःपालकौ पुरुभुजाविस्तीर्णभुजौबहुभोजिनौवा ॥ अश्विना आमन्त्रि-
तस्येतिषाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् । यज्वरीः यागकरणानामप्यन्नानांसिच्छिनत्तीतिवत्स्वव्यापा-
रेकर्तृत्वविवक्षया सुयजोर्द्विनिबितिङ्निष्प्रत्ययः वनोरचेतिडीप् तत्तन्नियोगेनरेफादेशः प्रत्ययद्व-
यस्यानुदात्तौसुप्तितावित्यनुदात्तत्वाद् धातुस्वरणवावशिष्यते । इषशब्देशसोऽनुदात्तत्वात्मातिप-
दिकस्वरणवावशिष्यते । द्रवन्तौधावन्तौपाणीययोः तयोःसंवाधनंद्रवत्पाणीइति तस्यामन्त्रिता-
द्युदात्तत्वम् नपुनराष्टमिकोनिघातः अपादादावितिप्रतिषेधाद् इषइतिपूर्वपदस्यसुबामन्त्रितेइ-
तिपराङ्गवद्भावेनमित्रावरुणावृतावृधावितिब्रह्मपादादित्वमितिचेत् न तत्रसामानाधिकरण्येनपर-
स्परान्वयाद् इह त्विषोद्रवत्पाणीइत्यनयोः सरस्वतिशुतुद्रिपदवदसामर्थ्येनप्रयुक्तत्वाद् । शुभ-
इति शुभशुभदीप्तावित्यस्यसम्पदादित्वाद्भावेक्किबन्तस्यषष्ठ्येकवचनम् षष्ठ्याःपतिपुत्रेतिविस-
र्जनीयस्यसत्त्वम् तस्यपतीइत्यामन्त्रितेपरतःपराङ्गवद्भावादामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् नपुनराष्टमिकोनि-
घातः तस्मिन्कर्तव्येद्रवत्पाणीइतिपूर्वस्यामन्त्रितस्यामन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवद्भावे-
नपादादित्वादपादादावितिप्रतिषेधाद् । ननुमित्रावरुणावृतावृधावितिब्रह्मामन्त्रितेसामानाधिकरणं-
इत्यविद्यमानवद्भावप्रतिषेधेनभवितव्यमितिचेत् न मित्रावरुणपदंहिसामान्यवचनमित्युक्त-
स्याविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः द्रवत्पाणीपदंतुनतथेतिवैषम्याद् । पुरुवस्तीर्णौभुजौययोस्तौ आम-
न्त्रिताद्युदात्तत्वम् सुपांसुलुगितिडादेशः पुरुबहुभुजातेइतिवा । चनस्यतमित्यत्र चायतेरन्तेह्रस्व-
श्चेति चायुपूजानिशामनयोरित्यस्यामुन्मत्ययेआकारस्यह्रस्वेचानुरुक्तेनुङागमेचलोपोव्योर्वलीति
यकारलोपेचनसूशब्दोन्ननाममुपठितः तदात्मनइच्छतीतिसुपआत्मनःक्यच् सनाद्यन्तेतिधातुत्वा-
होणमध्यमद्विवचनम् । क्यच्ःप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् शपाएकादेशेकृतेएकीदेशउदात्तेनो-
दात्तइत्युदात्तः उपर्याख्यातस्यलसार्वधानुकानुदात्तत्वेस्वरितत्वम् नचतिङ्निङइतिनिघातःपूर्व-
स्यामन्त्रितस्याविद्यमानवद्भावेनपदादपरत्वात्पादादित्वाद्वातदमात्रेः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

अश्विनापुरुदंससानराशवीरयाधिया । धिष्ण्यावनतंगिरः ॥ २ ॥

अश्विना । पुरुदंससा । नरा । शवीरया । धिया । धिष्ण्या ।

वनतम् । गिरः ॥ २ ॥

अश्विनाहेअश्विनौयुवांगिरोऽस्मदीयाः स्तुतीर्धियाआदरयुक्तयाबुद्ध्यावनतंसंभजतम्स्वी-
 कुरुतं कीदृशावश्विनौपुरुदंससाबहुकर्माणौ षड्विंशतिसंख्याकेषुकर्मनामसुदंसइतिपठितम् नराने-
 तारौ धिष्ण्याधाष्टर्ययुक्तौबुद्धिमन्तौवा कीदृश्याधिया शवीरयागतियुक्तयाअप्रतिहतप्रसरये-
 त्यर्थः ॥ अश्विनेत्याद्यामश्वितचतुष्टयस्यषाष्टिकमामश्विताद्युदात्तत्वंपादादित्वान्नाष्टमिकोनिघातः
 पुरुदंससेत्यपिहिपादादिरेवआमश्वितपूर्वमविद्यमानवदितिपूर्वस्याविद्यमानवच्चात् नामश्वितेसामाना-
 धिकरणेइतिपूर्वस्यसामान्यवचनत्वेननाविद्यमानवच्चमितिचेत् न अश्विशब्दवत्पुरुदंससशब्द-
 स्याप्यश्विनोरेवरूढ्याप्रयुज्यमानतयासामान्यशब्दत्वात् सामान्यवचनंनाविद्यमानवदित्युक्ते
 अर्थात्तरस्यविशेषवचनत्वावगमात् उभयोःसामान्यवचनत्वेपर्यायत्वेनपौनरुक्त्यात्सहाप्र-
 योगइतिचेत् न गुणविशेषसंकीर्तनवत्प्रसिद्धानेकनामविशेषसंबन्धसंकीर्तनस्यापिस्तुत्युपयोगे-
 नसप्रयोजनत्वान्निष्प्रयोजनपुनर्वचनस्यैवपुनरुक्तत्वात् अश्विपुरुदंससशब्दयोरेकार्थवृत्तित्वे-
 ऽपिपर्यायत्वादेवप्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावेनासामानाधिकरण्यादपिनाविद्यमानवच्चप्रतिषेधः भिन्न-
 प्रवृत्तिनिमित्तानामेवत्येकस्मिन्नर्थेवृत्तिःसामानाधिकरण्यम् अश्विशब्दस्याश्वसंबन्धोनिमित्तम्
 पुरुदंससशब्दस्यबहुकर्मसंबन्धइतिप्रवृत्तिनिमित्तभेदइतिचेत् न तद्विद्वयंव्युत्पत्तिमात्रमिमिसं-
 नप्रवृत्तिनिमित्तम् व्युत्पत्तिनिमित्तभेदमात्रेणापिसामानाधिकरण्याभिधानेवृक्षमहीरुहशब्दयोर-
 पितथात्वप्रसङ्गः अतएवहीडिरन्तेदितेसरस्वतिप्रियेमेयसिमहिविश्रुत्येतानितेऽद्वयेनामानीत्यत्र स-
 हस्रतमीप्रशंसोपयोगित्वेनेडादिशब्दानामेतानितेअद्वयेनामानीतिवचनेनपर्यायाणामप्यनेकवि-
 शिष्टनामसंबन्धनिबन्धनस्तुत्यर्थत्वेनैवसहप्रयोगः स्तुत्युपयोगेनैवव्युत्पत्तिनिमित्तभेदविवक्षाया-
 मपिपर्यायत्वेनासामानाधिकरण्यादेवनार्मश्वितइतिनिषेधाभावादामश्वितपूर्वमविद्यमानवदिति पू-
 र्वपूर्वस्याविद्यमानवच्चात्सर्वेषांषाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् तद्वत्प्रकृतेऽपि । कृशूपूकटिपटिशौटिभ्यईर-
 नित्यतईरन्तित्यनुबुक्तौबहुलवचनमादन्यत्रापीत्यनेनरुभ्रुगतावितिधातोरीरन्त्ययेकृतेसतितिस्वा-
 छवीरयाशब्दआधुनातः । धियेत्यत्रसावेकाचइतिविभक्तिरुदात्ता । वनतमित्यत्र शपःपिस्वाहो-
 णमध्यमद्विवचनस्यलसार्वाणुकत्वाच्चवनवणसंभक्तावितिधातूदात्तत्वमेवशिष्यते नचतिङ्गति-

इतिनिघातः पूर्वामश्रितस्याविद्यमानवत्त्वेनपादादित्वात्। गिरः सुपोऽनुदात्तत्वेनमातिपदिकस्वरःशिष्यते ॥ २ ॥
तृतीयाष्टममाह—

दस्मायुवाकवःसुतानासंत्यावृक्तबर्हिषः । आयातंरुद्रवर्तनी ॥ ३ ॥

दस्मा । युवाकवः । सुताः । नासंत्या । वृक्तबर्हिषः । आ । यातम् ।
रुद्रवर्तनी इति रुद्रवर्तनी ॥ ३ ॥

अत्राश्विनेत्यनुवर्तते हेअश्विनौआयातं अस्मिन्कर्मण्यागच्छतम् किमर्थमितितदुच्यते सुताः युष्मदर्थसोमाः अभिषुताः तानस्वीकर्तुमितिशेषः कीदृशावश्विनौदस्माशत्रूणामुपक्षपयितारौ यद्वा देववैद्यत्वेनरोगाणामुपक्षयितारौ अश्विनौवैदेवानांभिषजावितिश्रूतेः । नासंत्या असत्यंअनृतभाषणंतद्वहितौ अत्रयास्कः—संत्यावेवनासत्यावित्यौर्णवाभः सत्यस्यप्रणेतारो-वित्याग्रायणइति । रुद्रवर्तनी रुद्रशब्दस्यरोदनंप्रवृत्तिनिमित्तम् यदरोदोत्तद्रुद्रस्यरुद्रत्वमितितेति-रीयाः । तद्यद्रोदयन्ति तस्माद्रुद्रा इतिवाजसनेयिनः । रुद्राणांशत्रुरोदनकारिणांशूरभटानांवर्तनी-मार्गोधाटीरूपोययोस्तौरुद्रवर्तनी यथाशूराधाटीमुखेनशत्रुरोदयन्ति तद्वदतावित्यर्थः युवा-कवइत्यभिषुतसोमानांविशेषणम् वसतीवरीभिरेकधनाभिश्चाद्भिर्मिश्रिताइत्यर्थः वृक्तानिमूलैर्व-जितानिवर्हीष्यास्तरणरूपाणिषेष्वां सोमानांतेवृक्तबर्हिषः यद्वा भरताइत्यादिष्वष्टसृत्विङ्गामसृ-क्तबर्हिषइति तदानींतृतीयार्थेप्रथमा ऋत्विग्भिरभिषुताइत्यन्वयः ॥ दस्मा आमश्रितस्येत्याद्युदा-त्तः । युवाकवः युमिश्रणेयुवन्तिमिश्रीभवन्तिवसतीवरीप्रभृतिभिःश्रयणद्रव्यैरितियुवाकवः कटि-कष्यादिष्वगणितस्यापियौतेबहुलग्रहणात्काकुप्रत्ययः तस्यकित्त्वेनगुणाभावादुवडादेशः प्रत्यय-स्वरेणआकारउदात्तः नविद्यतेअसत्यमनयोरितिनासत्यौ नभ्राणपान्नवेदानासत्येत्यादिनाप-रुतिवद्भावाच्चञ्जोनलोपाभावः पादादित्वेनानिघातादामश्रिताद्युदात्तत्वम् । वृक्तबर्हिषः वृक्तं मूलैर्वर्जितंबर्हिषास्तीर्णयिषांसोमानांतेवृक्तबर्हिषः पूर्वपदमरुतिस्वरेणकप्रत्ययस्वरएवशिष्यते । आइत्यत्रोपसर्गाश्राभिवर्जमित्युदात्तः । रुद्रवर्तनी आमश्रितस्यचेत्यामश्रितनिघातः ॥ ३ ॥

ऐन्द्रेतृचेमथमाष्टममाह—

इन्द्रायांहिचित्रभानोसुताइमेत्वायवः । अण्वीभिस्तनापूतासः ॥ ४ ॥

इन्द्र । आ । याहि । चित्रभानो इति चित्रभानो । सुताः । इमे ।
त्वायवः । अण्वीभिः । तना । पूतासः ॥ ४ ॥

चित्रभानोचित्रदीप्तेहेइन्द्रअस्मिन्कर्मण्यायाहि आगच्छ सुताअभिषुताइमेसोमाः त्वायवः
 त्वांकामयमानावर्तन्ते अण्वोभिःअग्रुवइत्यादिषुद्वाविंशतिसंख्याकेष्वङ्गुलिनामसुअण्व्यइतिप-
 ठितम् ऋत्विजामङ्गुलिभिः सुताइत्यन्वयः किञ्च एतेसोमाः तनानित्यं पूतासः पूताः शुद्धाः दशाप-
 विव्रेणशोधितत्वात् इन्द्रशब्दं यास्कोबहुधानिर्वक्ति—इन्द्रइरां दृणातीतिवेरांददातीतिवेरांदधाती-
 तिवेरांदारयतइति वेरान्धारयतइति वेन्दवेद्रवतइति वेन्दौरमतइति वेन्देभूतानोतिवातद्यदेनंप्राणैः
 मैन्यंस्तदिन्द्रस्येन्द्रत्वमिति विज्ञायतइदं करणादित्याग्रायणइदं दर्शनादित्यौपमन्यवइन्दतेर्वै-
 बर्यकर्मणइच्छत्रूणांदारयितावाद्रायितावाद्रयितावाचयज्वनामिति । अस्यायमर्थः—दृवि-
 ारणेइतिधातुः इरामन्मृद्विश्यतन्निष्पादकजलसिद्ध्यर्थं दृणातिमेघं विदीर्णकरोतीतीन्द्रः । दु-
 ाज्दानेइतिधातुः इरामन्मृद्विनिष्पादनेनददातीतीन्द्रः । धाञ्पोषणार्थः इरामन्मृद्वितिका-
 णंसस्यंदं धातिजलप्रदानेनपुष्पातोतीन्द्रः । इरामुत्पादयितुं कर्षकमुखेनभूमिं विदारयतीतीन्द्रः ।
 र्वाकपोषणमुखेनेरांधारयतिविनाशराहित्येनस्थापयतीतीन्द्रः । इन्दुः सोमोवल्लीरसः तदर्थं
 ागभूमौद्रवतिधावतीतीन्द्रः । इन्दौयथोक्तेसोमेरमतेक्रीडतीतीन्द्रः । अिन्धीदीप्ताविति
 ातुः । भूतानिप्राणिदेहान्इन्धेजीवचैतन्यरूपेणान्तःप्रविश्यदीपयतीतीन्द्रः । एतदे-
 ाभिप्रेत्यवाजसनेयिनआमनन्ति—इन्धोहवैनामैषयोऽयंदक्षिणेक्षन्पुरुषस्तंवाएतमिन्धंसन्तमि-
 द्रइत्याचक्षतेपरोक्षेणपरोक्षमियाइवहिदेवाःप्रत्यक्षद्विषइति । तद्यदित्यादिकंब्राह्मणान्तरवाक्य-
 । तत्तत्रेन्द्रविषयेनिर्वचनमुच्यतेइतिशेषः यद्यस्मात्कारणादेनंपरमात्मरूपमिन्द्रदेवं
 णैर्वाक्क्षुरादीन्द्रियैःप्राणापानादिवायुभिश्चसहितंसमैन्धन् उपासकाः ध्यानेनसम्यक्प्रकाशि-
 वन्तः तत्तस्मात्कारणादिन्द्रनामसंपन्नम् अस्मिन्पक्षेइध्यतेदीप्यतेइतिकर्मणिव्युत्पत्तिः ।
 ाग्रायणनामकोमुनिरिदंकरणादिन्द्रइतिनिर्वचनंन्यते इन्द्रोहिपरमात्मरूपेणेदंजगत्करोति
 रौपमन्यवनामकोमुनिरिदंदर्शनादिन्द्रइतिनिर्वचनमाह इदमित्यापरोक्ष्यमुच्यते विवेकेनहिपर-
 त्मानमापरोक्ष्येणपश्यति एतदेवाभिप्रेत्यारण्यकाण्डेसमाम्नायते—सएतमेवपुरुषं ब्रह्मतत्तमप-
 पदिदमदर्शमिती ३ तस्मादिदन्द्रोनामेन्द्रोहवैनामतमिदंदं सन्तमिन्द्रइत्याचक्षतेपरोक्षेणपरोक्ष-
 मयाइवहिदेवाइति । इदिपरमैश्वर्यंइतिधातुः स्वमाययाजगद्भूतत्वंपरमैश्वर्यतद्योगादिन्द्रः अ-
 नाभिप्रायेणश्रूयते—इन्द्रोर्भायाभिःपुरुषरूपइति । इन्द्रशब्दस्येश्वरवाचकस्याकारलोपेसति
 कारान्तमितिनिपदंभवति इभ्येइतिधातुः सचपरमेश्वरःशत्रूणांदारयिताभीषयितेतीन्द्रःद्रुगता-
 वेतिधातुः • शत्रूणांद्रावयितापलायनंप्रापयितेतीन्द्रः यज्वनायागानुष्ठापिनामाद्रयिता
 यस्यपरिहर्ताएवमेतानिनिर्वचनानिद्रष्टव्यानीति ॥ इन्द्रेत्यत्रामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् ।

आइत्यत्रनिपातत्वेनाद्युदात्तत्वम् । चित्रभानो पदात्परत्वादामञ्चितनिघातः । त्वामि-
च्छन्तीत्यर्थेयुष्मच्छब्दात्सुपआत्मनःक्यच् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिमपर्यन्तस्यत्वादेशः कया-
च्छन्दसीतिक्यजन्तादुपत्ययः त्वत् यवइतिप्राप्तौयुष्मदस्मदोरनादेशेइत्यविभक्तावपिह्लादौव्य-
त्ययेनावत्वम् उकारःप्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । अणुशब्दःसौक्ष्म्यवाचकः तद्योगात्प्रकृतेअङ्कुली-
षुवर्तते वोतोगुणवचनादितिङीषिप्राप्तैव्यत्ययेनङीन् नित्वादाद्युदात्तः । तना इत्ययंनिपा-
तोनित्यमित्यर्थे निपातत्वादाद्युदात्तः । पूतासः आज्ञसेरसुगित्यसुक् ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

इन्द्रायाहिधिपेपितोविप्रजूतःसुतावतः । उपब्रह्माणिवाघतः ॥ ५ ॥

इन्द्र । आ । याहि । धिया । इपिनः । विप्रऽजूतः । सुतऽवतः ।

उप । ब्रह्माणि । वाघतः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वमायाहि अस्मिन्कर्मण्यागच्छ किमर्थं वाघतृक्त्वजोब्रह्माणिवेदरूपाणिस्
त्राण्युपैतुं कीदृशस्त्वं धियास्मदीययाप्रज्ञयाइषितःप्राप्तःअस्मद्भक्त्यापेरितइत्यर्थः विप्रज
यथायजमानभक्त्यापेरितस्तथान्यैरपिविपैर्मैधाविभिर्कृत्विभिःपेरितः कीदृशस्यवाघतःसुताव
अभिषुतसोमयुक्तस्य केतइत्यादिषुएकादशसुपज्ञानामसुधीरितिपठितम् चतुर्विंशतिसंख्याकेषु
धाविनामसुविप्रोधीरइतिपठितम् भरताइत्यादिष्वष्टस्त्वृत्विङ्गामसुवाघतइतिपठितम् ॥ इषितइत
त्रेषगतावित्यस्मान्निष्ठायामिडागमः आगमाअनुदात्ताः इतीटोनुदात्तत्वात् कस्वरःशिष्यते
विप्रजूतः दुवब्बीजतन्तुसन्तानेइतिधातोः ऋजेन्द्राग्रवज्रविप्रेत्यादिनारन्प्रत्ययान्तोविप्रशब्दोनिप
तितः निपातनादुपधायाइकारोलघूपधगुणाभावश्च नित्वादाद्युदात्तः तैर्जूतःप्राप्तःजुइतिसौत्रोध
तुर्गत्यर्थः श्र्युकःकितीतीट्प्रतिषेधःतृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुतावतः छान्दसं
धत्वम् मत्पुोऽनुदात्तत्वात् कप्रत्ययस्वरएवशिष्यते । ब्रह्माणि नक्षिष्यस्यानिसन्तस्येत्याह
दात्तः । वाघतृशब्दकृत्विङ्गामसुपठितः प्रातिपदिकस्वरः ॥

तृतीयाष्टचमाह—

इन्द्रायाहितूतुजानुपब्रह्माणिहरिवः । सुतेदधिष्वनृचनः ॥ ६ ॥

इन्द्र । आ । याहि । तूतुजानः । उप । ब्रह्माणि । हरिऽवः । सुते ।

दधिष्व । नृ । चनः ॥ ६ ॥ ५ ॥

हरिशब्दइन्द्रसंबन्धिनोरश्वयोर्नामधेयम् हरीइन्द्रस्यरोहितोऽग्नेरिति तं दीयाश्वनामत्वेन पठितत्वात् हेहरिवः अश्वयुक्तेन्द्र त्वं ब्रह्माण्युपैतुमायाहि कीदृशस्त्वंतुजानः त्वरमाणः आग-
पचास्मिन्सुतेसोमाभिषवयुक्तेकर्मणि नोऽस्मदीयं च नोऽनंहविलक्षणं दधिष्वधारय स्वीकुर्वित्य-
ः ॥ तुतुजानः तुजेर्लिटि लिटः कानज्वेतिकानजादेशः तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येत्यभ्यासस्य दी-
र्घत्वम् । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । हरिवदित्यत्र हरयोऽस्य सन्तीति मतुपि छन्दसीरइ-
तेमकारस्य वत्वम् संबुद्धौ उगिं दचामिति नुम् संयोगान्तलोपेन कारस्य मतुवसोरुसंबुद्धौ छन्दसी-
तेरुत्वम् आष्टमिको निघातः । ब्रह्माणीत्यस्य हरिवदित्यनेनासामर्थ्यात्समर्थः पदविधिरिति निय-
तात्सुबामिचित्ते इति पराङ्गवद्भावाभावेनामिचित्तिनिघाताभावादाद्युदात्तत्वे सत्युपेत्य कारस्य सञ्चतरः ।
दधिष्वेत्यत्र दधातेर्लोठिथास् थासः से सवाभ्यां वामावित्येकारस्य वादेशः छन्दस्युभयथेति सा-
धातुकार्धधातुकसंज्ञयोः सत्योः सार्वधातुकत्वेन शपितस्य श्लौचद्विर्भावः आर्धधातुकत्वेनेडाग-
मश्च आतोऽलोपइटिचेत्याकारलोपः । चनः चायतेरन्नेह्रस्वश्चेत्यसुञ्चन्तः चकाराच्चुडागमेयलो-
पः ॥ ६ ॥

इति प्रथमस्य प्रथमेऽष्टमोवर्गः ॥ ५ ॥

वैश्वदेवतृचेप्रथमाष्टकमाह—

ओमांसश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आगत । दाश्वांसो दाशुषः सुतम् ॥ ७ ॥

ओमांसः । चर्षणिधृतः । विश्वे । देवासः । आ । गत ।

दाश्वांसः । दाशुषः । सुतम् ॥ ७ ॥

हे विश्वे देवासः एतन्नामकादेव विशेषाः दाशुषो हविर्दत्तवतो यजमानस्य सुतम् अभिषुतं सोमं
प्रति आगत आगच्छत ते च देवाः ओमांसोरक्षकाः चर्षणीधृतो मनुष्याणां धारकाः दाश्वांसः
फलस्पदातारः मनुष्या इत्यादिषु पञ्चविंशतिसंख्याकेषु मनुष्यनामसु चर्षणिशब्दः पठितः अश्वि-
नावित्यादिष्वेकविंशतांख्याकेषु देवविशेषनामसु विश्वे देवाः साध्या इति पठितम् एतामृचं या-
स्कएवं व्याख्यातवान्—अवितारो वावनीमावामनुष्यभृतः सर्वे च देवा इहागच्छत दत्तवन्तो दत्तवतः—
सुतमिति तदेतदेकमेव वैश्वदेवं गायत्रं च दशतयीषु विद्यते यत्तु किंचिद्बहुदैवतं तद्वैश्वदेवानां स्थानेषु-
ज्येते यदेव विश्वलिङ्गमिति शाकपूणि रिति ॥ अत्र विश्वशब्दः सर्वशब्दपर्याय इति यास्कस्य मतम्
देवविशेषस्यैव साधारणं लिङ्गमिति शाकपूणेर्मतम् अवन्तीत्योमासो देवाः मन्त्रित्यनुवृत्तौ अवि-
सिति शुषिभ्यः किदिति मन्त्रतयः ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्चेत्यूह मनः किं त्वेपि बाहुलकादु-

णः आज्ञसेरसुगितिर्जसेरसुगागमः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । चर्षणयोमनुष्याः तान्वृष्टिदानादिनाधारयन्तीतिचर्षणीधृतोदेवाः पूर्वस्यामन्त्रितस्यसामान्यवचनस्यविभाषितंविशेषवचनेवहुवचनमित्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधादपादादित्वेननिघातः नन्वतएवविद्यमानवत्त्वात्सुबामन्त्रिते-
इतिपराङ्गवत्त्वेनैकपदीभावात्पादादपरत्वेनकथंनिघातइतिचेत् न वत्करणत्वाश्रयमपियथास्या-
दितिवचनात्पदभेदप्रयुक्तस्यनिघातस्याप्युपपत्तेः ऐकपद्येप्याद्युदात्तत्वेऽनुदात्तंपदमेकवर्जमिति
सुतरामेवनिघातोभविष्यति इत्थमेवतर्हिद्रवत्पाणीशुभस्पतीइत्यत्रापिपराङ्गवत्त्वेनैकपद्यादुत्तर-
स्यशेषनिघातप्रसङ्गइतिचेत् न तत्रपराङ्गवद्भावस्यपरेणामन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमान-
वद्भावेनबाधितत्वात् इहपुनर्विभाषितंविशेषवचनेवहुवचनमित्यविद्यमानत्वस्यनिषेधात्पूर्वस्या
प्यामन्त्रितस्यविद्यमानवत्त्वात्पराङ्गवत्त्वंस्वीकृतमितिवैषम्यम् । विश्वे पादादिवाद्युदात्त
गणदेवतावचनश्चात्रविश्वशब्देनसर्वशब्दपर्यायइतिविशेष्यपरतयासामान्यवचनत्वादोमासइत्य-
नेनासामानाधिकरण्यम् सामानाधिकरण्येहिपूर्वस्यपादस्यपराङ्गवद्भावेसतिमित्रावरुणावृतावृ-
ध्वावित्यादाविवानाप्यामन्त्रिताद्युदात्ततानस्यात् विश्वेइत्यस्यविशेषणंदेवासइति दीव्यन्तीतिदेवा
प्रकाशवन्तः नन्ववयवप्रसिद्धेःसमुदायप्रसिद्धिर्बलीयसीतिरूढंवाथार्थंदेवशब्दस्यग्राहोऽनयौगिकः
यौगिकत्वेऽवयवार्थानुसन्धानव्यवधानेनप्रतिपत्तिर्विक्षिप्तास्यात् समुदायप्रसिद्धौतुनविक्षेपइति
चेत् न समुदायप्रसिद्धौहिदेवशब्दस्यसामान्यपरतयाविशेषवचनत्वाभावाद्विभाषितंविशेषव-
चनेवहुवचनं इत्यनेनाभिहितत्वाद्विश्वेइत्यस्याविद्यमानवत्त्वेनशुभस्पतीइतिपदवेदेवासइत्य-
स्याप्युदात्तत्वंस्यात् स्वरानुसारेणचरूढित्यागेनापिदेवशब्दस्ययोगस्वीकारोयुक्तएव । आगत
आगच्छत बहुलंछन्दसीतिशपोलुक्सितिअनुदात्तोपदेशेत्यादिनामकारलोपः आडः पदात्परत्वे-
ननिघातः । दाश्वांसः दाशृदानेइत्यस्यकसो दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्चेतिनिपातनात्कादिनियम-
माप्तइडागमोद्विर्वचनंचनभवति प्रत्ययस्वरेणकसोरुदात्तत्वम् । दाशुषइत्यत्रवसोःसंप्रसारणमि-
तिसंप्रसारणम् संप्रसारणाच्चेतिपूर्वरूपत्वम् शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम् ॥ ७ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

विश्वेदेवासोअमुरःसुतमार्गन्तर्तूर्णयः । उस्त्राईवस्वसराणि ॥ ८ ॥

विश्वे । देवासः । अ॒प्सु॒तुरः । सु॒तम् । आ । ग॒न्त॒ । तूर्ण॑यः ।

उ॒स्त्राः॒ईव॑ । स्व॒सरा॑णि ॥ ८ ॥

विश्वेदेवासः एतन्नामकागणरूपादेवविशेषाः सुतंसोममार्गन्त आगच्छन्त आगच्छन्त
कीदृशाः अमुरः तत्तत्कालेवृष्टिपदाइत्यर्थः तूर्णयः त्वरायुक्ताः यजमानमनुग्रहीतुमालस्य-

हेताइत्यर्थः विश्वेषां देवानां सोमं प्रत्यागमने उस्मा इत्यादिदृष्टान्तः उस्माः सूर्यरश्मयः स्वसरा-
ण्यहानिप्रत्यालस्यरहिता यथा समागच्छन्ति तद्वत् स्वेदय इत्यादिषु पञ्चदशसुरभिनामसु उस्माः
सव इति पठितम् वस्तोरित्यादिषु द्वादशस्वहर्नामसु स्वसराणि घंसः घर्म इति पठितम् तच्च पदं
प्रास्केन व्याख्यातम्—स्वसराण्यहानि भवन्ति स्वयं सारीण्यपि वा स्वरादित्यो भवति स एनानि सारय-
ति उस्मा इव स्वसराणीत्यपि निगमो भवतीति ॥ देवासः पचाद्यजन्तश्चिच्चादन्तोदात्तः । अमुरः
पुरत्वरणे श्लुविकरणीतुतुरित्वरंयन्तीत्यर्थे किप्चेति किप् गतिकारकोपपदात्तुदित्युत्तरपदमकृ-
तिस्वरत्वम् । आगन्त आगच्छन्वित्यर्थे व्यत्ययेन मध्यमपुरुषबहुवचनं बहुलं छन्दसीति शपोलुक्
तस्य तप्तनप्तनथनाश्चेति तबादेशे अपि दिति प्रतिषेधादङिच्चादनुनासिकलोपाभावः तिङ्ङुतिङ्ङिति
निघातः । जित्वरासंभ्रमे इति धातोस्वरन्ते इति तूष्ण्यायः निदित्यनुवृत्तौ वहिश्चिभ्रुयुगलाहात्वरि-
भ्यो निदिति नित्यत्ययः निच्चादाद्युदात्तः उस्मा इवेत्यत्र इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदम-
कृतिस्वरत्वं चेति समासे पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् । नित्यं सरतीतिसरः सूर्यः पचाद्यच् स्वः सरोये-
षां तानि स्वसराणि अहानि बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति स्वशब्द आद्युदात्तः ॥ ८ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

विश्वे देवासो अस्मिन् एहिमायासो अद्भुहः । मेधं जुषन्त वह्नयः ॥ ९ ॥

विश्वे । देवासः । अस्मिन् । एहिमायासः । अद्भुहः । मेधम् ।

जुषन्त । वह्नयः ॥ ९ ॥

विश्वे देवास एतन्नामका देवविशेषाः मेधं हरिर्यज्ञसंबन्धि जुषन्त सेवन्ताम् कीदृशाः अ-
स्मिन् क्षयरहिताः शोषरहिता वा एहिमायासः सर्वतो व्याप्तप्रज्ञाः यद्वा सौचीकमग्निमप्सु प्र-
वेष्टुमेहिमायासीरित्यद्वोचन्त दनुकरणहेतुकोयं विश्वेषां देवानां व्यपदेश एहिमायास इति अद्भु-
होद्गोहरहिताः बह्व्योवोढारः धनानां प्रापयितारः स्मिन्नेः क्षयार्थस्य शोषणार्थस्य वा संपदादिभ्यो-
पावेक्तिपि न जाबहुव्रीहिः पूर्वपदमकृतिस्वरं बाधित्वान्जसुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ए-
हिमायासः ईहचेष्टायां आसमन्तादीहते इत्येहिः इन्निति सर्वधातुसाधारण इत्यप्ययोनित्वादा-
द्युदात्तः एहिमायाप्रज्ञायेषामिति बहुव्रीहौ पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् अथवा आङ्उदात्तादुत्तर-
स्य ईहीतिलोपमध्यमैकवचनस्य तिङ्ङुतिङ्ङिति निघाते एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकार उदात्तः ए-
हीत्येतत्पदयुक्तमायासीरित्यत्र मायेत्यक्षरद्वयं येषां ते एहिमायासः पूर्वपदमकृतिस्वरः । अद्भुहः

द्रुहजिषांसायां संपदादित्वाद्भावेकिपिबहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मेधं मेधुस
इमेच मेधतेदेवैः संगम्यते इति मेधंहविः कर्मणिघञ् त्रित्वादाद्युदात्तः । जुषन्तसेवन्तामित्य-
र्थे छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिधातुसंबन्धेलङ् यतउक्तरूपाविश्वेदेवाः अतो जुषन्तेतिद्रुहादिधा-
त्वर्थैःसंबन्धाद् बहुलंछन्दस्यमाङ्गयोगेपीत्यडागमाभावः । बह्वयः निरित्यनुवृत्तौबहिःश्रीत्या-
दिनाविहितस्यनिप्रत्ययस्यनित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ९ ॥

सारस्वतेतृचेयाप्रथमासाऽन्वारंभणीयेष्टौसरस्वत्याःपुरोऽनुंवांक्या तथादर्शपूर्णमासावा-
रस्प्यमानइत्यस्मिन्नवण्डे—पावकानःसरस्वतीपावीरवीतिसूचितम् ।

तामेतामृचमाह—

पावकानःसरस्वतीवाजेभिर्वाजिनीवती । यज्ञंवष्टुधियावसुः ॥ १० ॥

पावका । नः । सरस्वती । वाजेभिः । वाजिनीवती । यज्ञम् ।

वष्टु । धियावसुः ॥ १० ॥

सरस्वतीदेवीवाजेभिर्हविलक्षणेनैर्निमित्तभूतैः यद्वा यजमानेभ्योदातव्यैरनैर्निमित्तभूतै-
र्नोऽस्मदीर्ययज्ञंवष्टुकामयताम् कामयित्वाचनिर्वहत्वित्यर्थः तथाचारण्यकाण्डेभृत्यैवव्याख्या-
तम्—यज्ञवष्टुधित्यदाहयज्ञंवहत्वित्येवतदाहेति । कीदृशीसरस्वती पावकाशोधयित्री वाजिनीव-
तीअन्नवत्क्रियावती धियावसुः कर्मप्राप्यधननिमित्तभूता वाग्देवतायास्तथाविधधननिमित्तत्व-
मारण्यककाण्डेभृत्याव्याख्यातम्—यज्ञंवष्टुधियावसुरितिवाग्वैधियावसुरिति । श्येनःसोमइत्य-
दिषुपंचविंशत्संख्याकेषुदेवताविशेषवाचिषुपदेषुसरमासरस्वतीतिपठितम् । एतामृचंयास्कए-
व्याचष्टे—पावकानःसरस्वत्यनैरन्नवतीयज्ञंवष्टुधियावसुःकर्मवसुरिति । पवनंपावःशुद्धिः पा-
कायतिइतिपावका कैरैरिशन्दे आतोऽनुपसर्गकः छन्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनान्तोदात्तत्वम् यद्वा
पुनातीत्यर्थेण्वलि प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यातइदाप्यसुपइतीत्त्वस्याभावोऽन्तोदात्तत्वंचछान्दसंद्गष्ट-
म् । सरःशब्दःसर्वैरनुमन्तत्वादाद्युदात्तः मनुवृद्धीप्तेःपित्त्वादनुदात्तत्वम् । वाजेभिः वाजशब्दोऽ-
पादित्वादाद्युदात्तः सखवृत्तत्वादाकृतिगणः वाजोन्नमास्वितिवाजिन्यःक्रियाः अतइतिठानावि-
तिइनिप्रत्ययः ताःक्रियायस्याः सन्तिसासरस्वतीवाजिनीवती छन्दसीरइतिमनुषोववंमनुवृद्धी-
पोःपित्त्वेनानुदात्तत्वाद् इनेःप्रत्ययाद्युदात्तत्वमेवशिष्यते । यज्ञं यजयाचेत्यादिनामङ् प्रत्ययस्रो-
णान्तोदात्तः । बहुवशकान्तौ कान्तिरभिलाषः अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् निघातः धि-

याकर्णणावसुयस्याः सकाशाद्भवतिसाधियावसुः सावेकाचइतिविभक्तिरुदात्ता बहुव्रीहौमक-
त्यापूर्वपदमिति विभक्तिस्वरएवशिष्यते छान्दसस्तृतीयायाअलुक् ॥ १० ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

चोदयित्रीसूनुतानांचेतन्तीसुमतीनाम् । यज्ञं दधे सरस्वती ॥ ११ ॥

चोदयित्री । सूनुतानाम् । चेतन्ती । सु॒मतीनाम् । य॒ज्ञम् ।

द॒धे । सर॑स्वती ॥ ११ ॥

यासरस्वतीसेयमिमंयज्ञं दधेधारितवती कीदृशीसूनुतानांप्रियाणांसत्यवाक्यानांचोदयित्री-
रयित्री सुमतीनांशोभनबुद्धियुक्तानामनुष्ठातृणांचेतन्ती तदीयमनुष्ठेयंज्ञापयन्ती ॥ चोद-
येत्री चुदप्रेरणेण्यन्तात्तृच्चित्वादन्तोदात्तः ऋन्नेभ्योडीबितिडीप् तस्योदात्तयणोहलपूर्वादित्यु-
दात्तत्वम् । सूनुतानां ऊनपरिहाणेइत्यतः किप्चेति किपि सुतरामूनयत्यप्रियमिति सूनुइतिप्रिय-
मुच्यते तच्चतद्वत्सत्यंचेतिसूनुतम् परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । चेतन्ती चि-
तीसंज्ञाने अत्रशपोडीपश्चित्त्वादानुदात्तत्वम् शतुश्चादुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वम् धा-
त्वन्तस्वरएवशिष्यते । सुमतिशब्दस्यमतुपिहस्वत्वानामन्यतरस्यामिति विभक्तिकेरुदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

महोअर्णःसरस्वतीप्रचेतयति केतुना । धियोविश्वाविराजति ॥ १२ ॥

म॒हः । अ॒र्णः । सर॑स्वती । प्र । चे॒त॒य॒ति । के॒तु॒ना । धि॒यः ।

वि॒श्वाः । वि । रा॒ज॒ति ॥ १२ ॥ ६ ॥

द्विविधाहिसरस्वतीविग्रहवदेवतानदीरूपाच तत्रपूर्वाभ्याष्टगभ्यांविग्रहवतीप्रतिपादिताअ-
न्यापुनदीरूपाप्रतिपाद्यते तादृशीसरस्वतीकेतुनाकर्मणाप्रवाहरूपेणमहोअर्णः प्रभूतमुदकंप्रचेत-
तिपकर्षेणज्ञापयति किञ्च स्वकीयेनदेवतारूपेणविश्वाधियः सर्वाण्यनुष्ठातृप्रज्ञानानि वि-
जतिविशेषेणदीपयति अनुष्ठानविषयाबुद्धीः सर्वदोत्पादयतीत्यर्थः सरस्वत्यादिरूपत्वया-
तोदर्शयति—तत्रसरस्वतीत्येतस्यनदीवदेवतावच्चनिगमाभवन्तीति^१ । एकशतसंख्याकेषूदक-
मस्वर्णःश्लोदइतिपठितम् । एताष्टकंयास्कोव्याचष्टे—महदर्णःसरस्वतीप्रचेतयतिप्रज्ञापयति

केतुनाकर्मणाप्रज्ञयावैमानिचसर्वाणिप्रज्ञानान्यभिविराजतीति ॥ महोअर्णः महदितितकारस
व्यत्ययेनसकारः तस्यरुत्वोत्वगुणाः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः एङःपदान्तादतीतिपूर्वरूपेभा
मेपकृत्यान्तःपादमव्यपरेइतिप्रकृतिभावः अतीत्यर्णः उदकेनुत्चेत्यसुन्मत्ययोनुडागमश्च
केतुना प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । विश्वाः विश्वशब्दःकनप्रत्ययान्तआद्युदात्तः ॥ १२ ।

इतिप्रथमस्यप्रथमेषष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

इतिप्रथमेमण्डलेप्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

द्वितीयानुवाकेचत्वारिसूक्तानि तेषुसुरूपेत्यादिकंदशर्चसूक्तम् सुरूपकृन्तुंदेशेत्यनुकान्त-
त्वात् पूर्ववन्मधुच्छन्दसोगायत्रस्यचानुवृत्तेः तेएवऋषिच्छन्दसी इन्द्रंपृच्छेतिचतुर्थ्यामृ-
चिल्लिङ्गदर्शनादिन्द्रोदेवता अभिष्टवषडहेब्राह्मणाच्छंसिनःप्रातःसवनेस्तोमवृद्धावावापार्थानि
सुरूपकृन्तुमृतयेइत्यादीनिषट्सूक्तानि सूत्रितंचअभिष्टवपृष्ठ्याहानीतिखण्डे—ब्राह्मणाच्छं-
सिनःसुरूपकृन्तुमृतयइतिषट्सूक्तानीति आद्यानित्रीणिसूक्तानिमहाव्रतेनिष्केवल्येऔष्णिहवृचा-
शीतौशस्तव्यानि उक्तंचशौनकेन—सुरूपकृन्तुमृतयइतित्रीण्येन्द्रसानिंसंरयिमितिसूक्तेइति
चतुर्विंशेहनिमाध्यन्दिनेसवनेब्राह्मणाच्छंसिनःसुरूपकृन्तुमृतयइतिवैकल्पिकःस्तोत्रियस्त्वचः हो-
त्रकाणामितिवखण्डेमदेमदेहिनोददिःसुरूपकृन्तुमृतयइतिसूत्रितत्वात् अग्निष्टोमेवैश्वदेवशस्त्रे सुरू-
पकृन्तुमृतयइतिधाव्या सुरूपकृन्तुमृतयेतक्षत्रथमितिसूत्रितत्वात् ।

तामेतांसूक्तगतांप्रथमाष्टचमाह—

सुरूपकृन्तुमृतयेसुदुधामिवगोदुहे । जुहूमसिद्यविद्यवि ॥ १ ॥

सुरूपकृन्तुम् । ऊतये । सुदुधामिद्व । गोदुहे । जुहूमसि ।

द्यविद्यवि ॥ १ ॥

सुरूपकृन्तुंशोभनरूपोपेतस्यकर्मणःकर्तारमिन्द्रंऊतयेऽस्मदक्षार्थं द्यविद्यविप्रतिदिनं जु-
हूमसि आह्वयामः आह्वानेदृष्टान्तः—गोदुहेगोधुगर्थसुदुधामिव सुदुदोगधीगामिव यथालो-
के गोयोंदोधातदर्थं तस्याभिमुख्येनदोहनीयांगामाह्वयतितद्वत् वस्तोरित्यादिषुद्वादशस्वह-
र्नामसु द्यविद्यवीतिपठितम् ॥ सुरूपकृन्तुं करोतीतिरुद्रःरुहनिर्ग्याक्नुःकिस्वादुणाभावः तका-
रोपजनश्छान्दसः समासान्तोदात्तः । ऊतये अवतेर्धातोर्दात्तइत्यनुवृत्तावृत्तियूतिजुतिसावि-
हेतिकीर्तयश्चेतिकिन्नुदात्तोनिपातितः । सुदुधामिवइतिसुदुधा दुहःकब्धश्चेतिकप्यत्ययोहकारस्य

वकारः किच्चादुणाभावः कपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरेणउकारउदात्तः सुशब्देनगति-
मासेलुदुत्तरपदमरुतिस्वरत्वेनसएवस्वरः इवेनविभक्त्यलोपःपूर्वपदमरुतिस्वरत्वंचेतीवस-
सेसएव । गांदाग्धीतिगोधुक् सत्सद्विधेत्यादिनाकिप् लुदुत्तरपदमरुतिस्वरत्वम् । जुहूम-
ह्वयतेर्लुदुत्तमपुरुषबहुवचनेबहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः अश्वस्तस्यचेत्यश्वस्तकारणस्यह्वयतेः
गेवद्विर्वचनात्संप्रसारणंसंप्रसारणाच्चेतिपरपूर्वत्वं हलइतिदीर्घः ततःश्लावितिद्विर्वचन-
अश्यासस्यद्वस्वः श्रुत्वजंश्वे इदन्तोमसिरितिइकारागमः प्रत्ययस्वरेणमकारस्यउदात्त-
१। घविद्यविद्योशब्दःमातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः नित्यवीप्सयोरितिद्विर्भावः तस्यपरमात्रे-
न अनुदात्तंचेतिद्वितीयस्यानुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

उप॑नःसव॑नाग॒हि॒सोम॑स्यसोमपाः॒पिब॑ । गो॒दाइ॒द्रेव॑तोम॒दः ॥ २ ॥

उप॑ । नः । सव॑ना । आ । ग॒हि । सोम॑स्य । सोम॒ऽपाः । पिब॑ ।

गो॒ऽदा । इत् । रेव॑तः । म॒दः ॥ २ ॥

हेसोमपाः सोमस्यपातरिन्द्रसोमं पातुं नोऽस्मदीयानि सवना त्रीणि सवनानि प्रत्युपसमीपे
गहि आगच्छ आगत्य च सोमस्य सोमं पिब रेवतो धनवतस्तव मदो हर्षो गोदा इत् गोपद एव त्वयि ह-
व्यस्माभिर्गवोलभ्यन्त इत्यर्थः ॥ उप निपातत्वादाद्युदात्तः । सवना सूयते सोम एष्विति सवनानि
शोडादेशल्लोपश्च लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्याकारस्योदात्तत्वम् । गहि गमेर्लोट् तस्य सोहिः बहु-
छन्दसीति शपोलुक् हेर्ङित्त्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिना मकारलोपः अतो हेरित्याभाच्छास्त्रियेलु-
क्कर्तव्ये असिद्धवद्वाभादित्याभाच्छास्त्रीयो मकारलोपोऽसिद्धवद्भवति । सोमपाः आमश्चि-
त्यचेति निघातः तस्याविद्यमानवत्त्वेऽपि पूर्वापेक्षया तिङ्ङितिङ्ङिति पिबेत्यस्य निघातः न च पूर्वस्या-
पराङ्मवद्भावेनाविद्यमानवत्त्वम् असामर्थ्येन तदभावात् । गांदातीति गोदाः किप्चेति कि-
रामपिसत्पूर्वाधित्वा प्रतिपदविधित्वादातोमनिष्कनिष्कनिष्पश्चेति विच् किपिहिषुमास्थेत्यादि-
धातोराकारस्य ईत्वं स्यात् । रेवान् रयिर्धनमस्यास्तीति मतुप् हस्वनुङ्ङ्यां मतुबिति मतुबु-
त्तः छन्दसीरइति वत्वम् रयेर्मतौ बहुलं छन्दसीति संप्रसारणपरपूर्वत्वे गुणश्च । मदः मदो-
सर्गोऽस्यपि पित्त्वादनुदात्तः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

न॒थ॒ति॒अ॒न्त॒मा॒नां॒वि॒द्याम॑सुम॒तीनाम् । मा॒नो॒अ॒ति॒व्य॒आग॑हि ॥ ३ ॥

अर्थ । ते । अन्तमानाम् । विद्याम् । सुप्तमतीनाम् । मा । नः ।

अति । ख्यः । आ । गृहि ॥ ३ ॥

अथसोमपानानन्तरं हेइन्द्र त्रेतवान्तमानां अन्तिकतमानामतिशयेनसमीपवर्तिनां सुमती-
नां शोभनमतियुक्तानां पुरुषाणां मध्ये स्थित्वा विद्याम् वयं त्वां जानीयाम यद्वा सुमतीनां शोभनबुद्धी-
नां कर्मानुष्ठानविषयाणां लाभार्थमित्यध्याहारः बुद्धिलाभाय त्वां स्मरेमेत्यर्थः त्वमपि नोतिमाख्यः
अस्मान्ति क्रम्यान् येषां तत्स्वरूपं माकथय किं त्वा गृहि अस्मानेवागच्छ ॥ अथेति निपातआद्यु-
दात्तः निपातस्य चेति दीर्घत्वम् । अन्तमानां अतिशयेनान्तिका इत्यतिशयिनेतमपि तमेतादे-
शेतितादिलोपः अन्तोऽस्यास्तीत्यन्तिकः समीपः अत इति ठनाविति ठन् निच्चादाद्युदात्तः दूरो-
त्कर्षस्य सवसानं नास्ति सामीप्योत्कर्षस्य पुनर्योयस्य समीपः स एव तस्यान्त इत्यन्तवत्त्वात् समीपम-
न्तिकमुच्यते । विद्याम् वेतोर्लिङि यासुट्परस्मैपदेषु दातोडिच्चेति यासुट् उदात्तः पादादित्वात्ति-
ङ्कुतिङ् इति निघातः । सुमतीनां मतिशब्दे किञ्चनेपि मन्त्रे वृषेपचमनविदभूवीराउदात्त इती-
कार उदात्तः शोभनामतिर्येषांते सुमतय इति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादो नञ्सुभ्यामिति उ-
त्तरपदान्तोदात्तः शोभनामतयः सुमतय इति कर्मधारयेप्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादः कृदन्तर-
पदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तैव अतोमतुपि ह्रस्वादन्योदात्ताच्च सुमतिशब्दात्परस्य नामोनामन्यत-
स्यामित्युदात्तत्वम् । ख्यः ख्याप्रकथने इत्यस्य लुङिसिपि अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योडिति त्रैलुङ-
देशः आतोलोप इति चेत्याकारलोपः इतश्चेतीकारलोपोरुत्वविसर्गौ नमाङ्योरो इत्यङ्भावः
गृहि गमेर्बहुलं छन्दसीति शपो लुकिर्होर्ङित्त्वादनुदात्तोपदेशेति मकारलोपस्यासिद्धवदत्राभावात्
सिद्धत्वादतो हेरिति लुग्रभवति ॥ ३ ॥

चतुर्थीपृथमाह—

परे हि विग्रमस्तृतमिन्द्रं पृच्छाविपश्चितम् । यस्ते सखिभ्य आवरम् ॥ ४ ॥

परा । इहि । विग्रम् । अस्तृतम् । इन्द्रम् । पृच्छ । विपः चितम् ।

यः । ते । सखिभ्यः । आ । वरम् ॥ ४ ॥

अत्रयजमानं प्रतिहोताब्रूते हेयजमान त्वं इन्द्रं परे हि इन्द्रस्य समीपे गच्छ गत्वा च विपश्चि-
तं विधाविनं होतारं मां पृच्छ असौ होतासम्यक्स्तुतवाञ्जवेत्येवं प्रभृत्कुरु य इन्द्रस्तेतवयजमानस्तु
स्त्रिण्यक्तविग्नयोर्वर्धेर्धनपुत्रादिकमात्मन्तात्प्रयच्छतीति शेषः तादृशमिन्द्रमिति पूर्वज्ञानम्

पुनरपिकीदृशं विग्रमेधाविनं अस्तृतं अर्हिसितं विग्रइत्यादिषु चतुर्विंशतिसंख्याकेषु मेधाविनाम-
सु विग्रविपश्चिच्छन्दौ पठितौ ॥ विग्रं वृषादित्वादाद्युदात्तः । अस्तृतं अव्ययपूर्वपदमकृतिस्वर-
त्वम् । इन्द्रशब्दे ऋजेन्द्राग्रेत्यादिनारन् निच्वादाद्युदात्तः । सखिभ्यः समानेख्यश्चोदात्तइ-
तिसमाने उपपदेश्यतेरिण् ङित्यनुवृत्तेः तस्यङित्वाटिलोपश्च तत्तन्नियोगेन यलोपः उपप-
दस्योदात्तत्वम् समानस्य छन्दस्य मूर्धप्रभृत्युदर्केष्वितिसंभावः अतः सखिशब्द आद्युदात्तः ।
त्रियते इतिवरः ग्रहवृद्धनिश्चिगमंश्चेत्यप् तस्यपित्वाच्चातुस्वरएव ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

उतब्रुवन्तु नो निदो निरन्यतश्चिदारत । दधाना इन्द्र इदुवः ॥ ५ ॥ ७ ॥

उत । ब्रुवन्तु । नः । निदः । निः । अन्यतः । चित् । आरत ।
दधानाः । इन्द्रे । इत् । दुवः । ५ ॥ ७ ॥

नोऽस्माकंसंबन्धिनः ऋत्विज इति शेषः ते ब्रुवन्तु इन्द्रं स्तुवन्तु उत अपि च हे निदः निन्दिता-
रः पुरुषाः निरारत इतो देशान्निर्गच्छत अन्यतश्चिद अन्यस्मादपि देशान्निर्गच्छत कीदृशाः ऋ-
त्विजः इन्द्रे दुवः परिचर्यादधानाः कुर्वाणाः इच्छन्दोवधारणे सर्वदा परिचर्या कुर्वन्त एव ति-
ष्ठन्तित्यर्थः ॥ निन्दन्तीति निदः णिदि कुत्सायां क्तिप् नुमभावश्छान्दसः सुपोऽनुदात्तत्वाच्चा-
तुस्वरः आमश्चित्वेपि वाक्यान्तरत्वेन स्ववाक्यगतपदादपरत्वान्निघात इत्याद्युदात्तत्वमेव । अ-
न्यतः लीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । चिदित्यपिशब्दार्थे तेन न केवलमितः इतो निर्गत्यान्य-
तोऽपि निर्गच्छतेति गम्यते स एष धात्वर्थयोः संबन्ध आरते तिलुङाद्योत्यते सहिधातुसंबन्धाधि-
कारे विधीयते । आरत अर्ते छन्दसिलुङ्लुङ्लिट इति लोडर्थे लुङ् मध्यमबहुवचनस्य तादेशः स-
र्तिशास्त्यर्तिभ्यश्चेति चुरङादेशः ऋशोङिगुण इति गुणः आडागमः । दधानाः शानचश्चित्वा-
त्प्राप्तमन्तोदात्तत्वं बाधित्वा परत्वादभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । दुवः नक्षिष्यस्यानिस-
न्तस्येत्याद्युदात्तः ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे सप्तमो वर्गः ॥ ७ ॥

सुरूपेति सूक्तेषु षष्ठीष्टकमाह—

उत नः सुभङ्गो अरिर्वीचेयुर्दस्मकृष्टयः । स्यामेदिन्द्रस्य शर्मणि ॥ ६ ॥

१ नव्योयलोप इति पूर्वसूत्रादनुवृत्तिः ।

उ॒त । नः । सु॒ऽभ॒गान् । अ॒रिः । वो॒चेयुः । द॒स्म । कृ॒ष्टयः ।
स्या॒म । इ॒त् । इन्द्र॑स्य । श॒र्मणि ॥ ६ ॥

हे॒दस्म॑शत्रूणामुपक्षयितरिन्द्र त्वदनुग्रहात् अ॒रि॒रु॒त॒शत्र॑वोऽपि॒नोऽस्मान्॑सु॒भ॒गान् शो॒भन॑ध॒-
नो॒पे॒तान्॒वो॒चेयुः उ॒च्यासुः कृ॒ष्टयो॑मनु॒ष्याः अ॒स्मन्मि॒त्रभू॒ताव॑दन्तीति॒किमु॒वक्त॑व्यमिति॒शेषः ततो॒-
धन॑संपन्नावयमिन्द्रस्यशर्मणि इन्द्रप्रसादलब्धेसुखेस्यामेव भवेमैव मघमित्यादिष्वष्टाविंश॒-
ति॑संख्याकेषुधननामसु रयिः क्षत्रं भगइतिपठितम् मनुष्याइत्यादिषुषड्विंशतिसंख्याकेषुमनु॒-
ष्यना॑मसुकृष्टयइतिपठितम् ॥ उ॒त ए॒वादी॑नामन्तइत्यन्तोदात्तः । सु॒भ॒गान् भग॑शब्दस्यकृत्वा॒-
दि॒षुपा॒ठाव॑ नञ्सु॒ष्यामि॒त्युत्तर॑पदान्तोदात्तत्वंबाधित्वाकृत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् संहि॒दा॒-
यां॑दीर्घादटिसमानपादेइतिनकारस्यरुत्वम् भोभगोइतियत्वं लोपःशाकल्यस्येतियंलोपः त॒-
स्या॑सिद्धत्वान्नपुनःसन्धिकार्यम् आतोडिनित्यमित्याकारस्य सानुनासिकता । अ॒रिः व॒चन॑व्य॒-
त्ययः अ॒चइ॒रिति॑इप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । वो॒चेयुः उ॒च्यासुः व॒च॒परि॑भाषणेइ॒-
त्यस्मा॑दाशीर्लिङि स्नेर्जुंसादेशोलिङ्याशिष्यङित्यङ्प्रत्यये व॒च॒उ॒मित्यु॒माग॑मः गुणः किदा॒-
शि॒षी॒तिया॑सुट् छन्दस्युभयथेतिलिङादेशस्यसार्वधातुकत्वात् लिङःसलोपोऽनन्त्यस्येतिसका॒-
र॒लोपः अतो॒येयः आ॒दुणः अ॒डोऽदु॒प॒देश॑त्वाल्लसार्वधातुकस्वरेणलिङोऽनुदात्तत्वम् अङ्प्रत्य॒-
य॒स्वर॑एवशिष्यते तेनसह इकारस्यगुणःएकादेशउदात्तेनोदात्तइत्याद्युदात्तः । द॒स्म द॒सुउ॒प॒क्षये॑इ॒-
त्यस्मा॑दन्तर्भावितण्यर्थादिविषुधीधिदसिस्थ्याधूसु॒ष्योम॑क् प॒दा॒त्पर॑त्वादामञ्चितनिघातः । कृ॒-
ष्टयः कि॒ञ्च॒कौच॑संज्ञायामितिकिचिमनुष्यनामत्वाच्चितइत्यन्तोदात्तः । स्या॒म अ॒सु॒भुवि॑ भ॒सो॒-
र॒लोपः या॒सुट्उ॒दा॒त्तत्व॑म् पा॒दा॒दि॒त्वा॒द॒निघा॑तः । श॒र्मणि शूर्हि॑सायां हिनस्तिदुःखमितिशर्म अ॒-
न्येभ्योऽपि॒दृश्य॑न्तेइतिमनिन् नेड्विशिक्ततीतीट्प्रतिषेधःनिच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीवृचमाह—

ए॒मा॒शु॒मा॒श॒र्वेभ॒रय॒ज्ञाश्रि॒यं नृ॒मा॒र्दन॑म् । प॒त॒यन्म॑न्द॒यत्स॑रवम् ॥ ७ ॥

आ । ई॒म् । आ॒शुम् । आ॒श॒र्वे । भ॒र । य॒ज्ञा॒श्रि॒यम् । नृ॒मा॒र्दन॑म् ।
प॒त॒यत् । म॑न्द॒यत्स॑रवम् ॥ ७ ॥

ई॒प्ति॒ति॒नि॒पात॑इदंशब्दार्थेवर्तते हेयजमान आ॒श॒र्वेकृ॒त्त॒न॒सोम॑यागव्यासायेन्द्रायई॒मा॒भ॒र॒-
मं॒सोम॑मा॒ह॒र की॒दृशं॑सोमं आ॒शुं स॒वन॑त्रयव्याप्तम् य॒ज्ञाश्रि॒यंय॒ज्ञस्य॑संपन्नं नृ॒मा॒र्दनं नृणा॑मृति-

यजमानानां हर्षहेतुं पतयत् पतयन्तम् कर्मणि प्रामुवन्तं मन्दयत्स्वत्वं यइन्द्रो मन्दयति यजमाना-
 न्द्वयति तस्मिन्निन्दे सखिभूतोऽयं सोमः तत्पीतिहेतुत्वात् तृप्तिहेतुत्वाद्वा ॥ आशुं रुवापाजिमि-
 स्वदिसाध्यशूभ्यउणिउण् प्रत्ययस्वरः । आशवे पूर्ववत् । यज्ञश्रियंसमासस्येत्यन्तोदात्तः ।
 माद्यन्ते अनेनेति मादनः करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् तस्य लिच्चात्पूर्व आकार उदात्तः गतिका-
 रकोपपदात्कदितिस एव शिष्यते । पतयत् पतेरदन्तस्य चौरादिकोणिच् अतो लोपः तस्य स्था-
 निवत्त्वादुपधाया वृद्ध्यभावः लटः शत्रादेशः तस्य छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वेन शबभावादु-
 पदेशादिति निधाताभावेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव भवति आर्धधातुकत्वेऽपि सर्वे विधयश्छन्दसि वि-
 कल्प्यन्ते इति णेरनिटीति णिलोपाभावः सुपांसुलुगित्यमोलुक् नलुमतेति प्रत्ययलक्षणनिषेधादु-
 गिदचामिति ननुम् । एवं मन्दयच्छब्दोऽन्तोदात्तः मन्दयतीन्द्रे सखा सप्तमीतियोगविभागात्स-
 मासः तत्पुरुषेतुल्यार्थे तिसप्तमी पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

अस्य पीत्वा शतक्रतो घनो वृत्राणामभवः । प्रावो वाजेषु वाजिनम् ॥ ८ ॥

अस्य । पीत्वा । शतक्रतो इति शतः क्रतो । घनः । वृत्राणाम् ।

अभवः । प्र । आवः । वाजेषु । वाजिनम् ॥ ८ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मयुकेन्द्र त्वमस्य सोमस्य संबन्धिनमंशं पीत्वा वृत्राणां वृत्रनामकासुर-
 ममुखानां शत्रूणां घनोभवः हन्ताभूः ततो वाजेषु सङ्ग्रामेषु वाजिनं सङ्ग्रामवन्तं स्वभक्तं प्रावः प्रकर्षे-
 गरक्षितवानसि ॥ अस्येतीदमशब्देन प्रयोगसमये पुरोदेशस्थः सोमो निर्दिश्यते न तु पूर्वप्रकृतः सोमः
 णामृश्यते अतोऽनन्वादेशत्वान्नात्रेदमोऽन्वादेशोऽशनुदात्तस्तृतीयादावित्यशोदेशः अतो न सर्वा-
 दात्तत्वम् किन्तु त्यदाद्यत्वे हल्लोपे अकारः प्रातिपदिकस्वरेणोदात्त इत्यन्तोदात्तः इत्यन्तोदात्ता-
 त्यनुवृत्तावूडिदंपदाद्यप्पुत्रैद्युभ्य इति विभक्तिरुदात्ता । पीत्वा पिबतेः क्त्वा प्रत्यये घुमास्थादिना
 वम् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः असामर्थ्यान् अपरामघ्रिताङ्गवद्भावः । घनः मूर्तौ घन इति हन्तेर्धा-
 ःकाठिन्ये अप्रत्ययः तदस्यास्तौत्यर्थोऽदित्वादजन्तः चित्त्वादन्तोदात्तः । वाजेषु वृषादि-
 दाद्युदात्तः । वाजिनं इति प्रत्ययस्वरः ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

वाजेषु वाजिनं वाजयामः शतक्रतो । धनानामिन्द्र सातये ॥ ९ ॥

तम् । त्वा । वाजेषु । वाजिनम् । वाजयामः । शतक्रतो इति

शतः क्रतो । धनानाम् । इन्द्र । सातये ॥ ९ ॥

हे शतक्रतो (बहुकर्मयुक्त यद्वा बहुप्रज्ञानयुक्तेन्द्र धनानां सातये संभजनार्थं वाजेषु युजे वाजिनं बलवन्तं त्वां पूर्वमन्त्रोक्तगुणयुक्तं त्वां वाजयामः अन्ववन्तं कुर्मः रणइत्यादिषुषट्चत्वारिंशत् संभ्रामनामसु पौंस्ये महाधने वाजे अगमन्ति पठितम् अष्टाविंशतिसंख्याकेष्वचनामसु अन्धः वाज पाजइति पठितम् उरुतुवीत्यादिषु द्वादशसु बहुनामसु शतं सहस्रमिति पठितम् अपः अमइत्यादिषु द्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु शक्मः क्रतुरिति पठितम् केतः केतुरित्यादिषु एकादशसु प्रज्ञानामसु क्रतुः असुरिति पठितम् ॥ त्वा अनुदात्तं सर्वमित्यनुवृत्तौ त्वामौ द्वितीयाया इति त्वादेशः । वाजेषु वज्रजगतौ वाजयति गमयति शरीरनिर्वाहमनेनेति वाजो बलमन्त्रं वा ण्यन्तात्करणे घञ् तत्रातिस्वरस्यापवादे कर्षात्त्वत इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते तस्याप्यपवादत्वेन वृषादीनां चेत्याद्युदात्तः । वाजयामः वा जो स्यास्तीति वाजवान् तं कुर्म इत्यर्थे तत्करोति तदा चष्टे इति णिच् इष्टवणौ प्राप्तिपदिकस्येति तस्मिन्परत इष्टवद्भावाद् द्विन्मतोर्लुगिति मतुपो लुक् टेरित्यकारलोपः णिचश्चिच्चादन्तोदात्तत्वम् शपिच्चेनानुदात्तत्वम् लसार्वाधातुक् स्वरेणाख्यातस्याप्यनुदात्तत्वम् पादादित्वात्तुक्कृतिङ् इति न निघातः । शतक्रतो आमन्त्रितनिघातः । धनानां नक्षिष्यस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः । सातं उदात्तइत्यनुवृत्तौ ऊतियूतिजुति सातिहेति कीर्तयश्चेति किनुदात्तः ॥ ९ ॥

दशमीष्टचमाह—

यो रायोऽवनिर्महान्तुं पारः सुन्वतः सर्वा । तस्मा इन्द्राय गायत ॥ १० ॥ ८

यः । रायः । अवनिः । महान् । सुपारः । सुन्वतः ॥ सर्वा ।

तस्मै । इन्द्राय । गायत ॥ १० ॥ ८ ॥

युइन्द्रो रायो धनस्यावनिः रक्षकः स्वामी वा तस्मा इन्द्राय गायत हे ऋत्विजस्तत्प्रीत्यर्थं स्तुतिं कुरुत कीदृश इन्द्रः महान् गुणैरधिकः सुपारः सुष्ठुकर्मणः पूरयिता सुन्वतो यजमानस्य सर्वा सखि वदियः ॥ रायः ऊडिदं पाद्यं पुत्रैद्युभ्य इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अवनिः अवरक्षणगतिकान्तिप्रीतितुल्यः गमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीभ्यवाख्यालिंगनर्हि सादान् भागवृद्धिषु इत्यस्मादर्थिसृभृष्टृधम्यमिपश्यवितृभ्योऽनिरित्यनिः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । सुपारः पूषालनपूरणयोरित्यस्मा णिजन्तौ तर्तरीत्यनुवृत्तौ पाचाद्यच् चितइत्यन्तोदात्तः । सुन्वतः शत्रुनुमो न घद्यादी इति विभक्तिरुदात्ता । सर्वा समानेख्यश्चोदात्त इतीप्पत्ययान्तस्तत्सन्धियोगेन यलोपः सशब्दस्य चोदात्तः डिच्चाटिलोपः तस्मै अदिरित्यनुवृत्तौ त्यजितनियजिभ्यो द्विदिति नोत्तेरदिप्रत्ययः डिच्चाटिलोपे प्रत्ययस्वरेण तच्छब्द उदात्तः त्यदाद्यत्वम् एकादेश उदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिरिति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते प्रथमैकवचने अवर्णान्तत्वाज्जोश्चन्सावर्णेति निषेधः । इन्द्राय इन्द्रशब्दो-

रन्प्रत्ययान्तो निपातितः निच्वादाद्युदात्तः कर्मणायमभिप्रैतिससंप्रदानमित्यत्र क्रियाग्रहणं कर्तव्य-
मितिवचनाद्गानक्रियया प्राप्यत्वात्संप्रदानत्वेन चतुर्थी ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमेऽष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

आत्वितिसूक्तं दशर्चम् सुरुपकृतं दशेत्यनुवृत्तावातुयुञ्जन्तीत्येवमनुकान्तत्वात् ऋषिच्छ-
न्दो देवताविनियोगाः पूर्ववत् विशेषविनियोगस्तु अतिरात्रे तृतीयपर्याये मैत्रावरुणशस्त्रेस्तोत्रियो-
ऽयंतृचः अतिरात्रे पर्यायाणामितिरखण्डे—आत्वेतानिषीदतेत्युक्तत्वात् ।

तत्र प्रथमाष्टकमाह—

आत्वेतानिषीदतेन्द्रमभिप्रगायत । सखायः स्तोमवाहसः ॥ १ ॥

आ । तु । आ । इत् । नि । सीदत् । इन्द्रम् । अभि । प्र । गायत् ।

सखायः । स्तोमवाहसः ॥ १ ॥

(तुशब्दः क्षिप्रार्थो निपातः द्वाभ्यामाहुभ्यामन्वेतुमितिशब्दोऽभ्यसनीयः) हे सखायः ऋत्विजः
क्षिप्रमस्मिन्कर्मणि इतेत आगच्छतागच्छत आदरार्थोऽभ्यासः आगत्य च निषीदतोपविशत उप-
विश्य चेन्द्रमभिप्रगायत सर्वतः प्रकर्षेणस्तुत कीदृशाः सखायः स्तोमवाहसः त्रिवृत्यं च दशैकविं-
शादिस्तोमानस्मिन्कर्मणि वहन्ति प्रापयन्ति ॥ आ तु आ निपातत्वादाद्युदात्ताः । इत इण्गत्तौ
ब्रूवोतस्तिङ् इति संहितायां दोषत्वम् । नि निपातत्वादाद्युदात्तः । सीदत पाष्वाधेत्यादिना सदेः सी-
दादेशः सदिरप्रतेरितिसंहितायां षत्वम् । अभि उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति वचनात्प्रातिपदिकान्तो-
दात्तत्वम् । स्तोमवाहसः अर्तिस्तु सुहुसृष्टक्षिभ्रायावापदियक्षिणीभ्योमन्निति स्तौतेर्मन्प्रत्यया-
न्तः स्तोमशब्दो निच्वादाद्युदात्तः स्तोमं वहन्तीति स्तोमवाहसः वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसीत्यसुन्प्रत्य-
यः तत्र णिदित्यनुवृत्तेरत उपधाया इत्युपधायावृद्धिः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेमाप्ते गतिकारकयोर-
पि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्पौणादिकसूत्रात्समास आद्युदात्तः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

पुरुतमं पुरुणामीशानं वार्याणाम् । इन्द्रं सोमे सचासुते ॥ २ ॥

पुरुष्वमम् । पुरुणाम् । ईशानम् । वार्याणाम् । इन्द्रम् ।

सोमै । सचा । सुते ॥ २ ॥

सखायोऽभिप्रगायतेतिपदद्वयमत्रानुवर्तते (हेसखायऋत्विजः) मयंसुचा सर्वैःसह यद्वा
सचापरस्परसमवायेनसुते अभिपुतेसोमेप्रवृत्तेसति इन्द्रमभिप्रगायत कीदृशमिन्द्रं पुरुतमं पुरुन्व
हूञ्छन्नं तामयतिग्लापयतीतिपुरुतमः पुरुणां बहूनां वार्याणां वरणीयानां धनानां ईशानं स्वामिन
म् ॥ पुरुतमं समुग्लानावितिधातोरन्तर्भावितण्यर्थात्पचाद्यचिचित्त्वादन्तोदात्तेऽपि छदुत्तरपदमरु
तिस्वरं बाधित्वा परादिश्छन्दसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । पुरुणां पूपात्तनपूरणयोरित्यस्मा
त्कुरित्यनुवृत्तौ पृभिदिव्यधिगृधिभृषिदृशिभ्यश्चेति कुप्रत्ययः कित्त्वादुणनिषेधे उदोष्ठ्यपूर्वस्ये
त्युकारः उरण्परः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः पुरुशब्दः अतोमनुपिह्रस्वादन्तोदात्तात्पुरुशब्दा
त्परस्यनामोनामन्यतरस्यामित्यन्तोदात्तत्वम् । ईशानं ईशऐश्वर्ये इतिधातोरनुदात्तेत्वात् परस्य
शानचोलसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । वार्याणां वृङ्संभक्तावित्यस्माद्दहलोप्येव क्यञ्चिधौहि
वृञ्पवग्रहणं वृङः तित्स्वरितमितिप्रत्ययस्वरितं बाधित्वा ईडवंदृशंसदुहाण्यतइतिण्यद
न्तस्याद्युदात्तत्वम् यतोनावइत्यत्रतुण्यतोग्रहणं भवति तस्यङ्ग्रनुबन्धकत्वात् एकानुब
न्धकग्रहणेनङ्ग्रनुबन्धकस्येतिनियमात् । सचा षचसमवाये धात्वादेः षः सः संपदादित्वाद्भावे
किंवितिकिप् तृतीयैकवचनं धातुस्वरेणाद्युदात्तः सर्वैर्विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते इतिन्या
येनसावेकाचइतिसूत्रं प्रवर्तते सचेत्यस्य निपातत्वपक्षे स्पष्टमाद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

सधानोयोग आभुवत्सरायेसपुरंध्याम् । गमद्वाजेभिरासनः ॥ ३ ॥

सः । घ । नः । योगे । आ । भुवत् । सः । राये । सः । पुरं मः ध्याम् ।

गमत् । वाजेभिः । आ । सः । नः ॥ ३ ॥

घशब्दोवधारणार्थो निपातः सर्वैस्तच्छब्दैः संबध्यते सघ स एवेन्द्रः पूर्वोक्तगुणविशिष्टो
नोऽस्माकं योगे पूर्वमप्राप्तस्य पुरुषार्थस्य संबन्धे आभुवत् आभवत् पुरुषार्थसाधयत्वित्यर्थः स
एवरायेधनार्थ आभवत् आभवत् स एव पुरंध्यां योषित्या भुवत् यद्वा बहुविधायां बुद्ध्या भुवत् (पुर
न्धिर्वेदुधीरिति यास्कः) स एव वाजेभिर्देयैरभैः सह नोऽस्मान् आगमदागच्छतु ॥ घ चादयोऽनुदा
त्ता इत्यनुदात्तः संहितायां ऋचिबुनुघमभुतङ्कुत्रोरुष्याणामिति दीर्घः । योगे घञोऽत्रित्वादा
द्युदात्तत्वम् । भुवत् भूयात् भवते राशीर्लिङ्गिपरतोलिङ्ग्याशिष्यङित्यङ्प्रत्ययः तस्यङित्वेनगु
णाभावादुबङ्गदेशः किदाशिषीति यासुण्णभवति अनित्यमागमशासनमिति वचनात्तिङ्गितिङ्ग
विनिधातः ऊडिदंपदाद्यप्युच्चैद्युभ्यइतिरायेइत्येतस्याविभक्तेरुदात्तत्वम् । पुरंध्यां पुरन्धिः १

रुधीः पृषोदरादित्वादुकारस्य अमादेशः इकारस्य ह्रस्वश्च आद्युदात्तप्रकरणेदिमोदासादीनां छन्द-
न्युपसंख्यानमित्याद्युदात्तत्वं अथवा पुरंशरीरं धीयतेऽस्यामितिकर्मण्यधिकरणेचेति किः प्रत्ययः
भ्रलुक्छान्दसः नक्षिपयस्यानिसन्तस्येति पुरशब्द आद्युदात्तः दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वर-
वम् । गमत् गमेर्लेटस्तिप् इतश्चलोपः परस्मैपदेष्वितीकारलोपः बहुलं छन्दसीति शपोलुक्
ऋदोडाटावित्यङागमः आगमा अनुदात्ता इति तस्यानुदात्तत्वेधातुस्वरएव शिष्यते । वाजेभिः
षादित्वादाद्युदात्तः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

यस्य संस्थेन वृण्वते हरी समत्सु शत्रवः । तस्मा इन्द्राय गायत ॥ ४ ॥

यस्य । सम्स्थे । न । वृण्वते । हरी इति । समत्सु । शत्रवः ।

तस्मै । इन्द्राय । गायत ॥ ४ ॥

समत्सु युद्धेषु यस्येन्द्रस्य संस्थे रथे युक्तौ हरी द्वावश्वौ शत्रवो न वृण्वते न संभजन्ते रथम-
श्वौ च हृद्वापलायन्त इत्यर्थः तस्मा इन्द्राय तत्सन्तोषार्थं हेक्रत्वजो गायत स्तुतिं कुरुत रणइत्या-
देषुषट्चत्वारिंशत्सु संग्रामनामसु समत्सु समरण इति पठितम् ॥ संस्थे सम्यक्त्विष्यतीति संस्थोरथः
भातश्चोपसर्गे इति कप्रत्ययः रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वृण्वते प्रत्ययस्वरेणाकारउदात्तः
ऋतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः तिङ्तिङ् इति निष्ठातो न भवति यद्दृच्चा नित्यमिति प्र-
तेषेधात् पञ्चमी निर्देशेऽप्यत्र व्यवहितेऽपि कार्यमिष्यते । हरतोरथमिति हरी अश्वौ इन्नित्य-
वृत्तौ हृषिषिरुहिवृत्तिविदिच्छिदिकीर्तिम्यश्चेतीत्यत्ययः निष्वादाद्युदात्तत्वम् । शत्रवः शतिः
शत्रोधातुर्हिसार्थः रुशतिभ्यां कुन् निष्वादाद्युदात्तत्वम् । तस्मै सावेकाच इति विभक्त्युदात्तस्य
गोश्वन्ताववर्णेति प्रतिषेधात् प्रातिपदिकस्वरएव ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

सुतपात्रे सुता इमे शुचयो यन्ति वीतये । सोमा सो दध्याशिरः ॥ ५ ॥ १ ॥

सुतः पात्रे । सुताः । इमे । शुचयः । यन्ति । वीतये । सोमासः ।

दधिः आशिरः ॥ ५ ॥ १ ॥

१ कुरुगार्हपतेति सूत्रे (पा० ६. २. ४२.) । २ सम्पूर्वादन्तेः क्तिप् रुदुत्तरपदमरु-
त्स्वरत्वं संभक्षयन्ति श्लोकात्प्रातिपदिकसमदः ।

इमेसोमासः अस्मिन्कर्मणिसंपादिताःसोमाः सुतपान्नेअभिषुतस्यसोमस्यपानकर्त्रे षष्ठ्य-
र्थेचतुर्थी तस्यपातुर्वीतयेभक्षणार्थयन्तितमेवमामुवन्ति कीदृशाःसोमाः सुताःअभिषुताः शुचयः
दशापवित्रेणशोधितत्वाच्छुद्धाः दध्याशिरः अवनीयमानंदधिआशीर्दोषघातकंयेषांसोमानांते
दध्याशिरः ॥ सुतपान्ने सुतंपिबतीतिसुतपावा वनिपःपित्त्वाद्धातुस्वरएवशिष्यते समासेद्विती-
यापूर्वपदप्रकृतिस्वरंबाधित्वाकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शुचयः शुचदीप्तौ इजित्यनुवृत्तौ इगुप-
धात्किदितीनःकित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । वीतये वीगतिव्याप्तिप्रजन-
कान्त्यसनत्वादानेष्वित्यस्मान्मन्त्रेष्वेषपचमनविदभूवीराउदात्तइतिकिन्नुदात्तः सोमासः पुञ्अ-
भिषवे अर्तिस्तुसुहुसुवृक्षीत्यादिनामन् नित्त्वादाद्युदात्तः आजसेरसुगित्यसुगागमः । दध्या-
शिरः दधातिपुष्पातीतिदधि दुधाञ्धारणपोषणयोः आट्टगमहनजनःकिकिनौलिट्चेतिकिन्
लिट्ङ्गावाद्धिर्भावः कित्त्वादाकारलोपः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् शृङ्गिंसायां शृणाति हिनस्ति
सोमेअवनीयमानंसत् सोमस्यस्वाभाविकंरसं ऋजीषत्वप्रयुक्तं नीरसंदोषंवाइत्याशीः किपि
ऋतइद्धातोरितीत्वम् रपरत्वंच दध्येवआशीर्येषांसोमानांतेदध्याशिरः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम् ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

आत्वेतिसूक्तेषष्ठीमृचमाह—

त्वंसुतस्यपीतयेसुद्योवृद्धोअजायथाः । इन्द्रज्यैष्ठ्यायसुक्रतो ॥ ६ ।

त्वम् । सुतस्य । पीतये । सद्यः । वृद्धः । अजायथाः । इन्द्र ।

ज्यैष्ठ्याय । सुक्रतो इति सुःक्रतो ॥ ६ ॥

सुक्रतोशोभनकर्मन्शोभनप्रज्ञवाहेइन्द्र त्वंसुतस्याभिषुतस्यसोमस्यपीतयेपानार्थज्यैष्ठ्या-
यदेवेषुज्यैष्ठ्यार्थंचसद्यस्तस्मिन्नेवक्षणेवृद्धःअजायथाः अभिवृद्ध्याउत्साहेनयुक्तोभूः ॥ पी-
तये पापानेइत्यस्मात्स्थागापापचोभावइतिकिन् घुमास्थेत्यादिनाईत्वम् तस्यनिच्चेपित्यत्यये-
नप्रत्ययोदात्तत्वम् उत्तरसूत्रगतमुदात्तपदमत्रापिवायोजनीयम् । सद्यः सद्यःपरुत्परातीतिस्-
त्रेणसमानेहनीत्यर्थेसमानस्यसभावोद्यश्चप्रत्ययोनिपात्यते प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । वृद्धः वृधुवृद्धौ
ऊदितोवेतिक्त्वाप्रत्ययेइटोविकल्पितत्वाद्यस्यविभाषेतिनिष्ठायामिट्प्रतिषेधः प्रत्ययस्वरेणोदा-
त्तः । ज्यैष्ठ्याय ज्यैष्ठ्यभावोज्यैष्ठ्यम् गुणवचनब्राह्मणादिभ्यःकर्मणिचेतिष्यञ् नि-
त्त्वादाद्युदात्तः ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टकमाह—

आत्वाविशन्वाशवः सोमासइन्द्रगिर्वणः । शन्तेसन्तुप्रचेतसे ॥ ७ ॥

आ । त्वा । विशन्तु । आशवः । सोमासः । इन्द्र । गिर्वणः ।

शम् । ते । सन्तु । प्रचेतसे ॥ ७ ॥

हेइन्द्र त्वात्वासोमासः सोमाआविशन्तु आभिमुख्येनप्रविशन्तु कीदृशाःसोमाः आ-
शवः सवनत्रयेप्रकृतिविकृत्योर्वाव्याप्तिमन्तः कीदृशेन्द्र गिर्वणः गीर्भिःस्तुतिभिः संभजनीय
वविशेष (गिर्वणादेवोभवतिगीर्भिरेनंवनयन्तीतियास्कैः) । तथाविधहेइन्द्र तेतुभ्यंप्रचेतसेप्र-
कृष्टज्ञानाय शंसुस्वरूपाः सोमाः सन्तु ॥ गिर्वणः गृणन्तीतिगिरः स्तुतयः गृशब्दे क्विपि ऋतइ-
द्वातेरितित्वरपरत्वंच गीर्भिर्वन्यतेसेव्यतेइतिगिर्वणाः वनषणसंभक्तौ संभक्तिःसेवा सर्वधातुभ्यो-
ऽस्तुन्नित्यसुन्मत्ययः । प्रचेतसे बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

त्वांस्तोमाअवीरुधन्त्वामुक्थाशतक्रतो । त्वां वर्धन्तुनो गिरः ॥ ८ ॥

त्वाम् । स्तोमाः । अवीरुधन् । त्वाम् । उक्था । शतक्रतो इति श-

तःक्रतो । त्वाम् । वर्धन्तु । नः । गिरः ॥ ८ ॥

हेशतक्रतोबहुकर्मन् बहुप्रज्ञवेन्द्र त्वांस्तोमाः सामगानांस्तोत्राणि अवीरुधन्
वर्धितवन्ति तथाबहुचानामुक्था शस्त्राणित्वामवीरुधन् यस्मात्पूर्वमेवमासीत् तस्मादि-
दानीमपिन्त्रोऽस्माकंगिरःस्तुतयस्त्वां वर्धन्तु वर्धयन्तु अतिवृद्धं कुर्वन्तु ॥ स्तोमाः मनोनिच्चादा-
द्युदात्तः । अवीरुधन् वृधुवृद्धौ ण्यन्तालङिचङिउर्कदितिवृधेरुपधायाङ्कारस्यङ्कारवि-
धानादन्तरङ्गोऽपिगुणोबाध्यते द्विर्भावहलादिशेषसन्वद्भावेत्वदीर्घत्वाडागमाः । उक्था उक्थानि
पातुदिवचिरचिसिचिन्त्यस्थगितिवचेः थक्प्रत्ययः तस्यकिच्चात्संपसारणम् शेच्छन्दसिबहुल-
मेतिश्लोषःनलोपश्च प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः असामर्थ्यादामञ्चितपरस्यापिनपराङ्गवद्भावि-
ति नानुदात्तत्वम् । वर्धन्तु अन्तर्भावितण्यर्थाङ्गुधेर्व्यत्ययेनपरस्मैपदम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

अक्षिनोतिः सनेदिमं बाजमिन्द्रः सहस्रिणामायस्मिन्विश्वानिपौंस्या ॥ ९ ॥

१ नि० ६. १४. । २ नाद्युदात्तत्वमित्यपिपाठः ।

अक्षितः ऊंतिः । सनेत् । इमम् । वाजम् । इन्द्रः । सहस्रिणम् ।
यस्मिन् । विश्वानि । पौंस्या ॥ ९ ॥

इन्द्रः इमं वाजं सोमरूपमन्नं सनेत् संभजेत् कीदृशइन्द्रः अक्षितोतिः अहिंसितरक्षणः
कदाचिदपिरङ्गानमुञ्चतीत्यर्थः कीदृशं वाजं सहस्रिणं प्रकृतौ विकृतिषु च प्रवर्तमानत्वेन सह-
स्रसंख्यायुक्तम् यस्मिन्वाजे विश्वानि सर्वाणि पौंस्या पौंस्यानि पुंस्त्वानि बलानि कर्त्तन्ते तादृशं
जमिति पूर्वज्ञान्वयः ॥ अक्षितोतिः ननु शिक्षये इत्ययं धातुरकर्मकः तस्य च कर्माभावादधिक-
र्णभावे कर्तरि वाकप्रत्ययेन भवितव्यम् तदिह यदिकर्तर्यधिकरणो वास्यात्तदा तयो रर्थयो र्येत्यत्र
यस्या विधानात् क्षिय इत्यनुवृत्तौ निष्ठाया मण्यदर्थे इति दीर्घेण भवितव्यम् तथा च क्षियो दीर्घादि
ति निष्ठानत्वे अक्षिणेति स्यात् नत्वक्षितेति अथ न पुंसके भावे कइति भावपरः क्षितशब्दो गृह्यते
तदा तस्य ण्यदर्थत्वेना ण्यदर्थ इति निषेधा दीर्घनत्वयोरभावात् क्षितमिति सिद्ध्यति तदा तु न अतत्
रुषः प्रकृतेनान्वेतीति न विद्यते क्षितमत्रेति बहुव्रीहिणैव भवितव्यम् तथा च न अस्मभ्यामित्यु-
त्तरदान्तोदात्तत्वं स्यात् पुनरुत्तिशब्देन बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव स्वरस्तिष्ठेदित्यभिमत
माद्युदात्तत्वं न सिद्ध्येदिति । सत्यं अतएवात्र शिक्षातुरन्तर्भावितव्यर्थो गृह्यते तेन सकर्मकत्वात्
मण्येषानिष्ठा ततश्चा ण्यदर्थ इति निषेधा दीर्घो निष्ठानत्वं च न भविष्यति तथा च न अतत्पुरुषेण क्षिता
अक्षिता अक्षयितेत्यर्थः तत्र चाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन न अउदात्तत्वम् पुनरुत्तिपदेन बहुव्री-
हौ स एव स्वरः स्थास्यतीति न कोपि दोषः शिक्षि चिरिजिरिदाशदहिंसायां इति क्षिणोते हिंसायं
स्य वा कर्मणि निष्ठा तथा चाहिंसितोतिरित्यर्थे उक्तक्रमेण स्वरः सिद्ध्यतीति न दोषः । सनेत् वनप-
णसंभक्तौ भौवादिकः । वाजं वृषादित्वादाद्युदात्तः । इन्द्रः रनो निच्वादाद्युदात्तः । सहस्रिणं सह-
स्रमस्यास्ति अत इति ठनौ प्रत्ययस्वरः । विश्वा विशेः कन् निच्वादाद्युदात्तः । पुंसः कर्माणि पौं-
स्यानि ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वाद्गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चेति ष्यञ् निच्वादाद्युदात्तः
प्रथमा बहुवचनस्य सुपां सुलुगित्यादिनाडादेशः ननु स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्त्रजौ भवनादित्यनेन भा-
न्यानां भवने श्लेखेन जित्येतत्पर्यन्तेष्वपत्याद्यर्थेषु नञ्स्त्रजौर्विधानाद्यथा पुंसोऽपत्यं पौंसः पुंस आगतः
पौंस इत्यादि तद्वत्पुंसो भावः कर्मवेद्यस्मिन्नर्थे ष्यञ्बाधित्वा पौंसानीत्येव भवितव्यम् कथमु-
च्यते पौंस्यानीति । उच्यते—आचत्वादिति सूत्रे त्वात् इत्यवधिनिर्देशात् ब्राह्मणस्त्वइत्येतत्पर्य-
न्तैरिमनिजादिभिः प्रत्ययैः सह त्वतलोऽसमावेशः एवं तत्रैव च शब्दान्नञ्स्त्रजोरपि ष्यञ्आदिभिः स-
मावेश एव न बाध्य बाधकभावः ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

मानोमर्ताअभिद्रुहन्तनूनामिन्द्रगिर्वणः। ईशानोयवयावधम्॥१०॥१०॥

मा । नः । मर्ताः । अभि । द्रुहन् । तनूनाम् । इन्द्र । गिर्वणः ।

ईशानः । यवय । वधम् ॥ १० ॥ १० ॥

हेगिर्वणइन्द्र मर्ताः विरोधि नोमनुष्याः नोऽस्मदीयानां तनूनां शरीराणां माभिद्रुहन् अ-
भितोद्रोहं माकुर्युः ईशानः समर्थस्त्वं वधं वैरिभिः संपाद्यमानं यवयास्मत्तः पृथक्कुरु मनुष्या इ-
त्यादिष्वविंशतिसंख्याकेषु मनुष्यनामसु मूर्तावाता इति पठितम् ॥ मर्ताः असिहसिष्टमिण्वापि द-
मिलुपूर्ध्वविंशत्यस्तन्नितितन् नित्वा दाद्युदात्तत्वम् । अभि एवमादीनामन्तः । द्रुहन् द्रुह-
जिघांसायां लिङ्गर्थे लेङिति प्रार्थनायां लेट् तस्यसि श्रान्तः इतश्चलोपः परस्मैपदेष्वितिकारलो-
पः शपोलुक् सार्वधातुकमपि दिति तिङोङित्त्वालघूपधगुणाभावः । तनूनां असामर्थ्यान्निप-
न्नवद्भावः । इन्द्र गिर्वणः गतम् । ईशानः धातोरनुदात्तेत्वाच्छपोलुकि लसार्वधातुक-
ानुदात्तत्वे धातुस्वरएवशिष्यते । यवय यौतेर्णिचि संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धिर्नक्रि-
ते अथवा यौतीतियवः पचाद्यच् यवं करोतीत्यर्थे तत्करोति तदा चष्टे इति णिच् इष्टवद्भावा-
द्भोपः तस्य स्थानिवद्भावाद्ब्रह्मभावः । वधं हनश्च वध इति भावे अप् तत्सन्निभयोगशिष्टस्थानि-
द्भावेनान्तोदात्तोवधादेशः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणापउदात्तत्वम् ॥ १० ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

सुरूपेत्यादिषु षट्सूकेषु तृतीयस्य युञ्जन्तीति सूक्तस्य मन्त्रसंख्या ऋषिच्छन्दोदैवतानि विनियो-
क्ष्येते पूर्ववदवगन्तव्याः दशर्चे एतस्मिन्सूक्ते आद्यास्ति स्रोन्तिमाचेत्येताश्चतस्र एन्द्रयः आद-
त्येतांचतुर्थीमारुत्यल्लोचोमारुत्यः तासु मध्ये वीळुचिदिन्द्रेणेत्येते द्वे ऋचौमारुत्यौ सत्यावैन्द्रयाव-
पेभतः तदेतत्सर्वमनुक्रमणिकाया मुक्तम्—सुरूपरुनुं दशैन्द्रमातुयुञ्जन्त्यादहेत्येताः षण्मारुत्यो-
लीळुचिदिन्द्रेणेत्यैन्द्रयौ चेति एतस्मिन्सूक्ते युञ्जन्तीत्यसौ तृचस्तृतीयेरात्रिपर्याये ब्राह्मणाच्छंसि-
गोऽनुरूपः तथा चातिरात्रे पर्यायाणामिति खण्डे योगे योगे तवस्तरं युञ्जन्ति ब्रह्मरुपमिति सूत्रितम् ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

युञ्जन्ति ब्रह्मरुपं चरन्तं परितस्थुषः । रोचन्ते रोचनादिष्वि ॥ १ ॥

युञ्जन्ति । ब्रह्मम् । अरुषम् । चरन्तम् । परि । तस्थुषः । रोचन्ते ।

रोचना । द्विवि ॥ १ ॥

इन्द्रोहिपरमैश्वर्ययुक्तः परमैश्वर्यं चाग्निवाय्वादित्यनक्षत्ररूपेणावस्थानादुपपद्यते ब्रह्मादित्यरूपेणावस्थितम् अरुषांहंसकरहिताग्निरूपेणावस्थितम् चरन्तं वायुरूपेण सर्वतः प्रसरन्तमिन्द्रं परितस्थुषः परितोवस्थिताः लोकत्रयवर्तिनः प्राणिनोयुञ्जन्ति स्वकीयेकर्मणि देवतात्वे न संबद्धं कुर्वन्ति तस्यैवेन्द्रस्य मूर्तिविशेषभूतारोचनानक्षत्राणि दिविद्युलोके रोचन्ते प्रकाशन्ते अस्य मन्त्रस्योक्तार्थपरत्वं ब्राह्मणान्तरे व्याख्यातम्—युञ्जन्ति ब्रह्ममित्याह । असौ वा आदित्यो ब्रह्मः । आदित्यमेवास्मै युनक्ति । अरुषमित्याह । अग्निर्वा अरुषः । अग्निमेवास्मै युनक्ति । चरन्तमित्याह । वायुर्वै चरन् । वायुमेवास्मै युनक्ति । परितस्थुष इत्याह । इमे वै लोकः परितस्थुषः । इमानेवास्मै लोकान युनक्ति । रोचन्ते रोचनादिवीत्याह । नक्षत्राणि वै रोचनादिवि । नक्षत्राण्येवास्मै रोचयन्तीति । पञ्चविंशतिसंख्याकेषु महन्नामसु महः ब्रह्म इति पठितम् । आदित्यस्यापि महत्त्वादेव ब्रह्मत्वम् ॥ युञ्जन्ति अन्तेः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । ब्रह्मं प्रातिपदिकान्तोदात्तः । अरुषं रुषरिषा हिंसा र्थाः रोषन्तीति रुषा हिंसकाः इगुपधज्ञाप्तीकिरः क इतिकः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः न सन्ति रुषाय स्यासावरुषः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अमि पूर्व इति पूर्वरूपे एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वम् । चरन्तं शपः पित्त्वा दनुदात्तत्वम् । शतृश्च लसार्वधात् कस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । तस्थुषः तिष्ठतोर्लिटः कसुरादेशः वस्वेकाजाद्वसामितीदमन्त रंगमपि बाधित्वा संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीय इति शसि परतो भत्वा द्वसोः संप्रसारणं परपूर्वत्वम् । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं वसोः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । रोचन्ते तिङो लसार्वधात् कानुदात्तत्वम् । शपः पित्त्वा दनुदात्तत्वं धातुस्वर एव । रोचना अनुदात्तेतश्च लोदेरिति युः युवोरनाकावित्यनादेशः चित इत्यन्तोदात्तत्वम् । दिवि ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षसारथे । शोणा धृष्णू नृवाहसा ॥ २ ॥

युञ्जन्ति । अस्य । काम्या । हरी इति । विपक्षसा । रथे ।

शोणा । धृष्णू इति । नृवाहसा ॥ २ ॥

अस्य ब्रह्मादिप्रतिपाद्यस्यादित्यादिमूर्तिभिस्तत्र तत्रावस्थितस्येन्द्रस्य रथे हरी एतन्नामान् द्वौ अश्वौ सारथयो युञ्जन्ति इन्द्रसंबन्धिनोरश्वयोर्हरिनामत्वम् । हरी इन्द्रस्य रोहितोऽग्नेरिति पठितत्वात् कीदृशौ हरी काम्या कामयितव्यौ विपक्षसा विविधे पक्षसीरथस्य पाश्वर्ययोरश्वयोर्वै विपक्षसौरथस्य द्वयोः पार्श्वयोर्योजितावित्यर्थः । शोणारक्षवर्णौ धृष्णू प्रगल्भौ नृवाहसानृणां

गुरुषाणामिन्द्रतत्सारथिप्रमुखानां वोढारौ ॥ अस्य ब्रह्ममित्युक्तस्य परामर्शोदिदमोन्वादेशोऽश-
नुदात्तस्तृतीयादावित्यश्रु शिवात्सर्वादेशोऽनुदात्तः विभक्तिरनुदात्तैवेतिसर्वानुदात्तत्वम् । का-
न्या कमुकान्तौ कमेणिङ् कामयतेरचोयत् तित्स्वरितापवादत्वेन यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् सु-
शंसुलुगिति द्विवचनस्य डादेशः । हरतोरथमिति हरी हपिषीत्यादिना इन् निच्वादाद्युदात्तः ।
विपक्षसा पचिवचिभ्यांसुदूचेति पचेरसुन्सुडागमः विभिन्नेपक्षसीपाश्वर्योयस्तौ विशब्दो नि-
गात्त्वादुदात्तः पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते द्विवचनस्य डादेशः । रथे रमन्तेऽस्मिन्निति
रथः रमुक्रीडायां हनिकुषिनीरमिकाशिष्यः कथञ्चित्कथन् किच्वादननुदात्तोपदेशोऽप्यदिना
अकारलोपः नित्स्वरेणाद्युदात्तः । शोणा शोणवृण्णगत्योः गमनकरणत्वात्करणेषञ् अच्वादा-
द्युदात्तः सुपांसुलुगिति डादेशः । धृष्णु अिधृषापागल्भ्ये असिगृधिधृषिषेः क्तुः किच्वाद्गुणा-
भावः प्रत्ययस्वरः । नृवाहसा नृन्वहतइति वहेर्वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसीत्यसुन् णिदित्यनुवृत्तेर्वृ-
द्धेः निच्वादाद्युदात्तः छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

केतुं कृण्वन् अकेतवे पेशो मर्या अपेशसे । समुषद्भिरजायथाः ॥ ३ ॥

केतुम् । कृण्वन् । अकेतवे । पेशः । मर्याः । अपेशसे । सम् ।

उपतृप्तिः । अजायथाः ॥ ३ ॥

हेमर्यामनुष्या इदमाश्चर्यं पश्यतेत्यध्याहारः किमाश्चर्यमितितदुच्यते आदित्यरूपोऽयमि-
दमुपद्भिर्दाहकैः रश्मिभिः प्रतिदिनमुषः कालैर्वासंभूया जायथाः उदपद्यत अथवासूर्यस्यैवा-
त्ममयमरणमुपचर्य व्यत्ययेन बहुवचनं कृत्वा संबोधनं क्रियते (हेमर्यं प्रतिदिनं त्वमजायथा इति यो-
मम्) किं कुर्वन् अकेतवे राज्ञीनिद्राभिभूतत्वेन प्रज्ञानरहिताय माणिने केतुं कृण्वन्मातः प्रज्ञानं कु-
र अपेशसे राजावन्धकारावृत्तत्वेनानभिज्य कृत्वा द्रुपरहिताय पदार्थाय मातरन्धकारनिवारणे-
पेशोरूपमभिज्यमानं कुर्वन् पेश इति रूपनाम पिंशतेरिति यास्कः । अकेतवेऽपेशसे इति चतु-
र्गोष्ठ्यर्थे द्रष्टव्यौ ॥ केतुं प्रातिपदिकस्वरः । कृण्वन् कृविर्हिसाकरणयोश्च लटः शत्रादेशः इदि-
नुमधातेरिति नुमागमः कर्तरि शिपिमासे धिन्वि कृण्वोरचेति उपप्रत्ययः तत्सञ्चियोगेन वकारस्य
कारः अतो लोप इत्यकारलोपः तस्य स्थानि वद्भावात् पूर्वस्य लघुपधगुणो न भवति अकारस्य प्र-
त्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । अकेतवे बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । पेशः नञि-
स्यानिसन्तस्यैत्याद्युदात्तः । मर्याः छन्दसि निष्टक्यैत्यादौ भ्रियतेर्निपातितः आमञ्चितनिधा-

तः असामर्थ्यापूर्वस्यनपराङ्मवद्भावः । अपेशसे नञ्सुश्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् सन्निपातआद्युदात्तः । उषद्भिः उषधुषदाहे ज्वलद्भिः रश्मिभिः लटःशत्रादेशेशपिमात्रेभ्यत्ययेन शः सार्वधातुकमपिदितितस्यङित्वाल्घुपधगुणोन्भवति शस्यप्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् उपरिशतुरदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् एकादेशउदात्तेनोदात्तः । अजायथाः अजायतेत्यर्थेऽप्युपव्यत्ययेनिघातः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

आदहस्वधामनुपुनर्गर्भत्वमेरिरे । दधानानामयज्ञियम् ॥ ४ ॥

आत् । अहं । स्वधाम् । अनु । पुनः । गर्भस्त्वम् । आहर्इरिरे ।

दधानाः । नाम । यज्ञियम् ॥ ४ ॥

अत्रास्तिविशेषविनियोगः चतुर्विंशोहनिपातःसवनेब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेआदहस्वधामन्वितिद्वेकचौद्रेणसंहिदक्षसइत्येका अयंतृचःषळहस्तोत्रियसंज्ञकः तथाचसूत्रितंचतुर्विंशोहोताजनिष्टेतिखण्डे—इन्द्रेणसंहिदक्षसआदहस्वधामन्वित्येकाद्वेचेति । (यद्यप्येतद्विद्वंसूक्तम् तथाप्यादहेत्यादिषुषट्सुमरुतोवर्ण्यन्ते) प्रायेणैन्द्रेमरुतइत्यनुक्रमणिकायामुक्तत्वात् आदित्ययमानन्तर्यार्थेनिपातः अहेत्यवधारणार्थः आदहवर्षर्तोरनन्तरमेवस्वधामनु इतःपरंजनिष्यमाणमन्मदकंवानुपलक्ष्यमरुतोदेवागर्भत्वमेरिरे मेघमध्येजलस्यगर्भाकारंमेरितवन्तः जलस्यकर्तारंपर्जन्यमेरितवन्तः (प्रतिसंवत्सरमेवंकुर्वन्तीतिदर्शयितुंपुनःशब्दःप्रयुक्तः) कीदृशामरुतः यज्ञियंयज्ञार्हंनामदधानाःधारयन्तः सप्तसुगणेषुमरुतामीदृच्चात्याहृच्चेत्यादीनियज्ञयोग्यानिनामान्यन्यत्राप्नातानि अन्धइत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषुअन्ननामसुऊर्कूरसःस्वधेति पठितम् अर्णइत्यादिष्वेकशतसंख्याकेषूदकनामसु तेजःस्वधाअक्षरमितिपठितम् ॥ आत् अह निपातावाद्युदात्तौ । स्वधां स्वंलोकंदधातिपूष्णातीतिस्वधा आतोऽनुपसर्गेकः छुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अनुपुनःशब्दौनिपातावाद्युदात्तौ । गर्भस्यभावोर्गर्भत्वम् प्रत्ययस्वरः । एरिरे अन्तर्भावितपण्यार्थीदरगतावित्यस्मादनुदात्तेतःपरस्परलिटोऽस्यइरेच् चित्वादन्तोदात्तः सहस्रपेत्यत्रसुपेतियोगविभागादाडासहतिङ्समासेऽपिसमासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् इजादेश्चगुरुमतोऽनुच्छइत्याश्रयवति मन्त्रत्वात्अहशब्दयोगान्निघाताभावः तुपश्यपश्यताहैःपूजायामितिनिषेधात् । दधानाःशानचश्चित्वादन्तोदात्तत्वेप्राप्ते अश्व्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । यज्ञमर्हं तियज्ञियम् यज्ञविंश्यांषस्त्रत्रावितिघप्रत्ययः आयनेयीनीधियःफढस्वछघांप्रत्ययादीनामितीयादेशः प्रत्ययस्वरेणङकारउदात्तः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

वीलुचिंदारुजनुभिर्गुहाचिदिन्द्रवह्निभिः । अविन्दउस्त्रियाअनु ॥ ५ ॥वीलु । चित् । आरुजनुभिः । गुहा । चित् । इन्द्र ।

वह्निभिः । अविन्दः । उस्त्रियाः । अनु ॥ ५ ॥ ११ ॥

अस्तिकिंचिदुपाख्यानं पणिभिर्देवलोकाद्वावोपहताअन्धकारेपक्षिणाः ताश्चेन्द्रोपरु-
द्भिःसहाजयदिति एतच्चानुक्रमणिकायांसूत्रितम्—पणिभिरसुरैर्निगूढागाअन्वेष्टुंसरमादेवशु-
नीमिन्द्रेणप्रहितामयुग्भिःपणयोमित्रीयन्तःप्रोचुरिति । मन्त्रान्तरेचदृष्टान्ततयासूचितम्—निरुं-
द्धाआपःपणिनेवगावइति । तदेतदुपाख्यानमभिप्रेत्योच्यते—हेइन्द्र वीलुचित् दृढमपिदुर्गमस्था-
नं आरुजनुभिर्भेदद्भिर्वह्निभिर्वोदुभिरन्यत्रनेतुंसमर्थैर्मरुद्भिःसहितस्त्वं गुहाचित् गुहाया-
मपिस्थापिताः उस्त्रियागाअन्वविन्दः अन्विष्यलब्धवानसि ओजःपाजइत्यादिष्वष्टाविंशतिसं-
ख्याकेषुबलनामसु दक्षःवीलुच्यौन्नमितिपठितम् नवसंख्याकेषुगोनामस्वध्याउस्त्राउस्त्रियाइति
पठितम् ॥ वीलु प्रातिपदिकस्वरः । चित् चादिरनुदात्तः । आरुजनुभिः रुजोभङ्गेइत्यौ-
दिकःकनुच्प्रत्ययः कित्त्वादुणाभावः चित्त्वादान्तोदात्तत्वम् समासेरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्व-
म् । गुहा सप्तम्याडादेशः ग्रामादीनांचेत्याद्युदात्तः । वह्निभिः वहिश्चिभ्रयुदुगलाहात्वरिभ्यो-
र्दितिवहेर्निप्रत्ययः निच्चादाद्युदात्तः । अविन्दः शेमुचादीनामितिनुमागमः लुङ्लङ्लङ्क्ष्व-
दात्तः । वसन्तीत्युस्त्रियाः वसेःकर्तरिरियक्प्रत्ययः षत्वाभावश्चबाहुलकादूहनीयः उक्तं
—यन्नपदार्थविशेषसमुत्थंप्रत्ययतःप्रकृतेश्चतदूहमिति इकारःप्रत्ययस्वरेणोदात्तः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेएकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

युअन्तीतिसूक्तेपष्ठीमृचमाह—

देवयन्तोयथामतिमच्छाविदहंसुंगिरः । महामनूषतश्रुतम् ॥ ६ ॥

देव्यन्तः । यथा । मतिम् । अच्छ । विदत्स्वसुम् ।

गिरः । महाम् । अनूषत् । श्रुतम् ॥ ६ ॥

देवयन्तःमरुत्संज्ञकान्देवानिच्छन्तोगिरःस्तोतारःकृत्विजः महामौढं मरुद्वणमच्छप्राप्तमनूषत
श्रुतवन्तः कीदृशंमरुद्वणं विदद्वसुं वेदयद्भिःस्वमहिमप्रख्यापकैःवसुभिर्धनैर्युक्तम् श्रुतं विख्यातं

मरुद्गणस्य दृष्टान्तः यथा मतिं मन्तारमिदं यथास्तु वन्ति तथेत्यर्थः ॥ देवयन्तः देवानात्मनश्च्युतः
 सुपआत्मनः क्यच् क्यचिचेतीत्वम् अकृत्सार्वाधातुकयोर्दीर्घइति दीर्घत्वं च न भवति न च्युतः
 स्पुत्रस्येत्यनेन क्यचिद्यत्नामीत्वं दीर्घत्वं वा तस्य सर्वस्य प्रतिषेधात् यद्यपीत्वमेव प्रकृतं तथा
 पिव्यवहितस्यापि दीर्घत्वस्य प्रतिषेध इति विज्ञायते अश्वयन्त इत्यादावश्वघस्येत्यात्वविधाना-
 दिति ह्युक्तम् क्यजन्ताच्छतृप्रत्ययः क्यचश्चित्वाच्चित् इत्यन्तोदात्तत्वम् शपः पित्वेशतुश्चलसा-
 र्वाधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । यथा प्रकारवचने धात् लृतीति प्र-
 त्ययात्पूर्वमुदात्तत्वम् । मतिं मध्वेषेषपचमनेत्यादिना किञ्चुदात्तः मतिशब्दो ज्ञानपरोप्युपचारा-
 ज्ञातरिन्देवर्तते अथवा पदान्तरे विशेष्यानुपादानादिन्द्रस्यैवैषां संज्ञा ततश्च किञ्चकौचसंज्ञाया-
 मिति मन्यतेः कर्तरि किञ् तस्योपदेशेऽनुदात्तत्वादिट्प्रतिषेधः चित्वादन्तोदात्तत्वम् । अच्छ अध्या-
 हतगच्छत्यर्थयोगादच्छगत्यर्थवदेष्विति गतिसंज्ञया सह निपातसंज्ञाया अपिसमावेशा निपाता आ-
 द्युदात्ता इत्याद्युदात्तत्वम् । विदद्वसुं विदज्ञाने इत्यस्मादन्तर्भावितव्यार्थाच्छतृप्रत्यये विदन्त्यौदा-
 र्यातिशयवत्तया ज्ञापयन्ति वसुनिधनानियंसविदद्वसुः विदेशतृप्रत्यये अदिप्रभृतिभ्यः शप इति श-
 पोलुकि प्रत्ययस्वरेण शतुरुदात्तत्वम् बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । गृणन्तिस्तु व-
 न्तीति गिरः गृणातेः क्विपि ऋत इदातो रितीत्वं रपरत्वं धातुस्वरेणोदात्तत्वम् । महान् महान्तं नकारा-
 कारयोर्लोपश्छान्दसः प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तत्वम् । अनूषत गुस्तुतौ व्यत्ययेनात्मनेपदं लुङि
 सस्य अदादेशः सिचि कुटादित्वेनङित्वाद्गुणाभावः इडभाव उकारदीर्घत्वं च छान्दसं निघातः
 श्रुतं प्रत्ययस्वरः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

इन्द्रेण संहिदक्षसे संजग्मानो अविभ्युषा । मन्दसमानवर्चसा ॥ ७ ॥

इन्द्रेण । सम् । हि । दक्षसे । सम् । जग्मानः । अविभ्युषा ।

मन्दू इति । समानवर्चसा ॥ ७ ॥

हेमरुद्गण त्वं इन्द्रेण संजग्मानः संगच्छमानः संहिदक्षसे हि सम्यग्दृश्येथाः खलु अवश्यम्
 स्माभिर्दृष्टव्य इत्यर्थः कीदृशेन इन्द्रेण अविभ्युषाभीतिरहितेन कीदृशा विन्द्रमरुद्गणौ मन्द नि-
 त्यप्रमुदितौ समानवर्चसा तुल्यदीप्तौ पुरा कदाचिद्बृषवधदशायां इन्द्रस्य सखायः सर्वदेवावृषथा-
 सेनापसारिताः तदानीमिन्द्रस्य वृषसंबन्धिसकलसेनाजयार्थं मरुद्भिः संगमोभूत् सोऽयमर्थो वृष-
 स्यत्वाव्यसथादिति मध्वे संगृहीतः । इन्द्रो वै वृषं हन्तुं पृथगिति ब्राह्मणेनैव पञ्चिराश्च । इन्द्रशब्दः परै-

श्वर्यवन्तमरुद्गणंचाभिधत्ते तदानीमिन्द्रस्यसंबोधनंबहिरेवाध्याहर्तव्यम् तथाचेयमृग्यास्केनव्याख्याता—इन्द्रेणहिसंदश्यसेसंगच्छमानोऽविश्रुयागणेनमन्दूमदिष्णूयुवांस्थोऽपिवामन्दुनातेनेति स्यात्समानवर्चसेत्येतेनव्याख्यातमिति ॥ संदक्षसे संपश्येथाः दृशेत्तद्विषयमित्यात्मनेपदं दृशेर्लिङ्गर्थेलेङितिप्रार्थनायालेट् थासःसे लेटोडाटावित्यडागमः सिद्धहुलंलेटीतिसिप् संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिगुणाभावः ब्रश्वादिनाषत्वम् षढोःकःसीतिकत्वम् आदेशप्रत्यययोरितिसिपः षत्वम् बहुलग्रहणात्सिपःपरंस्ताच्छवपिभवति सिपाव्यवधानात्पश्यादेशेनभवति शपःपित्त्वादनुदात्तत्वं उत्तरस्यलसार्वधातुकानुदात्तत्वं धातुस्वरएवशिष्यते हिशब्दयोगात्तिङ्कृतिङ्इतिनिघातोऽनभवति हिचेतिप्रतिषेधात् । संजग्मानः गमेःसंपूर्वाच्छन्दसिलुङ्लुङ्लिटइतिवर्तमानेलेट् समोगम्युच्चीत्यात्मनेपदविधानालिटःकानजादेशः द्विर्भावोहलादिशेषोऽभ्यासस्यचुत्वं गमहनेत्युपधालोपः कानचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वं गतिसमासेकदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अविश्रुया जिभीभये पूर्ववलिट् शेषात्कर्तरिपरस्मैपदमितिपरस्मैपदम् कसुश्चेतिलिटःकसुरादेशः तस्यकित्त्वाद्गुणाभावः द्विर्भावः अभ्यासस्यह्रस्वजश्चेत्क्रादिनियमात्पाठइट् वस्वेकाजाद्वसामितिनियमान्वितेनञ्समासेतृतीयैकवचनेभत्वाद्वसोःसंप्रसारणमितिवकारस्यउकारः संप्रसारणाच्चेतिपूर्वरूपत्वं शासिवसीतिषत्वं इयडादेशंबाधित्वाएरनेकाचइतियणादेशः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं पूर्वेण सहसंहितायामोकारस्य एङःपदान्तादतीतिपरपूर्वरूपत्वेप्राप्ते प्रकृत्यान्तःपादमव्ययपरेइतिप्रकृतिभावः । मन्द्रं मद्विस्तृतिमोदमदस्वमकान्तिगतितु इदितोनुमधातोरितिनुमागमः कुरित्यनुवृत्तौ स्वरुशंकुपीयुनीलंगुलिग्वित्यत्राविभक्तिकनिर्देशाद्धन्तेर्हिगुरितिबद्धात्वन्तरादपिकुरित्युक्तम् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः द्विवचनमौ प्रथमयोःपूर्वसवर्णः तृतीयैकवचनेचेत् सुपांसुलुगित्यादिनापूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । समानवर्चसा समानवर्चोययोरितिवायस्येतिवाबहुव्रीहिः द्विवचनेसुपांसुलुगित्यादिनाआकारादेशः समानपदस्यप्रातिपदिकान्तोदात्तत्वं बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण तदेवावशिष्यते ॥ ७ ॥

अष्टमीभृचमाह—

अ॒न॒व॒द्यैर॒भि॒द्युभिर्म॒खःस॒ह॒स्वद॒र्चति । ग॒णैरिन्द्र॑स्य॒काम्यैः ॥ ८ ॥

अ॒न॒व॒द्यैः । अ॒भि॒द्युभिः । म॒खः । स॒ह॒स्वत् । अ॒र्चति । ग॒णैः ।

इन्द्र॑स्य । काम्यैः ॥ ८ ॥

प्रत्ययःप्रवर्तमानोयंयज्ञः अनवद्यैर्वोषरहितैरभिद्युभिः द्युलोकमभिगतैः काम्यैः फलपदत्वेनकामयितव्यैर्गणैःपरुत्समूहैःसहितमिन्द्रस्येन्द्रं सहस्वत् बलोपेतं यथाभवतितथार्चतिपूज-

यति अयंयज्ञोमरुतइन्द्रं चातिशयेनप्रीणयतीत्यर्थः यज्ञइत्यादिषुपञ्चदशसुयज्ञानामसु मखः विष्णुरितिपठितम् चतुश्चत्वारिंशत्स्वर्चतिकर्मसुअर्चतिगायतीतिपठितम् ॥ नविद्यतेअवद्यंयेषांते अनवद्याः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अभिगताद्यौर्ध्वैस्तेअभिद्यवः तैः अभिद्युभिः अभिशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणसएवशिष्यते । मखः प्रातिपदिकस्वरः । सहोबलमस्मिन्नर्चनकर्मण्यस्तीतिसहस्वत् तसौमत्वर्थेइतिभसंज्ञयापदसंज्ञायाबाधितत्वात्सकारस्यरुत्वाभावः मादुपधायाश्चमतोर्वोयवादिभ्यइतिमतुपोमस्यवत्वं सहस्रव्देनखिषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः मतुपःपित्वात्सएवशिष्यते । काम्यैः कर्मणिङ् अतउपधायाइतिवृद्धिः जनोजृक्सुरजोमन्ताश्चेत्यमन्तत्वेनप्राप्तस्यमिच्चस्य नकम्यमिचमामितिप्रतिषेधाभितांहस्वइत्युपधायाहस्वत्वंनभवति ण्यन्तादचोयत् णिलोपःतित्स्वरितमितिप्राप्तेयतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीसृचमाह—

अतःपरिज्मन्नागहिदिवोवारोचनादधि । समस्मिन्नृजतेगिरः ॥ १ ।

अतः । परिज्मन् । आ । गहि । दिवः । वा । रोचनात् । अधि ।

सम् । अस्मिन् । ऋजते । गिरः ॥ १ ॥

हेपरिज्मन्परितोव्यापिन् मरुद्वृण अतोऽस्मान्मरुद्वृणस्थानादन्तरिक्षादागहिअस्मिन्कर्मण्यागच्छ दिवोवाद्युलोकाद्वा समागच्छ रोचनादधिदीप्यमानादादित्यमण्डलाद्वासमागच्छ अस्मदीयकर्मकालेयत्रयत्रतिष्ठसि ततःसर्वस्मादागच्छेत्यर्थः किमर्थमागमनमितिदुष्यते अस्मिन्कर्मणिवर्तमानऋत्विगिरःस्तुतीः समृजतेसम्यक्प्रसाधयति ऋजतिः प्रसाधनकर्मेतियास्कः । एताः स्तुतीःश्रोतुमागच्छेत्यर्थः यद्यप्यृत्विजामश्रस्यप्रयुज्यमानत्वात्ऋजतिधातोरुत्तमपुरुषेणवितव्यम् तथापिपरोक्षकृतत्वेननिर्देशात्प्रथमपुरुषप्रयोगः परोक्षकृतलक्षणंचयास्कआह—तासि विधाऋचःपरोक्षकृताःप्रत्यक्षकृताआध्यात्मिक्यश्च तत्रपरोक्षकृताःसर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्भुज्यन्तेप्रथमपुरुषैश्चाख्यातस्येति ॥ अतः पञ्चम्यास्तासिह् एतदोऽशु शिच्चात्सर्वोदेशः स्तितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । परिज्मन् अजगतिक्षेपणयोः अन्येभ्योऽपिटृश्यन्तेइतिमनिर अकारलोपश्छान्दसः आमन्त्रितनिघातः । गहि गमेर्बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् हेङित्वादनुशतोपदेशेत्यादिनामलोपः अतोहेरितिहिलोपोनभवति तस्मिन्कर्तव्ये असिद्धवदन्नाभादितिमलोपस्यासिद्धत्वेनअनकारान्तत्वात् । दिवः ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । वा चादयोऽनुदात्ताः

इत्यनुदात्तः । रोचनात् रुचदीप्तौ अनुदात्तेतश्चहलादेरित्युच् युवोरनाकावित्यनादेशः चिदित्य-
न्तोदात्तः । अधि अधिपरीअनर्थकावितिकर्मप्रवचनीयत्वेनसन्निपातसंज्ञायाःसमावेशान्निपा-
ताआद्युदात्ताइत्याद्युदात्तः । अस्मिन् परिज्मन्नित्यादिष्टस्यैवान्वादेशादिदमोन्वादेशानुदात्तस्तृ-
तीयादावित्यशानुदात्तः शित्वात्सर्वादेशः विभक्तिः अनुदात्तौसुप्तितावित्यनुदात्तेतिसर्वानु-
दात्तत्वम् । ऋअते ऋणिभृजीवर्जने समित्युपसर्गयोगात्पसाधनेवर्तते निघातः । गिरः
प्रातिपदिकस्वरः ॥ ९ ॥

दशमीशृचमाह—

इतोवासातिमीमहेदिवोवापार्थिवाद्दधि । इन्द्रंमहोवारजंसः ॥ १० ॥ १२ ॥

इतः । वा । सातिम् । ईमहे । दिवः । वा । पार्थिवात् । अधि ।

इन्द्रम् । महः । वा । रजंसः ॥ १० ॥ १२ ॥

इन्द्रं देवंप्रति सातिधनदानंअधीमहे आधिक्येनयाचामहे कस्माल्लोकादितितदुच्यते इतोऽ-
स्मादभितृश्यमानात्पार्थिवात्पृथिवीलोकाद्वादिवोवाद्युलोकाद्वा महोमहतःप्रौढाद्रजसोवापक्ष्यादी-
नारजकादन्तरिक्षलोकाद्वायमिन्द्रोयतःकुतश्चिदानीयास्मभ्यं धनं प्रयच्छत्वित्यर्थः सप्तदशसुया-
ज्याकर्मस्वीमहेयामीतिपठितम् ॥ इतः इदमशब्दात्पञ्चम्यास्तसिल् इदमश्शितौ शित्वात्सर्वादेशः
अत्र ऊडिदमित्यस्यावकाशः आभ्यां एभिः लितीत्यस्यावकाशः पचनं पाचकः उभावपि नित्यौ तत्र-
रत्वा द्विप्रतिषेधे परं कार्यमिति लितीति इकारस्योदात्तत्वम् पश्चात्तसेः प्राग्दिशो विभक्तिरिति विभक्ति-
ज्ञेयत्वाद् ऊडिदमित्यादिना असर्वनामस्थानविभक्तेरुच्यमानमुदात्तत्वं भवति सरुद्रतौ विप्रतिषेधे-
द्वाधितं तद्वाधितमेवेत्युडिदमित्यस्य पुनरप्रवृत्तिरेवेति चेत् न लक्ष्यानुरोधेन पुनः प्रसंगविज्ञानं चेति
वीकारात् नन्वेवं यतस्तत्तत्त्यादावपि परेण बाधितमपि सावेकाच इतितसिल उदात्तत्वं स्यादिति चेत्
। यत्तच्छब्दयोः साववर्णान्तत्वेन नगोश्वन्साववर्णेति निषेधात् नच पुनः प्रसंगविज्ञानं चेत्पेतत्सा-
विकं लक्ष्यानुरोधेन कचिदेव तदाश्रयणादिति । सातिं षणुदाने धात्वादेः षः सः भावेक्तिन् जनस्व-
सनांसन्सल्लोरिति नकारस्यात्वं तितुव्रतथसि सुसरकसेषु चेति निषेधादिपुनर्भवति नित्स्वरप्राप्ते
दात्तइत्यनुवृत्तौ ऊतियूतिजुति सातिहेतुर्किर्तयश्चेति निपातनादन्तोदात्तत्वम् । ईमहे ईङ्गतौ
मनोऽपि बहुलं छन्दसीति लुक् अस्य धातोर्ङित्त्वात्तास्यनुदात्तेन्द्रिदुपदेशादितिलसार्वाधातुकस्या-
दात्तत्वे धातुस्वरएवशिष्यते नचतिङ् इतिङ् इति निघातः चवायोगे प्रथमेति निषेधादुत्तरवाक्ययो-
पहिवाशब्दयोगादन्मथावाक्यापरिपूर्वेतिङ् विभक्तेरवश्यमभ्याहारात्तदपेक्षयैषामथमातिङ् वि-

भक्तिरिति । दिवः ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । पार्थिवात् प्रथमख्याने प्रथेते इति पृथिवी प्रथेः शिवन्संप्रसारणं चेति शिवन्मत्ययः शिद्वौरादिभ्यश्चेति डीष् प्रत्ययस्वरेणोदात्तः शेषनिघातेनानुदात्तादिः पृथिवीशब्दः पृथिव्याविकारइत्यर्थे ओरञ्इत्यनुवृत्तावनुदात्तादेश्चेत्यञ् यस्येति चेतीकारलोपः तद्धितेष्वचामादेरित्यादिवृद्धीरपरत्वम् न्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः । अधि निपातत्वादाद्युदात्तः । इन्द्रं रन्प्रत्ययान्तआद्युदात्तः । महः महत्इत्यस्य अकारतकारयोर्लोपः श्छान्दसः सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । रजसः नक्षिष्यस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तत्वम् ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे द्वादशो वर्गः ॥ १२ ॥

इन्द्रमित्यादिकं दशर्चयत्सूक्तं तत्सुरूपं ऋषिच्छन्दो देवता विनियोगश्च पूर्ववत् विशेष विनियोगस्तूच्यते—महाव्रते निष्केवल्यशस्त्रे इन्द्रमिद्राधिन इति सूक्तम् तथा च प्रश्नमारण्यके सूत्रितम्—शिरो गायत्रमिन्द्रमिद्राधिन इति । तथा चतुर्विंशे हनिष्मत्सणाच्छंसिनः शस्त्रे इन्द्रमिद्राधिन इति षष्ठहस्तोत्रियस्तुतः चतुर्विंशे होता जनिष्ठेत्युपक्रम्यायाहि सुषुमाहित इन्द्रमिद्राधिनो बृहदिति सूत्रितत्वात् अतिरात्रे प्रथमे पर्यायेऽच्छावाकशस्त्रेऽयमेव तृचोऽनुरूपः सूत्रितं च—इन्द्राय मद्ब्रूने सुतमिन्द्रमिद्राधिनो बृहदिति ।

तत्र प्रथमा मृचमाह—

इन्द्रमिद्राधिनो बृहदिन्द्रमर्केभिर्किणः । इन्द्रं वाणीरनूषत ॥ १ ॥

इन्द्रम् । इत् । गा॒धिनः । बृ॒हत् । इन्द्रम् । अ॒र्केभिः । अ॒किणः ।

इन्द्रम् । वा॒णीः । अ॒नूष॒त ॥ १ ॥

गा॒धिनः । गीयमानसामयुक्ता उद्गातारः इन्द्रमिव इन्द्रमेव बृहत् त्वामिद्धि हवामहे इत्यस्याः षचिउत्पन्नेन बृहन्नामकेन सामान्नामनूषतस्तुतवन्तः अर्किणः अर्चनहेतुमन्त्रोपेता होतारः अर्केभिः ऋग्यजुर्मन्त्रैः इन्द्रमेवानूषतस्तुतवन्तः यत्त्ववशिष्टा अध्वर्यादयस्ते वाणीर्बागिभ्यर्जुरूपाभिरिन्द्रमनूषत अर्कशब्दस्य मन्त्रपरत्वात्स्केनोक्तम्—अर्को मन्त्रो भवति यदनेनार्च्यतीति । श्लोक इत्यादिषु तप्तश्चाशत्सु वाङ्मातृमसु वाशीवाणीति पठितम् ॥ गा॒धिनः । उषिकुषिगां र्भिः स्थन्नि तिगायते स्थन्प्रत्ययः निन्त्वादाद्युदात्तः गाथा एषा सन्तीति गा॒धिनः । व्रीसादिभ्यश्चेतीनिः प्रत्ययस्वरेण इका रउदात्तः सच सति शिष्टः । बृ॒हत् । बृ॒हता । तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलुगिति लुक् पृषद्बृहन्महन्नाच्छतृवच्चेत्यन्तोदात्तो निपातितः । अर्केभिः अर्चपूजायां अभ्यन्ते एभिरित्यर्कामन्त्राः पुंस्ति सं-

ज्ञायांघःप्रायेणेतिघः चजोःकुषिण्यतोरितिकुत्वं प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः बहुलंछन्दसीतिभिस-
ऐसादेशोभभवति । अर्काःस्तुतिस्त्राधनभूतामघ्राणं सन्तीत्यर्किणः । वाणीः वृषादीनांचित्याद्युदात्तः
दीर्घाञ्जसिचेतिपूर्वसवर्णदीर्घनिषेधस्य वाछन्दसीतिविकल्पितत्वादीर्घत्वम् तृतीयार्थेप्रथमा ।
अनूषत गुस्तुतौ णोनइतिनत्वं लुङि व्यत्ययेनात्मनेपदं अस्यअदादेशः सिचइडभावः उकार-
स्यदीर्घत्वंचछान्दसं धातोः कृदादित्वात्सिचोङित्वेनगुणाभावः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

इन्द्रइन्द्रयोःसचासम्मिश्रलआवचोयुजा । इन्द्रोवज्रीहिरण्ययः ॥ २ ॥

इन्द्रः । इत् । हर्योः । सचा । सम्मिश्रलः । आ । वचः । युजा ।

इन्द्रः । वज्री । हिरण्ययः ॥ २ ॥

इन्द्रइन्द्रइन्द्रएवहर्योः हरिनामकयोरश्वयोः सचासहयुगपत् आसंमिश्रलः सर्वतः स-
म्यक्मिश्रयिता कीदृशयोर्हर्योः वचोयुजाइन्द्रस्यवचनमात्रेणरथेयुज्यमानयोःसुशिक्षितयोरि-
त्यर्थः अयमिन्द्रोवज्रीवज्रयुक्तः हिरण्ययः हिरण्यमयः सर्वाभरणभूषितइत्यर्थः ॥ हर्योः हरतइ-
तिहरी इत् निच्वादाद्युदात्तः । सचासहेत्युक्तम् । मिश्रणंमिश्रः मिश्रयतेर्घञ् सम्यक्मिश्रोय-
स्यासौसंमिश्रः लत्वंछान्दसम् सम्यक्मिश्रयितेत्यर्थः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वचसा
युज्येतेइतिवचोयुजौ तयोःषष्ठीद्विवचनस्यसुपांसुलुगित्याकारादेशः युज्शब्दोधातुस्वरेणान्तो-
दात्तः लुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणसएवशिष्यते । वज्री वज्रमस्यास्ति अतइनिठनौ प्रत्ययस्वरः ।
हिरण्ययः ऋत्त्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानिच्छन्दसीति हिरण्यमयशब्दस्यमकारलोपोनि-
पात्यते अकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः पूर्वणानुदात्तेनसहैकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

इन्द्रोदीर्घायचक्षंसआसूर्यरोहयद्विवि । विगोभिरद्रिमैरयत् ॥ ३ ॥

इन्द्रः । दीर्घाय । चक्षसे । आ । सूर्यम् । रोहयत् । द्विवि । वि ।

गोभिः । अद्रिम् । ऐरयत् ॥ ३ ॥

अयंइन्द्रोदीर्घायमौढायनिरन्तरायचक्षुसेदर्शनायदिविद्युलोकेसूर्यमारोहयत् पुरावृत्रा-
रेणजगतिपदापादितंमस्तभिबारणेनप्राणिनांदृष्टिसिद्ध्यर्थं आदित्यंद्युलोकेस्थापितवानि-

त्यर्थः सचसूर्यो गोभिः स्वकीयरश्मिभिराद्रिपर्वतप्रमुखं सर्वजगत् व्यैरयत् विशेषेण दर्शनार्थं प्रेरितवान् प्रकाशितवानित्यर्थः अथवा इन्द्र एव गोभिर्जलैर्निष्पितभूतैरद्रिमेघं व्यैरयत् विशेषेण प्रेरितवान् पञ्चदशसंख्याकेषुरश्मिनामसुखेदयः किरणाः गाव इति पठितम् त्रिंशत्संख्याकेषु मेघ-
रसु अद्रिः प्रावेति पठितम् ॥ दीर्घाय प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । चक्षसे चक्षेः सर्वधातुभ्यो-
न्नेत्यसुन् बहुलग्रहणात् ख्यात्रादेशाभावः निच्वादाद्युदात्तः । सूर्यं सुवति प्रेरयतीति सूर्यः
रणे धात्वादेः षः सः राजसूर्यसूर्येत्यादिनाक्यप्पत्ययः तस्यं रुडागमश्च निपात्यते क्यः
त्वाद्गुणाभावः पित्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरणवशिष्यते । रोहयत् रुहेर्ण्यन्ताल्लङि बहुलं छ-
त्पमाङ्योगेपीत्यङभावो निघातश्च । दिवि ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । अद्रिं अ-
द्रिभूशुभिभ्यः क्तिन्नितिकिन्प्रत्ययः अदन्ति पशवस्तृणादिकमन्त्रेत्यद्रिः निच्वादाद्युदात्त-
ः । ऐरयत् ईरगतौ ण्यन्ताल्लङ् निघातः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

इन्द्रवाजेषु नोवसहस्रप्रधनेषु च । उग्रउग्राभिरूतिभिः ॥ ४ ॥

इन्द्र । वाजेषु । नः । अ॒व । सहस्रप्रधनेषु । च । उ॒ग्रः । उ॒ग्रा
भिः । ऊ॒तिभिः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र उग्रः शत्रुभिरप्रवृण्यस्त्वं उग्राभिरप्रवृण्याभिरूतिभिरस्मद्विषयरक्षाभिर्वाजेषु पु-
नोऽस्मान् वरक्ष तथा सहस्रप्रधनेषु च सहस्रसंख्याकगजाश्वादि लाभयुक्तेषु महायुद्धेषु
॥ वाजेषु वृषादीनां चेत्याद्युदात्तत्वम् । नसः सकारस्य रुत्वोत्प्लुगुणेषु प्रकृत्यान्तःपादमिति प्रकृतिभा-
नभवति अव्यपरे इति निषेधात् । अव अवरक्षणे तिङ्ङुतिङ् इति निघातः यद्यपि सहस्र-
प्रवृत्तावेत्यध्याहृतां क्रियामपेक्ष्य प्रथमायाः श्रूयमाणायाः अवेतिक्रियायाश्च वायोगे प्रथमेति नि-
तनिषेधः प्राप्तः तथापि वाजेष्वित्यत्र चकारस्य लुप्तत्वाच्चादि लोपे विभाषेति निषेधस्य विकल्पित-
त्वात् निघातः प्रवर्तते । सहस्रशब्दः कर्दमादीनां चेति मध्योदात्तः । सहस्रप्रधनेषु वाजेषु बहुव्री-
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । उग्रः उचसमवाये चस्यगः ऋज्रेन्द्रेति रन् व्यत्ययेनान्तोदात्तः । ऊ-
भिः ऊतियूतीत्यादिना किन्नुदात्तः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

इन्द्रं वयं महाधन इन्द्रमर्भहवामहे । युजं वृत्रेषु वज्रिणम् ॥ ५ ॥ १३ ॥

इन्द्रम् । व॒यम् । म॒हाध॒ने । इन्द्रम् । अ॒र्भ॒ह॒वाम॒हे । यु॒ज॒म् । वृ॒त्रे॒षु । व॒ज्रि॒णम् ।

५ ॥ १३ ॥

व्यमनुशातारः महाधनेप्रभूतधननिमित्तमिन्द्रं हवामहे आह्वयामः अर्भेअर्भके स्व-
 त्वेपिधनेनिमित्तभूतेसतिइन्द्रंहवामहे कीदृशमिन्द्रं युजंसहकारिणं समाहितंवा वृत्रेषुशत्रुषुध-
 नलाभविरोधिषुप्राप्तेषु तन्निवारणाय वज्रिणं वज्रोपेतम् महाधनशब्दोयद्यपिसंग्रामनामसुप-
 ठितः तथापि महाधनवचनमत्रसंग्रामइतिबहुव्रीहित्वेसत्यन्तोदात्तत्वासिद्धेर्नात्रतद्गृहीतम् ॥
 महाधने महच्चतद्धनंचेतिसमासस्येत्यन्तोदात्तः । अर्भे अर्तिगृह्यांभन् निच्वादाद्युदात्तः । हवा-
 महे ह्वेज्स्पर्धायांशब्देच जिच्वात्कर्त्रभिप्रायेआत्मनेपदं लटःस्थानेमहिङ् टितआत्मनेपदानामि-
 त्तेरेवम् कर्तरिशप् ह्वःसंप्रसारणमित्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणम् वकारस्यउकारः
 रपूर्वत्वं गुणावादेशौ अतोदीर्घोयजोतिदीर्घत्वम् तिङ्ङुतिङ्ङितिनिघातः । युजं युजसमाधा-
 वेत्यस्यक्किप् यूजेरसमासेइतिनुमनभवति सहियुजेरितिनिर्देशादिकाररहितस्यनभवतिअनि-
 यमागमशासनमितिवायुजिर्योगेइत्यस्यापिनुमनभवति । वृत्रेषु वृतुवर्तने प्रतिकूलतयावर्तने-
 तिवृत्राणिशत्रुकुलानि स्फायितञ्जीत्यादिनारकप्रत्ययः कित्त्वाद्गुणाभावः प्रत्ययस्वरः ।
 जिणं अतइनिठनावितीनिः प्रत्ययस्वरः ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेत्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

इन्द्रमिन्द्राथिनइतिसूक्तेषष्ठीष्टचमाह—

नोदृषन्नमुचरुंसत्रादावन्नपादृधि । अस्मभ्यमप्रतिष्कृतः ॥ ६ ॥

सः । नः । दृषन् । अमुम् । चरुम् । सत्रादावन् । अपं । दृधि ।

अस्मभ्यम् । अप्रतिष्कृतः ॥ ६ ॥

हेसत्रादावन् अस्मदभीष्टानांसर्वेषांफलानांसहप्रदातः अतोव्रीह्यादिनिष्पत्त्यर्थं हेवृषन्
 द्विपदेन्द्रोऽस्मदर्थं अमुंदृश्यमानंचरुंमेघमपावृधिउत्पाटय तथैवास्मभ्यमस्मदर्थंअप्रतिष्कृतः
 प्रतिशब्दरहितः यद्यदस्माभिर्याच्यतेतत्रसर्वत्रनेतिप्रतिशब्दनोच्चारयति अतोऽस्मद्विषयेकदा-
 चेदप्यप्रतिस्वलितः एतदेवाभिप्रेत्ययास्कृआह—अप्रतिष्कृतोप्रतिष्कृतोप्रतिस्वलितोवेति ॥
 षन् आमन्त्रितनिघातः । अमुं प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । चरुं चरतीतिचरुः भृशशीतृचरित्स-
 तेनिधनिमिस्त्रिभ्यउरित्युप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । सत्रादावन् सत्राशब्दःसहार्थं
 भिमतफलजातंसकलंसहदातीतिसत्रादावा आतोमनिन्कनिष्पन्नपश्चेतिवनिष् आमन्त्रित-
 पचेत्याद्युदात्तत्वम् पादादित्वाभ्यनिघातः । अप निपातस्यचेतिदीर्घः निपातआद्युदात्तः ।

तिकारकोपपदात्कृत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनधातोरुदात्तत्वेनापेक्षितदपवादेनतादौचनितिकृत्यता-
वित्यनन्तरस्यगतिसंज्ञकस्यसोरेवोदात्तत्वेनभवितव्यम् तत्तुमनकिन्व्याख्यानाशयनासनस्थान-
याजकादिक्रीताइत्युत्तरपदान्तोदात्तेनवाध्यते तथाचसुहृवांसुष्टुतीहुवे वृष्णेचोदस्वसुष्टुतिं यास्ते-
राकेसुमतयइत्यादावन्तोदात्तत्वमित्याहुः यथातुमन्किन्वित्यादौवृत्तावुक्तं तथैवतन्मघटतइतिल-
क्ष्यते तत्रहिकारकादन्तश्रुतयोरेवाशिषीत्यतः कारकादित्यनुवृत्तेःपाणिनिकृतिरित्यादावेवमन्कि-
न्वित्यादिसूत्रमित्युक्तम् कारकादित्येवप्रकृतिःप्रहतिरितिचप्रत्युदाहृतम् स्यादेतत् स्तूयतेअ-
नयेतिस्तुतिरिति किनाकरणभूताक्रमभिधीयते सुशब्देनचकरणमेवविशेष्यतेनधात्वर्थः तथाच-
सुष्टुतिरित्यत्रसुशब्दः कारकापरएवभविष्यति प्रकृतिःप्रहतिरित्यादौतुप्रशब्दोधात्वर्थविशेषण-
मेवेति तत्प्रत्युदाहरणोपपत्तिरिति न एवंसतिसुशब्दस्यक्रियायोगाभावात् उपसर्गाःक्रियायो-
गेइत्युक्ताउपसर्गसंज्ञानस्यात् तथाचउपसर्गात्सुनोतिसुवतीत्यादिनाषत्त्वंनस्यात् ननुकिनाकर-
णमभिधीयते क्रियासाधनंचकरणं तथाचकरणविशेषणस्यापिसुशब्दस्यकरणान्तर्गतक्रिया-
योगादुपसर्गताभविष्यतीति न तथासति यक्रियायुक्तास्तंप्रत्युपसर्गसंज्ञकाइतिकरोत्यर्थमेव
प्रतिसोरुपसर्गता नतुस्तुधात्वर्थंप्रतीत्यस्यषत्त्वंनस्यादेव ननुस्तुधात्वर्थद्वारैवतत्करणस्यसुश-
ब्दोविशेषणंभविष्यति याहिशोभनास्तुतिस्तत्करणमपिशोभनमेवेति एवंचस्तुधात्वर्थसंबन्धा-
त्तंप्रत्युपसर्गत्वेनषत्वमपिभविष्यति तद्वाराकरणविशेषणत्वात्कारकवचनोऽपिसुशब्दोभविष्य-
तीतिवृत्त्यविरोधेनैवमन्किन्वादिसूत्रस्यसुष्टुतिशब्दोविषयोभविष्यति प्रकृतिःप्रहतिरित्यत्रभा-
वेकिन्प्रत्युदाहृतेतिनतत्रप्रशब्दस्यकरणपरत्वम् करणेकिन्उदाहरणेऽपिधात्वर्थमात्रविशेषणतै-
वविवक्षितानतद्वाराप्रत्ययार्थविशेषणतापीतितत्प्रत्युदाहरणतोपपत्तिरिति सुष्टुतिरित्यत्रपुनः
किन्निभिधेयकरणपर्यन्तंसुशब्दस्यव्यापारइत्युदाहरणतैवनप्रत्युदाहरणतेति न किमत्रसुशब्दः
श्रुत्यैवप्रकृतिप्रत्ययार्थोभयविशेषणपरः उतश्रुत्यैकंविशिनष्टि अर्थादितरदिति यदाप्युभय-
परत्वंतदापि किंयौगपद्येनउतक्रमेणेति आद्ये प्रतिविशेष्यंविशेषणपदावृत्तिरितिप्रसंगः द्वितीये
विरम्यव्यापारापातः नचशब्दबुद्धिकर्मणांविरम्यव्यापारःकथंचिद्दृष्टइष्टोवा अतो नश्रुत्योभय-
परत्वं अथैकत्रश्रुत्यातात्पर्यम् अपरकत्वार्थादिति तत्रधात्वर्थसंबन्धस्याधिकत्वेषत्वासिद्धिः
प्रत्ययार्थसंबन्धस्यार्थिकत्वेनमन्किन्वित्यादिस्वरासिद्धिः आर्थिकेनापिकारकसंबन्धेनोदाहरण-
वाभिधानेप्रकृतिःप्रहतिरित्यादिप्रत्युदाहरणंनस्यात् श्रुत्याधात्वर्थमात्रसंबन्धस्यापिप्रशब्दस्या-
पीतत्करणसंबन्धःकेनवारयितुंशक्यतइत्येषादिक् अतइहप्रत्ययार्थमात्रसंबन्धपरत्वांगीकारे-
णस्वरःसिध्यत् षत्त्वंतुछान्दसमस्तु शोभनास्तुतिर्यस्यामितिबहुव्रीहिर्भावतु एवंचनञ्सु-

भ्यामित्यन्तोदात्तत्वं भविष्यति अथवासुष्टुस्तुवन्तीति सुष्टुतयइतिकरणभूताऋचः स्तुतिशब्दे-
नोच्यन्ते किञ्चकौचसंज्ञायामिति किञ्चप्रत्यये सति चित्त्वादन्तोदात्ताभावविष्यति नचकरणीभू-
तानामृचाकर्तृप्रत्ययेन किञ्चाकथमभिधानमिति वाच्यम् काष्ठानिपचन्तीति वत्तासामपि स्वव्या-
पारे प्राधान्यविवक्षया करणत्वोपपत्तेरिति ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

वृषांयूथेव वंसंगः कृष्टीरियत्योजसा । ईशानोऽप्रतिष्कृतः ॥ ८ ॥

वृषां । यूथाइव । वंसंगः । कृष्टीः । इयति । ओजसा ।

ईशानः । अप्रतिष्कृतः ॥ ८ ॥

वृषाकामानां वर्षितेन्द्रो जसास्वकीयबलेनानुग्रहीतुं कृष्टीर्मनुष्यानि यतिप्रामोति कीदृश-
इन्द्रः ईशानः समर्थः अप्रतिष्कृतः प्रतिशब्दरहितः याच्यमानं न परिहरतीत्यर्थः इन्द्रस्य
दृष्टान्तः—वंसगोवननीयगतिवृषभोयूथेव गोयूथानियथाप्रामोतितद्वत् ॥ वृषा कनिन्युवृषित-
क्षिधन्विराजिद्युप्रतिदिवइतिवर्षतेः कनिन्यप्रत्ययः कित्त्वाद्गुणाभावः नित्त्वादाद्युदात्तः । यूथाइव
युवन्तिमिश्रीभवन्तीति यूथानि युमिश्रणामिश्रणयोः तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाइतिथक्प्रत्ययान्तो-
निपातितः निपातनाद्दीर्घत्वं प्रत्ययस्वरेण अकारउदात्तः शेच्छन्दसि बहुलमितिलुक् इवेन-
त्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्कव्यमिति समासेऽपि स एव स्वरः । वंसंगः पृषोदरा-
दित्वादिभितरूपस्वरसिद्धिः कर्षन्तीति कृष्टयः किञ्चकौचसंज्ञायामिति किञ्च चित्त्वादन्तोदात्तः ।
इयति ऋसृगतौ तिप् शप्ः श्लुः श्लाविति द्विर्भावः अस्यासस्य उरदत्त्वह्लादिशेषौ अतिपिपत्यो-
श्चेत्यकारस्य इकारः अस्यासस्यासवर्णे इतीयडादेशः अङ्गस्य गुणोरपरत्वम् । ओजसा उजे-
बैलेबलोपश्चेत्यसुन् तत्सञ्जियोगेन बकारलोपः लघुपधगुणः नित्त्वादाद्युदात्तः । ईशानः ईश-
श्वर्ये लटः शानच् अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपोलुक् चित् इत्यन्तोदात्तं बाधित्वा अनुदानेत्वा ह्ला-
वंधातुकानुदात्तत्वेन धातुस्वर एव शिष्यते । अप्रतिष्कृतः अप्रतिशब्दितः कुशब्दे कर्मणिकः पारस्क-
रादेराकृतिगणत्वात्सुडागमः सुषामादित्वात्त्वम् नञ्संमासः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥८॥

नवमीमृचमाह—

य एकं चर्षणीनां वसूनामिर्ज्यति । इन्द्रः पञ्चक्षितीनाम् ॥ ९ ॥

यः । एकः । चर्षणीनाम् । वसूनाम् । इर्ज्यति । इन्द्रः । पञ्च ।

क्षितीनाम् ॥ ९ ॥

यइन्द्रः स्वयमेकएव चर्षणीनामनुष्याणां इरज्यति ईष्टे तथा वसूनां धनानां इरज्यति सुइन्द्रः पञ्च निषादपञ्चमानां क्षितीनां निवासार्हाणां वर्णानां अनुग्रहीतेति शेषः ॥ एकः इण्गत्तौ इण्-भीकापाशत्यतिमर्चिभ्यः कञितिकन् बाहुलकात्कलोपाभावः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । चर्षणीनां प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः अन्तोदात्तादित्यनुवृत्तौ नामन्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । वसूनाम् निदित्यनुवृत्तौ शृस्त्वृत्तिह्रिचप्यसिवसिह निह्रिदिबन्धमनिभ्यश्चेत्युपप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तः । इरज्यति कण्ठ्वादिषु ईरजर्ष्यायां अत्रैश्वर्यार्थः कण्ठ्वादिभ्यो यक् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । पञ्च पचिव्यक्तीकरणे पचेश्चेतिकं निन् निच्वादाद्युदात्तः । क्षितीनाम् प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः नामन्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ९ ॥

आश्विनंशंसिष्यन्निन्द्रं वो विश्वतस्परीति जुहुयात् संस्थितेष्वश्विनायस्तुवत इति स्वण्डे-वण्महां असीति द्वाभ्यामिन्द्रं वो विश्वतस्परीति सूत्रितम् चतुर्विंशेऽहनि प्रातः सवने ब्राह्मणाच्छंसि-नइन्द्रं वो विश्वतस्परीत्यारंभणीया चतुर्विंश इत्युपक्रम्य ऋजुनीतीनो वरुणइन्द्रं वो विश्वतस्परीति सूत्रितम् ।

तमेतां दशमीं च माह—

इन्द्रं वो विश्वतस्परिह्वामहे जनेभ्यः । अस्माकं मस्तु केवलः ॥ १० ॥ १४ ॥

इन्द्रम् । वः । विश्वतः । परि । ह्वामहे । जनेभ्यः । अस्माकम् ।

अस्तु । केवलः ॥ १० ॥ १४ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः विश्वतः सर्वेभ्यो जनेभ्यः परि उपर्यवस्थितमिन्द्रं वो युष्मदर्थं ह्वामहे आह्वयामः अतः सइन्द्रोस्माकं केवलो साधारणोस्तु इतरेभ्योऽप्यधिकमनुग्रहमस्मात्सु करोत्वित्यर्थः ॥ इन्द्रं रन्मत्ययान्तो निच्वादाद्युदात्तः । वः अनुदात्तं सर्वमित्यनुवृत्तौ बहुवचनस्य वसूना-विविधत्वात् । विश्वतः छितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तम् । परि निपातत्वादाद्युदात्तः संहितायां पञ्चम्याः परावध्यर्थे इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । ह्वामहे हे अः शपि बहुलं छन्दसीति संप्रसारणपरपूर्वत्वे गुणावादेशौ । जनेभ्यः जन्यन्ते इति जनाः जनयतेः कर्मणि घञ् जनिवद्बोश्चेत्युपधायावृद्धा-भावः अच्वादाद्युदात्तत्वम् । अस्माकं अस्मच्छब्दोन्तोदात्तः शेषेलोप इत्यन्तलोपपक्षे साम-भाकमित्याकारेण एकादेश उदात्तः टिलोपपक्षे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण आकार उदात्तः । केवलः वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तः ॥ १० ॥

इति प्रथमस्य प्रथमे चतुर्दशोऽवर्गः ॥ १४ ॥

इति प्रथमे मण्डले द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथसूक्तचतुष्टयात्मकेतृतीयानुवाके एन्द्रसानसिमित्यादिकंदशर्चसूक्तम् सुरूपकृत्तुमि-
त्यादिषुषट्सुपञ्चमम् ऋष्यादयस्तुपूर्ववत् विशेषविनियोगस्तुमहाव्रतेनिष्केवल्ये औष्णिहृत्-
चाशीतावेन्द्रसानसिरयिमित्यादिकेद्वेसूक्ते पञ्चमारण्यके औष्णिहीतृचाशीतिरितिखण्डेशौन-
केनसूत्रितम्—सुरूपकृत्तुमृतयइतित्रीण्येन्द्रसानसिरयिमितिद्वेइति । अतिरात्रेप्रथमपयाये-
च्छावकाशत्वेएन्द्रसानसिमितिसूक्तम् सूत्रितंच—इन्द्रमिद्राथिनोबृहदेन्द्रसानसिमिति दर्श-
यागेइन्द्रयाजिनःसान्नाय्यस्यानुवाक्याएन्द्रसानसिमिति उक्तादेवताइत्यस्मिन्खण्डेएन्द्रसान-
सिंप्रससाहिषेपुरुहूतशत्रूनिनितिसूत्रितम् ॥

तस्मिन्सूक्तेतामेतांप्रथमाष्टचमाह—

एन्द्रसानसिरयिसंजित्वानंसदासहम् । वर्षिष्ठमृतयेभर ॥ १ ॥

आ । इन्द्र । सानसिम् । रयिम् । सृजित्वानम् । सदासहम् ।

वर्षिष्ठम् । ऊतये । भर ॥ १ ॥

हेइन्द्र ऊतयेअस्मद्रक्षार्थरयिधनमाभर आहर कीदृशंरयिं सानसिंसंभजनीयं
जित्वानं समानशत्रुजयशीलं धनेनहिशूरान्भृत्यान्संपाद्यशत्रवोजीयन्ते सदासहं सर्वदाश-
णामभिभवहेतुम् वर्षिष्ठमतिशयेनवृद्धंप्रभूतमित्यर्थः॥ सानसिं वनषणसंभक्तावित्यस्मादसिप्रत्य-
योवृद्धिरन्तोदात्तत्वं सानसिधर्णसीत्यादिनानिपात्यते । रयिं प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः
सजित्वानं समानानरीन्जेतुंशीलमस्य अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिक्रिप् उपपदमासः समान-
स्यछन्दस्यमूर्ध्वप्रभृत्युदकेष्वितिसमानस्यसंभावः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणधातुस्वरएवशिष्यते
वर्षिष्ठं वृद्धशब्दादतिशायनेतमविष्ठनावितिष्ठन् प्रियस्थिरेत्यादिनावृद्धशब्दस्यवर्षादेशः इष्ट-
नोनिच्वादाद्युदात्तत्वम् । ऊतये उदात्तइत्यनुवृत्तावृतियूतिजृतिसाठीत्यादिनाकिन्नुदात्तोनिष्पा-
तितः । भर ह्यग्रहोर्भश्छन्दसीतिहकारस्यभकारः तेषाम्धातोरितिधातोःप्राक्प्रयोक्तव्यस्याङो-
व्यवहिताश्चेतिछन्दसिव्यवहितप्रयोगः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

नियेनमुष्टिहृत्ययानिवृत्रारुणधामहै । त्वोतासोन्यर्वता ॥ २ ॥

नि । येन । मुष्टिहृत्यया । नि । वृत्रा । रुणधामहै । त्वाङ्-
तासः । नि । अर्वता ॥ २ ॥

येन धनेन संपादितानां भटानां निमुष्टिहृत्ययानितरां मुष्टिप्रहारेण वृत्राशत्रून् निरुणधाम है निरु-
द्धांकरवाम तादृशं धनमाहरेत्यर्थः त्वोतासः त्वयारक्षितावयं अर्वता अस्मदीयेनाश्वेन निरुणधा-
महा इत्यनुषङ्गः । दातियुद्धेनाश्वयुद्धेन च शत्रून् विनाशयामेत्यर्थः ॥ मुष्टिहृत्यया हनस्तचेतिसुब-
न्ते उपपदेक्यप तत्सन्नियोगेन नकारस्य तकारः रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेप्राप्ते परादिश्छन्दसि बहु-
लमिति बहुलग्रहणेन त्रिचक्रादीनां छन्दस्यन्तोदात्तत्वाभिधानादन्तोदात्तत्वम् । नि आख्यातसंब-
द्धस्यापि नेरुपसर्गस्य व्यवहिताश्चेति व्यवहितप्रयोगः । वृत्रा शेश्छन्दसि बहुलमिति शैलोपः नलो-
पः । रुणधाम है आट्संयोगेन पित्वात् श्रसोरलोप इत्यकारलोपो न भवति पित्वादेव आख्यातस्यानु-
दात्तत्वेन विकरणस्य भ्रम एवोदात्तत्वं शिष्यते ननु तिङ्ङितिङ्ङिति निघातेन भवितव्यम् न द्वेष्टत्रितिङ्
वेभक्ती निविड्यामुष्ट्या निरुणधामहा इत्यत्र मुख्याश्रुतैका अर्वतानि रुणधामहा इत्यत्रापि नि-
रुणधामहा इत्यनुषङ्गाद्वितीया तयोः समुच्चयार्थश्चकारोलुप्यते तेन चादिलोपे विभाषेति प्रथमे-
तिङ्ङिभक्तिर्न निहन्यते यथानात्मना तृप्यति नान्यस्मै ददातीत्यत्र हि समुच्चयार्थस्य च शब्दस्य
शेषानुपपत्तीति प्रथमातिङ्ङिभक्तिर्न निहन्यते ददातीति द्वितीया तु निहन्यत एव ननु तत्र द्वेतिङ्ङि-
भक्तिः श्रूयते इह पुनरेकैव श्रुतासैवोत्तरत्रानुषज्यते नान्याश्रूयत इति द्वितीयाभावात्कथमियं प्रथमा
न अनुषङ्गलब्धद्वितीयापेक्षमपि माथम्यमुपजीव्य निघातनिषेधदर्शनात्परोडाशं चाधि श्रयत्याज्यं च
पेक्षणीश्चासादयत्याज्यं चेत्यत्र ह्यधि श्रयत्यासादयतीत्याख्यातयोः प्रथमवाक्यद्वयश्रुतयोरुत्तर-
शक्यद्वयेऽनुषङ्गमपेक्ष्यैव माथम्यस्वीकारेण च वायोगे प्रथमेति निघातनिषेधो दृष्ट इति । त्वया ऊता-
रक्षितास्त्वोतासः प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यन्तस्य त्वादशेदकारलोपश्छान्दसः अवतेर्निष्ठाया-
मिडभावश्च ज्वरत्वरसिन्धुविमवामुपधायाश्चेत्यूट् एत्येधत्यूट्सु इति वृद्धभावश्छान्दसः तृती-
याकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण आकारउदात्तः एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । अर्वता
अर्वतिगच्छतीत्यर्वा अर्वगतौ अन्येभ्योऽपिट्श्यन्त इति वनिष्प्रत्ययः नेडुशिरुतीतीट्प्रतिषेधः
लोपोव्योर्वलीति वकारलोपः अर्वणस्त्रसावनञ इति तकारः वनिपः पित्वाद्धातुस्वर एव ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

इन्द्रत्वोतास आवयं वज्रं घनादं दीमहि । जयेम संयुधि स्पृधः ॥ ३ ॥

इन्द्र । त्वाऽऊतासः । आ । वयम् । वज्रम् । घना । दीमहि ।

जयेम । सम् । युधि । स्पृधः ॥ ३ ॥

१ तै० सं. २. ५. ४. १ । २ तै० सं. १. ६. ९. १ ।

हेइन्द्रत्वोतासंस्त्वयापालितावयं घनाघनं शत्रुपहरणायात्यन्तदृढं वज्रमायुधमाददीमहिस्वी
कुर्मः तेन च वज्रेण युधि युद्धे स्पृधः स्पर्धमानान् शत्रून् संजयेम सम्यक् जयेम ॥ त्वोतासः उक्तम् । व
वज्रवजगतौ ऋज्रेन्द्राग्नेत्यादिनावज्रशब्दोरन्त्ययान्तो निपातितः । घना घनः काठिन्यं तदस्या
स्तीति अर्श आदित्वादच् चित्वादन्तोदात्तः सुपांसुलुगिति डादेशः । ददीमहि इदाञ्दाने प्रार्थः
नार्यालिङ् क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वात्स्वरितञितइत्यात्मनेपदोत्तमपुरुषबहुवचनं ददीमहिजु-
होत्यादित्वाच्छपः श्लुः श्लाविति द्विर्भावः लिङः सलोपोऽनन्त्यस्येति सलोपः श्राफ्यस्तयोरान्त-
त्याकारलोपः । जयेम जिजये शपः पित्वादनुदात्तत्वम् तिङ्श्लसर्वधातुक्स्वरात् धातुस्वर-
एवशिष्यते छन्दसि परेपीतिसमः परमयोगः । युधि युधसंपहारे संपदादित्वाद्भावेकिप् सावेका-
चइति विभक्तेरुदात्तत्वम् । स्पर्धन्तइति स्पृधः स्पर्धसंघर्षे किप्चेति किप् बहुलं छन्दसीति रेफस्य
संपसारणमृकारः अकारलोपश्च ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

वयं शूरेभिर्ऋस्त्वया युजा वयम् । सासह्यामपृतन्यतः ॥ ४ ॥

वयम् । शूरेभिः । अस्तृभिः । इन्द्र । त्वया । युजा । वयम् ।

सासह्याम । पृतन्यतः ॥ ४ ॥

वयं कर्मानुष्ठातारः शूरेभिः शौर्ययुक्तैः अस्तृभिरायुधानां प्रक्षेपमृभिर्भटैः संयुज्येमहीति शेषः
हेइन्द्र तादृशाभटसंहितावयं युजासहायभूतेन त्वया पृतन्यतः सेनामिच्छतः शत्रून् सासह्याम अ-
तिशयेनाभिभवेम ॥ शूरेभिः शुश्रुगतौ कञ्चित्यनुवृत्तौ शुषिचिञ्मीनां दीर्घश्चेति कञ् कित्वाद्
णाभावः नित्वादाद्युदात्तत्वम् बहुलं छन्दसीत्येसो निषिद्धत्वाद्बहुवचनेऽन्त्येदित्येत्वं सहयोगेवृ-
तीयाबलाद्वयमित्यस्मत्पदसमभिज्याहाराच्च वयं संयुज्येमहीति गम्यम् विनापि सहस्रवन्देन वृद्धोयूने
ति निपातनादिति युक्तम् । अस्तृभिः शस्त्रास्त्रप्रक्षेपणशीलैः तद्धर्मभिस्तत्साधुकारिभिर्वा असुप्ते
पणे वृत्तिताच्छील्यादिषु त्वन् नित्वादाद्युदात्तः रश्वादिभ्यश्चेति विकल्पविधानादयं इडभाव
वस्तुतस्तु रधादावभावात्तृचौशंसिक्षदादिभ्यश्चेत्यनेन अनिट्त्वन् । त्वया युष्मसिभ्यामदित्
कित्वाद्गुणाभावः युष्मद् प्रत्ययस्वरेण अकारउदात्तः तृतीयैकवचनंटा त्वमावेकवचने इति मप-
र्यन्तस्यत्वादेशः अतो गुणे इति पररूपत्वम् एकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः । युजा अञ्जुजि-
कृञ्चांचेति क्तिन् सावेकाचइति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सासह्याम भृशं पुनः पुनः सहेमहि बहमर्षेणे

धात्वादेः षः सः धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् यङोचिचेतिलुक् सन्यङोरिति द्वि-
र्भावः हलादिशेषः दीर्घोक्तिरिति दीर्घः प्रार्थनायां लिङ् चर्करीतं परस्मैपदमदादिवच्चद्रष्टव्यमि-
ति परस्मैपदोत्तमपुरुषबहुवचनं मस् कर्तरि शप् अदादिवद्भावालुक् नित्यङित इत्यन्यसकारलोपः
यासुट्परस्मैपदेषु दात्तो डिच्चेति यासुट् लिङः सलोपोऽनन्त्यस्येति सकारलोपः सति शिष्टत्वाद्या-
सुट् एवोदात्तत्वं शिष्यते पादादित्वान्ननिघातः । पृतन्यतः योद्धुं पृतनामात्मन इच्छतः सुप आत्म-
नः क्यच् इतिक्यच् सनाद्यन्ताधातव इति धातुसंज्ञायां सुपो धातुपातिपदिकयोरिति सुपो लुक् क्य-
चिचेत्यनुवृत्तौ कव्यध्वरपृतनस्यार्चिलोप इत्याकारलोपः पृतन्यधातुश्चित्त्वादन्तोदात्तः उपरिल-
टः शब्दादेशः कर्तरि शप् पित्त्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वधातु कस्वरेण उदात्तेन सहैकादेश उदा-
त्तेनोदात्त इति पृतन्यच्छब्दोन्तोदात्तः शसः सुप्स्वरेणानुदात्तस्यान्तोदात्तादित्यनुवृत्तौ शतुरनुमो-
नद्यजादी इत्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

महौ इन्द्रः परश्च नुमं हित्व मंस्तु वज्रिणे । द्यौर्न प्रथिना शर्वः ॥ ५ ॥ १५ ॥

महान् । इन्द्रः । परः । च । नु । मंहित्वम् । अस्तु । वज्रिणे ।

द्यौः । न । प्रथिना । शर्वः ॥ ५ ॥ १५ ॥

अयमिन्द्रो महान् शरीरेण प्रौढः परश्च गुणैरुत्कृष्टोऽपि नु किञ्च वज्रिणे वज्रयुक्तायेन्द्राय महि-
त्वं पूर्वोक्तं द्विविधमाधिक्यं सर्वदास्तु स्वभावसिद्धस्यापि भक्त्या प्रार्थनमेतत् किञ्च द्यौर्न द्युलोक इ-
व शवो बलमिन्द्रस्य सेनारूपं प्रथिना प्रथिन्नापृथुत्वेन युज्यतामिति शेषः यथा द्युलोकः प्रभूतः एव-
मस्य सेना प्रभूता नुशब्दो यद्यपि क्षिप्रनामसु नुमक्षितिपठितः तथाप्यत्र तस्यान्वयाभावा निपात-
त्वेनानेकार्थत्वसंभवाच्च समुच्चयार्थोऽवगृहीतः न शब्दोलोके प्रतिषेधार्थ एव स्वाध्याये तु प्र-
तिषेधार्थ उपमानार्थश्चेति द्विविधः येन पदेनान्वीयते तस्मात्पूर्वप्रयुज्यमानः प्रतिषेधार्थः उप-
रिष्ठात्प्रयुज्यमान उपमानार्थः तथा च यास्क उदाहरति—उभयमन्वध्यायेनैन्द्रदेवममं सतेति प्रति-
षेधार्थीयः पुरस्तादुपचारः तस्य यत्प्रतिषेधति दुर्मदा सोनसुरायामित्युपमार्थीय उपरिष्ठादुपा-
चारस्तस्य येनोपमितीति । अत्रोपमेयवाचिनोद्युशब्दस्यापि प्रयुक्तत्वादुपमार्थः स्वीकृतः अ-
ष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामस्वोऽजः शर्व इति पठितम् ॥ महानिति नकारस्य संहितायां दी-
र्घादित्यस्योपादे इति रत्वम् आतोऽति नित्यमिति पूर्वस्याकारस्यानुनासिकः भो भगो अघो अपूर्व-
स्योशीतियकारः तस्य लोपः तस्यासिद्धत्वात्स्वरसंधिर्न भवति महेरि नित्यौणादिक इन् महेर्भा-

वोमहित्वं त्वइतिप्रत्ययस्वरेणोदात्तः सएवशिष्यते वज्रिणइकारःप्रत्ययस्वरेणोदात्तः द्यौः इं
शब्दःप्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः गोतोणिदितिविभक्तेर्णिच्वादचोऽणितीतिवृद्धिरान्तरतम
दुदात्तैवभवति । प्रथिना प्रथिन्ना पृथोर्भावइत्यर्थेपृथ्व्यादिभ्यइमनिज्वेतीमनिच् रक्तोहत्
देर्लेघोरितिऋकारस्यरभावः तुरिष्ठेमेयःस्वित्यनुवृत्तौटेरितिटिलोपः प्रथिमन्शब्दश्चित्वा
न्तोदात्तः तृतीयैकवचनेभत्वादलोपोनइत्यकारलोपश्च छान्दसोमकारलोपः अनुदात्तस्यच
ओदात्तइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । शवः नक्षिषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेपञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

एन्द्रसानसिमितिसूक्तेषष्ठीष्टचमाह—

समोहेवायआशतनरस्तोकस्यसनिनौ । विप्रासोवाधि धियायवः ॥६॥

समऽओहे । वा । ये । आशत । नरः । तोकस्य । सनिनौ ।

विप्रासः । वा । धियायवः ॥ ६ ॥

येनरः पुरुषाः समोहेसंग्रामे तोकस्यापत्यस्यसनिनौवालाभेवा आशतव्याप्तवन्तः इन्
स्तुत्वेतिशेषः वाअथवा विप्रासोमेधाविनः धियायवः प्रज्ञाकामाः सन्तआशतस्तेसर्वेऽलभन्तइत्य
ध्याहारः रणइत्यादिषुषट्चत्वारिंशत्संग्रामनामसु समोहेसमिधःइतिपठितम् पञ्चदशस्वपत्यनाम
सु तुक्तोकमितिपठितम् ॥ समोहेप्रातिपदिकान्तोदात्तत्वम् । वा चादयोनुदात्ताइत्यनुदात्तः
आशत अशूच्यास्तौ छान्दसः च्छेर्लोपः आडागमउदात्तः सतिशिष्टत्वेनसएवशिष्यते । नरः प्रा
तिपदिकस्वरः । सनिनौ स्त्रियांकिन् तितुत्रेष्वग्रहादीनामितिवचनान्निगृहीतिर्निपठितिरिति
वदिडागमः । विप्रासः ऋजेन्द्रेत्यादिनाविप्रशब्दोरन्प्रत्ययान्तोनिपातितः । धियायवः धीधारणे
धीयते धार्यते अवबुध्यते श्रुतमर्थजातमनयेतिधियाप्रज्ञा तामान्नमइच्छन्तीतिक्वच् क्वा
च्छन्दीत्युप्रत्ययः अतोलोपः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टचमाह—

यःकुक्षिःसोमपातमःसमुद्रइवपिन्वते । उर्वीरापोनकाकुदः ॥ ७ ॥

यः । कुक्षिः । सोमपातमः । समुद्रःइव । पिन्वते । उर्वीः ।

आर्षः । न । काकुदः ॥ ७ ॥

यः कुक्षिरस्येन्द्रस्य उदरप्रदेशः सोमपातमः अतिशयेन सोमस्य पातां सकुक्षिः समुद्र-
इव पिन्वते वर्धते सेचनार्थो धातुरौचित्येन वृद्धिं लक्षयति काकुदो मुखसंबन्धिन्य उर्वीर्बह्व्यः आ-
पो न जलानीव जिह्वासंबन्धमास्योदकं यथा कदाचिदपि न शुष्यति तथेन्द्रस्य कुक्षिः सोमपूरितो-
न शुष्यतीत्यर्थः यद्यपि श्लोक इत्यादिषु सप्तपञ्चाशत्सु वाङ्मयसु काकुजिह्वेति पठितम् तथाप्युदक-
संबन्धसिद्ध्यर्थमत्र काकुच्छब्देन मुखमुपलक्षितम् संबन्धवाचिनस्तद्धितस्यात्र छान्दसोलोपोद्ब-
ध्यः ॥ सोमपातमः सोमं पिबतीति सोमपाः आकारो धातुस्वरेणोदात्तः ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स-
एव शिष्यते तमपः पित्वादनुदात्तत्वम् । समुद्रशब्दः प्रातिपदिकत्वाद् न्तोदात्तः इवेन विभक्त्यलोपः
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति । पिन्वते पिविसेचने इदितो नुमधातोरिति नुमागमः शपः पित्वेनानुदात्त-
त्वं तिङ्श्रलसार्धधातुस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । उर्वीः उरुशब्दोऽन्तोदात्तः वोतो गुणव-
चनादिति डीष् यणादेशः उदात्तयणो ह्रस्वपूर्वादितीकार उदात्तः जसा सह एकादेश उदात्तेनोदात्त इ-
त्येकादेश उदात्तः । आपः प्रातिपदिकस्वरः । काकुदः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः ॥ ७ ॥

अभिष्टवषडहतेषूक्त्येषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिन एवाहस्यसूनुतेत्यनुरूपस्तुतः एषुषु-
ब्रवाणित इति खण्डे—अथ ब्राह्मणाच्छंसिन इत्युपक्रम्य एवाहसि वीरयुरेवाहस्यसूनुतेति सूत्रितम् ।

तस्मिंस्तु चेप्रथमां सूक्तेऽष्टमीमृचमाह—

एवाहस्यसूनुता विरप्शी गोमती मही । पक्वाशाखानदाशुषे ॥ ८ ॥

एव । हि । अस्य । सूनुता । विरप्शी । गोमती । मही । पक्वा ।
शाखा । न । दाशुषे ॥ ८ ॥

अस्येन्द्रस्य सूनुतामियसत्यरूपावाक् दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय तदर्थं एवाहि एव स्तु अ-
न्तरपदवक्ष्यमाणगुणोपेता भवतीत्यर्थः कीदृशी विरप्शी विविधरपणोपेता वाक्ययुक्ता बहुवि-
पचारवादिनीत्यर्थः गोमती बह्वीभिर्गोभिरुपेता गोप्रदेत्यर्थः अत एव महीमहती पूज्या यथोक्त-
चोदष्टान्तः—पक्वाशाखान यथा बहुभिः पक्कैः फलैरुपेतापनसवृक्षादिशाखाभीतिहेतुस्तद्वत् यद्य-
महत्त्वमसुब्राह्मणं विरप्शीति पठितम् तथाप्यत्र महीत्यनेन पुनरुक्तिप्रसंगादवयवार्थो गृहीतः ॥ एव
मदीनामन्त इत्यन्तोदात्तः संहितायां निपातस्य चेति दीर्घः । हि निपाताद् आद्युदात्तः । अस्य प्रकृ-
त्येन्द्रस्य परामर्शादिदमोन्वादेशो इत्यादिना अशादेशो नुदात्त इति सर्वानुदात्तः । ऊनपरिहाणे सु-
तामूनयत्यमियमिति सूत्रं साक्षात्सूनुतासत्याचेति सूनुतामियसत्यावाक् परादिच्छन्दसि बहुलमि-
त्तकार उदात्तः । विरप्शी विविधरपणं विरप् रपलपव्यकायां वाचि संपदादित्वाद्भवेत्किं त-

देशामस्तीतिविरपूषा निवाक्यानिनानियस्यांवाचिसन्तिसावाक्विरपूषिनी अतइनिठनाविती-
निः यस्येतिचेत्यकारलोपः ऋन्नेभ्योडोबितिडीप् इकारःप्रत्ययस्वरेणोदात्तः नकारलोप-
श्छान्दसः सवर्णदीर्घएकादेशउदात्तेनोदात्तइत्यनुदात्तः । गावःअस्यांसन्तीतिगोमती मतुम्-
डीपौपित्त्वादनुदात्तौप्रातिपदिकस्वरएवशिष्यते । मही महती उगितश्चेतिडीप् तस्यपित्त्वादनु-
दात्तत्वेप्राप्तेशतुरनुमोनद्यजादीइत्यत्रबृहन्महोरुपसंख्यानमित्युदात्तत्वं अच्छब्दलोपश्छान्दसः ।
पक्वा दुपचष्पाके निष्ठेतिक्प्रत्ययः पचोवइतिवत्वं चोःकुरितिकुत्वं प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः
टापासवर्णदीर्घएकादेशउदात्तेनोदात्तइत्याद्युदात्तः । शाखा शाखृश्लाखृव्यामौ पचाद्यच् चित्त्वाद-
न्तोदात्तेप्राप्ते वृषादेराळुतिगणत्वाद्दृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । दाशुषे दाशृदाने दाश्वान्साह्वान्मी-
ढ्वांश्चेतिनिपातनात्कसौइडभावोद्विर्वचनाभावश्च चतुर्थ्येकवचनेयचिभमितिभ्रसंज्ञायांविंसोःसं-
प्रसारणमितिसंप्रसारणंकारस्यउकारः परपूर्वत्वं शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम् प्रत्ययस्वरे-
णोकारउदात्तः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

एवाहितेविभूतयऊतयइन्द्रमावते । सद्यश्चित्सन्तिदाशुषे ॥ ९ ॥

एव । हि । ते । विऽभूतयः । ऊतयः । इन्द्र । मावते । सद्यः ।
चित् । सन्ति । दाशुषे ॥ ९ ॥

हेइन्द्र तेतवविभूतयएश्वर्यविशेषाः एवाहिएवंविधाःखलु किंविधाइतितदुच्यते मावते
मत्सदृशायदाशुषेहविदत्तवतेयजमानायऊतयस्त्वदीयरक्षारूपाः सद्यश्चित्सन्ति यदाकर्मानु-
ष्ठितं तदैवभवन्ति ॥ मावते मत्सदृशाय वतुप्पकरणेयुष्मदस्मद्भ्यांछन्दसिसादृश्यउपसंख्यानमि-
त्यस्मच्छब्दान्मतुप् मपर्यन्तस्यप्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिमादेशः अदृशब्देनसहअतोगुणेइतिपर-
रूपत्वं दृग्दृशवतुष्वितिअनुवृत्तावासर्वनाम्नाइतिदकारस्याकारः सवर्णदीर्घत्वं वतुप्ःपित्त्वात्पा-
तिपदिकस्वरएवशिष्यते । सद्यः समानेद्यवीत्यर्थेसद्यःपरुत्परुर्गैषमइत्यादिनानिपातितम् प्रत्यय-
स्वरेणान्तोदात्तत्वम् । चिव चादयोनुदात्ताइत्यनुदात्तः । सन्ति अस्भुवि लटःस्थानेसि झोऽन्तः
अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् तिङ्प्रत्ययाद्युदात्तत्वं प्रत्ययलोपेप्रत्ययलक्षणमिति शबका-
रमाश्रित्यलसार्वधातुकानुदात्तत्वंनभवति वर्णाश्रयविधौप्रत्ययलक्षणंनस्तीतिनिषेधात् । दा-
शुषे गतमश्वेगतम् ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

वाह्यस्य काम्यास्तोमं उक्थं च शंस्या । इन्द्राय सोमपीतये ॥ १० ॥ १६ ॥

एव । हि । अस्य । काम्या । स्तोमः । उक्थम् । च । शंस्या ।
इन्द्राय । सोमं पीतये ॥ १० ॥ १६ ॥

अस्येन्द्रस्य स्तोमः सामसाध्यं स्तोत्रं उक्थं च ऋक्साध्यं शस्त्रमपि एवाहि एते उभे एवं विधे
खलु किं विधे इति तदुच्यते काम्या कामयितव्ये शंस्या ऋत्विग्भिः शंसनीये किमर्थं शंसनमिति तदु-
च्यते इन्द्राय सोमपीतये इन्द्रस्य सोमपानार्थम् ॥ एवाह्यस्य व्यवहितमघ्रेण तम् । काम्या कमे-
र्णिङन्तादचोयत् णेरनिटीति णिलोपः तित्त्वरितमिति स्वरिति प्राप्ते यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वं सुपो-
डादेशः । स्तोमः अर्तिस्तुस्वित्यादिनामन्यत्ययः । उक्थं वचपरिभाषणे पातृतुदिवचिरिचि-
सिचिभ्यस्थगितिथक् कित्वात्संप्रसारणं परपूर्वत्वगुणाभावो । शंस्या शंसुस्तुतौ ण्यन्तादचोय-
त् यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वम् सुपोडादेशः । सोमस्य पीतिः सोमपीतिः रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे
प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं अथवा सोमस्य पीतिर्यस्येन्द्रस्येति सोमपीतिरिन्द्रः बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्व-
पदमिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥

इति प्रथमस्य प्रथमेषोऽशोऽवर्गः ॥ १६ ॥

इन्द्रेहीत्यादिकं दशर्चसुरूपकृन्मुमित्यादिषु षष्ठं ऋष्यादयस्त्वस्य पूर्ववत् विशेषस्तु अति-
रात्रे द्वितीयपर्याये अच्चावाकशस्त्रे इन्द्रेहीत्यनुरूपस्तृचः अतिरात्रे पर्यायाणामिति खण्डे—इदं-
सोऽसुतमन्ध इन्द्रेहिमत्स्यन्धस इति सूचितम् ।

तस्मिन् सूक्ते प्रथमाष्टकमाह—

इन्द्रेहिमत्स्यन्धसो विश्वेभिः सोमपर्वभिः । मूर्हो अभिष्टिरोजसा ॥ १ ॥

इन्द्र । आ । इहि । मत्सि । अन्धसः । विश्वेभिः । सोमपर्वभिः ।

महान् । अभिष्टिः । ओजसा ॥ १ ॥

हे इन्द्र एहि अस्मिन् कर्मणि आगच्छ आगत्य च विश्वेभिः सर्वैः सोमपर्वभिः सोमरसरूपैः
अन्धसः अन्धोभिरक्षैः मत्सि माद्यहृष्टो भव तत ऊर्ध्वमोजसा बलेन महान् भूत्वा अभिष्टिः शत्रूणा-
मभिभविता भवेति शेषः अष्टाविंशति संख्याकेषु बलनामस्वोऽजः पाज इति पठितम् ॥ आइहि आहुणः

इन्द्रएहि योसुभयोःस्थानेऽलभतेऽसावन्यतरव्यपदेशमिति आङ्माङोरेकादेशस्याङ्व्यपदेशा-
दोमाङोश्चेतिपररूपम् । मत्सि माद्य मदीहर्षग्लेपनयोः लोटःसिप् सर्वविधयश्छन्दसि-
विकल्प्यन्तइतिसोर्हिरादेशोनभवति दिवादिभ्यःश्यन्तिथ्यन् बहुलंछन्दसीतिथ्यनोलुक्
नलुमताङ्गस्येतिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् शमामष्टानादीर्घःश्यनीत्युपधादीर्घोऽनभवति सिपःपि-
त्वाद्धातुस्वरएव । अन्धसः अदेर्नुमधश्चेत्यसुन् व्यत्ययेनतृतीयाबहुवचनकर्तव्यम् निच्वादाद्यु-
दात्तः । विश्वेभिः अशूपृषीत्यादिनाक्कन् निच्वादाद्युदात्तत्वम् । ऐसादेशोबहुलंछन्दसीतिनभवति
सोमपर्वभिः लतारूपंसोमंघृणन्तिपूरयन्तीतिसोमपवाणः सोमरसाः पूपालनपूरणयोः अन्ये-
भ्योऽपिटृश्यन्तेइतिवनिपगुणोरपरत्वम् वनिपःपित्वाद्धातुस्वरएव उपपदसमासे रुदुत्तरपदप्र-
तिस्वरेणपुनःसएवभवति । अभिष्टिरभिगन्ता इषगतौ मन्वेवृषेत्यादिनाकिञ्चुदात्तः सहिभावपरो-
ऽपिभवितारंलक्षयति किच्वाल्लघूपधगुणाभावः तितुव्रतथसिसुसरकसेषुचेति इडागमोनभव-
ति अभिशब्दस्यइकारे एमन्नादिषुपररूपत्वंवक्तव्यमितिपररूपत्वं प्रादिसमासे रुदुत्तरपदप्र-
तिस्वरत्वम् । ओजसा उज्ज्वलोपश्चेत्यसुन् निच्वादाद्युदात्तः ॥ १ ॥

द्वितीयाध्वचमाह—

एमेनंसृजतासुतेमन्दिमिन्द्रायमन्दिने । चक्रिंविश्वानिचक्रये ॥ २

आ । ईम् । एनम् । सृजत । सुते । मन्दिम् । इन्द्राय । मन्दिने ।
चक्रिम् । विश्वानि । चक्रये ॥ २ ॥

ईमित्यनर्थकः पादपूरणायप्रयुक्तः हेअध्वर्यवः सुतेअभिषुतेचमसस्थेसोमेएनंसोममिन्द्र-
य इन्द्रार्थेआसृजत पुनरभ्युन्नयतशुक्रामन्थिचमसगणेपुनरभ्युन्नयनमापस्तवेनोक्तम् । होम-
काणांचमसाध्वर्यवःसकृत्सकृद्धत्वाशुक्रस्याभ्युन्नीयोपावर्तध्वमितिती कीदृशमेनं मन्दि हर्षं
तुं चक्रिंसाधुकरणशीलं कीदृशायेन्द्रायमन्दिनेहर्षयुक्ताय विश्वानिसर्वाणिकर्माणिचक्रयेकृतव-
सर्वकर्मनिष्पादनशीलायेत्यर्थः । ईमित्यस्यपदपूरणार्थयास्कआह—अथयेप्रवृत्तेऽर्थमिताक्षरेण
ग्रन्थेषुवाक्यपूरणाआगच्छन्तिपदपूरणास्तेमिताक्षरेष्वनर्थकाःकमीमिद्वितीति । अस्यायमर्थः
अन्यैरेवपदैर्विवक्षितेऽर्थेसमाप्तेसतियेशब्दाअमिताक्षरेषुछन्दारहित्येनपरिमिताक्षररहितेषुवाक्-
णादिवाक्येषुवाक्यपूरणार्थाद्रष्टव्याः मिताक्षरेषुछन्दोयुक्तेषुग्रन्थेषुपदपूरणार्थाः तेचकमी-
मित्यादयइति । ईमित्यस्यशब्दस्यानर्थक्यायैताध्वचमुदाजहार—एमेनंसृजतासुतेआसृजतै

१ आपस्तेबसूत्रेअभिष्टोमप्रकरणे ।

सुतइति । एनंइदमोद्वितीयायां द्वितीयादौस्वेनइति एनादेशोऽनुदात्तइत्यनुवृत्तेः सर्वानुदात्तः । सृजत
संहितायामन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घः । मन्दिम् प्रमोदहेतुं मदिस्तुतिमोदमदस्वमकान्तिगतिषु इदि-
तोनुम् धातोरितिनुम् मन्दमानं प्रयुक्तइत्यर्थे हेतुमतिचेतिणिच् ण्यन्तस्यअजन्तत्वादचइरितिइ-
कारप्रत्ययः णेरनिटीतिणिलोपः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । मन्दिने मन्देःपूर्वदञ्चतुर्थ्येकवचने-
अनुपुंसकस्यापिब्यत्ययेननुमागमः । चर्किं हुळञ्करणे आह्वगमहनजनःकिकिनौलिट्चेति त-
च्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषुकर्तृषुकिन्प्रत्ययः तस्यकित्त्वादुणाभावः यणादेशः लिङ्-द्वावाह्विर्वचनं
द्विर्वचनेचीतियणादेशस्यस्थानिवद्भावाल्शब्दोद्विरुच्यते अफ्यासस्यउत्तरपरत्वश्रुत्वहला-
दिशेषाः किनोनिच्त्वादाद्युदात्तः । विश्वानि विशेःकन् निच्त्वादाद्युदात्तः । अस्यचक्रयेइतिहृद-
न्तेनयोगेऽपिकर्तृकर्मणोः कृतीतिषष्ठीनभवति किकिनौलिट्चेतिकिकिनौलिङ्-द्वावेन नलोका-
व्ययनिष्ठाखलर्थतृनामितिनिषेधात् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

मत्स्वासुशिप्रमन्दिभिःस्तोमेभिर्विश्वचर्षणे । सचैषुसर्वनेष्वा ॥ ३ ॥

मत्स्व । सु३शिप्र । मन्दि३भिः । स्तोमेभिः । विश्व३चर्षणे । सचा ।
एषु । सर्वनेषु । आ ॥ ३ ॥

सुशिप्र हेशोभनहनो शोभननासिकवा शिमेहनूनासिकेवेतियास्केनोक्तत्वात् तादृशहे-
न्द मन्दिभिःहर्षहेतुभिःस्तोमेभिःस्तोमैःस्तोमैः मत्स्वहृष्टोभव हेविश्वचर्षणेसर्वमनुष्ययुक्त सर्वैर्य-
मानैःपूज्येत्यर्थः तादृशइन्द्र त्वंएषुयागगतेषुत्रिषुसर्वनेषुसचादेवैरन्यैः सह्यागच्छेतिशेषः ॥ मदि-
तृतीयस्यलोटिअनित्यमागमशासनमितिकृत्वाइदितोनुम्धातोरितिनुम्रभवति अनुदात्तेस्वा-
त्तास्यनुदात्तेन्द्रिदुपदेशादितिलसार्वधानुकानुदात्तत्वम् धातुस्वरएव संहितायांअचोतस्ति-
इतिदीर्घत्वम् । सुशिमेत्यामखितनिघातः । मन्दिभिः गतमष्टेव्याख्यातम् । स्तोमेभिः मन्मत्य-
स्यनिच्त्वादाद्युदात्तत्वम् बहुलंछन्दसीतिभिःसप्तोसादेशोनभवति । विश्वचर्षणे निघातः । सचा
कः । एषु ऊडिदमित्यादिनाभिःकुरुदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

असृग्रमिन्द्रतेगिरःप्रतित्वामुदहासत । अजौषाष्टपभंपतिम् ॥ ४ ॥

असृजम् । इन्द्र । ते । गिरः । प्रति । त्वाम् । उत् । अहासत् ।

अजोषाः । वृषभम् । पतिम् ॥ ४ ॥

हेइन्द्र गिरस्त्वदीयाःस्तुतीरसृष्ट्वानस्मि ताश्चगिरःस्वर्गेवस्थितंत्वांप्रतिउदहासत्
उद्धृत्यप्रामुवन् तादृशीर्गिरस्त्वं अजोषाः सेवितवानसि कीदृशंत्वांवृषभं कामानांवर्षितारं पतिं
सोमस्यपातारंयजमानानांपालयितारंवा पातावापालयितावेतियास्केनोक्तत्वात् । असृष्टं
असृजं सृजविसर्गे लडोमिष तुदादिभ्यःशः बहुलंछन्दसीति अत्रविकरणस्यरुडागमः जका-
रस्यगकारः लुङ्लङ्लङ्क्ष्वदुदात्तइत्यडागमउदात्तः सतिशिष्टत्वात्सएवशिष्यते । गिरः प्रा-
तिपदिकस्वरः । अहासत् ओहाङ्गतौ लुङ्क्षस्यअदादेशः च्चेःसिच्अडागमःनिघातश्च । अजो-
षाःजुषीमीतिसेवनयोः लङ्स्थान् तुदादिभ्यःशः तस्यछन्दस्युभयथेतिआर्धधातुकत्वेनडित्त्वा-
भावाल्लघूपधगुणः थासस्थकारलोपश्छान्दसः सवर्णदीर्घः अडागमःसतिशिष्टत्वादुदात्तः
शिष्यते । वृषभं पृषुवृषुषुसेचने अभजित्यनुवृत्तौ ऋषिवृषिभ्यांकिदित्यभच्प्रत्ययः कित्वाद्-
णाभावः चित्वादन्तोदात्तः । पतिं पारक्षणे पातेर्ङितिः डित्त्वाटिलोपः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् ॥४॥

पञ्चमीशृचमाह—

संचोदयचित्रमर्वागार्धइन्द्रवरैण्यम् । असदितैर्विभुप्रभु ॥ ५॥१७॥

सम् । चोदय । चित्रम् । अर्वाक् । रार्धः । इन्द्र । वरैण्यम् । असत्

इत् । ते । विभु । प्रभु । ५ ॥ १७ ॥

हेइन्द्र वरेण्यंश्रेष्ठं राधोधनं चित्रं मणिमुक्तादिरूपेणबहुविधं अर्वागस्मदभिमुखंयथाभव-
तितथासंचोदय सम्यक्पेरय भोगाययावत्पर्याप्ततावद्विभुशब्देनोच्यते ततोऽप्यधिकंप्रभुशब्देन
तादृशंधनंमेतवैवअसदिवअस्त्येव तस्मादस्मभ्यंपयच्छेत्यर्थः मघमित्यादिषुअष्टाविंशतिधनना-
मसु रायःराधइतिपठितम् ॥चोदय चुदपेरणे ण्यन्ताल्लोट् तिङ्ङुतिङ्ङितिनिघातः । रार्धःराधुवन्यने-
नेतिराधोधनं सर्वधातुभ्योऽसुन् नित्वादाद्युदात्तः । वरेण्यं वृत्रएण्यः वृषादित्वादाद्युदात्तः । अ-
सत् असूभुवि लेट् तिप् इत्वश्चलोपइतीकारलोपः लेटोडाटावित्यडागमः अदिप्रभृतिभ्यःशः
इतिशपोलूक् आगमाअनुदानाइतिअटोऽनुदात्तत्वाद्धातुस्वरएव । विभु विभवतीतिविभु-
भुवइत्यनुवृत्तौ विप्रसंभ्योद्वसंज्ञायामितिदुष्प्रत्ययः डित्त्वाटिलोपः प्रत्ययस्वरेणोकारउदात्तः
छुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणसएवशिष्यते । एवंप्रभु ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेसप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

इन्द्रेहीतिसूक्तेषठीमृचमाह—

अस्मान्सुतत्रचोदयेन्द्ररायेरभस्वतः । तुविद्युन्नयशस्वतः ॥ ६ ॥

अस्मान् । सु । तत्र । चोदय । इन्द्र । राये । रभस्वतः । तुविद्युन्न ।
यशस्वतः ॥ ६ ॥

हेतुविद्युन्नप्रभूतधनेन्द्र रायेधनसिद्ध्यर्थमस्माननुष्ठातृन्तत्रकर्मणि सुचोदयसुष्टुप्रेरय कीदृशान्-
नस्मान् रभस्वतः उद्योगवतः यशस्वतः कीर्तिमतः ॥ तत्र तच्छब्दात्सप्तम्यास्त्रल् लित्तीतिप्रत्ययात्पूर्व-
स्योदात्तत्वम् । इन्द्र आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम्, पादादित्वान्ननिघातः । राये ऊडिदमित्यादिनाविभक्ते-
रुदात्तत्वम् । रभस्वतः रभराभस्ये राभस्यंकार्योपक्रमः सर्वधातुभ्योऽसुन् निच्वादाद्युदात्तः म-
तुपःपित्वादनुदात्तत्वम् स्वादिष्वसर्वनामस्थानेइतिनपदत्वम् तसौमत्वर्थेइतिभसंज्ञयाबाधित-
त्वात् आकडारादेकासंज्ञेतिनियमात् । तुविबहुद्युन्नधनंयस्य षाष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । यश-
स्वतः यशोस्यास्तीतिमतुप् अस्मायामेधास्रजोविनिरिति विनिनानवाध्यते मतुपःसर्वत्रसमु-
च्चयात् यशसूशब्दो नक्षिपयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः मतुपःपित्वात्सएवशिष्यते ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

संगोमदिन्द्रवाजवदस्मेपृथुश्रवोबृहत् । विश्वायुर्धेह्याक्षितम् ॥ ७ ॥

सम् । गोऽमन् । इन्द्र । वाजऽवत् । अस्मेइति । पृथु । श्रवः । बृहत् ।
विश्वऽआयुः । धेहि । अक्षितम् ॥ ७ ॥

हेइन्द्र श्रवोधनं अस्मेसंधेहि अस्मभ्यंसम्यक्प्रयच्छ कीदृशंश्रवः गोमत् बह्वीभिर्गो-
भिरुपेतं वाजवत् प्रभूतेनोन्नेनोपेतं पृथु परिमाणेनाधिकं बृहत् गुणैरधिकं विश्वायुः कृत्स्नायु-
ष्यकारणं अक्षितं विनाशरहितम् ॥ गोषत् वाजवत् उभयत्रमतुपोऽनुदात्तत्वात्प्रातिपदिकस्व-
रएव वाजशब्दोवृषादिराद्युदात्तः । अस्मे अस्मच्छब्दाच्चतुर्थीबहुवचनस्यसुपांसुलुगित्यादि-
नाशेआदेशः शित्वात्सर्वादेशः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वम् शेषेलोपष्टिलोपइतिपक्षेउदात्त-
निवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् अन्त्यलोपपक्षेअतोगुणेइतिपररूपे एकादेशउदात्तेनोदा-
त्तइतिउदात्तत्वम् । पृथु प्रथमप्रख्याने प्रथिन्नदिभ्रस्जांसंप्रसारणंसलोपश्चेतिकुप्रत्ययः रेफस्यसं-

प्रसारणमृकारः परपूर्वत्वं कोः कित्वाञ्जलघुपधगुणः । श्रूयतइतिश्रवो धनं असुन्यत्ययः नि-
त्वादाद्युदात्तः । बृहत् प्रातिपदिकस्वरः । विश्वायुः विश्वमामुर्यस्मिन्धने विश्वशब्दः कन्य-
त्ययान्तः तस्य बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते परादिच्छन्दसि बहुलमिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्
एकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः । अक्षितं क्षिक्षयेइत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थात्कर्मणिनिष्ठा तेन
ण्यदर्थत्वान्निष्ठायामण्यदर्थे इति न दीर्घत्वम् अतएव क्षियो दीर्घादिति न निष्ठानत्वम् नञ्समाप्ते
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

अस्मेधेहि श्रवो बृहद्युध्नं सहस्रसातमम् । इन्द्रता रथिनीर्षः ॥ ८ ॥

अस्मे इति । धेहि । श्रवः । बृहत् । युध्नम् । सहस्रसातमम् ।
इन्द्र । ताः । रथिनीः । र्षः ॥ ८ ॥

हेइन्द्रबृहत्श्रवः महतीं कीर्तिम् अस्मेधेहि अस्मभ्यं प्रयच्छ तथा सहस्रसातमं अतिश-
येन सहस्रसंख्यादानोपेतं युध्नं धनमस्मेधेहि तथा ताः व्रीहियवादिरूपेण प्रसिद्धाः रथिनीर्ष-
हुरथोपेताः इषो नान्यस्मेधेहि ॥ अस्मे सुपांसुलुगित्यादिनाशे आदेशः । धेहि ध्वसोरेद्वावभ्या-
सलोपश्चेत्येवाभ्यासलोपौ । श्रूयतइतिश्रवः असुनो नित्वादाद्युदात्तत्वम् सहस्रं सनुते ददाती-
तिसहस्रसाः षण्णुदाने जनसनस्वनक्रमगमोविद् विद्वनोरनुनासिकस्यादित्याकारादेशः धातु-
स्वरेणान्तोदात्तः पुनः छन्दोत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । रथा आसांसन्तीति रथिन्य-
तिप्रत्ययस्याद्युदात्तत्वम् ऋन्नेभ्यो ङीप् सचपित्वादनुदात्तः । इषः यौगिकत्वे भातुस्वरः रु-
ढत्वे प्रातिपदिकस्वरः ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

वसो रिन्द्रं वसुपतिं गीर्भिर्गुणन्तं ऋग्मियम् । होमगन्तारमूनये ॥ ९ ॥

वसोः । इन्द्रम् । वसुः पतिम् । गीः ङभिः । गुणन्तः । ऋग्मियम् ।
होम । गन्तारम् । ऊनये ॥ ९ ॥

वसोर्वसुनोऽस्मदीयस्य धनस्योत्तयेरक्षार्थं इन्द्रं होम वयमाह्वयामः किं कुर्वन्तः गीर्भिः स्तुति-
भिर्गुणन्तः स्तुवन्तः कीदृशमिन्द्रं वसुपतिं धनपालकं ऋग्मियं ऋचां मातरं गन्तारं यागदेशे गमन-

शीलम् ॥ वसोः वसनिवासे शृश्वृस्त्रिहीत्यादिनाउन्प्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेर्निच्चाद्युदात्तः । व-
सुपतिं समासान्तोदात्तत्वेप्राप्ते पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । गीर्भिः सावेकाचइतिवि-
भक्तेरुदात्तत्वम् । गृणन्तः गृशब्दे लटःशतृ क्रयादिभ्यःश्वा शतुः सार्वधातुकमपिदितिङित्त्वा-
त् श्राभ्यस्तयोरान्तइत्याकारलोपः शतुरकारस्यप्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । ऋग्मियं ऋचोमिमी-
तइतिक्रमीः तंऋग्मियं माङ्मानेशब्देच क्तिप्चेतिक्तिप् घुमास्थेत्यादिनाईत्वम् चकारस्यचोः
कृः झलांजशान्तेइतिजश्वङ्गकारः द्वितीयैकवचनेअचिश्रुधात्वित्यादिनाइयडादेशः एरनेका-
वइतियणादेशः सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइतिनभवति रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणइकार-
उदात्तः । होम आह्वयामः ह्वेन्प्रधायंशब्देच लट् तस्यअस्मदोबहुत्वेपिव्यत्ययेनमिप् इ-
कारस्यव्यत्ययेनाकारः शपोबहुलंछन्दसीतिलुक् बहुलंछन्दसीतिह्रःसंप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणः
तोरित्योकारउदात्तः मिपःपित्स्वरेणानुदात्तत्वम् । गन्तारं गमृगतौ ताच्छीत्येतृन् निच्चा-
द्युदात्तः । ऊतये ऊतियूतिजूतीत्यादिनाक्तिञ्चुदात्तोनिपातितः ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

सुतेसुतेन्योकसेबृहद्बृहत्तएदरिः । इन्द्रायशूषमर्चति ॥ १० ॥ १८ ॥

सुतेऽसुते । निऽओकसे । बृहत् । बृहते । आ । इत् । अरिः ।

इन्द्राय । शूषम् । अर्चति ॥ १० ॥ १८ ॥

आकारइच्छब्दश्चपादपूरणौ यद्वा व्याप्तिवचनआकारः आईषदर्थेभिर्व्याप्तावित्यभिधा-
नात् इच्छब्दोपिशब्दार्थः इयार्तिगच्छत्यनुष्ठेयंकर्मप्राप्तेतीत्यरियंजमानःएदरिःसर्वोपियजमानः
इन्द्रायसुतेसुतेइन्द्रार्थमभिषुतेतत्तत्सोमेशूषंवलंअर्चतिस्तौति इन्द्रस्यपराक्रमंप्रशंसतीत्यर्थः की-
दृशंशूषं बृहत्पौढं कीदृशायेन्द्राय न्योकसेनियतस्थानायबृहतेमौढाय ॥ सुतेसुते षुञ्अभि-
षवे कप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः नित्यवीप्सयोरितिबीप्सायांद्विर्भावः तस्यपरमात्रेडितमिति
द्वितीयस्यात्रेडितत्वेनानुदात्तंचेत्यनुदात्तत्वम् । न्योकसे नियतमोकोयस्यतस्मै निशब्दोनिपाता-
आद्युदात्ताइत्याद्युदात्तः । तस्ययणादेशीउदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितोनुदात्तस्येत्योकारःस्व-
रितः । बृहते बृहन्महतोरुपसंख्यानमितिअजादिविभक्तेरुदात्तत्वम् । अरिः ऋगतौ अचइरितिइ-
कारप्रत्ययः गुणोरपरत्वंप्रत्ययस्वरेणइकारउदात्तः । इन्द्राय ऋजेन्द्रेत्यादिनारन्प्रत्ययेइकार-
उदात्तः । शूषं प्रातिपदिकस्वरः । अर्चति निघातस्वरः ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेअष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

गायन्तीतिसूक्तस्यमन्त्रसंख्याछन्दोविशेषश्चैवमनुक्रम्यते— गायन्तिद्वादशानुष्टुभंत्विति

तुहिहवाइत्यादिपरिभाषायां तु शब्दस्य सूक्तद्वये परिभाषितत्वात् अस्य सूक्तस्य वक्ष्यमाणस्य चानु-
ष्ठुभत्वं द्रष्टव्यम् ऋषिदेवते पूर्ववत् अभिप्लवण्डहस्योक्त्येव तृतीयसवनेच्छावाकस्य गायन्तीति स्तो-
त्रियस्तृचः एह्युष्विति खण्डे—गायन्ति त्वा गायत्रिण आत्वा गिरोरथीरिवेति सूत्रितम् ।

अस्मिंस्तृचे प्रथमा मृचमाह—

गायन्ति त्वा गायत्रिणो अर्चन्त्यर्कमर्किणः । ब्रह्माणस्त्वा शतक्र
त उद्दंशमिव येमिरे ॥ १ ॥

गायन्ति । त्वा । गायत्रिणः । अर्चन्ति । अर्कम् । अर्किणः । ब्रह्मा
णः । त्वा । शतक्रतो इति शतः क्रतो । उत् । वंशम् इदं । येमिरे ॥ १ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मन् बहुपञ्चवेन्द्रत्वा त्वां गायत्रिणः उद्गातारो गायन्तिस्तुवन्ति अर्किणो
र्चन्हेतुमध्वयुक्ता होतारः अर्कमर्चनीयमिन्द्रमर्चन्ति शस्त्रगतैर्मध्वैः प्रशंसन्ति ब्रह्माणो ब्रह्मपञ्च-
तय इतरे ब्राह्मणास्त्वा त्वा मुद्येमिरे उन्नतिं प्रापयन्ति तत्र दृष्टान्तः—वंशमिव यथा वंशाग्ने नृत्यन्त
शिल्पिनः प्रौढं वंशं उन्नतं कुर्वन्ति यथा वासन्मार्गवर्तिनः स्वकीयं कुलमुन्नतं कुर्वन्ति तद्वत् एता
मृचं यास्क एवं व्याचष्टे—गायन्ति त्वा गायत्रिणः प्राचन्ति तेऽर्कमर्किणो ब्राह्मणास्त्वा शतक्रत उद्येमिरे-
वंशमिव वंशो वनशयो भवति वननाच्छ्रूयत इति वेति ॥ अर्कशब्दं च बहुधा व्याचष्टे—अर्को दिवो
भवति यदेनमर्चन्त्यर्को मध्वो भवति यदनेनार्चन्त्यर्कमन्नं भवत्यर्चति भूतान्यर्को वृक्षो भवति स वृत्तः क-
टुकिन्नेति १ ॥ गायन्ति शप्तिपौषि त्वा लसार्वा धातुकत्वाच्चा अनुदात्तौ धातुरुदात्तः । गायत्रिण
गायत्रं सामयेषामुद्गातृणामस्ति ते अत इति नौ प्रत्ययस्वरेण इकार उदात्तः । अर्चन्ति अर्चं पूजा-
यां भौवादिकः शप्तिपावनुदात्तौ धातुस्वर एव पादादित्वाच्च निघातः । अर्कं अर्चन्त्ये-
भिरित्यर्कामन्त्राः तैरर्चनीयतया तदात्मक इन्द्रोऽपिलक्षणया अर्कः पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति कर-
णे घः च जोः कुषिण्यतोरिति चकारस्य कुत्वं ककारः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः अर्कामन्त्रायेषां सन्ती-
त्यर्किणो होतारः एकाक्षरात्क्रतो जातेः सम्प्रत्यां च न्नतौ स्मृताविति कृद्न्तादिनिठनौ यद्यपि प्रतिषि-
द्धौ तथाप्यत्र व्यत्ययादिनिः प्रत्ययस्वरेणेकार उदात्तः । ब्रह्माणः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः ।
शतक्रतो निघातः संहितायामवादेशे लोपः शाकल्यस्येति वकारलोपः । वंशशब्दः प्रातिपदिक-
स्वरेणान्तोदात्तः इवेन समासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति स एव शिष्यते । येमिरे
यमउमरमे तिङ्कृतिङ् इति निघातः ॥ १ ॥

१ नि० ५. ५. । २ नि० ५. ४. । ३ शप् तिपावनुदात्तौ इत्यत्र “ शप् अन्ति ”
अनुदात्तौ इति पाठः । अयमेव युक्तः अर्चन्तीति बहुवचनेति प्रत्वा भावात् ।

द्वितीयाष्टकमाह—

यत्सानोःसानुमारुहद्भूर्यस्पष्टकर्त्वम् । तदिन्द्रोऽर्थचेततियूथेन
वृष्णिरेजति ॥ २ ॥

यत् । सानोः । सानुम् । आ । अरुहत् । भूरि । अस्पष्ट । कर्त्वम् ।
तत् । इन्द्रः । अर्थम् । चेतति । यूथेन । वृष्णिः । एजति ॥ २ ॥

यद्यदासानोःसानुमारुहत् यजमानः सोमवल्लीसमिदाद्याहरणाय एकस्मात्पर्वतभागादपरंप-
र्वतभागमारुढवान् तथाभूरिप्रभूतं कर्त्तव्यकर्मसोमयागरूपं अस्पष्ट स्पष्टवानुपक्रान्तवानित्यर्थः
तत्तदानीमिन्द्रः अर्थं यजमानस्यप्रयोजनं चेतति जानाति ज्ञात्वा च वृष्णिः कामानां वर्षिता स न यूथे
न मरुद्गणेन सह एजति कंपते स्वस्थानात् यज्ञभूमिमागन्तुमुद्युक्त इत्यर्थः ॥ सानोः षणुदाने सनोति-
ददाति निवसतामवकाशमितिसानुः दृसनिजनिचरिचटिरहिभ्योऽनुष्णं णित्वा दुपधावृद्धिः
अित्वा दाद्युदात्तत्वं । अरुहत् । रुहेर्लङिति पिशपि संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति लघूपधगुणो न-
भवति लुङ्लङ्लङ्क्ष्वदुदात्तः सति शिष्टत्वात्स एव शिष्यते निपातैर्यद्यदि हन्तेति निषेधान्नि-
तभवति । भूरि अदिशदिभूशुभिभ्यः किन् कित्वा दुणाभावः नित्वा दाद्युदात्तः । अस्पष्ट
सशबाधनस्पर्शनयोः स्वरितञित आत्मनेपदं लङः प्रथमपुरुषैकवचनम् बहुलं छन्दसीति शपो-
ऽक् ब्रश्वादिषत्वंध्रुत्वं लुङ्लङ्लङ्क्ष्वदुदात्त इत्यङागम उदात्तः स एव शिष्यते अनुषङ्गेण यच्छ-
दयोगान्निघाताभावः । कर्त्वं डुरुञ्करणे अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति विच् गुणो रपरत्वम्
विचः सर्वापहारी लोपः करोभावः कर्त्वम् । अर्थं अर्तः उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन् नित्वा दाद्युदात्तः ।
यूथेन तियपृष्ठगूथयूथप्रोथा इति थक्प्रत्ययान्तो निपातितः । वृष्णिः निरित्यनुवृत्तौ सृष्टृषिभ्यां
किदिति निप्रत्ययान्तः कित्वा दुणाभावः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । एजति एजृकंपने
तिङ्कृतिङ् इति निघातः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

युक्ष्वाहिकेशिना हरीवृषणा कक्ष्यप्रा । अथानिन्द्रसोमपा
गिरामुपश्रुतिंचर ॥ ३ ॥

युक्ष्व । हि । केशिना । हरी इति । वृषणा । कक्ष्यप्रा । अर्थ ।
नः । इन्द्रः । सोमप्राः । गिराम् । उपश्रुतिम् । चर ॥ ३ ॥

हेसोमपाः सोमपानयुक्तेन्द्रहरीत्वदीयावश्वौ युक्वाहिसर्वथासंयोजय अथानन्तरं नोऽस्म
दीयानां गिरांस्तुतीनां उपश्रुतिसमीपे अवणमुद्दिश्य चर तत्पदेशं गच्छ कीदृशौहरी केशिनास्क-
न्धप्रदेशे लम्बमानकेशयुक्तौ वृषणासेचनसमर्थौ युवानौ कक्ष्यपा अश्वस्योदरबन्धनरज्जुः
कक्ष्या तस्याः पूरकौ पुष्टाङ्गावित्यर्थः ॥ युक्ष्व श्रमोलोपश्छान्दसः सतिशिष्टत्वेन प्रत्यय-
स्वरः शिष्यते अचोतस्तिङ्ङितिसंहितायां दीर्घत्वम् । केशिना प्रशस्ताः केशाः अनयोः सन्ती-
ति मत्वर्थीय इनिः प्रत्ययस्वरः सुपांसुलुगित्यादिना द्विवचनस्याकारादेशः । वृषणा पृषुवृषुषु-
सेचने कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवइतिकनिन् भ्रित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः वाषपूर्व-
स्य निगमे इत्युपधायाः पक्षे दीर्घाभावः पूर्ववदाकारः । कक्ष्यपा कक्षयोर्भवं कक्ष्यं सूत्रं तस्यातः
पूरयतः पुष्टत्वादितिकक्ष्यमौ प्रापूरणे आतोनुपसर्गेक इतिकः प्रत्ययः छुदुत्तरपदमकृतिस्वरुपा-
न्तोदात्तत्वं आकारः पूर्ववत् । अथ निपातस्येति संहितायां दीर्घः । नः अनुदात्तस्य कक्ष्या-
दादावित्यनुवृत्तौषहुवचनस्य वलसावितिनसादेशोऽनुदात्तः । इन्द्रसोमपाङ्गुभौ आभिवि-
तस्य चेति सर्वानुदात्तौ । गिरां सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिरिति विभक्तिरुदात्ता । उषशब्दो नि-
पातः पुष्टाद्युदात्तः श्रुतिशब्देन प्रादिसमासे छुदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तादौ च नितिकृत्यताविति
तुक्तात्तादिपरत्वाद्भेदेः प्रकृतिस्वरः । चर निघातेः ॥ ३ ॥

विशेषविनियोगस्तु यत्र श्रौतोनसूत्रितः स्मार्ततत्र विजानीयादृग्विधानादिसूत्रतः ॥ एहिस्तो-
मानित्युगेषां सूत्रे विशेषाकारेण न विनियुक्ता साधारणविनियोगस्तु ब्रह्मयज्ञादौ सर्वत्रानुसंधेयः ।

तामेतां सूक्तगतां चतुर्थीं मृचमाह—

एहिस्तोमो अ॒भिस्व॒राभि॒गृणी॒त्यारु॒व । ब्र॒ह्मच॒नोव॒सोस॒चेन्द्र॒य॒ज्ञं च॒वर्ध॒य ॥ ४ ॥

आ । इ॒हि । स्तोमा॑न् । अ॒भि । स्वर॑ । अ॒भि । गृ॒णी॒हि । आ । रु॒व ।

ब्र॒ह्म । च॒ । नः । व॒सो॒ इति॑ । स॒चा । इन्द्र॑ । य॒ज्ञम् । च । वर्ध॑य ॥ ४ ॥

हेवसो निवासकारणभूतेन्द्र एहि अस्मिन्कर्मण्यागच्छ आगत्य चस्तोमानुद्गातृप्रयुक्तानि
स्तोत्राणि अभिस्वर अभिलक्ष्य प्रशंसारूपं शब्दं कुरु तथा ध्वर्यवमभिलक्ष्य गृणीहि शब्दं कुरु
तथा होतृप्रयुक्तानि शस्त्राण्यालक्ष्य रुव शब्दं कुरु परितोषेण सर्वानुत्विजः प्रशंसैत्वर्थः तत ऊ-
र्ध्वं नोऽस्माकं ब्रह्मचानं च यज्ञं चानुष्ठीयमानं कर्म च सचासह वर्धयसां गत्व संपादने न यज्ञं वर्धयित्वा त-
त्फलमनं च प्रवृद्धं कुरु अन्धइत्यादिष्वष्टाविंशत्यन्नामसु ब्रह्मवर्च इति पठितम् ॥ इहि इण्गत्तौ
सेहिः हेरपित्वेन छित्वाङ्गुणाभावः निघातः आङासहगुणे एकादेशज्जुदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः ।

स्तोमान् अस्तिस्तुस्वित्यादिनामन् निस्वादाद्युदात्तः उत्तरपदेनसंहितायांनकारस्यदीर्घादितिसमा-
नपादेइतिरुत्वं आतोदिनित्यमित्याकारस्यानुनासिकः भोभगोअघोअपूर्वस्ययोशीतियत्वम्
तस्यलोपःशाकल्यस्येतिलोपः तस्यासिद्धत्वात्स्वरसन्धिर्नभवति । अभि एवमादीनामन्तइत्य-
न्तोदात्तः । स्वर स्तृशब्दोपतापयोः निघातः । अभि गतम् । गृणीहि गृशब्दे सेर्हपिञ्चे-
तिहिः कयादिभ्यःश्चा ईहल्यघोरितीत्वम् प्वादीनांह्रस्वइति ऋकारस्यऋकारः ऋवर्णाच्चेतिव-
कव्यमितिणत्वम् तिङ्ङुतिङ्ङइतिनिघातः । रुव रुशब्दे सेर्हपिञ्च शपिप्राप्ते व्यत्ययेनशः तस्य
ङित्वेनगुणाभावादुवडादेशः अतोहेरितिहेर्लुक् तिङ्ङुतिङ्ङइतिनिघातः । ब्रस वृहिबृहिवृजौ मनि-
नित्यनुवृत्तौ वृहेरमनलोपश्चेतिमनिन् तत्तन्नियोगेननलोपः अमागमश्च मिदचोत्त्यात्परइतिऋ-
हारात्परः यणादेशः मनिनोनिस्वादाद्युदात्तत्वम् । वसो आमश्चितनिघातः । यज्ञं यजयाचेत्या-
वेनानङ् प्रत्ययंस्वरः । वर्धय निघातः अत्रचकारद्वयश्रवणादियमेवतिङ्ङुविभक्तिः पूर्ववाक्ये-
वनुषण्यते अतःअनुषकैवप्रथमानश्रुतेत्यश्रुतायाश्चवायोगेप्रथमेतिनिघातनिषेधोर्नभवति ॥४॥

अभिप्लवषडहगतोक्त्येषुअच्छावाकस्यतृतीयसवनेउक्तमिन्द्रायशंस्यमित्यनुरूपस्तृचः
सूचितित्वण्डे—इन्द्रंविश्वाअवीकृधन्नुक्तमिन्द्रायशंस्यमितिस्तुत्रितम् ।

तस्मिंस्तृचेप्रथमांस्तूकेपञ्चमीष्टचमाह—

उक्तमिन्द्रायशंस्यवर्धनंपुरुनिष्विधे । शक्रोयथामुतेषुणो ।
रारणत्सख्येषुच ॥ ५ ॥

उक्तम् । इन्द्राय । शंस्यम् । वर्धनम् । पुरुनिःऽसिधे । शक्रः ।
यथा । सुतेषु । नः । ररणत् । सख्येषु । च ॥ ५ ॥

इन्द्रायेन्द्रार्थवर्धनंवृद्धिसाधनमुक्तंशस्त्रंशंस्यमस्माभिःशंसनीयं कीदृशायेन्द्राय पुरुनि
ष्विधेवहूनांशत्रूणांनिषेधकारिणे शक्रः शक्तइन्द्रोऽस्मदीयेषुसुतेषुपुत्रेषुसख्येषुचसखित्वेष्वपि
यथायेनप्रकारेणरारणत् अतिशयेनशब्दंकुर्यात् तथाशंस्यमितिपूर्ववान्वयः अस्मदीयेनशस्त्रेण
परितुष्टइन्द्रोऽस्माकंपुत्रानस्मत्सख्यानिचबहुंधामशंसत्वित्यर्थः ॥ उक्तं वचेस्थकूपत्ययउक्तः
प्रत्ययस्वरः । शंस्यं शंसुस्तुतौ ण्यन्तादचोयत् णेरनिटीतिणिलोपः तिस्वरितिप्राप्ते यतोनावह-
त्याद्युदात्तत्वम् । वर्धनं करणाधिकरणयोश्चेतिकरणेत्युद् द्वितीतिप्रत्ययात्पूर्वपदस्योदात्तत्वम् ।
पुरुनिष्विधे बहूनांशत्रूणांनिषेधकाय विधगत्यां धात्वादेःषःसःअत्रनिरित्युपसर्गस्यनिशब्द-
समानार्थस्यप्राक्प्रयोगः क्तिप्चेतिक्तिप् क्तिपःसर्वापहारीलोपः कुगतिमादयइतिसमासः निसः

सकारेणइणोव्यवधानंछान्दसत्वादनादृत्यउपसर्गात्सुनोतीत्यादिनाधातुसकारस्यषत्वम् नि
सकारस्यष्टुनाष्टुरितिषत्वम् पुरुशब्देनकर्मणिषष्ठ्यन्तेनसमासः षिधोधातुस्वरेणोदात्तत्वम्
षिधइतिमादिसमासेऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ऊर्द्धहणेगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणात्पुनःकार
समासेऽपिसएवस्वरः । शक्नोतीतिशक्रः स्फायितश्चिवश्चिशकीत्यादिनारक् प्रत्ययस्वरः । य
प्रकारवचनेथाल् लिट्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वोकारउदात्तः । सुतेषु कः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । नः
सोनकारस्यनश्चधातुस्थोरुष्यइतिसंहितायाणत्वम् । रारणत् रणशब्दार्थः धातोरेकाचइ
यङ् यङोचिचेतिलुक् प्रत्ययलक्षणेनद्विर्भावोहलादिशेषः दीर्घोक्तिइतिदीर्घः प्रत्ययलक्षणे
नसनाद्यन्ताधातवइतिधातुसंज्ञायांलिङ्थेलेडितिहेतुहेतुमद्भावलक्षणेलिङ्थेलेट् अत्रहीन्द्रक
करारणनमुक्थशंसनस्यकर्तव्यत्वेहेतुः लेटस्तिप् इतश्चलोपःपरस्मैपदेष्वितीकारलोपः लेटोडा
वित्यङागमः कर्तरिशप् तस्यचर्करीतंपरस्मैपदमादिवच्चदृष्टव्यमित्यदादिवद्भावाददिप्रभृतिष
शपइतिप्रामोल्गबहुलंछन्दसीतिनिषिध्यते शपोनुदात्तत्वाद्धातोरन्तोदात्तएवशिष्यते शपोलसा
धातुकस्यव्यवधानात्तत्रपरतोविधीयमानमभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वंनभवति नचतिङ्इति
इतिनिघातः अत्रयथाशब्दयोगेन यावद्यथाभ्यामितिनिषेधात् चवायोगेप्रथमेतिवात्रनिघातो
नभविष्यति अत्रह्युत्तरवाक्येषुसख्येषुचेतिचानुल्लेखविभक्त्यपेक्षेयंप्रथमातिङ्भिक्तिः । सख्ये
षु सख्युःकर्मणिसख्यानितेषु कर्मणिचेत्यनुवृत्तौ सख्युर्यइतिसखिशब्दाद्यप्रत्ययः तत्रभभंसंज्ञा
यस्येतिचेतीकारलोपः प्रत्ययस्वरः ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

तमित्संखित्वईमहेतरायेतंसुवीर्ये । सशक्रउतनःशक्रदिन्द्रो
वसुदयमानः ॥ ६ ॥ ११ ॥

तम् । इत् । सखित्वे । ईमहे । तम् । राये । तम् । सुवीर्ये । सः
शक्रः । उत । नः । शक्रत् । इन्द्रः । वसु । दयमानः ॥ ६ ॥ ११ ॥

सखित्वेनिमित्तभूतेसति तमिव तमेवेन्द्रमीमहे प्रामुमः तथारायेधनार्थं तमीमहे तथा
सुवीर्येशोभनसामर्थ्यनिमित्तंतमीमहे उतअपिच शक्रः शक्तिमान्सइन्द्रोऽस्मभ्यंवसुधन
दयमानः प्रयच्छन् शक्रव अस्मदीयरक्षणेऽशक्रोऽभूव सप्तदशयाज्ञाकर्मस्वीमहेयामीतिपठि-
तम् तदनुसारेण्येन्द्रयाचामहइतिव्याख्येयम् ॥ सख्युर्भावःसखित्वं तस्यभावस्त्वतलावितित्वः

१ अत्रपदकालेऽत्रत्वच्छान्दसः ।

प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । ईमहे ईङ्गतौ डिच्वादात्मनेपदं दिवादिभ्यः श्यन् बहुलं छन्दसीति श्य-
नोलुक् तिङ्ङितिङ्ङितिनिघातः । राये ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । सुवीर्यं शोभनं वीर्यं यस्या-
सौ सुवीर्यः भवितुं वाचिनानेन भावोलक्ष्यते सुवीर्यत्वे इत्यर्थः बहुव्रीहावित्यनुवृत्तौ वीरवीर्यौ चे-
त्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । शक्रोतीति शक्रः स्फायितश्चिवश्चिशकीत्यादिनारक् प्रत्ययस्वरः । श-
कश्च शक्रशकौ धातुसंबन्धाधिकारे छन्दसिलुङ्लङ्लिट् इतिलुङ् यतः शक्रोति अतस्तमीमह-
ति धातुसंबन्धः लुङ् इति ष पुषादिद्युदाद्युदितः परस्मैपदेष्विति च्चैरङादेशः बहुलं छन्दसीत्यङा-
गमाभावः तिङ्ङितिङ्ङितिनिघातः । वसु निदित्यनुवृत्तौ वसेरुप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । दय-
मानः दयदानगतिरक्षणहिंसादानेषु अनुदात्तेच्वादात्मनेपदम् लटः शानजादेशः शपः पित्वादानुदा-
त्तत्वम् शानचश्चित् इत्यन्तोदात्तत्वं बाधित्वा अदुपदेशाच्छपउत्तरत्वेन परत्वाल्लसार्वधातुकत्वानु-
दात्तत्वम् धातुस्वरएव शिष्यते ॥ ६ ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे एकोनविंशोऽवर्गः ॥ १९ ॥

गायन्तीति सूक्ते सप्तमी मृचमाह—

सुवि॒वृतं॑ सु॒निर॒ज॒मिन्द्र॑त्वादा॒त॒मिद्य॑शः । गवा॒मप॑व॒ज्रं वृ॑धि
कृ॒णु॒ष्वरा॒धो अ॒द्रि॒वः ॥ ७ ॥

सु॒वि॒वृत॑म् । सु॒निः॒ऽअज॑म् । इन्द्र॑ । त्वा॒ऽदा॑तम् । इत् । यशः॑ । गवा॑म् ।
अप॑ । व॒ज्रम् । वृ॒धि । कृ॒णु॒ष्व । रा॒धः । अ॒द्रि॒वः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र यशोऽन्तर्कर्मफलभूतं सुवि॒वृतं सुष्ठु॑ सर्वत्र प्रसृतं सु॒निर॒जं सुखे॑ ननिःशेषं प्राप्नुं शक्यं
त्वादा॒तमि॒त् त्वया॑ शोधितं च संपन्नमिति शेषः इतः परं क्षीरादिरसलाभार्थं गवा॑मव॒ज्रं निवास॑स्था-
नं अप॒वृधि॑ अपवृत्तमुद्धाटितद्वारं कुरु हे अ॒द्रि॒वः पर्वतो॑पलक्षितवज्रयुक्तेन्द्र रा॒धो धनं॑ कृ॒णु॒ष्व
संपा॑दय ॥ सुवि॒वृतं वृ॒ज्रवर॑णे कर्मणि कप्रत्ययः विशब्देन प्रादिसमासः विवृतमित्यत्र कृदुत्तरपद-
दप्रकृतिस्वरं बाधित्वा कर्मवाचिनोऽन्ते परतोगतिरनन्तरइति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण प्राप्ते परादिश्छन्द-
सि बहुलमिति ऋकारउदात्तः पुनः सुशब्देन समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव ऋकारउदात्तः ।
ननु वृत्तमित्येव कृदन्तं ननु विवृतमिति प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणमिति वच-
नाव सुवि॒वृतमित्यत्र॑ च समासे वृत्तमित्येतावन्मात्रं नोत्तरपदं किंतु विवृतमिति तत्कथं कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वमिति चेत् उच्यते—प्रत्ययग्रहणपरिभाषापवादेन कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि-

ग्रहणमित्यनेन विवृतमित्यस्यापि कृदन्तव्यपदेशोपपत्तेः ननु विवृतमित्यस्य यथा कृदन्तव्य-
पदेशः एवं कान्तव्यपदेशोऽप्यस्तितथैव परिभाषया तथाच कर्मणिकान्ते उत्तरपदपरतो गतिरन-
न्तर इति सुशब्दस्य प्रकृतिस्वरः प्राप्नोति न चात्रापि परादिश्चन्द्रसिबहुलमित्येवं नास्ति विस्तरः
तथा हि सति सुविवृतमित्यत्र विवृतमित्येवोत्तरपदमिति तदादिरिकार एवोदात्तः स्यात् विवृतमि-
तिसमासे यद्यपि ककारः पदादिर्भवति तथापि सुविवृतमिति समासस्य सति शिष्टत्वेन बलीयस्त्वात्त-
त्रत्ये एवोत्तरपदादौ इकारे एवोदात्तस्वरेण भवितव्यमिति उच्यते—गतिरनन्तर इत्यत्र कानुवृत्तेः कग्र-
हणे कृद्ग्रहणपरिभाषानाश्रयते तदाश्रयणे व्यवहितगतावपि प्रकृतिस्वरे सत्यनन्तरग्रहणमनर्थ-
कं स्यात् अनेनैव चाभिप्रायेणानन्तरग्रहणस्य प्रयोजनमप्युद्धृतमित्यत्र व्यवहितस्याभिशब्दस्य
बाध इति प्रत्युदाहृतम् तस्मात्सुविवृतमिति ककार एवोदात्तः इति स्थितम् । सुनिरजं अनायासेन
निरवशेषाप्रप्यम् अजगति क्षेपणयोः सुनिसोरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः ईषदुःसुषुक् च्छ्राक् च्छ्राथे-
षुत्स्वल् न चात्र सुशब्दस्य निःसाव्यवधानं शङ्कनीयम् सुशब्दस्य सुपपदमात्रं खलो निमित्तं नानन्तर्यं
अतएव हि सुपरिहरं दुष्परिहरमित्यादयः प्रयोगा इति पूर्ववद्गतिसमासे लिति प्रत्ययात् पूर्वमुदात्त-
मिति धात्वकार उदात्तः निःसासमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते पुनः सुशब्देन समासे
कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । त्वादात्तं
त्वयाशोधनेन विशदीकृतं दैप्रशोधने आदेच उपदेशे शितीत्यात्वं सत्यपि हि प्रकारेणानुबन्धकत-
मनेजन्तत्वमित्येजन्त एवायं निष्ठेति कर्मणि कः दाधाध्वदाबित्यत्रादाविति प्रतिषेधेन घुसंज्ञाया-
अभावाद्दोदद्धोरिति ददादेशो न भवति ननु दापलघने इति प्रतिपदोक्तस्यैव दापस्तत्रादाविति
निषेधः न पुनर्लक्षणिकस्य दैपः लक्षणमिति पदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं न तु लक्ष-
णिकस्येति नियमादिति चेत् न गामादाग्रहणेऽप्यविशेष इति प्रतिपत्तिरिति युष्मच्छब्दात्तृतीयैकव-
चनस्य सुपासुलुगिति द्वादेशः त्वमावेकवचने इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः अतो गुणे इति पररूपत्वं
भ्रंसं ज्ञायादिति द्वादशब्दस्य लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण आकार उदात्तः कर्तृकरणे कृता बहुल-
मिति तृतीयायाः समासः तत्पुरुषे कृतिबहुलमिति तृतीयाया अप्यलुक् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे
प्राप्ते तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यशः अशूल्यासौ अशेर्युट्चेत्यसुन् तत्सन्धियो-
गेन धातोर्युडागमः निच्चादाद्युदात्तत्वम् । गवां प्रातिपदिकस्वरः सावेकाच इति विभक्ते-
रुदात्तत्वं प्राप्तं न गोश्वन्तावर्णेति निषिध्यते । वृद्धि वृज्वरणे श्रुशृणुपृष्ठवृष्यश्चन्द्रसी-
ति हेर्भिरादेशः बहुलं चन्द्रसीति श्रोरपिलुक् निघातः । कृणुष्व कृविर्हि साकर्णयोश्च इदितो-
न्मु व्यत्ययेनात्मनेपदं लोटस्थास् थासस्ते सवाफ्यां वामौ कर्तरिशपि प्राप्ते धिन्वि कृण्वो-
चेति उपत्यमः तत्सन्धियोगेन वकारस्य च अकारः तस्य अतो लोप इति लोपः अचः परस्मिन् पूर्वविधा-

वित्यकारलोपस्यस्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणोन्भवति अत्रसतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्रविक-
रणेभ्यइतिसतिशिष्टमपिविकरणस्वरं बाधित्वातिङ्एवप्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । राधः असुन्नन्तो-
निच्वादाद्युदात्तः । अद्रिर्वज्रंतदस्यास्तीतिमतुष छन्दसीरइतिवत्वम् संबुद्धौ उगिदचामितिनुम्
हल्ङ्वादिसंयोगान्तलोपौ मतुवसोरुसंबुद्धौछन्दसिइतिरुत्वं विसर्जनीयः आमन्त्रितस्यच
निघातः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

न॒हित्वा॒रोद॑सी॒उ॒भे॒ऋ॒घा॒य॒मा॒ण॒मि॒न्वतः॑ । जेषः॒स्वर्व॑ती॒र॒पः
संगा॒अ॒स्मभ्य॑धूनुहि ॥ ८ ॥

न॒हि । त्वा॒ । रोद॑सी॒ इति॑ । उ॒भे इति॑ । ऋ॒घा॒य॒मा॒णम् । इन्व॑तः ।
जेषः॑ । स्वः॒ऽवतीः॑ । अ॒पः । स॒म् । गाः । अ॒स्मभ्य॑म् । धूनु॒हि ॥ ८ ॥

हेइन्द्र ऋघायमाणं शत्रुवधं कुर्वाणं त्वात्वां रोदसीद्यावौ पृथिव्यावपि त्वदीयं महिमानं न-
हेइन्वतः व्याप्तुं न समर्थ इत्यर्थः तादृशस्त्वं स्वर्वतीः स्वर्लोकयुक्ता अपोवृष्टिरूपाः जेषः जयेः प्रे-
येत्यर्थः अपां स्वर्गसंबन्धश्चान्यत्रादिवोवृष्टिं व्यावयतीति श्रुतं किञ्च वृष्टिप्रदानादन्नसंपत्ते-
रर्थ्यं अस्मभ्यं क्षीरादिरसमदागाः संधूनुहि सम्यक्प्रेरय ॥ नहि नओहि शब्देन सह सुप्रसुपेति स-
गासः समासत्वाद्नोदात्तत्वम् । त्वा अनुदात्तसर्वमित्यनुवृत्तौ त्वामौ द्वितीयाया इति त्वादेशः ।
रोदसी रुदेरसुन् निच्वादाद्युदात्तः उगितश्चेतिङीप् । उभे प्रातिपदिकस्वरेणान्त्वोदात्तः शपासहै-
रुदेशउदात्तः । ऋघायमाणं नृहन्तीतिः ऋघा अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति विच् दृशिग्रहणस्य-
विध्यन्तरोपसंग्रहणार्थत्वात्कारलोपोहकारस्य च घकारः अनृघाऋघाभवतीत्यभूततद्भावे लो-
हितादिडाभ्यः क्यषितिक्यप्प्रत्ययो भवति सहालृतिगणः लोपश्च हल इत्यनुवृत्तेर्नकारलोप-
श्च वाक्यष इत्यात्मनेपदं लटः शानच् शपः अदुपदेशात्पराच्छानचो लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् श-
पः पिच्वादनुदात्तत्वम् क्यषः प्रत्ययस्वरः एकादेशस्योदात्तत्वम् । इन्वतः इवि व्याप्तौ इदि-
तोनुम्धातोरितिनुम् शपः पिच्वादनुदात्तत्वम् लडादेशस्य तसश्च लसार्वधातुस्वरेण धातुस्वरए-
वशिष्यते हि चेसि निषेधात् तिङ्कृतिङ् इति निघातोन्भवति । जेषः जयेः प्रार्थनायां लिङ्र्थेलेट् त-
स्य मध्यमपुरुषैकवचनं सिप् इतश्च लोपः परस्मैपदेष्वितीकारलोपः कर्तरि शपि प्राप्ते तदपवादः
सिबहुलं लेटीति सिप् , अडागमस्यानुदात्तत्वात् धातुस्वरएवशिष्यते । स्वरआसामस्तीतिस्व-

वर्त्यः न्यङ्स्वरौस्वरितावितिस्वरशब्दःस्वरितः मतुमङीपौपित्वादनुदात्तौ संहितायां स्वरिता-
त्संहितायामनुदात्तानामित्येकश्रुतिः स्वरितएवशिष्यते । अपः ऊङिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्त-
त्वम् । भूज्कंपने लोट् सेर्हपिच्च स्वादिभ्यःश्रुः उतश्चप्रत्ययादसंयोगपूर्वादितिप्राप्तस्यलुक् छ-
न्दसत्वादभावः ॥ ८ ॥

अभिप्लवषडहस्योक्थ्येषुतृतीयसवनेच्छावाकस्यषट्स्तोत्रियानुरूपयुगलेषु द्वितीयस्मिन्-
गलेआश्रुत्कर्णेतिवृचोनुरूपः एद्युष्वितिखण्डे-श्रुधीहवंतिरश्याआश्रुत्कर्णश्रुधीहवमितिस्त्रुजितमा
तस्मिंस्तुचेप्रथमांस्तूकेनवमीमृचमाह—

आश्रुत्कर्णश्रुधीहवंनूचिदधिष्वमेगिरः । इन्द्रस्तोममिमं
मकृष्वायुजश्चिदन्तरम् ॥ ९ ॥

आश्रुत्कर्ण । श्रुधि । हवम् । नु । चित् । दधिष्व । मे । गिरः ।
इन्द्र । स्तोमम् । इमम् । मम । कृष्व । युजः । चित् । अन्तरम् ॥ ९ ॥

हेआश्रुत्कर्ण सर्वतःश्रोतारौकर्णौयस्यतादृग्निद्रहवमस्मदीयमाह्वानंनुक्षिपं श्रुधिशृणु मे म-
महोतुर्गिरश्चित्तुतोरपिदधिष्वचित्तेधारय किञ्चमममदीयमिमंस्तोमंस्तोत्ररूपंवाक्समूहंयुजश्चित्
स्वकीयसख्युरपिअन्तरंरुष्वआसन्नंकुरु यथावचनंतस्यत्वंमियंमन्यसेतद्वदस्मदीयस्तुतिष्वपि
प्रीतिर्कुर्वित्यर्थः ॥ आश्रुत्कर्ण आसमन्ताच्छृणुतइत्याश्रुत् क्तिप् ह्रस्वस्यतुक् तादृशौकर्णौय-
स्य आमन्त्रितस्यचेत्याद्युदात्तत्वम् । श्रुधि श्रुश्रवणे लोटोहिः श्रुवःश्रुचेतिविहितश्रवंह्रलं-
छन्दसीतिलुक् तत्सन्नियोगशिष्टत्वावश्रुभावोपिनिवर्तते श्रुशृणुपृक्वृष्यश्छन्दसीतिहेर्धिरादेशः
सतिशिष्टत्वात्प्रत्ययस्वरः आमन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वेनपदादपरत्वानिङ्कृतिङ्ङि-
तिनिघातो नभवति संहितायामन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घः । हवं ह्वेन्स्पर्धायांशब्देच बहुलंछन्द-
सीत्यनैमित्तिकेसंप्रसारणेकृतेपश्चादुकारान्तत्वेनऋदोरचित्यप्प्रत्ययः अपःपित्वाच्चातुस्वरः ।
नु संहितायां ऋचितुनुघमक्षुतङ्कुञ्जोरुष्याणामितिदीर्घः । चित् चादिरनुदात्तः । दधिष्व दधा-
तेर्लोट् थासस्ते सवाग्यांवामौ शपःश्लुः अग्यासस्यह्रस्वत्वम् यदि छन्दस्युभयथेत्यार्ध-
धातुक्तस्यापिस्वीकारादिङागमः आकारलोपः निघातः । मम तवममौङसीत्यनेनमपर्यन्तस्यम-
मादेशः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वेप्राप्ते मुष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तत्वम् । कृष्व डुकृञ्करणे
लोट् थासःसे सवाग्यांवामौ शपोबहुलंछन्दसीतिलुक् सतिशिष्टत्वात्प्रत्ययस्वरः पादादित्वा-
न्ननिघातः । युजः सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् अन्तरं वृषादित्वादाद्युदात्तः ॥ ९ ॥

दशमीष्टचमाह—

विद्वाहित्वावृषन्तमंवाजेषुहवनश्रुतम् । वृषन्तमस्यहूमहऊर्तिं
सहस्रसातमाम् ॥ १० ॥

विद्वा । हि । त्वा । वृषन्तमम् । वाजेषु । हवनश्रुतम् । वृषन्तमस्य ।
हूमहे । ऊर्तिम् । सहस्रसातमाम् ॥ १० ॥

हेइन्द्र त्वात्वां विद्मजानीमः हिःपूरणः कीदृशंत्वांवृषन्तमं कामानामतिशयेनवर्षितारं वा-
जेषुसंग्रामेषु हवनश्रुतं अस्मदीयस्याह्वानस्यश्रोतारं वृषन्तमस्यअतिशयेनकामादीनांवर्षितुस्त-
वऊर्तिरक्षामस्मद्विषयामुद्दिश्यहूमहे त्वामाह्वयामः कीदृशीमूर्तिं सहस्रसातमां अतिशयेनधनस-
हस्राणांदात्रीम् ॥ विद्म विदोलोटोवेतिमसोमादेशः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः अचोतस्तिङ्इतिसंहि-
तायांदीर्घः । वृषन्तं प्रपुवृषुमृषुसेचने कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवइतिकनिम् नित्त्वा-
दाद्युदात्तः तमपःपित्त्वात्सएवशिष्यते अयस्मयादीनिच्छन्दसीतिभत्वेनपदत्वाभावान्नलोपाभा-
वः पदत्वाच्चटिलोपः । वाजेषु वाजशब्दोवृषादित्वादाद्युदात्तः । हवनश्रुतं ह्रस्वत्यनुवृत्तौ बहु-
लंछन्दसीतित्युटिसंप्रसारणं हवनंशृणोतीति क्तिप् तुगागमः । वृषन्तमस्यउक्तम् । हूमहे बहुलं
छन्दसीतिसंप्रसारणं शपइत्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीतिशपोलुक् । ऊर्तिं ऊतियूतिजूतीत्यादिनान्तो-
दात्तोनिपातितः । सहस्रंसनोतीतिसहस्रसाः षणुदाने जनत्तनखनक्रमगमोविद् विद्वनोरनुना-
सिकस्यादित्याकारादेशःऊदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वं तमपःपित्त्वात्तदेवशिष्यते ॥ १० ॥

एकादशीष्टचमाह—

आतूनइन्द्रकौशिकमन्दसानःसुतंपिब । नव्यमायुःप्रसू
तिरकृधीसहस्रसामृषिम् ॥ ११ ॥

आ । तु । नः । इन्द्र । कौशिक । मन्दसानः । सुतम् । पिब ।
नव्यम् । आयुः । प्र । सु । तिर । कृधि । सहस्रसाम् । ऋषिम् । ११ ॥

हेइन्द्र तु क्षिपंनोऽस्मान्यत्यागच्छेतिशेषः हेकौशिककुशिकस्यपुत्रेन्द्र मन्दसानः हृद्योभू-
त्वासुतमभिषुतंसोमंपिब यद्यपिविश्वाभिन्नः कुशिकस्यपुत्रः तथापितद्रूपेणेन्द्रस्यैवोत्पन्नत्वात्कु-
शिकपुत्रत्वमविरुद्धम् , अयंवृत्तान्तोनुक्रमणिकायामुक्तःकुशिकस्तैषीरथिरिन्द्रतुल्यपुत्रमिच्छन्

ब्रह्मचर्यचचार तस्येन्द्रएवगाथीपुत्रोजज्ञइति हेइन्द्र नव्यंसर्वैः देवैः स्तुत्यं कर्मनुष्ठानपरं आयुर्जीवि-
तम् प्रस्तुतिप्रकर्षेण सुष्ठुवर्धय ततो मांसहससांसहससंख्याकलाभोपेतं कृषिं अतीन्द्रियदृष्टारं रुधि-
कुरु ॥ तु संहितायां ऋचितुनुधमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणामिति दीर्घः । नः संहितायां उदात्तादनुदात्तस्य
स्वरितइति स्वरितत्वम् । इन्द्र आमन्त्रितनिघातः । कौशिक निघातः । मन्दसानः हृष्यन्-
मदिस्तुतिमोदमदस्वमकान्तिगतिषु असानजित्यनुवृत्तौ ऋविधिमन्दिसहिष्यः कित्यसा-
नच्प्रत्ययः चित्वादान्तोदात्तः । सुतं प्रत्ययस्वरः । नव्यं णुस्तुतौ अचोयव गुणः वान्तोयिप्रत्यये
इत्यवादेशः यतो नावइत्याद्युदात्तत्वम् । आयुः उत्ति निदित्यनुवृत्तौ एतेर्णिच्चेत्युत्तिप्रत्ययः
णित्वाद्वाच्यायादेशौ नित्वादाद्युदात्तत्वम् । सु निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वम् । तिर तस्ते-
र्व्यत्ययेन शः ऋतइद्धातोरिति इत्वं अतो हेरिति हेर्लुक् । रुधि कृष्कणे बहुलं छन्दसीति शोल्-
क् श्रुभृणपृक्वृष्यश्छन्दसीति हेर्धिरादेशः । सहससां उक्तम् । कृषिं ऋषीगतौ इन्नित्यनुवृत्तौ-
इगुपधात्किञ्च कित्वाद्गुणाभावः नित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

प्रवर्ग्येपरित्येयभिष्टुयात् स्पृष्टोदकमित्तिखण्डे—परित्वागिर्वणोगिरोधिद्वयोरदधाउक्तं
वचइतिसूत्रितम् तथाहविर्धानप्रवर्तनेसेयं परिधानीया हविर्धानेप्रवर्तयन्तीति खण्डे—परित्वागि-
र्वणइति परिदध्यादितिसूत्रितम् तथा ब्राह्मणं च—परित्वागिर्वणोगिरित्युत्तमया परिदधातीति ॥

तामेतां द्वादशीमृचमाह—

परित्वागिर्वणोगिरिं मा भवन्तु विश्वतः । वृद्धायुमनु वृद्धयोजु
ष्टा भवन्तु जुष्टयः ॥ १२ ॥ २० ॥

परि । त्वा । गिर्वणः । गिरिः । इमाः । भवन्तु । विश्वतः ।

वृद्धः आयुम् । अनु । वृद्धयः । जुष्टाः । भवन्तु । जुष्टयः ॥ १२ ॥ २० ॥

हेगिर्वणः अस्मदीयस्तुतिभाभिन्द्र विश्वतः सर्वेषु कर्मसु प्रयुज्यमाना इमा गिरिः अस्मदीयाः
स्तुतयस्त्वात्वां परिभवन्तु सर्वतः प्राप्नुवन्तु कीदृशयोगिरिः वृद्धायुमनु प्रवृद्धेणायुष्येणोपेतं त्वाम-
नुसृत्य वृद्धयोर्वर्धमानाः किंचेता गिरिः जुष्टास्त्वयासेविताः सत्यो जुष्टयोऽस्माकं प्रीतिहेतवो भव-
न्तु ॥ गिर्वणः गीर्भिर्वन्यतइति गिर्वणः वनवणसंभक्तौ सर्वधातुष्योऽसुन गिरउपधायादीर्घा-
भावश्छान्दसः आमन्त्रितनिघातः । विश्वतः लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । वृद्धायुं वृधुष्ट-
ञौ कप्रत्ययः उदितो वेतीटः ऋवाप्रत्यये विकल्पितत्वाद्यस्पर्षिभाषेति निष्ठाया मिडभावः प्रत्यय-
स्वरः इणगतौ छन्दसीणइति उण् णित्वाद्वाङ्मिः आयादेशश्च वृद्धमायुर्यस्य बहुव्रीहिपूर्वपदम्-

कृतिस्वरत्वम् । वृद्धयः वृद्धेः किनि तितुत्रतथसिस्तुरकसेषुचेतिइडभावः निच्वादाद्युदात्तत्वम्
जुष्टाः श्वोदितोनिष्ठायामितोडभावः जुष्टार्पितइत्यनुवृत्तौ नित्यमन्त्रेइत्याद्युदात्तत्वम् । जुष्टयः
जुषोप्रीतिसेवनयोः किन् तितुत्रेतीडभावः निच्वादाद्युदात्तः ॥ १२ ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेविंशोवर्गः ॥ २० ॥

इन्द्रं विश्वा इत्यष्टर्वस्यसूक्तं स्यमधुच्छन्दसः पुत्रोजेतुनामकऋषिः तथा चानुक्रान्तम्—इन्द्रम-
ष्ट्रोजेतामधुच्छन्दस इति छन्दस्त्वानुष्टुभमिति पूर्वसूक्तोक्तम् इन्द्रो देवतानुवर्तते विनियोगस्तु महा-
व्रते निष्केषल्येकृत्सूक्तं शंसनीयम् उरू इति खण्डेशौनकेन सूत्रितम्—इन्द्रं विश्वा अवीवृधन् नित्या-
नुष्टुभम् तस्य प्रथमायाः पूर्वमर्धं चैशस्त्वोत्तरणार्धं चैनोत्तरस्याः पूर्वमर्धं चैव्यतिषजतिपादैः पादाननुष्टुप्
कारं प्रागुक्तमाया इति ब्राह्मणं च प्रथमारण्यके पठ्यते प्रवोमह इति खण्डे—इन्द्रं विश्वा अवीवृधन् नित्या-
तिपादानुष्टुप् इति तथा पृष्ठचस्य पञ्चमेहनि निष्केवल्येशस्त्वेन्द्रं विश्वा अवीवृधन् नित्यनुरूपस्तृचः
स्तोमेवर्धमान इति खण्डे सूत्रितम्—उपनोहरिभिः सुतमिन्द्रं विश्वा अवीवृधन् निति ।

अस्मिन्सूक्ते प्रथमाष्टकमाह—

इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्तस्समुद्रव्यचसं गिरः । रथीतं मं रथीनां वा
जानां सत्पतिं पतिम् ॥ १ ॥

इन्द्रम् । विश्वाः । अवीवृधन् । समुद्रव्यचसम् । गिरः । रथीतं मम् ।
रथीनाम् । वाजानाम् । सत्पतिम् । पतिम् ॥ १ ॥

विश्वाः सर्वागिरोऽस्मदीयाः स्तुतयः इन्द्रमवीवृधन् वार्धितवत्यः कीदृशमिन्द्रं समुद्रव्यचसं
समुद्रवद्भाषवन्तं रथीनारथयुक्तानां योद्धृणां मध्ये रथीतमं अतिशयेन रथयुक्तं वाजानामन्तानां प-
तिस्वामिनं सत्पतिं सतांसन्मार्गवर्तिनां पालकम् ॥ विश्वाः विशेः कन् नित्स्वरः । अवीवृधन् वृद्धेर्णि-
चिचिडि उक्ते इत्यनुवृत्तौ नित्यं छन्दसीति कङ्कारस्य कङ्कारविधानाल्लुपधगुणाभावः निघातस्वरः ।
समुद्रव्यचसं व्यचरे सुन् गाङ्गादिभ्योऽग्निन्डिदिति प्राप्तस्य डिङित्वस्य व्यचेः कुटादित्वमनसीति अ-
सिनिषेधात् ग्रहियेत्यादिनाङ्कितिविधीयमानं संप्रसारणं भवति समुद्रव्यचइव व्यचो यस्य बहुव्री-
हौ पूर्वपदकृतिस्वरत्वम् । रथीतं रथीनां रथशब्दादुत्पन्नस्येन श्छान्दसदीर्घत्वं प्रत्ययस्वरेणोदा-
त्तत्वं च । वाजानां वृषादिवादाद्युदात्तत्वम् । सत्पतिं पत्यावैश्वर्ये इति पूर्वपदकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

सख्येतइन्द्रवाजिनोमाभेमशवसस्पते । त्वामभिप्रणोनुमो
जेतारमपराजितम् ॥ २ ॥

सख्ये । ते । इन्द्र । वाजिनः । मा । भेम । शवसः । पते । त्वाम् ।
अभि । प्र । नोनुमः । जेतारम् । अपराजितम् ॥ २ ॥

हेशवसस्पते बलस्पपालकेन्द्र तेतवसख्ये अनुग्रहप्रयुक्ते सखित्वे वर्तमानावयंवाजि-
नोऽन्नवन्तोभूत्वामाभेमशवस्योभीतिंप्राप्तामाभूम अतस्त्वामभयहेतुं अभिप्रणोनुमः सर्वतः
प्रकर्षेणस्तुमः कीदृशां जेतारं युद्धेषुजयशीलं अपराजितं कापिपराजयरहितम् ॥ स-
ख्ये सख्युःकर्मसख्यं सख्युर्यः प्रत्ययस्वरः । वाजिनः वाजोन्नमेषामस्तीतिवाजिनः प्र-
त्ययस्वरः । भेम जिभीभये लुङुत्तमबहुवचनंमस्नित्यंङितइतिसलोपः बहुलंछन्दसीतिचैर्लुक्
छन्दस्युभयथेतिङिआर्धधातुकत्वेनङित्वाभावादुणः नमाङ्योगइत्यङागमप्रतिषेधः । शवसः
षष्ठ्याःपतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेष्विदित्विसर्जनीयस्यसंहितायांसत्वं सुचामञ्चितइतिपराङ्म-
न्नावेनपदद्वयनिघातः । नोनुमः णस्तुतौ णोनइतिनत्वं यङोलुक् प्रत्ययलक्षणेनसन्त्यङोरिति
द्विर्भावः गुणोयङ्लुकोरित्यभ्यासस्यगुणः प्रत्ययलक्षणेनधातुसंज्ञायांलटोमस् अदादिवद्भा-
षाच्छपोलुक् उपसर्गादसमासेऽपिणोपदेशस्येतिंसंहितायांणत्वम् जेतारं जिजये । ताच्छीत्यादि-
षुतृन् त्रित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् । अपराजितं अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेननञउदात्तत्व-
म् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

पूर्वीरिन्द्रस्यरातयोनविदस्यन्त्युतयः । यदीवाजस्यगोम
तःस्तोतृभ्योमंहतेमधम् ॥ ३ ॥

पूर्वीः । इन्द्रस्य । रातयः । न । वि । दस्यन्ति । ऊतयः । यदि ।
वाजस्य । गोमंतः । स्तोतृभ्यः । मंहते । मधम् ॥ ३ ॥

इन्द्रस्यसंबन्धिन्योरातयोधनदानानि पूर्वीःअनादिकालसिद्धाः प्रभूतास्त्रास्येन्द्रस्यस-
र्वदायङ्गभ्योधनदानमेवस्वभावावइत्यर्थः एवंसतिइदानींतनोऽपियजमानः स्तोतृभ्यःकृत्विभ्यो-
गोमतोगोसहितस्यवाजस्यान्नस्यपर्याप्तमधंनयंमंहते दक्षिणारूपेणददाति तदानींऊतयो-

बहुधनदानपूर्वकाणीन्द्रस्यास्मद्विषयाणिरक्षणानि विदस्यन्ति विशेषेण नोपक्षीयन्ते मधं रे-
क्णा इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसु मघशब्दः पठितः दातिदाशतीत्यादिषु दशसु दा-
नकर्मसु मंहतइति पठितम् ॥ पूर्वीः पुरुशब्दस्य बोधो गुणवचनादिति डीष् आद्यस्योकारस्य दीर्घ-
श्चान्दसः जसि दीर्घाजसि चेति निषेधबाधित्वा वाछन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् डीष्ः प्रत्ययस्व-
रेणोदात्तत्वम् । रातयः मन्त्रे वृषे पचमनविदभूवीराउदात्तइति किन उदात्तत्वम् । दस्यन्ति द-
सु उपपक्ष्ये दिवादिभ्यः श्यन् निघांतः । ऊतयः ऊतियुतोत्यादिना किञ्चुदात्तः । यदि निपातत्वा-
दाद्युदात्तः संहितायां निपातस्य चेति दीर्घत्वम् । स्तोतृभ्यः ण्त्स्नुतौ धात्वादेः षः सः टृचश्चि-
त्त्वादनोदात्तत्वम् । मंहते शपः पित्त्वादानुदात्तत्वम् तिङश्चलसार्वधातुकस्वरेण तिङ्तिङ्इति नि-
घातो न भवति निपातैर्यद्यदि हन्तेति निषेधात् ॥ ३ ॥

अभिप्लवषडहस्योक्त्येषु तृतीयसवनेच्छावाकस्य पुरांभिन्दुर्युवाकविरिति स्तोत्रियस्तु चः त-
थाचसूत्रितम्—एदूष्वित्युपक्रम्य पुरांभिन्दुर्युवाकविवर्षाससिराधस इति ।

तस्मिन्स्त्रुचे प्रथमां सूक्ते चतुर्थीष्टचमाह—

पुरांभिन्दुर्युवाकविरमितौ जाअजायत । इन्द्रो विश्वस्य क
र्मणो धर्ता वज्जी पुरुष्टुतः ॥ ४ ॥

पुराम् । भिन्दुः । युवा । कविः । अमितः ओजाः । अजायत । इन्द्रः ।
विश्वस्य । कर्मणः । धर्ता । वज्जी । पुरुष्टुतः ॥ ४ ॥

अयमिन्द्र उच्यमानगुणयुक्तोऽजायतसंपन्नः कीदृग्गुणकइति तदुच्यते पुरामसुरपुराणां
भिन्दुर्भेत्ता युवाकदाचिदपि वलीपल्लितादिवार्धकरहितः कविर्मधावी अमितौजाः प्रभूतबलः
विश्वस्य कर्मणः कृत्स्नस्य ज्योतिष्ठोमादेर्धर्ता पोषकर्ता वज्जी यजमानरक्षणार्थं सर्वदा वज्रयुक्तः
पुरुष्टुतः बहुविधे तत्तत्कर्मणि स्तुतः ॥ भिन्दुः भिदिर्विदारणे कुरित्यनुवृत्तौ पृभिदिव्यधिगृधि-
ष्विदिशिभ्य इति कुप्रत्ययः तस्य छान्दस्युभयथेति सार्वधातुकसंज्ञायां रुधादिभ्यः भ्रम मित्त्वाद्-
न्यादचः परो भवति भ्रसोरहोपः अनुस्वारपरसवर्णौ अचः परस्मिन् पूर्वविधाविति प्राप्तस्य स्था-
निवद्भावावस्य नपदानेत्यादिना निषेधः । युवा युमिश्रणामिश्रणयोः कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्वि-
धुमिति दिवइति कनिन् निष्वादाद्युदात्तः । कविः कुशब्दे अचइरितिङ् प्रत्ययस्वरः । अमितौजाः
अमितशब्दस्याव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । विश्वस्य
अशुपीत्यादिना कनिन् निष्वादाद्युदात्तः । कर्मणः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन् नित्स्वरः ।

धर्ता तुच् चित्त्वादन्तोदात्तः । वज्री मत्वर्थीयइनिः प्रत्ययस्वरः । पुरुषुतः स्तुतस्तोमयोश्च-
न्दसीतिषत्वम् बहुषुप्रदेशेषुस्तुतः थाथघञ्काजविवकाणामित्यन्तोदात्तत्वम् तृतीयासमासेहि
थाथादिस्वरापवादः तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टवमाह—

त्वं वलस्य गोमतोपावरद्विवो बिलम् । त्वादेवा अबिभ्युषस्तु
ज्यमानास आविषुः ॥ ५ ॥

त्वम् । वलस्य । गोऽर्मतः । अप । अवः । अद्विवः । बिलम् । त्वाम् ।
देवाः । अबिभ्युषः । तुज्यमानासः । आविषुः ॥ ५ ॥

वलनामकः कश्चिदसुरोदेवसंबन्धिनीर्गापहृत्य कस्मिंश्चिद्विलेगोपितवान् तदानीमिन्द्र-
स्तद्विलं स्वसैन्येन समावृत्य तस्माद्विलाद्वा निःसारयामास तदिदमुपाख्यानं—इन्द्रो वलस्य बिलमा-
पौर्णोदित्यादिब्राह्मणेषु मन्त्रान्तरेषु च प्रसिद्धम् । तदेतद्धृदिनिर्धायामंघ्रः प्रवर्तते हे अद्विवः वज्र-
युक्तेन्द्र त्वंगोमतो वलस्य गोभिर्युक्तस्य वलनामकस्यासुरस्य संबन्धिविलं अपावः स्वसैन्यमुखेना-
पावृतवानसि तदानीं तुज्यमानासो वलेनार्हस्यमाना देवा अबिभ्युषः त्वदीयरक्षया वलादभोताः
सन्तः त्वामाविषुः प्राप्तवन्तः ॥ अप निपातत्वादाद्युदात्तः । अवः वृज्वरणे लङ्सिप् इतश्चलोपः
स्वादिभ्यः भ्रुः तस्य बहुलं छन्दसीति लुक् गुणोपरत्वं हल्ङ्ङ्यादिलोपः विसर्जनीयः अडाग-
मः । अद्विवः अद्विरस्यास्तीति मतुप् छन्दसीरइति वत्वम् संबोधने उगिदचामिति नुम् ह-
ल्ङ्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ मतुवसोरुसंबुद्धौ छन्दसीतिरुत्वम् । बिलं नक्षिष्यस्यानिसन्तस्ये-
त्याद्युदात्तत्वम् । अबिभ्युषः जिभीभये लिट् द्विर्भावः अक्यासस्य ह्रस्वजशत्वे क्तुश्चेति लि-
टः कसुरादेशः क्वादिनियमात्पाठइद् बस्वेकाजाद्वसामिति नियमान्निवर्तते जसि सर्वनामस्था-
नेपि व्यत्ययेन भत्वाद्वासोः संप्रसारणं परपूर्वत्वं शासि वसि घसीनां चेति षत्वम् अचिभुधावित्यादि-
नामाप्तमियङादेशं बाधित्वा एरनेकाचइतियणादेशः नञ्समासः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
तुज्यमानासः तुजेर्हिसार्थात्परस्य कर्मणि लटः स्थानेशानच् सार्वधातुकेयगिति यक् तस्मादुपदे-
शादुत्तरस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वम् यकएवप्रत्ययस्वरः शिष्यते । आविषुः अवरक्षणादिषु
अस्माद्व्यर्थालुङोप्तिः तस्य सिज्ज्यस्तक्विदिभ्यश्चेति जुस् सिच् इडागमः आडजादीनामित्या-
डागमः आदेशप्रत्यययोरिति षत्वम् ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

तवाहंशूररातिभिः प्रत्यायं सिन्धुमावदन् । उपातिष्ठन्तगि
र्वणोविदुष्टेतस्यंकारवः ॥ ६ ॥

तव । अहम् । शूर । रातिभिः । प्रति । आयम् । सिन्धुम् ।
आवदन् । उप । अतिष्ठन्त । गिर्वणः । विदुः । ते । तस्यं ।
कारवः ॥ ६ ॥

हेशूर संग्रामेशौर्ययुकेन्द्र तवरातिभिः कर्मसु त्वदीयैर्धनदानैर्निमित्तभूतैः अहंहोताप्रत्या-
यं त्वापुनरागतोऽस्मि पुराबहुषुकर्मसुत्वत्तो धनस्यलब्धत्वादस्मिन्कर्मणिप्रत्यागमनमित्युच्यते
किं कुर्वन् सिन्धुस्यन्दमानं सोममावदन् सर्वतः कथयन् अस्मिन्सोमयागे त्वदीयां धनदान-
कीर्तिप्रकटयन् नित्यर्थः हे गिर्वणः गीर्भिर्वननीयेन्द्र कारवः कर्तारः ऋत्विग्यजमानाः उपातिष्ठ-
न्त पुराधनलाभार्थं त्वामुपस्थितवन्तः उपस्थाय च तस्य तादृशस्योदायोपेतस्य ते त्वधनदानं विदु-
र्जानन्ति गिर्वणसूशब्दयास्क इत्थं निब्रूते—गिर्वणादेवो भवति गीर्भिरेनं वनयन्तीति रेभोजरितेत्या-
दिषु त्रयोदशस्तोत्रनामसु कारुशब्दः पठितः ॥ तव युष्मदस्मदोर्दसीत्याद्युदात्तत्वम् । रातिभिः
मन्त्रेवृषेत्यादिना किञ्चुदात्तः । आयं इणोलङ् तस्थस्थमिपामित्यमादेशः अदिमभृतिभ्यः शपइ-
ति शपोलुक् आडागमः वृद्ध्यायादेशौ तिङ्तिङइति निघातः । सिन्धुं स्यन्दून्मसवणे निदित्यनु-
वृत्तौ स्यन्देः संप्रसारणं धश्चेत्युप्रत्ययो धकारश्चान्तादेशः नित्वादाद्युदात्तः । आवदन् वदव्य-
कायां वाचि लटः शतृ शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरणवशिष्यते
आडासहकुगतिप्रादय इति समासः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अतिष्ठन्त उपांन्मन्त्रकरणे इ-
त्यात्नेपदम् । गिर्वणः वनवणसंभक्तो असुन् आमन्त्रितस्य चेति निघातः । विदुः विदज्ञाने लट्
अदिमभृतिभ्यः शपइति शपोलुक् विदोलटोवेति म्नेरुस् पादादित्वाच्च निघातः संहितायां युष्मत्त-
त्तत्तुष्मन्तः पादमिति षत्वम् धृनाद्भूरित्युत्तरस्य तकारस्य षत्वम् तस्य सावेकाच इति विभक्तेरु-
दात्तत्वापां नगोऽन्वन्त्साववर्णेति निषिध्यते । कारवः कृवापाजीत्यादिना उण् प्रत्ययस्वरः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

मायाभिरिन्द्रमायिनं त्वं शुष्णमवातिरः । विदुष्टेतस्य मेधि
रास्तेषां श्रवांस्युत्तिर ॥ ७ ॥

मा॒याभिः । इन्द्र॒ । मा॒यिन॑म् । त्वम् । शु॒ष्णाम् । अ॒व । अ॒तिरः ।
वि॒दुः । ते । तस्य॑ । मे॒धिराः । तेषा॑म् । श्रवा॑ंसि । उ॒त् । ति॒र । ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं मायिनं नानाविधकपटोपेतं शुष्णं भूतानां शोषणहेतुमेतन्नामकमसुरं मायाभिः त-
त्पतिकूलैः कपटविशेषैः यद्वा तद्वधोपायगोचरप्रज्ञाभिः अवातिरः हिंसितवानसि एतच्च या-
स्केनोक्तम्—इन्द्रः शुष्णं जघानेति । शुष्णं पिपुमित्यादिमन्त्रे चायमर्थो विस्पष्टः ॥ मेधिराः मेधाव-
न्तो नुष्ठातारः तस्य तादृशस्य ते तव महिमानं विदुर्जानन्ति तेषां जानतामनुष्ठातॄणां श्रवांस्यन्ना-
नि उत्तिर वर्धय केतः केनुरित्यादिष्वेकादशसु प्रज्ञानामसु मायावयुनमिति पठितम् अवः शब्दं
यास्को निर्वक्ति—अव इत्यन्नाम श्रूयत इति सत इति ॥ मायाभिः माङ्माने माछायाससिस्-
स्योय इति प्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । मायिनं माया अस्यास्तीति मायी व्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः
प्रत्ययस्वरः । शुष्णं शुषशोषणे अस्मादन्तर्भावितण्यर्थान्दित्यनुवृत्तौ तृषिशुषिरसिभ्यः
किञ्चेतिनप्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तः । अतिरः तरतेर्लङ्ङित्ययेन शः तस्यङ्ङित्वेन गुणाभावात्
ऋत इदातो रिति इत्वम् रपरत्वम् । विदुष्टेतस्य गतमन्ने गतम् । मेधिराः मिधुमेधुमेधा हिंसनयोः
औष्णादिक इरन् नित्वादाद्युदात्तः । श्रवांसि नक्षिपयत्वादाद्युदात्तः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टमाह—

इन्द्र॒मीशा॑न॒मोर्ज॑सा॒भिस्तो॑मा॒ अनू॑षत । स॒हस्रं॑ य॒स्य रा॑त
य॒ उ॒त वा॒ सन्ति॑ भू॒यसीः॑ ॥ ८ ॥ २१ ॥

इन्द्र॑म् । ई॒शान॑म् । ओ॒र्जसा॑ । अ॒भि । स्तो॒माः । अ॒नूष॑त । स॒हस्र॑म् ।
यस्य॑ । रा॒तयः॑ । उ॒त । वा॒ । स॒न्ति । भू॒यसीः॑ ॥ ८ ॥ २१ ॥

स्तोमाः स्तोतारऋत्विजः ओजसाबलेन ईशानं जगतो नियामकमिन्द्रं अभ्यनूषत सर्वं
स्तुतवन्तः यस्येन्द्रस्य रातयो धनदानानि सहस्रं सहस्रसंख्योपेतानि सन्ति उतवा अथवा भू-
यसीः सहस्रसंख्याया अप्यधिकाः सन्ति तमिन्द्रमिति पूर्वत्रान्वयः ॥ इन्द्रं ऋज्वेत्त्यादिना र-
नित्वादाद्युदात्तः । ईशानं लटः शानच् अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् धातोर्नुदात्तेत्वात्
तास्यनुदात्तेदित्यादिना शानचोनुदात्तत्वम् । ओजसा नक्षिपयत्वादाद्युदात्तः । स्तोमाः अर्ति-
स्तुस्वित्यादिना मन्प्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तः । अनूषत णस्तुतौ णोनः लुङ् व्यत्ययेन सस्य

दादेशः सञ्ज्ञेः सित् अस्यधातोः कुटादित्वेन सित्चोङित्त्वाद्युदात्तभावः इडभावश्चान्दसः दीर्घ-
च अडागमः । सहस्रं कर्दमादीनां चेति द्वितीयाक्षरमुदात्तम् । रातयः मन्त्रे बृषेत्यादिना किञ्चु-
त्तः । उत प्रातिपदिकस्वरः । वा चादिरनुदात्तः । सन्ति प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् तिङ्ङित्तिङ्ङिति
धातोर्न भवति यद्वृत्तान्नित्यमिति निषेधात् सहि व्यवहितेऽपि भवतीत्युक्तम् । भूयसीः स-
सादतिशयेन बह्वचः भूयस्यः अत्र विभक्तव्यस्य सहस्रस्य संनिधिबलादुपपदत्वप्रतीतेः द्वि-
चनविभज्योपपदेतरबीयसुनाविति बहुशब्दादीयसुन् बहोर्लोपो भूचबहोरितीकारलोपः प्रकृते-
रुत्थादेशश्च ईयसुनो निच्वादाद्युदात्तत्वम् उगितश्चेति डीप् ॥ ८ ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे एकविंशो वर्गः ॥ २१ ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ सूक्तषट्कात्मके चतुर्थानुवाके अग्निदूतमित्यादिकस्य द्वादशार्चस्य सूक्तस्य कण्वपुत्रो-
द्धातिथिर्ऋषिः अपवादाभावादनुवर्तमानं प्राग्विचरण्यस्तूपादित्युक्तं गायत्रमेव छन्दः अग्निदेव-
ताकत्वं विस्पष्टं अतएवानुक्रम्यते—अग्निं द्वादशमेधातिथिः काण्व आग्नेयमग्निनेति पादोऽग्निदैवतो-
निर्मन्थ्य आहवनीयश्चेति विनियोगस्तु प्रातरनुवाके आग्नेयेऽक्रतौ गायत्रे छन्दस्य अग्निदूतमिति
सूक्तम् अथैतस्या रात्रेर्विवासकाले इति खण्डे—अग्निमीळे हिं दूतमिति सूत्रितम् तथा पृष्ठचषडह-
स्य द्वितीये हनिदमेव सूक्तमाज्यशस्त्रं पृष्ठचस्याभिष्वेनेनोक्ते अहनी इति खण्डे सूत्रितम्—अग्निदू-
तमिति द्वितीय इति दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीष्वग्निदूतमित्येका नमः प्रवक्त्रे इति खण्डे सूत्रितम्—ईळे-
णो नमस्यस्तिरोऽग्निदूतं वृणीमह इति ।

अस्मिन् सूक्ते प्रथमा मृचमाह—

अग्निदूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम् । अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ॥ १ ॥

अग्निम् । दूतम् । वृणीमहे । होतारम् । विश्ववेदसम् । अस्य ।
यज्ञस्य । सुक्रतुम् ॥ १ ॥

अग्नेर्दूतत्वमेतन्मन्त्रव्याख्याने तैत्तिरीयब्राह्मणे समाज्जायते—अग्निर्देवानां दूत आसीदुशनाः का-
पोऽमुराणामिति । तादृशं देवदूतमग्निं अस्मिन् कर्मणि वृणीमहे संभजामः कीदृशं होतारं देवा-

नामाह्वानातारं विश्ववेदसं सर्वधनोपेतं अस्यप्रवर्तमानस्ययज्ञस्यनिष्पादकत्वेन सुकृतुशोभनकर्माणं शोभनप्रज्ञेया मयमित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषुधननामसु वेदस्यशब्दःपठितः ॥ होतारं हेअस्पर्धायांशब्देच ताच्छ्रीत्यादिषुतृन् बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणपरपूर्वत्वे गुणः नित्वादाद्युदात्तः । विश्ववेदसं बहुवीहौविश्वंसंज्ञायामिति पूर्वपदान्नोदात्तत्वम् । अस्य ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । सुकृतुं कृत्वादयश्चेत्याद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

अग्निमग्निहवीमभिःसदाहवन्तविश्वपतिम् । हव्यवाहंपुरुषप्रियम् ॥ २ ॥

अग्निम् अग्निम् । हवीमभिः । सदा । हवन्त । विश्वपतिम् ।

हव्यवाहम् । पुरुषप्रियम् ॥ २ ॥

यद्यप्यग्निःस्वरूपेणैकएव तथापिप्रयोगभेदादाहवनीयादिस्थानभेदात्पावकादिविशेषणभेदाद्वा बहुविधत्वमभिप्रेत्याग्निमग्निमिति वीप्सा तं हवीमभिः आह्वानकरणैर्मन्त्रैःसदाहवन्त निरन्तरमनुष्ठातारआह्वयन्ति कीदृशं विश्वपतिं विशांप्रजानांहोत्रादीनां पालकम् हव्यवाहं यजमानसमर्पितस्यहविषोदेवान्प्रतिबोद्धारं अतएवपुरुषप्रियं बहूनांप्रीत्यास्पदम् ॥ अग्निमग्निं नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विर्भावः तस्यपरमाधेदितमित्युत्तरस्याधेदितसंज्ञायां अनुदात्तत्वेन उदात्तत्वम् । हवीमभिः हेअस्पर्धायांशब्देच आह्वानकरणभूतेषुमन्त्रेषुस्वव्यापारस्वातन्त्र्यात्कृतं त्वविवक्षया अन्येष्व्योऽपिदृश्यन्तइतिकर्तरिमनिन् तस्यछान्दसईडागमः बहुलंछन्दसीतिधातोः संप्रसारणं परपूर्वत्वम् गुणावादेशौ नित्वादाद्युदात्तत्वम् । सदा सर्वैकान्येत्यादिनासर्वशब्दात् संप्रत्ययः सर्वस्यसोन्यतरस्यादीतिसंभावः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । हवन्त हेओलट् झस्यान्तादेशः देरेत्वाभावश्छान्दसः शपि बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणं तिङ्ङितिङ्ङितिनिघातः । विश्वपतिं पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदमकृतिस्त्वरेप्राप्ते परादिश्छन्दसिबहुलमिति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । हव्यवाहं वहप्राप्ते वहश्चेतिष्वप्रत्ययः कृदुत्तरपदमकृतिस्त्वरेत्वम् । पुरुषांप्रियं समासान्नोदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

अग्नेविवाँइहावहजज्ञानोवृक्तबर्हिषे । असिहोतान् ईड्यः ॥ ३ ॥

अग्ने । देवान् । इह । आ । वह । जज्ञानः । वृक्तबर्हिषे । अस्मि ।
होता । नः । ईड्यः ॥ ३ ॥

हेअग्रे जज्ञानः अरण्योरुत्पन्नस्त्वंवृक्तबर्हिषेआस्तरणार्थं छिजेनबर्हिषायुक्तायतंयज-
 णानमनुग्रहीतुमिहकर्मणिहविर्भुजोदेवानावह नोऽस्मदर्थंहोता देवानामाह्वाता त्वमीदृचःस्तु-
 पोऽसि ॥ देवानित्यत्रसंहितायां दीर्घादटिसमानपादेइतिरुत्वम् आतोटिनित्यमित्यनुनासिक-
 भावः । जज्ञानः जनीमादुर्भावे लटःकानच् गमहनेत्युपधालोपः द्विर्वचनेचीतितस्यस्थानिव-
 द्वावाद्विर्वचनम् चित्त्वादन्तोदात्तः । वृक्तबर्हिषे ओवश्चूछेदने निष्ठेतिक्प्रत्ययः यस्यविभाषे-
 तीदृमतिषेधः वृक्तंबर्हिर्यजमानाय येनवाक्प्रतिजा बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतित्स्वरः । असि अस्तेः
 सिप् अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् तासस्त्योर्लोपइतिसकारस्यलोपः पादादित्वान्निघातः ।
 होता ह्ययतेस्ताच्छील्यदिषुतु बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणम् निच्चादाद्युदात्तः । ईदृचः ईदृ-
 स्तुतौ ऋहलोर्ण्यत् तित्स्वरितिप्राप्ते ईडवंदवृशंसदुहण्यतइत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

तौउशनोविबोधययदभेयासिदूत्यम् । देवैरासंत्तिबर्हिषि ॥ ४ ॥

तान् । उशतः । वि । बोधय । यत् । अग्रे । यासि । दूत्यम् । देवैः ।
 आ । संत्ति । बर्हिषि ॥ ४ ॥

हेअग्रेयद्यस्मात्कारणात् दूत्यंयासि देवानांइतकर्मप्राप्तेषु तस्मात्कारणादुशतोहविः
 णयमानान्तांदेवान् हविःस्वीकारार्थं विबोधय विबोध्यच बर्हिष्यस्मिन्कर्मणिर्देवैःसह-
 णसि आसीदआगत्योपविश ॥ तान् दीर्घादटिसमानपादेइतिसंहितायांरुत्वम् आतोटि-
 त्यमित्यनुनासिकभावः । उशतः वशकान्तौ लटःशतृ अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक्
 हिष्येत्यादिनासंप्रसारणम् शतुरनुमोन्धजादीइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । यासि यद्धृत्तान्नि-
 णमितिनिघातप्रतिषेधः । दूतस्यभागःकर्मवादूत्यं दूतस्यभागकर्मणीइतियत् तस्यतित्स्वरि-
 णपादात्वेन यतोनावइतिप्राप्तमाद्युदात्तत्वम् सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइतिनिवर्तते अत-
 स्तत्स्वरितमित्येवभवति शेषनिघातः । संत्ति सीदसि षड्विशरणगत्यवसादनेषु लटःसिप्
 णपोबहुलंछन्दसीतिलुक् नलुमताङ्गस्येतिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् प्राप्तेत्यादिनासीदादेशोणभव-
 ते । बर्हिषि बृहबृहिबृद्धौ बृहर्नलोपश्चेतिइतिप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणइकारउदात्तः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

पृताहवनदीविषःप्रतिष्मरिषतोदह । अग्रेत्वारंभस्विनः ॥ ५ ॥

घृतऽआहवन । दीदिवः । प्रति । स्म । रिषतः । दह । अग्ने ।

त्वम् । रक्षस्विनः ॥ ५ ॥

हेघृताहवन घृतेनाहूयमानदीदिवोदीप्यमानाग्ने त्वं रक्षस्विनोरक्षोयुक्तान् रिषतोर्हिंसा-
नशत्रून्प्रतिअस्माकंप्रतिकूलान् दहस्म सर्वथाभस्मीकुरु ॥ घृतेन आहूयतेऽस्मिन्नितिकरणाधि-
करणयोश्चेत्यधिकरणेऽप्युद् अत्रजुहोतेरविवक्षितकर्मत्वेनाकर्मकत्वाद् घृतस्यकरणत्वमेव न-
तुकर्मत्वम् अतो नैषा तृतीयाचहोश्छन्दसीतिकर्मणि तृतीया किंतु कर्तृकरणयोस्तृतीयेतिकरण-
वाचिन्येव अतः कर्तृकरणेकृता बहुलमिति समासः तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरपवादे ऊदुत्तरपदप्रकृ-
तिस्वरेप्रातिपदिकावस्थायामेव कृते सति पश्चाद्विभक्तावुत्पन्नायामामञ्चितस्य चेत्याद्युदात्तत्वम् ।
दीदिवः दीव्यतेर्लिटः कसुः तस्य वस्वेकाजाद्वसामिति नियमादिङभावः द्विर्वचनं हलादि-
शेषः उत्तरवकारस्य लोपोव्योर्वलीतिलोपः कसुः किच्चादुणाभावः तुजादीनां दीर्घोऽप्या-
सस्येति दीर्घत्वमप्यासस्यासंबुद्धौ उगिदचामिति नुम् संयोगान्तस्य लोपइतिसकारलोपे न-
कारस्य मतुवसोरुसंबुद्धौ छन्दसीतिरुत्वम् विसर्गः पदात्परत्वादामञ्चितनिघातः ननु पूर्वामञ्चित-
स्याविद्यमानत्वाद् पादादित्वेन निघातोपपत्तिः न च नामञ्चिते समानाधिकरणे सामान्यवचनमि-
त्यविद्यमानत्वप्रतिषेधः उभयोरभिपदविशेषणत्वेन विशेषवचनत्वाद् अतएव परस्परमनन्वयेना-
सामर्थ्यात्समर्थः पदविधिरिति च नियमात्पूर्वस्य न पराङ्गवद्भावः येनैकपद्येन निघातः स्यादतएव ही-
डेरन्तेदिते सरस्वतीत्यादौ पृथक्पृथगाद्युदात्तत्वमिति । उच्यते—अत्र दीदिवइति नामिपदस्य
विशेषणं किन्तु घृताहवनपदस्यैव द्योतनार्थं घृताहवनइति विशेष्यत्वेन विवक्षितत्वाद् विशिष्टस्य
तु पश्चादभि विशेषणता तत्र दीदिवः पदं प्रति घृताहवनपदस्य विशेष्यत्वान्नामञ्चिते समानाधिक-
रणे इत्यविद्यमानत्वप्रतिषेधान्निघातोपपत्तिः अतएव परस्परविशेषणविशेष्यभावेन सामर्थ्या-
त्सुबामञ्चिते इति पराङ्गवद्भावो विशेषनिघातेनापि स्वरोपपत्तिरिति ईडेरन्तइत्यादौ तु नैव परस्परान्वय-
इति वैषम्यम् । रिषतः रुषरिषां हिंसार्था इति भौवादिकस्य लटः शत्रादेशे शपि छान्दसो गुणाभावः
तौदादिकस्य वारुशरिषां हिंसायामित्यस्य छान्दसं षत्वम् विकरणस्य शस्यङित्वाद्गुणाभावः । र-
क्षसूत्राद्वा दस्मायामेधास्रजो विनिरिति मतवर्था यो विनिः तस्य प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

अभिमन्थने अभिनामिः समिध्यत इत्येषानुवचनीया प्रातर्वैश्वदेव्यादिषितइति खण्डे स-
न्वितम्—अभिनामिः समिध्यते त्वं स मे अभिनेति एषैवाभिमतइत्यस्यानुवाक्या अथाग्नेय्यइति ख-
ण्ड अस्मावभिप्रणयनइत्युपक्रम्य सन्वितम्—यद्वो वयं प्रमिनामव्रतान्यभिनामिः समिध्यत इति ।

तामेतां षष्ठीमृचमाह—

अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा । हव्यवाद् जुह्वास्यः ॥ ६ ॥ २२ ॥

अग्निना । अग्निः । सम् । इध्यते । कविः । गृहपतिः । युवा ।

हव्यवाद् । जुह्वास्यः ॥ ६ ॥ २२ ॥

अग्निराहवनीयाख्यः स्वस्मिन्वक्षिप्यमाणेनाग्निरानिर्मध्येन प्रणीतेन वा सह समिध्यते सम्-
म्यदीप्यते कीदृशोऽग्निः कविर्मधावी गृहपतिर्यजमानगृहस्यपालकः युवा नित्यतरुणः ह-
व्यवाद् हविषोवोढा जुह्वास्यः जुहूरूपेण मुखेन युक्तः ॥ गृहपतिः पत्यावैश्वर्ये इति पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् । युव युमिश्रणे कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिव इति कनिन् नित्वा-
दाद्युदात्तः । हव्यं वहतीति हव्यवाद् वहश्चेति णिवप्रत्ययः णित्वादुपधावृद्धिः गतिकारकोप-
दात्तदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जुह्वास्यः हूयतेऽनयेति जुहूः हुवः श्लुवच्चेति क्तिप् तत्तन्जियो-
गादीर्षश्च श्लुवद्भावाद्धिर्भावः श्रुत्वजश्चे प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । जुहूरास्यं यस्येति व-
हुमीहौर्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते शेषनिघातः यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽ-
नुदात्तस्येत्याकारः स्वरितः ॥ ६ ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे द्वाविंशोऽवर्गः ॥ २२ ॥

सूक्ते सप्तमीमृचमाह—

कविमग्निमुपस्तुहि सत्यधर्माणमध्वरे । देवममीव चातनम् ॥ ७ ॥

कविम् । अग्निम् । उप । स्तुहि । सत्यधर्माणम् । अध्वरे ।

देवम् । अमीव चातनम् ॥ ७ ॥

हेस्तोत्रसंघ अध्वरेऋतौ अग्निमुपस्तुहि उपेत्य स्तुतिं कुरु कीदृशं कविमेधाविनं सत्यधर्मा-
णंसत्यवदनरूपेण धर्मेणोपेतं देवं द्योतमानं अमीव चातनं अमीवानां हिंसकानां शत्रूणां रोगाणां
वाघातकम् ॥ सत्यधर्मे यस्येति सत्यधर्मा धर्मादिनिच्चेकवलादित्यनिच्समासान्तः अन्तःपदेन त-
स्य समासत्वाभिधानाद् बहुमीहौर्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वशेषनिघातेनानुदात्तत्वम् । अमीवशब्दः
अमरोगे इत्यस्मात् शेषयङ्गिह्वामीवा अपामीवा इति वन्यत्यये ईडागमे च निपातो नित्वादाद्युदात्तः
स्ते च देवा चने चेत्यस्माद्धिसार्थाणि जन्ताभन्यादित्वात्त्युः योरनादेशः णेरनिटीति णेर्लोषः
लिपीति घातोरकारस्योदात्तत्वम् नच स्वरेकर्तव्ये णिलोपस्य स्थानि वद्भावः नपदान्तद्विर्बचनेत्या-
दिनाप्रतिषेधाद् अमीवान् चातन इति समासे क्कुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

यस्त्वामग्नेहविष्पतिर्दूतदेवसपर्यति । तस्यस्मप्राविताभव ॥ ८ ॥

यः । त्वाम् । अग्ने । हविःऽपतिः । दूतम् । देव । सपर्यति ।

तस्य । स्म । प्रऽअविता । भव ॥ ८ ॥

हेअग्नेदेव योहविष्पतिर्यजमानः देवदूतत्वासपर्यति परिचरति तस्ययजमानस्य प्राविता भवस्म अवश्यंरक्षकोभव ॥ हूयतइतिहविः अर्चिशुचीत्यादिनाइसिः प्रत्ययस्वरेणइकार-उदासः हविषःपतिः हविष्पतिः नित्यंसमासेनुचरपदस्थस्येतिषत्वम् पत्यावैश्वर्येइतिपूर्व-पदप्रकृतिस्वरत्वम् । सप्रशब्दात्कण्डादिभ्योगितियक् धातुप्रकरणात् गुणप्रतिषेधाद्यथा-द्यकःकित्वाच्चसप्रशब्दस्यधातुत्वात्ततोविहितस्ययकार्धधातुकत्वेसति अतोलोपइत्यलोपः सनाद्यन्ताधातवइतिधातुसंज्ञायांतिप् कर्तरिशप् तस्मिन्पूर्वस्यातोगुणेइतिपरपूर्वत्वम् यकःप्रत्यय-स्वरेणोदात्तत्वं शपासहएकादेशस्यएकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तत्वम् तिङ्कुटिङइतिनिघातो-नभवति यद्वृत्तान्नित्यमितिप्रतिषेधात् ॥ ८ ॥

गार्हपत्याहवनीययोः परस्परसंसर्गेषिहितस्यहविषोयाज्या योअग्निदेववीतयइत्येषा अथाग्नेयइष्टयइतिखण्डेस्तूत्रितम्—योअग्निदेववीतयेकुवित्सुनोगविष्टयइति ।

तामेवांयाज्यांस्तूक्तगतांनवमीष्टचमाह—

योअग्निदेववीतयेहविष्मोआविवासति । तस्मैपावकमृळय ॥ ९ ॥

यः । अग्निम् । देवऽवीतये । हविष्मान् । आऽविवासति ।

तस्मै । पावक । मृळय ॥ ९ ॥

हविष्मान्हविर्युक्तोयोजमानोदेववीतये देवाभांहविर्भक्षणहेतुयागार्थं अग्निमाविवास-ति अग्नेः समीपेविशेषेणागत्यपरिचर्याकरोति हेपावकाग्ने तस्मैमृळय तंयजमानंसुख्य ॥ देववी-तये बीगतिप्रजनकान्त्यसनत्वादनेषु इत्यस्मादसनार्थावकिन् देवानांवीतिर्यस्मिन्यागेसदेववीगि-बहुमीहोपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नक्षिष्यस्यानिसन्तस्येतिपर्युदासाद्यविःशब्दोन्तोदात्तः म-तुपःसंधानुदात्तत्वात्सएवशिष्यते । आविवासति वागतिगन्धनयोः अस्मादन्तर्भाषितण्य-थार्थागमयितुमिच्छतीत्यर्थेसन् आह्वानेच्छापरिचर्यापार्थवस्यतीक्ष्णिविवासतिशब्दःपरिच-

विनिर्घटौपठितः द्विर्भावः अस्यासस्यह्रस्वः सन्यतइतिइत्वम् अत्रित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम्
तद्वृत्तिङइतिनिघातोऽनभवति यद्वृत्तान्नित्यमितिप्रतिषेधात् तिङिचोदात्तवतीत्याङोनिघातः
अहसुपेत्यत्रसहेतियोगविभागादाङ्स्तिङासहसमासे समासान्तोदात्तत्वमात्रे परादिभ्यश्चन्दसिब-
लमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तस्मै क्रियाग्रहणकर्तव्यमिति संपदानेचतुर्थी ॥ ९ ॥

पवमानेष्टावग्नेः पावकस्यानुवाक्या सनः पावकदीदिवइति पौर्णमासेनेष्टिपशुसोमाउपदिष्टा-
वित्पण्डेस्तुत्रितम्—सनः पावकदीदिवोऽग्नेः पावकरोचिषेति ।

तामेतामनुवाक्यां सूक्तगतां दशमीं च माह—

सनः पावकदीदिवोऽग्नेर्देवाँ इहावह । उपयज्ञं हविश्च नः ॥ १० ॥

सः । नः । पावकः । दीदिवः । अग्ने । देवान् । इह । आ ।

वह । उप । यज्ञम् । हविः । च । नः ॥ १० ॥

हेदीदिवो दीप्यमानपावक शोधकाग्नेस्त्वं नोऽस्मदर्थं इह देवयजनदेशे देवानावह ततो नोऽ-
स्मदीयं यज्ञं तत्रत्यं हविश्च उप देवसमीपे मापयेति शेषः ॥ दीदिवः दिवुक्तीडादौ छन्दसिलुङ्गल्-
लिट् इति वर्तमाने लिट् कसुः द्विर्भावः हलादिशेषः गुजादीनां दीर्घाभ्यासस्येत्यभ्यासस्य दीर्घत्व-
म् वस्वेकाजाद्वसामिविनियमाद्वसोरिट्प्रतिषेधः उत्तरवकारस्य लोपोऽप्योर्बलीति वकारलोपः
किंत्वाद्गुणाभावः संबुद्धौ उगिदचामिविनुम् हल्ङ्ङादिलोपः संयोगान्तलोपः मनुषसोरिति-
रुत्वं विसर्गः । अग्ने पादादित्वान्ननिघातः । देवान् इहेत्यत्र दीर्घादित्समानपादे इतिरुत्वम् आतो-
दिनित्यमित्याकारस्यानुनासिकः भोभ्रगोअघोअपूर्वस्य योशीतिरोर्यकारः लोपः शाकस्यस्ये-
तियकारलोपः तस्यासिद्धत्वाद्गुणोऽनभवति । इह इदमोहइतिसम्यन्ताद्धप्रत्ययः इदमइश् वद्धि-
तान्तत्वात्पातिपदिकत्वे सुपोभावुपातिपदिकयोरितिसम्यन्तालुक् वद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्य-
यसंज्ञायां अव्ययादापस्तुपइत्युत्तरस्याः सप्तम्यालुक् अकारः प्रत्ययस्त्वरेणोदात्तः ॥ १० ॥

एकादशीं च माह—

सन्तस्तवान् आभर्गयन्नेण नवीयसा । रयिर्वीरवतीमिषम् ॥ ११ ॥

सः । नः । स्तवानः । आ । भर् । गायन्नेण । नवीयसा ।

रयिम् । वीरवतीम् । इषम् ॥ ११ ॥

हेअग्ने नवीयसानवतरेणपूर्वकैरप्यसंपादितेनगायत्रेणगायत्रीछन्दस्केनानेनसूक्तेनस्तवानः
स्तूयमानः सत्वंनोऽस्मदर्थं रयिंधनं वीरवतीं शूरपुत्रप्रभृत्यपत्ययुक्तां इषमचंच आभर संपा-
दय ॥ स्तवानः ह्युस्तुतौ धात्वादेःषःसः स्वरितजितइत्यात्मनेपदम् लटःशानच् कर्तरिशप् व-
हुलंछन्दसीतिलुगभावः गुणावादेशौ आनेमुगितिमुग्रभवति अनित्यमागमशासनमित्यागमानु-
शासनस्यानित्यत्वात् शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् शानचश्चित्त्वादान्तोदात्तस्यअदुपदेशाच्छपः पर-
त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् धातुस्वरएवशिष्यते । भर ह्रग्रहोर्भिश्छन्दसीतिभत्वम् । गायत्रे-
ण गायत्र्याःसंबन्धिगायत्रं तस्येदमित्यण् प्रत्ययस्वरः । नवीयसा नवशब्दादातिशायनिकई-
यसुन्यत्ययः निच्वादाद्युदात्तः । वीरवतीं मतुमङीपोः पित्त्वादनुदात्तत्वम् अकारःप्रातिपदिक-
स्वरेणोदात्तः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

अग्नेशुक्तेणशोचिषाविश्वाभिर्देवहूतिभिः । इमंस्तोमं

जुषस्वनः ॥ १२ ॥ २३ ॥

अग्ने । शुक्तेण । शोचिषा । विश्वाभिः । देवहूतिभिः । इमम् ।

स्तोमम् । जुषस्व । नः ॥ १२ ॥ २३ ॥

हेअग्ने शुक्तेणशोचिषात्वदीयश्वेतवर्णदीप्त्या विश्वाभिर्देवहूतिभिः त्वत्कृतसर्वदेवताह्वानसा-
धनस्तोत्रैश्चयुक्तस्त्वंनोऽस्मदीयमिमंस्तोमंस्तोत्रविशेषंजुषस्वसेवस्व ॥ विश्वशब्दोविशेःकृन्नतो-
निच्वादाद्युदात्तः । देवहूतिभिः देवशब्दःपचाद्यजन्तः चित्त्वादान्तोदात्तः देवानांहूतयआह्वाना-
न्यासुस्तुतिष्वितिदेवहूतयःस्तुतयः बहुव्रीहौपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् । स्मूयतेऽनेनेतिस्तोमः अर्ति-
स्तुत्वित्यादिनामन् निच्वादाद्युदात्तः ॥ १२ ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेत्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

सुसमिद्धइत्यादिकंद्वादशर्चमापीसूक्तम् तस्यकाण्वोमेधातिथिर्ऋषिः गायत्रंछन्दः प्रत्यु-
चंप्रतीयमानाःसुसमिद्धतनूनपादादिकाद्वादशदेवताः तथाचानुक्रमणिकायामृक्संख्याष्टर्षिंछ-
न्दश्चानुवृत्तिबलात्सिद्धवत्कृत्य देवताउदाहृताः सुसमिद्धइतीभ्यः समिद्धोवाग्निस्तनूनपात्राशं-
सइन्द्रोवर्हिर्देवीद्वारउषासानकदैव्यौहोतारौरुपचेतसौतिसोदेव्यःस्वरस्वतीळाभारस्यस्त्वष्टावन-
स्पतिःस्वाहाकृतयइतिप्रत्युचंदेवताएतदापीसूक्तमिति । विनियोगस्तु—पशौसुसमिद्धोनआव-
हेतिकाण्वमापीसूक्तम् एकादशमयाजाइतिखण्डेस्तुवितम्—समिद्धोअद्येतिसर्वेषांयथर्षिवेति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमाष्टकमाह—

सुसमिद्धो न आवहवेवाँ अग्ने ह विष्मते । होतः पावक यक्षि च ॥ १ ॥

सुसमिद्धः । नः । आ । वह । देवान् । अग्ने । ह विष्मते ।
होतरिति । पावक । यक्षि । च ॥ १ ॥

हे अग्ने सुसमिद्धो नाम कस्त्वं नोऽस्मदीयाय ह विष्मते यजमानाय तदनुग्रहार्थं देवानां वह हे-
तुशोधक होतः होमनिष्पादकाम् यक्षि च यज च ॥ सुसमिद्धः समः क्रियाविशेषणत्वेन गतिसं-
त्वात्मादिसमासः शोभनवाचिनः सुशब्दस्य तु विशेषणं विशेष्येण बहुलमितिसमिद्धपदेन
प्रधारयः समासः सुशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तः कर्मधारये निष्ठेति पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम्
याविशेषणत्वे हि सुशब्दस्य गतित्वात्मादिसमासे गतिरनन्तर इतिसमोप उदात्तत्वम् तदेव बहु-
लपदमकृतिस्वरत्वेन स्थास्यतीति सुशब्दोऽनुदात्तः स्यात् । देवान् अग्ने पूर्ववद्देवानुनासिके ।
विष्मते हविरस्यास्तीति मतुष तसौमत्वर्थे इति भत्वेन पदत्वस्य बाधितत्वात् न रूत्वम् । होतः पा-
कशब्दयोरामञ्चितयोः पृथक् पृथगेव क्रियान्वये परस्परसामर्थ्यात् पराङ्मवद्भावाच्च तन्निबन्धनमै-
स्वर्यम् न च द्वितीयस्यामञ्चितस्याष्टमिकनिघातेनैकस्वर्यम् आमञ्चितपूर्वमविद्यमानवदि-
पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वेन पदात्परत्वाभावादादित्वाच्च परस्परसामानाधिकरण्येऽपि होतरित्यस्य
विशेषणत्वे समानमेवाविद्यमानवत्त्वम् अतएवाविद्यमानवत्त्वात्सामर्थ्येऽपि न पराङ्मवद्भावेति नै-
स्वर्यसिद्धिः अतो होतरिति विशेष्यम् अतः पुनातीति पावक इत्यवयवमसिद्धिस्वीकारेण
विशेषणत्वाद्धोतरिति विशेष्यम् तच्च सामान्यवचनमिति नामञ्चिते समानाधिकरणे इत्यविद्यमानव-
चनविषेधात् पदात्परत्वादपादादित्वाच्च द्वितीयामञ्चितस्याष्टमिकनिघातेन वा पराङ्मवद्भावे सति
प्रेषनिघातेन वा सवर्णानुदात्तत्वसिद्धिः । यक्षि यजेल्लोटः सिपि बहुलं छन्दसीति शपोलुक् वश्वादिनाष-
चम् षष्ठोऽङः सीति कत्वम् सोर्हिरादेशश्छान्दसत्वाच्च भवति सिपिः पितृत्वेनानुदात्तत्वाद्धातुस्वरएव
शिष्यते न च तिङ्मुतिङ् इति निघातः पूर्वस्य पावकेत्यामञ्चितस्याविद्यमानवत्त्वेन पदात्परत्वात् अत-
एव तस्याव्यवधायकत्वेन होतरित्यपेक्ष्य इति निघातः स्यादिति चेत् न यक्षिपदापेक्षया होतरित्यस्या-
पि पूर्वत्वेनाविद्यमानत्वात् ननु नामञ्चिते समानाधिकरणे इति तस्य निषिद्धमविद्यमानवत्त्वम् न च पा-
वकपदस्याविद्यमानवत्त्वेन समानाधिकरणपरत्वाभावः यक्षिपदस्यैव हिकार्यमिति पावकपदपूर्व-
त्वादविद्यमानवत्त्वात् । होतः पदकार्यमविद्यमानवत्त्वमतिषेधं प्रति तु परत्वाद्धिद्यमानवदेवेति प्रवत्ये-

बहोतरित्यस्याविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः अतस्तस्यविद्यमानवत्त्वात्तदपेक्षयायक्षीत्यस्यनिघातः प्रा-
मोत्येव सत्यम् अत्रयक्षीत्यस्यचशब्दपरत्वाच्चादिषुचेतिनिघातप्रतिषेधोभविष्यतीत्यदोषः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

मधुमन्तंतनूनपाद्यज्ञदेवेषुनःकवे । अद्याकृणुहि वीतये ॥ २ ॥

मधु॑मन्तम् । त॒नू॒न॒पा॒त् । य॒ज्ञम् । दे॒वेषु॑ । नः॒ । क॒वे॒ । अ॒द्य ।
कृ॒णु॒हि । वी॒तये॑ ॥ २ ॥

हेकवे मेधाविन् अग्नेतनूनपादेतन्नामकत्वं अद्यास्मिन्दिनेनोऽस्मदीयं मधुमन्तरसक्तं
यज्ञंहविः वीतयेभक्षणार्थं देवेषु कृणुहि कुरु प्रापयेत्यर्थः ॥ मधुमन्तं फलिपादिनिमि-
मनिजनांगुक्षपटिनाकिधतश्चेति मन्यतेरुप्रत्ययोधकारश्चान्तादेशः निदित्यनुवृत्तेः प्रत्यय-
स्यनित्वादाद्युदात्तोमधुशब्दः । तनूनपात् आमन्त्रितनिघातः । अद्य सद्यःपरुत्परातीत्यादिना
अस्मिन्कालेइत्यर्थेद्यप्रत्ययान्तोनिपातितःप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्य-
यत्वादन्ययादाप्सुपइत्युपरिसप्तम्यालुक् संहितायामन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घत्वम् कृणुहि कृ-
विहिंसाकरणयोश्च इदितोनुम्धातोरितिनुम् लोटःसेहिंरादेशः धिन्विक्कृण्व्योरचेतिशपोषा-
दोषिकरणउप्रत्ययः तत्सन्धियोगेनचवकारस्यअकारः तस्यातोलोपइतिलोपः तस्यस्थानि-
षद्भावाल्घूपधगुणोभभवति उतश्चप्रत्ययादसंयोगपूर्वादितिहेतुर्गुणभवति उतश्चप्रत्ययाच्छन्दो-
षावचनमितिवचनाद् विङ्कृतिङइतिनिघातः । वीतये मध्वेवृषेषपचमनविद्भूवीराउदात्तइति
किञ्चुदात्तः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

नराशंसमिहप्रियमस्मिन्यज्ञउपह्वये । मधुजिह्वं हविष्कृतम् ॥ ३ ॥

नरा॑शंसम् । इ॒ह । प्रि॒यम् । अ॒स्मिन् । य॒ज्ञे । उप॑ । ह॒व्ये ।
मधु॑जिह्वम् । ह॒विः॑कृतम् ॥ ३ ॥

इहदेवयजनदेशेअस्मिन्प्रवर्तमानेयज्ञेनराशंसमेतन्नामकमग्निं उपह्वयेआह्वयामि की-
दृशंमियं देवानामीतिहेतुं मधुजिह्वं मधुरभाषिणिहोपेतं माधुर्यंसास्वादकजिह्वोपेतंवा हविष्कृतं
हविषोनिष्पादकम् ॥ नरशब्दोन्मनयेइत्यस्मादबन्तः प्रत्ययस्यपित्वाद्धातुस्वरएवशिष्यते शं-
सत्यस्मिन्चितिशंसः हलभेत्यधिकरणेघञ् नराणांशंसइतिसमासे कृद्गुत्तरपदमकृत्स्वरत्वेयोगे

उभेवनस्पत्यादिषुयुगपेदितिपूर्वोत्तरपदप्रकृतिस्वरेभवतः अतएववनस्पत्यादिषुपाठान्नरशब्द-
स्यदीर्घत्वम् । इह इदमोहइतिहप्रत्ययः इदमइतितीशादेशः प्रत्ययस्वरः । प्रियम् प्रीणातीति-
प्रियः इगुपधज्ञामीकिरःकइतिकः प्रत्ययस्वरः । अस्मिन् ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्त-
त्वम् । ह्वये निघातः । मधुशब्दस्यआद्युदात्तत्वमुक्तम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणसएवशिष्य-
ते । हविष्कृतं हविःकरोतीतिहविष्कृत् किपिहस्वस्यतुक् नित्यंसमासेनुत्तरपदस्थस्येतिषत्वम्
कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

अग्नेसुखतमेरथेदेवोईळितआवह । असिहोतामनुहितः ॥ ४ ॥

अग्ने । सुखतमे । रथे । देवान् । ईळितः । आ । वह । असि
होता । मनुःहितः ॥ ४ ॥

इदंशब्दाभिधेयहेअग्ने ईळितोऽस्माभिःस्तुतःसन् सुखतमेअतिशयेनसुखहेतौ कस्मि-
न्निधये देवान्स्थापयित्वाकर्मभूमावावह (इदंशब्दाभिधेयत्वमत्रसूचयितुंईडितइतिविशेषणम्
मनुहितः मनुनामघ्नेणमनुष्येणवायजमानादिरूपेणहितोत्रस्थापितः त्वंहोतादेवानामाह्वातासि
सुखतमेसुखमस्मिन्नस्तीतिमतुष तस्यगुणवचनेभ्योमतुषोलुग्वक्तव्यइतिलुक् अतिशयेनसुखःसु-
खतमः तमपोनुदात्तत्वात्प्रातिपदिकस्वरः । रथे रमुक्रीडायां रमन्तेऽस्मिन्नितिरथः हनिकुषिनी-
रमिकाशिष्यः कथन्नितिकथन् एकाचउपदेशेऽनुदात्तात् इतीदमतिषेधः अनुदात्तोपदेशेत्यादि-
नामकारलोपः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । ईडितः ईडस्तुतौ निष्ठेतिकः इडागमः तस्य आगमाअनुदा-
त्ताइत्यनुदात्तः प्रत्ययस्वरः । देवानितिनकारस्यसंहितायांदीर्घादटिसमानपादेइतिरुत्वम् आतो-
टिनित्यमित्याकारस्यानुनासिकभावः भोभगोअघोइत्यादिनारोर्यत्वम् तस्य लोपःशाकल्यस्येति
यलोपः तस्यासिद्धत्वादादुपोनभवति । आ निपातत्वादाद्युदात्तः । असि असभुवि लटःसिप्
अदिमभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् तासस्त्योर्लोपइतिसकारस्यलोपः । होता ताच्छील्येतृत् सौ
कदुशनइत्यादिनाअनङ् डित्वादन्तादेशः अमृन्नित्यादिनाउपधादीर्घः हल्ङ्यादिलोपौ निच्वा-
दाद्युदात्तः । मनुहितः मन्यतइतिमनुः मनज्ञाने शूस्वृस्त्रिह्रिचप्यसिबसिहनिक्किदिबन्धिमनि-
भ्यश्चेत्युपत्ययः तत्रनिदित्यनुवृत्तेर्निच्वादाद्युदात्तः हितः दधातेर्धातोर्निष्ठेतिकर्मणिक्तः दधाते-
र्हितितिहिरादेशः मनुनाहितइतिसमासे तृतीयायाःस्थानेसुपांसुलुगित्यादिनासुइत्यादेशः तस्य
रुत्वं लुगभावश्छान्दसः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

स्तृणीत बर्हिः । आनुषक् । घृतः पृष्ठम् । मनीषिणः । यत्रा मृतस्य चक्षणम् ॥ ५ ॥

स्तृणीत । बर्हिः । आनुषक् । घृतः पृष्ठम् । मनीषिणः । यत्र ।

अमृतस्य । चक्षणम् ॥ ५ ॥

हेमन्त्रीषिणो बुद्धिमन्तऋत्विजः बर्हिर्दग्धं स्तृणीत वेदेरुपर्याच्छादयत अत्रापि बर्हिनाम्-
कोऽग्निः सूच्यते कीदृशं बर्हिः रास्तरणीयम् आनुषक् अनुक्रमेण सक्तं परस्परसंबद्धम् घृतपृ-
ष्ठं घृतपूर्णानां सुचां बर्हिष्यासादितत्वात् घृतं पृष्ठं उपरिभागे यस्य बर्हिषः तत् घृतपृष्ठं यत्र यस्मि-
न् बर्हिषि अमृतस्यामृतसमानस्य घृतस्य चक्षणं दर्शनं भवति यद्वा मरणरहितस्य देवस्य बर्हिनां
मकस्याग्नेर्दर्शनं भवति तद् बर्हिः स्तृणीतेति पूर्वत्रान्वयः ॥ स्तृणीत स्तृञ् आच्छादने लोपमध्य
मपुरुषस्य बहुवचनं लोटोलङ्वात् तस्थस्थमिपामिति थस्यतादेशः क्रयादिभ्यः आ ईहल्यचोरि
तीत्वम् ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यमिति णत्वम् प्वादीनां ह्रस्वइति धातोर्ह्रस्वत्वम् सति शिष्टस्वरबलीयस्व
मन्यविकरणेभ्यः अतस्तिङ् एव प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । बर्हिः बृहेर्नलोपश्चेतीन् प्रत्ययनलोपै
प्रत्ययस्वरः । आसमन्तादनुषजतीत्यानुषक् षंजसंगे धात्वादेशः षः सः क्तिप्चेति क्तिप् अनिदिता-
मितिनलोपः आङ्चोरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः गतिसमासः उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वम् । घृत-
पृष्ठं घृक्षरणदीप्त्योः निष्ठेतिक्तः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः घृतयुक्तं पृष्ठमस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वम् । मनीषिणः आमन्त्रितनिघातः । अमृतस्य न विद्यते घृतं मरणमस्मिन्नित्यमृतम् बहु-
व्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा नञ्सुफ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते नञोर्जरमरमित्रघृता-
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । चक्षणं चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि वागभिव्यक्तिवाची धातुरिहाभिव्य-
क्तिमात्रं लक्षयित्व्युच्चेति भावेत्युद् योरनादेशः तस्यार्धधातुकत्वात् चक्षिङः ख्याजिति ख्या-
जादेशो प्राप्ते अनसोश्चेति प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

षष्ठीष्टचमाह—

विश्रयन्तामृताद्युद्धारो देवीरसश्चतः । अद्यानूनचयष्टवे ॥ ६ ॥ २४ ॥

वि । श्रयन्ताम् । ऋतुः षष्ठः । द्वारः । देवीः । असश्चतः ।

अद्य । नूनम् । च । यष्टवे ॥ ६ ॥ २४ ॥

द्वारो यज्ञस्य शालाद्वाराणि विश्रयन्तां कपाटोद्घाटनेन विविशन्तां कीदृशः कृतावृधः कृत-
स्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयिष्यः देवीर्द्यौतमानाः असश्चतः असश्चन्त्युद्घाटनेन प्रवेष्टुं पुरुषसंग-

हेताः यद्वा असश्चतः प्रविष्टपुरुषरहितान्यज्ञगृहान् तत्पुरुषप्रवेशायद्वाराभिमानिन्येतत्संज्ञकाअ-
प्रविशेषमूर्तयोविश्रयन्तां विशेषेणसेवन्ताम् द्वारसेवयातत्रपुरुषप्रवेशेनवाकिंप्रयोजनमितित-
च्यते अद्यास्मिन्दिनेनूनमवश्यं यष्टवे यष्टुं चकारादिनान्तरेष्वपीतिदृष्टव्यम् ॥ ऋतावृधः ऋतं
ध्वंन्तोत्यर्थे वृधेरन्तर्भावितण्यर्थात्किंप्रचेतिक्लिप् उपपदसमासः अन्येषामपिट्टश्यतइतिपूर्व-
दस्यदीर्घत्वम् वृधिर्धातुस्वरेणोदात्तः समासेकदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वेनसएवशिष्यते । देवीः
बालन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् देवशब्दात्प्रचाद्यजन्तात्पुंयोगादाख्यायामितिडीष् प्रत्ययस्वरेणो-
दात्तः विभक्त्यासहिकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः । असश्चतः ग्लुंचुषस्जगतौ जकारस्यव्यत्य-
येनचकारः लटःशत्रादेशः द्वाराभावे नविद्यन्ते सश्चन्तोगच्छन्तोयेषुमागवंशादिषुतान् असश्चतः ।
अद्य सद्यःपरुदित्यादिनाद्यप्रत्ययान्तोनिपातितः तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञकत्वात्पर-
स्थाविभक्तेर्लुक् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः संहितायामन्येषामपिट्टश्यतइतिदीर्घत्वम् । नूनं एवमा-
तीनामन्तइत्यन्तोदात्तत्वम् । यष्टवे यजेस्तुमर्थेसेसेनित्यादिनातवेन्प्रत्ययः ब्रश्वादिनाषत्वम्
नेत्वादाद्युदात्तः ॥ ६ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेचतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

सूक्तेसप्तमीष्टचमाह—

नक्तोषासांमुपेशासास्मिन्यज्ञउपह्वये । इदंनोबर्हिरासदे ॥ ७ ॥

नक्तोषसां । सुपेशासा । अस्मिन् । यज्ञे । उप । ह्वये । इदम् ।

नः । बर्हिः । आसदे ॥ ७ ॥

नक्तशब्दउपःशब्दश्र्लोकेकालविशेषवाचिनौ इहतुतत्कालाभिमानिवह्निमूर्तिद्वयेप्रयु-
ज्येते नक्तोषासा (नक्तोषोनामिकेवह्निमूर्ती) अस्मिन्प्रवर्तमानेयज्ञकर्मणि उपह्वये आह्वया-
मि किमर्थं नोऽस्मदीयमिदंवेद्यामास्तीर्णं बर्हिर्दग्धं आसदे आसन्तुमाहुं कीदृश्यौ सुपेशसा
शोभनरूपयुक्ते ॥ नक्तंचउषाश्चनक्तोषासां द्वितीयाद्विचनस्यसुप्तां सुलगित्याकारः मलोपउप-
धादीर्घश्छान्दसौ देवताद्वन्द्वेचेतिपूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्पठतिस्वरत्वम् । सुपेशसा शोभनंपेशो-
त्तरययोस्ते पूर्ववदाकारः । पेशःशब्दो नक्षिपयत्वादाद्युदात्तः बहुव्रीहौनञ्सुप्तामित्युत्तरपदा-
न्तोदात्तत्वस्यापवादत्वेन आद्युदात्तं च्छान्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अस्मिन् ऊह्दिमि-
त्यादिनाविभक्तिरुदात्ता । आसदे षड्विंशरणगत्यवसादनेषु धात्वादेःषःतः आहूपूर्वाद-
स्तात्संपदादिःभावेक्लिप् प्रादिसमासः कदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

तासुजिह्वाउपह्वयेहोतारादैव्याकवी । यज्ञंनोयक्षतामिमम् ॥ ८ ॥

ता । सुजिह्वौ । उप । ह्वये । होतारा । दैव्या । कवी इति ।

यज्ञम् । नः । यक्षताम् । इमम् ॥ ८ ॥

तच्छब्दोऽत्रसर्वनामत्वात्पसिद्धार्थवाची ता तौ याज्ञिकानां पसिद्धौ द्वावष्टमी उपह्वये आह्वयामि नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं यक्षतां तावुभौ यजतामनुतिष्ठताम् कीदृशौ सुजिह्वौ शोभनजिह्वोपेतौ मियवचनौ शोभनज्वालौवेत्यर्थः होतारा होमनिष्पादकौ दैव्या दैव्यौ देवसंबन्धिनौ अतएवेमावष्टमी दैव्यहोतृनामकौ कवी मेधाविनौ ॥ ता तौ द्वितीयाद्विवचनस्य सुप्तां सुलुगित्याकारः एकादेश उदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः । सुजिह्वौ शोभनाजिह्वाययोस्तौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् पूर्ववदेकादेशस्वरः संहितायामावादेशः तस्य लोपः शाकल्यस्येतिलोपः । होतारा जुहोतेस्तृत् द्विवचनेऋतोऽङिगुणः अमृन्तित्युपधादीर्घः पूर्ववदाकारः निच्वादाद्युदात्तः । दैव्या देवानामिमौ देवाद्यञजावितियञ् यस्येतिचेत्यकारलोपः न्रित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः पूर्ववदाकारः । यक्षतां यजतां लोटिशपिपरतः सिबहुलं लेटीति बहुलग्रहणात्सिप् कुत्वचत्वं पत्वानि ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

इळासरस्वतीमहीतिस्त्रोदेवीर्मयोभुवः । बर्हिःसीदन्त्वस्त्रिधः ॥ ९ ॥

इळा । सरस्वती । मही । तिस्रः । देवीः । मयः । भुवः । बर्हिः ।

सीदन्तु । अस्त्रिधः ॥ ९ ॥

अत्रमहीशब्दोमहत्त्वगुणयुक्तां भारतीमाचष्टे अन्येष्वामीसूक्तेषु सदृशेष्विलासरस्वतीभारतीत्यान्नातत्वादिलादिशब्दाभिधेयावद्विभूतयस्त्रिस्तोदेवीर्दीप्यमाना बर्हिर्वेद्यामास्तीर्णं सीदन्तुमाभुवन्तु कीदृश्यः मयोभुवः सुस्वोत्पादिकाः अस्त्रिधः शोषेणक्षयेणवारहिताः ॥ इळ ईडस्तुतौ छान्दसंहस्वत्वम् किप् धातुस्वरः टापंचैव हलन्तानां यथावाचानिशादिशेतिटप् सरस्वती सरः असुन्नन्तो निच्वादाद्युदात्तः तदस्यास्तीतिमनुष्यं अदुपधत्वाङ्गत्वं तसौमत्वर्थेतिभवेनपदत्वस्यबाधितत्वात् रुत्वाद्यभावः उगितश्चेतिङीप् मनुमङीपौपिच्वादानुदात्तौ । महं महतीशब्देतकारलोपश्छान्दसः यस्येतिचेत्यकारलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणङीपउदात्तत्वं

तिस्रः त्रिशब्दाजसि त्रिचतुरोःस्त्रियांतिस्त्रचतसृइतितिस्रादेशः । अचिरंरक्तइतिरेफादेशः । तिसृभ्योजसइतिजसउदात्तत्वम् । देवीः देवानांपद्मोदेव्यः पुंयोगादाख्यायामितिङीष् यस्येति-
चेत्यकारलोपः प्रत्ययस्वरेणङीषउदात्तत्वम् । जसि दीर्घाजसिचेतिनिषिद्धं दीर्घत्वं वाछ-
न्दसीतिपक्षेऽभ्यनुज्ञायते । मयोभुवः मीर्द्धिंसायां हिनस्तिदुःखमितिसुखंमयस्तद्भावयन्ती-
तिमयोभुवः अन्तर्भावितण्यर्थाद्भुवःकिप् रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बर्हिः बृहेर्नलोपश्चेतिइति-
प्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । सीदन्तुं षद्विधशरणादौ पाप्मेत्यादिनासीदादेशः । अस्मिधः स्मिधेर्हिं-
सार्यस्यशेषणार्थस्यवासंपदादिभ्योभावेकिपिनञाबहुव्रीहिः पूर्वपदप्रकृतिस्वरंवाधित्वानञसु-
प्त्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ९ ॥

पत्नीसंयोजेत्वष्टुःपुरोनुवाक्या इहत्वष्टारमग्रियमिति शंयुवाकायसंप्रेषितइतिखण्डेसूत्रित-
म्-सन्तेपयांसिसमुयन्तुवाजाइहत्वष्टारमग्रियमिति ।

तामेतांपुरोनुवाक्यांसूक्तेदशमीष्टचमाह-

इहत्वष्टारमग्रियंविश्वरूपमुपह्वये । अस्माकमस्तुकेवलः ॥ १० ॥

इह । त्वष्टारम् । अग्रियम् । विश्वरूपम् । उप । ह्वये ।

अस्माकम् । अस्तु । केवलः ॥ १० ॥

त्वष्टारंत्वष्ट्रनामकमग्निंइहकर्मण्युपह्वये कीदृशं अग्रियं श्रेष्ठं विश्वरूपं बहुविधरूपोपेतं
सोऽस्माकंकेवललोसाधारणोऽस्तु इतरयजमानेभ्योऽप्यधिकमनुग्रहंकरोत्वित्यर्थः ॥ त्वष्टारं तक्ष-
त्वक्षतनूकरणे त्वन् स्वरतिसूतिसूयतिधूञ्जदितोवेतोडभावपक्षे स्कोःसंयोगाद्योरन्तेचेतिककार-
लोपः ष्टुत्वं द्वितीयैकवचने ऋतोडिसर्वनामस्थानयोरितिगुणे अमृन्तित्यादिनाउपधायादीर्घः
एनोन्तित्वादाद्युदात्तत्वम् । अग्रियं अग्रादित्यनुवृत्तौ घच्छौचेतिघच् आयनेयीत्यादिनाषका-
रस्यइयादेशः यस्येतिचेत्यलोपः आयन्नादिषूपदेशिवचनंस्वरसिद्ध्यर्थमितिउपदेशिवद्भावात् प्र-
त्ययाद्युदात्तत्वात् घचश्चित्वादान्तोदात्तत्वम् । विश्वरूपं विश्वानिरूपाणि त्वष्ट्रत्वेनयस्य त्व-
ष्टावैपशूनामिथुनानारूपकृदितिश्रुतेः^१ ॥ विश्वशब्दस्याद्युदात्तत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते
बहुव्रीहौविश्वसंज्ञायामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अस्माकं असुक्षेपणे युष्यसिभ्यामदिक् प्र-
त्ययस्वरेणान्तोद्वात्तः षष्ठीबहुवचनमाम् अत्रपरमपियोऽचीतियत्वंवाधित्वानित्यत्वात्पिपदवि-
धित्वाच्च सामआकमादेशेरुक्ते अनादेशइति निषेधेनयत्वाभावाच्छेलेपइतिदकारलोपेअकरा-

उत्पेयवसंहितायां दीर्घादटीतिनकारस्यरुत्वम् आतोटिनित्यमित्याकारस्यानुनासिकदेशः भो-
भगोइतियत्वम् तस्य लोपःशाकल्यस्येतिलोपः ॥ १२ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमपञ्चविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

ऐभिरग्नेइत्यादिकस्यद्वादशर्चस्यसूक्तस्य ऋषिच्छन्दसीपूर्ववत् तच्चसूक्तंबहुदेवताकं अत-
एवानुक्रम्यते ऐभिर्वैश्वदेवमिति विनियोगः व्यूढद्वादशाहस्यप्रथमेछन्दोमेतृतीयसवनेवैश्वदेव-
शस्त्रे-ऐभिरग्नेदुवोगिरइतिसूक्तं तथाचसूत्रितम्-अथछन्दोमाःसमुद्रादूर्मिरित्युपक्रम्यैभिरग्ने-
दुवोगिरइतिवैश्वदेवम् ।

प्रथमामृचमाह-

ऐभिरग्नेदुवोगिरोविश्वेभिःसोमंपीतये । देवोभिर्याहियाक्षिच ॥ १ ॥

आ । एभिः । अग्ने । दुवः । गिरः । विश्वेभिः । सोमंपीतये ।

देवोभिः । याहि । यक्षि । च ॥ १ ॥

हेअग्नेएभिरस्मिन्यज्ञेसंभावितैः विश्वेभिर्देवैःसहसोमपीतये सोमपानोपेतयागार्थंदुवोऽ
स्मदीयांपरिचर्यां गिरोऽस्मदीयाःस्तुतीश्वरपति आयाहिआगच्छ यक्षिआगत्ययजच ॥ एभिःपूर्व-
निर्दिष्टानादेवानामिदमापरामर्शादिदमोऽन्वादेशेशनुदात्तस्तृतीयादावित्यशनुदात्तः शित्वात्सर्वा-
देशः नेदमदसोरकोरितिभिसऐसादेशाभावः विभक्तिरनुदात्तैव नचऊडिदमित्यादिनाविभक्ते-
रुदात्तत्वम् तत्रान्तोदात्तादित्यधिकारात् । दुवः नक्षिषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तत्वम् । वि-
श्वेभिः विश्वशब्दोविशेःकन्तोनित्वादाद्युदात्तः बहुलंछन्दसीतिभिसऐसूनभवति बहुवचनेज्ञ-
त्येदित्येत्वम् । सोमपीतये सोमशब्दः अर्तिस्तुस्वित्यादिनामन्तोनित्वादाद्युदात्तः सोमस्य
पीतिर्धेस्मिन्यागेससोमपीतिः । तस्मै तादर्थ्येचतुर्थी । देवोभिः बहुलंछन्दसीतिभिसऐसादेशाभावः
बहुवचनेज्ञत्येदित्येत्वम् । यक्षि यजेर्लोऽटिःसिप् बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् ऋश्चादिनाप्तत्वम्
षष्ठोःकःसीतिक्त्वं सेर्हिदेशाच्छान्दसत्वान्नभवति सिपःपित्वेनानुदात्तत्वाच्चातुस्वरएव ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह-

आत्वाकण्वाअहूषतगृणन्तिविप्रतेधियः । देवोभिरमआर्गहि ॥ २ ॥

आ । त्वा । कण्वाः । अहूषत् । गृणन्ति । विप्र । ते । धियः ।

देवोभिः । अग्ने । अ । गृहि ॥ २ ॥

हेविष मेधाविज्ञे कण्वामेधाविनः ऋत्विजः त्वा यज्ञनिष्पादकं त्वामहूषत आह्वयन्ति
तथा तेधियस्त्वदीयानिकर्माणि गृणन्ति कथयन्ति ततो हेअग्ने देवेभिर्देवैः सह आगहि आगच्छ
विप्र इत्यादिषु चतुर्विंशतिसंख्यकेषु मेधाविनामसुकण्वऋभुरिति पठितम् ॥ त्वा त्वामौ द्वितीयाया-
इति त्वादेशः सर्वानुदात्तः । कण्वाः कणशब्दार्थः अशिष्टलटिकणीषीत्यादिना कन् निच्वादा-
द्युदात्तः । अहूषत हेअस्पर्धायां शब्दे च छन्दसिलुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लुङ् छिच्वादात्मनेपदं
तस्य आत्मनेपदेष्वनत इत्यदादेशः ज्ञेःसिच् एकाच इतीदृशप्रतिषेधः बहुलं छन्दसीतिसंप्रसारणं
परपूर्वत्वं हल इति दीर्घत्वं आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं छान्दसत्वाद्दूकारस्य न गुणः अडागमः । गृ-
णन्ति गृशब्दे लट् सि ज्ञान्तः क्रयादिभ्यः श्राप्वादीनां ह्रस्व इति धातोर्ह्रस्वत्वं श्राभ्यस्तयोर-
त इत्याकारलोपः ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यमिति णत्वं तिङ्स्वर एव शिष्यते । विप्र आमन्त्रितनिवा-
तः । ते अनुदात्तमित्यनुवृत्तौ तेमयावेकवचनस्येति षष्ठ्याः ते इत्यादेशः । देवेभिः छान्दसैः सो-
भावः । गहि गमृसृपृगतौ लोटःसिप् सेर्हपि च कर्तरि शप् तस्य बहुलं छन्दसीतिलुक् अनुदा-
त्तोपदेशेऽप्यादिनामकारलोपः तस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वादतो हेरिति हे लुङ्भवति ॥ २ ॥

तृतीयावृत्तमाह—

इन्द्रवायू बृहस्पतिमित्राग्निपूषणं भगम् । आदित्यान् मारुतं गणम् ॥ ३ ॥

इन्द्रवायू इति । बृहस्पतिम् । मित्रा । अग्निम् । पूषणम् । भगम् ।

आदित्यान् । मारुतम् । गणम् ॥ ३ ॥

इन्द्रादिदेवान् मारुतं मरुतां वायूनां संबन्धिनं गणं च हेअग्ने यक्षीति पदद्वयमनुवर्तते ॥ इन्द्र-
श्च वायुश्च इन्द्रवायू देवताद्वन्द्वे चेति प्राप्तस्यानङ् उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति प्रतिषेधः दे-
वताद्वन्द्वे चेति प्राप्तस्योभयपदप्रकृतिस्वरस्य नोत्तरपदेनुदात्तादाविति निषेधः समासान्तोदात्तत्वमे-
व । बृहस्पतिं तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोरभिधेययोः सृत्तलोपो वक्तव्य इति तलोपः सुडाग-
मश्च बृहच्छब्दमाद्युदात्तं केचिद्वर्णयन्तीति वामनः पारक्षणे पातीति पतिः पातेर्ङिति प्रत्ययस्वरेणा-
द्युदात्तः समासे उभेन स्पत्यादिषु युगपदिति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मित्रा द्वितीयायाः सुर्पा-
सुलुगित्यादिनाविभक्तेरादादेशः । आदित्यान् अदितेरपत्यानि आदित्याः दित्यदित्यादित्यप-
त्युत्तरपदाण्यः प्रत्ययस्वरः । मारुतं मरुतां विकारः अनुदात्तादेरञ् छिच्वादाद्युदात्तः ॥ ३ ॥

चतुर्थीवृत्तमाह—

प्रवोभ्रियन्त इन्द्रवोमत्सुरामादयिष्णवः । दृष्टसामध्वश्चमूषदः ॥ ४ ॥

प्र । वः । भ्रियन्ते । इन्द्रवः । मत्सराः । मादयिष्णवः । द्रप्ताः ।

मध्वः । चमूषदः ॥ ४ ॥

हेइन्द्रादिदेवाः वीर्युष्मदर्थमिन्द्रवः सोमाः प्रभ्रियन्ते प्रकर्षेणसंपाद्यन्ते कीदृशाः मत्स-
स्तृप्तिकराः (मत्सरःसोमोमन्दतेस्तृप्तिकर्मणइतियास्कः) । मादयिष्णवः हर्षहेतवः द्रप्ताः विन्दु-
त्ताः मध्वः मधुराः चमूषदः चमूष् चमसादिपात्रेष्ववस्थिताः ॥ प्र व्यवहिताश्चेतिव्यवहितप्रशो-
ः । भ्रियन्ते भ्रिजोयकि रिङ्शयग्लिङ्भुइतिरिङादेशः हओवा हयहोर्भश्छन्दसीतिहकारस्यभ-
गारः । इन्द्रवः उन्दीक्रेदने उन्दन्तिपात्राणीति निदित्यनुवृत्तौ उन्देरिच्चादेरितिउप्रत्ययः आदेरि-
गारश्च निच्वादाद्युदात्तत्वम् । मत्सराः मदतृप्तियोगे चिदित्यनुवृत्तौ कृधूमादिभ्यःकिदितिसर-
त्ययः तितुवतथसिसुसरकसेषुचेतीट्प्रतिषेधः चित्त्वादन्तोदात्तः । मादयिष्णवः मदीहर्षग्लेपन-
तोः मदेर्यन्तात् णेश्छन्दसीतिइष्णुच् णेरनिटीतिणिलोपेपाप्मे अयामन्तात्वाप्येच्चिष्णुष्विति
मयादेशः चित्त्वादन्तोदात्तः । मध्वः मधुशब्दआद्युदात्तउक्तः मधुशब्दस्यव्यत्ययेनपुंलिङ्गत्व-
संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइति जसिञ्जेतिगुणोन्भवति । चमूषदः चमूष्मुजमुझमुअदने चम्यते
मक्ष्यतेयेषुचमसेषु ते चम्वः कृषिचमीत्यादिनाउः तत्रसीदन्तीतिचमूषदः सत्सद्विषेत्यादिनाक्कि-
र सुषामादेराकृतिगणत्वात्त्वम् रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

ईळतेत्वामवस्यवः कण्वासोवृक्तबर्हिषः । हविष्मन्तोअरुक्तः ॥ ५ ॥

ईळते । त्वाम् । अवस्यवः । कण्वासः । वृक्तबर्हिषः ।

हविष्मन्तः । अरुमृक्तः ॥ ५ ॥

हेअग्ने त्वां ईळते ऋत्विजःस्तुवन्ति कीदृशाः अवस्यवः अवनंरक्षणं तद्धेतुन देवानि-
लुतः कण्वासोमेधाविनः वृक्तबर्हिषः आस्तरणार्थंछिन्नदर्भाः हविष्मन्तोहविर्युक्ताः अ-
रुक्तः अलंकर्तारः ॥ ईळते ईडस्तुतौ अंनुदात्तेत्वाल्लटोश्च अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक्
स्यान्तादेशः टेरत्वं तास्यनुदानेत्यादिनालसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वात् धातुस्वरःशिष्यते ।
मवस्यवः अवन्तीत्यवादेवाः तानतिशयेनेच्छन्ति सुषआत्मनःक्यच् क्यचिचेतिईत्वंनभवति
छिन्दस्यपुत्रस्येतिनिषेधात्सर्वमातिपदिकेभ्योलालसायांसुग्वकव्यइतिसुक् कयाच्छन्दसीत्युप्र-

त्ययः अतोलोपः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । कण्वासः कणशब्दार्थः कणन्तिध्वनन्तिस्तोः
दिपोठनेतिकण्वाक्त्विजः असिपृषीत्यादिनाक्त्विजः निच्वादाद्युदात्तः आज्ञसेरसुगित्यसुक् ।
कबर्हिषः वृक्तमुक्तम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हविष्मन्तः हविरेषामस्तीतिहविष्मन्-
तसौमत्वर्थेऽतिभत्वेन अपदत्वान्नरुत्वम् । अरंकृतः अलंकुर्वन्तीति अरंकृतः क्तिप्चेतिह
ह्रस्वस्यनुक् कपिलादीनांसंज्ञाछन्दसोर्वालोस्त्वमापद्यतेइतिलकारस्यरेफादेशः ॥ ५ ॥

षष्ठीश्रुचमाह—

घृतपृष्ठामनोयुजोयेत्वावहन्तिवह्नयः । आदेवान्तसोमपीतये ॥ ६ ॥ २॥

घृतपृष्ठाः । मनःयुजः । ये । त्वा । वहन्ति । वह्नयः । आ ।

देवान् । सोमपीतये ॥ ६ ॥ २६ ॥

हेअग्रेत्वात्वां ये अश्वाः रथेनवहन्ति कीदृशाः घृतपृष्ठाः पुष्टाङ्गत्वेनदीप्तपृष्ठाः मनोयुजः
नःसंकल्पमात्रेणरथेयुज्यमानाः वह्नयोवोढारः तैरश्वैः सोमपानहेतुयागार्थंदेवानावहेतिशे-
षः ॥ घृतपृष्ठाः घृक्षरणदीप्त्योः घृतंदीप्तंपृष्ठं येषांतेघृतपृष्ठाः घृतशब्दःप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः
बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मनसायुंजतइतिमनोयुजः ऋत्विग्दधृगित्यादिनाक्त्विज-
दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । त्वा त्वामौद्वितीयायाइत्यनुदात्तस्वादेशः । वहन्ति शप्तिपोरनुदात्त-
त्वाद्धातुस्वरः यद्धृतयोगान्निघाताभावः वह्नयः निरित्यनुवृत्तौ वहिभिश्चयुद्गलाहात्वरिभ्यो-
निदिति निप्रत्ययः तस्यनिच्वादाद्युदात्तत्वम् । सोमपीतये उक्तम् सकारेपरतोऽनकारस्य संहि-
यां नश्चेतिधुडागमः स्वरिचेतिचर्त्वं चयोद्वितीयाःशरिपौष्करसादेरितिद्वितीयस्थकारः ॥ ६ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेषाङ्गिशोवर्गः ॥ २६ ॥

सूक्तेसप्तमीश्रुचमाह—

तान्यजत्राँऋतावृधोअपत्नीवतस्कृधि । मध्वःसुजिह्वापायय ॥ ७ ॥

तान् । यजत्रान् । ऋतवृधः । अग्रे । पत्नीवतः । कृधि ।

मध्वः । सुजिह्व । पायय ॥ ७ ॥

हेअग्रे तानिन्द्रादीन्देवान्यजत्रान्यजनीयान् ऋतावृधुः सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धकान्
जीवतः पत्नीयुक्तान् कृधिकुरु हेसुजिह्वशोभनजिह्वोपेत मध्योमधुरस्यसोमस्यभागंदेवान्पाय-

॥ यजत्रान् अमिनक्षियजिबन्धिपतिभ्योन्नितियजेरन्नमत्ययः । कतावृधः वृधुवृद्धौ अन्त-
 र्वितण्यथात्किप्रचेतिक्किप् अन्येषामपिदृश्यतइतिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् वृधेर्धातुस्वरः समासेक-
 तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अग्ने पादादित्वानामध्वितनिघातः षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । पत्नीवतः प-
 न्नोयज्ञसंयोगेइतिडीष् इकारस्यचनकारः ताण्णांसन्तीतिमतुष् छन्दसीरइतिवत्त्वं पतिश-
 ङेइतिप्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः डीब्रमतुपोरनुदात्तत्वात्सप्तवशिष्यते । रुधि रुओलोऽःसिपःसे-
 पिचेतिहिः बहुलंछन्दसीतिविकरणलुक् श्रुशृणुपृकृवृज्यश्छन्दसीतिहोर्धिरादेशः त्रिच्चादु-
 भावः । मध्वउक्तः । सुजिह्व आमध्वितनिघातः । पायय पापाने पिबन्त्वंयुंकेइति हेतुम-
 चेतिणिच् शाच्छासाह्वाव्यावेपांयुगितियुक् पूर्वस्यामध्वितस्याविद्यमानवत्त्वे अतएवाव्यव-
 यक्तत्वान्मध्वइत्यपेक्ष्य तिङ्कृतिङइतिनिघातः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

येयजत्रायईड्यास्तेतेपिबन्तुजिह्वया । मधोरग्नेवषट्कृति ॥ ८ ॥

ये । यजत्राः । ये । ईड्याः । ते । ते । पिबन्तु । जिह्वया ।

मधोः । अग्ने । वषट्कृति ॥ ८ ॥

येदेवायजत्राः यष्टव्याः तथायेदेवाईड्याः स्तुत्याः तेसर्वेपि वषट्कृतिवषट्कारकालेवषट्कार-
 युक्ते यागेवा हेअग्ने तेत्वदीययाजिह्वयामधोःमधुरस्यसोमस्यभागंपिबन्तु ॥ ये यजत्राः गतम् ।
 ईड्याः ईडस्तुतौ ऋहलोर्ण्यत् तित्स्वरितिप्राप्ते ईडवंदवृशंसदुहांण्यतइत्याद्युदात्तत्वम् द्वितीयस्य
 तेशब्दस्ययुष्मदादेशस्यसर्वानुदात्तत्वम् । मधोः प्रत्ययस्यनित्त्वादाद्युदात्तत्वमुक्तम् । अग्ने आम-
 ध्वितनिघातः । वषट्कृति करोतेःसंपदादिभ्योभावेक्किप् वषडित्यस्यकरणंयस्मिन्यागेइतिबहुव्री-
 हिः वषडित्यस्यनिपातनादाद्युदात्तत्वम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

आर्कीं सूर्यस्यरोचनादिश्वान्देवाँउषर्बुधः । विप्रोहोतेहवक्षति ॥ ९ ॥

आर्कीम् । सूर्यस्य । रोचनात् । विश्वान् । देवान् । उषः । बुधः ।

विप्रः । होता । इह । वक्षति ॥ ९ ॥

विप्रोमेधावीहोता होमनिष्पादकोऽग्निः उषर्बुधः उषः कालेयागगमनायप्रबुध्यमानान्वि-
 श्वान्देवान्सूर्यस्यसंबन्धिनोरोचनात्स्वर्गलोकादिहकर्मणि आर्कीं वक्षति आवहवु ॥ आर्कीं

निपातआद्युदात्तः । सूर्यस्य सूर्यशब्दोराजस्यसूर्येत्यादिनाक्यप्प्रत्ययान्तोनिपातितः क्यप्ः
पित्वाद्धातुस्वरेणाद्युदात्तः । रोचनात् रोचमानात् रुचदीप्तौ अनुदात्तेतश्चह्लादेरितिकर्तरियुच्
चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । विश्वान् विशेः कन्न्तोनिच्वादाद्युदात्तः । उषर्बुधः उषर्बुध्यन्तइत्युषर्बुधः
क्विप्चेतिक्विप् धातुस्वरेणउकारउदात्तः समासेकदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । विप्रः ऋज्रेन्द्रेत्यादिना
रन् निच्वादाद्युदात्तः । होता ह्ययतेस्ताच्छील्येतृन् बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणः
निच्वादाद्युदात्तः । इह इदमोहइतिहप्रत्ययः इदमइशितिइश् शित्वात्सर्वादेशः प्रत्ययस्वरः
वक्षति वहेःपार्थनायांलिङ्थेलेट् तस्यतिप् कर्तरिशप् शपिपरतः सिङ्गहुलंलेटीतिसि
ङ्गत्वकत्वषत्वानि तिङ्गुतिङ्गइतिनिघातः ॥ ९ ॥

अग्निष्टोमेप्रउगशस्त्रस्ययाज्याविश्वेभिःसोम्यमध्विति स्तोत्रमग्नेशस्त्रादितिखण्डेस्तुत्रितम्
विश्वेभिःसोम्यमध्वितियाज्येति ।

तामेतांयाज्यांसूक्तेदशमीष्टचमाह—

विश्वेभिःसोम्यमध्वग्रन्द्रेणवायुना । पिबामित्रस्यधामभिः ॥ १० ॥

विश्वेभिः । सोम्यम् । मधु । अग्ने । इन्द्रेण । वायुना । पिब ।
मित्रस्य । धामभिः ॥ १० ॥

हेअग्नेत्वंविश्वेभिःसर्वैःपूषभगादिभिःदैवैरिन्द्रेणवायुनामित्रस्यसंबन्धिभिर्धामभिस्तेजोभि
र्मूर्तिविशेषरूपैश्चसहसोम्यंसोमसंबन्धिमधुमधुरंभागंपिब ॥ विश्वेभिःबहुलंछन्दसीतिभिसंज्ञेसादे
शाभावः । सोम्यं सोममर्हति यइत्यनुवृत्तौमयेचेतियप्रत्ययः सोमस्यविकारइत्यर्थे यस्येतिचेतिलो
प्रत्ययस्वरः । मधु फलिपाटिनमिमनीत्यादिनाउप्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेर्निच्वादाद्युदात्तः । वायु
कृवापाजीत्यादिनाउण् आतोयुक्चिण्कृतोरितियुक् प्रत्ययस्वरः । पिब पापाने लोटः
हिरादेशः शपिपाघेत्यादिनापिबदेशः अतोहेरितिहेर्लुक् शपःपित्वाद्धातुस्वरः पादादित्वान्निघ
तः द्व्यचोतस्तिङ्गइतिसंहितायांदीर्घः । धामभिः धाभूभातोमनिन्नितिमनिन् नित्स्वरः ॥ १०

एकादशीष्टचमाह—

त्वंहोतामनुर्हितोऽग्नेयज्ञेषुसीदसि । सेमनोअध्वर्यज ॥ ११ ॥

त्वम् । होता । मनुःऽहितः । अग्ने । यज्ञेषु । सीदसि । सः । इम
नः । अध्वरम् । यज् ॥ ११ ॥

हेअग्ने मनुर्हितः मनुषाहोत्रादिरूपेणमनुष्येणहितः संपादितोहोता होमनिष्पादकोय-
स्त्वयज्ञेषुसीदसि तिष्ठसि सत्त्वंनोऽस्मदीयमिममध्वरंयज्ञंयजनिष्पादय ॥ मनुर्हितः मन्यतेइति
मनुः जनेरुसिरित्यनुवृत्तौ बहुलमन्यत्रापीत्युस् अर्तिपूवपीत्यादिनानिदित्यनुवृत्तौ निच्वा-
दाद्युदात्तः । हितः धात्रोनिष्ठेतिक्प्रत्ययः दधातोर्हिरितिहिरादेशः मनुषाहितोमनुर्हितः कर्तृ-
करणेकृतावहुलमितिसमासः कृत्स्वरापवादेनतृतीयाकर्मणोतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सीदसि
बृहद्विशरणगत्यवसादनेषु लटःशप् शपिपाघ्राध्येत्यादिनासीदादेशः निवातः । सेममित्यत्र
संहितायां सोचिलोपेचेत्यादपूरणमितिसोर्लोपेगुणः । अध्वरं नविद्यतेध्वरोयस्मिन्सोध्वरः
नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं नोअध्वरमित्यत्रसंहितायामेङःपदान्तादतीतिपूर्वरूपंप्राप्तं प्र-
कृत्यान्तःपादमव्यपरेइतिप्रकृतिभावान्निवर्तते ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टकमाह—

युक्षाद्यरुषीरथेहरितोदेवरोहितः । ताभिर्देवाँइहावह ॥ १२ ॥ २७॥

युक्ष्व । हि । अरुषीः । रथे । हरितः । देव । रोहितः । ताभिः ।

देवान् । इह । आ । वह ॥ १२ ॥ २७ ॥

हेदेवाग्ने रोहितः रोहिच्छन्दाभिधेयास्त्वदीयावडवाः रथेयुक्ष्व यज योजयहिशब्दः पाद-
पूरणार्थः कीदृशीः अरुषीः गतिमतीः हरितः हर्तुरथारूढान्पुरुषान्नेतुंसमर्थाः ताभिर्वडवाभिरि-
हस्मिन्कर्मणिदेवानावह ॥ युक्ष्व युजिर्योगे लोट् स्वरितेच्चादात्मनेपदं थासःसे सवाभ्यांवाभौ
रुधादिभ्यःश्रम् तस्यबाहुलकालुक् कुत्वषत्वे प्रत्ययस्वरेणान्तउदात्तः संहितायांश्चोतस्तिङ्-
इतिदीर्घः । अरुषीः कगत्तौ रन्तिगच्छन्तीत्यरुष्योवडवाः ऋहनिभ्यामुषन् धातोर्गुणोरपरत्वम्
निच्वादाद्युदात्तोरुषशब्दः तस्मात्स्त्रियांछान्दसोङोष् शसि प्रथमयोःपूर्वसवर्णइतिदीर्घः ।
रथे रमेरौणादिकःक्थन्प्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तः । हरितः हस्तरुहियुषिभ्यइतिरितिहरतेरिति-
प्रत्ययः इकारःप्रत्ययस्वरेणोदात्तः । रोहितः रुहेरपितेनैवसूत्रेणइतिः इकारःप्रत्ययस्व-
रेणोदात्तः । ताभिः सावेकाचइतिविभर्क्तेःप्राप्तमुदात्तत्वं साववर्णेतिनिषिध्यते । देवानित्यत्रपू-
र्ववद्बलानुनासिकौ ॥ १२ ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

इन्द्रसोममित्यादिकस्यद्वादशर्चस्यसूक्तस्य ऋषिच्छन्दसीपूर्ववत् यद्यप्येतत्सूक्तं कृत्स्न-
श्रुदेवताकंतथापि प्रत्युचमिन्द्रादिदेवतान्तराणिमिलितानि तथाचानुक्रम्यते—इन्द्रसोममृतव्यं

तत्रैन्द्रीमारुतीत्वाष्ट्याग्नेन्द्रीमैत्रावरुणीचतस्रोद्विणोदसआश्विन्याग्नेय्यृतुदेवताः सर्वत्रेति ।
विनियोगस्तुस्मार्तोद्गृह्यः ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमामृचमाह—

इन्द्रसोमं पिबं ऋतुना त्वां विशन्तिवन्दवः । मत्सरासस्तदो कसः ॥ १ ॥

इन्द्र । सोमम् । पिबं । ऋतुना । आ । त्वा । विशन्तु । इन्द्रवः ।

मत्सरासः । तत्तदो कसः ॥ १ ॥

हे इन्द्र ऋतुना सह सोमं पिब इन्द्रः पीयमानाः सोमाः त्वा त्वां आ विशन्तु कीदृशाः मत्सरासः
तृप्तिकराः तदो कसस्तन्निवासाः सर्वदा त्वदुदरस्थायिन इत्यर्थः ॥ इन्द्र षाष्टिकमामध्विताद्यु-
दात्तत्वम् । सोमं अर्तिस्तुस्वित्यादिनामन् निच्वादाद्युदात्तः । पिब पिबामित्रस्येत्यत्रोक्तम्
आत्वा विशन्तिवत्युत्तरवाक्यगताख्यातार्थेन सहसमुच्चयार्थश्च शब्दोलुप्तः अतश्चादिलोपेविभाषेती-
यंप्रथमातिङ्ग्विभक्तिर्न निहन्यते । विशन्तिवतिचलोपसाम्येऽपि द्वितीयत्वान्निहन्यतएव संहिताया-
मादृणइतिप्राप्तस्य गुणस्य क्रत्यक इति शाकल्यमते प्रकृतिभावादभावः । इन्द्रवः प्रबोभ्रियन्त इत्यत्रो-
क्तम् । मत्सरासः तत्रैवोक्तं आजसेरसुगित्यसुक् । तदेव ओकः स्थानं येषां तैत्थोक्ताः बहुव्री-
हौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

मरुतः पिबन्त ऋतुना पोत्राद्यज्ञं पुनीतन । यूयं हिष्ठासुदानवः ॥ २ ॥

मरुतः । पिबन्त । ऋतुना । पोत्रात् । यज्ञम् । पुनीतन । यूयम् ।

हि । स्थ । सुदानवः ॥ २ ॥

हे मरुतः ऋतुना सह पोत्रात्पोतृनामकस्य ऋत्विजः पात्रात्सोमं पिबन्त नोऽस्मदीयं युज्ञं पुनी-
तुनशोधयत हे सुदानवः शोभनदातारो मरुतः हिंयंस्माद्युयंस्थ युष्माकं शोधयितृत्वं प्रसिद्धम्
तस्माच्छोधयतेत्यर्थः ॥ पिबन्त अत्र तिङोदुपदेशाच्छपः परत्वाल्लसार्वाधातुकानुदात्तत्वं धातुस्वरः पू-
र्वामध्वितस्याविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वाच्चिधाताभावः पूर्ववत्प्रकृतिभावः । पोत्रात् पोतुः संबन्धिपात्रं
पोत्रं तस्येदमित्यण् तद्धितेष्वचामादेरिति प्राप्तावृद्धिः सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति न भवति
नन्वेव मन्यस्य ऋकारस्याचोऽग्नितीति वृद्धिः प्राप्नोति त्वाष्ट्रो जागत इत्यत्र हि विप्रतिषेधे परकार्य-
मिति परया आदिवृद्ध्या अन्योपधलक्षणावृद्धिर्बाध्यते इत्युक्तं इहतुपरस्या आदिवृद्धेऽछान्द-

स्त्वेननिवर्त्यत्वादन्यवृद्धिःप्रामोत्येवेति एवंतर्ह्यत्राप्यादिवृद्धिरौकारःक्रियतां तस्यतु छान्दस-
 ओकारोभविष्यति । पुनीतन पूञ्पवने लोट् लोटोलङ्ङुदितिलङ्ङावात्तस्य तस्थस्थमिषामितिता-
 देशः कयादिभ्यःभ्रा ईहल्यघोरितीकारः तमनमनथनाश्चेतितनादेशः प्वादीनांह्रस्वइतिह्र-
 स्वः प्रत्ययद्वयस्यापिसार्वधातुकमपिदितिङित्त्वात्स्वपूर्वयोरिकोर्गुणाभावः । यूयं युष्मदः
 पस्यजसोडेप्रथमयोरमित्यमादेशः नविभक्तौतुस्माइतिमकारस्येत्संज्ञाप्रतिषेधः यूयवयौजसी-
 तिमपर्यन्तस्ययूयादेशः शेषेलोपः अत्रयूयादेशात्पागेवान्तरङ्गत्वात्प्रातिपदिकस्यान्तोदात्तत्वम्
 शेषनिघातः ततोयूयादेशः स्थानेन्तरतमइतिसर्वानुदात्तः तत्रशेषेलोपोऽन्त्यलोपइतिपक्षेपूर्वस-
 वणदीर्घत्वंबाधित्वायोयममिपूर्वइतिप्रातिपदिकान्तेन उदात्तेन सह अनुदात्तस्यसुपएकादेशः सए-
 कादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः टिलोपपक्षेतु उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । स्थ असूभुवि
 लोटोभ्यमबहुवचनं थ अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् श्रसोरलोपइत्यकारलोपः व्यत्ययेन
 पत्वं हिचेतिनिषेधान्तिङ्ङुइतिनिघातो न भवति संहितायामन्येषामपिट्भ्यतइतिदीर्घत्वम्
 अत्रहेसुदानवोयूयंहिस्थेतिविवक्षितम् । सुदानवःदाभाभ्यांनुः सोःप्रादिसमासः आमञ्चित-
 निघातः अत्रयूयमित्युद्दिश्य सुदानवःस्थेतिनविधीयते येन अनामञ्चितत्वान्निघातो न स्यात्
 किन्तुसुदानवइति सिद्धवद्दातृत्वेनसंबोभ्यान्येषुतेषुमारुतसूक्तेषुमरुतांप्रसिद्धात्प्रावातिशयात्
 यूयंस्थेतिपुष्पच्छन्देनप्रतिनिर्दिश्यपुनीतनेतिप्रार्थनेपवनेतेषांहेतुर्वंहिशब्देनोच्यते ॥ २ ॥

तृतीयाश्रुचमाह—

अभियज्ञंगृणीहिनोग्नावोनेष्टःपिबंक्रतुना । त्वंहिरत्नधाअसि ॥ ३ ॥

अभि । यज्ञम् । गृणीहि । नः । ग्रावः । नेष्टरिति । पिबं ।

क्रतुना । त्वम् । हि । रत्नधाः । असि ॥ ३ ॥

शाशब्दःस्त्रीवाची तथाचयास्कआह—मेनाग्नाइतिस्त्रीणांमेनामानयंत्येनाग्नागच्छन्त्ये-
 नाइति । आः अस्यसन्तीतिग्नाव् । नेष्टशब्दोत्रस्वष्टारुदेवमाह कस्मिंश्चिदेवसत्रेनेष्टत्वेन
 तदुद्गृहत्वात् हेमावः पत्नीयुक्तेष्टस्त्वष्टः नोऽस्मदीयंयज्ञमभिगृणीहि अभितोदेवानांसमीपे
 स्तुहि क्रतुनासहत्वंसोमंपिब ह्रियस्मात्त्वं रत्नधाअसि रत्नानांदाताभवसि तस्मात्सोमंपातुमर्ह-
 सीत्यर्थः ॥ अभि उपसर्गाभ्यामिबर्जमितिपर्युदासादभेरेन्तोदात्तत्वम् । गृणीहि गृशब्दे लोटि
 तिगोहिः कयादिभ्यःभ्रा हेङित्त्वादीहल्यघोरितीत्वम् आप्रत्ययस्यङित्त्वादुणाभावः प्वादीनां

ह्रस्वः तिङ्ङुतिङ्ङइतिनिघातः । आस्यसन्तीतिमनुष्यव्यत्ययेनवत्वम् संनुद्धौमनुष्यसोरुतिरु-
त्वं विसर्गः पादादित्वेनामन्त्रितनिघाताभावात्षाष्टिकामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् आवइत्यस्यविशेषण-
तयाविशेषवचनत्वान्नामन्त्रितेसमानाधिकरणेइतिनिषेधाभावादविद्यमानवत्त्वेनोत्तरस्यनेष्टशब्द-
स्यषाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् । पिव शपःपित्वाद्धातुस्वरः पूर्वयोरामन्त्रितयोरविद्यमानवत्त्वे-
ननिघाताभावः । रत्नानिदधातीतिरत्नधाः क्लिप्चेतिक्लिप् धातुस्वरः समासेरुदुत्तरपदमरु-
तिस्वरत्वेनसएवशिष्यते । असि सिपः पित्वाद्धातुस्वरः तिङ्ङुतिङ्ङइतिनिघातोऽनभवति हि-
चेतिप्रतिषेधात् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

अग्नेदेवाँइहावहसादयायोनिषुत्रिषु । परिभूषपिबंऋतुनां ॥ ४ ॥

अग्ने । देवान् । इह । आ । वह । सादय । योनिषु । त्रिषु ।

परि । भूष । पिब । ऋतुनां ॥ ४ ॥

हेअग्ने देवानिहास्मिन्कर्मण्यावह ततोयोनिषुस्थानेषुत्रिषुसर्वेनेषुसादयदेवानुपवेशय त-
तस्तान्परिभूष अलंकुरु ऋतुनासह त्वंसोमंपिब ॥ अग्नेदेवानित्ययंपादोगतः । योनिषु युमिश्रणे
वहिश्चित्यादिनानिप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तः । त्रिषु षट्त्रिचतुर्भ्योहलादिरिति विभक्तेरुदात्त-
त्वम् । भूष भूषअलङ्कारे तिङ्ङुतिङ्ङइतिनिघातः । पिब ऋतुना गतौ ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

ब्राह्मणादिन्द्राराधसःपिबासोममृतूर्नु ॥ तवेद्विसृज्यमस्तृतम् ॥ ५ ॥

ब्राह्मणात् । इन्द्र । राधसः । पिब । सोमम् । ऋतून् । अनु ।

तव । इत् । हि । सृज्यम् । अस्तृतम् ॥ ५ ॥

हेइन्द्र ब्राह्मणात् ब्राह्मणाच्छंसिबद्धात् राधसोऽधनभूतावपात्रात् सोमंपिब किंरुत्वाऋतून्
अनु ऋतुदेवाननुसृत्य ऋतवोपिपिबन्वित्यर्थः ह्रियस्मात्तवेत् तवसृज्यमस्तृतमृतूनामविच्छि-
न्नं तस्मादनुभिःसहपानंयुक्तम् ॥ ब्राह्मणात् ब्रह्मशब्देनात्रब्रह्मवर्गेद्वितीयोब्राह्मणाच्छंसिकथ्यते
सचपुँल्लिङ्गेशेनिघातेनानुदात्तादिः तस्यसंबन्धीउच्छिष्टश्चमसः सच तस्यैवावयववन्धियतइत्यव-
यवविवक्षायामनुदात्तादेरञ् तेनजिच्वादाद्युदात्तश्चमसपरोऽत्रब्राह्मणशब्दः । राधसः सर्वधातुभ्यो-
मुन् निच्वादाद्युदात्तः । पिब पादादित्वादाद्युदात्तत्वम् अचोतस्तिङ्ङइतिदीर्घत्वम् ऋतूर्नित्यम्

मं० १ अ० ४ सू० १५] प्रथमोष्टकः

१५३

दीर्घादसिमानपादेइतिनकारस्यरुत्वम् अत्रानुनासिकःपूर्वस्यतुवेत्यूकारस्यानुनासिकत्वम् । तव युष्मदस्मद्भ्यांङसोश् शित्वात्सर्वादेशः तवममौङसीतितवादेशः युष्मदस्मदोङसीत्याद्युदात्तत्वम् । सख्यं सख्युःकर्मसख्यं सख्युर्यः यस्येतिलोपः प्रत्ययस्वरः । अस्तृतं स्तृणोतेर्हिंसार्यस्यकः नञ्समासः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ५ ॥

• • • षष्ठीमृचमाह—

युवदक्षं धृतव्रता मित्रावरुणदूढभम् । ऋतुनायज्ञमाशाथे ॥ ६ ॥ २८ ॥

युवम् । दक्षम् । धृतव्रता । मित्रावरुणा । दूढभम् । ऋतुना ।

यज्ञम् । आशाथे इति ॥ ६ ॥ २८ ॥

हेधृतव्रता स्वीकृतकर्माणौ मित्रावरुणाहेमित्रावरुणौ हेमित्रनामकवरुणनामकौदेवौ युवञ्भौयुवां ऋतुनासह अस्मदीयंयज्ञमाशाथेव्यामुथः कीदृशंयज्ञं दक्षं प्रवृद्धं दूढभंदुर्दंशत्रुभिर्दग्धुविनाशयितुमशक्यमित्यर्थः ॥ युवं प्रथमाद्विवचनस्यङेप्रथमयोरमित्यमादेशः युवावौद्विवचनेइतिमपर्यन्तस्ययुवादेशः शेषेलोपइतिटिलोपोन्त्यलोपोवा अमिपूर्वत्वंभाषायामेवहात्वं टिलोपपक्षेउदात्तनिवृत्तिस्वरेण अमउदात्तत्वम् अन्त्यलोपपक्षेएकदेशउदात्तेनोदात्तः इत्युदात्तत्वम् । दक्षं दक्षवृद्धौ दक्षत्यनेनेतिकरणेवञ् एवंहिपुंलिङ्गत्वनियमः अन्यस्यानियमइतिनपुंसकत्वम् । धृतव्रता मित्रावरुणा धृतानिब्रतानियाज्यांतौधृतव्रतौ मित्रश्चवरुणश्चमित्रावरुणौ उभयत्र सुपांसुलुगित्यादिनाविभक्तेराकारः मित्रशब्दस्यदेवताद्वन्द्वेचेत्यानङादेशः प्रथमस्यामञ्चितनिघातः द्वितीयस्यपादादित्वादाद्युदात्तत्वं संहितायांछान्दसंहस्वत्वम् । दूढभं दहभस्मीकरणे दुःखेन दहतइतिदुर्दहं ईषद्दुःसुष्वित्यादिनादुरित्युपपदेदग्धेःखल् व्यत्ययोबहुलमितिउशब्दस्यऊकारोरेफस्यलोपः दकारस्यङकारोहकारस्यचकारः लितीतिप्रत्ययात्पूर्वमुदात्तत्वं ऊदुत्तरपदत्वेनसएवशिष्यते । आशाथे अशूव्यातौ छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमाने लिट् मध्यमद्विवचनमाथां टेरेत्वं अतआदेरित्यज्यासस्यदीर्घः अश्रोतेश्चेतिप्राप्तेनुडागमः अनित्यमागमशासनमिति निवर्तते ॥ ६ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

सूक्तेसप्तमीमृचमाह—

द्रविणोदाद्रविणमोप्रावहस्तासोअध्वरे । यज्ञेषुदेवमीळते ॥ ७ ॥

द्रविणः३दाः । द्रविणसः । ग्रावहस्तासः । अध्वरे । यज्ञेषु ।
देवम् । ईळते ॥ ७ ॥

अध्वरेष्विष्टोमेप्रकृतिस्वरूपे यज्ञेष्विकृतिरूपेषु उक्थादिषु च देवमग्निमीळते ऋत्विजः सु-
वन्ति कीदृशाऋत्विजः द्रविणसोधनार्थिनः ग्रावहस्तासः अभिषवसाधनपाषाणधारिणः की-
दृशं देवं द्रविणोदाः धनप्रदं यद्वा धनप्रदोऽग्निः सोमं पिबत्विति शेषः । तमेतं मन्त्रं यास्क एव नि-
र्वक्ति—द्रविणोदाः कस्माद्धनं द्रविणमुच्यते यदेन दग्निद्रवन्ति बलं वा द्रविणं यदेनेनाग्निद्रवन्ति तस्य
दाता द्रविणोदास्तस्यैषा भवति द्रविणोदा द्रविणस इत्यादि^१ । सोमं यास्को को निर्वचनप्रपञ्चः तस्मि-
न्नेव ग्रन्थे वगन्तव्यः ॥ द्रविणोदाः द्रुदक्षिण्यामिनन् निच्वादाद्युदातो द्रविणशब्दः तद्दातीति
द्रविणोदाः किप्चेति किप् पूर्वपदस्य सकारोपजनञ्छान्दसः रुत्वोक्ते लुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्
देवविशेषणत्वेनैकवाक्यतापक्षे द्वितीयायाः सुअदेशः अथवा द्रविणमात्मन इच्छन्ति द्रविणस्य-
न्ति सुप्रआत्मनः क्यच् सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुग्वक्तव्य इति क्यचिपरतः सुगागमः द्रवि-
णस्यतेः संपदादित्वाद्भावे किप् अतो लोपः कौलुमं न स्थानिवद्भवतीति तस्य स्थानिवत्त्वप्रति-
षेधाद्यलोपः एवं द्रविणसूत्राद्बोधनेच्छावचनः द्रविणेच्छां दस्यतियथेष्टधनप्रदानेनोपक्षयतीत्य-
र्थे दसु उपक्षये इत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थोत्किप्चेति किप् एवं द्रविणोदः शब्दः सकारान्तो भवति
तथाच—द्रविणोदासाः प्रवादा भवन्तीति नैरुक्तो व्यवहार उपपद्यते अतो द्रविणोदसूत्रशब्दः भिन्न-
वाक्यत्वे स्वार्थे प्रथमा एकवाक्यत्वे तु व्यत्ययेन द्वितीयार्थो भवति द्रविणस इत्यत्रापि वाक्यभेदपक्षे
द्रविणसः सोमस्येत्यर्थे सकारोपजनञ्छान्दसः आद्युदात्तत्वं तु नियमेन स्थितम् ऋत्विग्विशेषण-
त्वेनैकवाक्यत्वपक्षे तु क्यजन्तात्किप् अतो लोपादि पूर्ववत् अत्र तु पक्षे क्यचश्चिच्चेनान्तोदात्तत्वेना-
मेव व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । ग्रावयुक्ताहस्तायेपाते ग्रावहस्तासः आज्ञासेरसुक् ग्रावशब्दोद्घा-
दित्वादाद्युदात्तः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अध्वरे न विद्यते ध्वरो हिंसायस्मिन् नञ्सु-
मित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ईळते अनुदात्तेत्वादात्मनेपदं अदिप्रभृतिभ्य इति शपोलुक्^२ इ
अदादेशः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

द्रविणोदादं दानु नो वसूनि यानि शृण्वरे । देवेषु तावन्नामहे ॥ ८ ॥

द्रविणः३दाः । ददातु । नः । वसूनि । यानि । शृण्वरे । देवेषु ।

ता । वनामहे ॥ ८ ॥

द्रविणोदादेवोनोऽस्मभ्यंवसूनिधनानिददातु यानिधनानिऋणिवरे हविरुपयुक्तत्वेनश्रू-
यन्ते ता तानिसर्वाणिधनानि देवेषुनिमित्तभूतेषुवनामहेसंभजामः धनैर्देवान्यष्टुं तानिस्वीकु-
र्मह्यर्थः ॥ द्रविणोदाः गतम् । वसूनि शूस्वृस्निहीत्यादिनाउपत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तः ।
ऋणिवरे श्रुश्रवणे छन्दसिलुङ्लुलिट्इतिवर्तमानेलिट् झ इरेच् छन्दस्युभयथेतिसार्वधातुक-
त्वेव्यत्ययेनश्रुः तत्सन्निधोगेनशुभावश्च उवडिप्राप्ते हुश्रुवोः सार्वधातुकइतियणादेशः चितइ-
त्यन्तोदात्तत्वं यद्वृत्तान्नित्यमितिनिघातप्रतिषेधः शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः नलोपःप्रातिप-
दिकान्तस्येतिनलोपः । वनामहे वनषणसंभक्तौ व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

द्रविणोदाःपिपीषतिजुहोतप्रचंतिष्ठत । नेष्ट्रादृतुभिरिष्यत ॥ ९ ॥

द्रविणः३दाः । पिपीषति । जुहोत । प्र । च । तिष्ठत । नेष्ट्रात् ।

ऋतु३भिः । इष्यत् ॥ ९ ॥

द्रविणोदाः देव ऋतुभिःसहनेष्ट्रात् नेष्ट्रसंबन्धिपात्रात् पिपीषति सोमं पातुमिच्छति त-
तोहेऋविजः इष्यत होमस्थानेगच्छत गत्वाच जुहोत होमंकुरुत हुत्वाप्रतिष्ठतच होमंस्था-
नात्स्थानान्तरंप्रतिप्रस्थानमपिकुरुत ॥ द्रविणोदाः गतः । पिपीषति पामने पातुमिच्छतीतिसन्
छान्दसईकारः तिङ्ङितिङ्ङितिनिघातः । जुहोत लोणमध्यमबहुवचनं तस्यलङ्ङ्वावात्तादेशः तस्य
तप्तनप्तनथनाश्चेतितबादेशः तस्यपित्त्वाद्गुणः अश्वस्तानामादिरित्यनुवृत्तौ अनुदात्तेचेत्यनु-
दात्तत्वेप्राप्ते भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरांप्रत्ययात्पूर्वपितीत्योकारउदात्तः । तिष्ठत ष्ठाग-
तिनिवृत्तौ लोट् मध्यमबहुवचनस्यथस्यलङ्ङ्वावात्तादेशः शपिपाघ्राध्मेत्यादिनातिष्ठादेशः
समवप्रविष्यःस्थइत्यात्मनेपदनभवति तत्रानुवृत्तस्यनिर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्यार्थत्वात् अत्रचश-
ब्देनव्यवधानात् तेप्राग्धातोःरित्युपसर्गत्वेनप्राक्प्रयोक्तव्यस्यापिप्रशब्दस्य व्यवहिताश्चेति छ-
न्दसिष्यवहितप्रयोगः अत्रचशब्दोजुहोतेतिपूर्वेणसहसमुच्चयार्थः नपुनरिष्यतेत्युत्तरेण ते-
नाप्रथमत्वाच्चवायोगेप्रथमेतिनिषेधाभावात्तिङ्ङितिङ्ङितिनिघातः । नेष्ट्रात् पोत्राद्यङ्गुनीतनेत्य-
प्र पोत्रशब्दे यदुक्तं तदत्रद्रष्टव्यम् । इष्यत इषगतौ लोणमध्यमबहुवचनम् ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

यत्त्वानुरीयमृतुभिर्द्रविणोदोयजामहे । अधस्मानोदुर्दिर्भव ॥ १० ॥

यत् । त्वा । तुरीयम् । ऋतुऽग्निः । द्रविणःऽदः । यजामहे ।
अध । स्म । नः । ददिः । भव ॥ १० ॥

हेद्रविणोदेदेव यद्यस्मात्कारणादृतुभिः सहतुरीयं चतुर्णां पूरणं त्वा त्वां यजामहे अथेत्य
निपातस्तच्छब्दार्थः तस्मात्कारणान्नोऽस्मभ्यं ददिर्धनस्य दाता भवस्म अवश्यं भव ॥ तुरी
यं चतुर्णां पूरणं चतुरश्रयतावाद्यक्षरलोपश्चेति छप्रत्ययः तस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तात्मागेव आयेने
यीनीत्यादिना ईयादेशः आयन्नादिषूपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थमिति वचनात् ऋते आदेशे प्रत्य
यस्वरेण इकार उदात्तः । द्रविणोदः उक्तम् पादादित्वा दामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । यजामहे अवशप
पित्वेन तिङ्श्र्लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरएव पूर्वस्यामन्त्रितस्याप्यविद्यमानवच्चात् यद्वृत्तयोगा
द्वाननिघातः व्यवहितयोगेऽपि हिसनिषेध इत्युक्तम् । अध छान्दसोधकारः । स्म चादिरनुदात्त
संहितायां निपातस्य चेति दीर्घः । ददिः दुदाञ्दाने आह गमहनजनः किं किनौ लिट्चेति किप्रत्यय
लिङ्ङ्भावाद्धिर्वचनादि आतो लोप इटिचेत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः ॥ १० ॥

एकादशीमृचमाह—

अश्विना पिबन्तं मधु दीद्यग्नी शुचिवता । ऋतुना यज्ञवाहसा ॥ ११ ॥

अश्विना । पिबन्तम् । मधु । दीद्यग्नी इति दीर्दिऽअग्नी ।

शुचिऽवता । ऋतुना । यज्ञऽवाहसा ॥ ११ ॥

हे अश्विनौ मधुमाधुर्योपेतं सोमं पिबन्तं कीदृशौ दीद्यग्नी द्योतमाना हवनीयाद्यग्नि युक्तौ शु
चिवता शुद्धकर्माणौ ऋतुना ऋतुदेवतया सह यज्ञवाहसा यज्ञस्य निर्वाहकौ ॥ अश्विना संबोधनदि
वचनस्य सुपांसु लुगित्याकारः आमन्त्रिताद्युदात्तः । पिबन्तं शपः पित्वा दनुदात्तत्वम् तिङ्श्र्ल
सार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरएव शिष्यते । मधु फलिपादीत्यादिना उप्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेर्निन्वादा
द्युदात्तः । दीद्यग्नी दिवुकीडादौ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति विच् वेरपृक्तलोपाद्वल्लोपो बलीयानि
ति प्रथमवकारस्य लोपः प्रथमं प्रत्ययलोपे हि वर्णाश्रयविधौ प्रत्ययलक्षणं नास्तीति निषेधाद्वल्लो
पो न स्यात् छान्दसं द्विर्वचनं तुजादित्वा दभ्यासदीर्घत्वम् यङ्लुगन्ताद्वासंज्ञापूर्वको विधिरनित्य
इत्यभ्यासस्य गुणाभावः दीदिरग्निर्योस्तौ दीद्यग्नी आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् पादादित्वा न निघातः
शुचिवता शुचिव्रतं ययोस्तौ सुपांसु लुगित्याकारः दीद्यग्निशब्दस्य सामान्यवचनत्वेन नामन्त्रित
त्यविद्यमानवचनप्रतिषेधादाष्टमिकनिघातत्वम् पूर्वस्य पराङ्मन्त्रावात् ऐकस्वर्यम् । यज्ञवाह
सा बह्मपापणे यज्ञवहत इति यज्ञवाहसौ वहिहाधान्भ्यश्छन्दसीत्यसु च तत्र हि गतिकारकणे

रपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेतिवचनात्सोपपदानामपिभवतीत्युक्तम् णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः सुपां-
सुलुगित्यादिनाविभक्तेराकारः आमन्त्रितनिघातः असामर्थ्यात्पूर्वस्यनपराङ्मवद्भावः ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टकमाह—

गार्हपत्येनसन्त्यऋतुनायज्ञनीरसि । देवान्देवयतेयज ॥ १२ ॥ २९ ॥

गार्हपत्येन । सन्त्य । ऋतुना । यज्ञनीः । असि । देवान् ।

देवयते । यज ॥ १२ ॥ २९ ॥

हेसन्त्य फलप्रदामिदेव गार्हपत्येनगृहपतिसंबन्धिनारूपेणयुक्तःसन् ऋतुना ऋतुदेवेनसह
यज्ञनीः यज्ञस्यनिर्वाहकोसि तस्मात्वंदेवयते देवविषयकामनायुक्ताययजमानायदेवान्य-
ज ॥ गार्हपत्येन गृहपतिनासंयुक्तेभ्यः यस्येतिलोपः त्रित्वादादिवृद्धिराद्युदात्तत्वंच गृहप-
तिवमित्यर्थे पत्यन्तपुरोहितादिभ्यइतियकित्वन्तोदात्तत्वंस्यात् । सन्त्य सननेभव षणुदाने
किञ्चकौचेतिकिञ्च नकिञ्चिदीर्घश्चेतिदीर्घनलोपाभावः भवेच्छन्दसीतियत् तत्रसाधुरितिवा-
निघातः । यज्ञनयतीतियज्ञनीः सत्सुद्विषेत्यादिनाकिप् ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । देवयते दे-
वानात्मनइच्छतीतिदेवयन् तस्मै क्यचिचेतीत्वंनभवति नच्छन्दस्यपुत्रस्येतिनिषेधात् अश्वाघ-
स्येयात्वविधानादात्वनिषेधेप्राप्तस्यदीर्घस्याप्येषनिषेधइत्युक्तम् शतुरनुमोनघजादीइतिविभक्तेरु-
दात्तत्वम् अत्रक्यचश्चित्वादन्तोदात्तत्वं शपःपित्वादनुदात्तत्वं शतुश्चलसार्वधातुक्स्वरेण उभ-
योःक्यचासहैकादेशेएकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः तस्मादन्तोदात्तत्वात्परस्याविभक्तेः शतुर-
नुमोनघजादीइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेएकोनविंशोवर्गः ॥ २९ ॥

चतुर्थेनुवाके आत्वावहन्त्वितिनवर्चसूक्तम् ऋषिच्छन्दसीपूर्ववदनुवर्तेते विशेषादेशा-
भावादिन्द्रोदेवता विनियोगस्तुप्रातःसवनेनैत्रावरुणस्योन्नीयमानेसूक्तम् आत्वावहन्तुहरय-
इति तथाच द्विदेवयैश्वरन्तीतिखण्डेसूत्रितम्—उन्नीयमानोभ्योन्वाहात्वावहन्त्विति तथाषोड-
शिनिशस्त्रेआत्वावहन्तुहरयइतिसिः तथाचसूत्रितम् अष्टषोडशीतिखण्डे—आत्वावहन्तुहर-
यइतिसिस्त्रोगायत्र्यइति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमाष्टकमाह--

आत्वावहन्तुहरयोदृषणंसोमपीतये । इन्द्रं वासूरचक्षसः ॥ १ ॥

आ । त्वा । वृहन्तु । हरयः । वृषणम् । सोमंऽपीतये । इन्द्र ।

त्वा । सूरश्चक्षसः ॥ १ ॥

हेइन्द्र वृषणंकामानां वर्षितारं त्वात्वांसोमपीतये सोमपानार्थं हरयस्त्वदीया अश्वावहन्तु अस्मिन्कर्मण्यनयन्तु तथा सूरचक्षसः सूर्यसमानप्रकाशयुक्ताऋत्विजस्त्वांस्रैः प्रकाशयन्त्वितिशेषः ॥ हरन्तीति हरयः अचदः इन्सर्वधातुभ्य इतीन् निच्वादाद्युदात्तः । वृषणं कनिन्युवृषितक्षिराजीत्यादिना कनिन् किच्वाह्वृषधगुणाभावः वाषपूर्वस्य निगमे इति विकल्पितमुपधादीर्घत्वम् । सोमपीतये ऐभिरग्न इत्यत्रोक्तम् । सूरचक्षसः चक्षिड्व्यकायां वाचि सर्वधातुभ्योऽमुन् चक्षिडः ख्याञ् इति न भवति अनसोः प्रतिषेधोक्तव्य इति निषेधात् भूमेरणे सुवतीति सूरः सुसूधावृषिभ्यः ऋजितिक्रन् किच्वाद्गुणाभावः निच्वादाद्युदात्तः सूरवत् चक्षः ख्यानं प्रकाशोपेयां बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

इमा धाना घृतं स्नुवो हरी इहोपवक्षतः । इन्द्रं सुखतमे रथे ॥ २ ॥

इमाः । धानाः । घृतं स्नुवः । हरी इति । इह । उप । वक्षतः ।

इन्द्रम् । सुखतमे । रथे ॥ २ ॥

हरिशब्द इन्द्ररथस्य बोद्धारावश्वावाचष्टे तथा च श्रुत्यन्तरम्—हर्योः स्थातेति^१ हरिभ्यां त्वेन्द्रो देवतां गमयत्विति च एतदेवाभिप्रेत्य निघण्टुकार आह हरी इन्द्रस्येति तादृशौ हरी इमा यागार्थं वेद्यामासादितत्वेन पुरोवर्तिनी धानाः भृष्टयवतण्डुलानुद्दिश्य सुखतमे रथे इन्द्रमवस्थाप्य इहास्मिन्कर्मणि उपवक्षतः वेदिसमीपे वहतां कीदृशी धानाः घृतं स्नुवः अलंकरणोपस्तरणाभिघारणेन घृतस्नाविणीः ॥ धीयन्त इति धानाः धापृवस्य ज्यतिभ्यो न इति नः प्रत्ययस्वरः । घृतं स्नुवः घृतं स्नुवन्तीति घृतं स्नुवः किपि तु गभावश्छान्दसः धातुस्वरः समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् स्नोः संयोगपूर्वत्वेन यणभावादुवडादेशः । हरी हज्हरणे सर्वधातुभ्य इन् निच्वादाद्युदात्तः प्रथमत्वात्संहितायां प्रकृतिभावः । वक्षतः प्रार्थनाख्ये लिङर्थे लेट् तस्य प्रथमपुरुषद्विवचनं तस्मै लेटोडागवित्यडागमः शपिप्राप्ते सिद्धहुलं लेटीति सिप् ढत्वकत्वषत्वानि तिङ्ङुतिङ्ङिति निघातः । सुखतमे गतम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

इन्द्रं प्रातर्हवामह इन्द्रं प्रायन्यध्वरे । इन्द्रं सोमं स्यपीतये ॥ ३ ॥

इन्द्रम् । प्रातः । हवामहे । इन्द्रम् । प्रथ्यति । अध्वरे । इन्द्रम् ।
सोमस्य । पीतये ॥ ३ ॥

प्रातः कर्मारंभे प्रातःसवने इन्द्रं हवामहे आह्वयामः तथेवाध्वरे सोमयागे प्रयतिप्रगच्छति
प्रारभ्यवर्तमाने सति माध्यंदिने सवने तमिन्द्रं हवामहे तथा यज्ञसमाप्त्यवसरे तृतीयसवने सोमस्य
पीतये सोमपानार्थं हवामहे ॥ प्रातः स्वरादिष्वन्तोदात्तो निपातितः । हवामहे द्वेजोलटिशपिपर-
तोद्धः संप्रसारणमित्यनुवृत्तौ बहुलं छन्दसीतिसंप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणावादेशौ । प्रयति इण्
गतौ लटः शतृ अदिप्रभृतिभ्यः शपइति शपोलुक् शतुर्ङित्वाद्गुणाभावः प्रादिसमासः रुद्रहणे ग-
तिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति वचनात्प्रत्ययग्रहणइति नियमाभावात् शतुरनुमोनघजादी इति वि-
भक्तेरुदात्तत्वम् । अध्वरे उक्तं संहितायां उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितो नुदात्तस्येति अकारस्य
स्वरितत्वम् । पीतये पापाने किं नि छान्दसमन्तोदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टमाह—

उपनः सुतमागं हि हरिभिरिन्द्रकेशिभिः । सुते हित्वा हवामहे ॥ ४ ॥

उप । नः । सुतम् । आ । गृहि । हरिभिरिन्द्रः । केशिभिः । इन्द्र । केशिभिः ।

सुते । हि । त्वा । हवामहे ॥ ४ ॥

हे इन्द्र केशिभिः केसर्युक्ते हरिभिरिन्द्रश्चैस्त्वनोऽस्मदीयं सुतमभिषुतं सोमं प्रति उपसमीपे आग-
हि आगच्छ सुते अभिषुते सोमे निमित्तभूते सति हियस्मात्कारणात्त्वा हवामहेत्वा माह्वयामः तस्मा-
दागच्छेति पूर्वत्रान्वयः ॥ गृहि गमे लोटः सेर्हिः शपइत्यनुवृत्तौ बहुलं छन्दसीति शपोलुक् इषुग-
मियमांछइति छत्वं न भवति नलुमतांगस्येति प्रतिषेधात् अनुदात्तोपदेशेत्यादिना अनुनासिकलोपः
तस्यासिद्धवद्वाभादित्यसिद्धत्वादतो हेरिति हेर्लुग्न भवति । केशिभिः क्लिशेरन् लोलोपश्चेति अन्-
मत्वर्थीयइति प्रत्ययस्वरः । हवामहे ह्वइत्यनुवृत्तौ बहुलं छन्दसीतिसंप्रसारणं शपः पिच्चादनुदा-
त्तत्वं तिङश्चलसार्वधातुक् स्वरेण धातुस्वरएव तिङ्ङिति निघातः हिचेति प्रतिषेधात् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टमाह—

सेमंनः स्तोममागं ह्युपेदं सवन्नं सुतम् । गौरो न तृषितः पिब ॥ ५ ॥ ३० ॥

सः । इमम् । नः । स्तोमम् । आ । गृहि । उप । इदम् । सवन्नम् ।

सुतम् । गौरः । न । तृषितः । पिब ॥ ५ ॥ ३० ॥

हेइन्द्र सुत्वंनोऽस्मदीयमिमंस्तोमंस्तुतिं प्रतिआगहिआगच्छ आगमनेहेतुरुच्यते अ
 देवयजनसमीपे सुतमभिषुतसोमयुक्तमिदमिदानीमनुष्ठीयमानं सुत्वं प्रातःसवनान्दिरूपं कर्मवत्-
 ते तस्माद्गौरोन गौरमृगइव तृषितः सन्निमंसोमं पिब ॥ सः इममित्यत्र संहितायां सोचिलोपेचेत्यादपू-
 रणमिति सुलोपः । गहि गतम् । सवनं सूयतेस्मिन्सोमइत्यधिकरणे ल्युट् लितीति प्रत्ययात्पूर्व-
 स्योदात्तत्वं ल्युङ्ङन्तात्सप्तम्याः सुपांसुपोभवन्तीति वक्तव्यमिति वचनात् द्वितीया अभिषुतसोम-
 युक्तमिदं सवनमितिकर्मण्येव वा द्वितीया तदा सुतशब्दादर्शनादित्वाद् । तृषितः त्रितृषाभि-
 पासायां निष्ठा निष्ठेतिक्तः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः पश्चादिद् आगमा अनुदात्ता इत्यनुदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

इति प्रथमस्य प्रथमे त्रिंशो वर्गः ॥ ३० ॥

सूक्तेषष्ठीमृचमाह—

इमे सोमांस इन्द्रवः सुतासो अधिबर्हिषि । ताँ इन्द्र सहसे पिब ॥ ६ ॥

इमे । सोमांसः । इन्द्रवः । सुतासः । अधि । बर्हिषि । तान् ।

इन्द्र । सहसे । पिब ॥ ६ ॥

इन्द्रशब्दः उन्दीक्रेदने इति धातोरुत्पन्नः इन्द्रवः क्लेदनयुक्त इमे वेद्यामवस्थिताः सोमा
 तत्तत्पात्रगताः सोमा बर्हिषियज्ञे अधि आधिक्येन सुतासः अभिषुताः हेइन्द्र सहसे बलार्थं त
 न्तोमान् पिब ॥ सोमांसः आज्ञासेरसुगिति जसोऽसुगागमः । इन्द्रवः उक्तम् । सुतासः पूर्वव
 सुक् संहितायां प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे इति प्रकृतिभावात्परपूर्वत्वं न भवति । बर्हिषि बृहन्नेलो
 श्चेति इस् प्रत्ययस्वरः । ताँ इन्द्रेत्यत्र दीर्घादसिमानपादे इति रत्वं यत्वयलोपौ अनुनासिकः । स
 से षहमर्षणे असुन्नन्तो निच्वादाद्युदात्तः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

अयं ते स्तोमो अग्रियो हृदि स्पृगस्तु शन्तमः । अथा सोमं सुतं पिब ॥ ७ ॥

अयम् । ते । स्तोमः । अग्रियः । हृदि स्पृक् । अस्तु । शम्भन्तमः ।

अथ । सोमम् । सुतम् । पिब ॥ ७ ॥ १ ॥

हेइन्द्र अयम् समाभिः क्रियमाणः स्तोमः स्तोत्रविशेषः अग्रियः श्रेष्ठः सन् तेव
 दिस्पृक् मनस्यंगीकृतः शन्तमः सुखतमोऽस्तु अथ स्तुतेरनन्तरं सुतमभिषुतं सोमं पिब ॥
 ग्रियः अग्रादित्यनुवृत्तौ घञ्छेति घञ् चित्त्वादन्तोदात्तः । हृदि स्पृशतीति हृदिस्पृक् स्पृश

इकेकिन् तत्पुरुषेति बहुलमित्यलुक् किन्मत्ययस्य कुरिति शकारस्य कुत्वं रुदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वम् । शन्तमः सुखकरद्रव्यवचनोऽत्र शमशब्दः ततस्तमप् अवसुखप्रकर्षस्य गुणद्वारा गु-
णनिष्ठद्रव्ये संक्रान्तात्वादद्रव्यप्रकर्ष इति निषेधात् किमेत्ति डव्ययेत्यादिना आमन्भवति द्रव्यस्य स्व-
तः प्रकर्षाभावात् ईदृगर्थ एव हि स निषेधः । अथासोमं संहितायां निपातस्य चेति दीर्घः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

विश्वमिदं सर्वं न सुतमिन्द्रो मदाय गच्छति । वृत्रहा सोमं पीतये ॥ ८ ॥

विश्वम् । इत् । सर्वनम् । सुतम् । इन्द्रः । मदाय । गच्छति ।

वृत्रहा । सोमं पीतये ॥ ४ ॥ ०/

वृत्रहाशत्रुघातक इन्द्रः सोमपीतये सोमपानाय मदाय तत्पानजन्यहर्षाय च विश्वमिदं सर्वं-
पिसुतमभिषुतसोमयुक्तं सर्वं प्रातः सवनादिरूपं कर्म गच्छति ॥ विश्वं असिपृषीत्यादिना कन-
नित्वा दाद्युदात्तः । सर्वं सुतं पूर्ववत् । मदाय मदोनुपसर्गे इत्यप्प्रत्ययः पित्वाद्धातुस्वरः । ग-
च्छति इषुगमियमांशः । वृत्रहा वृत्रंहतवान् ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु किप् इन्द्रहन्तृषु क्षित्यादिना निवृत्तं दीर्घ-
त्वं सौचेति प्रतिप्रसवाद्भवति रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सोमपीतये व्यधिकरणबहुव्रीहिरि-
त्युक्तम् तत्पुरुषेवा दासीभारादित्वा पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

सेमन्नः काममापृण गोभिरश्वैः शतक्रतो । स्तवामत्वा स्वाध्व्यः ॥ ९ ॥ १ ॥

सः । इमम् । नः । कामम् । आ । पृण । गोभिः । अश्वैः ।

शतक्रतो इति शतक्रतो । स्तवाम् । त्वा । सुऽआध्व्यः ॥ ६ ॥ १ ॥ २/

हेशतक्रतो सुत्वं नोऽस्मदीयमिदं कामं काम्यमानं फलं गोभिरश्वैश्च सह आपृण सर्वतः पूरय व-
यमपि स्वाध्व्यः सुष्ठु सर्वतो ध्यानयुक्ताः सन्तस्त्वात्वांस्तवाम् ॥ सेमं संहितायां सोचिलोपेचेत्यादपूर-
णमिति सुलोपः । कामं कमेर्धञि कर्मात्त्वतो घञोन्त उदात्त इत्यन्तो दात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठा दाद्युदा-
त्तत्वम् । पृण पृणमीणने लोटः सेर्हिः तुदादिभ्यः शः तस्यङित्वाद्गुणाभावः अतो हेरिति हेर्लुक् ।
गोभिः सावेकार्चं इति प्राप्तं विभक्तेरुदात्तत्वं न गोश्वन्त्साववर्णेति प्रतिषिध्यते । अश्वैः कन्नन्त-
न्युक्तं असामर्थ्यान्पराङ्मवद्भावः । स्तवाम् षुञ्स्तुतौ धात्वादेः षः सं लीडुत्तमं बहुवचनस्य लो-

टोलङ्घदितिलङ्घावात् नित्यङितितिसकारस्यलोपः आङुत्तमस्यपिच्चेत्याडागमः प्रत्ययस्यपि-
च्चादनुदात्तत्वं धातुस्वरएव । स्वाध्यः ध्यैचिन्तायां स्वाङोरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः अन्येष्वोऽ-
पिदृश्यन्तइतिक्लिप् दृशिग्रहणस्यविध्यन्तरोपसंग्रहणार्थत्वादत्रसंप्रसारणेऽसतिपरपूर्वत्वं हलइति
दीर्घः जसिएरनेकाचइतियणादेशः गतिकारकोपपदात्तदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं उदात्तयणो-
हल्पूर्वादितिजसउदात्तत्वंनभवति तत्रासर्वनामस्थानमित्यनुवृत्तेः अतउदात्तस्वरितयोर्यणः
स्वरितोनुदात्तस्येतिस्वरितत्वमेवभवति ॥ ९ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेएकत्रिंशोवर्गः ॥ ३१ ॥

इन्द्रावरुणयोरित्यादिकंनवर्चसूक्तं अतएवनवशब्दानुवृत्तावनुक्रम्यते—इन्द्रावरुणयोरैन्द्रा-
वरुणयुवाकुपादनिचृताविति अत्रदेवताविस्पष्टा ऋषिच्छन्दसीपूर्ववदनुवर्तते अथंतुविशेषः युवा-
कुहीत्यादिकेद्वेऋचौपादनिचृन्नामकच्छन्दोयुके विनियोगस्तुस्मार्तौलैंगिकोवाकश्चिदवगन्तव्यः ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमामृचमाह—

इन्द्रावरुणयोरहंसम्राजोरवआवृणे । तानोमृच्छातईदृशे ॥ १ ॥

इन्द्रावरुणयोः । अहम् । समः राज्ञोः । अवः । आ । वृणे ।

ता । नः । मृच्छातः । ईदृशे ॥ १ ॥

अहमनुष्ठातासम्राजोः समीचीनराज्योपेतयोः सम्यग्दीप्यमानयोर्वा इन्द्रावरुणयोर्देव-
योःसंवन्धि अवोरक्षणंआवृणेसर्वतःप्रार्थयेता तौदेवौ ईदृशेएवंविधेऽस्मदीयवरणेनिमित्तभूतेस-
तिमृच्छातः अस्मान्सुखयतः ॥ इन्द्रशब्दोरन्प्रत्ययान्तः वरुणशब्दउनन्प्रत्ययान्तः उभौनिच्चादा-
द्युदात्तौ समासे देवताद्वन्द्वेचेतिपूर्वपदस्यानडादेशः उभेयुगपदित्यनुवृत्तौदेवताद्वन्द्वेचेतियुगपदुभ-
यपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सम्राजोः राजृदीप्तौ सत्सुद्विषेत्यादिनाक्लिप् समोमोऽनुस्वारइत्यनुस्वारेप्रा-
प्ते मोराजिसमःक्वावितिमकारादेशः ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं कर्तृकर्मणोःकृत्यतिकर्तरिषष्ठी । अ-
वरक्षणादिषुभावेअसुन् निच्चादाद्युदात्तः । ता सुपांसुलुगित्यादिनाद्विवचनस्याडादेशः दिलोपे
विभक्तेरुदात्तनिवृत्तिस्वरः । मृच्छातः मृडसुखने प्रार्थनायांलिङ्थेलेट् द्विवचनं तस्य तस् लेटो-
डाटावित्याडागमः तुदादिभ्यःशः डित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः । ईदृशे त्यदादिषुदृशोनालोचने-
केश्वेतिइदमशब्देउपपदेदृशोःकञ् उपपदसमासे इदंकिमोरीश्कीइतीदमईशू शित्वात्सर्वादेशः
कञः कित्त्वादुणाभावः अित्त्वादुत्तरपदस्याद्युदात्तत्वम् उपपदसमासेऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे-
नतदेवशिष्यते ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

गन्ताराहिस्थोवसेहवंप्रिप्रस्यमावतः । धर्ताराचर्षणीनाम् ॥ २ ॥

गन्तारा । हि । स्थः । अवसे । हवम् । विप्रस्य । मावतः ।

धर्तारा । चर्षणीनाम् ॥ २ ॥

हेइन्द्रावरुणौ अवसे अवितुमनुष्ठातारं रक्षितुं मावतोमद्विधस्यविप्रस्य ब्राह्मणाव्विजो-
हवमाह्वानं गन्तारौस्थोहि प्राप्तशीलौभवथःखलु कीदृशौ चर्षणीनामनुष्याणां धर्तारौ योग-
क्षेमसंपादनेनधारयितारौ ॥ गन्तारा गमेस्ताच्छील्येतन् द्विवचनस्यसुपांसुलुगित्यादिनाआ-
कागदेशः ऋटशोभेडिगुणः अमृन्वित्यादिनोपधादीर्घत्वं तृनोनिच्वादाद्युदात्तत्वम् । स्थः अस्
भुवि ऋड्मध्यमपुरुषद्विवचनंथस् अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । अव-
से अवरक्षणे तुमर्थेसेसेनित्यसेन् निच्वादाद्युदात्तः । हवं ह्वत्रोबहुलंछन्दसीत्यनैमित्तिकंसंप्र-
सारणेपरपूर्वत्वेच ऋदोरवित्यप् गुणावादेशौ अपःपित्त्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरएव । विप्रस्य टुव-
श्चीजसंताने अस्यऋज्रेन्द्रेत्यादिनारन्निपातितोनिच्वादाद्युदात्तः । मावतः वतुप्प्रकरणे यु-
ष्मदस्मद्भांछन्दसिसादृश्यउपसंख्यानं वतुप् प्रत्ययोत्तरपदयोरस्मदोमपर्यन्तस्यमादेशः आसर्व-
गान्नइतिदकारस्यआकारः सवर्णदीर्घः मतुपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वे
एवशिष्यते । धर्तारा धृञ्धारणे ण्वलृत्चावितिट् एकाचउपदेशेइतीट्प्रतिषेधः गुणोरपर-
वं अमृन्वित्यादिनाउपधादीर्घः सुपांसुलुगित्याकारः टुचश्चिच्वादन्तोदात्तत्वम् । चर्षणीनां
क्षेपरादेश्चइतिअनिप्रत्ययः तत्सन्नियोगेनककारस्यचकारः प्रत्ययाद्युदात्तत्वंबाधित्वा छा-
दस्यमन्तोदात्तत्वम् अतएवनामन्यतरस्यामितिविभक्तेरुदात्तत्वम् तत्रहि मतुपि योह्रस्वान्तः
मन्तोदान्तःततउत्तरस्यनान्नउदात्तत्वमितिव्याख्यातम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

अनुकामंतर्पयेथामिन्द्रावरुणरायआ । तावांनेदिष्टमीमहे ॥ ३ ॥

अनुकामम् । तर्पयेथाम् । इन्द्रावरुणा । रायः । आ । ता ।

वाम् । नेदिष्टम् । ईमहे ॥ ३ ॥

इन्द्रावरुणा हेइन्द्रावरुणौ अनुकामं अस्मदीयाभिलाषमनुरायोधनस्यप्रदानेन आतर्प-
येथां सर्वतोस्मांस्तृप्तान्कुरुतं वयंयदायदाधनंकामयामहेतदातदाप्रयच्छतमित्यर्थः ता वां

तादृशौयुवानेदिष्टं अतिशयेनसामीप्यं यथाभवतितथा ईमहेयाचामहे कालविलम्बमन्तरेण धनं दात-
व्यमित्यर्थः सप्तदशसुयाज्वाकर्मसु ईमहेइतिपठितम् ॥ अनुकामं कामस्यपश्चादनुकामं अथवा
कामं अनु अनुकामं अनुरिहपश्चादर्थे अथवावीप्सालक्षणेयथार्थे योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृ-
त्तिः सादृश्यंचेति चत्वारोहियथार्थागृहीताः अव्ययं विभक्तीत्यादिना अव्ययीभावसमासः अव्य-
यीभावश्चेत्यव्ययसंज्ञायां अव्ययादाप्सुपइतिप्राप्तस्य लुकोपवादानाव्ययीभावादतोऽन्वपश्चम्याइ-
ति विभक्तेरमादेशः समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् । तर्पयेथां तृर्पेण्यन्तालोपिचक्ष्व आत्मनेपदम्
मध्यमद्विवचनमाथां टेरेत्वे आमेतइत्यामादेशः शपिसत्यतोयेयइत्यनुवृत्तौ आतोडितइत्याका-
रस्यइयादेशः आदुणोयलोपश्च । इन्द्रावरुणा सुपांसुलिगिति द्विवचनस्य आकारः आमन्त्रिता-
द्युदात्तत्वं संहितायामाकारस्य ह्रस्वत्वम् । रायः ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । ता सुपां-
सुलिगिति विभक्तेराकारः पदात्परत्वाद्युवामित्यस्य वामादेशोऽनुदात्तः । नेदिष्टं अतिशयेनाति-
कं अतिशयानेइष्टम् अन्तिकबाढयोर्नेदसाधाविति नेदादेशः यस्येतिलोपः इष्टनो निच्वादाद्यु-
दात्तत्वम् । ईमहे ईङ्गत्तौ डिच्वादात्मनेपदम् बहुलं छन्दसीति श्यनोलुक् निघातः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

युवाकुहि शचीनां युवाकुसुमतीनाम् । भूयामवाजदात्राम् ॥ ४ ॥

युवाकु । हि । शचीनाम् । युवाकु । सु३मतीनाम् । भूयाम ।

वाजदात्राम् ॥ ४ ॥

हियस्मात्कारणात् शचीनामस्मदीयकर्मणां संबन्धिसोमरूपं हविर्युवाकुवसतीवर्येकधनात्म-
कैरुदकैः पयःसक्त्वादिद्रव्यान्तरैश्चमिश्रितं तथा सुमतीनां शोभनबुद्धियुक्तानामृत्विजां स्तोत्र-
रूपं वचनमपि युवाकु नानाविधैः स्तुत्यगुणैर्मिश्रितं तस्मात्कारणात् हेइन्द्रावरुणौ तथाविधं हविः
स्वीकुर्वतोऽर्यवयोः प्रसादाद्वयं वाजदात्रां अन्नपदानां पुरुषाणां मध्ये मुख्या भूयाम भवेम अपः अमइ-
त्यादिषु षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मणामसु शचीशमीइति पठितम् ॥ युवाकु युमिश्रणे कठिकुर्विष्या-
काकुरित्यत्र बाहुलकाद्यौ तेरपिकाकुः प्रत्ययः किच्चेन गुणाभावादुकारस्योवङादेशः प्रत्ययस्त्रेण
मध्योदात्तत्वम् । शचीशब्दः केषां चिन्मते शार्ङ्गवादिः डीनन्तो निच्वादाद्युदात्तइत्युभेवनस्पत्या-
दिषु युगपदित्यत्र वृत्तिरुक्तोक्तम् । सुमतीनां विद्यामसुमतीनामित्यत्रोक्तम् । भूयाम प्रार्थनायां
लिङ् उत्तमबहुवचनेनित्यं डितइतिसकारलोपः यासुट्परस्मैपदेषूदात्तोऽङिच्चेत्युदात्तोयासुडागमः
लिङ्ः सलोपोऽमन्त्यस्मैतिसकारलोपः बहुलं छन्दसीति शपोलुक् सति शिष्टत्वात् यासुडुदात्तव

शिष्यते । वाजदानां वाजंददातीतिवाजदावानः आतोमनिन्नित्यादिनावनिष तस्यपिच्वाद्धातु-
स्वरणवशिष्यते समासे रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनसएवशिष्यते आमिअलोपोनइत्यकारलोपः
तस्याचःपरस्मिन्नितिस्थानिवद्भावालोपोव्योर्वलीतिवकारलोपोनभवति ॥ ४ ॥

पञ्चमीश्रुचमाह—

इन्द्रः सहस्रदानां वरुणः शंस्यानाम् ॥ क्रतुर्भवत्युक्थ्यः ॥ ५ ॥ ३२ ॥

इन्द्रः । सहस्रदानां । वरुणः । शंस्यानाम् । क्रतुः । भवति ।

उक्थ्यः ॥ ५ ॥

अयमिन्द्रः सहस्रदानां सहस्रसंख्याकधनप्रदानांमध्ये क्रतुः धनदानस्यकर्ता भवति प्रभूतं
ददातीत्यर्थः तथा वरुणः शंस्यानांस्तुत्यानांमध्ये उक्थ्यः स्तुत्यो भवति अतिशयेनस्तुत्यइत्यर्थः ॥
वरुणः उन्नम्रत्ययोनिच्वादाद्युदात्तः । शंस्यानां शंसुस्तुतौ ऋहलोर्ण्यत् तित्स्वरितमितिप्राप्ते ईड-
वंदवृशंसदुहाण्यतइत्याद्युदात्तः । क्रतुः रुजः क्रतुरितिकतुः किच्वाद्गुणाभावेयणादेशः प्रत्ययस्वरे-
णाद्युदात्तः । उक्थ्यः उक्थंशस्त्वं तेनस्तुत्यत्वेनतत्रभवउक्थ्यः भवेछन्दसीतियत् यस्येति
लोपः अत्रतित्स्वरितमित्येतद्वाधित्वातीर्थ्यायकूप्यायेत्यादिवत्तच्चत्वात् यतोनावइतिप्राप्तमाद्यु-
दात्तत्वम् सर्वेविधयश्छन्दसिर्विकल्पन्तइतिनक्रियते ननुयस्येतिलोपात्प्रागेवतित्स्वरितत्वमस्तु
नहितदायतोनावइत्येतदस्ति इच्चत्वाभावात् अतएवह्रस्व्यायचसूर्यायचेत्यादौस्वरितत्वं
दृश्यते नचपरत्वान्नित्यत्वाच्च यस्येतिलोपेनप्रथमतोभाव्यमितिवाच्यम् प्रकृतिप्रत्ययाश्रयाद्-
हिरक्काद्यस्येतिलोपात्प्रत्ययमात्राश्रयंतयाअन्तरङ्गत्वेनतित्स्वरितमित्येतस्यप्राबल्यात् अतऊ-
र्म्यायेत्यादिवत् उक्थ्यइत्यत्रापिलक्षणतएवस्वरितत्वं भविष्यतीति किंछान्दस्येन यत्रहिलोप-
मन्तरेणइच्चत्वं तत्रयतोनावइत्येतद्भवति यथाचेयंजेयमितिलोपनिबन्धनइच्चत्वप्रदेशेषु त्वं स्वरि-
तेनैवभवितव्यमिति एवंतर्हितीर्थ्यायकूप्यायेत्यादौयदाद्युदात्तत्वं तदेवच्छान्दसमस्तु अथ अत्रतु
वार्णादाङ्गवलीयइत्यन्तरङ्गत्वेऽपिस्वरितत्वं बाधित्वालोपएव भविष्यति तर्ह्युक्थ्येऊर्म्यायसूर्याये-
त्यादौचछान्दस्यमस्तु सर्वथैकत्रछान्दस्यान्निमुच्यते ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेद्वाविंशोवर्गः ॥ ३२ ॥

१ वीरवीर्योचेत्यत्रवीर्यग्रहणाद्यतोनावइत्यनित्यमितिज्ञापितत्वान्तिस्वरितमितिस्वरित-
त्वम् । २ आहूयः भृगुवाणः (ऋ० सं० १. ५. १५.) इत्यत्रवेदभाष्यम् ।

सूक्तेषष्ठीपृचमाह—

तयो॒रिद॒वसा॒वयं॒सने॒मनि॒च॒धीम॒हि । स्यादु॒तप्रे॒रेच॒नम् ॥ ६ ॥

तयोः । इत् । अव॑सा । व॒यम् । स॒नेम॑ । नि । च॒ । धी॒महि॑ ।

स्यात् । उ॒त । प्र॒रेच॒नम् ॥ ६ ॥

तयो॒रिपूर्वोक्तयो॒रिन्द्रावरु॑णयोरेव अव॑सा रक्षणेन व॒यमनु॑ष्ठातारः स॒नेम॑ संभजेम धन-
मिति शेषः निधीमहि च प्राप्ते धने यावदपेक्षितं तावद्भुक्त्वा ततो वशिष्टं धनं कचिन्निधिरूपेण स्थाप-
यामश्च उ॒त अपि॑ च प्र॒रेच॒नं भुक्त्वा निहिताच्च प्रकर्षेणाधिकं धनं स्यात् संपद्यताम् ॥ अवसा अ-
सुन् निच्वादाद्युदात्तः वयं यूयं हि स्थेत्यत्र यदुक्तं तदत्र द्रष्टव्यम् । सनेम आशिषि लिङ् तस्य मम्
नित्यं डित्सकारलोपः किदाशिषीति यासुट् छन्दस्युभयथेतिसार्वधातुकमप्यस्तीति लिङः म-
लोपोनन्त्यस्येतिसकारलोपः अतो येय इति इयादेशः लोपोव्योर्वलीतियलोपः लिङ्याशिष्यङि-
त्यङ् आद्युणः पादादित्वाच्च निघातः । धीमहि इध्वात्रधारणपोषणयोः आशिषि लिङो म-
हिङ् तस्य छन्दस्युभयथेतिसार्वधातुकार्धधातुकसंज्ञे तत्र सार्वधातुकत्वेन लिङः सलोपोऽनन्त्यस्ये-
तिसकारलोपः सार्वधातुकमपि दिति डिच्चिच्च्म शप्च बहुलं छन्दसीति जुहोत्यादेरपिश-
पोलुक् आर्धधातुकत्वादातो लोप इति चेत्त्याकारलोपः निघातः सनेमेत्यपेक्षया द्वितीयत्वादत्र च वा-
योगे प्रथमेति निषेधः । स्यात् अस्तेः प्रार्थनायां लिङ् तिप् इतश्चेतीकारलोपः यासुट् परस्मैपदे-
षूदातो डिच्चेति यासुट् डिच्चे अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपोलुक् श्रसोरल्लोप इत्यकारलोपः पादा-
दित्वाच्च निघातः । उत एवमादीनामन्त इत्यन्तोदात्तः । प्र॒रेच॒नं रिचि॒र्विरे॒चने॒ भावे॒त्युट् योरना॑देशः
ल्लितीति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् प्रादिसमासः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीपृचमाह—

इन्द्रा॒वरु॑णवाम॒हंहुवे॒चि॒त्राय॒राध॑से । अ॒स्मान्सु॒जि॒ग्युष॑स्कृतम् ॥ ७ ॥

इन्द्रा॑वरुणा । वा॒म् । अ॒हम् । हुवे॑ । चि॒त्राय॑ । रा॒धसे॑ । अ॒स्मान् ।

सु । जि॒ग्युषः॑ । कृ॒तम् ॥ ७ ॥

इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ वां युवामुभौ अहं हवे आह्वयामि किमर्थं चित्रायमणिमुक्ता-
दिरूपेण विविधाय राधसे धनाय तदाहूतौ युवां अस्मानि नुष्ठातृन् सुजिग्युषः शत्रुविषये सुवृजय-
युक्तान् कृतं कुरुतम् ॥ इन्द्रावरुणा सुपांसुलुगित्यादिना संबोधनस्य आकारः देवताद्वन्द्वे चेति

पूर्वपदस्यानङ् आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् संहितायांछान्दसंहस्वत्वम् । हुवे ह्वयतेर्लङ् इत्तमैकवचनं इ-
त् शपइत्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीतिलुक् ह्वइत्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणं परपूर्वत्वं अचि-
श्रुधात्वित्यादिनाउवङ् नचहुश्रुवोरित्यादिनायणादेशः जुहोतेरेवहिप्रतिपदोक्तस्यतदनपुनरस्य
लाक्षणिकत्वात् इटःप्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं पादादित्वान्ननिघातः । राधसे असुन् निच्वादाद्युदा-
त्तत्वम् । अस्मान् शसि द्वितीयायांचेत्यात्वम् शसोनइतिनत्वम् । जिग्युषः जिजये लिटःकसुश्चेति
कसुः द्विर्भावः सचलिटोर्जेरितिद्वितीयस्यकुत्वं कसोःकिच्वाद्गुणाभावः कादिनियमात्पाप्तस्येदो-
वस्वेकाजाद्वसामितिनियमेननिवृत्तिः द्वितीयाबहुवचनंशस् भसंज्ञायां वसोःसंप्रसारणमिति
संप्रसारणंपरपूर्वत्वं एरनेकाचइतियणादेशः शासिवसिघसीनांचेतिषत्वं प्रत्ययस्वरेणउकार-
उदात्तः । कृतं कृञ्करणे लोणमध्यमद्विवचनस्य लङ्ङ्रावात्तमादेशः शपोबहुलंछन्दसीतिलुक्
तिङ्ङुतिङ्ङइतिनिघातः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

इन्द्रावरुण॑नू॒वांसि॑षा॒सन्ती॑षु॒धी॒ष्वा । अ॒स्मभ्यं॑शर्म॒यच्छ॑तम् ॥ ८ ॥

इन्द्रावरुणा । नु । नु । वाम् । सिसांसन्तीषु । धीषु । आ ।

अस्मभ्यम् । शर्म । यच्छतम् ॥ ८ ॥

इन्द्रावरुणा हेइन्द्रावरुणौ धीष्वस्मदीयबुद्धिषूवां युवां सिषासन्तीषु सनितुं संभक्तुं सम्य-
क् सेवितुमिच्छन्तीषुतदानीमासमन्तादस्मभ्यं शर्मसुखं नून अतिशयेनक्षिप्रंयच्छतं दत्तं षड्विंश-
तिसंख्याकेषुक्षिप्रनामसु नुमक्ष्वितिपठितम् तस्यद्विरावृत्त्यबलात् अतिशयोक्त्यते ॥ इन्द्रावरुणा
उक्तम् । नून कचित्तुनुधमक्षुतङ्ङुत्रोरुष्याणामिति पूर्वस्यदीर्घत्वम् । सिषासन्तीषु वनषणसंभक्तौ
धात्वादेशःषःसः इच्छायांसन द्विर्भावोहलादिशेषः सन्यतइतीत्वं आदेशप्रत्यययोरितिषत्वं
अनीवन्तेत्यादिनाविकल्पादिङभावः जनसनरवनांसनज्ञलोरितिनकारस्यआकारः उपरिलटः
शतु कर्तरिशप् उगितश्चेतिङीप् शपश्यनोर्नित्यमितिनुम् ङीपःशपश्चित्वाच्छतुश्चलसार्व-
शतुकत्वेनचानुदात्तत्वम् सनोनिच्वादाद्युदात्तत्वम् तदेवशिष्यते । धीषु सावेकाचइतिविभक्ते-
रुदात्तत्वम् । अस्मभ्यं अस्मभ्यमप्रतिष्कृतइत्यत्रोक्तम् । यच्छतं दाण्दाने शपि पाघ्रेत्या-
दिनायच्छादेशः ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

प्र॒थम॑भ्रोतुमु॒ष्टुति॑रिन्द्रावरु॒णयां॑हुवे । यामृ॒धार्थे॑सु॒धस्तु॑मिम् ॥ ९ ॥ ३३ ॥

प्र । वाम् । अश्रोतु । सुष्टुतिः । इन्द्रावरुणा । याम् । हुवे ।
याम् । ऋधाथे इति । सधस्तुतिम् ॥ ९ ॥ ३३ ॥

इन्द्रावरुणा हेइन्द्रावरुणौ यामस्मत्कर्तृकांशोभनस्तुतिप्रतिहुवेयुवामुभावाहयामि किञ्च
सधस्तुतिं युवयोरुभयोःसाहित्येनक्रियमाणयास्तवक्रिययायुक्तां यां सुष्टुतिं प्रतिलक्ष्य ऋ-
धाथे युवांवधाथे तादृशीसुष्टुतिः शोभनस्तुतिहेतुभूतऋक्संमूहोवामश्रोतु युवां व्यामोतु ॥
अश्रोतु अश्रूव्याप्तौ लोटोव्यत्ययेनतिप् स्वादिभ्यःश्रुः । सुष्टुतिः नविधेअ-
स्यसुष्टुतिमित्यनोक्तम् । इन्द्रावरुणाहुवेउक्ते अत्रतु यद्वृत्तयोगादनिघातः । ऋधाथे ऋधुवृद्धौ
लट् व्यत्ययेनात्मनेपदम् मध्यमद्विवचनेश्रोर्बहुलंछन्दसीतिलुक् प्रत्ययस्वरेणआकारउदात्तः य-
च्छब्दयोगान्ननिघातः । सधस्तुतिं सहस्तुतिर्यस्यांसुष्टुतौसासधस्तुतिः अत्रसुष्टुतिरित्यन्यपदा-
र्थे स्तुतिशब्दस्यस्तूयतेअनयेतिकरणसाधनत्वेनऋक्परत्वे अयंस्तुतिशब्दोभावसाधनतयास्तव-
नक्रियापरः तस्मिन्भावसाधनत्वेनक्रियापरे अयंकरणसाधनतयाऋक्परइतिसमस्यमानपदा-
र्थादन्यः सहेत्यत्रहकारस्यव्यत्ययेनधकारः सहशब्दएवमादित्वादान्तोदात्तः बहुव्रीहित्वेनपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेत्रयस्त्रिंशोवर्गः ॥ ३३ ॥

इतिचतुर्थोनुवाकः ॥ ४ ॥

सोमानमित्यादिषट्सूक्तात्मकेष्वमानुवाकेसोमानमित्यादिकंनृवचैसूक्तम् ऋषिच्छन्दसी
पूर्ववत् । देवताविशेषस्त्वेवमनुक्रम्यते सोमानमितिपञ्चब्राह्मणस्पत्याश्चतुर्थ्यामिन्द्रश्चसोमश्च
पञ्चम्यादक्षिणाचान्याःसादसस्पत्यानाराशंसीवान्त्येति सूक्तगताआद्याःपञ्चर्चोब्रह्मणस्पति-
देवताकाः तासांमध्येसघाद्वीरइत्येतस्याश्चतुर्थ्याऋचोब्रह्मणस्पतिरिन्द्रश्चसोमश्चेतिसोदेवताः
त्वन्तमित्येतस्याःपञ्चम्यादक्षिणयासहपूर्वोक्तास्तिसोदेवताः षष्ठीमारभ्यतिसृणांसदसस्पति-
र्देवता नराशंसमित्येतस्यानवम्याःसदसस्पतिर्नरभ्रांभ्रोवाविकल्प्यते विनियोगस्तुपूर्ववत् ॥

तस्मिन्सूक्तेप्रथमाष्टचमाह—

सोमानंस्वरंरुणुहिब्रह्मणस्पते । कक्षीवन्तंयऔशिजः ॥ १ ॥

सोमानम् । स्वरंणम् । रुणुहि । ब्रह्मणः । पते । कक्षीवन्तम् ।

यः । औशिजः ॥ १ ॥

हेब्रह्मणस्पते एतन्नामकदेव सोमानमभिषवस्यकर्तारंमां अनुष्ठातारंस्वरणं देवेषु प्रकाशनवन्तं
 कृणुहि कुरु अवदष्टान्तः—कक्षीवन्तं एतन्नामकमृषिं इव शब्दोऽत्राध्याहर्तव्यः कक्षीवान्यथादे-
 वेषु प्रसिद्धः तद्वदित्यर्थः यः कक्षीवानृषिरौशिजः उशिजः पुत्रः तमिवेति पूर्वत्र योजना कक्षीवतो नु-
 ष्ठातृषु मुनिषु प्रसिद्धिः तैत्तिरीयैराध्यायते—एतवै पराट्णारः कक्षीवाः औशिजो वीतहव्यः श्रायस-
 स्तसदस्युः पौरुकृत्यः प्रजाकामा अचिन्वतेति । ऋगन्तरेऽप्युपित्वकथने नुष्ठातृप्रसिद्धिः सूच्य
 ते—अहं कक्षीवाँ ऋषिरस्मि विप्र ईति । तस्मादस्यानुष्ठातारं प्रतिदृष्टान्तत्वं युक्तं सोयं मन्त्रो या-
 स्केनैव व्याख्ययति—सोमानं सोतारं प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते कक्षीवन्तमिव य औशिजः कक्षीवान्
 कक्ष्यावानौशिज उशिजः पुत्र उशिग्वष्टेः कान्ति कर्मणोपित्वयं मनुष्यकक्ष एवाभिप्रेतः स्यात्तं सोमानं
 सोतारं प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पत इति । अस्मिन्मन्त्रे सोमानमिति पदेन ब्रह्मण इति पदेन सूचितं
 तात्पर्यं तैत्तिरीया आमनन्ति—सोमानं स्वरणमित्याह सोमपीथमेवावरुन्धे कृणुहि ब्रह्मणस्प-
 त इत्याह ब्रह्मवर्चसेमेवावरुन्ध इति ॥ सोमानं सुनोतीति पुञ् अभिषवे अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति
 मनिन् दृशिग्रहणस्य विध्यन्तरेपसंग्रहणार्थत्वाच्चिच्चेऽपि नाद्युदात्तत्वं किंतु प्रत्ययस्वर एव उ-
 ञ्छादिषु वा सोमशब्दो द्रष्टव्यः बहुलग्रहणादौणादिको वामनिर्दष्टव्यः । स्वरणं प्रख्यातं स्तु-
 शब्दोपतापयोः कृत्यल्युटो बहुलमितिकर्मणिल्युट् लितीत्यकार उदात्तः । कृणुहि कृविर्हिंसाक-
 रणयोश्च इदितो नुमधा तोरिति नुम् लोटः सिपोहिः शपिप्राप्ते धिन्वि कृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः तत्तन्त्रियो-
 गेन वकारस्य चाकारः तस्या तोलोप इति लोपः तस्य स्थानिवद्भावात् पूर्वस्य लघूपधगुणः हेर्ङि-
 च्चावउकारस्य नगुणः उतश्च प्रत्ययाच्छन्दो वा वचनमिति हेर्नलुक् सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वेमन्यत्र
 विकरणेभ्य इति वचनाद्धरेव प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् पादादित्वान्निघातः । ब्रह्मणः षष्ठ्याः पति-
 पुत्रेत्यादिनां संहितायां विसर्जनीयस्य सकारः सुवामन्त्रितपराङ्गवद्भावात्पदद्वयस्यामन्त्रितनिघातः ।
 कक्षीवन्तं कक्षेभवाकक्ष्या अश्वोदरसं बन्धिनीरज्जुः भवेच्छन्दसीति यत्प्रत्ययः सा अस्यास्ती-
 त्यर्थे आसं दीवदधीवच्च क्रीवत्कक्षीवदिति ऋषि विशेषनामकक्षीवच्छन्दो निपातितः छन्दसीरइ-
 तिवत् यत्प्रत्ययस्वरेण तदादेशो निपातित ईकार उदात्तः मतुप् सुपौ पिच्चादनुदात्तौ । औशिजः
 वशकान्तौ इजीत्यनुवृत्तौ वशोः किञ्चेति ईजिप्रत्ययः तस्य किच्चाद्वा हिज्येत्यादिनां संप्रसारणं परपू-
 र्वत्वे गुणाभावः सतस्यापत्यमिति प्रागद्व्यतोऽण् आदिवृद्धिः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

योरेवान्योर्अमीव हारवसु वित्पुष्टिवर्धनः । सनः सिपक्तुयस्तुरः ॥ २ ॥

१ तै० सं. ५. ६. ५. । २ ऋ० ३. ६. १५. । ३ नि० ६. १०. । ४ तै० सं. १. ५. ७. ।

यः । रेवान् । यः । अमीव॒ह्ना । वसु॑वित् । पुष्टि॑वर्धनः ।

सः । नः । सिस॑क्तु । यः । तुरः ॥ २ ॥

ग्रोब्रह्मणस्पतिः रेवान्धनवान्यश्वामीवहारोगाणांहन्ता वसुवित्धनस्यलब्धा पुष्टिवर्धनः
पुष्टेर्वर्धयिता यश्चतुरः त्वरोपेतः शीघ्रफलदः सुब्रह्मणस्पतिर्नोऽस्मान् सिषक्तुसेवतां परिगृह्णा-
नुगृह्णात्वित्यर्थः अत्रसिषक्तुशब्दस्यसेवार्थत्वंयास्कआह—सिषक्तुसचतइतिसेवमानस्येति । प्र-
त्यायकौशब्दावितिशेषः ॥ रेवान् रयिरस्यास्तीतिमनुष्ये रयेर्मतौबहुलमितियकारस्यसंपसारणं
परपूर्वत्वं छन्दसीरइतिवत्वं आद्रुणः ननुवत्वस्यासिद्धत्वाद्बहिरद्भत्वाच्चप्रागेवगुणेकृते इवर्णा-
भावान्नवत्वं नचान्तादिवच्चेत्यादिवद्भवेनइवर्णसंपादनम् वर्णाश्रयविधौतत्पतिषेधात् अन्य-
थात्वद्वाभिरित्यत्रसवर्णदीर्घस्यान्तवद्भावेनअकारत्वादतोभिसंसेसित्यैसादेशः स्यात् नचनिर-
वकाशत्वेनचवत्वस्यानवकाशत्वम् अग्निवान्वैदर्भस्तर्बः । उँपब्रह्माणिहरिवइत्यादाववकाश-
लाभात् सत्यं अत्रगुणप्रवृत्तेः प्रागिकारात्परोमतुषकदाचिदिवर्णात्परस्यमतुषःपश्चादेकारादे-
शेनइवर्णाभावेऽपिभवतिवत्वमितिछन्दसीरइतिसूत्रकृताविवक्षितम् अमुनैवाभिप्रायेण हरिव-
इत्यादिकमुदाहृत्यापि अन्तेवृत्तिकृताआरेवानित्यप्युदाहृतम् ह्रस्वनुङ्ग्यामित्यत्रआदेशब्दान्म-
तुपइत्युदात्तत्वंवक्तव्यमित्यत्रारेशब्दोरेशब्दस्याप्युपलक्षणम् अतएवहि रेवाँइन्द्रेत्यादौमतुपउदा-
त्तत्वंदृष्टम् अथवाह्रस्वनुङ्ग्यामित्यत्रापिकदाचित्त्वह्रस्वात्परस्यमतुपउदात्तत्वमित्येवव्याख्येयं
एवं चसंपसारणपरपूर्वत्वयोःकृतयोर्गुणात्पाक्त्वह्रस्वात्परोमतुषिरेतिरेवानरेवानित्यादौसर्वत्रोदा-
त्तत्वंसिद्ध्यति अयमेवसूत्रकृतोभिप्रायोवार्तिककृताव्याख्यातइति । अमीवह्ना अमरोगेइत्येत-
स्माद्वन्प्रत्ययेनअमीवशब्दोनिपातितः तंहन्तीतिबहुलंछन्दसीतिक्लिप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
वसुवित् वसुविन्दतीतिवसुवित् क्लिप्चेतिक्लिप् उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पुष्टिवर्धनः वर्धयतेर्न-
न्धादिवात्वल्युः लीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं पुष्टेर्वर्धनइतिकर्मणिषष्ठ्यासमासः कृदुत्तरपदप्रकृ-
तिस्वरत्वम् । सिषक्तु षचसमवाये लोटि बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः श्लावितिद्विवे हलादिशेषेच
बहुलंछन्दसीत्यश्यासाकारस्यइकारः । तुरः तुरत्वरणे । इगुपधज्ञाप्तीकिरःकः प्रत्ययस्वरः ॥२॥

तृतीयाष्टचमाह—

मानःशंसोअररुषोधूर्तिःप्रणङ्मर्त्यस्य । रक्षाणोब्रह्मणस्पते ॥ ३ ॥

मा । नुः । शंसः । अररुषः । धूर्तिः । प्रणक् । मर्त्यस्य । रक्ष ।

नुः । ब्रह्मणः । पते ॥ ३ ॥

अरुषोमर्त्यस्य उपद्रवं कर्तुमस्मत्समीपं प्राप्तस्य शत्रुरूपस्य मनुष्यस्य धूर्तिः हिंसकः शंसः शंस-
नमधिकेप इत्यर्थः तादृशो वाग्विशेषो नोऽस्मान्माप्रणक्मासंपृणक्तु शत्रुणा प्रयुक्तो धिक्षेपः कदाचि-
दस्मान्माप्रामोत्वित्यर्थः तदर्थं हे ब्रह्मणस्पते नोऽस्मान् रक्षपालय ॥ मा निघातः । शंसनं शंसः
भावे घञ् जिच्वादाद्युदात्तः । अरुषः अर्तेररु रित्यन्तर्भावितण्यर्थात् ऋगतावित्यस्मादरुस् गु-
णोरपरत्वं प्रत्ययस्वरे प्राप्ते वृषादित्वादाद्युदात्तः । धूर्तिः धूर्वीर्हिंसायां किञ्चकौचसंज्ञायामिति कि-
ञ्चित्तु व्रतथसि सुसरकसेषु चेतीट्प्रतिषेधः उपधायाश्चेत्युपधादीर्घत्वं बलिलोपं बाधित्वा ऊठि प्रा-
प्ते राहोप इति वकारलोपः । प्रणक् पृचीसंपर्के लङ्स्तिप् इति श्वेतीकारलोपः हल्ङ्यादिलोपः कु-
त्वं रुधादिभ्यः भ्रमत्स्य व्यत्ययो बहुलमित्यङागमः यणादेशः अकारस्यागमानुदात्तत्वं बाधित्वा
व्यत्ययेन उदात्तत्वम् चादिलोपे विभाषेति निघाताभावः । मर्त्यस्य मृङ्माणत्यागे असिदसि मृङ्-
त्यादिना औणादिकस्तन्मर्त्ययः मर्तेषु भवइत्यर्थे भवेच्छन्दसि इति यत् यतो नावइत्याद्युदात्तत्वम् ।
रक्ष रक्षपालने शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरणवशिष्यते पादादित्वान्न निघातः । रक्षाणः
इच्चोतस्तिङ् इति दीर्घः उपसर्गाद्बहुलमिति बहुलग्रहणात् अनुपसर्गादपिनसोणत्वम् । ब्रह्मणस्प-
ते षष्ठ्याः प्रतिपुत्रेति संहितायां विसर्गस्य सकारः सुबामन्त्रितपराङ्मवद्भावात्पदद्वयस्यामन्त्रित-
निघातः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

सर्वावीरो न रिष्यति यमिन्द्रो ब्रह्मणस्पतिः । सोमो हि नोति मर्त्यम् ॥ ४ ॥

सः । घृ । वीरः । न । रिष्यति । यम् । इन्द्रः । ब्रह्मणः । पतिः ।

सोमः । हि नोति । मर्त्यम् ॥ ४ ॥

इन्द्रो देवो यमर्त्यं यक्ष्यमाणं हि नोति प्राप्नोति वर्धयति वा तथा ब्रह्मणस्पतिर्देवो हि नोति तथा सो-
मो हि नोति सघ स एव यजमानः वीरो वीर्ययुक्तः सन् न रिष्यति न विनश्यति ॥ घ चादिरनुदात्तः
संहितायां ऋचितुनुघमक्षुतङ्ङुत्रोरुष्याणामिति दीर्घः । ब्रह्मणस्पतिः उक्तम् । हि नोति हि गतौ-
वृद्धौ च स्वादिभ्यः भ्रुः तिपः पित्त्वात् भ्रुप्रत्ययस्वरणवशिष्यते ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

त्वं ब्रह्मणस्पते सोम इन्द्रश्च मर्त्यम् । दक्षिणापात्वंहसः ॥ ५ ॥ ३४ ॥

त्वम् । तम् । ब्रह्मणः । पते । सोमः । इन्द्रः । च । मर्त्यम् ।

दक्षिणा । पातु । अंहसः ॥ ५ ॥ ३४ ॥

हे ब्रह्मणस्पते त्वंतमर्त्यं अनुष्ठातारमनुष्यं अंहसः पापात्पाहीतिशेषः तथासोमःपातु इन्द्रश्चपातु दक्षिणाख्यादेवताचपातु ॥ दक्षिणा दक्षवृद्धौ द्रुदक्षिण्यामिनन् निच्वादाद्युदात्तः । अंहसः नक्षिष्यस्येत्यादिनाआद्युदात्तः ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेचतुस्त्रिंशोवर्गः ॥ ३४ ॥

अनुप्रवचनीयचरोर्होमिसदसस्पतिमित्येषाविनियुक्ता तथाचगृहे मेखलामाबध्येतिस्रण्डे पठ्यते—आचार्यःसमन्वारब्धेजुहुयात्सदसस्पतिमद्भुतमिति ।

तामेतांसूक्तेषष्ठीमृचमाह—

सदसस्पतिमद्भुतंप्रियमिन्द्रस्यकाम्यम् । सनिमेधामयासिपम् ॥ ६ ॥

सदसः । पतिम् । अद्भुतम् । प्रियम् । इन्द्रस्य । काम्यम् ।

सनिम् । मेधाम् । अयासिपम् ॥ ६ ॥

मेधांलब्धुंसदसस्पतिं एतन्नामकंदेवं अयासिषं प्राप्तवानस्मि कीदृशं अद्भुतमाश्चर्यकरं इन्द्रस्यप्रियं सोमपानेसहचारित्वात् काम्यंकमनीयं सनिधनस्यदातारम् ॥ सदसः षट्दृविशरणादौ सर्वधातुभ्योऽसुन् निच्वादाद्युदात्तः । पतिं पातेर्इतिः टिलोपः प्रत्ययस्वरः । प्रियं इगुपधज्ञामी-किरःकः इयडादेशः प्रत्ययस्वरः । काम्यं कामयतेरचोयत् णेरनिटीतिणिलोपः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । सनिं षणुदाने धात्वादेःषःसः अचइरित्यनुवृत्तौ खनिकषिकस्यअयसिषिध्वनिस्तनिवनिसनिग्रन्थिचरिष्यश्चेतिइप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । अयासिषं याप्रापणे लुङ् मिपः अमादेशः यमरमनमातांसकृचेतिसिचइडागमः धातोःसगागमः निघातः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

यस्माद्वृतेनसिध्यति यज्ञोविपश्चितश्चन । सधीनांयोगमिन्वति ॥ ७ ॥

यस्मात् । ऋते । न । सिध्यति । यज्ञः । विपःश्चितः । चन ।

सः । धीनाम् । योगम् । इन्वति ॥ ७ ॥

यज्ञोयमनुष्ठातव्योविपश्चितश्चनविदुषोऽपियजमानस्ययस्मात्सदसस्पतिदेवाद्वृतेनसिध्यति सोऽयंसदसस्पतिर्देवोधीनामनोनुष्ठानविषयाणांअस्मद्बुद्धीनामनुष्ठेयकर्मणांवायोगंसंबन्धमिन्वति

।।मोति यजमानमनुष्टुप् तदीयं यज्ञं निष्पादयतीत्यर्थः।। यस्मात् अन्यारादित्यादिना ऋतेयो-
त्पञ्चमी सावेकाचइति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते न गोश्वन्त्साववर्णेति प्रतिषेधः । सिध्यति विधुसं-
श्रयनो निच्वादाद्युदात्तत्वम् यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । धीनां सावेकाचइति विभ-
क्तुदात्तत्वम् । योगं युजिर्योगे घञोऽजिच्वादाद्युदात्तत्वम् । इन्वति इविष्यामौ शप् इदितो-
नातो रिति नुम निघातः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

मृधोति हविष्कृतिं प्राञ्चं कृणोत्यध्वरम् । होत्रा देवेषु गच्छति ॥ ८ ॥

आत् । ऋध्रोति । हविःकृतिम् । प्राञ्चम् । कृणोति । अध्वरम् ।

होत्रा । देवेषु । गच्छति ॥ ८ ॥

आत् अनन्तरमेव हविष्कृतिं हविःसंपादनयुक्तं यजमानं ऋध्रोति सदसस्पतिर्देवो वर्धयति ह-
विर्दानानन्तरमेव फलं प्रयच्छतीत्यर्थः । तथा विधुफलसिद्धये अध्वरं यजमानेनानुष्ठीयमानं यज्ञं
प्राञ्चं प्रकर्षेण गच्छन्तं अविघ्नेन परिसमाप्तियुक्तं कृणोति करोति होत्रा हूयमाना देवता तुष्टा सती यज-
मानं प्रख्यापयितुं देवेषु गच्छति यद्वा होत्रा अस्मदीयस्तुतिरूपा वाक् देवान् परितोषयितुं देवेषु गच्छति
श्लोको धारेत्यादिषु सप्तपञ्चाशत्सु वाङ्मयसु होत्रा गीरिति पठितम् ॥ हविष्कृतिं हविषःकृतिः
संपादनं यस्य यजमानस्य सोऽयं हविष्कृतिः बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्राञ्चं अनिग-
न्तोऽत्रौवप्रत्यये इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् पश्चादेकादेशस्वरः । अध्वरं न विद्यते ध्वरो हिंसायस्मिन्
ननु सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् हूयते अस्यामिति होत्रा देवता हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रनि-
तिन्न निच्वादाद्युदात्तः ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

नराशंसं सुष्टुष्टममपश्यं सप्रथस्तमम् । दिवो न सद्मं मरुतसम् ॥ १ ॥ ३५ ॥

नराशंसम् । सुष्टुष्टमम् । अपश्यम् । सप्रथःस्तमम् । दिवः ।

न । सद्मं मरुतसम् ॥ १ ॥ ३५ ॥

नराशंसं एव नामकं देवविशेषं यद्वा अवयवार्थव्युत्पत्त्या सदसस्पतिदेवतापरोक्षशब्दः व्यु-
त्पत्तिचयास्को दर्शयति—नराशंसो यज्ञइति कात्थक्यो नरा अस्मिन्नासीमाः शंसंत्यग्निरिति शाकपू-

णिर्न रैः प्रशस्यो भवतीति । अत्राग्निवत्सदसस्पतेरपिनरैः शस्यमानत्वाच्चराशंसत्वं एतमेवाग्निप्रा-
यंहदिनिधाय ब्राह्मणमेवमाह्वयते—प्रजावैनरोवाक्शंसइति । अतोमनुष्यैः शस्यमानोयः सदस-
स्पतिर्योवानराशंसनामक्रोदेवः तमुपश्यंशास्त्रदृष्ट्या दृष्टवानस्मि कीदृशंसुषृष्टमं अत्याधिक्येनधा-
ष्ट्ययुक्तं सप्रथस्तमं अतिशयेन प्रख्यातं सद्गमस्वसंप्राप्ततेजस्कं तत्रदृष्टान्तः—दिवो न द्युलोकानिव
आदित्यचन्द्रादिभिरधिष्ठिताद्युलोकविशेषायथातेजस्विनः तद्वदयनराशंसः तेजस्वीत्यर्थः ॥
सुषृष्टमं शोभनं धृष्णोतीतिसुषृक् किपचेति किप् अतिशयानिकंस्तमप् षकारस्य जश्वाभाव-
श्छान्दसः रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन ऋकारउदात्तः । अपश्यं पाप्माध्मेत्यादिनापश्यादेशः लुङ्ल-
ङ्लङ्ङ्वदुदात्तइत्यटउदात्तत्वम् पादादित्वादनिघातः । सप्रथस्तमं प्रथमप्रख्याने प्रथमं प्रथः सर्व-
धातुभ्योऽसुन् निच्वादाद्युदात्तत्वं सहप्रथसावर्ततइति तेन सहेतितुल्ययोगे इति बहुव्रीहिसमासः
वोपसर्जनस्येतिसादेशः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते परादिश्छन्दसि बहुलमिति उत्तरपदाद्युदात्त-
त्वम् ॥ दिवः ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । सद्गमस्वसं सीदतीतिसद्गम षद्विशरणादौ
अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तइतिमनिन् निच्वादाद्युदात्तः सद्गमहोयस्येति बहुव्रीहौ हकारस्य व्यत्ययेन ख-
कारः ॥ ९ ॥

इति प्रथमस्य प्रथमे पञ्चविंशो वर्गः ॥ ३५ ॥

प्रतित्यमिति नवर्षस्कं ऋषिच्छन्दसी पूर्ववत् देवतात्वनुक्रम्यते—प्रतित्यमाग्निमारुतमिति
कारीरीष्टौ प्रतित्यमेवाध्याया तथा च सूत्रितम्—वर्षकामेष्टिः कारीरीतस्यां प्रतित्यं चारुमध्वरमीळे-
अग्निं स्ववसनमोभिरिति धार्येइति ।

ताभेतां सूक्तगतां प्रथमाष्टचमाह—

प्रतित्यं चारुमध्वरंगोपीथाय प्रहूयसे । मरुद्भिरग्न आगहि ॥ १ ॥

प्रति । त्यम् । चारुम् । अध्वरम् । गोऽपीथार्य । प्र । हूयसे ।

मरुतृष्टिः । अग्ने । आ । गहि ॥ १ ॥

त्यच्छब्दः सर्वनाम तच्छब्दपर्यायः हेअग्ने योयज्ञः चारुं रंगवैकल्यरहितः त्वं तथाविधं
चारुमध्वरं प्रतिलभ्य गोपीथाय सोमपानाय प्रहूयसे प्रकर्षेण त्वं हूयसे तस्मादस्मिन् अध्वरे त्वं प्र-
रुद्भिः देवविशेषैः सह आगहि आगच्छ सेयमृक् यास्केनैवं व्याख्याता—तं प्रति चारुमध्वरंसो-

मपानायप्रहूयसेसोमेमरुद्धिःसहागच्छेति ॥ प्रति निपातआद्युदात्तः । त्वं त्यदादीनामः प्रातिप-
दिकस्वरः । चारुं दसनिजनिचरीत्यादिनाज्युण् अतउपधायाइतिवृद्धिः अित्वादाद्युदात्तः ।
गोपीथाय निशीथगोपीथावगथाइतिथक्प्रत्ययान्तोनिपातितः । प्र निपातस्वरः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

नहिदेवोनमर्त्योमहस्तवक्रतुं परः । मरुद्भिरग्नआगंहि ॥ २ ॥

नहि । देवः । न । मर्त्यः । महः । तव । क्रतुम् । परः । मरुत्क्षितिः ।
अग्ने । आ । गहि ॥ २ ॥

हे अग्ने महोमहतस्तवसंबन्धिक्रतुं कर्मविशेषमुलंघ्य परोनहि उत्कृष्टोदेवोनभवति
खलु तथा मर्त्योमनुष्यश्चपरोनभवति येमनुष्यास्त्वदीयं क्रतुमनुतिष्ठन्ति येच देवास्त्वदी-
येकृताविज्यन्तेतएवोत्कृष्टाइत्यर्थः मरुद्भिरित्यादिपूर्ववत् । नहि एवमादीनामित्यन्तोदात्तः ।
देवः पचाद्यजन्तश्चित्त्वादन्तोदात्तः । महः महत्तल्लोपश्छान्दसः बृहन्महवोरुपसंख्यानमिति
विभक्तेरुदात्तत्वम् । तव युष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तत्वम् । क्रतुं कृञःक्रतुः प्रत्ययाद्युदात्तत्वं
गहि गमृसृपृगतौ लोटःसोर्हिः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् अनुदात्तोपदेशेत्यादिनाअनुनासिकलोपः
तस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वादतोहेरितिलुङ्भवति निघातः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

येमहोरजसोविदुर्विश्वेदेवासोअद्भुहः । मरुद्भिरग्नआगंहि ॥ ३ ॥

ये महः । रजसः । विदुः । विश्वे । देवासः । अद्भुहः । मरुत्क्षितिः ।
अग्ने । आ । गहि ॥ ३ ॥

हे अग्ने येमरुतोमहोरजसोमहत्त्वं उदकस्यवर्षणप्रकारं विदुः तैर्महद्भिरित्यन्वयः की-
दृशामरुतः विश्वे सर्वे सप्तविधगुणोपेताः । सप्तगणायैमरुतइतिश्रुतेः । देवासोद्योतमानाः अद्भु-
होद्गोहरहिताः (वर्षणेनसर्वभूतोपकारित्वात्) तथाचोपरिष्ठादाग्रायते—उदीरयथामरुतःसमुद्र-
तोयूर्यवृष्टिवर्षयथापूरीषिणइति । शास्त्रान्तरेपि मन्त्रान्तरस्यब्राह्मणमेवमाग्रायते—मरुतांपृष-
तयःस्थेत्याह । मरुतोवैवृष्ट्याईशतइति । रजःशब्दोयास्केनबहुधाव्याख्यातः—रजोरजतेज्यो-

तीरजउच्यतउदकंरजउच्यतेलोकारजांस्युच्यन्तेसुगहनीरजसीउच्येतेइति ॥ रजसः नवि-
ष्यस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः विदुः विदज्ञाने विदोलोवेतिश्रेजुसादेशः प्रत्ययस्वरः यद्-
त्तयोगान्निघाताभावः । विश्वे । विशेःकञन्तस्य निच्वादाद्युदात्तत्वम् । देवासः आजसेरसुक्
देवशब्दःपचाद्यजन्तः चित्त्वादन्तोदात्तः । अद्भुहः संपदादित्वाद्भावेकिपिसति बहुव्रीहौ नञ्सु-
भ्यामित्यन्तोदात्तत्वम् कर्तरिवाकिप् तत्पुरुषेहिअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंस्यात् नचळुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वं यतो नञ् नगतिर्नचकारकइति ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

यउग्राअर्कमानृचुरनाधृष्टासओजसा । मरुद्भिरग्नआगांहि ॥ ४ ॥

ये । उग्राः । अर्कम् । आनृचुः । अनाधृष्टासः । ओजसा ।

मरुद्भिरग्निः । अग्ने । आ । गृहि ॥ ४ ॥

ये मरुतः उग्रास्तीवाःसन्तः अर्कमुदकं आनृचुः अर्चितवन्तः(वर्षणेन संपादितवन्-
इत्यर्थः) तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः कीदृशामरुतः ओजसाबलेन अनाधृष्टासः अतिरस्कृताः स-
र्वेभ्योऽपिप्रबलाइत्यर्थः अर्कशब्दस्योदकवाचित्वंवाजसनेयिनआमनन्ति—आपोवाअर्कइति
तन्निर्वचनंचतएवामनन्ति—सोर्चन्नचरत्तस्यार्चतआपोजायन्तार्चतोवैमेकमभूदितितदेवार्कस्यार्क-
त्वमिति । सजगत्सृष्ट्वा हिरण्यगर्भंउदकंसष्टुमुद्युक्तअर्चनं उदकसत्यसंकल्पत्वमहिमप्रख्याप-
नेन स्वात्मानं पूजयन्नचरत् तथा पूजयतोहिरण्यगर्भस्यसकाशादुदकमुत्पन्नं तदानीमर्चतो-
मत्तः कमभूदित्यवोचत् तेनोदकस्यार्कनामनिष्पन्नमित्यर्थः । आनृचुः अर्चतेरपस्पृधेयमित्या-
दिनानिपातितः प्रत्ययस्वरः यद्दत्तयोगान्ननिघातः । अनाधृष्टासः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
ओजसा उज्जेर्बलेबलोपश्चेत्यसुन् निच्वादाद्युदात्तः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

येशुभ्राघोरवर्षसःसुक्ष्म्व्रासोरिशार्दसः । मरुद्भिरग्नआगांहि ॥ ५ ॥ ३६ ॥

ये । शुभाः । घोरवर्षसः । सुक्ष्मव्रासः । रिशार्दसः । मरुद्भिरग्निः ।

अग्ने । आ । गृहि ॥ ५ ॥ ३६ ॥

१ उग्रशब्दोरकप्रत्ययान्तः ऋजेन्द्रेतिसूत्रेण तत्रहिलक्ष्यानुरोधेनरन्प्रत्ययान्तरकप्रत्य-
यान्ताश्चनिपातिताः । २ अकारस्यस्थानेऋकारोनिपात्यते ।

येमरुतः शुभ्रत्वादिगुणोपेताः तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः शुभ्राः शुभेभनाः घोरवर्षसः उग्ररू-
पवराः सुक्षत्रासः शोभनधनोपेताः रिशादसः हिंसकानां भक्षकाः मघमित्यादिष्वष्टाविंश-
तिसंख्याकेषु धननामसुक्षत्रं भगवति पठितम् ॥ शुभ्राः स्फायितश्चीत्यादिना शुभे रौणादिकोरक् प्र-
त्ययस्वरः । घोरवर्षसः घोरवर्षोऽपेता बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुक्षत्रासः बहुव्रीहौ
नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं आद्युदात्तं च्छन्दसीत्येव तु न भवति क्षत्रशब्दस्यान्तो-
दात्तत्वात् रिशंतिर्हिंसन्तीति रिशाः तानदन्तीति रिशादसः सर्वधातुभ्योऽनुप्रत्ययः नि-
त्स्वरेण उत्तरपदमीद्युदात्तं कटुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते ॥ ५ ॥

इति प्रथमस्य प्रथमेषट्त्रिंशोऽवर्गः ॥ ३६ ॥

सूक्तेषष्ठीमृचमाह—

येनाकस्याधिरोचनेदिविदेवास आसते । मरुद्भिरग्राणां गहि ॥ ६ ॥

ये । नाकस्य । आधि । रोचने । दिवि । देवासः । आसते ।

मरुत्क्षितिः । अग्रे । अग्रा । गहि ॥ ६ ॥

येमरुतानाकस्याधि दुःखरहितस्य सूर्यस्योपरि दिविद्युलोके रोचने दीप्यमाने ये देवासः
स्वयमपि दीप्यमाना आसते तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः ॥ नाकस्य कंसुखं तद्यस्मिन्नास्ति असावकइ-
ति बहुव्रीहिं कृत्वा पश्चान्नञ् न अकोनाक इति नञ् तत्पुरुषः नलोपो नञ् इति नलोपो न भवति न भ्रा-
णपादित्यादिना प्रकृतिभावात् तत्पुरुषेतुल्यार्थेत्यादिना अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन उदात्तत्वं प्र-
थमतत्पुरुषं कृत्वा पश्चाद्बहुव्रीहौ उत्तरपदान्तोदात्तत्वं स्यात् । अधिशब्द उपसर्गप्रतिरू-
पको निपातः । रोचने रुचदीप्तौ अनुदात्तेतश्च हलादेरित्युच् चित इत्यन्तोदात्तत्वम् । दिवि ऊ-
र्दिमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । देवासः आज्ञासेरसुगित्यसुक् । आसते आस उपवेशने अ-
नुदात्तेत्वादात्मनेपदं झस्य अदादेशः अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् अनुदात्तेत्वाल्लसार्व-
धातुकानुदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगान्न निघातः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

य ईश्वर्यन्ति पर्वतान्तिरः समुद्रमर्णवम् । मरुद्भिरग्राणां गहि ॥ ७ ॥

ये । ईश्वर्यन्ति । पर्वतान् । तिरः । समुद्रम् । अर्णवम् ।

मरुत्क्षितिः । अग्रे । अग्रा । गहि ॥ ७ ॥

येमरुतः पर्वतान्मेघानींश्च यन्ति चालयन्ति तथा अर्णवं उदकयुक्तं समुद्रं तिरस्कुर्वन्तीति
शेषः (निश्चलस्य जलस्य तरंगाद्युत्पत्तये चालनं तिरस्कारः) तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः ॥ ईश्वर्यन्ति

उखणखेत्यादावीखिर्गत्यर्थः हेतुमतिचेतिणिच् इदितोनुमधातोरितिनुम् णिजन्तधातोश्चित्-
इत्यन्तोदात्तत्वम् शपःपित्वादनुदात्तत्वं तिङ्श्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरएवशिष्यते । एवं-
तान् पूर्वपर्वमवपूर्णे औणादिकोत् प्रत्ययस्वरः ॥ ७ ॥

अष्टमीशृचमाह—

आयेतन्वन्तिरश्मिभिस्तिरःसमुद्रमोजंसा । मरुद्भिरग्नआगंहि ॥ ८ ॥

आ । ये । तन्वन्ति । रश्मिभ्यः । तिरः । समुद्रम् । ओजंसा ।

मरुद्भ्यः । अग्ने । आ । गंहि ॥ ८ ॥

येमरुतोरश्मिभिः सूर्यकिरणैःसह आतन्वन्ति आगुवन्ति आकाशमितिशेषः किंच
ओजसास्वकीयेनबलेनसमुद्रंतिरस्कुर्वन्ति तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः ॥ तनुविस्तारे लटोऽन्तः तना-
दिक्ञश्चयः सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्रविकरणेभ्यइतितिङ्एवाद्युदात्तत्वम् । रश्मिभिः
नियोमिरित्यनुवृत्तौ अश्रोतेरशचेतिभिः प्रत्ययस्वरः । समुद्रं उन्दीकृदने स्फापीतं चीतिरक्
समासेरुदुत्तरपदमरुतिस्वरः ॥ ८ ॥ नवमीशृचमाह—

अभित्वापूर्वपीतयेसृजामिसोम्यमधु । मरुद्भिरग्नआगंहि ॥ ९ ॥ ३ ॥

अभि । त्वा । पूर्वपीतये । सृजामि । सोम्यम् । मधु ।

मरुद्भ्यः । अग्ने । आ । गंहि ॥ ९ ॥ ३ ॥ १ ।

हेअग्ने पूर्वपीतयेपूर्वकाले प्रवृत्तायपानाय त्वांप्रतिसोम्यमधु सोमसंबन्धिनंमधुररसं अ-
सृजामि सर्वतःसंपादयामि अतस्त्वंमरुद्भिःसहात्रआगच्छ ॥ अभि एवादीनामन्तइत्यन्तं
दात्तः । त्वामौद्वितीयायाइतित्वादेशःसर्वानुदात्तः । पूर्वपीतये पूर्वाचासौपीतिश्च पुंवत्कर्मधा-
येत्यादिनापुंवद्भावः । सृजामि सृजयिसर्गे मपःपित्वादनुदात्तत्वं विकरणस्वरः । सोम-
सोममर्हतिरित्यः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । मधु फलिपादिनमीत्यादिनाउप्रत्ययः निदित्यनु-
चेराद्युदात्तत्वम् । अन्यद्गतम् ॥ अत्रयास्कः—अभिसृजामित्वापूर्वपीतयेपूर्वपानायसोम्यमधुसो-
ममयंसोम्रेमरुद्भिःसहागच्छेति ॥ ९ ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेसप्तत्रिंशोवर्गः ॥ ३ ७ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दनिवारयन् । पुमर्थीश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाक्षाज्यधुरंधरेणसा-
णाचार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके प्रथमोऽध्यायः संपूर्णः ॥ १ ॥

१ शृष्टृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहार्धम्योऽतच् । २ नि० १०. ३७ ।

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितं वेदायो वेदेभ्यो खिलं जगत् ॥ निर्ममेतमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
अथ प्रथमाऽष्टके द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । तत्रायं देवायेत्यष्टर्चसूक्तं तस्य ऋषिच्छन्दसी पूर्ववत्
ऋभुदेवताकत्वमनुक्रम्यते—अयं मष्टावाभं वमिति । विनियोगस्तु सूक्तस्य लैङ्गिकः स्मार्तो वा द्रष्टव्यः ।
व्यूहस्य प्रथमे छन्दो मे वैश्वदेवशास्त्रे अयं देवाय जन्मन इत्याभं वस्तुचः अथ छन्दो मा इति खण्डे सू-
त्रितम्—अभित्वा देवसवितः प्रेतां यज्ञस्य शम्भुवायं देवाय जन्मन इति ।

तस्मिन्सूक्ते प्रथमा मृचमाह—

ॐ अयं देवाय जन्मने स्तोमो विप्रैर्भिरासया ॥ अकारिरत्नधातमः ॥ १ ॥

अयम् । देवाय । जन्मने । स्तोमः । विप्रैभिः । आसया ।

अकारि । रत्नधातमः ॥ १ ॥

(ऋभवो हिमनुष्याः सन्तस्तपसा देवत्वं प्राप्ताः ते चात्र सूक्ते देवताः तत्सङ्घोजायमानवाचिना ज-
न्मशब्देनैकवचनान्तेनात्र निर्दिश्यते) जन्मने जायमानाय ऋभुसंघरूपाय देवाय तत्प्रीत्यर्थं अयं
स्तोमः स्तोत्रविशेषः विप्रैभिः मेधाविभिर्ऋत्विग्भिरासया स्वकीयेनास्येन अकारि निष्पादितः
कीदृशः स्तोमः रत्नधातमः (अतिशयेन रमणीयमणिमुक्तादिधनपदः स्तोत्रेण तुष्टा ऋभ-
वोधनं प्रयच्छन्तीत्यर्थः) ॥ आसया आस्यशब्दान्तृतीयैकवचनस्य सुपांसुलुगित्यादिना याजा-
देशः व्यत्ययेन प्रकृत्यकारस्य लोपः चित् इत्यन्तोदात्तः । रत्नधातमः रत्नानि दधातीति रत्नधा-
तुदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीया मृचमाह—

य इन्द्राय वचो यजात तक्षुर्मनसा हरी ॥ शमीभिर्यज्ञमाशत ॥ २ ॥

ये । इन्द्राय । वचः । युजा । तत्क्षुः । मनसा । हरी इति । शमीभिः ।

यज्ञम् । आशत ॥ २ ॥

येऋभवः इन्द्राय इन्द्रप्रीत्यर्थं वचो यजाता इनादिकं विनावाङ्मात्रेण रथे युज्यमानौ सुशि-
क्षितौ हरी एतन्नामकावधौ मनसा तत्क्षुः संपादितवन्तौ ऋभूणां सत्यसङ्कल्पत्वात् तत्सङ्कल्पमात्रेणे-

न्द्रस्याश्वौसंपन्नावित्यर्थः) तेऋभवः शमीभिः ग्रहचमसादिनिष्पादनरूपैः कर्मभिः यज्ञमस-
दीयमाशतव्याप्तवन्तः अपः अमइत्यादिषुषड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु शमीशमीति पठितम्
वचोयुजा वचसायुजाते सत्सूद्विषेत्यादिना क्रिप् सुपांसु लुगित्यादिना विभक्तेराकारः ऋदुत्त-
दप्रकृतिस्वरः । ततश्चुः तक्षूत्वक्षूतनूकरणे लिटि ज्ञेयसादेशः पादादित्वादिनिघातः । शमी
शमयन्ति पापानीति शम्यः कर्माणि औणादिक इन् ऋदिकारादक्त्विङ् इति ङीष् वृषादित्वादायुदा-
आशत अशूव्याप्तौ लङि अस्य अदादेशः स्वादिभ्यः भुः तस्य बह्वलंछन्दसीति लुक् अडाग
तिङ्कुतिङ् इति निघातः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

तक्षन्नासत्याभ्यां परिज्मानं सुखं रथम् ॥ तक्षन् धेनुं सबर्दुघाम् ॥ ३ ॥

तक्षन् । नासत्याभ्याम् । परिज्मानम् । सुखम् । रथम् । तक्षन्
धेनुम् । सबर्दुघाम् ॥ ३ ॥

नासत्याभ्यां अश्विदेव प्रीत्यर्थं रथं तक्षन् ऋभवो देवाः कंचिदथमतक्षन् तक्षणेन संपादि-
तवन्तः कीदृशं परिज्मानं परितो गन्तारं सुखं उपर्युपवेशने सुखकरं किञ्च धेनुं कांचिदां तक्षन् ध-
तूनामनेकार्थत्वात् तक्षति रथं संपादयन्वाची कीदृशीं धेनुं सबर्दुघां सबरः क्षीरस्य दोग्धीम् ॥ तक्षन् व-
हुलंछन्दसीत्यडभावः । नासत्याभ्यां न विद्यते सत्यययोस्तावसत्यौ न असत्यौ नासत्यौ न भ्राण-
पादित्यादिनामलोपाभावः । परिज्मानं अजेः परिपूर्वस्य श्वन्नुक्षन्तित्यादिनामनप्रत्यये अकारलो-
पआद्युदात्तत्वं च निपातनात् । सबर्दुघां सबः पयोदोग्धीतिसबर्दुघा दुहः कबूघश्चेतिकप् सबरि-
ति रेफान्तं प्रातिपदिकं क्षीरवाचीतिसंप्रदायविदः कपः पित्त्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरएव शिष्यते समा-
से ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ ३ ॥

द्वितीयेछन्दोमेवैश्वदेवशस्त्रेयुवानापितरापुनरित्यार्भवस्तृचः द्वितीयस्याग्निवोदेवमिति
खण्डेऽसूत्रितम्—महीद्यौः पृथिवीचनो युवानापितरापुनरितितृचाविति ।

तस्मिंस्तृचे मथमांसूके चतुर्थीष्टचमाह—

युवानापितरापुनः सत्यमन्त्रा ऋजूयवः ॥ ऋभवो विष्टयं क्रतु ॥ ४ ॥

युवाना । पितरा । पुनरिति । सत्यमन्त्राः । ऋजूयवः ।

ऋभवः । विष्टी । अक्रतु ॥ ४ ॥

ऋभवएतन्नामकादेवाः पितरौ स्वकीयौ मातापितरौ पूर्ववृद्धावपि पुनर्युवानातरुणावकृतकृतव-
न्तः कीदृशाः सत्यमन्त्राः अवितथमन्त्रसामर्थ्योपेताः (पुरश्चरणाद्यनुष्ठानेन सिद्धमन्त्रत्वाद्यद्यत्फल-
मुद्दिश्य मन्त्राः प्रयुज्यन्ते तत्फलं तथैव संपद्यते) तस्माज्जीर्णयोः पित्रोर्युवत्वं संपादयितुं समर्थ इत्यर्थः
ऋजूयवः ऋजुत्वमात्मन इच्छन्तः (छलरहिता इत्यर्थः) भूतएवैतेषामनुष्ठिता मन्त्राः सिद्ध्यन्ति । विष्टी
विष्टयो व्याप्ति युक्ताः सर्वेषु कार्थेषु एतदीयस्य मन्त्रसामर्थ्यस्याप्रतिघातो व्याप्तिरुच्यते ऋभुशब्दं या-
स्कएवं निर्वक्ति—ऋभव उरुभ्रान्तीति वर्तेन भ्रान्तीति वर्तेन भवन्तीति वेति ॥ युवाना युवनशब्दो यौतेः
कनिन्नन्तो निच्चादाद्युदात्तः सुपांसुलुगित्यादिनाविभक्तेराकारः । पितरा पूर्ववदाकारः । सत्यम-
न्त्राः बहुवीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । ऋजुशब्दो भावपरः ऋजुत्वमात्मन इच्छन्तीति क्यच् अकृत्सार्वधा-
तुकयोर्दीर्घ इति दीर्घः । कयाच्छन्दसीत्युपत्ययः प्रत्ययस्वरः । विष्टी विष्ट्व्याप्तौ किच् कौचसंज्ञा-
यामिति किच् तितुत्रेत्यादिना इट्प्रतिषेधः तस्माज्जसइयाडियाजिकाराणामुपसंख्यानमिति
तस्य ईकारादेशः सचालोन्त्यस्येति सकारस्य भवति तत आद्रुण इति गुणे कृते प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति
पूर्वसवर्णो दीर्घः तं बाधित्वा परत्वात् जसि चेति ह्रस्वस्य गुणेन भवितव्यमिति चेत् न संज्ञापूर्वकस्य
विधेरनित्यत्वात् । अकृत कृजोलुङ् आत्मनेपदं अस्य अदादेशः मन्त्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् यणादे-
शः अडागमः निघातः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

संवोमदासो अगमनेन्द्रेण च मरुत्वता ॥ आदित्येभिश्च राजभिः ॥ ५ ॥ १ ॥

सम् । वः । मदासः । अगमत् । इन्द्रेण । च । मरुत्वता ।

आदित्येभिः । च । राजभिः ॥ ५ ॥ १ ॥

हे ऋभवो युष्माकं संबन्धिनो मदासो मदहेतवः सोमाः इन्द्रेण चादित्येभिरादित्यैश्च समगमतस-
ना ऋभूणामिन्द्रादित्यैः सह सोमपानं तृतीयसवने स्ति अतएवावाहननिगद आश्वलायनैर्नैव पठितः-
न्द्रमादित्यवन्तं ऋभुमन्तं विभुमन्तं वाजवन्तं बृहस्पतिमन्तं विश्वदेव्यावन्तमावहेति । कीदृशेनेन्द्रे-
ण मरुत्वता मरुद्भिर्नृकेन अतएव मन्त्रान्तरमेवमाधायते—मरुद्भिरिन्द्रसख्यंते अस्तिवति । कीदृशैरा-
दित्येभिः राजभिः दीप्यमानैः ॥ मदासः माद्यन्ते एभिरिति मदासोमाः मदो नुपसर्गे इत्यप्रतस्यपित्वा-
त्तुदात्तत्वं धातुस्वरएव शिष्यते । आजसेरसुगिति जसोऽलुक् । अगमत गमेः संपूर्वालुङ् समोगम्यु-
च्छीत्यादिना आत्मनेपदं अस्य अदादेशः मन्त्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् गमहनेत्यादिना उपधालोपः व्य-

हिताभेति स मो व्यवहितप्रयोगः निघातः । मरुत्वता मरुतः अस्य सन्तीति मरुत्वान् तसौ मतर्थे इति भ्रसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधितत्वावजश्रुत्वाभावः झयइति मतुपो वत्वम् । आदित्येभिः बहुलं छन्दसीति भ्रसंज्ञादेशाभावे बहुवचने झत्येदित्येत्वम् । राजभिः राजनशब्दस्य कनिन्नन्तत्वेन निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये प्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

सूक्तेषु षष्ठीमृचमाह—

उत त्यं च मसं न वं त्वष्टुर्देवस्य निष्कृतम् ॥ अकर्तं च तुरः पुनः ॥ ६ ॥

उत । त्यम् । चम्सम् । नवंम् । त्वष्टुः । देवस्य । निष्कृतम् ।
अकर्तं । चतुरः । पुनरिति ॥ ६ ॥

उत अपि च त्वष्टुः एतन्नामकस्य देवस्य संबन्धितक्षणव्यापारः नवं नूतनं त्यं च मसं तं सोमधारणक्षमं काष्ठपात्रविशेषं निष्कृतं निःशेषेण संपादितमकरोदिति शेषः (तक्षणव्यापारकुशलस्य त्वष्टुः शिष्याकृत्तवः तेन निर्मितं तमेकं चमसं पुनरपि चतुरोर्कर्तं चतुर्धा विभक्तं श्रमसान्कृतवन्तः एकस्य चतुर्विधत्वरणरूपो यमर्थो मघ्नान्तरेपि विस्पष्टः—एकं चमसं चतुरः कृणोत नेति ॥ नवं गुस्तुतौ नूतन इति नवं कर्मणि अप्रत्ययः सहि घञोपवादत्वात् घञर्थे सर्वत्र भवति घञप्रत्ययश्च अकर्तं रिचकारके संज्ञायामितिकर्तृव्यतिरिक्ते सर्वत्र कारके भवति यद्यपि तत्र संज्ञायामित्युक्तं तथापि चकारस्य संज्ञाव्यभिचारार्थत्वादसंज्ञायामपि भवत्येव । संबध्यते इति संबन्धः कर्मणि घञित्युक्तम् । त्वष्टुः तक्षुत्वक्षूतनूकरणे औणादिकस्तुत् ऊदित्वात्पक्षे इडभावः स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेति कारलोपः । निष्कृतं कृञो निरुपसृष्टात्कर्मणि क्तः प्रादिसमासे नित्यं समासे नुत्तरपदस्थस्येति षत्वं अत्र कर्तृकर्मणोः कृतीति प्राप्ता षष्ठौ यद्यपि नलोकाव्ययेति निषिद्धा तथापि कर्तुः शेषत्वेन विवक्षितत्वात् कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्येतस्याः प्राप्तेः शेषिकी षष्ठी यथा कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते माषाणामभ्रीयादिति गतिरनन्तर इति निसृज्य उदात्तत्वम् । अकर्तं अकृष्व कृञोलुङि झस्य व्यत्ययेन तद्देशः मन्त्रेषु सत्यादिना चेल्लेक् छन्दस्युभयथेति तिङ् आर्धधातुकत्वात् ङित्त्वाभावेन गुणः । चतुरः चतुरः शसीत्युकार उदात्तः । पुनः स्वरादिष्वुदात्तः पठितः ॥ ६ ॥

तृतीये छन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे तेनो रज्जानि धत्तनेति द्वे ऋचावार्भ्यौ तृतीयस्यागन्ममहेति ऋण्डे सूत्रितम्—इन्द्रश्चेददातुनस्तेनो रज्जानि धत्तनेत्येकाद्वे चेति ।

तयोराद्यांसुकेसपमीष्टचमाह—

तेनो॒रत्नानि॒धत्तन॒त्रिरा॒सामानि॒सुन्व॑ते ॥ एकमेकं॒सुश॒स्तिभिः॑ ॥ ७ ॥

ते । नः । रत्नानि । धत्तन । त्रिः । आ । सामानि । सुन्वते ।
एकम् एकम् । सुशस्तिभिः ॥ ७ ॥

पूर्वास्वृक्षु येप्रतिपादिताः भवस्तेयूयं सुशस्तिभिः शोभनैरस्मदीयशंसनैर्युक्ताः सन्तो-
नोस्माकं संबन्धिने सुन्वते सोमाभिषवंकुर्वतेयजमानाय रत्नानिरमणीयानि सुवर्णमणिमुक्ता-
दीनि धनानि एकमेकं क्रमेणप्रत्येकं धत्तन प्रयच्छत सुवर्णादीनामध्ये प्रतिद्रव्यंयावदपेक्षितं
तावदितिविवक्षया एकमेकमित्युक्तं कीदृशानिरत्नानि त्रिरात्रिवारमावृत्तानि उत्तमानिमध्य-
मानिअधमानिचेत्येवंरत्नानांत्रिरावृत्तिः किञ्च सामानिसप्तसंख्यानिष्पन्नवर्गरूपाणि कर्माणि
च धत्तन संपादयत कीदृशानिसामानि त्रिरात्रिवारमावृत्तानि अर्घ्याधेयदर्शपूर्णमासादी-
नांसमानांहविर्यज्ञानामेकोवर्गः । औपासनहोमेष्वेवदेवइत्यादीनांसमानांपाकयज्ञानांवर्गो-
द्वितीयः । अग्निष्टोमोत्यग्निष्टोमइत्यादीनांसमानांसोमसंस्थानांवर्गस्तृतीयः ॥ रत्नानि रमुक्ती-
द्यां निदित्यनुवृत्तौ रमेस्तचेति नप्रत्ययः तत्सन्नियोगेनमकारस्यतकारः निच्वादाद्युदात्तः ।
धत्तन तप्तनमनथनाश्चेतिशब्दस्यतनादेशः । सामानांवर्गःसामं सप्तनोऽष्टान्दसीतिवर्गे
अत्रप्रत्ययः नस्तद्धितेइतिटिलोपः निच्वादादिवृद्धिः आद्युदात्तत्वं च अत्रवर्गवचनेनचा-
नेन वर्गिणोलक्ष्यन्ते तेनबहुवचनं अन्यथाहोमवर्गस्त्रिरावृत्तइत्येकवचनमेवस्यात् । सुन्वते
शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । एकमेकं नित्यवीप्सयोरितिबोप्तायांद्विर्भावः एकशब्दः इणः
कञन्तोनिच्वादाद्युदात्तः द्वितीयस्यैकशब्दस्य तस्यपरमाधेदितमित्याधेदितसंज्ञायां अनुदात्त-
चेतिअनुदात्तत्वम् । सुशस्तिभिः शस्यतेआभिरितिशस्तयः शंसुस्तुतौ करणेकिञ्च तस्य
किच्वाजलोपः शोभनाःशस्तयइतिप्रादिसगासे यद्यपिचकिनोनिच्वादाद्युदात्तत्वेनरुदुत्तरपदमङ्-
तिस्वरत्वेन तदेवप्राप्तं तत्पुपरेणमन्किञ्चान्यारुव्यानेत्यादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वेनबाध्यते ॥७॥

१ अर्घ्याधेयदर्शपूर्णमासाभिहोत्राद्ययणचातुर्मास्यनिरुद्धपशुबन्धसौत्रामणीतिसप्तहविर्य-
ज्ञसंस्थाः । २ पञ्चमहायाअष्टकाश्राद्धं पार्वणश्राद्धं श्रवणाकर्मप्रत्यवरोहणशुक्लगवः आश्व-
युजीकर्मैतिसप्तपाकयज्ञसंस्थाः । औपासनहोमवैश्वदेवयोर्घहणपञ्चमहायज्ञोपलक्षणम् ।
३ अग्निष्टोमोत्यग्निष्टोमउक्कथ्यः षोडशीवाजपेयोत्रिरात्रोमीर्यामइतिसप्तसोमयज्ञसंस्थाः ।

अष्टमीमृचमाह—

अधारयन्तवह्नयोभजन्तसुकृत्यया ।। भागं देवेषु यज्ञियम् ॥ ८ ॥ २ ॥

अधारयन्त । वह्नयः । अभजन्त । सुकृत्यया । भागम् । देवेषु ।
यज्ञियम् ॥ ८ ॥ २ ॥

वह्नयश्चमसादिसाधननिष्पादनेनयज्ञस्यबोद्धारकभवःअधारयन्तपूर्वमनुष्यत्वेन मरणयोग्याअप्यमृतत्वलाभेनप्राणानधारितवन्तः तथाचमन्त्रान्तरमाप्नायते—(मर्तासःसन्तोअमृतत्वमानशुरिति) । किञ्चैतेसुकृत्ययायज्ञसाधनद्रव्यसंपादनरूपेणशोभनव्यापारेणदेवेषुमध्येस्थित्वा यज्ञियंयज्ञार्हभागंहविलेक्षणंअभजन्तसेवितवन्तः अयमर्थः सौधेन्वनायज्ञियंभागमानशुरित्यादिमन्त्रान्तरेषुविस्पष्टः । ब्राह्मणेपि ऋभवोवैदेवेषुतपसासोमपीथमभ्यजयन्नित्याद्युपाख्यानंविस्पष्टम् ॥ वह्नयः निदित्यनुवृत्तौ वहिशीत्यादिनानिप्रत्ययः । अभजन्त पादादित्वादिनिघातः । सुकृत्यया विभाषाकृत्वोरिति कृजःकर्मणिक्क्यप् शोभनंकृत्यमस्याभजनक्रियायाः सासुकृत्या बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंबाधित्वा नञ्सुश्रूयामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं ननु कृत्यशब्देक्यपःपित्वेनानुदात्तत्वाद्वातुस्वरेणआदिरुदात्तः ततश्चाद्युदात्तंअच्छन्दसीत्यनेनाद्युदात्तत्वेनभवितव्यं तेनहिपुंस्तादपवादेनपरमपिनञ्सुश्रूयामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वंबाध्यतइत्युक्तं एवंतर्हि कृजःशचेति स्त्रियांभावेक्यप्प्रत्ययान्तःकृत्याशब्दः क्यपःपित्वेपिव्यत्ययेनउदात्तत्वं प्रादिसमासेरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनतदेवशिष्यते । भागं कर्षात्तवइत्यन्तोदात्तः । यज्ञियं यज्ञमर्हतीत्यर्थं यज्ञत्विग्न्यांघस्वञौइतिघः तस्यइयादेशः प्रत्ययस्वरः ॥ ८ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेद्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

इहेन्द्राग्नीइत्यादिकंपल्लचंसूक्तं ऋषिच्छन्दसीपूर्ववत् देवतात्वनुक्रम्यते—इहषल्लैन्द्राग्नमिति । विनियोगस्तु अग्निष्टोमे अच्छावाकशस्त्रे इहेन्द्राग्नीउपह्वयइतिसूक्तम् स्तोत्रमग्नेशस्त्रादितिसण्डे-इहेन्द्राग्नीउपेयंवामस्यमन्मनइतिनवेतिसूत्रितत्वात् । तथा अभिषुवषडहेप्रातःसवनेअच्छावाकशस्त्रेस्तोमातिशंसनार्थमेतदेवसूक्तम् तथाचसूत्रितम्—अभिषुवषष्ट्याहानीत्युपक्रम्येहेन्द्राग्नीइन्द्राग्नीआगतमिति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमामृचमाह—

इहेन्द्राग्नीउपह्वयेतयोरिस्तोमंमुश्मसे ॥ तासोमंसोमपातमा ॥ १ ॥

इह । इन्द्राग्नी इति । उप । ह्वये । तयोः । इत् । स्तोमम् ।

उश्मसि । ता । सोमम् । सोमऽपातमा ॥ १ ॥

इहास्मिन्नकर्मणि इन्द्राग्नीदेवावुपह्वये आह्वयामि तयोरित् इन्द्राग्नीरेव स्तोमं स्तोत्रमुश्मसिका-
मयामहे सोमपातमा अतिशयेन सोमपातुं क्षमौतौ द्वादेवौ सोमं पिबतामिति शेषः ॥ इन्द्राग्नी अत्र
देवताद्वन्द्वेऽपि पूर्वपदस्यानङ्गनभक्ति तत्र हि द्वन्द्वइत्यनुवृत्तौ पुनर्द्वन्द्वग्रहणालोकप्रसिद्धसाहचर्याणा-
मेव द्वन्द्वे आनङ्गित्युक्तं तस्माद्वावग्रहे ह्रस्वइन्द्रशब्दः समासस्येत्यन्तोदात्तत्वं देवताद्वन्द्वे चेत्युभ-
यपदप्रकृतिस्वरत्वं तु न भवति अग्निशब्दस्यानुदात्तादित्वेन नोत्तरपदेऽनुदात्तादाविति प्रतिषेधात् ।
उश्मसि वशकान्तौ लटो मस् इदन्तो मसिरिति इकारोपजनः अदादित्वात् शपोलुक् मसेर्ङित्वा-
द्ग्रहिन्येत्यादिना संभसारणं । ता सोमपातमा उभयत्र सुपांसुलुगित्याकारः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

तायज्ञेषु प्रशंसतेन्द्राग्नीशुभतानरः ॥ तागायत्रेषु गायत ॥ २ ॥

ता । यज्ञेषु । प्र । शंसत । इन्द्राग्नी इति । शुभत । नरः । ता ।

गायत्रेषु । गायत ॥ २ ॥

हेनरो मनुष्याकृत्विजस्तापूर्वोक्तौ ताविन्द्राग्नीयज्ञेषु अनुष्ठीयमानकर्मसु प्रशंसत शस्त्रैः तथा
शुभत नानाविधैरलङ्कारैः शोभितौ कुरुत तथा तापूर्वोक्ताविन्द्राग्नी गायत्रेषु गायत्रीछन्दस्केषु म-
न्त्रेषु सामरूपेण गायत ॥ ता सुपांसुलुगित्याकारः । शुभत अस्य संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति
दीर्घः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

तामित्रस्य प्रशस्तयेन्द्राग्नीताह्वामहे ॥ सोमपासोमपीतये ॥ ३ ॥

ता । मित्रस्य । प्रशस्तये । इन्द्राग्नी इति । ता । ह्वामहे । सोमऽपा ।

सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

मित्रस्य स्नेहविषयस्य ममानुष्ठातुः प्रशस्तयेतापूर्वोक्तौ देवौ संपद्येतामिति शेषः (यद्वा) मित्र-
स्य ममत्वं न्विनौ ताविन्द्राग्नीप्रशस्तये प्रशंसितुमिच्छाम इति शेषः सोमपाक्षमौतापूर्वोक्ताविन्द्रा-
३४

ग्रीसोमपीतयेसोमपानार्थं हवामहेआह्वयामः । प्रशस्तये तुमर्थाच्चभाववचनादितितुर्थी कृ-
दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वंबाधित्वातादौचनितिकृत्यतावितिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । सोमपीतये सोमस्य
पीतिर्यस्मिन्कर्मणितस्मै बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् सोमस्यपीतिरितितत्पुरुषेवा दासीभारा-
दित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्वचमाह—

उग्रासन्ताहवामहउपेदंसर्वनंसुतम् । इन्द्राग्रीं हंगच्छताम् ॥ ४ ॥

उग्रा । संता । हवामहे । उपे । इदम् । सर्वनम् । सुतम् ।

इन्द्राग्री इति । आ । इह । गच्छताम् ॥ ४ ॥

सुतंअभिषवोपेतंइदमनुष्ठीयमानं सवन्प्रातःसवनादिरूपंकर्मउपसामीप्येनप्राप्तुंउग्रासन्ता
वैरिवधादिषु क्रूरौसन्तौदेवौहवामहे आह्वयामः इन्द्राग्रीदेवौइहकर्मण्यागच्छताम् ॥ सन्ता
अस्तेः शतरि श्रसोरहोपः । सवन् सुतमितिद्वयं सेमनःस्वोममागहीत्यत्रोक्तम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्वचमाह—

तामहान्तासदस्पतीइन्द्राग्रीरक्षउञ्जतम् ॥ अप्रजाः सन्त्रिणः ॥ ५ ॥

ता । महान्ता । सदस्पती इति । इन्द्राग्री इति । रक्षः । उञ्जतम् ।

अप्रजाः । सन्तु । अत्रिणः ॥ ५ ॥

तौपूर्वोकाविन्द्राग्रीरक्षोराक्षसजातिंउञ्जतं ऋजुकरुतंक्रौर्यंपरित्याजयतमित्यर्थः कीदृ-
शौमहान्तामहान्तौ गुणैरधिकौ सदस्पती सभापालकौ तयोःप्रसादात्अत्रिणोभक्षकाराक्षसाः
अप्रजाअनुत्पन्नाःसन्तु ॥ महान्ता सान्तमहतःसंयोगस्येतिदीर्घः । सदस्पती सदसस्पतीइति
समासे षष्ठ्यालुकिप्रातिपदिकसकारस्यरुत्वाभावश्छान्दसः उभेवनस्पत्यादिषुयुगपदिति उभ-
यपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्राग्री आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । अप्रजाः प्रजायन्तइतिप्रजाः अन्येष्वपि
दृश्यतइतिजनेर्दप्रत्ययः नप्रजाअप्रजाःप्रजाशब्दस्मबहुव्रीहौहि नित्यमसिचूप्रजामेधयोरित्यसि-
जादेशःस्यात् अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अत्रिणः तृजन्तस्यअत्रिशब्दस्यजसश्छान्दसइनुडा-
गमः चितइति ऋकारउदात्तः तस्ययणादेशे उदात्तयणोहल्पूर्वात् इतिङकारउदात्तः ॥ ५ ॥

षष्ठीष्वचमाह—

तेनसत्येन जागृतुमधिप्रचेतुनेपदे ॥ इन्द्राग्रीशर्मयच्छतम् ॥ ६ ॥ ३ ॥

१ अदेस्त्रिनिश्चेतित्रिन् प्रत्ययत्वेरेणान्तोदात्तः ।

तेन । सत्येन । जाग्रतम् । आर्धे । प्रचेतुर्न । पदे । इन्द्राग्नी इति ।
शर्म । यच्छतम् ॥ ६ ॥ ३ ॥

हेइन्द्राग्नी सत्येन अवश्यफलप्रदानादवितथेन तेनास्माभिरनुष्ठितेन कर्मणा प्रचेतुने प्रक-
फलभागज्ञापकेपदेस्वर्गलोकादिस्थानेअधिजाग्रतं आधिक्येनसावधानौभवतं ततोस्मभ्यंश-
च्छतंसुखंगृहंवादत्तम् गयःरुद्रइत्यादिषुद्वाविंशतिसंख्याकेषुगृहनामसुशर्मवर्मेत्युक्तम् ॥
इतं जाग्रन्निद्राक्षये अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् तिङ्ङितिङइतिनिघातः । प्रचेतुने
तिसंज्ञानेइत्यस्मात्पण्यन्तात्शकेरुनोन्तइतिविहितत्वाद्वाहुलकादौणादिकउनप्रत्ययः समासे
त्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्राग्नी इहेन्द्राग्नीइत्यत्रोक्तम् आमन्त्रितत्वादाद्युदात्तत्वमत्रविशे-
। श्रृणातिहिनस्तिदुःखमितिशर्म शृहिंसायां अन्येभ्योपिट्श्यन्तइतिमनिच् । यच्छतं इपुण-
यमांछइतिछः ॥ ६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

प्रातर्युजेत्यादिकमेकविंशत्युचंसूक्तं तस्यऋषिच्छन्दसीपूर्ववत् देवताविशेषस्त्वनुक्रम्यते—
तयुजासैकाचतस्रआश्विन्यस्तथासावित्र्यआग्नेय्यौद्वेदीनामेकैकेन्द्राणीवरुणान्यग्नायीनां
वापृथिव्येपार्थिवीषड्विष्णुव्योतोदेवादेवीवेति सूक्तसंख्यानुवर्ततइत्यस्मिन्खण्डे—अनिरुक्ता
व्याविंशतिरितिपरिभाषितत्वात् । प्रातर्युजेतिसूक्ते संख्याविशेषस्यानिरुक्तासंख्याविंशतिसं-
शादष्टव्या सात्रविंशतिःएकयाअधिकयासहवर्ततइतिसैका तत्रादौचतस्रऋचोऽश्विदेवताकाः
धमीमारभ्याष्टम्यन्ताश्चतस्रःसवितृदेवताकाः नवमीदशमीचोभेअग्निदेवताके एकादश्याऋचो-
ऽसंबन्धिन्योदेव्योदेवताः द्वादश्याइन्द्रवरुणाग्निपत्न्यइन्द्राणीवरुणान्यग्नाय्योदेवताः त्रयोदशी-
तुर्दश्याद्यावापृथिवीदेवताके पञ्चदशीपार्थिवी षोडश्याद्याःषड्विष्णुदेवत्याः षोडशीदेवदे-
त्यावां ॥ अत्रसूक्तेविनियोगोलैङ्गिकः प्रातरनुवाकेआश्विनेऋतौप्रातर्युजाविबोधयेतिचतस्र-
ऋचःसूत्रितंच—अथाश्विनएषोऽषाःप्रातर्युजेतिचतस्रइति । आश्विनग्रहस्यप्रातर्युजेत्येकापुरो-
षाक्या द्विदेवत्यैश्वरन्तीतिखण्डेसूत्रितम्—आश्विनस्यप्रातर्युजाविबोधयेति ।

तत्रप्रथमाष्टचमाह—

प्रातर्युजाविबोधयाश्विनावेहर्गच्छताम् ॥ अस्यसोमस्यपीनये ॥ १ ॥

१ पृथिवीदेवीदेवताकाषोडशीमारभ्यैकविंशत्यन्याःषड्विष्णुदेवताकाः अतोदेवाइत्यस्या-
। दश्यास्तुरुक्त्वादेवाविष्णुर्वाविकल्पेनदेवता ।

प्रातः३युजा । वि । बो॒ध॒य । अ॒श्विनौ । आ । इ॒ह । ग॒च्छ॒ताम् ।
अ॒स्य । सोम॑स्य । पी॒तये ॥ १ ॥

अत्रहोताध्वर्युमुद्दिश्यब्रूते हेअध्वर्योप्रातर्युजाप्रातःसवनग्रहेणसंयुक्तावश्विनौदेवौविबो॒ध॒य विशेषेणप्रबुद्धौकुरु अश्विनौप्रबुद्धौ तावश्विनौदेवौअस्याभिषवसंस्कारयुक्तस्यसोमस्यपी॒तयेसोमपानायइहकर्मण्यागच्छताम्॥प्रातर्युजातेगृह्यमाणेनग्रहेणसहेतिप्रातर्युजा सत्सद्विषेत्या॒दिनाकिप् सुपांसुलुगित्याकारः ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अस्य ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरु॒दात्तत्वम् । पीतये व्यत्ययेनकिनउदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

यासुर॑था॒र॒थीत॑मा॒भादे॒वादि॑विस्पृ॒शा । अ॒श्विना॒नाह॑वामहे ॥ २ ॥

या । सु॒ह॒रथा । र॒थि॒ह॒त॑मा । उ॒भा । दे॒वा । दि॒वि॒स्पृ॒शा ।
अ॒श्विना । ता । ह॒वा॒म॒हे ॥ २ ॥

योभाश्विनादेवायावुभावश्विनौदेवौ सुरथाशोभनरथयुक्तौ रथीतमारथिनामध्ये अ॒तिशयेनरथिनौ दिविस्पृशाद्युलोकनिवासिनौ ताहवामहे तादृशावश्विनावाह्वयामहे ॥ येत्या॒दिष्वष्टसुपदेषुसुपांसुलुगितिद्विवचनस्याकारः । सुरथा शोभनोरथोययोस्तौसुरथौ समासान्तो॒दात्तत्वापवादंबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरंबाधित्वा नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वेप्राप्ते आद्य॒दात्तंअ॒च्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । रथीतमा अन्येषामपिदृश्यतइतिसंहितायामिकारस्यदी॒र्घत्वम् । दिविस्पृशा दिविस्पृशतइतिदिविस्पृशौ किप्चेतिक्किप् तत्पुरुषेकतिबहुलमित्यलुक् ग॒तिकारकोपपदात्कदितिरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

यावा॑क॒शाम॑धु॒म॒त्यश्वि॑नासू॒नृता॑वती । तया॑य॒ज्ञांमि॑मिक्षतम् ॥ ३ ॥

या । वा॒म् । क॒शा । म॒धु॒म॒ती । अ॒श्विना । सू॒नृता॑वती । तया॑ ।
य॒ज्ञम् । मि॒मि॒क्ष॒तम् ॥ ३ ॥

अश्विना हेअश्विनौदेवौ वांयुवयोःसंबन्धिनी या कशा अश्वताडनीविद्यते तयासहआ॒गत्य यज्ञमस्मै॒यं मि॑मिक्षतं सोमरसेनसेक्तुमिच्छतं कशयाश्वंदृढंताडयित्वा सहसास॒

मागत्यभवद्विषयांसोमरसाहुर्निनिष्पादयितुमुद्युक्तौभवतमित्यर्थः कीदृशीकशामधुमती अर्णः
क्षोदमित्यादिषु एकशतसंख्याकेषु उदकनामसु मधुपुरीषमिति पठितं तस्मादुदकवतीत्युक्तं भवति अ-
श्वस्यशीघ्रगत्यायत्स्वेदोदकं सवतितेनेयं कशाक्लिन्नेत्यर्थः स्रुतावती प्रियसत्यवाग्युक्ता तीव्रे-
ण कशाताडनेन योऽश्वनिर्निष्पद्यते ताडनवेलायां अश्वारूढेन च य आक्रोशः क्रियते तदुभयं शीघ्रगम-
नहेतुत्वेन यजमानस्य प्रियं यद्वा श्लोकः धारेत्यादिषु समपश्चाशद्वाङ्गमसुकशाधिषणेति पठितं अ-
श्विनोर्वाचाकूमधुमतीमाधुर्योपितापारुष्यरहिता स्रुतावती प्रियत्वसत्यत्वेपेताफलप्रदानविषये-
त्यर्थः तया वाचाप्युक्तौ यज्ञमिमिक्षतमितियोजनीयम् ॥ कशा कशगविशासनयोः पचाद्यच् वृषा-
दिवादाद्युदात्तः । स्रुतावती ऊनपरिहाणे सुष्ठु ऊनयत्यप्रियमिति स्रुत् तथाविधमृतंसत्यं यस्यां
वाचिसास्रुता नञ्सुस्थामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं बाधित्वा परादिश्छन्दसि बहुलं इति ककारउ-
दात्तः सायस्या अस्ति सा कशास्रुतावती तिकशायाः संज्ञा एवं नामाकशेत्यर्थः संज्ञायामिति मनु-
षोवत्वम् । मिमिक्षतं मिहेः सन् हलन्ताच्चेति किच्चादुणाभावः ढत्वकत्वपत्वानि ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

न हि वा॒मस्ति॑ दूर॒के यत्र॑ रथे॒न गच्छ॑थः ॥ अश्वि॑ना सो॒मिनो॑ गृह्म ॥ ४ ॥

न हि । वा॒म । अस्ति॑ । दूर॒के । यत्र॑ । रथे॒न । गच्छ॑थः । अश्वि॑ना ।
सो॒मिनः । गृह्म ॥ ४ ॥

अश्विना हे अश्विनौ देवौ युवांसोमिनः सोमवतो यजमानस्य गृहं प्रति रथेन गच्छथः समा-
गोवां युवयोर्दूरके दूरदेशे न ह्यस्ति न वर्तते खलु यद्वा यत्र गृहे गच्छथः तच्च गृहं दूरे न भवति ॥ न हि एवमा-
दीनामन्त इत्यन्तोदात्तः । अस्ति चादिलोपे विभाषेति निघाताभावः । अत्र हि गृहं दूरे च नास्ति यु-
वांचरथेन गच्छथ इति समुच्चयश्चार्थो गम्यते च शब्दो न प्रयुज्यत इति चलोपे प्रथमातिङ्विभक्तिर-
स्तीति । यत्र निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वम् । गच्छथः इयं यद्यपि न प्रथमा तथापि यत्रेतिय-
द्वत्तयोगान्न निघातः ॥ ४ ॥

ब्यूढस्य द्वितीये छन्दोमवैश्वदेव शस्त्रे हिरण्यपाणि मूतय इति सावित्र्यश्च तस्रः द्वितीयस्येति ख-
ण्डे सन्निभम्—हिरण्यपाणि मूतय इति च तस्मो महीधौः पृथिवी च न इति ।

तत्र प्रथमांसूक्तेष्वमीमृचमाह—

हिर॑ण्यपाणि॒ मूतये॑ स॒वितार॑मुप॒ह्वये । सचे॑त्ता॒ देवता॑ प॒दम् ॥ ५ ॥ ४ ॥

हिरण्यपाणिम् । ऊतये । सवितारम् । उप । ह्ये । सः । चेत्ता ।
देवता । पदम् ॥ ५ ॥ ४ ॥

ऊतये अस्मद्रक्षणार्थं सवितारं देवमुपह्वये आह्वयामि सच सविता देव एतन्मन्त्रप्रतिपाद्य-
देवताभूत्वापदं यजमानेन प्राप्यं स्थानं चेत्ता ज्ञापयिता भवति कोटशं सवितारं हिरण्यपाणिं यजमा-
नाय दातुं हस्ते सुवर्णधारिणं यद्वा देवताकर्तृके यागे सविता स्थयमृत्विग्भूत्वा ब्रह्मत्वेनावस्थितः
तदानीं कस्यां चिदिष्टावध्वर्यवः तस्मै सवित्रे ब्रह्मणे प्राशिञ्जनामकं पुरोडाशभागं दत्तवन्तः तच्च
प्राशिञ्जं हस्ते सवित्रा गृहीतं सत्तदीयपाणिं चिच्छेद ततः प्राशिञ्जस्य दातारो ध्वर्यवः सुवर्णमयं पाणिं
निर्माय प्रक्षिप्तवन्तः सोममर्थः कौपीतकिब्राह्मणे समाम्नातः—सवित्रे प्राशिञ्जं प्रतिजहुस्तस्य पाणी प्र-
चिच्छेद तस्मै हिरण्यमयौ प्रतिदधुस्तस्माद्धिरण्यपाणिरिति श्रुतइति । पाणिशब्दं हिरण्यशब्दं च या-
स्कएवं निर्वाक—हिरण्यं कस्माद्धियत आयम्यमानमिति वाह्नियते जनाज नमिति वाहितरमणं भवती-
ति वाहदय रमणं भवतीति वाह र्यते वास्यात्प्रेप्साकर्मण इति । तथा पाणिः पणायतेः पूजाकर्मण इति ।
हिरण्यशब्दो न द्विषयत्वादाद्युदात्तः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । ऊतये उदात्त इत्यनुवृत्तावृत्तयूति
जूति सातीत्यादिना किञ्चन्तो नोदात्तो निपातितः । सवितारं तृचश्चिच्चादन्तोदात्तत्वम् । चेत्ता चित्
संज्ञाने अस्मादन्तर्भावित्यर्थान्ताच्छील्येतृन् अनित्यमागमशास्त्रमितीडाभावः निच्वादाद्युदा-
त्तः । देवता देवात्तलित्स्वार्थेतल् लीति तिप्रत्ययात्पूर्वमुदात्तम् । पदशब्दः पचाद्यजन्तः वित-
इत्यन्तोदात्तः ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये चतुर्थो वर्गः ॥ ४ ॥

सूक्तेष्वष्टौ च माह—

अपां नपातमवसे सवितारमुपस्तुहि । तस्य व्रतान्युश्मसि ॥ ६ ॥

अपाम् । नपातम् । अवसे । सवितारम् । उप । स्तुहि । तस्य ।

व्रतानि । उश्मसि ॥ ६ ॥

अत्र होता सामगमृत्विजमन्यं वा शस्त्रिणं ब्रूते अवसे अस्मान्नक्षितुं सवितारं उपस्तुहि
तस्य सवितुः संबन्धी निव्रतानि कर्माणि सोमयागादिरूपाणि उश्मसि कामयामहे कीदृशं
सवितारं अपां नपातं जलस्य नपालकं सन्तापेन शोषकमित्यर्थः ॥ अपां ऊडिबमित्यादिना
विभक्तेरुदात्तत्वम् । नपातं पारक्षणे अस्य शत्रन्तः पाच्छब्दः तस्य नञासमासे नञाण्यपादित्या-

दिनानलोपप्रतिषेधइतिवृत्तिकारः अग्निर्हि अपोनपातितच्छोषकत्वात् तर्हि कथमपामितिषट्ठी नलोकाव्ययनिष्ठाखलर्थेतिकर्मणिषष्ठ्याःप्रतिषेधात् इतिचेत्तर्हि एषाशेषलक्षणास्तु अश्या-
दित्यौ अपांकरणतया संबन्धिनौ अग्रेरापइतिश्रुतेः । आदित्याज्जायतेवृष्टिरितिस्मृतेश्च । अ-
स्मिन्यक्षे उगिदचामितिनुमभावोपिनिपातनादेवेतिमन्तव्यं पातेःक्विवन्तस्यतुग्वानिपातनात्
द्रष्टव्यः अथवानपातयतीतिनुपात्त पतृगतावितिधातोर्ण्यन्तात्क्लिष अश्यादित्यौह्यपांनप्रापकौ
प्रयुततच्छोषकौ अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अवसे तुमर्थेसेसेन् इत्यादिनाअसेन् निच्वादा-
द्युदात्तः । उश्मसि यशकान्तौ अदिप्रभृतिभ्यइतिशपोलुक् इदन्तोमसिः इतीकारोपजनः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

विभक्तारंहवामहेवसोश्चित्रस्यराधंसः । सवितारंनृचक्षंसम् ॥ ७ ॥

विभक्तारम् । हवामहे । वसोः । चित्रस्य । राधंसः । सवितारम् ।

नृचक्षंसम् ॥ ७ ॥

वसोः निवासहेतोश्चित्रस्यसुवर्णरजतादिरूपेण बहुविधस्यराधसोधनस्यविभक्तारंस्य
यजमानस्यैतावद्धनदानमुचितमिति विभागकारिणं नृचक्षंसं मनुष्याणांप्रकाशकारिणंसवितारंह-
वामहे कौषीतकिनएतस्याऋचोव्याख्यानरूपेब्राह्मणे सवितुर्विभागहेतुत्वमेवसमामनन्ति—
यदेतद्वसुः चित्रंराधस्तदेषसविताविभक्ताभ्यःप्रजाभ्योविभजतीति ॥ विभक्तारं तृचश्चिच्वादा-
नोदात्तत्वं रुदुत्तरप्रकृतिस्वरत्वेनतदेवशिष्यते । हवामहे ह्वयतेर्बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणम् । व-
सोः वसनिवासेशृस्वृत्तिहीत्यादिनाउः निदित्यनुवृत्तेर्निच्वादाद्युदात्तः । राधंसः असुन्नन्तोनिच्वा-
दाद्युदात्तः । नृचक्षंसं नृश्चष्टइतिनृचक्षाः तंतृचक्षंसं चक्षेर्बहुलंशिच्चेत्यसुन् शिच्वादनार्धधातुक-
त्वेनख्याजादेशाभावः रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

सखायआनिषीदतसवितास्तोम्योनूनः । दाताराधांसिशुंभति ॥ ८ ॥

सखायः । आ । नि । सीदत । सविता । स्तोम्यः । नु । नः ।

दाता । राधांसि । शुंभति ॥ ८ ॥

सखिभूताहेकृत्वजः आनिषीदत सर्वत्रोपविशतनोस्माकमयंसवितानुक्षिपंस्तोम्यःस्तुति-
योग्यः राधांसिधनानिदाताप्रदातुमुद्युक्तः एषसविता शुंभति शोभते ॥ समानाःसन्तःख्यान्ति

प्रकाशन्तइतिसखायः ख्याप्रकथने समानेख्यश्चोद्गुत्तइतीण्प्रत्ययः तत्सन्नियोगेनडिच्व्यलोप-
श्च डिच्वादाकारलोपः समानस्यच्छन्दसीत्यादिनासमानशब्दस्यसादेशः इण् सन्नियोगेनोदात्त-
त्वं जसि सख्युरसंबुद्धौइतिणिच्वाद्द्विरायादेशश्च । निषीदत् सदिप्रतेरितिषत्वम् । स्तोमे-
षुप्रतिपाद्यत्वेनभवः स्तोम्यः भवेच्छन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । दाता दानशीलः ता-
च्छील्येतृन् निच्वादाद्युदात्तः । राधांसि गतं कर्तृकर्मणोःकृतीतिप्राप्तायाःषष्ठ्याः नलोका-
व्ययेतिप्रतिषेधः ॥ ८ ॥

अग्निष्टोमप्रातःसवने अग्नेपत्नीरिहावहेतिनेष्टुःप्रस्थितयाज्या प्रशास्ताब्राह्मणाच्छंसीतिस-
ण्डेसूत्रितम्—अग्नेपत्नीरिहावहोक्षान्नायवशान्नायेति ।

तामेतांसूक्तेनवमीष्टचमाह—

अग्नेपत्नीरिहावहदेवानामुशतीरुप । त्वष्टारंसोमपीतये ॥ ९ ॥

अग्ने । पत्नीः । इह । आ । वह । देवानाम् । उशतीः । उप । त्वष्टारम् ।
सोमऽपीतये ॥ ९ ॥

हेअग्नेउशतीःकामयमानाःदेवानापत्नीरिन्द्राण्याद्याः इहदेवयजनदेशेआवह तथात्वष्टारं
देवंसोमपीतयेसोमपानार्थंउपसमीपे आवह ॥ पत्नीः इत्यन्तःपतिशब्दआद्युदात्तः पत्युर्नैयज्ञ-
संयोगेइतिडीप् तत्सन्नियोगेनतकारश्च डीपःपिच्वात् इतिस्वरएव । उशतीः वशकान्तौ लटःशतृ
अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् शतुर्ङिच्वात् ग्रहिज्यादिनासंप्रसारणं उगितश्चेतिडीप् शतुर-
नुमइतिडीप्उदात्तः ॥ ९ ॥

दशमीष्टचमाह—

आग्नाअग्रइहावसेहोत्रायविष्टभारतीम् ॥ वरून्त्रीधिषणांवह ॥ १० ॥ ५ ॥

आ । ग्राः । अग्ने । इह । अवसे । होत्राम् । यविष्ट । भारतीम् ।
वरून्त्रीम् । धिषणाम् । वह ॥ १० ॥ ५ ॥

हेअग्ने अवसेअस्मानवितुंआदेवपत्नीरिहावह तथाहेयविष्टयुवतमाग्ने होत्रांहोमनिष्पाद-
कामग्निपत्नींभारतींभरतनामकस्यादित्यस्यपत्नींवरून्त्रींवरणीयांधिषणांवाग्देवींचावह वाग्वैधि-
षणेतिवाजसनेयकम् । भरतआदित्यइतिर्यांस्केनोक्तत्वात् तस्यपत्नीभारतीत्युच्यते ॥ गम्यन्तइ-

तिग्नाः गमूस्पृगुतौ औणादिकोद्गमत्ययः डित्त्वाटिलोपः प्रत्ययस्वरः । होत्रां हुयामसिभसि-
 स्यस्त्रन्निति वृजन्तो निच्वादाद्युदात्तः अतिशयेन युवायविष्ठः अतिशायनेतमविष्ठनौ स्थूलदूरे-
 त्यादिनायणादिपरस्यलोपः पूर्वस्यचगुणः । भारतीं शार्ङ्गरवादेरवृत्कृतत्वात् डीनन्तो निच्वादाद्यु-
 दात्तः । वरूत्रीं ग्रसितस्कभितइत्यादौ यद्यपिवरूतशब्दस्तृजन्तइत्युक्तं तथाप्यन्तेइतिकरण-
 स्यप्रदर्शनार्थत्वात् वरूतशब्दस्तृजन्तोऽपि द्रष्टव्यः तेन निच्वादाद्युदात्तत्वं शेषनिघातेन ऋकारस्या-
 नुदात्तत्वात् उदात्तयणोहलपूर्वात् इत्यपि न डीप उदात्तत्वम् । धिषणां क्युप्रत्ययानुवृत्तौ धृषेधि-
 षचसंज्ञायामितिक्युः ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीयेष्टमोवर्गः ॥ ५ ॥

सूक्तेऽकादशीमृचमाह—

अभि नो देवी रवं सामहः शर्मणा नृपत्नीः ॥ अच्छिन्नपत्राः सचन्ताम् ॥ ११ ॥

अभि । नः । देवीः । अवसा । महः । शर्मणा । नृपत्नीः ।

अच्छिन्नपत्राः । सचन्ताम् ॥ ११ ॥

देवीर्देव्यो देवपत्न्यः अवसारक्षणेन महो महता शर्मणा च सुखेन च सह नोस्मान् अभिसचन्तां
 आभिमुख्येन सेवन्तां कीदृश्यो देव्यः नृपत्नीः मनुष्याणां पालयिष्यः अच्छिन्नपत्राः अच्छि-
 न्नपक्षाः न हि पक्षिरूपाणां देवपत्नीनां पक्षाः केन चिच्छिद्यन्ते ॥ देवीः पुंयोगादाख्यायां इति डीषन्तः
 प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः दीर्घाञ्जसिचेति प्रतिषेधस्य वा छन्दसीति पाक्षिकत्वोक्तेः पूर्वसवर्णदी-
 र्घत्वम् । अवसा अवरक्षणे असुन् निच्वादाद्युदात्तः । महः महपूजायां किप् सुपांसुपोभवन्ती-
 तितृतीयैकवचनस्य ङसादेशः सावेका च इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । नृपत्नीः समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते
 परादिश्छन्दसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अच्छिन्नपत्राः न छिन्नानि अच्छिन्नानि अव्य-
 यपूर्वपदमरुतिस्वरत्वं अच्छिन्नानि पत्राणि यासां ताः बहुव्रीहौ पूर्वपदमरुतिस्वरत्वम् ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

इहेन्द्राणीमुपह्वये वरुणानीं स्वस्तये । अग्नार्यांसोमं पीतये ॥ १२ ॥

इह । इन्द्राणीम् । उप । ह्वये । वरुणानीम् स्वस्तये । अग्नार्याम् ।

सोमं पीतये ॥ १२ ॥

इहास्मिन्कर्मणि स्वस्तये अस्माकमविनाशाय सोमपीतयेसोमपानायच इन्द्रवरुणा-
ग्नीनांपत्नीराह्वयामि ॥ इन्द्राणीवरुणानीं इन्द्रवरुणेत्यादिनापुंयोगेडीष्प्रत्ययः आनुगागमश्च
प्रत्ययस्वरः । अग्नार्यां वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तइतिडीष् तत्सन्धियोगेन इकार-
स्यैकारउदात्तः । सोमपीतये असकृत्पूर्वोक्तम् ॥ १२ ॥

द्वितीयेछन्दोमेवैश्वदेवशस्त्रेमहीद्यौःपृथिवीचनइतिद्यावापृथिव्यनिविद्धानीयस्तृचः द्विती-
यस्याग्निंवइतिखण्डेसूत्रितम्—महीद्यौःपृथिवीचनोयुवानापितरापुनरिति । आग्रयणेष्वै
महीद्यौरित्येषाद्यावापृथिव्यैककपालस्यानुवाक्या आग्रयणंवीहिश्यामाकेतिखण्डेसूत्रितम्—ये-
केचन्मामहिनोअहिमायामहीद्यौःपृथिवीचनइति । अग्निमन्थनेप्येषाविनियुक्ता प्रातर्वैश्वदेव्या-
वितिखण्डेसूत्रितम्—अभित्वादेवसवितर्महीद्यौःपृथिवीचनइति । विष्यन्दमानंसाक्षाद्यं अनयै-
वाहवनीयदेशेनिनयेत् विध्यपराधइतिखण्डेतथैवसूत्रितम्—विष्यन्दमानंमहीद्यौःपृथिवीच-
नइतिअन्तःपरिधिदेशेनिनयेयुरिति । आश्विनशस्त्रेष्वेषा संस्थितेष्वश्विनायेतिखण्डेसूत्रि-
तम्—महीद्यौःपृथिवीचनस्तेहिद्यावापृथिवीविश्वशंभुवेति ।

तामेतांसूक्तेत्रयोदशीधृचमाह—

महीद्यौःपृथिवीचनइमंयज्ञंमिमिक्षताम् । पिपृतांनोभरीमभिः ॥ १३ ॥

मही । द्यौः । पृथिवी । च । नः । इमम् । यज्ञम् । मिमिक्षताम् ।
पिपृताम् । नः । भरीमभिः ॥ १३ ॥

महीमहतीद्यौर्द्युलोकदेवता पृथिवीभूमिदेवताच नोस्मदीयमिमंयज्ञंमिमिक्षतां स्वकी-
यसारभूतेनरसेन मिमिक्षतां सेक्तुमिच्छतां तथा भरीमभिः भरणैःषोषणैर्नोस्मान् पिपृता-
मुभेदेव्यौपूरयताम् ॥ मही महच्छब्दात् उगितश्चेतिडीष् अतशब्दलोपःछान्दसः बृहन्महतो-
रुपसंख्यानमितिडीपउदात्तत्वम् । द्यौः दिव्शब्दःप्रातिपदिकस्वरणान्तोदात्तः गोतोणिदितितः
परस्यसोर्णिद्वद्वावाद्भवन्तीवृद्धिरपिस्थानिवद्भावेनोदात्ता । पृथिवी प्रथमख्याने प्रथेःषिवन्
संप्रसारणंचेतिषिवन्प्रत्ययः षिद्वौरादिभ्यश्चेतिडीष् प्रत्ययस्वरः । मिमिक्षतां मिहसेचने सति
द्विर्भावह्लादिशेषौ ढवकत्वषत्वानि । पिपृतां पृपालनपूरणयोः ह्रस्वइत्येके लोट् तसस्ताम्
शपःश्लुः अर्तिपिपर्योश्चेत्यभ्यासस्याकारस्यइकारः तिङ्प्रत्ययस्वरः । भरीमभिः दुभ्रूधा-
रणपोषणयोः हसुभ्रूष्वसुभ्रूष्यइमन्नितीमन् निच्वादाद्युदात्तः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टकमाह—

तयो॒रिद्धृतव॒त्पयो॒विप्रा॑रिहन्ति॒धीति॑भिः । ग॒न्धर्व॑स्य॒ध्रुवे॒पदे ॥ १४ ॥

तयोः । इत् । घृतश्चत् । पयः । विप्राः । रिहन्ति । धीतिभिः ।

गन्धर्वस्य । ध्रुवे । पदे ॥ १४ ॥

गन्धर्वस्य ध्रुवपदं अन्तरिक्षं तथा च तापनीयशाखायां समाम्नायते—यक्षगन्धर्वाप्सरोगणसे-
वितमन्तरिक्षमिति । तेनान्तरिक्षेणोपलक्षिते आकाशे वर्तमानयोस्तयोरित् द्यावापृथिव्योरेव सं-
बन्धियोजलं घृतवत् घृतसदृशं विप्रामेधाविनः प्राणिनो धीतिभिः कर्मभिः रिहन्ति लिहन्ति य-
द्वा घृतवद्धृतं सारतेनोपेतं रिहन्ति लिहन्त्येत्येनरेफः ॥ गन्धर्वस्य धृजधारणे गविधृजोगमूचइ-
ति वप्रत्ययः तत्सन्नियोगेन गोशब्दस्य च गमादेशः ॥ १४ ॥

स्योना पृथिवीत्येषामहानाम्नीव्रतेभूमिस्पर्शने विनियुक्ता एतद्विदं ब्रह्मचारिणमिति खण्डे सू-
त्रितम्—स्योना पृथिवि भवेति समाप्येति । स्मार्ते हेमन्तप्रत्यवरोहणे प्येषा ऋगृजप्या मार्गशीर्ष्या-
प्रत्यवरोहणमिति खण्डे सूत्रितम्—तस्मिन्नुपविश्य स्योना पृथिवि भवेति जपित्वेति ।

तामेतां सूक्तेष्वदशीष्टकमाह—

स्यो॒नापृ॑थिवि॒भवा॑नृ॒क्षरा॑नि॒वेशा॑नी । यच्छा॒नः शर्म॑स॒प्रथः ॥ १५ ॥ ६ ॥

स्योना । पृथिवि । भव । अनृक्षरा । निवेशानी । यच्छ । नः ।

शर्म । सप्रथः ॥ १५ ॥ ६ ॥

हे पृथिवि स्योनत्वादिगुणयुक्ता भव स्योनशब्दो विस्तीर्णवाची तथा च वाजसनेयब्राह्मणे-
स्योनशब्दोपेतं कंचिन्मन्त्रमुदाहृत्य व्याख्यातम्—इन्द्रस्योरुमाविश स्योनः स्योनमिति विस्तीर्णो-
विस्तीर्णमित्येव तदाहेति । यद्वा स्योनशब्दः सुखवाची तथा च यास्कवाक्यमुदाहरिष्यते—अनृ-
क्षरा कण्टकरहिता निवेशानी निवेशस्थानभूता सप्रथो विस्तारभूतं शर्मशरणं नोऽस्मभ्यं यच्छ हे पृ-
थिवि देहि । तामेतां च मुदाहृत्य यास्क एवं व्याचष्टे—सुखानः पृथिवि भवानृक्षरानिवेशन्यृक्षरः क-
ण्टकच्छतेर्यच्छानः शर्मयच्छन्तु शरणं सर्वतः पृथिवर्ति ॥ स्योना पिवतन्तु सन्ताने सिवेष्टे र्योचे-
ति नप्रत्ययः देश्योद्देशः प्रत्ययस्वरः स्योना पृथिवीत्यनयोर्भवेत्याख्यातेनैवान्वयोनपरस्परं
अतोऽसामर्थ्येनैव पराङ्गवद्भावादोकारस्य नामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । अनृक्षरा ऋषीगतौ गच्छत्यन्त-

रित्यृक्षरः कण्टकः तन्यृषिभ्यांक्सरन् षट्कोःसीतिकत्वं आदेशप्रत्यययोरितिषत्वं नञोबहुव्री-
हिः तस्मान्नुडचीतिनुडागमः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । निविशत्यस्यामितिनिवेशनी
करणाधिकरणयोश्चेतित्युट् लृतीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । यच्छ दाण्दाने पाघ्रेत्यादिना
यच्छादेशः द्व्यचोतस्तिङ्इतिदीर्घः । सप्रथः प्रथप्रख्याने असुन् प्रथसासहवर्ततइति तेनसहे-
तितुल्ययोगेइतिसमासः वोपसर्जनस्येतिसभावः कृत्स्वरः ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेषष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

मातःसवनेसोमातिरेके एकंशस्त्रंशंसनीयं तत्रअतोदेवाइत्याद्याःपल्लवः सोमातिरेकइ-
तिखण्डेसूत्रितम्—महांइन्द्रोयओजसाअतोदेवाअवन्तुनइत्यैन्द्रीभिर्वैष्णवीभिश्चेति । अतोर्था-
मेच्छावाकातिरिक्तोक्थेपिपताःषड्ऋचःस्तोत्रियानुरूपार्थाः तथाचयस्यपशवइतिखण्डेसू-
त्रितम्—अतोदेवाअवन्तुनइतिस्तोत्रियानुरूपाविति । दर्शपूर्णमासयोःप्रायश्चित्तहोमेप्याद्येवि-
नियुक्ते तथैववेदंपठ्याइतिखण्डेसूत्रितम्—अतोदेवाअवन्तुनइतिद्वाभ्यांव्याहृतिभिश्चेति । या-
ज्यानुवाक्ययोर्मध्येलौकिकभाषणेअतोदेवाइत्येषाजप्या सूत्रितंहि—आपद्यतोदेवाअवन्तुनइ-
तिजपेदिति ।

तामेतांसूक्तेषोडशीमृचमाह—

अतोदेवाअवन्तुनोयतोविष्णुर्विचक्रमे । पृथिव्याःसप्तधामभिः॥१६॥

अतः । देवाः । अवन्तु । नः । यतः । विष्णुः । वि६चक्रमे ।

पृथिव्याः । सप्त । धामभिः ॥ १६ ॥

विष्णुःपरमेश्वरः सप्तधामभिः सप्तभिर्गायत्र्यादिभिश्छन्दोभिःसाधनभूतैः यतः पृथि-
व्याःयस्मान्द्रूपदेशाद्विचक्रमे विविधंपादक्रमणंरुतवान् अतोस्मात्पृथिवीप्रदेशान्नोस्मान्देवाअ-
वन्तु विष्णोःपृथिव्यादिलोकेषुछन्दोभिःसाधनैःजयैतैस्तिरीयाआमनन्ति—विष्णुमुखावैदेवाश्छ-
न्दोभिरिमाँलोकाननपजय्यमभ्यजयन्निति । विष्णोस्त्रिविक्रमावतारे पादत्रयक्रमणस्यपृ-
थिव्यपादानंपृथिवीप्रदेशाद्रक्षणंनामभूलोकेवर्तमानानांपापनिवारणम् ॥ अतः एतच्छब्दात् प-
ञ्चम्यास्तसिल् इतितसिल् एतदोशित्यशादेशः लिट्स्वरेणाकारउदात्तः । यतःस्तसिल्प्राग्दिशो-
विभक्तिरिति विभक्तिसंज्ञायां त्यदाद्यत्वं लिट्स्वरः । विष्णुः विषेःकिञ्चेतिनुप्रत्ययः क्त्वा-

अगुणः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । विचक्रमे सुवितियोगविभागात् विशब्दस्यसमासः समा-
सान्तोदात्तत्वं यद्वत्तयोगान्निधातः । सप्त सुपांसुलुगितिभिसोलुक् । धामभिः दधातेरातोमनि-
त्रितिमनिन् नित्स्वरः ॥ १६ ॥

वैष्णवोपांशुयाजस्य इदंविष्णुरित्येषानुवाक्या उक्तादेवताइतिखण्डेसूत्रितम्—इदंविष्णु-
र्विचक्रमेत्रिदैवः पृथिवीमेष एतामिति । गार्हपत्याहवनीययोर्मध्येऽवातिक्रमणे अनयैवऽवपदेषु भ-
स्मप्रक्षिपेत् विध्यपराधइतिखण्डेसूत्रितम्—भस्मनाशुनः पदं प्रतिवपेदित्दंविष्णुर्विचक्रमइति । आ-
तिथ्यायां प्रधानस्य हविष एषैवानुवाक्या अथातिथ्येळांतेतिखण्डेसूत्रितम्—इदंविष्णुर्विचक्रमे
तदस्य प्रियमभिप्राथो अश्यामिति । उपसत्सु वैष्णवस्यैषैवानुवाक्या अथोपसदितिखण्डेसूत्रितम्—
गयस्कानो अमीव हेदंविष्णुर्विचक्रमइति ।

तामेतां सूक्ते सप्तदशीमृचमाह—

इदंविष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निद्रधे पदम् । समूहस्य पांसुरे ॥ १७ ॥

इदम् । विष्णुः । वि । चक्रमे । त्रेधा । नि । दधे । पदम् ।

समूहस्य । अस्य । पांसुरे ॥ १७ ॥

विष्णुस्त्रिविक्रमावतारधारी इदं प्रतीयमानं सर्वजगदुद्दिश्य विचक्रमे विशेषेण पादक्रमणं
कृतवान् तदा त्रेधा त्रिभिः प्रकारैः पदं निद्रधे स्वकीयं पदं प्रक्षिपवान् अस्य विष्णोः पांसुरे धूलि-
युक्ते पादस्थाने समूहं इदं सर्वं जगत्सम्यगन्तर्भूतम् सेयमृक्यास्केनैवं व्याख्याता—विष्णु-
र्विशतेर्वाव्यश्रोतेर्वायदिदं किञ्चित् द्विक्रमते विष्णुस्त्रेधा निद्रधे पदं त्रेधा भावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवी-
तिशाकपूणिः समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौर्णवाभः समूहमस्य पांसुरेऽप्यायनेन्तरिक्षे पदं
नदश्यतेऽपि वोपमार्थस्यात् समूहमस्य पांसुरेऽवपदं नदश्यत इति पांसवः पादैः सूयन्ते इति वापन्नाः
शेत इति वापंसनीया भवन्तीति वेति ॥ त्रेधा एधाच्च इत्येधाच्प्रत्ययः चितोन्तोदात्तः । समू-
हं बहुपापणे निष्ठेति क्तः वचिस्वपीत्यादिनां संप्रसारणं ढत्वधन्वष्टुवद्रलोपदीर्घत्वानि गतिरन-
न्तरिति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अस्य इदमोन्वादेशे इत्यशनुदात्तः प्रत्ययश्च सुप्स्वरेण । पांसुरे
गपांसुपांसुङ्यश्चेति वक्तव्यमिति मत्वर्थीयोरः प्रत्ययस्वरः ॥ १७ ॥

उपसदिवैष्णवक्यागस्य प्रातः काले याज्या सायंकाले नुवाक्या त्रीणि पदेत्येषा सूत्रितं च—त्री-
णि पदा विचक्रमइति स्विष्टकृदादिलुप्यतइति ।

तामेतामष्टादशीष्टचमाह—

त्रीणिपदाविचक्रमेविष्णुर्गोपाअदाभ्यः । अतोधर्माणिधारयन् ॥ १८ ॥

त्रीणि । पदा । वि । चक्रमे । विष्णुः । गोपाः । अदाभ्यः ।

अतः । धर्माणि । धारयन् ॥ १८ ॥

अदाभ्यः केनापिर्हसितुमशक्यः गोपाः सर्वस्यजगतोरक्षकोविष्णुः पृथिव्यादिस्थानेषु अतएतेषुत्रीणिपदानिविचक्रमे किंकुर्वन् धर्माण्यग्निहोत्रादीनिधारयन् पोषयन् ॥ पदा सुपां-
सुलुगित्यादिनाविभक्तेर्डादेशः तस्यस्थानिवद्भावेनानुदात्तत्वेप्राप्ते उदात्तनिवृत्तिस्वरेणो-
दात्तत्वम् । गोपाः गोपाश्वतस्येत्यत्रोक्तम् ॥ अदाभ्यः दभेर्क्वेहलोर्ण्यदितिण्यत् नृज्जमासः अव्य-
यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धारयन् शपःपित्त्वादनुदात्तत्वं शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेणणिचएवस्वरः
शिष्यते ॥ १८ ॥

एकोनविंशीष्टचमाह—

विष्णोःकर्माणिपश्यत्यतोव्रतानिपस्पशे । इन्द्रस्ययुज्यःसखा ॥ १९ ॥

विष्णोः । कर्माणि । पश्यत । यतः । व्रतानि । पस्पशे । इन्द्रस्य ।

युज्यः । सखा ॥ १९ ॥

हेऋत्विगादयः विष्णोःकर्माणिपालनादीनिपश्यत यतैःकर्मभिःव्रतान्यग्निहोत्रादीनि
पस्पशेसर्वोयजमानः स्पृष्टवान् विष्णोरनुग्रहादनुतिष्ठतीत्यर्थः तादृशोविष्णुरिन्द्रस्ययुज्योपो-
ग्योनूकूलः सखाभवति विष्णोरिन्द्रानुकूल्यं त्वष्टाहतपुत्रइत्यनुवाकेअथहवैतर्हि विष्णुरित्यादिना
प्रपञ्चेनतैत्तिरीयाआमनन्ति—पस्पशे स्पशबाधनस्पर्शनयोः लिट् द्विर्भावे शपूर्वाःखयइतिप-
कारःशिष्यते सकारोलुप्यते यद्धृत्तयोगादनिघातः । युज्यः युजेर्वाहुलकात्क्यप् किच्चाटुणाभावः
क्यपःपित्त्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरः ॥ १९ ॥

विंशीष्टचमाह—

तद्विष्णोःपरमंपदंसदापश्यन्तिसूरयः । दिवीवचक्षुरातंतम् ॥ २० ॥

तत् । विष्णोः । परमम् । पदम् । सदा । पश्यन्ति । सूरयः ।

दिविऽइव । चक्षुः । आहतंतम् ॥ २० ॥

सूर्योविद्वांसः ऋत्विगादयः विष्णोःसंबन्धिपरममुत्कृष्टं तच्छास्त्रप्रसिद्धं पदं स्वर्गस्थानं शास्त्रदृष्ट्या सर्वदा पश्यन्ति तत्र दृष्टान्तः—दिवीव आकाशे यथा आततं सर्वतः प्रसृतं चक्षुर्निरो-
धाभावेन विशदं पश्यति तद्वत् ॥ सदा सर्वैकान्येति दाप्रत्ययः सर्वस्य सोन्यतरस्यां दीतिसर्वशब्दस्य
सभावः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । दिवि ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वं इवेन विभक्त्यलोपः
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति तदेव शिष्यते । चक्षुः न द्विषयस्येत्याद्युदात्तत्वम् । आततं तनोतेः कर्म-
णिकः यस्य विभाषेतीदृशतिषेधः अनुदात्तोपदेशेत्यादिना नलोपः ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते ग-
तिरनन्तरइति गतेरुदात्तत्वम् ॥ २० ॥

एकविंशीष्टकमाह—

तद्विप्रांसो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते । विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥ २१ ॥ ७

तत् । विप्रांसः । विपन्यवः । जागृवांसः । सम् । इन्धते । विष्णोः ।

यत् । परम् । पदम् ॥ २१ ॥ ७ ॥

पूर्वोक्तं विष्णोर्यत्परमं पदमस्ति तत्पदं विप्रांसो मेधाविनः समिन्धते सम्यक् दीपयन्ति की-
दृशाः विपन्यवः विशेषेण स्तोतारः जागृवांसः शब्दार्थयोः प्रमादराहित्येन जागरूकाः ॥ वि-
प्रांसः आजसेरसुक् । विपन्यवः स्तुत्यर्थस्य पनेर्बाहुलकादौणादिको युप्रत्ययः तत्र प्रत्ययस्वरः ।
जागृवांसः जागृनिद्राक्षये लिटः कसुः क्रादिनियमात्प्राप्तस्येदोवस्वेकाज्ज्ञसामिति नियमा-
न्निवृत्तिः ॥ २१ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तमो वर्गः ॥ ७ ॥

तीवा इति चतुर्विंशत्युचं सूक्तं अत्रेयमनुक्रमणिका—तीवाश्चतुर्विंशतिर्वीर्यैकैन्द्रवायव्यौ
मेवावरुणमरुत्वतीयवैश्वदेवपौष्णास्तृचाः शिष्टा आप्योन्त्याध्यर्धाग्नेयस्त्वन्तः पुरउष्णिक्
रानुष्टुप् तिस्रश्चान्त्या एकविंशीतिप्रतिष्ठेति । ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषयानुवर्तमानमेधाति-
थेः काण्वः ऋषिः अप्सवन्तरित्येषा पुरउष्णिक् प्रथमपादस्य द्वादशाक्षरेण आद्यश्चेत्पुरउष्णिगि-
तेलक्षणसद्भावात् अप्सु मेसोम इत्येषानुष्टुप् इदमापद्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः शिष्टा एकोनविंश-
ते सख्याका ऋचो गायत्र्यः आदौ गायत्रमिति परिभाषितत्वात् आद्यावायुदेवताका ततो द्वे ऋचा-
वेन्द्रवायुदेवताके ततः एकस्तृचो मित्रावरुणदेवतयः तत उत्तरतृचस्य मरुद्गणविशिष्टेन्द्रोदेवता
तत एकस्तृचो वैश्वदेवः तदनन्तरा भावीपौष्णः शिष्टा ऋचो ब्रह्मदेवताकाः पयस्वानग्न इत्यर्थचैयुक्ता-
समाप्त इत्येषा त्वग्निदेवताका सूक्तविनियोगोलिङ्गादवगन्तव्यः अभिष्टवषडहस्यद्वितीये हनिप्र-

उगशस्त्रेवायव्यतृचस्यतीव्राः सोमास इत्येषातृतीया द्वितीयस्य चतुर्विंशेनेति खण्डे सूत्रितम्—तीव्राः सोमास आगहीत्येकेति पृष्ठचषडहेपि द्वितीयेहनिप्रउगेष्णा ।

तामेतांसूक्तेप्रथमाष्टचमाह—

तीव्राः सोमांस आगं ह्याशीर्वन्तः सुता इमे । वायो तान् प्रस्थितान् पिब ॥ १ ॥

तीव्राः सोमांसः । आ । गृहि । आशीः शर्वन्तः । सुताः । इमे ।

वायो इति । तान् । प्रस्थितान् । पिब ॥ १ ॥

हेवायो इमे सोमासः ऐन्द्रवायवग्रहादिरूपाः सोमाः सुताः अभिषुताः ते च तीव्राः प्रभूतत्वात् तर्पयितुं समर्थाः । आशीर्वन्तः आशिरयुक्ताः अतस्त्वमागृहि अस्मिन्कर्मण्यागच्छ प्रस्थितान्—त्तरवेदिं प्रत्यानीतान् सोमान् पिब ॥ सोमासः अर्तिस्तु स्वित्यादिनामन् निच्वादाद्युदात्तः आजसेरसुक् । गृहि मरुद्भिरग्न्यागहीत्यत्रोक्तम् । आशीर्वन्तः श्रिञ्पाके अपस्पृधेथामित्यादिसूत्रे आङ्पूर्वस्य क्विपिशिरादेशो निपातितः करणस्यापिश्रयणद्रव्यस्य स्वव्यापारेकर्तृत्वविवक्षया कर्तरि क्विप्न विरुध्यते आशीरेषामस्तीत्याशीर्वन्तः छन्दसीर इति वत्वम् । वायो आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । प्रस्थितान् प्रादिसमासे छन्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा व्यत्ययेन अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

पूर्वोक्तएव शस्त्रे उभादेवादि विस्पृशेति द्वे ऐन्द्रवायव्यतृचस्य प्रथमा द्वितीये । तथा च द्वितीयस्येति खण्डे सूत्रितम्—उभादेवादि विस्पृशेति द्वे इति ।

तयोः प्रथमांसूक्ते द्वितीयाष्टचमाह—

उभादेवादि विस्पृशेन्द्रवायू ह्वामहे । अस्य सोमस्य पीतये ॥ २ ॥

उभा । देवा । दिविस्पृशा । इन्द्रवायू इति । ह्वामहे । अस्य ।

सोमस्य । पीतये ॥ २ ॥

दिविस्पृशाद्युलोकवर्तिनौ उभादेवा द्वौ देवा विन्द्रवायू ह्वामहे आह्वयामः किमर्थं अस्य सोमस्य पीतये असंख्यस्याख्यातम् ॥ उभादेवा सुपांसुलुगित्याकारः । दिविस्पृशा ह्युष्माङेरुपसंख्यानमितिसप्तम्या अलुक् छन्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्रवायू इन्द्रश्च वायुश्चेति द्वन्द्वः उभयत्रवायोः प्रतिषेधोक्तव्य इत्यानङो निषेधः देवताद्वन्द्वे चितिप्राप्तस्योभयपदप्रकृतिस्व-

१ तीव्राः तिजनिशाने रक्दोर्षत्वं जस्यवः इति ऋज्जेन्द्रेत्यत्र मनोरमा ।

त्वस्यनोत्तरपदेनुदात्तादौ इतिनिषेधात्समासान्तोदात्तत्वमवशिष्यते । हवामहे ह्वेन्स्पर्धायां शब्देच बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणं संप्रसारणाच्चेतिपरपूर्वत्वं शप् गुणाव्युदेशौ शपःपित्वादनुदात्तत्वं तिङ्श्चलसार्वधातुकस्वरेणपदस्याद्युदात्तत्वेप्राप्ते तिङ्ङितिङ्ङितिआष्टमिकोनिघातः । अस्य ऊङिदमित्यादिनाषष्ठ्याउदात्तत्वम् । पीतये पापाने स्थागापापचइतिभावेकिन् घुमास्थेतीत्वं व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

इन्द्रवायूमनोजुवाविप्राहवन्त ऊतये । सहस्राक्षाधियस्पती ॥ ३ ॥

इन्द्रवायू इति । मनःऽजुवा । विप्राः । हवन्ते । ऊतये ।

सहस्रऽअंक्षा । धियः । पती इति ॥ ३ ॥

विप्रामेधाविनऋत्विग्यजमानाः ऊतयेरक्षणार्थमिन्द्रवायूहवन्तेआह्वयन्ति कीदृशौ मनो-
जौ मनइववेगयुक्तौ सहस्राक्षा सहस्रनयनयुक्तौ यद्यपीन्द्रवसहस्राक्षः तथापिछत्रिन्यायेन
पुरैरपितथोच्यते धियस्पतीकर्मणोबुद्धेर्वापालकौ । मनोजुवा जवतिर्गतिकर्मा मनोवज्जवतइ-
मनोजुवा मनइववेगयुक्तौ ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं सुपांसुलुगित्याकारः । विप्राः औणादिको-
नप्रत्ययान्तआद्युदात्तः । ऊतये ऊतियूतीत्यादिमाकिनउदात्तत्वम् । सहस्राक्षासहस्रमक्षीणि
योस्तौ बहुव्रीहौसक्थ्यक्ष्णोः इतिषच्समासान्तः बहुव्रीहिस्वरेप्राप्ते षच्ःसमासान्तप्रत्यय-
पसतिशिष्टत्वात् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । धियः सावेकाचइतिङ्सउदात्तत्वं षष्ठ्याःपतिपुत्रे-
संहितायांविसर्जनीयस्यसकारः । पतीइत्यन्तःआद्युदात्तः ॥ ३ ॥

चतुर्विंशकेहनिप्रातःसवनेमैत्रावरुणशस्त्रेमित्रंवयंहवामहइतितृचःषळहस्तोत्रियः चतुर्विं-
इतिस्रण्डेसूत्रितम्—आनोमित्रावरुणामित्रंवयंहवामहइति । अभिष्ववषडहेपिप्रातःसवनेमैत्राव-
णस्यायंतृचआवापार्थः अभिष्ववषष्ठ्याहानीतिस्रण्डेसूत्रितम्—परिशिष्टानावापानुद्धृत्यमित्रंव-
हवामहइति । मैत्रावरुणस्यमित्रंवयंहवामहइत्येषाप्रातःसवनेप्रस्थितयाज्या प्रशस्ताब्राह्मणा-
उंसीत्युपक्रम्यइदंतेसोम्यमधुमित्रंवयंहवामहइतिसूत्रितम् ।

तामेतांसूकेचतुर्थीष्टकमाह—

मित्रंवयंहवामहेवरुणंसोमपीतये । जज्ञानापूतदंक्षसा ॥ ४ ॥

मित्रम् । वयम् । हवामहे । वरुणम् । सोमऽपीतये । जज्ञाना ।

पूतऽदंक्षसा ॥ ४ ॥

वयमनुष्ठातारः सोमपीतये सोमपानार्थं मित्रंवरुणंचोभावाह्वयामः कीदृशावुभौ जज्ञाना कर्मप्रदेशेप्रादुर्भवद्भौ पूतदक्षसाशुद्धबलौ ॥ वरुणं वृत्रवरणे रुवृतृदारिभ्यउनन् नित्वाद्युदात्तः । सोमपीतये दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जज्ञाना जनीप्रादुर्भावे छन्दसिलिट् तस्यलिटःकानज्वा इतिकानजादेशः गमहनेत्यादिनाउपधालोपः तस्य अचःपरस्मिन्ति स्थानिवद्भावाज्जनशब्दस्यद्विर्वचनं स्तोश्चुनाश्चुरितिनकारस्यञकारः चितइत्यन्तोदात्तत्वं पूर्ववदाकारः । पूतदक्षसा पूत्रपवने निष्ठेतिक्तः श्र्युकःकितीतीट्प्रतिषेधः पूतंदक्षोययोस्तं बहुवीहौप्रकृत्येतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

ऋतेनयावृतावृधावृतस्यज्योतिषस्पती । तामित्रावरुणाहुवे ॥५॥ ८॥

ऋतेन । यौ । ऋतृवृधौ । ऋतस्य । ज्योतिषः । पती इति ।

ता । मित्रावरुणा । हुवे ॥ ५ ॥ ८ ॥

यौमित्रावरुणौ ऋतेन सत्यवचनेन यजमानानुग्रहकारिणा ऋतावृधौ ऋतमवश्यंभावि तयासत्यंकर्मफलंतस्यवर्धकौ ऋतस्यसत्यस्य प्रशस्तस्यज्योतिषः प्रकाशस्यपती पालकौ श्रुत्यन्तरे मित्रावरुणयोरदितिपुत्रत्वेनश्रुतत्वाद्वादशादित्येष्वन्तर्भूतत्वेन ज्योतिःपालकत्वंयुक्तं श्रुत्यन्तरेच अष्टौपुत्रासोअदितेरित्युपक्रम्य मित्रश्चवरुणश्चेत्यादिकमाम्नातम् । तामित्रावरुणा तथाविधौ मित्रावरुणौ हुवेआह्वयामि ॥ ऋतावृधौ वृधुवृद्धौ क्षिप्चेतिक्षिप् अन्येषामपिदृश्यत इतिदीर्घः रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ज्योतिषः द्युतदीप्तौ द्युतेरिसिन्नादेश्वजइतिइसिन्प्रत्ययो नित्वादाद्युदात्तः षष्ठ्याःपतिपुत्रेतिसंहितायां विसर्जनीयस्यसः षत्वम् । मित्रावरुणा देवताद्वन्द्वेचेत्यानङ् देवताद्वन्द्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं सुपांसुलुगितिपूर्वसवर्णदीर्घआकारः । हुवे आत्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचनेसंप्रसारणे परपूर्वत्वेचरुते बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् देरेत्वं गुणेप्राप्ते ण्वित्तिचेतिप्रतिषेधः उवडादेशः तिङ्तिङ्इतिनिघातः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

षष्ठीष्टचमाह—

वरुणःप्राविताभुवन्मित्रोविश्वाभिरूतिभिः । करंतांनःसुरार्धसः ॥६॥

वरुणः । प्र६अविता । भुवत् । मित्रः । विश्वाभिः । ऊतिभिः ।

करंताम् । नः । सु६रार्धसः ॥ ६ ॥

अयं वरुणोस्माकंप्राविताभुवत् प्रकर्षेणरक्षकोभवत् मित्रश्च विश्वाभिरूतिभिः
सर्वाभीरक्षाभिः प्राविताभुवत् तावुभावपि नोस्मान् सुराधसः प्रभूतधनयुक्तान् करतां
कुरुताम् ॥ अविता तृचश्चित्त्वादान्तोदात्तत्वं प्रादिसमासे रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे-
न तदेवशिष्यते । भुवत् भूसत्तायां लेटस्तिप् लेटोडाटौ इत्यडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः
बहुलछन्दसीतिशपोलुक् गुणेप्राप्ते भूसुवोस्तिङीतिप्रतिषेधः उवडादेशः तिङ्गुतिङ्गितिनिघातः ।
विश्वाभिः अश्रुमुषीत्यादिनाकञन्तोविश्वशब्दआद्युदात्तः टाप्सुपोरनुदात्तत्वात्तदेवशिष्यते ।
ऊतिभिः ऊतियूक्तीत्यादिनाकिञ्चुदात्तः । करतां रुञ्करणे भौवादिकः लोटः तस् तसस्तां क-
र्तृरिशप् गुणोरपरत्वं शपःपित्त्वादनुदात्तत्वं तिङ्श्च लसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरःशिष्यते ।
सुराधसः राधसाधसंसिद्धौ राधोत्यनेनेतिराधोधनं शोभनंराधोयेषाते बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वेप्राप्ते नञ्सुश्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वंप्राप्तं सोर्मनसीअलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वेनबाध्यते ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टचमाह—

मरुत्वन्तंहवामहइन्द्रमासोमपीतये । सजूर्गुणेनतृपतु ॥ ७ ॥

मरुत्वन्तम् । हवामहे । इन्द्रम् । आ । सोमंऽपीतये । सजृः । गुणेन ।
तृपतु ॥ ७ ॥

मरुत्वन्तं मरुद्भिर्द्युक्मिन्द्रं सोमपीतयेसोमपानाय आहवामहे आह्वयामः सचेन्द्रोगणे-
नमरुत्समूहेन सजृःसहर्तृपतुतृप्तेभवत् ॥ मरुतोस्यसन्तीतिमरुत्वान् झयइतिमतुपोवत्वं तसौमत्व-
र्थेइतिभसंज्ञयापदसंज्ञायाबाधितत्वात् जशत्वाभावः मतुप्सुपौपित्त्वादनुदात्तौ ननु ह्रस्वनुङ्श्यां
मतुप् इतिमतुपउदात्तत्वेनभवितव्यंस्वरविधौव्यञ्जनमविद्यमानवदितितकारस्याविद्यमानवत्त्वेन
ह्रस्वात्परत्वात् न ह्रस्वनुङ्श्यामित्यत्र नृदग्रहणसामर्थ्यादविद्यमानपरिभाषानाश्रीयतइतिवृ-
त्तावुक्तं अतोमरुच्छब्दस्यस्वरएवशिष्यते । सजृः जुषीप्रीतिसेवनयोः संपदादिलक्षणःक्लिप्
समानापीतिर्यस्येतिबहुव्रीहिः समानस्यच्छन्दसीतिसभावःससजुषोरुरितिरुत्वं वोरुपधायाइत्यु-
पधादीर्घः बहुव्रीहिस्वरेप्राप्तेत्रिचक्रादीनांछन्दसीत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तृपतु तृपतृपतृपौ
तुदादिभ्यःशः शेत्पदादीनामितिनुमागमः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

इन्द्रज्येष्ठामरुद्गणादेवांसःपूर्वरातयः । विश्वेममंश्रुताहवम् ॥ ८ ॥

इन्द्रं ज्येष्ठाः । मरुतृङ्गणाः । देवांसः । पूषरातयः । विश्वे । मम ।
श्रुत । हवम् ॥ ८ ॥

हेदेवासः इन्द्रमरुद्रूपाविश्वेसर्वेयूयं ममहवमाह्वानंश्रुतश्रुणुत कीदृशाःइन्द्रज्येष्ठाः इन्द्रो-
ज्येष्ठोमुख्योयेषुते तथाविधाः मरुद्रूपाः मरुत्समूहरूपाः पूषरातयः पूषाख्योदेवोरातिर्दाता
येषामिन्द्रमरुतांतेपूषरातयः ॥ इन्द्रज्येष्ठाः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं पादादित्वादनघातः । मरु-
द्रूपाः विभाषितंविशेषवचनेबहुवचनमितिपूर्वस्याविद्यमानवत्त्वादनघातः । देवासः पूषरातयः
पूर्ववत् । श्रुत श्रुश्रवणे लोपमध्यमबहुवचनं थ तस्थस्थमिषामितिदेशः व्यत्ययेनशप बहु-
लंछन्दसीतिशपोलुक् सार्वधातुकार्धधातुकयोरितिगुणेषामेङित्तिचेतिप्रतिषेधः झचोत-
स्तिङइतिदीर्घः । हवं ह्वेञ्स्पर्धायांशब्देच भावेनुपसर्गस्येत्यप् संप्रसारणं परपूर्वत्वं गु-
णावादेशौ अपःपित्त्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरःशिष्यते ॥ ८ ॥

नवमीसूचमाह—

हतवृत्रंसुदानवइन्द्रेणसहसायुजा । मानोदुःशंस ईशत ॥ ९ ॥

हत । वृत्रम् । सुदानवः । इन्द्रेण । सहसा । युजा । मा ।
नः । दुःशंसः । ईशत ॥ ९ ॥

हेसुदानवः शोभनदानयुक्ताः मरुद्रूपाः सहसाबलवता युजायोग्येनेन्द्रेणसहवृत्रं शत्रुं
हतनाशयत दुःशंसः दुष्टेनशंसनेनकीर्तनेनयुक्तोवृत्रोन्मोहान् प्रतिमेशत समर्थोमाभूत् ॥ हत
हनर्हिंसागत्योः लोटस्थ तस्यत अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् अनुदात्तोपदेशेत्या-
दिना अनुनासिकलोपः । सुदानवः दुदाञ्दाने दाभाभ्यांनुरित्यौणादिकोनुप्रत्ययः प्रादि-
समासेआमन्त्रितनिघातः । युजा युजिर्योगे ऋत्विगित्यादिनाक्किन् सावेकाचइतिवृत्तयैक-
वचनस्योदात्तत्वम् । दुःशंसः ईषट्ःसुष्वितिखल् लिंतीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । ईशत ईश-
ऐश्वर्यं माडिलुडिप्राप्ते छन्दसिलुङ्लिट्इतिव्यत्ययेनलङ् तस्यतः बहुलंछन्दसीतिशपो-
लुगभावः नमाङ्योगेइत्याडागमाभावः तिङ्ङित्तिङइतिनिघातः ॥ ९ ॥

दशमीसूचमाह—

विश्वान्देवान्हवामहरुनेःसोमपीतये । उग्राहिपृश्निमातरः ॥ १० ॥ १॥

विश्वान् । देवान् । हवामहे । मरुतः । सोमऽपीतये । उपाः ।

हि । पृश्निऽमातरः । ॥ १० ॥ ९ ॥

मरुतोमरुत्संज्ञकान् विश्वान्सर्वान्देवान् सोमपीतयेहवामहे सोमपानार्थमाह्वयामः तेच मरुतः उग्राः शत्रुभिरसह्यवलाः पृश्निमातरः पृश्नेर्नानावर्णयुक्ताया भूमेः पुत्राः हिशब्दः प्र-
सिद्धार्थः साचमसिद्धिः पृश्नेः पुत्रा इति मन्त्रान्तरादवगन्तव्या ॥ पृश्निर्मातायेषां पृश्निशब्दो-
पृणिपृश्निरित्युपादावाद्युदात्तो निपातितः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥

इति प्रथमस्य द्वितीयेन वमोवर्गः ॥ ९ ॥

एकादशीष्टकमाह—

जयतामिव तन्यतुर्मरुतामेति धृष्णुया । यच्छुभं याथनानरः ॥ ११ ॥

जयतामइव । तन्यतुः । मरुताम् । एति । धृष्णुया । यत् ।

शुभम् । याथन । नरः ॥ ११ ॥

मरुतादेवानां तन्यतुः शब्दः धृष्णुया धाष्टर्चयुक्तः सन्नेति गच्छति केषामिव जयतां विज-
ययुक्तानां शूराणां भटानामिव हेनरोनेतारो मरुतो यूयं यद्यदा शुभं शोभनं देवयजनं याथन
प्राप्तुं तदा त्वदीयः शब्दो गच्छतीति पूर्वत्रान्वयः ॥ तन्यतुः तनुविस्तारे ऋतन्यञीत्यादिना
यतुच्प्रत्ययः । धृष्णुया जिघृषामागच्छे अस्मिन्निधौ धृषिषिपेः कुरिति क्रुः सुपांसुलुगिति
सोर्जादेशः चित्त्वादान्तोदात्तः । याथन तप्तनप्तनथनाश्चेति थनादेशः यच्छब्दयोगा-
न्निपाताभावः ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टकमाह—

हस्काराद् विद्युतस्पर्यतो जाता अवन्तुनः । मरुतो मृळयन्तुनः ॥ १२ ॥

हस्कारात् । विद्युतः । परि । अतः । जाताः । अवन्तुः । नः ।

मरुतः । मृळयन्तु । नः ॥ १२ ॥

हस्काराद्दीपिकारात् विद्युतो विशेषेण दीप्यमानात् अतः अन्तरिक्षात्परिजाताः सर्वतउ-
त्पन्नाः मरुतो नोस्मानवन्तुरक्षन्तु तथा विधामरुतो नोस्मानमृळयन्तु सुखयन्तु ॥ हस्कारात् हसे-
हसने अवतुप्रकाशमात्रे वर्तते अस्मात्संपदादिलक्षणः क्तिप् अस्मिन्नुपपदे इच्छन्करणे इत्यस्मा-

व कर्मण्यण् इत्यण्प्रत्ययः तत्पुरुषेतुल्यार्थेत्यादिनापूर्वपदमरुतिस्वरत्वेप्राप्ते गतिकारकेत्यादि-
नारुदुत्तरपदमरुतिस्वरत्वं अतःरुक्मीत्यादिनाविसर्जनीयस्यसत्त्वम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

आपूषश्चित्रर्बर्हिषमाघृणेधरुणं दिवः । आजानृष्टं यथा पशुम् ॥ २३ ॥

आ । पूषन् । चित्रः र्बर्हिषम् । आघृणे । धरुणम् । दिवः ।

आ । अज् । नृष्टम् । यथा । पशुम् ॥ १३ ॥

हेपूषन् चित्रर्बर्हिषं विचित्रैर्देवैर्युक्तं धरुणं यागस्यधारकं सोमं दिव आ द्युलोकादाहरेति शेषः
पूषाविशेष्यते आघृणे आगतदीप्तियुक्तं तत्र दृष्टान्तः हेअज गमनशील यथालोकेनष्टं पशुं महा-
रण्मादाबन्वीक्ष्य कश्चिदाहरति तद्वत् ॥ आघृणे घृक्षरणदीप्त्योरित्यस्माद्धृणिपृश्नीतिनिप्र-
त्ययोनिपातितः ऋवर्णाञ्चेति वक्तव्यमिति तत्त्वं प्रादिसमासः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । धरुणं धृ-
ञ्धारणे अस्मात्प्रत्ययान्ताद्धातोर्जेणिङ् कृचेत्युननप्रत्ययः व्यत्ययेन नित्स्वराभावे प्रत्ययस्वरः । दि-
वः ऊडिदमित्यादिना षष्ठ्या उदात्तत्वम् । अज अजगतिक्षेपणयोः पचादित्वादच् ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

पूषाराजानमाघृणिरपगूळं गुहा हितम् । अविन्दश्चित्रर्बर्हिषम् ॥ १४ ॥

पूषा । राजानम् । आघृणिः । अपगूळम् । गुहा । हितम् ।

अविन्दत् । चित्रः र्बर्हिषम् ॥ १४ ॥

आघृणिः पूषाराजानं सोममविन्दत् अलभत कीदृशं अपगूळं अत्यन्तगूढं तत्र हेतुः गु-
हाहितं गुहासदृशे दुर्गमे द्युलोके स्थितं तथा चित्रर्बर्हिषम् ॥ अपगूळं गुह्यसंवरणे निष्ठेति कर्मणि कः
होढ इति ढत्वं ञश्च स्तथोर्ध्वे इति धकारः घृत्वद्ब्रूयोपदीर्घाः समासे गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृ-
तिस्वरत्वम् । गुहा सुपांसुलगुतिसप्तम्यालुक् । हितं निष्ठायां दधतेर्हिः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

उतो समम्यमिन्दुभिः षड्युक्तां अनुसेषिधत् । गोभिर्यवं न चर्कषत् ॥ १५ ॥ १०

उतो इति । सः । मस्यम् । इन्दुभिः । षट् । युक्तान् ।

अनुसेषिधत् । गोभिः । यवं । न । चर्कषत् ॥ १५ ॥ १० ॥

उतो अपिच सपूषामसंयजमानाय इन्दुभिः यागहेतुभिः सोमैर्युक्तान् षड्वसन्तादीन् ऋतून् अनुसेषिष्वत् अनुक्रमेणपुनःपुनर्नयन् वर्ततइतिशेषः तत्रदृष्टान्तः—गोभिर्बलीवदैर्यवं चर्कषत् नशब्दउपमार्थः यथायवमुद्दिश्य भूमिं प्रतिसंवत्सरं पुनःपुनःकृषतितद्वत् ॥ महं डयिचेत्याद्युदात्तत्वम् । इन्दुभिः उन्दीकृदने उन्देरिच्चादेरितिउप्रत्ययः उकारस्येकारादेशश्च निदि-त्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । युक्तान् दीर्घादटिसमानपादेइतिसंहितायां नकारस्यरुत्वं आतोटिनि-त्यमितिसानुनासिकआकारः । सेषिष्वत् विधुगत्यां धातोरेकाचइतियङ् यङोचिच इतित्स्यलुक् प्रत्ययलक्षणेन सन्यडोरितिद्विर्भावः हलादिशेषः गुणोयङ्लुकोरित्यङ्यासस्यगुणः इणकोरि-तिषत्वं सनादित्वाच्चातुसंज्ञायां लटःशतृ कर्तरिशप् अदादिवच्चेतिवचनाच्छपोलुक् नाभ्यस्ता-च्छतुः इतिनुमप्रतिषेधः प्रत्ययस्वरेप्राप्तेअभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । गोभिः सावे-काचइतिभिःसउदात्तत्वेप्राप्ते नगोश्वन्नितिप्रतिषेधः । चर्कषत् कृषविलेखने यङ्लुकिद्विर्भावह-लादिशेषोरेत्वचत्वांनि रुग्निर्कौचलुकि इत्यङ्यासस्यरुगागमः अस्माद्यङ्लुगन्तावलेटस्तिप् इत-श्चलोपः लेटोडाटावित्यडागमः अदिप्रभृतिङ्यः शपइतिशपोलुक् लघूपधगुणोप्राप्ते नाभ्यस्तस्या-चिपितीतिनिषेधः तिङ्मुक्तिङइतिनिघातः ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

अपोनन्नीयेएकधनासूपानीतासुस्वयमन्वगच्छन्बयइतिद्वेअनुब्रूयात् तृतीयया अपोदे-वीरित्यनयैकधनासुहविर्धानंप्रविष्टासु स्वयमनुप्रविशेत् तथैवसूत्रितम्—अंबयोयन्त्यध्वभिरि-तितिस्रउत्तमयानुप्रपद्येतेति ।

अस्मिंस्तृचेप्रथमांसूक्तेषोडशीधृचमाह—

अम्बयोयन्त्यध्वभिर्जामयोअध्वरीयताम् । पृश्नतीर्मधुनापयः ॥ १६ ॥

अम्बयः यन्ति । अध्वंभूभिः । जामयः । अध्वरिष्यताम् ।

पृश्नतीः । मधुना । पयः ॥ १६ ॥

अध्वरीयतां अध्वरमात्मनइच्छतां अस्माकं अंबयोमातृस्थानीयाआपः तथाचकौपीतिक-त्रासणेसमान्नायते—अंबयोयन्त्यध्वभिरित्यापोवाअंबयइति । ताआपः अध्वभिर्देवयजनमार्गैर्य-न्ति गच्छन्ति कीदृश्यआपः जामयोहितकारिण्योबन्धवः तथ्रामधुनामाधुर्यरसेनयुक्तंपयःपृ-श्नतीः गवादिषुयोजयन्त्यः ॥ अंबयः रबिलविअविशब्दे एतस्मात् अचइरितिप्रकरणेबाहुलका-व इः प्रत्ययस्वरः । अध्वभिः अदेध्वंचेतिक्निप् पित्वात्प्रत्ययस्यानुदात्तत्वेधामुस्वरः । जामयः

जमुअदने बाहुलकात् इः । अध्वरीयतां अध्वरशब्दात्सुपआत्मनःक्यजितिक्यच् क्यचिचेतीत्वं
अपुत्रादीनामितिवक्तव्यमितिवचनात् नच्छन्दस्यपुत्रस्येतीत्विनिषेधाभावः सर्वविधयश्छन्दसि
विकल्प्यन्तेइतिक्यध्वरपृतनस्येत्यकारलोपोपिनभवति क्यच्प्रत्ययान्तधातोर्लटःशतृ शपः
पित्वादनुदात्तत्वं शतृश्चलसार्वधातुकस्वरेण तयोःक्यचासहैकादेशः एकादेशउदात्तेनोदात्तः
इत्यन्तोदात्तत्वेसति शतुरनुमोनद्यजादीइतिषष्ठ्याउदात्तत्वम् । पृश्चतीः पृचीसंपर्के लटःशतृ
रुधादिभ्यःभ्रम भ्रसोरलोपः अनुस्वारपरसवर्णौ उगितश्चेतिडीप् वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदी-
र्घत्वं शतुरनुमइतिडीपउदात्तत्वम् ॥ १६ ॥

सप्तदशीष्टचमाह—

अमूर्याउपसूर्येयाभिर्वासूर्यःसह । तानोहिन्वन्त्वध्वरम् ॥ १७ ॥

अमूः । याः । उप । सूर्ये । याभिः । वा । सूर्यः । सह । ताः ।

नः । हिन्वन्तु । अध्वरम् ॥ १७ ॥

या अमूरापः सूर्ये उपसमीपेनावस्थिताः आपःसूर्येसमाहिताइतिश्रुत्यन्तरात् वा अथ-
वा सूर्योयाभिरद्भिःसहवर्तते पूर्वत्रापांपाधान्यं उत्तरत्रसूर्यस्येतिविशेषः तास्तादृश्यआपोनोस्म-
दीयमध्वरंयागं हिन्वन्तु प्रीणयन्तु ॥ याभिः सावेकाचइतिविभक्त्युदात्तस्य नगोश्वन्साववर्णे-
तिप्रतिषेधः । शेषामक्रियास्पष्टा ॥ १७ ॥

अष्टादशीष्टचमाह—

अपोदेवीरुपंह्वयेयत्रगावःपिबन्तिनः । सिन्धुभ्यःकर्त्तव्यहविः॥१८॥

अपः । देवीः । उप । ह्वये । यत्र । गावः । पिबन्ति । नः ।

सिन्धुभ्यः । कर्त्तव्यम् । हविः ॥ १८ ॥

नोस्मदीयागावोयत्रयास्वप्सुपिबन्तिपानंकुर्वन्ति ताअपोदेवीरुपंह्वये आह्वयामि सिन्धु-
भ्यः स्यन्दनशीलाभ्योद्भोदेवताभ्यः हविः कर्त्तव्यं अस्माभिः कर्त्तव्यम् ॥ अपः ऊडिदमित्यादि-
नाशसउदात्तत्वम् । पिबन्ति पाघ्रेत्यादिनापिबोदेशः शपःपित्वादनुदात्तत्वं तिङश्चलसार्वधा-
तुकस्वरेणाद्युदात्तत्वं निपातैर्यद्यदीत्यादिना निघाताभावः । कर्त्तव्यं डुकृञ्करणे कृत्यार्थेतवैकेन-
केन्यत्वनइतिकर्मणित्वनप्रत्ययः गुणः नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥ १८ ॥

मं० १ अ० ५ सू० २३] प्रथमोष्टकः ।

एकोनविंशीमृचमाह—

अप्सु^१न्तरमृतमप्सु भेषजमपामुतप्रशस्तये । देवा भवन्तवाजिनः ॥ १९ ॥

अप्सु । अन्तः । अमृतम् । अप्सु । भेषजम् । अपाम् ।

उत । प्रशस्तये । देवाः । भवन्त । वाजिनः ॥ १९ ॥

अप्सुजलेषु अन्तर्मध्ये अमृतं पीयूषं वर्तते तस्याधिकारत्वात् अमृतं वा आप इति-
श्रुत्यन्तराच्च तथैवाप्सु भेषजमौषधं वर्तते क्षुद्रोगनिवर्तकास्यान्नस्याप्यकार्यत्वात् उत अपि च
मृदशीनामपां देवतानां प्रशस्तये प्रशंसार्थं हे देवाः कृत्वा जादयो ब्राह्मणाः एतैव देवाः प्रत्यक्षं य-
द्ब्राह्मणा इति श्रुत्यन्तरात् । वाजिनो वेगवन्तो भवन्त शीघ्रं स्तुतिं कुरुतेत्यर्थः ॥ अप्सु ऊढिदमि-
त्यादिना सप्तम्या अनुदात्तत्वं संहितायां उदात्तस्वरितयोर्येणः स्वरित इति स्वरितत्वम् । अमृतं
नञोर्जरमरमित्रघृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । प्रशस्तये तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । भवन्त
आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वादिनिघातः ॥ १९ ॥

कारिणामुत्तरस्याज्यभागस्य अप्सुमइत्येवानुवाक्या वर्षकामेति खण्डे—अप्स्वग्ने सधिष्ठवा-
प्सु मे सोमो अब्रवीदिति सूत्रितम् ।

विंशीमृचमाह—

अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा । अग्निं च विश्वशं भुवमा
पश्वं विश्वभेषजीः ॥ २० ॥ ११ ॥

अप्सु । मे । सोमः । अब्रवीत् । अन्तः । विश्वानि । भेषजा । अग्निम् ।

च । विश्वशं भुवम् । आपः । च । विश्वः । भेषजीः ॥ २० ॥ ११ ॥

अप्सुजलेषु अन्तर्मध्ये विश्वानि भेषजा सर्वाण्यौषधानि सन्तीति मेमहं मन्त्रदर्शिने मुनये
सोमो देवो अब्रवीत् तथा विश्वशं भुवं सर्वस्य जगतः सुखकरमेतन्नामकं चाग्निं चाप्सु वर्तमानं सोमो-
ऽब्रवीत् तथा च तैत्तिरीया अग्नेस्त्वयोज्यायां स इत्यनुवाके—सोपः प्रविशदित्यग्नेरप्सु प्रवेशमा मनन्ति
लतागुल्मवृक्षमूलादीनामौषधीनां वृष्टिजन्यत्वेन जलवर्तित्वं प्रसिद्धं विश्वभेषजीः विश्वानि भे-
षजानि यासु तथा विधा आपोऽप्यब्रवीत् ॥ भेषजा सुपांसु लुगित्याकारः । विश्वशं-

१ तै० सं० ५. ६. २. । २ तै० सं० १०. ७. ३. । ३ तै० सं० २. ६. ६. ।

भुवं भषतेरन्तर्भावितण्यर्थात्किप् व्यत्ययेनपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं यद्वा विश्वेसर्वेपिव्यापारः
सुखकरायस्य बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । आपः कर्मणिशसिप्राप्तेव्यत्ययेन
जस् अमृञ्जित्यादिनोपधादीर्घः । विश्वभेषजीः विश्वशंभुरितिवत् ॥ २० ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेएकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

एकविंशीष्टचमाह—

आपःपृणीतभेषजंवरूथंतन्वे३ममं । ज्योकृचसूर्यदृशे ॥ २१ ॥

आपः । पृणीत । भेषजम् । वरूथम् । तन्वे । ममं । ज्योकृ ।

च । सूर्यम् । दृशे ॥ २१ ॥

हेआपः ममतन्वेशरीरार्थंवरूथंरोगनिवारकंभेषजमौषधंपृणीतपूरयत किंच ज्योकृचि
सूर्यदृशेद्रष्टुं नीरोगावयंशक्त्वामेतिशेषः ॥ पृणीत पृपालनपूरणयोः लोणमध्यमबहुवचनं थ त
स्य तस्थस्थमिपामितितादेशः ऋयादिभ्यःश्राप्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वः ईहल्यघोरितीत्वं ऋवर्णां
च्चेतिणत्वं सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्रविकरणेभ्यइतितिङ्स्वरःशिष्यते आपइत्यस्यामि
तंपूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वेपादादित्वान्निघाताभावः । वरूथं वृज्वरणे जृवृज्भ्यांऊथ
नित्त्वादाद्युदात्तः । तन्वे ङितिह्रस्वश्चेतिनदीसंज्ञापाक्षिकीत्याडागमाभावः उदात्तयणोह्र
पूर्वादितिभिन्नयुदात्तत्वेप्रोभ्यत्ययेनोदात्तस्वरितयोरितिस्वरितत्वम् । दृशे दृशेविरुध्येचो
तुमर्थेनिपात्यते ॥ २१ ॥

पशौमार्जने इदमापःप्रवहतेत्येषाविनियुक्ता हुतायांवपायामितिखण्डेसूत्रितम्—इदमाप
प्रवहतेति । एषैवावभृथेष्टौस्नानेविनियुक्ता पत्नीसंयाजैश्चरित्वेतिखण्डे—इदमापःप्रवहतुमिन्त्य
नआपओषधयःसन्वितिसूत्रितम् ।

तामेतांसूक्तेद्वाविंशीष्टचमाह—

इदमापःप्रवहतयत्किंचदुरितंमयिं । यद्वाहमभिदुद्रोहयद्वाशेष
उतानृतम् ॥ २२ ॥

इदम् । आपः । प्र । वहत । यत् । किम् । च । दुःइतम् । मयिं

यत् । वा । अहम् । अभिःदुद्रोहं । यत् । वा । शेषे । उत ।

अनृतम् ॥ २२ ॥

मयियजमानेयत्किंचदुरितं अज्ञानान्निष्पन्नं वा अथवा अहंयजमानःअभिद्रुद्रोहसर्वतोबु-
द्धिपूर्वकंद्रोहंरुतवानस्मि वा अथवा शेषेसाधुजनंशमवानस्मीतियदस्ति उतअपिच अनृतमुक्तवा-
नितियदस्तितदिदंसर्वमपराधजातं हेआपः प्रवहत मत्तोपनीयप्रवाहेणान्यतो नयत ॥ मयिमपर्यन्त-
स्य त्वमावेकवचनेइतिमादेशेरुते अतोगुणेइतिपररूपेचसतियोचीतिदकारस्ययकारादेशः एका-
देशस्वरेणमकारात्परस्याकारस्योदात्तत्वम् । द्रुद्रोह द्रुहजिघांसायां णल्लि गुणे द्विर्वचनह्रस्वहला-
दिशेषाः लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः । शेषे शपआक्रोशे
लिटि व्यत्ययेनतङ् उत्तमैकवचनमिट् टेरेवं अतएकहल्मध्येइत्येत्वाभ्यासलोपौ प्रत्ययस्वरे-
णान्तोदात्तत्वं पूर्ववन्निघाताभावः ॥ २२ ॥

पशावाहवनीयोपस्थाने आपोअद्यान्वचारिषमित्येषा मनोताथैसंपेषितइतिखण्डेसूत्रित-
म्-एत्योपतिष्ठन्तापोअद्यान्वचारिषमिति ।

तामेतांसूक्तेत्रयोविंशीमृचमाह-

आपोअद्यान्वचारिषंरसेनसमंगस्महि । पयस्वानग्रआगहितंमांसं
सृजवर्चसा ॥ २३ ॥

आपः । अद्य । अनु । अचारिषम् । रसेन । सम् । अगस्महि ।
पयस्वान् । अग्ने । आ । गृहि । तम् । मा । सम् । सृज् ।
वर्चसा ॥ २३ ॥

अद्यास्मिन्दिनेअवभृथार्थमापोऽन्वचारिषंजलान्यनुप्रविष्टोस्मिप्रविश्यचरसेनजलसारे-
णसमंगस्महि संगतास्मः हेअग्ने पयस्वान् जलेवर्तमानत्वेन पयोयुक्तत्वं आगहि अस्मि-
न्कर्मण्यागच्छ तंमांतादृशंस्नानंमांवर्चसातेजसासंसृजसंयोजय ॥ आपः कर्मणिशसिप्राप्तेव्य-
त्ययेनजस् । अचारिषं चरगत्यर्थः लुङि च्चुःसिच् आर्धधातुकस्येड्वल्लादेरितिट् नेटीतिवृद्धि-
प्रतिषेधमाप्ते तदपवादतया अतोत्रान्तस्येत्युपधायावृद्धिः । अगस्महि समोगम्यृच्छीत्या-
त्यनेपदं च्चुःसिच् मन्त्रेषेत्यादिनाच्चेर्लुगभावश्छान्दसः एकाचउपदेशेनुदात्तादितोऽप्रतिषेधः
वागमइतिसिचःकिञ्चादनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । गृहि लोटिगमःसिपोहिः अपित्वे-
नङित्त्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः अतोहेरितिलुग्नभवति असिद्धवदत्राभाव इ-
तिमलोपस्यासिद्धत्वात् ॥ २३ ॥

चतुर्विंशीमृचमाह—

संमग्नेवर्चसासृजसंप्रजयासमार्युषा । विद्युर्मेअस्यदेवाइन्द्रोविद्या
सहऋषिभिः ॥ २४ ॥ १२ ॥

सम् । मा । अग्ने । वर्चसा । सृज् । सम् । प्रजया । सम् ।
आर्युषा । विद्युः । मे । अस्य । देवाः । इन्द्रः । विद्यात् । सह ।
ऋषिभिः ॥ २४ ॥ १२ ॥

हेअग्नेवर्चसाप्रजायुर्भिर्मा संसृजसंयोजय देवाःसोमपातारः अस्यमे यजमानस
विद्युः अनुष्ठानंजानीयुः किञ्च इन्द्रश्चऋषिभिःऋषिगणैःसहममानुष्ठानंविद्यात्जानीयात्
विद्युः विदज्ञाने लिङिभेर्जुस् यासृट् लिङःसलोपइतिसकारलोपः उर्यपदान्तादितिपररूप
त्वं यासृट्उदात्तत्वेनैकादेशउकारोप्युदात्तः । अस्य इदमोन्वादेशइत्यश्रुदात्तः विभक्तिरपि
त्वेनानुदात्ता । सहऋषिभिरित्यत्र ऋत्यकइतिप्रकृतिभावः ॥ २४ ॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेद्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

इतिप्रथमेमण्डलेपञ्चमोनुवाकः ॥ ५ ॥

प्रथममण्डलस्यषष्ठेनुवाकेसप्तसूक्तानि तत्रकस्यनूनमितिपञ्चदशचैप्रथमंसूक्तं अजीगर्त
त्रस्यशुनःशेषस्यार्षवैष्टुभं अभित्वादेवेतितृचोगायत्रः आद्यायाअनिरुक्तत्वात्प्रजापतिर्देवता ३
मेवैयमित्यस्यअग्निः अभित्वादेवेत्यस्यतृचस्यसविता भगभक्तस्येत्येषाभगदेवताकावा शेष
वारुण्यः तथाचानुक्रान्तम्—ऋस्यपञ्चोनाजीगर्तिःशुनःशेषःसकृन्निमोवैश्वामित्रोदेवरातोवारुणं
वैष्टुभमादौकाय्याग्नेय्यौसावित्रस्तृचोगायत्रोस्यान्त्याभागीवेति । राजसूयेभिषेचनीयेहनि
रुत्वतीयेपरिसमाप्तेसतिएतदादिकंसूक्तसप्तकमभिषिक्तस्यपुत्रादिभिःपरिवृतस्यराज्ञःपुरस्ताद्धोत्र
आख्यातव्यं तथाचसूत्रेभिहितम्—संस्थितेमरुत्वतीयेदक्षिणतआहवनीयस्यहिरण्यकशिपाव
सीनोभिषिक्तायपुत्रामात्यपरिवृतायराज्ञेशौनःशेषमाचक्षीतेति ब्राह्मणंचभवति—तदेत्परऋक्
तगाथंशौनःशेषमाख्यानंतद्धोताराज्ञेभिषिक्तायाचष्टे हिरण्यकशिपावासीनआचष्टे हिरण्य
शिपावासीनःप्रतिगृणातीति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमाष्टकमाह—

कस्यनूनंकतमस्यामृतानामनामहेचारुदेवस्यनाम । कोनोमस्याअदितये
तयेपुनर्दापितरंचदृशेयमातरंच ॥ १ ॥

कस्य । नूनम् । कतमस्य । अमृतानाम् । मनामहे । चारु ।
देवस्य । नाम । कः । नः । मस्यै । अदितये । पुनः । दात् ।
पितरम् । च । दृशेयम् । मातरम् । च ॥ १ ॥

कस्येत्यनयर्चाशुनःशेषोयूपेबद्धःकांदिशीकः कंदेवमुपधावामीतिविचिकित्सति तथा
चाम्रायते—हन्ताहदेवताउपधावामीतिसप्रजापतिमेवप्रथमंदेवतानामुपससारेति । वयंशुनःशेषना-
मकाअमृतानां देवानामध्येकतमस्यकिंजातीयस्यकस्यदेवस्यचारुशोभनंनाममनामहेउच्चार-
यामः नूनमिति विचिकित्सति कोदेवोनःअस्मान्मांमुमूर्षुपुनरपिमस्यैमहृत्यैअदितयेपृथिव्यैदातद-
द्याव तेनदानेनाहममृतःसन् पितरंचमातरंचदृशेयं पश्येयं कोवैनामप्रजापतिरिति श्रुतेः कस्येति-
शब्दसामान्यादनयाप्रजापतिरेवोपसृतइतिगम्यते ॥ कतमस्य किंशब्दात् वाबहूनांजातिपरिप्रभे-
दतमच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । अमृतानां नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वेप्राप्ते नञोजरमर-
मित्रमृताइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मनामहे मनज्ञाने व्यत्ययेनशप् पादादित्वादनिघातः । मस्यै
उदात्तयणोहलपूर्वात् इतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । दाव गातिस्थेतिचोर्लुक् बहुलंछन्दस्यमाङ्-
योगेपीत्यङभावः । दृशेयं दृशिर्प्रेक्षणे आशीर्लिङि मिषोम् दृशेरग्वक्तव्यइतिअकप्रत्ययः श-
पोपवादः कित्वाल्गुपधगुणाभावः लिङ्याशिष्यङित्यङिहिसति ऋदृशोङिगुणइतिगुणःस्यात्
यासुद् सुलोपः अतोयेयः आद्गुणः यासुटःस्वरेणैकारउदात्तः मातरंचेत्यत्रचशब्दात् दृशेयमि-
त्यनुषज्यते अतस्तदपेक्षयैषातिङ्विभक्तिःप्रथमेतिचवायोगेति ननिहन्यते ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

अग्नेर्वयंप्रथमस्यामृतानामनामहेचारुदेवस्यनाम । सनोमस्याअदितये
पुनर्दापितरंचदृशेयमातरंच ॥ २ ॥

अग्नेः । वयम् । प्रथमस्य । अमृतानाम् । मनामहे । चारु ।
देवस्य । नाम । सः । नः । सस्यै । अदितये । पुनः । दात् । पितरम् ।
च । दृशेयम् । मातरम् । च ॥ २ ॥

इत्थंप्रथमयर्चाविचिकित्सां कृत्वा प्रजापतेः सकाशात्तदेवमग्निनिश्चित्य अनया तुष्टाव । तथा-
च श्रूयते—तंप्रजापतिरुवाचाग्निर्वैदेवानानिदिष्टस्तमेवोपधावेति सोऽग्निमुपससाराग्नेर्वैयंप्रथमस्या-
मृतानामित्येतयर्चेति । पूर्ववद्योजना दातु ददातु दृशेयं पश्यानीत्येवमाशीः परत्वेनपदद्वयं यो-
ज्यम् ॥ २ ॥

प्रथमेच्छन्दोमेवैश्वदेवशस्त्रे अभित्वा देवसवितरितिसावित्रस्तृचः सूक्तस्थानीयः अथच्छ-
न्दोमा इति खण्डे—अभित्वा देवसवितः प्रेतां यज्ञस्य शंभुवेति सूत्रितम् । अभित्वेत्येषा अग्निमन्थनेपि-
विनियुक्ता प्रातर्वैश्वदेव्यामिति खण्डे—अभित्वा देवसवितर्महीद्यौः पृथिवीचन इति सूत्रितम् श्रूयते
च—अभित्वा देवसवितरितिसावित्रीमन्वाहेति । तथा प्रवर्ग्येष्वैव विनियुक्ता अथोत्तर इति खण्डे-
अभित्वा देवसवितः समीवत्संनमातृभिरिति सूत्रितं तथा ग्रावस्तोत्रेऽपि एतस्मिन् काले ग्रावस्तु इति ख-
ण्डे—मध्यमस्वरेणेदं सवनमभित्वा देवसवितरितिसूत्रितम् ।

तामेतां सूक्ते तृतीया मृचमाह—

अभित्वा देवसवितृरीशानं वार्याणाम् । सदावन् भागमीमहे ॥ ३ ॥

अभि । त्वा । देव । सवितृः । ईशानम् । वार्याणाम् । सदा ।

अवन् । भागम् । ईमहे ॥ ३ ॥

अथाग्निना प्रेरितः सप्तसवितारमभित्वेत्यनेन नृचेन प्रार्थयते तथैव श्रूयते—तमग्निरुवाच स-
वित्वा वैप्रसवानामीशेतमेवोपधावेति सप्तसवितारमुपससाराभित्वा देवसवितरित्येतेन नृचेनेति । हे सदा-
अवन् सदा सर्वदारक्षक हे सवितर्देव वार्याणां वरणीयानां धनानामीशानं स्वामिनं त्वात्वां प्रतिभा-
गं भजनीयं धनं अभिसर्वत ईमहेयाचामहे ॥ ईशानं ईशेष्वर्थे लटः शानच् तास्य नुदात्तेदि-
तिलसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः । वार्याणां बृङ्संभक्तौ ऋहलोर्ण्यत् ईडवन्देत्यादिना आ-
द्युदात्तत्वम् । अवन् आमन्त्रितनिघातः । भागं कर्षात्त्वत इति घञोन्त उदात्तः ॥ ३ ॥

चतुर्थी मृचमाह—

यश्चिद्वित इत्था भगः शशमानः पुरानिदः । अद्वेषो हस्तयोर्दधे ॥ ४ ॥

यः । चित् । हि । ते । इत्था । भगः । शशमानः । पुरा । निदः ।

अद्वेषः । हस्तयोः । दधे ॥ ४ ॥

हेसवितर्योभगोभजनीयोधनविशेषस्तेतवहस्तयोर्दधे धृतोभूत् तंधनविशेषं ईमहे इतिपूर्व-
 व्रान्वयः चिच्छब्दः पूजार्थं हिशब्दः प्रसिद्धौ धनस्य पूज्यत्वं सर्वत्र प्रसिद्धं तामेव पूज्यत्वप्रसिद्धिं
 विशदयति—इत्थाशशमानः अनेन प्रकारेण शस्यमानः स्तूयमानः धनस्तुतिप्रकारं च सर्वे जानन्ति
 ननु स्वकीये धने वैरिभिरपहते सति वैरिगृहीतं धनं सर्वो लोको निन्दति द्वेष्टि च अतो धनस्तुतिर्न निय-
 तेया शंकायाह निदः पुरा अद्वेषः निन्दायाः पूर्वस्वकीयत्वेन व्यवस्थिते सति तदानीं द्विपरहितः त-
 स्मात् स्वकीयत्वाभिप्रायेण स्तूयमानत्वमुक्तमित्यर्थः ॥ इत्था प्रकारवचने इदमस्थमुः एते तौरथोरि-
 ति इदमइत् सुपासुलुगिति व्यत्ययेन विभक्तेर्डादेशः टिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण आकार उदात्तः ।
 शशमानः शशप्रुतगतौ इह तु स्तुत्यर्थः ताच्छील्यवयोवचनेति ताच्छीलिकश्चानश् कर्तरि शप् चि-
 तइत्यन्तोदात्तत्वम् । निदः णिदि कुत्सायां संपदादिलक्षणः क्तिप् नुमभावश्छान्दसः सावेकाच-
 इति पञ्चम्या उदात्तत्वम् । अद्वेषः न विद्यते द्वेषोऽस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्त-
 त्वम् । दधे कर्मणि लिट् तस्य आर्धधातुकत्वेन अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तो न भवति तेन प्रत्यय-
 स्वर एव शिष्यते यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

भगभक्तस्य ते वयमुदशेम तवावसा । मूर्धानं राय आरभे ॥ ५ ॥ १३ ॥

भगभक्तस्य । ते । वयम् । उत् । अशेम । तव । अवसा ।

मूर्धानम् । रायः । आरभे ॥ ५ ॥ १३ ॥

हेसवितः ते त्वदीयावयंशुनः शेषनामानः भगभक्तस्य धनेन संयुक्तस्य तवावसारक्षणेन
 उदशेम उत्कर्षेण व्यामुमः किं कर्तुं रायो धनस्य मूर्धानं उत्कर्षमारभे प्रारब्धं धनिकत्वप्रसिद्ध्या-
 व्याप्ताभ्यामेत्यर्थः ॥ भगशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
 अशेम अशूच्यामौ लुङि व्यत्ययेन परस्मैपदं शप् । रायः ऊडिदमिति षष्ठ्या उदात्तत्वम् । आरभे-
 कृत्यार्थे तवैकेनिति तुमर्थे केन प्रत्ययः निस्त्वेरेणाद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये त्रयोदशो वर्गः ॥ १३ ॥

षष्ठीष्टकमाह—

न हितैश्चान्नसं हो न मन्युं वयं श्रुनामी पतयन्त आपुः । नेमा आपो अनि
 मिषं चरन्ती न ये वानस्य प्रमिनन्त्य भवं ॥ ६ ॥

न॒हि । ते । क्ष॒त्रम् । न । स॒हः । न । म॒न्युम् । व॒यः । च॒न । अ॒मी इति
 प॒त॒य॒न्तः । आ॒पुः । न । इ॒माः । आ॒पः । अ॒नि॒ष्ट॒मि॒षम् ।
 च॒र॒न्तीः । न । ये । वा॒त॒स्य । प्र॒ष्ट॒मि॒न॒न्ति । अ॒भ्वम् ॥ ६ ॥

अथसवित्रापेरितःशुनःशेषएतदादिसूक्तशेषेणोत्तरेणचसूक्तेनवरुणंतुष्टाव तथाचश्रूय-
 ते—तंसवितोवाचवरुणायैवराज्ञेनियुक्तोसितमेवोपधावेतिसवरुणंराजानमुपससारातउत्तराभिरे-
 कर्विशतेति । हेवरुण पतयन्तः प्रौढेवियत्युत्पतन्तः अमीदृश्यमानाःवयश्चनस्येनादयःपक्षि-
 णोपितेक्षत्रंत्वदीयंशरीरबलं नष्टापुःनैवप्राप्ताः त्वत्सदृशंशरीरबलंपक्षिणामपिनास्तीत्यर्थः त-
 थासहः त्वदीयंपराक्रमंतवसामर्थ्यमपिनप्रापुः तथामन्युंत्वदीयंकोपमपिनप्रापुः त्वयिकुद्धेसति
 सोढुमशक्ताइत्यर्थः अनिमिषंसर्वदाचरन्तीः प्रवाहरूपेणगच्छन्त्यइमाआपःत्वदीयंबलंनप्रापुः
 वातस्यवायोर्येगतिविशेषाः त्वदीयमभ्वंवेगंनप्रमिनन्तिनार्हिसन्ति अतिक्रमंकर्तुंनशक्ताइत्यर्थः
 तेपिनप्रापुरितिपूर्वत्रान्वयः ॥ पतयन्तः पतगतौचुरादिरदन्तः लटःशतृ शप् गुणयादेशौ अदुप-
 देशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेणचःस्वरः । आपुः आपृव्याप्तौ लिट्युसि द्विर्भावह्लादिशेषौ अत-
 आदेरित्यात्वं अत्रनसहो नमन्युमित्यादिभिरापुरित्यस्यसंबन्धात् तदपेक्षयाप्राथम्याच्चादिलोपे
 विभाषेतिप्रथमातिङ्गिभक्तिर्ननिहन्यते । चरन्तीः वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घः । प्रमिनन्ति मी-
 ञ्छर्हिंसायां ऋयादिभ्यःभ्रा भ्राभ्यस्तयोरातइत्याकारलोपः मीनातेर्निगमेदतिह्रस्वत्वं प्रत्ययस्वरः
 तिङ्गिचोदात्तवतीतिगतिरनुदात्तः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥६॥

सप्तमीपृचमाह—

अ॒बु॒ध्रे॒रा॒जा॒व॒रु॒णो॒व॒न॒स्यो॒र्ध्व॒स्तू॒पं॒द॒द॒ते॒पू॒त॒द॒क्षः । नी॒ची॒नां॒स्थु॒रु॒परि॒बु॒ध्नः ।
 ध॒र॒णाम॒स्मे॒अ॒न्त॒र्नि॒हि॒ताः॒के॒त॒वः॒स्युः॥ ७ ॥

अ॒बु॒ध्रे । रा॒जा । व॒रु॒णः । व॒न॒स्य । ऊ॒र्ध्वम् । स्तू॒पम् । द॒द॒ते ।
 पू॒त॒द॒क्षः । नी॒ची॒नां । स्थुः । उ॒परि॒ । बु॒ध्नः । ए॒षाम् । अ॒स्मे इति ।
 अ॒न्तः । नि॒हि॒ताः । के॒त॒वः । स्यु॒रिति॒ स्युः ॥ ७ ॥

पूतदक्षः शुद्धबलोवरुणोराजाअबुध्रेमूलरहितेन्तरिक्षेतिष्ठन् वनस्यवन्ननीयस्यतेजसःस्तू-
 पसंच ऊर्ध्वमुपरिदेशेददते धारयति नीचीनाःस्थुः ऊर्ध्वदेशेवर्तमानस्यवरुणस्यरश्मयइत्य-

ध्याहार्यं तेषधोमुखास्तिष्ठन्ति एषारश्मीनांबुध्रोमूलंउपरितिष्ठतीतिशेषः तथासतिकेतवः प्रज्ञापकाः प्राणाः अस्मेअस्मास्वन्तर्निहिताः स्थापिताःस्युः मरणंनभविष्यतीत्यर्थः ॥ अ-
बुध्रे नविद्यतेबुध्रोमूलमस्येतिबहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । स्तूपं स्तयैशब्दसं-
घातयोः स्यःसंप्रसारणमूङ्चेतिपप्रत्ययः तत्सन्नियोगेनयकारस्यसंप्रसारणं परपूर्वत्वं ऊकारा-
देशश्च निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । ददते भौवादिकः । नीचीनाः निपूर्वादञ्चतेर्कृत्विगि-
त्यादिनाकिन अनिदितामितिनलोपः न्यच्शब्दात्स्वार्थे विभाषाञ्चरेदिकृत्स्त्रियामितिखः आ-
यनित्यादिनातस्यईनादेशः आयन्नादिषूपदेशिवद्वचनंस्वरसिञ्च्यर्थमितिवचनादीकारउदात्तः
अचइत्यकारलोपे चावितिदीर्घत्वम् । स्थुः गातिस्थेत्यादिनासिचोलुक् आतइतिज्ञेजुंसादेशः
उस्यपदान्तादितिपररूपत्वं बहुलंछन्दस्यमाङ्गयोगेपीत्यङभावः । अस्मे सुपांसुलुगितिसप्तम्याःशे
आदेशः । निहिताः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । स्युः अस्तोर्लिङ्गिभसोरलोपः॥७॥

अष्टमीमृचमाह—

उरुंहिराजवरुणश्चकारसूर्यायपन्थामन्वेतवाउ । अपदेपादाप्रतिधातवेक
रुतापवृक्ताहृदयाविधश्चित् ॥ ८ ॥

उरुम् । हि । राजा । वरुणः । चकार । सूर्याय । पन्थाम् ।

अनुंइएतवै । ऊम् इति । अपदे । पादा । प्रतिधातवे । अक् ।

उत । अपवृक्ता । हृदयविधः । चित् ॥ ८ ॥

वरुणोराजासूर्यायसूर्यस्यपन्थामार्गंउरुंविस्तीर्णं चकार हिशब्दःप्रसिद्धौ उत्तरायणद-
क्षिणायनमार्गस्यविस्तारःप्रसिद्धः किमर्थमेवंकृतवानितितदुच्यते—अन्वेतवाउ अनुक्रमेणोद-
यास्तमयौगन्तुमेव तथा अपदे पादरहितेन्तरिक्षे पादाप्रतिधातवे पादौप्रक्षेपुं अकःमार्गैरुतवा-
न पूर्ववत्तस्यमार्गः अत्रपादयोरितिविशेषः यद्वा अपदेयूपेवद्धेनमयागंतुमशक्येभूप्रदेशे पा-
दौ प्रक्षेपुमुपायंबन्धविमोचनरूपंकरोत्वित्यर्थः उतअपिच हृदयाविधश्चित् शत्रोरपिअपवृक्ता
अपवदिता निराकर्ताभवतु ॥ चकार लिट्स्वरेणआकारउदात्तः हिचेतिनिधातप्रतिषेधः ।
पन्थां पथिमथ्यभृक्षामादितिद्वितीयायामपिव्यत्ययेनात्वं पथिन्शब्दस्य पतस्थचेतिनिप्रत्यया-
न्तत्वेन अन्तोदात्तत्वेप्राप्ते पथिमथोःसर्वनामस्थानेइत्याद्युदात्तत्वम् । अन्वेतवै अनुपूर्वादेतेस्तुमर्थे
सेतेनसेनिति तवैप्रत्ययःतवैचान्तश्चयुगपत् इत्याद्यन्तयोरुदात्तत्वम् । पादा सुपांसुलुगित्याकारः ।

प्रतिधातवे दधातेस्तुमर्थेइतिसूत्रेणैवतवेनप्रत्ययः तादौचनितीतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् ।
अकः करोतेऽछन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिलोडर्थेलङ् तस्यतिप् मन्त्रेषसेत्यादिना चूर्लुक् गु-
णोरपरत्वं हल्ङ्याभ्यइतितिपोलोपः अडागमः । हृदयाविधः हज्रहरणे वृहोःपुकदुकौचेति
कयन् व्यधताडने किप् नहिवृतीत्यादिनापूर्वपदस्यदीर्घत्वं छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

शतंतैराजन्भिषजःसहस्रमुर्वीगंभीरासुमतिष्टेअस्तु । बाध्रस्वदूरेनिर्ऋ-
तिपराचैःकृतंचिदेनःप्रमुमुग्ध्यस्मत् ॥ ९ ॥

शतम् । ते । राजन् । भिषजः । सहस्रम् । उर्वी । गभीरा ।
सुष्टमतिः । ते । अस्तु । बाध्रस्व । दूरे । निःऽऋतिम् । पराचैः ।
कृतम् । चित् । एनः । प्र । मुमुग्धि । अस्मत् ॥ ९ ॥

हेराजन्वरुण तेतवशतंभिषजः सहस्रंबन्धनिवारकाणि शतसहस्रसंख्याकान्योषधा-
नि वैद्यावासन्ति तेतवसुमतिरस्मदनुग्रहबुद्धिः उर्वीविस्तीर्णागभीरागांभीर्योपेतास्थिरास्तु नि-
र्ऋतिमस्मदनिष्टकारिणींनिर्ऋतिपापदेवतां पराचैः पराङ्मुखांरुत्वा दूरेअस्मत्तोव्यवहितदेशे
स्थापयित्वा तांबाध्रस्व कृतंचित् अस्माभिरनुष्ठितमपि एनःपापं अस्मत्तःप्रमुमुग्धिप्रकर्षेणमुक्तं
नष्टंकुरु ॥ सुमतिः तादौचेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते मन्त्रिन्नित्यादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वं संहि-
तायां विसर्जनीयसकारस्ययुष्मत्तत्तक्षुष्वन्तःपादमितिषत्वम् । बाध्रस्व बाधृविलोडने शपःपित्वा-
दनुदात्तत्वं तिङश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरएवशिष्यते । निर्ऋतिं तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वर-
त्वम् । मुमुग्धि मुचृमोक्षणे बहुलंछन्दसीतिश्रुः हुञ्जल्फ्योहोर्धिः तस्यापित्वेनङित्वाद्गुणाभा-
वः चोःकुरितिकृत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीष्टचमाह—

अमीयऋक्षानिहितासउच्चा नक्तंददृश्रेकुहंचिद्विवेयुः । अदब्धानि
वरुणस्यव्रतानिविचाकशच्चन्द्रमानक्तमेति ॥ १० ॥ १४ ॥

अमी इति । ये । ऋक्षाः । निऽहितासः । उच्चा । नक्तम् । ददृश्रे ।
कुहं । चित् । दिवा । ईयुः । अदब्धानि । वरुणस्य । व्रतानि ।
विऽचाकशत् । चन्द्रमाः । नक्तम् । एति ॥ १० ॥ १४ ॥

अमीरात्रावस्माभिर्दृश्यमाना ऋक्षाः सप्तऋषयः तथाचवाजसनेयिनआमनन्ति—ऋक्षा-
इतिहस्मवैपुरासप्तऋषीनाचक्षतइति । यद्वा ऋक्षाः सर्वेपिनक्षत्रविशेषाः ऋक्षाः स्तुभिरितिनक्ष-
त्राणामितियास्केनोक्तत्वात् । उच्चा उच्चैरुपरिप्रदेशे निहितासः स्थापितायेसन्तितेऋक्षाः नक्तं
रात्रौददृश्रे सर्वैरपिदृश्यन्ते दिवाअहनिकुहचिद् ईयुःकापिगच्छेयुः नदृश्यन्तइतिभावः वरुण-
स्फराज्जोब्रतानिकर्माणिनक्षत्रदर्शनादिरूपाणिअदब्धानिकेनाप्यर्हिसितानि किञ्च वरुणस्याज्ञयै-
वचन्द्रमा नक्तंरात्रौ विचाकशद्विशेषेणदीप्यमानएतिगच्छति ॥ निहितासः आज्ञसेरसुक् था-
थादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वेप्राप्ते गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । ददृश्रे दृशोर्लिटि इरयो-
रे इतिरेआदेशः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं यद्वृत्तयोगादनिघातः । कुह वाहचच्छन्दसीतिर्किंश-
ब्दादुत्तरस्यत्रलोहोद्देशः कुतिहोः इतिर्किंशब्दस्यकुआदेशः स्थानिवद्भावाङ्गिस्वरेणाद्युदात्त-
त्वम् । विचाकशत् कशेर्दीप्त्यर्थाद्यङ्लुगन्ताच्छतृप्रत्ययः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं
समासेकृत्स्वरः यद्वा काशतेर्वाव्यत्ययेनोपधाह्रस्वत्वम् । चन्द्रमाः चन्द्रेमोडिदितिअसिप्रत्ययः
रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेचतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

एकादशिनस्यवारुणस्यपशोर्वेपापुरोडाशयोस्तत्त्वायामीतिद्वेऋक्षौयाज्ये सूत्रितंच—त-
त्त्वायामिब्रह्मणावन्दमानइतिद्वे अस्तभाद्यामिति वरुणप्रघासेषुवरुणस्यहविषोयाज्या तत्त्वा-
यामीत्येषा पञ्चम्यांपौर्णमास्यामित्यत्रसूत्रितम्—इममेवरुणश्रुधितत्त्वायामिब्रह्मणावन्दमानइति ।

तामेतांस्ते एकादशीष्टचमाह—

तत्त्वायामिब्रह्मणावन्दमानस्तदाशास्तेयजमानोहविभिः । अहेळ
मानोवरुणेहबोध्युरुशंसमानआयुःप्रमोषीः ॥ ११ ॥

तत् । त्वा । यामि । ब्रह्मणा । वन्दमानः । तत् । आ । शास्ते ।

यजमानः । हविः । अहेळमानः । वरुण । इह । बोधि ।

उरुं शंस । मा । नः । आयुः । प्र । मोषीः ॥ ११ ॥

हेवरुण मुमुर्षुरहंत्वात्वांप्रतितदायुर्यामियाचे कीदृशः ब्रह्मणाप्रौढेनस्तोत्रेणवन्दमानः स्तु-
तुं सर्वत्रयजमानोपिहविर्भिस्तदायुराशास्तेप्रार्थयते त्वंचेहकर्मणिअहेळमानः अनादरम-

१ नि० ३. २. । २ गतिकारकयोरितिपूर्वसूत्रात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमनुवर्तते तेनपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरः । ३ ब्रह्मणावन्दमानः वेदेनाभिष्टवानः ।

कुर्वन् बोधिअस्मदपेक्षितनुध्यस्व हेउरुशंसबहुभिःस्तुत्य नोस्मदीयमायुः माप्रमोषीः प्रमुषितं
माकुरु सप्तदशसंख्याकेषुपाञ्चाकर्मस्वीमहेयामीतिपठितं चाशब्दलोपश्छान्दसः ॥ अहेलमा-
नः हेङ्गुअनादरेअदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपश्चपित्वादनुदात्तत्वेसतिधातुस्वरःशिष्यते
ततो नञ्समासेअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बोधि बुधअवगमने लोटःसेहिः बहुलंछन्दसी-
तिविकरणस्यलुक् वाछन्दसीत्यपित्त्वाभावेनङित्त्वाभावान्नघूषधगुणः हुन्नलृभ्योहेर्धिरितिहेर्धि-
रादेशः धातोरन्त्यलोपश्छान्दसः । मोषीः मुषस्तेये लोटर्थेछान्दसोलुङ् वदन्नजेतिप्राप्तायावृ-
द्धेर्नटीतिप्रतिषेधेसतिलघूपधगुणः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यङभावः ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

तदिन्नक्तंतद्दिवा॒मह्यं॑माहुस्तदयंकेतो॑हृद॒आविच॑ष्टे । शुनः॒शेपो॑य
महं॑गृभीतः॒सोअ॒स्मान् राजा॑वरु॒णोमु॑मोक्तु ॥ १२ ॥

तत् । इत् । नक्तम् । तत् । दिवा । मह्यम् । आहुः । तत् । अयम् ।
केतः । हृदः । आ । वि । चष्टे । शुनःशेपः । यम् । अह्वत् ।
गृभीतः । सः । अस्मान् । राजा । वरुणः । मुमोक्तु ॥ १२ ॥

तदित्तदेववरुणस्यविषयस्तोत्रनक्तंरात्रौमहंशुनःशेपायआहुः कर्तव्यत्वेनअभिज्ञाःकथ-
यन्ति तथादिवापितदेवाहुः हृदोमदीयमनसोनिष्पन्नोयंकेतः प्रज्ञाविशेषोपितदेवकर्तव्यत्वेनावि-
चष्टेसर्वतोविशेषेणप्रकाशयति गृभीतः गृहीतोयूपेबद्धः शुनःशेपएतन्नामकोजनः यंवरुणमह्वत्
आह्वतवान्सचवरुणोराजाअस्मान्शुनःशेपान् मुमोक्तु बन्धात् मुक्तानकरोतु ॥ मह्यं इयि-
चेत्याद्युदात्तत्वम् । आहुः ब्रुवःपश्चानामितिब्रूजोलटिञ्जेरुसादेशः धातोराराहादेशश्च । हृदः पद-
नित्यादिनाहृदयशब्दस्यहृदादेशः ऊडिदंपदादितिपश्चम्याउदात्तत्वम् । शुनःशेपःशुनइवशेपो-
यस्येतिसमासे शुनःशेपुच्छलाङ्गुलेषुसंज्ञायांपष्ठ्याअलुग्वक्तव्यइत्यलुक् पूर्वपदप्रकृतिस्व-
रत्वेप्राप्ते उभेवनस्पत्यादिष्वितिपूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । अह्वत् ह्वेजोलुङि लिपिसि-
चिह्नश्चेतिचुरादेशः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः अडागमउदात्तः यद्धृत्तयोगादनिघातः
हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । गृभीतः ह्रस्वोर्भइतिभत्वं सोअस्मान् प्रकृत्यान्तःपादमितिप्रकृतिभा-
वः । मुमोक्तु बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः ॥ १२ ॥

१ श्वन्नुक्षान्तिकनिनृप्त्ययान्तःश्वन्शब्दः, वृङ्शीङ्भ्यांरूपत्वांगयोःयुट्चेतिअसुल-
न्तःशेषः ।

त्रयोदशीमृचमाह—

शुनःशेषोऽहं दृभीतस्त्रिष्वदित्यं द्रुपदेषु बद्धः । अवैनं राजा वरुणः
ससृज्या द्विद्वौ अदब्धो विमुमुक्तुपाशान् ॥ १३ ॥

शुनःशेषः । हि । अहं । दृभीतः । त्रिषु । आदित्यम् । द्रुपदेषु ।
बद्धः । अव । एनम् । राजा । वरुणः । ससृज्यात् । विद्वान् ।
अदब्धः । वि । मुमुक्तु । पाशान् ॥ १३ ॥

गृभीतो बन्धनाय गृहीतः त्रिषु त्रिसंख्याकेषु द्रुपदेषु द्रोःकाष्ठस्य यूपस्य पदेषु पदशेषेषु बद्धः शुनःशेष आदित्यमदितेः पुत्र्यं वरुणं अहं आहूतवान् हियस्मादेवं तस्मात् सवरुणो राजा एनं शुनःशेषमवससृज्यात् अवसृष्टं बन्धनात् विमुक्तं करोतु विमोकप्रकार एव स्पष्टीक्रियते—विद्वान् विमोकप्रकाराभिज्ञः अदब्धः केनाप्यहिंसितो वरुणः पाशान् बन्धनरज्जुविशेषान् विमुमुक्तु विच्छिद्यैव मुक्तं करोतु ॥ त्रिषु षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति विभक्तेरुदात्तत्वं संहितायां उदात्तस्वरितयोरेण इति पराकारः स्वर्यते । ससृज्यात् सृजविसर्गे प्रार्थनायां लिङ् बहुलं छन्दसीति विकरणस्य श्लुः । विद्वान् विदज्ञाने विदेः शतुर्वसुः उगिदचामिति नुम् हलङ्ग्यादिसंयोगान्तलोपौ संहितायां दीर्घादटिसमानपादे इति नकारस्य रुत्वं आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिकआकारः । अदब्धः दंभुदंभे निष्ठायामनिदितामिति नलोपे झषस्तथोर्धो धइति धत्वं अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १३ ॥

अवभृथे अवते हेळ इति द्वे ऋचौ वरुणस्य हविषो याज्यानुवाक्ये पत्नीसंयाजैश्चरित्वेति खण्डे सत्रितम्—अवते हेळो वरुण नमो भिरिति ।

तयोराद्यां सूक्ते चतुर्दशीमृचमाह—

अवते हेळो वरुण नमो भिरवयज्ञो भिरीमहे हविभिः । क्षयन् अस्मभ्यमसुर
प्रचेता राजन्नेनांसि शिश्रथः कृतानि ॥ १४ ॥

अव । ते । हेळः । वरुण । नमः । इभिः । अव । यज्ञेभिः । ईमहे ।
हविः । इभिः । क्षयन् । अस्मभ्यम् । असुर । प्रचेत इति प्रः चेतः ।
राजन् । एनांसि । शिश्रथः । कृतानि ॥ १४ ॥

हेवरुणतेतवहेळःक्रोधं नमोभिः नमस्कारैः अवेमहे अवनयामः तथा यज्ञेभिः यज्ञैः
सांगानुष्ठानेनपूज्यैर्हविर्भिः अवेमहे वरुणंपरितोष्यक्रोधमपनयामः हेअसुरअनिष्टक्षेपणशीलम-
चेतः प्रकर्षेणप्रज्ञायुक्तराजनदीप्यमानवरुण अस्मभ्यं अस्मदर्थं क्षयन् अस्मिन् कर्मणिनिवसन्
कृतानिअस्माभिरनुष्ठितानि एनांसिपापानि शिश्रथः श्रथितानिशिथिलानिकुरु ॥ हेळः अ-
सुनोनिस्वादाद्युदात्तत्वम् । यज्ञेभिः बहुलंछन्दसीत्यैसभावः । ईमहे ईङ्गुतौविकरणस्यलुक् ।
क्षयन् क्षिनिवासगत्योः लटःशतृ व्यत्ययेनशप् आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । असुर असेरुरन आम-
न्त्रितनिवातः । शिश्रथः श्रथदौर्बल्येचुरादिरदन्तः छान्दसेलुङि णिश्रिदुसुभ्यइतिच्चेथ्वङ् द्विभा-
वह्लादिशेषौअग्लोपित्वात्सनवद्भावाभावेपि बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वं पूर्ववदडभावः॥१४॥

पञ्चदशीष्टचमाह—

उदुत्तमंवरुणपाशमस्मदवाधमंविमध्यमंश्रथाय । अथावयमादित्यव
तेनवानागसोअदितयेस्याम ॥ १५ ॥ १५ ॥

उत् । उदुत्तम् । वरुण । पाशम् । अस्मत् । अवं । अधमम् ।

वि । मध्यम् । श्रथय । अर्थ । वयम् । आदित्य । व्रते ।

तवं । अनागसः । अदितये । स्याम ॥ १५ ॥ १५ ॥

हेवरुणउदुत्तममुत्कृष्टंशिरसिबद्धपाशं अस्मत् अस्मत्तः उच्छ्रथाय उत्कृष्ट्यशि-
थिलंकुरु अधमंनिरुष्टंपादेअवस्थितंपाशंअवश्रथायअवज्ञाय अधस्ताद्वरुण्य शिथिलीकुरु
मध्यमंनानिप्रदेशगतंपाशं विश्रथाय वियुज्यशिथिलीकुरु अथानन्तरं हेआदित्यअदितेः
पुत्रवरुण वयंशुनःशेषाः तवव्रते त्वदीयेकर्मणिअदितयेखण्डनराहित्याय अनागसःअपराध-
रहिताः स्यामभवेम ॥ उत्तमं तमपःपित्वादनुदात्तत्वेनआद्युदात्तत्वेप्राप्ते उत्तमशश्वत्तमौस-
र्वत्रेत्युच्छादिषुपाठादन्तोदात्तत्वम् । अधमं अकृष्टाव्रमाधमावरेफाःकुत्सितेइतिअवतेरमच् वस्य
धः । श्रथाय श्रथदौर्बल्ये संहितायांछान्दसोदीर्घः । तव युष्मदस्मदोर्ङ्सीत्याद्युदात्तत्वम् । अ-
नागसः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं नञ्सुभ्यामितितुव्यत्ययेननप्रवर्तते यद्वा आगसूशब्दात्
अस्मायामेधेतिमत्वर्थीयोविनिः तस्य विन्मतोर्लुङ्इतिलुक् नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वम् ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेपञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

यच्चिदित्येकर्विशत्यृचं द्वितीयं सूक्तं तथा चानुक्रान्तम्—यच्चित्सैकेति ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषया शुनः शेष एव ऋषिः आदौ गायत्रमिति परिभाषितत्वात् गायत्री छन्दः वारुणं त्विति पूर्वोक्तत्वात् तु ह्यादिपरिभाषया वरुणो देवता विनियोग उक्तः शौनः शेषाख्याने विशेषविनियोगस्तु अभिप्लवषडहेइदं सूक्तं होत्रकशस्त्रेस्तोमनिमित्तमावापार्थं अभिप्लवपृष्ठचाहानीति खण्डे तथैव सूत्रितम्—यच्चिद्विते विशा इति वारुणमेतस्य तृचमावपेतमैत्रावरुण इति ।

तस्मिन्सूक्ते प्रथमाष्टचमाह—

यच्चिद्विते विशो यथा प्रदेव वरुणव्रतम् । मिनीमसि द्यवि द्यवि ॥ १ ॥

यत् । चित् । हि । ते । विशः । यथा । प्र । देव । वरुण ।

व्रतम् । मिनीमसि । द्यवि द्यवि ॥ १ ॥

हेवरुण यथालोकेशः प्रजाः कदाचित्प्रमादं कुर्वन्ति तथा वयमपि ते तव संबन्धि यच्चिद्वि यदेव किञ्चिद्व्रतं कर्म द्यवि द्यवि प्रतिदिज्ञं प्रमिनीमसि प्रमादेन हिंसितवन्तः तदपि व्रतं प्रमादपरिहारेण साङ्गं कुर्वितिशेषः ॥ यथा लिट्स्वरेणाद्युदात्तत्वे प्राप्ते यथेति पादान्ते इति सर्वानुदात्तत्वम् । मिनीमसि मीन् हिंसायां इदन्तोमसिः क्रयादिभ्यः भ्रा मीनातेर्निर्गमे इति ह्रस्वत्वं ईहल्यघोरित्कारः सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनात् तिङ् एव स्वरः शिष्यते यद्वृत्तयोगान्निधाताभावः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

मानो वधाय हन्तवे जिहीळानस्य रीरधः । माह्णानस्य मन्यवे ॥ २ ॥

मा । नः । वधाय । हन्तवे । जिहीळानस्य । रीरधः । मा ।

ह्णानस्य । मन्यवे ॥ २ ॥

हेवरुण जिहीळानस्य अनादरं कृतवतः * हन्तवे हन्तुः पापिहननशीलस्य तव संबन्धिने त्वत्कर्तृकाय वधानोऽस्मान्मा रीरधः संसिद्धान् विषयभूतान्मा कुरु ह्णानस्य हणीयमानस्य कुक्षस्य तव मन्यवे को धायमा अस्मान् रीरधः ॥ वधाय हनश्च वध इति अदन्तो वधशब्दः उञ्छादिषु पाठान्तोदात्तः । हन्तवे हन हिंसागत्योः कृहनिभ्यां कुरिति कुप्रत्ययः धातोर्नकारस्य तकारः । जिहीळानस्य हेङ् अनादरे अस्मास्त्रिः कानच् द्विर्भावहलादिशेषह्रस्वचुत्वजश्वानि एकारस्य ईकारादेशश्छान्दसः चित् इत्यन्तोदात्तत्वम् । रीरधः राधसाधसंसिद्धौ चङि णिलोपेऽपधायाह-

स्वत्वं द्विर्वचनह्लादिशेषह्रस्वत्वसन्वद्भावेत्वाभ्यासदीर्घाः नमाङ्योगेइत्यडभावः । हणानस्
हणीइलज्जायां अस्मात्शानचि पृषोदरादित्वादभिमतरूपसिद्धिः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

विमृळीकायतेमनोरथीरश्वंनसंदितम् । गीर्भिर्वरुणसीमहि ॥ ३ ॥

वि । मृळीकायं । ते । मनः । रथीः । अश्वम् । न । समऽदितम् ।

गीःभिः । वरुणः । सीमहि ॥ ३ ॥

हेवरुण मृळीकायअस्मत्सुखायतेतवमनोगीर्भिःस्तुतिभिः विसीमहिविशेषेणवधीमः प्र
सादयामइत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—रथीःरथस्वामीसन्दितासम्यक्खण्डितं दूरगमनेनश्रान्तं अश्वं
अश्वमिव यथास्वामीश्रान्तमश्वं घासप्रदानादिना प्रसादयतितद्वत् ॥ रथीः मत्वर्थीयईकारः
सन्दितां दोअवखण्डने निष्ठेतिकः द्यतिस्यतिमास्थामितीकारान्तादेशः गतिरनन्तरइतिगते
प्रकृतिस्वरत्वम् । गीर्भिः सावेकाचइतिभिसउदात्तत्वम् । सीमहि षिवुतन्तुसन्ताने व्यत्ययेनात्मा
नेपदं बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् वलिलोपः यद्वा षिञ्बन्धनेइत्यस्माद्विकरणस्यलुक् दी
र्घश्छान्दसः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

पराहिमेविमन्यवःपतन्तिवस्यइष्टये । वयोनवसतीरूपं ॥ ४ ॥

परा । हि । मे । विमन्यवः । पतन्ति । वस्यःइष्टये । वयः ।

न । वसतीः । उपं ॥ ४ ॥

हेवरुण मेममशुनःशेषस्यविमन्यवः क्रोधरहिताबुद्धयः वस्यइष्टये वसीयसोतिशये
वसुमतोजीवनस्यप्राप्तये परापतन्तिपराङ्मुखाः पुनरावृत्तिरहिताःप्रसरन्ति हिशब्दोस्मिन्नर्थे
सर्वजनप्रसिद्धिमाह परापतनेदृष्टान्तः—वयोन पक्षिणोयथावसतीर्निवासस्थानानिउपसामी
प्येनप्राप्नुवन्ति तद्वत् ॥ पतन्ति पादादित्वान्निघाताभावः । वस्यइष्टये वसुमच्छब्दाद्विन्मतोर्लुगि
तिमतुपोलुकि टिलोपे ईयसुनोयकारलोपश्छान्दसः । वसतीः शतुरनुमइतिडीपउदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

कृदाक्षत्रश्रियंनरमावरुणंकरामहे । मृळीकायोरुचक्षंसम् ॥ ५ ॥ १६ ॥

कृदा । क्षत्रश्रियम् । नरम् । आ । वरुणम् । करामहे ।

मृळीकायं । उरुचक्षंसम् ॥ ५ ॥ १६ ॥

मृलीकाय अस्मत्सुखाय वरुणंकदाकस्मिन्काले आकरामहे अस्मिन्कर्मण्यागतं करवाम कीदृशंक्षत्रश्रियं बलसेविनं नरंनेतारं उरुचक्षसंबहूनांदष्टारम् ॥ क्षत्रश्रियं क्षत्रा-
णिश्रयतीतिक्षत्रश्रीः क्षिप्चेत्यादिनाक्षिपदीर्वश्च रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नरं ऋदोरविति
अबन्तआद्युदात्तः । करामहे करोतेर्व्यत्ययेनशप् । उरुचक्षसं चक्षेर्बहुलंशिच्चेत्यसुन् शिद्वद्भा-
वात्ख्यात्रादेशाभावः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेषोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

षष्ठीमृचमाह—

तदित्संमानमाशातेवेनन्तानप्रयुच्छतः । धृतव्रतायदाशुषे ॥ ६ ॥

तत् । इत् । समानम् । आशाते इति । वेनन्ता । न । प्र ।

युच्छतः । धृतव्रताय । दाशुषे ॥ ६ ॥

धृतव्रताय अनुष्ठितकर्मणे दाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानायवेनन्तौकामयमानौमित्रावरुणा-
वितिशेषः तावुभौसमार्गसाधारणं तदित् अस्माभिर्दत्तं तदेवहविः आशाते अश्रुवाते नप्र-
युच्छतः कदाचिदपिप्रमादंनकुरुतः ॥ आशाते अश्रोतेर्लिटिद्विर्भावहलादिशेषौ अतआदेरित्या-
त्वं अनित्यमागमशासनमितिवचनादश्रोतेश्चेतिनुडभावः । वेनन्ता वेनतिःकान्तिकर्मा । सुपां
सुलुगित्याकारः । प्रयुच्छतः युच्छप्रमादे । दाशुषे दाश्रुदानेइत्यस्मात् दाश्वानसाह्वानितिक्रसुप-
त्ययोनिपातितः वसोःसंप्रसारणमितिसंप्रसारणं शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

वेदायोवीनांपदमन्तरिक्षेणपतताम् । वेदनावःसमुद्रियः ॥ ७ ॥

वेद । यः । वीनाम् । पदम् । अन्तरिक्षेण । पतताम् । वेद ।

नावः । समुद्रियः ॥ ७ ॥

अन्तरिक्षेणपततां आकाशमार्गेणगच्छतां वीनांपक्षिणांपदंयोवरुणोवेद तथा समुद्रियः
समुदेवस्थितोवरुणः नावोजलेगच्छन्त्याःपदं वेद जानाति सोस्मान् बन्धनान्मोचयत्वितिशे-
षः ॥ वेद विदज्ञाने विदोलटोवेतितिपोणल् लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं अचोतस्तिङ्इतिसंहितायां
दीर्घः । वीनां नामन्यतरस्यांइतिनामउदात्तत्वम् । पततां शपःपित्वादनुदात्तत्वं शतुश्चलसा-

सुक्रतुः शोभनप्रज्ञः सआदित्योवरुणः विश्वाहा सर्वेष्वहःसु नोस्मान् सुपथा शोभनेन मार्गेण सहितान् करत् करोतु किञ्च नोस्माकमार्युषिप्रतारिषत् प्रवर्धयतु ॥ सुपथा स्वतीपूजायामितिसमासे नपूजनादितिसमासान्तप्रतिषेधः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते परादिश्रुन्दसिबहुलमिति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् यद्वा तृतीयायाआलादेशः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेलि-त्स्वरेणबाध्यते क्त्वादयश्चेत्येतन्नभवति अबहुवीहित्वात् बहुवीहौहितद्विधीयते आद्युदात्तङ्गच्छन्दसीत्येतदपिनभवति पथिनशब्दस्यान्तोदात्तत्वात् । करत् करोतेर्लेटिव्यत्ययेनशप् शपो-वालुकि लेटोडाटावित्यडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः यद्वा छान्दसेलुङि कृष्टरुहिभ्यइतिचुङ् ऋट्शोडिगुणइतिगुणः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः । प्रणः उपसर्गाद्बहुलमितिनसोणत्वम् तारिषत् तारयतेर्लेट्यडागमः सिबहुलंलेटीतिसिप् आदेशप्रत्यययोरितिषत्वम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

विभ्रंद्रा॒र्पि॒हिर॒ण्ययं॑ वरु॒णोव॑स्तनि॒र्णिज॑म् । परि॒स्पशो॑निषेदिरे ॥ १३ ॥

विभ्रत् । द्रा॒पिम् । हि॒रण्यय॑म् । वरु॒णः । व॒स्त॒ । निः॑निजम् ।

परि॑ । स्पशः॑ । नि । सेदि॑रे ॥ १३ ॥

हिरण्ययंसुवर्णमयंद्रार्पिकवचंविभ्रत् धारयन् वरुणोनिर्णिजं पुष्टंस्वशरीरं वस्त आच्छादयति स्पशः हिरण्यस्पर्शिनोरश्मयः परिनिषेदिरेसर्वतोनिषण्णाः ॥ विभ्रत् विभर्तेः शतरि नाभ्यस्ताच्छतुरितिनुमभावः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । द्रापिं द्राकुत्सायांगतौ द्रापयतीषूनकुत्सितांगतिंप्रापयतीतिद्रापिःकवचं अर्तिह्रीत्यादिनापुगागमः औणादिकइप्रत्ययेणिलोपः । हिरण्ययं ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानिच्छन्दसि इतिहिरण्यशब्दाद्विकारार्थेविहितस्यमयटोमशब्दलोपोनिपातितः । वस्त वसआच्छादने लङि अदादित्वाच्छपोलुक्पूर्वपदङभावः । निर्णिजं णिजिर्शौचपोषणयोः । स्पशः स्पशबाधनस्पर्शनयोः क्तिप्चेतिक्तिप् । निषेदिरे ऋदृविशरणगत्यवसादनेषु अस्माद्रत्यर्थात्कर्मणिलिटिष्ट्वाभ्यासलोपौ सदिरप्रतेरितिषत्वम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

नयंदि॒प्सन्ति॑दि॒सवो॑नद्रु॒ह्वाणो॑ज॒नाना॑म् । नदे॒वम॒भिमा॑तयः ॥ १४ ॥

न । यम् । दि॒प्सन्ति॑ । दि॒सवः॑ । न । द्रु॒ह्वाणः॑ । ज॒नाना॑म् । न ।

दे॒वम् । अ॒भिमा॑तयः ॥ १४ ॥

दिप्सवः हिंसितुमिच्छन्तवैरिणः यंवरुणं नदिप्सन्तिभीताः सन्तोर्हिंसितुमिच्छांपरित्यज-
न्ति जनानांप्राणिनां दुह्वाणोद्गोघारोपियंवरुणंप्रतिनद्रुहन्ति अभिमातयः पाप्मानः पाप्मावा-
अभिमातिरिति श्रुत्यन्तरात् । देवं तंवरुणं नस्पृशन्ति ॥ दिप्सन्ति दंभुदंभे अस्मात्सनि सनीव-
न्तर्धेत्यादिना इडभावः हलन्ताच्चेत्यत्र हल्ग्रहणस्य जातिवाचित्वात् सनः कित्वात् दंभइच्चेति द-
कारात्परस्याकारस्येकारः अनिदितामिति नलोपः भष्भावाभावश्छान्दसः अत्रलोपोभ्यास-
स्येत्यभ्यासलोपः शपः पित्वादनुदात्तत्वं तिङ्श्चलसार्वधातुकस्वरेण सनो निच्वाभित्स्वरेणाद्युदा-
त्तत्वं यद्वृत्तयोगादनिघातः । दिप्सवः सन्नन्तादंभेः सनाशंसभिक्षउरित्युप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः ।
द्रुह्वाणः द्रुहजिघांसायां अन्येभ्योपि दृश्यन्ते इति कनिष् प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरेणा-
द्युदात्तत्वम् ॥ १४ ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

उतयोमानुषेष्वायशश्चक्रे असांम्या । अस्माकमुदरेष्व ॥ १५ ॥ १८ ॥

उत । यः । मानुषेषु । आ । यशः । चक्रे । असांमि । आ ।

अस्माकम् । उदरेषु । आ ॥ १५ ॥ १८ ॥

उत अपि च यो वरुणो मानुषेषु यशोज्ञं आचक्रे सर्वतः कृतवान् स वरुणः कुर्वन्नपि आसर्वतः
असामि संपूर्णचक्रे न तु न्यूनं कृतवान् विशेषतोस्माकमुदरेषु आसर्वतश्चक्रे ॥ मानुषेषु मनोर्जा-
तावभ्यतौषु क्चेत्यञ् भित्त्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् । चक्रे प्रत्ययस्वरः । असामि अव्यये
नञ्कुनिपातानामिति वक्तव्यमित्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यशः अशेर्युट्चेत्यसुन् । उदरेषु
उदिदृणातेरजलौपूर्वपदान्त्यलोपश्चेति अल् लिट्स्वरः गतिकारकोपपदादिति उत्तरपदप्रकृतिस्व-
रत्वम् ॥ १५ ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे अष्टादशो वर्गः ॥ १८ ॥

षोडशीमृचमाह—

परामेयन्ति धीतयो गावो न गव्यूतीरनु । इच्छन्तीरु चक्षंसम् ॥ १६ ॥

परां । मे । यन्ति । धीतर्यः । गावः । न । गव्यूतीः । अनु ।

इच्छन्तीः । उरु चक्षंसम् ॥ १६ ॥

उरु चक्षंसंबहुभिर्द्रष्टव्यं वरुणं इच्छन्तीर्मधीतयः शुनः शेषस्य बुद्धयः परायन्ती पराङ्मुखानि-
वृत्तिरहिता गच्छन्ति तत्र दृष्टान्तः—गावो न यथा गावः गव्यूतीरनु गोष्ठानि अनुलक्ष्य गच्छन्ति तद्व-
१ तै० सं. २. १. ३. ।

व ॥ गव्यूतीः गावोत्रयूयन्तेइत्यधिकरणेकिन्गोयूतौछन्दसीतिअवादेशः दासीभारादित्वापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं यद्वा यूतिर्यवनं गवांयवनमन्नेतिबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इच्छन्तीः इष-
इच्छायां लटःशतृ तुदादिभ्यःशः इषुगमियमांछइतिछत्वं अदुपदेशात्सार्वाधातुकानुदात्तत्वेति-
करणस्वरःशिष्यते ॥ १६ ॥

सप्तदशीष्टचमाह—

संनुवोचावहैपुनर्यतोमेमध्वाभृतम् । होतेवक्षदसेप्रियम् ॥ १७ ॥

सम् । नु । वोचावहै । पुनः । यतः । मे । मधु । आऽभृतम् ।

होताऽइव । क्षदसे । प्रियम् ॥ १७ ॥

यतोयस्मात्कारणात् मेममजीवनार्थं मधुरंहविः आभृतं अञ्जःसवाख्येकर्मणि-
पादितं अतःकारणात् होतेव होमकर्तेव त्वमपिमियंहविः क्षदसे अश्नासि पुनर्हविःस्वीकारा-
र्ध्वं तप्तस्त्वं जीवन्नहंच नु अवश्यं संवोचावहै संभूयप्रियवार्ताकरवावहै ॥ वोचावहै लोट्थं
छान्दसंलुङि ब्रुवोवचिः अस्यतिवक्तीतित्रैरङादेशः वचउमित्युमागमेगुणः व्यत्ययेनटेटेत्वं य-
द्वा लोटएवलुङादेशः स्थानिवद्भावादित्वम् । आभृतं ह्यमहोर्भः गतिरनन्तरइतिगतेः प्रकृति-
स्वरत्वम् ॥ १७ ॥

अष्टादशीष्टचमाह—

दर्शनुविश्वदर्शतंदर्शरथमधिक्षामि । एताजुषतमेगिरः ॥ १८ ॥

दर्शम् । नु । विश्वऽदर्शतम् । दर्शम् । रथम् । अधि । क्षामि । एताः ।

जुषत । मे । गिरः ॥ १८ ॥

विश्वदर्शतं सर्वैर्दर्शनीयमस्मदनुग्रहार्थमत्राविर्भूतंवरुणंदर्शनु अहंदृष्टवानस्वतु क्षमि-
मायां भूमौरथंवरुणसंबन्धिनंअधिदर्शं आधिक्येनदृष्टवानस्मि एताउच्यमानामेमिरोमदीयाः
स्तुतीःजुषत वरुणःसेवितवान् ॥ दर्शं दृशेरिरितोवितित्रैरङादेशः ऋदशोङिगुणइतिगुणः ।
विश्वदर्शतं दृशेर्भृष्टदृशीत्यादिनाअतच्प्रत्ययान्तोदर्शतशब्दः मरुदृधादित्वापूर्वपदान्तोदा-
त्तत्वम् यद्वा विश्वंदर्शनीयमस्येतिबहुव्रीहिः बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ।
क्षामि आतोधातोःरित्यत्र आतइतियोगविभायादाकारलोपः ॥ १८ ॥

वरुणपक्षासेषुइमंमेवरुणेतिवरुणस्यहविषोनुवाक्या पञ्चम्यांपौर्णमास्यामितिलण्डेः
वितम्—इमंमेवरुणश्रुधितत्त्वायामिब्रह्मणावन्दमानइति ।

तामेतांस्तेएकोनविंशीष्टचमाह—

इमंमेवरुणश्रुधीहवमद्याचमृळय । त्वामवस्युराचके ॥ १९ ॥

इमम् । मे । वरुण । श्रुधि । हवम् । अद्य । च । मृळय ।

त्वाम् । अवस्युः । आ । चके ॥ १९ ॥

हेवरुणमेमदीयमिमंहवमाह्वानंश्रुधिश्च अद्यास्मिन्दिनेमृळयअस्मान्सुख्य अ-
स्युः रक्षणेच्छुरहंत्वावरुणंआभिमुख्येन चके शब्दयामिस्तौमीत्यर्थः ॥ श्रुधि श्रुश्रवणे
गोदोहिःश्रुश्रुणुपूठवृक्ष्यच्छन्दसीतिहेर्धिरादेशः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् अन्येषाम-
पिदृश्यते इतिसंहितायांदीर्घः । अवस्युः अवस्यशब्दात् सुपआत्मनःक्यच् क्वाच्छन्दसीत्यु-
त्पत्त्यः । आचके कैंगैशब्दे अस्माद्धिति आदेचइत्यात्वं द्विर्भावाच्चुत्वे आतोलोपइदित्याकार-
लोपः तिङ्ङितिङ्ङितिनिघातः ॥ १९ ॥

विंशीष्टचमाह—

त्वंविश्वस्यमेधिरदिवश्चग्मश्चराजसि । सयामनिप्रतिश्रुधि ॥ २० ॥

त्वम् । विश्वस्य । मेधिर । दिवः । च । ग्मः । च । राजसि ।

सः । यामनि । प्रति । श्रुधि ॥ २० ॥

हेमेधिरमेधाविन वरुण त्वं दिवश्चद्युलोकस्यापि ग्मश्चभूलोकस्यापि विश्वस्य सर्वस्य
गतोमध्ये राजसिदीप्यसे सतादृशस्त्वं यामनिक्षेमप्रापणे अस्मदीये प्रतिश्रुधिप्रतिश्रवणमाज्ञा-
नंकुरु रक्षिष्यामीतिप्रत्युत्तरंदेहीत्यर्थः ॥ दिवः ऊडिदमित्यादिनाषष्ठ्याउदात्तत्वम् । ग्मः
मेत्येतद्भूनामसुपठितं आतोधातोःरित्यत्रआतइतियोगविभागादातोलोपइतिप्रतिषेधेपिष्यत्य-
नाकारलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । यामनि याप्रापणे आतोमनिनृक्कनि-
निप्रश्नेतिमनिन् नित्वादाद्युदात्तत्वम् । श्रुधि उक्तम् ॥ २० ॥

एकविंशीष्टचमाह—

इत्तमंमुमुग्धिनोविपाशंमध्यमंचूत।अवाधमानिजीवसे ॥२१॥१९॥

उत् । उत्तमम् । मुमुग्धि । नः । वि । पाशम् । मध्यमम् ।

चूत । अत्र । अधमानि । जीवसे ॥ २१ ॥ १९ ॥

नोस्माकं उत्तमंशिरोगतं पाशं उन्मुमुग्धि उत्कृष्यमोचय मध्यमं उद्धरतं पाशं विचृ-
वियुज्यनाशय जीवसे जीवितुं अधमानि मदीयान् पादगतान् पाशान् अवचूतअवकृष्यना-

शय ॥ उत्तमं उज्छादिषुपाठान्तोदात्तत्वम् । मुमुग्धि मुचूमोक्षणे बहुलं छन्दसीति विकरणस्य
श्रुः द्विर्भावः हलादिशेषः दुस्सल्लभ्योर्ध्वरिति हेर्ध्वरादेशः तिङ्ङुतिङ्ङिति निघातः । वृत्तं वृत्ती-
हिंसाग्रन्थनयोः लोटोहिः तुदादिभ्यः शः अतो हेरिति हेर्लुक् । जीवसे जीवमाणधारणे तुमर्थ-
सेसेनिति असेप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः ॥ २१ ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये एकोनविंशो वर्गः ॥ १९ ॥

वसिष्वेति दशर्चतृतीयं सूक्तं अत्रानुक्रम्यते—वसिष्वदशाग्नेयं त्विति शुनः शेषः ऋषिः गाय-
त्री छन्दः इदमुत्तरं च सूक्तमाग्नेयं प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दसि एतदादिसूक्तद्वयमनु-
कव्यं तथा च सूत्रितम्—वसिष्वाहीति सूक्तयोरुत्तमामुद्धरेदिति ।

अस्मिन् सूक्ते प्रथमाष्टचमाह—

वसिष्वाहिमियेध्यवस्त्राण्यूर्जापते । सेमनो अध्वरं यज ॥ १ ॥

वसिष्व । हि । मियेध्य । वस्त्राणि । ऊर्जाम् । पते । सः । इमम् ।

नः । अध्वरम् । यज ॥ १ ॥

वरुणेन अग्निस्तुतौ मेरितः शुनः शेषः एतदादिसूक्तद्वयेनाग्निमस्तौ तथा चाम्नायते—तं वरु-
ण उवाचाग्निर्वैदेवानां मुखं सुहृदयतमस्तन्नुस्तु ह्यथ त्वोत्सक्ष्याम इति सोऽग्निं तुष्टावात उत्तराभिर्द्विविंश-
त्येति । हेमियेध्य मेध्यस्य यज्ञस्य योग्यं ऊर्जापते अन्नानां पालकाग्ने वस्त्राणि आच्छादकानि
ते जांसि वसिष्व आच्छादय प्रज्वलितस्तेजसा भवेत्यर्थः हियस्मात्प्रज्वलितः तस्मात्स तादृशस्त्वं
नोऽस्मदीयमिममध्वरं यज निष्पादय ॥ वसिष्व वस आच्छादने लोटिथासः से सवाभ्यां वासौ
छन्दस्प्रभयथेत्यार्धधातुकत्वात् आर्धधातुकस्येड्वलादेरिति डागमः लसार्धधातुकानुदात्तत्वेधा-
तुस्वरः अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः । मियेध्य मकारैकारयोर्मध्ये इयागमश्छान्दसः ।
ऊर्जापते सुभामन्वित इति पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्वितस्य समुदायस्याष्टमिको निघातः । सेमं
सोचिलोपेचेत्पादपूरणमिति सोर्लोपः ॥ १ ॥ . .

द्वितीयाष्टचमाह—

निनो होता वरेण्यः सदा यविष्ठमन्मभिः । अग्ने दिवित्मता वचः ॥ २ ॥

नि । नः । होता । वरेण्यः । सदा । यविष्ठ । मन्मभिः । अग्ने ।

दिवित्मता । वचः ॥ २ ॥

सदायविष्ट सर्वदायुषतम हेअग्ने वरेण्योवरणीयस्त्वंनोस्मःकंहोताहोमनिष्पादकोभूत्वा
दिवित्मतादीक्षिमतावचोवचसास्तूयमानःसन् निषीदेतिशेषः कीदृशस्त्वं मन्मभिःज्ञापकैस्तेजो-
भिर्भुङ्क्ष्वितिशेषः ॥ यविष्ट युवशब्दादिष्ठनि स्थूलदूरेत्यादिनायणादिपरस्यलोपः पूर्वस्योकारस्य
गुणश्च अवादेशः आमन्त्रितनिघातः । मन्मभिः मनज्ञाने अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिनप्रत्ययः
नित्वादाद्युदात्तत्वम् । दिवित्मता दिवुक्कीडादौ इक्षितपौधातुनिर्देशेइतिइक्प्रत्ययः तेनच
धातुवाचिनादिविशब्देनधात्वर्थोदीर्घसिर्लक्ष्यते यद्वा औणादिकोभावेकिप्रत्ययः दिविशब्दान्मतु-
पितकारोपजनश्छान्दसः । वचः सुपांसुलुगितिद्वितीयैकवचनस्यलुक् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

आहि॒ष्मा॒सून॑वे॒पिता॑पि॒र्यज॑त्या॒पये॑ । स॒खा॒स॒ख्ये॒वरे॑ण्यः ॥ ३ ॥

आ । हि । स्म । सूनवे । पिता । आपिः । यजति । आपये ।

सखा । सख्ये । वरेण्यः ॥ ३ ॥

हेअग्नेवरेण्योवरणीयः पिता पितृस्थानीयस्त्वं सूनवेपुत्रस्थानीयाय मह्यंअभीष्टंदेही-
तिशेषः हिस्मेतिनिपातद्वयंसर्वथेत्यमुमर्थमाचष्टे अभीष्टदानेदृष्टान्तद्वयमुच्यते—यथाआपि-
बैधुरापयेबन्धवे आयजतिहिस्म सर्वथाददातीतिशेषः सखापियः सख्येमियायअभीष्टंसर्वथा
यथाददातितथात्वमपिदेहि ॥ स्मासूनवे निपातस्यचेतिदीर्घः । यजतीत्यस्यसखासख्यइत्यत्रा-
प्यनुवंगान्तदपेक्षयाइयंप्रथमेति चादिलोपेविभाषेतिननिहन्यते यद्वा हिचेतिनिघातप्रतिषेधः ।
सख्ये समानेख्यश्चोदात्तइतिसखिशब्दप्रत्ययान्तआद्युदात्तः सुपःपित्वादनुदात्तत्वेसएव
शिष्यते ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

आनो॑ब॒र्ही॒रि॒शाद॑सो॒वरु॑णोमि॒त्रोअ॒र्य॒मा । सीद॑न्तुमनु॒षोय॑था ॥ ४ ॥

आ । नः । बर्हिः । रिशादसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

सीदन्तु । मनुषः । यथा ॥ ४ ॥

हेअग्ने वरुणादयोदेवास्त्वद्वन्धवस्त्वयाप्रेरिताः रिशादसः हिंसकान्अदन्तःनोस्मदीयंब-
र्यंजंआसीदन्तु तत्रदृष्टान्तः—यथामनुषः प्रजापतेर्यज्ञमासीदन्तितद्वत् ॥ बर्हीरिशादसः विस-

जनीयस्यरुत्वेकृते रोरीतिरेफलोपः ब्रूलोपेपूर्वस्यदीर्घोणइतिइकारस्यदीर्घत्वम् । रिशादसः
रिशहिंसायां रिशन्तिहिंसन्तीतिरिशाःशत्रवः इगुपधज्ञापीकिरःकः तानदन्तीतिरिशादसः
सर्वधातुभ्योसुन् छुत्तरप्रकृतिस्वरत्वम् । सीदन्तु षट्विशरणगत्यवसादनेषु पाप्मेत्यादिनासी-
दादेशः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरःशिष्यते । मनुषः मनज्ञाने
मन्यतेजानातीतिमनुःप्रजापतिः जनेरुसिर्निच्चेत्यनुवृत्तौ बहुलमन्यत्रापीत्यौणादिकउसिप्रत्ययः
नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । यथा यथेतिपादान्तेइतिसर्वानुदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

पूर्व्यहोतरस्यनोमन्दस्वसख्यस्यच । इमाउषुश्रुधीगिरः ॥ ५ ॥ २० ॥

पूर्व्य । होतः । अस्य । नः । मन्दस्व । सख्यस्य । च । इमाः ।

ऊम् इति । सु । श्रुधि । गिरः ॥ ५ ॥ २० ॥

हेपूर्व्यअस्मदादेःपूर्वमुत्पन्न होतःहोमनिष्पादकाग्ने 'नोस्मदीयस्यास्यप्रवर्तमानस्ययज्ञस्य
सख्यस्यचास्मदनुग्रहस्यच सिद्ध्यर्थमन्दस्वहृष्टोभव इमाअस्माभिःप्रयुज्यमानाःगिरः उषु सु-
तिरूपावाचोपिश्रुधिशृणु ॥ पूर्व्य आमश्चिताद्युदात्तत्वम् । होतरित्यस्यनामश्चितेसमानाधिकरणे
इतिपूर्वस्याविद्यमानवत्त्वात् आष्टमिकोनिघातः । अस्य ऊडिमितिषष्ठ्याउदात्तत्वम् । मन्दस्व
मदिस्तुतिमोदमदस्वमकान्तिगतिषु शपःपित्त्वादनुदात्तत्वं तिङश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरः
अपादादावितिपर्युदासादाष्टमिकोनिघाताभावः । सख्यस्य सख्युःकर्मसख्यं सख्युर्यइतियप्रत्ययः
यस्येतिलोपेप्रत्ययस्वरः । उषु सुञइतिषत्वम् । श्रुधि श्रुश्रवणे श्रुशृणुपृक्वृक्ष्यञ्छन्दसीतिहे-
र्धिरादेशः बहुलञ्छन्दसीतिशपोलुक् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेविंशोवर्गः ॥ २० ॥

षष्ठीष्टचमाह—

यच्चिद्विशश्वतातनादेवैदेव्यजामहे । त्वेइहूयतेहविः ॥ ६ ॥

यत् । चित् । हि । शश्वता । तना । देवमूदेवम् । यजामहे ।

त्वे इति । इत् । हूयते । हविः ॥ ६ ॥

हेअग्ने यच्चिद्विद्यद्यपिशश्वताशाश्वतेननित्येनतनाविस्तृतेनहविषादेवैदेवं अन्यमन्यं व-
रुणेन्द्रादिरूपनानाविधदेवताविशेषंयजामहे तथापितत्त्वविः सर्वैस्त्वेइतत्त्वय्येवहूयते अतोदेवता

न्तरविषयोयागोपि त्वदीयैवसेवेत्यर्थः ॥ तना तनुविस्तारे क्लिपचेतिक्लिप् यद्वा पचाद्यच् सु-
पांसुलुगितितृतीयायाआकारः । देवंदेवं नित्यवीप्सयोरितिद्विर्भावः तस्यपरमाग्नेडितमितिउत्तर-
स्याग्नेडितसंज्ञायां अनुदात्तंचेतिसर्वानुदात्तत्वम् । यजामहे निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिघातप्रतिषे-
धः । त्वे युष्मच्छब्दात्सप्तम्येकवचनस्यसुपांसुलुगितिशेआदेशः त्वमावेकवचनेइतिमपर्यन्तस्य
त्वादेशः शेषलोपे अतो गुणेइतिपरपूर्वत्वं शेइतिप्रगृह्यसंज्ञायां ध्रुतप्रगृह्याअचीतिप्रकृतिभावः ।
हूयते अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घइतिदीर्घः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

प्रियोनोअस्तुविश्वपतिर्होतामन्द्रोवरेण्यः । प्रियाःस्वग्रयोव्यम् ॥ ७ ॥

प्रियः । नुः । अस्तु । विश्वपतिः । होता । मन्द्रः । वरेण्यः । प्रियाः ।
सुऽअग्रयः । व्यम् ॥ ७ ॥

विश्वपतिर्विशांप्रजानांपालकोहोताहोमनिष्पादकोमन्द्रोहृष्टःवरेण्योवरणीयोभिर्नोस्माकं पि-
योस्तु व्यमपिस्वग्रयःशोभनाग्रियुक्ताःसन्तस्तवप्रियाभूयास्मेतिशेषः ॥ विश्वपतिः पत्यावैश्वर्यं
इतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरेप्राप्ते परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । वरेण्यः वृत्रण्यः वृषा-
दिवादाद्युदात्तः । स्वग्रयः बहुवीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

स्वग्रयोहि वार्यं देवासो दधिरेचनः । स्वग्रयो मनामहे ॥ ८ ॥

सुऽअग्रयः । हि । वार्यम् । देवासः । दधिरे । च । नुः । सुऽअग्रयः ।
मनामहे ॥ ८ ॥

स्वग्रयः शोभनाग्रियुक्तादेवासोदीप्यमानाऋत्विजो नोस्मदीयं वार्यं वरणीयं हविःहियस्मा-
दधिरेवृत्तवन्तः तस्माद्वयंस्वग्रयःशोभनाग्रियुक्ताःसन्तोमनामहेत्वांयाचामहे ॥ वार्यं वृत्रवरणे वृद्ध-
संभक्तौ कृहलोर्ण्यत् ईडवन्देत्यादिना आद्युदात्तत्वम् । दधिरे इरेचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् हिचेति
निघातप्रतिषेधः । मनामहे मनज्ञानेव्यत्ययेनशष् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

अथानउभयेषाममृतमर्त्यानाम् । मिथःसन्तुप्रशस्तयः ॥ ९ ॥

अथ । नः । उभयेषाम् । अमृत । मर्त्यानाम् । मिथः । सन्तु ।

प्रशस्तयः ॥ ९ ॥

हेअग्नेअमृतमरणरहिताग्ने अथकर्मानुष्ठानानन्तरं मर्त्यानामनुष्ठ्याणां नोस्माकमस्मात्सामिनस्तवचोभयेषामिथःपरस्परं प्रशस्तयःप्रशंसारूपावाचःसन्तु सम्यगनुष्ठितमितियजमानविषयप्रशंसा सम्यगनुगृहीतमित्यग्निविषया ॥ अथ निपातस्यचेतिसंहितायां दीर्घः । अमृत अपादादावितिपर्युदासात्पाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । मर्त्यानां मृङ्माणत्यागे असिहसीत्यादिनातनप्रत्ययान्तोमर्तशब्दः तस्माद्भवेछन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । सन्तु श्रसोरल्लोपः । प्रशस्तयः तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीष्टचमाह—

विश्वेभिरग्नेअग्निभिरिमंयज्ञमिदंवचः । चनोधाःसहसोयहो॥ १०॥ २१

विश्वेभिः । अग्ने । अग्निभिः । इमम् । यज्ञम् । इदम् । वचः । चनः ।

धाः । सहसः । यहो इति ॥ १० ॥ २१ ॥

सहसोबलस्ययहोपुत्रहेदेवतारूपाग्ने विश्वेभिरग्निभिःसर्वैराहवनीयादिभिर्युक्तस्त्वंइमंअस्मदीयंयज्ञंइदमस्मदीयंवचःस्तोत्रंचसेवमानः चनोचं धाः अस्मभ्यंधेहि विश्वेभिः बहुलंछन्दसीति भिसंसादेशाभावः । चनः चायूपूजानिशामनयोः चायेरन्नेह्रस्वश्चेत्यसुन्तत्सन्नियोगेननुडागमश्च निस्वादाद्युदात्तत्वम् । धाः लुङिगातिस्थेतिचित्तिलोक् बहुलंछन्दस्यमाङ्चोगेपीत्यङभावः । सहसोयहोइतिमुवामञ्चितइतिपराङ्गवद्भावादामञ्चितस्यचेतिषष्ठ्यामञ्चितसमुदायोनिहन्यते॥ १० ॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेएकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

अश्वंनत्वेतित्रयोदशर्चंचतुर्थसूक्तंपूर्ववदृष्यादयः त्रयोदशयानमोमहद्भ्यइत्यस्यास्त्रिष्टुछन्दः विश्वेदेवादेवता तथाचानुक्रान्तम्—अश्वंसप्तोनागायत्रेन्यादैवीत्रिष्टुबिति । प्रातरनुवाकं श्विनशस्त्रयोरुत्तमावर्जितस्यसूक्तस्यविनियोगः ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमाष्टचमाह—

अश्वंनत्वावारवन्तंवन्दध्याअग्निंनमोभिः । सध्राजन्तमध्वराणाम्॥ १॥

अश्वम् । न । त्वा । वारवन्तम् । वन्दध्वै । अग्निम् । नमःभिः ।

समध्राजन्तम् । अध्वराणाम् ॥ १ ॥

अध्वराणां यज्ञानां सम्राजंतं सम्राट्स्वरूपं स्वामिनं अग्निं त्वां नमोभिः स्तुतिभिः बन्धुधैव-
न्दिनुं प्रवृत्ता इति शेषः अत्र दृष्टान्तः—वारवन्तं वालयुक्तं अश्वं न अश्वमिव अश्वो यथा वालैः बाधका-
न्यमशकमक्षिकादीन् परिहरति तथा त्वमपि ज्वालाभिरस्मद्विरोधिनः परिहरसीत्यर्थः ॥ वारवन्तं
मनुष्यैः पित्रादनुदात्तत्वं घञोञ्जित्वादाद्युदात्तो वारशब्दः कर्षात्त्वत इत्यन्तोदात्तत्वं व्यययेन न प्रवर्त-
ते यद्वा वारयति दंशकानिति वारः पचाद्यच् कपिलादित्वाल्लत्वविकल्पः वृषादिः । बन्धुधै इति अ-
ग्निवादनस्तुत्योः इदितो नुम् धातोरिति नुम् तुमर्थे सेसे नित्यध्वै प्रत्ययः प्रत्ययस्वरः सम्राजन्तं शपः
पित्रादनुदात्तत्वं शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते समासेरुदुत्तरप्रकृतिस्वरेण स एव ।
अध्वराणां नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

सघानः सुनुः शवसा पृथुप्रगमा सुशेवः । मीढ्वान् अस्माकं बभूयात् ॥ २ ॥

सः । घृ । नृः । सुनुः । । शवसा । पृथुप्रगमा । सुशेवः ।

मीढ्वान् । अस्माकम् । बभूयात् ॥ २ ॥

सघ स एवाग्निर्नोस्माकं सुशेवः सुसुखो भवत्विति शेषः कीदृशः शवसा बलस्य सुनुः पुत्रः
पृथुप्रगमा पृथुप्रगमनः किञ्च अस्माकं मीढ्वान् कामानां वर्षिता बभूयात् भवतु ॥ सघानः ऋचितुनु-
षमक्षतङ्कुत्रोरुष्याणामिति दीर्घः । शवसा सुपांसुपो भवन्तीति ङस्रष्टादेशः । पृथुः प्रगमा प्रकर्ष-
णगमनं प्रगमः हलश्चेति घञ् पृथुः प्रगामो यस्य सौ पृथुप्रगमा सुपांसुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घाका-
रः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुशेवः इण्शीङ्भ्यां वञ्चि शिवशब्दो वनप्रत्ययान्त आद्यु-
दात्तः ततो बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते आद्युदात्तं ब्रूच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वम् । मीढ्वान् मिहसेचने इत्यस्मात्कसुप्रत्ययान्तोदात्तान्साह्वान् मीढ्वान् इति निपातितः ।
बभूयात् भवतेच्छान्दसस्य लिटः तिङांतिङो भवन्तीति लिङादेशः यासुद् स्थानिवद्भावादार्ध-
धातुकत्वाच्च बभूवः द्विर्वचने भवतेरित्यत्वम् तिङ्कुतिङ् इति निघातः यद्वा एतस्मादेव लिङि छा-
न्दसः श्लुः भवतेरिति लिटि विहितमभ्यासस्य सर्वविधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इत्यत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

सनो दूराच्चासाञ्च निमत्यादिघायोः । पाहिसदमिद्विश्वायुः ॥ ३ ॥

सः । नः । दूरात् । च । आसात् । च । नि । मर्त्यात् । अघयोः ।
पाहि । सदेम् । इत् । विश्वऽआयुः ॥ ३ ॥

हेअग्ने विश्वायुःव्यामगमनः सत्त्वं दूराच्च दूरेपि आसाच्च आसन्नदेशेपि अघयोःअघं पा
पमनिष्टं कर्तुमिच्छतो मर्त्यात् मनुष्याद्वैरिणो नोस्मान् सदेमिदं सर्वदैवनिपाहिनितरां पालय । अ
घयोः सुपआत्मनः क्यच् अश्वाघस्यादित्यात्मम् । पाहि षादादित्वादनिरासः । विश्वायु
इणगतावित्यस्मात् भावे एतेर्णिञ्चेत्युसिः । विश्वमयनंगमनं यस्येति बहुव्रीहिः । बहुव्रीहौ विश्वं
संज्ञायामिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

इममूषुत्वमस्माकंसनिर्गायत्रं नव्यांसम् । अग्ने देवेषु प्रवोचः ॥ ४ ॥

इमम् । ऊम् इति । सु । त्वम् । अस्माकम् । सनिम् । गायत्रम् ।
नव्यांसम् । अग्ने । देवेषु । प्र । वोचः ॥ ४ ॥

हेअग्ने त्वमस्माकमस्मत्संबन्धिनं इममूषु पुरोदेशेनुष्ठीयमानमपि सनिहविर्दानं नव्यांसं
नवतरंगायत्रंस्तुतिरूपवचोपि देवेषु देवानामग्ने प्रवोचः प्रब्रूहि ॥ ऊषु निपातस्य चेतिसंहिताय
दीर्घत्वं सुञइतिषत्वम् । नव्यांसं नवशब्दादीयसुनि ईकारलोपश्छान्दसः ईयसुनो निच्चादायुः
दात्तत्वम् । वोचः छन्दसिलुङ्लङ्लिटइति लोट् इत्यर्थे प्रार्थनायां लुङि अस्यतिवक्तीति चैत्रङादे
शः वचउप् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

आनो भज परमेष्वावाजेषु मध्यमेषु । शिक्षावस्वो अन्तमस्य ॥ ५ ॥ २२ ॥

आ । नः । भज । परमेषु । आ । वाजेषु । मध्यमेषु । शिक्ष ।
वस्वः । अन्तमस्य ॥ ५ ॥ २२ ॥

हेअग्ने परमेषु लक्ष्मेषु ध्रुलोकवर्तिषु वाजेष्वन्त्रेषु नोस्मानाभज सर्वतः प्रापय मध्यमेष्वन्त्रि
क्षलोकवर्तिषु वाजेष्वभाज अन्तमस्य अन्तिकतमस्य भूलोकस्य संबन्धिनो वस्वो वस्तुनि शिक्षे
हि ॥ शिक्ष शिक्षविद्योपादाने शपः पिच्चाद्धातुस्वरः अचोतस्तिङइविसंहितायां दीर्घः । अन्त
मस्य अन्तिकतमस्य नमेतादशे निमित्तकशब्दलोपः ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये द्वाविंशो वर्गः ॥ २२ ॥

षष्ठीष्टचमाह—

विभक्तासिचित्रभानोसिन्धोरुर्माउपाकआ । सद्योदाशुषेक्षरसि ॥ ६ ॥

विभक्ता । असि । चित्रभानो इति चित्रभानो । सिन्धोः ।

ऊर्मौ । उपाके । आ । सद्यः । दाशुषे । क्षरसि ॥ ६ ॥

हेचित्रभानो चित्ररश्मियुक्ताग्रे विभक्ता विशिष्टस्यधनस्य प्रापयितासि तत्रदृष्टान्तउ-
च्यते—आकाशे चित्ररश्मिस्तथासिन्धोर्नद्याउपाकेसमीपे ऊर्मौऊर्मितरङ्गोपलक्षितंकृत्यादिरूपं प्र-
॥विभक्तासिचित्रभानोसिन्धोरुर्माउपाकआ॥विदत्तवतेयजमानायसद्यस्तदानीमेव क्षरसिकर्मफलभूतांशुषेक्षर-
सि ॥ सिन्धोः नद्यासमीपे स्थन्देऽसंसारणंधश्चेत्युपत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । ऊर्मिः
मूर्तेरुच्चेतिपुंल्लिङ्गस्वरः । दाशुषे धृतव्रतायदाशुषेइत्यत्रोक्तम् ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टचमाह—

यमग्रेपृत्सुमर्त्यमवावाजेषुयंजुनाः । सयन्ताशश्वन्तीरिषः ॥ ७ ॥

यम् । अग्रे । पृत्सु । मर्त्यम् । अवाः । वाजेषु । यम् । जुनाः ।

सः । यन्ता । शश्वन्ती । रिषः ॥ ७ ॥

हेअग्रे पृत्सुसंग्रामेषु यंमर्त्यंयजमानमवाः अवसिरक्षसि यंपुरुषवांजेषुसंग्रामेषुजुनाःप्रेरय-
सितनरःयजमानः शश्वन्तीरिषः नित्यान्यन्नानियन्ता नियन्तुंसमर्थोभवति ॥ पृत्सु पदादिषुमां-
स्पृत्सूनामुपसंख्यानमितिपृतनाशब्दस्यपुदादेशः सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । अवाः अग्नयः
काराकारयोर्विपर्ययः यद्वा लेट्याडागमः इतश्चेतिसिप् इकारस्यलोपः । जुनाः जूतिगत्यर्थः
शोधधनुः लङ्ःसिप् क्रयादिभ्यःश्वा बहुलंछन्दस्यमाङ्गयोगेपोत्यङभावः यद्वृत्तयोगादनि-
तः । यन्ता वृनोनिच्वादाद्युदात्तत्वम् । शश्वन्तीः उगितश्चेतिङीप् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

नकिंस्यसहन्त्यपर्येनाकर्यस्यचित् । वाजोअस्मिश्रवाच्यः ॥ ८ ॥

नकिः । अंस्य । सहन्त्य । परिहृता । कर्यस्य । चित् । वाजः ।

अस्ति । श्रवाच्यः ॥ ८ ॥

हेसहन्त्य शत्रूणामभिभवनशीलाग्ने अस्यत्वद्भक्तस्ययजमानस्य कयस्यचित् कस्यापिपये-
तानकिः आक्रमितानास्ति किञ्चास्ययजमानस्यश्रवाय्यः श्रवणीयोवाजोस्तिबलविशेषोस्ति ॥
कयस्य यकारोपजनश्छान्दसः । श्रवाय्यः श्रुदक्षिस्पृहग्रहिभ्यआय्यइत्याय्यप्रत्ययः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

सवाजंविश्वचर्षणिर्वर्द्धिरस्तुतरुता । विप्रेभिरस्तुसर्निता ॥ ९ ॥

सः । वाजम् । विश्वचर्षणिः । अर्वत्क्षितिः । अस्तु । सर्निता ।

विप्रेभिः । अस्तु । सर्निता ॥ ९ ॥

विश्वचर्षणिः सर्वैर्मुन्यैरुपेतः सोमिर्वर्द्धिरश्वैर्वाजंसंग्रामं तरुतातरुतास्तु । वप्राभः
मेधाविभिः ऋत्विग्भिः सहितस्तुष्टोभिः सञ्चिताफलस्यदातास्तु ॥ विश्वचर्षणिः विश्वस्य बहुव्रीहो
विश्वसंज्ञायामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अर्वद्भिः ऋगतौ अन्येभ्योपिटृश्यन्तश्चिबिनिष् भित्तिज-
वर्षणस्त्रसावनञ्इतिनकारस्य टृड्ययमादेशः । तरुता तृध्वनतरणयोः अस्मात् प्रसितस्कर्षि-
तेत्यादौतृन्तन्तोनिपातितः निपातनादेवेकारस्योत्वम् ॥ ९ ॥

आग्नोयामेहोतुरतिरिक्तोक्थेजराबोधतद्विविद्धीतिस्तोत्रियस्तृचः यस्यपशवोनोपधरेजि-
तिखण्डेसूत्रितम्—अतिरिक्तोक्थानिजराबोधतद्विविद्धीति ।

तामेतांस्केदशमीमृचमाह—

जराबोधतद्विविद्धिविशेषिशेयज्ञियायास्तोमंरुद्रायदृशीकम् ॥ १० ॥ २३

जराबोध । तत् । विविद्धि । विशेषिशे । यज्ञियाय । स्तोमम् ।

रुद्राय । दृशीकम् ॥ १० ॥ २३ ॥

हेजराबोध जरयास्तुत्याबोध्यमानाग्नेविशेषिशे तत्तद्यजमानरूपप्रजानुग्रहार्थं यज्ञियाय य-
ज्ञसंबन्धनुष्ठानसिद्ध्यर्थं तदेवयजनंविषिद्धिप्रविश यजमानोपिरुद्रायकूरायाग्नयेतुभ्यंदृशीकंदर्श-
नीयंसमीचीनं स्तोमंस्तोत्रं करोतीतिशेषः अत्रयास्कएवंव्याख्यातवान्—जरास्तुतिर्जरतेःस्तुतिक-
र्मणस्तोत्रबोधतयाबोधयितरितिवा तद्विविद्धित्कुरुमनुष्यस्यमनुष्यस्ययज्ञियायस्तोमंरुद्रायदर्श-
नीयमिति ॥ जराबोध जृष्वयोहानौ अत्रस्तुत्यर्थः पिद्धिदादिभ्योङित्यङ्प्रत्ययः ततश्चा

जरयास्तुत्याबोधोयस्यासौजराबोधः यद्वा जरयाबोध्यतइतिजराबोधः कर्मणिघञ् आमन्त्रि-
ताद्युदात्तत्वम् । विविद्धि विशपवेशने लोटोहिः बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः अफ्यासहलादिशेषौ
हुङ्लृफ्योहेर्धिरितिहेर्धिरादेशः षत्वष्ट्वे यद्वा विषृव्याप्तावित्यस्मात्लोटमध्यमैकवचने अफ्या-
सस्यगुणाभावः । विशेषिशो सावेकाचइतिचतुर्थ्याउदात्तत्वं अनुदात्तं चेत्याधेडितानुदात्तत्वम् ।
यन्नियाय यज्ञविग्भ्यांघस्वजावितिघः । दृशीकं अनिदृशिभ्यांचेतिकीकनप्रत्ययः नित्त्वा
दाद्युदात्तः ॥ १० ॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेत्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

एकादशीष्टचमाह—

सनामानो धूमकेतुः पुरुश्चन्द्रः । धियेवाजाय हिन्वतु ॥ ११ ॥

सः । नः । महान् । अनिमानः । धूमकेतुः । पुरुश्चन्द्रः । धिये ।
वाजाय । हिन्वतु ॥ ११ ॥

सोमिनोस्मान् धियेकर्मणे वाजायान्नायचहिन्वतुमीणयतु कीदृशः महान् गुणा-
धिकः अनिमानः निमानवर्जितः अपरिच्छिन्नइत्यर्थः धूमकेतुः धूमेनज्ञाप्यमानः पुरुश्चन्द्रः
बहुदीप्तिः ॥ महान् अनीत्यत्रसंहितायांनकारस्यरुत्वानुनासिकावुक्तौ । अनिमानः नविद्यतेनिमा-
नोऽस्येतिवहुव्रीहौ नञ्सूत्र्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । धूमकेतुः इषियुधीन्धिदसिष्याधूस-
भ्योमक् चायःकिः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पुरुश्चन्द्रः चदिआह्लादनेदीप्तौच अस्मा-
त्स्फायितश्चीत्यादिनाकर्तरिरक् पुरुश्चासौचन्द्रश्चेतिसमासान्तोदात्तत्वं ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदमच्चे
इतिसुद् तस्यश्रुत्वेनशकारः । धिये सावेकाचइतिचतुर्थ्याउदात्तत्वम् । हिन्वतु हिविमीणनार्थः
इदितोनुमधातोरितिनुम् ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

सर्वैर्देवविश्वपतिर्दैव्यः केतुः शृणोतु नः । उक्थैरग्निर्बृहद्भानुः ॥ १२ ॥

सः । रेवान्इद्व । विश्वपतिः । दैव्यः । केतुः । शृणोतु । नः ।

उक्थैः । अग्निः । बृहत्भानुः ॥ १२ ॥

सोमिः उक्थैः स्तोत्रैर्युक्तान् अस्मान् शृणोतु तत्रदृष्टान्तः—रेवानिव यथालोकेधनवान् राजा
वन्दिनां स्तोत्रं शृणोति तद्वत् कीदृशः विश्वपतिः प्रजापालकः दैव्यः देवानां संबन्धी अग्निर्वैदेवानां हो-

तेतिश्रुत्यन्तरात् । केतुः इतवत्ज्ञापकः अग्निर्देवानां दूत आसीदिति श्रुतेः । बृहद्भानुः प्रौढरश्मिः ॥
सरेवान् एतत्तदोरितिसोर्लोपः रयेर्मतौ बहुलमितिसंप्रसारणं परपूर्वत्वं आटुणः छन्दसीरइति मनुष्यो-
वत्त्वं आरेशब्दाच्च मनुष्य उदात्तत्वं कव्यमिति मनुष्य उदात्तत्वम् । विशपतिः परादि छन्दसि बहुलमि-
त्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । बृहद्भानुः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १२ ॥

दर्शपूर्णमासयोः स्नुगादापनात् पूर्वभाविनिजपेन मोमहद्भ्यो नमो अर्भकेभ्य इति सूत्रितम् ।
खण्डे—सूर्यो नो दिवस्पातु नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्य इति सूत्रितम् ।

तामेतां त्रयोदशीं च माह—

नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो नमो युवभ्यो नम आशिनेभ्यः । यजाम देवान्यदि शक्रवामं मा जयामसः । शंसं मा वृक्षि देवाः ॥ १३ ॥ २४ ॥

नमः । महद्भ्यः । नमः । अर्भकेभ्यः । नमः । युवभ्यः । नमः ।
आशिनेभ्यः । यजाम । देवान् । यदि । शक्रवामं । मा । जयामसः ।
शंसं । आ । वृक्षि । देवाः ॥ १३ ॥ २४ ॥

अग्निना प्रेरितः शुनः शेषो विश्वान् देवान् नयातुष्टाव तथा चान्नायेत—तमग्निरुवाच विश्वान्
देवान् स्तुतुं त्वत्सद्व्यापीतिसि विश्वान् देवान् तुष्टावनमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्य इत्येतय चैति । महा-
न्तो गुणैरधिकाः अर्भका गुणैर्न्यूना युवान् स्तरुणाः आशिना वयसा व्याप्ताः वृद्धाः यथोक्तचतुर्विधे-
हयुक्तेभ्यो देवेभ्यो नमोस्तु यदि शक्रवामं कथंचिद्धनादिसंप्रत्याशक्तं श्वेत तदानीं देवान् यजामहे देवाः
ज्यायसो ज्येष्ठस्य देवताविशेषस्य आ सर्वतः प्रसृतं शंसं स्तोत्रं आवृक्षि अहं विच्छिन्नं माकार्षमा आ-
शिनेभ्यः अशूच्यासौ बहुलमन्यत्रापीत्यौणादिक इन् च प्रत्ययः चित् इत्यन्तोदात्तत्वम् । यजाम शपः
पित्वा दनुदात्तत्वं तिङ्श्चलसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । शक्रवामं शकृशक्तौ आहुतमस्य पिबेति
तिङ्ः पितृद्वावा दनुदात्तत्वे सति विकरणस्वरः निपातैर्यद्यदि हन्तेति निधातप्रतिषेधः । ज्यायसः प्र-
शस्य शब्दादीयसु निज्येचेति ज्यादेशः ज्यादादीयस इति द्वयसु न ईकारस्यात्वं निच्वादाद्युदात्तत्वम् ।
शंसं हलश्चेति घञ् । वृक्षि ओत्रश्चूडेने व्यत्ययेनात्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचनं इट् च्छेः सिच् स्वर-
तिसूतीत्यादिना इडभावः स्कोः संयोगाद्योरित्युपधासकारलोपः ब्रश्वादिनाषत्वं षठोः कः सीतकत्वं
आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं नमाड्योग इत्यडभावः ॥ १३ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये चतुर्विंशो वर्गः ॥ २४ ॥

यत्रग्रावेतिपञ्चमंस्तुक्तंनवचै आदितःषष्ठनुष्टुभः आयजीइत्याद्यास्तिस्रोगायत्र्यः आदि-
तश्चतसृणामिन्द्रोदेवता ततोद्वेउलूखलदेवत्ये तदन्तरभाविन्यौउलूखलमुसलोभयदेवताके अन्त्या-
याउच्छिष्टमित्यस्याहरिश्चन्द्राधिषवणचर्मसोमानामन्यतमोदेवता तथाचवृहदेवतायामुक्तम्—
चर्माधिषवणीयंवासोमंवान्त्याप्रशंसतीति । तदुक्तमनुक्रमण्यां यत्रग्रावानवषष्ठनुष्टुवादियच्चिद्वौ-
लूखल्यौपरेमौसत्यौचप्रजापतेर्हरिश्चन्द्रस्यान्याचर्मप्रशंसावेति । आद्याश्चतस्रोअःसवेहोमेवि-
नियुक्ताः पञ्चम्याद्याश्चतस्रोभिषवे अन्त्याद्रोणकलशेसोमावनयने तथाचब्राह्मणम्—अथहैतंशु-
नःशेषोअःसवेहोमेताभिश्चतसृभिरभिसुषावयच्चिद्वित्वंगृहेगृहइत्यथैतंद्रोणकलशमभ्यव-
निनायोपि । इत्येतयर्चायहास्मिन्नन्वारब्धेपूर्वाभिश्चतसृभिःसस्वाहाकाराभिर्गृह्वांच-
कारेति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

यत्रग्रावापृथुबुध ऊर्ध्वो भवन्ति सोतवे । उलूखलसुतानामवेदिन्द्रजल्लुलः ॥ १

यत्र । ग्रावा । पृथुःबुधः । ऊर्ध्वः । भवन्ति । सोतवे । उलूखलःसु
तानाम् । अर्व । इत् । ऊम् इति । इन्द्र । जल्लुलः ॥ १ ॥

हेइन्द्र यस्मिन्नअःसवेकर्मणिसोतवेभिष्वार्थग्रावापाषाणः पृथुबुधः स्थूलमूलऊर्ध्वउ-
न्नतोभवति तस्मिन्कर्मणि उलूखलसुतानांउलूखलेनाभिषुतानारसंअवेत् स्वकीयत्वेनावग-
त्येवजल्लुलोभक्षय ॥ पृथुबुधः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिघातप्र-
तिषेधः । सोतवे षुञ्अभिषवे तुमर्थेसेसेनितितवेनप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । उलूख-
लसुतानां उलूखलेनसुतानांतृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जल्लुलः गलअदने अस्मा-
श्चोलुकि लेणमध्यमैकवचने लेटोडाटावित्यडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः उपधायाउत्वंहला-
दिशेषाभावश्चपृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

यत्राधिवजघनाधिषवण्याकृता । उलूखलसुतानामवेदिन्द्रजल्लुलः ॥ २ ॥

यत्र । द्वौइव । जघना । अधिःसवण्या । कृता । उलूखलःसुता
नाम् । अर्व । इत् । ऊम् इति । इन्द्र । जल्लुलः ॥ २ ॥

यत्रयस्मिन्कर्मणिअधिषवण्याउभेअधिषवणफलकेद्वाविवजघनाद्वौजघनप्रदेशाविव ज-
घनंजङ्घन्यतइतियास्कः । कृताविस्तीर्णेकृतेसंपादिते अन्यत्पूर्ववत् ॥ जघना हन्तेः शरीराव-
यवेद्वेचेतिहन्धातोः अच् द्वित्वं कर्दमादित्वान्मध्योदात्तः सुपांसुलुगित्याकारः । अधिषवण्या
षुञ्जअभिषवे ल्युट् भवेछन्दसीतियत् उपसर्गात्सुनोतीतिषत्वं तित्स्वरितमितिस्वरितः
नच यतोनावइत्याद्युदात्तत्वं तत्रहिनिष्ठाचञ्जनादित्यस्यानुवृत्तेः अच्कस्यैवतदिति । कृता
पूर्ववदाकारः ॥ २ ॥ तृतीयाष्टचमाह—

यत्रनार्थपच्यवमुपच्यवंचशिक्षते।उलूखलसुतानामवेद्विन्द्रजलुलः॥३॥

यत्र । नारी । अप॒ष्टच्यवम् । उप॒ष्टच्यवम् । च । शिक्षते । उलूख-
लसुतानाम् । अव । इत् । ऊम् इति । इन्द्र । जलुलः ॥ ३ ॥

यत्रयस्मिन्कर्मणिनारीपत्नी अपच्यवं शालायानिर्गमनं उपच्यवंच शालाप्राप्तिचशिक्षते
अभ्यासंकरोति अन्यत्पूर्ववत् ॥ अपच्यवं च्युङ्गतौ ऋदोरवित्यप् गुणावादेशौ थाधादिनो-
त्तरपदान्तोदात्तत्वं एवमुपच्यवम् । शिक्षते शिक्षविद्योपादाने अदुपदेशालसार्वधातुकानुदान-
त्वेधातुस्वरः निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिघातप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

यत्रमन्थांविबध्नतेरश्मीन्यमितवाइव।उलूखलसुतानामवेद्विन्द्रजलुलः॥४॥

यत्र । मन्थाम् । वि॒बध्नते । रश्मीन् । यमित॒वैइव । उलूखल॒सु-
तानाम् । अव । इत् । ऊम् इति । इन्द्र । जलुलः ॥ ४ ॥

यस्मिन्कर्मणिमन्थां आशिरमथनहेतुमन्थानंविबध्नन्ति तत्रदृष्टान्तः—रश्मीन्अश्ववन्ध-
नार्थान्पग्रहान् यमितवाइवनियन्तुमिवअन्यत्पूर्ववत् ॥ मन्थां पथिमथ्यभुक्षामादितिद्वितीया-
यामपि व्यत्ययेनात्वं प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वेप्राप्ते पथिमथोःसर्वनामस्थानइत्याद्युदात्तत्वं
यद्वा मथ्यते अनयेतिमन्था मथिविलोडनेइत्यस्मात् हलश्चेतिकरणेघञ् तत्तष्ठाप् जिन्वा-
दाद्युदात्तत्वम् । विबध्नते बन्धबन्धने ऋयादिभ्यःश्चा अनिदितामितिनलोपे श्राभ्यस्तयोरात्-
इत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः तिङिचोदात्तवतीतिगतेर्निघातः । यमितवै यमउपरमे तुमर्थेसे-
नितितवैप्रत्ययः इडागमश्छान्दसः यद्वा ण्यन्तात्तवैप्रत्ययस्येडागमेसति णिलोपश्छान्दसः
अन्तश्चतवैयुगपदित्याद्यन्तयोरुदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

अभिषेवेविनियुक्तांचतसृषुमध्येप्रथमां सूक्तेष्वमीष्टचमाह—

यच्चिद्वित्वंगृहेगृहउलूखलकयुज्यसे । इहद्युमत्तमंवदजयता
मिवदुन्दुभिः ॥ ५ ॥ २५ ॥

यत् । चित् । हि । त्वम् । गृहेऽगृहे । उलूखलक । युज्यसे । इह ।
द्युमत्तमम् । वद । जयताम् । इव । दुन्दुभिः ॥ ५ ॥ २५ ॥

हे उलूखलक यच्चिद्वि यद्यपित्वं अवघातार्थंगृहेगृहेयुज्यसे तथापीहवैदिकेकर्मणितीव्रमु-
सलप्रहारेण अतिशयेनदीपंभूतध्वनियुक्तंशब्दंवद तत्रदृष्टान्तः—जयतामिवदुन्दुभिः
यथायुद्धेजयमाप्नुवतांराज्ञांदुन्दुभिर्महान्तं ध्वनिकरोतितद्वत् उलूखलशब्दंयास्कएवंवाख्यात-
वात्—उलूखलमुरुकरंवेर्करंवेर्ध्वंखंवेरुमेकुर्वित्यब्रवीत्तदुलूखलमभवदुरुकरंचैतत्तदुलूखलमित्या-
चक्षतेपरोक्षेणेतिचब्राह्मणमिति ॥ उलूखलक अपादादावितिपर्युदासादाष्टमिकनिघाताभा-
वेशाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् । युज्यसे अमुपदेशालसार्वधातुकानुदात्तत्वेयक्स्वरःशिष्यते नचतिङ्-
तिङ्इतिनिघातः निपातैर्यद्यदिहन्तेतिप्रतिषेधात् । द्युमत्तमं दीव्यतेर्दीप्त्यर्थस्यसंपदादिलक्षणः
किप् दिवउदित्युत्वं यणादेशो ह्रस्वनुङ्भ्यामतुबितिमतुपउदात्तत्वं ननुदिवउदित्यत्रमातिप-
दिकंगृह्यते नधातुरित्युक्तत्वात् अक्षद्यूरित्यादाविवात्राप्यूठाभवितव्यं एवंतर्हिदीप्तिमत्स्वर्गवाच-
केनदिवुमातिपदिकेनदीप्तिर्लक्ष्यतेइत्युत्वंभविष्यति ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेष्वविंशोवर्गः ॥२५॥

षष्ठीष्टचमाह—

उतस्मत्तेवनस्पतेवातोविवात्यग्रमित् । अथोइन्द्रायपातवेसुनु
सोममुलूखल ॥ ६ ॥

उत । स्म । ते । वनस्पते । वार्तः । वि । वाति । अग्रम् । इत् ।

अथो इति । इन्द्राय । पातवे । सुनु । सोमम् । उलूखल ॥ ६ ॥

उतअपिचहेवनस्पते उलूखलरूपवृक्ष तेअग्रमित् तवपुरतएव वातोविवातिस्म त्वरोपे-
तमुसलप्रहारैर्वायुर्विशेषेणप्रसरतिखलु अथोऽनन्तरं हेउलूखल इन्द्रायइन्द्रोपकारार्थपातवे

पातुंसोमंसुनु सोमाभिषवंकुरु ॥ वनस्पते पारस्करादित्वात्सुट् कार्यकारणशब्दः । पातवे पा-
पाने तुमर्थेसेसेनितितवेन्प्रत्ययः अित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् । सुनु उतश्चप्रत्ययादसंयो-
गपूर्वादितिहेर्लुक् विकरणस्वरेणान्तोदात्तत्वं पादादित्वादनघातः । उलूखल उर्ध्वत्वम्-
स्येत्युलूखलः पृषोदरादिः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

आयजीवाजसातमाताय्युच्चाविजर्भृतः । हरीइवान्धांसिबप्सता ॥ ७ ॥

आयजी इत्याइयजी । वाजसातमा । ता । हि । उ ।
विइजर्भृतः । हरीइवेति हरीइव । अन्धांसि । बप्सता ॥ ७ ॥

येउलूखलमुसले आयजीसर्वतोयज्ञसाधने वाजसातमाअतिशयेनान्नपदे ताहि ते खटु
उच्चाप्रौढध्वनिर्यथाभवतितथाविजर्भृतः विशेषेणपुनःपुनर्विहारंकुरुतः तत्रदृष्टान्तः—अन्धांस्यना-
निचणकादीनिखाद्यानिबप्सन्तौभक्षयन्तौहरीइव इन्द्रस्याश्वविव अत्रयास्कएवंव्याचरयौ-
आयजीआयष्टव्येअन्नानांसंभक्तमेतेषुचैर्विहितेहरीइवानानिभक्षयन्ताविति ॥ आय-
जी यजेरौणादिकःकरणेइप्रत्ययः ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वाजसातमा वाजसनाती-
तिवाजसाः षण्णुदाने जनसनेत्यादिनाविट्प्रत्ययः विट्पुनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं ऋ-
दुत्तरप्रकृतिस्वरत्वं आतिशायनिकस्तमप् सुपांसुलुगितिपूर्वसवर्णदीर्घः । विजर्भृतः हज्जहणे
अस्माद्यङ्लुकिअभ्यासहृदादिशेषोरत्जश्वेषुक्रतेषु रुद्रिकौचलुकीतिरुगागमः ततः प्रत्य-
यलक्षणेनधातुसंज्ञायांलिटिद्विवचनंतस् अदादिवच्चेतिवचनाच्छपोलुक् गुणेप्राप्तेर्गुक्तिचेतिप्रति-
षेधः हग्रहोर्भञ्जन्दसीतिभत्वं प्रत्ययस्वरः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । बप्सता भसभक्षणदी-
प्त्योः लटःशतृ जुहोत्यादिभ्यःश्लुः घसिभसांहलिचेत्युपधालोपः नाभ्यस्तादितिनुमप्रतिषेधः
अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

तानोअयवनस्पतीऋष्वारुष्वेभिःसोतृभिः । इन्द्रायमधुमःसुतम् ॥ ८ ॥

ता । नः । अय । वनस्पती इति । ऋष्वौ । ऋष्वेभिः । सोतृभिः ।
इन्द्राय । मधुमत् । सुतम् ॥ ८ ॥

अद्यास्मिन्कर्मणिहेवनस्पती उलूखलमुसलरूपौ तौयुवांक्लव्वेभिर्दर्शनीयेः सोतृभिःअभि-
पवहेतुभिः सहक्लव्वोदर्शनीयौभूत्वाइन्द्रायइन्द्रार्थमधुमव माधुर्योपेतंसोमद्रव्यं नोस्मदीयंसुतंअ-
भिपुणुतम् ॥ ता सुपांसुलुगित्याकारः । नोअद्य प्रकृत्यान्तःपादमितिप्रकृतिभावः । वनस्प-
ती उभयपदप्रकृतिस्वरेप्राप्ते आमन्त्रितस्येतिसर्वानुदात्तत्वं प्लुतप्रगृह्याअचीतिप्रकृतिभावः । सु-
तं पुत्राभिपवे बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक्निवातः ॥ ८ ॥

सोमावनयनेविनियुक्तांसूक्तेनवमीष्टचमाह—

उच्छिष्टं च चम्वोभरसोमं पवित्र आसृज । निधेहि गोरधित्वचि ॥ १ ॥ २६ ॥

उत् ॥ शष्टम् । चम्वोः । भर । सोमम् । पवित्रं । आ । सृज् । नि ।

धेहि । गोः । अधि । त्वचि ॥ १ ॥ २६ ॥

हेकृतिविशेष हरिश्चन्द्र देवतापक्षेहेहरिश्चन्द्रेतिवा चम्वोः सोमस्यभक्षत्वसंपादकयो-
रधिषवणफलकयोः शिष्टं अभिषवराहित्येनावशिष्टंसोमंउद्धर शकटस्योपरिहर सोमंअभिपु-
तंसोमं पवित्रेदशापवित्रे आसृज आनीयप्रक्षिप प्रक्षेपेसत्यवशिष्टंसोमं गोस्त्वचिआनदुहेच-
र्मणिअधिनिधेहि अध्यारोप्यस्थापय ॥ चम्वोः चमुअदने चम्यतेभक्ष्यतेत्रेतिचमूः कृषिच-
मीत्यादिना ओणादिकऊःप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः सप्तमीद्विवचनस्य उदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरित-
तिस्रितित्वं उदात्तयणोहल्लूरादितिव्यत्ययेननभवति । भर ह्यहोर्भः । धेहि ध्वसोरेद्धा-
भ्यासलोपश्चेत्येवाभ्यासलोपो निवातः । त्वचि सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेषड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

यच्चिद्विसत्यसोमपाइतिषष्ठं सूक्तं सप्तर्चं शुनः शेषस्यार्घं पाङ्कमैन्द्रं अनुक्रमणिकाच—यच्चि-
द्वेसप्तपाङ्कमिति षष्ठ्यपडहस्यपञ्चमेहनिमाध्यंदिनेसवनेहोत्रकायच्चिद्धीतिसप्तर्चं सूक्तं त्रींस्तृचा-
रुत्वास्वस्वशस्त्रेणैकैकं वृचमावपेरन् चतुर्थेहनीतिखण्डे—यच्चिद्विसत्यसोमपाइत्येकैकमेवमेवेति
वितम् ।

तत्रप्रथमाष्टचमाह—

यच्चिद्विसत्यसोमपाअनाशस्ताइवस्मसि । आतूनंइन्द्रशंसयगोष्वश्वेषु
शुभिर्षुसहस्रेषुतुवीमघ ॥ १ ॥

यत् । चित् । हि । सत्य । सोमऽपाः । अनाशस्ताःइव । स्मसि ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिर्षु । सहस्रे

षु । तुविऽमघ ॥ १ ॥

विश्वैर्देवैः प्रेरितः शुनः शेषः एतदादिकाभिर्द्वाविंशतिसंख्याकाभिः ऋग्भिर्द्रुतुष्टाव तथा-
चब्राह्मणम्—तं विश्वेदेवा ऊचुरिन्द्रो वैदेवानामोजिष्ठो बलिष्ठः सहिष्ठः सत्तमः पारयिष्णुतमस्तं नुस्तु-
थत्वोत्सक्ष्याम इति स इन्द्रं तुष्टाव यच्चिद्धिसत्यसोमपाइत्येतेन सूक्तेन उत्तरस्य पञ्चदशभिरिति ॥ हे
सोमपाः सोमस्य पातः सत्य सत्यवादिन्द्र इन्द्र यच्चिद्धियद्यपि वयं अनाशस्ता इव स्मसि अपशस्ता इ-
व भवामः तथापि हेतुवीमघवहुधनेन्द्र त्वंगेषु अश्वेषु शुभिषु शोभनेषु सहस्रेषु सहस्रसंख्याकेषु
निमित्तभूतेषु नोस्मानाशंसय सर्वतः प्रशस्तान् कुरु अस्मद्वेषमनपेक्ष्य गवादीन् प्रयच्छेत्यर्थः ॥
सोमपाः विजन्तः आमन्त्रितनिघातः । अनाशस्ता इव शंसुस्तुतौ निष्ठेति भावेर्क्तः यस्य विभाषे-
तीदृप्रतिषेधः नञाबहुव्रीहौ नञ्सुख्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । स्मसि इदं स्मसिः । तूनः ऋ-
चितुनुषेत्यादिना दीर्घः । गोषु सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य नगोश्वन्ताविवर्णेति प्रतिषे-
धः । अश्वेषु अश्रुते ध्वानमित्यश्वः अशृपृषीत्यादिना कन्प्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । शुभि-
षु शुभदीप्तौ अदिशदिभूशुभिष्यः क्रिन्निति क्रिन्प्रत्ययः व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टमाह—

शिप्रिन्वाजानां पतेश्चीवस्तवदंसना । आतून इन्द्रशंसय गोष्वेषु
शुभिषु सहस्रेषु नुवीमघ ॥ २ ॥

शिप्रिन् । वाजानाम् । पते । शचीवः । तव । दंसना । आ ।
तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु ।
तुविश्मघ ॥ २ ॥

हेशचीवः शक्तिमन् शिप्रिन् शोभनहनूयुक्त वाजानां पते अजानां पते तव दंसना कर्मविशेषो-
नुग्रहरूपः सर्वदा वर्तते अन्यत पूर्ववत् ॥ शिप्रिन् शिप्रहनूनासिकेवेति यारक्तः । अत इति ठान्विति
मत्वर्थीय इति आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । वाजानां पते सुवामन्त्रित इति पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रि-
तसमुदायनिघातः नचामन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति शिप्रिन्नित्यस्या विद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात्
पादादित्वाच्च निघातः नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनमिति अविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधात् ।
शचीवः छन्दसीर इति मतुपो वत्वं मतुवसोरु रितिरुत्वे खरवसानयोर्विसर्जनीयः पादादित्वादा-
मन्त्रितनिघाताभावः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

निष्वापयामिथूदृशासस्तामबुध्यमाने । आतूनंइन्द्रशंसयगोष्वश्वेषु
शुभिषुसहस्रेषुतुवीमघ ॥ ३ ॥

नि । स्वापय । मिथूदृशा । सस्ताम् । अबुध्यमाने इति । आ ।
तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु ।
तुविमघ ॥ ३ ॥

मिथूदृशास्परसङ्गतत्वेन दृश्यमानेयमदूत्यौनिष्वापय नितरांसुमेकुरुतेचास्मान्मारयितुम-
बुध्यमानेसत्यौसस्तांनिद्रांपामुतं अन्यतूर्ववत् ॥ निष्वापय सुषामादित्वात्षत्वं अन्येषामपिदृश्य-
तइतिदीर्घः । मिथूदृशा मिथुनतयायुगलरूपेणपश्यतइतिमिथूदृशा किप्चेतिदृशेःकर्तरिकिप्
रुदुनरपदप्रकृतिस्वरत्वं पूर्ववत्पूर्वपदस्यदीर्घः सुपांसुलुगितिबिभक्तेराकारः । सस्तां षसस्वप्ने लो-
दि तसस्तां अदिप्रभृतिभ्यःशप्इतिशपोलुक् प्रत्ययस्वरः पादादित्वान्निघाताभावः । अबुध्यमाने
नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

ससन्तुत्याअरांतयोबोधन्तुरश्रातयः । आतूनंइन्द्रशंसयगोष्वश्वेषु
शुभिषुसहस्रेषुतुवीमघ ॥ ४ ॥

ससन्तु । त्याः । अरांतयः । बोधन्तु । शूर । रातयः । आ । तु ।
नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुवि-
मघ ॥ ४ ॥

त्याः अस्माभिर्दृश्यमानाःपरोक्षास्ताअरांतयःअदानशीलाःशत्रवःससन्तु निद्रांकुर्वन्तु हे
शूर शौर्ययुकेन्द्र रातयोदानशीलाः बन्धवोबोधन्तुअस्मान् बुध्यतां अन्यतूर्ववत् ॥ ससन्तु प्र-
त्ययस्वरः । अरांतयः रादाने मन्त्रेवृषेत्यादिनाभावेकिन् नविद्यतेरातिरेष्विबहुव्रीहौपूर्वपदप्र-
कृतिस्वरत्वं नञ्सुभ्यामितितुसर्वविधयश्छन्दसिक्विकल्प्यन्तइतिनभवति यद्वा किच्कौचसंज्ञा-
यामितिकर्तरिकिच् नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बोधन्तु पादादित्वान्निङ्ङितिङइति
निघाताभावः ॥ ४ ॥

पञ्चमीसृचमाह—

समिन्द्रगर्दभं मृणुवन्तं पापया मुया । आतूनं इन्द्रशंसय गोष्वश्वेषु
शुभ्रिषु सहस्रेषु तु वीमघ ॥ ५ ॥

सम् । इन्द्र । गर्दभम् । मृणु । नुवन्तम् । पापया । अमुया । आ ।
तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु ।
सहस्रेषु । तुविमघ ॥ ५ ॥

हे इन्द्र अमुया अनयास्माभिः श्रूयमाणया पापया निन्दारूपया वाचा नुवन्तंस्तुवन्तं अप-
कीर्तिप्रकटयन्तमित्यर्थः तादृशं गर्दभं गर्दभसमानवैरिणं संमृणुसम्यक्मारय यथा गर्दभः श्रोतुम-
शक्यं परुषं शब्दं करोति तथा शत्रुरपि अन्यत्पूर्ववत् ॥ गर्दभं नर्दगर्दशब्दे कृगृशृशल्गिर्दि-
भ्यो भच् चित् इत्यन्तोदात्तत्वम् । मृण मृणहिंसायां तौदादिकः शस्यङित्त्वाद्गुणाभावः ।
नुवन्तं णुस्तुतौ शतरि अदिप्रभृतित्वाच्छपोलुक् शतुर्ङित्त्वाद्गुणाभावे उवडादेशः प्रत्यया-
द्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

षष्ठीसृचमाह—

पतातिकुण्डुणाच्या दूरं वातो वनादधि । आतूनं इन्द्रशंसय गोष्वश्वेषु
शुभ्रिषु सहस्रेषु तु वीमघ ॥ ६ ॥

पताति । कुण्डुणाच्या । दूरम् । वातः । वनात् । अधि । आ । तु ।
नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु ।
तुविमघ ॥ ६ ॥

वातोऽस्मत्पतिकूलो वायुः कुण्डुणाच्या कुटिलगत्या सत्वास्मान्परित्यज्य वनादधि अरण्य-
दप्यधिकं दूरदेशं पताति पततु अन्यत्पूर्ववत् ॥ पताति लेटचाडागमः । कुण्डुणाच्या कुडिदाहे
अस्मात् त्युङन्ते कुण्डनशब्दे डकारात्परस्याकारस्य ऋकारश्छान्दसः ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यमि-
ति णत्वं तदश्चतीतिकुण्डुणाची ऋत्विगित्यादिना क्तिन् अनिदितामिति नलोपे अश्चतेश्चेति डीप
अच इत्याकारलोपः चावितिपूर्वपदस्य दीर्घत्वं चावित्याकारस्योदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

सर्वपरिक्रोशं जहि जंभया रुकदाश्वम् । आतूनं इन्द्रशंसय गोष्वश्वेषु
शुभ्रिषु सहस्रेषु तु वीमघ ॥ ७ ॥

सर्वम् । परि॒क्रो॒शम् । ज॒हि । ज॒म्भय॑ । रु॒कदा॒श्वम् । आ ।
तु । तुः । इ॒न्द्र । शं॒सय॑ । गो॒षु । अ॒श्वेषु॑ । शु॒भ्रिषु॑ । स॒हस्रेषु॑ ।
तु वि॒मघ॑ ॥ ७ ॥ २७ ॥

परिक्रोशं अस्मद्विषये सर्वत आक्रोशकर्तारं सर्वपुरुषं जहि मारय रुकदाश्वं अस्मद्विष्येहि साप्रदंशतुं जंभय मारय अन्यत्पूर्ववत् ॥ परिक्रोशं कुशआह्वाने परितः क्रोशयतीति परिक्रोशः पचाद्यच् रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जहि हनहिंसागत्योः हन्तेर्जइति जादेशः तस्यासिद्धवदत्राभादिति असिद्धत्वादतो हेरिति हेर्लुक् न भवति । जंभय जभिनाशने चुरादित्वात्सार्थिकोणिच् शपः पित्वादानुदात्तत्वे णिच् एव स्वरः शिष्यते । रुकदाश्वं रुक्र्हिंसायां रुदाधाराविकलिभ्यः कन्निभावे कन्प्रत्ययः किदित्यनुवृत्तेर्गुणाभावः तथाच रुकोहिंसा तां दाशति प्रयच्छतीति रुकदाशुः बहुलग्रहणादाशतेरपि रुकउपपदे रुकेवचः कश्चेत्युण् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः द्वितीयायाममिपूर्वत्वे प्राप्ते वा छन्दसीति तस्य बाधितत्वाद्यणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यणइति विभक्तेः स्वरितत्वम् ॥ ७ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तमं शोवर्गः ॥ २७ ॥

आवइन्द्रमिति द्वाविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तं शुनः शेषस्यार्षगायत्रं अस्माकमित्येषा पादनिचृद्वायवी त्रयः सप्तकाः पादनिचृदित्युक्तत्वात् शश्वदिन्द्रइत्येषा त्रिष्टुप् आदितः षोडशर्चं ऐन्द्रयः आश्विनावश्ववत्येत्याद्यास्तिस्त्रिआश्विन्यः कस्तउषइत्याद्यास्तिस्त्रिउषो देवताकाः तथा चानुक्रमणिका—आवो ह्यधिकास्माकं पादनिचृत्, शश्वन् त्रिष्टुप् परौ तृचावाश्विनौ षस्याविति ॥

प्रथमामृचमाह—

आवइन्द्रं क्रिर्विं यथा वाजयन्तः शतक्रतुम् । मंहिष्ठं सिञ्च इन्दुभिः ॥ १ ॥

आ । वः । इ॒न्द्रम् । क्रि॒र्विम् । य॒था । वा॒ज॒यन्तः । श॒त॒क्र॒तुम् । म॒हि॒ष्ठम् । सि॒ञ्चे॑ । इ॒न्दु॒भिः ॥ १ ॥

वाजयन्तोऽन्मिच्छन्तोऽवयंशुनःशेषाः हेऋत्विग्यजमानावोयुष्माकंसंबन्धिनमिममिन्द्र-
इन्दुभिः सोमैरासिञ्चे सर्वतःसिञ्चामहे तर्पयामः कीदृशंशतक्रतुं शतसंख्याककर्मोपेतं मं-
हिष्ठमतिशयेनप्रवृद्धं सेचनेदृष्टान्तः—यथायेनप्रकारेण क्रिविमवटं जलेनपूरयन्तितद्वत् क्रिविश-
ब्दोवन्नःकाटइत्यादिषुचतुर्दशसुकूपनामसु क्रिविःकूपःसूदइतिपठितम् ॥ क्रिविं कृतीछेदने
कृत्यतइतिक्रिविः कृविषृष्विछविस्थवीत्यादौक्रिन्प्रत्ययान्तोनिपातितः अतएवतशब्दलोपः
नित्वादाद्युदात्तत्वम् । यथा यथेतिपादान्ते इतिसर्वानुदात्तत्वम् । वाजयन्तः वाजआत्मनइच्छ-
न्तः सुप्रआत्मनःक्यच् नच्छन्दस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घत्वयोर्निषेधः अश्वावस्यादिति पुनर्दीर्घवि-
धानावज्ञापकात् । मंहिष्ठं महिवृद्धौ अतिशयेनमंहितामंहिष्ठः तुच्छन्दसीतिवृजन्तादिष्वनप्र-
त्ययः तुरिष्ठेमेयःस्वितितृलोपः इष्टनोनित्वादाद्युदात्तत्वम् । सिञ्चे पिचिर्क्षरणे व्यत्ययेनैक-
वचनं शेमुचादीनामितिनुमागमः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

श॒तंवा॒यःशु॒चीनांस॒हस्रं॒वा॒समा॑शिराम् । ए॒दु॒नि॒म्रंनरी॑यते ॥ २ ॥

श॒तम् । वा॒ । यः । शु॒चीना॑म् । स॒हस्र॑म् । वा॒ । समः॑ आशिराम् ।

आ । इत् । ऊ॒म् इति॑ । नि॒म्रम् । न । री॒यते॑ ॥ २ ॥

यइन्द्रः शुचीनां शुद्धानां सोमानांशतंवा शतसंख्याकंसमूहंवा समाशिरां समीचीनेन
आशिराख्येन श्रयणद्रव्येणोपेतानां सोमानां सहस्रंवासहस्रसंख्याकं समूहंवाएदुरीयते आग-
च्छत्येव सोस्माननुगृह्णात्वितिशेषः सोमप्राप्तौदृष्टान्तः—निम्रंन यथानिम्रप्रदेशं आपःआमु-
वन्तितद्वत् ॥ समाशिरां श्रिञ्पाकेइत्यस्यसमाङ्पूर्वकस्य अपस्पृधेथामित्यादौ आशीरादेशो-
निपातितः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रीयते रीङ्श्रवणे दिवादिभ्यःश्यत् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

सं॒यन्म॑दा॒यशु॒ष्मिण॑ए॒नाह्य॑स्यो॒दरे॑ । स॒मु॒द्रो॒नव्य॑चो॒द्धे ॥ ३ ॥

सम् । यत् । म॒दा॒य । शु॒ष्मिणे॑ । ए॒ना । हि । अ॒स्य । उ॒दरे॑ ।

स॒मु॒द्रः । न । व्य॒चः । द्धे ॥ ३ ॥

१ दशपाद्यांपंचपाद्यांअत्रापिचक्रिविशब्दोऋकारवानुसाधनिकयाभवति वस्तुतस्तु
रुञ्करणेकिन्निडागमश्चनिपात्यतेइतिनिघण्टुभाष्यम् ।

यत्पूर्वोक्तं शतंसहस्रं वा शुष्मिणे बलवतइन्द्रस्य मदायमदार्थसंगतं भवति एनाहि अनेनैव शतेन सहस्रेण च अस्थेन्द्रस्योदरे व्यचो व्यापिर्दधे धृता भवति तत्र दृष्टान्तः—समुद्रो न समुद्र इव यथा समुद्रमध्ये जलं व्याप्तं तद्वत् ॥ एना सुपांसुलुगिति तृतीयायादादेशः । व्यचः व्यचेः कुटादित्वमनसीति द्विद्वावस्यप्रतिषिद्धत्वात् ग्रहियेत्यादिना संप्रसारणं न भवति असुनो निच्वादाद्युदात्तत्वम् । दधे दधातेः कर्मणि अस्यासहस्रजश्वेषुकृतेषु आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं हि चेति प्रतिषेधान्निघाताभावः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

अयमुने समंतसि कपोत इव गर्भधिम् । वचस्तच्चिन्न ओहसे ॥ ४ ॥

अयम् । ऊम् इति । ते । सम् । अतसि । कपोतः इव ।

गर्भधिम् । वचः । तत् । चित् । नः । ओहसे ॥ ४ ॥

हेन्द्र अयमु अयमपि दृश्यमानः सोमः ते त्वदर्थं संपादितः यंसोमं समतसि सम्यक्सातत्येन प्राप्नोषि तत्र दृष्टान्तः—कपोत इव यथा कपोताख्यः पक्षी गर्भधिं गर्भधारिणीं कपोतीं प्राप्नोति तद्वत् तच्चित्तस्मादेव कारणान्नोस्मदीयं वच ओहसे प्राप्नोषि ॥ अतसि अतसा तत्यगमने लटिसिप् शप् तिङ्ङितिङ्ङिति निघातः । गर्भधिं गर्भोऽस्यां धीयत इति गर्भधिः कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ओहसे तु हिर्दुहिर्उहिर्अर्दने व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

स्तोत्रं राधानां पते गिर्वाहो वीर्यस्य ते । विभूतिरस्तु सूनृता ॥ ५ ॥ २८ ॥

स्तोत्रम् । राधानाम् । पते । गिर्वाहः । वीर । यस्य । ते ।

विभूतिः । अस्तु । सूनृता ॥ ५ ॥ २८ ॥

हेन्द्र राधानां पते धनानां पालकं गिर्वाहो गीर्भिरुह्यमानं वीरशौर्योपेतं यस्य ते तव स्तोत्रमीदृशं भवति तस्य तव विभूतिर्लक्ष्मीः सूनृता प्रियसत्यरूपास्तु ॥ स्तोत्रं दाम्नीशसेति घ्नन्पश्चात् अर्श आद्यच् अथवा स्तोतुः इदं इत्यर्थे अण् संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धिर्न । राधानां पते राधुवन्त्येभिरितिरा-

१ उदरे उदिदृणातेरिति अर् । २ कपोत इव कवेरोतच्पश्चेत्योतच् व्यत्ययेन मध्योदात्तः अथवा अव्युत्पन्न एव लघावन्ते इति गुरुदात्तः ।

धानिधनानि सुवामन्त्रितइतिपराङ्मवद्भावात्पष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्यनिघातः । गिर्वाहः वह्मपाणे
वहिहाधाञ्ज्यश्छन्दसीतिकारकपूर्वस्यापिवहतेरसुनप्रत्ययः गतिकारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्-
रत्वंचेत्युक्तत्वात् णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिःपूर्वपदस्य वोरुपधायाइतिदीर्घस्याभावश्छान्दसः षा-
ष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । विभूतिः तादौचनितीतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

पष्ठीमृचमाह—

ऊर्ध्वस्तिष्ठानऊतयेस्मिन्वाजेशतक्रतो । समन्येपुं ब्रवावहै ॥ ६ ॥

ऊर्ध्वः । तिष्ठ । नः । ऊतये । अस्मिन् । वाजे । शतक्रतो
इति शतःक्रतो । सम् । अन्येपुं । ब्रवावहै ॥ ६ ॥

हेशतक्रतो शतसंख्याककर्मेपित अस्मिन्प्रसक्तेवाजेसंधामेनोस्माकमूतयेरक्षणायाऊर्ध्वउ-
न्नतः उत्सुकस्तिष्ठभव त्वंचाहंचमिलित्वाअन्येषुकार्यान्तरेषु संब्रवावहै सम्पक्विचारयावः ॥ तिष्ठ
अचोतस्तिष्ठइतिसंहितायां दीर्घः । ऊतये ऊतियूतीत्यादिनाकिन उदात्तत्वम् । अस्मिन् ऊर्ध्व-
मित्यादिनासप्तम्या उदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

योगेयोगेतवस्तरंवाजेवाजेहवामहे । सखायइन्द्रमूतये ॥ ७ ॥

योगेऽयोगे । तवःस्तरम् । वाजेऽवाजे । हवामहे । सखायः ।
इन्द्रम् । ऊतये ॥ ७ ॥

योगेयोगे प्रवेशे तत्तत्कर्माण्यक्रमे वाजेवाजेकर्मविधातिनितस्मिन्सङ्ग्रामे तवस्तरंअतिशयेन
बलिनमिन्द्रऊतयेरक्षार्थंसखायःसखिवत्प्रियावयंहवामहेआह्वयामः ॥ योगेयोगे युजिर्योगे ह-
लश्चेतिघञ् चजोःकुघिण्यतोरितिकुत्वं घञोञ्जित्वादाद्युदात्तत्वं नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विर्भा-
वेसतिआध्रेडितानुदात्तत्वम् । तवस्तरं तवसःशब्दात् अस्मायामेधेतिमत्वर्थीयोविनिः तस्यछा-
न्दसोलोपः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

आषाणमद्यदिश्रवंसहस्रिणीभिरूतिभिः । वाजेभिरुपनोहवम् ॥ ८ ॥

आ । घ । गुम् । यदि । श्रवंत् । सहस्रिणीभिः । ऊतिभिः ।
वाजेभिः । उप । नः । हवम् ॥ ८ ॥

यदिश्रवत् यद्ययमिन्द्रोनोस्मदीयंहवमाह्वानंशृणुयात् तदानींस्वयमेवसहस्रिणीभिरूति-
भिःबहुभिःपालनैः वाजेभिरनैश्चउपसमीपे आचअवश्यमागमत् आगच्छेत् ॥ घ ऋचितुनुवे-
त्यादिनासंहितायांदीर्घः । गमत् लिङर्थेलट् लोटोडाटावित्यडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः
यद्वा छान्दसेलुङि पुषादियुताद्युदितःपरस्मैपदेष्वितिच्चेरडादेशः बहुलंछन्दस्यमाङ्चोगेपीत्यङ-
भावः । श्रवत् श्रुश्रवणे पूर्ववत् लेट्यडागमः । वाजेभिः बहुलंछन्दसीतिभिसंज्ञादेशाभावः ।
हवं भावनुपसर्गस्येतिह्वयतेरपसंप्रसारणं अपःपित्वादनुदात्तत्वेधानुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

अनु॒प्रत्न॒स्यौ॒कसो॒हुवे॒तु॒विप्र॒तिन॑रम् । यं॒ते॒पूर्व॑पि॒ताहु॒वे ॥ ९ ॥

अनु॑ । प्र॒त्नस्य॑ । ओ॒कसः॑ । हु॒वे । तु॒वि॒ऽप्र॒तिम् । न॑रम् । यम् ।

ते॒ । पूर्व॑म् । पि॒ता । हु॒वे ॥ ९ ॥

प्रतस्य पुरातनस्य ओकसःस्थानस्यस्वर्गरूपस्यतत्सकाशात् तुविप्रतिं बहून्यजमाना-
नप्रतिगन्तारंनरंपुरुषमिन्द्रं अनुहुवे अनुक्रमेणकर्मस्वाह्वयामि यं तेत्वामिन्द्रं पिता अस्म-
दीयोजनकः पूर्वपुरास्वकीयानुष्ठानकाले हुवेआहूतवान् तंआह्वयामीतिपूर्वत्रान्वयः ॥ ओ-
कसः नक्षिपयस्येत्याद्युदात्तत्वम् । हुवे ह्वेअस्पर्धायांशब्देच इटि बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणं
परपूर्वत्वं गुणेप्राप्ते ग्ङितुचितेतिप्रतिषेधः उवडादेशः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं पादादित्वादिनि-
षातः । तुविप्रतिं तुवीनांबहूनांप्रतिगन्तारं अत्रप्रतिशब्दोभीमसेनोभीमइतिवत् प्रतिगन्तुशब्दं
लक्षयित्वातद्वारातदर्थलक्षयति अतः प्रतिःप्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति वत् सत्त्वचनत्वेना-
निपातत्वादनव्ययत्वेनपूरणगुणेत्यादिनानपष्टीसमासनिषेधः । हुवे ह्वेओलटिवहुलंछन्दसी-
तिपूर्ववत्संप्रसारणपरपूर्वत्वे द्विवचनप्रकरणे छन्दसिचेतिवक्तव्यमितिद्विवचनाभावः यद्वृत्तयो-
गादनिघातः ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

तं॒वाव्यं॑वि॒श्ववा॒राशा॑स्महे॒पुरु॑हूत । स॒र्वेव॑सो॒ज॒रि॒तृभ्यः॑ ॥ १० ॥ २९ ॥

तम् । त्वां । व॒यम् । वि॒श्व॒ऽवा॒र । आ । शा॒स्म॒हे । पु॒रु॒ऽहू॒त ।

स॒र्वे । व॒सो इति॑ । ज॒रि॒तृ॒भ्यः ॥ १० ॥ २९ ॥

हेविश्ववार सर्वैर्वरणीय पुरुहूत बहुभिःस्वस्वकर्मण्याहूत सखेसखिवत्प्रिय वसोनिवासहे-
तोइन्द्रतपूर्वोक्तिगुणयुक्त्वांजरितृक्ष्यःस्तोतृणामनुग्रहार्थं आशास्महेप्रार्थयामहे ॥ आशास्महे
आङःशासुइच्छायां अदिप्रभृतिक्ष्यःशपइतिशपोलुक् । वसो नामत्रितेसमानाधिकरणेइतिपूर्व-
स्याविद्यमानवत्त्वनिषेधात्पराङ्गवद्भावेसतिशेषनिघातेनवा आमत्रितस्यचेतिवासर्वानुदात्तत्वम् ।
जरितृक्ष्यः जरतिःस्तुतिकर्मा तृचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेएकोनविंशोवर्गः ॥ २९ ॥

एकादशीष्टचमाह—

अस्माकंशिप्रिणीनांसोमपाःसोमपात्राम् । सखेवञ्जिन्तसखीनाम् ॥ ११ ॥

अस्माकम् । शिप्रिणीनाम् । सोमपाः । सोमपात्राम् ।

सखे । वञ्जिन् । सखीनाम् ॥ ११ ॥

हेसोमपाः सोमस्यपातः सखे सखिवत्प्रियवञ्जिन् वृज्युक्तेन्द्र सखीनांसखिवत्प्रियाणां
सोमपात्रांसोमस्यपातृणामस्माकं शिप्रिणीनांदीर्घाभ्यांहनूभ्यांनासिकाभ्यांवायुकानांगवांसमूहः
त्वत्पसादादस्त्वितिशेषः ॥ शिप्रिणीनां ऋन्नेभ्योडीप्इतिडीप् तस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेत
इतिप्रत्ययस्वरः शिष्यते । सोमपाः आमत्रितस्यसतिशेषत्वादामत्रिताद्युदात्तत्वम् । सोमपात्रां
आतोमनिन्नित्यादिनावनिष् अलोपोनइत्यनोकारस्यलोपः ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

तथानदस्तुसोमपाःसखेवञ्जिन्तथाऋणु । यथातउश्मसीष्टये ॥ १२ ॥

तथा । तत् । अस्तु । सोमपाः । सखे । वञ्जिन् । तथा ।

ऋणु । यथा । ते । उश्मसि । इष्टये ॥ १२ ॥

हेसोमपाःसखेवञ्जिन् इष्टयेअभिलषितार्थं तेतवानुग्रहं यथायेनप्रकारेणोश्मसिवयंकाम-
यामहे त्वंतथाकुरु त्वत्पसादात्तदभीष्टंतथास्तु ॥ ऋणु रुविहिंसाकरणयोश्च इदित्वानु-
विन्विऋण्व्योरचेत्युप्रत्ययः तत्सन्नियोगेनवकारस्यचाकारः अतोलोपइतितस्यलोपः तस्यस्थानि-
वद्भावाल्लघूपधगुणाभावः उतश्चप्रत्ययादसंयोगपूर्वादितिहेर्लुक् । उश्मसि वशकान्तौ इदन्तो-
मसिःअदादित्वाच्छपोलुक् ग्रहिज्यादिनासंप्रसारणं प्रत्ययस्वरः यद्धृत्तयोगादिनिघातः । इष्टये
इषइच्छायां किनि तितुत्रेत्यादिनाइट्प्रतिषेधः यद्वा यजतेःकिनि वचिस्वपीत्यादिनासंप्र-
सारणं वश्वादिनाषत्वष्टुत्वे पूर्वस्मिन्पक्षे मध्वेवृषेतिकिनउदात्तत्वं द्वितीयेतुव्यत्ययेन ॥ १२ ॥

त्रयोदशीष्टकमाह—

रेवतीर्नःसधमादुइन्द्रेसन्तुतुविवाजाः । क्षुमन्तोयाभिर्मदेम ॥ १३ ॥

रेवतीः । नः । सधमादे । इन्द्रे । सन्तु । तुविवाजाः ।

क्षुमन्तः । याभिः । मदेम ॥ १३ ॥

क्षुमन्तोन्नवन्तोवयंयाभिर्गोभिःसहमदेमहृष्येम इन्द्रेसधमादेअस्माभिःसहहर्षयुकेसतिनो-
स्माकं तागावःरेवतीः क्षीराज्यादिधनवत्यः तुविवाजाः प्रभूतबलाश्चसन्तु॥रेवतीः रयिशब्दान्मतुपि
र्येमंतौबहुलमितिसंप्रसारणं परपूर्वत्वं छन्दसीरइतिमतुपोवत्वं वाछन्दसोतिपूर्वसवर्णदीर्घः
आरेशब्दाच्चमतुपउदात्तत्वंकव्यमितिरेशब्दादुत्तरस्यापिभवतीतिपूर्वमेवोक्तम् । सधमादे मद-
तुषियोगे चौरादिकः सहमादयतीतिसधमादः पचाद्यच् सधमादस्थयोश्छन्दसोतिसहश-
ब्दस्यसधादेशः थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वेप्राप्ते परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
तुविवाजाः तुइतिसौत्रोधातुर्वृच्चर्थः अज्ञइरितिइः संज्ञापूर्वकत्वादुणोनभवति बहुव्रीहौपूर्वपदमरु-
तिस्वरत्वम् । क्षुमन्तः टुक्षुशब्दे अस्मात्किपितुगभावश्छान्दसः ह्रस्वनुङ्ख्यांमतुबितिमतुपउदा-
त्तत्वम् । मदेम मदीहर्षे व्यत्ययेनशप् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम्
ततोधातुस्वरःशिष्यते ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टकमाह—

आद्यत्वावान्त्मनास्तोतृभ्योऽष्टमवियानः । ऋणोरक्षन्चक्रयोः॥ १४ ॥

आ । घृ । त्वाऽवान् । त्मना । आत्मः । स्तोतृभ्यः । धृष्णो इति ।

इयानः । ऋणोः । अक्षम् । न । चक्रयोः ॥ १४ ॥

हेधृष्णो धार्ष्ट्ययुकेन्द्र त्वावान्त्वत्सदृशोदेवताविशेषः त्मनामः त्वदनुग्रहवशात्स्वयमेवाप्तः
सन् इयानोस्माभिर्याच्यमानःस्तोतृभ्यः स्तोतृणांअनुग्रहायतदभीष्टमर्थं घअवश्यंआक्रमणोः
आनीयप्रक्षिपतु तत्रदृष्टान्तः—चक्रयोः रथस्यचक्रयोः अक्षं यथाअक्षंप्रक्षिपन्तितद्वत् ॥ त्वा-
वान् वतुष्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यांछन्दसिसादृश्यउपसंख्यानमितिवतुष् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिम-
पर्यन्तस्यत्वादेशः आसर्वनाम्नइतिदकारस्यात्वम् वतुपःपित्त्वादनुदात्तत्वेप्रातिपदिकस्वरःशि-
ष्यते । त्मना मन्त्रेष्वाङ्चादेरात्मनइत्याकारलोपः । धृष्णो त्रिधृषाप्रागल्भ्ये त्रिसिगृधिधृषि
सिपेःकुः आमन्त्रितानुदात्तत्वम् । इयानः इङ्गत्वात् छन्दसिलिट् तस्यलिट्कानज्वेतिकान-

जादेशः अचिश्रुधात्वित्यादिनाइयङादेशः द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसिवेतिवक्तव्यमितिवचनाद-
 ङ्यासोनक्रियते चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । ऋणोः ऋणगतौ लङि व्यत्ययेनतिपःसिपि इतश्चेतीकार-
 लोपः तनादिकृञ्ङ्यउः सार्वधातुकगुणः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्याडागमाभावः विक-
 रणस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । अक्षं अक्षस्यादेवनस्येत्याद्युदात्तत्वम् । चक्रयोः अकारस्येकार-
 श्छान्दसः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

आयदुर्वःशतक्रतवाकामंजरितृणाम् । ऋणोरक्षंनशर्चीभिः॥१५॥३०

आ । यत् । दुर्वः । श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शतऽक्रतो । आ । कामम् ।

ज॒रि॒तृ॒णाम् । ऋ॒णोः । अक्षं॑म् । न । श॒र्ची॒भिः ॥ १५ ॥ ३० ॥

हेशतक्रतो इन्द्र यद्वोधनं कामितार्थरूपं आस्तोतृभिरामव्यमस्तितं कामंजरितृणां स्तोतृ-
 णां अनुग्रहाय आऋणोः आनीयप्रक्षिपसि तवदृष्टान्तः शस्त्रीभिः कर्मभिः शकटोचितव्यापारवि-
 शेषैः अक्षंन यथाअक्षंप्रक्षिपन्तितद्वत्॥शर्चीभिः शचीशब्दःशार्ङ्गरवादिङीनन्तआद्युदात्तः॥१५॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेत्रिंशोवर्गः ॥३०॥

षोडशीमृचमाह—

शश्वदिन्द्रःपोप्रुथद्भिर्जिगायनानंदद्भिःशाश्वसद्भिर्धनानि । सनोहिरण्य
 रथंदसनावान्सनःसनितासनयेसनोदात् ॥ १६ ॥

शश्वत् । इन्द्रः । पो॒प्रु॒थत्॒द्भिः । जि॒गा॒य । ना॒नंद॑त्॒द्भिः ।

शा॒श्व॒स॒त्॒द्भिः । ध॒ना॒नि । सः । नः । हि॒र॒ण्य॒ध॒र॒थम् । दं॒स॒ना॒ऽवा॒न् ।

सः । नः । स॒नि॒ता । स॒न॒ये । सः । नः । अ॒दा॒त् ॥ १६ ॥

तुष्टेनेन्द्रेणदत्तंहिरण्यरथं अनयाप्रतिजग्राह तथाचब्राह्मणम्—तस्माइन्द्रःस्तूयमानः
 प्रीतोमनसाहिरण्यरथंददौतमेतयाप्रतीयायशश्वदिन्द्रइतीति । इन्द्रः शश्वत्सर्वदाधनानिवैरि-
 संबन्धीनि जिगायजितवान् अवैरितिशेषः कीदृशैः पोप्रुथद्भिः घासभक्षणानन्तरभाविनमो-
 षशब्दकुर्वद्भिः नानदद्भिः नादमास्यगतंहेषाशब्दकुर्वद्भिः शाश्वसद्भिः पुनःपुनर्धनंवाश्व-
 सद्भिः दंसनावान् कर्मवान् सनितादाता सइन्द्रो नोस्माकं सनयेसंभजनार्थं हिरण्यरथं सुवर्णेन

निर्मितरथं अदात्तत्तवान् ॥ सनः सनोद्विरुक्किरादरार्थं । पोपुथद्भिः प्रोथृपर्याप्तौ अस्मा-
द्यङ्लुकि अफ्यासहलादिशेषौ ह्रस्वइतिह्रस्वत्वेकृते गुणोयङ्लुकोरितिगुणः धातोरुपधायाउ-
त्वंछान्दसं अस्माद्यङ्लुगन्ताच्छतरि अफ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । जिगाय जिजये
लिटोणलि वृद्धिः द्विर्वचनेचीतिस्थानिवद्भावाज्जित्यस्यद्विर्वचनं सन्लिटोर्जेरितिअफ्यासादु-
त्तरस्यकुत्वम् । नानदद्भिः णदअव्यक्तेशब्दे पूर्ववद्यङ्लुकि दीर्घोक्तइतिअफ्यासस्यदी-
र्घः पूर्ववदाद्युदात्तत्वम् । शाश्वसद्भिः श्वसप्राणने अन्यत्सर्वपूर्ववत् । हिरण्यरथं समासस्येत्य-
नोदात्तत्वम् । अदात्त गतिस्थेतिचोल्कुक् । दंसनावान् दंसशब्दः अमोदंसोवेषइतिकर्मनाम-
रुपठितः दंसएवदंसना तदस्यास्तीतिमतुष् दस्यतेअनेनेतिदंसना ॥ १६ ॥

प्रातरनुवाके आश्विनेऋतौगायत्रेछन्दसि आश्विनावश्वावत्येतितृचः अथाश्विनइ-
तिसण्डे-अश्विनायज्वरीरिषः आश्विनावश्वावत्येतिसूत्रितम् ।

तृचेप्रथमांस्तूकेसप्तदशीमृचमाह-

आश्विनावश्वावत्येपायातंशवीरया । गोमदस्त्राहिरण्यवत् ॥ १७ ॥

आ । अश्विनौ । अश्वद्वत्या । इषा । यातम् । शवीरया ।

गोमदम् । दस्त्रा । हिरण्यवत् ॥ १७ ॥

इन्द्रेणप्रेषितःशुनःशेषः अश्विनौतुष्टाव तथाचब्राह्मणम्-तमिन्द्रउवाचाश्विनौनुस्तु-
सथत्वोत्सक्ष्यामइतिसोश्विनौतुष्टावातउत्तरेणतृचेनेति । हेअश्विनौ अश्वावत्याबहुभिर-
श्वैर्युक्तयाशवीरयाप्रेर्यमाणयाइषान्नेनसहआयातं अस्मिन्कर्मण्यागच्छतं हेदस्त्राअश्वि-
नौ युवयोःप्रसादात्गोमत बहुभिर्गोभिर्युक्तं हिरण्यवत् बहुनाहिरण्येनयुक्तमस्मदीयंगृहमस्ति-
तिशेषः ॥ अश्वावत्या मध्वेसोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्यमतावितिदीर्घत्वम् । इषा सावेकाचइति
तृतीयायाउदात्तत्वम् । यातं याप्रापणे लोटितसस्तं अदादित्वाच्छपोलुक् । शवीरया
शुगतौ कृगृशृपृकटिपटिशौटिभ्यईरन्नितीरन्प्रत्ययोबहुलवचनादस्मादपिभवति निच्वा-
दाद्युदात्तत्वम् ॥ १७ ॥

अष्टादशीमृचमाह-

समानयोजनोहिवांरथोदस्त्रावमर्त्यः । समुद्रेअश्विनेयते ॥ १८ ॥

समानयोजनः । हि । वाम् । रथः । दस्त्रौ । अमर्त्यः ।

समुद्रे । अश्विना । ईर्यते ॥ १८ ॥

हेदस्त्रावश्विनौ वायुवयोः संबन्धीरथः समानयोजनः तुल्ययोजनः युवयोर्द्वयोरेक-
थारूढत्वादुभयार्थसंलक्ष्यते युक्तःसरथः अमर्त्योविनाशरहितः अप्रतिहतगतिरि-
त्यर्थः अतएव हेअश्विनौ हियस्मात्समुद्रेन्तरिक्षे ईर्यतेगच्छति अन्तरिक्षनामसुपठितं समुद्र-
शब्दं यास्कएवंव्याचख्यौ—समुद्रःकस्मात्समुद्रवन्त्यस्मादापःसमभिद्रवन्त्येनमपःसंमोदन्तेरि-
भूतानिसमुद्रकोभवतिसमुनत्तीतिविति ॥ समानयोजनः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
अमर्त्यः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ईर्यते ईङ्गतौ अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेष्य-
नोनिच्वादाद्युदात्तत्वम् हिचेतिनिघातप्रतिषेधः ॥ १८ ॥

एकोनविंशीमृचमाह—

न्य१द्यस्यमूर्धनिचक्ररथस्ययेमथुः । परिद्यामन्यदीयते ॥ १९ ॥

नि । अद्यस्य । मूर्धनि । चक्रम् । रथस्य । येमथुः । परि ।

द्याम् । अन्यत् । ईर्यते ॥ १९ ॥

हे अश्विनौ युवां अद्यस्यहन्तुंविनाशयितुमशक्यस्यदृढस्यपर्वतस्यमूर्धनिउपरिवक्तं
भवदीयरथसंबन्धि एकचक्रंनियेमथुः नियमितवन्तौ अन्यत्रचक्रं परिद्याद्युलोकस्यपरितः ईर्य-
तेगच्छति ॥ अद्यस्य अहननमग्नः घनार्थेकविधानं स्थाप्रापाव्यधिहनिष्यधर्ममितिहन्तेःकः
प्रत्ययः अग्नमर्हतिअद्यः छन्दसिचेतियप्रत्ययःप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । येमथुः यमउपरि-
मे कितिलिङिअतएकहल्मध्यइत्यत्वाभ्यासलोपौ ॥ १९ ॥

प्रातरनुवाके आश्विनेशस्त्रेउषस्येकतौगायत्रेछन्दसिकस्तउषइतितृचः अथोषस्यइतिस्-
ण्डे—कस्तउषइतितिल्लइतिसूत्रितम् ।

तस्मिंस्तृचेपथमांस्तेर्विंशीमृचमाह—

कस्तउषःकधप्रियेभुजेमर्तोअमर्त्ये । कनक्षसेविभावरि ॥ २० ॥

कः । ते । उषः । कधप्रिये । भुजे । मर्तः । अमर्त्ये । कम् ।

नक्षसे । विभावरि ॥ २० ॥

अश्विभ्यामिरेतः शुनः शेषः उषसंतुष्टाव तथा च ब्राह्मणम्—तमश्विना ऊचतुरुषसंतुस्तु-
ह्यथ त्वोत्सक्ष्याव इति स उषसंतुष्टावा त उत्तरेण तृचेन तस्य हस्मर्च्युक्तायां विपाशो मुमुचे कनीय ए-
क्षाकस्योदरं भवत्युत्तमस्यामेव च्युक्तायां विपाशो मुमुचे गद एक्षाक आसेति । हे कधप्रिये स्तुति-
प्रिये अमर्त्ये मरणरहिते उषः एतच्छब्दाभिधेये उषः कालाभिमानि निदेवते भुजे तव भोगाय मर्तो-
मनुष्यः को विद्यते हे विभावरि । विशेषप्रभावयुक्ते उषो देवि कं पुरुषं न क्षसे आमोषि तवोचितं
भोगं दातुं न कोपि मनुष्यः समर्थः अतएव त्वं कमपि पुरुषं भोगापेक्षया न भामोषि ईदृशस्तव महिमे-
त्यर्थः ॥ ते ते मया त्वेकवचनस्येतियुष्मच्छब्दस्य ते आदेशः सर्वानुदात्तः । कधप्रिये कथवाक्यप्र-
बन्धे चुरादि रदन्तः णौ अतो लोपस्य स्थानि वद्भावात् उपधावृद्धभावः चिन्ति पूजिकथि कुं-
विचर्चश्चैत्यङ्प्रत्ययः णेरनिटीति णिलोपः ततश्चाप षष्ठीसमासे ड्यापोः संज्ञाच्छब्दसोर्बहुलमि-
ति ह्रस्वत्वं धकारस्य धकारश्छान्दसः आमन्त्रितानुदात्तत्वम् । भुजे भुजपालनाभ्यवहारयोः
संपदादि लक्षणः क्तिप् सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । मर्तः असिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययान्त आ-
द्युदात्तः । नक्षसे तु श्लक्ष्णक्षगणतौ । विभावरि भादीभौ विपूर्वादस्मादतो मनिक्कनिच्च निषश्चेति
वनिष् वनोरचेति ङोप् तत्सन्निधौ गेन नकारस्य रेफादेशः अन्वार्थनद्योर्हस्व इति ह्रस्वत्वम् ॥ २० ॥

एकविंशीष्टकमाह—

वयं हि ते अमन्मह्यान्तादापराकात् । अश्वेन चित्रे अरुषि ॥ २१ ॥

वयम् । हि । ते । अमन्महि । आ । अन्तात् । आ । पराकात् ।

अश्वे । न । चित्रे । अरुषि ॥ २१ ॥

अश्वे व्यापनशीले चित्रे चायनीये ये अरुषि आरोचमाने उषः कालाभिमानि निदेवते त-
वस्वरूपं आन्तात्समीपपर्यन्तं आपराकात् दूरपर्यन्तं वयं मनुष्याः नामन्महिन बोद्धुं समर्थाः
हि शब्दः प्रसिद्धौ देवता महिम्नः पारावारयोरज्ञानमस्मात्प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ अमन्महि मनज्ञाने
बहुलं छन्दसीति बहुलवचनात् श्य नोलुक् लुङ् लृङ् लृङ्क्ष्वदुदात्तः हिचेति निघातप्रतिषेधः । अश्वे
अश्व्याभौ अशूषुषीत्यादिना क्कन्प्रत्ययः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् ॥ २१ ॥

द्वाविंशीष्टकमाह—

तं ये भिरागं हि वाजेभिर्दुहितादिवः । अस्मेरयिनिधारय ॥ २२ ॥ ३१ ॥

१ ऐ० ब्रा० ७. १६. । २ अरुषि अतिपृथ्वीत्यादिना अर्ते र्हसिर्नित् आमन्त्रितनिघातः ।
३ अन्तात् अमधातोः हसिष्टप्रिणेति तन् ४ पराकात् परापूर्वात् । किरतेरन्येष्वपीति ङः ।

त्वम् । त्येभिः । आ । ग॒हि । वाज॑ेभिः । दु॒हितः । दि॒वः ।

अ॒स्मे इति॑ । र॒यिम् । नि । धा॒र॒य ॥ २२ ॥ ३१ ॥

हेदिवोदुहितः द्युदेवतायाः पुत्रि उषोदेवि त्येभिर्वाजिभिः तैरन्ध्रैः सहत्वमागहि अत्रागच्छ अस्मे अस्मासुरयिधनं निधारय नितरां स्थापय ॥ त्येभिः बहुलं छन्दसीति त्यद्व्यात् भिस्-
ऐसादेशाभावः । गहि असक्तदुक्तम् । दुहितर्दिवः परस्यापि दिवइत्यस्य दिवोदुहितरिति अन्वये स-
तिपूर्वत्वात् सुवामन्त्रितइति पराङ्गवद्भावेन पष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य सर्वानुदात्तत्वम् यद्वा कार्य-
काले हि संज्ञापरिभाषमितिन्यायेन सुवामन्त्रिते इति अस्यामन्त्रितस्य चेत्याष्टमिकेन योगेनैकवा-
क्यत्वे सति परत्वात् पराङ्गवद्भावे सति सर्वानुदात्तत्वं कृतस्वरयोः पष्ठ्यामन्त्रितयोः पश्चाद्व्यत्ययो-
बहुलमिति व्यत्यस्तप्रयोगः । अस्मे सुपांसुलुगितिसप्तम्याः शेषादेशः ॥ २२ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये एकत्रिंशोवर्गः ॥ ३१ ॥

इति प्रथमे मण्डले षोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

सप्तमेऽनुवाके पञ्चसूक्तानि तत्र त्वमग्ने प्रथम इति प्रथमं सूक्तमष्टादशार्चं आङ्गिरसो हिरण्यस्तूप-
ऋषिः अष्टमी षोडश्याष्टादश्यस्त्रिष्टुभः शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्यः अग्निर्देवता तथा-
चानुक्रमणिका—त्वमग्ने द्यूना हिरण्यस्तूप आग्नेयं त्रिष्टुबन्त्याष्टमी षोडश्यौ चेति । प्रातरनुवाके आ-
ग्नेयेऋतौ आश्विनशस्त्रे च त्वमग्ने प्रथम इति सूक्तं अथैतस्यारात्रेरिति खण्डे—त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिराऋ-
षिर्नूचित्सहोजा अष्टतो निनुदत इति सूत्रितम् अभिष्टवपडहस्य तृतीये हनि आग्निमारुते शस्त्रे इदं सू-
क्तं जातवेदस्य निविद्धानीयं तथा च तृतीयस्य न्ययं मेति खण्डे सूत्रितम्—त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा इत्या-
ग्निमारुतमिति । वाजपेये आग्निमारुते णत्सूक्तं जातवेदस्य निविद्धानीयं तृतीयेनाभिष्टविकेनो-
क्तं तृतीयसवनमित्यतिदिष्टत्वात् ।

तस्मिन्सूक्ते प्रथमाष्टचमाह—

त्वम॒ग्ने प्र॒थ॒मो अ॒ङ्गि॒राऋ॒षिर्दे॒वो दे॒वानां॑ म॒भ॒वः शि॒वः स॒खा । त॒व व्र॒ते क॒व
यो वि॒द्म॒ना प॒सो जा॒यन्त॒ म॒रुतो॒ भ्राज॑न् दृ॒ष्टयः॑ ॥ १ ॥

त्वम् । अ॒ग्ने । प्र॒थ॒मः । अ॒ङ्गि॒राः । ऋ॒षिः । दे॒वः । दे॒वानां॑ ।

अ॒भ॒वः । शि॒वः । स॒खा । त॒व । व्र॒ते । क॒व॒यः । वि॒द्म॒ना अ॒प॒सः ।

अजा॑यन्त । म॒रुतः॑ । भ्राज॑न् दृ॒ष्टयः॑ ॥ १ ॥

हेअग्नेत्वंप्रथमःआद्यः आङ्गिरसानामृषीणांसर्वेषांजनकत्वात् तादृशोङ्गिरोनामकऋषिः
अभवः तथाचब्राह्मणम्—येङ्गाराआसंस्तेङ्गिरसोभवन्ति । तथास्वयंदेवोभूत्वादेवानामन्येषांशि-
वःशोभनःसखाभव तवव्रतेत्वदीयेकर्मणि कवयोमेधाविनोविद्वानापसोज्ञानेनव्यामुवानाः ज्ञात-
कर्माणोवाभ्राजदृष्टयः दीप्यमानायुधाः मरुतोमरुत्संज्ञकादेवाअजायन्त ॥ विद्वानापसः विदज्ञाने
विज्ञोवेदनं बहुलग्रहणादौणादिकोमक्षप्रत्ययः तदस्यास्तीतिषामादिलक्षणोनः प्रत्ययस्वरेणा-
न्तोदात्तत्वं विद्वानन्येषांसियेषांतेविद्वानापसःपूर्वपदस्य अन्येषामपिट्श्र्यतइतिटिशिग्रहणादवग्रह-
समयेपिदीर्घत्वम् । अजायन्त जनीप्रादुर्भावे तस्यश्यनि ज्ञाजनोर्जेतिजादेशः । भ्राजदृष्टयः भ्राजृ-
दीप्तौ व्यत्ययेनशत्रन्तस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः ऋषीगतावित्यस्मात्किञ्चौचसं-
ज्ञायामितिकिजन्तऋषिशब्दः ततोबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

त्वमग्नेप्रथमोअङ्गिरस्तमःकविर्देवानांपरिभूषसिब्रतम् । विभुर्विश्वं
स्मैभुवनायमेधिरोद्विमात्तशयुःकतिधाचिदायवे ॥ २ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रथमः । अङ्गिरःस्तमः । कविः । देवानाम् ।

परि । भूषसि । ब्रतम् । विभुः । विश्वस्मै । भुवनाय ।

मेधिरः । द्विद्विमात्ता । शयुः । कतिधा चित् । आयवे ॥ २ ॥

हेअग्ने त्वंप्रथमआद्यः अङ्गिरस्तमः अतिशयेनाङ्गिरोभूत्वाकविर्मेधावीसनदेवानामन्येषां
व्रतं कर्मपरिभूषसिपरितो लङ्कारोपि कीदृशस्त्वं विश्वस्मैभुवनायसमस्तलोकानुग्रहार्थंविभुःबहुविधः
आहवनीयाद्यनेकरूपधारीत्यर्थः मेधिरोमेधावान् द्विमाताद्वयोररण्योरुत्पन्नः यद्वा द्वयोर्लो-
कयोर्निर्माता आयवेमनुष्यार्थंकतिधाचित्कतिभिःप्रकारैःसर्वत्रशयुः शयानः तत्तन्मनुष्यगृहेव-
स्थितस्यतवप्रकाराद्यन्तइतिनकेनापिज्ञायतइत्यर्थः॥भूषसि भूषअलङ्कारेभौवादिकः । विभुःविम-
संभ्योद्वुसंज्ञायामितिपूर्वाद्भवतेर्दुप्रत्ययः ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भुवनाय भूस्तूष्प्रसिज्यशब्द-
न्वसीतिक्युन् योरनादेशेनिस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । मेधिरःमेधृसङ्गमेच अस्माद्बाहुलकःइरन्प्रत्ययः
निस्वरः । द्विमाताद्वेमातरौयस्यासौद्विमाता नद्युतश्चेतिकप्रत्ययोनभवति मातृमातृकयोर्भेदेनोपा-
दानात् नद्युतश्चेतिकबपिविभाष्यतइतिस्यमातृशब्दविषयेपाक्षिकत्वाकेः त्रिचक्रादित्वादुत्त-
रपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा द्वयोर्माताद्विमाता समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् । शयुः शीङ्स्वमे भृष्टदृशी-

त्यादिनाउपत्ययः । कतिधा इत्यन्तस्यकिमशब्दस्य बहुगणवतुडितिसंख्येतिसंख्यासंज्ञायांसं-
ख्यायाविधार्थेधेतिधाप्रत्ययः । आयवे छन्दसीणइत्येतेरुणप्रत्ययः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

त्वमग्नेप्रथमोमातरिष्वनआविर्भवसुक्रतूयाविवस्वते । अरेजेतांरोद-
सीहोतृवूर्येसंघोभारमयजोमहोवसो ॥ ३ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रथमः । मातरिष्वने । आविः । भव । सुक्रतूया ।

विवस्वते । अरेजेताम् । रोदसी इति । होतृवूर्ये । असंघोः ।

भारम् । अयजः । महः । वसो इति ॥ ३ ॥

हेअग्ने त्वमातरिष्वनेप्रथमोमुख्योभूत्वावर्तसे अग्निर्वायुरादित्यइतिवाय्वपेक्षयासर्वत्रमुख्य-
त्वावगमात् तादृशस्त्वंसुक्रतूयाशोभनकर्मच्छयाविवस्वतेपरिचरतेयजमानायाविर्भवप्रकटोभव
तवसामर्थ्यदृष्टारोदसीद्यावापृथिव्यौ अरेजेतां अर्कपेताम् ऋषसतेरेजतइतिभयवेपनयोरितिया-
स्कं । होतृवूर्येहोतृवरेणयुक्तेकर्मणिभारंभरणं असंघोःऊढवानसि हेवसोनिवासहेतोवद्देमहःपू-
ज्यान्देवानयजःइष्टवानसिमातरिष्वनेनिर्माणहेतुत्वान्मातान्तरिक्षं तत्रश्वसितिप्राणितीतिमात-
रिश्वावायुः श्वन्नुक्षन्जित्यादौमातरिष्वनशब्दःकनप्रत्ययान्तोनिपातितः । सुक्रतूया सुक्रतुमात्म-
नइच्छतिसुपआत्मनःक्यच् । अकृत्सार्वधातुकयोरितिदीर्घः क्यजनन्त्यस्यधातुसंज्ञायांअप्रत्य-
यादितिभावेअकारप्रत्ययः ततष्टाप् सुपांसुदुगितिर्तृतीयैकवचनस्यडादेशः टिलोपे उदान-
निवृत्तिस्वरेणतस्योदात्तत्वं संहितायामन्येषामपिटश्यतइतिपूर्वपदस्यदीर्घः । विवस्वते विवास-
तिःपरिचरणकर्म । अस्मात्संपदादिलक्षणःक्लिप् व्यत्ययेनोपधाह्रस्वत्वं तदस्यास्तीतिमतुष-
मादुपधायाइतिमत्तार्थत्वं तसौमत्वर्थेइतिभत्वेनपदत्वाभावादुत्वाभावः मतुषःपित्वादनुदात्तत्वं
धातुस्वरःशिष्यते । रोदसी वाल्छन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । होतृवूर्ये होत्राव्रियतइ-
तिहोतृवूर्योयज्ञः वृत्रवरणे बहुलग्रहणादौणादिकःक्यप् उदोष्ठचपूर्वस्येत्युत्वं हलि-
चेतिदीर्घः यद्वा वृत्रवरणेइत्यस्मादेतिस्तुशांस्वित्यादिनाक्यप् अनित्यमागमशासन-
मितिगुणभावः अकृत्सार्वधातुकयोरितिदीर्घत्वे पूर्ववत्उच्चदीर्घो प्रत्ययस्यपित्वादनुदात्तत्वं
धातुस्वरः ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनसएवशिष्यते । असंघोः षघहिंसायां अत्रतुवहनार्थः
स्वादिव्यःश्रुः पादादित्वादिनिघातः । अयजः भारमित्यस्यपूर्वपदस्यवाक्यान्तरगतत्वात्
तदपेक्षयास्यनिघातोऽनभवति समानवाक्येनिघातयुष्मदस्मदादेशावक्तव्याइतिवचनात् । महः

महपूजायां किप्चेतिकिप् सुपांसुपोभवन्तीतिशसोऽसादेशः सावेकाचइतितस्योदात्तत्वम् यद्वा
शसिमहच्छब्दस्य अच्छब्दलोपश्छान्दसः बृहन्महोरुपसंख्यानमितिशसउदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

त्वमग्नेमनवेद्यामवाशयः पुरुरवसेसुकृतेसुकृत्तरः । श्वात्रेणयत्पित्रोर्मु
च्यसेपर्यात्वापूर्वमनयन्नापरं पुनः ॥ ४ ॥

त्वम् । अग्ने । मनवे । द्याम् । अवाशयः । पुरुरवसे । सुकृते ।

सुकृत्तरः । श्वात्रेण । यत् । पित्रोः । मुच्यसे । परि । आ ।

त्वा । पूर्वम् । अनयन् । आ । अपरम् । पुनरिति ॥ ४ ॥

हेअग्ने त्वमनवेमनोरनुग्रहार्थं द्यां द्युलोकं अवाशयः शब्दितवानसि पुण्यकर्मभिः साध्योद्यु-
लोकइतिप्रकटितवानसि सुकृतेतवपरिचरणंकुर्वते पुरुरवसे एतन्नामकस्यराज्ञोनुग्रहार्थंसुकृत्तरः
अतिशयेनशोभनफलकार्यभूः यद्यदापित्रोररण्योः श्वात्रेणक्षिप्रमथनेनपरिमुच्यसेपरितोमुक्तो-
भवसिउत्पद्यसइत्यर्थः तदानींत्वाअरण्योरुत्पन्नत्वां पूर्वं वेदेःपूर्वदेशंआनयन् आहवनीयत्वेन
स्थापितवन्तः पुनःपश्चादपरंपश्चिमंदेशंआनयन् गार्हपत्यरूपेणप्रापितवन्तः आहवनीयकर्मा-
नुष्ठानादूर्ध्वगार्हपत्यरूपेणधारितवन्तइत्यर्थः॥अवाशयः वाश्वशब्दे पुरुरवसेपुरुरौतीतिपुरुरवाः
रुशब्दे अस्मादौणादिकेऽसुनि पुरसिचपुरुरवाइतिपूर्वपदस्यदीर्घोनिपात्यते । सुकृते सुकर्मपाप-
मवपुण्येषुकृजइतिकिप् ततस्तुक् । पित्रोः उदात्तयणोहल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । मु-
च्यसे अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वं यद्यपिसतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्रविकरणेभ्यइति
वचनाद्विकरणस्वरःसतिशिष्टोपिलसार्वधातुकस्वरस्यबाधकोनभवति तथापिधातुस्वरंबाधत-
एव धातुस्वरंआस्वरइत्युक्तत्वात् अतोयकएवस्वरेप्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

त्वमग्नेवृषभः पुष्टिवर्धन उद्यंतस्त्रुचेभवसि श्रवाय्यः । यआहुतिं परि
वेदवर्षट्कृतिमेकां पुरग्रे विशं आ विवांससि ॥ ५ ॥ ३२ ॥

त्वम् । अग्ने । वृषभः । पुष्टिवर्धनः । उद्यंतस्त्रुचे । भवसि ।

श्रवाय्यः । यः । आहुतिम् । परि । वेद । वर्षट्कृतिम् ।

एकं आयुः । अग्ने । विशः । आ विवांससि ॥ ५ ॥ ३२ ॥

हेअग्रे त्वंवृषभः कामानां वर्षितापुष्टिवर्धनोयजमानस्यधनादिपोषाभिवृद्धिहेतुः उद्यतस्रुचे उद्धृतयास्रुचायुक्ताययजमानायतदनुग्रहार्थंश्रवाय्यैः मध्वैःश्रवणीयोभवसि योयजमानोवषट्क-
र्ति वषट्कारयुक्तामाहुतिंपरिवेदपरितोजानातिसमर्पयतीत्यर्थः एकायुःमुख्यान्नः त्वमग्नेप्रथ-
मंतंयजमानंविशः तदनुकूलाःप्रजाःआविवाससि सर्वतःप्रकाशयसि ॥ पुष्टिवर्धनः वृधुवृद्धौ
अस्मात् णिजन्तान्नन्द्यादित्वातल्युः लिट्स्वरेणोत्तरपदस्याद्युदात्तत्वं ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे-
नसएवशिष्यते । उद्यतस्रुचे यमउपरमे अस्मादुत्पूर्वाञ्जिष्ठेतिक्प्रत्यये अनुदात्तोपदेशेत्यादिना
अनुनासिकलोपः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् उद्यतास्रुक्येनेतिबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वम् । वेद इत्योतस्तिङ्इतिसंहितायां दीर्घत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेद्वात्रिंशोवर्गः ॥ ३२ ॥

षष्ठीश्रुचमाह—

त्वमग्नेवृजिनवर्तनिंनरंसकमन्पिपर्षिविदथेविचर्षणे । यःशूरसाताप
रितकम्येधनेदभ्रेभिश्चित्समृताहंसिभूर्यसः ॥ ६ ॥

त्वम् । अग्ने । वृजिनश्चवर्तनिम् । नरम् । सकमन् । पिपर्षि ।
विदथे । विदचर्षणे । यः । शूरसाता । परितकम्ये । धने ।
दभ्रेभिः । चित् । समस्कृता । हंसि । भूर्यसः ॥ ६ ॥

हेविचर्षणे विशिष्टज्ञानयुक्ताग्ने त्वंवृजिनवर्तनिंविस्तृतमार्गंसदाचाररहितंनरंपुरुषंसकमन्सच-
नीयेसमवेतुंयोग्येविदथेकर्मणि पिपर्षिपालयसिपूरयसिवास्तकमन्नुष्ठानयुक्तंकरोषीत्यर्थः यस्त्वं
परितकम्येपरितोगन्तव्येधने धनवत्शूराणांप्रियतमे शूरसाता शूरैःसंभजनीयेयुद्धेदभ्रेभिश्चिव-
त्पैरपिशौर्यरहितैःपुरुषैः दभ्रमर्भकमित्यल्पस्येतियास्कैः । समृतासम्यक्योद्धुंमाप्तेसतितदनुग्रहा-
र्थंभूर्यसःप्रौढान्प्रतिपक्षिणः शत्रून्हंसिमारयसि ईदृशस्तवमहिमेत्यर्थः ॥ वृजिनवर्तनिं वृजिना
वर्तनिर्यस्येतिबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सकमन् षचसमवायेअन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनि-
ननेडुशिकृतीतिङ्प्रतिषेधः न्यंकादित्वात्कुत्वं सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् । पिपर्षि पूषालन-
पूरणयोः सिपि श्लौ द्विर्भावहस्वोरदत्वहलादिशेषाः अतिपिपत्योश्चेत्यभ्यासस्येत्त्वम् । शूरसा-

१ वृषभः ऋषिवृषिभ्यांकिदित्यभच् । २ स्रुचे स्रुवःकःचिकृचइकारउच्चारणार्थः कइव
चकारःअवशिष्यते । ३ श्रवाय्यःश्रुदक्षीत्यादिनाआय्यः ४ वृजिनवर्तनिं वृजेःकिच्चेतिङ्प्र-
वृत्तेःश्रैतिअनिः ५ विदथे रुदिविदिभ्यांङितइतिअथप्रत्ययः । ६ नि० ३. २०. ।

ता शुगतौ शुषिचिमीनां दीर्घश्चेति शूरशब्दो रन्मत्ययान्त आद्युदात्तः वनषणसंभक्तावित्यस्मा-
त् किञ्चन्तः सातिशब्दः जनसनखनांसवज्ञलोरित्यात्वम् शूराणां सातिः संभजनमत्रेति
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं सुपांसुलुगितिसप्तम्याडादेशः । परितक्म्ये तकहसने अस्मादौ-
णादिकोभावेमक् तदर्हतीति छन्दसिचेतियः प्रादयोगताद्यर्थे प्रथमयेतिसमासे अव्ययपूर्वपदप्र-
कृतिस्वरत्वरम् । दग्धेभिः दंभुदंभे स्फायितश्चीत्यादिनारक् बहुलं छन्दसीति भिसप्तेसादेशाभावः ।
सप्तता गतिरनन्तरइति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं पूर्ववदाकारः । हंसि हन्तेः सिपि नश्चापदान्तस्य झली-
त्यनुस्वारः यद्धृत्तयोगादनिघातः । भूयसः बहोर्लोपो भूचबहोरिति बहुशब्दादुत्तरस्येयसुनई-
कारलोपः बहोर्भूभावश्च निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टकमाह—

त्वं तमग्ने अमृतत्वं उत्तमे मर्तं दधासि श्रवंसे दिवे दिवे । यस्तां तृषाण उभया
यजन्मने मयः कृणोषि प्रय आचमसूरये ॥ ७ ॥

त्वम् । तम् । अग्ने । अमृतत्वे । उत्तमे । मर्तम् । दधासि ।

श्रवंसे । दिवे दिवे । यः । तृषाणः । उभयाय । जन्मने ।

मयः । कृणोषि । प्रयः । आ । च । सूरये ॥ ७ ॥

हे अग्ने त्वं तमर्तं तथा विधं त्वत्सेविनमनुष्यं दिवे दिवे प्रतिदिनं श्रवसेन्नार्थं उत्तमे अमृ-
त्वे उल्लेखे मरणरहिते पदे दधासि धारयसि यो यजमान उभयाय जन्मने द्विविधजन्मार्थं द्वि-
दां चतुष्पदां लाभायेत्यर्थः तृषाणः अतिशयेन तृष्णा युक्तो भवति तस्मै सूरये अभिज्ञाय यजमा-
न मयः सुखं यद्वै सुखं तन्मय इति श्रुत्यन्तरात् । प्रयश्च अन्नमपि आकृणोषि सर्वतः करोषि ॥
तृषाणः जितृषापिपासायां लिटः कानच् चित्वादन्तोदात्तत्वं संहितायां दीर्घश्छान्दसः । कृणोषि
विहिंसाकरणयोश्च धिक्चिक्कृण्वोरचेत्युपत्ययः चादिलोपे विभाषेति निघातप्रतिषेधः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

त्वं नो अग्ने स नये धनानां यशसं कारु कृणुहि स्तवानः । कृध्याम कर्माप
सानवेन देवैर्द्यावापृथिवी प्रावर्तनः ॥ ८ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । सनये । धनानाम् । यशसम् । कारुम् ।
 रुणुहि । स्तवानः । ऋध्याम् । कर्म । अपसा । नवेन । देवैः ।
 द्यावापृथिवी इति । प्र । अवतम् । नः ॥ ८ ॥

हेअग्ने स्तवानः स्तूयमानस्त्वनोस्माकं धनानांसनयेदानार्थं यशसंयशोयुक्तं कारुं-
 र्मणां कर्तारं पुत्रं रुणुहि कुरु नवेन नूतनेन अपसाप्राप्तेन त्वदत्तेन पुत्रेण कर्मयागदानादिरूपं ऋ-
 ध्यामवर्धयामहे द्यावापृथिवी उभे देवते देवैरन्यैः सह नोस्मान् प्रावतं प्रकर्षेण रक्षतम् ॥ यश-
 सं अर्श आदिवा द्वात्प्रत्ययः व्यत्ययेन प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं यद्वा सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विप्-
 क्व्यङ् इति यशस्शब्दात्क्विप् तस्य प्रत्ययान्तस्य सनाद्यन्तधातुसंज्ञायां क्विप्चेति क्विप् प्रत्य-
 यान्तधातोः सति शिष्टत्वाद्धातो रित्यन्तोदात्तत्वम् । रुणुहि उतश्च प्रत्ययाच्छन्दोवावचन-
 मिति हेतुर्गभावः । स्तवानः सम्यानच्स्तुवइति बहुलवचनात् केवलस्यापिस्तौतेरानच्प्रत्ययः
 वृषादिवा द्वाद्युदात्तत्वम् । ऋध्याम् ऋधुवृद्धौ बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् यासुटउदात्तत्वम् ।
 द्यावापृथिवी दिवोद्यावेति द्यावादेशः आमन्त्रितानुदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीश्रुचमाह—

त्वनो अग्ने पित्रो रूपस्थ आ देवो देवेष्वनवद्य जागृविः । तनूद्वोधि
 प्रमतिश्च कारवे त्वंकल्याणवसु विश्वमोपिषे ॥ ९ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । पित्रोः । उपस्थे । आ । देवः । देवेषु ।
 अनवद्य । जागृविः । तनूद्वत् । बोधि । प्रमतिः । च ।
 कारवे । त्वम् । कल्याण । वसु । विश्वम् । आ । उपिषे ॥ ९ ॥

हेअनवद्य दोषरहिताग्ने देवेषु सर्वेषु मध्ये जागृविर्जागरूकस्त्वं पित्रोर्मातृपितृरूपयोर्धा-
 वापृथिव्योरुपस्थे समीपस्थाने वर्तमानः सन् नोस्माकं तनूद्वत् पुत्ररूपशरीरकारी भूत्वा बो-
 धिव्युध्यस्व अनुग्रहाणेत्यर्थः तथा कारवे कर्मकर्त्रे यजमानाय प्रमतिश्च अनुग्रहरूपप्रकृष्टमतिपु-
 ण्यं भवेति शेषः हेकल्याणमङ्गलरूपाग्ने त्वं विश्वं वसुसर्वमपि धनं ओपिषे यजमानार्थमावपसि ॥
 उपस्थे सुपिस्थइति तिष्ठतेः कः प्रत्ययः आतो लोपइति चेत्पाकारलोपः मरुद्वादीनां छन्दस्यु-
 पस्थानमिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । जागृविः जागृनिद्राक्षये जृशृस्तृजागृभ्यः क्तिन्निति क्ति-
 न्त्वाद्याद्युदात्तत्वम् । बोधि बुधअवगमने बहुलं छन्दसीति शपोलुक् वा छन्दसीति हेरपितृस्य

विकल्पितत्वेनपित्वात् अङित्वेति अङितश्चेति हेर्धिरादेशः लघूपधगुणः धातोरन्त्यलोपश्छा-
न्दसः । प्रमतिः मनज्ञाने किनि अनुदात्तोपदेशेत्यादिना अनुनासिकलोपः प्रकृष्टामतिर्यस्येति
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ऊषिषे दुवषवीजसन्ताने छान्दसेलिटि थासःसे वचिस्वपी-
त्यादिनासंप्रसारणपरपूर्वत्वे द्विर्भावह्लादिशेषौ क्वादिनियमादिद् ॥ ९ ॥

दशमोष्टकमाह—

त्वमग्नेप्रमतिस्त्वं पितासिनस्त्वं वयस्कृत्तवजामयोवयम् । संत्वारायः
शतिनःसंहस्त्रिणःसुवीरंयन्तिव्रतपामदाभ्य ॥ १० ॥ ३३ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रमतिः । त्वम् । पिता । असि । नः । त्वम् ।
वयःस्कृत् । तव । जामयः । वयम् । सम् । त्वा । रायः ।
शतिनः । सम् । सहस्त्रिणः । सुवीरम् । यन्ति । व्रतपाम् ।
अदाभ्य ॥ १० ॥ ३३ ॥

हेअग्ने त्वंप्रमतिः अस्मदनुग्रहरूपप्रकृष्टमतियुक्तोसि तथात्वंनोस्माकं पितापालकोसि
थात्वंवयस्कृत् आयुष्यप्रदोसि वयमनुष्ठातारस्तवजामयोबन्धवः हेअदाभ्य केनाप्यहिंस-
याग्ने सुवीरं शोभनपुरुषयुक्तं व्रतपां कर्मणःपालकं त्वात्वां शतिनःशतसंख्यायुक्ताः रायो-
नानि संयन्ति सम्यक्प्राप्नुवन्ति तथासहस्त्रिणः सहस्रसंख्याकाःरायः संयन्ति ॥ सुवीरं व-
वीरौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वेप्राप्ते वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अदाभ्य
भिःप्रकृत्यन्तरमस्तीतिकेचिदाहुः दग्नेश्चेतिवक्तव्यमितिण्यत् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेत्रयस्त्रिंशोवर्गः ॥ ३३ ॥

एकादशीष्टकमाह—

त्वमग्नेप्रथममायुमायवेदेवाअकृण्वन्नहुंपस्यविश्वपतिम् । इळांमह
ण्वन्मनुषस्यशासनीपितुर्यत्पुत्रोममकस्यजार्यते ॥ ११ ॥

त्वाम् । अग्ने । प्रथमम् । आयुम् । आयवे । देवाः । अकृण्वन् ।
नहुंपस्य । विश्वपतिम् । इळांम् । अकृण्वन् । मनुषस्य । शासनीम् ।
पितुः । यत् । पुत्रः । ममकस्य । जार्यते ॥ ११ ॥

हेअग्ने त्वां प्रथमंपुरा देवाः आयवेआयोर्मनुष्यरूपस्यनहुषस्यएतन्नामकराजविशेषस्य
 आयुंमनुष्यरूपं विश्वपतिंसेनापतिंअरुणवन्कृतवन्तः तथामनुष्यस्यमनोः ईळां एतन्नामधे-
 यांपूर्वींशासनींधर्मोपदेशकर्त्रीमरुणवन्कृतवन्तः तथाचतैत्तिरीयैरान्नायते—इडावैमानवीयज्ञा-
 नुकाशिन्यासीदिति^१ । वाजसनेयिनोप्येवमामनन्ति—प्रयाजानुयाजानांमध्येमामवकल्पयमया
 सर्वानवाप्स्यसिकामानितिसामनुमन्वशादितियत्तशादिति । यत्प्रयदाममकस्यमदीयस्यहिरण्यरू-
 पसंबन्धिनोयःपिताङ्गिरास्तस्यपितुःपुत्रोजायते तदानींहेअग्नेत्वमेवपुत्ररूपआसीरितिशेषः ॥
 आयवेषष्ठचर्थेचतुर्थीवक्तव्येतिचतुर्थी । नहुषस्य णहबन्धने नहिकलिहन्त्यर्तिलसिष्यउषस्
 वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । विश्वपतिं परादिश्छन्दसिबहुलमितिउत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मनुषस्य म-
 नेर्निदित्युषस् निच्वादाद्युदात्तत्वम् बाहुलकाद्बन्धभावः । शासनीं शिष्यतेअनयेतिशासनी क-
 णाधिकरणयोश्चेतित्युट् टिङ्गणत्रित्यादिनाडीप् लिट्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् । ममकस्य ममेदि-
 त्यर्थेतस्येदमित्यणि तवकममकावेकवचनेइत्यस्मच्छब्दस्यममकादेशः संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइ-
 तिवृद्धभावः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

त्वनोअग्नेतवदेवपायुभिर्मघोनोरक्षतन्वश्चवन्द्य । त्रातातोक्स्यतन
 येगवामस्यनिमेषंरक्षमाणस्तवव्रते ॥ १२ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । तव । देव । पायुःभिः । मघोनः । रक्ष । तन्वः ।
 च । वन्द्य । त्राता । तोक्स्य । तनये । गवाम् । असि ।
 अनिमेषम् । रक्षमाणः । तव । व्रते ॥ १२ ॥

हेवन्द्य वन्दनीयाम्नेदेव तवपायुभिस्त्वदीयैःपालनैःमघोनोधनयुक्तान्नेस्मान् रक्ष तथात-
 न्वश्च तनुःपुत्रदेहान्परि रक्ष तोकस्यास्मदीयस्यपुत्रस्ययस्तनयोस्मत्पौत्रादिस्तवव्रतेत्वदीयेकर्म-
 णि अनिमेषंनिरन्तरंरक्षमाणः सावधानोवर्ततेतस्मिन्त्यागावःसन्तितासांगवात्रातरक्षकोति
 ईदृशस्यतवास्मद्रक्षणेकिमुवक्तव्यमित्यर्थः ॥ मघोनः शसि श्वयुवमघोनामतद्धितइतिसम्प्रसारण-
 म् । तन्वः सुपांसुपोभवन्तीतिशसोजसादेशः पूर्वसवर्णदीर्घस्यदीर्घाजसिचेतिप्रतिषेधः उदात्त-
 स्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् शसि हि उदात्तयणोहल्पूर्वादिति विभक्त्युदात्तत्वं स्यात् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीष्टकमाह—

त्वमग्नेयज्यवेपायुरन्तरेनिषङ्गायचतुरक्षइध्यसे । योरातहव्यो
वृकायधायसेकीरेश्चिन्मन्त्रमनसावनोषितम् ॥ १३ ॥

त्वम् । अग्ने । यज्यवे । पायुः । अन्तरः । अनिषङ्गाय । चतुः
६अक्षः । इध्यसे । यः । रातइहव्यः । अवृकाय । धायसे ।
कीरेः । चित् । मन्त्रम् । मनसा । वनोषि । तम् ॥ १३ ॥

हेअग्ने त्वयज्यवेयज्योर्जमानस्यपायुःपालकः अन्तरःसमीपवर्तीसन् अनिषङ्गायरक्षो-
भरसंबद्धाययज्ञायचतुरक्षःदिक्चतुष्टयेपिइन्द्रियस्थानीयज्वालायुक्तः इध्यसेदीप्यसे अवृका-
गिहिसकायधायसेपोषकायतुभ्यंरातहव्योदत्तहविष्कोयोयजमानोस्ति कीरेश्चित् स्तोतुरेव सत-
तस्यसबन्धिनंमन्त्रंत्वदीयस्तोत्ररूपंमनसात्वदीयेनचित्तेनवनोषियाचसि ॥ यज्यवे यजिमनिशु-
शीत्यादिनायजतेर्युप्रत्ययः वृषादित्वादाद्युदात्तः । पायुः कृवापाजीत्यादिनाउणप्रत्ययः आतोयुक्-
ण्कृतोरितियुगागमः । अनिषङ्गाय षअसङ्गे नविद्यतेनिषङ्गोस्येतिबहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तर-
दान्तोदात्तत्वम् । चतुरक्षः चत्वार्यंक्षीणिज्वालारूपाण्यस्यासौचतुरक्षः बहुव्रीहौसक्थ्यक्षो-
तिसमासान्तःषच्प्रत्ययः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । धायसे वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसीत्यसुन्नि-
त्यनुवृत्तेरातोयुक्चिण्कृतोरितियुगागमः । कीरेः कृतसंशब्दने अस्माण्यन्तादचइरितीप्रत्यये
लोपेधातोस्त्यलोपश्छान्दसः । मन्त्रं मन्त्रिगुप्तभाषणे पचाद्यचि वृषादिषुपाठादाद्युदात्तत्वम् ।
तेषु वनोष्याचने तनादिकञ्भ्यउः प्रत्ययस्वरः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टकमाह—

त्वमग्रउरुशंसायवाघतेस्पाह्यरेकणःपरमवनोषितत् । आधस्य
चित्प्रमतिरुच्यसेपिताप्रपाकंशास्तिप्रदिशोविदुष्टरः ॥ १४ ॥

त्वम् । अग्ने । उरुशंसाय । वाघते । स्पाह्यम् । यत् । रेकणः ।
परमम् । वनोषि । तत् । आधस्य । चित् । प्रधमतिः । उच्यसे ।
पिता । प्र । पाकम् । शास्ति । प्र । दिशः । विदुःइतरः ॥ १४ ॥

१ सुवृक्षसुषोत्यादिनाकनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।

मृषस्तितिक्षायां अस्माणौ चङि गुणे प्राप्ते नित्यं छन्दसीति उपधा ऋकारस्य ऋकारादेशः णिलोप-
द्विर्भावहलादिशेषोरदत्वसन्वद्भावेत्वदीर्घत्वानि तिङ्ङितिङ्ङितिनिघातः । अगाम इण्गमौ इणो-
गालुडीतिगादेशः गातिस्थेति सित्चोलुक् अडागमउदात्तः । भूमिः भ्रमुअनवस्थाने भ्रमेः संप्रसा-
रणं चेतीनप्रत्ययः संप्रसारणे परपूर्वत्वं इगुपधात्किदित्यनुवृत्तेः कित्वाद्गुणप्रतिषेधः निच्वादाद्युदा-
त्तत्वम् ॥ १६ ॥

सप्तदशीमृचमाह—

मनुष्वदग्रे अङ्गिरस्वदङ्गिरोययातिवत्सदने पूर्ववच्छुचे । अच्छया ह्या
वह दैव्यं जनमासादय बर्हिषि यक्षि च प्रियम् ॥ १७ ॥

मनुष्वत् । अग्रे । अङ्गिरस्वत् । अङ्गिरः । ययातिः स्वत् । सदने ।

पूर्ववत् । शुचे । अच्छ । याहि । आ । वह । दैव्यम् ।

जनम् । आ । सादय । बर्हिषि । यक्षि । च । प्रियम् ॥ १७ ॥

हे शुचे शुद्धियुक्त अङ्गिरोङ्गनशीलहविरादानाय तत्र तत्र गमनशीलाग्रे अच्छ अभिमुख्येन
सदने देवयजनदेशे याहि गच्छ तत्र चत्वारो दृष्टान्ताः—मनुष्वत् यथामनुरनुष्ठानदेशे गच्छति अङ्गि-
रस्वत् यथा चाङ्गिरागच्छति ययातिवत् यथा ययातिर्नाम राजा गच्छति पूर्ववत् अन्ये च पूर्वपुरुषाय-
था गच्छन्ति यथामन्वादयो यज्ञे गच्छन्ति तद्वत् अथवा मन्वादीनां यज्ञे यथा त्वं गच्छसि तद्वत् गत्वा-
च दैव्यं देवतासमूहरूपं जनमावह अस्मिन्कर्मण्यानय आनीय च बर्हिषि आस्तीर्णे दर्भे आसादय ता-
न देवानुपवेशय उपवेश्य च प्रियमभीष्टं हविर्यक्षि च देहि ॥ मनुष्वत् तेन तुल्यमिति प्रथमार्थे वा तत्र
तस्येवेति षष्ठ्यर्थे वावतिः अयस्मयादित्वेन भत्वाद्वृत्वाद्यभावः प्रत्ययस्वरः एवमङ्गिरस्वदित्यादि-
षु । वह इत्येतत् तिङ्ङिति संहितायां दीर्घः । यक्षि लोटि बहुलं छन्दसीति शपोलुक् सेर्ह्यपि च्चेति हे-
भावश्छान्दसः षत्वकत्वे ॥ १७ ॥

साम्निचयने क्रतौ उषासं भरणीयायामिष्टावग्नेर्ब्रह्मण्वतः पुरोनुवाक्या एतेनाग्ने इत्येषा दर्श-
णमासाज्यामिष्टेति खण्डे—एतेनाग्नेर्ब्रह्मणा वा वृधस्व ब्रह्म च ते जातवेदो नमश्चेति सूत्रितम् ।

तामेतां सूक्तेष्टादशीमृचमाह—

एतेनाग्नेर्ब्रह्मणा वा वृधस्व शक्तीवो यत्तै च रुमा विदावा । उत प्रणेष्ट
भिवस्यो अस्मान्त्संनः सृजसु मत्यावाजवत्या ॥ १८ ॥ ३५ ॥

एतेन । अग्ने । ब्रह्मणा । वृद्धस्व । शक्ती । वा । यत् । ते ।

चक्रम । विदा । वा । उत । प्र । नेषि । अग्नि । वस्यः ।

अस्मान् । सम् । नः । सृज । सुमत्या । वाजं वत्या ॥ १८ ॥ ३५ ॥

हेअग्ने एतेनअस्मत्प्रयुक्तेनब्रह्मणामन्त्रेणवृद्धस्वअभिवृद्धोभव शक्तीवाविदावाअस्मदी-
यशक्त्यावास्मदीयज्ञानेनचतेतवयंस्तोत्रंचक्रम वयंकृतवन्तः एतेनब्रह्मणेतिपूर्वत्रान्वयः उतअपि
चअस्माननुष्ठातृनवस्यःवसुमत्तरत्वलक्षणंश्रेयः प्रणेषिप्रकर्षेणप्रापय नोस्मान् वाजवत्याप्रभूता-
न्नयुक्तयासुमत्याअनुष्ठानविषयया शोभनबुद्ध्यासंसृजसंयोजय । वृद्धस्व वृधुवृद्धौ लेट्यडागमः
बहुलंछन्दसीतिशपःशुः द्विर्भावहलादिशेषोरदत्वानि अभ्यासस्यसंहितायांदीर्घश्छान्दसः । श-
क्ती सुपांसुलुगितिर्तृतीयायाःपूर्वसवर्णंदीर्घत्वं किनोनिच्वादाद्युदात्तत्वम् । विदा सावेकाचइतितृ-
तीयायाउदात्तत्वम् । नेषि णीञ्प्रापणे बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् उपसर्गादसमासेइतिणत्वम् ।
सुमत्या मनकिञ्चित्यादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वंप्रथमाध्यायेप्रपञ्चितं उदात्तयणोह्लपूर्वादिति
विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १८ ॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेपञ्चविंशोवर्गः ॥ ३५ ॥

इन्द्रस्यनुवीर्याणीतिपञ्चदशर्चद्वितीयंसूक्तं आङ्गिरसोहिरण्यस्तूपरुषिस्त्रिष्टुप्छन्दः इ-
न्द्रोदेवता इन्द्रस्यपञ्चनेत्यनुक्रमणिका अग्निष्टोमेमाध्यंदिनसवने निष्केवल्यशस्त्रे इ-
न्द्रस्यनुवीर्याणीतिनिविद्धानीयंसूक्तं निष्केवल्यस्येतिखण्डेसूत्रितम्—इन्द्रस्यनुवीर्याणीत्येत-
स्मिन्नैर्द्रींनिविदंद्ध्यदिति । विषुवत्यपितस्मिन्शस्त्रेएतद्विनियुक्तं विषुवान्दिवाकीर्त्यइतिखण्डे
सूत्रितम्—इन्द्रस्यनुवीर्याणीत्येतस्मिन्नैर्द्रींनिविदंशस्त्रेति । महाव्रतेनिष्केवल्येपि एतदेवविनि-
युक्तं राथंतरोदक्षिणःपक्षइतिखण्डे—चतस्रः सतोःषड्वृहतीःकरोतीन्द्रस्यनुवीर्याणिप्रवोचमिति ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

इन्द्रस्यनुवीर्याणिप्रवोचंयानिचकारप्रथमानिवृज्जी । अहन्नहिम
न्पस्तंतर्दप्रवक्षणाअभिनत्पर्वतानाम् ॥ १ ॥

इन्द्रस्य । नु । वीर्याणि । प्र । वोचम् । यानि । चकार । प्रथ-
मानि । वृज्जी । अहन् । अहिम् । अनु । अपः । तर्द । प्र ।

वक्षणाः । अभिनत् । पर्वतानाम् ॥ १ ॥

वज्रीवज्रयुक्तइन्द्रः प्रथमानिपूर्वसिद्धानिमुख्यानिवीर्याणिपराक्रमयुक्तानिकर्माणिच-
कार तस्येन्द्रस्यतानिवीर्याणि नु क्षिप्रं ब्रवीमि कानिवीर्याणिइतितदुच्येत अहिमेघं अहनहत-
वान् तदेतदेकंवीर्यं अनुपश्चादपोजलानि ततर्द हिंसितवान् भूमौनिपातितवानित्यर्थः इदं द्विती-
यंवीर्यं पर्वतानांसंबन्धिनीर्वक्षणाः प्रवहणशीलानदीः प्राभिनत् भिन्नवान् कूलद्वयकर्षणेनप्र-
वाहितवानित्यर्थः इदंतृतीयंवीर्यं एवमुत्तरत्रापिदृष्टव्यम् ॥ वीर्याणि शूरवीरविक्रान्तौ
प्यन्तादचोयदितियत् णेरनिटीतिणिलोपः तित्स्वरितमितिस्वरितत्वं यतोनावइत्याद्युदात्तत्वं
नभवति आद्युदात्तत्वेहिसुशब्देनबहुवीहौ आद्युदात्तं ब्रूचूछन्दसीत्यनेनैवात्तरपदाद्युदा-
त्तत्वस्यसिद्धत्वात् वीरवीर्यौचेतिपुनस्तद्विधानमनर्थकंस्यात् अतोवगम्यते यतोनावइ-
त्याद्युदात्तत्वंवीरशब्देनप्रवर्ततइति अतःपरिशेषात्तित्स्वरितमितिप्रत्ययस्यस्वरितत्वमेव ।
बोचं अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योडितिचैरडादेशः बहुलंछन्दस्यमाङ्गयोगेपीत्यङभावः चकार ण-
लि लित्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगादनिघातः । अहन् लङि इतश्चेतीकारलोपेह
लङ्याङ्यइतितकारलोपः । अहिं आङ्पूर्वाद्धन्तेराडि भ्रिहनिभ्यांह्रस्वश्चेतीणप्रत्ययः आङो-
ह्रस्वत्वंच चशब्देनवेञोडित् समानेख्यश्चोदात्तइतिडित्त्वं पूर्वपदान्तोदात्तत्वंचानुकृत्यते तत-
ष्टिलोपेपूर्वपदस्योदात्तत्वम् । ततर्द उत्तदिर्हिंसानादरयोः तिङ्ङुतिङङितिनिघातः । वक्षणाः
वक्षरोषे क्रुधमण्डार्थेभ्यश्चेतियुच् तित्स्वरंवाधित्वाव्यत्ययेनप्रत्ययस्वरः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

अहन्अहिंपर्वतेशिश्रियाणंत्वष्टास्मैवज्रंस्वर्यंततक्ष । वाश्राङ्धेन
वःस्यन्दमानाअजःसमुद्रमवजग्मुरापः ॥ २ ॥

अहन् । अहिम् । पर्वते । शिश्रियाणम् । त्वष्टा । अस्मै ।
वज्रम् । स्वर्यम् । ततक्ष । वाश्राःङ्धेनवः । स्यन्दमानाः ।
अजः । समुद्रम् । अव । जग्मुः । आपः ॥ २ ॥

पर्वतेशिश्रियाणंआश्रितंअहिमेघंअहनहतवान् अस्माइन्द्रायस्वर्यंसुष्ठुरेणीयंयद्वाशब्दनी-
यंस्तुत्यं त्वष्टाविश्वकर्मा वज्रंततक्षतनूकृतवान् तेनवज्रेणमेघेभिन्नेसतिस्यन्दमानाः प्रसवणयु-
क्ताआपः समुद्रमजःसम्यगवजग्मुःप्राप्ताः तत्रदृष्टान्तः—वाश्रावत्सानप्रतिहंभारवोपेताधेनवइव
यथाधेनवःसहसावत्सगृहेगच्छन्तिद्वत् ॥ शिश्रियाणं शिञ्सेवायां लिटःकानच् द्विर्भावह्लादि-

शेषेयजोदेशाः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । स्वर्थं ऋगतौ अस्मात्सुपूर्वात्ऋहलोर्ण्यदितिण्यत् संज्ञा-
पूर्वकोविधिरनित्यइतिवृद्धभावः यद्वा स्वृशब्दोपतापयोरित्यस्मात् णिति पूर्ववद्वृद्धभावः ति-
त्स्वरितमितिस्वरितत्वम् । वाश्यन्तइतिवाश्राः वाश्रृशब्दे स्फायितश्चीत्यादिनारक् । जग्मुः उ-
सिगमहनेत्युपधालोपः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

वृषायमाणोवृणीतसोमं त्रिकद्रुकेष्वपिवत्सुतस्य^१ । आसायकंमघ
वादत्तवज्रमहं ज्ञेनंप्रथमजामहीनाम् ॥ ३ ॥

वृषइयमाणः । अवृणीत । सोमम् । त्रिकद्रुकेषु । अपिवत् ।
सुतस्य^१ । आ । सायकम् । मघइवा । अदत्त । वज्रम् । अहंन् ।
एनम् । प्रथमजाम् । अहीनाम् ॥ ३ ॥

वृषायमाणः वृषइवाचरन्निभ्रः सोममवृणीतवृतवान् त्रिकद्रुकेषुज्योतिर्गौरायुरित्येत-
न्नामकास्त्रयोयागास्त्रिकद्रुकाउच्यन्ते तेषुसुतस्याभिषुतस्यसोमस्यांशमपिवत्पीतवान् मघवाधन-
वानिन्द्रः सायकंबन्धकंवज्रं आदत्तस्वीकृतवान् तेनवज्रेणाहीनामेवानांमध्येप्रथमजांप्रथ-
मोत्पन्नमेवंअहनहतवान् ॥ वृषायमाणः वृषइवाचरन् कर्तुःक्यइसलोपश्चेतिक्यइ अकृत्सार्वाधा-
तुकयोरितिदीर्घः अद्रुपदेशाद्धातोर्न्तोदात्तत्वे क्यङन्ताद्धातोर्न्तोदात्तत्वम् । सायकं षिञ्बन्धने
सिनोतीतिसायकः ण्वुल् लिट्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् । प्रथमजां प्रथमंजायतइतिप्रथमजाः जनस-
नत्वनक्रमगमोविट् विट्ठनोरित्यात्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

यदिन्द्राहंप्रथमजामहीनामान्मायिनाममिनाःप्रोतमायाः ।
आत्सूर्यंजनयन्द्यामुषासंतादीन्नाशत्रुंनकिलाविवित्से ॥ ४ ॥
यत् । इन्द्र । अहंन् । प्रथमजाम् । अहीनाम् । आत् ।
मायिनाम् । अमिनाः । प्र । उत । मायाः । आत् । सूर्यम् ।
जनयन् । द्याम् । उषसम् । तादीन्ना । शत्रुम् । न । किल ।
विवित्से ॥ ४ ॥

उतअपिच हेइन्द्र यतयदाअहीनामेधानांमध्येप्रथमजाप्रथमोत्पन्नमेघंअहन् हतवानसि
 आतत्तदनन्तरं मायिनांमायोपेतानामसुराणांसंबन्धिनीर्मायाःप्रामिनाः प्रकर्षेणनाशितवानसि
 अनन्तरंसूर्यमुषसं उषःकालंघामाकाशंचजनयन्नुत्पादयन्नावरकमेघनिवारणेनप्रकाशयन्वर्त-
 से तादीन्नातदानीं आवरकान्धकाराभावाच्छत्रुंघातकंवैरिणानंविवित्सेकिल त्वंनलब्धवान्
 खलु॥ अहन् हन्तेर्लङिहल्ङ्याञ्यइतिसिलोपः अडागमउदात्तः यद्धृत्तयोगादनिघातः । मायि-
 नां मायाशब्दस्यब्रीह्यादिषुपाठावब्रीह्यादिभ्यश्चेतिमत्वर्थीयइनिः । अमिनाः मीर्ऒहिंसायां क्रै-
 यादिकः मीनतेर्निगमेइतिह्रस्वत्वम् । तादीन्ना तदानीमित्यस्यपृषोदरादिवाद्गुणविपर्ययः । कि-
 ल निपातस्यचेतिदीर्घत्वम् । विवित्से विदृलाभे कादिनियमात्पाठइद्व्यत्ययेननभवति ॥४॥

पञ्चमीष्टचमाह—

अहंन्वृत्रं वृत्रतरं व्यंसमिन्द्रो वज्रेण महता वधेन । स्कन्धांसी
 वकुलिशेनाविवृक्णाहिः शयत उपपृक् पृथिव्याः ॥ ५ ॥ ३६ ॥

अहंन् । वृत्रम् । वृत्रतरम् । वि३अंसम् । इन्द्रः । वज्रेण ।
 महता । वधेन । स्कन्धांसि३इव । कुलिशेन । वि३वृक्णा ।
 अहिः । शयते । उप३पृक् । पृथिव्याः ॥ ५ ॥ ३६ ॥

अयमिन्द्रोवज्रेणसंपादितोयोमहान्वधः तेनवज्रेण वृत्रतरंअतिशयेनलोकानामावरकम-
 न्धकाररूपं यद्वा वृत्रैरावरणैः सर्वानशत्रून् तरति तंवृत्रमेतन्नामकमसुरं व्यंसं विगतांसंछि-
 न्नबाहुयथाभवतितथाअहन्हतवान् अंसच्छेदेदृष्टान्तः—कुलिशेनकुठारेण विवृक्णाविशेषतः
 छिन्नानिस्कन्धांसीवयथावृक्षस्कन्धाश्छिन्नाभवन्तितद्वत्तथासति अहिर्वृत्रः पृथिव्याउपरिप-
 पृक्सामीप्येनसंपृक्कःशयतेशयनंकरोति छिन्नकाष्ठवद्भूमौपततीत्यर्थः ॥ वृत्रतरं वृत्तवर्तने स्था-
 यितश्चीत्यादिनाभावे रक्प्रत्ययान्तोवृत्रशब्दः वृत्रेणावरणेनसर्वतरतीतिवृत्रतरः तरतेः पचाद्य-
 च् परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं तरंितुव्यत्ययेन । व्यंसं बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृ-
 तिस्वरितत्वे उदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् । वधेन हनश्चवधइतिभावेअप् तत्सन्निभो-
 नभतोर्वधोदेशः सचान्तोदात्तः अन्त्यस्याकारस्य अतोलोपइतिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेणप्र-
 त्ययस्योदात्तत्वम् । विवृक्णा ओवश्चूछेदने कर्मणिनिष्ठा यस्यविभाषेतीदृप्रतिषेधः ओदितश्चे-
 तिपरत्वाग्निष्ठानत्वं ततोवश्चभ्रस्जेतिषत्वेप्राप्तेनिष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेद्विधिषुसिद्धोवकव्यइति
 नन्वस्यसिद्धत्वेन झल्परत्वाभावात्षत्वंनभवति कुत्वतुकर्तव्येतदसिद्धमेवेति चोःकुरितिकुत्वं

शेच्छन्दसिबहुलमिति शैलोपः गतिरनन्तरइति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । शयते बहुलं छन्दसीति
शेः परस्य शपो लुगभावः । पृथिव्याः उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीयेष्टकं शिवोऽर्गः ॥ ३६ ॥

पृष्ठीष्टकमाह—

अयोद्धेव दुर्मद आहि जुह्वेर्महावीरं तु विवाधमृजीषम् । नातारीदस्य
समृतिवधानां सरुजानां पिपिषे इन्द्रं शत्रुः ॥ ६ ॥

अयोद्धा इव । दुःमदः । आ । हि । जुह्वे । महावीरम् ।

तुविवाधम् । ऋजीषम् । न । अतारीत् । अस्य । समः कृतिम् ।

वधानाम् । सम् । रुजानां । पिपिषे । इन्द्रं शत्रुः ॥ ६ ॥

दुर्मदो दुष्टमदोऽपेतो हर्षयुक्तो वृत्रः । अयोद्धेव योद्धरहित इव इन्द्रं आजुह्वेहि आहूतवान् खलु
कीदृशं इन्द्रं महावीरं गुणैर्महान् भूत्वा शौर्योपेतं तु विवाधं बहूनां बाधकं ऋजीषं शत्रूणामपार्जकं
अस्येदृशस्येन्द्रस्य संबन्धिनो येशु वधाः सन्ति तेषां वधानां समृत्तिं सङ्गमनातारीत् पूर्वोक्तो दुर्मदः
तरीतुं नाशकरोत् इन्द्रशत्रुः इन्द्रः शत्रुर्धातको यस्य वृत्रस्य तादृशो वृत्रः इन्द्रेण हतो न दीषु पतितः स-
रुजानाः नदीः संपिपिषे सम्यक्पिष्टवान् सर्वान् लोकानां वृण्वतो वृत्रदेहस्य पातेन नदीनां कूला-
नितत्रत्यं पाषाणादिकं च चूर्णीभूतमित्यर्थः ॥ अयोद्धा इव न विद्यते योद्धास्येति ब्रह्महीनञ्ज-
स्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं समासान्तविधेरनित्यत्वान्नद्युतश्चेतिकबभावः । जुह्वे ह्वेन्स्पर्धायां
राधेच अभ्यस्तस्य चेतिसंप्रसारणं उवडादेशाभावश्छान्दसः यद्वा छन्दस्युभयथेति सार्वधा-
तुकसंज्ञायां हुश्रुवोः सार्वधातुकइति यणदेशः अत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषालक्ष्यानुरोधाना-
श्रीयते इतरथा हि आजुह्वान इत्यादिषु यणदेशो न स्यात् नचैवं सति सातथे हुवेवामित्यादावपि तथा
स्यादिति वाच्यं अनेका चूत्वाभावात् अनेका च इति हितवानुवर्तते प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं हि चे-
ति निघातप्रतिषेधः । महावीरं महान् आसौ वीरश्च महावीरः आन्महतइति आत्वम् । तुविवाधं
बाधुर्विलोडने तुवीन् प्रभूतान् बाधते इति तुविवाधः पचाद्यच् छुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । समृ-
ते तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । रुजानाः रुजो भङ्गे रुजन्ति कूलानीति रुजानानद्यः रुजाना-
द्यो भवन्ति रुजन्ति कूलानीति यास्कः । व्यत्ययेन शानच् तुदादिभ्यः शः नुमभावश्छान्दसः अदुप-

१ ऋजीषं अर्जं ऋजं चेति ईषन् अर्श आद्यच् यत्सोमस्य पूयमानस्यातिरिच्येत इति शेषं तद्वा ॥

२ नि० ६. ४. ।

देशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेविकरणस्वरः । पिपिषे पिषृसंचूर्णने व्यत्ययेनलिट् । दन्शशुः
बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टचमाह—

अपादहस्तोअपृतन्यदिन्द्रमास्यवज्रमधिसानौजघान । वृष्णोव
धिःप्रतिमानंबुभूषन्पुरुत्रावृत्रोअशयद्व्यस्तः ॥ ७ ॥

अपात् । अहस्तः । अपृतन्यत् । इन्द्रम् । आ । अस्य । वज्रम् ।

अधि । सानौ । जघान । वृष्णः । वधिः । प्रतिमानम् ।

बुभूषन् । पुरुत्रा । वृत्रः । अशयत् । विद्वस्तः ॥ ७ ॥

अपात् वज्रेणछिन्नत्वात्पादरहितः अहस्तःहस्तरहितोविप्रः इन्द्रमुद्दिश्यअपृतन्यत्पृतनां
युद्धमैच्छत् द्वेषाधिक्येनबहुधाविद्धोपियुद्धंनपरित्यक्तवानित्यर्थःअस्यहस्तपादहीनस्यवृषस्य
सानौपर्वतसानुसदृशेगौदस्कन्धेअधिरपरिवज्रं आजघान इन्द्राभिमुख्येनप्रक्षिपवान् अश-
क्तस्यापियुद्धेच्छायांहृष्टान्तः—वधिः छिन्नमुष्कःपुरुषः वृष्णोरेतःसेचनसमर्थस्य पुरुषान्तर-
स्यप्रतिमानंसादृश्यंबुभूषन् प्राप्नुमिच्छन् यथानशक्रोतितद्द्वयमितिशेषः सवृत्रः पुरु-
त्राबहुष्ववयवेषुव्यस्तः विविधंक्षिप्तः ताडितःसन् अशयत् भूमौपतितवान् ॥ अपात् बहुव्रीहौ
पादशब्दस्यान्त्यलोपश्छान्दसः । अहस्तः बहुव्रीहौनञ्सुब्ब्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अपृ-
तन्यत् सुप्रआत्मनःक्यच् कव्यध्वरपृतनस्येत्यन्त्यलोपः । बुभूषन् सनिग्रहगुहोश्चेतीदृप्रतिषेधः ।
पुरुत्रा देवमनुष्यपुरुषपुरुषमत्येभ्योद्वितीयासप्तम्योर्बहुलमितिसप्तम्यर्थेत्वाप्रत्ययः । अशय
व्यत्ययेनपरस्मैपदं बहुलंछन्दसोतिशपोलुगभावः । व्यस्तः असुक्षेपणेइत्यस्मात् कर्मणिक
यस्यविभाषेतीदृप्रतिषेधः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यणद
तिपरस्यानुदात्तस्यस्वरितत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

नदंनभिन्नममुयाशयानंमनोरुहाणाअतियन्त्यापः । याश्चिह्नृत्रो
महिनापर्यतिष्ठत्तासामहिःपत्सुतःशीर्बभूव ॥ ८ ॥

नदम् । न । भिन्नम् । अमुया । शयानम् । मनः । रुहाणाः ।

अति । यन्ति । आपः । याः । चित् । वृत्रः । महिना ।

परिद्व्यतिष्ठत् । तासाम् । अहिः । पत्सुतःइशीः । बभूव ॥ ८ ॥

अमुया अमुष्यां पृथिव्यां शयानं पतितं मृतं वृत्रं आपोजलानि अतियन्ति अतिक्रम्य गच्छन्ति तत्र दृष्टान्तः—भिन्नं बहुधा भिन्नकूलं न दनं सिन्धुमिव यथा वृष्टिकाले प्रभूता आपो नद्याः कूलं भित्त्वातिक्रम्य गच्छन्ति तद्वत् कीदृश्य आपः मनोरुहाणाः नृणां चित्तमारोहन्त्यः पुरा वृत्रे जीवति सति तेन निरुद्धा मेव स्थिता आपो भूमौ वृष्टान भवन्ति तदानीं नृणां मनः खिद्यते मृते तु वृत्रे निरोधरहिता आपो वृत्रशरीरमुल्लंघ्य प्रवहन्ति तदा वृष्टिलाभेन मनुष्यास्तुष्यन्तीत्यर्थः तदेतदुत्तरार्धेन स्पष्टीक्रियते—वृत्रो जीव न दशायां महिना स्वकीयेन महिना याश्चित् या एव मेघगता आपः पर्यतिष्ठत् परिवृत्य स्थितवान् अहिर्वृत्रो मेघः तासामपां पत्सुतः शीः पादस्याधः शयानो बभूव यद्यप्यपां पादो नास्ति तथाप्यन्निर्वृत्रस्याभिलङ्घितत्वात् पादस्याधः शयनमुपपद्यते ॥ भिन्नं रदाभ्यां निष्ठातो न इति नत्वम् । अमुया सुपांसु लुगितिसप्तम्या या जादेशः । शयानं शीङः सार्वधातुके इति गुणः धातोर्ङिच्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । रुहाणाः रुहवीजजन्मनि प्रादुर्भावे च व्यत्ययेन शानच् कर्तरि शपिप्राप्ते व्यत्ययेन शः अनित्यमागमशासनमिति वचनान्मुगभावः अदुपदेशाल्लसार्वधातुका नुदात्तत्वे विकरणस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेन धातुस्वरः । महिना महपूजायां इन्सर्वधातुभ्य इतीन्प्रत्ययः व्यत्ययेन विभक्तेरुदात्तत्वम् यद्वा महिना महिन्ना महच्छब्दस्य पृथ्वादिपुपाठात् तस्य भाव इत्यस्मिन्नर्थे पृथ्वादिक्यङ्मनि ज्वेतिङ्मनि च प्रत्ययः ऐरिति टिलोपः चित् इत्यन्तोदात्तत्वम् तृतीयैकवचने अल्लोपे सति उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वं मकारलोपश्छान्दसः । पत्सुतः शीः पादस्याधः शेत इति पत्सुतः शीः क्तिप्चेति क्तिप् तसि पङ्क्तिर्यादिना पादशब्दस्य पदादेशः शस्प्रभृतिष्विति प्रभृतिशब्दः प्रकारवचने इति शलादोऽणोऽत्यत्रापि दोषन्नादेशो भवतीत्युक्तत्वात् मध्ये सुइति शब्दोपजनश्छान्दसः यद्वा पादशब्दस्य सप्तमीतद्वचने पदादेशोऽस्ते इतराभ्योऽपि दृश्यन्त इति सप्तम्यर्थे तसि लुगभावश्छान्दसः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

नीचावया अभवद्दृत्रपुत्रेन्द्रो अस्या अववर्धर्जभार । उत्तरासूरधरः
पुत्रासीद्दानुः शये सहवत्सानधेनुः ॥ ९ ॥

नीचावयाः । अववत् । दृत्रपुत्रा । इन्द्रः । अस्याः । अव ।

वर्धः । जभार । उत्तरा । सूरः । अधरः । पुत्रः । आसीत् ।

दानुः । शये । सहवत्सा । न । धेनुः ॥ ९ ॥

वृत्रपुत्रा वृत्रःपुत्रोयस्याः मातुः सेयमाता वृत्रपुत्रा नीचावयाः न्यग्भावं प्राप्ताहताभक्तं
पुत्रं महाराद्रक्षितुं पुत्रदेहस्योपरि तिरश्चीपतितवतीत्यर्थः तदानीमयमिन्द्रः अस्यामातुःअव
अधोभागे वृत्रस्योपरिवधं हननसाधनमायुधंजभार प्रहृतवान् तदानीं सूर्माता उत्तराउपरिस्थि-
तासीत् पुत्रस्तु अधोभागस्थितआसीत् साचदानुर्दानवीवृत्रमाता शये मृता शयनंकृतवती तत्र
दृष्टान्तः—धेनुर्लोकप्रसिद्धागौः सहवत्सान यथावत्ससहिताशयनंकरोतितद्वत् ॥ नीचावयाः
वेतिखादतीतिवयोबाहुः औणादिकोसिप्रत्ययः न्यश्चौवयसौयस्याःसानोचावयाः न्यश्च-
शब्दादुत्तरस्याविभक्तेः सुपांसुपोभवन्तीति तृतीयैकवचनादेशः अचइत्यकारलोपेचाविति
दीर्घत्वं अश्चेच्छन्दस्यसर्वनामस्थानमितितस्योदात्तत्वं समासेलुगभावश्छान्दसः बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा नीचौनिरुद्धौ वयसौयस्याःसा पूर्वपदस्यदीर्घश्छान्दसः । वधः ह-
न्यते अनेनेतिवधः असुनिहन्तेर्वधादेशः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । जभार ह्यग्रहोर्भइतिभावम् । सः
षूङ्प्राणिगर्भविमोचने सूते गर्भविमुञ्चतीति सूर्माता क्लिपचेतिक्लिप् । दानुः दोःअवखण्डने दाभ-
भ्यानुः । शये लटि लोपस्तआत्मनेपदेष्वितिलोपः शीङःज्ञावैधातुकेइतिगुणे अयादेशः ॥ ९ ॥

दशमीष्टचमाह—

अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानांकाष्ठानांमध्येनिहितंशरीरम् । वृत्रस्यनि
ण्यंविचरन्त्यापोदीर्घतमआशयदिन्द्रशत्रुः ॥ १० ॥ ३७ ॥

अतिष्ठन्तीनाम् । अनिवेशनानाम् । काष्ठानाम् । मध्ये । निहितम् ।

शरीरम् । वृत्रस्य । निण्यम् । वि । चरन्ति । आपः । दीर्घम् ।

तमः । आ । अशयत् । इन्द्रशत्रुः ॥ १० ॥ ३७ ॥

वृत्रस्यशरीरमापोविचरन्ति विशेषेणापर्याक्रम्यप्रवहन्ति कीदृशं शरीरं निण्यं निर्नाम-
धेयं अप्सुमग्नत्वेनगूढत्वात्तदीयंनामनकेनापिज्ञायते एतदेवस्पष्टीक्रियते—काष्ठानामपामध्ये
निहितं निक्षिप्तं कीदृशानांकाष्ठानां अतिष्ठन्तीनां स्थितिरहितानां अनिवेशनानां उपवेशन-
हितानां प्रवहणस्वभावत्वादेतासामनुष्यवन्नकापिस्थितिःसंभवति इन्द्रशत्रुः वृत्रोत्तम-
ध्येशरीरेप्रक्षिप्तेसति दीर्घतमोदीर्घनिद्रात्मकं मरणं यथाभवतितथा आशयत् सर्वतःशतित-
वाम् ॥ अतिष्ठन्तीनां अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अनिवेशनानां निविशन्त्यस्मिन्नितिनि-
वेशनस्थानं करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणेत्युट् तद्रहितानां बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्त-
रपदान्तोदात्तत्वम् । कान्त्वास्थिताःकाष्ठाः पृषोदरादिः । निहितं गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृ-
तिस्वरत्वं अत्रयास्कः—अतिष्ठन्तीनामनिविशमानानामित्यस्थावराणांकाष्ठानामध्येनिहितं

शरीरं मेघः शरीरं शरीरं शृणोतेः शत्रोतेर्वावृत्रस्य निण्यं निर्णामं विचरन्ति विजानन्त्याप इति दीर्घा घ-
तेस्तमस्तनोतेराशयदाशेतेरिन्द्रशत्रुरिन्द्रोस्यशमयितावाशातयितावातस्मादिन्द्रशत्रुस्तत्कोवृत्रोमे-
घ इति नैरुकास्वाष्ट्रोसुर इत्यैतिहासिका इति ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तत्रिंशोऽवर्गः ॥ ३७ ॥

एकादशी मृचमाह—

दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः पणिनेवगावः । अपांबिलं
मपि हितं यदासीत् वृत्रं जघन्वा अपतद्द्वार ॥ ११ ॥

दासपत्नीः । अहिगोपाः । अतिष्ठन् । निरुद्धाः । आपः ।

पणिना इव । गावः । अपाम् । बिलम् । अपि हितम् । यत् ।

आसीत् । वृत्रम् । जघन्वान् । अपः । तत् । ववार ॥ ११ ॥

दासपत्नीः दासो विश्वोपक्षयहेतुर्वृत्रः पतिः स्वामीयासामपांताः दासपत्नीः अतएवाहिगो-
पा अहिर्वृत्रो गोपारक्षको यासां ताः गोपनां नाम स्वच्छन्देन यथानुप्रवहन्ति तथा निरोधनं एतदेव स्पष्टी-
क्रियते—आपो निरुद्धा अतिष्ठन्ति तत्र दृष्टान्तः—पणिनेवगावः पणिनामकोसुरः गा अपहृत्य बिले
स्थापयित्वा तद्विलद्वारमाच्छाद्य यथानिरुद्धांस्तथेत्यर्थः अपां यद्विलं प्रवहणद्वारं अपि हितं वृत्रे-
ण निरुद्धमासीत् तद्विलं प्रवहणद्वारं वृत्रं जघन्वान् हतवानिन्द्रः अपववार अपवृत्तमकरोत् वृत्रकृ-
तमपां निरोधं परिहृतवान् अत्र यास्कः—दासपत्नीर्दासाधिपत्न्यो दासो दस्यते रूपदासयतिकर्माण्य-
हिगोपा अतिष्ठन् हिना गुप्ता अहिरयनादेत्यन्तरिक्षेऽयमपीतरोहिरेतस्मादेव निर्हंसितो पसर्ग आह-
न्तीति निरुद्धा आपः पणिनेवगावः पणिर्वणिगुभवति पणिः पणनाद्वणिक्पण्यं नेनेक्ति अपांबिलं मपि-
हितं यदासीत् बिलं भरं भवति विभर्ते वृत्रं जघ्नवानपववारतद्द्वारो वृत्रोतेर्वावर्ततेर्वावर्धतेर्वायद्वृत्रो-
तद्द्वारस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते यदवर्तत तद्द्वारस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते यदवर्धत तद्द्वारस्य वृत्रत्वमिति-
वेज्ञायत इति ॥ दासपत्नीः दस्युपक्षये दासयंतीति दासो वृत्रः पचाद्यच् चित इत्यन्तोदात्तत्वम्
दासः पतिर्यासां विभाषासपूर्वस्येति डीप् तत्सन्धियोगेन इकारस्य नकारः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं यद्वा दासस्य पालयिष्यः पत्यावैश्वर्ये इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अहिगोपाः गुपूरक्षणे
गोपायतीति गोपाः आयादय आर्धधातुके वेत्यायः प्रत्ययः ततः क्तिप् अतो लोपः वेरपृक्तलोपाद्वलि-
लोपो बलीयानिति पूर्वैयकारलोपः नचाचः परस्मिन्निति अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वं नपदान्तद्विर्वचने-

तिप्रतिषेधात् अहिर्गोपायासां पूर्ववत्स्वरः । निरुद्धाः रुधिरावरणे स्रष्टथोर्धोऽधइतिनिष्ठा-
कारस्यधकारः गतिरनन्तरइतिगतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । जघन्वान् हन्तेर्लिटः कसुः अस्यासाच्चेत्यस्या-
सादुत्तरस्यहकारस्यकुत्वम् । कादिनियमप्राप्तस्येटोविभाषागमहनेत्यादिनाविकल्पविधानाद्भावः
संहितायां नकारस्यरुत्वानुनासिकावुक्तौ ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

अश्व्योवारोऽभवस्तदिन्द्रसृकेयत्वाप्रत्यहन्देवएकः । अजयोगा
अजयः शूरसोममवासृजः सर्तवेसप्तसिन्धून् ॥ १२ ॥

अश्व्यः । वारः । अभवः । तत् । इन्द्र । सृके । यत् । त्वा ।
प्रतिहहन् । देवः । एकः । अजयः । गाः । अजयः । शूर ।
सोमम् । अवं । असृजः । सर्तवे । सप्त । सिन्धून् ॥ १२ ॥

सृकेवज्रे सृकः वृकइतिवज्रनामसुपठितत्वात् देवोर्दीप्यमानः सर्वायुधकुशलः एकः अ-
द्वितीयोवृत्रः यद्यदात्वात्वांप्रत्यहन् प्रतिकूलत्वेनप्रहतवान् तत्तदानीत्वं अश्व्योवारः अश्वसं-
बन्धीवालोभवः यथाअश्वस्यवालोऽनायासेनमक्षिकादीनिवारयतितद्वृत्रमगणयित्वा नि-
राकृतवानित्यर्थः किंच गाः पणिनापहतास्त्वमजयः जितवानहेशूरशौर्ययुक्तेन्द्र सोममजयो-
जितवान् तथाचतैत्तिरीयाः त्वष्टाहतपुत्रइत्यस्मिन्नुपाख्यानेसमामनन्ति—सयज्ञवेशसंकृत्वाप्रा-
सहासोममपिबदिति । सप्तसिन्धून् इमंमेगैङ्गाइत्यस्यामृच्याम्रातागङ्गाद्याः सप्तसंख्याकानदीः
सर्तवेसर्तुप्रवाहरूपेणगन्तुं अवासृजः त्यक्तवान् वृत्रकृतं प्रवाहनिरोधं निराकृतवानित्यर्थः । अ-
श्व्यः अश्वेभवः भवेत्तुन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् वारयतिदंशमशकानितिवाः
पचाद्यच् कपिलकादित्वात्लत्वविकल्पः वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । प्रत्यहन् यद्वृत्तानिभ्य-
मितिनिघातप्रतिषेधः तिङ्चोदात्तवतीतिगतेरनुदात्तत्वम् । अजयः गाः इत्यस्यवाक्यान्तः
गतत्वात् तदपेक्षयास्यतिङ्ङितिनिघातोऽभवति समानवाक्येनिघातयुष्मदस्मदादेशावक-
व्याइतिवचनात् । सर्तवे तुमर्थेसेसेनितितवेनप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

नास्मैविद्युन्नतन्यतुःसिषेधनयामिहमकिरद्भ्रादुर्निच । इन्द्रश्चयद्यु-
धातेअहिश्चोतापरीभ्योमघवोविजिग्ये ॥ १३ ॥

१ सृके सृवभूशुषिभुषिभ्यः कक् । २ तै० सं. २. ४. १२. । ३ ऋ० सं० ८. ३. ६.

न । अस्मै । विद्युत् । न । तन्यतुः । सिसेध । न । याम् । मिहम् ।

अकिरत् । ह्रादुनिम् । च । इन्द्रः । च । यत् । युयुधाते इति ।

अहिः । च । उत । अपरीभ्यः । मघवा । वि । जिग्ये ॥ १३ ॥

इन्द्रनिषेद्धुवृत्रोयानविद्युदादीनमाययानिर्मितवान्ते सर्वेप्येननिषेद्धुमशक्ताः सोयमर्थो-
नेनमन्त्रेणोच्यते अस्मैद्वाथनिर्मिताविद्युत्तनसिषेधइन्द्रंनप्राप्नोत् तथा तन्यतुः गर्जनंयामिहं
सेचनंयावृष्टिअकिरत्वृत्रोविक्षिप्तवानसापिवृष्टिर्नसिषेध ह्रादुर्निचअशनिमपि यांवृत्रःप्रयुक्तवान्
सापिनसिषेध इन्द्रश्चाहिश्च इन्द्रवृत्रावुभावपियद्यदायुयुधातेयुद्धंकृतवन्तौतदानींविद्युदादयोऽनप्रा-
प्ताइतिपूर्वज्ञानवयः उतअपिच मघवाधनवानिन्द्रः अपरीभ्यःअपराभ्यःअन्यासामपिवृत्रनिर्मिता-
नांमायानांसकाशाद्विजिग्येविशेषेणजितवान् ॥ सिषेध पिधुगत्यां । मिहं मिहसेचने मेहतिसिञ्च-
तीतिमित्त्वृष्टिः किप्चेतिकिप् । अकिरत् कृविक्षेपे तुदादिभ्यःशः ऋतइच्छातोरितीत्वं अडागम-
उदात्तः यद्धृत्तयोगादनिघातः । युयुधाते युधसंप्रहारे लिटिप्रत्ययस्वरः । जिग्ये सन्लिटोर्जेरि-
त्यभ्यासादुत्तरस्यजकारस्यकुत्वम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

अहेयातारं कमपश्य इन्द्र हृदि यत्ते जघ्नुषो भीरगच्छत् । नवचयन्वतिं
सर्वन्तीः श्येनो न भीतो अतरो रजांसि ॥ १४ ॥

अहेः । यातारम् । कम् । अपश्यः । इन्द्र । हृदि । यत् । ते ।

जघ्नुषः । भीः । अगच्छत् । नव । च । यत् । नवतिम् । च ।

सर्वन्तीः । श्येनः । न । भीतः । अतरोः । रजांसि ॥ १४ ॥

हेइन्द्र जघ्नुषोवृत्रंहतवतःतव हृदिचित्तेयवदिभीरगच्छत् नहतवानस्मीतिबुद्ध्याभयंप्रा-
मुयात् तर्हिअहेवृत्रस्ययातारंहन्तारं कमपश्यः त्वत्तोऽन्यंकंपुरुषंहृष्टवानसि तादृशस्यपुरुषान्तरस्या-
भावात् माभूत्तवभयमित्यर्थः यद्यस्मात्कारणात्त्वंनवच नवतिंच सर्वन्तीः एकोनशतसंख्याकाः
प्रवहन्तीर्नदीःमाप्यरजांसितत्रत्यान्युदकानिअतरोः तीर्णवानसि तत्रदृष्टान्तः—श्येनो न श्येननाम-
कोवलवानपक्षीव दूरगमनात्तवभयमासीदितिगम्यते तद्भयंमाभूदित्यभिप्रायः तच्चदूरगमनं ब्राह्म-
णेसमाभ्रातं—इन्द्रोवृत्रंहत्वानास्तृषीतिमन्यमानःपराःपरावतोगच्छदिति । तैत्तिरीयाश्वामनन्ति-
इन्द्रोवृत्रंहत्वापरांपरावतमगच्छदपाराधमितिमन्यमानइति ॥ हृदि षट्त्रित्यादिनाहृदयशब्दस्य

१ ऋतन्यज्जीत्यादिनातनोतेर्यतुच् । २ श्येनः शास्त्र्याहृविभ्यङ्गनच् ।

३ ए० ब्रा० ३. १५. । ४ तै० सं. २. ५. ३. ।

हृदादेशः ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । जघ्नुषः हन्तेर्लिटः कसुः षष्ठ्येकवचनेवसोः संपसारणमितिसंपसारणं परपूर्वत्वे शासिवसिघसीनांचेतिषत्वं नचषत्वतुकोरसिद्धइति एकादेशस्यासिद्धत्वात्षत्वं नप्राप्त्यादिति वाच्यं संपसारणडीट्सुप्रतिषेधोक्तव्यइति असिद्धवद्भावस्यप्रतिषिद्धत्वात् गमहनेत्यादिनोपधालोपः नचासिद्धवदत्राभादितिसंपसारणस्यासिद्धवद्भावः भिन्नाश्रयत्वात् संपसारणं हि षष्ठ्येकवचने उपधालोपस्तु वसाविति भिन्नाश्रयत्वम् । स्रवन्तीः स्रुगतौ शः पृथनोर्नित्यमिति नुमागमः शपः पित्वादनुदात्तत्वं शतुश्चलसार्धावतुकस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । अवरः यदृत्तयोगादनिघातः ॥ ११४ ॥ पञ्चदशीष्टचमाह—

इन्द्रोयातोर्वसितस्य राजा शमस्य च शृङ्गिणो वज्रं बाहुः । से

दुराजा क्षयति च र्षणीनाम राज्ञे निमिः परितो बभूव ॥ १५ ॥ ३८ ॥

इन्द्रः । यातः । अवंसितस्य । राजा । शमस्य । च । शृङ्गिणः ।

वज्रं बाहुः । सः । इत् । ऊम् इति । राजा । क्षयति । च र्षणीनाम् ।

अरान् । न । निमिः । परि । ता । बभूव ॥ १५ ॥ ३८ ॥

वज्रबाहुः इन्द्रः शत्रौ हते सति निःसप्तो भूत्वा यातो गच्छतो जङ्गमस्य अवसितस्य एकत्रैव स्थितस्य स्थावरस्य शमस्य शान्तस्य शृङ्गराहित्येन प्रहरणादावप्रवृत्तस्याश्वगर्दभादेः शृङ्गिणः शृङ्गोपेतस्योग्रस्य महिषवलीवर्दादेश्वराभाभूत् सेदुसएवेन्द्रः च र्षणीनामनुध्याणाराजा भूत्वा क्षयति निवसति ता तानि पूर्वोक्तानि जङ्गमादीनि सर्वाणि परिबभूव व्याप्तवान् तत्र दृष्टान्तः—अराज्ञे निमिः यथार्थचक्रस्य परितो वर्तमानानेमिरराज्ञाभौ कीलितानकाष्टविशेषानव्याप्नोति तद्वत् ॥ यातः यापणणे याति गच्छतीत्यात् लटः शतु सावेकाचइति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सः सोचिलोपे चेत्पादपूरणमितिसंहितायां सोर्लोपः । ना शोछन्दसि बहुलमिति शोर्लोपः । बभूव भवतोर्लिटोणलि भवन्तइत्यभ्यासस्यात्वं कृताकृतप्रसङ्गितया वुगागमस्य नित्यत्वाद् द्वेः पूर्ववुगागमः यद्वा इन्धिभवति क्यं चेति लिटः किच्चाद्बन्धभावः नचासिद्धवदत्राभादिति स्यासिद्धत्वादुवडादेशः शङ्कनीयः वुग्युतावुवङ्ग्यणोः सिद्धौ भवतइति तस्य सिद्धत्वात् तिङ्कृतिङइति निघातः ॥ १५ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीयेऽष्टत्रिंशो वर्गः ॥ ३८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहादौ निवारयन् ॥ पुमर्थीश्चतुरो देया द्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृत्स्नसंहिताभाष्ये प्रथमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योखिलंजगत् । निर्ममेतमहंवन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
अथतृतीयाध्यायआरभ्यते ॥ त्वमग्रेप्रथमइतिसप्तमानुवाकेपञ्चसूक्तानि तत्रएतायामेतितृती-
यंसूक्तंपञ्चदशर्चं ऋषिश्चान्यस्मादितिपरिभाषयाआंगिरसोहिरण्यस्तूपऋषिः अनुक्तत्वादिन्द्रोदे-
वता त्रिष्टुप्छन्दः एतइत्यनुक्रमणिका गोसववीवधयोर्निष्केवल्येएतायामेतिसूक्तंविनियुक्तं त-
थाचसूत्रितम्—अतिमूर्तिनायक्ष्यमाणइतिखण्डे—गोसववीवधौपशुकामइन्द्रसोममेतायामेतिम-
ध्यन्दिनइति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

ॐ एताया॒मोप॑ग॒व्यन्त॒इन्द्र॑म॒स्माकं॑सुप्रम॑तिंवा॒वृधा॑ति ।

अ॒ना॒मृ॒णःकु॑विदा॒स्यरा॒योगवा॑केत॒पर॑मा॒वर्ज॑तेनः ॥ १ ॥

आ । इ॒त् । अ॒या॒म । उ॒प । ग॒व्यन्तः । इन्द्र॑म् । अ॒स्माकं॑म् ।

सु । प्र॒म॑तिम् । व॒वृ॒धा॒ति । अ॒ना॒मृ॒णः । कु॑वि॒त् । आ॒त् । अ॒स्य ।

रा॒यः । ग॒वा॑म् । के॒तम् । पर॑म् । आ॒व॒र्ज॑ते । नः ॥ १ ॥

देवाः परस्परमेवंकथयन्ति हेदेवाः गव्यन्तः पणिनामकेनासुरेणअपहृताअस्मदीयाः गाः
प्राप्तुमिच्छन्तोयूयं एतआगच्छत युष्माभिः सहितावयं इन्द्रंगवानयनक्षमंउपायामप्रामुवाम स-
चेन्द्रः अनामृणः हिंसकरहितःसन् अस्माकंदेवानांप्रमतिंगोलाभेनहर्षयित्वाप्रकृष्टांबुद्धिसु-
ववृधाति सुष्ठुवर्धयति आत् अनन्तरं सइन्द्रः अस्यरायोधनस्यगवांगोरूपस्यसम्बन्धिपरंके-
तंउत्कृष्टं ज्ञानंनोस्मांकुविदावर्जतेअधिकंप्रापयति ॥ इत इण्गत्वौ अदादित्वाच्छपोलुक् ।
अयाम एतेलेंडुत्तमबहुवचने आहुत्तमस्यपिच्छेत्याडागमः पिद्वद्भावात्सार्वधातुकलक्षणगुणे
अयोदेशः नचेणोयणितियणादेशः मध्येपवादाःपूर्वान्विधीनबाधन्तइतिवचनात्तस्येयडादे-
शापवादत्वात् अतःपरत्वात् गुणेनयणादेशोबाध्यते पिद्वद्भावात्प्रत्ययस्यानुदात्तत्वेधातुस्वरेणा-
द्युदात्तत्वम् । गव्यन्तः गाआत्मनइच्छन्तः सुपआत्मनःक्यजितिगोशब्दात्कर्मणःक्यच् वा-
नोपिप्रत्ययेइत्यवादेशः प्रत्ययान्ताद्धातोर्लटःशट् तस्यादुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातु-
स्वरः । प्रमतिं मन्यतेःकिनि अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वर-

त्वम् । ववृधाति वृधुवृद्धौ लेट्याडागमः बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः संहितायामभ्यासस्यदीर्घञ्छ-
न्दसः । अनामृणः मृणहिंसायां मृणन्तिर्हिसन्तीतिमृणाः इगुपधलक्षणःकः नसन्त्यामृणाअस्थे-
तिबहुवीहौनञ्मुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अस्य रायः ऊडिदमित्युभयत्रविभक्तेरुदात्त-
त्वम् । गवां सावेकाचइतिप्राप्तस्यविभक्त्युदात्तस्यनगोवन्साववर्णेतिप्रतिषेधः । केतं कित-
ज्ञाने घञन्तआद्युदात्तः । आवर्जते वृजीवर्जने अदादित्वाच्छपोलुकिप्राप्ते बहुलंछन्दसीतिवद-
भावः शपःपित्वादनुदात्तत्वम् तिङ्श्लसार्वाधातुकत्वेनधातुस्वरः तिङिचोदात्तवतीतिगतेरनु-
दात्तत्वम् कुविद्योगान्निपातैर्यद्यदिहन्तेत्यादिनानिघातप्रतिषेधः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

उपेदहंधनदामप्रतीतं जुष्टानश्येनोवसतिपतामि ।

इन्द्रं नमस्यन्नुपमेभिर्कैर्यस्तोतृभ्यो हव्यो अस्तियामन् ॥ २ ॥

उप । इत् । अहम् । धनदाम् । अप्रतिइदम् । जुष्टाम् । न ।

श्येनः । वसतिम् । पतामि । इन्द्रम् । नमस्यन् । उपमेभिः ।

अकैः । यः । स्तोतृभ्यः । हव्यः । अस्ति । यामन् ॥ २ ॥

यइन्द्रः स्तोतृभ्यः स्तोतृणामनुष्ठातृणामनुग्रहार्थयामन् तदीयशत्रुभिःसहप्रवृत्ते
युद्धे हव्योस्तिरैराह्वातव्योभवति तमिन्द्रमहमनुष्ठाताउपेत् पतामि उपामोमेव किंकुर्व-
न् उपमेभिः उपमानस्थानीयैरुत्तमैरकैःस्तोत्रैःसहनमस्यनपूजयन् कीदृशमिन्द्रं धनं
धनप्रदं अप्रतीतंअप्रतिगतं बलिभिरतिरस्कृतमित्यर्थः इन्द्रप्राप्तौदृष्टान्तः—जुष्टापूर्वैःसं-
वितांवसतिं स्वकीयनीडरूपांनिवासभूमिंश्येनोन यथाश्येननामकोवेगवान्शोस्वी-
यस्थानंप्रत्यादरेणधावति तद्वदहमिन्द्रंत्वरयापामोमि ॥ धनदां धनंदातीतिधनदाः आ-
तोमनिजित्यादिनाविच् । अप्रतीतं शत्रुभिर्नंप्रतिगतं अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जुष्टाम् जु-
षीपीतिसेवनयोः श्वीदितोनिष्ठायामितीट्प्रतिषेधः नित्यंमन्त्रेइत्याद्युदात्तत्वम् । पतामि लेट्या-
डागमः । नमस्यन् नमस्तूशाब्दात्पूजार्थं नमोवरिवइतिक्यच् प्रत्ययस्वरः अदुपदेशात्सार्वा-
धातुकानुदात्तस्यएकादेशस्वरेणोदात्तत्वम् । उपमीयन्तेएभिरित्युपमाः माङ्माने घञर्थेकविधान-
मितिकः बहुलंछन्दसीतिभिसंज्ञेसादेशाभावः छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हव्यः द्वेजोबहुलं
छन्दसीतिसम्पसारणम् अचोयदित्यत् गुणे धातोस्तन्मिन्नस्यैवेत्यवादेशः यतोनावइत्या-
द्युदात्तत्वम् । यामन् याप्रापणे मनिनोनिच्वादाद्युदात्तत्वम् सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

निसर्वसेनइषुधीरसक्तसमयोगाअजतियस्यवष्टि ।

चोष्कूयमाणइन्द्रभूरिवाममापणिभूरस्मदधिप्रवृद्ध ॥ ३ ॥

नि । सर्वसेनः । इषुधीन् । असक्त । सम । अर्यः । गाः ।

अजति । यस्य । वष्टि । चोष्कूयमाणः । इन्द्र । भूरि । वामम् ।

मा । पणिः । भूः । अस्मत् । अधि । प्रवृद्ध ॥ ३ ॥

सर्वसेनः कृत्स्नसेनायुक्तः इषुधीन् वाणानामाधारभूतान् निषङ्गान्न्यपक्तनितरां पृष्ठभा-
गे संयोजितवान् अर्यः स्वामिरूपइन्द्रः यस्य देवस्य वष्टि असुरेणापहताः गाः प्रदातुं कामयते तस्य
देवस्य गृहे तागाः समजतिसम्यक् प्रापयति हेमवृद्धप्रकृष्टवृद्धियुक्तइन्द्र भूरिवामं प्रभूतंगोरूपं धनं चो-
ष्कूयमाणः अस्मभ्यं प्रयच्छन् अस्मदधि अस्मा सुपणिर्माभूः व्यवहारी माभूयाः गवां मूल्यं मायाच-
स्वेत्यर्थः ॥ सर्वसेनः इनेन सह वर्तत इति रोना वोपसर्जनस्येति सभावः सर्वासरणशीला सेना यस्ये-
ति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् प्रत्ययलक्षणेनाप्ययं स्वरइष्यत इति वचनात्प्रत्ययलक्षणेन सर्वस्य
सुपीतिसर्वशब्दआद्युदात्तः । इषुधीन् इषवः इषुधीयन्त इति इषुधयः कर्मण्यधिकरणे चेति किप्र-
त्ययः संहितायां दीर्घादटीत्यादिनानकारस्य रुत्वम् अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेति पूर्वस्वरोऽनुना-
सिकः । असक्त षच समवाये बहुलं छन्दसीति शपोलुक् । अर्यः अर्यः स्वामिवैश्ययो-
रित्यत्ययान्तो निपातितः अर्यः स्वाम्याख्या चेत्यन्तोदात्तत्वम् । अजति अजगति क्षेप-
णयोः । वष्टि वशकान्तौ अदादित्वाच्छपोलुक् वश्चादिषत्वेष्टत्वम् । चोष्कूयमाणः स्कुञ्जआ-
पवणे धातोरेकाच इति यङ् अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः द्विर्वचने शर्पूर्वाः खयइतिककारः शिष्यते
सकारोलुप्यते कुहोश्चुरितिकुत्वे गुणोऽङ्लुकोरिति गुणः सुषामादित्वात् षत्वम् यङन्तात् लटः
शानच् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । भूः गातिस्थेति सचोलुक् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

वधीर्हिदस्युंधनिनघनेनैकश्वरन्नुपशाकेभिरिन्द्र ।

धनोरधि विपुणक्ते व्यायन्नयज्वानः सनकाः प्रेतिमीयुः ॥ ४ ॥

वधीः । हि । दस्युम् । धनिनम् । घनेन । एकः । चरन् ।

उपशकेभिः । इन्द्र । धनोः । अधि । विषुणक् । ते । वि ।

आयन् । अयज्वानः । सनकाः । प्रइतिम् । ईयुः ॥ ४ ॥

हेइन्द्र धनिनंबहुधनोपेतंदस्युंचोरंवृत्रंचनेनकठिनेनवज्रेणवधीर्हि त्वंहतवान्स्वल् धनि-
त्वंवाजसनेयिनोपिस्पष्टमामनन्ति—वृत्रस्यान्तःसर्वेदेवाःसर्वाश्चविद्याःसर्वाणिहवींषिचासन्ति ।
उपशकेभिः समीपवर्तिभिः शक्तियुक्तैर्मरुद्भिः सहितोभूत्वाएकश्चरन्प्रहर्तुंस्वयमेकएवगच्छन्
यद्यपिमरुतः समीपेवर्तन्ते तथापिप्रोत्साहयन्त्येव नतुवृत्रंपहरन्ति प्रहर्तातुस्वयमेकएव तथा-
चब्राह्मणेसमाम्नातम्—मरुतोहैनंनाजहुःप्रहरभगवोजहिवीरयस्वेत्येवैनमेतांवाचंवदन्तउपातिष्ठ-
न्तेति । धनोरधि इन्द्रसंबन्धिनोधनुषउपरि विषुणक् विविधंनाशमुद्दिश्य यद्वा विष्वक्सर्वतः तेषु-
त्रानुचराः व्यायन्विबिधमागच्छन् आगत्यचअयज्वानः यज्ञविरोधिनःसन्तः सनकाएतन्नाम-
कावृत्रानुचराःप्रेतिमीयुः मरणंप्राप्ताः ॥ वधीः हनर्हिंसागत्योः लुडिचेतिवधादेशः सचादन्तः
तस्यातोलोपइतिलोपेसतिस्थानिवद्भावादतोहलादेरितिबृच्चभावः इटईटीतिसिचोलोपः आग-
मानुदात्तत्वेधात्वकारस्योदात्तत्वम् । घनेनैकः ईषाअक्षादिषुछन्दसिप्रकृतिभावमात्रंवक्तव्यमिति
संहितायांप्रकृतिभावः अनुनासिकश्छान्दसः । उपशकेभिः उपशक्तंकुर्वन्तीतिउपशकाःशकृशक्तै
अस्माद्धेतुमण्यन्तावपचाद्यच् थाथादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । विषुणक् विषुपूर्वावृणशः
सम्पदादिलक्षणः क्तिप् नशेर्वैतिकुत्वम् यद्वा विषुपूर्वस्याश्चतेर्नुडागमः । सनकाइत्यसुराणां नाम प-
णुदाने सनन्तिददतीतिसनाः दातारः पचाद्यच् सनान् कायन्तिशब्दयन्तीतिसनकाः आतोनुपसर्गे
कः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः छुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रेतिं तादौचिनितीतिगतेःप्रकृति-
स्वरत्वम् । ईयुः एतेरुसिपरत्वादिणोयणितियणादेशेद्विर्वचनेचीतिस्थानिवद्भावादिकारस्य
द्विर्वचनम् दीर्घइणःकितित्यस्यास्यदीर्घत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

पराचिच्छीर्षावृजुस्तइन्द्रायज्वानोयज्वभिःस्पर्धमानाः ।

प्रयद्विवोहृरिवःस्थातरुग्रनिरव्रताँअधमोरोदस्योः ॥ ५ ॥ १ ॥

परा । चित् । शीर्षा । वृजुः । ते । इन्द्र । अयज्वानः । यज्वभिः ।

स्पर्धमानाः । प्र । यत् । दिवः । हरिष्वः । स्थातः । उग्र । निः ।

अव्रतान् । अधमः । रोदस्योः ॥ ५ ॥ १ ॥

हेइन्द्र तेवृत्रानुचराः शीर्षास्वकीयानिशिरांसिपराचित्पराङ्मुखान्येवकृत्वाववृजुः गतवन्तः
 कीदृशास्तेअयज्वानः स्वयंयागरहिताः प्रत्युतयज्वभिः यागानुष्ठातृभिःसहस्पर्धमानाः हे-
 हरिवःहरिनामकाश्वयुक्तं स्थातःस्थितियुक्तं युद्धेपलायनरहितं उग्र शौर्ययुक्तेन्द्र यद्यदादिवोन्त-
 रिक्षात् रोदस्योः द्यावापृथिव्योः सकाशाच्चअवतानवतरहितान् वृत्रानुचरान् निष्पाधमः
 निःशेषेणधमनंरुतवानसि तदानींत्वदीयमुखवायुनानुन्नाःसन्तोववृजुरितिपूर्वत्रान्वयः ॥ शीर्षा
 शेषेच्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । ववृजुः वृजीवर्जने असंयोगाल्लिट्किदितिकिच्चाटुणाभावः । अय-
 ज्वानः यजतेःसुयजोर्ङनिविति भूतेङ्ङनिप् प्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् नञ्-
 समासेअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दिवः ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । हरिवः हरीअस्य
 स्तइतिहरिवान् छन्दसीरइतिमतुषोवत्वम् संबुद्धौमतुवसोरितिरुत्वम् । अवतान् बहुव्रीहौनञ्सु-
 ध्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् दीर्घादटीतिसंहितायांनकारस्यरुत्वम् आतोडितिनित्यमितिसानुना-
 सिकआकारः । अधमः ध्माशब्दाग्निसंयोगयोः लङि सिपि शपि पाघ्रेत्यादिनाधमादेशः ॥ ५॥

इतिप्रथमस्यतृतीयेप्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

षष्ठीष्टचमाह—

अयुयुत्सन्ननवद्यस्यसेनामयातयन्तक्षितयोनवग्वाः ।

वृषायुधोनवध्रयोनिर्गष्टाःप्रवद्भिरिन्द्राच्चितयन्तआयन् ॥ ६ ॥

अयुयुत्सन् । अनवद्यस्य । सेनाम् । अयातयन्त । क्षितयः ।

नवग्वाः । वृषायुधः । न । वध्रयः । निर्गष्टाः । प्रवत्क्षिभिः ।

इन्द्रात् । चितयन्तः । आयन् ॥ ६ ॥

अनवद्यस्य गर्हणीयदोषरहितस्येन्द्रस्य सेनांप्रतिअयुयुत्सन् वृत्रस्यानुचरायोद्धुमैच्छन्
 तदानीं नवग्वाः नवनीतगतयः स्तोतव्यचरित्राः यद्वा, अङ्घ्रिरसांसत्रमासीनानामध्येयेनवभि-
 मोसैरवावफलाःउत्थिताः तेषांनवग्वाइतिसंज्ञा नवग्वासःसुतसोमासइन्द्रमित्यादिषुतथा-
 गृहितत्वात् क्षितयोमनुष्याः अङ्घ्रिःप्रभृतयः क्षितयःरुष्टयइतितन्नामसुपाठात् अयातयन्त
 पुद्गार्थमिन्द्रनानाविधैर्मन्त्रैःप्रोत्साहितवन्तः इन्द्रेयोद्धुंगतेसतिनिर्गष्टाःतेनेन्द्रेणनिरारुताःवृत्रानुच-
 राक्षितयन्तःस्वकीयामशक्तिंज्ञापयन्तः इन्द्रात् इन्द्रस्यसकाशात्प्रवद्भिः प्रवगैःपलायितुंसुशकै-
 र्गौरायन्दूरेगतवन्तः तत्रदृष्टान्तः—वृषायुधः वृषेणसेचनसमर्थेनपुंस्त्वयुक्तेनशूरेणसहयुद्धंकुर्वतो-

वध्रयो नपुंसकादिव निसर्गपण्डोवघ्नश्चेत्यादिस्पृतिषुप्रयोगात् तेयथाप्रबलेनदूरेनिराकृताभवन्तितद्वत् ॥ अयुयुत्सन् युधसम्प्रहारे सनि हलन्ताच्चेतिसनःकित्वाटुणाभावः एकाचउपदेशेनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः व्यत्ययेनपरस्मैपदम् । सेनाम् इनेनसहवर्ततइतिसेना वोपसर्जनस्येतिसहशब्दस्यसभावः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अयातयन्त यतीप्रयत्ने हेतुमतिचेति णिच् क्षितयः क्षिनिवासगत्योः क्षियन्तिगच्छन्तीतिक्षितयोमनुष्याः किच्कौचसंज्ञायामिति किच् । नवग्वाः नवभिर्मासैर्गच्छन्तीतिनवग्वाः गमेरौणादिकोद्वप्रत्ययः यद्वा किपि गमः क्वावित्यनुनासिकलोपे ऊङ्चगमादीनामितिवक्तव्यमितिअकारस्यऊकारः जसि ओःसुपीतियणादेशः दीर्घश्छान्दसः । वृषायुधः किप्चेतिक्लिप् किप्चेत्यत्रसोपपदेभ्योनिरूपपदेभ्यइत्युक्त्वादत्रसोपपदेभ्यःक्लिप् अन्येषामपिटृश्यतइतिपूर्वपदस्यसंहितायांदीर्घः । निरष्टाः अशूच्याः सौ भावेनिष्ठा यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः ब्रश्वादिनाषत्वेष्टुत्वम् निसाचबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा निरस्ताइत्यत्रसकारस्यषत्वंछान्दसं तदानीं अस्ताइत्येतत्कर्मणिनिष्ठेतिगतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रवद्भिः वनषणसंभक्तौ अस्मात्पूर्वात्क्लिप् गमादीनामितिवक्तव्यमित्यनुनासिकलोपः ततस्तुक् छुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । चितयन्तः चितीसंज्ञानेन अस्मात् एयन्तात् लटःशतृ शप् अनित्यमागमशासनमितिवचनाल्लघूपधगुणाभावः ॥६॥

सप्तमीपृष्ठमाह—

त्वमेतान्दुदतो जक्षन्त्रायोधयोरजस इन्द्रपारे ।

अवोदहोदिव आदस्युमुच्चाप्रसुन्वतःस्तुवतःशंसमावः ॥ ७ ॥

त्वम् । एतान् । रुदतः । जक्षतः । च । अयोधयः । रजसः । इन्द्र ।

पारे । अव । अदहः । दिवः । आ । दस्युम् । उच्चा । प्र । सुन्वतः ।

स्तुवतः । शंसम् । आवः ॥ ७ ॥

हेइन्द्र त्वंरुदतोरोदनं कुर्वतः जक्षतः भक्षणं हसनं वा कुर्वतश्च एतान्द्विविधानपिवृत्रानुचरानरजसःपारे अन्तरिक्षस्य परभागे रजःशब्दोन्तरिक्षवाची लोकैरजांस्युच्यन्त इत्युक्त्वात् अयोधयः युद्धमकरोः युद्धेन मारितवानित्यर्थः दस्युं उपक्षयितारं वृत्रं दिव आ द्युलोकादानीय उच्चा उत्कर्षेण अवा दहः दग्धवानसि वृत्रं सपरिवारं विनाशयत ऊर्ध्वं सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतः स्तुवतः स्तौतं

कुर्वतोयजमानस्यशंसंस्तुतिं प्रावः प्रकर्षेण रक्षितवानसि ॥ रुदतः रुदिर् अश्रुविमोचने लटः शतृ
अदादित्वाच्छपोलुक् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् शतुरनुमइति शस उदात्तत्वम् । जक्षतः जक्ष-
भक्षहसनयोः पूर्ववच्छपोलुक् जक्षित्यादयः षडिति अभ्यस्तसंज्ञा अतः अभ्यस्तानामादिरित्याद्यु-
दात्तत्वम् । सुन्वतः सुनोतेः शतरि स्वादिभ्यः श्रुः ह्रस्वोरित्यादिनायणादेशः शतुरनुमइति
विभक्तेरुदात्तत्वम् । स्तुवतः षुन्स्तुतौ अदादित्वाच्छपोलुक् उवडादेशः पूर्ववत्स्वरः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

चक्राणासः परीणहं पृथिव्या हिरण्येन मणिना शुभमानाः ।

न हिंन्वानासः स्तिरुस्त इन्द्रं परिस्पशो अदधात् सूर्येण ॥ ८ ॥

चक्राणासः । परिहृनहम् । पृथिव्याः । हिरण्येन । मणिना । शुभं
मानाः । न । हिंन्वानासः । तितिरुः । ते । इन्द्रम् । परि । स्पशः ।
अदधात् । सूर्येण ॥ ८ ॥

येवृत्रानुचराः पृथिव्याः भूमेः परीणहमाच्छादनं सर्वतो व्याप्तिं चक्राणासः कुर्वाणाः हिरण्ये-
न हिरण्ययुक्तेन मणिना कण्ठबाह्वादिगतेन मण्याद्याभरणेन शुभमानाः शोभमानाः हिंन्वानासः
वर्धमानाः सन्तो वर्तन्ते ते तथा विधावृत्रानुचरा इन्द्रं युद्धाद्योद्यन्तं न तितिरुः जेतुं समर्था आसन्
तदानीं स इन्द्रः स्पशो बाधकान् वृत्रानुचरान् सूर्येणादित्येन पर्यदधात् परिहितान्यवहितान् करोत् । त-
था च ब्राह्मणम्—आदित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्ताद्रक्षांस्यपहन्तीति ॥ चक्राणासः करोतेऽछन्दसिलिङिति
वर्तमाने लिटः कानच् ततोऽसुक् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । परीणहं परिणहनं परीणद् परिपूर्वात् न स-
ते भौवे किपि न हि वृतीत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः । पृथिव्याः उदात्तयणइति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
हिंन्वानासः हिगतौ वृद्धौ च ताच्छीलिकश्चान् १ । तितिरुः तिरतिर्गत्यर्थः ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

परिदिन्द्रोदसी उभे अब्रुभोजीर्महिना विश्वतः सीम् ।

अमन्यमानौ अभिमन्यमाने निर्ब्रह्माभिरधमोदस्युमिन्द्र ॥ ९ ॥

परि । यत् । इन्द्र । रोदसी इति । उभे इति । अबुभोजीः । महिना ।
विश्वतः । सीम् । अमन्यमानान् । अभि । मन्यमानैः । निः ।
ब्रह्मक्षितिः । अधमः । दस्युम् । इन्द्र ॥ ९ ॥

हेइन्द्र यद्यदारोदसीउभेद्युलोकावुभौमहिनात्वदीयेनमहिन्नाविश्वतःसीं सर्वतःपरिशुष-
र्यबुभोजीः परितोभुक्तवानसि तदानीं त्वं अमन्यमानान्मन्त्रार्थमनुध्यातुंअशक्तानपिकेवलपा-
ठकान्यजमानान् अभिमन्यमानैः अस्मदीयाएतेयजमानाःरक्षणीयाइत्यभिमानंकुर्वद्भिर्ब्रह्म-
भिर्मन्त्रैर्दस्युंचोरंवृत्रादिरूपमसुरंनिरधमः निःसारितवानसि धर्मतिर्गतिकर्मैतियास्कः ॥ अबुभो-
जीः भुजपालनाभ्यवहारयोः लङि सिपि बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः बहुलंछन्दसीतीडागपः
अडुदात्तः यद्वृत्तयोगादनिघातः । महिना महिन्ना महच्छब्दात्पृथ्वादिलक्षणोभावइमनिच् रेरि-
तिटिलोपः तृतीयैकवचने अलोपेसति उदात्तनिवृत्तिस्वरेणउदात्तत्वं मलोपश्छान्दसः । अम-
न्यमानान् मन्यन्तेजानन्तीतिमन्यमानाः मनज्ञाने दिवादिभ्यःश्यन् श्यनोनिच्वादाद्युदात्तत्वम्
समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् संहितायांरुत्वानुनासिकावुकौ ॥ ९ ॥

दशमीष्टचमाह—

नयेदिवःपृथिव्याअन्तमापुर्नमायाभिर्धनदांपर्यभूवन् ।

युजं वज्रं वृषभश्चक्रइन्द्रोनिज्योतिषातमसोगाअदुक्षत् ॥ १० ॥ १ ॥

न । ये । दिवः । पृथिव्याः । अन्तम् । आपुः । न । मायाभिः ।

धनदाम् । परिदुः अभूवन् । युजंम् । वज्रम् । वृषभः । चक्रे ।

इन्द्रः । निः । ज्योतिषा । तमसः । गाः । अधुक्षत् ॥ १० ॥ २ ॥

येजलविशेषादिवोद्युलोकात्पृथिव्याअन्तंभूमेःस्थानंनापुःनप्राप्ताः मेघरूपमापन्नेनवृत्रेणनिरु-
द्धत्वात् अतएवभूमिप्राप्त्यभावात् धनदांधनप्रदांभूमिमायाभिःसस्योपकारादिभिः कर्मभिः नपर्य-
भूवन्परितोन्व्याप्ताः जलपानसस्याभिवृद्ध्याद्युपकारंनचकुरित्यर्थः तदानीमयमिन्द्रेमेघभेदना-
यवजंयुजंस्वहस्तयुक्तंचक्रेततोज्योतिषाद्योतमानेनवज्रेणतमसःअन्धकाररूपान्मेघात् गाः गमन-
शीलान्युदकानिनिरधुक्षत् निःशेषेणदग्धवान् मेघंभित्त्वालं वृष्टवानित्यर्थः ॥ दिवः ऊडिदमिति-
अभ्याउदात्तत्वम् । आपुः आपृव्याप्तौ लिट्युप्तिरूपम् यद्वृत्तयोगादनिघातः । पर्यभूवन् अत्रापि

यच्छब्दस्यानुषङ्गात् निघाताभावः । युजं युजिर्योगे कृत्विगित्यादिनाकिन् अनित्यमागमशास-
नमितिवचनान्नुमभावः । अधुक्षत् दुहप्रपूरणे लुङिशलङ्गुपधादनिटः क्सइतिच्चेः क्सादेशः दादे-
र्धातोर्घइतिघत्वम् एकाचोबशइत्यादिनाभष्भावः संहितायांभष्भावाभावश्छान्दसः ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेद्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

एकादशीष्टवमाह—

अनुस्वधामक्षरन्नापोअस्यावर्धतमध्यआनाव्यानाम् ।
सधीचीनेनमनसातमिन्द्रओजिष्ठेनहन्मनाहन्भिद्यून् ॥११॥

अनु । स्वधाम् । अक्षरन् । आपः । अस्य । अवर्धत । मध्ये ।
आ । नाव्यानाम् । सधीचीनेन । मनसा । तम् । इन्द्रः । ओजिष्ठेन ।
हन्मना । अहन् । अभि । द्यून् ॥ ११ ॥

आपोजलानिअस्येन्द्रस्यस्वधामन्त्रीत्यादिरूपंअनुलक्ष्याक्षरन्मेघादृष्टाअभवन् तदानी-
मयंवृत्रानाव्यानांनावातरणयोग्यानांबह्वीनांअपांमध्येआसमन्तात् अवर्धतवृद्धिमाप्तः प्रभूतज-
लेवर्तमानोपिनममार किन्त्वभिवृद्धएव तदानीमिन्द्रःसधीचीनेनसहगच्छतामनसायुक्तंतवृत्रंओ-
जिष्ठेनअतिबलपुकेनहन्मनाहननसाधनेनयज्ञेणअभिद्यून्कृत्तुचिदिवसानभिलक्ष्यअहन् तेषुदि-
वसेषुहृतवान्जलमध्यपतितस्यापिवृत्रस्यमनोयत्रेन्द्रस्तिष्ठतितत्रैवसहगच्छति तादृशमभिज्ञायह-
तवानित्यर्थः ॥ अक्षरन् क्षरसञ्चलने । नाव्यानां नावातार्याणाम् नौवयोधर्मेत्यादिनायव्वान्तोयि-
प्रत्ययेइत्यावादेशः अनावइतिपर्युदासात् तित्स्वरितमितिप्रत्ययस्यस्वरितत्वम् । सधीचीनेन सह
अञ्जतीतिसध्याङ् सहस्यसधिरितिसध्यादेशः 'विभाषाञ्चेरदिकृत्स्त्रियामितिस्वार्थेस्वप्रत्ययः त-
स्यआयन्त्रित्यादिनाईनादेशः अचइत्यकारलोपेचावितिदीर्घत्वम् स्वादेशस्योपदेशिवद्वचनादी-
कारउदात्तः । ओजिष्ठेन ओजोस्यास्तीतिओजस्वी अस्मायामेधेतिविनिः ततआतिशयान्निक-
इष्टन्विन्मोर्लुगितिबिनोलुकूटेरितिदिलोपः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । हन्मना हन्यतेअनेनेतिहन्म अ-
न्येत्योपिदृश्यन्तइतिदृशिग्रहणात् करणेपिमनिन् निच्वादाद्युदात्तत्वम् तृतीयैकवचनेअलोपेप्राप्ते
नसंयोगाद्वमन्तादितिप्रतिषेधः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

न्याविध्यदिलीविशस्यदृह्णाविशृङ्गिणमभिनच्छुष्णमिन्द्रः ।

यावत्तरोमघवन्यावदोजोवज्रेणशत्रुमवधीःपृतन्युम् ॥ १२ ॥

नि । अविध्यत् । इलीविशस्य । दृह्णा । वि । शृङ्गिणम् । अभिनत् ।

शुष्णम् । इन्द्रः । यावत् । तरः । मघवन् । यावत् । ओजः ।

वज्रेण । शत्रुम् । अवधीः । पृतन्युम् ॥ १२ ॥

इलीविशस्यइलायाभूमेर्दिलेशयानस्यवृत्रस्यसम्बन्धिनी इलाविलशयस्येतियास्कः । दृह्णादंहितानिअसुरेणनिरुद्धानिप्रभूतान्युदकानिइन्द्रोन्यविध्यवनितरांविद्धवान् यद्वा दृह्णानिप्रबलानिसैन्यानि नितरांविद्धवान् तत ऊर्ध्वंशृङ्गिणगोमहिषादिशृंगसमानैरायुधैरुपेतंशुष्णजगतः शोषकंवृत्रंव्यभिनतविविधंताडितवान् हेमघवन धनयुक्तेन्द्र तवयावत्तरः यावान्वेगोस्तिथावदोजः यावद्वलमस्ति तेनसर्वेणयुक्तस्त्वंपृतन्युं पृतनायुद्धेच्छन्तंशत्रुंवृत्रंवज्रेणावधीः हतवानसि ॥ अविध्यत् व्यधताडने ऽयनि ग्रहिज्येत्यादिनासम्प्रसारणम् तिङ्ङुतिङ्ङितिनिघाते उदात्तस्वरितयोर्यणइतिसंहितायां अडागमस्यस्वरितत्वम् । इलीविशस्य पृषोदरादिवाद्भिमतरूपस्वरसिद्धिः । दृह्णा दंहेर्निष्ठायां दृढः स्थूलबलयोरितिनिपात्यते शेषच्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । अभिनत्भिद्रीविदारणे लङ्ङिरुधादिभ्यःभ्रम् इतश्चेतीकारलोपेहल्ङ्ङ्याब्रूयइतितिलोपः । शुष्णंशुषशोषणे शोषयतीतिशुष्णः तृषिशुषिरसिभ्यःकिञ्चेतिनप्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । अवधीः लुङ्ङिचेतिहन्तेर्वधादेशः । पृतन्युम् पृतनाशब्दात् क्यचि कव्यध्वरपृतनस्येतिअन्त्यलोपः कयाच्छन्दसीतिउप्रत्ययः ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

अभिसिध्मोअजिगादस्यशत्रून्वितिग्मेनवृषभेणापुरोमेत् ।

संवज्रेणासृजदृत्रमिन्द्रःप्रस्वामतिमतिरच्छाशदानः ॥ १३ ॥

अभि । सिध्मः । अजिगात् । अस्य । शत्रून् । वि । तिग्मेन ।

वृषभेण । पुरः । अमेत् । सम् । वज्रेण । असृजत् । दृत्रम् ।

इन्द्रः । प्र । स्वाम् । मतिम् । अतिरत् । शाशदानः ॥ १३ ॥

अस्येन्द्रस्यसिध्मः साधकोवज्रः शत्रून्भिद्मैर्वैरिणोभिलक्ष्य अजिगात् गतवान् जिगा-
तिर्गतिकर्मा गातिजिगातीतिगतिकर्मसुपाठात् सचेन्द्रस्तिग्मेनतीक्ष्णेनवृषभेणश्रेष्ठेनायुधेनतेन
वज्रेणपुरः वृत्रस्यपुराणिग्न्यभेदविविधंभिन्नवान् ततःसइन्द्रोवज्रेणस्वकीयेनवृत्रंसमसृजत् संयो-
जितवान् संयोज्यचशाशदानः वृत्रंहिसन् स्वांमतिस्वकीयां हर्षोपेतांबुद्धिप्रातिरत्यकर्षेणवर्धि-
तवान् ॥ सिध्मः पिधुसंराद्धौ अस्मादौणादिकोमक् किच्वादगुणः प्रत्ययस्वरःशिष्यते । अजि-
गात् गास्तुतो अत्रतुगत्यर्थः जुहोत्यादित्वात्श्लुः द्विर्भावेबहुलंछन्दसीत्यङ्यासस्येत्त्वम् । अ-
भेत् भिदिर्विदारणे अभिप्राप्ते व्यत्ययेनशप् तस्यबहुलंछन्दसीतिलुक् लघूपधगुणेहलङ्च्चावङ्य-
इतितिलोपः यद्वा लुङिःश्लेष्कः । अतिरत् प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः यद्वा तरतेर्ध्वत्ययेनशः ऋतइच्चा-
तोरित्वम् । शाशदानः शत्रुशतने अस्माद्यङन्तावशानच् तस्यछन्दस्युभयथेति आर्धधातुक-
त्वादतोलोपयलोपौ सार्वधातुकत्वादङ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टचमाह—

आवःकुत्समिन्द्रयस्मिन्चाकन्प्रावोयुध्यन्तंष्टपभंशद्युम् ।
शफच्युतरेणुर्नक्षत्रामुद्धैत्रेयोनृपास्त्रायतस्थौ ॥ १४ ॥

आवः । कुत्सम् । इन्द्र । यस्मिन् । चाकन् । प्र । आवः । युध्यन्तम्
वृषभम् । दशंष्ट्युम् । । शफच्युतः । रेणुः । नक्षत्रम् । द्याम् । उत् ।
श्वैत्रेयः । नृसस्याय । तस्थौ ॥ १४ ॥

हेइन्द्रकुत्संष्टत्त्रामकंगोत्रप्रवर्तकमृषिं आवःरक्षितवानसि यस्मिन्कुत्सेचाकन्स्तुतिकाम-
यमानोवर्तसे तंकुत्समितिपूर्वत्रान्वयः तथादशद्युंष्टत्त्रामकंदशशुदिक्षुदीप्यमानमृषिंप्रावः प्रक-
पेणरक्षितवानसि कीदृशं युध्यन्तंस्वकीयैःशत्रुभिःसहयुद्धंकुर्वन्तं वृषभंगुणैःश्रेष्ठशफच्युतःत्वदी-
याश्वस्यशफात्पतितोरेणुर्धूलिर्घाद्युलोकंनक्षत्रप्राप्नोति श्वैत्रेयः श्वित्राख्यायायोषितःपुत्रः पुरा-
शत्रुभयात्जलेमग्नः सन्त्वदनुग्रहात् नृसस्याय नृभिःपुरुषैःसोढव्याय उत्तस्थौजलादुत्थितवा-
न् ॥ चाकन् चकतृमौ अस्माण्यन्तावशत् छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वाणिलोपः शबभा-
वश्च प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् यद्वा कमुकान्तावित्यस्मात् यङ्लुगन्तालुङिसिपिअङ्यासस्यनु-
गभावश्छान्दसः दीर्घोक्तिरितिदीर्घत्वम् सिलोपे मोनोधातोरितिप्रकारस्यनकारः धातुस्वरः य-
द्वात्तयोगादनिघातः । युध्यन्तं व्यत्ययेनपरस्मैपदम् । दशद्युं दीव्यतेःप्रकाशार्थात् सम्पदादिल-

क्षणःकिप् छोःशूडित्यूद् दशसुदिक्षद्युर्यस्यासौदशद्युः छान्दसंहस्वत्वम् यद्वा द्युशब्दोहना-
मसुपठितः तेनप्रवृत्तिनिमित्तभूतःप्रकाशोलक्ष्यते बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शफच्युतः
शफेनच्युतः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नक्षत गक्षगतौ व्यत्ययेनात्मनेपदम् । श्वे-
त्रेयः श्वित्रायाअपत्यं स्त्रीभ्योढक् । नृषस्याय शकिसहोश्चेतिकर्मणियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् ।
समासेरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् पूर्वपदादिषत्वम् संहितायां दीर्घश्छान्दसः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीष्टचमाह—

आवःशर्मन्वृषंभंतुभ्यामुक्षेत्रजेपेमंववन्ध्व्यंगाम् ।
ज्योक्चिदन्नतस्थिवांसोअक्रञ्छन्नूयतामधरावेदनाकः ॥ १५ ॥ ३ ॥

आवः । शर्मन् । वृषभम् । तुभ्यामु । क्षेत्रजेषे । मघवन् ।
श्विच्यम् । गाम् । ज्योक् । चित् । अन्नं । तस्थिवांसः । अक्रन् ।
शन्नूयताम् । अधरा । वेदना । अक्रन्तिर्यकः ॥ १५ ॥ ३ ॥

हेमघवन् धनवज्रिन्द्रश्विच्यंश्वित्रायाःपुत्रपूर्वोक्तंपुरुषंआवः रक्षितवानसि किमर्थं क्षेत्रजे-
षे शत्रुभिःसहयुद्धवेलायांक्षेत्रप्राप्त्यर्थं कीदृशं शर्मं त्वदीयपरिपालनेनचित्तव्याकुलतांपरित्यज्य-
शान्तंवृषभंगुणैःश्रेष्ठं तुभ्यामुगांजलेषुगतंमग्नमित्यर्थः तुभ्यावर्बुरमितिउदकनामसुपठितत्वात् अ-
त्र अस्माभिःसहयुद्धेज्योक्चित् चिरकालमपितस्थिवांसः अवस्थिताःसन्तः अक्रन् यैवेरिणः
शत्रुत्वमकुर्वन् शत्रूयतां शत्रूनात्मनइच्छतांतेषां अधरा वेदना निरुष्टानिदुःखानि त्वं अकःकुरु ॥
तुभ्यशब्दोन्तरिक्षवचनः तत्रभवास्तुग्रियाः तुम्राद्धन्नितिघन्न घस्येयादेशः इकारलोपश्छान्द-
सः नित्वादाद्युदात्तत्वम् । क्षेत्रजेषे जेषृणेषृपृषेपृगतौ अस्मात्सम्पदादिलक्षणःकिप् क्षेत्रस्ये-
र्क्षेत्रजेट् समासान्तोदात्तत्वम् अन्तोदात्तादुत्तरपदादित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । श्विच्यं
श्वित्रायांभवः भवेछन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । तस्थिवांसः तिष्ठतेःकसुः वसे-
काजद्धसामितीडागमः । अक्रन् करोतेर्लुङिमन्त्रेषेत्यादिनाच्चेर्लुक् । शन्नूयतां शत्रूना-
त्मनइच्छन्तीतिशन्नूयन्तः सुपआत्मनःक्यजितिक्यच्तदन्ताच्छट् तस्यलसार्वधातुकानुदात्तत्वे
एकादेशस्वरणोदात्तत्वम् तस्यचपूर्वत्रासिद्धत्वेनेप्यतइत्युक्त्वाच्छन्नन्तमन्तोदात्तत्वमिति श-
तुरनुमोदयजादीइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । अधरावेदनेत्युभयत्रशेच्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः ।
अकः करोतेर्लुङि मन्त्रेषेत्यादिनाच्चेर्लुक् गुणः ॥ १५ ॥

इतिप्रथमस्यतृतीयेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

त्रिंशन्नोअद्येतितुर्थसूक्तंद्वादशर्चं ऋषिश्चान्यस्मादृषेरितिपरिभाषयाआङ्गिरसोहिरण्यस्तु-
पऋषिः अश्विनौदेवता कवीचक्रेतिनवमीआनोश्विनेतिद्वादशीचत्रिष्टुभौ शिष्टास्त्रिष्टुवन्तपरिभा-
षयाजगत्यः त्रिंशत्द्वादशाश्विनंनवम्यन्तेत्रिष्टुभावित्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाकेआश्विनेऋ-
तौजागतेछन्दसिइदंसूक्तम् अथाश्विनइतिखण्डेसूत्रितम्—त्रिंशन्नोअद्येलेद्यावापृथिवीइतिजा-
गतमिति । आश्विनशस्त्रेप्येतत्सूक्तम् प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

त्रिंशन्नोअद्याभवतंनवेदसाविभुर्वीयामउतरातिरश्विना ।

युवोर्हिंयन्नंहिम्येववासंसोभ्यायंसेन्याभवतंमनीषिभिः ॥ १ ॥

त्रिः । चित् । नः । अद्य । भवतम् । नवेदसा । विभुः । वाम् ।

यामः । उत । रातिः । अश्विना । युवोः । हि । यन्नम् । हिम्याइवा

वासंसः । अभिःआयंसेन्या । भवतम् । मनीषिभिः ॥ १ ॥

हेनवेदसाश्विनामेधाविनावश्विदेवौ नवेदाइतिमेधाविनाम् नवेदाःऋषिःमनीषीतितन्नाम-
सुपठितत्वात् तादृशौयुवात्रिंशत्त्रिवारमपिअद्यास्मिन्कर्मणि नः अस्मदर्थंभवतंआगतौभवत-
म् अत्रत्रिरितिचनंसवनत्रयापेक्षंआदरातिशयद्योतनार्थंवात्रिपत्याहिदेवाइतिश्रुत्यन्तरात्
वांयुवयोःयामोगमनसाधनभूतोरथोविभुःव्याप्तःउतअपिचरातिः दानंविभुरितिशेषः युवोर्युवयो-
रुभयोर्यन्नंहि परस्परनियमनरूपःसम्बन्धविशेषोस्तिखलु तत्रदृष्टान्तः—वाससःसूर्यरश्म्या-
च्छादनयुक्तस्यवासरस्यहिम्येव हिमयुक्तयाराज्येव यथाराज्यासहदिवसस्यसम्बन्धःकदाचिद-
पिनापैतितद्वत् युवामुभौमनीषिभिः मेधाविभिःऋत्विभिः मनीषीतिमेधाविनाम् मनीषीम-
न्यातेतितन्नामसुपठितत्वात् अस्यायंसेन्या अभितोनियन्तव्यौअनुग्रहवशात्तदधीनौभवतम् ॥
अद्य निपातस्यचेतिसंहितायांदीर्घःनवेदसा विपरीतंनवित्तइतिनवेदसौ विदज्ञानेइत्यस्मादौणा-
दिकोसुन् नञ्समासे नभ्राणनपादित्यादिनानकारस्यप्रकृतिभावः सुपांसुलुगित्याकारः आम-
न्वितनिघातः । यामः यायतेगम्यतेनेनेतियामोरथः अर्तिस्त्वित्यादिनामन् नित्वादाद्युदात्तत्वम्
यद्वा यमउपरमेइत्यस्मात्कर्मणिघञ् वृषादिषुपाठादाद्युदात्तत्वम् । रातिः रादानेइत्यस्मात् भा-
वेक्तिवमन्नेवृषेत्यादिनातस्योदात्तत्वम् । युवोः सुपांसुपोभवन्तीतिषष्ठीद्विवचनस्यषष्ठीद्विवचनादे-
शः अतश्चादेशविषयत्वाद्योचीतियत्वंनभवति शेषेलोपइतिटिलोपेउदात्तनिवृत्तिस्त्वेरणविभक्ते-

रुदात्तत्वम् अन्यलोपपक्षेतुकादेशस्वरेण । हिम्याइव हिमेतिरात्रिनाम ऊधःपयः हिमेतितन्नाम-
सुपठितत्वात् तत उत्तरस्य तृतीयैकवचनस्य सुपांसुलुगितिद्विच्यदेशः ततष्टिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरे-
ण तस्योदात्तत्वम् । वाससः वस आच्छादने वासयति प्रकाशेनाच्छादयतीत्यहर्वासः । अभ्यायं-
सेत्या अश्याडित्युपसर्गद्वयोपसृष्टाद्यमउपरमेइत्यस्मादौणादिकः सेन्यप्रत्ययः सुपांसुलुगित्या-

कारः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

त्रयः पवयो मधुवाहने रथे सोमस्य वेनामनु विश्व इन्द्रिदुः ।

त्रयः स्कंभासः स्कभितास आरभे त्रिर्नक्तं याथस्त्रिर्वश्विना दिवा ॥ २ ॥

त्रयः । पवयः । मधुवाहने । रथे । सोमस्य । वेनाम् । अनु । विश्वे ।
इत् । विदुः । त्रयः । स्कंभासः । स्कभितासः । आरभे । त्रिः ।
नक्तम् । याथः । त्रिः । ऊम् इति । अश्विना । दिवा ॥ २ ॥

मधुवाहने मधुद्रव्याणानानाविधखाद्यादीनां वाहनेन युक्ते अश्विनोः सम्बन्धिरथे पवयः
वज्रसमानादृढाः चक्रविशेषास्त्रयः त्रिसंख्याकाः सन्ति इत् इत्थंचक्रत्रयसद्भावप्रकारं विश्वे सर्वदेवाः
सोमस्य चन्द्रस्य वेनां कमनीयां भार्या अनुलक्ष्य यात्रायां विदुर्जानन्ति यदा सोमस्य वेनया सह विवाहः
तदानीं नानाविधखाद्ययुक्तंचक्रत्रयोपेतपौढं रथमारुह्याश्विनौ गच्छत इति सर्वदेवाजानन्तीत्यर्थः त-
स्य रथस्योपरि स्कंभासः स्तम्भविशेषास्त्रयः त्रिसंख्याकाः स्कभितासः स्थापिताः किमर्थं मारभे-
आरब्धुं अवलम्बितुं यदारथस्त्वरयायाति तदानीं पतनभीतिनिवृत्त्यर्थं हस्तालम्बनभूताः स्तम्भा-
त्यर्थः हे अश्विना युवांतादृशेन रथेन नक्तं रात्रौ त्रिर्नक्तं त्रिवारंगच्छथः तदा दिवा दिवसेऽपि त्रिर्नक्तं
रात्रावहनि च रथमारुह्य पुनः पुनः क्रीडथ इत्यर्थः ॥ मधुवाहने मधुवाह्यते अनेनेति मधुवाहनः
करणेत्युट् । विदुः वेत्तेर्लटिविदो लटो वेति ज्ञेयसादेशः । स्कंभासः ष्टभिस्त्वभिगतिप्रतिबन्धस्त्व-
म्भन्ते प्रतिबद्धा भवन्तीति स्कंभाः पचाद्यच् । स्कभितासः स्कम्भुः सौत्रोधातुः अस्मान्निष्ठायां
यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधे प्राप्ते ग्रसितस्व भितेत्यादिनेडागमो निपातितः । आरभे रभराभस्ये अ-
स्मादाङ्पूर्वात्सम्पदादिलक्षणो भावेऽपि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

समाने अहन्त्रिर्वद्य गोहना त्रिर्द्ययज्ञं मधुना मिमिक्षतम् ।

त्रिर्वाजवती रिषो अश्विना युवंदोषा अस्मभ्यं मुषसंश्चपिन्वतम् ॥ ३ ॥

समाने । अहन् । त्रिः । अवद्यङ्गोहना । त्रिः । अद्य । यज्ञम् ।
मधुना । मिमिक्षतम् । त्रिः । वाजःवतीः । इषः । अश्विना । युवम् ।
दोषाः । अस्मभ्यम् । उपसः । च । पिन्वतम् ॥ ३ ॥

हेअश्विनाअश्विदेवौयुवंयुवामुभौसमानेअहन्नेकस्मिन्ननुष्ठानदिनेत्रिरवद्यङ्गोहना त्रि-
वारमनुष्ठानगतानांदोषाणांसंवरणकारिणौभवतम् । अद्यास्मिन्दिनेयज्ञयज्ञगतंहविःमधुनामधुर-
सेनत्रिर्मिमिक्षतंत्रिवारंसिञ्चतम् । किञ्च दोषाउपसश्चरात्रीर्दिवसांश्चरात्रिषुदिवसेषुचनैरन्तर्येणवा-
जवतीःचलकारिणीरिषोन्नानिअस्मभ्यंपिन्वतंसिञ्चतंप्रयच्छतमित्यर्थः॥ अहन् सुपांसुलुगितिस-
प्तम्यालुक् । अवद्यङ्गोहना गुह्रसंवरणे अवद्यङ्गूहयितारौ नन्द्यादित्वात् ल्युः ऊदुपधायगोहइति-
प्राप्तस्यऊत्त्वस्याभावश्छान्दसः । मिमिक्षतं मिहसेचने सनिएकाचउपदेशेनुदात्तादित्वात्प्रतिषेधः
हलन्ताच्चेतिसनःकिच्वाल्घूपधगुणाभावः द्विर्भावहलादिशेषौ ढत्वकत्वपत्वानि । वाजवतीः
उगितश्चेतिङीप् । पिन्वतं पिविमिविणिविसेचने इदित्त्वान्नुम् कर्तरिशप् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

त्रिर्वर्तिर्यातंत्रिरनुव्रतेजनेत्रिःसुप्राव्येत्रेधेवंशिक्षतम् । त्रिर्नान्द्यंवह-
तमश्विनायुवंत्रिःपृक्षोअस्मेअक्षरेवपिन्वतम् ॥ ४ ॥

त्रिः । वर्तिः । यातम् । त्रिः । अनुव्रते । जने । त्रिः । सुप्रअव्ये ।
त्रेधाइव । शिक्षतम् । त्रिः । नान्द्यम् । वहतम् । अश्विना ।
युवम् । त्रिः । पृक्षः । अस्मे इति । अक्षरोइव । पिन्वतम् ॥ ४ ॥

हेअश्विनायुवंत्रिर्वर्तिर्यातंअस्मदीयवर्तनसाधनंगृहंत्रिर्यातंत्रिवारंप्राप्तम् तथा अनुव्रतेअ-
स्मदनुकूलव्यापारयुक्तेजनेत्रिर्यातंत्रिवारंतदनुग्रहायगच्छतम् त्रिःसुप्राव्येत्रिवारंसुष्ठुप्रकर्षेणभव-
द्भ्रांरक्षणीयेप्रवर्तमानानस्मात्त्रेधेवत्रिभिरेवप्रकारैःशिक्षतंपुनःपुनरनुष्ठानमुपदेष्टव्यमित्यर्थः तथा
नांधंनन्दीयंसन्तोषकरंफलंत्रिर्वहंतंप्रापयतम् अस्मे अस्मासुपृक्षोन्नंत्रिःपिन्वतंत्रिवारंप्रयच्छतम्
तत्रदृष्टान्तः—अक्षरेवअक्षराण्युदकानि अक्षरास्त्रोतः तृप्तिरितितन्नामसुपाठात् तानिपर्जन्योयथा
प्रयच्छतितद्वत् ॥ वर्तिः वर्ततेचेतिवर्तिगृहम् हपिषिरुहिवृतीत्यादिनाइप्रत्ययः सुपांसुलुगितिद्वि-
तीयैकवचनस्यसुआदेशः । सुप्राव्ये उपसर्गद्वयोपसृष्टादवतेःकर्मणिण्यत् संज्ञापूर्वकोविधिरनित्य-
इतिवृद्ध्यभावः तित्स्वरितमितित्स्वरितत्वम् । शिक्षतं शिक्षविद्योपादाने । नान्द्यं ण्यदन्तः । पृक्षः

पृचीसम्पर्के असुनिमुडागमः । अस्मे सुपांसुलुगितिशेआदेशः । अक्षराइव अश्रुवतेव्यामुवन्तो-
त्यक्षराणिउदकानि औणादिकः कसरःप्रत्ययः शेलोपः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

त्रिर्नोर्ग्यिवहृतमश्विनायुवंत्रिर्देवतातात्रिरुतावतंधियः । त्रिःसौभ
गत्वांत्रिरुतःश्रवांसिनस्त्रिष्ठंवांसूरेदुहितारुहद्रथम् ॥ ५ ॥

त्रिः । नः । र्यिम् । वहतम् । अश्विना । युवम् । त्रिः । देवताता ।
त्रिः । उत । अवतम् । धियः । त्रिः । सौभगत्वम् । त्रिः । उत ।
श्रवांसि । नः । त्रिस्थम् । वाम् । सूरे । दुहिता । आ । रुहत् । रथम् ॥ ५ ॥

हेअश्विना युवंयुवानोस्मान् रयिधनंत्रिर्वहतंत्रिवारंप्रापयतदेवतातो देवैर्युक्तेकर्मणित्रिः
त्रिवारमागच्छतमितिशेषः उतअपिचधियोस्मदुद्धीःत्रिःत्रिवारंरक्षतंसौभगत्वम् सौभाग्यंत्रिर्वह-
तमितिशेषः उतअपिच श्रवांस्यन्नानिनःअस्मभ्यंत्रिर्वहतम् वांयुवयोःसम्बन्धिनंत्रिष्ठंचक्रव्यव-
स्थितंरथंसूरेसूर्यस्यदुहितापुत्री दुहितादुर्हितादूरेहितेतियार्षकः । साआरूढवती ॥ देवताता स-
र्वदेवतातिलितिस्वार्थिकस्तातिलूपत्ययः तेनदेवतातिशब्देनदेवसम्बद्धोयज्ञोलक्ष्यते देवताता स-
खइतितन्नामसुपठितत्वात् लीतीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् सुपांसुलुगितिसमभ्याडादेशः । त्रिं
त्रिषुचक्रेषुतिष्ठतीतित्रिष्ठः सुपिस्थइतिकः अम्बाम्बेत्यादिनासकारस्यषत्वम् । सूरेषूपेरेण सु-
सूधागृधिर्यःक्रन् इतिक्रन् निच्वादाद्युदात्तः विभक्तिव्यत्ययः । रुहत् ऋमृट्ठरुहिर्यश्चलन्दमीति
चेरडादेशः ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

त्रिर्नोअश्विनादिव्यानिभेषजात्रिःपार्थिवानित्रिरुदत्तमद्भ्यः ।
ओमानंशंयोर्ममकायसूनवेत्रिधातुशर्मवहतंशुभस्पती ॥ ६ ॥

त्रिः । नः । अश्विना । दिव्यानि । भेषजा । त्रिः । पार्थिवानि ।
त्रिः । ऊम् इति । दत्तम् । अतद्भ्यः । ओमानम् । शमभ्योः ।
ममकाय । सूनवे । त्रिधातु । शर्म । वहतम् । शुभः । पती इति ॥ ६ ॥

हे अश्विना नः अस्मभ्यं दिव्यानिद्युलोकवर्तीनि भेषजाऔषधानि विर्दत्तं तथापार्थि-
वानिपृथिव्यामुत्पन्नानिऔषधानिचिर्दत्तंअद्भ्यः अन्तरिक्षसकाशादपिऔषधानिचिर्दत्तंआपद्-
त्यन्तरिक्षनाम आपःपृथिवीभूरिति तन्नाममुपाठात् शंयोरेतन्नामकस्यबृहस्पतिपुत्रस्य तेशंयुं
बार्हस्पत्यमवृधन्निब्राह्मणान्तरात् तस्यसम्बन्धिनमोमानंसुखविशेषमकाय सूनेवेमदी-
यायपुत्रायदत्तं हे शुभस्पतीशोभनस्यौषधजातस्यपालकौयुवांविधातु वातपित्तश्लेष्मधातुत्रय-
शमनविषयंसुखंवहतंप्रापयतम् ॥ दिव्यानि दण्डादित्वाद्यप्रत्ययः । अद्भ्यः ऊडिदमित्यादिनावि-
भक्तेरुदात्तत्वम् । ओमानं अवतेरन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन् ज्वरत्वरेत्यादिना अकारवकार-
योरूट् सार्वधातुकार्धधातुकलक्षणोगुणः यदिज्वरत्वरेत्यत्रानुनासिकेचेतिनानुवर्तते तर्हिपूर्वेणैव
सूत्रेणवकारस्यऊट्देशोभविष्यति । शुभस्पती शुभदीप्तौ सम्पदादिलक्षणःकिप् षष्ठ्याःपतिपुत्रे-
तिसंहितायां विसर्जनीयस्यसत्वम् सुबामन्त्रितेइतिपराङ्गवद्भावात्षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्याष्टमि-
कंसर्वानुदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

इतिप्रथमस्यतृतीयेचतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

सप्तमिष्टकमाह—

त्रिर्नोअश्विनायजतादिवेदिवेपरिन्त्रिधातुपृथिवीमशायतम् ।

तिस्रोनासत्यारथ्यापरावतआत्मेववातःस्वसराणिगच्छतम् ॥ ७ ॥

त्रिः । नः । अश्विना । यजता । दिवेदिवे । परि । त्रिधातु ।

पृथिवीम् । अशायतम् । तिस्रः । नासत्या । रथ्या । परावतः ।

आत्माइव । वातः । स्वसराणि । गच्छतम् ॥ ७ ॥

हेअश्विनादिवेदिवे प्रतिदिनं दिवेदिवेद्यविद्यवीत्यहर्नामसुपठितत्वात् यजतायष्टव्योयु-
वांनोस्मदीयांपृथिवीवेदिरूपांभूमिं परि सर्वतःप्राप्य त्रिधातुकक्षयात्रययुक्तेआस्तीर्णेबार्हिषिअ-
शायतशयनंकुरुतम् हेरथ्यारथ्यैरथस्वामिनौ तिस्रस्त्रिसंख्याकाष्टैकिकाशुकसौमिकरूपावे-
दीर्गच्छतम् तत्रदृष्टान्तः—स्वसराणिशरीराणिआत्मेववातः यथाप्राणिनामात्मभूतःप्राण-
वायुः तदीयानिशरीराणिगच्छतितद्वत् ॥ यजता यजतेर्भृष्टदशीत्यादिनाअतच् चितइत्यन्तो-
दात्तत्वम् । त्रिधातु त्रेधाधीयतेनिधीयतइतित्रिधातु सितनिगमीत्यादिनाधात्रस्तुन् निच्वादा-
द्युदात्तत्वम् समासेरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनतदेवशिष्यते सुपांसुलुगितिसप्तम्याः लुक् । अशा-
यतम् अदादित्वाच्छपोलुक् अशयातामित्यस्यह्रस्वदीर्घयोर्व्यत्यासः । नासत्या सत्सुसाधूस-

त्यौनसत्यौअसत्यौ नअसत्यौ सत्यावेवनासत्यावित्यौर्णवाभइतियास्कः । नभ्राणनपादित्यादि-
नानञःप्रकृतिभावः । रथ्या रथाहौस्वामिनावित्यर्थः छन्दसिचेतियप्रत्ययः । स्वसराणि सरन्ति-
च्छन्तीतिसराइन्द्रियाणि स्वकीयाःसरायेषांशरीराणाम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

त्रिरंश्विनासिन्धुभिःसप्तमातृभिस्त्रयंआहावास्त्रेधाहविष्कृतम् ।

तिस्रःपृथिवीरुपरिप्रवादिवोनाकैरक्षेथेद्युभिरक्तुभिर्हितम् ॥ ८ ॥

त्रिः । अश्विना । सिन्धुभिः । सप्तमातृभिः । त्रयः । आहावाः ।

त्रेधा । हविः । कृतम् । तिस्रः । पृथिवीः । उपरि । प्रवा । दिवः ।

नाकम् । रक्षेथे इति । द्युभिः । अक्तुभिः । हितम् ॥ ८ ॥

हेअश्विना. सप्तमातृभिःइमंमेगङ्गइत्यादिमन्त्रोक्ताःसप्तसंख्याकाःगङ्गाद्यानद्योमातरःउत्पा-
दिकायेषांजलविशेषाणातिसप्तमातरःतैःसिन्धुभिःस्यन्दनस्वभावैःजलैः वसतीवरीनामभिःत्रिःसो-
माभिषवःकृतइतिशेषः तथाचान्यत्रब्राह्मणेसमाम्नातम्—अष्टौकृत्वोभिषुणोतिएकादशकृत्वोदि-
तीयंद्वादशकृत्वस्तृतीयमिति । आहावाः यथोक्तजलयुक्तस्यसोमस्याधारभूताःकूपसदृशास्त्रयःवि-
संख्याकाद्रोणकलशाधवनीयपूतभृदाख्यानिष्पन्नाइतिशेषः तेषुत्रिषुपात्रविशेषेषुत्रेधात्रिभिःप्र-
कारैःसवनत्रयगतैः हविष्कृतंसोमाख्यंहविःसम्पादितंद्रव्यंवर्ततइतिशेषः तिस्रःपृथिवीरुपरिवि-
श्यःपृथिव्यादिलोकेभ्य ऊर्ध्वंप्रवाप्रवन्तौगच्छन्तौयुवां दिवोनाकंद्युलोकसम्बन्धिनमादित्यंरक्षेथं
कीदृशंनाकंद्युभिरहोभिरक्तुभिरात्रिभिश्चहितंस्थापितंअहनिस्सूर्यउदेतिरात्रावस्तंगच्छति इयं-
वमहोरात्राभ्यांसूर्योव्यवस्थापितइत्यर्थः ॥ सप्तमातृभिः बहुव्रीहिस्वरः । आहावाः निषातमा-
हावइतिआङ्पूर्वात्वह्यतेरप्रत्ययः सम्प्रसारणंवृद्धिश्चनिपातनात् थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्व-
म् । प्रवा च्युङ्प्रुङ्गतौ प्रवेतेगच्छतइतिप्रवौ पचाद्यच् सुपांसुलुगित्याकारः । नाकं नास्मिन्नक-
मस्तीतिनाकः नभ्राणनपादित्यादिनानञःप्रकृतिभावः । द्युभिः ऊडिदमित्यादिनाप्राप्तस्य
विभक्त्युदात्तस्यदिवोऽलितिप्रतिषेधः ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

क१त्रीचक्रान्नित्तोरथस्यक१त्रयोवंधुरोयेसनीळाः ।

क१दायोगोवाजिनोरासंसस्ययेनयज्ञंनासत्योपयाथः ॥ ९ ॥

कं । त्री । च॒क्रा । त्रि॒ष्टुतः । रथ॑स्य । कं । त्रयः । व॒न्धुरः । ये ।
स॒नी॒ळाः । क॒दा । योगः । वा॒जिनः । रा॒सभ॑स्य । येन । य॒ज्ञम् ।
ना॒स॒त्या । उ॒प॒द्या॒थः ॥ ९ ॥

हेनासत्यावश्विनौ विवृतः त्रिसंख्याकैरभिभिरुपेतस्यभवदीयस्यरथस्यईषाद्वयं पूर्वभागे-
संयुज्यतेसेयमेकाभिः पृष्ठभागेवियुज्यतेतत्रकोणद्वयं सम्पद्यते ईदृशस्यरथस्यसम्बन्धीनि त्रीच-
क्रा त्रीणिचक्राणि क कुत्रस्थितानिइत्यस्माभिर्नदृश्यन्ते येकाष्टविशेषाः सनीळाः नीडंगृहसदृ-
शंरथस्योपर्युपवेशनस्थानं तेनसहवर्तन्तइतिसनीळाः तेकाष्टविशेषाः बन्धुरः नीडबन्धनाधारभू-
तास्त्रयः अक्षेणसहितेद्वेईषेत्येवंत्रिसंख्याकाः ककुत्रस्थिताइत्यस्माभिर्नज्ञायन्ते वाजिनोब-
लवतोरसभस्यभवदीयाश्वस्थानीयस्यगर्दभस्ययोगोरथेयोजनंकदाकस्मिन्कालेनिष्पन्नमित्य-
स्माभिर्नदृश्यते येनचक्रत्रयनीडकाष्टत्रयरासभयोजनसहितेनरथेनयज्ञमस्मदीयंयागस्थानंउप-
याथः युवांप्राप्नुयुः तादृशस्यरथस्येतिपूर्ववान्वयः ॥ त्रीचक्रा उभयत्रापिशेष्ठच्छन्दसिबहुलमिति
शेलेपि । बन्धुरः बन्धेरौणादिकउरप्रत्ययः वत्वंछान्दसम् । सनीळाः वोपसर्जनस्ये-
तिसंभावः ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

आना॑स॒त्या॒गच्छ॑तं ह॒यते॑ ह॒विर्मध्वः॑ पि॒बतं॑ मधु॒पेभि॑रा॒सभिः॑ ।
यु॒वोर्हि॑ पूर्॒वस॒वितो॑प॒सोरथ॑मृ॒ताय॑ चि॒त्रं घृ॒तव॑न्त॒मिष्य॑ति ॥ १० ॥
आ । ना॒स॒त्या । गच्छ॑तम् । ह॒यते॑ । ह॒विः । मध्वः॑ । पि॒ब॒तम् ।
म॒धु॒पेभिः॑ । आ॒स॒भिः । यु॒वोः । हि । पूर्॒वम् । स॒वि॒ता । उ॒प॒सः ।
रथ॑म् । मृ॒ताय॑ । चि॒त्रम् । घृ॒तव॑न्तम् । इ॒ष्य॑ति ॥ १० ॥

हे नासत्यौ अश्विनौ इहकर्मण्यागच्छतम् अत्रास्माभिर्हविर्हूयते युवांचमधुपेभिः मधु-
रद्रव्यपानयुक्तैरासभिः भवदीयैरास्यैः मध्वोमधुरद्रव्याणिहवीषिपिबतं सवितासूर्यउपसःपू-
र्व उपकालापुरायुवयोरश्विनोःसम्बन्धिनंरथंमृतायास्मद्यज्ञार्थंइष्यतिहिपेरयतिस्वल् कीदृशं
चित्रं पूर्वोक्तैश्चक्रत्रयादिभिः विचित्रं घृतवन्तं अक्षाअनसाधनेनघृतेनोपेतम् ॥ गच्छतम् अदु-
पदेशाल्लसार्वधातुकानुदान्तत्वेषःपित्वादनुदान्तत्वम् धातुस्वरः अत्रगच्छतंपिबतंचेतिचार्थम्-

तीतिश्चादिलोपेविभाषेतिप्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । हूयते लसार्वधातुकस्वरानुदात्त-
त्वे यकःस्वरः । मध्वः लिङ्गन्वत्ययः शसियणादेशश्छान्दसः । मधुपेभिः मधुपिबन्तीतिमधु-
पानि आतोनुपसर्गेकइतिकप्रत्ययः । आसभिः षट्नित्यादिना आस्यशब्दस्यासन्नादेशः । युवोः
युवोर्हिंयन्प्रमित्यत्रोक्तम् । इष्यति इषगतौ श्यनो निच्वादाद्युदात्तत्वम् हिचेतिनिघातप्रतिषेधः ॥ १ ॥

एकादशीमृचमाह—

आनांसत्यात्रिभिरेकादशैरिहदेवेभिर्यातंमधुपेयमश्विना ।

प्रायुस्तारिष्टुनीरपांसिमृक्षतंसेधतंद्वेषोभवतंसचाभुवा ॥ ११ ॥

आ । नासत्या । त्रिभिः । एकादशैः । इह । देवेभिः । यातम् ।

मधुपेयम् । अश्विना । प्र । आयुः । तारिष्टम् । निः । रपांसि ।

मृक्षतम् । सेधतम् । द्वेषः । भवतम् । सचाभुवा ॥ ११ ॥

हेनासत्या असत्येनानृतेनरहितौअश्विनाअश्विदेवौयुवांत्रिभिरेकादशैः येदेवासोदिव्ये-
कादशस्थेत्यादिमन्त्रप्रतिपादितैस्त्रिसंख्याकैः एकादशात्मकवर्गत्रयगतैर्देवैःसहमधुपेयंसोमा-
कमधुरद्रव्यपानमभिलक्ष्य इहास्मिन्देवयजनदेशेआयातमागच्छतम् आयुरस्मदीयमायुष्यंपता-
रिष्टंप्रवर्धयतं रपांस्यस्मदीयानिपापानिनिर्घृक्षतंनिःशेषेणशोधयतं द्वेषःद्वेषकर्तृन् सेधतंप्रतिषेधतं
सचाभुवा अस्माभिःसहावस्थितौभवतम् ॥ त्रिभिः षट्त्रिचतुर्भ्य इतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । एकाद-
शैः एकादशानांपूरणैः तस्यपूरणइतिङट् । मधुपेयं पापाने अचोयदितिकर्मणियत् ईद्यतीत्याका-
रस्यईकारादेशः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् मधुचतत्पेयमितिसमासेरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
तारिष्टम् तृष्टवनतरणयोः छान्दसेप्रार्थनायांलुङिच्चेःसिच् इडागमः वृत्तोवेतिप्राप्तस्येटोदीर्घस्य मि-
चिचपरस्मैपदेष्वितिप्रतिषेधः बहुलंछन्दस्यमाङ्चोगेपीत्यङभावः अत्रतारिष्टमृक्षतंचेतिचशब्दा-
र्थप्रतीतेस्तस्यचाप्रयोगाच्चादिलोपेविभाषेतिनिघातप्रतिषेधः आदिःसिचोन्वतरस्यामित्याद्युदा-
त्तत्वम् । मृक्षतम् मृशआमर्शने छन्दसिलुङ्लुङ्लिटइतिलोङिर्थेलुङ् शलङ्गुपधादनिटःअसर्ग-
कसादेशः एकाचउपदेशेनुदात्तादितोऽप्रतिषेधः षत्वकुत्वे पूर्ववदङभावः । सेधतम् पिधुगत्याम
अत्रकेवलोपिषिधिः प्रतिपूर्वस्यार्थेवर्तते प्रार्थनायांलोट् शपःपित्वादनुदात्तत्वम् तिङश्चलसार्व-
धातुकस्वरेणधातुस्वरः पादादित्वान्तिङःपरत्वाद्धानिघाताभावः । द्वेषः अन्येभ्योपिट्श्यन्तेइतिक-
र्तैरिविच् भवतंद्वेषइत्यस्यवाक्यान्तरगतत्वात्तदपेक्षयास्यनिघातोऽनभवति समानवाक्येनिघात-
युष्मदस्मदादेशावक्तव्याइतिवचनात् । सचाभुवा सचेत्ययंनिपातःसहशब्दसमानार्थः तथाच

यास्कः—सचासहेत्यर्थइति । सचाभवतइतिसचाभुवौ क्रिप् ओःसुपीतियणादेशस्यनभूसुधियो-
रितिप्रतिषेधः सुपांसुलुगितिबिभक्तेराकारः ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टकमाह—

आनोअश्विनात्रिवृतारथेनार्वाचंरयिवहतंसुवीरम् ।

शृण्वन्तावामवसेजोहवीमिवृधेचनोभवतंवाजसातौ ॥ १२ ॥ ५ ॥

आ । नः । अश्विना । त्रिवृता । रथेन । अर्वाचंम् । रयिम् ।

वहतम् । सुवीरम् । शृण्वन्ता । वाम् । अक्से । जोहवीमि ।

वृधे । च । नः । भवतम् । वाजसातौ । १२ ॥ ५ ॥

हेअश्विना त्रिवृ तारथेनअप्रतिहृत्गतिवत्त्रिषुलोकेषुवर्तमानेनरथेनसह नोस्माकंअर्वाचं
अभिमुखंसुवीरंशोभनेर्वीरैःपुत्रभृत्यादिभिरुपेतंरयिंधनंआवहतंआनीयप्रापयतम् शृण्वन्ता अ-
स्मदीयस्तुतिंशृण्वन्तौयुवांअवसेअस्मद्रक्षणार्थंजोहवीमिआह्वयामि नोस्माकंवाजसातौसंग्रा-
मेवाजसातौमहाधनइतिसंग्रामनामसुपाठात् वृधेवर्धनायभवतम्॥सुवीरं शोभनावीरायस्येतिबहु-
वीहौवीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । शृण्वन्ता श्रुश्रवणे शतरि श्रुवःशृचेतिश्रुःशृभावश्च हुश्रु-
वोःसार्वधातुकइतियणादेशः सुपांसुलुगितिआकारः । जोहवीमि ह्वेन्स्पर्धायांशब्देच यङ्लुकि
अभ्यस्तस्यचेतिरुतसम्प्रसारणादस्मात्तल्लुत्तमैकवचनेयङोवेतिईडागमः । वृधे वृधुवृद्धौ इत्य-
स्मात् सम्प्रदादिलक्षणोभावेक्रिप् । वाजसातौ षण्णुदाने किनि तितुन्नेत्यादिनाइट्प्रतिषेधः जनस-
नेत्यादिनाआत्वम् वाजानांसातिर्यस्मिन्नितिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ १२ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

ह्याम्यग्निमित्येकादशर्चंपञ्चमंसूक्तम् 'हिरण्यस्तूपकृषिः आद्यानवमीचजगतीछन्दस्के
शिष्टास्त्रिष्टुभः छत्सस्यसूक्तस्यसवितादेवता आद्यायाःह्याम्यग्निमित्यस्याअग्निमित्रावरु-
गरात्रिसवित्राख्यालिङ्गोकादेवताः तथाचानुक्रान्तम्—ह्याम्येकादशसावित्रं नवमीजगत्याद्या-
वसालिङ्गोकादेवतपादाइति । अभिष्ववषडहस्यचतुर्थेहनिवैश्वदेवशस्त्रेइदंसूक्तंसावित्रंनिविद्धा-
न्तृतीयस्यच्यर्थमेतिखण्डेसूत्रितम्—ह्याम्यग्निमस्यमेधावापृथिवीइतितिस्रइति ।

तत्रप्रथमाष्टचमाह—

ह्वयाम्यग्निं प्रथमं स्वस्तये ह्वयामि मित्रावरुणा विहावसे ।
ह्वयामि रात्रीं जगतो निवेशनीं ह्वयामि देवं सवितारं मृतये ॥ १ ॥

ह्वयामि । अग्निम् । प्रथमम् । स्वस्तये । ह्वयामि । मित्रावरुणौ ।
इह । अवसे । ह्वयामि । रात्रीम् । जगतः । निवेशनीम् । ह्वयामि ।
देवम् । सवितारम् । ऊतये ॥ १ ॥

स्वस्तये अस्माकं अविनाशाय स्वस्तीत्यविनाशनामेतियास्कः । प्रथममादौ अग्निं ह्वयामि-
इहास्मिन् कर्मण्यवसेस्मद्रक्षणाय मित्रावरुणौ ह्वयामि जगतो जङ्गमस्य प्राणिजातस्य निवेशनीं उप-
वेशनहेतुभूतां रात्रीं रात्रिदेवतां ह्वयामि जङ्गमाः सर्वे प्राणिनो दिवसे स्वस्वव्यापारान् कृत्वा स्वस्वगृहे
रात्रावुपविशन्तीति प्रसिद्धम् ऊतये अस्मद्रक्षार्थं सवितारं देवं ह्वयामि ॥ मित्रावरुणौ देवताद्वन्द्वेन-
तिपूर्वपदस्यानडादेशः देवताद्वन्द्वेन युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रात्रीं रात्रेश्चाजसाविति ङीप् । नि-
वेशनीं निविशन्ते स्यामिति निवेशनी करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् टिट्ठान्नित्यादिना ङीप् । ऊ-
तये अवतेः किं नि ज्वरत्वेत्यादिनावकारस्य उपधायाश्च ऊट् ऊतियूतीत्यादिना किं न उदान-
त्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

आकृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन् अमृतं मर्त्यं च ।
हिरण्ययेन सवितारथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥ २ ॥

आ । कृष्णेन । रजसा । वर्तमानः । निवेशयन् । अमृतम् ।
मर्त्यम् । च । हिरण्ययेन । सविता । रथेन । आ । देवः । याति ।
भुवनानि । पश्यन् ॥ २ ॥

सवितारसूर्यः कृष्णेन रजसा कृष्णवर्णेन लोकेन कृष्णं कृष्यतेर्निऋष्टो वर्ण इति यास्कः । लो-
कारजांस्युच्यन्त इति च अन्तरिक्षलोको हि सूर्यागमनात्पुरा कृष्णवर्णो भवति तेनान्तरिक्षमार्ग-

ण आवर्तमानः पुनः पुनरागच्छन् अमृतं देवं मर्त्यं मनुष्यं च निवेशयन् स्वस्वस्थाने वस्थापयन् यद्वा अ-
मृतं मरणरहितं प्राणं मर्त्यं मरणसहितं शरीरं च निवेशयन् तथा चारण्यकाण्डे अमर्त्यो मर्त्येनास्यो नि-
रित्येतस्य मन्त्रभागस्य व्याख्यानरूपे ब्राह्मणे यथोक्तार्थो विगम्यते-मर्त्यानि हीमानि शरीराण्यमृतैषा-
देवतेति । यथोक्तगुणोपेतः सविता देवो भुवनानि सर्वान् लोकान् पश्यन् अवैक्षमाणः प्रकाशयन्नि-
त्यर्थः हिरण्ययेन सुवर्णनिर्मितेन रथेन आयाति अस्मत्समीपमागच्छति ॥ अमृतं मृतं मरणं
नास्त्यस्येति बहुव्रीहौ नञो जमरमिव मृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मर्त्यं मर्ते भवं भवेच्छन्द-
सीनियन् यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वम् । हिरण्ययेन ऋत्विजस्त्येत्यादिनामयटोमकारस्य लोपो नि-
पातितः यस्येतिलोपे प्रत्ययस्वरः । भुवनानि भूस्तत्तायां भूभूस् भ्रस्त्रिजस्य छन्दसीति क्युनप्रत्य-
यः योरनादेशोऽवङ्मादेशः निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

यानि देवः प्रवता यात्युदता याति शुभ्राभ्यां यजतो हरिभ्याम् ।

आदेवो यातु सविता पगवतो विश्वा दुग्दिता बाधमानः ॥ ३ ॥

याति । देवः । प्रवता । याति । उदता । याति । शुभ्राभ्याम् ।

यजतः । हरिभ्याम् । आ । देवः । याति । सविता । पगवतः ।

अप । विश्वा । दुग्दिता । बाधमानः ॥ ३ ॥

देवो दीप्यमानः सविता प्रवता प्रवणवता मार्गेण याति गच्छति तथा उदता उत्कृष्टेन ऊर्ध्वदेशयुक्ते-
न मार्गेण याति उदयानन्तरं आमध्याह्नं ऊर्ध्वमार्गः तत उपरि आसायं प्रवणो मार्ग इति विवेकः तथा
यजतो यष्टव्यः स देवः शुभ्राभ्यां श्वेताभ्यां हरिभ्यामश्वभ्यां याति देवयजनदेशे गच्छति सवि-
ता देवो विश्वा दुग्दिता सर्वाणि पापान्यपबाधमानो विनाशयन् परावतः दूरदेशात् परावत इति दूरनाम सुप-
ठितत्वात् तादृशात् द्युलोकात् आयाति यागदेशे आगच्छति ॥ प्रवता वनवणसम्भक्तौ अस्मात्प-
पूर्वात्किं पमादीनामिति वक्तव्यमित्यनुश्लिष्य कलोपः ततस्तुक् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । उद-
ता उपपूर्वाद्धनते पूर्ववत्प्रक्रिया । यजतः भृष्टदृशीत्यादिना यजेः कर्मण्यतच्प्रत्ययः । विश्वा दु-
ग्दिता उभयत्र शेषे छन्दसि बहुलमिति शैलोपः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

अभीष्टं तं रुशनैर्विश्वरूपं हिंरण्यशम्यं यजतो बृहन्तम् ।

आस्था द्रथं सविता चित्रभानुः रुष्णारजांसितविषां दधानः ॥ ४ ॥

अभिऽवृत्तम् । कृशनैः । विश्वऽरूपम् । हिरण्यऽशम्यम् । यजतः ।
बृहन्तम् । आ । अस्थात् । रथम् । सविता । चित्रऽभानुः ।
कृष्णा । रजांसि । तविषीम् । दधानः ॥ ४ ॥

सवितारथमास्थात् आस्थितवानारूढवानित्यर्थः कीदृशं अभीवृत्तं अभितोवर्तमानं त-
थाकृशनैर्विश्वरूपं सुवर्णनानारूपं कृशनं लोहमिति सुवर्णनामसुपाठात् क्वचित्सुवर्णनिर्मितगज-
पंक्तिः क्वचिदश्वपंक्तिः क्वचिन्मनुष्यपङ्क्तिरित्येवं बहुरूपत्वं हिरण्यशम्यं अश्वानां स्कन्धेषु रथ-
योजनवेलायां नियन्तुं प्रक्षेप्यमाणाः शङ्खवः शम्याः ताः सुवर्णमय्योरथे वर्तन्ते बृहन्तं पौढम् कीदृशः
सविता यजतः यष्टव्यः चित्रभानुः विविधरश्मियुक्तः कृष्णारजांसि अन्धकारयुक्ततया कृष्णवर्णा-
नलोकानुद्दिश्य तमो निवारणार्थं तविषीं बलं स्वकीयं प्रकाशरूपं दधानः ॥ अभीवृत्तं अभितोवर्तत-
त्यभीवृत्, वृत्तुवर्तने क्रिप् नहिवृत्तीत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । विश्वरूपं विश्वानिरूपाण्य-
स्यासौ विश्वरूपः बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति व्यत्ययेना संज्ञायामपि पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । हि-
रण्यशम्यं हर्यगतिकान्त्योः हर्यतेः कन्यन् हिरचेति कन्यन्प्रत्ययो धातोर्हिरादेशश्च निच्वादाद्युदात्त-
त्वम् बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अस्थात् तिष्ठते लुङि गतिस्थेति सितो लुक् । कृष्णा रूपव-
र्णैश्च तिनक्षत्रप्रत्ययः शेषे चन्द्रसि बहलमिति शैलोपः । तविषीं तविः सौत्रो धातुः तवतोर्णिद्वेति टिप् च-
टित्वात् टिङ्गाणञित्यादिना डीप् व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् वृषादित्वात् दृष्टव्यम् । दधानः
शानचि अस्थ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीपृचमाह—

विजनां ऋचावाः शितिपादो अख्यत्रथं हिरण्यप्रउगं बहन्तः ।

शश्वद्विशः सवितुर्देव्यस्योपस्थे विश्वा भुवनानितस्थुः ॥ ५ ॥

वि । जनान् । श्यावाः । शितिपादः । अख्यन् । रथम् ।

हिरण्यप्रउगम् । बहन्तः । शश्वत् । विशः । सवितुः । देव्यस्य ।

उपस्थे । विश्वा । भुवनानि । तस्थुः ॥ ५ ॥

श्यावाः एतन्नामकाः सूर्यस्याश्वाः श्यावाः सवितुरिति निघण्टावुक्त्वात् ते च शितिपादः श्वेतैः
पादैरुपेताः हिरण्यप्रउगं रथस्य मुखमीषयो रथं युगबन्धनस्थानं प्रउगमिति युच्यते तच्चात्र सुवर्णमयं
तद्युक्तरथं बहन्तो जनान्प्राणिनोऽव्यख्यन् विशेषणप्रकाशितवन्त इत्यर्थः शश्वत् सर्वदा विशः प्रजाः

दैव्यस्य इतरदेवसम्बन्धिनः सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्य उपस्थे समीपस्थाने तस्थुः स्थितवत्यः न केवलं प्रजाः किं तर्हि विश्वाभुवनानि सर्वे च लोकाः प्रकाशाय सूर्यसमीपे तस्थुः ॥ शितिपादः शितयः श्वेतवर्णाः पादायेषां तेशितिपादाः सुपांसुलुगितिजसः सुआदेशः यद्वा शितिः श्वेतवर्णः स्फटिकादिः स इव पादायेषां पादस्य लोपो हस्त्यादिक्य इति समासान्तः पादशब्दस्यान्यलोपः उपमानादिति हितवानुवर्तते पादशब्दस्य वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् तस्य बहुव्रीहौ समासे शितेर्नित्याबह्वचबहुव्रीहावभसतइति प्रकृतिस्वरत्वम् । अख्यन् ख्यातेर्लुङि अस्य तिवक्तीत्यादिनाच्चेरडादेशः । हिरण्यपङ्गम बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वहन्तः शपः पित्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । दैव्यस्य तस्येदमित्यर्थे देवाद्यञ्जाविति देवशब्दात्पाद्गद्व्यतीत्योञ् तद्धितेष्वचामादेरित्यादिवृद्धिः भ्रित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् । उपस्थे आतश्चोपसर्गे इति कः आतो लोप इति चेत्पाकारलोपः मरुद्वादिवात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

षष्ठीवृत्तमाह—

तिस्रो द्यावः सवितुर्द्वा उपस्थौ एका यमस्य भुवने विरापाट् ।

आणि न रथ्यममृता धितस्थुरिह ब्रवीतु य उत चिकेतत् ॥ ६ ॥ ६ ॥

तिस्रः । द्यावः । सवितुः । द्वौ । उपस्था । एका । यमस्य । भुवने ।

विरापाट् । आणिम् । न । रथ्यम् । अमृता । अधि । तस्थुः । इह ।

ब्रवीतु । यः । ऊम् इति । तत् । चिकेतत् ॥ ६ ॥ ६ ॥

द्यावः स्वर्गोपलक्षिताः प्रकाशमाना लोकास्ति सस्त्रिसंख्याकाः सन्ति तत्र द्वौ लोकौ सवितुः सूर्यस्य उपस्था समीपस्थाने वर्तेते द्युलोकभूलोकयोः सूर्येण प्रकाशितत्वात् एकामध्यमाभूमिरन्तरिक्षलोकः यमस्य भुवने पितृपतेर्गृहे विरापाट् विरान्गन्तुन सह ते प्रेताः पुरुषा अन्तरिक्षमार्गेण यमलोके गच्छन्तीत्यर्थः अमृता अमृतानि चन्द्रनक्षत्रादीनि ज्योतीषिजलानि वा अधितस्थुः सविता रमधिगम्य स्थिताः तत्र दृष्टान्तः—रथ्यमाणिं रथाद्बहिरक्षच्छिद्रे प्रक्षिप्तः कीलविशेष आणिरित्युच्येत रथसम्बन्धिनमाणिमधिगम्य यथारथस्तिष्ठति तद्वत् यस्तु मानवः तत्सवितुरुपचिकेत तजानाति समानव इहास्मिन् विषये ब्रवीतु केनापि वक्तुमशक्यः सवितुर्महिमेत्यर्थः ॥ तिस्रः तिसृष्व्योजस इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । द्वौ संहितायामावादेशे लोपः शाकल्यस्येतिवकारलोपः । उपस्था आद्याजयारां चोपसंख्यानमिति सप्तम्या आडादेशः आडो नुनासिकश्छन्दसीति प्रकृतिभावः । विरा-

षाट् वृज्वरणे घञर्थेकविधानमितिकर्मणिकः बहुलं छन्दसीति इत्वम् तथासति वूर्यन्त इति विश-
इत्युक्तं भवति तान्सह तद्विवराषाट् छन्दसि सह इति सहेर्षिवः सहेः साडः स इति षत्वम् अन्येषाम्-
पिटृभ्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घः । रथस्येदं रथं रथाद्यदित्यत यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वम् अम्-
ता शेषे छन्दसि बहुलमिति शर्लोपः । चिकेतत् कितज्ञाने लेट्याडागमः इतश्च लोप इतीकारलोपः
जुहोत्यादित्वात् श्लुः लघूपधगुणः अनुदात्ते चेत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् यद्वत्तयोगादनिघातः ॥ ६ ॥

इति प्रथमस्य तृतीयेषष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमी मृचमाह—

वि सुपुर्णो अन्तरिक्षाण्यख्यद्गभीरवेपा असुरः सुनीथः ।

केदानीं सूर्यः कश्चिकेत कतमांश्च रश्मिरस्याततान ॥ ७ ॥

वि । सुपुर्णः । अन्तरिक्षाणि । अख्यत् । गभीरवेपाः । असुरः ।

सुनीथः । के । इदानीम् । सूर्यः । कः । चिकेत । कतमाम् ।

याम् । रश्मिः । अस्य । आ । ततान् ॥ ७ ॥

सुपुर्णः शोभनपवनः सूर्यस्य रश्मिः सुपुर्ण इति पञ्चदशरश्मिनामानीतितन्नाम सुपठितवान्
अन्तरिक्षाणि अन्तरिक्षोपलक्षितानि लोकत्रयस्थानानि व्यख्यत विशेषेण ख्यापितवान् प्रकाशित-
वान् कीदृशोरश्मिः गभीरवेपाः गम्भीरकम्पनः रश्मेः प्रकंपनं चलनं केनापि द्रष्टुमशक्यमित्यर्थः
असुरः सर्वेषां प्राणदः तथा चान्यत्राप्नायते—सर्वेषां भूतानां प्राणानादायो देतीति सुनीथः सुनयनः
शोभनप्रापणः मार्गप्रकाशनेनाभीष्टदेशं प्रापयतीत्यर्थः तादृशरश्मियुक्तः सूर्य इदानीं रात्रौ कु-
त्र वर्तते तदेतद्गृहस्य कश्चिकेत को जानाति न कोपीत्यर्थः अस्य सूर्यस्य रश्मिः कतमांश्च आततान
कंद्युलोकं रात्रौ व्याप्तवान् एतदपि को जानाति ॥ सुपुर्णः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्व-
म् । गभीरवेपाः दुर्बलकम्पने असुन गभीरवेपो यस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । असुरः असु-
पणे अस्य ति शत्रून् नित्यसुरः असेरुर्न निच्वादाद्युदात्तत्वम् यद्वा असूतप्राणान् रातिददाती
ति असुरः आतोनुपसर्गेक इति कप्रत्ययः । सुनीथः णीञ्प्रापणे हनिकुषिनीरमिकाशिक्ष्यः कथं
न इति कथन् प्रादिसमासे तथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । इदानीं इदं शब्दात्सप्तम्यर्थे दानीं चि-
तिदानीं प्रत्ययः इदमिदं इति दम् शब्दस्येशादेशः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । सूर्यः षूप्रेरणे सुवतीति
सूर्यः राजसूयसूर्येत्यादिनारुडागमसहितः कथं प्रत्यययोनिपातितः प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे धातुत्वे-

णाद्युदात्तत्वम् । चिकेत कितज्ञाने लिट् । कतमां किंजातीयां वाबहूनांजातिपरिप्रभेडतमच्छइति किमशब्दात्तद्वतमच्छ इत्वाहिलोपः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीशृचमाह—

अ॒ष्टौ॒व्य॒ख्य॒त्क॒कु॒भः॑ पृ॒थि॒व्या॒स्त्री॒धन्व॒यो॒ज॒ना॒स॒प्त॒सि॒न्धू॒न् ।

हि॒र॒ण्य॒क्षः॑ स॒वि॒ता॒दे॒व॒आ॒गा॒द॒ध॒द्र॒त्ना॑दा॒शु॒षे॒वा॒र्या॒णि ॥ ८ ॥

अ॒ष्टौ । वि । अ॒ख्य॒त् । क॒कु॒भः । पृ॒थि॒व्याः । स्त्री । धन्व॑ ।

यो॒ज॒ना । स॒प्त । सि॒न्धू॒न् । हि॒र॒ण्य॒क्षः । स॒वि॒ता । दे॒वः । आ ।

अ॒गा॒त् । द॒ध॒त् । र॒त्ना॑ । दा॒शु॒षे । वा॒र्या॒णि ॥ ८ ॥

पृथिव्याःसम्बन्धिनीरष्टौककुभः प्राच्याद्याश्चतस्रोदिशः आग्नेय्याद्याश्चतस्रोविदिशइत्येवमष्टौदिशः व्यख्यत सविताप्रकाशितवान् तथायोजनाप्राणिनः स्वस्वाभोगेनयोजयितृन्धन्व अन्तरिक्षोपलक्षितान् त्रीविसंख्याकान्पृथिव्यादिलोकान्सप्तसिन्धून्गङ्गादिनदीः समुद्रान्वासविताव्यख्यत हिरण्याक्षः हितरमणीयचक्षुर्युक्तः हिरण्यमयाक्षोवासवितादेवआगादहागच्छतु किं कुर्वन् दाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानायवार्याणिवरणीयानिरत्नानिदधत्प्रयच्छत् ॥ अख्यत् ख्यातेर्लुङि अस्पतिवक्तृत्यादिनाच्चेरङादेशः । त्री शोश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । धन्व रिविरविधविगत्यर्थाः इदितोनुम्धातोरितिनुम् अस्मात्कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवइतिकनिन् सुपांसुलुगितिबिभक्तेर्लुक् नलोपः प्रत्ययस्यनिच्वादाद्युदात्तत्वम् । योजना योजयन्तिप्राणिनउपभागेनेतियोजनानि नन्धादिलक्षणोत्पुः णेरनिटीतिणिलोपः पूर्ववच्छेर्लोपः । हिरण्याक्षः हिरण्यमयानिक्षीणियस्यासौहिरण्याक्षः बहुव्रीहौसक्थ्यक्षणोरितिसमासान्तः षच्प्रत्ययः । आगात् एतेर्लुङिङिणोगालुङीतिगादेशः गातिस्थेतिसिचोलुक् । दधत् नाभ्यस्ताच्छतुरितिनुमागमप्रतिषेधः श्राभ्यस्तयोरान्तइत्याकारलोपः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । दाशुषे दाश्वान्साह्वान् इत्यादिनाक्लसुप्रत्ययान्तोनिपातितः चतुर्थ्येकवचने वसोःसम्प्रसारणमितिसम्प्रसारणंपरपूर्वत्वं शासिवसिषसीनांचेतिषत्वम् । वार्याणि बृङ्सम्भक्तौ ऋहलोण्यत् ईडवन्देत्यादिनाआद्युदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

हिरण्यपाणिः सविता विचर्षणि रुभेद्यावापृथिवी अन्तरीयते ।

अपामीवां बाधते वेति सूर्यमभिरुष्णेन रजसा द्यामृणोति ॥ ९ ॥

हिरण्यपाणिः । सविता । विचर्षणिः । उभे इति । द्यावापृथिवी इति ।
अन्तः । ईयते । अप । अमीवाम् । बाधते । वेति । सूर्यम् । अग्निः ।
रुष्णेन । रजसा । द्याम् । ऋणोति ॥ ९ ॥

हिरण्यपाणिः सुवर्णमयहस्तयुक्तः यद्वा यजमानेभ्यो दातुं हिरण्यं हस्ते धृतवान् विच-
र्षणिः विविधदर्शनयुक्तः विचर्षणिः पश्यतीत्यर्थः विचर्षणिः विश्वचर्षणिरितितन्नाममुपादान्
सवितादेवः उभेद्यावापृथिवी अन्तः उभयोर्लोकयोर्मध्ये ईयते गच्छति अमीवां रोगादिबाधां
अपबाधते सम्यक् निराकरोति तथा सूर्यवेति गच्छति यद्यपि सविदसूर्ययोरेकदेवतात्वं तथापि मू-
र्तिभेदेन गन्तुगन्तव्यभावः रुष्णेन तमसः कर्षकं निवर्तकेन रजसा तेजसा द्यामाकाशं अकृणोति-
सर्वतो व्याप्नोति ॥ द्यावापृथिवी दिवसश्च पृथिव्यामिति च शब्दाद्विशब्दस्य द्यावादेशः देवता द्वन्द्वे-
चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं नोत्तरपदेनुदात्तादाविति न निषेधः । अपृथिवीरुद्रूपमस्थिष्विति पर्युदस्त-
त्वात् । ईयते ईङ्गुतौ तिङ्ङितिङ्ङिति निवातः बाधते वेति चेति समुच्चयार्थमतीतेश्च शब्दस्याप्रयोगा-
च्चादिलोपेविभाषेति निघातप्रतिषेधः । वेति वीगतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनस्वादानेषु अदादिवा-
च्छपोलुक् तिपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः यद्यप्येषा द्वितीया तथापि तिङः परस्मान्निघाता-
भावः । ऋणोति ऋणुगतौ तनादित्वादुः तनादिपुकरौ तेरेव गुणो नान्येषामिति आपिशलिमते-
न गुणाभावः ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

हिरण्यहस्तो असुरः सुनीथः सुमृळीकः स्ववायात्वाद्वाङ् ।

अपसेधन् रक्षसो यातुधानानस्था देवः प्रतिदोषं गृणानः ॥ १० ॥

हिरण्यहस्तः । असुरः । सुनीथः । सुमृळीकः । स्ववायात् ।

यातु । अवाङ् । अपसेधन् । रक्षसः । यातुधानान् । अस्थात् ।

देवः । प्रतिदोषम् । गृणानः ॥ १० ॥

हिरण्यहस्तः असुरः प्राणप्रदाता सुनीथः सुष्ठुनेता प्रशस्यइत्यर्थः सुनीथःपाकइतिप्र-
शस्यनामसुपाठात् सुमृळीकः सुष्ठुसुखयिता स्ववानधनवान् अर्वाङ्अभिमुखः कर्मदेशेगच्छतु
किञ्च अयंदेवः प्रतिदोषं प्रतिरात्रि गृणानःस्तूयमानः अस्थात् स्थितवान् किंकुर्वन् रक्षसः वा-
धकत्वेनरक्षणनिमित्तभूतान् रक्षोरक्षितव्यमस्मादित्यास्कैः । यातुधानानसुरान् अपसेधन्
निराकुर्वन् ॥ हिरण्यहस्तादयोगताः । सुमृळीकः सुष्ठुमृळीकंसुखंयस्यासौतथोक्तः नञ्सुभ्या-
मित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । स्ववान् स्वमस्यास्तीतिस्ववान् मादुपधायाइतिवत्वम् संहितायानका-
रस्यदीर्वादटिसमानपादेइतिरुत्वम् आतोडिनित्यमितिसानुनासिकआकारः रोर्थत्वम् यलोपश्च ।
अपसेधन् पिधुगत्यां शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेणकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर-
त्वम् । रक्षसः रक्षपालनेइत्यस्मादपादाने औणादिकःअसिप्रत्ययः यद्वा रक्षन्त्यनेनेतिरक्षोबलं
करणेअसुन् तदेषामस्तीतिरक्षस्विनः मत्वर्थप्रत्ययलोपश्छान्दसः प्रत्ययस्वरः । यातुधाना-
न् यतनिकारोपस्कारयोः तस्मावण्यन्तादौणादिकोभावेउप्रत्ययः यातवोयातनाएषुधीयन्त-
इतियातुधानाः अधिकरणे ल्युट् छितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । अस्थात् गातिस्थेतिसि-
चोलुक् । प्रतिदोषं दोषांदोषांप्रति वीप्सालक्षणेयथार्थेअव्ययीभावः । गृणानः गृशब्दे कर्म-
णिलटःशानच् व्यत्ययेनश्चा प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वं चितइत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ १० ॥

एकादशीष्टचमाह—

येतेपन्थाःसवितःपूर्व्यासोरेणवःसुकृताअन्तरिक्षे ।

तेभिर्नोअद्यपथिभिःसुगेभीरक्षाचनोअधिचब्रूहिदेव ॥ ११ ॥ ७ ॥

ये । ते । पन्थाः । सवितरिति । पूर्व्यासः । अरेणवः । सुकृताः ।

अन्तरिक्षे । तेभिः । नः । अद्य । पथिभिः । सुगेभिः । रक्षा । च ।

नः । अधि । च । ब्रूहि । देव ॥ ११ ॥ ७ ॥

हेसवितःतेतवपन्थामार्गाः पूर्व्यासः पूर्वसिद्धाः अरेणवोधूलिरहिताः अन्तरिक्षेसुकृताः
सुष्ठुसम्पादिताः सुगेभिः सुष्ठुगन्तुंशक्यैः तेभिः पथिभिः तैर्मार्गैः आगत्य अद्यास्मिन्दिनेनो-
स्मान् रक्षच पालनमपिकुरु तथाहेदेव नोस्माननुष्ठातृन्अधिब्रूहिच देवानामग्रेअधिकत्वेनकथय
च ॥ पन्थाः सुपांसुलुगितिजसःसुः पथिमथोःसर्वनामस्थानेइत्याद्युदात्तत्वम् । पूर्व्यासः पूर्वैःकृ-

ताः पूर्वाः पूर्वैः कृतमिनयौचेतियः प्रत्ययस्वरः असुगागमः । अरेणवः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदा-
न्तोदात्तत्वम् । सुकृताः कर्मणिकः गतिरनन्तरइतिगतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सुगेभिः सुषुगच्छत्ये-
ष्वितिसुगाः सुदुरोरधिकरणेइतिगमेर्दप्रत्ययः रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रक्ष इत्येवोत्तिङ्-
इतिसंहितायां दीर्घः ॥ ११ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेसप्तमोनुवाकः ॥ ७ ॥

अष्टमेनुवाके अष्टौसूक्तानि तत्रप्रवोयह्वमितिर्विशत्यृचंप्रथमंसूक्तं घोरपुत्रः कण्वः ऋषिः अ-
युजोबृहत्पः तृतीयपादस्यद्वादशाक्षरत्वात् युजःसतोबृहत्पःप्रथमतृतीययोःपादयोर्द्वादशाक्षर-
त्वात् अग्निर्देवता ऊर्ध्वऋष्वित्यादिकेयूपदेवत्ये तथाचानुक्रान्तम् प्रवोर्विशतिः कण्वोघोरआ-
ग्नेयंप्रागाथमूर्ध्वऋषुयौप्याविति ननूर्ध्वऋष्वित्यादिकयोरप्यग्निर्देवतात्वेनभवितव्यंआग्नेयेकता-
वनयोरनुद्धारात् तथाहिस्त्रेणनावोअग्निप्रवोयह्वमितिप्रतीकमात्रस्यैवोपादानात् कृत्स्नसूक्तमा-
ग्नेयमितिगम्यते यद्येतेअन्यदेवत्येस्यातां वसिष्वाहीतिसूक्तयोरुत्तमामुद्धरेदितिबुद्धारं ब्रूयात् न
चब्रूते अतःकथंयौप्याविति नैषदोषः यूपाधिष्ठानस्याग्नेःस्तूयमानत्वादनयोरप्यग्निर्देवतयाग्ने-
येकताबुद्धारोनकृतः अधिष्ठानप्राधान्यविवक्षयायौप्यावित्येतदपिनविरुध्यते प्रातरनुवाके आ-
ग्नेयेकतौवाहतेछन्दसि प्रवोयह्वमितिसूक्तम् अथैतस्यारात्रेर्विवासकाऽऽतिरवण्डेस्त्वितम—एना-
वोअग्निप्रवोयह्वमिति ।

तत्रप्रथमासृचमाह—

प्रवोयह्वंपुरुणांविशादेवयतीनाम् ।

अग्निंसूक्तेभिर्वचोभिरीमहेयंसीमिदन्यईळते ॥ १॥

प्र । वः । यह्वम् । पुरुणाम् । विशाम् । देवइयतीनाम् । अग्निम् ।

सुइउक्तेभिः । वचःइभिः । ईमहे । यम् । सीम् । इत् । अन्ये ।

ईळते ॥ १ ॥

हेकृत्वियजमानादेवयतीनां देवान्कामयमानानां पुरुणां बहूनां विशांप्रजारूपाणां वो-
युष्माकमनुग्रहाययह्वमहान्तं यह्वः ववक्षिथइतिमहन्नामसुपाठात् अग्निंसूक्तेभिर्वचोभिःस-
क्तरूपैर्वाक्यैःप्रेमहे प्रकर्षेणयाचामहे ईमहेयामीतियाञ्चकर्मसुपाठात् अन्यइदअन्ये

पृथयः यमर्धिसीं सर्वतः ईळतेस्तुवन्तिमग्निमितिपूर्वब्रान्वयः ॥ पूरूणां नामन्यतरस्यामिति नामउदात्तत्वम् । विशां सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । देवयतीनां देवानात्मनइच्छन्त्यो- देवयन्त्यः सुपआत्मनःक्यच् नच्छन्दस्यपुत्रस्येति ईत्वस्येवदीर्घस्यापिप्रतिषेधः अश्वाघस्या- दितिपुनरात्वविधानावज्ञापकात् क्यजन्ताल्लटःशतृ कर्तरिशाप् शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेणक्यचासहैकादेशउदात्तेनोदात्तइतिशतुरुदात्तत्वम् उगितश्चेतिडीप् अ- नित्यमागमशासनमितिवचनानुमभावः एकादेशस्वरस्यपूर्वत्रासिद्धत्वेनेष्यतइतिवचनावश- तुरुदात्तत्वंसिद्धमेवेतिशतुरनुमइतिनद्याउदात्तत्वम् । सूक्तेभिः वचेः क्चिक्चौचसंज्ञायामिति कः थायादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ईळते ईडस्तुतौ अदादित्वाच्छपोलुक् अनुदात्तेत्वाल्लसा- र्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

जनासोअग्निर्दधिरेसहोवृधंहविष्मन्तोविधेमते ।

सत्वंनोअद्यसुमनाइहाविताभवावाजेषुसन्त्य ॥ २ ॥

जनासः । अग्निम् । दधिरे । सहः६वृधम् । हविष्मन्तः । विधेम ।

ते । सः । त्वम् । नः । अद्य । सुमनाः । इह । अविता । भव ।

वाजेषु । सन्त्य ॥ २ ॥

जनासः अनुष्ठितारोजनाः सहोवृधं बलस्यवर्धयितारमग्निर्दधिरेधृतवन्तः हविष्मन्तः हविर्यु- कावर्यं हेअग्नेतेत्वाविधेमपरिचरेम विधतिःपरिचरणकर्म विधेमसपर्यतीतिपरिचरणकर्मसुपठि- तत्वात् वाजेष्वन्तेषुसन्त्यदानशीलहेअग्नेसत्त्वमद्यास्मिन्दिने इहकर्मणिनोस्मान् प्रतिशुमनाः शो- भनमनस्कः अवितारक्षिताभव ॥ सहोवृधं वृधुवृद्धौ अस्मादन्तर्भावितण्यथावत्किंपरुदुत्तरपदप- रुतिस्वरत्वम् । हविष्मन्तः तसौमत्वर्थेइतिभत्वेनपदत्वाभावात्तत्त्वाद्यभावः । विधेम विधविधाने तुदादित्वाच्छः । सुमनाः शोभनंमनोयस्यासौसुमनाः सोमंनसीअलोमोषसीइत्युत्तरपदाद्युदात्त- त्वम् । भव पादादित्वात्तिङ्कृतिङ्इतिनिघाताभावः द्यचोतस्तिङ इतिसंहितायां दीर्घः । सन्त्य ष- णुदानेकिचि तितुत्रेत्यादिनाइट्प्रतिषेधः नकिचिदीर्घश्चेतिअनुनासिकलोपदीर्घयोर्निषेधः स- त्तिर्दाता तत्रभवःसन्त्यः भवेच्छन्दसीतियत् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

प्रत्वा॑दूतं॒ वृणी॑महे॒ होता॑रं॒ विश्व॑वेदसम् ।

म॒हस्ते॑स॒तोवि॑चरन्त्य॒र्चयो॑दिविस्पृ॒शन्ति॑भा॒नवः॑ ॥ ३ ॥

प्र । त्वा । दूतम् । वृणीमहे । होता॑रम् । विश्व॑वेदसम् । महः । ते ।
सतः । वि । चरन्ति । अर्चयः । दिवि । स्पृशन्ति । भानवः ॥ ३ ॥

हेअग्ने होता॑रं होमनिष्पादकं आह्वाता॑रं वा विश्व॑वेदसं सर्वज्ञं दूतं देवानां दूत्ये प्रवृत्तं अग्निर्वैदेवानां दूत आसीदिति श्रुत्यन्तरात् । तादृशं त्वां प्रवृणीमहे प्रकर्षेण वरणं कुर्मः महो महतः सतो नित्यं वतमानस्य ते तव अर्चयो दीप्तयः विचरन्ति विविधं प्रचरन्ति भानवः त्वदीयारश्मयो दिवि द्युलोके स्पृशन्ति तत्र त्यानप्राणिनः प्रकाशयन्तीत्यर्थः ॥ विश्व॑वेदसं विश्वानि वेत्तीति विश्व॑वेदाः असुन् मरुद्धादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् यद्वा वेदइति धननाम विश्व॑वेदो धनं यस्य बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । महः महपूजायां कृष्चेति कृष् सावेकाचइति ङस उदात्तत्वम् यद्वा महशब्दे अच्छब्दलोपश्छान्दसः । सतः अस्तेः शतरि श्रसोरलोप इत्यकारलोपः शतुरनुमइति विभक्तेरुदात्तत्वम् । दिवि ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

दे॒वास॑स्त्वावरु॒णोमि॒त्रोअ॒र्य॒मास॑न्दूतं प्र॒त्नमि॑न्धते ।

वि॒श्वं॒ सोअ॒ग्नेज॑यति॒ त्वया॒ धनं॑यस्ते॒ ददा॑श॒मर्त्यः॑ ॥ ४ ॥

दे॒वासः॑ । त्वा । वरु॒णः । मि॒त्रः । अ॒र्य॒मा । सम् । दूतम् । प्र॒त्नम् ।
इ॒न्ध॒ते । वि॒श्वम् । सः । अ॒ग्ने । ज॒य॒ति । त्वया॑ । धनम् । यः ।
ते । द॒दा॒श । म॒र्त्यः ॥ ४ ॥

हेअग्ने वरुणादयः त्रयो देवासः देवाः प्रत्नं पुरातनं दूतं त्वात्वां समिन्धते सम्यक् दीपयन्ति योमर्त्यो मनुष्यो यजमानस्ते तु भ्यं ददाशहविर्दत्तवान् स यजमानस्त्वया सहायभूतेन विश्वं सर्वं धनं जयति ॥ अर्यमा अर्यान् मिमीत इत्यर्थमा श्वन्नुक्षन्तियादिना कनिप्रत्ययान्तो निपातितः । इन्धते त्रिङ्-न्धीदीप्तौ अस्माल्लिटि शस्यादादेशे भ्रमश्चानलोपः श्रसोरलोप इत्यकारलोपः । ददाश ददाश्वदने लिटिणलि लित्वेरेण प्रत्ययात् पूर्वस्याकारस्योदात्तत्वम् यद्वत्तयो गादनिघातः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

मन्द्रोहोतागृहपतिरग्नेदूतोविशामसि ।

वेविश्वांसंगतानि व्रता ध्रुवा यानि देवा अरुणवत ॥ ५ ८ ॥

मन्द्रः । होता । गृहपतिः । अग्ने । दूतः । विशाम् । अ॒सि॒ । त्वे इति ।
विश्वा । सम॒संग॑तानि । व्र॒ता । ध्रु॒वा । या॒नि । दे॒वाः । अरु॑णवत॥५॥८॥

हेअग्ने त्वमन्द्रोहर्षहेतुः होतादेवानामाह्वाता विशायजमानरूपाणां प्रजानां गृहपतिः गृहस्यपालकोदूतोदेवदूतोसि त्वेत्वयिविश्वाव्रता सर्वाणिकर्माणि सङ्गतानि व्रतं कर्वरमिति कर्मनाम-
सुव्रतशब्दः पठितः पृथिव्यादयो देवाः ध्रुवास्थिराणियानिकर्माणि अरुणवत कृतवन्तः पृथिवीधा-
रयति पर्जन्यो वर्षति सूर्यः प्रकाशयति तान्येतानि त्वयिसङ्गतानीति पूर्वव्रतान्वयः ॥ गृहपतिः पत्या-
वैश्वर्ये इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । त्वे सुपांसुलुगितिसप्तम्येकवचनस्य शो आदेशः त्वमोवेकवचने
इति मपर्यन्तस्य आदेशः शेषेलोप इति टिलोपपक्षे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् अन्यलोप-
पक्षे तु एकादेशस्वरेण । सङ्गतानि गमेः कर्मणि निष्ठाया मेकाच इतीट्प्रतिषेधः अनुदात्तोप-
देशादिना अनुनासिकलोपः गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । व्रता ध्रुवेत्युभयत्र शर्लोपः ।
अरुणवत रुविर्हिंसाकरणयोश्च व्यत्ययेनात्मनेपदम् इदित्वान्नुम् धिन्विरुण्वोरचेत्युपत्ययः ॥५॥

इति प्रथमस्य तृतीयेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

षष्ठीष्टकमाह—

त्वे इदं अग्ने सुभगे यविष्ठय विश्वमाहूय ते हविः ।

सत्वं नो अद्य सुमना उता परं यक्षि देवान् सुवीर्या ॥ ६ ॥

त्वे इति । इत् । अग्ने । सु॒भगे॑ । य॒वि॒ष्ठ॒य॒ । वि॒श्वम् । आ ।

हू॒य॒ते॒ । ह॒विः । सः । त्वम् । नः । अ॒द्य॒ । सु॒म॒नाः । उ॒त । अ॒परम् ।

य॒क्षि॒ । दे॒वान् । सु॒वी॒र्या॑ ॥ ६ ॥

हे यविष्ठय युवतमाग्ने सुभगे सौभाग्ययुक्ते त्वे इदं त्वयैव विश्वं सर्वं हविराहूयते सर्वतः प्रक्षिप्य-
सत्वं नोऽस्मान् प्रति सुमनाः शोभनमनस्को भूत्वा अद्यास्मिन् दिने उत अपि च अपरं श्वइत्यादिक-
तरं सर्वस्मिन् अपि काले नैरन्तर्येण सुवीर्या शोभनवीर्योपेतान् देवान्यक्षि यज ॥ सुभगे शोभनो भ-

यस्येति बहुब्रीहौ आद्युदात्तं छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यविष्ठ्य युवशब्दादिष्ठन् स्यू-
दूरेत्यादिनायणादेः परस्यलोपः पूर्वस्यचगुणः छान्दसोयकारोपजनः । यक्षि बहुलं छन्दसी-
शपोलुक् । सुवीर्या शोभनं वीर्येषां वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् सुपांसुलुगिति विभ-
राकारः ॥ ६ ॥

अभिष्टवे सायंकालीने उत्तरस्मिन्पटलेतं धेमिस्थानमस्विन इत्येषा विनियुक्ता अथोत्त-
रित्खण्डे सूत्रितम्—प्रागार्थीपूर्वाह्णेकाण्वीमपराह्ण इति ।

तामेतांसप्तमीमृचमाह—

तं धेमिस्थानं नमस्विन उपस्वराजमासते ।

होत्राभिरग्निमनुषः समिन्धते तितिर्वासो अतिस्त्रिधः ॥ ७ ॥

तम् । घ । ईम् । इत्था । नमस्विनः । उप । स्वराजम् । आसते ।

होत्राभिः । अग्निम् । मनुषः । सम् । इन्धते । तितिर्वासः ।

अति । स्त्रिधः ॥ ७ ॥

हेअग्रे नमस्विनः अन्नयुक्तानमस्कारयुक्तावा नमः आयुः सूनृतेति अन्ननामसुपाठात् नमः-
ब्दस्यान्नवाचित्वम् तादृशायजमानाः स्वराजं स्वतो दीप्यमानं तं धेम् तमेव पूर्वोक्तं सर्वगुणविशिष्टं
था अनेन प्रकारेण हविः प्रदानादिरूपेणोपासते मनुषो मनुष्यायजमानाः होत्राभिः सप्तभिर्वषट्क-
भिः सप्तहोत्राः प्राचीर्वषट्कुर्वन्तीति श्रुत्यन्तरात् । अग्निं त्वांसमिन्धते सम्यग्दीपयन्ति कीदृशा-
गुण्याः स्त्रिधः शत्रून् तितिर्वासः अतिशयेन तरन्तः ॥ नमस्विनः अस्मायामेधेति मतवर्थं योवि-
ः । स्वराजं स्वभासाराजते इति स्वराट् सत्सु द्विषेति क्तिप् ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आसते
तस्य उपवेशने अदादित्वाच्छपोलुक् । तितिर्वासः तृषुवनतरणयोः छन्दसिलिङितिवर्तमाने
ट् कसुश्चेति कसुः वस्वेकाजादसामिति नियमादिङभावः ऋतइद्धातोरिति त्वम् ऋच्छ-
तामिति गुणोहलिते दीर्घत्वं च न भवति संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति तयोरनित्यत्वात् यद्वा
रतिः प्रकृत्यन्तरं द्रष्टव्यम् । स्त्रिधः स्त्रिधुशोषणे क्तिप्चेति क्तिप् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

घ्नन्तो हृत्रमतरत्रोदसी अपउरुक्षयाय चक्रिरे ।

भुवत्कण्वेष्टषाद्युमन्याहुतः क्रन्दद्भोगविष्टिषु ॥ ८ ॥

घ्नन्तः । वृत्रम् । अतरन् । रोदसी इति । अपः । उरु । क्षयाय ।
चक्रिरे । भुवत् । कण्वे । वषा । द्युम्नी । आहृतः । क्रन्दत् ।
अश्वः । गोहृष्टिषु ॥ ८ ॥

हेअग्रे घ्नन्तः त्वत्सहायेनइतरेदेवाःप्रहरन्तोवृत्रमतरन्तीर्णवन्तः तदनन्तरंरोदसीद्या-
वापृथिव्यौअपोन्तरिक्षंचक्षयायप्राणिनांनिवासार्थंउरुविस्तारोयथाभवतितथाचक्रिरे अपश-
ब्दोन्तरिक्षवाची आपःपृथिवीतितन्नामसुपठितत्वात् भवांस्तु कण्वेकण्वनामकेमहर्षौवृषाकामा-
नांवर्षिता द्युम्नी धनवान् आहुतः सर्वतोहोमयुक्तश्चभुवत्भवतु तत्रदृष्टान्तः—गविष्टिषुगोविष-
येच्छायुक्तेषुसंग्रामेषुअश्वःक्रन्दतशब्दंकुर्वन्त्यथाभीष्टप्रापकस्तथेतिशेषः ॥ घ्नन्तः हन्तेःशतरिग-
महनेत्यादिनाउपधालोपः होहन्तेर्णिष्नेष्वितिघत्वम् । अपः ऊडिदमितिशसउदात्तत्वम् । क्षयाय
क्षिनिवासगत्योः क्षियन्तिनिवसन्त्यस्मिन्नितिक्षयोनिवासस्थानम् पुंसिसंज्ञायांघःप्रायेणेतिघः
क्षयोनिवासेइत्याद्युदात्तत्वम् । भुवत् भवतेर्लेटिअडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः बहुलंछ-
न्दसीतिशपोलुक् भूसुवोस्तिडीतिगुणप्रतिषेधः अडागमस्यानुदात्तत्वेधातुस्वरः । आहुतः
आहूयतइत्याहुतः हुदानादनयोः कर्मणिकः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । क्रन्दत्
कदिक्दिक्दिआह्वाने शतरिनुमभावश्छान्दसः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः ।
गविष्टिषु इषड्छायाम् एषणमिष्टिः गवामिष्टिर्येषुसंग्रामेषु बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

प्रवर्ग्यमहावीरखरेसंसाद्यमानेसंसीदस्वमहौअसीत्येषा स्पृष्ट्वोदकमितिखण्डेसूत्रितम्—सं-
सीदस्वमहौअसीतिसंसाद्यमानइति ।

तामेतांसूक्तेनवमीमृचमाह—

संसीदस्वमहौअसिशोचस्वदेववीतमः ।

विधूममग्नेअरुषमियेध्यसृजप्रशस्तदर्शतम् ॥ ९ ॥

सम् । सिदस्व । महान् । असि । शोचस्व । देववीतमः । वि ।

धूमम् । अग्ने । अरुषम् । मियेध्य । सृज । प्रशस्त । दर्शतम् ॥ ९ ॥

हेअग्नेसंसीदस्वबर्हिष्युपविश महानसिगुणाधिकोभवसि देववीतमः अतिशयेनदेवान्का-
मयमानः शोचस्वदीप्यस्व हेमियेध्य मेधार्हं प्रशस्त उत्कृष्टाग्नेअरुषंगमनशीलं दर्शनंदर्शनीयधूमं

विसृजविशेषेणसम्पादय ॥ सीदस्व षट्पदविशरणगत्यवसादनेषु व्यत्ययेनात्मनेपदम् प्रार्थनायां
लोटि शपि पाप्मेत्यादिनासीदादेशः । महान् संहितायांनकाराकारयोः रुत्वानुनासिकावुक्तौ । शो-
चस्व शुचदीप्तौ अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः तिङःपरत्वान्निघाताभावः । देव-
वीतमः वीगतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु देवान् वेतिगच्छतीतिदेववीः किप्चेतिक्लिप् अ-
तिशयेनदेववीः देववीतमः तमपःपित्वादनुदात्तत्वेऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अरुषम् अरो-
षणम् रुषरिषर्हिंसायां घञर्थेकविधानमितिभावेकप्रत्ययः नास्तिरुषोस्येतिबहुव्रीहौनञ्सुश्या-
मित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मियेध्य छन्दसिचेत्यर्हार्थेयप्रत्ययः मकारात्परईयागमश्छान्दसः ।
सृज सृजविसर्गे तुदादित्वाच्छः विकरणस्वरः पादादित्वादनघातः । दर्शतं भृष्टदृशीत्यादिना-
दृशेः कर्मण्यतच्प्रत्ययः ॥ ९ ॥

दशमीष्टचमाह—

यंत्वादेवासोमनवेदधुरिहयजिष्ठंहव्यवाहन ।

यंकण्वोमेध्यातिथिर्धनस्पृतंयंवृषायमुपस्तुतः ॥ १० ॥ ९ ॥

यम् । त्वा । देवासः । मनवे । दधुः । इह । यजिष्ठम् । हव्यश्वा

हन । यम् । कण्वः । मेध्यःअतिथिः । धनस्पृतम् । यम् ।

वृषा । यम् । उपस्तुतः ॥ १० ॥ ९ ॥

हेहव्यवाहनहविषोवाहकाग्ने मनवेमनोरनुग्रहायदेवासः सर्वेदेवाः यजिष्ठंअतिशयेनपू-
ज्यंयष्टुतमंवायंत्वात्वांइहदेवयजनदेशेदधुः धृतवन्तः मेध्यातिथिः मेध्यैरतिथिभिर्युक्तः कण्वः
एतन्नामकोमर्हर्षिः यंत्वांधनस्पृतंधनेनप्रीणयितारंरुत्वाद्भेदइतिशेषः तथावृषेन्द्रोयंत्वांद्भेदथा
उपस्तुतः अन्योपिस्तोतायजमानोयंत्वांद्भेदसत्वंसंसीदस्वेतिपूर्वत्रान्वयः ॥ दधुः लिट्युसिकित्ते
आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः । यजिष्ठं यष्टुशब्दात् तुश्छन्दसीत्यगुणवचनादप्या-
तिशायनिकइष्टन् तुरिष्ठेमेयःस्वितितुलोपः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । हव्यवाहन हव्यंवहतीतिह-
व्यवाहनः हव्येनन्तःपादमितिवहतेर्ज्युट् । मेध्यातिथिः मेध्याअतिथयोयस्येतिबहुव्रीहौपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् । धनस्पृतं धनैरस्मानस्पृणोतिप्रीणयतीतिधनस्पृतं स्पृष्टीतिबल्योः क्लिप्-
तिक्लिप् ततस्तुक् ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । उपस्तुतः किच्क्वौचसंज्ञायामितिकर्तरिकः थाया-
दिनाउत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

एकादशीशुचमाह—

यमग्निमेध्यातिथिः कण्वईधऋतादधि ।

तस्य प्रेषोदीदियुस्तमिमाऋचस्तमग्निवर्धयामसि ॥ ११ ॥

यम् । अग्निम् । मेध्याऽतिथिः । कण्वः । ईधे । ऋतात् । अधि ।

तस्य । प्र । इषः । दीदियुः । तम् । इमाः । ऋचः । तम् ।

अग्निम् । वर्धयामसि ॥ ११ ॥

मेध्यातिथिः यागयोग्यातिथयः ऋत्विगूपायस्यतादृशः कण्वऋषिः ऋतादधिआदि-
यादध्याहृत्ययमग्निमीधेदीप्तवान् तस्याग्नेरिषोगमनस्वभावारश्मयः प्रदीदियुः प्रकर्षेणदीप्यन्ते
थातमग्निमिमाअस्माभिः प्रयुज्यमानाऋचोवर्धयन्तीतिशेषः वयमपितमग्निवर्धयामसिस्तोत्रै-
वर्धयामः ॥ ईधे जिह्वीदीप्तौ इन्धिभवतिभ्यांचेतिलिटः किच्चादनिदितामितिनकारलोपः द्वि-
र्भावह्लादिशेषयोः रुतयोः सवर्णदीर्घः प्रत्ययस्वरः यद्धृतयोगादनिघातः । इषः इषगतौ इ-
यन्तिगच्छन्तीतिइषोरश्मयः । दीदियुः दीदेतिश्छान्दसोधातुर्दीप्तिकर्मा लिट्युसि इयडादेशः ए-
तेकाचइतियणादेशाभावश्छान्दसः । वर्धयामसि इदन्तोमसिरितिमसइकारागमः ॥ ११ ॥

द्वादशीशुचमाह—

रायस्पूर्धिस्वधावोस्तिहितेभ्रेदेवेष्वाप्यम् ।

त्वंवाजस्यश्रुत्यस्यराजसिनोमृळमहांअसि ॥ १२ ॥

रायः । पूर्धि । स्वधाऽवः । अस्ति । हि । ते । अग्ने । देवेषु । आप्यम् । त्वम् ।

वाजस्य । श्रुत्यस्य । राजसि । सः । नः । मृळ । महान् । असि ॥ १२ ॥

हेस्वधावः अन्नवन्नग्ने स्वधाअर्कंइतितन्नामसुपाठात् अस्माकराधोदनानिपूर्धिपूरयदेहि
॥ पूर्धिपूरयदेहीतिवाइतियास्कः । हेअग्ने तेतवदेवेषुआप्यं प्रापणीयंसख्यमस्तिहिविद्यतेखलु
वंश्रुत्यस्यश्रवणीयस्यवाजस्यान्नस्यराजसिईश्वरोभवसि सत्वं नोस्मान्मृळमुखय महान्गुणैर-
धेकोसि ॥ रायः ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । पूर्धिपृपालनपूरणयोः श्रुशृणुपृकृवृश्य-
छन्दसिइतिहेर्धिरादेशः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् हेरपित्वेनङित्त्वाद्गुणाभावे उदोष्ठचपूर्वस्ये-

त्युच्चम् हलिचेति दीर्घः । स्वभावः संबुद्धौ मतुवसोरिति रत्वम् । आप्यं अदुपधत्वाभावेऽप्यित्यये-
न पोरदुपधादितिकर्मणियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् यद्वा ण्यतिछान्दसमाद्युदात्तत्वम् । श्रुत्य-
स्य श्रुश्रवणे औणादिकः क्यप् तुगागमः यद्वा श्रुतिशब्दात् भवेच्छन्दसीतियत् । मृळ मृदुसु-
खने शस्यडिच्चाल्लघूपधगुणाभावः ॥ १२ ॥

यूपोच्छ्रयणे ऊर्ध्वऊषुण ऊतयइति द्वे पशाविष्टिरिति खण्डेऽस्त्रितम् । ऊर्ध्वऊषुणइति द्वे इति
एते एवाभिष्टेवपि विनियुक्ते अथोत्तरमिति खण्डेऽस्त्रितम्—सखे सखायमभ्याववृत्स्वोर्ध्वऊषुण-
ऊतयइति द्वे इति ।

तयोराद्यां सूक्ते त्रयोदशी मृचमाह—

ऊर्ध्वऊषुण ऊतयेति ष्ठा देवो न संविता ।

ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता यदञ्जिभिर्वाघद्भिर्विह्वयामहे ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वः । ऊम् इति । सु । नः । ऊतये । तिष्ठ । देवः । न ।

संविता । ऊर्ध्वः । वाजस्य । सनिता । यत् । अञ्जिभिः ।

वाघद्भिः । विह्वयामहे ॥ १३ ॥

हेयूप यद्वा धृषात्मकदारुनिष्ठाग्ने नोस्माकमूतयेरक्षणाय ऊर्ध्वऊन्नतस्तिष्ठ तत्र दृष्टान्तः—संविता
देवो न यथासूर्यो देवऊन्नतस्तिष्ठतितद्वत् ऊर्ध्वऊन्नतः सन्वाजस्यान्नस्य सनिता दाता भविष्यसि यद्य-
स्मात्कारणादञ्जिभिः आज्येन यूपमञ्जिभिः वाघद्भिर्यज्ञं वहद्भिर्केत्विग्भिः सह विह्वयामहे अन्न-
दानायत्वां विशेषेणाह्वयामः तस्मादन्नस्य दाता भवेति पूर्ववान्वयः ॥ ऊषुणः इकः सुजीतिसंहितायां
दीर्घः सुजइति षत्वं नश्च धातुस्त्वरुषुभ्यइति णत्वम् । ऊतये अवतेः किं न ज्वरत्वेरत्यादिना ऊर् ऊति-
यूतीत्यादिना किं न उदात्तत्वम् । तिष्ठ शपि पाघेत्यादिना तिष्ठदेशः द्योततस्तिष्ठइति संहितायां दीर्घः
वाजस्य क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । सनिता षण्णुदाने लुटि तासि
बलादिलक्षणइट् विपोडादेशः रिलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तिबदेशस्योदात्तत्वेप्राप्ते तास्यनुदात्ते-
दिति तस्यानुदात्तत्वम् धातुस्वरः नलुडिति निघातप्रतिषेधः । अञ्जिभिः अञ्ज्व्यक्तिप्रक्षणकान्ति-
गतिषु खनिकण्यजीत्यादिना इप्रत्ययः । विह्वयामहे निसमुपविभ्योह्वइत्यकर्त्रेभिप्रायेऽप्यात्मने-
पदम् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः तिडिचोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वम् यद्वृत्तयो-
गादनिघातः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टकमाह—

ऊर्ध्वोनःपाह्यंहसोनिकेतुनाविश्वंसमत्रिणंदह ।

रुधीनऊर्ध्वाश्चरथायजीवसेविदादेवेषुनोदुवः ॥ १४ ॥

ऊर्ध्वः । नः । पाहिं । अंहसः । नि । केतुना । विश्वम् । सम् ।

अत्रिणम् । दह । रुधि । नः । ऊर्ध्वान् । चरथाय । जीवसे ।

विदाः । देवेषु । नः । दुवः ॥ १४ ॥

हेयूप यद्वा तन्निष्ठाग्रे ऊर्ध्वउन्नतःसन् नोस्मान्केतुनाज्ञानेनअंहसःपापावनिपाहिनितरां
पालय विश्वमत्रिणंसर्वमतारंभक्षकंराक्षसंसन्दहसम्यक्भस्मीकुरु नोस्मानूर्ध्वानुन्नतानरुधिकुरु
किमर्थं चरथायलोकेचरणाय जीवसेजीवनायचनोस्माकंदुबोधनंचहविःस्वरूपदेवेषुविदाः लंभ-
य ॥ अत्रिणं अदभक्षणे अदेस्त्रिनिश्चेतिऔणादिकस्त्रिनिप्रत्ययः यद्वा अदत्स्त्रायन्तइत्यत्राः आ-
तोनुपसर्गेकइतिकः अतोमत्वर्थीयइनिः रुधि श्रुशृणुपृरुवृत्त्यच्छन्दसीतिहेर्धिरादेशः बहुलंछ-
न्दसीतिविकरणस्यलुक् अन्येषामपिट्श्यतइतिसंहितायांदीर्घः । ऊर्ध्वान् उभयथार्ध्विति विकल्प-
विधानान्छव्यप्रशानितिनकारस्यरुत्वाभावः । चरथाय चरैरौणादिकोभावेअथप्रत्ययः । जीव-
से जीवप्राणधारणे तुमर्थेसेसेनित्यसेप्रत्ययः । विदाः विदूलाभे अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात्
लेटिसिपि लेटोडाटावित्याडागमः तुदादित्वाच्छः शोमुचादीनामितिनुमनभति अनित्यमागमशा-
सनमितिवचनेनतस्यानित्यत्वात् इतश्चलोपइतीकारलोपः आगमानुदात्तत्वेविकरणस्वरः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीष्टकमाह—

पाहिनोअग्रेक्षसःपाहिधूर्तेररांणः ।

पाहिरीषतउतवाजिघांसतोबृहद्भानोयविष्ठय ॥ १५ ॥

पाहि । नः । अग्रे । रक्षसः । पाहि । धूर्तेः । अरांणः । पाहि ।

रीषतः । उत । वा । जिघांसतः । बृहद्भानो इति बृहत्भानो ।

यविष्ठय ॥ १५ ॥ १० ॥

हेअग्ने हेबृहद्भानो बृहन्तोभानवोयस्यतादृशहेयविष्ठचयुवतमाग्ने नोस्मान्नक्षसः बाधकाद्वा-
 क्षसादेः पाहिपालय तथा अराव्णः धनादीनामदातृरूपाद्धूर्तेर्हिसकात्पाहि तथा रिषतोर्हिसकात्
 व्याघादेः सकाशात्पाहि उतवाअथवा जिघांसतोहन्तुमिच्छतः शत्रोः सकाशात्पाहि ॥ धूर्तेः धु-
 र्वीर्हिसार्थः किञ्चकौचसंज्ञायामितिकर्तरिक्किञ्च तितुत्रेत्यादिनाइट्प्रतिषेधः रात्रोपइतिवकारलो-
 पः हलिचेतिदीर्घत्वम् । अराव्णः रादाने आतोमनिन्नित्यादिनावनिप् नञ्समासे अव्ययपूर्वपद-
 कृतिस्वरत्वम् पञ्चम्येकवचने अलोपोनइत्यनोकारस्यलोपः । रिषतः रिषर्हिसायाम् लटः शतृ
 बहुलं छन्दसीति शपोलुक् प्रत्ययस्वरेप्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । जिघांसतः हन्तेरिच्छार्थे सनि
 अञ्जनगमांसमीति उपधादीर्घत्वम् अभ्यासाच्चेत्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य घत्वम् सन्यतइती-
 त्वम् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सनो निच्वान्तिस्वरेण पदस्याद्युदात्तत्वम् । बृहद्भानो आ-
 मन्त्रितस्य चेति षाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् पादादिवादाष्टमिकनिघाताभावः । यविष्ठच स्थूलदूरेत्या-
 दिनायणादिपरस्यलोपः पूर्वस्यचगुणः यकारोपजनश्छान्दसः ॥ १५ ॥

इतिप्रथमस्यतृतीयेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

षोडशीमृचमाह—

घनेवविष्वग्विजह्यराव्णंस्तपुर्जंभयोअस्मधुक् ।

योमर्त्यः शिशीते अत्यक्तुभिर्मानः सरिपुर्शिशत ॥ १६ ॥

घनाइव । विष्वक् । वि । जहि । अराव्णः । तपुः इजम्भ । यः ।

अस्मधुक् । यः । मर्त्यः । शिशीते । अति । अक्तुभिः । मा ।

नः । सः । रिपुः । ईशत ॥ १६ ॥

हेतपुर्जंभ तप्यमानरश्मियुक्ताग्ने अराव्णः अस्मभ्यं देयस्य धनस्य अदातृन्वैरिणः विष्वक् स-
 र्वतो विजहि विशेषेण मारय तत्र दृष्टान्तः—घनाइव यथा कठिनेन दण्डपाषाणादिना भाण्डादिभर्त-
 करोति तद्वत् योन्योपिरिपुरस्मधुक् अस्मद्विषयद्रोहकारी भर्त्सनादिना बाधते यश्चान्यो मर्त्यः मनु-
 ष्यः शत्रुरक्तुभिरायुधैरतिशिशीते तनूकरोति अस्मान्प्रहरतीत्यर्थः सरिपुः भर्त्सनप्रहारकारी द्विवि-
 धोपिशत्रुर्नोस्मान् प्रतिमेशत ईश्वरः शक्नोमाभूत् ॥ घनाइव सुपांसुलुगिति तृतीयायाडादेशः ।
 जहि हन्तेर्लोपि हौ हन्तेर्जादेशः तस्यासिद्धत्वात् हेर्लुगभावः । तपुर्जंभ तपसंतापे औणादिकः क-
 रणेऽसिन्प्रत्ययान्तस्तपुश्शब्दो निच्वादाद्युदात्तः जभनाशने जंभ्यन्ते शत्रवणभिरिति जंभान्यायु-
 धानि करणे घञ् तपूंष्येव जम्भानियस्यासौ तपुर्जंभः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । अस्मधुक् बहुजिघां-

सायां सत्सुद्विवेत्यादिनाकिप् वाद्बहुमुहृणुहृणिहामितिहकारस्यघत्वम् भष्भावः । शिशीते शोतनूकरणे व्यत्ययेनात्मनेपदम् बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः आदेचइत्यात्त्वम् ततोद्विर्वचने बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् ईहल्यघोरितीत्वम् व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगादनिघातः । ईशत् लङि बहुलंछन्दसीतिशपोलुगभावः नमाड्योगेइत्याडागमाभावः ॥ १६ ॥

सप्तदशीष्टचमाह—

अग्निर्वत्रे सुवीर्यमग्निः कण्वायसौभगम् ।

अग्निः प्रावन्मित्रोतमेध्यातिथिमग्निः साताउपस्तुतम् ॥ १७ ॥

अग्निः । वत्रे । सुवीर्यम् । अग्निः । कण्वाय । सौभगम् । अग्निः ।
प्र । आवत् । मित्रा । उत । मेध्यऽअतिथिम् । अग्निः । सातौ ।
उपस्तुतम् ॥ १७ ॥

अग्निर्देवः सुवीर्यंशोभनवोर्योपेतं धनमुद्दिश्यवन्नेयाचितः सोग्निः कण्वायमहर्षये सौभगंशो-
भनधनादिरूपं भाग्यं प्रायच्छदिति शेषः तथा मित्रा अस्मन्मित्राणि प्रावत् प्रकर्षेण रक्षितवान् उत
अपि च मेध्यातिथिं मेधयोग्यैरतिथिभिरुपेतं ऋषिंप्रावत् तथा उपस्तुतं अन्यमपि स्तोतारं यजमानं सा-
तौ धनादिदाननिमित्तं प्रावदिति शेषः ॥ वत्रे वनुयाचने कर्मणि लिट् नशसददवादिगुणानामित्येत्वा-
भ्यासलोपयोः प्रतिषेधः उपधालोपश्छान्दसः । सौभगं सुभगान्मन्त्रे इत्युद्गात्रादिषु पाठात्तस्य भाव-
इत्येतस्मिन्नर्थे अञ् जिच्वादाद्युदात्तत्वम् । मित्रा शेषछन्दसि बहुलमिति शेलोपः । उपस्तुतम् कि-
चकौचसंज्ञायामिति स्तौतेः कर्तरि क्तः थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ १७ ॥

अष्टादशीष्टचमाह—

अग्निना तुर्वशं यदुं परावतं उग्रं देवं हवामहे ।

अग्निर्नयनं नववास्त्वंहृदं तुर्वीति दस्यवे सहः । १८ ॥

अग्निना । तुर्वशम् । यदुम् । परावतः । उग्रदेवम् । हवामहे ।

अग्निः । नयत् । नववास्त्वम् । बृहत्तरंथम् । तुर्वीतिम् ।

दस्यवे सहः ॥ १८ ॥

अग्निनासहावस्थितान् तुर्वशनामकंयदुनामकंउग्रदेवनामकंचराजर्षीन् परावतोदूरदेशात्
हवामहे आह्वयामः सचाग्निः नववास्त्वनामकं बृहद्रथनामकं तुर्वीतिनामकंचराजर्षीन् नयदह्वान-
यतु कीदृशोऽग्निः दस्यवेसहः अस्मदुपद्रवहेतोश्चौरस्याभिभविता ॥ नयत् णीत्रप्रापणे लेट्यङ्गा-
मः इतश्चलोपइतीकारलोपः । नववास्त्वं नवंवास्तुयस्यासौनववास्तुः वाछन्दसीत्यनुवृत्तेरभिपूर्व-
त्वाभावेयणादेशः । बृहद्रथं बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १८ ॥

एकोनविंशीमृचमाह—

नित्वा॒म॒ग्ने॒मनु॑र्द॒धे॒ज्योति॑र्जना॒य॒श॒श्वते॑ ।

दी॒दे॒थ॒क॒ण्वं॒ऋत॑जा॒तउ॒क्षितो॑यं॒नम॑स्यन्ति॒रु॒ष्टयः॑ ॥ १९ ॥

नि । त्वा॒म् । अ॒ग्ने । मनुः । द॒धे । ज्योतिः । जना॒य । श॒श्वते॑ ।

दी॒दे॒थ॒ । क॒ण्वे॑ । ऋ॒तः॒जा॒तः । उ॒क्षितः॑ । यम् । न॒म॒स्यन्ति॑ ।

रु॒ष्टयः॑ ॥ १९ ॥

हेअग्ने ज्योतिःप्रकाशरूपंत्वांशश्वतेबहुविधायजनायमनुःप्रजापतिर्निदधेदेवयजनदेशस्था-
पितवान् हेअग्नेत्वंऋतजातः ऋतेनयज्ञेननिमित्तभूतेनोत्पन्नः उक्षितोहविर्भिस्तर्पितःसन्कण्वेष्ट-
नामकेमहर्षौदीदेथदीपवानसि यमग्निंरुष्टयोमनुष्याः रुष्टयःचर्षणयइतिमनुष्यनाममुपठितत्वा-
त् नमस्यन्तिनमस्कुर्वन्ति सत्वमितिपूर्वत्रान्वयः ॥ दीदेथ दीदेतिश्छान्दसोदीप्तिकर्मा थल्लि-
र्वचनप्रकरणेछन्दसिवेतिवक्तव्यमितिद्विर्वचनाभावः अनित्यमागमशासनमितिवचनादिदभावः
लित्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । ऋतजातः ऋतेनजन्यतइतिऋतजातः श्वीदितोनिष्ठायामि-
तीदृप्रतिषेधः जनसनेत्यादिनाआत्वम् तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नमस्यन्ति नमोवक्ति-
इतिपूजार्थेक्यच् अदुपदेशाल्लसार्वाधातुकानुदात्तत्वेक्यजन्तधातुस्वरः । रुष्टयः रुषविलेखने
किञ्चकौचसंज्ञायामितिक्विच् ॥ १९ ॥

विंशीमृचमाह—

त्वे॒षासो॑अ॒ग्नेर॑म॒वन्तो॑अ॒र्चयो॑भी॒मासो॑न॒प्रती॑तये ।

र॒क्ष॒स्विनः॑स॒दमि॑द्या॒तुमा॑व॒न्तो॒विश्वं॑स॒म॒त्रिणं॑द॒ह ॥ २० ॥ ११ ॥

त्वे॒षासः॑ । अ॒ग्नेः । अ॒मः॒वन्तः॑ । अ॒र्चयः॑ । भी॒मासः॑ । न ।

प्रति॑इतये । र॒क्ष॒स्विनः॑ । स॒दम् । इत् । या॒तुः॒माव॑न्तः । विश्वं॑ ।

सम् । अ॒त्रिणं॑ । द॒ह ॥ २० ॥ ११ ॥

अग्नेरर्चयोज्वालाः तेषासोदीप्ताः अमवन्तोबलवन्तः भीमासोभयङ्कराः अतः प्रतीतयेअ-
स्माभिःप्रत्येतुंनशक्याइतिशेषः हेअग्ने रक्षस्विनोबलवन्तः यातुमावतः यातुधानानसुरान्स-
इमित्सर्वदैवसन्दह सम्यक्भस्मीकुरु तथा विश्वंसर्वअत्रिणंभक्षकंअस्मद्वाधकंशत्रुंसन्दह ॥
तेषातः त्विषदीप्तौ पचाद्यच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । अमवन्तः अमरोगे अमतिशत्रून्रुजतीत्य-
मोबलं पचाद्यच् वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् तदेषामस्तीत्यमवन्तः । प्रतीतये तांदौचनितीतिगतेःप्र-
कृतिस्वरत्वम् । रक्षस्विनः रक्षन्त्यनेनेतिरक्षोबलं करणेअसुन् अस्मायामेधेतिमत्वर्थीयोविनिः ।
यातुमावतः यातवोयातनास्तान्मिमतेनिर्मिमतेइतिराक्षसव्यापारायातुमाः आतोनुपसर्गेकइतिकः
तदेषामस्तीतिमतुष मतौबह्वचइतिदीर्घत्वम् संज्ञायामितिबलम् मतुपःपित्वादनुदात्तत्वे ऋदु-
त्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अत्रिणं अदेस्त्रिनिश्चेतिकर्तरित्रिनिप्रत्ययः ॥ २० ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेएकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

कीळंवइतिद्वितीयंसूक्तंपञ्चदशैर् अत्रेयमनुक्रमणिका—कीळंपञ्चोनामारुतंहिगायत्रं
विति । ऋषिश्चान्यस्माद्वेरेवाविशिष्टइतिपरिभाषयाघोरपुत्रःकण्वऋषिः इदमुत्तरंचगायत्रीछन्द-
स्के इदमादिसूक्तत्रयंमरुदेवताकं तुहिहवाइतिपरिभाषितत्वाद् व्यूह्णेद्वितीयेछन्दोमेआग्निमारुत-
शस्त्रेणसूक्तंनिबिद्धानीयं द्वितीयस्याग्निवोदेवमित्तिखण्डेसूत्रितम्—कीळंवःशर्धोऽग्नेष्ट्र्येयमि-
मारुतमिति । ब्राह्मणंच—कीळंवःशर्धोमारुतमिति । मरुद्भ्यःकीळिभ्यःपुरोळाशंसमकपालमित्य-
स्यापिष्टौ कीळंवइत्येषामधानस्यानुवाक्या तथाततइतिखण्डेसूत्रितम्—कीळंवःशर्धोमारुतम-
त्यातो नयेमरुतःस्वञ्चइति ।

तामेतांसूक्तेप्रथमाष्टचमाह—

कीळंवःशर्धोमारुतमनर्वाणंरथेशुभम् । कण्वाअभिप्रगायत ॥१॥

कीळम् । वः । शर्धः । मारुतम् । अनर्वाणम् । रथेशुभम् ।

कण्वाः । अभि । प्र । गायत ॥ १ ॥

हेकण्वाः कण्वगोत्रोत्पन्नामहर्षयः यद्वा मेधाविनऋत्विजः बौयुष्मदर्थमारुतंमरुत्समूह-
त्वंशर्धोबलंअभिप्रगायतअभितःप्रकर्षेणस्तुध्वं कीदृशंशर्धः कीळं विहरणशीलं अनर्वाणंभ्रातृ-

व्यरहितं अतएव श्रुत्यन्तरे ब्राह्मणेन मन्त्रान्तरमेवं व्याख्यातम्—अनर्वापेहीत्याह भ्रातृव्योवाअ-
र्वा भ्रातृव्यापनुत्त्याइति । रथेशुभंस्वकीयरथेवस्थायशोभमानम् ॥ क्रीळं क्रीडुविहारे प-
चाद्यच् । शर्धः श्रुधुमसंहने शर्धयत्यनेन शत्रूनि ति शर्धोबलं असुन् नित्वादाद्युदात्तत्वम् । मारुतं
मरुतांसम्बन्धि तस्येदमित्यण् व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् यद्वा समूहार्थे अनुदात्तादेरञिति अनुदा-
त्तादिलक्षणः अत्र प्रत्ययः । अनर्वाणं व्यत्ययेन पुँल्लिङ्गता नञ्सूच्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।
रथेशुभम् शुभदीप्तौ रथेशोभतइति रथेशुष् क्तिप्चेति क्तिप् तत्पुरुषेरुक्तिबहुलमित्यलुक् कृद-
न्तरपदमरुतिस्वरत्वम् । गायत कैगैशब्दे तिङ्ङुतिङ्ङइति निघातः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

ये पृषतीभिः ऋष्टिभिः साकं वाशीभिर्ऋजिभिः । अजायन्त स्वभानवः ॥ २ ॥

ये । पृषतीभिः । ऋष्टिभिः । साकम् । वाशीभिः । अऋजिभिः ।

अजायन्त । स्वभानवः ॥ २ ॥

ये मरुतः पृषत्यादिभिः साकं स्वभानवः स्वकीयदीप्तियुक्ताः अजायन्त इति संपन्नाः पृष-
त्यो बिन्दु युक्ता मृग्यो मरुद्वाहनभूताः पृषत्यो मरुतामिति निघण्टावुक्तत्वात् ऋष्टयः आयुधानि
वाश्यः शब्दविशेषाः परकीयसेनाभीतिहेतवः वाशीवाणीति वाङ्ममसुपठितत्वात् अज्योलङ्कार-
णानि तानस्तुमइति शेषः ॥ अजायन्त जनीमादुभावे ष्यनिज्ञाजनोर्जेति जादेशः अडागमउदात्तः ।
स्वभानवः स्वकीयाभानवो येषां बहुव्रीहौ पूर्वपदमरुतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

इहेव शृण्वेषां कशाहस्ते पुयद्वदन् । नियमं चित्रमृजते ॥ ३ ॥

इह इव । शृण्वे । एषाम् । कशाः । हस्तेषु । यत् । वदन् । नि ।

यामन् । चित्रम् । ऋजते ॥ ३ ॥

एषामरुतां हस्तेषु स्थिताः कशाः स्वस्ववाहनताडनहेतवः यद्वदन् यद्वदन्ति यन्ध्वनिं कुर्वन्ति
तन्ध्वनिं इहेव अत्रैव स्थित्वा शृण्वे शृणोमि सध्वनिविशेषो यामन्संग्रामे चित्रं विविधं शौर्यं न्यजते
नितरामलङ्करोति ऋजतिः प्रसाधनकर्मेति यास्कः ॥ शृण्वे श्रुश्रवणे व्यत्ययेनात्मनेपदं श्रुवः श्रु-

चेतिश्रुः हुंश्रुवोः सार्वधातुकइतियणादेशः । वदान् वदव्यकायांवाचि लेट्याडागमः इतश्चेती-
कारलोपे संयोगान्तस्यलोपः आगमानुदात्तत्वेधातुस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः । यामन् सुपां-
सुलुगितिसप्तम्यालुक् नडिस्सम्बुध्योरितिनलोपप्रतिषेधः । ऋजते ऋजिभृजीभर्जने अत्रप्रसा-
धनार्थः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

प्रवः शर्धाय घृष्वये त्वेषद्युम्नाय शुष्मिणे । देवत्तं ब्रह्मगायत ॥ ४ ॥

प्र । वः । शर्धाय । घृष्वये । त्वेषद्युम्नाय । शुष्मिणे । देवत्तम् ।
ब्रह्म । गायत ॥ ४ ॥

हेऋत्विजः वोयुष्माकंसम्बन्धिने शर्धायप्रसहनशीलाय घृष्वयेशत्रुघर्षणयुक्ताय त्वेषद्युम्नाय
दीप्यमानयशसे युष्मन्घोततेर्यशोवाञ्जवेति यास्कः । शुष्मिणे बलवते शुष्मं शुष्णमिति बलनामसुपा-
यात् ब्रह्महविलेक्षणमन्मृदिश्य एवंभूताय मरुद्गणाय प्रगायतस्तुध्वम् कीदृशं ब्रह्म देवत्तं देवैर्देव-
तानुग्रहाल्लब्धम् ॥ शर्धाय श्रुधुप्रसहने शर्धयत्यभिभवतीति शर्धोबलं पचाद्यच् वृषादित्वादाद्युदा-
त्तत्वम् । घृष्वये घृषसंघर्षे कृषिवृष्वीत्यादिना किन्प्रत्ययान्तो निपातितः । त्वेषद्युम्नाय त्विषदीप्तौ
पचाद्यच् त्वेषदीप्तद्युम्नयस्य बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । देवत्तं देवैर्देवत्तं छान्दसोर्वर्णलोपः
उक्तं च द्वौ चापसौ वर्णविकारनाशाविति तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

प्रशंस गोष्वद्यं क्रीळं यच्छर्धो मारुतम् । जंभेरसस्य वा वृधे ॥ ५ ॥ १२ ॥

प्र । शंस । गोषु । अद्यम् । क्रीळम् । यत् । शर्धः । मारुतम् ।
जंभे । रसस्य । वृधे ॥ ५ ॥ १२ ॥

गोषु मरुतावभूतपृश्निप्रभृतिषु धेनुष्ववस्थितं पृश्नियैवैषयसो मरुतो जाता इति श्रुत्यन्तरात् ।
अद्यं अहन्तव्यं क्रीळं विहारोपेतं मारुतं मरुत्सम्बन्धि शर्धः प्रसहनशीलतेजोयदस्ति तत्प्रशंस हे
ऋत्विक्समूहस्तु हि रसस्य गोक्षीररूपस्य सम्बन्धिततेजः जम्भेमुखे उदरे वा वृधे वृद्ध-
मभूत् ॥ शंस शंसुस्तुतौ ब्रूचो तस्तिङ्इतिसंहितायां दीर्घः । गोषु सावेकाच इति प्राप्तस्य

विभक्तयुदात्तस्य न गोश्वन्सावर्णेति निषेधः । अर्घ्यं घोहनं घञर्थे कविधानमिति कः गमहे-
त्यादिना उपशालेषः होहन्तेरिति घत्वम् तदर्हतीति अर्घ्यं छन्दसि चेति यः न द्रव्यं अर्घ्यं अव्ययपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् । क्रीलादयोगताः । जम्भे जभिनाशने जङ्गयते भक्षयते नेनेति जम्भमास्यं क-
णे घञ् । ववृधे वृधुवृद्धौ लिट् छान्दसं संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये द्वादशो वर्गः ॥ १२ ॥

षष्ठीष्टचमाह—

कोवोवर्षिष्ठ आनरो दिवश्च गमश्च धूतयः । यत्सीमन्तं न धूनुथ ॥ ६ ॥

कः । वः । वर्षिष्ठः । आ । नरः । दिवः । च । गमः । च । धूतयः ।

यत् । सीम् । अन्तम् । न । धूनुथ ॥ ६ ॥

दिवश्च द्युलोकस्यापि गमश्च भूलोकस्यापि गौः गेति भूनाम सुपठितत्वात् धूतयः कम्पनकारिणः
हेनरः नेतारो मरुतः वोयुष्माकं मध्ये आसमन्तात् वर्षिष्ठो वृद्धतमः कः यद्यस्मात्कारणावर्त्तितवतः
अन्तं वृक्षाग्रमिव धूनुथ चालयथ तस्मात्कारणात् कम्पयितृणां युष्माकं मध्ये कः प्रचल इति प्रश्नः ॥
वर्षिष्ठः वृद्धशब्दादिष्ठनि प्रियस्थिरेत्यादिनावर्षो देशः निच्चादाद्युदात्तः । गमः गमाशब्दात् षष्ठ्ये-
कवचने आतोधातो रित्यत्र आत इति योगविभागः कर्तव्य इत्युक्तत्वात् आकारलोपः उदात्तनिवृत्ति-
स्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । धूतयः धूञ्कम्पने किञ्चकौचसंज्ञायामिति किञ्चित्तु वेत्यादिनेत्य-
तिषेधः आमन्त्रितस्य चेति सर्वानुदात्तत्वम् । धूनुथ स्वादिभ्यः भ्रुः सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्य-
त्र विकरणेभ्य इति वचनात् सति शिष्टोपि विकरणस्वरोलसार्वधातुकस्वरं न बाधते अतस्तिङ्गणस्व-
रः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टचमाह—

निवो यामायमानुषो दधे उपायं मन्यवे । जिहीत पर्वतो गिरिः ॥ ७ ॥

नि । वः । यामाय । मानुषः । दधे । उपायं । मन्यवे । जिहीत ।

पर्वतः । गिरिः ॥ ७ ॥

हेमरुतो वोयुष्माकं यामाय गमनार्थं मानुषः गृहस्वामी कश्चिन्मनुजः निदधे गृहद्वारार्थं
स्तंभं निक्षिपवान् भवदीय गमनेन चालितं गृहं पतिष्यतीति भीत्या तन्निवारणाय दृढस्तम्भप्रक्षेपः की-

दृशाय यामाय उग्राय तीव्राय मन्यवे चालनार्थमभिमन्यमानाय युज्यते हि भवद्रमनाङ्गीतिः यतो-
 भ्रवद्रत्याचालितः पर्वतो बहुविधपर्वयुक्तोगिरिः शिखरी जिहीतगच्छेत् ॥ मानुषः मनोज्ञताव-
 श्यतौषकचेति मनुशब्दादपत्यार्थे अन्वेषागमश्च त्रित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् । दध्ने षृङ्
 अवस्थाने इत्यस्य लिटिकित्वाद्गुणाभावे सतियणादेशः प्रत्ययस्वरः पादादित्वाच्च निघातः । जिही-
 त ओहाङ्गौ लिङि जुहोत्यादित्वाच्छपः श्लुः भृजामिदित्यभ्यासस्येत्त्वम् श्राभ्यस्तयो-
 रात् इत्याकारलोपे प्राप्ते ईहल्यघोरितीत्वम् । पर्ववान्पर्वतः मत्वर्थीयस्तत्प्रत्ययः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

येषां मज्जेषु पृथिवी जुजुर्वाँ इव विशपतिः । भिया यामेषु रेजते ॥ ८ ॥

येषां । अज्जेषु । पृथिवी । जुजुर्वान् ईव । विशपतिः । भिया ।
 यामेषु । रेजते ॥ ८ ॥

हेमरुतः येषां युष्माकं यामेषु गमनेषु अज्जेषु क्षेपकेषु सत्सु पृथिवीभूमिः भियारेजते कम्प-
 ते तत्र दृष्टान्तः—जुजुर्वाँ इव विशपतिः यथा वयोहानिरोगादिना जीर्णः प्रजापालको राजा वैरिभ-
 यात्कम्पते तद्वत् ॥ अज्जेषु अजगति क्षेपणयोः बहुलग्रहणादौणादिको मन अजेर्व्यघ्रअपोरिति वी-
 भाषेन भवति बलादावार्धधातुके विकल्पयिष्यत इति वचनात् नित्वादाद्युदात्तत्वम् । जुजुर्वान् जृ-
 ष्वयोहानौ लिटः कसुः बहुलं छन्दसीति उत्त्वम् अभ्यासह्लादिशेषौ वस्वेका जाद्वसामिति नि-
 यमादिङागमाभावः ऋच्छत्युतामिति गुणोहलिचेति दीर्घत्वं संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वच-
 नात् भवति । विशांपतिर्विशपतिः पत्यावैश्वर्ये इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरप्राप्ते परादिश्छन्दसि बहुल-
 मिति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । भिया सावेका च इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । यामेषु यमउपरमे भा-
 वे षञ् कर्षात्वतो घञ इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वम् । रेजते रेजकम्पने अदुपदे-
 शात् सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः यद्वत्तयोगादनिघातः ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

स्थिरं हि जानमेषां वयोमातुर्निरेतवे । यत्समिनु द्विताशर्वः ॥ ९ ॥

स्थिरम् । हि जानम् । एषाम् । वयः । मातुः । निः ईतवे । यत् ।
 सीम् । अनु । द्विता । शर्वः ॥ ९ ॥

एषां मरुतां जानं जन्मस्थानमाकाशं स्थिरं हि चलनरहितं खलु मातुर्मरुतां जननीस्थानीयादाकाशाद्वयः पक्षिणो निरेतवे निर्गन्तुं समर्था भवन्तीति शेषः तादृशादाकाशात् भवजन्मेति मरुतां स्तुतिः यद्यस्मात्कारणात् शवः भवदीयं बलं अनुक्रमेण सीसर्वतः द्विताद्वित्वेन द्यावापृथिव्योर्विभज्य वर्तते अतो भवदीयं जानं स्थिरं हीति पूर्वज्ञान्वयः ॥ जानं जन्यते स्मिन्निति जानमन्तरिक्षं अधिकरणे घञ् । एषां इदमोन्वादेशे इत्यशादेशो नुदात्तः विभक्तिश्च सुत्वाद्नुदात्ता नचोद्दिमित्यादिनाविभक्त्युदात्तत्वम् अन्तोदात्तादिदं शब्दात्तस्य विधानात् । निरेतवे इण्गत्तौ तुमर्थे सेनेनितितवेन्प्रत्ययः तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीष्टचमाह—

उदुत्ये सूनवो गिरः काष्ठा अज्मेष्वन्नत । वाश्रा अभिज्ञु यातवे ॥ १० ॥ १३ ॥

उत् । ऊम् इति । त्ये । सूनवः । गिरः । काष्ठाः । अज्मेषु । अन्नत ।

वाश्राः । अभिज्ञु । यातवे ॥ १० ॥ १३ ॥

त्ये पूर्वप्रकृता गिरः सूनवः वाचउत्पादकामरुतः वायवोहिताल्बोष्ठादिषु संचरन्तो वाचमुत्पादयन्ति अज्मेषु स्वकीयेषु गमनेषु सत्सु काष्ठा अपः आपोपिकाष्ठा उच्यन्ते कान्वास्थिता भवन्तीति यास्कः । उदु उत्कर्षेणैव अन्नत अतनिषतविस्तारितवन्तः उदकं विस्तार्य तत्पानार्थं वाश्राः हंभारवोपेतागाः अभिज्ञुजान्वभिमुखं यथा भवति तथा यातवे गन्तुं प्रेरितवन्त इति शेषः ॥ सूनवः शूषे रणे सुवः किदिति नुप्रत्ययः किच्चादुणाभावः । अन्नत तनुविस्तारे लङ्लिङ्स्यादादेशे बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् तनिषत्योश्छन्दसीत्युपधा लोपः अडागमः । अभिज्ञु अभिगते जानुनीयस्य तदभिज्ञु प्रसंख्यां जानुनोर्गुरिति व्यत्ययेनाभिपूर्वस्यापि जानुशब्दस्य नुशब्दादेशः समासान्नः यातवे तुमर्थे सेनेनितितवेन्प्रत्ययः निच्चादाद्युदात्तत्वम् ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये त्रयोदशो वर्गः ॥ १३ ॥

एकादशीष्टचमाह—

त्यं चिद्वा दीर्घं पृथुमिहो नपातममृध्रम् । प्रच्यावयन्ति यामभिः ॥ ११ ॥

त्यम् । चित् । घ । दीर्घम् । पृथुम् । मिहः । नपातम् । अमृध्रम् ।

प्र । च्यवयन्ति । यामभिः ॥ ११ ॥

त्यंचिदघ प्रसिद्धोयोमेघः तमपिमेघंयामभिः स्वकीयगमनैः प्रच्यावयन्ति मरुतःप्रकर्षे-
णगमयन्ति कीदृशं दीर्घंआयामोपेतं पृथुतिर्यग्विस्तृतं मिहोनपातं सेचनीयस्यजलस्यनपात-
यितारं वृष्टिमकुर्वन्तमित्यर्थः अमृध्रं केनाप्यर्हिंस्यम् ॥ घ ऋचितुनुषेत्यादिनादीर्घः । मिहः
मिहसेचने मेहतिसिञ्चतीतिमिट्ठृष्टिः क्लिप्चेतिक्लिप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । नपातं
नपातयतीतिनपात् नभ्राणनपादित्यादिनानञःप्रकृतिभावः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अ-
मृध्रम् शृधुमृधुउन्दने मर्धति उदकेनोनतीतिमृध्रः बहुलवचनादौणादिकोरकृप्रत्ययः नञ्स-
मासेअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा संग्रामवाचिनामृध्रशब्देनर्हिंसालक्ष्यते मत्वर्थीयोरः पूर्व-
वस्वरसमासौ । च्यावयन्ति च्युङ्गतौ णिचिवृद्ध्यावादेशौ पदकालेह्रस्वश्छान्दसः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

मरुतोयद्धवोबलंजनान्अचुच्यवीतन । गिरींरचुच्यवीतन ॥ १२ ॥

मरुतः । यत् । ह । वः । बलम् । जनान् । अचुच्यवीतन । गिरीन् ।

अचुच्यवीतन ॥ १२ ॥

हेमरुतः यद्धयस्मादेवकारणात् वोयुष्माकंबलमस्ति अस्मादेवकारणात्जनान् प्राणिनः
अचुच्यवीतन स्वस्वव्यापारेषुपेरयत तथा गिरीन् मेघान्अचुच्यवीतनपेरयत ॥ मरुतः आम-
श्रिताद्युदात्तत्वम् । अचुच्यवीतन च्यवतेर्लिङिव्यत्ययेनपरस्मैपदम् तप्तनप्तनथनाश्चेतितस्यतन-
वादेशः बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः बहुलंछन्दसीतिईडागमः गुणावादेशौ तिङ्ङितिङ्ङितिनिघातः ।
गिरीन् दीर्घाददिसमानपादेइतिसंहितायांनकारस्यरुत्वम् अत्रानुनासिकइतिइकारस्यानुना-
सिकः ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

यहयान्तिमरुतःसंहब्रुवतेध्वन्ना । शृणोतिकश्चिदेषाम् ॥ १३ ॥

यत् । ह । यान्ति । मरुतः । सम् । ह । ब्रुवते । अध्वन् । आ ।

शृणोति । कः । चित् । एषाम् ॥ १३ ॥

यद्धयदाखलुमरुतोयान्तिगच्छन्तितदानींअध्वन्नामार्गसर्वतः संब्रुवतेह सम्भूयध्वनिमव-
पकुर्वन्ति एषांमरुतांसंबन्धिनंशब्दंक्वश्चित्पःकोपिशृणोति ॥ यान्ति याप्रापणे अदादित्वा-
च्छपोलुक् सोन्तइतिआदेशस्योपदेशिवद्भावादन्तीत्येतदाद्युदात्तं धातुनासहैकादेशेएकादेशस्वरः

यद्वृत्तयोगादनिवातः । भ्रुवते ब्रूव्यक्तायांवाचि सस्यादादेशेऋतेपरत्वात्प्राप्तस्यगुणस्यङित्वेन
बाधितत्वादुबङ्गदेशः । अध्वन् सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् । शृणोति तिपःपित्वानुदात्तत्वेविक्र-
रणस्वरः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

प्रयात॒शीभ॑मा॒शुभिः॒ सन्ति॒ कण्वेषु॑वो॒दुवः॑ । तत्रो॒पुमा॑दया॒ध्वै ॥ १४ ॥

प्र । या॒त । शी॒भम् । आ॒शुभिः॑ । स॒न्ति । क॒ण्वेषु॑ । वः । दु॒वः ।

तत्रो॒ इति॑ । सु । मा॒दया॒ध्वै ॥ १४ ॥

हेमरुतः आ॒शुभिर्वे॑गवद्भिः स्वकीयैर्वाहनैः शी॒भंशीघ्रं॑शीभंतृषुतृयमिति॒क्षिप्र॑नामसुपाठा-
त् प्रया॒तप्रकर्षे॑णकर्मभूमिगच्छत क॒ण्वेषु॑मेधाविष्वनुष्ठातृषुवो॒युष्माकं॑दुवोदुवांसिपरिचरणानि॒स-
न्ति॒ तत्रो॒षुते॑ष्वेवपरिचारकेषुक॒ण्वेषु॑मा॒दया॒ध्वैतृप्ता॑भवत् ॥ आ॒शुभिः॑ अशू॒व्यामौ॑ कृवापाजीत्या-
दिनाउण् प्रत्ययस्वरः । सन्ति॒ श्रसोर॑लोपइत्यकारलोपः । मा॒दया॒ध्वै म॒द॒तृप्ति॑योगे बुरादि॒राकु-
स्मीय॑आत्मनेपदी लेट्याडागमः टेरेत्वम् वैतोन्यत्रेत्येकारस्यैकारादेशः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

अस्ति॒ हिष्मा॒मदा॑यवः॒ स्मसि॑ष्माव॒यमेषा॑म॒ विश्वं॑चि॒दायु॑र्जीव॒से ॥ १५ ॥ ११

अस्ति॑ । हि । स्म । म॒दा॑य । वः । स्म॒सि । स्म । व॒यम् । ए॒षाम् ।

वि॒श्वम् । चि॒त् । आ॒युः । जी॒वसे॑ ॥ १५ ॥ १४ ॥

हेमरुतः वो॒युष्माकं॑म॒दाय॑तृप्तयेअस्ति॒हिष्म॒ अस्मा॑भिःप्रयुज्यमानंहविर्वोविद्यतेखलु॒
पां॒युष्माकं॑भृत्यभूतावयंस्मसिष्मविद्यामहेखलु जी॒वसे॑जीवितुं वि॒श्वं॑चि॒दायुः॑ सर्वमप्यायुः प्रय-
च्छतेतिशेषः॥ स्म निपातस्यचेतिसंहितायांदीर्घः । स्मसि॒ इदन्तो॑मसिः । जीवसे॒ तुमर्थे॑सेनित्य-
सेप्रत्ययः ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेचतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

कच्चनूनमितिपञ्चदशर्चतृतीयंस्कम् घोरपुत्रःकण्वऋषिःऋषिश्चान्यस्मादितिपरिभाषित-
त्वात् पूर्वसूक्तेमारुतंहीत्युक्तत्वादिदमपिमरुदेवताकं गायत्रंतित्युक्तत्वाद्वायवीछन्दस्कम् कण्वे-
नूकमणिका विनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

कद्धनूनंकधप्रियःपितापुत्रंनहस्तयोः । दधिध्वेवृक्तबर्हिषः ॥ १ ॥

कत् । ह । नूनम् । कधप्रियः । पिता । पुत्रम् । न । हस्तयोः ।
दधिध्वे । वृक्तबर्हिषः ॥ १ ॥

हेमरुतः कद्धकदाखलुनूनमवश्यंहस्तयोःदधिध्वे यूयमस्मानहस्तेधारयथ तत्रदृष्टान्तः—
पितापुत्रंनहस्तयोः यथालोकेपिताहस्तयोःस्वकीयंपुत्रंधारयतितद्वत् कीदृशामरुतः कधप्रियः
स्तुतिप्रीताः वृक्तबर्हिषः वृक्तंछिन्नंबर्हिर्दभौयेषांमरुतांयजमानायतेमरुतस्तथाविधाः ॥ कत् क-
दा द्वौचापरोवर्णविकारनाशावित्युक्तवादाकारलोपः । कधप्रियः कथास्तुतिः तयाप्रीणयन्तीति
कधप्रियः प्रीञ्जीतौ क्तिप् पूर्वपदस्यङ्चापोःसंज्ञाछन्दसोर्बहुलमितिह्रस्वत्वम् धकारश्छान्दसः
आमञ्चितनिघातः । दधिध्वे दधतेः छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलिट् क्रादिनियमादिट् प्रत्य-
यस्वरः । वृक्तबर्हिषः आमञ्चितनिघातः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

कनूनंकद्वोअर्थगन्तादिवोनपृथिव्याः । क्वोगावोनरण्यन्ति ॥ २ ॥

कं । नूनम् । कत् । वः । अर्थम् । गन्तं । दिवः । न । पृथिव्याः ।
क्वः । वः । गावः । न । रण्यन्ति ॥ २ ॥

हेमरुतः नूनमिदानींक्रयूयंकुत्रस्थिताः कत्कदावोयुष्माकं अर्थं अरणदेवयजनदेशेग-
मनं विलम्बमाकुरुतेत्यर्थः दिवोगन्तं द्युलोकात्गच्छत पृथिव्यानगन्तं भूलोकात्मागच्छत वो-
युष्माक्करण्यन्तिदेवयजनरूपायाःपृथिव्याअन्यत्रकुत्रशब्दयन्ति यजमानाःस्तुवन्ति तत्रदृष्टा-
न्तः—गावोन यथागावोरण्यन्तिशब्दयन्तितद्वत् ॥ क्व किंशब्दात्सप्तम्यन्तात् किमोदित्यतप्रत्य-
यः क्रातीति किमःक्रादेशः तित्स्वरितमितिस्वरितत्वम् । अर्थं क्रगतौ उषिकुषिगार्विभ्यस्थन्इति
भावेथन् निच्वादाद्युदात्तत्वम् । गन्तं गमेर्लोटि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् थादेशस्यतस्य तमनमन-
थनाश्चेतितबादेशः अतएवङित्त्वाभावादनुदात्तोपदेशेत्यादिना अनुनासिकलोपोनभवति प्रत्यय-
स्यपित्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः झचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घत्वम् । दिवः ऊडिदमिति विभक्तेरु-
दात्तत्वम् । पृथिव्याः उदात्तयणोहलपूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । रण्यन्ति रणतिःशब्दार्थः
व्यत्ययेनश्यन् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

कंवःसुम्रानव्यांसिमरुतःकंसुविता । कोऽविश्वानिसौभगा ॥ ३ ॥

कं । वः । सुम्रा । नव्यांसि । मरुतः । कं । सुविता ।

कोऽइति । विश्वानि । सौभगा ॥ ३ ॥

हेमरुतोवोयुष्माकंसम्बन्धीनिनव्यांसिनवतराणिसुम्राप्रजापशुरूपाणिधनानि प्रजावैपशवः
सुम्रमिति श्रुत्यन्तरात् । ककुत्रवर्तन्ते तथा सुविताशोभनानि प्राप्यानि मणिमुक्तादीनि भवदीया-
निककुत्रवर्तन्ते विश्वानिसर्वाणि सौभगा सौभाग्यरूपाणि गजाश्वादीनि कोकुत्रवर्तन्ते भवदीयैः
सुम्रादिभिः सर्वैः सहागन्तव्यमित्यर्थः ॥ सुम्रा शेषछन्दसि बहुलमिति शैलोपः । नव्यांसि नवशब्दा-
दीयसु निर्देकारलोपश्छान्दसः । सुविता सुष्ठुइतानि सुविता नितन्वादीनां छन्दसि बहुलमुपसंख्या-
नमित्युवडादेशः । सौभगा सुभगान्मन्त्रे इति तस्य भाव इत्यर्थे अत्र पूर्ववच्छैलोपः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

यद्यूयंपृश्निमातरमर्तासः स्यातन । स्तोतावोऽमृतः स्यात् ॥ ४ ॥

यत् । यूयम् । पृश्निमातरः । मर्तासः । स्यातन । स्तोता । वः ।

अमृतः । स्यात् ॥ ४ ॥

हे पृश्निनामकधेनुपुत्रामरुतो यूयं यद्यपि मर्तासो मनुष्याः स्यातन भवेत् तथापि वोयुष्माकं
स्तोतायजमानः अमृतः स्यात् देवो भवेत् ॥ पृश्निर्माता येषां ते समासान्तविधेरनित्यत्वात् न-
घृतश्चेति कबभावः । मर्तासः असिहसीत्यादिनाघ्रियतेस्तनप्रत्ययः आज्ञसेरसुक् । स्यातन
अस्तेर्लिङि तस्य तप्तनप्तनथनाश्चेति तनादेशः यासुटउदात्तत्वम् । अमृतः नजोजरमरमित्र-
मृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

मावोमृगोनयवसेजरिताभूदजोष्यः । पथायमस्य गादुप ॥ ५ ॥ १५ ॥

मा । वः । मृगः । न । यवसे । जरिता । भूत् । अजोष्यः । पथा ।

यमस्य । गात् । उप ॥ ५ ॥ १५ ॥

हेमरुतोवोयुष्माकंजरितास्तोताअजोष्यः असेव्योमाभूत् तत्रदृष्टान्तः—मृगोनयवसे यथातृ-
णेभक्षणीयेमृगःकदाचिदप्यसेव्योनभवति किन्तु सर्वदातृणंभक्षयतितद्वत् किञ्च सःस्तोता
यमस्यपथा यमलोकसम्बन्धिमार्गेणमोपगात्मागच्छत्मागच्छतु तस्यमरणंमाभूदित्यर्थः॥जरि-
ता जृष्वयोहानौ स्तुतिकर्मैतियांस्कः । तृचीडागमः चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । भूत् लुङिगातिस्थे-
तिसिचोलुक् नमाङ्चोगेइत्यङभावः । अजोष्यः जुषीप्रीतिसेवनयोः ऋहलोर्ण्यदितिकर्मणिण्यत्
नञ्समासेअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पथा तृतीयैकवचनेभस्यटेर्लोपइतिटिलोपः उदात्त-
निवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । गात् एतेर्लुङिङिणोगालुङीतिगादेशः गातिस्थेतिसिचोलुक्
पूर्ववदङभावः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेष्वदशोवर्गः ॥ १५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

मोषुणःपरांपरानिर्ऋतिर्दुर्हणावधीत् । पदीष्टतृष्ण्यासह ॥ ६ ॥

मो इति । सु । नः । पराऽपरा । निऽऋतिः । दुऽहना । वधीत् ।

पदीष्ट । तृष्ण्या । सह ॥ ६ ॥

हेमरुतः नोस्मान्निर्ऋतिःरक्षोजातिदेवतामोषुवधीत्सर्वथावधंमाकर्षीत् कीदृशी परापरा
उल्लुष्टादप्युल्लुष्टाअतिबलेत्यर्थः अतएवदुर्हणा केनापिहन्तुंदुःशक्या सानिर्ऋतिःतृष्ण्यास-
हपदीष्टपततु अस्मदीयातृष्णावाधिकानिर्ऋतिश्चविनश्यत्वित्यर्थः ॥ मोषुणः सुजइतिषत्वं नश्च-
धातुस्थोरुषुङ्यइतिणत्वम् । दुर्हणा ईषद्दुःसुष्वित्यादिनाहन्तेःकर्मणिखल् लिट्स्वरेणप्रत्यया-
पूर्वस्योदात्तत्वम् । वधीत् लुङि हन्तेर्लुङिचेतिवधादेशः सिचि ईडागमः वधादेशस्यादन्तत्वात् ए-
गचउपदेशेइतीट्प्रतिषेधोभवति अतोलोपेसति तस्यस्थानिवत्त्वादतोह्लादेरितिवृद्ध्यभावः
टईतीतिसिचोलोपः । पदीष्ट पदगतौ आशीर्लिङिछन्दस्युभयथेतिसार्वधातुकत्वात्सलोपः आ-
धातुकत्वात्सुडागमः प्रत्ययस्वरः । तृष्ण्या जितृषापिपासायां तृषिशुषिरसिभ्यःकिञ्चेतिन-
त्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

मृत्युत्वेषाअमवन्तोधन्वाञ्चिदारुद्रियांसः । मिहंरुण्वन्त्यवाताम् ॥ ७ ॥

सत्यम् । त्वेषाः । अमश्वन्तः । धन्वन् । चित् । आ ।

रुद्रियांसः । मिहम् । कृण्वन्ति । अवाताम् ॥ ७ ॥

धन्वन् चित्तमरुदेशेऽपि रुद्रियांसः रुद्रेणपालितत्वात्तदीयामरुतः आसर्वतः अवातावायु
रहितामिहंवृष्टिं कृण्वन्ति कुर्वन्ति तदेतत्सत्यं कीदृशारुद्रियांसः त्वेषाः दीप्ताः अमवन्तो बलवन्
मरुतां रुद्रपालनमाख्यानेषु प्रसिद्धम् ॥ धन्वन् रिविरविधविगत्यर्थाः इदित्त्वान्नुम् कनिन्य
वृषितक्षीत्यादिना कनिन् निच्वादाद्युदात्तत्वम् सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् । रुद्रियांसः रुद्रस्ये
मेरुद्रियाः तस्येदमित्यर्थे घः आज्ञसेरसुक् । मिहं मिहसेचने क्तिप्चेति क्तिप् । कृण्वन्ति कृ
विहिंसाकरणयोश्च धिन्वि कृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः तत्सन्नियोगेन वकारस्य च अकारादेशः अतो
लोपेन लुप्तस्य तस्य स्थानिवद्भावात् लघूपधगुणाभावः ॥ ७ ॥

कारोर्यामारुतंसप्तकपालमित्यस्य हविषोवाश्रेव विद्युदित्येषानुवाक्या वर्षकामेष्टिरितित्वं
सूत्रितम्—वाश्रेव विद्युन्मिमातिपर्वतश्चिन्महिबृद्धेऽभिभायेति ।

तामेतामष्टमीमृचमाह—

वाश्रेव विद्युन्मिमातिवत्संनमातासिषक्ति । यदेषां वृष्टिरसर्जि ॥ ८ ॥

वाश्राइव । विद्युत् । मिमाति । वत्सम् । न । माता । सिषक्ति ।

यत् । एषाम् । वृष्टिः । असर्जि ॥ ८ ॥

वाश्रेव शब्दयुक्ताप्रसूतस्तनवतो धेनुरिव विद्युन्मेघस्थादृश्यमानासती मिमातिशब्दं क-
रोति विद्युद्वेलायां हि मेघगर्जनं प्रसिद्धं माताधेनुर्वत्संन वत्समिव सिषक्ति इयं विद्युन्मरुतः
सेवते सिषक्तिः सेवनार्थः सिषकुसचतइति सेवमानस्येति यास्कोक्तत्वात् । यद्यस्मात्कारणा-
देषां मरुतां संबन्धिनी वृष्टिः असर्जिगर्जनसहिते विद्युत्काले वृष्टा भवति तस्माद्विद्युतो मरुत्सेवनमुप-
पन्नम् ॥ वाश्राइव वाश्रुशब्दे स्फायितश्चीत्यादिनारक् । मिमाति माङ्माने शब्दे च व्यत्ययेन-
रस्मैपदम् जुहोत्यादित्वात् श्लुः भृजामिदिति अभ्यासस्येत्वम् । सिषक्ति षचसमवाये लटि बहुलं
न्दसीति शपः श्लुः बहुलं छन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् । असर्जि सृजविसर्गे कर्मणि लुङ् चिण्भा-
वकर्मणोरिति चिण् चिणोलुगितित्वात् शब्दस्य लुक् गुणः अडागमउदात्तः यद्वत्तयोगादिनि-
घातः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

दिवाचित्तमः कृण्वन्ति पर्जन्येनोदवाहेन । यत्पृथिवीं व्युन्दन्ति ॥ ९ ॥

दिवा । चित् । तमः । कृण्वन्ति । पर्जन्येन । उदवाहेन । यत् ।
पृथिवीम् । विऽउन्दन्ति ॥ ९ ॥

हेमरुतः उदवाहेन उदकधारिणा पर्जन्येन मेघेन सूर्यमाच्छाद्य दिवा चित् अहन्यपि तमः कृण्वन्ति अन्धकारं कुर्वन्ति यद्यदा पृथिवीं भूमिं व्युन्दन्ति विशेषेण क्लेदयन्ति तदानीमतिवृष्टिका-
क्षेतमः कुर्वन्तीति पूर्वत्रान्वयः ॥ उदवाहेन उदकानिवहतीत्युदवाहः कर्मण्यण् मेघविशेषस्येयं
संज्ञा उदकस्योदः संज्ञायामिति उदकशब्दस्योदभावः ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । व्युन्दन्ति
उदीक्रेदने रुधादित्वात् भ्रम् श्रान्तलोप इति नलोपः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

अधस्वनान्मरुतां विश्वमासन्नपार्थिवम् । अरेजन्तप्रमानुषाः ॥ १० ॥ १६ ॥

अध । स्वनात् । मरुताम् । विश्वम् । आ । सन्न । पार्थिवम् ।
अरेजन्त । प्र । मानुषाः ॥ १० ॥ १६ ॥

मरुतां सम्बन्धिनः स्वनादध ध्वनेर्गर्जनरूपादनन्तरं पार्थिवं पृथिवीसम्बन्धिविश्वं स-
घसर्वगृहं आसमन्तात् अरेजतेति शेषः तथा मानुषाः गृहवर्तिनो मनुष्या अपि प्रारेजन्तप्रकर्षेण
कम्पितवन्तः ॥ अध छान्दसंधत्वम् । सन्न षट्शरणागत्यवसादनेषु अन्येष्वपि दृश्यन्ते इति
मनिन् । पार्थिवं पृथिव्याः संबन्धि पृथिव्याज्जावाविति प्राग्दीव्यतीयः अत्रुप्रत्ययः जित्वादाद्यु-
दात्तत्वम् । अरेजन्त रेजृकम्पने ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीयोऽशोऽवर्गः ॥ १६ ॥

एकादशीमृचमाह—

मरुतो वीळुपाणिभिश्चित्रारोधस्वतीरनु । याते मरिचिद्रयामभिः ॥ ११ ॥

मरुतः । वीळुपाणिभिः । चित्राः । रोधस्वतीः । अनु । यात ।
ईम् । अरिचिद्रयामभिः ॥ ११ ॥

हेमरुतोयूयंवीळुपाणिभिः दृढहस्तैःसहिताःसन्तः रोधस्वतीरनु कूलयुकानदीरनुलक्ष्य
अखिद्रयामभिः अच्छिन्नगमनैः यातेम् गच्छतैव ॥ मरुतः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । वीळुपाणि-
भिः वीडुइतिबलनाम वीळुच्यौन्नमितितन्नामसुपाठात् तेनचतद्वानलक्ष्यते वीळवश्चतेपाणय-
श्च समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् । रोधस्वतीः रुधिरावरणे रुणद्धिस्रोतइतिरोधःकूलम् रोधः
कूलंनिरुणद्धिस्रोतइत्युक्तत्वात् । असुनोनिच्वादाद्युदात्तत्वम् तद्युक्तारोधस्वत्यः मादुपधाया-
इतिमतुपोवत्वम् उगितश्चेतिडीप् मतुब्डीपोःपित्वादनुदात्तत्वे असुनःस्वरएवशिष्यते । या
याप्रापणे अदादित्वाच्छपोलुक् । ईम् चादयोनुदात्ताइत्यनुदात्तत्वम् गुणेएकादेशउदात्तनो-
दात्तइत्युदात्तत्वम् । अखिद्रयामभिः खिद्रैर्न्ये स्फायितश्चीत्यादिनारक् खिद्रंयान्तीतिखिद्र-
यामानः नखिद्रयामानः अखिद्रयामानः तैः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

स्थिरावःसन्तुनेमयोरथाअश्वासएषाम् । सुसंस्कृता
अभीशवः ॥ १२ ॥

स्थिराः । वः । सन्तु । नेमयः । रथाः । अश्वासः । एषाम् ।
सुसंस्कृताः । अभीशवः ॥ १२ ॥

हेमरुतः येषांवोयुष्माकंनेमयोरथचक्रवत्याःस्थिराःसन्तु तथारथाअश्वासः अश्वा-
श्चस्थिराःसन्तु अभीशवोङ्गुलयः अभीशवः दीधितयइतितन्नामसुपाठात् सुसंस्कृताअश्व-
न्धनरज्जुपरिग्रहणे स्वलङ्कृताः सावधानाः सन्तु ॥ सुसंस्कृताः सम्पूर्वात्करोतेःकर्मणिकः सं-
पर्युपेक्ष्यइतिसुट् पुनःसुशब्देनप्रादिसमासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अभीशवः अभिपू-
र्वादश्रोतेः कृवापाजिमीत्यादिनाउण् वर्णव्यत्ययेनआकारस्यइकारः उक्तश्च—वर्णागमोवर्ण-
विपर्ययश्चेति अभीशवोऽक्षयश्रुवतेकर्माणीतिनिरुक्तम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीष्टचमाह—

अच्छावदातनागिराजरायैब्रह्मणस्पतिम् । अग्निमित्रंनदर्शतम् ॥ १३ ॥

अच्छ । वद । तना । गिरा । जरायै । ब्रह्मणः । पतिम् । अग्निम् ।
मित्रम् । न । दर्शतम् ॥ १३ ॥

हेऋक्विसमूह तनातनया देवतास्वरूपंप्रकाशयन्त्यागिरावाचा ब्रह्मणस्पतिंमध्वस्यहवि-
लक्षणस्यान्नस्यवापालकंमरुद्गणं अग्निंदर्शतंदर्शनीयंमित्रं मित्रमपि जरायै स्तोतुंअच्छ आ-
भिमुख्येनवदब्रूहि ॥ अच्छ निपातस्यचेतिसंहितायांदीर्घत्वम् । वद इत्युच्यतेस्तित्वात्तिसंहि-
तायांदीर्घः । तना तनुविस्तारे तनोतिदेवतामाहात्म्यंविस्तारयतीति तना पचाद्यच् वृषादित्वा-
दाद्युदात्तत्वम् । तृतीयायाडादेशः । गिरा सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । ब्रह्मणः षष्ठ्याःप-
तिपुत्रेतिसंहितायांसत्वम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

मिमीहि श्लोकं मास्ये पर्जन्य इव तनः । गायं गायत्रमुक्थ्यम् ॥ १४ ॥

मिमीहि । श्लोकं । आस्ये । पर्जन्यः इव । तनः । गायं ।

गायत्रम् । उक्थ्यम् ॥ १४ ॥

हेऋक्विसमूह आस्ये स्वकीयमुखे श्लोकंस्तोत्रं मिमीहि निर्मितं कुरु तंच श्लोकं तत-
नः विस्तारय तत्र दृष्टान्तः—पर्जन्य इव यथामेघो वृष्टिं विस्तारयति तद्वत् उक्थ्यं शस्त्रयोग्यं गा-
यत्रं गायत्रीछन्दस्कंसूक्तं गाय पठ ॥ मिमीहि माङ्माने जौहोत्यादिकः व्यत्ययेन परस्मै-
पदम् भ्रजामिदित्यभ्यासस्येत्वम् । आस्ये असुक्षेपणे अस्य ते क्षिप्य ते स्मिन्नित्यास्यं कृ-
त्यत्युद्योबहुलमिति अधिकरणेण्यत् तित्स्वरितमिति स्वरितत्वम् । तनः तनुविस्तारे लेटिसि-
पि बहुलं छन्दसीति विकरणस्य श्लुः लेटोडाटावित्यडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः । गायत्रं
गायत्र्याः सम्बन्धि तस्येदमित्यण् यद्वा गायतस्त्रायतइति गायत्रं आतोनुपसर्गेकः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

वन्दस्व मारुतं गणं त्वेषं पनस्युमर्किणम् । अस्मे वृद्धा असन्निह ॥ १५ ॥ १७ ॥

वन्दस्व । मारुतम् । गणम् । त्वेषम् । पनस्युम् । अर्किणम् ।

अस्मे इति । वृद्धाः । असन् । इह ॥ १५ ॥ १७ ॥

हेऋक्विसंघ मारुतं मरुत्संबन्धिनं गणं समूहं वन्दस्व नमस्कुरु स्तुहिवा कीदृशं गणं
वेषं दीप्तं पनस्युं स्तुतियोग्यं अर्किणं अर्चनोपेतं अस्मे अस्माकं इहास्मिन्कर्मणि वृद्धा असन्
रुतः प्रवृद्धा भवन्तु ॥ वन्दस्व वदिभिवादनस्तुत्योः अदुपदेशाल्लसार्वाधुतुकानुदात्तत्वेधातु-

स्वरः । पनस्युं पनचेतिस्तुत्यर्थोधातुः असुन् पनःस्तोत्रं आत्मनइच्छतीतिपनस्युः सुपआ-
त्मनःक्यच् कयाच्छन्दसीत्युप्रत्ययः । अर्किणं ऋचस्तुतौ पुंसिसंज्ञायामितिघः अर्कोस्या-
स्तीतिअर्की अतइनिठनौ असुन् बहुलंछन्दसीतिशपोलुगभावः इतश्चलोपइतीकारलोपः
तिङ्तिङइतिनिघातः ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेसप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

प्रयदित्थेतिदशर्चचतुर्थसूक्तम् घोरपुत्रस्यकण्वस्यार्षम् मरुदेवताकम् अयुजोबृहत्यः यु-
जःसतोबृहत्यः प्रयदशप्रागाथंत्वित्यनुक्रमणिका गतोविनियोगः ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

प्रयदित्थापरावतःशोचिर्नमानमस्यथ ।

कस्यऋत्वांमरुतःकस्यवर्षसाकंयाथकंहधूतयः ॥ १ ॥

प्र । यत् । इत्था । परावतः । शोचिः । न । मानम् । अस्यथ ।

कस्य । ऋत्वां । मरुतः । कस्य । वर्षसा । कम् । याथ । कम् ।

ह । धूतयः ॥ १ ॥

हेधूतयः स्थावरादीनांकंपनकारिणोमरुतः यद्यदामानंमननीयंयुष्मद्वलंपरावतोदूरात् आ-
रेपरावतइतिदूरनामसुपाठात् इत्थाअस्मादन्तरिक्षात् प्रास्यथभूमौप्रक्षिपथ तत्रदृष्टान्तः—शोचि
र्न तेजइव यथासूर्यस्यतेजोन्तरिक्षात्भूमौप्रक्षिप्येतद्वत् तदानींयूयंकस्ययजमानस्यऋत्वाऋतु
नासङ्गच्छध्वेइतिशेषः तथाकस्ययजमानस्यवर्षसः स्तोत्रेणसङ्गच्छध्वे कंयजमानमुद्दिश्ययाथदे
वयजनदेशेगच्छथ कंह कंखलुयजमानमनुगृह्णीथेतिशेषः॥ इत्था था हेतौचच्छन्दसीतिइदंशब्दा
त्पकारवचनेथाल्प्रत्ययः यदितत्रेदंशब्दस्यनानुवृत्तिः तर्हि थमुप्रत्ययान्तादिदंशब्दादुत्तरस्यावि
भक्तेर्व्यत्ययेनसुपांसुलुगितिडादेशः प्रथमपक्षेप्रत्ययस्वरः द्वितीयपक्षेतूदात्तनिवृत्तिस्वरः । अस्
थ असुक्षेपणे अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेश्यनोनिच्वादाद्युदात्तत्वम् यद्वत्तयोगादनिघातः
ऋत्वा जसादिषुछन्दसिवावचनमितिनाभावस्यविकल्पितत्वाद्भावः । वर्षसा वृड्संभक्तौ वृड्
शीङ्भ्यांरूपस्वाङ्गयोःपुट्चेत्यसुन् तत्सन्जियोगेनपुडागमश्च निच्वादाद्युदात्तत्वम् अत्ररूपाभिप्रा
यिनावर्षस्यशब्देनदेवतास्वरूपप्रकाशकंस्तोत्रंलक्ष्यते ऋतुमासाहर्चयात् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

स्थिरावः सन्वायुधापराणुदेवीळुउतप्रतिष्कभे ।

युष्माकमस्तुतविषीपनीयसीमामर्त्यस्यमायिनः ॥ २ ॥

स्थिरा । वः । सन्तु । आयुधा । पराऽनुदे । वीळु । उत । प्रतिष्कभे ।

युष्माकम् । अस्तु । तविषी । पनीयसी । मा । मर्त्यस्य । मायिनः ॥ २ ॥

हेमरुतः वःआयुधा युष्माकमायुधानिपराणुदे शत्रूणामपनोदनायस्थिरासन्तु स्थिरा-
णिभवन्तु उतअपिच प्रतिष्कभेशत्रूणांप्रतिबन्धायवीळुसन्तुदृढानिसन्तु युष्माकंतविषीबलं
पनीयसीअतिशयेनस्तौतव्यंभवतु मायिनः अस्मासुखद्व्यचारिणोमर्त्यस्यमनुष्यस्यशत्रोर्माबलं
माभवतु ॥ स्थिराआयुधा उभयत्रशेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । पराणुदे णुदप्रेरणे संपदादि-
लक्षणःकिप् उपसर्गादसमासेपीतिणत्वम् रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वीळु सुपांसुलुगिति विभ-
केर्लुक् ईषाअक्षादित्वात्मकृतिभावः । प्रतिष्कभे स्कंभुःसौत्रोधातुः संपदादिलक्षणोभावेकिप्
अग्निदितामितिनलोपः । पनीयसी पनतिःस्तुत्यर्थः अस्मादौणादिकःकर्मण्यसुन् ततईयसु-
नि टेरितिटिलोपः उगितश्चेतिडीप् ईयसुनोनित्वादाद्युदात्तत्वम् । मायिनः मायाशब्दस्य
बीक्षादिषुपाठात् व्रीक्षादिभ्यश्चेतिमत्वर्थीयइनिः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

पराहयस्थिरंहथनरोवर्तयथागुरु ।

वियाथनवनिनःपृथिव्याव्याशाःपर्वतानाम् ॥ ३ ॥

परा । ह । यत् । स्थिरम् । हथ । नरः । वर्तयथ । गुरु । वि ।

याथन । वनिनः । पृथिव्याः । वि । आशाः । पर्वतानाम् ॥ ३ ॥

हेनरोनेतारोमरुतः यद्यदास्थिरंवस्तुपराहथवृक्षादिकंपराहतंभगंकुरुथ गुरु पाषाणादि-
कंगुरुवोपेतंवर्तयथप्रेरयथ तदानींपृथिव्याःसंबन्धिनः वनिनोवनवतोवृक्षान् वियाथ-
न वियुज्यमध्येगच्छथ अरण्यगतानांनिबिडानांवृक्षाणांमध्येयस्यकस्यापिवृक्षस्यभग्नत्वा-
दितरवृक्षाणांपरस्परवियोगेनप्रौढोमार्गोभवति तथापर्वतानामाशाः पर्वतपार्श्वदिशः विया-

थनवियुज्यगच्छथ ॥ हथ हनहिंसागत्योः अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः यद्वत्तयोगा-
दनिघातः । नरः पादादित्वादामच्चितनिघाताभावः । वर्तयथ अदुपदेशालसार्वधातुकानुदात्तत्वे
णिच्स्वरएवशिष्यते यच्छब्दानुषंगान्निघाताभावः । याथन तप्तनप्तनथनाश्चेतिथनादेशः ॥ ३॥

चतुर्थीमृचमाह—

नहिवःशत्रुर्विविदेअधिद्यविनभूम्यांरिशादसः ।

युष्माकंमस्तुतविषीतनायुजारुद्रांसोनूचिदाधृषे ॥ ४ ॥

नहि । वः । शत्रुः । विविदे । अधि । द्यवि । न । भूम्याम् ।

रिशादसः । युष्माकम् । अस्तु । तविषी । तना । युजा । रुद्रांसः ।

नु । चित् । आधृषे ॥ ४ ॥

हेरिशादसःशत्रुर्हिंसकामरुतः अधिद्यविद्युलोकस्योपरिवोयुष्माकंशत्रुर्नहिविविदेनचबभूव
तथाभूम्यामपिशत्रुर्नबभूव हेरुद्रांसोरुद्रपुत्रामरुतः युष्माकंएकोनपंचाशत्संख्यानांभवतांयुजायो-
गेनपरस्परैकमत्येनआधृषेवैरिणांसर्वतोधर्षणायतविषीबलंनूचितक्षिप्रमेवतनास्तु विस्तृताभवतु ॥
विविदे विदसत्तायां लिटिप्रत्ययस्वरः । द्यवि नहिविविदेभूम्यांचनविविदेइतिचशब्दार्थप्रती-
तेश्चादिलोपेविभाषेतिप्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः प्राथम्यंचानुषक्तक्रियापेक्षया । रि-
शादसः रिशहिंसायां रिशन्ति हिंसन्तीतिरिशाः इगुपधलक्षणःकः तानदन्तीतिरिशादसः अमुन
आमच्चितनिघातः । युजा युजिर्योगे ऋत्विगित्यादिनाक्रिन् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्
रुद्रांसः रुद्रशब्देनतत्सम्बन्धिनोमरुतोलक्ष्यन्ते आज्ञसेरसुक् । नूचित् ऋचितुनुघेत्यादिनार्द-
र्वः । आधृषे जिघृषाप्रागल्भ्ये संपदादिलक्षणोभावेकिप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

प्रवेपयन्तिपर्वतान्विविञ्चन्तिवनस्पतीन् ।

प्रोआरतमरुतोदुर्मदाइवदेवासःसर्वयाविशा ॥ ५ ॥ १८ ॥

प्र । वेपयन्ति । पर्वतान् । वि । विञ्चन्ति । वनस्पतीन् । प्रो इति ।

आरत । मरुतः । दुर्मदाःइव । देवासः । सर्वया । विशा ॥ ५॥ १८

पर्वतान्मेरुहिमवदादीन् प्रवेपयन्ति मरुतः प्रकर्षेण कम्पयन्ति वनस्पतीन् वटाश्वत्थादीन् वि-
विञ्चन्ति परस्परवियुक्तान् कुर्वन्ति हेमरुतो देवासो देवाः सर्वया विशा मजया सहिता यूयं प्रो आरत प्रक-
र्षेणैव सर्वतो गच्छत तत्र दृष्टान्तः—दुर्मदा इव यथामदोन्मत्ताः स्वेच्छया सर्वतः क्रीडन्ति तद्वत् ॥ वेपय-
न्ति तु वेपकम्पने वेपमानान् प्रयुञ्जते हेतुमणिञ्च । विञ्चन्ति विचिर्पृथग्भावे रुधादित्वात् अश्रम्
असोरल्लोप इत्यकारलोपः । वनस्पतीन् वनानां पतयो वनस्पतयः पारस्करादित्वात् सुट् वनपतिशब्दा-
वाद्युदात्तौ उभे वनस्पत्यादिषु युगपदिति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । आरत ऋगतौ लङि
मध्यमबहुवचने बहुलं छन्दसीति शपो लुगभावः यद्वा लुङ् सर्तिशास्यति श्यश्चेत्यङ् आडजादीना-
मित्याडागमः आटश्चेति वृद्धिः । देवासः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । सर्वया सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्त-
त्वम् । विशा सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीयेऽष्टादशो वर्गः ॥ १८ ॥

षष्ठीभूचमाह—

उपो रथेषु पृषतीर्युग्ध्वं प्रष्टिर्वहति रोहितः ।

आवो यामाय पृथिवी चिदश्रोदबीभयन्त मानुषाः ॥ ६ ॥

उपो इति । रथेषु । पृषतीः । अयुग्ध्वम् । प्रष्टिः । वहति । रोहितः ।

आ । वः । यामाय । पृथिवी । चित् । अश्रोत् । अबीभयन्त ।

मानुषाः ॥ ६ ॥

हेमरुतः रथेषु भवदीयेषु पृषतीः बिन्दुयुक्ता मृगीः उपोसामीप्येनैव अयुग्ध्वं योजितवन्तः
प्रष्टिः एतत्संज्ञको वाहनत्रयमध्यवर्तीयुगविशेषः रोहितः मृगावान्तरजातिलोहितवर्णः वहति
रथं नयति वोयुष्माकं यामाय गमनाय पृथिवी चित् अन्तरिक्षमपि अश्रोत् आभिमुख्येनाशृणोत् अ-
नुजानातीत्यर्थः पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम पृथिवीभूः स्वयं भित्तिनाम सुपाठात् मानुषाः भूलोकव-
र्तिनः पुरुषा अबीभयन्त स्वयं भीताः सन्तोऽन्येषामपि भीतिमुत्पादितवन्तः ॥ उपो इति निपातद्वय-
समुदायात् कमन्यन्निपातान्तरम् ओदिति प्रगृह्यत्वम् । अयुग्ध्वम् लुङि झलो झलीति सकारस्य
लोपः चोः कुरितिकुत्वम् । रोहितः रुहेरश्वलो वेति इत न प्रत्ययान्तो निच्वादाद्युदात्तः । यामाय
यमेभ्यो विधञ् कर्षात् त्वत् इत्यन्तो दात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वम् । अश्रोत् श्रुश्रवणे बहुलं-
छन्दसीति विकरणस्य लुक् । अबीभयन्त जिभीभये अस्माकं यन्ता लुङि भीस्म्योर्हेतुभये इत्या-

त्मनेपदम् विभेतेर्हेतुभये इत्यात्वस्यविकल्पितत्वात् पक्षे भियोहेतुभयेषुगितिषुक्मामोति तत्र क्रियते आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् णौचडिउपधाह्रस्वादि ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टचमाह—

आवोमक्षूतनायकं रुद्रा अवोवृणीमहे ।

गन्तानूनं नो वंसा यथा पुरे तथा कण्वाय विभ्युषे ॥ ७ ॥

आ । वः । मक्षु । तनाय । कम् । रुद्राः । अवः । वृणीमहे । गन्त ।

नूनम् । नः । अवंसा । यथा । पुरा । इत्था । कण्वाय । विभ्युषे ॥ ७ ॥

हेरुद्रारुद्रपुत्रामरुतः तनायकं अस्मदीयपुत्रार्थमक्षुशीघ्रं वोयुष्मदीयमवोरक्षणं आवृणीमहे सर्वतः प्रार्थयामः मद्वितिक्षिप्रनाममक्षुइतितन्नामसुपाठात् पुरापूर्वस्मिन्काले कर्मान्तरेषु नो वंसा अस्मदीय-
रक्षणेन निमित्तेन यूयं यथा प्राप्तवन्तः इत्था अनेन प्रकारेण विभ्युषेभीति युक्ताय कण्वाय मेधाविने
यजमानाय तदनुग्रहार्थं नूनं क्षिप्रं गन्तव्यम् ॥ मक्षु ऋचितुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणामिति दीर्घः । त-
नाय तनोतीति तनः पचाद्यच् वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् यद्वा तनयशब्दे अयूइत्यस्य लोपश्छान्दसः
कमित्येतत्पादान्ते प्रयुज्यमानं पादपूरणं शिशिरं जीवनायकं मिति वत् उक्तञ्च—अथापि पदपूरणा-
कमीमिद्वितीति । रुद्राः रोदयन्तीति रुद्राः रोदेर्णिलुक्चेति रक्प्रत्ययः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वमपादा-
दित्वान्निघाताभावः । गन्त लोटि बहुलं छन्दसीति शपोलुक् तमनवित्यादिना तच्चादेशः अतः
पित्त्वादानुनासिकलोपाभावः । विभ्युषे विभेतेर्लिटः कसुः वस्वेकाजाद्वसामिति नियमादिङभावः
चतुर्थ्येकवचने वसोः सम्प्रसारणमिति सम्प्रसारणं परपूर्वत्वम् शासिवसिघसीनां चेति षत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

युष्मे षितो मरुतो मर्त्ये षित आयो नो अभ्व ईषते ।

वितं युयोत शवंसा व्योजसा वि युष्माकां भिरूतिभिः ॥ ८ ॥

युष्मा इषितः । मरुतः । मर्त्ये इषितः । आ । यः । नः । अभ्वः ।

ईषते । वि । तम् । युयोत । शवंसा । वि । ओजसा । वि ।

युष्माकांभिः । उतिभिः ॥ ८ ॥

हेमरुतः योयः कश्चिदश्वः शत्रुः युष्मेषितः युष्माभिः प्रेषितः मर्त्येषितः मारकैरन्यैर्वाप्रे-
षितः सन् नोस्मान्प्रतिआईषते आभिमुख्येनप्राप्नोति तंशत्रुंशवसाअन्नेनवियुयोतविभक्तंकुरुत
तथा ओजसाबलेनवियुयोत युष्माकाभिरूतिभिः युष्मत्सम्बन्धिभीरक्षणैश्चवियुयोत॥युष्मेषितः
युष्माभिरिषितः सुब्लुकि प्रत्ययलक्षणेन युष्मदस्मदोरनादेशोऽइत्यात्वम् नचनलुमताङ्गस्येतिप्रति-
षेधः इकोचिविभक्तावित्यत्राच्यग्रहणेनतस्यपाक्षिकत्वोक्तेः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व-
म् । मर्त्येषितः पूर्ववत् । अश्वः आभवतीत्यश्वः शत्रुः पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः ।
ईषते ईषगतिर्हिंसादर्शनेषु अदुपदेशालसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः । युयोत युमिश्रणामिश्र-
णयोः लोणमध्यमबहुवचनेबहुलंछन्दसीतिशपः श्लुः तप्तनप्तनथनाश्चेतितवादेशः पिच्चाद्गुणः ।
युष्माकाभिः युष्मत्सम्बन्धिनीभिः तस्मिन्नणिचयुष्माकास्माकावितियुष्मच्छब्दस्ययुष्माकादेशः
डीपवृद्धीछान्दसत्वाञ्जियेते । ऊतिभिः अवतेः किनिज्वरत्वेत्यादिनाऊट् ऊतियूतीत्या-
दिनाकिनउदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

असामिहिप्रयज्यवः कण्वं ददप्रचेतसः ।

असामिभिर्मरुत आन ऊतिभिर्गन्ता वृष्टिं न विद्युतः ॥ ९ ॥

असामि । हि । प्रयज्यवः । कण्वम् । दद । प्रचेतसः ।

असामिभिः । मरुतः । आ । नः । ऊतिभिः । गन्तं । वृष्टिम् ।

न । विद्युतः ॥ ९ ॥

असामिहि संपूर्णमेवयथाभवतितथा प्रयज्यवः प्रकर्षेणयष्ट्याः प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञा-
नयुक्ताः हेमरुतः कण्वं मेधाविनयजमानं, एतन्नामकष्टृषिंवादधारयत हियस्माद्युयंक-
ण्वनामकष्टृषिंधारितवन्तः तस्मात्कारणात् असामिभिरूतिभिः सम्पूर्णैरक्षणैर्नोस्मान् प्र-
त्यागन्तआगच्छत तत्रदृष्टान्तः—वृष्टिं न विद्युतः यथाविद्युतोवृष्टिं गच्छन्तितद्वत् ॥ असामि सा-
म्यर्थं नसामि असामि अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रयज्यवः प्रकर्षेणयष्ट्याः यजिमनि-
शुन्विदसिजनिभ्योयुरितिकर्मणियुप्रत्ययः आमच्चितनिघातः । दद इडाज्दाने लोणमध्यम-
बहुवचनस्यतिङांतिङोभवन्तीतिलङात्मनेपदप्रथमपुरुषबहुवचनादेशः श्लैः द्विभावेसति भ्रा-
भ्यस्तयोरातइतिआकारलोपः लोपस्तआत्मनेपदेष्वितितलोपः अतोगुणेइतिपरपूर्वत्वम्

छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुत्वादभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं न भवति किन्तु प्रत्ययस्वरएव हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । प्रचेतसः प्ररुष्टं चेतोयेषां आमन्त्रितनिघातः । गन्त गमेर्लो-
पमध्यमबहुवचनस्यतस्यतबादेशः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् प्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वे धा-
तुस्वरः पादादित्वात्निघाताभावः अचोतस्तिङ्इतिसंहितायां दीर्घत्वम् । विद्युतः विद्योतते
इतिविद्युत् भ्राजभासेत्यादिनाकिप् ॥ ९ ॥

दशमीश्रुचमाह—

असाम्योजौबिभृथामुदानवोसामिधूतयःशवः ।

ऋषिद्विषेमरुतःपरिमन्यवद्विषुनसृजतद्विषम् ॥ १० ॥ ११ ॥

असामि । ओजः । विभृथ । सुदानवः । असामि । धूतयः । शवः ।

ऋषिद्विषे । मरुतः । परिमन्यवे । इषुम् । न । सृजत ।

द्विषम् ॥ १० ॥ ११ ॥

हेसुदानवः शोभनदानोपेतामरुतः असामिसम्पूर्णमोजोबलंविभृथधारयथ हेधूत-
यः कम्पनकारिणोमरुतः असामिसम्पूर्णशवोबलंपरिमन्यवे कोपपरिवृताय ऋषिद्विषेऋषीणां
द्वेषंकुर्वते शत्रवेतद्विनाशार्थं द्विषद्वेषकारिणंहन्तारंसृजत तत्रदृष्टान्तः—इषुन यथा शत्रोरुप-
रिबाणंमुञ्चन्तितद्वत् अत्रनिरुक्तम्—असामिसामिप्रतिषिद्धंसामिस्यतेःअसाम्योजौबिभृथामु-
दानवः असुसमासंबलंविभृथकल्याणदानादिति ॥ विभृथ इभृजधारणपोषणयोः जुहोत्या-
दित्वात्श्लुः भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वम् । ऋषिद्विषे ऋषीन्द्वेष्टीतिऋषिद्विद् सत्सुद्विषेत्यादिना
किप् । परिमन्यवे मन्युनापरिवृतः परिमन्युः प्रादिसमासे परेरभितोभाविमण्डलमित्युत्तरपदानो-
दात्तत्वम् । इषुं इषगतौ इष्यतिगच्छतीतिइषुः इषेःकिञ्चेतिउप्रत्ययः धान्येनिदित्यनुवृत्तेर्नित्वा-
दाद्युदात्तत्वम् । सृजत सृजविसर्गे विकरणस्यङित्त्वाद्गुणाभावः । द्विषं किप्चेतिकिप् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेएकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

उत्तिष्ठेत्यष्टर्चपञ्चमसूक्तं कण्वस्यार्षेर्बार्हतम् युजःसतोबृहत्यः अयुजोबृहत्यः ब्रह्मण-
स्पतिदेवताकम् अनुक्रम्यतेच—उत्तिष्ठाष्टौब्राह्मणस्पत्यमिति । सूक्तविनियोगेलेङ्गिकः चतुर्वि-

शेहनिमरुत्वतीयेप्राकृतात्ब्राह्मणस्पत्यात् प्रगाथात्पूर्वउत्तिष्ठब्रह्मणस्पतइत्ययंप्रगाथः मरुत्व-
तीयइतिखण्डेसूत्रितम्—पैतुब्रह्मणस्पतिरुत्तिष्ठब्रह्मणस्पतइतिब्राह्मणस्पत्यावावपतेपूर्वैरनित्यादिति
आद्यातुप्रवर्ग्येप्यभिष्टवेविनियुक्ता उत्तिष्ठब्रह्मणस्पतइत्येतामुक्त्वावतिष्ठतइतिसूत्रितत्वात् ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

उत्तिष्ठब्रह्मणस्पतेदेवयन्तस्त्वमेहे ।

उपप्रयन्तुमरुतःसुदानंवइन्द्रप्राशूभवासचा ॥ १ ॥

उत् । तिष्ठ । ब्रह्मणः । पते । देवयन्तः । त्वा । ईमहे । उप । प्र ।

यन्तु । मरुतः । सुदानंवः । इन्द्र । प्राशूः । भव । सचा ॥ १ ॥

हेब्रह्मणस्पते एतन्नामक देव उत्तिष्ठ अस्मदनुग्रहायत्वदीयनिवासादुत्थानंकुरु देवय-
न्तोदेवान्कामयमानावयं त्वात्वामीमहे याचामहे सुदानवः शोभनदानयुक्तामरुतः उपप्र-
यन्तु समीपेप्रकर्षणगच्छन्तु हेइन्द्र त्वं सचाब्रह्मणस्पतिनासहप्राशूः सोमस्यप्राशकोभव य-
द्वा वृत्रस्यहिंसकोभव ॥ उत्तिष्ठ ऊर्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदाभावः । ब्रह्मणस्पते सुवामञ्चितइति
पराङ्मवद्भावात् षष्ठ्यामञ्चितसमुदायस्याष्टमिकंसर्वानुदात्तत्वम् । देवयन्तः देवानात्मनो-
गच्छन्तः सुपआत्मनःकथञ्च नच्छन्दस्यपुत्रस्येतीत्वस्येवदीर्घस्यापिनिषेधः अश्वाघस्यादिति
पुनरात्वविधानसामर्थ्यात् । ईमहइत्यादयोगताः । प्राशूः शूर्हिंसायां प्रकर्षेण आसमन्ता-
न् शृणातिहिनस्तीतिप्राशूः बहुलच्छन्दसीत्युत्वम् वोरुपधायादीर्घः रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
भव अचोतस्तिङ्इतिसंहितायां दीर्घत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

त्वामिद्विसहस्रपुत्रमर्त्युपब्रूतेधनेहिते ।

सुवीर्यमरुतआस्वश्व्यंदधीतयोवआचके ॥ २ ॥

त्वाम् । इत् । हि । सहस्रः । पुत्र । मर्त्यः । उपब्रूते । धने । हिते ।

सुवीर्यम् । मरुतः । आ । सुश्व्यम् । दधीत । यः । वः ।

आचके ॥ २ ॥

हेसहसस्पुत्र बलस्यबहुपालक ब्रह्मणस्पते पुत्रःपुरुत्रायतेनिपरणाद्वेतिनिरुक्तम् ।
 मर्त्योमनुष्यः हितेशत्रुषुप्रक्षिप्तेधनेनिमित्तभूतेसति त्वामिव त्वामेवोपब्रूतेहि समीपंप्राप्य
 स्तौतिखलु तद्धनसंपादनायप्रार्थयतइत्यर्थः हेमरुतः योधनार्थीमर्त्यः वीर्यशोभनब्रह्मणस्पति-
 सहितान् आचके स्तौति समर्त्यः स्वश्व्यंशोभनाश्वयुक्तं सुवीर्यशोभनवीर्ययुक्तंचधनं-
 धीतधारयेत् ॥ सहसस्पुत्र ब्रह्मणस्पते इतिवत्षष्ठ्याःपतिपुत्रेतिविसर्जनीयस्यसत्त्वम् । उप-
 ब्रूते हिचेतिनिघातप्रतिषेधः तिङिचोदात्तवतीतिगतेरनुदात्तत्वम् । हिते निष्ठायां दधते-
 र्हीरितिहिरादेशः । सुवीर्यं शोभनंवीर्यस्येतिबहुव्रीहौ वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । स्व-
 श्व्यं अश्वानां समूहोश्वीयं केशाश्वार्ज्यायञ्छावन्यतरस्यामितिसमूहार्थेछप्रत्ययः छस्य
 ईयादेशः शोभनमश्वीयंस्यतत्स्वश्व्यम् ईकारलोपश्छान्दसः परादिश्छन्दसिबहुलमिति
 उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दधीत सीयुटःसकारस्यलोपेसतिअभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम्
 पादादित्वान्निघाताभावः । आचके कैगैरैशब्दे आदेचइत्यात्वम् लिटिद्विवचनेअभ्यासस्यह-
 स्वचुत्वे आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः यद्धृत्तयोगादनिघातः ॥ २ ॥

चतुर्विंशेशेहनिमरुत्वतीयेउत्तिष्ठब्रह्मणस्पतेइत्यस्मात्प्रगाथात्पूर्वं प्रैतुब्रह्मणस्पतिरित्ययंप्र-
 गाथोविनियुक्तः सूत्रंतूत्तिष्ठब्रह्मणस्पतइत्यत्रैवोदाहृतम् महावीरमादायशालांप्रतिगच्छतु
 प्रैतुब्रह्मणस्पतिरित्येतांपठनहोतानुगच्छेत् सूत्रञ्च प्रैतुब्रह्मणस्पतिरित्यनुब्रजेदिति एषैवाग्नीपो-
 मीयप्रणयनेपिविनियुक्ता सूत्रितंच-प्रैतुब्रह्मणस्पतिर्होतादेवोअमर्त्यइति ।

तामेतांसूक्तेतृतीयामृचमाह-

प्रैतुब्रह्मणस्पतिःप्रदेव्यैतुसूनुता ।

अच्छावीरंनर्यंपङ्क्तिराधसंदेवायज्ञंनयन्तुनः ॥ ३ ॥

प्र । एतु । ब्रह्मणः । पतिः । प्र । देवी । एतु । सूनुता । अच्छ ।

वीरम् । नर्यम् । पङ्क्तिराधसम् । देवाः । यज्ञम् । नयन्तु । नः ॥ ३ ॥

ब्रह्मणस्पतिर्देवःप्रैतुअस्मान्प्राप्नोतु सूनुतादेवीमियसत्यरूपावाग्देवताप्रैतुअस्मान्प्राप्नोतु
 देवाः ब्रह्मणस्पत्यादयोदेवाःवीरंशत्रुनिःशेषेणदूरेप्रेरयन्तु तंनर्यमनुष्येभ्योहितंपङ्क्तिराधसंब्राह्म-
 णोक्तहविष्पङ्क्त्यादिभिःसमृद्धयज्ञंप्रति नोस्मान्अच्छआभिमुख्येननयन्तु ॥ प्रैतु एडिपरत्

पमितिपररूपेप्राप्ते एत्येधत्पुद्सुइतिवृद्धिः । देव्येत्यित्यत्र उदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितोनुदा-
त्तस्येतिस्वरितत्वम् । नर्यं नरेभ्योहितम् प्राक्कीर्तीयउगवादिलक्षणोयत्प्रत्ययोदृष्टव्यः । पङ्क्ति-
राधसं पङ्क्तिभीराभोतीतिपङ्क्तिराधाः गतिकारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेत्यसुनपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वंच । यज्ञं यजयाचेत्यादिनायजतेर्नङ् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

योवाधनेददतिस्नुरं वसुसधत्ते अक्षितिश्रवः ।

तस्मा इळां सुवीरामायजामहे सुप्रतूर्तिमनेहसम् ॥ ४ ॥

यः । वाधते । ददाति । स्नुरंम् । वसु । सः । धत्ते । अक्षिति ।

श्रवः । तस्मै । इळांम् । सुवीराम् । आ । यजामहे ।

सुप्रतूर्तिम् । अनेहसम् ॥ ४ ॥

योयजमानोवाधतेऋत्विजेस्नुरंसुष्ठुनेतव्यंवसुधनंददाति सयजमानोब्रह्मणस्पतेःप्रसादा-
दक्षितिक्षयरहितश्रवोन्नधत्तेधारयति तस्मैतादृशाययजमानायइळांएतन्नामधेयामनोःपुत्रीं
इडावैमानवीयज्ञानूकाशिन्यासीदितिश्रुत्यन्तरात् । आयजामहे वयमृत्विजःसर्वतोयजामः
कीदृशीमिळां सुवीरांशोभनैर्वीरैर्भर्तैर्युक्तां सुप्रतूर्तिसुष्ठुप्रकर्षेणहिंसाकारिणीम् अनेहसं के-
नाप्यहिंस्याम् ॥ ददाति अनुदात्तेचेत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगादनिघातः । स्नुरं
सुखेननोयतइतिस्नुरम् ईषदुःसुष्वितिखल् निपातस्यचेत्युपसर्गस्यदीर्घत्वम् । अक्षिति क्षयोना-
स्त्यस्येत्यक्षिति बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् नञ्सुभ्यामितिउसर्वविधयश्छन्दसिविकल्प्य-
न्तेइतिवचनान्नप्रवर्तते । श्रवः श्रूयतइतिश्रवः श्रुश्रवणे असुनोनिच्वादाद्युदात्तत्वम् । सुवीरा-
म् शोभनावीरायस्याःसासुवीरा तां वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सुप्रतूर्तिम् तुर्वीहिं-
सार्थः प्रपूर्वाद्स्माद्भवेकिन् शोभनाप्रतूर्तिःशत्रूणांहिंसनंयस्याःसा तां परादिश्छन्दसिबहुल-
मित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् क्त्वादिर्वाद्दृष्टव्यः । अनेहसं नहन्यतइत्यनेहाः नञिहनएहचेत्य-
सुन्यत्ययःधातोरेहादेशश्च नलोपोनञ्इतिनकारस्यलोपः तस्मान्नुडचीतिनुट् ॥ ४ ॥

अग्निष्टोमेमरुत्वतीयशस्त्रेइन्द्रनिवहप्रगाथानन्तरंप्रनूनमितिप्रगाथः मरुत्वतीयेनेतिख-
ण्डेस्त्वितम्—प्रनूनं ब्रह्मणस्पतिरितिब्राह्मणस्पत्यइति ।

प्रगाथेप्रथमांस्तुकेष्वमीष्टचमाह—

प्रनूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं वदत्युक्थ्यम् ।

यस्मिन्निन्द्रोवरुणो मित्रो अर्यमा देवा ओकांसि चक्रिरे ॥ ५ ॥ २० ॥

प्र । नूनम् । ब्रह्मणः । पतिः । मन्त्रम् । वदति । उक्थ्यम् । यस्मिन् ।
इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । देवाः । ओकांसि । चक्रिरे ॥ ५ ॥ २० ॥

ब्रह्मणस्पतिर्देवः उक्थ्यं शस्त्रयोग्यं मन्त्रं नूनमवश्यं प्रवदति होतृमुखे स्थितः स न प्रब्रूते यस्मिन्-
त्रे इन्द्रादयश्च सर्वे देवाः ओकांसि स्थानान् चक्रिरे तादृशं सर्वदेवप्रतिपादकं मन्त्रमिति पूर्वज्ञानवयः ॥
मन्त्रं मन्त्रिगुप्तभाषणे पचाद्यच् वृषादिषु पाठात् आद्युदात्तत्वम् । उक्थ्यं उक्थां हि छन्दसि चेत्यर्हा-
र्थेयप्रत्ययः यद्वा भवे छन्दसीति यत् सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते इति वचनाद्यतो नाव इत्याद्युदा-
त्तत्वाभावे व्यत्ययेन तित्स्वरिति मिति स्वरितत्वम् । ओकांसि उचसमवाये समवयन्यत्रेत्यधिक-
रणे औणादिकोऽसुन् बहुलग्रहणात् कुत्वं द्रष्टव्यमिति ओक उचः क इत्यववृत्तावित्युक्तम् । चक्रिरे
इरे चश्चित्वादन्तोदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये विंशो वर्गः ॥ २० ॥

षष्ठीष्टचमाह—

तमिद्वोचेमाविदथेषु शंभुवं मन्त्रं देवा अनेह सं ।

इमां च वाचं प्रतिहर्यथानरो विश्वे ह्यमावो अश्रवत् ॥ ६ ॥

तम् । इत् । वोचेम् । विदथेषु । शम्भुवं । मन्त्रम् । देवाः ।

अनेह सं । इमाम् । च । वाचम् । प्रतिहर्यथ । नरः ।

विश्वा । इत् । वामा । वः । अश्रवत् ॥ ६ ॥

हे देवा ब्रह्मणस्पतिप्रभृतयः तमिदं तमेवेन्द्रादिसर्वदेवताप्रतिपादकं मन्त्रं विदथेषु श्रेष्ठेषु वोचेमवय-
ष्ट्विजो ब्रह्मणः कीदृशं शम्भुवं सुखस्य भावयितारं अनेह सं अहिं सनीयं दोषरहितं हेनरो नेतारो देवाः
इमाम् स्माभिरुच्यमानानां मन्त्ररूपां वाचं प्रतिहर्यथ च यूयं कामयध्वे चेत्तर्हि विश्वे त्सर्वापि वामा वननी-
या वाक्वो युष्मानश्रवत् व्याप्नुयात् ॥ वोचेम वचपरिभाषणे आशीर्लिङि लिङ्या शिष्यङित्यङ्
वचउमित्युमागमः छन्दस्युभयथेति सार्वधातुकत्वात् लिङः सलोपोनन्त्यस्येति यासुटः सकारस्य

लोपः अतोयेयइतीयादेशः आद्रुणः तिङ्कुतिङ्इतिनिघातः । विदथेषु विदज्ञाने विद्यतेफलसाधनत्वे-
नज्ञायतेइतिविदथोयज्ञः रुविदिङ्भ्यांकिदित्यथप्रत्ययः । शम्भुवम् भवतेरन्तर्भावितण्यर्थात् कि-
प्चेतिकिप् ओःसुपीतियणादेशस्य नभूसुधियोरितिप्रतिषेधः । मन्त्रादयोगताः । प्रतिहर्यथ हर्य-
गतिकान्त्योः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् तिङ्श्चलसार्वधातुकस्वरेणाद्युदात्तत्वम् इमांचेत्यत्रचशब्द-
श्चेदर्थः । चणितिनिपातान्तरम् नचसमुच्चयार्थश्चकारः तेननिपातैर्यद्यदिहन्तुकुविनेच्चेच्चणइ-
तिनिघातप्रतिषेधः । अश्रवत् अश्रूव्याप्तौ लेट्यडागमः व्यत्ययेनपरस्मैपदं इतश्चलोपइतीकार-
लोपः इयङ्बुवङ्भ्यांगुणवृद्धीभवतोविप्रतिषेधेनेतिगुणः ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टकमाह—

कोदेवयन्तमश्रवज्जनकोवृक्तर्वाहिपम् ।

प्रप्रदाश्वान्पस्त्याभिरस्थितान्तर्वावत्क्षयंदधे ॥ ७ ॥

कः । देवयन्तम् । अश्रवत् । जनम् । कः । वृक्तर्वाहिपम् ।

प्रप्र । दाश्वान् । पस्त्याभिः । अस्थित । अन्तः । वावत् ।

क्षयम् । दधे ॥ ७ ॥

देवयन्तदेवान्कामयमानंजनकः अश्रवत् ब्रह्मणस्पतिव्यतिरिक्तःकोनामदेवोव्यामुयात् त-
थावृक्तर्वाहिषं अनुष्ठानायछिन्नवर्हिषंयजमानंकोनामान्योदेवोश्रवत् दाश्वान्हविर्दत्तवान्
यजमानः पस्त्याभिःमनुष्यैर्ऋत्विभिःसह प्रप्रास्थितदेवयजनदेशंप्रतिप्रस्थितवान् अन्तर्वावत्
अन्तःस्थितं बहुधनोपेतं यद्वा अन्तःस्थितपुत्रपौत्रादिप्रयुक्तबहुविधगुणोपेतंक्षयंनिवासस्थानं
गृहंदधेधृतवान् भवति ॥ देवयन्तमित्यादयोगताः । प्रप्र प्रसमुपोदःपादपूरणेइतिप्रशब्दस्यद्विर्भावः
अनुदात्तचेत्याश्रेडितानुदात्तत्वम् । अस्थित षागतिनिवृत्तौ लुङि समवप्रविभ्यःस्थइत्यात्म-
नेपदम् स्थाघ्योरिच्चेतिधातुसिचोरित्क्वे ह्रस्वादङ्गादितिसलोपः । अन्तर्वावत् वागतिग-
न्धनयोः अन्तर्वावन्तिगच्छन्तीतिअन्तर्वाःपुत्रपश्वादयः आतोमनिञ्जित्यादिनाविच् तदस्या-
स्तीतिमनुष मनुषःपित्त्वादनुदात्तत्वेऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा वावदीतेःकिप् । क्षयं क्षि-
यन्तिनिवसन्त्यस्मिन्नितिक्षयः पुंसिंसंज्ञायामित्यधिकरणेघः क्षयोनिवासेइत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

उपक्षत्रंपृश्नीतहन्तिराजभिर्भयेचित्सुक्षितिंदधे ।

नास्यवर्तानतरुतामहाधनेनार्भेअस्तिवज्जिणः ॥ ८ ॥ २१ ॥

उप । क्षत्रम् । पृथ्वीत । हन्ति । राज्ञभिः । भये । चित् ।
 सुक्षितिम् । दधे । न । अस्य । वर्ता । न । तरुता । महाधने ।
 न । अर्भे । अस्ति । वज्रिणः ॥ ८ ॥ २१ ॥

ब्रह्मणस्पतिर्देवः क्षत्रं बलं उपपृथ्वीत स्वात्मनिसंपृक्तं कुर्यात् ततो राजभिर्वरुणादिभिः सह
 हन्ति शत्रून्मारयति भये चित्भीतिहेतौ युद्धेऽपि सुक्षितिं दधे सुष्ठु निवासस्थैर्यंधारयति न तु पलाय-
 ते वज्रिणो वज्राद्यायुधवतोऽस्य ब्रह्मणस्पतेर्महाधने प्रभूतधनमिति तत्तु युद्धे वर्ता प्रवर्तयिता अन्यः को-
 पि नास्ति स्वयमेव प्रवर्तत इत्यर्थः महाधन इति संग्रामनाम महाधने समीके इति तन्नाम सुपाठात् त-
 था तरुता तरणस्यो लङ्घनस्य कर्ता अन्यः कोऽपि नास्ति तथैवाभेस्त्वल्पे युद्धेऽन्यः प्रवर्तयिताना-
 स्ति ॥ पृथ्वीत पृथोऽसंपर्के लङ्घिरुधादित्वात् श्रम् श्रसोरलोप इति अकारलोपः प्रत्ययस्वरः । क्षत्रं
 पृथ्वीतराजभिर्हन्ति चेति समुच्चयलक्षणस्य चार्थस्य दर्शनाच्चादिलोपे विभाषेति प्रथमायास्ति इति-
 भक्तेर्निघातप्रतिषेधः हन्तीत्येषा द्वितीयापितिङः परत्वान्न निहन्यते । सुक्षितिः शोभनाक्षितिः
 सुक्षितिः मन्त्रकिन्त्रित्यादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । वर्ता वर्तते वृणोते वा तृचि आगमानुशासनस्या-
 नित्यत्वादिङ्भावः । तरुता तृष्टवनतरणयोः ग्रसितस्करभितेत्यादिना तृच्युडागमो निपातितः चि-
 त इत्यन्तोदात्तत्वम् । महाधने महच्च धनं च महाधनम् आन्महत इत्यात्वम् तेन शब्देन तद्धेतुभूतः सं-
 ग्रामो लक्ष्यते । अर्भे ऋगतौ अर्तिगृह्यां भञ्जिति भनप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये ऋक्संहितेः ॥ २१ ॥

यं रक्षन्तीति नवर्चषष्ठं सूक्तम् तत्रानुक्रमणम्—यं रक्षन्ति नववरुणमित्रार्यम्णां मध्ये तृचआ-
 दित्येभ्यो गायत्रं हीति । घोरपुत्रः कण्वः ऋषिः इदमादीनि त्रीणि सूक्तानि गायत्राणि आद्यन्तयोस्तृच-
 योर्वरुणमित्रार्यमणो देवताः मध्यतृचस्य सुगः पन्था इत्यस्यादित्या देवताः गतो विनियोगः ।

तत्र प्रथमा मृचमाह—

यं रक्षन्ति प्रचेतसो वरुणो मित्रो अर्यमा । नूचित्स दभ्यसे जनः ॥ १ ॥

यम् । रक्षन्ति । प्रचेतसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । नु ।

चित् । सः । दभ्यसे । जनः ॥ १ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानयुक्तावरुणादयोदेवायंयजमानंरक्षन्ति सजनोयजमानोनूचितक्षिप-
मेवदक्ष्यते दभ्नोति शत्रून्हिनस्ति ॥ प्रचेतसः प्रकृष्टचेतोयेषां बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
नूचित ऋचितुनुषेत्यादिनादीर्घः । दक्ष्यते दम्भुदम्भे व्यत्ययेनश्यन् आत्मनेपदंच ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

यं बाहुतेव पिप्रतिपान्तिमर्त्यरिषः । अरिष्टः सर्व एधते ॥ २ ॥

यम् । बाहुताइड्व । पिप्रति । पान्ति । मर्त्यम् । रिषः । अरिष्टः ।

सर्वः । एधते ॥ २ ॥

यंयजमानं पिप्रतिवरुणादयोदेवाःधनैःपूरयन्ति तत्रदृष्टान्तः—बाहुतेव स्वकीयोबाहु-
वर्गेपिक्षितंधनमानीययथापूरयति तद्वत् तथायंमर्त्यमनुष्यं यजमानं रिषोर्हिंसकात् पान्तिरक्ष-
निससर्वोयजमानः अरिष्टः केनाप्यार्हिसितःसन् एधतेवर्धते ॥ बाहुतेव बाहुताबाहुत्वं भाववा-
चिनानेनशब्देन बाहवस्तदाश्रयालक्षयन्ते यद्वा समूहार्थेतत्प्रत्ययोदृष्टव्यः लितीतिप्रत्ययात्पू-
र्वस्योदात्तत्वम् । पिप्रति पृपालनपूरणयोः पृइत्येके जुहोत्यादित्वात्श्लुः अतिपिप्रत्योश्चेत्यभ्या-
सस्थेत्वम् अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । पान्ति तिङःपरत्वात्पादादित्वाद्वा निघाताभावः । रिषः
रिषर्हिंसायाम् क्तिप्चेतिक्तिप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । अरिष्टः रिषर्हिंसायाम् एकाचइ-
तीदृशतिषेधः ब्रश्वादिनाषत्वम् नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

विदुर्गाविद्विषः पुरोघ्नन्ति राजान एषाम् । नयन्ति दुरितातिरः ॥ ३ ॥

वि । दुःइगा । वि । द्विषः । पुरः । घ्नन्ति । राजानः । एषाम् ।

नयन्ति । दुःइडता । तिरः ॥ ३ ॥

राजानोवरुणादय एषां स्वकीययजमानानांपुरः पुरस्तादुर्गागन्तुं दुःशकानि शत्रुनग-
राणि विघ्नन्तिविशेषेणनाशयन्ति तथा द्विषःशत्रून्पिघ्नन्ति तथा दुरितायजमानसम्बन्धी-
निदुरितानि तिरोनयन्ति विनाशं प्रापयन्ति ॥ दुर्गा दुःखेनगच्छन्त्यत्रेतिदुर्गाणि सुदुरोरधिकर-
णेइतिगमेर्दप्रत्ययः शोश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । पुरः कालवाचिनःपूर्वशब्दात्सप्तम्यर्थे पूर्वा-
धरावराणामिति असिप्रत्ययः तत्सन्नियोगेनपूर्वशब्दस्यपुरादेशश्च प्रत्ययस्वरः । घ्नन्ति हन्तेर्ल-
टि अदादित्वाच्छपोलुक् गमहनेत्यादिनोपधालोपः होहन्तेरितिघत्वम् अन्तादेशस्योपदेशवच-
नादाद्युदात्तत्वम् पादादित्वादनघातः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

सुगःपन्थाअनृक्षरआदित्यासऋतंयते । नात्रावखादोअस्तिवः ॥१॥

सु॒गः । पन्थाः । अ॒नृक्षरः । आ॒दि॒त्यासः । ऋ॒तम् । य॒ते । न ।

अत्र । अ॒व॒खादः । अ॒स्ति । वः ॥ ४ ॥

हेआदित्यासोऋतंयते यज्ञंगच्छते भवत्समूहायपन्थामार्गः सुगःसुष्टुगन्तुंशक्यः अनृक्षरः कण्टकरहितश्च अत्रास्मिन्कर्मणिवोयुष्माकं अवखादः अवमन्तव्यःखादोजुगुप्सितहविर्विशेषोनास्ति तस्मादिहागन्तव्यमित्यर्थः ॥ सुगः सुदुरोरधिकरणेइतिगमेर्दप्रत्ययः । पन्थाः पथिमथोःसर्वनामस्थानेइत्याद्युदात्तत्वम् । अनृक्षरः ऋषीगतौ ऋषन्ति अन्तर्गच्छन्तीत्यृक्षराःकण्टकाः तन्यृषिभ्यांक्सरनइतिक्सरनप्रत्ययः किच्चादुणाभावः कत्वषत्वे यास्कस्वाह—ऋक्षरःकण्टकऋच्छतेरिति । नविद्यन्तेऋक्षराअस्मिन्नित्यनृक्षरः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । आदित्यासः अदितेः पुत्राआदित्याःदित्यदित्यादित्येत्यादिना ण्यप्रत्ययः आज्ञासेरसुक् आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः । यते इण्गतौ लटःशतृ अदादित्वाच्छपोलुक् इणोयणितियणादेशः शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । अवखादः खादृभक्षणे भावेघञ् अवमतःखादोवखादः थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

यंयज्ञंनयथानरआदित्याऋजुनापथा । प्रवःसधीतयेनशत् ॥५॥२२॥

यम् । य॒ज्ञम् । न॒य॒थ । न॒रः । आ॒दि॒त्याः । ऋ॒जु॒ना । प॒था ।

प्र । वः । सः । धी॒तये । न॒श॒त् ॥ ५ ॥ २२ ॥

हेनरोनेतारआदित्याः यंयज्ञंऋजुनापथा अविकलेनमार्गेणनयथपारंप्रापयथ सयज्ञः बोधीतयेयुष्मत्पानायउपभोगायमणशत् प्रामोतु ॥ नयथ अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तवेधातुस्वरः यद्वचयोगादनिघातः अन्येषामपिटृश्यतइतिसंहितायांदीर्घत्वम् । पथा तृतीयैकवचने भस्पर्तेर्लोपइतिटिलोपः अनुदात्तस्यचयत्रोदात्तलोपइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । धीतये धेद्वृत्ताने आदेशइत्यात्वम् किञ्च घुमास्थेतीत्वम् । नशत् नशतिर्गत्यर्थः लेटचडागमः इतिश्वलोपइतीकारलोपः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेद्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

षष्ठीमृचमाह—

सरत्नं मर्त्यो वसु विश्वं तो कमु तत्मना । अच्छा गच्छत्यस्तृतः ॥ ६ ॥

सः । रत्नम् । मर्त्यः । वसु । विश्वम् । तोकम् । उत । त्मना ।

अच्छ । गच्छति । अस्तृतः ॥ ६ ॥

हेआदित्याः सतादृशोभवद्भिरनुगृहीतोमर्त्योमनुष्योयजमानः अस्तृतः केनाप्यर्हिंसितः सन् रत्नं रमणीयं विश्वं वसु सर्वधनं अच्छा अभिमुख्येन गच्छति प्रामोति उत अपि च त्मनास्वेन सदृशं तोकमपत्यं गच्छति ॥ त्मना मन्त्रेष्वाङ्ग्यादेरात्मन इति आकारलोपः । अच्छ निपातस्य चेति दीर्घत्वम् । अस्तृतः स्तृञ्ङ्हिंसायाम् नस्तृतः अस्तृतः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

कथाराधाम सरवायः स्तोमं मित्रस्य अर्यम्णः । महिप्सरो वरुणस्य ॥ ७ ॥

कथा । राधाम । सरवायः । स्तोमम् । मित्रस्य । अर्यम्णः ।

महि । प्सरः । वरुणस्य ॥ ७ ॥

हेसखायः सखिभूताऋत्विजः मित्रादीनां त्रयाणां महि महत् प्सरोरूपं अतस्तदमुरूपं स्तोमं स्तोत्रं कथाकेन प्रकारेण राधामसाधयामः ॥ कथा थाहेतौ चच्छन्दसीति किंशब्दात्प्रकारवचनेषु पादिशो विभक्तिरिति विभक्तिसंज्ञायां किमः कइति कादेशः प्रत्ययस्वरः । राधाम राधसाधसंसिद्धौ लेटिबहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् तिङ्ङितिङ्ङितिनिघातः । स्तोमं ष्टुस्तुतौ अर्विस्तुस्वित्यादिनाभावेमन् निच्वादाद्युदात्तत्वम् । अर्यम्णः षष्ठ्येकवचने अलोपोन इत्यकारलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । महि महपूजायां औणादिक इन्द्रपत्यः । प्सरः प्साभक्षणे प्सातिभक्षयतीति प्सरोरूपम् औणादिकोऽरप्रत्ययः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

मावो घ्नन्तं माशपन्तं प्रतिवो चेदेव यन्तम् । सुभैरिद्विआ विवासे ॥ ८ ॥

मा । वः । घ्नन्तम् । मा । शपन्तम् । प्रति । वोचे । देवः यन्तम् ।

सुभैः । इत् । वः । आ । विवासे ॥ ८ ॥

हेमित्रादयो देवाः देवयन्तं देवान्कामयमानं यजमानं यः शत्रुर्हन्ति घ्नन्तं तादृशं शत्रुवो युष्म-
 ऋयं माप्रतिवोचे दुरुक्तकथनभीत्या अहं न कथयामि तथा यजमानं यः शत्रुः शपतितमपि शपन्तं
 माप्रतिवोचे भवद्भिरेव विचार्य शिक्षणीय इत्यर्थः अहं तु सुप्तैरित् धनैरेव वो युष्मानां विवासे सर्वतः प-
 रिचरामि ॥ घ्नन्तं हन्तीति घ्नन् गमहनेत्यादिना उपधा लोपः होहन्ते रितिकृत्वे प्रत्ययस्वरः । शपन्तं
 शप आक्रोशे अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । वोचे ब्रूव्यक्तायां वाचि माडि
 लुङि इटि ब्रुवोवचिरिति वचिः अस्यति वक्तीत्यादिना च्चेरडादेशः वचउमित्युमागमः नमाड्योगे
 इत्यडभावः । देवयन्तं सुप आत्मनः क्यच् नच्छन्दस्य पुत्रस्येति ईद्व्यतिषेधः । सुप्तैः प्राअप्यासे
 सुषुप्तायते अथ्यस्यत इति सुजम् आतश्चोपसर्गे इति कप्रत्ययः आतो लोप इटिचेत्याकारलोपः ।
 विवासे विवासतिः परिचरणकर्म ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

चतुरंश्चिद्दमानाद्विभीयादानिधातोः । नदुरुक्तायस्पृहयेत् ॥ १ ॥ २३ ॥

चतुरः । चित् । ददमानात् । विभीयात् । आ । निःधातोः ।

न । दुःस्पृहयेत् ॥ १ ॥ २३ ॥

घ्नन्तं शपन्तं च माप्रतिवोच इति यदुक्तं तत्रोपपत्तिरुच्यते दुरुक्ताय न स्पृहयेत् दुष्टं वाक्यं न का-
 मयेत किन्तु दुरुक्ताद्विभीयात् तत्रावशिष्टो मन्त्रभागः सर्वोपि दृष्टान्तः—चिदित्युपमार्थे वर्तते अक्ष-
 द्युतं कुर्वतो रुभयोर्मध्ये यः पुमान् चतुरः चतुःसंख्याकान् कपर्दकान् ददमानात् ददतो हस्ते धारयतः पु-
 रुषादानिधातोः कपर्दकनिपातपर्यन्तं विभीयात् अस्य जयो भविष्यति न भविष्यतीति अन्यो भीतिं
 प्राप्नुयात् अत्रयथाभयं तथा दुरुक्ताद्भेतव्यमिति धर्मरहस्यम् । तस्मादहं घ्नन्तं शपन्तं माप्रतिवो-
 चे इत्यभिप्रायः अत्र निरुक्तम्—चतुरोक्षान् धारयत इति तद्यथा कित्वाद्विभीयादेव मेव दुरुक्ताद्विभी-
 यान् दुरुक्ताय स्पृहयेदिति ॥ चतुरः चतुरः शंसीति विभक्तेः पूर्वस्योदात्तत्वम् । ददमानात् द-
 दाने अत्र धारणार्थः शपः पित्वादनुदात्तत्वम् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेन शानजनुदात्त-
 धातुस्वर एव शिष्यते । विभीयात् विभीभये लिङि जुहोत्यादित्वात् शपः श्लुः यासु उदात्तत्वम् पा-
 दादित्वाच्चिधाताभावः । निधातोः निपूर्वाद्धातेः सितनिगमीत्यादिना भावे तु न्यप्रत्ययः व्यत्यये-
 नाद्युदात्तत्वम् तादौ चेति गतिस्त्रो न भवति अताविति पर्युदस्तत्वात् । दुरुक्ताय स्पृहोतीति तत्

तिसम्प्रदानसंज्ञायांचतुर्थीसम्प्रदानेइतिचतुर्थी । स्पृहयेत् स्पृहईप्सायां चुरादिरदन्तः अतोलोप-
स्यस्थानिवद्भावात्लघूपधगुणाभावः ॥ ९ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेत्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

संपूषन्निदिशर्चसममंस्तूक्तम् काण्वंगायत्रपूषदेवताकम् संपूषन्दशौष्णमित्यनुक्रान्त-
म् । स्मार्तमहान्तमध्वानमेष्यन्निदंस्तूक्तंजपेत्—संपूषन्नध्वनइतिमहान्तमध्वानमेष्यन्प्रतिभयंवेति
स्मृतित्वात् । तत्रजपेदित्यनुवर्तते ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

संपूषन्नध्वनंस्तिरव्यंहोविमुचोनपात् । सक्ष्वादेवप्रणस्पुरः ॥ १ ॥

सम् । पूषन् । अध्वनः । ति॒र । वि । अंहः । वि॒मु॒चः । न॒पात् ।

सक्ष्व । दे॒व । प्र । नः । पु॒रः ॥ १ ॥

हेपूषन्जगत्योषकपृथिव्यभिमानिदेव अध्वनोमार्गात्संतिरअस्मानभीष्टस्थानंसम्यक्प्रा-
प्य अहोविघ्नहेतुं पाप्मानं वितिर विनाशाय पूषाविशेष्यते विमुचोनपात् जलविमोचनहेतोर्मेषस्य
पुत्र नपादिति पुत्रनाम नपात्प्रजाइतितन्नाममुपाठात् श्रुत्यन्तरे—अद्भ्यःपृथिवीतिजलाद्भूम्युत्पत्तिः
श्रूयते । तथान्यत्राप्युदकसारत्वं पृथिव्याः श्रूयते—तद्यदपांसारआसीत्तत्समहन्त्यतसापृथिव्य-
भवदिति । मेषस्यजलधारित्वादुदकपुत्रएवमेषपुत्रोभवति नचपृथिव्यामेषपुत्रत्वेपूष्णःकिमा-
यातमितिवाच्यम् पृथिव्याएवपूषत्वात् तथाश्रुत्यन्तरेकस्यचिन्मन्त्रस्यब्राह्मणमेवमाश्रायते—पू-
षाध्वनःपात्वित्याहेयंवैपूषेति । तन्निर्वचनंचान्यत्रैवमाश्रायते—इयंवैपूषयंहिदंसर्वपुष्यतियदिदं-
किञ्चेति । हेदेवपूषन् नःपुरःअस्माकंपुरतः प्रसक्ष्वप्रसक्तोभव पुरतो गच्छेत्यर्थः ॥ विमुचो-
नपात् उदकंविमुञ्चतीतिविमुङ्मेषः किञ्चेतिक्लिप् नपातयतिकुलमिति नपात्पुत्रः नत्रपूर्वा-
त्तातयतेःक्लिप् नभ्राणनपादित्यादिनानञःप्रकृतिभावः सुबामन्त्रितइतिपराङ्मवद्भावात् षष्ठ्याम-
ष्वितसमुदायस्याष्टमिकंसर्वानुदात्तत्वम् । सक्ष्व षचसेवने अनुदानेत्त्वादात्मनेपदम् लोटि बहुलं-
छन्दसीतिशबोलुक् तास्यनुदात्तेदितिलसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः । प्रणः उपसर्गाद्बहुलमि-
तिनसोणत्वम् । पुरः उक्तम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्ट्यमाह—

योनःपूषन्नघोवृकोदुःशेवआदिदेशति । अपस्मत्तं पथोजहि ॥ २ ॥

यः । नः । पूषन् । अघः । वृकः । दुःशेवः । आदिदेशति ।

अप । स्म । तम् । पथः । जहि ॥ २ ॥

हेपूषन् यःप्रतिपक्षीनोस्मानादिदेशति अनेनमार्गेणनगन्तव्यंइत्येवमाज्ञापयति कीदृशः
अघः आहन्ता वृकः अस्मदीयस्यधनस्यादाताअपहर्तेत्यर्थः दुःशेवः सेवितुंदुःशकःदुष्टमुखोवा
तंतादृशंप्रतिपक्षिणंपथोमार्गात् अपजहिस्मअवश्यमपाकुरु ॥ वृकः कुकवृकआदाने वर्कतइति
वृकः इगुपधलक्षणःकः वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । दुःशेवः दुष्टंशेवंयस्यासौदुःशेवः परादिश्छन्द-
सिबहुलमितिउत्तरपदाद्युदात्तत्वम् यद्वा दुःखेनसेव्यतइतिदुःशेवः वर्णव्यत्ययेनसकारस्यशकारः
ईषद्दुःखिष्वितिखल् लिट्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् छन्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आदिदेशति
दिशअतिसर्जने लेट्यडागमः बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः बहुलंछन्दसीतिवक्तव्यमितिवचनान्ना-
भ्यस्तस्याचीतिलघूपधगुणप्रतिषेधाभावः । पथः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्ट्यमाह—

अपत्यंपरिपन्थिनंमुषीवाणंहुरश्चितम् । दूर्मधिऋतेरज ॥ ३ ॥

अप । त्यम् । परिपन्थिनम् । मुषीवाणम् । हुरःश्चितम् । दूर्म् ।

अधि । ऋतेः । अज ॥ ३ ॥

त्यंतादृशंपूर्वोक्तगुणयुक्तंस्मृतेमार्गादधिदूरंअत्यन्तदूरदेशंप्रति अपाज अपगमय कीदृशंप-
रिपन्थिनंमार्गप्रतिबन्धकं मुषीवाणं तस्कररूपम् मुषीवाइतितस्करनाम मुषीवान् वनिष्पुचंइति-
न्नामसुपाठात् हुरश्चितंकौटिल्यानांसंश्वेतारम्॥परिपन्थिनं छन्दसिपरिपन्थिपरिपणिपौपर्यवस्था-
तरिइतिशत्रावभिधेयेनप्रत्ययान्तोनिपातितः । मुषीवाणं मुषस्तेये मोषणंमुषिः औणादिकोष्ठा-
वेकिप्रत्ययः मुषिंवनति सम्भजतइतिमुषोवा वनषणसंभक्तौ अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिविचप्रत्य-
यः सर्वनामस्थानेचासंबुद्धावितिदीर्घः अन्येषामपिदृश्यतइतिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् । हुरश्चितं हु-
र्छाकौटिल्ये सम्पदादिलक्षणोभावेकिप राहोपइतिछकारलोपः हुरश्चिनोतीनिहुरश्चित् विनोते-
किपि तुगागमः तत्पुरुषेष्ठतिबहुलमित्यलुक् छन्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्मृतेः स्मृतौ किच्कौ-
चसंज्ञायामितिकिच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । अज अजगतिक्षेपणयोः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

त्वंतस्यद्वयाविनोघशंसस्यकस्यचित् । पदाभितिष्ठतपुषिम् ॥ ४ ॥

त्वम् । तस्य । द्वयाविनः । अघशंसस्य । कस्य । चित् ।

पदा । अभि । तिष्ठ । तपुषिम् ॥ ४ ॥

हेपूषन् त्वं तस्य चौरस्य तपुषिं परसन्तापकं देहं पदाभितिष्ठ भवदीयेन पादेनाकम्पयतिष्ठ कीदृश-
स्य द्वयाविनः प्रत्यक्षापहारः परोक्षापहारश्चेति यद्वयं तद्युक्तस्य अघशंसस्य अस्मास्वघमनिष्टं शं-
सतः अघशंस इति तस्करनाम मलिम्लुचः अघशंसः इति तन्नाम सुपाठात् कस्यचित् अनिर्दिष्टवि-
शेषस्य कस्यापि ॥ द्वयाविनः द्वयमस्यास्तीति द्वयावी बहुलं छन्दसीति मत्वर्थी योविनिः अन्येषा-
मपि दृश्यत इति दीर्घत्वम् । अघशंसस्य अघे पापे शंसो मनस्य भिलापो यस्य सोयमघशंसः बहुव्री-
हौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तपुषिं तापयत्यनेनान्यमिति तपुषिः औणादिक उपनिप्रत्ययः बहुलव-
चनादिकारस्य नेत्संज्ञा निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

आतत्तेदस्ममन्तुमः पूषन्नवोदृणीमहे । येन पितृनचोदयः ॥ ५ ॥ २४ ॥

आ । तत् । ते । दस्म । मन्तुमः । पूषन् । अवः । दृणीमहे ।

येन । पितृन् । अचोदयः ॥ ५ ॥ २४ ॥

हेमन्तुमः ज्ञानवन् दस्मदर्शनीय यद्वा वैर्युपक्षयकारिन् पूषन् ते त्वदीयं तदवः तादृशं रक्षणं
आवृणीमहे सर्वतः प्रार्थयामहे येन रक्षणेन पितृनङ्गिरः प्रभृतीन् पितृदेहानचोदयः प्रेरितवा-
नसि तद्रक्षणमिति पूर्वत्रान्वयः ॥ दस्म दसिदंसनदर्शनयोः स्फायितश्चीत्यादिनारकप्रत्ययः आग-
मानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः यद्वा दसु उपक्षये इत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थोत्पूर्ववद्द्रक् । मन्तुमः
मनसाने कमिमनिजनीत्यादिनाभावे तु प्रत्ययः मन्तुर्ज्ञानमस्यास्तीति मन्तुमान् सम्बुद्धौ मतुवसो-
रितिरुत्वम् । अचोदयः चुदसश्चोदने चौरादिकः ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये चतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

षष्ठीमृचमाह—

अथानोविश्वसौभगाहिरण्यवाशीमन्तम । धनानि सुषणाकृधि ॥ ६ ॥

अध । नः । विश्वसौभग । हिरण्यवाशीमत्तम । धनानि ।
सुऽसना । कृधि ॥ ६ ॥

हे विश्वसौभग कृत्स्न धनयुक्त यद्वा कृत्स्नसौभाग्ययुक्त हिरण्यवाशीमत्तम अतिशयेन सुवर्ण-
मयायुधवन्पूषन् अध पूर्वोक्तास्मदीयप्रार्थनानन्तरं नोस्माकंधनानि सुवर्णमणिमुक्तादीनि सुवर्णा-
सुष्ठुदानयुक्तानि कृधिकुरु ॥ अध अथ शब्दे धत्वं छान्दसं निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वम् । वि-
श्वसौभग सुभगान्मन्त्रे इत्युद्गात्रादिषु पाठात् भावे अञ् ह्रद्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य चेति उत्तरपदवृ-
द्धौ प्राप्तायां सत्यां सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् उत्तरपदवृद्धिर्न भवतीति वृत्तावुक्तम् विश्वा-
निसौभगानि यस्यासौ विश्वसौभगः आमन्त्रितनिघातः । हिरण्यवाशीमत्तम् हिरण्यमयी वाशी
तदेषामस्तीति हिरण्यवाशीमन्तः अतिशयेन हिरण्यवाशीमान् हिरण्यवाशीमत्तमः आमन्त्रित-
निघातः । सुषणा वनषणसम्भक्तौ सुखेन सम्भज्यत इति सुषणानि ईषद्गुः सुष्विति खल् शेश्छन्दसी-
ति शैर्लोपः लितीति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । कृधि हुक् अकरणे श्रु-
णुपृक् वृश्च्यश्छन्दसीति हेर्धिरादेशः बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

अतिनः सश्वतो नयसुगानः सुपथारुणु । पूर्षन्निहक्रतुं विदः ॥ ७ ॥

अति । नः । सश्वतः । नय । सुऽगा । नः । सुऽपथा । रुणु ।
पूर्षन् । इह । क्रतुम् । विदः ॥ ७ ॥

सश्वतः अस्मद्वाधनाय प्राप्तुवतः शत्रून् नोति अस्मानतिक्रम्य नय अन्यत्र प्रापय नोस्मात्
सुगा सुष्ठुगन्तुं शक्येन सुपथा शोभनमार्गेण रुणुगन्तुं कुरु हे पूषन् इहा ध्वनिं क्रतुं प्रज्ञानं अस्मदक्ष-
रूपं विदो जानीहि ॥ सश्वतः ग्लुश्रुषस्जगतौ इत्यत्र सश्विमप्येके पठन्तीति धातुवृत्तौ उक्तम् अ-
स्मात्तटः शत्रु बहुलं छन्दसीति शपोलुक् प्रत्ययस्वरेण शत्रुरुदात्तत्वम् शत्रुं नुम इति विभक्त्युदा-
त्ताभावश्छान्दसः । सुगा सुष्ठुगच्छन्त्यत्रेति सुगः सुदुरोरधिकरणे इति गमेर्द्विप्रत्ययः सुपांसु-
गिति तृतीयाया आकारः । सुपथा शोभनेन पथा न पूजनादिति समासात्तत्प्रतिषेधः परादिश्छन्द-
सि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् कृत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं न भवति अबहुव्रीहित्वात् तत्र हि
बहुव्रीहावित्यनुवर्तते । रुणु कृविर्हिंसाकरणयोः धिन्वि रुण्व्योरचेत्युप्रत्ययः उतश्च प्रत्ययादि-
ति हेर्लुक् । विदः विदज्ञाने लेट्यङागमः इतश्च लोप इतीकारलोपः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

अ॒भिसू॒यव॑सं॒नय॑न॒नव॑ज्वा॒रोअ॒ध्वने॑ । पू॒षन्नि॒ह॒क॒र्तुंवि॒दः ॥ ८ ॥

अ॒भि । सु॒यव॑सम् । न॒य । न । न॒व॒ज्वा॒रः । अ॒ध्वने॑ । पू॒षन् ।
इ॒ह । क॒र्तुम् । वि॒दः ॥ ८ ॥

हेपूषन् सुयवसंशोभनतृणोपलक्षितसर्वौषधियुक्तदेशमभिनयअस्मानभितःप्रापय अध्व-
नेमार्गाय नवज्वारोनूतनःसन्तापोनभवत्वितिशेषः मार्गेगच्छतामस्माकंइदानींतनःक्लेशःकोपि
माभूदित्यर्थः गतार्थमन्यत ॥ सूयवसं शोभनंयवसंयस्मिन्देशेससूयवसोदेशः निपातस्यचे-
तिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् क्त्वादिर्वाद्गृह्यः । नवज्वा-
रः ज्वररोगभावेघञ् नवश्वासौज्वारोनवज्वारः थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

श॒ग्धि॒पूर्धि॒प्रयं॑सिच॒शि॒शीहि॒प्रास्यु॑दरम् । पू॒षन्नि॒ह॒क॒र्तुंवि॒दः ॥ ९ ॥

श॒ग्धि । पू॒र्धि । प्र । यं॒सि । च । शि॒शीहि॑ । प्रा॒सि । उ॒दर॑म् ।
पू॒षन् । इ॒ह । क॒र्तुम् । वि॒दः ॥ ९ ॥

हेपूषन् शग्धिअस्माननुगृहीतुंशकोभव पूर्धिअस्मद्वहंधनेनपूरय किञ्च प्रयंसिअन्य-
दप्यपेक्षितंवसुप्रयच्छ शिशीहिअस्मानसर्वेषुमध्येतीक्ष्णीकुरु तेजस्विनःकुर्वित्यर्थः उदरमस्म-
दीयंप्राप्तिमृष्टान्नेनसोमरसेनवापूरय अन्यत्पूर्ववत् ॥ शग्धि शकृशक्तौ लोटोहिः बहुलंछन्दसी-
तिविकरणस्यलुक् हुञलभ्योर्हेर्धिरितिहेर्धिरादेशः हेरपित्वात्प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । पूर्धि पू-
षान्नपूरणयोः श्रुशृणुपृष्ठवृष्यश्छन्दसीतिहेर्धिरादेशः पूर्ववत्विकरणस्यलुक् उदोष्ठचपूर्व-
स्येत्युत्वम् हलिचेतिदीर्घः तिङःपरत्वान्निघाताभावः । यंसि यमउपरमे लोटर्थेलटिपूर्ववत्विकर-
णस्यलुक् निघातः । शिशीहि शोतनूकरणे लोटिबहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् ईहल्यघोरिती-
तम् प्रत्ययस्वरः । प्राप्ति प्रापूरणे अदादित्वाच्छपोलुक् सिपःपित्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

न॒पू॒षणं॑मे॒थाम॑सि॒सू॒क्तैर॒भिगृ॑णीमसि । व॒सू॒नि॒वृ॒स्ममी॑महे ॥१०॥२५॥

न । पूषणंम् । मेथामसि । सु॒ऽउ॒क्तैः । अ॒भि । गृ॒णी॒म॒सि । व॒स॒नि ।
द॒स्मम् । ई॒म॒हे ॥ १० ॥ २५ ॥

पूषणं देवं न मेथामसि वयं न तु निन्दामः किन्तु सूक्तैर्वेदगैरभिगृणीमसि सर्ववस्तुमः दस्मं दर्शनीयं पूषणं प्रति वस्तुनिधना निर्दमहेयाचामहे ॥ मेथामसि मेथुमे धार्हिसनयोः लटि इदन्तोमसि-रिति मसङ्कारागमः । सूक्तैः सुष्ठुस्तुवते देवताः प्रकाशयन्तीति सूक्तानि किञ्च कौचसंज्ञायामितिक-र्तरिक्तः वचिस्वपीत्यादिना सम्प्रसारणम् थायादिस्वरः यद्वा कर्मणि निष्ठा स्पर्मानावक-न्त्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । गृणीमसि गृशब्दे प्वादीनां ह्रस्वइति ह्रस्वत्वम् इदन्तोमसिः । दस्म इ-षियुधीन्धिदसिभ्याधूसूभ्यो मगिति मक्प्रत्ययः ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये पञ्चविंशोऽवर्गः ॥ २५ ॥

कद्रुद्रायेति नवर्चं अष्टमं सूक्तम् अत्रानुक्रम्यते—कद्रुद्राय नवरौद्रं तृतीयामैत्रावरुणी चान्य-स्तुचः सौम्योन्यानुष्टुबिति । घोरपुत्रः कण्वऋषिः गायत्री छन्दः यास्ते प्रजा इत्यन्यानुष्टुप रुद्रो-देवता यथानोमित्र इत्येषामित्रावरुणदेवताकाच अस्मे सोमेत्यादिरन्यतुचस्तु सौम्य एव सर्वेषु रु-द्रदेवताकेषु कर्मसु अनेन सूक्तेन दिगुपस्थानं कर्तव्यम् तथा च सूत्रितम्—कद्रुद्रायेमारुद्रायातेषित-रिमारुद्राय स्थिरधन्वने इति सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थानमिति ।

तत्र प्रथमाष्टकमाह—

क॒द्रु॒द्राय॒प्र॒चे॒त॒से॒मी॒ह्रु॒ष्ट॒मा॒य॒त॒व्य॒से । वो॒चे॒म॒श॒न्त॒म॒हृ॒दे ॥ १ ॥

क॒त् । रु॒द्राय॑ । प्र॒ऽचे॒त॒से । मी॒ह्रुः॑ऽत॒मा॒य । त॒व्य॒से । वो॒चे॒म॑ ।
श॒म॒ऽत॒मम् । हृ॒दे ॥ १ ॥

कत् कदारुद्राय एतन्नामकाय देवाय शान्तमं अतिशयेन सुखकरं स्तोत्रं वोचेम पठेम कीदृशा-यश्चेतसे प्रकृष्टज्ञानयुक्ताय मीहुष्टमाय सेकृतमाय अभीष्टकामवर्षायेत्यर्थः तव्यसे अतिशये-न प्रवृद्धाय हृदे अस्मदीयहृन्निष्ठाय ॥ कत् कदा अन्यलोपश्छान्वसः । रुद्राय रोदयति सर्वमन्तकाने-इति रुद्रः रोदणि लुक्चेति रक्प्रत्ययः । प्रचेतसे चिती संज्ञाने प्रकृष्टचेततीति प्रचेताः गतिकारक-योरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यनुपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । मीहुष्टमाय अतिशयेन मीढ्वानमीहुष्टमः दाश्वान्साह्वान्मीढ्वान्श्चेति कसुप्रत्ययान्तो निपातितः तमपि अयस्मयादित्वेन भत्वाद्दसोः सम्प्रसा-रणमिति सम्प्रसारणम् शासि वसिषसीनां चेति षत्वम् । तव्यसे तवतिर्बुद्धयर्थः सौत्रोधातुः अ-

तिशयेनतवितातवीयान् तुश्छन्दसीतीयसुन्प्रत्ययः तुरिष्ठिमेयःस्वितितृलोपः ईयसुनङ्कारलोप-
श्छान्दसः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । वोचेम वचपरिभाषणे लिङ्चाशिष्यङ् वचउमित्युमागमः यासु-
टः स्वरेणएकारउदात्तः । हदे पदन्नित्यादिनाहृदयशब्दस्यहृदादेशः ऊडिदमित्यादिनाविभक्ते-
रुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

यथानोअदितिःकरत्पश्वेनृभ्योयथागवे । यथानोकार्यरुद्रियम् ॥ २ ॥

यथा । नः । अदितिः । करत् । पश्वे । नृभ्यः । यथा । गवे ।

यथा । तोकार्य । रुद्रियम् ॥ २ ॥

अदितिर्भूमिर्नोस्माकं रुद्रियंरुद्रसम्बन्धिभेषजं यथायेनप्रकारेणसिद्ध्यति करत् त-
थाकरोतु किञ्च यथायेनप्रकारेणपश्वे अस्मदीयाश्वमहिषादिपशवेनृभ्योऽस्मदीयपुरुषे-
भ्यः विशेषेणगवेगोजातयेहितं रुद्रियं सिद्ध्यति तथाकरोतु किञ्च तोकायास्मदीयपुत्राय
रुद्रियं यथासिद्ध्यति तथाकरोतु भेषजस्यरुद्रसम्बन्धित्वंमन्त्रान्तरेसमाम्नातम्—यातेरुद्र-
शिवातनूःशिवाविश्वाहभेषजी । शिवारुद्रस्यभेषजीति । गवादिविषयभेषजंचान्यत्रस्पर्ष्ट-
माम्नातम्—भेषजंगवेश्वायपुरुषायभेषजमथोअस्मभ्यंभेषजंसुभेषजमिति ॥ करत् बुल्लङ्कारणै
लङि व्यत्ययेनशप् यद्वा लेट्यडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः यद्वा लुङि रुमृट् रुह्निभ्यश्छन्द-
सीतिच्चेरडादेशः ऋट्शोडिगुणइतिगुणः आद्ययोःपक्षयोः प्रत्ययस्यपित्वादनुदात्तत्वेधातु-
स्वरः तृतीयेतुव्यत्ययेन यद्वृत्तयोगादनिघातः । पश्वे संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वात् षेडिती-
तिगुणाभावः यणादेशः । नृभ्यः नृचान्यतरस्यामितिविभक्त्युदात्तत्वाभावः । गवे सावे-
काचइतिप्राप्तस्यविभक्त्युदात्तस्यनगोश्वन्साववर्णेतिप्रतिषेधः । रुद्रियं रुद्रशब्दात्तस्येदमि-
त्यर्थेवप्रत्ययः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

यथानोमित्रोवरुणोयथारुद्रश्चिकेतति । यथाविश्वेसजोषसः ॥ ३ ॥

यथा । नः । मित्रः । वरुणः । यथा । रुद्रः । चिकेतति । यथा ।

विश्वे । सजोषसः ॥ ३ ॥

मित्रोवरुणश्चनोस्मान्यथायेनप्रकारेणचिकेतति अनुग्राह्यत्वेनजानाति रुद्रोऽपि-
थाचिकेतति सजोषसः समानप्रीतयः विश्वेसर्वदेवायथाचिकेतन्तितथाभवत्वितिशेषः य-
द्वा यथाशब्दोपेतमन्त्रद्वयस्य तथाकदावोचेमेतिपूर्वत्रान्वयः ॥ चिकेतति कितज्ञाने लेट्य-
डागमः नाभ्यस्तस्येतिगुणनिषेधोभवति बहुलंछन्दसीतिवक्तव्यमिति वचनात् सार्वाधातुक-
त्वाच्चाभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । सजोषसः जुषीप्रीतिसेवनयोः समानंजुषन्तीति स-
जोषसः समानस्यछन्दसीतिसभावः असुनोनिच्चादुत्तरपदस्याद्युदात्तत्वम् तदेवक्रुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वेनशिष्यते ॥ ३ ॥

चतुर्थीशृचमाह—

गाथपतिंमेधपतिंरुद्रंजलाषभेशजम् । तच्छंयोःसुम्नभीमहे ॥ ४ ॥

गाथऽपतिम् । मेधऽपतिम् । रुद्रम् । जलाषभेषजम् । तत् ।

शम्शयोः । सुम्नम् । ईमहे ॥ ४ ॥

रुद्रमभिलक्ष्यवयंशंयोः बृहस्पतिपुत्रस्यसम्बन्धितत्प्रसिद्धंसर्वप्रजाभ्योहितंसुम्रंसुखमीष-
हेयाचामहे कीदृशंरुद्रं गाथपतिंस्तुतिपालकंमेधपतिं यज्ञपालकं जलाषभेषजंसुखरूपौषधोपेतं
यद्वा उदकरूपौषधोपेतं उदकंहिरुद्रनामाभिमन्त्रितंसदौषधंभवति ॥ गाथपतिं गाथेतिवाङ्मय
गाथागणइतिनन्नामसुपठितत्वात् वाग्रूपायाःस्तुतेःपतिर्गाथपतिः कैगैरैशब्दे आदेचइत्यात्वम्
उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्निथिनप्रत्ययः निच्चादाद्युदात्तत्वम् इत्यापोःसंज्ञाछन्दसोर्बहुलमि-
तिपूर्वपदस्यह्रस्वत्वम् पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरेप्राप्ते मरुद्ब्रधादीनांछन्दस्युपसंख्यामिति
पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । मेधपतिं पूर्ववत् । जलाषभेषजम् जनीप्रादुर्भावे जायन्तइतिजाः अन्येष्वपि-
श्र्यतइतिटिशिग्रहणात्केवलादपिडप्रत्ययः । लाषः लषकान्तौ कान्तिरभिलाषः भावेपञ् जानां
लाषोयस्मिन्नतज्जलाषंसुखं जलाषरूपंभेषजंयस्मिन्नरुद्रेसजलाषभेषजः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्व-
रत्वम् । शंयोः कंशंभ्यामितिमत्वर्थीयोयुसुप्रत्ययः सितिचेतिपदसंज्ञायांअनुस्वारपरसवर्णौ
प्रत्ययस्वरः ॥ ४ ॥

पञ्चमीशृचमाह—

यःशुक्रइवसूर्योहिरण्यमिवरोचते । श्रेष्ठोदेवानांवसुः ॥ ५ ॥ २६ ॥

यः । शुक्रःइव । सूर्यः । हिरण्यमइव । रोचते । श्रेष्ठः ।

देवानाम् । वसुः ॥ ५ ॥ २६ ॥

योरुद्रः सूर्यइवशुकः सूर्यइवदीप्तिमानहिरण्यमिवरोचते यथासर्वेषांप्राणिनांहिरण्यंभी-
तिकरंभवति तथारुद्रोपि सचदेवानांसर्वेषांमध्येष्टः वसुः निवासहेतुश्च ॥ रोचते रुचदीप्तावभि-
प्रीत्यांच अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । श्रेष्ठः प्रशस्यतरः प्रशस्यशब्दादिष्ठनिप्रश-
स्यस्यश्रइतिश्रादेशः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । वसुः वासयतिसर्वमितिवसुः वसनिवासे अन्तर्भावि-
तण्यर्थात् नदस्वृस्तिहीत्यादिनाउपत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यतृतीयेषांविंशोवर्गः ॥ २६ ॥

आग्निमारुतेश्चः करतीति धाव्या अथयथेतमिति खण्डे सूत्रितम्—वैश्वानरायपृथुपाजसे
शन्ः करत्यर्वतइति ।

तामेतांसूक्तेषष्ठीष्टचमाह—

शंनः करत्यर्वते सुगं मे षाय मे ष्ये । नृभ्यो नारिभ्यो गवे ॥ ६ ॥

शम् । नः । करति । अर्वते । सुङ्गम् । मे षाय । मे ष्ये । नृभ्यः ।
नारिभ्यः । गवे ॥ ६ ॥

नोस्माकंसम्बन्धिभ्योर्वदादिभ्यः सुगं सुष्ठुगम्यंशंसुखं करति देवः करोति अर्वते अश्वाय
अर्वतशब्दोऽश्वनाम अर्वावाजीतितन्नामसुपाठात् मेषाय मेषजातिपुरुषाय मे ष्येतज्जातीयस्त्रियै नृ-
भ्यः पुरुषेभ्यः नारिभ्यः स्त्रीभ्यः गवे गोजातये ॥ करति डुकृञ्करणे व्यत्ययेन शप् । अर्वते अ-
र्तिगच्छतीत्यर्वा अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तइति वनिप् चतुर्थ्येकवचने अर्वणस्त्रसावनजइति नकारस्य तृ-
आदेशः वनिप्सुपौपित्त्वादनुदात्तौ धातुस्वरः । मेषाय मेषस्यार्थायां पचाद्यच् देवसेन मेषादयः प-
दिषुद्रष्टव्या इति वचनात् । मे ष्ये जातेरस्त्रीविषयादयोपधादिति डीप् प्रत्ययस्वरः चतुर्थ्येकवच-
आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् आडागमाभावः उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति स्वि-
तत्वम् उदात्तयणोऽहल्पूर्वादितु न भवति सर्वविधयश्छन्दसि विकल्प्यन्तइति वचनात् । नृभ्यः
गवेकाचइति मासस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य नृचान्यतरस्यामिति प्रतिषेधः । नारिभ्यः नृनरयोर्वृद्धिश्चे-
शाङ्गैरवादिषुपाठात् डीनप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तः । गवे नगोऽश्वन्साववर्णेति विभक्त्युदात्तस्य म-
षेयः ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टचमाह—

अस्मे सोमश्चि यमधिनिधे हि शतस्य नृणाम् । महि श्रवस्तु वि नृम्णम् ॥ ७ ॥

अस्मे इति । सोम । श्रियम् । अधि । नि । धेहि । शतस्य ।
नृणाम् । महि । श्रवः । तुविऽनृम्णम् ॥ ७ ॥

हेसोमदेव नृणांपुरुषाणां शतस्यपर्याप्तांश्रियंअस्मेअस्मासुअधिनिधेहिआधिक्येनस्था-
पय तथामहिमहत्तुविनृम्णंप्रभूतबलयुक्तंश्रवोन्नंअधिनिधेहि ॥ अस्मे सुपांसुलुगितिसम्याः
शेआदेशः । नृणां नृचेतिदीर्घप्रतिषेधः नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम् । महीत्यादयोगताः॥५॥

अष्टमीमृचमाह—

मानं सोमपरिबाधो मारातयोजुहुरन्त । आनं इन्द्रो वाजं भज ॥ ८ ॥

मा । नः । सोमऽपरिबाधः । मा । अरातयः । जुहुरन्त । आ । नः ।
इन्द्रो इति । वाजं । भज ॥ ८ ॥

सोमपरिबाधः सोमस्यपरितोबाधकाःयागरहितानोस्मान्माजुहुरन्तमार्हिसन्तु तथाआ-
यतः शत्रवोमाजुहुरन्त हेइन्द्रोसोम वाजेबलविषयेनविषयेवानोस्मानाभजसर्वतःसेवस्व । सो-
मपरिबाधः सोमंपरिबाधन्तेयेतेतादृशाः क्लिष्टचेतिक्लिष्टरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अरातयः रादाने
कृत्यल्युटोबहुलमितिबहुलवचनात्कर्तरिकिन् यद्वा क्लिष्टकौचसंज्ञायामितिकिन् नञ्समाने
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जुहुरन्त ह्यप्रसहकरणे व्यत्ययेनात्मनेपदम् लङ्जुहोत्यादिवा
श्लुः बहुलंछन्दसीतिबहुलवचनात् इकारस्याप्युत्वम् द्विर्भावहलादिशेषौ सर्वेविधयश्छन्दसिनि-
कल्प्यन्तइतिवचनाददभ्यस्तादित्यदादेशाभावेसतिज्ञोन्तइत्यन्तादेशः नमाङ्चोगइत्यङ्भावः॥८॥

नवमीमृचमाह—

यास्तै प्रजा अमृतस्य परस्मिन् धाम नृतस्य ।

मूर्धानाभांसोमवेन आभूषन्तीः सोमवेदः ॥ ९ ॥ २७ ॥

याः । ते । प्रजाः । अमृतस्य । परस्मिन् । धामन् । नृतस्य ।

मूर्धा । नाभा । सोम । वेनः । आभूषन्तीः । सोम । वेदः ॥ ९ ॥ २७ ॥

हेसोम तेतवसंबन्धिन्योयाःप्रजाःसन्तिस्तोत्रंवाकुर्वन्तिताःप्रजाः मूर्धाशिरःस्थानीय
नाभासजहनयुक्तेयज्ञगृहे वेनः कामयस्व कीदृशस्यतेअमृतस्यमरणरहितस्यपरस्मिन्धामनृत

उत्तमेस्थानेप्राप्तस्यहेसोमआभूषन्तीः सर्वतस्तामलंकुर्वन्तीःप्रजावेदः जानीहि ॥ धामन् सु-
पांसुलुगितिसप्तम्यालुक् । नाभा णहबन्धने नहोभश्चेतिकर्मणिइअप्रत्ययः जिच्वादाद्युदात्तत्वम्
सुपांसुलुगितिसप्तम्याडादेशः । वेनः वेनतिःकान्तिकर्मा लेटिसिप्यडागमः तिङुतिङइतिनिघातः ।
आभूषन्तीः भूषअलङ्कारे भौवादिकः शपःपित्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वधातुक्स्वरेणाद्युदा-
त्तत्वम् समासेरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वेदः विदज्ञाने लेटिसिप्यडागमः ॥ ९ ॥

इतिप्रथमस्यतृतीयेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

इतिप्रथमेमण्डलेअष्टमोनुवाकः ॥ ८ ॥

नवमेनुवाकेसप्तसूक्तानि तत्राग्नेविवस्वदितितुर्दशर्चप्रथमसूक्तम् तत्रानुक्रमणिका—अग्ने-
षलूनाप्रस्कण्वःकाण्वआग्नेयंतुपागाथमाद्योद्धचोश्व्युषसांचेति । कण्वपुत्रः प्रस्कण्वःऋषिः अत्रद्वि-
तीयाचतुर्थ्याद्यायुजःसतोबृहत्यः प्रथमातृतीयाद्याअयुजोबृहत्यः कृत्स्नसूक्तमाग्नेयंतत्तत्रं च आ-
द्येदेअश्विदेवताकेउषोदेवताकेच प्रातरनुवाकेआग्नेयेकतौबार्हतेछन्दसिआश्विनशस्त्रेचेदंसूक्तम्
अथैतस्यारात्रेरितिखण्डेसूत्रितम्—अग्नेविवस्वत्सखायस्त्वेति वाजपेयेआग्निमारुतेआद्यःप्रगाथो-
नुरूपः वाजपेयेनेतिखण्डेसूत्रितम्—चित्रवतीषुचेत्स्तुवीरन्त्वंनश्चित्रऊत्याग्नेविवस्वदुषसइत्यग्नि-
ष्टेमसाम्नः स्तोत्रियानुरूपावितिपर्यायव्युष्टावाश्विनशस्त्रस्यायमेवप्रगाथःस्तोत्रियः यदिपर्या-
यानभिव्युच्छेदितिखण्डेआश्विनार्यैकस्तोत्रियोग्नेविवस्वदुषसइतिसूत्रितम् ।

तत्रप्रथमाष्टचमाह—

अग्नेविवस्वदुषसश्चित्रंराधोअमर्त्य ।

आदाशुषेजातवेदोवह्रत्वमद्यादेवाँउषबुधः ॥ १ ॥

अग्ने । विवस्वत् । उषसः । चित्रम् । राधः । अमर्त्य । आ ।

दाशुषे । जातवेदः । वह्र । त्वम् । अद्य । देवान् । उषःबुधः ॥ १ ॥

हेअग्नेत्वं उषसः उषोदेवतायाःसकाशात् राधोधनंदाशुषेहविदंत्तवतेयजमानायआवह
आनीयमापय सोमिर्विशेष्यते अमर्त्यं मरणरहितजातवेदः जातानांवेदितः तमेतंशब्दंयास्को-
व्याचष्टे—जातवेदाःकस्माज्जातानिवेदजातानिवैनंविदुर्जातेजातेविद्यतइतिवाजातवित्तोवाजातध-
नोजातविद्योवाजातप्रज्ञानोयत्तज्जातःपशूनविन्दतेतितज्जातवेदसोजातवेदस्त्वमितिब्राह्मणंतस्मा-

त्सर्वानृतृन्पशवोग्निमभिसर्पन्तीतिचेति । कीदृशं राधः विवस्वत् विशिष्टनिवासोपेतं चित्रं नाना-
विधं किञ्च अद्यास्मिन्दिने उषर्बुधः उषःकाले प्रबुद्धान्देवान् आवह ॥ विवस्वत् विवासनं विवः
तद्युक्तम् वसनिवासे विपूर्वादन्तर्भावितण्यर्थात्सम्पदादिलक्षणोभावेकिप् तदस्यास्तीतिमनुष् मा-
दुपधायाइतिवत्वम् तसौमत्वर्थेइतिभत्वेनपदत्वाभावादुत्वाद्यभावः वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । रा-
धः राधसाधसंसिद्धौ राधोत्यनेनेतिराधोधनं करणेअसुन् निच्वादाद्युदात्तत्वम् । दाशुषे दा-
श्रुदाने दाश्वान्साह्वानितिक्रमुप्रत्ययान्तोनिपातितः चतुर्थ्येकवचनेवसोःसम्पसारणमितिसम्-
सारणम् शासिवसीतिषत्वम् । जातवेदः जातानिवेत्तीतिजातवेदाः गतिकारकयोरपिपूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वंचेत्यसुन् यद्वा वेदइतिधननाम जातंधनंयस्यसतादृशः आमन्त्रितनिघातः । वह इच्चो-
तस्तिङइतिसंहितायां दीर्घत्वम् । देवान् दीर्वादटिसमानपादेइतिसंहितायां नकारस्यरुत्वम् आतो
टिनित्यमित्यनुनासिकआकारः । उषर्बुधः उषसिबुध्यन्तइत्युषर्बुधः बुधअवगमने किप्चेति-
किप् रोरुत्वाभावश्छान्दसः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

जुष्टोहिदूतोअसिंहव्यवाहनोअग्नेरथीरध्वराणाम् ।

सजूरश्वभ्यामुषसांसुवीर्यमस्मेधेहिश्रवोबृहत् ॥ २ ॥

जुष्टः । हि । दूतः । असि । हव्यवाहनः । अग्ने । रथीः ।
अध्वराणाम् । सजूरः । अश्विभ्याम् । उषसां । सुवीर्यम् ।
अस्मे इति । धेहि । श्रवः । बृहत् ॥ २ ॥

हेअग्ने त्वंजुष्टत्वादिविशेषणगुणयुक्तोसि जुष्टःसेवितःदूतःदेवानांवार्ताहारः हव्यवा-
हनः हविषोवोढा अध्वराणांक्रतूनांरथीःरथस्थानीयः तथाचमन्त्रान्तरं ब्राह्मणेनैवंव्या-
ख्यातम्—रथीरध्वराणामित्याहैषहिदेवरथइति । ब्राह्मणान्तरंच—रथीरध्वराणामित्याह रथो
हवाएषभूतोदेवेभ्योहव्यंवहतीति । तादृशस्त्वमश्विभ्यां देवताभ्यां उषसादेवतयाचसम्
सहितोभूत्वासुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं बृहत् प्रभूतं श्रवोन्नं अस्मेधेहिअस्मासुप्रक्षिप ॥ जुष्टः जु-
षीप्रोतिसेवनयोः नित्यमन्त्रेइत्याद्युदात्तत्वम् । असि सिपि तासस्त्योर्लोपइतिसलोपः हिचो
निघातप्रतिषेधः । हव्यवाहनः हव्यंवहतीतिहव्यवाहनः हव्येनन्तःपादमितिज्युद् योरनादेश

त्रित्वादाद्युदात्तत्वेरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अग्रे पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः । रथीः
रथशब्दात्स्वार्थिकईकारप्रत्ययः । अध्वराणाम् ध्वरोनास्त्येष्विति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामि-
त्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सुवीर्यं वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अस्मे सुपांसुलुगिति
सप्तम्याःशेआदेशः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

अद्यादूतंतृणीमहेवसुमग्निपुरुप्रियम् ।

धूमकेतुं भाक्कजीकं व्युष्टिषु यज्ञानामध्वरश्रियम् ॥ ३ ॥

अद्य । दूतम् । तृणीमहे । वसुम् । अग्निम् । पुरुःप्रियम् ।

धूमकेतुम् । भाःकजीकम् । विःउष्टिषु । यज्ञानाम् ।

अध्वरःश्रियम् ॥ ३ ॥

अद्यास्मिन्दिने अग्निवृणीमहे मार्ययामहे कीदृशं दूतं वार्ताहारम् वसुनिवासहेतुं पु-
रुषिं बहूनांप्रियं धूमकेतुं धूमरूपध्वजयुक्तं भाक्कजीकंप्रसिद्धभासालङ्कृतम् भाक्कजीकः
प्रसिद्धभाइतियास्कवचनम् । व्युष्टिषु उषःकालेषु यज्ञानां यजमानानां अध्वरश्रियं यागसेविन-
म् ॥ अद्य निपातस्य चेति दीर्घत्वम् । पुरुषां प्रियः पुरुषियः समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् ।
धूमकेतुम् इषियुधीन्धीत्यादिना धूमशब्दो मक्प्रत्ययान्तोन्तोदात्तः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वर-
त्वम् । भाक्कजीकम् ऋजगतिस्थानार्जनोपार्जनेषु ऋजेश्वेतीकप्रत्ययः कित्त्वस्यानुवर्तनाद-
गुणाभावः भासः प्रकाशस्य ऋजीकः प्रार्जयिता आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युप-
संख्यानमिति पूर्वपदाद्युदात्तत्वम् यद्वा भासोर्जनं यस्मिन् बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
व्युष्टिषु उच्छीविवासे विवासोवर्जनं विशेषेण उच्छचन्तेतमसावर्ज्यन्त इति व्युष्टयः उषःका-
लाः कर्मणि किन् तितुत्रेत्यादिना इट्प्रतिषेधः ब्रश्वादिना षत्वेष्टुत्वम् तादौ चेति पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम् यणादेशे उदात्तस्वरितयोर्यणइति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । अध्वरश्रियम् अध्व-
रं श्रयत इति अध्वरश्रीः क्तिप्चेत्यादिना क्तिप्प्रत्ययः तत्संनियोगेन सम्प्रसारणाभावः दीर्घश्च
द्वितीयैकवचने अचिश्रुधात्वित्यादिना इयडादेशः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

श्रेष्ठं यविष्ठमतिथिं स्वाहुतं जुष्टं जनायदाशुषे ।

देवाँ अच्छायातवे जातवेदसमग्निमीळे व्युष्टिषु ॥ ४ ॥

श्रेष्ठम् । यविष्ठम् । अतिथिम् । सुऽआहुतम् । जुष्टम् । जनाय ।

दाशुषे । देवान् । अच्छ । यातवे । जातवेदसम् । अग्निम् । ईळे ।

विऽउष्टिषु ॥ ४ ॥

व्युष्टिषु उपःकालेषु देवान् इतरान्सर्वदेवान् अच्छ आभिमुख्येन यातवे ऋन्तुं अग्निं देवमीळे स्तौमि कीदृशं श्रेष्ठं अतिशयेन प्रशस्तं यविष्ठं युवतमं अतिथिं सततगमनक्षमं स्वाहुतं सुष्ठु आसमन्तात् होमाधिकरणं दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय जुष्टं प्रीतं जातवेदसं जातानां वेदितारम् ॥ यविष्ठं युवशब्दादिष्ठनिस्थूलदूरेत्यादिनायणादेः परस्य लोपः पूर्वस्य च गुणः अवादेशः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । अतिथिं अतसात्तत्प्राप्त्यगमने ऋतन्यञीत्यादिना इधिनप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । स्वाहुतम् हुदानादनयोः आहूयते स्मिन्नित्याहुतः सुः पूजायामिति सुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां स्वती पूजायामितिसमासः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् न च गतिकारकोपपदात्कृदिति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् अस्य सुशब्दस्य गतिसंज्ञायाच्चाधितत्वात् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

स्तविष्यामित्वामहं विश्वस्यामृतभोजन । अग्ने त्रातारं मम

तमिधेय्यजिष्ठं हव्यवाहन ॥ ५ ॥ २८ ॥

स्तविष्यामि । त्वाम् । अहम् । विश्वस्य । अमृतम् । भोजनम् । अग्ने ।

त्रातारं । अमृतम् । मिधेय्यम् । यजिष्ठम् । हव्यवाहनम् ॥ ५ ॥ २८ ॥

हे अमृतमरणरहितविश्वस्य भोजनं कृत्स्नस्य जगतः पालकं हव्यवाहनं हविषोवोढः मिधेय्यं यज्ञार्हं एवंविधं हे अग्ने विश्वस्य त्रातारं सर्वस्य जगतो रक्षकं अमृतमरणरहितं यजिष्ठं अतिशयेन यष्टारं त्वां अहमनुष्ठाता स्तविष्यामि स्तुतिं करिष्यामि ॥ पुत्रस्तुतौ व्यत्ययेनेडागमः आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । भोजनं कर्मफलं भोजयतीति भोजनः नन्द्यादिलक्षणो ल्युः । त्रातारं त्रैलोक्ये आदेच इत्यात्वम् तृचिष्वाच उपदेशे इतीट्प्रतिषेधः । अमृतं नञो जमरमित्रमृता इत्युत्तरप-

दाद्युदात्तत्वम् । मियेध्य इयागमश्छान्दसः । यजिष्ठं यष्टशब्दात् तुश्छन्दसीतिङ्गन्प्रत्ययः तु-
रिष्ठेभ्यःस्वितितृलोपः ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यतृतीयेष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

षष्ठीमृचमाह—

सुशंसोबोधिगृणतेयविष्ठयमधुजिह्वः स्वाहुतः । प्रस्कण्वस्य
प्रतिरन्नायुर्जीवसेनमस्यादैव्यंजनम् ॥ ६ ॥

सुशंसः । बोधि । गृणते । यविष्ठय । । मधुजिह्वः । सुहुतः ।
प्रस्कण्वस्य । प्रतिरन् । आयुः । जीवसे । नमस्य । दैव्यम् ।
जनम् ॥ ६ ॥

हेयविष्ठययुवतमाग्रे त्वंगृणतेस्तुवतेयजमानार्थं सुशंसः सुष्ठुशंसनीयः मधुजिह्वः मादयितृज्वालः
स्वाहुतः सुष्ठुआभिमुख्येनहुतः सन्बोधिअस्मदभिप्रायंबुध्यस्व किञ्च प्रस्कण्वस्यएतन्नामकस्य
कण्वपुत्रस्यमहर्षेः प्रस्कण्वः कण्वस्यपुत्रः कण्वप्रभवइतियास्कंवचनात् । तस्यजीवसेजीवनार्थ-
मायुः प्रतिरन्प्रकर्षेणवर्धयन् दैव्यं देवसम्बन्धिनंजनंनमस्यपूजय ॥ सुशंसः शंसुस्तुतौ भावेघञ्
शोभनः शंसोयस्यासौसुशंसः आद्युदात्तंश्चच्छन्दसीत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । बोधि बुधअवग-
मने लोटोहिः बहुलच्छन्दसीतिविकरणस्यलुक् हुञ्छल्भ्योहेर्धिरितिहेर्धिरादेशः वाछन्दसीत्यपि-
त्वस्यविकल्पितत्वाल्लघूपधगुणः धातोरन्त्यलोपश्छान्दसः । गृणते गृशब्दे लटः शतृ क्वादिभ्यः
श्वा श्वाभ्यस्तयोरातइत्याकारलोपः शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । यविष्ठय गतम् । प्रस्कण्व-
स्य प्रभूतिरुत्पत्तिः कण्वाद्यस्यसप्रस्कण्वः प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषीइतिसुडागमोनिपातितः बहुव्री-
हौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रतिरन् प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । नमस्य नमोवरिवश्चिञङः क्यच्ङ-
तिपूजार्थेक्यच् प्रत्ययस्वरः अन्येषामपिटृश्मत्तइतिसंहितायांदीर्घत्वम् । दैव्यं देवाद्यज्जाविति
तस्येदमित्यर्थेप्राग्दीव्यतीयोयञ्प्रत्ययः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

होतारिंविश्ववेदसंसंहित्वाविशङ्न्धते । सआवंहपुरुहूतप्रचे
तसोभेदेवाँइह्रवत् ॥ ७ ॥

होतारम् । विश्वेदेदसम् । सम । हि । त्वा । विशः । इन्धते । सः ।

आ । वह । पुरुहूत । प्रचेतसः । अग्ने । देवान् । इह । द्रवत् ॥ ७ ॥

होतारं होमनिष्पादकं विश्वेदेदसं सर्वज्ञत्वामग्निं विशः प्रजाः समिन्धते हि सम्यग्दीपयन्ति स-
लु हे पुरुहूत बहुभिराहूताग्ने सत्वं प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानयुक्तान् देवानि ह कर्मणि द्रवत क्षिप्रं आवह आ-
भिमुख्येन प्रापय द्रवदिति क्षिप्रनाम द्रवत ओषमितितन्नाम सुपाठात् ॥ विश्वेदेदसं विश्वानिवेत्ती-
ति विश्वेदेदः असुन् मरुद्ब्रूहादिवात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् यद्वा वेदइति धननाम विश्वानिवेदांसि य-
स्यासौ विश्वेदेदः बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । इन्धते जिहन्धीदीप्तौ श्रसोर-
होपइत्यकारलोपः श्रान्नलोपः प्रत्ययस्वरः हिचेति निघातप्रतिषेधः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

सवितारमुषसंमश्विनाभगमग्निं व्युष्टिषु क्षपः ।

कण्वासस्त्वासुतसोमास इन्धते हव्यवाहं स्वध्वर ॥ ८ ॥

सवितारम् । उषसम् । अश्विना । भगम् । अग्निम् । विष्टुष्टिषु ।

क्षपः । कण्वासः । त्वा । सुतसोमासः । इन्धते । हव्यवाहम् ।

सुष्टुध्वर ॥ ८ ॥

हे स्वध्वर शोभनयागयुक्ताग्ने व्युष्टिषु उषः कालेषु श्रवोन्ममाहुतिरूपमभिलक्ष्य सविवादी-
न देवान् आवहेत्यनुवर्तते स्वध्वरेत्याहवनीयाग्नेः सम्बोधनं अग्निमिति हविष उद्देश्यं देवान्ता-
न् उच्यते सुतसोमासः अभिषुतसोमाः कण्वासो मेधाविनः ऋत्विजः हव्यवाहं हविषः प्रापकं आह-
वनीयं त्वां इन्धते दीपयन्ति ॥ व्युष्टिषु उच्छीविवासे विवासो वर्जनं व्युच्छिद्यते तमसा वर्ज्यत इ-
ति व्युष्टिरुषः कालः कर्मणि क्तिनितादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् संहितायामुदात्तस्वरितयो-
र्यणइति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । क्षपः क्षपेन्निरात्रिनाम डसि आतोधातोस्त्व्यात् इति यो-
गविभागादाकारलोपः । सुतसोमासः सुतः सोमोयैः निष्ठेति पूर्वनिपातः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्-
रत्वम् । हव्यवाहं हव्यं वहतीति हव्यवाद् वहश्चेति ण्विप्रत्ययः ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

पत्तिर्ह्यध्वराणामग्ने दूतो विशामसि ।

उषर्बुध आर्वहसोमपीतये देवा अयस्वर्द्धशः ॥ ९ ॥

पतिः । हि । अ॒ध्व॒राणां॑ । अ॒ग्ने॑ । दू॒तः । वि॒शाम् । अ॒सि॑ ।

उ॒षः॑ उ॒बुधः॑ । आ । व॒ह । सोम॑ऽपीतये । दे॒वान् । अ॒य ।

स्वः॑ऽदृ॒शः॑ ॥ ९ ॥

हेअग्ने विशांप्रजानांसम्बन्धिनोयेअध्वरायागाः तेषांपतिःपालकस्त्वंदूतोसिहि देवानां वार्ताहारोभवसिखलु उषर्बुधः उषःकालेप्रबुद्धानस्वर्दृशःसूर्यदर्शिनोदेवान्अद्यास्मिन्दिनेसोमपीतयेसोमपानार्थंआवहआभिमुख्येनपापय ॥ असि हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । सोमपीतयेपापाने स्थागापापचोभावेइतिभावेक्तिन् घुमास्थेतीत्वम् सोमस्यपीतिः दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्वर्दृशः सुष्ठुअर्तिगच्छतीतिस्वरादित्यः अर्तेरन्येभ्योपिटृश्यन्तइतिविच् तं पश्यन्तीतिस्वर्दृशः क्पिचेतिक्पि ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

अ॒ग्ने॒पूर्वा॑अ॒नू॒षसो॑वि॒भावसो॑ढी॒देथ॑वि॒श्वदर्श॑तः ।

अ॒सि॒ग्रामे॑ष्वि॒ता॒पुरो॑हि॒तोसि॑य॒ज्ञेषु॑मा॒नु॒षः ॥ १० ॥ २९ ॥

अ॒ग्ने । पूर्वाः॑ । अ॒नु॒ । उ॒षसः॑ । वि॒भा॒वसो॑ इति॑ वि॒भा॒वसो॑ ।

दी॒देथ॑ । वि॒श्व॑ऽदर्श॑तः । अ॒सि॑ । ग्रामे॑षु । अ॒वि॒ता । पु॒रः॑ऽहि॒तः ।

अ॒सि॑ । य॒ज्ञेषु॑ । मा॒नु॒षः ॥ १० ॥ २९ ॥

हेविभावसो विशिष्टप्रकाशनरूपधनवन्नग्ने विश्वदर्शतः सर्वैर्दर्शनीयस्त्वं पूर्वाउषसोनुअतीतानुषःकालान्अनुलक्ष्यदीदेथदीप्तवानसि तादृशस्त्वंग्रामेषुजननिवासस्थानेषुअवितासिरक्षकोभवसि यज्ञेष्वनुष्ठेयकर्मसुपुरोहितःवेदेःपूर्वस्यांदिश्यवस्थितःमानुषोसि ऋत्विग्यजमानानामनुष्ठ्याणांहितोसि ॥ दीदेथ दीदेतिश्छान्दसोदीप्तिकर्मा आगमानुशासनस्यानित्यत्वाद्विभावः द्विर्वचनप्रकरणेछान्दसिवेतिवक्तव्यमितिवचनात्द्विर्वचनाभावः । विश्वदर्शतः विश्वैर्दर्शनीयः भृष्टदृशीत्यादिनादृशेरतच् मरुद्बुधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पुरोहितः पूर्वाधरावराणामसिपुरधवश्चैषामित्यसिप्रत्ययान्तःपुरसूशब्दः तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वात्पुरोव्ययमितिगतिसंज्ञार्यासत्यां गतिसमासेगतिरनन्तरइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेऽकोनत्रिंशोवर्गः ॥ २९ ॥

एकादशीष्टचमाह—

नि॒त्वा॒य॒ज्ञस्य॒साध॑न॒मग्ने॒होता॑रमृ॒त्विज॑म् ।

म॒नु॒ष्वे॒दे॒वधी॑महि॒प्रचे॑तसंजी॒रं॒दूत॑मम॒र्त्यम् ॥ ११ ॥

नि । त्वा । य॒ज्ञस्य॑ । सा॒धन॑म् । अ॒ग्ने । हो॒ता॒रम् । ऋ॒त्विज॑म् । म॒नु॒ष्वत् । दे॒व ।
धी॑म॒हि । प्र॒ष्ट॒चे॑तसम् । जी॒रम् । दू॒तम् । अ॒म॒र्त्यम् ॥ ११ ॥

हेअग्नेदेव मनुष्वत्प्रथममनुयागदेशेनिदधातितद्वद्वयंत्वांनिधीमहिअत्रस्थापयामः कीदृशं यज्ञस्यसाधनंयज्ञनिष्पादकं होतारंऋत्विजंऋतौवसन्तादिकेयष्टारं प्रचेतसंप्रकृष्टज्ञानयुक्तंजीरंशत्रूणांवयोहानिकरं दूतं देवानांदूतस्थानीयं अमर्त्यंमरणरहितम् ॥ मनुष्वत् औणादिकउसिप्रत्ययान्तोमनुसृशब्दः तेनतुल्यंक्रियाचेद्वतिरिति वतिप्रत्ययः अयस्मयादित्वेनभत्वादुत्पाद्यभावः । धीमहि दुधाञ्धारणपोषणयोः लिङिअभ्यासलोपश्छान्दसः । जीरं जुइतिसौत्रोधातुः जोरीचेतिरकूप्रत्ययः कात्यायनस्त्वाह—रकिञ्यःसम्प्रसारणेजीरइति ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

य॒द्दे॒वानां॑मि॒त्रम॒हः॒पु॒रोहि॑तोन्त॒रोया॑सि॒दूत्य॑म् ।

सि॒न्धो॒रिव॒प्र॒स॒न्नि॒तास॒ऊ॒र्म॒यो॒ग्ने॒भ्राज॑न्तेअ॒र्चयः॑ ॥ १२ ॥

यत् । दे॒वाना॑म् । मि॒त्र॒म॒हः । पु॒रः॒ऽहि॑तः । अन्त॒रः । या॑सि ।

दू॒त्यम् । सि॒न्धोः॒ऽइ॒व । प्र॒स॒न्नि॒तासः । ऊ॒र्म॒यः । अ॒ग्नेः । भ्रा॒ज॒न्ते ।
अ॒र्च॒यः ॥ १२ ॥

हेमित्रमहः मित्राणांपूजकाग्ने यद्यदापुरोहितस्त्वंवेदेःपूर्वस्यांदिशिस्थापितः अन्तरंभ्यजनमभ्येवर्तमानःसन् देवानांदूत्यंदूतकर्मयासिप्रामोषि तदानींअग्नेस्तवार्चयोदीपयः भ्राजन्तेदीप्यन्ते तत्रदृष्टान्तः—सिन्धोरिव यथासमुद्रस्यप्रसन्नितासः प्रकृष्टभनियुक्ताऊर्मयस्ताः भ्राजन्तेतद्वत् ॥ मित्रमहः महपूजायां मित्रैर्ऋत्विग्भिर्मह्यतेपूज्यतेइतिमित्रमहाः औणादिकोमुन । यासि यद्वत्तयोगादनिघातः । दूत्यं दूतस्यकर्मदूत्यं दूतस्यभागकर्मणीइतियप्रत्ययः सर्वे विधयश्छन्दसिर्विकल्प्यन्तेइतिवचनाद्यतोनावइत्याद्युदात्तत्वाभावेतित्स्वरितमितिस्वरितत्वम् ।

प्रस्वनितासः स्यमुस्वनध्वनशब्दे भावेनिष्ठा प्रकृष्टंस्वनितंयेषातिप्रस्वनिताः सअसुगागमः
बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ऊर्मयः अर्तेरुच्चेतिमिप्रत्ययः ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

श्रुधिश्रुत्कर्णवह्निभिर्देवैरग्रेसयावभिः ।

आसीदन्तुर्बर्हिषिमित्रोअर्यमाप्रातर्यावाणोअध्वरम् ॥ १३ ॥

श्रुधि । श्रुत्कर्ण । वह्निभिः । देवैः । अग्रे । सयावभिः ।

आ । सीदन्तु । बर्हिषि । मित्रः । अर्यमा । प्रातः । र्यावानः ।

अध्वरम् ॥ १३ ॥

हेश्रुत्कर्णश्रवणसमर्थाभ्यांकर्णाभ्यांयुक्ताग्रे श्रुधिअस्मदीयंवचनंशृणु योमित्रोदेवः यश्चार्य-
णयेचान्येप्रातर्यावाणः प्रातःकालेदेवयजनंगच्छन्तोदेवाः तैःसर्वैःसयावभिः आहवनीयाग्निना
वयासमानगतिभिःअन्यैर्वह्निभिर्देवैःसह अध्वरंक्रतुमुद्दिश्यबर्हिषिदर्भेआसीदन्तुउपविशन्तु ॥
श्रुधि श्रुश्रवणे श्रुशृण्वित्यादिनाहेर्धिरादेशः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् । श्रुत्कर्ण शृणो-
पितिश्रुत् क्पितुगागमः श्रुत्वौकर्णौयस्यासौश्रुत्कर्णः । वह्निभिः बहप्रापणे वहिश्चियुश्रुग्लाहा-
वरिभ्योनिवह्तिनिप्रत्ययः निस्वादाद्युदात्तत्वम् । सयावभिः समानंयान्तीतिसयावानः याप्रापणे
भातोमनिचितिवनिष् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रातर्यावाणःपूर्ववत् प्रातिपदिकान्तनुमविभ-
क्तिषुचेतिणत्वम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

शृण्वन्तुस्तोमंमरुतःसुदानंवोग्निजिह्वाऋतावृधः ।

पिबंतुसोमंवरुणोधृतव्रतोश्विभ्यामुषसांसजूः ॥ १४ ॥ ३० ॥

शृण्वन्तु । स्तोमम् । मरुतः । सुदानवः । अग्निजिह्वाः ।

ऋतावृधः । पिबंतु । सोमम् । वरुणः । धृतव्रतः । अश्विभ्याम् ।

उषसा । संजूः ॥ १४ ॥ ३० ॥

मरुतोदेवाः स्तोमंअस्मदीयंस्तोत्रंशृण्वन्तु कीदृशाः सुदानवः सुष्ठुफलस्यदातारः अग्नि-
जिह्वाः अग्निर्जिह्वास्थानीयोमुख्योयेषुमरुत्सुतादृशाः ऋतावृधः सत्यस्ययज्ञस्यवावर्धकाः त-

थाधृतव्रतः गृहीतकर्मावरुणोदेवः अश्विभ्यां देवाभ्यां उषसा देवतया सजुः सहसोमं पिबतु ॥ सु-
दानवः दुदाञ्दाने दाभाभ्यां नुरिति भावेन प्रत्ययः दानुशब्द आद्युदात्तः शोभनं दानुयेषां आद्युदा-
त्तं च्छन्दसीति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अग्निजिह्वाः अग्नेर्जिह्वायामेव स्थिता हविर्भाज इत्यर्थः ता-
त्स्थया तताच्छब्दम् अग्निर्जिह्वास्थानीयो येषां ते छान्दसमन्तोदात्तत्वम् । ऋतावृधः ऋतस्य
सत्यस्य यज्ञस्य वावर्धयितारः वृधेरन्तर्भावितण्यर्थात् किप्चेति किप् अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्व-
पदस्य दीर्घत्वम् ॥ १४ ॥

इति प्रथमस्य तृतीये त्रिंशोवर्गः ॥ ३० ॥

त्वमग्नेवसूनि त्विद्वितीयं दशर्चं सूक्तम् अत्रानुक्रमणिका—त्वमग्ने दशानुष्टुभमर्धर्चो न्यो देवद-
ति । प्रस्कण्वऋषिः आनुष्टुभं छन्दः इदं सूक्तमग्निदेवताकम् पूर्ववाग्नेयं त्वित्युक्तत्वात् अयं सोम इत्य-
र्धर्चो देवदेवत्यः प्रातरनुवाके आग्नेये कतौ आश्विनशस्त्रे चैतत्सूक्तम् अथैतस्या रात्रेरिति खण्डे सूत्रि-
तम्—त्वमग्नेवसूस्त्वंहि क्षैतवदिति । तथा गर्गत्रिरात्रस्यान्ते हन्येतत्सूक्तं आज्यशस्त्रम् आद्विरसं
स्वर्गकाम इति खण्डे सूत्रितम्—वारवंतीयमुत्तमे त्वमग्नेवसू रिति चाज्यमिति ।

तत्र प्रथमा मृचमाह—

त्वमग्नेवसू रिरुद्रा आदित्या उत यजस्वध्वरं जनमनुजातं घृतमुषम् ॥ १

त्वम् । अग्ने । वसून् । इह । रुद्रान् । आदित्यान् । उत । यजं ।

सुह अध्वरम् । जनम् । मनुजातम् । घृतमुषम् ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वंहि हर्मणिवस्वादीन् यज उत अपि च जनं अन्यमपि देवतारूपं प्राणिनं यज कीदृशं
स्वध्वरं शोभनया गयुक्तं मनुजातं मनुना प्रजापतिना उत्पादितं घृतमुषं उदकस्य सेकारम् ॥ यज इ-
चोतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वम् । स्वध्वरः शोभनः अध्वरो यस्यासौ स्वध्वरः नञ्सुभ्यामित्युत्तर-
पदान्तोदात्तत्वम् । मनुजातम् जनेरन्तर्भावितण्यर्थात् कर्मणि क्तः तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्त्व-
त्वम् । घृतमुषं पुषपुषस्त्रेहनसे चनपूरणेषु घृतेनोदकेन पुष्पातिपूरयतीति घृतमुट् किप्चेति किप् ॥

द्वितीयामृचमाह—

श्रुष्टीवानो हि दाशुषे देवा अग्ने विचेतसः ।

तात्रो हि दश्वगिर्वणस्त्रयस्त्रिंशत् मावंह ॥ २ ॥

श्रुष्टीऽवानः । हि । दाशुषे । देवाः । अग्ने । विचेतसः । तान् ।

रोहित्स्व । गिर्वणः । त्रयः । त्रिंशत् । आ । वह् ॥ २ ॥

हेअग्नेविचेतसोविशिष्टप्रज्ञानादेवाः दाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानायश्रुष्टीवानोहिश्रुष्टिःफल-
 त्पदान्तद्वाजःखलु हेरोहिदश्वरोहिन्नामर्करश्वैरुपेत गिर्वणःगीर्भिःस्तुतिभिर्वननीयाग्ने गिर्व-
 णादेवोभवतिगीर्भिरेनंवनयन्तीतियास्कः । त्रयस्त्रिंशत्तंअनयासंख्ययासंख्यातान्तान्देवानावह
 इहानय ॥ श्रुष्टीवानः श्रुष्टिःपेरणार्थः भावेक्तिन् श्रुष्टिंवनन्तिसंभजन्तइतिश्रुष्टीवानः अन्येभ्यो
 पितृभ्यन्तइतिविच्छान्दसंदीर्घत्वम् । विचेतसः विशिष्टचेतोयेषांते बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
 गिर्वणः गीर्भिर्वननीयो गिर्वणाः वनतरेसुन् पूर्वपदस्यह्रस्वत्वंछान्दसम् । त्रयश्चत्रिंशच्चत्रयस्त्रि-
 शत् त्रैस्त्रयइतित्रिशब्दस्यत्रयसूआदेशः संख्येतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

प्रियमेधवदत्रिवज्जातवेदोविरूपवत् ।

अङ्गिरस्वन्महिब्रतप्रस्कण्वस्यश्रुधीहवम् ॥ ३ ॥

प्रियमेधवत् । अत्रिवत् । जातवेदः । विरूपवत् । अङ्गिरस्वत् ।

महिब्रत । प्रस्कण्वस्य । श्रुधि । हवम् ॥ ३ ॥

हेमहिब्रतप्रभूतकर्मन्जातवेदोग्ने प्रस्कण्वस्यकण्वपुत्रस्यमहर्षेहवमाह्वानंश्रुधिश्शृणु तत्रच-
 त्वारोदृष्टान्ताः—प्रियमेधात्रिविरूपाङ्गिरोनामकाण्तेषामाह्वानंयथाश्रुणोषितद्वत् अत्रनिरुक्तम्—
 प्रियमेधःप्रियाअस्यमेधायथैतेषामृषीणामेवंप्रस्कण्वस्यश्रुणुह्वानंप्रस्कण्वःकण्वस्यपुत्रःकण्वप्रभ-
 वोयथाप्राग्रमिति विरूपोनानारूपोमहिब्रतोमहाब्रतइतिच । प्रियमेधवत्प्रियमेधस्येव तत्रतस्येवे-
 तिषष्ठ्यर्थेवतिः । एवमत्रिवदित्यादावपि । प्रस्कण्वादयोगताः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

महिकेरवऊतयेप्रियमेधाअहूषत ।

राजन्तमध्वराणामग्निंशुक्रेणशोचिषा ॥ ४ ॥

महिःकेरवः । ऊतये । प्रियमेधाः । अहूषत् । राजन्तम् ।

अध्वराणाम् । अग्निम् । शुक्रेण । शोचिषा ॥ ४ ॥

महिकेरवः प्रौढकर्मणः प्रियमेधाःप्रियेणयज्ञेनोपेताःऋषयः ऊतयेरक्षार्थंअग्निमहूषत-
 आहूतवन्तः कीदृशं अध्वराणांयज्ञानांमध्येशुक्रेणशोचिषाशुद्धेनप्रकाशेनराजन्तंदीप्यमानम् ॥

महिकेरवः महपूजायां औणादिकइनप्रत्ययः डुकृञ्करणे कृवापाजीत्युण् महयोमहान्तः
कारवोयेषांतेतथोक्ताः आकारस्यएकारदेशश्छान्दसः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रिय-
मेधाः प्रियोमेधोयेषांते । अहूपत ह्येञ्स्पर्धायांशब्देच लुङ्सिचिबहुलंछन्दसीतिसंप्रसारण-
परपूर्वत्वे हलइतिदीर्घत्वम् आदेशप्रत्यययोरितिषत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

घृताहवनसन्त्येमाउपुश्रुधीगिरः ।

याभिःकण्वस्यसूनवोहवन्तेवसेत्वा ॥ ५ ॥ ३१ ॥

घृतऽआहवन । सन्त्य । इमाः । ऊम् इति । सु । श्रुधि । गिरः ।

याभिः । कण्वस्य । सूनवः । हवन्ते । अवसे । त्वा ॥ ५ ॥ ३१ ॥

हेघृताहवनघृतेनहूयमान सन्त्यफलप्रदाग्रे इमाउगिरः अस्माभिःप्रयुज्यमानाअपिस्तोत्र-
रूपावाचःसुश्रुधिसुश्रुष्टुश्रुणु कण्वस्यमहर्षेःसूनवःपुत्राः याभिर्गीर्भिरवसेस्वरक्षार्थत्वाहवन्तेत्वा-
माह्वयन्ति ॥ घृताहवन घृतेनाहूयतेस्मिन्नितिघृताहवनः अधिकरणेत्युट् आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् ।
श्रुधि श्रुष्टुपुरुवृक्ष्यश्छन्दसिइतिहेर्धिरादेशः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेएकत्रिंशोवर्गः ॥ ३१ ॥

अश्वमेधेपौष्ण्यामिष्टौस्विष्टकृतोनुवाक्यात्वांचित्रश्रवस्तमेत्येषा सर्वाङ्कामानाप्यनि-
तिखण्डेसूत्रितम्—त्वांचित्रश्रवस्तमयद्वाहिष्ठंतदग्नयइति ।

तामेतांसूक्तेषष्ठीमृचमाह—

त्वांचित्रश्रवस्तमहवन्तेविक्षुजन्तवः ।

शोचिष्केशंपुरुप्रियाग्रेहव्यायवोह्वे ॥ ६ ॥

त्वाम् । चित्रश्रवःस्तम् । हवन्ते । विक्षु । जन्तवः । शोचिःऽकैशम् ।

पुरुऽप्रियम् । अग्रे । हव्याय । वोह्वे ॥ ६ ॥

हेचित्रश्रवस्तमअतिशयेनविविधहवीरूपाञ्जयुक्तपुरुप्रियबहूनांयजमानानांप्रीतिकराग्रे
त्वांहव्यायवोह्वेहविर्वोढुं विक्षुजन्तवः प्रजासूतपन्नायजमानाहवन्तेआह्वयन्ति कीदृशंशोचि-

केशादीतिरूपकेशोपेतम् तथाचवाजसनेयिनआमनन्ति—शोचन्तइवद्येतस्यसमिद्धस्यरश्मयः
केशादिति ॥ चित्रश्रवस्तम श्रवइत्यन्ननाम चित्रंश्रवोयस्यासौचित्रश्रवाः अतिशयेनचित्रश्रवाः
चित्रश्रवस्तमः आमन्नितानुदात्तत्वम् । शोचिष्केशं शुचदीप्तौ अर्चिशुचिहुसृपिछादिछादिभ्यइ-
सितितीसिः प्रत्ययस्वरः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हव्याय हवनक्रियायांप्राप्यत्वात् क्रि-
याग्रहणकर्तव्यमितिसंप्रदानत्वाच्चतुर्थी । वोह्लवे वहप्रापणे तुमर्थेसेसेनितितवेप्रत्ययः ढत्व-
धत्वष्ट्वढलोपेषुकृतेषु सहिवहोरोदवर्णस्येतिअकारस्यओकारः निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टकमाह—

नि॒त्वा॒हो॒ता॒र॒मृ॒त्विजं॑दा॒धिरे॒व॒सु॒वित्त॑मम् ।
श्रु॒त्कर्ण॑स॒प्रथ॑स्तमं॒विप्रा॑अ॒ग्नेदि॒र्विष्टि॑षु ॥ ७ ॥

नि । त्वा । हो॒ता॒र॒म् । ऋ॒त्विज॑म् । द॒धिरे॒ । व॒सु॒वित्॒स्तम॑म् ।
श्रु॒त्कर्ण॑म् । स॒प्रथ॑ःस्तमम् । वि॒प्राः । अ॒ग्ने । दि॒र्विष्टि॑षु ॥ ७ ॥

हेअग्नेविप्रामेधाविनोदिविष्टिषुयागेषुत्वांनिदधिरस्थापितवन्तः कीदृशं होतारंआह्वाता-
रंऋत्विजं ऋतुषुयजनशीलं वसुवित्तमंअतिशयेनधनस्यलंभयितारं श्रुत्कर्णश्रवणयो-
ग्यकर्णोपेतं सप्रथस्तमं अतिशयेनप्रख्यातम् ॥ दधिरे इरेचश्चिच्त्वादन्तोदात्तत्वं पादादित्वा-
न्निघाताभावः । दिविष्टिषु इष्टयएषणानि दिवःस्वर्गस्यएषणानियेषुयागेषुतेदिविष्टयः सर्वविधय-
श्छन्दसिर्विकल्प्यन्तइतिवचनादिवउदित्युत्वंनक्रियते बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

आ॒त्वा॒विप्रा॑अ॒चु॒च्यवुः॒सुत॑सो॒माअ॒भिप्रयः॑ ।
बृ॒हद्भा॒विभ्र॑तो॒ह॒विर॑ग्नेम॒र्तीय॑दा॒शुषे॑ ॥ ८ ॥

आ । त्वा । वि॒प्राः । अ॒चु॒च्यवुः । सु॒त॒सो॒माः । अ॒भि । प्रयः॑ ।
बृ॒हत् । भाः । बि॒भ्रतः॑ । ह॒विः । अ॒ग्ने । म॒र्तीय॑ । दा॒शुषे॑ ॥ ८ ॥

हेअग्ने सुतसोमाः अभिषुतसोमयुक्ताः विप्रामेधाविनऋत्विजः प्रयःअभि हविलक्षणमन्त्रम-
भिलक्ष्यत्वाआचुच्यवुःत्वामागमयन्ति कीदृशंत्वांबृहन्महान्तं भाः भासमानं कीदृशाविपाः दा-

शुभेमर्ताय हविःप्रदस्ययजमानस्यसम्बन्धिहविर्विभ्रतोधारयन्तः ॥ अचुच्यवुः च्युङ्गतौ अस्मा-
दन्तर्भावितण्यर्थात्तलङ्घित्ययेनपरस्मैपदम् बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः सिज्ज्यस्तविदिक्ष्य-
श्वेतिज्ञेर्जुसादेशः जुसिचेतिगुणः । बृहन्द्वाः उभयत्रसुपांसुलुगिति विभक्तेर्लुक् । विभ्रतः दुभ्रज्वा-
रणपोषणयोः शतरिनाभ्यस्ताच्छतुरितिनुमागमप्रतिषेधः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ।
मर्ताय दाशुषे उभयत्रषष्ठ्यर्थेचतुर्थीविक्तव्येतिचतुर्थी ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

प्रातर्याव्णःसहस्कृतसोमपेयायसन्त्य ।

इहाद्यदैव्यंजनं बर्हिःसादयावंसो ॥ ९ ॥

प्रातः६याव्रः । सहः६कृत । सोम६पेयाय । सन्त्य । इह । अद्य ।

दैव्यम् । जनम् । बर्हिः । आ । सादय । वसो इति ॥ ९ ॥

हेसहस्कृतबलेनमथितसन्त्य फलदातः वसोनिवासहेतुभूताग्ने इहदेवयजनदेशेअद्यास्मि-
न्दिनेसोमपेयायसोमपानार्थंप्रातर्याव्णः प्रातरागच्छतोदेवानदैव्यंजनंअन्यमपिदेवताजनं बर्हिःरा-
सादययज्ञंप्रापय ॥ प्रातर्याव्णः शसिअल्लोपोनइत्यकारलोपः । सहस्कृत सहतेभिभवत्यनेनेतिस-
होबलं तेनक्रियतइतिसहस्कृतः ओजःसर्होभस्तमसस्तृतीयायाइतिअलुगभावश्छान्दसः ॥ ९ ॥

दशमीष्टचमाह—

अर्वाञ्चदैव्यंजनमग्नेयक्ष्वसहूतिभिः ।

अयंसोमःसुदानवस्तंपाततिरोअह्नयम् ॥ १० ॥ ३२ ॥

अर्वाञ्चम् । दैव्यम् । जनम् । अग्ने । यक्ष्व । सहूतिः । अयम् ।

सोमः । सुदानवः । तम् । पात । तिरः६अह्नयम् ॥ १० ॥ ३२ ॥

हेअग्ने अर्वाञ्चमभिमुखदैव्यंजनंदेवतारूपंप्राणिनंसहूतिभिःसमानाह्वानैःदेवान्तरैःसह
यक्ष्वयज हेसुदानवः सुष्ठुफलदातारोदेवाः अयंसोमःयुष्मदर्थंसोमःपुरतोवर्ततेतंसोमं पा-
त पिबत कीदृशं तिरोअह्नयंतन्नामकंपूर्वस्मिन्नह्निअभिषुतोयःसोमः उत्तरेहनिहूयते तस्यै-
तन्नामधेयम् ॥ दैव्यम् देवाद्यज्रावितिप्राग्दीव्यतीयोयञ् । यक्ष्व लोटिबहुलंछन्दसीतिशपोलुक्
प्रत्ययस्वराभावश्छान्दसः अग्नेइत्यस्यपादादौवर्तमानस्यामच्चितपूर्वमविद्यमानवदितिअविद्य-

मानवत्त्वात् तिङुतिङइतिनिघाताभावः । सहूतिभिः समानाहूतिराह्वानंयेषातिसहूतयः समान-
स्यच्छन्दसीतिसभावः बहुवीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पात पापाने बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् ।
तिरोअह्वयं अह्विभवमह्वयम् भवेछन्दसीतियत् नस्तद्धितेइतिटिलोपोनभवति अह्वस्वोरेवेति
नियमात् भसंज्ञायामलोपोनइत्यकारलोपः येचाभावकर्मणोरितिप्रकृतिभावस्तुसर्वविधीनांछ-
न्दसिविकल्पितत्वान्नक्रियते तिरोहितोअह्वयस्तिरोअह्वयः प्रकृत्यान्तःपादमितिप्रकृतिभावः
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेद्वात्रिंशोवर्गः ॥ ३२ ॥

एषोउषाइतिपञ्चदशर्चतृतीयंसूक्तम् प्रस्कण्वस्यार्षे इदमुत्तरंचाश्विनंगायत्रीछन्दस्कम्
अत्रानुक्रमणिका—एषोपञ्चोनाश्विनंतुगायत्रमिति । प्रातरनुवाकेआश्विनेकतौगायत्रेछन्दसिआ-
श्विनशस्त्रेचेदंसूक्तम् । अथाश्विनएषोउषाइतिसूत्रितम् ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

एषोउषाअपूर्व्याव्युच्छतिप्रियादिवः । स्तुपेवामश्विनावृहत् ॥ १ ॥

एषो इति । उषाः । अपूर्व्या । वि । उच्छति । प्रिया । दिवः । स्तुपे ।
वाम् । अश्विना । वृहत् ॥ १ ॥

एषो एषैवास्माभिःपरिदृश्यमाना प्रिया सर्वेषांप्रीतिहेतुः अपूर्व्या पूर्व्येषुमध्यरात्रादिकाले-
षुविद्यमानानभवति किन्त्विदानींतनी उषा उषोदेवतादिवोद्युलोकस्यसकाशात्आगत्यव्युच्छ-
तितमोवर्जयति हेअश्विनौवांयुवांवृहत्प्रभूतंयथाभवतितथास्तुपे स्तौमि ॥ स्तुपे षुन्स्तुतौ ति-
ङांतिङोभवन्तीत्युत्तमैकवचनस्यमध्यमैकवचनादेशः यद्वा लेट्युत्तमैकवचनंसिद्धहुल्लेटी-
तिसिप् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

यादस्त्रासिन्धुमातरामनोतरार्यीणाम् । धियादेवावसुविदा ॥ २ ॥

या । दस्त्रा । सिन्धुःमातरा । मनोतरा । र्यीणाम् । धिया । देवा ।
वसुविदा ॥ २ ॥

यादेवा यावुभावश्विनौवक्ष्यमाणगुणयुक्तौतौस्तुषेइतिपूर्वत्रान्वयः कीदृशौ दसा दर्शनीयौ सिन्धुमातरा समुद्रमातृकौ यद्यपिसूर्याचन्द्रमसावेवसमुद्रजौ तथाप्यश्विनोःकेषांचिन्मतेतद्-
पत्वात्तथात्वम् रयीणांधनानांमनोतरा मनसातारयितारौधियाकर्मणावसुविदा निवासस्थानस्य
लम्भयितारौ ॥मनोतरा मनसातरतइतिमनोतरौ तरतेरन्तर्भावितण्यर्थात्ऋदोरबित्यप् पूर्वपदा-
न्तस्यसकारस्यरुत्वेसतिछान्दसमुत्वम् । रयीणां नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम् । धिया सा-
वेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । वसुविदा वसूनिनिवासस्थानानिविन्दतइतिवसुविदौ क्तिप्चे-
तिक्तिप् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

वच्यन्तेवांककुहासोजूर्णायामधिविष्टपि । यद्वांरथोविभिष्यतात् ॥ ३ ॥

वच्यन्ते । वा॒म् । क॒कुहासः । जूर्णायाम् । अधि । वि॒ष्टपि । यत् ।
वा॒म् । रथः । वि॒ष्टभिः । पतात् ॥ ३ ॥

हेअश्विनौ वांयुवयोःसम्बन्धीरथः जूर्णायानानाशास्त्रैःस्तुतायांअधिविष्टपिस्वर्गलोके
यद्यदा विभिरश्वैःपतात् पततिगच्छति तदानींवांयुवयोः ककुहासःस्तुतयोवच्यन्ते अस्माभि-
रुच्यन्ते ॥ वच्यन्ते ब्रवीतिर्येकि ब्रुवोवचिरितिब्रुव्यादेशः वचिस्वपीत्यादिनासम्प्रसारणम्
संप्रसारणाच्चेत्यत्रवाछन्दसीत्यनुवृत्तेःपरपूर्वत्वस्यपाक्षिकत्वाद्यणादेशः प्रत्ययस्वरः । ककुहा-
सः ककुभंश्रुगेविदुः प्रधानेचेत्यभिधानात्प्राधान्याभिधायिनाककुभशब्देनतत्प्रतिपादिकाःस्तु-
तयोलक्ष्यन्ते हत्वंछान्दसं आज्ञसेरसुगित्यसुक् । जूर्णायाम् जूष्वयोहानौ अत्रस्तुत्य-
र्थः धातूनामनेकार्थत्वात् निष्ठायां श्र्युकःकितीति इट्प्रतिषेधः बहुलंछन्दसीत्युत्वम् हल्लिच्चे-
तिदीर्घः रदाभ्यामितिनिष्ठानत्वम् प्रत्ययस्वरः । विभिः वीगत्यादौ वियन्तिगच्छन्तीतिवयोश्वाः
औणादिकोडिप्रत्ययः । पतात् पतुगतौ लेट्याडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

हविषाजारोअपांपिपतिपपुर्निरा । पिताकुटंस्यचर्षणिः ॥ ४ ॥

ह॒विषा । जा॒रः । अ॒पाम् । पि॒पति । प॒पु॒रिः । न॒रा । पि॒ता ।
कु॒टंस्य । च॒र्षणिः ॥ ४ ॥

हेअश्विनौदेवौ अपांजारः स्वकीयतापेनोदकानां जरयितासूर्यः हविषाअस्मदत्तेन
पिपतिदेवान्पूरयति उदितेसूर्येहविःप्रदानात्सूर्यस्यपूरकत्वंद्रष्टव्यम् अतःसूर्योदयकाले
युवाभ्यामागन्तव्यमित्यर्थः कीदृशोजारः पपुरिः उक्तक्रमेणपूरणस्वभावः पिता पालकः कु-
टस्यचर्षणिः कर्मणोद्गृष्टा अत्रनिरुक्तम्—हविषापांजारयितापिपतिपपुरिरितिपृणातिनिगमौ
वाप्रीणातिनिगमौवापिताकृतस्यकर्मणश्चायितादित्येति ॥ जारः जरयतीतिजारआदित्यः
दारजारौकर्तारिणिलुक्चेतिघञन्तोनिपातितः कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वम् । अपां ऊडिदमि-
तिविभक्तेरुदात्तत्वम् । पिपतिं पृपालनपूरणयोः तिपि जुहोत्यादित्वाच्छपःश्लुः अतिपिपत्योश्चे-
त्यभ्यासस्येत्वम् अनुदात्तेचेत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् । पपुरिः आट्टगमहनइतिक्विप्प्रत्ययः
लिङ्ङ्गावावकिच्चेसिद्धेपि पुनःकित्करणसामर्थ्यादृच्छत्युतामितिगुणाभावः उदोष्टचपूर्वस्ये-
त्युत्वम् निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

आ॒दा॒रोवाँ॒मती॒नांनास॑त्याम॒तव॑च॒सा । पा॒तंसोम॑स्यधृ॒ष्णुया ॥ ५॥ ३३॥

आ॒दा॒रः । वा॒म् । म॒ती॒नाम् । नास॑त्या । म॒त॒व॒च॒सा । पा॒तम् ।

सोम॑स्य । धृ॒ष्णु॒श्या ॥ ५ ॥ ३३ ॥

हेम॒तव॑च॒सा अभि॑म॒तस्तो॒त्रौ नास॑त्या अश्विनौ वा॒युव॑योर्मतीनां बुद्धीनां आ॒दा॒रः
रकोयःसोमोस्ति सोमस्य तंसोमं पातं युवां पिबतं कीदृशंसोमं धृष्णुयाधर्षणशीलमदक-
त्वेनतीव्रमित्यर्थः ॥ आ॒दा॒रः दृङ्आदरे आदरयतीत्याङ्ङरः दारजारौ कर्तारिणिलुक्चेतिघञ्प्र-
त्ययः थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मतीनां नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम् । म॒तव॑च॒सा
तं अभि॑मतं स्तोत्ररूपं वचोययोस्तौ सुपांसुलुगिति॒विभ॑क्तेराकारः । पातं पापाने बहुलंछ-
दसीतिशोऽलुकि॒सति॑ पाघ्रेत्यादिनापिबादेशो॒नभव॑ति । सोमस्य क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः
प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेपठि । धृष्णुया सुपांसुलुगिति॒विभ॑क्तेर्याजादेशः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेत्रयस्त्रिंशोवर्गः ॥ ३३ ॥

षष्ठीमृचमाह—

यानः पीपरदश्विना ज्योतिष्मती तमस्तिरः । तामस्मेरासाथमिषम् ॥ ६ ॥

या । नः । पीपरत् । अश्विना । ज्योतिष्मती । तमः । तिरः । ताम् ।
अस्मे इति । रासाथम् । इषम् ॥ ६ ॥

हेअश्विना ज्योतिष्मतीरसवीर्यादिरूपज्योतिर्युक्ताया इत्अन्नं नोस्मान् पीपरत् पारयेत्
तृप्तिप्रापयेत् किं कृत्वा तमोदारिद्र्यरूपं अन्धकारं तिरः अन्तर्हितं विनष्टं कृत्वा तामिषं तादृश-
मन्नं अस्मे अस्मभ्यं रासाथां युवां दत्तम् ॥ पीपरत् पृपालनपूरणयोः ण्यन्तात् लुङि चङि
णिलोपः उपधाह्रस्वत्वद्विर्भावहलादिशेषसन्वद्भावेत्वदीर्घाः बहुलं छन्दस्यमाङ्चोगेपीत्यङभा-
वः चङ्यन्यतरस्यामिति उपोत्तमस्य धात्वकारस्योदात्तत्वेप्राप्ते व्यत्ययेनाभ्यासस्योदात्त-
त्वम् यद्वृत्तान्नित्यमिति निवातप्रतिषेधः । अस्मे सुपांसुलुगिति चतुर्थीबहुवचनस्य शेषादेशः ।
रासाथां रादाने छान्दसे प्रार्थनायां लुङि व्यत्ययेनात्मनेपदं त्वेः सिच् एकाच इतीट्प्रतिषेधः पूर्व-
दङभावः तिङ्ङुतिङ्ङिति निघातः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

आनो नानावामतीनां यातं पाराय गन्तवे । युञ्जाथामश्विनारथम् ॥ ७ ॥

आ । नः । नाना । मतीनाम् । यातम् । पाराय । गन्तवे । युञ्जाथाम् ।
अश्विना । रथम् ॥ ७ ॥

हेअश्विना मतीनांस्तुतीनां पाराय गन्तवे पारंगन्तुं नावानौरूपेण गमनसाधनेन नोस्मान्प्रतिआ-
यातंसमुद्गमध्यादागच्छतं भूमावागन्तुरथं भवदीर्यं युञ्जाथामाश्वंकुरुतम् ॥ नावा सावेकाच इति
विभक्तेरुदात्तत्वम् । गन्तवे तुमर्थे सेसेनितितवेन्प्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । युञ्जाथाम् युजिर्गो-
लोत्थायामि रुधादित्वात् अश्म भ्रसोरलोप इत्यकारलोपः प्रत्ययस्वरः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

अरिर्त्रिवां दिवस्पृथुतीर्थे सिन्धूनां रथः । धियायुयुञ्ज इन्द्रवः ॥ ८ ॥

अरि॒त्रम् । वा॒म् । दि॒वः । पृ॒थु । ती॒र्थे । सि॒न्धू॒नाम् । रथः ।
धि॒या । यु॒यु॒ज्जे । इ॒न्द्रवः ॥ ८ ॥

हेअश्विनौ वांयुवयोः दिवस्पृथु द्युलोकादपिविस्तीर्णअरित्रंगमनसाधनंनौरूपंसिन्धूनां स-
मुद्राणां तीर्थेअवतरणपदेशेविद्यतइतिशेषः रथश्च भूमौगन्तुंविद्यते इन्द्रवःसोमाः धियाभव-
द्विषयेणयुयुज्जेयुक्ताबभूवुः॥ अरित्रं क्रमातौ अर्तिलूधूसूखनसहचरइत्रइतिकरणेइत्रप्रत्ययः प्रत्य-
यस्वरः । दिवः ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । तीर्थे तृषुवनतरणयोः पातृतुदिवचिरचिसिचिश्च-
स्थगितिथक् ऋतइद्धातोरिति॒त्वम् हलि॒चेति॒दीर्घः । यु॒यु॒ज्जे लिटि॒इरयोरे॒इति॒इरेचोरे॒आदेशः॥८॥

नवमीष्टकमाह—

दि॒वस्क॑ण्वा॒सइ॒न्द्रवो॒वसु॑सि॒न्धूना॑प॒दे । स्व॒वृ॒त्रि॒कुह॑धित्सथः ॥ ९ ॥

दि॒वः । क॒ण्वा॒सः । इ॒न्द्रवः । वसु॑ । सि॒न्धू॒नाम् । प॒दे । स्वम् ।
वृ॒त्रिम् । कुह॑ । धि॒त्स॒थः ॥ ९ ॥

हेकण्वासः कण्वपुत्राः यद्वा मेधाविनऋत्विजः अश्विनावित्थंपृच्छतेतिशेषः कथमिति
तदुच्यते दिवोद्युलोकसकाशात् इन्द्रवःसूर्यरश्मयःप्रादुर्भूताःसिन्धूनामपांवृष्टिरूपाणांस्यन्दनस्व-
भावानां पदेस्थानेअन्तरिक्षेवसुअस्मदादिनिवासहेतुभूतमुषःकालीनंज्योतिःआविर्भूतमितिशेषः
अस्मिन्नवसरेयुवांस्ववृत्रिस्वकीयंरूपंकुहधित्सथः कुत्रस्थापयितुमिच्छथः अत्रागत्यप्रदर्शनी-
यमितितात्पर्यार्थः ॥ कुह वाहचच्छन्दसीतिकिंशब्दात्सप्तम्यर्थेहप्रत्ययः कुतिहोरितिकिमः
कुः । धित्सथः डुधाञ्धारणपोषणयोः सनि सनिमीमाधुरभलभशकपतपदामचइसितिआका-
स्यइसादेशः अत्रलोपोऽभ्यासस्येतिअभ्यासलोपः सःस्यार्धधातुकेइतिसकारस्यतकारः ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

अ॒भू॒त॒भा॒उ॒अं॒शवे॒हिर॑ण्य॒प्रति॒सूर्यः । व्य॒ख्यज्जि॒ह्वा॒सितः ॥ १० ॥ ३४ ॥

अ॒भू॒त । ऊ॒म् इति॑ । भाः । ऊ॒म् इति॑ । अं॒शवे॑ । हि॒र॒ण्यम् । प्र॒ति ।
सूर्यः । वि । अ॒ख्य॒त् । जि॒ह्वा॒ । अ॒सितः ॥ १० ॥ ३४ ॥

भाउ सूर्यस्यदीप्तिस्तुअंशवेउषःकालीनरश्मिसिद्धयर्थंअभूदुपादुर्भूतैव सूर्यश्चहिरण्यंपति
स्वकीयोदयेनहिरण्यसदृशोभूत् अग्निश्च असितः स्वकीयदीप्तेः सूर्यस्यप्रवेशेनस्वयंरुष्णोभूत्वा
जिह्वायास्वकीययाज्वालाव्यख्यत्प्रकाशितवान् तस्मादयमश्विनोर्युवयोरगमनकालइत्यर्थः ॥
अभूत् भूसुवोस्तिङीतिगुणप्रतिषेधः । हिरण्यंपति प्रतिःप्रतिनिधिप्रतिदानयोरितिप्रतेः कर्मप्र-
वचनीयत्वम् कर्मप्रवचनीययुक्तेद्वितीयेतिद्वितीया । अख्यत् चक्षिड्व्यक्तायांवाचि लुङि चक्षि-
डःख्याजितिरूप्याज्जादेशः ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेचतुस्त्रिंशोवर्गः ॥ ३४ ॥

एकादशीष्टचमाह—

अभूदुपा॒रमेत॑वे॒पन्था॑ऋत॒स्यसाधु॑या । अदर्शि॑वि॒स्मृतिर्दिवः॑ ॥ ११ ॥

अभूत् । ऊम् इति । पा॒रम् । एत॑वे । पन्थाः । ऋत॒स्य । सा॒धु॒या ।

अदर्शि । वि । स्मृतिः । दिवः ॥ ११ ॥

ऋतस्यसूर्यस्यपारमेतवे रात्रेःपारभूतमुदयाद्विगन्तुं पन्थामार्गःसाधुयासमीचीनः अभूदु-
निष्पन्नएव दिवः द्योतनात्मकस्यसूर्यस्यस्तुतिःप्रसृतादीप्तिर्वर्दशीविशेषेणदृष्टा तस्मादश्विनौयु-
वाभ्यामागतव्यम् ॥ एतवे इण्गत्तौ तुमर्थेसेसेनितितवेनप्रत्ययः । साधुया सुपांसुलुगितिबिभक्ते-
र्याज्जादेशः । अदर्शि कर्मणि लुङि च्चेश्चिणादेशः चिणोलुगितितशब्दस्यलुक् । स्मृतिः स्मृगौ कि-
ञ्चकौचसंज्ञायामितिकिच् ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

तत्तदिद॑श्विनो॒रवो॑ज॒रिता॑प्रति॒भूष॑ति । मदे॒सोम॑स्य॒पिप्र॑तोः ॥ १२ ॥

तत्त॑त्तत् । इत् । अ॒श्विनोः । अ॒वः । ज॒रिता॑ । प्रति॑ । भू॒ष॒ति ।

मदे॑ । सोम॑स्य । पिप्र॑तोः ॥ १२ ॥

जरितास्तोता अश्विनोःसम्बन्धिततत्तदित् पुनःपुनःकृतंसर्वमपिअवोस्मद्विषयंरक्षणंप्रतिभू-
षतिप्रत्येकमलङ्करोति तदातदाप्रशंसतीत्यर्थः कीदृशयोरश्विनोः मदेहर्षेनिमित्तभूतेसतिसोमस्य
पिप्रतोः सोमंपूरयतोः ॥ भूषति भूषअलङ्कारे भौवादिकः । पिप्रतोः पृषालनपूरणयोः पृइत्येके
अस्माल्लटःशतृ जुहोत्यादित्वाच्छपःलुः द्विर्भावोरदत्वहलादिशेषाः अर्तिपिप्रत्योश्चेत्यस्या-
सस्येत्वम् शतुर्ङित्त्वाद्गुणाभावेयणादेशः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

ववसानाविवस्वतिसोमस्यपीत्यागिरा । मनुष्वच्छभूआगतम् ॥ १३ ॥

ववसाना । विवस्वति । सोमस्य । पीत्या । गिरा । मनुष्वत् ।

शंभू इति शमऽभू । आ । गतम् ॥ १३ ॥

हेशम्भू सुखस्यभावयितारौअश्विनौ मनुष्वत् मनाविविवस्वतिपरिचरणवतियजमानेव-
वसानानिवासशीलौयुवां सोमस्यपीत्या सोमपाननिमित्तंगिरास्तुतिनिमित्तंचआगतंआगच्छत-
म् ॥ ववसाना वसनिवासे ताच्छील्यवयोवचनेतिताच्छीलिकश्चानश् बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः
अन्येषामपिदृश्यतइतिसंहितायामभ्यासस्यदीर्घत्वम् सुपांसुलुगितिबिभेकराकारः चितइत्यन्तो-
दात्तत्वम् । पीत्या पापाने स्थागापापचोभावेइतिभावेकिन् घुमास्थेतीत्वम् व्यत्ययेनान्तोदात्तत्व-
म् । तृतीयैकवचनेयणादेशेउदात्तयणोहल्पूर्वादितिबिभेकरुदात्तत्वम् । मनुष्वत् मनज्ञाने मन्य-
तेजानातीतिमनुः बहुलवचनादौणादिकउसिप्रत्ययः तत्रतस्येवेतिसप्तम्यर्थेवतिःप्रत्ययस्वरः । गतं
गमेलोऽटि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

युवोरुपाअनुश्रियंपरिज्मनोरुपाचरत् । ऋतावनथोअक्तुभिः ॥ १४ ॥

युवोः । उपाः । अनु । श्रियम् । परिज्मनोः । उपऽआचरत् ।

ऋता । वनथः । अक्तुभिः ॥ १४ ॥

हेअश्विनौपरिज्मनोःपरितोगन्त्रोर्युवोः युवयोरुभयोः श्रियमनुआगमनरूपांशोभामनुसृ-
त्यउपाउपाचरत् उषःकालदेवताइहागच्छतु युवयोरगतयोःसतोः पश्चादागतेत्यर्थः युवांचअक्तु-
भीराविभिः ऋता यज्ञगतानिहवींषिवनथः कामयेथेसम्भजेथे ॥ युवोः युष्मच्छब्दात्पष्ठीद्विवचन-
स्यसुपांसुपोभवन्तीतिपष्ठीद्विवचनादेशः अतआदेशविषयत्वाद्योचीतियत्वाभावः शेषेलोपः । प-
रिज्मनोः परितःअजतोगच्छतइतिपरिज्मानौ श्वन्नुक्षन्तित्यादिनाअजतेर्मनिचप्रत्ययान्तोनिपा-
तितः । ऋता शेऽछन्दसीतिशेलोपः । वनथः वनषणसम्भक्तौ तिङ्ङितिङइतिनिघातः ॥ १४ ॥

पवर्ग्येपौर्वाहिकेघर्मस्यहविषोद्वितीयायाज्याउभापिबतमित्येषा अथोत्तरमितिरवण्डेसू-
त्रितम्—उभापिबतमश्विनेतिचोभाभ्यामनवानमिति । आश्विनशस्त्रेप्येषाद्वितीयायाज्या सूत्रितं
च—पवामन्धांसिमद्यान्यस्थुरुभापिबतमश्विनेतियाज्येति ।

तामेतांपञ्चदशीमृचमाह—

उभापिबतमश्विनोभानःशर्मयच्छतम् ।

अविद्वियाभिरूतिभिः ॥ १५ ॥ ३५ ॥ ३ ॥

उभा । पिबतम् । अश्विना । उभा । नः । शर्म । यच्छतम् ।

अविद्वियाभिः । ऊतिभिः ॥ १५ ॥ ३५ ॥ ३ ॥

हेअश्विना उभायुवामुभौपिबतंसोमपानं कुरुतम् तत ऊर्ध्वमुभायुवामुभौअविद्वियाभिःप-
शस्ताभिरूतिभीरक्षाभिर्नोस्मभ्यंशर्ममुखंयच्छतम् ॥ पिबतम् पापाने लोटिशपि पाघ्रेत्यादिनापि-
बादेशः अङ्गवृत्तेपुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येतिवचनालघूपधगुणाभावः यद्वा आद्युदात्तःअदन्तःपि-
बादेशः तिङ्ङुतिङ्ङितिनिघातः । यच्छतम् दाण्दाने लोटिशपि पाघ्रेत्यादिनायच्छादेशः । अविद्वि-
याभिः द्राकुत्सायांगतौ विपूर्वादस्मान्द्रावेऔणादिकःकिः आतोलोपइतिचेत्याकारलोपः विद्विर्नि-
न्दा तद्विरोधिनी अविद्विःस्तुतिः तांयान्तीत्यविद्वियाः अन्येभ्योपिद्रश्यन्तइतिविच् रुदुत्तरपदमरु-
तिस्वरत्वम् । ऊतिभिः अवतेःकिनि ज्वरत्वरेत्यादिनाऊर् ऊतियूतीत्यादिनाकिनउदात्तत्वम् ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेपञ्चविंशोवर्गः ॥ ३५ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दनिवारयन् । पुमर्थीश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेणसा-
यणामात्येनविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशोऋक्संहिताभाष्येप्रथमाष्टकेतृतीयोऽध्यायःसमाप्तः ॥३॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितं वेदायो वेदेभ्यो खिलं जगत् । निर्ममेतमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ प्रथमाष्टके चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते अयं वामिति न वमानुवाकस्य चतुर्थसूक्तं दशर्चम् अ-
त्रानुक्रान्तम्—अयं दशप्रागार्थं त्विति । ऋषिश्चान्यस्मादृषेरिति परिभाषितत्वात् कण्वपुत्रः प्रस्कण्व-
ऋषिः तथा पूर्वत्राश्विनं त्वित्युक्तत्वात् तुह्यादिपरिभाषया इदमपि सूक्तमश्विदेवताकम् अनयैव परि-
भाषया इदमुत्तरं च प्रागार्थम् अतः प्रथमा तृतीयाद्या अयुजो बृहत्सु द्वितीया चतुर्थ्याद्या युजः सतो बृह-
त्यः प्रातरनुवाके आश्विने क्रतौ बार्हते छन्दसि एतत्सूक्तम् अथाश्विन इति खण्डे सूत्रितम्—इमा उवा-
मयं वामिति आश्विनशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तं प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ।

तत्र प्रथमाष्टकमाह—

ॐ अयं वामधुमत्तमः सुतः सोमं क्रतावृधा ।

तमश्विना पिबन्ति रोअह्नयं धन्तं रत्नानि दाशुषे ॥ १ ॥

अयम् । वाम् । मधुमत्तमः । सुतः । सोमः । क्रतावृधा । तम् ।

अश्विना । पिबन्तम् । तिरः । अह्नयम् । धन्तम् । रत्नानि । दाशुषे ॥ १ ॥

हे क्रतावृधा ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वावर्धयितारौ अश्विना अश्विनौ वां युवयोः अयं पुरोव-
र्त्तिसोमः सुतोऽभिषुतः कीदृशः मधुमत्तमः अतिशयेन माधुर्यवान् तिरोअह्नयं तिरोभूते पूर्वस्मिन्दि-
नेभिषुतं तं सोमं पिबन्तम् दाशुषेह विदं तव ते यजमानाय रत्नानिरमणीयानि धनानि धन्तं प्रयच्छतम् ॥
वां युष्मदस्मदोषधी चतुर्थी द्वितीयास्थयोर्वा नावा विषष्टी द्विवचनस्य वामादेशः सर्वानुदात्तः ।
मधुमत्तमः मनज्ञाने मन्यत इति मधु फलिपाटिनमीत्यादिना उपप्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं ध-
कारश्चान्तादेशः अतिशयेन मधुमान् मधुमत्तमः मतुप्तमपोऽपि त्वादनुदात्तत्वे पदस्वरणवशिष्यते ।
क्रतावृधा वृधेरन्तर्भावितण्यर्थात् किप्चेति किप् अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । ति-
रोअह्नयं अह्निभवो अह्नयः भवेच्छन्दसीतियत् अह्नयस्त्रोरेवेति नियमानस्तद्धिते इति टिलोपाभावः
सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति वचनाद्येचाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावाभावे अलोपोन इत्यका-

रलोपः तिरोहितो अह्म्यस्तिरो अह्म्यः तिरोन्तर्धाविति गतित्वेन निपातत्वादव्ययत्वेपादिसमासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दाशुषे दाश्वान्साह्वानित्यादिना ऋक्सुप्रत्ययान्तो निपातितः चतुर्थ्यैकवचने वसोः सम्प्रसारणमितिसंप्रसारणम् शासिवस्त्रिषसीनां चेतिसत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

त्रिवन्धुरेण त्रिवृता सुपेशं सारथेनायातमश्विना ।

कण्वा सोवा ब्रह्म कण्वन्त्यध्वरे तेषां शृणुतं हवम् ॥ २ ॥

त्रिवन्धुरेण । त्रिवृता । सुपेशं सा । रथेन । आ । यातम् ।

अश्विना । कण्वासः । वाम् । ब्रह्म । कण्वन्ति । अध्वरे । तेषां ।

सु । शृणुतम् । हवम् ॥ २ ॥

हे अश्विना त्रिवन्धुरेण उन्नतानतरूपेण त्रिविधबन्धनकाष्ठयुक्तेन त्रिवृता अप्रतिहतगतिरया लोकत्रये वर्तमानेन सुपेशसाशोभनसुवर्णयुक्तेन रथेन आयातं इहा गच्छतम् कण्वासः कण्वपुत्राः मेधाविनऋत्विजो वायुवयोरध्वरे यागे ब्रह्मस्तोत्ररूपं मन्त्रं हविर्लक्षणमन्त्रं वा कण्वन्ति कुर्वन्ति तेषां कण्वानां हवमाह्वानं सुशृणुतं सुष्ठु आदरेण शृणुतम् ॥ त्रिवन्धुरेण बध्न्तीति बन्धुराः बन्धेरौणादिकउरन्प्रत्ययः त्रयो बन्धुराय स्यासौ त्रिवन्धुरः त्रिचक्रादिषु पाठात् त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानमिति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । त्रिवृता त्रिषु लोकेषु वर्तत इति त्रिवृत्किप्चेति किप् । सुपेशसा पेशातिहिरण्यनाम शोभनं पेशोयस्यासौ सुपेशाः आद्युदात्तं च छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । शृणुतम् श्रुश्रवणे श्रुवः श्रुचेति श्रुः तत्सन्नियोगेन धातोः श्रुभावश्च । हवं ह्वयतेर्भावेन उपसर्गस्येत्यपसम्प्रसारणं च गुणावादेशौ प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

अश्विना मधुमत्तमं पातं सोमं मृतावृधा ।

अथाद्यदस्त्रावसु बिभ्रता रथे दाश्वान्समुपगच्छतम् ॥ ३ ॥

अश्विना । मधुमत्तम् । पातम् । सोमं मम् । ऋतवृधा । अर्थः ।

अद्य । दस्त्रा । वसु । बिभ्रता । रथे । दाश्वान्सम् । उप । गच्छतम् ॥ ३ ॥

हे ऋतावृधा यज्ञस्य वर्धका अश्विनौ मधुमत्तमं सोमं पातं पिबतं हे दस्त्रा अश्विनौ सोमपानार्थं अथ अस्मदाह्वानानन्तरं अद्यास्मिन्दिने रथे स्वकीयेषु सुबिभ्रता अस्मदुपयुक्तं धनं धारयन्तौ दाश्वान्

संहविःप्रदंयजमानंउपगच्छतंसमीपेप्रामुतम् ॥ बिभ्रता इभृज्धारणपोषणयोः शतरिणुहोत्यादि-
त्वावशपःश्लुः भृजामिदित्यज्यासस्येत्वम् शतुर्दिच्चाद्रुणाभावेयणादेशः अज्यस्तानामादिरित्या-
द्युदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

त्रिषधस्थेवर्हिषिविश्ववेदसामध्वायज्ञमिमिक्षतम् ।

कण्वासोवांसुतसोमाअभिद्यवोयुवांहवन्तेअश्विना ॥ ४ ॥

त्रि॒ऽस॒ध॒स्थे । ब॒र्हिषि॑ । वि॒श्व॒ऽवे॒द॒सा । म॒ध्वा । य॒ज्ञम् । मि॒मि॒क्ष॒तम् ।

क॒ण्वा॑सः । वा॒म् । सु॒त॒ऽसो॑माः । अ॒भि॒द्य॒वः । यु॒वाम् । ह॒वन्ते॑ ।

अ॒श्वि॒ना ॥ ४ ॥

हेविश्ववेदसामसर्वज्ञावश्विनौ त्रिषधस्थेकक्षात्रयरूपेणास्तीर्णतयात्रिषुस्थानेष्ववस्थितेव-
र्हिषिर्दग्धेस्थित्वामध्वामधुरेणरसेनयज्ञमिमिक्षतंसेकुमिच्छतं हेअश्विना वांयुष्मदर्थंसुतसोमाअ-
भिषुतसोमयुक्ताः अभिद्यवःअभिगतदीप्तयः कण्वासोयुवामुभौहवन्तेआह्वयन्ते ॥ त्रिषधस्थे
त्रिषुस्थानेषुसहतिष्ठतीतित्रिषधस्थंवर्हिः सुपिस्थइतिकप्रत्ययः आतोलोपइटित्याकारलोपः
सधमादस्थयोश्छन्दसीतिसहशब्दस्यसधादेशः । मध्वा आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः
जसितेयत्रजसादिपुछन्दसिवावचनमितिवचनान्नाभावाभावश्च । मिमिक्षतं मिहसेचने सनिष्का-
चइतीट्प्रतिषेधः हलन्ताच्चेतिसनःकिच्चालघूपधगुणाभावः अज्यासहलादिशेषौ ढत्वकत्वष-
त्वानि । सुतसोमाः सुतःसोमोयैः बहुव्रीहिस्वरः । अभिद्यवः द्युरित्यहर्नाम तेनतत्सम्बन्धी
प्रकाशोलक्ष्यते अभिगताद्युं अत्यादयःक्रान्ताद्यर्थेद्वितीययेतिसमासः अव्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

याभिःकण्वमभिष्टिभिःप्रावतंयुवमश्विना ।

ताभिःष्व१स्माँअवतंशुभस्पतीपातंसोममृतावृधा ॥ ५ ॥ १ ॥

याभिः । क॒ण्व॑म् । अ॒भिष्टि॑भिः । प्र । आ॒व॒तम् । यु॒वम् ।

अ॒श्वि॒ना । ताभिः । सु । अ॒स्मान् । अ॒व॒तम् । शु॒भः । प॒ती इति॑ ।

पा॒तम् । सोम॑म् । ऋ॒त॒ऽवृ॒धा ॥ ५ ॥ १ ॥

हेअश्विना युवंयुवामुभौयाभिरभिष्टिभिः अपेक्षिताभीरक्षाभिः कण्वंमहर्षिप्रावतरक्षित-
वन्तौ हेशुभस्पतीशोभनस्यकर्मणःपालकौ ताभीरक्षाभिरस्माननुष्ठातृन्स्ववतंसुष्टुरक्षतम् स्-
ष्टमन्यत् ॥ अभिष्टिभिः आभिमुख्येनेष्यन्तइत्यभिष्टयःफलानि इषइच्छायां कर्मणिक्तिनि तितुवे-
त्यादिनाइट्प्रतिषेधः एमन्नादिषुछन्दसिपररूपंवक्तव्यमितिपररूपत्वम् तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्-
रत्वम् उपसर्गाश्चाभिवर्जमित्यभिरन्तोदान्तः । शुभस्पती शुभदीप्तौ किप्चेतिक्लिप् षष्ठ्याः-
तिपुत्रेतिविसर्जनीयस्यसत्वम् सुबामन्त्रितेइतिषष्ठ्यन्तस्यपराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदाय-
स्याष्टमिकंसर्वानुदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेप्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

षष्ठीमृचमाह—

सुदासेदस्त्रावसुबिभ्रतारथेपृक्षोवहतमश्विना ।
रयिसंमुद्रादुतवादिवस्पर्यस्मेधन्तंपुरुस्पृहम् ॥ ६ ॥

सु॒द॒से । द॒स्त्रा । वसु॑ । वि॒भ्र॒ता । रथे॑ । पृ॒क्षः । व॒ह॒तम् । अ॒श्वि॒ना ।
र॒यिम् । स॒मु॒द्रात् । उ॒त । वा । दि॒वः । परि॑ । अ॒स्मे इति॑ । ध॒न्तम् ।
पु॒रु॒स्पृ॒हम् ॥ ६ ॥

हेदस्त्रादर्शनीयावश्विनौसुदासेशोभनदानयुक्तायराज्ञेपिजवनपुत्रायरथेवसुबिभ्रतायुवां-
क्षोन्नंवहतंप्रापितवन्तौ समुद्रादन्तरिक्षात् समुद्रमित्यन्तरिक्षनाम समुद्रःअध्वरमित्यन्तरिक्षनाम-
सुपाठात् उतवादिवस्परि अथवास्वर्गात्पर्याहत्यपुरुस्पृहंबहुभिःस्पृहणीयंरयिंधनंअस्मेधन्तं
अस्मासुस्थापयतम् ॥ सुष्ठुददातीतिसुदाःअसुनि रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दिवस्परि पञ्चम्याः
परावध्यर्थेइतिविसर्जनीयस्यसत्वम् । पुरुस्पृहम् स्पृहईप्सायां जुरादिरदन्तः पुरुभिःस्पृह्यत-
इतिपुरुस्पृहः कर्मणिघञ् अतोलोपस्यस्थानिवत्त्वाल्लघूपधगुणाभावः जित्स्वरेणउत्तरपदस्या-
द्युदात्तत्वेरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणतदेवशिष्यते ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

यन्नासत्यापरावतियद्वास्थोअधितुर्वशे ।
अतोरथेनसुवृत्तानआगतंसाकंसूर्यस्यरश्मिभिः ॥ ७ ॥

यत् । नासत्या । पराश्वति । यत् । वा । स्थः । अधि । तुर्वशे ।
अतः । रथेन । सुष्टता । नः । आ । गतम् । साकम् । सूर्यस्य ।
रश्मिर्भिः ॥ ७ ॥

हेनासत्याअसत्यरहितावश्विनौ यद्यदियुवांपरावतिदूरदेशेस्थःवर्तेथे यद्वा अथवाअ-
धितुर्वशेअधिकेसमीपेस्थः अतोस्माद्दूरात्समीपाद्वा सूर्यस्यरश्मिभिःसाकं सूर्योदयकालेसुवृता
शोभनवर्तनयुक्तेनरथेननोस्मान्प्रतिआगतमागच्छतम् ॥ नासत्या सत्सुभवौसत्यौनसत्यौअस-
त्यौनसत्यौनासत्यौ नभ्राणनपादित्यादिनानत्रःप्रकृतिभावः । स्थः अस्मभुवि श्रसोरलोपइत्य-
कारलोपः यद्धत्तयोगादनिघातः । गतं गमेर्लोपिवहुलंछन्दसीतिशपोलुक् अनुदात्तोपदेशेत्यादि-
नानुनासिकलोपः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

अर्वाश्वांसप्तयोध्वरश्रियोवहन्तुसवनेदुप ।
इषं पृश्नन्तासुकृते सुदानं व आर्हिः सीदतं नरा ॥ ८ ॥

अर्वाश्वा । वाम् । सप्तयः । अध्वरश्श्रियः । वहन्तु । सवना । इत् ।
उप । इषम् । पृश्नन्ता । सुकृते । सुदानवे । आ । बर्हिः ।
सीदतम् । नरा ॥ ८ ॥

हेअश्विनौअध्वरश्रियोयागसेविनः सप्तयोश्वाः सवनेदुपअस्मदनुष्ठेयानित्रीणिसवनान्ये-
वोपलक्ष्यअर्वाश्वाअभिमुखावांयुवांवहन्तुप्रापयन्तु हेनराअश्विनौसुकृतेसुष्ठुकर्मकारिणोसुदान-
वेशोभनदानयुक्तायजमानायेषमन्त्रं पृश्नन्तासंयोजयन्तौ युवांबर्हिरासीदतं दर्भंप्राप्तुम् ॥ अ-
र्वाश्वा सुपांसुलुगिति विविभक्तेराकारः । अध्वरश्रियम् अध्वरंश्रयन्तीत्यध्वरश्रियः क्लिष्ट-
चिपच्छीत्यादिनाक्लिष्टदीर्घश्च । वहन्तु वहप्रापणे शपःपित्वादनुदात्तत्वम् तिङ्श्रलसार्वधातुकस्व-
रेणाद्युदात्तत्वम् पादादित्वान्निघाताभावः । सवना पुत्रअभिषवे अभिपूयतेसोमएष्वितिसवना-
नि अधिकरणेत्युट् योरनादेशः गुणावादेशौ ल्ङितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् शोछन्दसिबहुल-
मितिशोर्लोपः । पृश्नन्ता पृचीसम्पर्के शतरिरुधादित्वात्श्रम् श्रसोरलोपइत्यकारलोपः प्रत्य-
पस्तरः । सुकृते सुकर्मपापेत्यादिनाकरोतेभूतकालेक्लिप् ह्रस्वस्यपितीतितुक् । सुदानवे शोभ-

नंदानुर्दानयस्यासौखुदानुः दानुशब्दोनुप्रत्ययान्तआद्युदात्तः आद्युदात्तञ्चच्छन्दसीतिबहुव्री-
हावुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सीदतं षट्प्रविशरणगत्यवसादनेषु ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

तेननासत्यागतंरथेनसूर्यत्वचा ।

येनशश्वदूहथुर्दाशुषेवसुमध्वःसोमस्यपीतये ॥ ९ ॥

तेन । नासत्या । आ । गतम् । रथेन । सूर्यःत्वचा । येन । शश्वत् ।

ऊहथुः । दाशुषे । वसु । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ९ ॥

हेनासत्यासूर्यत्वचासूर्यसंवृतेन सूर्यरश्मिसदृशेनवा तेनप्रसिद्धेनरथेनआगतमागच्छतंदा-
शुषे हविर्दत्तवतेयजमानायवसुधनं शश्वत्सर्वदायेनरथेनऊहथुः प्रापितवन्तौतेनरथेनेतिपूर्वज्ञा-
न्वयः किमर्थमागमनमितितदुच्यते मध्वः मधुरस्यसोमस्यपीतयेसोमपानार्थम् ॥ सूर्यत्वचा त्व-
चसंवरणे त्वचितिसंवृणोतीतिवग्रश्मिः सूर्यस्यत्वगिवत्वग्यस्य सप्तम्युपमानेत्यादिनावहुव्रीहिरु-
त्तरपदलोपश्च सूर्यशब्दःपूरेणोइत्यस्मावक्वपि राजसूयसूर्येत्यादिनारुडागमसहितोनिपातितः
ततःप्रत्ययस्यपित्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरेणाद्युदात्तः सएवबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणशिष्यते ।
ऊहथुः बह्वप्रापणे लिटिअसंयोगाल्लिट्किदितिलिटःकित्वे वचिस्वपीत्यादिनासंप्रसारणं अस्या-
सहलादिशेषौ सवर्णदीर्घः प्रत्ययस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

उक्थेभिर्वागवसेपुरुवसूअर्केअनिह्यामहे ।

शश्वत्कण्वानांसदसिप्रियेहिंसोमंपपथुरश्विना ॥ १० ॥ २ ॥

उक्थेभिः । अर्वाक् । अवसे । पुरुवसू इति पुरुवसू । अर्के । च ।

नि । ह्यामहे । शश्वत् । कण्वानाम् । सदसि । प्रिये । हि । कम् ।

सोमम् । पपथुः । अश्विना ॥ १० ॥ २ ॥

पुरुवसू मभूतधनावश्विनौअवसेस्मद्रक्षणार्थंउक्थेभिरुक्थैःशस्त्रैः अर्केअ अर्चनसाधनैः
स्तोत्रैश्चावर्गस्मदाभिमुख्येननिह्यामहेनितरामाह्यामः हेअश्विनाकण्वानांकण्वपुत्राणामे-

धाविनांवाप्रियेसदसियज्ञस्थानेशश्वत्सर्वदासोमं पपथुर्हिकंयुवांपीतवन्तौखलु ॥ उक्थेभिः बहु-
लंछन्दसोतिभिसप्तेसादेशाभावः बहुवचनेऽल्येदित्येत्वम् । अर्कैः ऋक्स्तुतौ पुंसिसंज्ञायांघःपा-
येणेतिकरणेघः चजोःकुधिण्यतोरितिकुत्वम् । निह्वयामहे निसमुपविश्योह्वइत्यात्मनेपदम् । स-
दसि सीदन्त्यस्मिन्नितिसदः असुनोनिच्वादाद्युदात्तत्वम् । पपथुः पापाने लिटिआतोलोपइटिचे-
त्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेद्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

सहवामेनेतिषोडशर्चपञ्चमंसूक्तम् प्रस्कण्वऋषिः बार्हतत्वादयुजोबृहत्यःयुजःसतोबृहत्यः
उषादेवता सहषोडशोषस्यंत्वित्यनुक्रमणिका प्रातरनुवाकेउषस्येकतौबार्हतेछन्दसीदंसूक्तम् अ-
थोषस्यइतिखण्डेऽसूत्रितम्—प्रत्युअदर्शिसहवामेनेतिबार्हतमिति । तथाआश्विनशस्त्रेप्येतसूक्तं
प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

सहवामेननउषोव्युच्छादुहितर्दिवः ।

सह्युम्नेनबृहताविभावरिरायादेविदास्वती ॥ १ ॥

सह । वामेन । नः । उषः । वि । उच्छ । दुहितः । दिवः । सह ।

युम्नेन । बृहता । विभावरि । राया । देवि । दास्वती ॥ १ ॥

हेदुहितर्दिवोद्युदेवतायाःपुत्रि उपः उषःकालदेवते नोस्मदर्थेवामेनधनेनसहव्युच्छप्रभातं
कुरुहेविभावरिउषोदेवतेबृहताप्रभूतेनयुम्नेनाग्नेनसहव्युच्छ हेदेवि त्वंदास्वतीदानयुक्तासतीराया
पशुलक्षणेनधनेनसहव्युच्छ ॥ उच्छ उच्छीविवासे । दुहितर्दिवः सुवामञ्चितेपराङ्गवत्स्वरेइत्यत्र
परमपिछन्दसीतिवचनादिवइत्यस्यपूर्वाङ्गवद्भावेसतिआमञ्चितस्यचेतिषष्ठ्यामञ्चितसमुदायस्या-
ष्टमिकंसर्वानुदात्तत्वम् । बृहता बृहन्महोरुपसंख्यानमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । विभावरि
भादीनौ आतोमनिन्नित्यादिनावनिष् वनोरचेतिडीप् तत्सन्नियोगेननकारस्यरेफादेशः सम्बु-
द्धौह्रस्वत्वम् । दास्वती इदाञ्दाने भावेअसुन्प्रत्ययः तदस्यास्तीतिदास्वती मादुपधायाइतिमनु-
षोवत्वम् उगितश्चेतिडीप् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

अश्वावतीर्गोमतीर्विश्वसुविदोभूरिच्यवन्तवस्त्वै ।

उदीरयप्रतिमामूनृताउषश्चोदराधोमघोनाम् ॥ २ ॥

अश्वदेवतीः । गोमतीः । विश्वसुविदः । भूरि । च्यवन्त ।
वस्तवे । उत् । ईरय । प्रति । मा । सूनृताः । उषः । चोद ।
रार्धः । मघोनाम् ॥ २ ॥

अश्वदेवतीः बह्वश्वोपेताः गोमतीः बहुभिर्गोभिर्युक्ताः विश्वसुविदः कृत्स्नस्य धनस्य सुष्ठु लभ्य-
यिष्यः उषोदेवताः वस्तवे प्रजानां निवासाय भूरि प्रभूतं यथा भवति तथा च्यवन्त प्राप्ताः हे उषोदेवते
मा प्रति मामुद्दिश्य सूनृताः प्रियहितवाचः उदीरय ब्रूहि मघोनां धनवतां सम्बन्धिराधो धनं चो-
द अस्मदर्धं प्रेरय ॥ अश्वदेवतीः मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मताविति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् वा छ-
न्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधस्य पाक्षिकत्वोक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । च्यवन्त च्युङ्गतौ लङि बहुलं
छन्दस्य माङ्गयोगे पीत्यङ्भावः । वस्तवे वसनिवासे तु मर्थे सेसेनेति तवन्प्रत्ययः निच्चादाद्युदात्तत्व-
म् । ईरय ईरगतौ कम्पने च हेतुमतिणिच् । चोद चुदसञ्चोदने चौरादिकः लोटि छन्दस्युभयथेति
शप् आर्धधातुकत्वात् णेरनिटीति णिलोपः शपः पिच्चादनुदात्तत्वे धातुस्वरः पादादित्वा निघाता-
भावः । मघोनां षष्ठी बहुवचने श्वयुवमघोनामतद्धिते इति सम्प्रसारणम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

उवासोपाउच्छाच्चनुदेवीजीरारथानाम् ।

ये अस्या आचरणेषु दधिरे समुद्रे न श्रवस्यवः ॥ ३ ॥

उवास । उषाः । उच्छात् । च । नु । देवी । जीरा । रथानाम् ।

ये । अस्याः । आचरणेषु । दधिरे । समुद्रे । न । श्रवस्यवः ॥ ३ ॥

उषोदेवी उवास पुरा निवासमकरोत् प्रभातं कृतवतीत्यर्थः चनु अद्यापि उच्छात् व्युच्छ-
ति प्रभातं करोति कीदृशी देवी रथानां जीराप्रेरयित्री उषः काले हिरथाः प्रेरयन्ते अस्या उषसः
आचरणेषु आगमनेषु येरथा दधिरे धृताः सज्जीकृता भवन्ति तेषां रथानामिति पूर्ववान्वयः २-
थप्रेरेण दृष्टान्तः—श्रवस्यवो धनकामाः समुद्रे न यैषासमुद्रमध्ये नावः सज्जीकृत्य प्रेरयन्ति तद्वत् ॥
उवास वसनिवासे णलि लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति अभ्यासस्य सम्प्रसारणं लिट्स्वरेण
प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । उच्छात् लेट्याङागमः इतश्च लोप इतीकारलोपः तुदादित्वात् शप्-
प्रत्ययः आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । उषाः इत्यस्य वाक्यान्तरगतत्वात् तदपेक्षया अस्य
निघातो न भवति समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशावक्तव्या इति वचनात् । जीरा नृ-

तिगत्यर्थः सौत्रोधातुः जोरीचेतिरूपत्ययः । अस्याः इदमोन्वादेशेइत्यशादेशोनुदात्तः विभक्ति-
रपिसुह्वादनुदात्तेतिसर्वानुदात्तत्वम् । आचरणेषु चरगत्यर्थः ल्युट्चेतिभावेत्युट् लिट्स्वरे-
णप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दधिरे धृङ् अवस्थाने लिट्ः कि-
त्वादुणाभावेयणादेशः चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् यच्छब्दयोगादनिघातः । श्रवस्यवः श्रूयतइति
श्रवोधनं असुन् तदात्मनश्छन्तीतिश्रवस्यवः सुपआत्मनःक्यच् कयाच्छन्दसीत्युपत्ययः॥३॥

चतुर्थीष्टचमाह—

उपोयेतेप्रयामेषुयुञ्जतेमनोदानायसूरयः ।

अत्राहवत्कण्वंएषांकण्वतमोनामगृणातिनृणाम् ॥ ४ ॥

उषः । ये । ते । प्र । यामेषु । युञ्जते । मनः । दानाय । सूरयः ।

अत्र । अहं । तत् । कण्वः । एषाम् । कण्वस्तमः । नाम ।

गृणाति । नृणाम् ॥ ४ ॥

हेउषः तेतवयामेषुगमनेषुसत्तुयेसूरयोविद्वांसोदानाभिज्ञाःदानायधनादिदानार्थमनः
स्वकीयंप्रयुञ्जतेपेरयन्ति दानशीलाः उदाराःप्रभवः प्रातःकालेदातुमिच्छन्तीत्यर्थः ए-
षांदातुमिच्छतांनृणांतन्नाम दानविषयेलोकप्रसिद्धंनाम कण्वतमोतिशयेनमेधावीकण्वोमहर्षि-
रवाह—अत्रैवोषःकालेगृणात्युच्चारयति योदातुमिच्छति यश्चनामग्रहणेनदातारंप्रशंसतितावु-
भावप्युषःकालएवतथाकुरुतइत्युषसःस्तुतिः ॥ गृणाति गृशब्दे क्रैयादिकः प्वादीनांह्रस्वइ-
तिह्रस्वत्वम् । नृणां नामि नृचेतिदीर्घप्रतिषेधः नृचान्यतरस्यामितिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

आवायोषेवसूनर्युषायातिप्रभुञ्जती ।

ज्रयन्तीवृजनंपद्वदीयतउत्पातयतिपक्षिणः ॥ ५ ॥ ३ ॥

आ । घृ । योषाऽइव । सूनरी । उषाः । याति । प्रभुञ्जती ।

ज्रयन्ती । वृजनम् । पद्वत् । ईयते । उत् । पातयति ।

पक्षिणः ॥ ५ ॥ ३ ॥

उषादेवी प्रभुञ्जती प्रकर्षेण सर्वं पालयन्ती आयातिष प्रतिदिनमागच्छतिस्व तु तत्र दृष्टा-
न्तः—सूनरी सुष्ठु गृहकृत्यस्य नेत्री योषेव गृहिणीव कीदृशी उषाः वृजनं गमनशीलं जङ्गमं प्राणि-
जातं जरयन्ती जरां प्रापयन्ती असकृदुषस्यावृत्तायां वयोहान्याप्राणिनो जीर्णा भवन्ति कि-
ञ्च उषःकाले पट्वत् पादयुक्तं प्राणिजातं ईयते निद्रां परित्यज्य स्वस्वकृत्यार्थं गच्छति कि-
ञ्च इयमुषाः पक्षिण उत्पादयति पक्षिणोत्पुषःकाले समुत्थाय तत्र तत्र व्रजन्ति ॥ घ ऋचि तु नु वे-
त्यादिना संहितायां दीर्घः । सुष्ठु नयतीति सूनरी नूनये अच इरिति इप्रत्ययः गतिसमासे रुद्र-
हणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति वचनात् रुदिकारादकिन इति डीप् परादिश्च न्दसि वे-
हुलमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घः । प्रभुञ्जती भुजपालनाभ्यवहा-
रयोः लटः शतृ रुधादित्वात् भ्रम् भ्रसोरलोप इत्यकारलोपः उगितश्चेति डीप् शतुरनुम इति न-
द्या उदात्तत्वम् । वृजनं वृजीवर्जने वर्ज्येते इति वृजनं प्राणिजातं कृपूवृजिमन्दिनिधाञ्श्र्यः-
क्युरितिक्युःप्रत्ययः कित्वा लघूपधगुणाभावः योरनादेशे प्रत्ययस्वरः । पट्वत् पत्पादः त-
दस्यास्तीति पट्वत् झय इति मतुपो वत्वम् व्यत्ययेन मतुप उदात्तत्वम् न च स्वरविधौ व्यञ्जनमवि-
द्यमानवदिति व्यञ्जनस्याविद्यमानवत्त्वे सति ह्रस्वनुङ्ङ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वमिति वाच्यं ह्रस्वा-
दित्येव सिद्धे पुनर्नुङ्ग्रहणसामर्थ्यादेषा परिभाषानाश्रीयते इति वृत्तावुक्तम् इतरथा हि मरुत्वा-
नित्यत्रापि मतुप उदात्तत्वं स्यात् ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे तृतीयो वर्गः ॥ ३ ॥

षष्ठीमृचमाह—

वि॒या सृ॒जति॒ सम॒नं॒ व्य॒र्थिनः॒ प॒दं न वे॒त्योद॑ती ।

वयो॒ न कि॒ञ्चे॒प॒मि॒वांसं॑ आ॒स॒ते॒ व्यु॒ष्टौ वा॒जिनी॑वति ॥ ६ ॥

वि । या । सृजति । समनम् । वि । अर्थिनः । पदम् । न । वेति ।

ओदती । वयः । नकिः । ते । पमि॒इवांसः । आ॒स॒ते । वि॒इउ॒ष्टौ ।

वा॒जिनी॑इवति ॥ ६ ॥

यादेवतासमनंसमीचीनचेष्टावन्तं पुरुषं विसृजति प्रेरयति गृहारामादि चेष्टाकुशला न पुरुषा-
मुषःकालः शयनादुत्थाप्य स्वस्वव्यापारे प्रेरयतीति प्रसिद्धं किञ्च उषाः अर्थिनो याचकान्विसृज-
ति तेपित्युषःकाले समुत्थाय स्वकीयदातृगृहे गच्छन्ति ओदती उषो देवतापदं स्थानं न वेति न कामय-
ते उषःकालः शीघ्रं गच्छतीत्यर्थः हे वाजिनीवति उषो देवते ते व्युष्टौ वदीये प्रभातकाले पमिवांसः

पतनयुक्तावयःपक्षिणः नकिरासतेनविष्ठन्ति किन्तु स्वस्वनीडाद्विनिर्गत्यगच्छन्तीत्यर्थः ॥ सृज-
ति सृजविसर्गे तुदादित्वाच्छः तस्यडित्वाल्लघूपधगुणाभावः प्रत्ययस्यापित्वादनुदात्तत्वेविकरण-
स्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः । ओदती उन्दीकृदने उनत्तिसर्वनीहारेणेत्योदतीउषाः शतरिव्य-
त्ययेनशप व्यत्ययेनानुनासिकलोपेऽल्लघूपधगुणः उगितश्चेतिडीप् आगमानुशासनस्यानित्यत्वात्
नुषभावः शपःपित्वादनुदात्तत्वम् शतुरदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम्
नचशतुरनुमइतिनद्याउदात्तत्वम् अन्तोदात्ताच्छतुःपरस्यास्तद्विधानात् । नकिष्टे युष्मत्तत्त-
तक्षुष्वन्तःपादमितिषत्वम् । पतिवांसः पतृगतौ लिटःकसुः क्रादिनियमावप्राप्तइट् वस्वेका-
जाद्धसामितिनियमान्नामोतितक्रियते सर्वविधीनांछन्दसिविकल्पितत्वात् तनिपत्योश्छ-
न्दसीत्युपधालोपः द्विर्वचनेचीतिस्थानिवद्भावावद्विर्भावः प्रत्ययस्वरः । वाजिनीवति वाजो-
नं अस्यास्तीतिवाजिनीक्रियामत्वर्थीयइनिः ऋचेभ्यइतिडीप् तादृशी क्रियायस्याःसा
तदस्यास्तीतिमतुप् संज्ञायांइतिमतुपोवत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

एषायुक्तपरावतःसूर्यस्योदयनादधि ।

शतरथेभिःसुभगोषाड्यंविद्यात्यभिमानुषान् ॥ ७ ॥

एषा । अयुक्त । परावतः । सूर्यस्य । उत्तःअयनात् । अधि ।

शतम् । रथेभिः । सुभगा । उषाः । इयम् । वि । याति ।

अभि । मानुषान् ॥ ७ ॥

एषाउषोदेवीशतंअयुक्त स्वकीयानांरथानांशतंयोजितवती सुभगासौभाग्ययुक्ताइय-
मुषाः परावतोदूरस्थात्सूर्यस्योदयनादधि सूर्योदयस्थानादधिकाद्युलोकात् मानुषानभि म-
नुष्यानुद्दिश्य रथेभिःशतसंख्याकैर्युक्तैरथैर्विद्याति विशेषेणगच्छति ॥ अयुक्त लुङि मलो-
मलीतिसिचोलोपः । उदयनात् उदेत्यत्रेयुदयनं इणगतौ अधिकरणेत्युट् कृदुत्तरपदप-
ठतिस्वरत्वम् । सुभगा शोभनोभगोयस्याःसा आद्युदात्तंछन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मा-
नुषान्मनोःपुत्रामानुषाः मनोजातावज्यतौषुकचेत्यञ् पुगागमश्च नित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

विश्वमस्यानानामचक्षमेजगज्ज्योतिष्कणोतिमूनरी ।

अपद्देषोमघोनींदुहितादिवउषाउच्छदपस्विधः ॥ ८ ॥

विश्वम् । अस्याः । ननाम् । चक्षसे । जगत् । ज्योतिः । कृणोति ।
सूनरी । अप । द्वेषः । मघोनी । दुहिता । दिवः । उषाः । उच्छत् ।
अप । सिधः ॥ ८ ॥

विश्वं सर्वजगत्तज्जमप्राणिजातं अस्या उषसश्चक्षसे प्रकाशयन्नाम प्रह्वी भवति रात्रौ तमसि
निमग्नाः सर्वे जनाः तन्निवारयित्री मुषसमुपलभ्य नमस्कृन्वन्तीत्यर्थः कुतः यस्मादेषा सूनरी सुषु-
नेत्री अभिमतफलस्य प्रापयित्री उषाः ज्योतिष्कृणोति सर्वप्रकाशयति किञ्च मघोनी मघवती धनव-
ती दिवो दुहिता द्युलोकसकाशा दुत्पन्ना उषाः द्वेषः द्वेषन् अपोच्छत् अपवर्जयति तथा सिधः शोष-
यितृ नपोच्छत् अपवर्जयति तस्मादिष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारहेतुभूता उषो देवतां विश्वं जगन्मस्करोती-
त्यर्थः ॥ अस्याः इदमोन्वादेशे इत्यशो देशो नुदात्तः विभक्तिश्च सुस्वादानुदात्तेति सर्वानुदात्तत्वम् । न-
नाम संहितायामन्येषामपि दृश्यते इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् तु जादित्वे हितुतुजान इत्यादाविवपदका-
लेपि दीर्घः श्रूयते । ज्योतिः इणः षडित्यनुवृत्तौ इसुसोः सामर्थ्ये इति विसर्जनीयस्य षत्वम् । द्वेषः द्वि-
ष अप्राप्तौ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते इति विच् लघूपधगुणः । मघोनी मघं वनति संभजत इति मघोनी श्व-
न्नुक्षन्तित्यादिनामघवनशब्दः कनिष्ठप्रत्ययान्तो निपातितः स्त्रियाष्टमेभ्यो ङीबिति ङीप् भंसंज्ञायां
श्वयुवमघोनामतद्धिते इति सम्प्रसारणम् । उच्छत् उच्छीविवासे विवासोवर्जनं छन्दसिलुङ्लङ्-
लिट् इति वर्तमाने लङ् बहुलं छन्दस्य माङ्चोगेपीत्यङागमाभावः । सिधः सिधुशोषणे क्रिश्चेति

क्रिप् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

उष आभाहि भानुना चन्द्रेण दुहितर्दिवः ।

आवहन्ती भूर्यस्मभ्यं सौभगं व्युच्छन्ती दिविष्टिषु ॥ ९ ॥

उषः । आ । आहि । भानुना । चन्द्रेण । दुहितः । दिवः ।

आवहन्ती । भूरि । अस्मभ्यम् । सौभगम् । विऽउच्छन्ती ।

दिविष्टिषु ॥ ९ ॥

हे दिवो दुहितः द्युलोकस्य पुत्रि उषः उषो देवते चन्द्रेण सर्वेषामाह्लादकेन भानुना प्रकाशकेन आस-
मन्तावभाहि प्रकाशस्व किं कुर्वती दिविष्टिषु दिवसेषु भूरि प्रभूतं सौभगं अस्मभ्यमावहन्ती संपादयन्ती
तथा व्युच्छन्ती तमांसि वर्जयन्ती ॥ उषः षाष्ठिकमामन्त्रिता द्युदात्तत्वम् । दुहितर्दिवः परमपिच्छन्-
सीति दिव इत्यस्य परस्य षष्ठ्यन्तस्य पूर्वाभ्रिताद्भवद्भावे सति षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानु-

दात्तत्वम् । आवहन्ती डीपशपौपित्वादनुदात्तौ शतुश्चादुपदेशालसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वम् । अतोधातुस्वरःशिष्यते समासेरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भूरिभवतिनविनश्यतीतिभूरि अदिश-
देभूशुभिभ्यःकिञ्चित्किञ्च निच्वादाद्युदात्तत्वम् । सुभगस्यभावःसौभगं सुभगान्मन्वेइत्युदात्ता-
दिषुपाठात् अत्रप्रत्ययः ह्रस्वगसिन्ध्वन्तेपूर्वपदस्यचेत्युभयपदवृद्धौप्राप्तायां सर्वेविधयश्छन्दसिवि-
कल्प्यन्तइतिवचनादत्रोत्तरपदवृद्धिर्नभवतोतिवृत्तावुक्तम् । व्युच्छन्ती उच्छीविवासे विवासोवर्ज-
नं तौदादिकः अदुपदेशालसार्वधातुकानुदात्तत्वेविकरणस्वरः । दिविष्टिषु दिव्शब्देनदिविष्ट-
आदित्योलक्ष्यते तस्यइष्टयण्णानिगमनानियेषुदिवसेषुतेदिविष्टयः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

विश्वस्यहिप्राणनंजीवनंत्वेवियदुच्छसिसूनरि ।

सानोरथेनबृहताविंभाविरश्रुधिचित्रामघेहवम् ॥१०॥४॥

विश्वस्य । हि । प्राणनम् । जीवनम् । त्वे इति । वि । यत् । उच्छसि ।
सूनरि । सा । नः । रथेन । बृहता । विभावरि । श्रुधि । चित्रामघे ।
हवम् ॥ १० ॥ ४ ॥

हेसूनरीउषोदेवि विश्वस्यसर्वस्यप्राणिजातस्य प्राणनंचेष्टनं जीवनंप्राणधारणंचत्वेहि
त्वय्येववर्तते यद्यस्मात्त्वंव्युच्छसितमोवर्जयसि हेविभावरिविशिष्टप्रकाशयुक्ते सातादृशीत्वंनोस्मा-
त्प्रतिबृहताप्रौढेनरथेनआयाहीतिशेषः तथाहेचित्रामघेविचित्रधनयुक्ते उषोदेवते अस्मदीयंहव-
माह्वानंश्रुधिशृणु ॥ प्राणनं अनचेष्टायां ल्युट्चेतिभावेल्युट् योरनादेशः समासेअनितेरित्युपसर्ग-
स्थानिमित्तादुत्तरस्यनकारस्यणत्वम् नन्वनितेरितिइटानिर्देशात्कथमनचेष्टायामित्यस्यणत्वम्
तर्हिजीवनस्यपृथग्गुणादानात् तेनैवधातुनाचेष्टालक्ष्यते समासेरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् संहिता-
यामेकादेशस्वरेणैकादेशस्योदात्तत्वम् । त्वे सुपांसुलुगितिसप्तम्याःशेआदेशः । उच्छसि उच्छीवि-
वासे तौदादिकः सिपःपित्वादनुदात्तत्वेविकरणस्वरः निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिघातप्रतिषेधः । सून-
रि सुष्ठुनयतीतिसूनरी नूनयेइत्यस्मादचइरित्यौणादिकइप्रत्ययः गतिसमासेरुद्धहणेगतिकारक-
पूर्वस्यापिग्रहणात्कृदिकारादकिञ्चइतिडीप् निपातस्यचेतिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् परादिश्छन्दसिब-
हुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वेप्राप्ते आमन्त्रितस्यचेत्याष्टमिकोनिघातः । विभावरि विशिष्टाभायस्याः

सा छन्दसीवनिपावितमत्वर्थीयोवनिप् वनोरचेतिडीप् तत्सन्निभयोगेननकारस्यरेफादेशश्च । श्रु-
धि श्रुशृणुपृष्ठवृक्ष्यश्छन्दसीतिहेर्धिरादेशः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् हेरपित्वेनप्रत्ययस्-
रेणान्तोदात्तत्वेपादादित्वान्निघाताभावः । मघमितिधननाम चित्रमघंयस्याःसाचित्रामघा अन्ये-
षामपिदृश्यतइतिसंहितायांपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् । हवं ह्वेञ्स्पर्धायांशब्देच भावेनुपसर्गस्येत्यप्रत्य-
यः तत्सन्निभयोगेनसम्प्रसारणंच ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेचतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

एकादशीमृचमाह—

उषोवाजं हि वंस्वयश्चित्रोमानुषेजने ।

तेनावहसुकृतोअध्वराँउपयेत्वागृणन्तिवह्नयः ॥ ११ ॥

उषः । वाजम् । हि । वंस्व । यः । चित्रः । मानुषे । जने । तेन ।

आ । वह । सुकृतः । अध्वरान् । उप । ये । त्वा । गृणन्ति ।

वह्नयः ॥ ११ ॥

हेउषः वाजं हविल्लक्षणमन्त्रं हि श्रुतिषुप्रसिद्धं वंस्वयाचस्वस्वीकुर्वित्यर्थः योवाजश्चित्रश्चा-
यनीयः मानुषेननुष्येजेनेजातेयजमानेवर्ततेतंवाजमितिपूर्वत्रान्वयः तेनकारणेनसुकृतःसुष्ठुक्तव-
तोयजमानान्अध्वरान्हिसारहितानयागानुपावहप्रापय येयजमानावह्नयोयज्ञनिर्वाहकाः त्वातां
गृणन्तिस्तुवन्तितान्सुकृतइतिपूर्वेणसम्बन्धः एतदुक्तंभवति यजमानैःप्रत्तंहविःस्वीकृत्यपुनरपिते-
षांयज्ञंसम्पादयन्ति ॥ वाजं वज्रव्रजगतौ कर्मणिघञ् अजिब्रज्योश्चेत्यत्रचशब्दस्यानुक्तसमुच्चया-
र्थत्वात्वाजोवाज्यमित्यत्रापिकृत्वाभावइतिवृत्तावुक्तत्वात् कृत्वाभावः कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वेपा-
तेवृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । वंस्व वनुयाचने अत्रयाचनवाचिनाधातुनातदुत्तरभावीस्वीकारोल्-
क्ष्यते बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् अनुदात्तत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः हिचेतिनि-
घातप्रतिषेधः । सुकृतः सुकर्मपापेत्यादिनाकरोतेर्भूतार्थेकिप्तुगागमः कृदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् ।
अध्वरान् अध्वरोहिंसानास्त्यस्मिन्निघातबहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् अध्वरानि-
त्यस्यईप्सितत्वमत्वात् कर्तुरीप्सितत्वमिति कर्मसंज्ञा । सुकृतइत्यस्यतु अकथितंचेति नीवसोर्ह-
रतेश्चेतिद्विकर्मकेषुवहतेःपरिगणितत्वात् । अध्वरानित्यत्रनकारस्यसंहितायांदीर्घादटीतिरुत्वम्
आतोऽतिनित्यमितिपूर्वपदस्याकारस्यसानुनासिकता । गृणन्ति गृशब्दे ऋयादिभ्यःश्चाप्वादीनां
ह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् आभ्यस्तयोरातइत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टकमाह—

विश्वान्देवाँ आवह सोमपीतयेन्तरिक्षादुषस्त्वम् ।

सास्मासुधागोमदश्वावदुक्थ्यं मुपोवाजं सुवीर्यम् ॥ १२ ॥

विश्वान् । देवान् । आ । वह । सोमं पीतये । अन्तरिक्षात् ।

उषः । त्वम् । सा । अस्मासु । धाः । गोमन् । अश्वं वत् । उक्थ्यम् ।

उषः । वाजम् । सुवीर्यम् ॥ १२ ॥

हेउषः त्वंसोमपीतयेसोमपानायअन्तरिक्षादन्तरिक्षलोकावविश्वान् सर्वान्आवहअस्मदी-
यंदेवयजनदेशंप्रापयं हेउषः सातादृशीत्वंगोमत् गोमन्तंबहुभिर्गोभिर्युक्तं अश्वावत्तअश्वैरुपेतंउ-
क्थ्यंप्रशस्यंसुवीर्यंशोभनवीर्योपेतंवाजमन्नं अस्मासु धाः निधेहिस्थापयेत्यर्थः ॥ धाः दधातेच्छ-
न्दसिलुङ्लङ्लिटइतिप्रार्थनायांलुङ् गातिस्थेति सित्चोलुक् बहुलंछन्दस्यमाङ्गयोगेपीत्यडभावः ।
गोमत् अश्वावत् मन्त्रेसोमाश्वेन्द्रियेतिमनुषिदीर्घत्वम् उभयत्रसुपांसुलुगिति विभक्तेर्लुक् । उक्थ्यं
उक्थंस्तोत्रंतत्रभवमुक्थ्यं भवेच्छन्दसीतियत् सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइतियतोनावइत्या-
द्युदात्तत्वाभावे तित्स्वरितमितिस्वरितत्वम् । उषः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् पादादित्वाभिघाताभा-
वः । सुवीर्यं शोभनंवीर्यस्य वीरवीर्यौचित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीष्टकमाह—

यस्यारुशन्तो अर्चयः प्रतिभद्रा अदृक्षत ।

सानोरयि विश्ववारं सुपेशं सुषादं दातु सुगम्यम् ॥ १३ ॥

यस्याः । रुशन्तः । अर्चयः । प्रति । भद्राः । अदृक्षत । सा ।

नः । रयिम् । विश्ववारम् । सुपेशसम् । उषाः । दातु ।

सुगम्यम् ॥ १३ ॥

यस्याः उषसः अर्चयः प्रकाशाः रुशन्तः शत्रून् हिंसन्तः भद्राः कल्याणाः प्रत्यदृक्षत प्रतिदृश्य-
न्ते सा तथाभूता उषाः नोस्मक्यं रयिं दातु कीदृशं रयिं विश्ववारं विश्ववारकम् यद्वा विश्वैर्वरणीयं सु-
पेशं पेशइतिरूपनाम शोभनरूपोपेतं सुगम्यं सुष्ठुगन्तव्यम् यद्वा सुगम्यमितिसुखनाम तद्धेतुत्वा-
त्ताच्छब्दम् ॥ रुशन्तः रुशरिशर्हिंसायां शतरितुदादित्वाच्छः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्त-
त्वे सतिशिष्टत्वाद्विकरणस्वरेप्राप्तेव्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । अदृक्षत दृशेः कर्मणि लुङि श्रस्यदादे-

शः चैःसिच् नदशइतिक्सप्रतिषेधः एकाचइतीट्प्रतिषेधः लिङ्सिच्चावात्मनेपदेष्वितिसिच्ः
कित्वाल्लूपधगुणाभावः सृजिदशोर्ज्ञत्यमकितीत्यमागमाभावश्चकिच्चादेव षत्वकत्वपत्वानि
अडागमउदात्तः यद्वृत्तयोगादनिघातः । विश्ववारं विश्वंवृणोतीतिविश्ववारः वृज्वरणे कर्म-
ण्यण् यद्वा विश्वैर्व्रियतइतिविश्ववारः कर्मणिघञ् मरुद्धधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । सुग्मं
सुष्ठुगन्तव्यःसुग्मः गमेर्वञर्थेकविधानमितिकप्रत्ययः गमहनेत्यादिनोपधालोपः तत्रभवंसुग्मं
भवेछन्दसीति यत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

येचिद्वित्त्वामृषयःपूर्वऊतयेजुहुरेवंसेमहि ।

सानःस्तोमाँअभिगृणीहिराधसापःशुक्लेणशोचिषां ॥ १४ ॥

ये । चित् । हि । त्वाम् । ऋषयः । पूर्वे । ऊतये । जुहुरे । अवंसे ।

महि । सा । नः । स्तोमान् । अभि । गृणीहि । राधसा । उषः ।

शुक्लेण । शोचिषां ॥ १४ ॥

हेमहिमहितेपूजनीयेवाउपोदेवते त्वायेचिद्वियेखलुप्रसिद्धाः पूर्वेचिरन्तनाऋषयोमन्त्रदक्ष-
रः ऊतयेरक्षणाय अवइत्यन्ननाम अवसेअन्नायचजुहुरेजुह्विरेआहूतवन्तः सूक्तरूपैर्ब्रैःस्तु-
तवन्तइत्यर्थः हेउषः सातादशीत्वंराधसाअस्माभिर्दत्तेनहविलक्षणेनधनेनशुक्लेणशोचिषादी-
भेनतमोनिवारयितुंसमर्थेनतेजसाचोपलक्षितासतीतेषामृषीणामिवनोस्माकंस्तोमानभि स्तुतीर-
भिलक्ष्यगृणीहिसम्यक्स्तुतमितिशब्दय अस्मदीयाभिःस्तुतिभिःसन्तुष्टाभवेत्यर्थः ॥ ऊतये
अवतेःकिनि ज्वरत्वरेत्यादिनावकारस्योपधायाश्चोर् ऊतियूतीत्यादिनाकिञ्चुदात्तोनिपातितः ।
जुहुरे द्वेज्ज्स्पर्धायांशब्देच लिटिअभ्यस्तस्यचेतिद्विवचनात्पूर्वमेवअभ्यस्तकारणभूतस्यह्वयतेः
सम्पसारणम् अभ्यस्तस्ययोह्वयतिःकश्चाभ्यस्तस्यह्वयतिःयस्तस्यकारणमिति व्याख्यातवा-
त् परपूर्वत्वेहलइतिदीर्घत्वम् द्विवचनादीनि इरयोरेइतिइरेचोरेआदेशः चितइत्यन्तोदात्तत्वम्
यद्वृत्तयोगादनिघातः तत्रहिपश्चमीनिर्देशेपि व्यवहितेपिकार्यंभवतीत्युक्तम् । महि, महपूजायाम्
औणादिकइप्रत्ययः ऊदिकारादकिनइतिङीष् संबुद्धावंबार्थेनद्योर्हस्वइतिह्रस्वत्वम् । स्तोमान्
संहितायांनकारस्यरुत्वाद्युक्तम् । गृणीहि गृशब्दे क्रैयादिकः शिति प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् ।
राधसा राधोत्यनेनेतिराधः असुनोनिच्वादाद्युदात्तत्वम् । उषः पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावे
षाष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् ॥ १४ ॥

पञ्चदशीष्टकमाह—

उषो॒यद॒द्यभा॒नुना॒विद्वारा॑णवो॒दिवः ।

प्रनो॒यच्छ॒ताद॒वृकं॑ पृथु॒च्छर्दिः॑ प्रदे॒विगो॒मती॑रिषः ॥ १५ ॥

उषः । यत् । अद्य । भानुना । वि । द्वारौ । ऋणवः । दिवः । प्र ।

नः । यच्छतात् । अवृकम् । पृथु । छर्दिः । प्र । देवि । गोमतीः ।

इषः ॥ १५ ॥

हेउषः त्वंअद्यास्मिन्प्रभातसमयेयद्यस्मात्भानुनाप्रकाशेनदिवोन्तरिक्षस्यद्वारौद्वारभूतौ
वापरदिगन्तौअन्धकारेणाच्छादितौव्युणवःविश्लिष्यप्रामोषि तस्मात्त्वंनोस्मभ्यंछर्दिस्तेज-
स्वगृहंप्रयच्छतात्देहि कीदृशंछर्दिः अवृकंहिंसकरहितं पृथुविस्तीर्णं अपिच हेदेविदेवनशीले
मेतीः बहुभिर्गोभिर्युक्ताइषोचानिप्रेत्युपसर्गस्यावृत्तेः यच्छतादित्यनुषज्यते प्रयच्छतात्देहित्व-
गमनस्यास्मद्रक्षणार्थत्वादस्मदभीष्टंगृहादिकंप्रयच्छेत्यर्थः छर्दिरितिगृहनाम छर्दिःछदिरिति
नामसुपाठात्॥ ऋणवः ऋणुस्तुतौ छान्दसेलङितिपि तनादित्वादुप्रत्ययः ततोव्यत्ययेनशपिगु-
त्वादेशो शपःपित्वादनुदात्तत्वेउप्रत्ययस्वरःशिष्यते यद्धृत्तयोगादनिघातः । दिवः ऊडिदमित्या-
नाविभक्तेरुदात्तत्वम् । प्रनः उपसर्गाद्बहुलमितिबहुलवचनान्नसोणत्वाभावः । यच्छतात् दा-
दाने शपिषाघ्नेत्यादिनायच्छादेशः । अवृकं नास्तिवृकोस्मिन्नितिबहुव्रीहौ नञ् सुभ्यामित्युत्त-
पदान्तोदात्तत्वम् । पृथु प्रथमप्रख्याने प्रथिन्नदिभ्रस्त्रांसम्प्रसारणंसलोपश्चेतिकुप्रत्ययःसम्प्रसार-
च । छर्दिरितिगृहनाम उलृदिर्दीप्तिदेवनयोः अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्यइसिरितीसिप्रत्ययः
षूपधगुणः प्रत्ययस्वरः ॥ १५ ॥

षोडशीष्टकमाह—

संनो॒राया॑बृ॒हता॒विश्व॑पेशसा॒मिमि॑क्ष्वा॒समि॑च्छा॒भिरा॑ ।

संयु॒म्नेन॑विश्व॒तुरो॑षोम॒हि॒संवा॑जैर्वा॒जिनी॑वति ॥ १६ ॥ ५ ॥

सम् । नः । राया । बृहता । विश्वपेशसा । मिमिक्ष्व । सम् ।

इच्छाभिः । आ । सम् । युम्नेन । विश्वतुरा । उषः । महि । सम् ।

वाजैः । वाजिनीवति ॥ १६ ॥ ५ ॥

हेउषः नोस्मानरायाधनेनसंमिमिक्ष्वसंसिञ्चसंयोजयेत्यर्थः कीदृशेनधनेन बृह-
ता प्रभूतेन विश्वपेशसा पेशइतिरूपनाम बहुविधरूपयुक्तेन तथा इळाभिःआ गोभि-
श्वास्मान्संमिमिक्ष्व इळेतिगोनाम इळाजगतीतितन्नामसुपाठात् आकारःसमुच्चये पादान्ते
वर्तमानत्वात् उक्तञ्च—एतस्मिन्नेवार्थेदेवेभ्यश्चपितृभ्यआइत्याकारइति । किञ्च हेमहि मही-
ये उषोदेवते द्युन्नेनयशसा संमिमिक्ष्व द्युन्नद्योततेर्यशोवाञ्चवेतियास्कः । कीदृशेनद्युन्नेन वि-
श्वतुरा सर्वेषांशत्रूणांहिसकेन तथाहेवाजिनीवति अन्नसाधनभूतक्रियायुक्ते वाजैरन्नै-
रस्मान् संमिमिक्ष्व अन्नवैवाजइतिश्रुत्यन्तरात् ॥ राया ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्व-
म् । बृहता बृहन्महोरुपसंख्यानमितिविभक्तिरुदात्ता । विश्वपेशसा विश्वानिपेशांसियस्या-
सौविश्वपेशाः बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिव्यत्ययेनासंज्ञायामपिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् यदा मरु-
द्वधादिर्द्रष्टव्यः । मिमिक्ष्व मिहसेचने व्यत्ययेनात्मनेपदम् लोटि बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः द्विभा-
वह्लादिशेषौ ढत्वकत्वषत्वानि प्रत्ययस्वरस्यसविशिष्टत्वात्सएवशिष्यते पादादित्वादनिघातः
पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थत्वात् तिङ्तिङ्इतिनिघातोन्भवति समानवाक्येनिघातयुष्म-
दस्मदादेशावकन्याइतिवचनात् । विश्वतुरा तूर्वतीतितुः तूर्वीहिसार्थः क्तिप्चेतिक्तिप् राखो-
पइतिवलोपः विश्वेषांतूर्विश्वतुः समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् । वाजिनीवति वाजोन्नमस्याअस्ती-
तिवाजिनीक्रिया तादृशीक्रियायस्याःसातथोक्ता ॥ १६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

उषोभद्रेभिरितिचतुर्कचषष्ठसूक्तम् अत्रानुक्रम्यते उषश्चतुष्कमानुष्टुभंत्विति । कण्वपुत्रः
प्रस्कण्वऋषिः तुहादिपरिभाषयाइदमुत्तरंचानुष्टुभं पूर्वत्रउषस्यंत्वित्युक्तत्वात् इदमपिसूक्तमुषस्यम्
प्रातरनुवाकस्योषस्येकतौआनुष्टुभेछन्दस्येतत्सूक्तम् सूच्यतेहि—उषोभद्रेभिरित्यानुष्टुभमिति ।
आश्विनशस्त्रेप्येतत्सूक्तम् प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदेशात् ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

उषोभद्रेभिरागंहिदिवश्चिद्रोचनादधि ।

वहन्त्वरुणप्सव उपत्वा सोमिनो गृहम् ॥ १ ॥

उषः । भद्रेभिः । आ । गृहि । दिवः । चित् । रोचनात् । अधि ।

वहन्तु । अरुण इप्सवः । उप । त्वा । सोमिनः । गृहम् ॥ १ ॥

हेउषःउषोदेवते भद्रेभिःभन्दनीयैः शोभनैर्मार्गैः दिवोन्तरिक्षलोकादरोचनाद्रोचमाना-
द्वीप्यमानात् अधिरुपर्यर्थः उपरिवर्तमानात् चिदिति पूजितार्थः पूजितादेवंविधात् अन्तरिक्ष-
लोकात् आगह्यागच्छ हेउषः अरुणप्सवः अरुणवर्णागावः सोमिनःसोमयुक्तस्ययजमान-
स्यगृहंदेवयजनरूपंयज्ञगृहंत्वात्वामुपवहन्तुप्रापयन्तु ॥ गहि गमेर्लोति बहुलंछन्दसीतिशपोलुक्
हेरपित्वेनडित्वे अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः अतोहेरितिलुग्नभवति असिद्धवद्वा-
भादित्यनुनासिकलोपस्यासिद्धत्वात् । रोचनात् रुचदीप्तौ अनुदात्तेतश्चहलादेरिति युच् योरनादे-
शे चित्इत्यन्तोदात्तत्वम् । अरुणप्सवः प्साभक्षणे प्सान्तिभक्षयन्तिस्तनं पिबन्तीतिप्सवोवत्साः
औणादिकःकृप्रत्ययः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः अरुणाःप्सवोयासांतास्तथोक्ताः अत्रव-
त्सानामारुण्यप्रतिपादनात् मातृणामपितथात्वंगम्यते पैतृकमश्वाःअनुहरन्तेमातृकंगावोऽनुहरन्ती-
तिगोनर्दीयैः तासांचोषोवाहनत्वंनिघण्टावुक्तम्—अरुणयोगावउषसामिति । अरुणशब्दःअर्तेश्चेति
उनन्प्रत्ययान्तः तृणाख्यायांचिदित्यतश्चिदित्यनुवृत्तेरन्तोदात्तः सएवबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्व-
रत्वेनशिष्यते ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

सुपेशसंसुखंरथंयममध्यस्थाउषस्त्वम् ।

तेनासुश्रवंसंजनंप्रावाद्यदुहितर्दिवः ॥२॥

सु॒पेश॑सं॒सु॒खं॒रथं॒यम॒मध्य॒स्था॒उष॒स्त्वम् ।

त्वम् । तेनं । सु॒श्रवं॑सम् । जनं॑म् । प्र । अ॒व । अ॒द्य । दु॒हितः॑ ।

दिवः ॥ २ ॥

हेउषः त्वयंरथमध्यस्थाअधितिष्ठसि कीदृशंरथंसुपेशसंशोभनावयवं शोभनरूपयुक्तंवा पे-
शइतिरूपनामेतियास्कैः । यद्वा शोभनहिरण्ययुक्तम् पेशःकृशानमितितन्नामसुपाठात् सुखंशोभने-
नखेनाकाशेनयुक्तंविस्तृतमित्यर्थः यद्वा सुखहेतुभूतं अथवासुखमितिक्रियाविशेषणं सुखंयथा-
भवति तथेत्यर्थः हेदिवोदुहितः द्युलोकसकाशादुत्पन्ने उषोदेवते तेनरथेनअद्यास्मिन्कालेसुश्रवंसं
शोभनहर्विर्युक्तंजनंयजमानंप्राव प्रकर्षेणगच्छ॥सुपेशसं पिशअवयवे अस्मादुसन्प्रत्ययः निच्वा-
दाद्युदात्तःपेशसूशब्दः शोभनंपेशोयस्यासौसुपेशाः आद्युदात्तंछन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
अध्यस्थाः तिष्ठतेःछन्दसिलुङ्लङ्लिटिइतिवर्तमानेऽलुङि गातिस्थेति संचोऽलुक् अहागमउदात्तः
यद्वत्तयोगादनिघातः तिङिचोदात्तवतीतिगतेरनुदात्तत्वम् तेनअन्येषामपिदृश्यतइतिसंहितायांदी-

वैः । सुश्रवसं श्रवइत्यन्नाम श्रूयतइतिसतइतिर्यास्कः । सुपेशसइति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अव
अवरक्षणगतिप्रीतिरुसीत्युक्त्वादत्रावतिर्गत्यर्थः । दुहितर्दिवः परमपिछन्दसीतिषष्ठ्यन्तस्य पू-
र्वाभ्रिताद्भवद्भावेसति पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकंसर्वानुदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

वयश्चित्तेपतत्रिणोद्विपच्चतुष्पदजुनि ।

उषःप्रारन्नृतूरनुदिवोअन्तेभ्यस्परि ॥ ३ ॥

वयः । चित् । ते । पतत्रिणः । द्विपत् । चतुःपत् । अजुनि ।

उषः । प्र । आरन् । ऋतून् । अनु । दिवः । अन्तेभ्यः । परि ॥ ३ ॥

हेअर्जुनिशुभ्रवर्णे उषः उषोदेवते तेतवऋतूरनुगमनान्यनुलक्ष्य द्विपत्द्विपातमनुष्यादिकं
चतुष्पदगवादिकं तथापतत्रिणःपतत्रवन्तःपक्षोपेतावयश्चित्पक्षिणश्चदिवोअन्तेभ्यःआकाश-
प्रान्तेभ्यःपरिउपरिप्रारन्प्रकर्षेणगच्छन्ति रात्रावन्धकारेणाभिभूताःसर्वेप्राणिनस्त्वदागमनान-
न्तरंचेष्टावन्तोभवन्तीत्यर्थः ॥ पतत्रिणः पतृगतौ पतन्यनेनेतिपतत्रं अमिनक्षीत्यादिनाअत्रनम-
त्ययःततोमत्वर्थीयइनिः । द्विपत् द्वौपादावस्येतिसंख्यासुपूर्वस्येतिपादशब्दस्यान्यलोपःसमासान्तः
अयस्मयादित्वेनभत्वात्पादःपदितिपद्भावः द्वित्रिभ्यांपादन्मूर्धसुबहुव्रीहावितिउत्तरपदान्तोदात्तत्व-
म् । चतुष्पात् चत्वारःपादाअस्य स्वरव्यतिरिक्तपूर्ववत् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् इणःइत्य-
नुवृत्तौइदुपधस्यचाप्रत्ययस्येतिविसर्जनीयस्यषत्वं नचपरत्वेनास्यासिद्धत्वात् कुप्बोऽकःपौचेति
उपध्मानीयादेशःशक्कनीयः येननाप्राप्तिन्यायेनतस्यापवादत्वात् अपवादस्तुपरमपिपूर्ववाधत्त-
एवेतिवृत्तावुक्तम् । आरन् ऋगतौ छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलुङि सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्चेतिच्चे-
रडादेशः ऋदृशोङिगुणइतिगुणःआडागमः । ऋतून् ऋगतौ अस्मादौणादिकोभावेकुप्रत्ययः
लक्षणेअनोःकर्मप्रवचनीयत्वम् कर्मप्रवचनीययुक्तेइतिद्वितीया संहितायांदीर्घादटिसमानपादे-
तिनकास्यरुत्वम् अत्रानुनासिकःपूर्वस्यतुवेतिरोःपूर्वस्यवर्णस्यसानुनासिकत्वम् । दिवः ऊहिद-
मिति विभक्तिरुदात्ता । अन्तेभ्यः पञ्चम्याःपरावध्यर्थेइतिविसर्जनीयस्यसत्त्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

व्युच्छन्तीहिरश्मिभिर्विश्वमाभासिरोचनम् ।

तांत्वामुषर्वमूयवोगीभिःकण्वाअहूयत ॥ ४ ॥ ६ ॥

वि॒ऽउ॒च्छन्ती । हि । र॒श्मि॒ऽभिः । वि॒श्वम् । आ॒ऽभा॒सि । रो॒च॒नम् ।
ताम् । त्वाम् । उ॒षः । व॒सु॒ऽइवः । गीः॒ऽभिः । क॒ण्वाः । अ॒हूष॒त॥४॥६॥

हेउषः व्युच्छन्तीतमोवर्जयन्तीत्वरश्मिभिः स्वकीयैस्तेजोभिर्विश्वं सर्वभूतजातं रोचनं रोच-
नानंपकाशयुक्तं यथाभवतितथाआभासिआसमन्तात्पकाशसे हियस्मादेवंतस्मात्तांतादृशीत्वां
सूयवःवसुकामाः कण्वामेधाविनऋत्विजः कण्वगोत्रोत्पन्नावामहर्षयःगीर्भिःस्तुतिलक्षणैर्वचो-
भिःअहूषतस्तुतवन्तइत्यर्थः कण्वइतिमेधाविनाम कण्वःऋभुरितितन्नामसुपाठात् ॥ आभासि
आदीप्तौ अदादित्वाच्छपोलुक् सिपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः तिङि
बोदात्तवतीतिगतेरनुदात्तत्वम् । रोचनं रुचदीप्तौ अनुदात्तेतश्चहलादेरितियुच् चितइत्यन्तोदात्त-
त्वम् । वसूयवः वसुधनमात्मनइच्छन्तः सुपआत्मनःक्यच् अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः कयाच्छन्द-
गीत्युपत्ययः । गीर्भिः सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । कण्वाः कणशब्दार्थः अशूमुषिलटिक-
गीत्यादिनाक्कनप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । अहूषत ह्वेजोलुङि ह्वःसम्प्रसारणमित्यनुवृत्तौबहु-
श्रृंछन्दीतिसम्प्रसारणं परपूर्वत्वे हलइतिदीर्घत्वम् च्चैःसिच् एकाचइतीट्प्रतिषेधः संज्ञापूर्वकस्य
विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः ॥ ४ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेष्टोवर्गः ॥ ६ ॥

उदुत्यमितिवयोदशर्चसप्तमंस्तुतं प्रस्कण्वस्यार्षसूर्यदेवत्यम् आदौनवगायत्र्यः शिष्टाश्च-
सोनुष्टुभइत्युक्तम् तथाचानुकान्तम्—उदुत्यंसतोनासौर्येनवाद्यागायत्र्यइति आश्विनशस्त्रेसौर्ये
ऋतौउदुत्यमित्यादयो नवर्चःशंसनीयाः संस्थितेष्वश्विनायेतिखण्डेस्तुत्रितम्—सूर्योनोदिवःउदु-
त्यंजातवेदसमितिनवेति ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

उ॒दु॒त्यं॒जा॒त॒वे॒द॒सं॒दे॒वं॒व॒ह॒न्ति॒के॒त॒वः । दृ॒शे॒वि॒श्वा॒य॒सूर्य॑म् ॥ १ ॥

उत् । ऊम् इति । त्यम् । जा॒त॒दे॒व॒द॒सम् । दे॒वम् । व॒ह॒न्ति॒ । के॒त॒वः ।
दृ॒शे । वि॒श्वा॒य॒ । सूर्य॑म् ॥ १ ॥

केतवः प्रज्ञापकाः सूर्याश्वाः यद्वा सूर्यरश्मयःसूर्यसर्वस्यमेरकमादित्यंउदुवहन्ति ऊर्ध्ववह-
न्ति उइतिपदपूरणःउक्तञ्च—मिताक्षरेष्वनर्थकाःकमीमिद्वितीति किमर्थंविश्वायविश्वस्मैभुवना-

यदशेद्रष्टुं यथासर्वेजनाः सूर्यं पश्यन्ति तथोर्ध्वं वहन्तीत्यर्थः कीदृशं सूर्यं त्यं प्रसिद्धं जातवेदसं जातानां प्राणिनां विदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा देवं द्योतमानम् अत्र निरुक्तम्—उद्वहन्ति तं जातवेदसं देवमथाः केतवोरश्मयो वा सर्वेषां भूतानां संदर्शनाय सूर्यमिति ॥ जातवेदसं जातानि वेत्तीति जातवेदाः गति-कारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यसुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । दृशे दृशे विख्ये चेति नुमथं निपातितः । सूर्यं राजसूयसूर्येत्यादिना प्रेरणे इत्यस्मात्प्रकृता गमसहितो निपातितः अतः प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

अपत्येतायवोयथानक्षत्रायन्त्यकुभिः । सूराय विश्वचक्षसे ॥ २ ॥

अपं । त्ये । तायवः । यथा । नक्षत्रा । यन्ति । अकुभिः ।

सूराय । विश्वचक्षसे ॥ २ ॥

त्येतायवोयथाप्रसिद्धास्तस्करा इवनक्षत्रानक्षत्राणि देवगृहरूपाणि देवगृहावैनक्षत्राणीति श्रुत्यन्तरात् । यद्वा इह लोके कर्मानुष्ठानाय ये स्वर्गप्राप्नुवन्ति तेनक्षत्ररूपेण दृश्यन्ते तथा च श्रूयते—यो वा इह यजते अमुं लोकं नक्षते तन्नक्षत्राणां नक्षत्रत्वमिति । यद्वा तेषां सुकृतीनां ज्योतींषि नक्षत्राण्युच्यन्ते सुकृतां वा एतानि ज्योतींषि नक्षत्राणीत्याम्नानात् । यास्कस्त्वाह—नक्षत्राणि नक्षतेर्गतिकर्मणो नेमानि नक्षत्राणीति च ब्राह्मणमिति । तथा विधानिनक्षत्राणि अकुभिः रात्रिभिः सह अपयन्ति अपगच्छन्ति विश्वचक्षसे विश्वस्य सर्वस्य प्रकाशकस्य सूराय सूर्यस्य आगमनं दृष्ट्वेति शेषः तस्करानक्षत्राणि च रात्रिभिः सह सूर्यं आगमिष्यतीति भीत्यापलायन्त इत्यर्थः तायुरिति स्तेननाम तापुस्तस्कर इति तन्नाम सुपाठात् अकुरितिरात्रिनाम शर्वरी अकुरिति तत्र पाठात् ॥ यथा यथेति पादान्ते इति सर्वानुदात्तत्वम् । नक्षत्रा नक्षगतौ अमिन्क्षियजिबन्धिपतिभ्यो न्नित्यन्मृत्ययः नित्यादाद्युदात्तत्वम् न भ्राणनपादित्यत्र वृत्तौ वेवमुक्तम् नक्षरतिनक्षीयत इति वानक्षत्रम् क्षीयतेः क्षरतेर्वा नक्षत्रमिति निपात्यत इति शेष्ठन्दसिबहुलमिति शैलोपः । यन्ति इण्गतौ इणोयणितियणादेशः । सूराय विश्वचक्षसे विश्वचक्षे प्रकाशयतीति विश्वचक्षाः चक्षेर्बहुलं शिञ्चेत्यसुन्प्रत्ययः शिञ्चैनसर्वधातुकत्वात् ख्यात्रादेशाभावः उभत्र षष्ठ्यर्थे चतुर्थीवक्तव्येति चतुर्थी ॥ २ ॥

तृतीयाष्टवमाह—

अदृश्रमस्य केतवो विरश्मयोजनान् अनु । भ्राजन्तो अग्रयो यथा ॥ ३ ॥

अदृश्रम् । अस्य । केतवः । वि । रश्मयः । जनान् । अनु ।

भ्राजन्तः । अग्रयः । यथा ॥ ३ ॥

अस्य सूर्यस्य केतवः प्रज्ञापकाः रश्मयो दीप्तयः जनान् अनुव्यदृश्रं जातान् सर्वान् अनुक्रमेण प्रेक्षन्ते सर्वजगत्प्रकाशयन्तीत्यर्थः तत्र दृष्टान्तः— भ्राजन्तो दीप्यमानाः अग्रयो यथा अग्रय इव ॥ अदृश्रं दृशि प्रेक्षणे वर्तमाने लुङि इरितो वेति चुरङादेशः रुडित्यनुवृत्तौ बहुलं छन्दसीति रुडागमः अतएव बहुलवचनात् ऋदृशोङि गुण इति गुणाभाव इत्युक्तं तिङां तिङो भवन्तीति प्रथमपुरुषबहुवचनस्य उत्तमपुरुषैकवचनादेशः प्रथमपुरुष एव शाखान्तरे श्रूयते— अदृश्रञ्च स्य केतव इति । जनानित्यस्य नकारस्य संहितायां रुत्वयत्वादि पूर्ववत् । भ्राजन्तः शपः पित्वादनुदात्तत्वम् शतुश्च लसार्वधातुस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते ॥ ३ ॥

चातुर्मास्येषु शुनासीर्ये पर्वणि अस्ति सौर्य एककपालः तस्य तरणिरित्येषानुवाक्या तथा च सूत्रितम्— तरणिर्विश्वदर्शतश्चित्रं देवानामुदगादनीकमितियाज्यानुवाक्या इति तथा अतिमूर्तिनाम्र्येकाहेरुष्णं पक्षे सौरीष्टिः कर्तव्या तस्यामप्येषानुवाक्या अतिमूर्तिनेति खण्डे सूत्रितम्— नवोनवो भवति जायमानस्तरणिर्विश्वदर्शत इति ।

तामेतां सूक्ते चतुर्थीष्टवमाह—

तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कदंसि सूर्य । विश्वमाभासिरोचनम् ॥ ४ ॥

तरणिः । विश्वदर्शतः । ज्योतिः । ऋक्त् । असि । सूर्य । विश्वम् ।

आ । भासि । रोचनम् ॥ ४ ॥

हे सूर्य त्वं तरणिः तरिता अन्येन गन्तुमशक्यस्य महतो ध्वनोगन्तासि तथा च स्मर्यते— योजना— गीतहलेद्देशे ते द्वे च योजने । एकेन निमिषार्धेन क्रममाणनमोस्तुत इति । यद्वा उपासकानां रोगात्तारयितासि आरोग्यं भास्करादिच्छेदितस्मरणात् । तथा विश्वदर्शतः विश्वैः सर्वैः प्राणिभिर्दर्शनीयः आदित्यदर्शनस्य चाण्डालादिदर्शनजनितपापनिर्हरणहेतुत्वात् तथा चापस्तम्बः— दर्शने ज्योतिषां दर्शनमिति । यद्वा विश्वंसकलं भूतजातं दर्शतं द्रष्टव्यं प्रकाशयेन सतथोक्तः तथा ज्यो-

तिष्ठत् ज्योतिषः प्रकाशस्य कर्ता सर्वस्य वस्तुनः प्रकाशयितेत्यर्थः यद्वा चन्द्रादीनां रात्रौ प्रकाशयिता रात्रौ हि अम्मयेषु चन्द्रादिर्विवेषु सूर्यकिरणाः प्रतिफलिताः सन्तोन्धकारं निवारयन्ति यथा द्वारस्थदर्पणोपरि निपातिताः सूर्यरश्मयो गृहान्तर्गतं तमोनिवारयन्ति तद्वदित्यर्थः यस्मादेवं तस्मात् विश्वं व्याप्तं रोचनं रोचमानमन्तरिक्षं आसमन्ताद्भासि प्रकाशयसि यद्वा हे सूर्य अन्तर्यामितया सर्वस्य प्रेरकपरमात्मनः तरणिः संसाराब्धे स्तारकोसि यस्माच्च विश्वदर्शतः विश्वैः सर्वैर्भुमक्षुभिर्दर्शतोद्गृह्यः साक्षात्कर्तव्य इत्यर्थः अधिष्ठानसाक्षात्कारे सारोपितं निवर्तते ॥ ज्योतिष्ठत् ज्योतिषः सूर्यादेः कर्ता तथा चान्नायते—चन्द्रमा मनसोजातश्चक्षोः सूर्यो अजायतेति^१ । ईदृशस्त्वं चिद्रूपतया विश्वं सर्वं दृश्य-जातं रोचनं रोचमानं दीप्यमानं यथा भवति तथा आभासि प्रकाशयसि चैतन्यस्फुरणे हि सर्वं जगद-श्यते तथा चान्नायते—तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वं मिदं विभातीति ॥ तरणिः तृप्ति-तरणयोः अस्मादन्तर्भावितव्यार्थात् अर्तिसृधृधम्यश्यवितृष्योनिरित्यनिप्रत्ययः प्रत्ययाद्यु-दान्तत्वम् । ज्योतिः करोतीति ज्योतिष्ठत् किप्चेति किप् नित्यं समासे नुत्तरपदस्थस्येति विसर्जनीय-स्य षत्वम् । भासि भादीनौ अन्तर्भावितव्यार्थांल्लटि अदादित्वाच्छपोलुक् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

प्रत्यङ् देवानां विशः प्रत्यङ् देविमानुषान् । प्रत्यङ् विश्वं स्वर्दृशे ॥ ५ ॥ ७ ॥

प्रत्यङ् । देवानां । विशः । प्रत्यङ् । उत् । एषि । मानुषान् ।
प्रत्यङ् । विश्वम् । स्वः । दृशे ॥ ५ ॥ ७ ॥

हे सूर्य त्वं देवानां विशः मरुन्नामकान् देवान् मरुतो वै देवानां विश इति श्रुत्यन्तरात् । तान्मरुत्संज्ञकान् देवान् प्रत्यङ् देवि प्रतिगच्छन्नुदयं प्राप्नोषि तेषामभिमुखं यथा भवति तथेत्यर्थः तथा मानुषान्मनुष्यान् प्रत्यङ् देवि तेऽपि यथा अस्मद्भिमुख एव सूर्य उदेतीति मन्यन्ते तथा विश्वं व्याप्तं स्वः स्वर्लोकं दृशे द्रष्टुं प्रत्यङ् देवि यथा स्वर्लोकवासिनो जनाः स्वस्वाभिमुखेन पश्यन्ति तथा उदेतीत्यर्थः एतदुक्तं भवति—लोकत्रयवर्तिनो जनाः सर्वेऽपि स्वस्वाभिमुखेन सूर्यं पश्यन्तीति तथा चान्नायते—तस्मात्सर्व एव मन्यन्ते मां प्रत्युदगादिति^२ ॥ प्रत्यङ् प्रत्यश्चतीति प्रत्यङ् अश्रुगतिपूजनयोः ऋत्विगित्यादिना किन् अनिदितामिति नलोपः उगिदचामिति नुम् हल्ङच्चादि संप्रयोगान्तलोपौ संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् उपधादीर्घनलोपयोरभावः किन्प्रत्ययस्य कुरितिकुवं अनिगन्तोश्च ताविति अनिगन्तइति

पर्युदासात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरभावेऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । एषि इण्गतौ सिपि अदादित्वाच्छ-
पोलुक् आदेशप्रत्यययोरितिषत्वम् । स्वः सुपूर्वादन्तेर्विच् गुणेयणादेशः न्यक्स्वरौस्वरितौचेतिस्व-
रितत्वम् । दृशे दृशिर्प्रेक्षणेइत्यस्मात्तदृशेविख्येचेतितुमर्थेनिपातितः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

षष्ठीमृचमाह—

येनापावकचक्षसाभुरण्यन्तंजनाननु । त्वंवरुणपश्यसि ॥ ६ ॥

येन । पावक । चक्षसा । भुरण्यन्तम् । जनान् । अनु । त्वम् ।

वरुण । पश्यसि ॥ ६ ॥

हेपावक सर्वस्यशोधकवरुणअनिष्टनिवारकसूर्य त्वंजनान्जातान्प्राणिनः भुरण्यन्तंधार-
यन्तंपोषयन्तंवाइमंलोकंयेनचक्षसाप्रकाशेनानुपश्यसि अनुक्रमेणप्रकाशयसि तंप्रकाशंस्तुमइति-
शेषः यद्वा उत्तरस्यामृचिसम्बन्धः तेनचक्षसाव्येषीति तथाचयास्केनोक्तं—तत्तेवयंस्तुमइति-
वाक्यशेषोपिवोत्तरस्यामन्वयस्तेनव्येषीति ॥ भुरण्यन्तं भुरणधारणपोषणयोः कण्ठादित्वा-
द्यक् ततःशतरिकर्तरिशप् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेयकएवस्वरःशिष्यते । वरुण वृ-
ज्वरणे अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् ऋवृदारिभ्यउनञितिउननप्रत्ययः अत्रवरुणशब्देनआदित्य-
एवाच्यते तथाचान्यत्राघ्रातम्—तस्यैवमित्रश्चवरुणश्चाजायेतामिति । मित्रश्चवरुणश्चधाता-
चार्यमाचेति ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

विद्यामैपिरजस्पृथ्वहामिमानोअक्तुभिः । पश्यजन्मानिसूर्य ॥ ७ ॥

वि । द्याम् । एषि । रजः । पृथु । अहां । मिमानः । अक्तुभिः ।

पश्यन् । जन्मानि । सूर्य ॥ ७ ॥

हेसूर्य त्वंपृथुविस्तीर्णरजोलोकं लोकारजांस्युच्यन्तइतियास्कः । कंलोकंघांअन्तरिक्ष-
लोकंव्येषिपिशेषेणगच्छसि किंकुर्वन्अहाअहानिअक्तुभीरात्रिभिःसहमिमानः उत्पादयन् आ-
दित्यगत्यधीनत्वादहोरात्रविभागस्य तथाजन्मानिजननवन्तिभूतजातानिपश्यन्प्रकाशयन् ॥

१ नि० १२. २२. । २ तै० ब्रा० १. १. ९. ।

रजस्पृष्टिवत्यत्र छन्दसिवाप्राप्तेडितयोरितिविसर्जनीयस्यसत्वम् । अहाशेच्छन्दसिबहुलमितिशे-
लोपः । मिमानः माङ्माने जौहोत्यादिकः शानचिञ्चौद्विर्भावेभृजामिदित्यङ्यासस्येत्यम् श्राङ्य-
स्तयोरान्तइत्याकारलोपः अङ्यस्तानामादिरित्यङ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् । जन्मानि जनीमादु-
र्भावे अन्येङ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन् नित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

ससत्त्वाहरितोरथेवहन्तिदेवसूर्य । शोचिष्केशंविचक्षण ॥८॥

सप्त । त्वा । हरितः । रथे । वहन्ति । देव । सूर्य । शोचिःऽकेशम् ।

विऽचक्षण ॥ ८ ॥

हेसूर्यसर्वस्यद्योतमानविचक्षणसर्वस्यप्रकाशयितः सप्त सप्तसंख्याकाः हरितोश्वाः सप्त-
हरणशीलारश्मयोवात्वात्वावहन्तिप्रापयन्ति कीदृशं रथेअवस्थितमितिशेषः तथाशोचिष्केशंशो-
चीषितेजांस्येवयस्मिन् केशाद्वदृश्यन्तेसतथोक्तः तम् । हरितइत्यादित्याश्वानांसंज्ञा हरिता-
दित्यस्येतिनिघण्टावुक्तत्वात् ॥ शोचिष्केशं शुचदीप्तौ अर्चिशुचिहुस्पृतीत्यादिनाइसिप्रत्ययान्तो-
न्तोदात्तः सएवबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनशिष्यते नित्यंसमासेनुत्तरपदस्थस्येतिविसर्जनी-
यस्यषत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

अयुक्तसप्तशुन्ध्युवःसूरोरथस्यनस्यः । ताभिर्यातिस्वयुक्तिभिः ॥९॥

अयुक्त । सप्त । शुन्ध्युवः । सूरः । रथस्य । नप्त्यः । ताभिः ।

याति । स्वयुक्तिऽभिः ॥ ९ ॥

सूरः सर्वस्यपेरकःसूर्यः शुन्ध्युवः शोधिकाः अश्वस्त्रियः तादृशीःसप्तसप्तसंख्याकाः
अयुक्तस्वरथेयोजितवान् कीदृश्यः रथस्यनस्यःनपातयिष्यः याभिर्युक्ताभिःरथोयातिनप्त-
तितादृशीरित्यर्थः एवंभूताभिस्ताभिरश्वस्त्रीभिःस्वयुक्तिभिः स्वकीययोजनेनरथेसम्बद्धाभिर्या-
ति यज्ञगृहंप्रत्यागच्छति अतस्तस्मैहविर्दातव्यमितिवाक्यशेषः ॥ अयुक्त युजिर्योगे स्वरितत्वा-
त्कर्षाभिप्रायेआत्मनेपदम् लुङिच्चेःसिच् एकाचइतीदृप्रतिषेधः लिङ्सिचावात्मनेपदेष्वितिसिचः
कित्वाल्लघूपधगुणाभावः झलोझलीतिसिचःसकारलोपः चोःकुरितिकुत्वम् । शुन्ध्युवः शुन्ध-
विशुद्धौ यजिमनिशुन्धिदसिजनिङ्योयुरितियुप्रत्ययः शसि तन्वादीनांछन्दसिबहुलमुपसंख्या-

नमितितवडादेशः । सूरः षूपेरेणे सुसूधागृध्रिभ्यः कञ्चित्क्रन्मत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् ।
नस्यः नपातयतीत्यर्थे नमृनेष्टइत्यादिनाउणादिषुनमृशब्दस्तृजन्तोनिपातितः कञ्चेभ्योङीबिति
ङीप् यणादेशेउदात्तयणोहन्पूर्वादितिङीपउदात्तत्वम् सुपांसुपोभवन्तीतिशसोजसादेशः ततोय-
णादेशेउदात्तस्वरितयोर्धणइतिस्वरितत्वम् रेफलोपश्छान्दसः उक्कंच द्वौचापरौवर्णविकारनाशा-
विति । शाखान्तरेतुनर्घ्यइत्येवपठ्यते । स्वयुक्तिभिः स्वकीयाःसूर्यसम्बन्धिभ्यःयुक्तयोयोजना-
नियासां बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

अवभृथेष्टौहोत्रकाजलानिष्क्रम्य उद्वयंतमसस्परीतिमघ्नं ब्रूयुः तथा च पत्नी संयानैश्चरित्वेति खण्डे सूत्रितम्—उद्वयंतमसस्परीत्युदेत्येति ।

तामेतांसूक्तेदशमीष्टचमाह-

उद्वयंतमसस्परिज्योतिष्पश्यन्तुत्तरम् ।

देवदेवत्रासूर्यमगन्मज्ज्योतिरुत्तमम् ॥ १० ॥

उत् । वयम् । तमंसः । परि । ज्योतिः । पश्यन्तः । उत्क्षरम् ।

देवम् । देवश्च । सूर्यम् । अगन्म । ज्योतिः । उत्तुमम् ॥ १० ॥

वयमनुष्ठातारः तमसस्परितमस उपरिरात्रेत्तु र्ध्ववर्तमानं तमसः पापात्परि उपरिवर्तमानं वा पापरहि-
तमित्यर्थः तथा चात्रायते-उद्धृतं तमसस्परित्याह पाप्मावैतमः पाप्मानमेवास्मादपहन्तीति । ज्योति-
स्ते जस्विनं उत्तरं उद्धृततरं उत्कृष्टतरं वा देवत्रादेवेषु मध्ये देवं दानादिगुणयुक्तं सूर्यं पश्यन्तः स्तुतिभिर्ह-
विभिश्च उपासीनाः सन्तः उत्तमं उत्कृष्टतमं ज्योतिः सूर्यरूपं अगन्म प्राप्नुवाम तथा च श्रूयते-अगन्म-
ज्योतिरुत्तममित्याह असौ वा आदित्यो ज्योतिरुत्तममादित्यस्यैव सायुज्यं गच्छतीति । युक्तं चैतत् तं
यथा यथोपासते तदेव भवन्तीति श्रुत्यन्तरात् ॥ तमसस्परि पञ्चम्याः परावध्यर्थे इति विसर्जनीयस्य
सत्त्वं । ज्योतिष्पश्यन्तः इमुसोः सामर्थ्ये इति विसर्जनीयस्य षत्त्वं व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यं तत्राङ्गीक्रियते ।
देवत्रा देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीया सप्तम्योर्बहुलमिति सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । अगन्म
छन्दसि लुङ्लिट् इति प्रार्थनायां लङि बहुलं छन्दसोति शपो लुक् भ्वोश्चेति धातोर्कारस्य नकारः
अडागम उदात्तः पादादित्वा निघाताभावः । उत्तमं तमपः पितृवानुदात्तत्वे प्राप्ते उत्तमश्वत्तमौ सर्व-
त्रेत्युज्छादिषु पाठावन्तोदात्तत्वम् ॥ १ ० ॥

उद्यन्नित्ययंतृचोरोगशान्त्यर्थः तथाचानुक्रमण्यमुक्तम्—अन्त्यस्तृचोरोगघ्नउपनिषदिनि-
युक्तंचैतत् यस्मादनेनतृचेनत्वग्दोषशान्तयेप्रस्कण्वःसूर्यमस्तौत् तेनतृचेनस्तुतःसूर्यःतमृषिरोगा-
निरगमयत् तस्मादिदानीमपिरोगशान्तयेअनेनतृचेनसूर्यउपासनीयःतदुक्तंशौनकेन—उद्यन्नद्ये-
तिमन्त्रोयंसौरःपापप्रणाशनः । रोगघ्नश्चविषघ्नश्चभुक्तिमुक्तिफलप्रदइति ।

तृचस्याद्यांस्तूक्तेएकादशीष्टचमाह—

उद्यन्नद्यमित्रमहआरोहन्नुत्तरांदिवम् ।

हृद्रोगंममसूर्यहरिमाणंचनाशय ॥ ११ ॥

उत्त्ययन् । अद्य । मित्रमहः । आरोहन् । उत्तराम् । दिवम् ।

हृद्रोगम् । मम । सूर्य । हरिमाणम् । च । नाशय ॥ ११ ॥

हेसूर्यसर्वस्यप्रेरकमित्रमहः सर्वेषामनुकूलदीप्तियुक्त अद्यास्मिन्कालेउद्यन् उदयंगच्छन्उत्तरां
उद्गततरांदिवमन्तरिक्षंआरोहन्आभिमुख्येनप्रामुवन् यद्वा दिवमन्तरिक्षंउत्तरामारोहन्उत्कर्षेणप्रा-
मुवन् एवंविधस्त्वममहृद्रोगंहृदयगतंअन्तरंगंहरिमाणंशरीरगतकान्तिहरणशीलं वाह्यरोगं यद्वा
शरीरगतहरिद्वर्णरोगप्रसंभैवैवर्ण्यमित्यर्थः तदुभयमपिनाशय मांस्तोतारंउभयविधाद्रोगान्मांचयेत्य-
र्थः ॥ मित्रमहःमित्रमनुकूलंमहस्तेजोयस्यासौ-आमन्त्रितनिघातः । उत्तरां उदित्यनेनोपसंगणस्वमं
सृष्टधात्वर्थैलक्ष्यतेतस्मादातिशायनिकस्तरप्प्रथमपक्षे अन्तरिक्षविशेषणत्वेनद्रव्यप्रकर्षप्रतीतिग-
नभवति द्वितीयेत्वारोहणक्रियायाः प्रकर्षेणम्यतइतिक्रिमेत्तित्त्व्ययवादांम्वद्रव्यप्रकर्षेइत्याम्प्रथ-
मपक्षेश्चरपोःपित्त्वादनुदात्तत्वेउपसर्गस्वरएवशिष्यते द्वितीयेतुआमप्रत्ययस्यसतिशिष्टत्वात्तस्यै-
वस्वरेप्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् वृषादिर्वाद्दृष्टव्यः सहाकृतिगणः । हृद्रोगम् वाशोकप्यत्ररोगेधि-
तिहृदयशब्दस्यहृदादेशः । मम युष्मदस्मदोर्डसीत्याद्युदात्तत्वम् । हरिमाणं हज्रहरणेजनिहृन्मा-
मिमिनिन्नित्यौणादिकइमनिनप्रत्ययः व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वं यद्वा हरिच्छब्दस्यवर्णवाचित्वात् व-
र्णद्वयादिभ्यःष्यञ्चेतिचकारादिमनिनप्रत्ययः । इष्टमेयःस्वित्यनुबृत्तौटेरितिटिलोपः ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

शुकेषुमेहरिमाणंरोपणाकांसुद्धमसि ।

अथोहारिद्रवेषुमेहरिमाणंनिदध्मसि ॥ १२ ॥

शुकेषु । मे । हरिमाणम् । रोपणाकांसु । दध्मसि । अथो इति ।

हारिद्रवेषु । मे । हरिमाणम् । नि । दध्मसि ॥ १२ ॥

मेमदीयंहरिमाणं शरीरगतंहरिद्वर्णस्यभावं शुकेषुतादृशंवर्णकामयमानेषुपक्षिषु तथारोपणा-
कासुशारिकासुपक्षिविशेषेषुदध्मसिस्थापयामः अथोअपिचहारिद्रवेषुहरितालद्रुमेषुतादृग्वर्णवत्सु
मेमदीयंहरिमाणंनिदध्मसिनिदधीमहि सचहरिमातत्रैवसुखेनास्तांअस्मान्मावाधिष्टेत्यर्थः ॥ द-
ध्मसि इदन्तोमसिरितिमसइकारागमः ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

उदगादयमादित्योविश्वेनसहसामह ।

द्विपन्तमस्यरन्धयन्मोअहंद्विपतेरधम् ॥ १३ ॥ ८॥

उत् । अगात् । अयम् । आदित्यः । विश्वेन । सहसा । सह ।

द्विपन्तेम् । मस्यम् । रन्धयन् । मो इति । अहम् । द्विपते । रधम् ॥ १३ ॥ ८॥

अयंपुरोवर्तीआदित्यःअदितेःपुत्रःसूर्यःविश्वेनसहसासर्वेणवलेनसहउदगात्उदयंप्राप्तवान्किं-
कुर्वन्महंद्विपन्तरन्धयन्ममोपद्रवकारिणंरोगंहिंसन् अपिचअहंद्विपतेअनिष्टकारिणेरोगायमोर-
धमैवहिंसांकरोमि सूर्यएवअस्मदनिष्टकारिणंरोगंविनाशयत्वित्यर्थः॥अगात् एतेर्लुङि इणोगालुङी-
निगदेशःगातिस्थेतिमिसिचोल्कृ । आदित्यः दित्यदित्यादित्येत्यपत्यार्थंप्राग्दीव्यतीयोण्यप्रत्ययः ।
रन्धयन्रधहिंसासंराधयोः ण्यन्तालुटःशतृ रधिजभोरचीतिगौधातोर्नुमागमः । मो मा उ निपा-
तद्वयसमुदायोमैवेत्यस्यार्थे ओदितिप्रगृह्यत्वेपुतप्रगृह्याअचीतिप्रकृतिभावः । द्विपते शतुरनुमइति
विभक्तेरुदात्तत्वम् । रधम् रधेर्लुङिपुषादित्वात्चुरडादेशःरधिजभोरचीतिधातोर्नुम् अनिदिता-
मित्यनुषङ्गलोपः नमाङ्चोगेइत्यडभावः ॥ १३ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेनवमोनुवाकः ॥ ९ ॥

दशमेनुवाकेसप्तसूक्तानि तत्राभित्यमितिपञ्चदशचैप्रथमंसूक्तम् अत्रेतिहासमाचक्षते—अङ्गि-
राइन्द्रसदृशंपुत्रंआत्मनःकामयमानोदेवताउपासांचक्रे तस्यसव्याख्येनपुत्ररूपेणइन्द्रएवस्वयंज-
ज्ञे जगतिमनुत्त्यःकश्चिन्माभूदिति ससव्यआङ्गिरसोस्यसूक्तस्यऋषिः चतुर्दशीपञ्चदशौत्रिष्टुभौ
त्रिष्टुवन्तस्यसूक्तस्यशिष्टाजगत्यइतिपरिभाषयाअवशिष्टास्त्रयोदशचौजगत्यः इन्द्रोदेवता तदेत-
त्सर्वमनुक्रमण्यामुक्तम्—अभित्यंपञ्चोनासव्योद्वित्रिष्टुवन्तमङ्गिराइन्द्रतुल्यंपुत्रमिच्छन्नभ्यध्याय-

तत्सव्यइतीन्द्रएवास्यपुत्रोजायतेति । अतिरात्रेप्रथमेपर्यायेहोतुःशस्त्रेइदं सूक्तंशंसनीयं अतिरात्रे-
पर्यायाणामितित्वण्डेसूत्रितम्—अभित्यंमेषमध्वर्यवोभरतेन्द्रायसोममितियाज्येति गवामयनस्य
मध्यभूतेविषुवत्संज्ञकेहन्यपिनिष्केवत्येइदं सूक्तम् तथाचसूत्रितम्—यस्तिग्मशृङ्गोभित्यंमेष-
मिन्द्रस्यनुवीर्याणीत्येतस्मिन्नैर्द्रींनिविदंशस्त्वेति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

अभित्यंमेषंपुरुहूतमृग्मियमिन्द्रंगीभिर्मदतावस्वोअर्णवम् ।
यस्यद्यावोनविचरन्तिमानुषाभुजेमंहिष्ठमभिविप्रमर्चत ॥ १ ॥

अभि । त्यम् । मेषम् । पुरुहूतम् । ऋग्मियम् । इन्द्रम् । गीःऽभिः ।
मदत । वस्वः । अर्णवम् । यस्य । द्यावः । न । विचरन्ति । मानुषा
भुजे । मंहिष्ठम् । अभि । विप्रम् । अर्चत ॥ १ ॥

त्यंप्रसिद्धमेषंशत्रुभिःस्पर्धमानं यद्वा कण्वपुत्रंमेधातिथियजमानमिन्द्रमेघरूपेणागत्य-
दीयंसोमंपपौ सकृपिस्त्वमेषइत्यवोचत् अतइदानीमपिमेषइतीन्द्रोभिधीयते मेधातिथेर्मेषेतिमुत्र-
ह्यणयामत्रैकदेशस्यव्याख्यानरूपं ब्राह्मणमेवमात्रायते—मेधातिथिंहिकाण्वायनिमेषोभूत्वाजहा-
रेति आगत्यसोमंअपहतवानित्यर्थः । पुरुहूतम् पुरुभिर्यजमानैराहूतम् ऋग्मियंऋग्भिर्विक्रि-
यमाणंस्तूयमानमित्यर्थः स्तुत्याहिदेवताविक्रियते यद्वा ऋग्भिर्भायतेशब्धतेइतिऋग्मीःतं वस्वो-
अर्णवंधनानामावासभूमिं एवंगुणविशिष्टमिन्द्रंहेस्तोतारोगीभिःस्तुतिभिरभिमदतआभिमुख्येनह-
र्षंप्रापयत यस्येन्द्रस्यकर्मणिमानुषामनुष्याणांहितानिविचरन्तिविशेषेणवर्तन्ते तत्रदृष्टान्तः—द्या-
वोन यथासूर्यरश्मयः सर्वेषांहितकराः भुजे भोगायमंहिष्ठंअतिशयेनप्रवृद्धंविप्रमेधाविनं तथावि-
धमिन्द्रमभ्यर्चत अभिपूजयत ॥ मेषं मिषस्पर्धायां इगुवधलक्षणेकेप्राप्तेदेवसेनमेषादयःपचा-
दिषुद्रष्टव्याइतिवचनादचप्रत्ययः । ऋग्मियं तस्यविकारइत्यर्थेएकाचोनित्यंमयटमिच्छन्तीतिमय-
ट्प्रत्ययःअकारस्येकारश्छान्दसः प्रत्ययस्वरः यद्वा माङ्मानेशब्देच ऋग्भिर्भायतेइतिऋग्मीः
क्लिपिवल्लोपात्पूर्वमेवपरत्वावधुमास्थेतीत्वम् अचिश्रुधात्वित्यादिनेयडादेशः कृदन्तरपदमकृति-
स्वरत्वम् । मदत मदीहर्षेहेतुमतिणिच् मदीहर्षग्लेपनयोरितिघटादिषुपाठात् हर्षार्थेवर्तमानस्यघ-
टादयोमितइतिमिच्चेसतिमितांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् लोणमध्यमपुरुषबहुवचनेशपिछन्दस्युभयथे-
त्यार्धधातुकत्वात् णेरनिटीतिणिलोपः तशब्दस्यसार्वधातुकमपिदितिङित्वेऋचितुनघमक्षुतइक्

त्रोरुष्याणामिति दीर्घः। वस्वः इति आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः जसादिषु छन्दसि वा-
वचनमिति वचनात् वेर्ङितीति गुणाभावे यणादेशः। अर्णवं अर्णउदकमस्मिन्नस्तीत्यर्णवः समुद्रः
अर्णसोलोपश्चेति मतवर्था यो वप्रत्ययः सलोपश्च तेन शब्देन जलाश्रयवाचिना आश्रयमात्रं लक्ष्यते
प्रत्ययस्वरः। विचरन्ति चरगत्यर्थः अदुपदेशाल्लसार्वधा तु कानुदात्तत्वे धातुस्वरः तिङि चोदात्तवती-
ति गतिरनुदात्ता यद्वृत्तयोगादनिघातः। मानुषा शेषे छन्दसि बहुलमिति शैर्लोपः। भुजे भुजपालना-
भ्यवहारयोः संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। मंहिष्ठं महिवहिवृ-
द्धौ अतिशयेन मंहितो मंहिष्ठः तु छन्दसीति इष्टप्रत्ययः तुरिष्ठे मेयः स्वि तितृलोपः निच्वादाद्युदा-
त्तत्वम्। अर्चत अर्चपूजायां भौवादिकः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

अभीमवन्वन्त्स्वभिष्टिमुतयोन्तरिक्षप्रांतविषीभिरावृतम् ।

इन्द्रं दक्षासः ऋभवो मदच्युतैः शतक्रतुं जवनीं सूनुतां रुहत् ॥ २ ॥

अभि । ईम् । अवन्वन् । सुऽअभिष्टिम् । ऊतयः । अन्तरिक्षं प्राम् ।
तविषीभिः । आऽवृतम् । इन्द्रम् । दक्षासः । ऋभवः । मदच्युतम् ।
शतक्रतुम् । जवनी । सूनुता । आ । अरुहत् ॥ २ ॥

ऊतयः अविता रोरक्षितारो दक्षासो दक्षयितारः प्रवर्धयितारः ऋभवः उरुभान्तीति नै-
रुक्व्युत्पत्त्या ऋभवो मरुत उच्यन्ते एवं भूता मरुतः इन्द्रमभीमवन्वन् अभिमुख्येन खलु अभजन्त
वृत्रेण सह युध्यमानमिन्द्रं सर्वदेवाः पर्यत्यजन् मरुतस्तु तथानपर्यत्याक्षुः तथा चान्नायते—विश्वेदे-
वा अजहुर्ये सखायः मरुद्भिरिन्द्रसख्यं ते अस्त्विति । ब्राह्मणेऽप्यान्नातम्—मरुतो हैनं नाजहुरिति ।
कोदशमिन्द्रं स्वभिष्टिं शोभनाभ्येषणवन्तं शोभनाभिगमनमित्यर्थः । अन्तरिक्षं प्रां-
त्येति—तस्या इन्द्रश्च विवस्वांश्चाजायेतामिति । इन्द्रश्च विवस्वांश्चेत्येतदिति च । तविषीभिरावृतम्
तविषीति बलनाम तविषीशुष्ममितितन्नाम सुपाठात् बलैरावृतं अतिबलिनमित्यर्थः अतएव मदच्यु-
तम् शत्रूणां मदस्य गर्वस्य च्यावयितारं किञ्च शतक्रतुं शतसंख्याकानां क्रतूनामाहर्तारं बहुविधकर्मा-
णां वा पूर्वोक्तमिन्द्रं जवनीं वृत्रवधं प्रतिप्रेरयित्री सूनुता तैर्मरुद्भिः प्रयुक्ता प्रहरभगवो जहि वीरयस्वेति

ब्राह्मणोक्तरूपाप्रियसत्यात्मिकावागपि आरुहत् आरूढवती वृत्रवधं पतिसापिवाक् इन्द्रस्योत्साह-
कारिण्यभूदित्यर्थः ॥ अवन् वनवर्षणसंभक्तौ लङ्शिपिप्राप्तेव्यत्ययेन उपत्ययः । स्वभिष्टिं इषगतौ
भावेक्तिप्रत्ययः तितुवेत्यादिनेट्प्रतिषेधः एमन्नादित्वात्पररूपत्वम् शोभनाभिष्टयो यस्येति व-
हुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ऊतयः अवतेः कृत्यल्युटो बहुलमितिकर्तरि क्तिप्रत्ययः
यद्वा किचूक्तौ चेति किच् ज्वरत्वेत्यादिना ऊट् चित् इत्यन्तोदात्तत्वम् । अन्तरिक्षपां प्रापूरेण अ-
न्तरिक्षं प्रातिपूरयतीत्यन्तरिक्षपाः आतोमनिन्नित्यत्र चशब्दाद्विच् । आवृतम् वृत्रवरेणाव्रिय-
त इत्यावृतः कर्मणि निष्ठा गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । दक्षासः दक्षवृद्धौ दक्षन्तपभिरि-
ति दक्षाः करणे घञ् जित्त्वादाद्युदात्तत्वम् आज्ञासेरसुक् । मदच्युतं च्युङ्गतौ अन्तर्भावित्यर्थत
किप्चेति किप् ह्रस्वस्यपि त्रिहतीति तुक् । शतक्रतुं शतं क्रतवो यस्य बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व-
म् । जवनी जुडितिसौत्रोधातुः करणे ल्युट् टिड्ढाणञित्यादिना ङीप् टिड्ढाणञजकारात्परस्योदा-
त्तत्वम् । अरुहत् रुहेर्लुङि कृष्टरुहिभ्यश्छन्दसीति च्छेरङादेशः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

त्वं गोत्रमङ्गिरोभ्यो वृणोरपोनात्रये शतदुरेषु गातुवित् ।
ससेनं चिद्रिमदायावहोवस्त्राजावद्रिवावसानस्य नर्तयन् ॥ ३ ॥

त्वम् । गोत्रम् । अङ्गिरःभ्यः । अ॒व॒णोः । अप । उ॒त ।
अ॒त्र॒ये । श॒त॒दु॒रेषु । गा॒तु॒वित् । स॒सेनं । चि॒त् । वि॒द्रि॒म॒दाय॑ ।
अ॒व॒हः । वसु॑ । आ॒जौ । अ॒द्रि॒म् । व॒व॒सा॒नस्य॑ । न॒र्तय॑न् ॥ ३ ॥

हेइन्द्र त्वंगोत्रं अव्यक्तशब्दवन्तं वृष्ट्युदकस्यावरकं मेघं अङ्गिरोभ्यः अङ्गिरसामृषीणामर्था-
य अपावृणोः अपावरणं कृतवानसि वृष्टेरावरकं मेघं वज्रेणोद्धाट्य वर्षणं कृतवानित्यर्थः यद्वा गोत्रंगो-
समूहं पणिभिरपहृतं गुहासु निहितं अङ्गिरोभ्यः ऋषिभ्यो पावृणोः गुहाद्वारोद्धाटनेन प्रकाशय उत अ-
पिच अत्रये महर्षये कीदृशाय शतदुरेषु शतद्वारेषु यत्रेणु असुरैः पीडार्थं प्रक्षिमाय गातुवितमार्गस्य ल-
म्भयिताभूः तथा विमदाय चित् विमदनाम्ने महर्षये पिससेन अजेन युक्तं वसुधनं अवहः प्रापितवान्
तथा आजौ संग्रामे जयार्थं वसानस्य निवसतो वर्तमानस्यान्यस्यापि स्तोतुः अद्रिं वज्रं नर्तय नरक्षणं
कृतवानसीति शेषः अतस्तव महिमा केन वर्णयितुं शक्यते इति भावः ॥ गोत्रं गुड् अव्यक्ते शब्दे
औणादिकः प्रत्ययः यद्वा खलु गोरथ्मादित्यनुवृत्तौ इति त्रकट्यचश्चेति समूहार्थे प्रत्ययः । शत-

दुरेषु शतदुराःद्वाराणिष्ठां दृढत्येके द्रव्यन्तेसंविद्यन्तइतिदुराः घञर्थेकविधानमितिकप्रत्ययः छा-
न्दसंस्मसारणंपरपूर्वत्वम् तच्च योसुभयोःस्थानेभवतिसलभतेअन्यतरेणापिव्यपदेशमित्युरण्-
रपरइतिरपरत्वंभवति यद्वा द्वारशब्दस्येवछान्दसंस्मसारणंद्रष्टव्यम् । गातुवित् गाङ्गतौ अस्मा-
त्कमिमिजनिभागापायाहिभ्यश्चेतितुप्रत्ययः तंवेदयतिलंभयतीतिगातुवित् विदृलाभे अन्तर्भा-
वित्पथार्थात्किप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ससेन ससमित्यन्नाम ससंनमःआयुरितितन्नामसु
पाठात् आजिरितिसंग्रामनाम आहवेआजावितितत्रपाठात् । अर्द्धिं अन्तिभक्षयतिवैरिणमित्यर्द्धिर्व-
जः अदिशदिभूशुभिभ्यःकिञ्चित्किञ्चप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् यास्कस्त्वेवंअदिशब्दंव्या-
चख्यौ—अद्रिराट्पात्यनेनापिवात्तेःस्यादिति ॥ववसानस्य वसनिवासे कर्तरिताच्छीलिकश्चानश्
बहुलंछन्दसीतिशपःभ्लुः द्विर्भावहलादिशेषौ चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

त्वमपामपिधानादृणोरपाधारयःपर्वतेदानुमद्वसु ।

वृत्रयदिन्द्रशवसावंधीरहिमादित्सूर्यदिव्यारोहयोदृशे ॥४॥

त्वम् । अपाम् । अपिधाना । अदृणोः । अप । आधारयः ।

पर्वते । दानुमत् । वसु । वृत्रम् । यत् । इन्द्र । शवसा । अवंधीः ।

अहिम् । आत् । इत् । सूर्यम् । दिवि । आ । अरोहयः । दृशे ॥४॥

हेइन्द्र त्वमपामुदकानांअपिधानाअपिधानानिआच्छादकान्मेघान्अपावृणोः अपावरीष्ठाः
तथापर्वतेपर्ववतिपूरयितव्यप्रदेशयुक्तेस्वकीयनिवासस्थानेदानुमत् दानुमतोर्हिंसायुक्तस्य यद्वा द-
नुरसुरमाता सैवदानुःतद्वतः तादृशस्यवृत्रादेर्वसुधनंअधारयः शत्रून्जित्वातदीयंधनमपहत्यस्वगु-
हेन्यचिक्षिपइत्यर्थः यद्वा दानुमदितिवसुविशेषणं शोभनदानयुक्तमित्यर्थः हेइन्द्र त्वंयत्तदाश-
वसाबलेनवृत्रंयथाणालोकानामावरीतारं तथाचशाखान्तरेसमाम्रातम्—यदिमाँलोकानवृणोत्त-
द्वत्रस्यवृत्रत्वमिति । अहिमासमन्तावहन्तारं तथाचवाजसनेयिनःसमामनन्ति—सोम्रीसोमावभि-
संवभूव सर्वाविद्यांसर्वयशःसर्वमन्नाद्यंसर्वाश्रियंसयत्ससर्वमेतत्समभवत्तस्मादहिरिति । एवंभूतम्
सुरंअवंधीर्वधंप्रापितः आदित्अनन्तरमेवदिविद्युलोकेदृशेद्रष्टुंसूर्यमारोहयः वृत्रेणावृतंसूर्यतस्मा-
त्तवृत्रादयमुच्यइत्यर्थः ॥ अपां ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । अपिधाना अपिधीयन्ते

आच्छाद्यन्तेऽभिरित्यपिधानानि करणेत्युद् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्यधात्वाकारस्योदात्तत्वमत-
तएकादेशस्वरः रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् सुपांसुलुगिति विभक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । आधारयः
पादादित्वान्निघाताभावः । पर्वते पर्ववान्पर्वतः पर्वपुनःपृणातेः प्रीणातेर्वैतियास्कः । दानुमत् दो
अवखण्डनेइत्यस्माद्वा दाण्दानेइत्यस्माद्वा दाभाभ्यांनुरित्यौणादिकोनुप्रत्ययः असुरविशेषणत्वे
सुपांसुलुगितिषष्ठ्यालुक् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

त्वंमायाभिर्पमामयिनोधमःस्वधाभिर्येअधिशुसावजुह्वत ।

त्वंपिप्रोर्तृमणःप्रारुजःपुरःप्रऋजिश्वानंदस्युहृत्येष्वाविथ॥५॥१॥

त्वम् । मायाभिः । अपर् । मायिनः । अधमः । स्वधाभिः । ये ।

अधि । शुभ्रौ । अजुह्वत । त्वम् । पिप्रोः । नृमनः । प्र ।

अरुजः । पुरः । प्र । ऋजिश्वानम् । दस्युहृत्येषु । आविथ ॥ ५॥१॥

हेइन्द्र त्वंमायाभिः जयोपायज्ञानैः मायेतिज्ञाननाम शचीमायेतितन्नामसुपाठात् यद्वा
मायाभिः लोकप्रसिद्धैःकपटैः मायिनः उक्तलक्षणमायोपेतानवृत्रादीनसुरान्अपाधमः अपाजी-
गमः धमतिर्गतिकर्मैतियास्कः । येअसुराःस्वधाभिर्हविल्लक्षणैरन्नैः शुभावधि शोभमानैस्वकीये
मुखेएवअजुह्वत अहौषुः नाग्नौ तानसुरानितिपूर्वेणसम्बन्धः तथाचकौषीतकिभिरान्नायते—अ-
सुरावाआत्मन्अजुह्वरुद्वातेग्नौतेपराभवन्ति । वाजसनेयिभिरप्यान्नातम्—देवाश्चहवाअसुराश्च-
स्पर्धतततोहासुराअभिमानेनकस्मैचनजुहुमइतिस्वेष्टेवास्येषुजुह्वतश्चेरुस्तेपराबभूवुरिति । तथा
हेनृमणः नृषयजमानेषुरक्षितव्येषुअनुग्रहबुद्धियुक्तस्त्वंपिप्रोः पूरयितुःएतन्नाम्नोसुरस्यपुरःपुराणि
निवासस्थानानिप्रारुजः प्राभांक्षीः एवंकृत्वातेनासुरेणोपद्रुतं ऋजिश्वानंऋजुगमनंएतत्संज्ञकंस्तो-
तारंदस्युहृत्येषुदस्यूनामुपक्षपयितृणांहननेनयुक्तेषुसंग्रामेषु यद्वा दस्यूनांहननेनिमित्तभूतेषुप्रावि-
थप्रकर्षेणररक्षिथ ॥ मायिनः मायाशब्दस्यब्रीह्यादिषुपाठात् ब्रीह्यादिभ्यश्चेतिमत्वर्थीयइनिः । शु-
भ्रौ शुभ्रदीप्तौ कर्मणिक्किन् तितुत्रेत्यादिनेट्प्रतिषेधः ऋषस्तथोरितिधत्वाभावश्छान्दसः स्वरिचेति
चत्वम् । अजुह्वत जुहोतेर्लङ्बिष्यत्ययेनात्मनेपदम् अदभ्यस्तादितिस्सस्यादादेशः हुश्रुवोःसार्वधानु-
कइतियणादेशः । पिप्रोः पूपालनपूरणयोः पृथिदिव्यधीत्यादिनाकुप्रत्ययः उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्य

बहुलं छन्दसीत्युक्तत्वात् उत्वाभावः छान्दसं द्विर्वचनम् अख्यासस्योरदत्वहलादिशेषाः अतिपिप-
त्योश्च बहुलं छन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् यणादेशः । नृमणः नृषुमनोयस्य छन्दस्युदवग्रहादितिणत्वम् ।
अरुजः रुजोभङ्गे शस्यङित्वाद्गुणाभावः । ऋजिश्चानम् ऋजुअश्नुतेपामोतीत्यृजिश्वा पृषोदरा-
दिः । दस्युहत्येषु हनहिंसागत्योः हनस्तचेतिभावेक्यप्प्रत्ययः तकारश्चान्तादेशः दस्यूनांहत्या
येषुसंग्रामेषु परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् तत्पुरुषपक्षे तु ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्व-
म् । आविथ अवरक्षणे ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

षष्ठीमृचमाह—

त्वंकुत्संशुण्णहत्येष्वाविथारन्धयोतिथिग्वायशंवरम् ।
महान्तंचिदबुदंनिक्रमीःपदासनादेवदस्युहत्यायजज्ञिषे ॥ ६ ॥

त्वम् । कुत्सम् । शुण्णहत्येषु । आविथ । अरन्धयः ।
अतिथिग्वाय । शम्बरम् । महान्तम् । चित् । अबुदम् । नि ।
क्रमीः । पदा । सनात् । एव । दस्युहत्याय । जज्ञिषे ॥ ६ ॥

हेइन्द्र त्वंकुत्संकुत्ससंज्ञकमृषिंशुण्णहत्येषु शुण्णःशोषयिताएतन्नाम्नोसुरस्यहननयुक्तेषुसं-
ग्रामेषुआविथररक्षिथ तथा अतिथिग्वायअतिथिभिर्गन्तव्यायदैवोदासायशंवरंएतन्नामानमसु-
रं अरन्धयः हिंसांपापितः तथा महान्तंचित्अतिप्रवृद्धमपिअबुदंएतत्संज्ञकमसुरंपदापादेननिक्र-
मीःनितरामाक्रमिताभूः यस्मादेवंतस्मात्सनादेवचिरकालादेवारभ्यदस्युहत्यायउपक्षपयितृणांह-
ननायजज्ञिषे सर्वदात्वंदस्युहननशीलोभवसीत्यर्थः ॥ अरन्धयः रधहिंसांसंराध्योः रधिजभोर-
चोतिधातोर्नुम् । अतिथिग्वाय गमेरौणादिकोद्वप्रत्ययः । क्रमीः क्रमुपादविक्षेपेह्यन्तक्षणेतिवृ-
द्धिप्रतिषेधः बहुलंछन्दस्यमाङ्ग्योगेपीत्यङभावः । पदा सावेकाचइतिवा ऊडिदंपदादीतिवाविभ-
केरुदात्तत्वम् । जज्ञिषे जनीमादुर्भावे लिटिगमहनेत्यादिनोपधालोपः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

त्वेविश्वातविषीसध्यगिघतातवराधःसोमपीथायर्हपते ।
तववज्रंश्चिकितेबाहोर्हितोवृश्वाशत्रोरवविश्वानिवृण्ण्या ॥ ७ ॥

त्वे इति । विश्वा । तविषी । स॒ध्यक् । हिता । तव । राधः ।
 सोम॒ऽपी॒थाय॑ । ह॒र्षते॑ । तव । वज्रः । चि॒किते॑ । बा॒होः ।
 हितः । वृ॒श्च । शत्रोः । अ॒व । विश्वा॑नि । वृ॒ष्ण्या॑ ॥ ७ ॥

हेइन्द्र त्वेत्वयिविश्वातविषीसर्व्वलंसध्यक्सधीचीनंअपराङ्मुखंयथाभवतितथाहिता निहितं
 तथा तवराधोमनःसोमपीथायसोमपानायहर्षतेहृष्यति किञ्च तवबाहोर्हस्तयोर्हितोवस्थितोव-
 ज्रश्चिकितेअस्माभिर्ज्ञायते अतःशत्रोःशातयितुर्वैरिणः विश्वानिसर्वाणिवृष्ण्यावृष्ण्यानिवीर्या-
 णिअववृश्च छेदनंकुरु॥ सहअश्वतीतिसध्यक् अश्वतेर्कृत्विगित्यादिनाकिन् अनिदितामितिनलो-
 पः समासेसहस्यसधिरितिसहशब्दस्यसध्यादेशः चोःकुरितिकृत्वम् कृदुत्तरपदमकृतिस्वरेप्राप्ते अ-
 दिसध्योरन्तोदात्तत्वनिपातनंकृत्स्वरनिवृत्त्यर्थमितिवचनात्सध्यादेशोन्तोदात्तःतस्ययणादेशे उ-
 दात्तस्वरितयोर्यणइतिपरस्यानुदात्तस्यस्वरितत्वम् । राधः राधोति समृद्धोभवत्यनेन राधोवम-
 नउच्यते असुनोनिच्वादाद्युदात्तत्वम् । सोमपीथाय पापाने पातृदिवचीत्यादिनाथकृत्प्रत्य-
 यः घुमास्थेतीत्वम् । हर्षते हृषतुष्टौ श्यनिप्राप्तेव्यत्ययेनशप् आत्मनेपदंच । चिकिते कित-
 ज्ञाने छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेकर्मणिङिट् । बाहोः उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्त-
 त्वम् । ब्रश्च ओब्रश्चूछेदने तौदादिकः ग्रहिज्यादिनासम्प्रसारणं विकरणस्वरः संहितायां ध्र-
 चोतस्तिङइतिदीर्घत्वम् । वृष्ण्या वृषसेचने उणादिकोनकप्रत्ययः तत्रभवानिवृष्ण्यानि भवे-
 छन्दसीतिपठ यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् शेषछन्दसीतिश्लेषः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

विजानी॒ह्या॒र्या॒न्येच॒दस्य॑वोब॒र्हिष्मते॑रन्ध॒याशास॑द॒ब्रतान् ।
 शाकी॑भव॒यज॑मानस्यचोदिताविश्वेत्ताते॑स॒धमादे॑षुचाकन ॥८॥

वि । जा॒नी॒हि । आ॒र्यान् । ये । च । दस्य॑वः । ब॒र्हिष्मते॑ ।
 रन्ध॒य । शास॑त् । अ॒ब्रतान् । शाकी॑ । भ॒व । यज॑मानस्य ।
 चोदि॑ता । विश्वा॑ । इत् । ता । ते । स॒ध॒ऽमादे॑षु । चा॒कन॑ ॥ ८ ॥

हेइन्द्र त्वंआर्यान्विदुषोनुष्ठातृन्विजानीहिविशेषेणबुध्यस्व येचदस्यवः तेषामनुष्ठातृणा-
 मुपक्षपयितारः शत्रवः तानपिविजानीहीतिशेषः ज्ञात्वाचबर्हिष्मतेबर्हिषायज्ञेनयुक्तायजमाना-
 याब्रतान् ब्रतभितिकर्मनाम कर्मविरोधिनस्तान्दस्यूनरन्धयर्हिसंप्रापय यद्वा यजमानस्यवशं

गमय रन्ध्रतिर्विशगमने इति यास्कः । किं कुर्वन् शासत् दुष्टानामनुशासनं निग्रहं कुर्वन् अतः शाकी शक्तियुक्तस्त्वं यजमानस्य चोदिताप्रेरको भव यज्ञविघातकानसुरान्तिरस्कृत्य यज्ञानयजमानैः सम्यगनुष्ठापयेति भावः । अहमपि स्तोता ते तव तानि पूर्वोक्तानि कर्माणि विश्वे त सर्वाण्येव सधमादेषु सहमादनयुक्तेषु यज्ञेषु स्तोतुं चाकनकामये ॥ जानीहि ज्ञा अवबोधने क्रैयादिकः ज्ञानोर्जेति जादेशः । अत्र ह्यीग तौ वृद्धिदिवत्करणं त्वादिपरिसमाध्यर्थमेव न प्वादिपरिसमाध्यर्थमिति येषां दर्शनं तेषां प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वेन भवितव्यं मैवं ज्ञानोर्जेति दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् जनीमादुर्भावे इत्यस्य तु दीर्घोच्चारणमन्तरेणाप्यतो दीर्घोऽयं जीत्यनेनैव दीर्घः सिध्यति तस्माद्दीर्घोच्चारणवैयर्थ्यप्रसंगात् अत्र ह्रस्वो न भवतीति सिद्धम् । बर्हिष्मते तसौमत्वर्थे इति भत्वात् रूत्वजश्वयोरभावः । रन्ध्रय रर्धहिंसासंराध्योः । शासत् शासु अनुशिष्टौ शतरि अदादित्वाच्छपो लुक् जक्षित्यादयः षडित्यभ्यस्तसंज्ञायाम् नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुम्प्रतिषेधः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । शाकी शकृशक्तौ भावे घञ् ततोमत्वर्थीय इनिः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् यद्वा वृषादिर्दृष्टव्यः । विश्वा ता उभयत्र शोऽछन्दसीति शोर्लोपः । सधमादेषु सहमाद्यन्त्येष्विति सधमादायज्ञाः अधिकरणेष्वन्त्ययः ननु मदो नुपसर्गे इत्यप्यन्त्येन भवितव्यम् मैवं व्यधजपोरनुपसर्गे इत्यत्रैव मदइति वक्तव्ये यन्मदो नुपसर्गे इति पृथगुपादानं तत्र घञपिपक्षे यथास्यादिति न्यासकारेण प्रत्यपादीत्यस्माभिर्धातुवृत्तावुक्तम् सधमादस्थयोऽछन्दसीति सहशब्दस्य सधादेशः । चाकन कनीदीप्ति कान्तिगतिषु अत्र कान्त्यर्थः छन्दसि लुङ्लिट् इति वर्तमाने लिट् णलुत्तमो वेति णिच्त्वस्य विकल्पनाद्व्यभावः तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

अनुव्रताय रन्ध्रयन्नपव्रतानां भूभिरिन्द्रः श्रथयन्ननां भुवः ।

वृद्धस्य चिद्धर्धतोद्यामिनक्षतः स्तवानो वम्रो विजघान संदिहः ॥ ९ ॥

अनुव्रताय । रन्ध्रयन् । अपव्रतान् । आऽभूभिः । इन्द्रः । श्रथयन् ।

अनां भुवः । वृद्धस्य । चित् । वर्धतः । द्याम् । इनक्षतः । स्तवानः ।

वम्रः । वि । जघान । समदिहः ॥ ९ ॥

यइन्द्रः अनुव्रताय अनुकूलकर्मणो यजमानाय अपव्रतान् अपगतकर्मणः यजमानान् रन्ध्रयन् हिंसयन् वशीकुर्वन्वा तथा आभूभिः आभिमुख्येन भवन्तीत्याभुवः स्तोतारः तैः अनाभुवः तद्विप-

रीतान्श्रथयन् हिंसयन्वर्तते वृद्धस्यचिद्वर्धतःपूर्ववृद्धस्यापिपुनर्वर्धमानस्यद्यामिनक्षतः स्वर्गोपा-
 मुवतः तस्येन्द्रस्यस्तवानः स्तुतिं कुर्वाणोवभ्रःस्तुत्युद्विगणशीलः एतत्संज्ञकऋषिःसन्दिहः स-
 म्यगुपचितावल्मीकवपाःजघान इन्द्रेणपरिहतान्तरायःसन् पृथिव्याःसारभूतंवल्मीकवपालक्ष-
 णंयज्ञसम्भारंआहार्षीदित्यर्थः तथाचशाखान्तरेसमाम्नातम्—यद्वल्मीकवपासम्भारोभवति ऊर्ज-
 मेवरसंपृथिव्याअवरुन्धइति ॥ अनुव्रताय अनुकूलंव्रतंयस्य बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
 श्रथयन् श्रथहिंसायां णिचिघटादित्वान्मिच्चे मितांहस्वइतिह्रस्वत्वम् । वर्धतः व्यत्ययेनपरस्मै-
 पदम् । इनक्षतः नक्षगतौ इकारोपजनश्छान्दसः यद्वा इनक्षतिर्गत्यर्थःप्रकृत्यन्तरमन्वेष्टव्यम् ।
 स्तवानः सम्यानचुस्तुवइतिस्तौतेर्बहुलवचनान्निरुपपदादधानचूपत्ययः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ।
 जघान अफ्यासाच्चेत्यफ्यासादुत्तरस्यहन्तेर्हकारस्यकुत्वम् । सन्दिहःदिहउपचये कृत्यत्युदोव-
 हुलमितिबहुलवचनात्कर्मणिक्रिप् ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

तक्षद्यत्तउशनासहसासहोविरोदसीमज्मनाबाधतेशवः ।

आत्वावातस्यनृमणोमनोयुजआपूर्यमाणमवहन्अभिश्रवः ॥ १० ॥ १०

तक्षत् । यत् । ते । उशना । सहसा । सहः । वि । रोदसी इति । मज्मना ।

बाधते । शवः । आ । त्वा । वातस्य । नृमनः । मनःयुजः ।

आ । पूर्यमाणम् । अवहन् । अभि । श्रवः ॥ १० ॥ १० ॥

हे इन्द्र यद्यदाउशनाकाव्यः सहसाआत्मीयेनबलेन तेसहः त्वदीयंबलं तक्षत् तनूकृतवान्
 सम्यक्तीक्ष्णमकार्षीदित्यर्थः तदाशवःत्वदीयंबलं मज्मनासर्वस्यशोधकेनस्वतैक्षण्येनरोदसी द्या-
 वापृथिव्यौविबाधते तेविभीतइत्यर्थः तथाचान्यत्राम्नातम्—यस्यशुष्माद्रोदसीअभ्यसेतामिति ।
 यद्वा रोदसीयस्माद्वृत्रादेर्विभीतस्तंबाधतइत्यर्थः हेनृमणः नृषुरक्षितव्येषु यजमानेषु अनुग्रहबु-
 द्धियुक्तेन्द्र आपूर्यमाणं पूर्वोक्तेनबलेनासमन्तात्पूर्यमाणंत्वात्वां मनोयुजःमनोव्यापारमात्रेणयु-
 क्ताः वातस्यवायोःसम्बन्धिनः तद्वद्वेगेनगच्छन्तइत्यर्थः एवंप्रभूताअश्वाःश्रवोभि हविलक्ष्णमनं
 अभिलक्ष्यआवहन्आभिमुख्येन प्रापयन्तु ॥ तक्षत् तक्षूत्वक्षूतनूकरणे लङि बहुलंछन्दस्यमा-
 ङ्गयोगेपीत्यङभावः शपःपित्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते । उशना वशकान्तौ वशेःकनसिरिति
 कनस् ग्रहियेत्यादिनासम्प्रसारणं ऋदुशनस्पुरुदंसोनेहसाचित्यनडादेशः सर्वनामस्थानेचेत्युप-

धादीर्घत्वम् हल्ङञ्यादिनलोपौ। मज्जना तुमस्जोशुद्धौ औणादिकोमनिप्रत्ययः। नृमणः छन्द-
स्युदवग्रहादितिणत्वम्। अवहनं छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिप्रार्थनायां लङ् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

एकादशीष्टचमाह—

मन्दिष्ट्यदुशनेकाव्येसचाँइन्द्रोवङ्कूवङ्कुतराधिनिष्ठति ।

उग्रोययिर्निरपःस्रोतसासृजद्विशुष्णस्यदृंहिताऐरयत्पुरः ॥११॥

मन्दिष्ट । यत् । उशने । काव्ये । सचाँ । इन्द्रः । वङ्कू इति ।

वङ्कुतराँ । अधि । तिष्ठति । उग्रः । ययिम् । निः । अपः ।

स्रोतसा । असृजत् । वि । शुष्णस्य । दृंहिता । ऐरयत् । पुरः ॥११॥

यतयदाइन्द्रःउशनेकामयमानेकाव्ये सचासहमन्दिष्टस्तुतोभूत् तदानीं वङ्कूवङ्कुतराअतिश-
येनकुटिलंगच्छन्तावश्वौअधितिष्ठति रथेसंयोज्यतमारोहयतीत्यर्थः यद्वा वङ्कुतरा अतिशयेनव-
क्रंगच्छतिरथे वङ्कूवक्रगमनशीलावश्वौसंयोज्येतियोजनीयम् उग्रउदूर्णस्तादृशइन्द्रः ययिगम-
नयुक्तान्मेधात् स्रोतसाप्रवाहरूपेणअपोनिरसृजत् जलानिनिरगमयत् तथा शुष्णस्यसर्वस्य
शोषयितुरसुरस्यदृंहिताःप्रवृद्धाःपुरःनगराणिनिवासस्थानानिब्यैरयत्विविधंप्रेरितवान् ॥ मन्दिष्ट
मदिस्तुतिमोदमदस्वमकान्तिगतपिषु लुङि बहुलंछन्दस्यमाङ्ग्यागेपीत्यङभावः । उशने वशेरौणा-
दिकःक्युप्रत्ययः ग्रहिज्यादिनासम्प्रसारणम् योरनादेशः। सचा षचसमवाये संपदादिलक्षणोभा-
वेक्लिप् आङ्याजयाराचोपसंख्यानमिति विभक्तेराङादेशः संहितायां आङोनुनासिकश्छन्दसीति
तस्यसानुनासिकत्वम् । वङ्कू वङ्कुगतौ औणादिकउप्रत्ययः बहुलवचनात्कुत्वम् । वङ्कुतरा अति-
शयेनवङ्कूवङ्कुतरा सुपांसुलुगिति विभक्तेराकारः अत्रगतिसामान्यवाचिनागतिविशेषोलक्ष्यते। ययिं
यामापणेआह्वगमहनइतिकिप्रत्ययः लिङ्ङावाह्विर्वचनह्रस्वत्वे आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः प्र-
त्ययस्वरः सुपांसुपोभवन्तीतिपञ्चम्याअमादेशः । दृंहिता दृहिवृद्धौ इदित्वानुम् । ऐरयत् ईर-
प्रेरणे चौरादिकःलङञ्याहागमः आटश्चेतिवृद्धिः ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

आस्मारथंष्टपानेषुतिष्ठसिशार्यातस्यप्रभृतायेषुमन्दसे ।

इन्द्रयथासुतसोमेषुचाक्रनोर्नार्णश्लोकमारोहसेदिवि ॥१२॥

आ । स्म । रथम् । वृषपानेषु । तिष्ठसि । शार्यातस्य ।
 प्रभृताः । येषु । मन्दसे । इन्द्र । यथा । सुतसोमेषु । चाकनः ।
 अनर्वाणम् । श्लोकम् । आ । रोहसे । दिवि ॥ १२ ॥

अत्रकौषीतकिनइतिहासमाचक्षते शर्यातनाम्नोराजर्षेः यज्ञेभृगुगोत्रोत्पन्नश्च्यवनोमहर्षिः
 आश्विनंग्रहमगृह्णात् इन्द्रस्तदृष्ट्वाक्रुद्धोभूत् तमिन्द्रमनुनीयपुनःसोमं तस्मै प्रादादिति अयमर्थः-
 स्यांप्रतिपाद्यते हेइन्द्र त्वं वृषपाणेषु वृष्णःसेचनसमर्थस्यसोमस्यपानानि वृषपाणानि तेषुनि-
 मित्तभूतेषुरथमातिष्ठसिस्म स्वयमेवरथमारुह्यगच्छसि नत्वन्यःकश्चित्पवर्तयितेतिभावः एवं
 चसति येषुसोमेषुत्वंमन्दसेहर्षप्राप्नोषि तादृशाःसोमाः शार्यातस्यएतन्नाम्नोराजर्षेःसम्बन्धिनः
 प्रभृताःप्रकर्षेणसंपादिताः अभिषवादिसंस्कारैःसंस्कृताइत्यर्थः अतःसुतसोमेषुअभिषुत-
 सोमयुक्तेष्वस्मदीयेषुयज्ञेषुयथाचाकनः यथाकामयसे एवमस्यापिशार्यातस्यसोमान्कामयस्व
 तथासतिदिविद्युलोके अनर्वाणं गमनरहितंस्थिरंश्लोकंस्तोत्रलक्षणंवचोयशोवा आरोहसे
 प्राप्नोषि यद्वा इमंयजमानंदिविद्युलोके उक्तलक्षणंयशः प्रापयसि॥ स्म निपातस्यचेतिदीर्घत्वम् ।
 वृषपाणेषु पापाने भावेल्पुद् वाभावकरणयोरितिपूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्यपानशब्दस्य न-
 कारस्यणत्वम् । प्रभृताः भृञ्भरणे कर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । मन्दसे
 मदिस्तुतिमोदमदस्वमकान्तिगतिषु अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः । चाकनः
 कनीदीप्तिकान्तिगतिषु अत्रकान्त्यर्थः कान्तिश्चाभिलाषः लेटिसिप्यडागमः बहुलंछन्दसीति
 शपःश्लुः तुजादिवादाभ्यासस्यदीर्घत्वम् सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइत्यभ्यस्तस्याद्युदात्त-
 त्वाभावे धातोरितिधात्वन्तस्योदात्तत्वम् । अनर्वाणं अर्तैरन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिदृशिग्रहणा-
 न्नावेवनिष्पन्नजाबहुव्रीहौ अमि अर्वणस्त्रसावनञइतिपर्युदासात् आदेशाभावेसर्वनामस्था-
 नेचेत्युपधादीर्घत्वम् नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । श्लोकं श्लोकसंघाते श्लोक्यतइति
 श्लोकः कर्मणिघञ् निच्वादाद्युदात्तत्वम् । रोहसे रुहेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीष्टचमाह—

अददाअर्भामहतेवचस्यवेकक्षीवतेवचयामिन्द्रमुन्वते ।
 मेनाभवोवृषणश्वस्यसुक्रतोविश्वेत्तातेसर्वनेषुप्रवाच्या ॥ १३ ॥
 अददाः । अर्भाम् । महते । वचस्यवे । कक्षीवते । वचयाम् ।
 इन्द्र । सुन्वते । मेना । अवः । वृषणश्वस्य । सुक्रतो इति
 सुक्रतो । विश्वा । इत् । ता । ते । सर्वनेषु । प्रवाच्या ॥ १३ ॥

अत्रेयमाख्यायिका—अङ्गराजः कस्मिंश्चिद्विवसेस्वकीयाभिः योषिभिः सह गङ्गायां जलक्रीडां चक्रे तस्मिन्समये दीर्घतमानाम ऋषिः स्वभार्यया पुत्रभृत्यादिभिश्च दुर्बलत्वात् किमपि कुर्वन् शक्नोतीति द्वेषेण गङ्गामध्ये प्रचिक्षिपे स च ऋषिः केनचित्प्लवेन अङ्गराजस्य क्रीडादेशं प्रति समाजगाम स च राजा सर्वज्ञं तं ऋषिं वगत्य प्लवादवतार्यैवमवोचत् हे भगवन् मम पुत्रो नास्ति एषामहिषी अस्यां कंचित्पुत्रमुत्पादयेति स च तथेत्यब्रवीत् सामहिषी तुराजानं प्रति तथेत्युक्त्वा अयं वृद्धतरो जुगुप्सितो मम योग्यो न भवतीति बुद्ध्या स्वकीयामुशित्संज्ञां दासीं प्राहौषीत् तेन च सर्वज्ञेन ऋषिणामब्रूतेन वारिणाऽप्युक्षिता सती सैव ऋषिपत्नी बभूव तस्यामुत्पन्नः कक्षीवानाम ऋषिः स एव राज्ञः पुत्रो भूत् स च बहुविधेन राजस्यादिना ईजेतस्मै राज्ञे तत्कृतैर्यज्ञैः परितुष्ट इन्द्रो वृचयाख्यां तरुणां योषितं पादात् अयमर्थः पूर्वार्धे प्रतिपाद्यते । हे इन्द्र त्वं महते प्रवृद्धाय वचस्यवे त्वदीयस्तोत्रलक्षणं वच आत्मनः इच्छते सुन्वते त्वद्देवताकेषु यज्ञेषु सोमाभिषवंकुर्वते कक्षीवते एतन्नाम्ने राज्ञे वृचयां वृचयाख्यामर्भो अल्पां युवतिमित्यर्थः एवं भूतां स्त्रियमददाः तथा सुकृतो शोभनकर्मन् शोभनपन्नवा हे इन्द्र त्वं वृषणश्वस्य एतदाख्यस्य राज्ञः मेनाभवो मेना नाम कन्यकाभूः तथा च शाट्यायनिभिः सुब्रह्मण्यामन्त्रे कदेश्याख्यानरूपं ब्राह्मणमेव मान्नायते—वृषणश्वस्य मेना इति वृषणश्वस्य मेना भूवामघवाकुल उवासेति तां च प्राप यौवनां स्वयमेवेन्द्रश्चक्रमे । तथा च ताण्डिभिरान्नातम्—वृषणश्वस्य मेना नाम दुहिता स तामिन्द्रश्चक्रमे इति । अत उक्तरूपाणि यानि कर्माणि त्वया कृतानि ते ता त्वदीयानि तानि विश्वेत् सर्वाण्येव सवनेषु यज्ञेषु प्रवाच्या प्रकर्षणवक्तव्यानि स्तुतिभिः स्तोतव्यानीत्यर्थः ॥ महते बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । वचस्यवे सुप आत्मनः क्यच् कयाच्छन्दसीत्युपत्ययः । कक्षीवते अश्वबन्धनहेतवोरज्जवः कक्ष्याः कक्षीवान् कक्ष्यावानिति यास्कैः । आसं दीवदक्षीवच्चक्रीवत्कक्षीवदिति सम्प्रसारणं मनुष्यो वत्संज्ञायां निपात्यते । मेनेति स्त्रीनाम मेनाग्ना इति पाठात् मनज्ञाने मन्यते गृहकृत्यं जानातीति मेना पचाद्यच् नशिमन्योरल्लित्येत्वं वक्तव्यमित्येत्वं वृषादिर्द्रष्टव्यः मेना मानयन्त्येना इति यास्कैः । सवनेषु सवनमितियज्ञनाम सूयते अभिषूयत एष्विति अधिकरणे ल्युट् । प्रवाच्या वचपरिभाषणे ण्यति यज्याचरुचप्रवचर्चश्चेति कुत्वाभावः तित्स्वरिते प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् यद्वा वाचयते रचो यदित्यत् यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वम् ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टचमाह—

इन्द्रोअश्रायिसुध्योनिरेकेपञ्चेषुस्तोमोदुर्योनयूपः ।

अश्वयुर्गव्यूरथयुर्वसुयुरिन्द्रइद्रायःक्षयतिप्रयन्ता ॥१४॥

इन्द्रः । अश्रायि । सुध्यः । निरेके । पञ्चेषु । स्तोमः । दुर्यः ।

न । यूपः । अश्वयुः । गव्युः । रथयुः । वसुयुः । इन्द्रः ।

इत् । रायः । क्षयति । प्रयन्ता ॥१४॥

इन्द्रोदेवःसुध्यःशोभनकर्मणोयजमानानशोभनप्रज्ञान्वा निरेकेनैर्धन्येनिमित्तभूतेसत्तिता-
नरक्षितुंअश्रायिअसेविष्ट पञ्चेषुपञ्चाइत्यङ्गिरसामाख्या तथाचशाट्यानिभिर्नाम्नातम—पञ्चावा-
अङ्गिरसःपशुकामास्तपोतप्सन्तेति । येषुयजमानेष्वङ्गिरःसु स्तोमस्तोत्रंनिश्चलंतिष्ठति दुर्योनयू-
पःद्वारिनिखातास्थूणेव तान्सुध्यइतिपूर्वेणान्वयः तस्मादिदानीमपिरायःप्रयन्ताधनस्यपदाताइ-
न्द्रइवइन्द्रएवयजमानानांदातुंअश्वयुःअश्वानिच्छन् तथागव्युःगाइच्छन् रथयुरथानिच्छन् व-
सुयुः एवमन्यदपियद्धनमस्तितदपीच्छन्क्षयतिवर्तते ॥ अश्रायि श्रिञ्सेवायाम् कर्तरिलुङि व्य-
त्ययेनत्वेश्चिणादेशः । सुध्यः धीरितिकर्मनाम शोभनाधीर्येषां नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्
शसिं छन्दस्युभयथेतियणादेशःउदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् । निरेके नितरारचनंनिरे-
कः रिचिर्विरेचने भावेघञ् थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । दुर्यः दुरेभवोदुर्यः भवेच्छन्दसीतियव
यतोभावइत्याद्युदात्तत्वम् । यूपः युमिश्रणे यूयतेयुज्यतेस्मिन्नितियूपः कुयुभ्यांचेतियप्रत्ययः
दीर्घइत्यनुवृत्तेर्दीर्घत्वम् सुशुभ्यानिच्चेत्यनुवृत्तावाद्युदात्तत्वम् । अश्वयुः यजमानेभ्योश्वानिच्छन्
छन्दसिपरेच्छायामितिक्यच् नछन्दस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घयोर्निषेधः अश्वघस्यादित्यावंतु छान्द-
सत्वान्नभवति क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः एवमुत्तरत्रापि एतावांस्तुविशेषः गव्युरित्यत्र वान्तोयिप्र-
त्ययेइत्यवादेशः । यास्कस्त्वेवंव्याचष्ट—इदंयुरिदं कामयमानोथापितद्वदर्थेभाष्यते वसुयुरिन्द्रो-
वसुमानित्यर्थः अश्वयुर्गव्यूरथयुर्वसुयुरित्यपिनिगमोभवतीति । क्षिप्तये भौवादिकः । प्रयन्ता
यमउपरमे तृषि एकाचइतीट्प्रतिषेधः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् छुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥१४॥

पञ्चदशीष्टचमाह—

इदंनमोवृषभायस्वराजेसत्यशुष्मायतवसेवाचि ।

अस्मिन्निन्द्रवृजनेसर्ववीरास्मत्सूरिभिस्तवशर्मन्स्याम ॥१५॥११

इदम् । नमः । वृषभाय । स्वःरोज । सत्यशुष्माय । त्वसे ।
अवाचि । अस्मिन् । इन्द्र । वृजने । सर्वेश्वीराः । स्मत् । सूरिभ्यः ।
तव । शर्मन् । स्याम् ॥ १५ ॥ ११ ॥

इदंपुरोवर्तिनमः स्तुतिलक्षणवचः हेइन्द्र तुभ्यमवाचि अस्माभिः प्रायोजि कीदृशाय वृषभायव-
र्णशीलाय स्वराजे स्वकीयेन तेजसाराजमानाय सत्यशुष्माय शुष्ममिति बलनाम शत्रूणां शोषक-
त्वात् अवितथ बलयुक्ताय त्वसे अत्यन्तं प्रवृद्धाय यस्मादेवं तस्मात् अस्मिन् वृजने वर्जने वति संग्रामे स-
र्ववीराः विशेषेण ईर्यन्त्य मित्रानि विराभटाः तादृशैः सर्वैर्भटैरुपेतावयं स्मदिति निपातः सुशब्दा-
र्थः तव स्मत् शर्मन् त्वया दत्तेशोभने गृहे सूरिभिः विद्वद्भिः पुत्रादिभिः सह स्याम भवेम निवसेमेत्यर्थः
यद्वा त्वत्सम्बन्धिनो शोभने यज्ञगृहे सूरिभिः विद्वद्भिः ऋत्विग्भिः सह स्याम शर्मेति गृहनाम शर्मवर्मे-
ति पठितत्वात् ॥ स्वराजे राजद्विषेति कृष् । सत्यशुष्माय सत्यं शुष्मं बलं यस्य बहुव्रीहौ पू-
र्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । त्वसे तवतिः सौत्रो धातुः अस्मादौणादिको सिप्रत्ययः वृजने वृजीवर्जने कृ-
पृवृजिमन्दिनिधाञ्भ्यः क्युरितिक्युः प्रत्ययः । शर्मन् सुपांसु लुगितिसप्तम्या लुक् नङि संबुध्यो-
रिति नलोपप्रतिषेधः । स्याम नश्चेति संहितायां सकारस्य धुडागमः खरिचेति चत्वं चयोद्वितीयाः श-
रिपौष्करसादेरिति तत्कारस्य थकारः ॥ १५ ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थेऽष्टकादशो वर्गः ॥ ११ ॥

त्यं सुमेषमिति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तं सव्यस्यार्षमैन्द्रं त्रयोदशी पञ्चदशी च त्रिष्टुभौ शिष्टाजगत्यः
तथा चानुक्रान्तम्—त्यं सुत्रयोदश्यन्त्ये त्रिष्टुभा विति गवामयनस्य मध्यमे हनि विषुवत्संज्ञके मरुत्वती-
यशस्वे इदं सूक्तम् विषुवान् दिवा कीर्त्य इति खण्डे सूत्रितम्—त्यं सुमेषं कया शुभेति च मरुत्वतीयमिति ।

तत्र प्रथमाष्टकमाह—

त्यं सुमेषं मह्यास्त्विदं शतं त्यस्य सुभ्वः साकमीरते ।
अत्यं न वाजं हवनस्य दं रथमेन्द्रं वृत्त्यामवंसे सुवृत्तिभिः ॥ १ ॥

त्यम् । सु । मेषम् । मह्यम् । स्वः इविदम् । शतम् । यस्य । सुभ्वः ।
साकम् । ईरते । अत्यम् । न । वाजम् । हवनस्य दम् । रथम् ।
आ । इन्द्रम् । वृत्त्याम् । अवसे । सुवृत्तिभ्यः ॥ १ ॥

त्यंतप्रसिद्धमेषंशत्रुभिः सहस्पर्धमानंस्वर्विदंस्वरादित्यौघौर्वातस्यवेदितारंलब्धारंवा यद्वा
 स्वः सुष्ठुअरणीयंनंतस्यलभ्यितारं एवंगुणविशिष्टमिन्द्रंहेअध्वर्योसुमहयसम्यक्पूजय यस्ये-
 न्द्रस्यशतंशतसंख्याकाः सुश्वः स्तोतारः साकंसहैवयुगपदेवईरतेस्तुतौप्रवर्तन्ते यद्वा यस्येन्द्रस्य
 रथंशतंसुश्वः शतसंख्याकाअश्वाः साकंसहईरतेगमयन्ति तमिन्द्रंअवसेस्मद्रक्षणायसुवृत्किभिः
 सुष्ठुआवर्जकैःस्तोत्रैः रथमाववृत्त्यां रथंप्रतिआवर्तयामि कीदृशंरथं हवनस्यदंहवनमाह्वानंयां
 वाप्रतिवेगेनगच्छन्तं वेगगमनेदृष्टान्तः—अत्यंतवाजं गमनसाधनंअश्वमिव॥ महय महपूजायांचु-
 रादिरदन्तः संहितायामप्येषामपिटृश्यतेइतिदीर्घत्वम् । सुश्वः सुष्ठुभवन्तीति सुश्वःस्तोतारः क्लिप-
 चेतिक्लिप् ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् जसि ओःसुपीतियणादेशस्य नभूसुधियोरितिप्रतिषेधेमात्रे
 छन्दस्युभयथेत्युभयथाभावाद्यणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यणइतिपरस्यजसोनुदात्तस्यस्वरितत्वम् ।
 ईरते ईरगतौकम्पनेच अदादित्वाच्छपोलुकृञ्स्यादादेशः देरेत्वं अनुदात्तेत्वालसार्वाधातुकानुदात्त-
 त्वेधातुस्वरःशिष्यते यद्धृत्तयोगादनिघातः तत्रहिपञ्चमीनिर्देशेपिष्यवहितेपिकार्यमिष्यतेइत्युक्त-
 म् । अत्यं अत्यइत्यश्वनाम अत्यः हयइतिपाठात् । वाजं वाज्यतेगम्यतेनेनेतिवाजः वज्रव्रजगते
 करणेघञ् अजिब्रज्योश्चेत्यत्रचशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् वाजोवाज्यमित्यत्रापिकुत्वाभा-
 वइत्युक्तम् । हवनस्यदं स्यन्दूपस्रवणे स्यदोजवेइतिवेगेगम्यमानेघञन्तोनिपातितः अतएव न
 लोपोवृद्ध्यभावश्च नच नधातुलोपआर्धधातुकेइतिवृद्धेःप्रतिषेधः इग्लक्षणाहिवृद्धिस्तत्रप्रतिपि-
 ष्यते नचेयमिग्लक्षणा घञोञिच्चादुत्तरपदस्याद्युदात्तत्वम् ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनतदेवशि-
 ष्यते । ववृत्त्यां वृत्तुवर्तने लिङिष्यत्ययेनपरस्मैपदं बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः द्विर्वचनादि यासुतो
 ङित्त्वाल्लघूपधगुणाभावःतिङ्तिङइतिनिघातः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टमाह—

सपर्वतो न धरुणे च्युतः सहस्रमूनिस्तविषीषु वा वृधे ।

इन्द्रो यद्दृत्रमवधी नदी वृत्तं मुञ्जं अणीं सि जहृषाणो अन्धसा ॥ २ ॥

सः । पर्वतः । न । धरुणेषु । अच्युतः । सहस्रम् इति । तविषीषु

वृधे । इन्द्रः । यत् । दृत्रम् । अवधीत् । नदी इति । उञ्जम् ।

अणीं सि । जहृषाणः । अन्धसा ॥ २ ॥

अन्धसासोमलक्षणेनान्नेनजहृषाणः अत्यर्थंहृष्यन्निन्द्रःयद्यदावृत्रं त्रयाणां लोकानाम्
 वरीतारमसुरंअवधीत् हतवान् कीदृशंवृत्रं नदीवृत्तंनदनाञ्चअपस्तासामावरीतारं किंकुर्वन्ति

न्द्रः अर्णोसि जलानि उज्जन् अधःपातयन् तदानींसइन्द्रः पर्वतोऽन पर्ववानशिलोच्चयइव ध-
रुणेषु सर्वस्यधारकेषुदकेषुमध्ये अच्युतः चलनराहित्येनस्थितः सहस्रमूतिः बहुविधरक्षणवा-
न् तविषीषुचलेषु ववृधेप्रवृद्धोवभूव ॥ धरुणेषु धारयतेर्णिलुक्चेत्युनःप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः ।
सहस्रमूतिः सहस्रमूतयोयस्यासौ लुगभावश्छान्दसः । ववृधे संहितायामभ्यासस्यान्येषामपि-
दृश्यतेइतिदीर्घत्वम् । नदीवृतं नदीवृणोतीतिनदीवृत् क्रिप् तुगागमः । उज्जन् उज्जआर्जवे वि-
करणस्वरः । अर्णोसि उदकेनुदचेत्यर्तेरनुप्रत्ययः तत्सन्नियोगेननुडागमश्च निच्वादाद्युदात्तत्वम् ।
जर्हषाणः हषतुष्टौ यङ्लुगन्ताड्यत्ययेनशानच् अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् यद्वा यङन्ता-
देवशानचि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् छन्दस्युभयथेतिशानचआर्धधातुक्त्वादतोलोपयलोपौ सा-
र्वधातुक्त्वाच्च अभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् । अन्धसा अद्यतइत्यन्धः अदेर्नुमधश्चेत्यसुन् धातोर्नु-
मागमोऽधकारान्तादेशश्च निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

सहिद्वरोद्वरिषुवव्रऊधनिचन्द्रबुधोमददृद्धोमनीषिभिः ।
इन्द्रंतमहेस्वपस्ययाधियामंहिष्ठरातिसहिपप्रिरन्धसः ॥ ३ ॥

सः । हि । द्वरः । द्वरिषु । वव्रः । ऊधनि । चन्द्रबुधः । मददृद्धः ।
मनीषिभिः । इन्द्रम् । तम् । अहे । सुहअपस्यया । धिया ।
मंहिष्ठरातिम् । सः । हि । पप्रिः । अन्धसः ॥ ३ ॥

सपूर्वोक्तगुणविशिष्टइन्द्रः द्वरिषुआवरीतृषुशत्रुषुद्वरोहि अतिशयेनावरीताखलु शत्रुजयशील-
इत्यर्थः यस्मात् ऊधनिउद्धृतजलवत्यन्तरिक्षेवव्रः सम्भक्तः व्याप्यवर्तते अतएवचन्द्रबुधःसर्वासां
प्रजानामाह्लादकमूलः अन्तरिक्षस्यसर्वाह्लादकत्वात् मददृद्धः माद्यन्त्येभिरितिमदाः सोमाःतैर्वर्धितः
एवंभूतोयइन्द्रोमंहिष्ठरातिप्रवृद्धधनंप्रवृद्धदानंवातमिन्द्रंमनीषिभिः मनसईषितृभिःप्राज्ञैर्ऋत्विग्भिः
सह स्वपस्ययाधिया शोभनकर्मयोगयानुद्धया अहेआह्वयामि हियस्मात् सइन्द्रःअन्धसोऽन्धस्या-
स्मदपेक्षितस्यपमिःपूरयिता ॥ द्वरः दृइत्येके द्वरत्यावृणोतीतिद्वरः पचाद्यच् चित्स्वरेणान्तोदा-
त्तत्वम् द्वरिषुअचइरितिकर्तरिइप्रत्ययः । वव्रः वृङ्सम्भक्तौ त्रियतेसंभज्यतइतिवव्रः घञर्थेकवि-
धानंस्थाभ्रागापाव्यधिहिनियुद्धचर्थमितिपरिगणनस्योपलक्षणार्थत्वात्कर्मणिकप्रत्ययः द्विर्भाव-
श्छान्दसः । ऊधनि उतऊर्ध्वंध्रियतेस्मिनजलमित्यूधः समम्येकवचने अस्थिदधिसकथ्यक्षणा-
नडुदात्तः छन्दस्यपिदृश्यतइतिदृशिग्रहणात्ऊधसशब्दस्याप्यनडादेशः यद्वा ऊधसोनडितिसमा-

सेविधीयमानो नडादेशश्छान्दसत्वात् केवलादपि भवति । चन्द्रबुधः चदिआह्लादनेदीमौ च इदि-
 च्चान्नुम् स्फायितश्चीत्यादिनारक् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव
 शिष्यते । मदवृद्धः मदीहर्षे मदीनुपसर्गे इतिकरणे अप्रत्ययपित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः तृतीयाकर्म-
 णीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अह्वे ह्वेऽन्स्पर्धायां शब्दे च छन्दसिलुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लुङि आत्य-
 नेपदेश्वन्यतरस्यामिति च्छेराङादेशः आतो लोप इति चेत्त्याकारलोपः गुणः । स्वपस्यया अप्रत्यय-
 र्मनाम शोभनमपःस्वपः तदर्हतीति स्वपस्यः छन्दसि चेतियप्रत्ययः मंहिष्ठरातिं महिवृद्धौ अ-
 ति शयेन मंहित्री मंहिष्ठा तुश्छन्दसीतीष्ठनप्रत्ययः तुरिष्ठे मेयः स्वि तितुलोपः निच्वादाद्युदात्तत्वम् मं-
 हिष्ठारातिर्यस्य स्त्रियाः पुंवदिति पुंवद्भावाद्भवत्वम् बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
 पपिः पृपालनपूरणयोः आद्यगमहनजन इति किनप्रत्ययः उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्प्लवस्य बहुलं छन्दसीति
 वचनादभावे यणादेशः लिङ्गद्भावाद्द्विवचने चीति स्थानिवद्भावे सति द्विर्भावी रदत्वह्लादिशेषाः नि-
 च्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

आयं पृणन्ति दिविसद्मर्बर्हिषः समुद्रं न सुभ्वः १ स्वा अभिष्टयः ।

तं वृत्रहृत्ये अर्नुतस्थुरुतयः शुष्मा इन्द्रं मवाता अहुतप्सवः ॥ ४ ॥

आ । यम् । पृणन्ति । दिवि । सद्मः बर्हिषः । समुद्रम् । न । सुभ्वः ।

स्वाः । अभिष्टयः । तम् । वृत्रहृत्ये । अर्नु । तस्थुः । ऊतयः ।

शुष्माः । इन्द्रम् । अवाताः । अहुतप्सवः ॥ ४ ॥

सद्मसदनं स्थानं बर्हिः शब्दोपलक्षितो यज्ञो येषां सोमानां ते सोमाः दिवि स्वर्गलोके अवस्थितं
 यमिन्द्रं आपृणन्ति आसमन्तात् पूरयन्ति तत्र दृष्टान्तः—सुष्ठु भवन्तीति सुभ्वो नद्यः समुद्रं यथा
 नद्यः समुद्रं पूरयन्ति तद्वदित्यर्थः कीदृशो नद्यः स्वाः समुद्रस्य स्वभूताः तथा चाम्नायते—समुद्राय-
 वयुनायसिन्धूनां पतयेनम इति । अभिष्टयः आभिमुख्येन गमनवत्यः ऊतयः अविता रोमरुतः
 वृत्रहृत्ये वृत्रहने निमित्तभूते सति तमिन्द्रमनु तस्थुः अनुलक्ष्य स्थिता बभूवुः कीदृशामरुतः शुष्माः
 शत्रूणां शोषयितारः अवाताः वान्ति प्रातिकूल्येन गच्छन्तीति वाताः शत्रवः तद्वहिताः अहुतप्सवः
 अकुटिलरूपाः शोभनावयवा इत्यर्थः ॥ पृणन्ति पृपालनपूरणयोः कैयादिकः प्वादीनां ह्रस्व इति
 ह्रस्वत्वम् श्राभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः यद्वृत्तयोगादनिवातः । सद्मर्बर्हिषः ष-
 द्वविशरणगत्य वसादनेषु सीदन्त्यस्मिन्निति सद्म औणादिकोधिकरणे मनिन्नप्रत्ययः निच्वादाद्यु-

तत्त्वम् बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । सुक्वः भवतेः किप्चेति किप् कृदुत्तरपद-
कृतिस्वरत्वम् जसि ओः सुपीतियणादेशस्य नभूसुधियोरिति प्रतिषेधे प्राप्ते छन्दस्युभयथेतियणा-
शः उदात्तस्वरितयोर्यण इत्यनुदात्तस्य जसः स्वरितत्वम् । अभिष्टयः इष्टय एषणानि उपस-
र्गाभिर्वर्जमितिवचनादभिरन्तोदात्तः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते एमन्ना-
त्वात्पररूपत्वम् । वृत्रहत्ये हनस्तचेति हन्तेर्भावेक्यप् तकारान्तादेशश्च प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्त-
धातुस्वरः शिष्यते । अहुतप्सवः ह्रौकौटिल्ये अस्मान्निष्ठायां हुह्वरेऽछन्दसीति हुआदेशः प्सा
लक्षणे इत्यस्मादौणादिकोऽङुः प्रत्ययः नहुतप्सवः अहुतप्सवः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

अभिस्वर्ष्टिंमदे अस्य युध्यतोरध्वीरिव प्रवणे सस्रुतयः ।

इन्द्रो यद्वज्री धृषमाणो अन्धसा भिनद्वलस्य परिधीरिव त्रितः ॥ ५ ॥ १२ ॥

अभि । स्वर्ष्टिम् । मदे । अस्य । युध्यतः । रध्वीः इव । प्रवणे ।

सस्रुः । ऊतयः । इन्द्रः । यत् । वज्री । धृषमाणः । अन्धसा ।

भिनत् । वलस्य । परिधीन् इव । त्रितः ॥ ५ ॥ १२ ॥

ऊतयोमरुतः मदे सोमपानेन हर्षे सति अस्येन्द्रस्य युध्यतो वृत्रेण सह युध्यमानस्य पुरतः स्ववृ-
ष्टेः भूतवृष्टि मन्तवृत्रं अभि आभिमुख्येन सस्रुः जग्मुः रध्वीरिव प्रवणे यथा गमनस्वभावा आपः नि-
वदेशे गच्छन्ति यद्यदा अन्धसा सोमलक्षणेनाग्नेन पीतेन धृषमाणः प्रगल्भः सन् वज्री वज्रवानिन्द्रः
वलस्य संवृण्वतः एतत्संज्ञमसुरं भिनदव्यदारयत् अवधीदित्यर्थः तत्र दृष्टान्तः—त्रितः परिधीनि व-
शानां हविलेपनिघर्षणाय अग्नेः सकाशात् अप्सु एकतो द्वितस्त्रित इति त्रयः पुरुषा जज्ञिरे तथा च तै-
त्तिरीयैः समान्नातम्—सोऽङ्गारेणापः अक्ष्यपातयत् तत एकतो जायत स द्वितीयमक्ष्यपातयत् त-
तो द्वितो जायत स तृतीयमक्ष्यपातयत् ततस्त्रितो जायतेति । तत्र उदकपानार्थं प्रवृत्तस्य कूपे पति-
तस्य प्रतिरोधाय असुरैः परिधयः परिधायकाः कूपस्याच्छादकाः स्थापिताः तान्यथा सो भिनत्तद्वत् ॥
स्ववृष्टिं बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । युध्यतः युधसं प्रहारे दैवादिकः व्यत्ययेन शतृ अदुपदेशा-
त्सर्वधातुकानुदात्तत्वेनो नित्वादाद्युदात्तत्वम् । रध्वीः रधिर्गत्यर्थः रधिर्वंसोर्नलोपश्चेति उ-
पत्ययः वोतो गुणवचनादिति डीप् जसि वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् डीषूस्वरः शिष्यते । धृष-
माणः निधृषा प्रागल्भ्ये श्रुप्रत्यये प्राप्ते व्यत्ययेन शः आत्मनेपदं च अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे

विकरणस्वरः शिष्यते । भिनत् लङिबहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेपीत्यङ्भावः विकरणस्वरः य-
द्वृत्तयोगादनिघातः । बलस्य बलसंवरणे बलतिसंवृणोतिसर्वमितिवलः पचाद्यच् क्रियाग्रहणक-
र्तव्यमितिकर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्येषेष्ठी । परिधीन् परिधीयन्तइतिपरिधयः उपसर्गेषोः कि-
रितिदधातेः कर्मणि किप्रत्ययः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेद्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

षष्ठीघृचमाह—

परींघृणाचरतितिविषेशवोपोवृत्वीरजसोबुधमाशयत् ।
वृत्रस्ययत्प्रवणेदुर्गृभिश्चनोनिजघन्थहन्वोरिन्द्रतन्यतुम् ॥ ६ ॥
परि । ईम् । घृणा । चरति । तित्विषे । शवः । अपः ।
वृत्वी । रजसः । बुधम् । आ । अशयत् । वृत्रस्य । यत् । प्रवणे ।
दुः६गृभिश्चनः । नि६जघन्थ । हन्वोः । इन्द्र । तन्यतुम् ॥ ६ ॥

योवृत्रः अपोवृत्वीउदकान्यावृत्त्यरजसोबुधंअन्तरिक्षस्योपरिप्रदेशंआशयत् आश्रित्या-
शेत तस्यवृत्रस्यप्रवणेप्रकर्षेणवननीयेन्तरिक्षवर्तमानस्यदुर्गृभिश्चनः दुर्ग्रहव्यापनस्यतस्यहिव्या-
पननकेनापिग्रहीतुंशक्यते सइमाँलोकानवृणोदितिश्रुतेः । एवंभूतस्यवृत्रस्यहन्वोः मुखपाश्व-
योः हेइन्द्र यद्यदातन्यतुंप्रहारंविस्तारयन्तं यद्वाशब्दकारिणंवज्रं तृतीयार्थेद्वितीयातन्यतुनावज्ञे-
णनिजघन्थनितरांप्रजहर्था तदानीं ईमेनेत्वांइन्द्रं घृणाशत्रुजयलक्षणादीभिः परिचरतिपरितोव्याप्ता-
ति त्वदीयंशवोबलंचतित्विषे प्रदिदीपे ॥ तित्विषे त्विषदीप्तौ लिटिप्रत्ययस्वरः तिङ्प्रत्ययानिघाता-
भावः । वृत्वी वृज्वरणे स्नात्वाद्यश्चेत्यादिग्रहणावक्त्वाप्रत्ययस्यईकारः । रजसः रजरागे रज-
न्त्यस्मिन्गन्धर्वादयइतिरजोन्तरिक्षमअसुनि रजकरजनरजःसूपसंख्यानमितिनलोपः निच्चादा-
द्युदात्तत्वम् । अशयत् शीडोव्यत्ययेनपरस्मैपदं बहुलं छन्दसीतिशपोलुगभावः । दुर्गृभिश्चनः ग्रहउ-
पादाने अशूच्याप्तावित्यनयोर्दुःशब्देउपपदेपृषोदरादित्वादभिमतस्वरूपस्वरसिद्धिः । निजघन्थ ह-
नहिंसागत्योः लिटिथलिकादिनियमात्प्राप्तस्येटः उपदेशत्वतइतिनिषेधः अक्यासाच्चेतिअ-
क्यासादुत्तरस्यहकारस्यघत्वम् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् तिङिचोदात्तवतीतिगतेनिघा-
तः यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः । तन्यतुं तनुविस्तारे अस्मात् ऋतन्यञीत्यादिनायतुच् यद्वा
स्तनशब्देइत्यस्माद्बहुलवचनाद्यतुच्प्रत्ययेसकारलोपः ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टकमाह—

हृदंनहित्वान्यृषन्त्यूर्मयोब्रह्माणीन्द्रतवयानिवर्धना ।

त्वष्टाचित्तेयुज्यंवावृधेशवंस्ततक्षवज्रमभिभूत्योजसम् ॥ ७ ॥

हृदम् । न । हि । त्वा । निः । ऋषन्ति । ऊर्मयः । ब्रह्माणि । इन्द्र । तव ।

यानि । वर्धना । त्वष्टा । चित् । ते । युज्यम् । वृधे । शवः ।

ततक्ष । वज्रम् । अभिभूतिः । ओजसम् ॥ ७ ॥

हेइन्द्र यानिब्रह्माणिस्तोत्रशस्त्ररूपाणिमन्त्रजातानितववर्धनावर्धयितृणि तानित्वात्वांन्यृष-
न्तिहि नितरांप्राप्नुवन्त्येव तत्रदृष्टान्तः—ऊर्मयोजलप्रवाहाहृदंन यथाजलाशयंप्राप्नुवन्तितद्रूपं त्वष्टा
चित् सत्वष्टादेवएव तेतवयुज्ययोग्यंशवोवलंवृधेप्रावर्धयत् अपिच अभिभूत्योजसं शत्रूणामभि-
भवितृणांओजसावलेनयुक्तंवज्रंततक्षतीक्ष्णीचकार ॥ न्यृषन्ति ऋषीगतौ तौदादिकः अदुपदेशा-
लसार्वाधातुकानुदात्तत्वेविकरणस्वरः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । ऊर्मयः ऋगतौ ऋच्छन्तिगच्छन्ती-
त्यूर्मयः अर्तेरुचेतिप्रत्ययः गुणेशत्यकारस्यऊकारादेशश्च प्रत्ययस्वरः । वर्धना वृधुवृद्धौ वर्ध-
तेऽभिरिति वर्धना करणेत्युट् शेच्छन्दसीतिशेर्लोपः । ततक्ष तक्षत्वक्षूतनूकरणे लिटिणलित्तिस्व-
रेणप्रत्ययात्पूर्वपदस्योदात्तत्वम् पादादित्वान्निघाताभावः । अभिभूत्योजसं अभिभूयतेनेत्यभि-
भूति करणेकिन् तादौचनितीतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् अभिभूत्योजस्य बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

जघन्वाँउहरिभिःसंभृतक्रतुविन्द्रं वृत्रंमनुषेगातुयज्ञपः ।

अयच्छथावाहोर्वज्रमायसमधारयोदिव्यासूर्यदृशे ॥ ८ ॥

जघन्वान् । ऊम् इति । हरिः । भिः । संभृतक्रतो इति संभृतः । क्रतो ।

इन्द्र । वृत्रम् । मनुषे । गातुयन् । अपः । अयच्छथाः । वाहोः ।

वज्रम् । आयसम् । आधारयः । दिवि । आ । सूर्यम् । दृशे ॥ ८ ॥

हेसंभृतक्रतो सम्पादितकर्मन् संपादितप्रज्ञवाइन्द्र मनुषेजनायगातुयन् गातुंमार्गमिच्छन्
वृत्रंलोकानामावरकमसुरं हरिभिरश्वैर्युक्तस्त्वजघन्वानउ हतवानखलु तदनन्तरंअपोवृष्ट्युदका-

निपावर्तयइत्यध्याहारः बाह्वोस्त्वदीययोर्हस्तयोरायसमयोमयंवज्रमयच्छथाः अग्रहीः आकारः
समुच्चयार्थः सूर्यचदिविद्युलोकेदृशेद्रष्टुं सर्वेषामस्माकंदर्शनायअधारयः स्थापयचक्रुषे ॥ जघ-
न्वान् हन्तेर्लिटःकसुः विभाषागमहनविदविशामितीडागमस्यविकल्पोक्तेरभावः । गातुयन् गातु-
मिच्छसि छन्दसिपरेच्छायामपीतिक्यच् नच्छन्दस्यपुत्रस्येतिदीर्घप्रतिषेधः क्यजन्ताच्छतरिअनु-
पदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेक्यचण्वस्वरःशिष्यते । बाह्वोः उदात्तयणोहल्पूर्वादितिभिक्ते-
रुदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

बृहत्स्वश्चन्द्रममवद्यदुक्थ्यमृक्ण्वतभियसरोहणं दिवः ।

यन्मानुषप्रधनाइन्द्रमूतयःस्वर्तृपाचोमरुतोमदन्ननु ॥ ९ ॥

बृहत् । स्वऽचन्द्रम् । अमऽवत् । यत् । उक्थ्यम् । अर्कण्वत । भियसा

रोहणम् । दिवः । यत् । मानुषऽप्रधनाः । इन्द्रम् । ऊतयः । स्वः ।

नृऽसाचः । मरुतः । अमदन् । अनु ॥ ९ ॥

बृहत्बृहत्सामस्तोतारोयजमानाः भियसावृत्रभयेनयद्यदोक्थ्यमुक्थार्हस्तोत्रयोग्यमर्कण-
ताकुर्वन् कीदृशंबृहत्साम स्वश्चन्द्रं स्वकीयेनचन्द्रेणाह्लादकेनतेजसायुक्तम् अमवत् अम-
तिशत्रून्रुजत्यनेनेत्यमोबलंतद्युक्तम् दिवःस्वर्गस्यरोहणं आरोहणहेतुभूतं एवंविधेनस्तोत्रेणवृ-
त्राद्भीताइन्द्रमस्तोषतेत्यर्थः यद्यदामानुषप्रधनाः प्रकीर्णान्यस्मिन्धनानिभवन्तीर्तिनिरुक्तव्यु-
त्पत्त्याप्रधनमितिसङ्ग्रामनाम मनुष्यहितसंग्रामाः ऊतयःस्वः द्युलोकस्यरक्षितारोमरुतःनृषाचः
प्राणरूपेणनृन्सेवमानाभूत्वा इन्द्रमपितेनैवरूपेणान्वमदन् आनुपूर्व्येणहर्षंप्रापयन् तदानीं सइन्द्रः
वृषभधंप्रतिउद्युक्तोबभूवेतिशेषः ॥ स्वश्चन्द्रं स्वकीयंचन्द्रंस्य ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदेमच्चेति हु-
टश्चुत्वेनशकारः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भियसा भीशब्दस्यतृतीयैकवचनेछान्दसो-
सुगागमः तस्योदात्तत्वं । नृषाचः षचसमवाये अयंसेवनार्थइतियास्कः । वहश्चेत्यत्रचशब्द-
स्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्अस्मादपिष्विप्रत्ययः । अमदन् मदीहर्षे णिचि मदीहर्षग्लेपनयोरिति
घटादिषुपाठावमित्येसति मितांहस्वइतिह्रस्वत्वम् लङि छन्दस्युभयथेतिशपआर्धधातुकत्वात्पणे-
रनिदीतिणिलोपः ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

द्यौश्चिदस्यामवौअहैःस्वनादयोयवीन्द्रियसावज्जइन्द्रते ।
वृत्रस्ययद्वद्वधानस्यरोदसीमदेसुतस्यशवसाभिन्नच्छिरः ॥१०॥१३॥

द्यौः । चित् । अस्य । अमऽवान् । अहैः । स्वनात् । अयोयवीत् ।
भियसा । वज्रः । इन्द्र । ते । वृत्रस्य । यत् । बद्धधानस्य ।
रोदसी इति । मदे । सुतस्य । शवसा । अभिनत् । शिरः ॥१०॥ १३॥

अमवान्बलवान्द्यौश्चित्तुलोकोपिअस्याहेवृत्रस्यस्वनात्शब्दात् भियसाभयेनअयोयवीत्
अत्यर्थपृथग्भूतआसीत्अकंपतेत्यर्थः हेइन्द्र तेतवसुतस्याभिषवादिभिःसंस्कृतस्यसोमस्यपाने-
नमदेहर्षेजातेसतित्वदीयोवज्रःरोदसीद्यावापृथिव्यौबद्धधानस्यबाधनशीलस्यवृत्रस्यशिरःयद्यदा
शवसाबलेनाभिनत् अच्छिनत् तदानींद्युलोकोभयराहित्येननिश्चलबभूवेतिशेषः ॥ अयोयवीत्
युमिश्रणामिश्रणयोरित्यस्माद्यङ्लुगन्तालुङि यङोवेत्यपृक्तप्रत्ययस्येडागमः अडागमउदा
त्तः । बद्धधानस्य बाधुविलोडने ताच्छीलिकेचानशि बहुलंछन्दसीतिशपःशुः ह्लादिशेषाभा-
वोधातोर्ह्रस्वत्वंचछान्दसत्वात् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेत्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

एकादशीष्टकमाह—

यदिन्विन्द्रपृथिवीदशभुजिरहानिविश्वाततनन्तरुष्टयः ।
अत्राहतेमघवन्विश्रुतंसहोद्यामनुशवसाबर्हणाभुवत् ॥११॥

यत् । इत् । नु । इन्द्र । पृथिवी । दशभुजिः । अहानि । विश्वा । तनन्त ।
रुष्टयः । अत्र । अह । ते । मघवन् । विश्रुतम् । सहः । द्याम् ।
अनु । शवसा । बर्हणा । भुवत् ॥ ११ ॥

यदिन्नु यदाखलु पृथिवीदशभुजिःदशगुणिताभवेत् यदिवारुष्टयःसर्वमनुष्याः विश्वा
सर्वाण्यहानिततनन्तविस्तारयेयुः हेमघवन्धनवनइन्द्र अत्राहअत्रैवपूर्वोक्तेष्वेपुदेशकालकर्तृकेषु
तेत्वदीयंसहोवृत्रवधादिकारणंबलंविश्रुतंविख्यातंपसिद्धं शवसात्वदीयेनबलेनरुताबर्हणावृत्रादे-

वर्धरूपाक्रियाग्रामनुभुवत् अनुभवति यथाद्यौर्महतीतथात्वत्कृतंवृत्रादेर्हिसनमपिमहदितिभावः॥
ततनन्त तनुविस्तारे स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् लिङ्थैलङिउप्रत्ययेप्राप्तेव्यत्ययेनशष् छान्दसोद्धिर्भा-
वः यद्वा बहुलंछन्दसीत्युप्रत्ययस्यश्लौसतिपुनरपिव्यत्ययेनशष् शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् तिङ्श्व-
लसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरःशिष्यते बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः यद्वृत्तयोगादनिघातः।
विश्रुतं श्रुश्रवणे कर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । बर्हणा वर्हवल्हपरिभाषणहिं-
सादानेषु अस्मादौणादिकःक्युप्रत्ययः बवयोरभेदइतिवकारस्यवत्वम् प्रत्ययस्वरः निवर्हयतो-
तिवधकर्मसुपठितंच । भुवत् भूसत्तायां लेट्यडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपःबहुलंछन्दसीतिश-
पोलुक् भूसुवोस्तिङीतिगुणप्रतिषेधेउवडादेशः ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

त्वमस्यपारेरजसोव्योमनःस्वभूत्योजाअवसेधृषन्मनः।

चकृषेभूमिंप्रतिमानमोजसोपःस्वःपरिभूरेष्यादिवम् ॥१२॥

त्वम् । अस्य । पारे । रजसः । वि३ओमनः । स्वभूति३ओजाः ।

अवसे । धृषत्३मनः । चकृषे । भूमिम् । प्रति३मानम् । ओजसः ।

अपः । स्व१रिति स्वः । परि३भूः । एषि । आ । दिवम्॥१२॥

हेधृषन्मनःशत्रूणांधर्षकमनोयुक्तेन्द्र अस्यअस्माभिःपरिदृश्यमानस्यव्योमनः व्याप्त-
स्यान्तरिक्षस्यरजसोलोकस्यपारेउपरिप्रदेशेवर्तमानः स्वभूत्योजाःस्वभूतबलस्त्वंअवसेअस्म-
द्रक्षणार्थंभूमिंभूलोकंचकृषेकृतवानसि किञ्च ओजसोबलवतांबलस्यप्रतिमानंप्रतिनिधिरभूःतथा
स्वःसुषुअरणीयंगन्तव्यं आपइत्यन्तरिक्षनाम अपोन्तरिक्षलोकंआदिवंद्युलोकंचपरिभूःपरिग्रहीता
परिपूर्वोभवतिःपरिग्रहणार्थः एषिप्राप्तोषि॥अस्य ऊडिमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । व्योमनः अव-
तिर्गत्यर्थः अवरक्षणगतिकान्तोत्यभिधानात् विशेषेणगच्छतिव्याप्तोतीतिव्योम यद्वा वृष्टिपदा-
नेनविशेषेणप्राणिनोवतिरक्षतीतिव्योम अन्येभ्योपिटृश्यन्तइतिमनिन् ज्वरत्वरेत्यादिनेपधा-
यावकारस्यचऊट् गुणः दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा भावेमनिन् विविधभा-
वरक्षणंयस्मिन् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यणादेशेउदात्तस्वरितयोर्यणइतिपरस्यानुदात्त-
स्यस्वरितत्वम् । स्वःसुपूर्वादर्तेरन्येभ्योपिटृश्यन्तइतिविच् अव्ययादाप्सुपइतिसुपोलुक् न्य-
क्स्वरौस्वरितावितिस्वरितत्वम् ॥ १२ ॥

भूनाभ्येकाहेमरुत्वतीयशस्त्रेनिविद्धानीयावसूक्तापुरा त्वंभुवःप्रतिमानमित्येषां सनीया
तथैवासूत्रयत्—शस्यमुक्तं बृहस्पतिसवेन त्वंभुवःप्रतिमानं पृथिव्या इति ।

तामेतांसूक्तेत्रयोदशीमृचमाह—

त्वंभुवःप्रतिमानं पृथिव्या ऋष्ववीरस्य बृहतः पतिर्भूः ।

विश्वमाप्राअन्तरिक्षं महित्वासत्यमद्धानकिरन्यस्त्वावान् ॥ १३ ॥

त्वम् । भुवः । प्रतिमानम् । पृथिव्याः । ऋष्ववीरस्य । बृहतः ।

पतिः । भूः । विश्वम् । आ । अप्राः । अन्तरिक्षम् । महित्वा ।

सत्यम् । अद्धान् । नकिः । अन्यः । त्वावान् ॥ १३ ॥

हेइन्द्रत्वं पृथिव्याः प्रथितायाः विस्तीर्णायाः भूमेः प्रतिमानं भुवः प्रतिनिधिर्भवसि यथाभूर्लो-
को महान् चिन्त्यशक्तिः एव त्वमपीत्यर्थः तथा ऋष्ववीरस्य वीरयन्ति विक्रान्ता भवन्तीति वीरादेवाः
ऋष्यादर्शनीया वीरायस्य सतथोक्तः तस्य बृहतो बृंहितस्य प्रवृद्धस्य स्वर्गलोकस्य पतिर्भूः पालयितासि
तथा अन्तरिक्षं अन्तराक्षान्तं द्यावा पृथिव्योर्मध्ये वर्तमानमाकाशं विश्वं सर्वमपि महित्वामहित्वेन सत्य-
मप्राः निश्चयेन आसमन्तादपूरयः अतस्त्वावान् त्वत्सदृशोऽन्यः कश्चिन्नकिरस्ति नास्तीति यदेतत्
तदद्धान् सत्यमेव ॥ भुवः भवेते लोहितिष्यङागमः उवडादेशः । पृथिव्याः उदात्तयणो हल्पूर्वादि-
ति विभक्तिरुदात्ता । बृहतः बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । भूः छान्दसे वर्तमाने लु-
ङि बहुलं छन्दस्य माङ्यो गेपीत्यङभावः । अप्राः प्रापूरणे आदादिकः लङ्यङागमः । महित्वा
मुपांसु लुगिति तृतीयायाः डादेशः त्वावान् वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भाञ्छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानमि-
तिसादृशयार्थे वतुप् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यन्तस्य त्वादेशः आसर्वनामप्रत्ययत्वम् प्रत्ययस्य
पित्वादानुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

नयस्य द्यावा पृथिवी अनुव्यचो न सिन्धवो रजसो अन्तमानशुः ।

नो तस्वदृष्टिर्मदे अस्य युध्यत एको अन्यच्चरुषे विश्वमानुषक् ॥ १४ ॥

न । यस्य । द्यावा पृथिवी इति । अनु । व्यचः । न । सिन्धवः ।

रजसः । अन्तम् । आनुशुः । न । उत । स्वदृष्टिम् । मदे । अस्य ।

युध्यतः । एकः । अन्यत् । चरुषे । विश्वम् । आनुषक् ॥ १४ ॥

यस्येन्द्रस्यव्यचोव्यापनं द्यावापृथिवीद्यावापृथिव्यौ नान्वानशाते प्राप्नुमसमर्थे बभूवतुः तथा
 रजसोन्तरिक्षलोकस्य उपरि सिन्धवः स्यन्दनशीला आपः यस्येन्द्रस्य तेजसोन्तमवसानं नानशुः नपा-
 पुः उत्तमपि च सोमपानेन मुदे हर्षे सति स्ववृष्टिं स्वीकृतवृष्टिं वृत्रादियुध्यतः युद्धयमानस्यास्येन्द्रस्य व-
 लस्यान्तं वृत्रादयो न प्रापुः अतः हे इन्द्र एकस्त्वं अन्यत्स्वव्यतिरिक्तं विश्वं सर्वं भूतजातं आनुषक् अ-
 नुषकं च कृषे सकलमपि भूतजातं त्वदधीनमभूदिति भावः ॥ द्यावापृथिवीद्यौ च पृथिवी च दिवो-
 द्यावेति द्यावादेश आद्युदात्तो निपातितः पृथिवीशब्दः षिद्धौ रादिभ्यश्चेति ङीष्न्तोन्तोदात्तः देवताद्व-
 न्देचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् अपृथिवीरुद्रपूषमन्थिष्विति पर्युदासान्नोत्तरपदेनुदात्तादाविति नि-
 षेधाभावः । व्यचः व्यचेः कुटादित्वमनसीति वचनात् ङित्त्वाभावे सम्प्रसारणाभावः । आनशुः अ-
 श्रोतेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् अत आदेरित्यङ्ग्यासस्यात्वम् अश्रोतेश्चेति नुडागमः । आनुषक् अ-
 नुपूर्वात् षञ्संगे इत्यस्मात् ऋक्प्यनिदितामिति नलोपः अनोरकारस्य दीर्घश्छान्दसः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीष्टचमाह—

आर्चन् न रुतः सस्मिन् आजौ विश्वे देवासो अमदन्नुत्वा ।
 वृत्रस्य यद्भृष्टिमता वधेन नित्वमिन्द्रप्रत्यानं जघन्थ ॥ १५ ॥ १४ ॥

आर्चन् । अत्र । मरुतः । सस्मिन् । आजौ । विश्वे । देवासः ।
 अमदन् । अनु । त्वा । वृत्रस्य । यत् । भृष्टिमतौ । वधेन । नि ।
 त्वम् । इन्द्र । प्रति । आनम् । जघन्थ ॥ १५ ॥ १४ ॥

हे इन्द्र त्वामरुतः अत्रास्मिन्संग्रामे आर्चन् प्रहरभगवोजहि वीरयस्वेत्यनेन वचनेनापूजयन् स-
 स्मिन्तस्मिन् यद्वा सर्वस्मिन् आजौ सङ्ग्रामे विश्वे देवासः ते सर्वे दानादिगुणयुक्ता मरुतस्त्वात्वामन्वमद-
 न अनुक्रमेण हर्षं प्रापयन् यद्वा त्वदीयमदानन्तरं तेऽपि मदं प्राप्ताः हे इन्द्र त्वं यद्यदा भृष्टिमता भ्रंशयति
 शत्रूनि ति भृष्टिः शत्रिः तद्वता वधेन हननसाधनेन वज्रेण अश्रिमत्त्वं च वज्रस्य ब्राह्मणे समाघ्रातम्—व-
 ज्रोवाँ ष्यद्यूपः सोष्टाश्रिः कर्तव्योष्टाश्रिर्वै वज्र इति । तेन वज्रेण वृत्रस्यानं प्रति आननं मुखं प्रति यद्वा
 श्वासहेतुघ्राणं प्रति निजघन्थनितरां प्राहार्षीः ॥ आर्चन् अर्चपूजायां भौवादिकः आडागम उदात्तः ।
 सस्मिन् तदोः सः साविति विधीयमानं सत्वं व्यत्ययेन सप्तम्यामपि द्रष्टव्यम् यद्वा सर्वस्मिन्नित्यत्र वर्ण-
 लोपो द्रष्टव्यः । देवासः आजसेरसुमित्यसुक् । आनं आननं वर्णलोपश्छान्दसः यद्वा अनप्राणने अ-

न्यतेनेनेत्यानघ्राणं करणेघञ् कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वम् । जघन्थ हनहिंसागत्योः थलि उपदे-
शेत्वतइतोऽप्रतिषेधः अज्यासाच्चेत्यज्यासादुत्तरस्यहकारस्यघत्वम् लिट्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्यो-
दात्तत्वम् ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेचतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

न्यूष्वित्येकादशर्चतृतीयंस्सक्तं दशम्येकादशयौत्रिष्टुभौ शिष्टानवजगत्यः सव्यऋषिः इ-
न्द्रोदेवता तथाचानुक्रान्तम्—न्यूष्वेकादशान्त्येत्रिष्टुभाविती । अतिरात्रेप्रथमपर्यायेब्राह्मणाच्छं-
सिनःशस्त्रेणतत्सूक्तम् तथाचासूत्रयदाचार्यः—न्यूषुवाचमप्सुधूतस्यहरिवःपिबेहेतियाज्येति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

न्यू३पुवाचंप्रमहेभरामहेगिरिन्द्रायसदनेविवस्वतः ।

नूचिद्विरत्नंससतामिवाविदन्नुदुष्टुतिर्द्रविणोदेषुशस्यते ॥१॥

नि । ऊम् इति । सु । वाचम् । प्र । महे । भरामहे । गिरिः ।

इन्द्राय । सदने । विवस्वतः । नु । चित् । हि । रत्नम् । ससताम् इव ।

अविदत् । न । दुःस्तुतिः । द्रविणः इदेषु । शस्यते ॥ १ ॥

महेमहेइन्द्रायसुवाचं शोभनांस्तुतिंनिप्रभरामहे नितरांपयुंज्महे उइतिपदपूरणः यतः
विवस्वतः परिचरतोयजमानस्यसदनेयज्ञगृहेइन्द्रायगिरिः स्तुतयःक्रियन्ते हियस्मात् सइन्द्रः नू-
चिदक्षिप्रमेवरत्नंरमणीयमसुराणांधनंअविदत् विन्दति तत्रदृष्टान्तः—ससतामिव यथास्वपतांपुरु-
षाणांधनंचोरःक्षिप्रंलभतेतद्वत् अतोस्मभ्यंधनंदातुंशक्तइतिभावः द्रविणोदेषुधनस्यदातृषुपुरुषे-
षु दुष्टुतिरसमीचीनास्तुतिर्नशस्यते नाभिधीयते अतःसुवाचंप्रभरामहइतिपूर्वेणसम्बन्धः ॥ न्यू-
षुइत्यस्यउदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् अत्रउदात्तपरत्वात्संहितायांकम्प्यते इकःसुञ्जीति
दीर्घत्वम् सुञ्जइतिषत्वम् ॥ महे महपूजायामित्यस्मात्क्रिप्चेतिक्लिप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदा-
त्तत्वम् यद्वा महच्छब्दस्याच्छब्दलोपश्छान्दसः । नूचित् ऋचितुनुषेत्यादिनादीर्घः । ससतामिव ष-
सस्वमे अस्माच्छत्रन्तादन्तोदात्तात्परस्याविभक्तेःशतुरनुमइत्युदात्तत्वम् इवेनविभक्त्यलोपः पूर्व-
पदमलुतिस्वरत्वंचेतिसमासः । अविदत् विदूलाभे छन्दलिलुङ्लइलिटइतिवर्तमानेलुङि पुषादिद्यु-
तादीतिचुरङादेशः । अडागमउदात्तः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । द्रविणोदेषु द्रविणानिधनानिददाती-
तिद्रविणोदाःद्रुगतावित्यस्मात् द्रुदक्षिज्यामिनन्नितीननप्रत्ययान्तोद्रविणशब्दः तस्मिन्कर्मण्युप-

पदेआतोनुपसर्गेकइतिकः पूर्वपदस्यसुगागमश्छान्दसः छन्दोत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शस्यते शं-
स्तुतौ यकि अनदितामिति नलोपः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

दुरोअश्वंस्यदुरइन्द्रगोरंसिदुरोयवस्यवसुनइनस्पतिः ।
शिक्षानरःप्रदिवोअकामकर्शनःसखासखिभ्यस्तमिदंगृणीमसि ॥ २ ॥

दुरः । अश्वंस्य । दुरः । इन्द्र । गोः । असि । दुरः । यवस्य ।
वसुनः । इनः । पतिः । शिक्षानरः । प्रदिवः । अकामकर्शनः ।
सखा । सखिभ्यः । तम् । इदम् । गृणीमसि ॥ २ ॥

हेइन्द्र त्वंअश्वस्यदुरोदातासि तथागोःपश्वदेदुरोदातासि तथायवस्ययवादेर्धान्यजातस्य
दुरोदातासि वसुनःनिवासहेतोर्धनस्येनःस्वामीपतिःसर्वेषांपालयिता शिक्षानरःशिक्षतिर्दानकर्मा
शिक्षायादानस्यनेतासि प्रदिवःपुराणः प्रगतादिवोदिवसायस्मिन्सतथोक्तःअकामकर्शनः कामान्
कर्शयतिनाशयतीतिकामकर्शनःनकामकर्शनः अकामकर्शनःअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमहवि-
र्दत्तवतांयजमानानांकामानभिमतफलप्रदानेनपूरयतीत्यर्थः सखिभ्यःसमानख्यानेभ्यःऋक्विभ्यः
सखासखिवदत्यन्तंप्रियः एवंभूतोयइन्द्रस्तंप्रतिइदंस्तोत्रलक्षणंवचः गृणीमसिब्रूमहे ॥ दुरः दुदा-
श्रुदाने मन्दिवाशिमथिचितिचक्यंकिभ्यउरजितिविधीयमानउरचप्रत्ययोबहुलवचनादस्मादपिभ-
वति अतएवाकारलोपः । शिक्षानरः शिक्षविद्योपादाने गुरोश्चहलइत्यकारप्रत्ययः ततष्टाप् षष्ठीस-
मासः समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् । गृणीमसि गृशब्देकैयादिकः प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् इ-
दन्तोमसिरितिमसेरिकारः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

शचीवइन्द्रपुरुकृद्युमतमवदिदमभितश्चेकितेवसु ।
अतःसंगृभ्याभिभूतआभरमात्वायतोजरितुःकाममूनयीः ॥ ३ ॥

शचीवः । इन्द्र । पुरुकृत् । युमतःतम । तव । इत् । इदम् ।
अभितः । चेकिते । वसु । अतः । समृगृभ्यं । अभिभूते । आ-
भर । मा । त्वाइयतः । जरितुः । कामम् । ऊनयीः ॥ ३ ॥

शचीवः शचीतिप्रज्ञानाम हेइन्द्र शचीवः प्रज्ञावन् पुरुषवत्प्रभूतस्य वृत्रवधादेः कर्तः द्युमत्तम अति-
शयेन दीप्तिमन् अभितः सर्वत्र वर्तमानं वसुधनं यदस्ति तदिदं तवेतत्तवैव स्वभूतमिति चेकिते भृशमस्मा-
भिर्ज्ञायते अतः कारणात् धनं संगृह्य सम्यक् गृहीत्वा अभिभूतेशत्रूणामभिभवितः आभर अस्मभ्यमा-
हरदेहीत्यर्थः ॥ त्वायतः त्वामात्मन इच्छतो जरितुः स्तोतुः काममभिलाषं मा ऊनयीः परिहीनं मा कार्षीः पू-
रयेत्यर्थः ॥ शचीवः मतुवसोरिति रितुत्वम् षाष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् इतरेष्वष्टमिकं सर्वानुदात्त-
त्वम् न चामन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति अविद्यमानवत्त्वम् नामन्त्रिते समानाधिकरणे इति निषेधात् ।
चेकिते कितज्ञाने अस्माद्यडन्ताद्वर्तमाने लिटि अमन्त्रे इति निषेधात् आम्प्रत्ययाभावे सति लिटि आ-
र्धधातुकत्वादतो लोपयलोपौ । संगृह्य आभरेत्युभयत्र ह्यग्रहोर्भश्छन्दसीति भवत्वम् । त्वायतः त्वा-
मात्मन इच्छति सुप्रआत्मनः क्यच् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यन्तस्य त्वादेशः छान्दसमात्वं क्यज-
न्ताल्लः शतृ तस्य अदुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तस्य एकादेशस्वरेणोदात्तत्वम् एकादेशस्व-
रेणान्तरङ्गः सिद्धो भवतीति वक्तव्यमिति वचनात् तस्य सिद्धत्वे सति शतुरनुम इत्यजादिविभक्तेरुदात्तत्व-
म् । कामं कमुकान्तौ इत्यस्मान्नावेधञ् कर्षात्त्वत इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिपुषाठाद्युदात्तत्वम् ।
ऊनयीः ऊनपरिहाणे चुरादिः लुङि णिश्चिद्रुक् इति च्छेत्वादेशस्य नोनयति ध्वनयतीत्यादिना
प्रतिषेधः ह्यन्तक्षणेति सिचिवृद्धिप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

एभिर्द्युभिः सुमना एभिरिन्दुभिर्निरुन्धानो अमर्तिगोभिरश्विना ।
इन्द्रेण दस्युं द्रयन्त इन्दुभिर्द्युतद्वेषसः समिपारभेमहि ॥ ४ ॥

एभिः । द्युभिः । सुमनाः । एभिः । इन्दुभिः । निरुन्धानः ।
अमर्तिम् । गोभिः । अश्विना । इन्द्रेण । दस्युम् । द्रयन्तः ।
इन्दुभिः । द्युतद्वेषसः । सम् । द्रुषा । रभेमहि ॥ ४ ॥

हेइन्द्र एभिरस्माभिर्दत्तैर्द्युभिर्दिप्तिश्चरुपुरोडाशादिभिः एभिरिन्दुभिः पुरोवर्तिभिस्तुभ्यं दत्तैः सो
मैश्च प्रीतस्त्वं अस्माकं अमर्तिदारिद्र्यं गोभिस्त्वया दत्तैः पशुभिरश्विनाश्वयुक्तेन धनेन च निरुन्धानो-
निवर्तयन् सुमनाः शोभनमना भव वयमिन्दुभिरस्माभिर्दत्तैः सोमैः प्रीतेनेन्द्रेण दस्युं उपक्षपयितारं शत्रुं
द्रयन्तोर्हिसन्तः अतएव द्युतद्वेषसः पृथग्भूतशत्रुकाभूत्वा इषा इन्द्रदत्तेनाग्नेन संरभेमहि संरब्धा भवे-

मसङ्गच्छेमहीत्यर्थः ॥ सुमनाः शोभनमनोयस्य सोमनसीअलोमोषसीइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । निरुन्धानः रुधिरावरणे स्वरितेत्वादात्मनेपदं शसोरहोपइत्यकारलोपः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अमर्ति मन्तव्यामतिः ऐश्वर्यं न मतिः अमतिः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नलोकाव्ययेतिषष्ठीप्रतिषेधः । अश्विना अश्वोस्यास्तीत्यश्विधनम् । मत्वर्थीयइति ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

समिन्द्ररायांसमिषारभेमहिसंवाजेभिः पुरुश्चन्द्रैरभिद्युभिः ।

संदेव्याप्रमत्यावीरशुष्मयागोअग्रयाश्वावत्यारभेमहि ॥ ५ ॥ १५ ॥

सम् । इन्द्र । राया । सम् । इषा । रभेमहि । सम् । वाजेभिः ।

पुरुश्चन्द्रैः । अभिद्युभिः । सम् । देव्या । प्रमत्या । वीरशुष्मया ।

गोअग्रया । अश्ववत्या । रभेमहि ॥ ५ ॥ १५ ॥

हेइन्द्र रायाधनेनवमंसंरभेमहिसंगच्छेमहि तथाइषाअन्नेनसंरभेमहि तथावाजेभिर्बलैः संरभेमहि कीदृशैर्वाजैः पुरुश्चन्द्रैः पुरुषाणां बहूनामाह्लादकैः अभिद्युभिः अभितो दीप्यमानैः किञ्च देव्या द्योतमानया प्रमत्या त्वदीयया प्रकृष्टबुद्ध्या संरभेमहि कीदृश्या वीरशुष्मया वीरविशेषेण शत्रूणां क्षिपणसमर्थं शुष्मबलं यस्याः सा तथोक्ता गोअग्रयास्तोतृष्योदानार्थमग्रे प्रमुखतएव गावो यस्याः सा तथोक्ता अश्ववत्या अश्वैरुपेतया ॥ राया ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । पुरुश्चन्द्रैः हस्वाच्चन्द्रोत्तरपदेमच्चेइतिसुट् श्रुत्वेनशकारः समासस्वरः । अभिद्युभिः अभिगताद्यौ दीर्घमिदं अत्र दिव्शब्दो दीर्घलक्षयति अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । देव्या उदात्तयणइति विभक्तेरुदात्तत्वम् । प्रमत्या तादौच नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । उत्तरयोः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सर्वत्र विभाषागोरिति गोअग्रयेत्यत्र प्रकृतिभावः । अश्ववत्या मन्त्रे सोमाश्चेन्द्रियेति मत्पि दीर्घत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे पञ्चदशो वर्गः ॥ १५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

तेत्वामदाअमदन्तानि वृण्यते सोमा सो वृत्रहृत्वेषु सत्यते ।

यत्कारवेदशष्ट्राण्यप्रतिबर्हिष्मते नि सहस्राणि बर्हयः ॥ ६ ॥

ते । त्वा । मदाः । अमदन् । तानि । वृष्ण्या । ते । सोमासः ।
वृत्रहृत्येषु । सतृपते । यत् । कारवे । दश । वृत्राणि । अप्रति ।
बर्हिर्मते । नि । सहस्राणि । बर्हयः । ॥ ६ ॥

हेसत्येसतांपालयितरिन्द्र वृत्रहृत्येषुवृत्रहननेषुनिमित्तभूतेषुसत्सुतेपूर्वोक्तमदाः मादकाम-
रुतःत्वात्वाममदन्अमदयन् हर्षप्रापयन् तानिपूर्वोक्तानिवृष्ण्यावृष्णःसेचनसमर्थस्यतवसम्बन्धी-
निचरुपुरोडाशादीनिहवींषित्वाममदन् तेसोमासः प्रसिद्धाः सोमाश्चत्वाममदन् यतयदा कारवेस्तु-
तिकर्त्रेबर्हिष्मतेयज्ञवतेयजमानाय दशसहस्राणिअपरिमितानिवृत्राण्यावरकाणिउपद्रवजातानि
अप्रति शत्रुभिरप्रतिगतस्त्वंनिबर्हयः न्यवधीःतदानीमितिपूर्वेणसम्बन्धः ॥ वृष्ण्या शेश्छन्दसिब-
हुलमितिशेर्लोपः । बर्हयः बर्हयतिर्हिसाकर्मा लङि बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यङभावः शपःपि-
त्वादनुदात्तत्वे णिचएवस्वरःशिष्यते यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

युधा युधमुपघेदैषिधृष्णुयापुरापुरंसमिदंहंस्योजसा ।
नम्यायदिन्द्रसख्यांपरावर्तिनिबर्हयो नमुचिं नाममायिनम् ॥ ७ ॥

युधा । युधम् । उप । घ । इत् । एषि । धृष्णुः । युधा । पुरा । पुरम् ।
सम् । इदम् । हंसि । ओजसा । नम्या । यत् । इन्द्र । सख्या ।
परावर्ति । निबर्हयः । नमुचिम् । नाम । मायिनम् ॥ ७ ॥

हेइन्द्र धृष्णुयाशत्रूणांधर्षकस्त्वं युधायुद्धेनसम्बद्धंयुधंयुद्धंउपघेदैषिउपैवगच्छसि सर्व-
दायुद्धशीलोभवंसीत्यर्थः घेतिपदपूरणः शत्रूणामसुराणांपुरापुरेणनगरेणसहइदंपुरोवर्तिपुरंशत्रुन-
गरंओजसाबलेनसंहंसिसम्यक्विनाशयसि शत्रूणांपुराण्यभैत्सीरित्यर्थः हेइन्द्र त्वंनम्याशत्रुषुन-
मनशीलेनसख्यासहायभूतेनवज्रेणपरावर्तिदूरदेशेनमुचिंनाम अनयासंज्ञयाप्रसिद्धंमायिनंमाया-
विनमसुरंयद्यस्मान्निबर्हयः नितरामहिंसीः अतस्त्वमेवंस्तूयसइत्यर्थः ॥ युधा युधसम्पहारे सम्पदा-
दिलक्षणोभावेकिप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । एषि इण्गतौ अदादित्वाच्छपोलुक् । धृष्णु-
यानिषुषापागल्थ्ये त्रसिगृधिधृषिक्षिपेःकुरितिक्रुःप्रत्ययः किच्चादुणाभावः सुपांसुलुगितिसौर्या-
जादेशः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । पुरा पृपालनपूरणयोः पूरयतिराज्ञामभिमतानीति किप्चेतिक्लिप्

उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वम् सावेकाचइतिविभक्तिरुदात्ता । हंसि हन्तेर्लटिसिपिअदादित्वाच्छपो-
किनश्चापदान्तस्यझलीत्यनुस्वारः । नम्या णमप्रहत्वे औणादिकइन्प्रत्ययः सुपांसुलुगितितृती-
यायाइच्चादेशः टिलोपः । सख्या शेषोध्यसखीतिविसंज्ञाप्रतिषेधान्नाभावाभावेयणादेशः । नमु-
चिं इन्द्रेणसहयुद्धंनमुश्चतीतिनमुचिः औणादिकःकिःप्रत्ययः नभ्राणनपादित्यादिनानत्रःप्रकृति-
भावः नञ्गतिर्नचकारकमितिरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वाभावेव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मा-
यिनं मायाशब्दस्यव्रीह्यादिषुपाठात् मत्वर्थीयइतिः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

त्वंकरंअमुतपूर्णयंवधीस्तेजिष्ठयातिथिग्वस्यंवर्तनी ।
त्वंशतावंगृदस्याभिन्तपुरोनानुदःपरिपूताऋजिष्वना ॥८॥

त्वम् । करंअम् । उत । पूर्णयम् । वधीः । तेजिष्ठया । अतिथिग्वस्यं ।
वर्तनी । त्वम् । शता । वंगृदस्य । अभिन्त । पुरः । अननुदः ।
परिपूताः । ऋजिष्वना ॥ ८ ॥

हेइन्द्र त्वंकरंजमेतत्संज्ञकमसुरं उतअपिचपूर्णयंएतन्नामानमसुरंच अतिथिग्वस्यएतत्संज्ञ-
स्यराज्ञःप्रयोजनाय तेजिष्ठया अतिशयेनतेजस्विन्यावर्तनीवर्तन्याशत्रुप्रेरणकुशलयाशक्त्या वधीः
हतवानसि तथाअननुदः अनुपश्चात् द्यतिखण्डयतीत्यनुदोनुचरः तादृशानुचररहितः एकएववं
ऋजिष्वना एतत्संज्ञेन राज्ञापरिभूताःपरितोवष्टब्धाः शताशतानिशतसंख्याकाः बहुदस्य-
तत्संज्ञस्यासुरस्यपुरः पुराणि नगराणि अभिनत् विभिदिषे ॥ वधीः हन्तेर्लुङि सिपि लुङिचेतिव-
धादेशः तस्यादन्तत्वाद्ब्रह्मभावः अतएवानेकाचत्वादिट्प्रतिषेधाभावः इटईटीतिसिचोलोपः । ते-
जिष्ठया तेजस्शब्दादस्मायामेधेतिमत्वर्थीयोविनिः तस्मादातिशयनिकेइष्टनिविन्मतोर्लुगि-
तिविनोलुक् टेरितिटिलोपः निच्चादाद्युदात्तत्वम् । वर्तनी वृत्यन्तेप्रेर्यन्तेऽनयेतिवर्तनी करणेत्यु-
टिच्चावडीप् सुपांसुलुगितिविभक्तेःपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । अभिनत्
भिदिर्विदारणे लङिसिपिरुधादित्वावश्म इतश्चेतीकारलोपः हलङ्याभ्यइतिसकारलोपः ।
अननुदः दोअवखण्डने आदेचइत्यात्वम् आतश्चोपसर्गेइतिकप्रत्ययः नास्त्यनुदोस्येतिबहुव्री-
हौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् संहितायां दीर्घश्छान्दसः । परिपूताः षूप्रेरणे कर्मणि
निष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

त्वमेताञ्जनराज्ञोद्विर्दशावन्धुनासुश्रवसोपजग्मुषः ।

षष्टिसहस्रानवतिनवश्रुतोनिचक्रेणरथ्यादुष्पदावृणक् ॥ ९ ॥

त्वम् । एतान् । जनराज्ञः । द्विः । दश । अवन्धुना । सुश्रवसा ।

उपजग्मुषः । षष्टिम् । सहस्रा । नवतिम् । नव । श्रुतः । नि ।

चक्रेण । रथ्या । दुःस्पदा । अवृणक् ॥ ९ ॥

हेइन्द्र श्रुतोविश्रुतः प्रख्यातस्त्वं द्विर्दश विंशतिसंख्याकान् अवन्धुना बन्धुरहितेन सहायरहितेन सुश्रवसा एतत्संज्ञेन राज्ञायुद्धार्थमुपजग्मुषः उपगतवतः एतानेवंविधान् जनराज्ञो जनपदानामधिपतीन् षष्टिमित्यादिना तेषां राज्ञामनुचरसंख्योच्यते षष्टिसहस्रा सहस्राणां षष्टिं नवतिनव नवसंख्योत्तरानवतिं तान् राज्ञैर्दृक्संख्याकान् अनुचरांश्च रथ्यारथसम्बन्धिना दुष्पदा दुष्पदनेन शत्रुभिः प्राप्तुमशक्येनेत्यर्थः ईदृशेन चक्रेण न्यवृणक्त्यवर्जयः त्वांस्तुतवतः सुश्रवसोजयार्थं त्वमागत्य तदीयान् शत्रून् जैषीरित्यर्थः ॥ जनराज्ञः समासान्तविधेरनित्यत्वात् षट्प्रत्ययाभावः राजन्शब्दो राजृदीप्तावित्यस्मात्कनिनप्रत्ययान्तआद्युदात्तः रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । अवन्धुना नञ्सुख्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सुश्रवसा शोभनं श्रोत्रं यस्य आद्युदात्तञ्च लृट्सीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । उपजग्मुषः गमेलिटः कसुः शसिभसंज्ञायां वसोः सम्प्रसारणमितिसम्प्रसारणम् परपूर्वत्वम् गमहेनेत्यादिनोपधालोपः शासिवसि वसीनां चेति षत्वम् रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन कसोरेव स्वरः शिष्यते । रथ्या रथस्येदं रथं रथाद्यदित्यत्र यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् सुपांसुलुगिति विभक्तेराकारः । दुष्पदा पदगतौ ईषद्दुःसुष्वितिवल् लृटीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् पूर्ववद्विभक्तेराकारः । अवृणक् वृजीवर्जने रौधादिकः लङि मध्यमैकवचने हल्ङ्याभ्यइतिसिचोलोपः चोः कुरितिकुत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीष्टचमाह—

त्वमाविथसुश्रवसंतवोतिभिस्तवत्रामाभिरिन्द्रतूर्वयाणम् ।

त्वमस्मैकुत्समतिथिग्वभायुमहेराज्ञेयूने अरन्धनायः ॥ १० ॥

त्वम् । आविथ । सुश्रवसम् । तव । ऊतिभित्तिः । तव । त्रामभित्तिः ।

इन्द्र । तूर्वयाणम् । त्वम् । अस्मै । कुत्सम् । अतिथिग्वम् । आयुम् ।

महे । राज्ञे । यूने । अरन्धनायः ॥ १० ॥

हेइन्द्र त्वंतवोतिभिः त्वदीयैःपालनैः सुश्रवसंपूर्वोक्तराजानमाविथररक्षिथ तथातूर्वयाणमे-
तन्नामानंराजानं तववामभिस्त्वदीयैस्त्रायकैःपालकैर्बलैराविधेशिषेः किञ्च त्वमहेमहेतूने
तरुणायास्मैसुश्रवसेराज्ञेकुत्सादींस्त्रीत्राज्ञःअरन्धनायःवशमनयः रध्वतिर्वशगमनइतियास्कः ॥
वामभिः त्रैङ्पालने आदेचइत्यात्वम् आतोमनिन्नितिमनिन् निच्वादाद्युदात्तत्वम् । अरन्धनायः
रन्धनं वशीकरणं करोति रन्धनयति तत्करोतीतिणिच् इष्टवण्णौप्रातिपदिकस्येतीष्टवद्वावातृति-
लोपः लङिसिपिदीर्घश्छान्दसः॥ १ ०॥

एकादशीष्टचमाह—

यउट्चीन्द्रदेवगोपाःसखायस्तेशिवर्तमाअसाम ।

त्वांस्तोषामत्वयासुवीराद्राधीयआयुःप्रतरंदधानाः ॥ ११॥ १६॥

ये । उट्ऋचि । इन्द्र । देवगोपाः । सखायः । ते । शिवर्तमा ।

असाम । त्वाम् । स्तोषाम । त्वया । सुवीराः । द्राधीयः । आयुः ।

प्रतरम् । दधानाः ॥ ११ ॥ १६ ॥

हेइन्द्र येवयं उट्चिउर्केयज्ञसमाधौवर्तमानाःदेवगोपाःदेवैःपालिताःतेतवसखायःसखिवदत्य-
न्तंप्रियाः अतएवशिवतमाअसाम अतिशयेनकल्याणाअभूम तेवयंयज्ञसमाप्त्युत्तरकालमपित्वां
स्तोषामस्तवाम अस्माभिःस्तुतेनत्वयासुवीराः शोभनपुत्रवन्तःसन्तःद्राधीयोतिशयेनदीर्घमायुर्जी-
वनंप्रकरंप्रकृष्टतरंयथाभवतितथादधानाःधारयन्तोभूयास्म ॥ देवगोपाः देवागोपायेषां बहुव्रीहौ-
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । असाम असंभुवि लुङर्थेलोटिआहुत्तमस्यपिच्चेतिपिद्वावात्पिच्चङिन्ने-
तिङित्त्वाभावे श्रसोरलोपइत्यकारलोपाभावःपित्वादेवतिङोनुदात्तत्वम् धातुस्वरःशिष्यते । स्तो-
षाम स्तौतेर्लोर्टि सिङ्गहुल्लेटीतिबहुलग्रहणात् लोट्यपिसिप् तस्यपित्वाद्गुणः । सुवीराः वीरवीर्यौ-
चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । द्राधीयः दीर्घशब्दादीयसुनिप्रियस्थिरेत्यादिनाद्राधादेशः निच्वादाद्यु-
दात्तत्वम् । प्रतरम् प्रशब्दात्तरपि अमुचच्छन्दसीत्यद्रव्यप्रकर्षेअमुप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणान्तो-
दात्तत्वम् । दधानाः दधातेः शानचि अङ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेऽंशोऽष्टोदशोऽंशः ॥ १६ ॥

मानइत्येकादशर्चचतुर्थसूक्तम् षष्ठ्यष्टमीनवम्येकादश्यस्त्रिष्टुभः शिष्टाः सप्तजगत्यः सव्य-
ऋषिः इन्द्रो देवता तथा चानुक्रान्तम्—मानो न्यात्रिष्टुष्षष्ठ्यष्टमीनवमो चेति अतिरात्रे प्रथमपर्याये-
च्छावाकशस्त्रे इदं सूक्तं तथा च सूत्रितम्—मानो अस्मिन्मघवन्निन्द्रपिबतुभ्यं सुतो मदायेति याज्येति ।

तत्र प्रथमा मृचमाह—

मानो अस्मिन्मघवन्पृत्स्वंहंसि न हिते अन्तःशवसः परीणशे ।
अक्रन्दयो नद्यो रोरुवद्वना कथानक्षोणी भियसा समारत ॥ १ ॥

मा । नः । अस्मिन् । मघवन् । पृत्सु । अंहंसि । नहि । ते । अन्तः ।
शवसः । परिणशे । अक्रन्दयः । नद्यः । रोरुवत् । वना । कथा ।
न । क्षोणीः । भियसा । सम् । आरत ॥ १ ॥

हेमघवन् धनवन्निन्द्र अस्मिन्परिदृश्यमाने अंहंसि पापे पृत्सु पृतना सुपापफलभूतेषु सङ्ग्रामेषु
च नोस्मान्मापक्षैस्तीरितिशेषः यस्मात्ते वशवसो बलस्यान्तो वसानं परीणशे परितो व्याभुं न हि श-
क्यते सर्वोपि जनस्त्वदीयं बलं अतिक्रामितुं न शक्नोतीत्यर्थः तस्मात्त्वं अन्तरिक्षे वर्तमानो रोरुवद-
त्यर्थं शब्दं कुर्वन् नद्यो नदीः वना तत्सम्बन्धीन्युदकानि चाक्रन्दयः शब्दयसि क्षोणीः क्षोण्यः क्षो-
णीति पृथिवीनाम् तदुपलक्षितास्त्रयो लोकाः भियसा त्वद्भयेन कथा कथं न समारत सङ्गच्छन्ते त्वदी-
यं बलमवलोक्य त्रयोपि लोका विभ्यतीति भावः ॥ पृत्सु पदादिषु मांस्त्रुत्स्नानामुपसंख्यानमिति पृ-
तनाशब्दस्य पृद्भावः । परीणशे नशतिर्व्याप्तिकर्मा कृत्यार्थं तैवेकेनितिकेन प्रत्ययः निच्वादाद्यु-
दात्तत्वम् निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । नद्यः द्वितीयार्थे प्रथमा । रोरुवत् रुशब्दे यङ्लुग-
न्ताल्लटः शतृ अदादिवच्चेति वचनाच्छपोलुक् शतुर्ङित्त्वादुणाभावे उवडादेशः नाभ्यस्ताच्छतुरि-
ति नुमप्रतिषेधः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । कथा थाहेतौ चच्छन्दसोति किमशब्दात्प-
कारवचनेथाप्रत्ययः तस्य विभक्तिसंज्ञायां किमः कइतिकादेशः । आरत ऋगतौ समोगम्यृच्छी-
त्यात्मनेपदं छान्दसे वर्तमाने लङि अदादित्वाच्छपोलुक् इत्यादादेशः अहागमो वृद्धिश्च ॥ १ ॥

द्वितीया मृचमाह—

अर्चाशक्रायशाकिने शचीवते शृण्वन्तमिन्द्रं महयन्त्रभिष्टुहि ।
योष्टृष्णुना शवसा रोदसी उभेष्टपावृषत्वावृषभोन्यूते ॥ २ ॥

अर्चं । श॒क्राय॑ । शा॒किने॑ । श॒ची॒ऽवते॑ । शृ॒ण्वन्त॑म् । इन्द्र॑म् । म॒ह्यन्
अ॒भि । स्तु॒हि । यः । धृ॒णुना॑ । शर्व॑सा । रोद॑सी इति । उ॒भे इति ।
वृषा॑ । वृष॒इत्वा । वृष॒भः । नि॒ऽऋ॒जते॑ ॥ २ ॥

हेअध्वर्यो शाकिनेशक्तियुक्तायशचीवतेप्रज्ञावतेशक्रायन्द्रायार्चं एवंविधमिन्द्रं पूजय किञ्च
स्तुतीः शृण्वन्तंसमीचीनेयंस्तुतिरिति जानन्तं तमिन्द्रं मह्यन् पूजयन् अभिष्टुहि अभिमुख्येन तस्य
स्तोत्रं कुरु यइन्द्रः धृणुना शत्रूणां धर्षकेण शवसा बलेन उभे रोदसीद्यावापृथिव्यौ न्यृजते नितरां प्र-
साधयति ऋजतिः प्रसाधनकर्मेतियास्कः । सइन्द्रः वृषासेचनसमर्थः वृषत्वा वृषत्वेन अननैवसेच-
नसामर्थ्येन वृषभो वर्षिताकामानां यद्वा वृष्ट्युदकानाम् ॥ अर्चं शपः पित्वा दनुदात्तत्वे धातुस्वरः झ-
चोतस्तिङ् इति दोर्वत्वम् । शाकिने शक्तिः शाकः शक्रशकौ भावे घञ् मत्वर्थी यइनिः क्रियाग्रहणं-
कर्तव्यमितिकर्मणः सम्प्रदानं वाच्यतुर्थी । अभिष्टुहि स्तोत्रे रदादित्वा च्छपो लुक् उपसर्गात्सुनोती-
तिषत्वम्, घुनाष्टुरिति षत्वम् । वृषत्वा सुपांसु लुगिति विभक्तेराकारः । न्यृजते ऋजिभृजोर्भजे इ-
दित्वान्मु शपिप्राप्तेव्यत्ययेन शः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

अर्चा॑ दि॒वे बृ॒हते॑ शू॒ण्यं १ वचः॑ स्व॒क्षत्रं॑ यस्य॒ धृष॑त॒ो धृष॑न्मनः ।
बृ॒हच्छ्र॑वा॒ अ॒सुरो॑ ब॒र्हणा॑ क॒तः पुरो॑ हरि॒भ्यां वृष॑भो र॒थो हि॑षः ॥ ३ ॥
अर्चं । दि॒वे । बृ॒हते॑ । शू॒ण्यम् । वचः॑ । स्व॒क्षत्रम् । यस्य॑ । धृष॑तः
धृष॑त् । मनः॑ । बृ॒हत्त॑श्च॒वाः । अ॒सुरः । ब॒र्हणा॑ । क॒तः । पुरः ।
हरि॑भ्याम् । । वृष॑भः । र॒थः । हि । सः ॥ ३ ॥

हेस्तोतः दिवेदीप्ताय बृहतेमहते इन्द्राय शूण्यं शूषमितिसुखनाम तत्र साधुशूण्यं तादृशं स्तुति-
क्षणं वचः अर्च उच्चारय यस्येन्द्रस्य धृषतः शत्रून् धर्षयतः स्वक्षत्रं स्वभूतबलवत् मनो धृषत् धृष्टं भवति
हिषः सहि सखत्विन्द्रः बृहच्छ्रवाः प्रभूतयशाः असुरः शत्रूणां निरसिता यद्वा असुः प्राणो बलं वात-
द्वान् रोमत्वर्थीयः अथवा असवः प्राणाः तेन चापो लक्ष्यन्ते प्राणावा आप इति श्रुतेः । तान् रतिददा-
तीत्यसुरः बर्हणा शत्रूणां निबर्हयिता हरिभ्यामश्वाभ्यां पुरस्कृतः पूजितः वृषभः कामानां वर्षिता र-
थो रंहणशीलः ॥ शूण्यं तत्र साधुरित्यत्र सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते इति यतो नाव इत्याद्याः

तत्त्वाभावेतिस्वरितइतिस्वरितत्वम् । धृषतः जिधृषाप्रागल्भ्ये व्यत्ययेनशः शतुरनुमइतिविभक्तेरु-
दात्तत्वम् । बृहच्छ्रुवाः बृहच्छ्रुवोयस्य बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । असुरः असुक्षेपणे असे-
रुरनित्युरन्प्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । वर्हणा सुपांसुलुगिति विभक्तेराकारः । पुरः पूर्वाधरे-
त्यादिनाअसिप्रत्ययान्तोन्तोदात्तः ॥३॥

चतुर्थीष्टकमाह—

त्वंदिवोवृहत्सानुकोपयोवत्मनाधृषताशंवरंभिनत् ।

यन्मायिनोव्रन्दिनोमन्दिनाधृषच्छितांगभस्तिमशानिपृतन्यसि ॥ ४ ॥

त्वम् । दिवः । बृहत् । सानु । कोपयः । अव । त्मना । धृषता ।
शम्बरम् । भिनत् । यत् । मायिनः । व्रन्दिनः । मन्दिना । धृषत् ।
शिताम् । गभस्तिम् । अशानिम् । पृतन्यसि ॥ ४ ॥

हेइन्द्र त्वंबृहतोमहतोदिवोद्युलोकस्यसानुसमुच्छ्रितंउपरिप्रदेशंकोपयः अकम्पयः धृषताश-
वृणाधर्षयित्रा त्मनाआत्मनास्वयमेवशंवरंएतत्संज्ञमसुरंअवाभिनत् अवधीः यत्प्रदाव्रन्दिनः
शत्रुर्जेतुंमुदुभावंप्राप्तान् यद्वा वृन्दंसमूहः असुरसमूहवतोमायिनोमायाविनोसुरानमन्दिनाहृष्टेन
धृषत् धृषताप्रागल्भ्यंप्राप्नुवतामनसायुक्तस्त्वंशितांतीक्ष्णीकृतांगभस्तिहस्तेनगृहीतां यद्वा गभस्ति-
रितिरश्मिनाम तद्वतीअशानिवज्रंपृतन्यसितानसुरान्जेतुंपृतनारूपेणच्छसितान्प्रतिप्रेरयसीत्यर्थः
तदानींबृहतोदिवः सानुकोपयइतिपूर्वेणान्वयः ॥ कोपयः कुपकोपे ण्यन्ताल्लङि बहुलंछन्दस्यमा-
ङ्योगेपीत्यङभावः । त्मना मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनइत्याकारलोपः । धृषत् सुपांसुलुगिति तृतीयाया-
लुक् । शितां शोतनूकरणे निष्ठायां शाच्छोरन्यतरस्यामितीकारादेशः । पृतन्यसि पृतनाशब्दा-
लुपआत्मनःक्यच् कव्यध्वरपृतनस्येत्यन्तलोपः प्रत्ययस्वरः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

नियदृणक्षिंश्वसनस्यमूर्धनिशुणस्यचिद्व्रन्दिनोरोरुवदना ।

प्राचीनेनमनसाब्रह्णावतायद्याचित्कृणवःकस्त्वापरि ॥५॥१७॥

नि । यत् । वृणक्षि । श्वसनस्य । मूर्धनि । शुष्णस्य । चित् ।
 व्रन्दिनः । रोरुवत् । वना । प्राचीनेन । मनसा । बर्हणाश्वता ।
 यत् । अय । चित् । कृणवः । कः । त्वा । परि ॥ ५ ॥ १७ ॥

हेइन्द्र त्वंरोरुवत्मेघैरत्यर्थंशब्दयन् श्वसनस्य अन्तरिक्षे श्वसितीति श्वसनोवायुः तस्यव्र-
 न्दिनः स्वकिरणैराश्रफलादीनमृदूभावंप्रापयतः शुष्णस्य चित्तरसानां शोषयितुरादित्यस्यापि मूर्धन्यु-
 परिप्रदेशे वनावनान्युदकानियद्यस्मान्निवृणक्षि आवर्जयसि प्रापयसीत्यर्थः वायुना सूर्यकिरणैश्च वृ-
 ष्या आपः सूर्यस्योपरि पुनरवस्थाप्यन्ते तदेवावस्थापनमिन्द्रः करोतीत्युपचर्यते प्राचीनेन प्रकर्षेण
 गन्वा अपराङ्मुखेनेत्यर्थः बर्हणावता निबर्हयतीति वधकर्मसुपाठात् बर्हणाशत्रूणां हिंसा तद्वता एवं-
 भूतेन मनसा युक्तस्त्वं यद्यस्मात् अद्याचित् अद्यापि कृणवः धर्मकाले सूर्यस्योपरि भौमान्नसानवस्थाप-
 यसि वर्षासु च वर्षयसि यस्मादेतत्कुरुषेतस्मात्कारणात् त्वात्वाप्युपरिकोवर्तते न कोपीत्यर्थः अ-
 तस्त्वमेव सर्वाधिक इति भावः ॥ वृणक्षि वृजीवर्जने रौधादिकः शपः पित्वा दनुदात्तत्वे विकरणस्वरः
 यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्राचीनेन प्रपूर्वादश्चतेः ऋत्विगित्यादिना किनि अनिदितामिति नलोपः वि-
 भाषाश्चेरदिकृत्त्रियामिति स्वार्थः स्वस्येनादेशः अचङ्ग्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वम् स्वपत्यस्य
 सति शिष्टत्वात्तदादेशस्योपदेशिवद्भावेनेकार उदात्तः । अद्याचित् निपातस्य चेति दीर्घत्वम् । कृणवः
 कृषिहिंसाकरणयोश्च इदित्त्वान्मु लेटिसिप्यडागमः धिन्वि कृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः वकारस्याका-
 रादेशश्च तस्यातो लोपे सति स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः गुणावादेशौ आगमानुदात्तत्वे विकर-
 णस्वरः । व्रन्दिनः अत्र निरुक्तम्—व्रन्दीव्रन्दतेर्भूदूभावकर्मणो निवृणक्षियच्छ्वसनस्य मूर्धनि शब्द-
 कारिणः शुष्णस्यादित्यस्य शोषयितुरोरुवमाणो वनानीति बाधनानीति वेति । धनानीति पक्षे मेघ-
 स्य धनानीति व्याख्येयम् ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थसप्तदशो वर्गः ॥ १७ ॥

षष्ठीसृचमाह—

त्वमाविथनर्यं तुर्वशं यदुत्वं तुर्वीति वय्यं शतक्रतो ।
 त्वं रथमेतं शं कृत्व्येधने त्वं पुरो न वति दं भयो न व ॥ ६ ॥

त्वम् । आ॒वि॒थ । न॒र्यम् । तु॒र्वशम् । यदु॒म् । त्वम् । तु॒र्वीति॑म् ।
व॒र्यम् । श॒त॒क्र॒तो इति॑ श॒त॒क्र॒तो । त्वम् । रथ॑म् । ए॒त॒शम् ।
कृ॒त्वे । ध॒नै । त्वम् । पु॒रः । न॒व॒तिम् । दं॒भ॒यः । न॒व ॥ ६ ॥

हेइन्द्र त्वंनर्यादींस्त्रीनाज्ञःआविथररक्षिथ तथाहेशतक्रतोबहुविधकर्मन्बहुविधप्रज्ञवा त्वं
वर्यंवय्यकुलजंतुर्वीतिंतुर्वीतिनामानंराजानंआविथेत्येव अपिच त्वंरथंरंहणस्वभावमेतत्संज्ञार्थं
एतशंप्रत्ययसंज्ञकंधनेधननिमित्तेसङ्ग्रामेकृत्येकर्तव्येसतिआविथेत्येषः यद्वा पूर्वोक्तानांराज्ञांरथं
एतशइत्यश्वनाम एतशमश्वंचररक्षिथेतियोज्यम् तथा त्वंशम्बरस्यनवार्तिनवनवोत्तरनवतिसंख्या-
काः पु॒रः पुराणिदम्भयः व्यनीनशः ॥ एतशं एतिगच्छतीत्येतशः इण्गतौ इणस्तशन्तशसुनावि-
तिशनप्रत्ययः गुणः । कृत्ये कर्तव्येइत्यस्यशब्दस्यवर्णविकारःपृषोदरादित्वात् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

स॒घा॒रा॒जा॒स॒त्प॒तिः॑शू॒शु॒व॒ज्जनो॑रा॒त॒ह॒व्यः॑प्र॒ति॒यः॑शा॒स॒मि॒न्व॒ति ।
उ॒क्था॒वा॒योअ॑भि॒गृ॒णाति॒रा॒ध॒सा॒दानु॑र॒स्मा॒उ॒प॒रा॒पि॒न्व॒ते॒दिवः॑॥७॥

सः । घ । राजा । स॒त॒ह॒प॒तिः । शू॒शु॒व॒त् । जनः । रा॒त॒ह॒व्यः ।
प्र॒ति । यः । शा॒स॒म् । इ॒न्व॒ति । उ॒क्था । वा । यः । अ॒भि॒हृ॒णाति॑ ।
रा॒ध॒सा । दानुः । अ॒स्मै । उ॒प॒रा । पि॒न्व॒ते । दि॒वः ॥ ७ ॥

सघसखलुजनोजातोराजाराजमानः सत्पतिः सतांपालयितायजमानः शूशुवत् आत्मा-
नंवर्ययति यइन्द्रंप्रतिरातहव्योदत्तहविष्कःसन् शासंइन्द्रकर्तृकमनुशासनं यद्वा तस्यस्तुतिंइ-
न्वतिव्यामोति उक्थावा उक्थानिशस्त्राणिवा यःस्तोताराधसाहविलक्षणेनान्नेनसहाभिगृणाति
तस्याभिमुखीकरणायशंसतिअस्मैस्तोत्रेदानुरभिमतफलप्रदातेन्द्र उपरा उपरान्मेघान् उपरइति
मेघनाम सचयास्केनैर्वनिरुक्तः—उपरउपलोमेघोभवतिउपरमन्तेस्मिन्नप्राण्युपरताआपइतिवेति ।
तान्मेघान् दिवःसकाशात्पिन्वते सेचयति दोग्धीतियावत् ॥ घ ऋचितुनुषेत्यादिनादीर्घः । सत्प-
तिः सतांपतिःसत्पतिः पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शूशुवत् तुओश्विगतिवृद्धयोः
प्यन्ताद्वर्तमानेलुङिच्चेरङ्देशे संप्रसारणंसम्प्रसारणाश्रयंचबलीयइत्यन्तरङ्गमपिवृद्ध्यादिकंबाधि-

त्वा णोचसंश्चडोरितिसम्प्रसारणं संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वाद्बद्धचभावेद्विवचनादि उवडादेशः ।
 रातहव्यः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शासं शासुअनुशिष्टावित्यस्माद्धावेघञि कर्णावतद्-
 त्यन्तोदात्तत्वेप्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् वृषादिर्वाद्दृष्टव्यः सस्त्राकृतिगणइत्युक्तम् यद्वा शंसुस्तुता-
 वित्यस्माद्धञिव्यत्ययेननलोपः । इत्वति इविव्याप्तौ शपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः यद्धतयोगा-
 दनिघातः । अभिगृणाति गृशच्दे क्रैयादिकः प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् तिपःपित्त्वादनुदा-
 त्तत्वेविकरणस्वरः पूर्ववाञ्निघाताभावः । उपरा सुषांसुलुगितिशसःपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । पित्वन्ते
 पिविमिविणिविसेचने व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

असंमंक्षत्रमसंमामनीपाप्रसोमपाअपसासन्तुनेमे ।
 येनइन्द्रदुषोवर्धयन्तिमहिंक्षत्रंस्थविरंष्टण्यं च ॥ ८ ॥

असंमम् । क्षत्रम् । असंमा । मनीपा । प्र । सोमऽपाः । अपसा ।
 सन्तु । नेमे । ये । ते । इन्द्र । दुषः । वर्धयन्ति । महिं । क्षत्रम् ।
 स्थविरम् । ष्टण्यम् । च ॥ ८ ॥

इन्द्रस्यक्षत्रंवलमसमं नकेनचित्समं सर्वाधिकमित्यर्थः तथा मनीषाबुद्धिश्चअसमा नक-
 स्यापिबुद्ध्यासमाना सर्ववस्तुविषयीकरोतीत्यर्थः नेमइति सर्वनामशब्दएतच्छब्दसमानार्थः ने-
 मेएतेसोमपाः सोमस्यपातारोयजमानाःअपसाकर्मणाप्रसन्तुप्रवृद्धाभवन्तु हेइन्द्र तेतवदुषोहविर्द-
 त्तवन्तोयेत्वदीयमहिमहत् क्षत्रंवलंस्थविरंस्थूलं प्रवृद्धंष्टण्यंवृषत्वं पुंस्त्वंचवर्धयन्ति प्रवृद्धंकुर्वन्ति
 यद्वा दुषः यजमानेभ्योयागफलंदत्तवतस्तवेतियोजनीयम् । नेमे सर्वनामत्वाजसःशीभावे
 गुणः त्वसमसिमेमेत्यनुच्चातीतिसर्वानुदात्तत्वेप्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । दुषः ददातेर्लिटः
 कसुः जसोव्यत्ययेनशसादेशः सम्प्रसारणं सम्प्रसारणाश्रयंचवलीयइति इडागमात्पूर्वमेवसम्प्र-
 सारणं शासिवसिघसनीनांचेतिषत्वम् प्रत्ययस्वरः । महि महैरीणादिकइच्प्रत्ययः । स्थविरं
 अजिरशिशिरेत्यादिनातिष्ठतेःकिरच्प्रत्ययान्तोनिपातितः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

तुभ्येदेतेबहुलाअद्रिदुग्धाश्रमूषदश्रमसाइन्द्रपानाः ।
 व्यंश्रुहितर्पयाकाममेषामथामनोवसुदेयायकृष्व ॥ ९ ॥

तुभ्यं । इत् । एते । बहुलाः । अद्रिः दुग्धाः । चमूः सदेः । चमसाः ।
इन्द्रपानाः । वि । अश्रुहि । तर्पय । कामम् । एषाम् । अर्थ । मनः ।
वसुदेयाय । कृष्व ॥ ९ ॥

हेइन्द्र तुभ्येतुभ्यमेवचमसाः चम्यन्तेभक्ष्यन्तइतिचमसाःसोमाः एतेसोमास्त्वदर्थसम्पादिताः
कीदृशाइत्याह बहुलाः प्रभूताः अद्रिदुग्धाः अद्रिभिर्ग्रावभिरभिषुताः चमूषदः चमूषचमसेषुअव-
स्थिताः इन्द्रपानाः इन्द्रस्यपानेनसुखकराः अतस्त्वतानव्यश्रुहिव्यामुहि व्याप्यचएषांत्वदी-
यानामिन्द्रियाणांकाममभिलाषतैस्तर्पयपूरयेतियावत् अथानन्तरंवसुदेयायअस्मभ्यमभिमत-
धनप्रदानायत्वदीयंमनःकृष्वकुरुष्व ॥ तुभ्य छान्दसोमलोपः । अद्रिदुग्धाः दुहेःकर्मणिनिष्ठा
तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । चमूषदः चमुअदने चमन्त्यनेनेतिचमूः कृषिचमितनीत्या-
दिनाउणादिकऊप्रत्ययः चमूषसीदन्तीतिचमूषदः सत्सद्विषेत्यादिनाकिप् पूर्वपदादितिषत्वम्
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्रपानाः कर्मणिचयेनसंस्पर्शादितिषिवतेःकर्मणिल्युट् । अश्रु-
हि व्यत्ययेनपरस्मैपदम् । वसुदेयाय इदाञ्दाने अस्मादचोयदितिभावेयत् ईद्यतीतीकारादेशः
गुणः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । कृष्व इकृञ्करणे बहुलछन्दसी-
तिविकरणस्यलुक् ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

अपामतिष्ठद्धरुणह्वरंतमोन्तृत्रस्यजठरेषुपर्वतः ।

अभीमिन्द्रो नद्यो वव्रिणा हिता विश्वा अनुष्ठाः प्रवणेषु जिघ्रते ॥ १० ॥

अपाम् । अतिष्ठत् । धरुणः ह्वरम् । तमः । अन्तः । तृत्रस्य । जठरेषु ।

पर्वतः । अभि । ईम् । इन्द्रः । नद्यः । वव्रिणा । हिताः । विश्वाः ।

अनुस्थाः । प्रवणेषु । जिघ्रते ॥ १० ॥

अपांवृष्ट्युदकानांधरुणह्वरंधरुणशब्दोधारावचनः धारानिरोधकंतमोन्धकारमतिष्ठत् अय-
मेवार्थः स्पष्टीक्रीयते—वृत्रस्यलोकत्रयावरितुरसुरस्यजठरेषुदरप्रदेशेषुअन्तर्मध्येपर्वतःपर्ववान्मे-
षोभूत्अतस्तमोरूपेणवृत्रेणमेवस्यावृतत्वावृष्ट्युदकमप्यावृतमित्युच्यते ई इमाः पूर्वोक्तानद्योन-
दीः अपः नदानद्यइतिव्युत्पत्त्यानदीशब्देनापउच्यन्ते वव्रिणाआवरकेणवृत्रेणहिताःपिहिताः

विश्वाः व्यापिनीः अनुष्ठाः अनुक्रमेण तिष्ठन्तीः एवं विधा अपः इन्द्रः प्रवणे षु निम्ने षु भूपदेशेषु अभिजिघ्र-
ते अभिगमयति ॥ वविणा वृज्वरणे इत्यस्मात् आट्टगमहनजन इति किप्रत्ययः लिङ्-द्रावाद्भिर्भावा-
दि यणादेशः प्रत्ययस्वरः । अनुष्ठाः आतश्चोपसर्गे इति तिष्ठतेः कः प्रत्ययः उपसर्गात्सुनोतीति षत्व-
म् । जिघ्रते हन्तेर्गत्यर्थाद्भ्यत्ययेनात्मनेपदम् बहुलं छन्दसीति शपः श्लुः अर्तिपिपत्योश्च बहुलं छ-
न्दसीत्यङ्यासस्येत्वम् ॥ १० ॥

एकादशीमृचमाह—

सशेष्टधमधिधाद्युम्नस्मेमहिक्षत्रंजनापाळिन्द्रतव्यम् ।

रक्षाचनोमघोनः पाहिसूरीन्नायेचनः स्वपत्याङ्घ्रिषेधाः ॥ ११॥१८॥

सः । शेष्टधम् । अधि । धाः । युम्नम् । अस्मे इति । महि । क्षत्रम् ।

जनाषाट् । इन्द्र । तव्यम् । रक्ष । च । नः । मघोनः । पाहि ।

सूरीन् । राये । च । नः । सुष्टपत्यै । ङ्घ्रिषे । धाः ॥ ११॥१८॥

हेइन्द्र सत्वं अस्मे अस्माद्युम्नं यशः अधिधाः अधिनिधेहि कीदृशमित्याह शेष्टधं शंशमनं रो-
गाणां शमने सतियद्वर्धते तादृशं तथा महिमहत् जनाषाट् शत्रुजनानामभिवर्धितव्यं प्रवृद्धं क्षवं-
लंच अधिधा इति शेषः किञ्च हेइन्द्र नोस्मान् मघोनो धनवतः कृत्वा रक्षपालय सूरीन् विदुषां ज्ञान-
पिपाहिपालय तथा राये धनाय च स्वपत्यै शोभनपुत्रयुक्ताय ङ्घ्रिषे ऽन्नाय च नोस्मान् धाः धेहि स्थापय ॥
धाः छन्दसि लुङ् लङ् लिट् इति प्रार्थनायां लुङि गातिस्थेति सिचो लुक् बहुलं छन्दस्य माङ्घ्र्योऽप्येपीत्य-
ङ्भावः । अस्मे सुपांसु लुगिति अस्मच्छब्दात्सप्तम्याः शो आदेशः । जनाषाट् जनान्सह त इति जना-
षाट् छन्दसि सह इति णिवः अत उपधाया इति वृद्धिः सहेः साङः स इति षत्वम् अन्येषामपि दृश्यत इ-
ति पूर्वपदस्य दीर्घः । तव्यं तवति वृद्धिचर्थः सौत्रो धातुः अचो यदिति यत् गुणे धातोस्तन्निमित्त-
स्यैवेत्यवादेशः यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वम् । रक्ष रक्षपालने शपः पिच्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः झचो-
तस्तिङ् इति दीर्घत्वम् । मघोनः श्वयुवमघोनामतद्धिते इति शसि सम्प्रसारणम् । पाहि अदादिवा-
च्छपो लुक् हेरपिच्वात् तस्यैव स्वरः शिष्यते मघोन इत्यस्य वाक्यान्तरगतत्वाच्चिघाताभावः । स्व-
पत्यै शोभनान्यपत्यानि यस्याः सातथोक्ता नञ्सुङ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् जसादिषु छन्द-
सि वावचनमितियाडापइतियाडागमाभावे वृद्धिरेचीति वृद्धिः ॥ ११ ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

दिवश्चिदस्येत्यष्टर्चपञ्चमसूक्तं सव्यस्पर्षि ऐन्द्रं जागतम् तथा चानुकान्तम् दिवश्चिदष्टौ जागतं-
हीति हीत्यभिधानात् तुलादिपरिभाषया उत्तरे द्वे च सूक्ते जागते अतिरात्रे प्रथमे पर्याये मैत्रावरुणश-
स्त्रे इदं सूक्तम् सूत्रितञ्च—दिवश्चिदस्येति पर्यासः सनोनव्येभिरिति चेति विषुवति निष्केवल्येप्ये-
तत्सूक्तं सूत्रितञ्च—शंस्ये देवोत्तराणि षट् दिवश्चिदस्येति समूहस्य दशरात्रस्य द्वितीये छन्दो मेपि
निष्केवल्ये एतत् सूत्रितम्—त्वं महां इन्द्रो ह दिवश्चिदस्य त्वं महां इन्द्र तुभ्य मिति निष्केवल्यमिति ।

प्रथमामृचमाह—

दिवश्चिदस्य वरिमा विपप्रथ इन्द्रं न मद्वा पृथिवी च न प्रति ।

भीमस्तु विष्मन् चर्षणिभ्यं आतपः शिशि ते वज्रं ते जसे न वंसंगः ॥ १ ॥

दिवः । चित् । अस्य । वरिमा । वि । पप्रथे । इन्द्रम् । न ।

मद्वा । पृथिवी । च न । प्रति । भीमः । तु विष्मान् । चर्षणिभ्यः ।

आतपः । शिशि ते । वज्रम् । ते जसे । न । वंसंगः ॥ १ ॥

अस्येन्द्रस्य वरिमा उरुत्वं प्रभावं दिवश्चित्तुलोकादपि विपप्रथे विस्तीर्णं बभूव पृथिवी च न पृ-
थिव्यपि च मद्वा महिम्ना महत्वेन इन्द्रं न प्रति भवति भूमिरपीन्द्रस्य प्रतिनिधिर्न भवति ततोऽपि सगरीया-
नित्यर्थः भीमः शत्रूणां भयंकरः तु विष्मान् प्रज्ञावान् बलवान्वा चर्षणिभ्यो मनुष्येभ्यः स्तोतृभ्यः ते-
षामर्थाय शत्रूणां मातपः आसमन्तात्तापकारी एवंविधः स इन्द्रः वज्रं वर्जनशीलमायुधं ते जसे तैक्षण्या-
य शिशि ते तनूकरोति तीक्ष्णीकरोतीति तत्र दृष्टान्तः—वंसगो न वननीय गतिमान् वृषभो यथा स्वशृङ्गे
युद्धार्थं तीक्ष्णीकरोति तद्वत् ॥ दिवः ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । वरिमा उरुशब्दात् पृथ्वादि ल-
क्षण इमनिच् प्रियस्थिरेत्यादिना उरुशब्दस्य वरादेशः । पप्रथे प्रथप्रख्याने । मद्वा महिम्ना वर्णलो-
पश्छान्दसः यद्वा महेरौणादिकः कनिप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः तृतीयैकवचने अल्लोपो न इ-
त्यकारलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । प्रति प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति प्रति-
निधौ कर्मप्रवचनीयत्वम् कर्मप्रवचनीययुक्ते इतीन्द्रशब्दात् द्वितीया प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मा-
दिति पञ्चमी तु छान्दसत्वाच्च भवति । भीमः जिभीभये इत्यस्माद् द्विजः पुग्वेति मकप्रत्ययः भीमो वि-
भ्यत्यस्मादित्यास्कः । आतपः तपतीति तपः पचाद्यच् थायादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । शि-

शीते शोतनूकरणे व्यत्ययेनात्मनेपदम् बहुलं छन्दसीति विकरणस्य श्रुः बहुलं छन्दसीत्यङ्गास-
स्येत्वम् ईहल्यघोरितीत्वम् अनजादावपिलसार्वधातुके व्यत्ययेनाङ्ग्यस्ताद्युदात्तत्वम् । वंसगः व-
नषणसंभक्तौ इत्यस्मात्कर्मण्यौणादिकः सप्रत्ययः वंसवननीयंगच्छतीति वंसगः डोन्यत्रापि दृश्य-
तइति गमेर्दप्रत्ययः दिवोदासादित्वात्पूर्वपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

सो अर्णवो न नद्यः समुद्रियः प्रतिगृभ्णाति विश्रिता वरीमभिः ।

इन्द्रः सोमस्य पीतये वृषाय ते सनात्स युध्म ओजसा पनस्यते ॥ २ ॥

सः । अर्णवः । न । नद्यः । समुद्रियः । प्रति । गृभ्णाति ।

विश्रिताः । वरीमभिः । इन्द्रः । सोमस्य । पीतये । वृषाय ते ।

सनात् । सः । युध्मः । ओजसा । पनस्यते ॥ २ ॥

सइन्द्रः समुद्रियः समुद्रवन्त्यस्मादापइति समुद्रमन्तरिक्षं तत्र भवः समुद्रिय एवं भूतः सन् वरी-
मभिः स्वकीयैः संवरणैः यद्वा उरुत्वैर्विश्रिता व्याप्तानद्योनदीः शब्दकारिणी वृत्रेणावृता अपः अर्ण-
वो न समुद्र इव प्रतिगृभ्णाति स्वीकृत्य वर्षेति भावः सचेन्द्रः सोमस्य पीतये पानाय वृषाय ते वृष इवाच-
रतिर्हर्षयुको वर्तत इत्यर्थः तथा सइन्द्रो युध्मो योद्धा सनात् चिरादेव यद्वा सनातनः ओजसा बल-
तेन वृत्रवधादिरूपेण कर्मणा पनस्यते पनः स्तोत्रमिच्छति ॥ अर्णवः अर्णसोलोपश्चेति मत्वर्थी यो व-
प्रत्ययः सलोपश्च प्रत्ययस्वरः । नद्यः नद अव्यक्तेशब्दे इत्यस्मात्कर्तरि पचाद्यच् चित इत्यन्तोदा-
त्तत्वम् नदडिति टित्वेन पाठात् टिड्ढाणञिति डीप् यस्येतिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वम्
जसियणादेशे उदात्तस्वरितयोर्यणइति स्वरितत्वम् द्वितीयार्थे प्रथमा अनया व्युत्पत्त्या नद्य इत्याप उ-
च्यन्ते तथा च श्रूयते—अहावनदताहते तस्मादानद्योनामस्थतावोनामानि सिन्धव इति ॥ समुद्रियः
समुद्राभ्रादइति भवार्थे घप्रत्ययः घस्येयादेशे तस्योपदेशिवद्वचनादाद्युदात्तत्वम् । गृभ्णाति ह्य-
होर्भइति भत्वम् । विश्रिताः श्रिञ्सेवायां कर्मणि निष्ठा गतिरन्तरइति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । व-
रीमभिः वृत्रवरणे इत्यस्मादौणादिक ईमनिनप्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तत्वम् यद्वा उरुशब्दादिमनि-
चिदीर्घः आद्युदात्तत्वं च छान्दसत्वात् । वृषाय ते कर्तुः क्यङ्सलोपश्चेत्याचारेथं क्यङ् डित्वा-
दात्मनेपदम् अकृत्सार्वधातुके योरिति दीर्घः । युध्मः युधसम्पहारे इत्यस्मादिषियुधीन्विदसि श्या-
सूङ्ग्योमगिति मक् । पनस्यते पनस्तुतौ पननंपनः तदिच्छति पनस्यति व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

त्वंतमिन्द्रपर्वतंनभोजसेमहो नृम्णस्यधर्मणामिरज्यसि ।
 प्रवीर्येणदेवतातिचेकितेविश्वस्माउग्रःकर्मणेपुरोहितः ॥३॥
 त्वम् । तम् । इन्द्र । पर्वतम् । न । भोजसे । महः । नृम्णस्य ।
 धर्मणाम् । इरज्यसि । प्र । वीर्येण । देवता । अति । चेकिते ।
 विश्वस्मै । उग्रः । कर्मणे । पुरःहितः ॥ ३ ॥

हेइन्द्र त्वंभोजसेभोजनायपर्वतंपर्ववन्तमेघंताकार्षीः नहिहतोभुङ्क्ते इन्द्रोहिर्वर्षणार्थमेघंव-
 ज्रेणहन्ति तथामहःमहतःनृम्णस्यधनस्यधर्मणांधारयितृणांकुबेरादीनां इरज्यसिईशिषे इरज्यति-
 रैश्वर्यकर्मा सइन्द्रोदेवतावीर्येणअतिअतिशयितःप्रचेकिते प्रकर्षेणास्माभिर्ज्ञातोबभूव सचोग्रउ-
 दूर्णइन्द्रः विश्वस्मैसर्वस्मैवृत्रवधादिरूपायकर्मणेदेवैःपुरोहितःपुरस्तादवस्थापितः ॥ धर्मणां धृञ्
 धारणे अन्येभ्योपिटृश्यन्तइतिकर्तमिनिन् निच्वादाद्युदात्तत्वम् । इरज्यसि इरजईर्ण्यायां ऐश्वर्ये
 इत्येक कण्डादित्वाद्यक् । वीर्येण शूरवीरविक्रान्तौ चुरादिः अचोयदितियत् णिलोपः बहुव्रीहौ
 वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् विधानसामर्थ्याद्यतोनावइत्याद्युदात्तत्वाभावेतित्स्वरितमितिस्व-
 रितत्वम् तस्मिन्निहिसति आद्युदात्तंछच्छन्दसीत्यनेनैवसिद्धत्वात्पुनर्वीर्यग्रहणमनर्थकंस्यादि-
 त्युक्तम् । देवता देवण्वदेवता देवात्तलितिस्वार्थेतत्प्रत्ययः लितेतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ।
 चेकिते कितज्ञाने अस्माद्यङन्ताच्चेकित्यतेःकर्मणिलिति अतोलोपयलोपो । पुरोहितः पुरस्यशब्द-
 स्यासिप्रत्ययान्तस्य तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वेनपुरोव्ययमितिगतिसंज्ञायां गतिरनन्त-
 रइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

सइद्वेनेनमस्युभिर्वचस्यतेचारुजनेषुप्रब्रुवाणइन्द्रियम् ।
 वृषाच्छन्दुर्भवतिहर्यतोवृषाक्षेमेणधेनामघवायदिन्वति ॥४॥
 सः । इत् । वने । नमस्युभिः । वचस्यते । चारु । जनेषु ।
 प्रब्रुवाणः । इन्द्रियम् । वृषा । छन्दुः । भवति । हर्यतः । वृषा ।
 क्षेमेण । धेनाम् । मघव्वा । यत् । इन्वति ॥ ४ ॥

सइत्सएवेन्द्रः वनेअरण्येनमस्युभिः नमसास्तोत्रेणपूजयितृभिः ऋषिभिर्वचस्य तेवचइच्छन् क्रियतेस्तूयतइत्यर्थः यद्वा वचःस्तोत्रमात्मनइच्छति सचेन्द्रः आत्मीयेषुजनेषुइन्द्रियंस्ववीर्यंप्रब्रुवा-
णः प्रकटयन्चारुवर्तते किञ्च सवृषाकामानांवर्षकःहर्यतःप्रेप्सावतोयियक्षतः छन्दुःउपच्छन्दयिता
भवति यियक्षतांपुरुषाणांयागेरुचिमुत्पादयतीतिभावः वृषा हविषांवर्षयिताहविःप्रदातेत्यर्थः मघ-
वाधनवानेवंभूतोयजमानः क्षेमेणइन्द्रकृतेनरक्षणेनयुक्तःसन् यत्तदा धेनांस्तुतिलक्षणांवाचंइ-
न्वतिप्रेरयति तदानींछन्दुर्भवतीतिपूर्वेणान्वयः यद्वा मघवान्वृषेन्द्रः क्षेमेणक्षेमकरेणमनसाधेनांय-
जमानैःकृतांस्तुतिं यद्यस्मादिव्यतिव्याप्तोतितस्मादितियोज्यम् ॥ नमस्युभिः नमोवरिवइतिपूजाथं
क्यच् कयाच्छन्दसीत्युप्रत्ययः । वचस्यते वचइच्छतिवचस्यतितंवचस्यन्तंकुर्वन्तिमुनयः वचस्य-
यन्ति वचस्ययतेःकर्मणियकिअतोलोपयलोपो यद्वा वचस्यतेव्यत्ययेनात्मनेपदम् । प्रब्रुवाणः ब्रू-
व्यक्तायांवाचि लटःशानच् अदादित्वाच्छपोलुक् शानचोङित्त्वादुणाभावेउवङ् चित्स्वरेणान्तो-
दात्तः । इन्द्रियं इन्द्रस्यलिङ्गमिन्द्रियम् इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्त-
मितिवेतिलिङ्गादिष्वर्थेषुइन्द्रशब्दात्तच्चप्रत्ययोनिपात्यते अतोन्तोदात्तत्वम् । इन्वति इविव्या-
प्तौ शपःपित्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

सइन्महानिसमिथानिमज्मनाकृणोतियुध्मओजंसाजनेभ्यः ।
अधाचनश्रद्धधतिविषीमतइन्द्रायवज्रंनिघनिघ्नतेवधम् ॥ ५ ॥ १ ॥

सः । इत् । महानि । समृद्धिथानि । मज्मना । कृणोति । युध्मः ।
ओजंसा । जनेभ्यः । अध । चन । श्रत् । दधति । त्विषिंमते ।
इन्द्राय । वज्रम् । निघनिघ्नते । वधम् ॥ ५ ॥ १ ॥

सइत् सएवेन्द्रोयुध्मोयोद्धामहानिसमिथानिमहतःसङ्गमानमज्मनासर्वस्यशोधकेनओजसाव-
लेनकृणोतिकरोति किमर्थम् जनेभ्यःस्तोतृजनार्थं यदेन्द्रोवधंननसाधनंवज्रमायुधंमेषेभुनिघ-
निघ्नतेनिहन्ति अधाचन अनन्तरमेवत्विषीमतेदीप्तिमतेइन्द्रायसर्वेजनाःश्रद्धधति श्रदितिसत्यना-
म इन्द्रोबलवानितियदुच्येततत्सत्यमेवेतिसर्वेप्रतिपद्यन्ते ॥ महानि महान्तीत्यस्यतत्कारलोपश्छान्द-
सः यद्वा मह्यन्तेपूज्यन्तइतिमहानिप्रवृद्धानि वज्रर्थेकविधानमितिकः । प्रत्ययस्वरः समिथानि इ-
ण्गौ संयन्तिसङ्गच्छन्तेस्मिन्वीराइतिसमिथानिसङ्गमाः समीणइतिथक्प्रत्ययः कित्त्वादुणाभावः

थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मज्जना तुमस्जोशुद्धौ मनिनप्रत्ययः झलांजसृजशीतिसकारस्य जश्वं दकारः ततश्चतुर्वं जकारः प्रत्ययस्वरः । अध छान्दसंधत्वम् निपातस्यचेतिसाहितिकोदीर्घः । त्विषीमते त्विषदीप्तौ इन्सर्वधातुभ्यइतीनप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् मतुपःपित्वादनुदात्तत्वे तदेवशिष्यते अन्येषामपिदृश्यतइतिसाहितिकोदीर्घः । निघनिघ्नते हन्तेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् बहुवचनंच बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः गमहनेत्यादिनोपधालोपः अभ्यासस्यघत्वंनिगागमश्च आगनीगन्तीतिचेतिचशब्दःप्रकारार्थइत्युक्तत्वाद्वाधर्त्यादावेवतद्वष्टव्यम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेएकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

षष्ठीश्चमाह—

सहिश््रवस्युःसर्दनानिरुत्रिमाक्ष्मयावृधानोजसाविनाशयन् ।
ज्योतींषिरुण्वन्नृकाणियज्यवेवसुक्रतुःसर्तवाअपःसृजत् ॥ ६ ॥

सः । हि । श्रवस्युः । सर्दनानि । रुत्रिमा । क्ष्मया । वृधानः ।
ओजसा । विदनाशयन् । ज्योतींषि । रुण्वन् । अरुकाणि ।
यज्यवे । अर्व । सुःक्रतुः । सर्तवै । अपः । सृजत् ॥ ६ ॥

श्रवस्युरन्त्यशोवाआत्मनइच्छन् रुत्रिमा रुत्रिमाणिक्रिययानिवृत्तानिसर्दनानिसुरपुराणि ओजसाबलेनविनाशयन् क्ष्मयाभूम्यासमानंवृधानोवर्धनशीलः यद्वा क्ष्मयेत्योजोविशेषणं शत्रूणामभिभवित्राबलेनेत्यर्थः ज्योतींषिसूर्यादीनिवृत्रेणावृत्तानिअवृकाणिवृकेणावरकेणतेनरहिता-
निरुण्वन्कुर्वन् सुक्रतुःशोभनकर्मसहितएवंविधःसखल्विन्द्रोयज्यवेयष्ट्रेयजमानायतदर्थंसर्तवैस-
रणायअपःवृष्टिलक्षणान्युदकानिअवासृजत् वृष्टिंरुतवानित्यर्थः ॥ रुत्रिमा डुरुञ्करणे द्वितःक्रि-
रितिभावेक्रिप्रत्ययः क्कर्मन्त्रित्यमितिनिवृत्तार्थमप तस्यपित्वादनुदात्तत्वेक्रिप्रत्ययस्वरएवशिष्य-
ते शेच्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । क्ष्मया क्ष्ममूषसहने क्षमतेप्राणिजातकृतमुपद्रवमितिक्षमा षिद्धि-
दादिभ्योडित्यङ् ततष्ठाप् व्यत्ययेनधातोरुपधालोपः छान्दसंविभक्त्युदात्तत्वम् यद्वा अयंधातुरभि-
भवार्थःषहअभिभवेइतिसहनस्याभिभवार्थत्वात् अस्मादौणादिकोमनिन् व्यत्ययेनस्त्रीलिङ्गता म-
नइतिडीपोनिषेधे डाबुभाभ्यामन्यतरस्यामितिडाप् टिलोपः । वृधानः ताच्छ्रीलिकश्चानश् बहुलंछ-
न्दसीतिशपोलुक् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । अवृकाणि वृत्रवरणेसृवृभूशुषिमुषिभ्यःकक्इतिकक्प्र-
त्ययः बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यज्यवे यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्योर्युरिति

युप्रत्ययः वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वम् । सुक्रतुः बहुवीहौकृत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
सर्वैः सृगतौ कृत्यार्थैतैकेनितिभावेतवैप्रत्ययः गुणः अन्तश्चतवैयुगपदितिआद्यन्तयोर्युगपदुदा-
त्तत्वम् । अपः ऊडिदमितिशसउदात्तत्वम् । सृजत् लङिबहुलंछन्दस्यमाङ्चोगेपीत्यहभावः॥६॥

सप्तमीपृथक्माह—

दानायमनःसोमपावन्नस्तुतेर्वाश्चाहरीवन्दनश्रुदाकृधि ।

यमिष्ठासःसारथयोयइन्द्रतेनत्वाकेताआदभ्रुवन्तिभूर्णयः ॥७॥

दानाय । मनः । सोमःपावन् । अस्तु । ते । अर्वाश्च । हरी इति ।

वन्दनःश्रुत् । आ । कृधि । यमिष्ठासः । सारथयः । ये । इन्द्र ।

ते । न । त्वा । केताः । आ । दभ्रुवन्ति । भूर्णयः ॥७॥

हेसोमपावन् सोमस्यपातरिन्द्र तेवदीयमनः दानायअस्मदभिमतफलप्रदाना-
यास्तुभवतु हेवन्दनश्रुत् वन्दनानांस्तुतीनांश्रोतः हरीत्वदीयावश्वावर्वाश्चाअस्मद्यज्ञा-
भिमुखौआकृधि आभिमुख्येनकुरु हेइन्द्र तेववस्वभूतायेसारथयःसन्ति ते यमिष्ठासः
अतिशयेनयन्तारः अश्वनियमनकुशलाइत्यर्थः यस्मादेवंतस्मात्केताः प्रातिकूल्यज्ञातारः
भूर्णयः स्वकीयायुधादीनांभर्तारः यद्वा भीताः तीक्ष्णाःशत्रवः त्वात्वांनादभ्रुवन्ति नहिंसन्ति ॥
सोमपावन् आतोमनिन्नितिवनिष् असंबुद्धावितिपर्युदासाद्दीर्घाभावः । अर्वाश्चा सुपांसुलुगिति
विभक्तेराकारः । वन्दनश्रुत् वदिअभिवादनस्तुत्योः इदित्वान्नुम् भावेत्युट् तेषांश्रोता श्रुश्रव-
णे क्पितुगागमः । यमिष्ठासः यन्तुःशब्दात्तुश्छन्दसीतीष्ठन्प्रत्ययः तुरिष्ठेमेयःस्वितितृलोपः
नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् आज्ञसेरसुगित्यसुक् । सारथयः सर्वैर्णिच्चेतिघथिनप्रत्ययोणिगलोपश्च
नित्त्वादाद्युदात्तः । केताः कितज्ञाने चिकेततिप्रतिकूलंजानन्तीतिकेताः पचाद्यच् वृषादेराकृति-
गणत्वादाद्युदात्तत्वम् यद्वा प्रतिकूलतयाज्ञायन्तइतिकेताः कर्मणिघञ् त्रित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ।
दभ्रुवन्तिदंभुदंभे स्वादिवात्श्रुः तस्यङित्त्वादिनिदितामिति नलोपः संयोगपूर्वत्वेनहुश्रुवोरितिय-
णदेशाभावे अचिश्रुधात्वित्यादिनोवङादेशः । भूर्णयः भृञ्भरणे घृणिघृभिरित्यादौ अस्मा-
न्निप्रत्ययान्तोनिपात्यते कृतउत्वंदीर्घश्च यद्वा भृभये इत्यस्मात् कृत्यत्पुटोबहुलमितिकर्तृरिति-
नि उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वम् हलिच्चेतिदीर्घः ऋकारत्वादिभ्यःकिञ्चिष्ठावद्भवतीतिनिष्ठावद्भा-
वात्तत्त्वम् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । ७ ॥

अष्टमीसूत्रमाह—

अप्रक्षितं वसुं विभर्षि हस्तयो रपां हस्तं त्वि श्रुतो दधे ।

आवृता सो वता सो न कर्तृभिस्त नृपुते क्तव इन्द्र भूरयः ॥ ८ ॥ २० ॥

अप्रक्षितम् । वसुं । विभर्षि । हस्तयोः । अपां हस्तम् । सहः । तन्वि ।

श्रुतः । दधे । आवृतासः । अवतासः । न । कर्तृभिः । तनृपु ।

ते । क्तवः । इन्द्र । भूरयः ॥ ८ ॥ २० ॥

हेइन्द्र त्वं अपक्षितं प्रक्षयरहितं वसुधनं हस्तयोर्विभर्षि स्तोत्रं यो दातुं धारयसि
तथा श्रुतः प्रख्यातो भवान् तन्वि आत्मीये शरीरे अपां हस्तं शत्रुभिरनभिभूतं सहो वलं दधे धारय-
ति त्वदीयास्तनवः कर्तृभिः वृत्रादेरसुरस्यवधं कुर्वद्भिः बलकृतैः कर्मभिरावृतासः आवृताः बल-
कृतानि सर्वाणि कर्माण्येतस्य शरीरमावृत्यावतिष्ठन्ते तत्र दृष्टान्तः—अवतासो न अवत इति कूपना-
म यथा कूपाः जलोद्धरणाय प्रवृत्तैः प्राणिभिराव्रियन्ते तद्वत् यस्मादेवं तस्मात् हेइन्द्र ते तव शरीरेषु
क्तवः कर्माणि भूरयो बहूनि विद्यन्ते ॥ अप्रक्षितं शिक्षयेदित्यस्माद्भावे निष्ठायामप्यदर्थे इति प-
र्युदासाद्दोषाभावः अतएव क्षियो दीर्घादिति निष्ठानत्वाभावः प्रकृतं क्षितं यस्य तत्प्रक्षितं न प्र-
क्षितमप्रक्षितम् अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । विभर्षि दुभृत्रधारणपोषणयोः छित्सिषिषः
श्लुः भृजामिदित्यस्यास्येत्वम् । अपां हस्तं पृथग्भवे इत्यस्मान्निष्ठायां तकारादौ प्रत्यये तीषसहे-
तीत्येकत्विपत्तत्वात् यस्य विभाषेतीदृशप्रतिषेधः हत्वधत्वष्ट्वहलोपेषु सहिवहोरोदवर्णस्येत्योत्वे
मांसाद्वैसाद्वासादेति निगमे इति निपातनादात्वम् यदुक्तं सादेति तृजन्तमेतदिति तदुपलक्षणार्थं
दृष्टव्यम् । तन्वि जसादिषु छन्दसि वा वचनमिति अच्चेरित्यत्वौ त्वयोरभावे यणादेशः उदात्तस्वरि-
त्योर्यण इति विभक्तेः स्वरितत्वम् उदात्तयणो हल्पूर्वादित्युदात्तत्वं तु छान्दसाच्चान्नपर्वते ॥ ८ ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे विंशोऽवर्गः ॥ २० ॥

१ हेइन्द्र प्राणादित्यरूपपरमेश्वर अप्रक्षितं अनुपहितं अग्रहीणं वा वसुः कर्मफलाख्यं धनं
हस्तयोः अधिदैवं हस्तसदृशयोर्दक्षिणोत्तरायणयोर्विभर्षिधारयसि अथात्मैव जीवनादिलक्षणं
कर्मफलं हस्तसदृशयोः प्राणापानयोर्धारयसि किञ्च सहो वलं त्वदीयमपां हस्तं अन्यैर्गतिरस्कार्यं अतः
कर्मफलधारयितुं समर्थोऽसि किञ्च तन्वितनो स्वात्मनः शरीरे श्रुतः श्रवणादिज्ञानादिदधे धारयसि
अतो नुष्ठानप्रयासं ज्ञात्वा तदनुरूपफलं ददासीत्यर्थः किञ्च कर्तृभिर्मूर्धोर्हिरण्यनिधिप्रक्षेपकारि-
भिः अदतासो न निधिस्थापनार्थं खाता अवटागता इव आवृतासः दिशः सर्वा अपि त्वदीयप्रकाशे-

एषप्रपूर्वीरितिषल्लचंषष्ठंस्त्रुक् सव्यस्याषिमेन्द्रंजागतमित्युक्तम् अनुक्रान्तश्च—एषप्रषडिति । विषुवतिनिष्केवल्येणतत्सूक्तंशंसनीयं विषुवान्दिवाकीर्त्यइतिखण्डेसूत्रितम्—एषप्रपूर्वीर्वृषामदः प्रमंहिष्ठायेति ।

तत्रप्रथमाष्टचमाह—

एषप्रपूर्वीरिवतस्यचत्रिषोत्योनयोषामुदयंस्तभुर्वणिः ।

दक्षंमहेपाययतेहिरण्ययंरथमावृत्याहरियोगमृभ्वसम् ॥ १ ॥

एषः । प्र । पूर्वीः । अव । तस्य । चत्रिषः । अत्यः । न । योषाम् ।

उत् । अयंस्त । भुर्वणिः । दक्षम् । महे । पाययते । हिरण्ययम् ।

रथम् । आवृत्यम् । हरिःयोगम् । ऋभ्वसम् ॥ १ ॥

भुर्वणिरत्ताएषइन्द्रः तस्ययजमानस्यपूर्वीः प्रभूताश्चत्रिषः चमपूचमसेषुअवस्थिताः सोमलक्षणा-
इषः पावोदयंस्तप्रकर्षेणपानार्थमुद्धरति तत्रदृष्टान्तः—अत्योनयोषां यथाश्वोवडवांकीडार्थमुपय-
च्छति सचेन्द्रःहिरण्ययंसुवर्णमयंहरियोगंहरिभ्यांयुक्तंऋभ्वसंउरुभासमानंरथमावृत्यावस्थाप्य
महेमहेतेवृत्रवधादिरूपायकर्मणदक्षंप्रवृद्धमात्मानंसोमंपाययतेपानंकारयति ॥ पूर्वीः पृथालनपूरण-
योः षुभिदिव्यधीत्यादिनाकुप्रत्ययः उदोष्ठचपूर्वस्येत्युत्वम् पुरुशब्दाद्वोतेगुणवचनादितिङीष् य-
णादेशः हल्लिचेतिदीर्घत्वं प्रत्ययस्वरः । चत्रिषः चमुअदनेइत्यस्मात्कृषिचमितनिधनीत्यादिनाऊ-
प्रत्ययान्तश्चमूशब्दः तस्यांवर्तमानाइषश्चत्रिषः वकारस्यरेफश्छान्दसः ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
अयंस्त छान्दसेवर्तमानेलुङि व्यत्ययेनात्मनेपदम् एकाचइतीट्प्रतिषेधः । भुर्वणिः भर्वतिरत्तिकर्म-
तिर्यास्कः । धातुपाठेतुभर्वहिंसायामितिपठ्यते अस्मादौणादिकोऽनिप्रत्ययः अकारस्यउकारश्छा-
न्दसः ॥ पाययते पापाने शाच्छासाह्वाव्यावेपांयुक् इतिहेतुमतिणिचियुगागमः णिचश्चेत्यात्मनेपदम् ।
हिरण्ययम् ऋत्त्यवास्त्येत्यादिनाहिरण्यशब्दादुत्तरस्यमयमोशब्दलोपोनिपात्यते । हरियो-
गम् ह्योर्योगोयोजनंयस्मिन् हरिशब्दइन्द्रप्रत्ययान्तआद्युदात्तः सएवबहुव्रीहिस्वरेणशिष्यते ।
ऋभ्वसं उरुभासमित्यस्यपृषोदरादिवाट्त्वसादेशः ॥ १ ॥

नाच्छादिताः निधिस्थापकानिनिधिगतेनिक्षिप्यतंगतंमृत्तिकादिभिः आच्छादयन्ति एवंत्वमपि
त्वदीयरश्मिभिः सर्वमाच्छादयसि तादृशस्यतेतवतनूषशरैरेषुक्रतवः संकल्पविशेषाः फलप्रदाः
भूरयोबहवोविद्यन्ते योयत्फलमिच्छतितस्यतत्फलमस्त्वित्येवंसंकल्पमात्रेणैवददासीत्यर्थः ।
इत्युपनिषद्भाष्ये ॥ १ नि० ९. २३. ।

द्वितीयाष्टकमाह—

तंगूर्तयोनेमन्निषःपरीणसःसमुद्रंनसंचरणेसन्निष्यवः ।

पतिदक्षस्यविदथस्यनुसहो गिरिनवेनाअधिरोहतेजसा ॥ २ ॥

तम् । गूर्तयः । नेमन्इषः । परीणसः । समुद्रम् । न । समःचरणे ।

सन्निष्यवः । पतिम् । दक्षस्य । विदथस्य । नु । सहः । गिरिम् ।

न । वेनाः । अधि । रोह । तेजसा ॥ २ ॥

गूर्तयःस्तोतारः नेमन्निषःनमस्कारपूर्वगच्छन्तः यद्वा नीतहविष्काःपरीणसःपरितोव्यामु-
वन्तः एवंगुणविशिष्टायजमानाः तमिन्द्रंस्तुतिभिरधिरोहन्ति स्तुवन्तइत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—सनि-
ष्यवः सन्निधनमात्मनइच्छन्तोवणिजः धनार्थसंचरणेसञ्चारेनिमित्तभूतेसतिसमुद्रंन यथानावा
समुद्रमधिरोहन्ति एवंस्तोतारोपिस्वाभिमतधनलाभायइन्द्रंस्तुवन्तीतिभावः हेस्तोतः त्वंचदक्षस्य
प्रवृद्धस्यविदथस्ययज्ञस्यपतिंपालयितारं सहःसहस्व तंबलवन्तमिन्द्रंतेजसादेवताप्रकाशकेनस्तो-
त्रेणनुक्षिप्रंअधिरोहस्तुहीतियावत् तत्रदृष्टान्तः—वेनाःकान्ताःस्त्रियःगिरिनं यथापर्वतंस्वाभिम-
तपुष्पोपचयार्थमधिरोहन्ति ॥ गूर्तयः गृशब्दे गुणन्तिस्तुवन्तीतिगूर्तयः क्विचकौचेतिकर्तरिक्विच्
बहुलंछन्दसीत्युत्वम् हलिचेतिदीर्घः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । नेमन्निषः गमप्रह्वत्वेइत्यस्माच्छत-
रिव्यत्ययेनैवं तकारस्यनकारादेशश्च नमन्तइष्यन्तीन्द्रंप्राप्नुवन्तीतिनेमन्निषः इषगतावित्यस्मात्
क्विच्चेतिक्विप् ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा णीञ्प्रापणेइत्यस्मादतिस्तुस्वित्यादिनामनप्रत्ययः
बहुलवचनात् नकारस्येत्संज्ञाभावः नीताःप्रज्ञाःइषोयेषां परादिच्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वम् । परीणसः णसकौटिल्येइत्ययंधातुर्गत्यर्थः धातूनामनेकार्थत्वात् परितोनसन्तिगच्छ-
न्तीतिपरीणसः क्विच्चेतिक्विप् निपातस्यचेतिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् उपसर्गादसमासेपीतिणत्वम्
व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् यद्वा नशतिर्मतिकर्मा अस्मात्पूर्ववत्किपिशकारस्यसकारः । सनिष्यवः
षणुदानेइत्यस्मादिनसर्वधातुभ्यइतिकर्मणिइन्प्रत्ययः सनिमात्मनइच्छन्तीतिक्वचि सर्वप्रातिप-
दिकेभ्योलालसायामसुग्वक्तव्यःसुगागमोपिवक्तव्यइतिसुक् क्याच्छन्दसीमुप्रत्ययः । नु
क्वचितुनुवेतिसांहितिकोदीर्घः । सहः अस्मादुत्तरस्यमतुपञ्छान्दसोलुक् ॥ २ ॥

तृतीयाष्ट्रमाह—

सतुर्वणिर्महौअरेणुपौंस्येगिरेभृष्टिर्नभ्राजतेतुजाशर्वः ।
येनशुष्णमायिनमायसोमदेदुधआभूपुरामयन्निदामनि ॥३॥
सः । तुर्वणिः । महान् । अरेणु । पौंस्ये । गिरेः । भृष्टिः । न ।
भ्राजते । तुजा । शर्वः । येन । शुष्णम् । मायिनम् । आयसः ।
मदै । दुधः । आभूपु । रमयत् । नि । दामनि ॥ ३ ॥

सइन्द्रःतुर्वणिः शत्रूणांहिसिताक्षिप्रकारीवा तुर्वणिस्तूर्णानिरितियास्कः । तूर्णसम्भजते-
इतितस्यार्थः महान्प्रवृद्धश्चभवति तस्येन्द्रस्यशवोचलं पौंस्ये वीरैःपुरुषैःकर्तव्येसङ्ग्रामेअरेणु
अनवद्यं तुजाशत्रूणांहिसकंसत्भ्राजतेदीप्यते तत्रदृष्टान्तः—गिरेःपर्वतस्यभृष्टिर्न शृङ्गमिव तद्यथा
उन्नतंसत्दीप्यते तद्वत् आयसः अयोमयकवचयुक्तदेहः दुधः दुष्टानांशत्रूणांघर्तावस्थापयि-
ता एवंभूतइन्द्रः मदेसोमपानेनहर्षेसतियेनबलेनशुष्णंसर्वस्यशोषकमसुरंमायिनंमायाविनंआभूपु
कारागृहेषुदामनिबन्धकेनिगडेनिरमयत् व्यवसायत् तद्वलमितिपूर्वेणान्वयः ॥ सतुर्वणिः तुर्वी
हिसार्थः अस्मादौणादिकोनिप्रत्ययः । अरेणुरेणुवदाच्छादकत्वाद्देणुशब्देनावद्यमुच्यते बहुव्रीहौ
नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तुजा तुजहिंसायाम् इगुपधलक्षणःकः सुपांसुलुगितिबिभक्ते-
राकारः । दुधः दुष्टानध्रियतेवस्थापयतीतिदुधः धृङ्अवस्थानेइत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थान्मूलवि-
भुजादित्वात्कःप्रत्ययः यणादेशः रेफलोपश्छान्दसः । रमयत् अमन्तत्वान्मिच्चे मितान्ह्रस्वइतिह्र-
स्वत्वम् छान्दसःसंहितायांदीर्घः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्ट्रमाह—

देवीयदितविषीत्वाष्टधोतयइन्द्रंसिपंकत्युपसंनसूर्यः ।
योधृष्णुनाशर्वसाबाधतेतमइर्यतिरेणुबृहदह्रिष्वणिः ॥४॥

देवी । यदि । तविषी । त्वाष्टधा । ऊतये । इन्द्रम् । सिसंक्ति । उपसंन ।
न । सूर्यः । यः । धृष्णुना । शर्वसा । बाधते । तमः । इर्यति । रेणुम् ।
बृहत् । अह्रिष्वनिः ॥ ४ ॥

यइन्द्रः धृष्णुनाधर्षकेणशवसाबलेनतमस्तमोरूपंवृत्रादिमसुरंबाधतेहिनस्ति ऊतयेरक्ष-
णायत्वावृधात्वयास्तोत्रावर्धितंतमिन्द्रं देवीतविषी द्योतमानंबलंयदियदासिषक्तिसमवैतिसेवतइति
यास्कः । सूर्यःउषसंन यथाउषोदेवतासेवतेनित्यंतत्संबद्धोभवतीत्यर्थः तदानींअर्हंरिष्वणिःग-
च्छन्तोहरन्तीत्यर्हरयःशत्रवः तेषांव्यथोत्पादनेनस्वनयिता शब्दयिताइन्द्रःरेणुरेपणांहिसनंबृहत्प-
भूतंइयतिशत्रून्गमयति॥ त्वावृधा त्वयावर्धतइतित्वावृत् किंपूचेतिकिंपू प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिम-
पर्यन्तस्यत्वादेशः छान्दसंदकारस्यात्वम् सुपांसुलुगितिद्वितीयायाआकारः । सिषक्ति षचसम-
वाये बहुलंछन्दसीतिशपःशुलुः बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् । इयति क्रसृगतौ जौहोत्यादिकः
अस्मादन्तर्भावितण्यथाह्लट् शपःशुलुः द्विर्भावोरदत्वहलादिशेषाः अतिपिपत्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वम्
अभ्यासस्यासवर्णेइतीयाडादेशः अनुदात्तेचेतिअभ्यासस्याद्युदात्तत्वम् पूर्वपदस्यवाक्यान्तर-
गतत्वेनपदादपरत्वान्निघाताभावः । रेणुं रीगतिरेपणयोः अस्मादौणादिकोनुप्रत्ययः । अर्हंरिष्व-
णिः अर्तेरन्येभ्योपिट्श्यन्तइतिविच् अरोगच्छन्तश्चेमेहरयश्चेत्यर्हरयः तेषांस्वनयिता स्यमुस्वन-
ध्वनशब्दे अस्माण्यन्तादौणादिकइन्प्रत्ययः णेरनिटीतिणिलोपः घटादित्वान्मिच्चे मितान्ह्रस्वह-
तिह्रस्वत्वम् छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

वियत्तिरोध्रुणमच्युतरजोतिष्ठिपोदिवआतासुबर्हणा ।
स्वमीह्येयन्मदइन्द्रहर्ष्याहन्त्रन्निरपामौजोअर्णवम् ॥५॥

वि । यत् । त्रिः । ध्रुणम् । अच्युतम् । रजः । अतिस्थिपः ।
दिवः । आतासु । बर्हणा । स्वःऽमीह्ये । यत् । मदे । इन्द्र । हर्ष्या ।
अहन् । हन्त्रम् । निः । अपाम् । औजः । अर्णवम् ॥ ५ ॥

यद्यदातिरः वृत्रेणतिरोहितं ध्रुणं सर्वस्यप्राणिजातस्यधारकं अच्युतंविनाशरहितं रजः
उदकंदिवोद्युलोकात् आतासु आताइतिदिङ्नाम आतासुविस्तृतासुदिक्षु हेइन्द्र बर्हणाहन्तात्वं
यतिष्ठिपः विविधस्थापयाश्चरुषे तथा यद्यदास्वमीह्येमीह्येइतिधननाम स्वःसुष्ठुगन्तव्यंमी-
ह्येधनंयस्मिन्तस्मिन्सङ्ग्रामे मदे तवसोमपानेनहर्षेसति हर्ष्याहृष्टयाशक्त्या वृत्रमावरकमसुरमहन्
त्वमवधीः तदानीं अपांपूर्णमर्णवमेधनिरौजः वर्षणाभिमुखंअधोमुखमकार्षीः वृष्टेरावरकंवृ-

त्रंहत्वावृष्टिजलेनभूमिन्यसैक्षीरितात्पर्यार्थः ॥ अतिष्ठिपः तिष्ठतेर्ण्यन्तालुङि ज्ञेयदेशः णिलो-
पः तिष्ठतेरिदित्युपधायाइत्वम् चङीतिद्विर्वचने शर्पूर्वाःखयइतिथकारःशिष्यते चर्वेनतकारः
अडागमउदात्तः यद्वृत्तयोगादनिघातः । बहणा सुपांसुलुगितिसोराकारः । स्वर्मीह्नि मिहसेचने
निष्ठा होढइतिढत्वम् ञ्प्रस्तथोर्धोधइतितकारस्यधत्वम् तस्यष्टुत्वेढोढेलोपइतिढलोपः ढूलोपपूर्व-
स्येतिदीर्घत्वम् स्वरित्येतत् न्यङ्स्वरौस्वरितावितिस्वर्यते बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव
शिष्यते । अहन् हन्तेर्लङिमध्येकवचने हल्ङ्याव्ययइतिसेर्लोपः यद्वृत्तयोगादनिघातः ।
औजः उज्जार्जवे लङ्याडागमोवृद्धिश्च ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

त्वंदिवोधरुणंधिषओजसापृथिव्याइन्द्रसदनेपुमाहिनः ।

त्वंसुतस्यमदेअरिणाअपोविवृत्रस्यसमयापाष्यारुजः ॥ ६ ॥ २१ ॥

त्वम् । दिवः । धरुणम् । धिषे । ओजसा । पृथिव्याः । इन्द्र ।

सदनेषु । माहिनः । त्वम् । सुतस्य । मदे । अरिणाः । अपः । वि ।

वृत्रस्य । समया । पाष्या । अरुजः ॥ ६ ॥ २१ ॥

हेइन्द्र माहिनः प्रवृद्धस्त्वं दिवोद्युलोकात् पृथिव्याःसदनेषुप्रदेशेषु ओजसाबलेनधरुणं
सर्वस्यजगतोधारकंवृष्टिजलधिषे दधिषे स्थापयसि यस्मात्त्वंसुतस्यसोमस्यपानेनमदे हर्षेसति
अपोजलानि अरिणाःमेघान्निर्गमयः वृत्रस्य आवरकंवृत्रंचसमयावृष्ट्या पाष्याशिलया यद्वा
शक्त्या व्यरुजः विशेषेणाभांक्षीः ॥ धिषे दधातेच्छान्दसोवर्तमानेतिट् द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसिचे-
तिवक्तव्यमितिवचनात् द्विर्वचनाभावः क्वादिनियमादिडागमे आतोलोपइतिचेत्याकारलोपः ।
माहिनः महेरिण्येतिमहपूजायामित्यस्मादौणादिकइनणप्रत्ययः अतउपधायाइतिवृद्धिः ।
अरिणाः रीगतिरेषणयोः क्रैयादिकः लङिसिपि प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् । समया षमष्टम-
वैकृत्ये समतीतिसमा पचाद्यच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । पाष्या पिषूंसंचूर्णेनेइत्यस्मादौणादिकइव
प्रत्ययः बहुलवचनात्उपधायाआकारः रुदिकारादक्तिनइतिङीष् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः
तृतीयैकवचनेयणादेशेसति उदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् । अरुजः रूजोभक्ते तौदादिकः
शस्यङित्त्वाद्गुणाभावः ॥ ६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेऽङ्कविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

प्रमंहिष्ठायेतिषल्लुचंसप्तमंसूक्तंसव्यस्यार्षमैन्द्रंजागतं तथाचानुक्रान्तम्—प्रमंहिष्ठायेति वि-
षुवतिनिष्केवल्येइदंसूक्तंशंसनीयं प्रमंहिष्ठायात्यमूष्वितीहताक्ष्यमन्ततइति उक्त्यसंस्थेकतौ
तृतीयसवनेब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेप्येतत्सूक्तम् सूत्रितञ्च—सर्वाःककुभःप्रमंहिष्ठायादपुतइति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

प्रमंहिष्ठायाबृहतेबृहद्रयेसत्यशुष्मायतवसेमतिभरे ।

अपामिवप्रवणेयस्यदुर्धरंराधोविश्वायुशर्वसेअपावृतम् ॥१॥

प्र । मंहिष्ठाया । बृहते । बृहद्रये । सत्यशुष्माय । तवसे । मतिम् ।
भरे । अपाम् इव । प्रवणे । यस्य । दुःधरम् । राधः । विश्वआयु ।
शर्वसे । अपावृतम् ॥ १ ॥

मंहिष्ठाया मंहतिर्दानकर्मेतियास्कः । दातृतमाय बृहतेगुणैर्महतेबृहद्रयेमहाधनायसत्यशु-
ष्मायअवितथबलायतवसेआकारतःप्रवृद्धाय एवंगुणविशिष्टायेन्द्रायमतिमननीयांस्तुतिप्रभरे
प्रकर्षेणसम्पादयामि यस्येन्द्रस्यबलंदुर्धरंअन्यैर्धर्तुमशक्यं तत्रदृष्टान्तः—प्रवणेनिघ्नप्रदेशेअपामि-
वयथाजलानांवेगःकेनाप्यवस्थापयितुंनशक्यतेतद्वत् तथा राधोर्धनंविश्वायुसर्वेषुव्याप्तं शर्वसे
स्तोतृणांबलाययेनेन्द्रेणापावृतंअपगतावरणंक्रियते तस्येन्द्रस्येतिपूर्वेणसम्बन्धः ॥ मंहिष्ठाया अ-
तिशयेन मंहितामंहिष्ठः तुच्छन्दसीतीष्ठनप्रत्ययः तुरिष्ठमेयःस्वितितृलोपः। बृहते बृहन्महतीरुपसं-
ख्यानमितिबिभक्तेरुदात्तत्वम् उत्तरयोश्चबहुव्रीहिस्वरः। मतिं मन्त्रेवृषेत्यादिनाक्तिनउदात्तत्वम् अ-
नुदात्तोपदेशेत्यादिनाऽनुनासिकलोपः । दुर्धरम् धृञ्धारणे ईषटुःसुष्वितिकर्मणिखल् । विश्वायु
विश्वस्मिन्सर्वस्मिन्आयुगमनंयस्यतद्विश्वायुएतेच्छन्दसीणइत्युण्प्रत्ययः बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञा-
यामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अपावृतम् कर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

अधतेविश्वमनुहासदिष्टयआपोनिम्नेवसर्वनाहविष्मन्तः ।

यत्पर्वतेनसमशीतहर्यतइन्द्रस्यवज्रःश्रथिताहिरण्ययः ॥२॥

अर्धं । ते । विश्वम् । अनु । ह । असत् । इष्टये । आपः ।
 निम्नाऽइव । सर्वना । हविष्मन्तः । यत् । पर्वते । न । सम्ऽअशीति ।
 हर्यतः । इन्द्रस्य । वज्रः । श्रथिता । हिरण्ययः ॥ २ ॥

अधह अनन्तरमेव हेइन्द्र विश्वंसर्वमिदंजगत् तेतवसम्बन्धिनेइष्टयेयागायअन्वसत् अन्वभव-
 त् यद्वा इष्टयेहविरादिभिस्तवप्राप्तयेइतियोज्यम् हविष्मतोयजमानस्यसवनासवनानियज्ञजाता-
 निनिम्नेव निम्नानिभूस्थलान्यापइवत्वांसम्भजन्तइतिशेषः हर्यतः शत्रुवधंप्रेप्सतइन्द्रस्य हर्यतिःप्रे-
 प्साकर्मेतियास्कः । यद्वा हर्यतः शोभनः हिरण्ययोहिरण्ययः श्रथिताशत्रूणांहिसनशीलः वज्रः पर्व-
 तेपर्ववतिशिलोच्चयेवृत्रेयायद्यदानसमशीतसंसुप्तोनाभवत् किन्तुजागरितः सन् अवधीदित्यर्थः य-
 दाइन्द्रेणपेरितोवज्रः अप्रतिहतः सन्वृत्रमवधीत् तदाप्रभृत्येवतंयष्टुंसर्वेयजमानाः प्रावर्तिषतेतिभा-
 वः ॥ अध छान्दसंधत्वम् । असत् अस्तेर्लङि बहुलंछन्दसीतिशपोलुगभावः । इष्टयेयजतेभावि-
 किनि वचिस्वपीत्यादिनासम्प्रसारणं ब्रश्वादिनाषत्वम् व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् यद्वा इषगतावि-
 त्यस्मान्द्रावेकिनि मन्त्रेवृषेतितस्योदात्तत्वम् । निम्नेव सवना शेष्ठछन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । सम्-
 शीत शीङ्स्वमे लङिसंज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वात् शीङःसार्वधातुकइतिगुणाभावः । हर्यतः
 हर्यगतिकान्त्योः भृष्टृशीत्यादिनाअतच्प्रत्ययः । श्रथिता अथक्रथक्रथर्हिसार्थाः ताच्छी-
 लिकस्तृन्प्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

अस्मैभीमायनमसासमध्वरउषोनशुभ्रआभरापनीयसे ।
 यस्यधामश्रवंसेनामेन्द्रियंज्योतिरकारिहरितोनायसे ॥ ३ ॥

अस्मै । भीमाय । नमसा । सम् । अध्वरे । उषः । न । शुभ्रे । आ ।
 भ्रर । पनीयसे । यस्य । धाम । श्रवंसे । नाम । इन्द्रियम् । ज्योतिः ।
 अकारि । हरितः । न । अयसे ॥ ३ ॥

हेउषः उषोदेवते शुभ्रेशोभने त्वंभीमायशत्रूणांभयंकराय पनीयसेअतिशयेनस्तोतव्याय
 अस्माइन्द्रायअध्वरेर्हिसारहितेऽस्मिनयागेनेतिसंप्रत्यर्थे तथाचयास्कः—अस्त्युपमार्थस्यसम्प्र-

त्यर्थेप्रयोगइहेवनिधेहीति । संप्रतिइदानींनमसा नमोहविलेक्षणमन्त्रं समाभरसम्यक्सम्पादय
धामसर्वस्यधारकं नामस्तोत्रेषु नमनशीलंप्रसिद्धं वा इन्द्रियं इन्द्रत्वस्य परमैश्वर्यस्य लिङ्गं यस्येन्द्रस्य
एवंविधं ज्योतिः श्रवसेन्नायहविलेक्षणाचलाभार्थं अयसे इतस्ततो गमनाय अकारि क्रियते हरि-
तो न यथा अश्वानसादिनः स्वाभिलषितदेशं गमयन्ति तद्वदिन्द्रोऽपि स्वाभिमतहविलाभाय स्वकी-
यं तेजोगमयतीति भावः ॥ उपः पादादित्वान्निघाताभावः । शुभ्रे शुभदीप्तौ स्फायित-
श्रीत्यादिनारकप्रत्ययः । भर ह्यहोर्भइति भत्वम् द्व्यचोतस्तिङ् इति दीर्घः । पनीयसे पनतेः स्तु-
त्यर्थाद्बहुलवचनात्कर्मण्यसुन तस्मादातिशायनिके ईयसुनि ढेरिति टिलोपः । अकारि छन्दसि-
लुङ्लङ्लिटइति वर्तमाने कर्मणि लुङ् यद्वृत्तयोगादनिघातः अडागमउदात्तः । अयसे अयगता-
वित्यस्माद्भावे असुन ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

इमे त इन्द्र ते वयं पुरुषु त्वे त्वारभ्य च रामसि प्रभूवसो ।
न हित्व दन्यो गिर्विणो गिरः सघत् क्षोणीरिव प्रति नो हर्यत द्वचः ॥ ४ ॥

इमे । ते । इन्द्र । ते । वयम् । पुरुषु स्तुत । ये । त्वा । आह्रभ्य ।
चरामसि । प्रभुवसो इति । प्रभुवसो । नहि । त्वत् । अन्यः । गिर्विणः ।
गिरः । सघत् । क्षोणीः इव । प्रति । नः । हर्य । तत् । वचः ॥ ४ ॥

हेइन्द्र प्रभूवसो प्रभूतधन अतएव पुरुषु त्वपुरुभिर्वहुभिर्यजमानैः स्तुत ये च वयं त्वा त्वामारभ्या-
श्रयतया बलम्य चरामसि चरामो योगे वर्तामहे तदमेवयं ते त्वस्वभूता हे गिर्विणः गीर्भिर्वननीये-
न्द्र त्वदन्यस्त्वचो न्यः कश्चिदपि गिरः स्तुती न हिस घत् न हि प्रामोति अतस्त्वं नो स्माकं तत्स्तु-
तिलक्षणं वचः प्रति हर्य कामयस्व क्षोणीरिव यथा क्षोणी पृथिवी स्वकीयानि भूतजातानि कामयते
॥ चरामसि इदन्तोमसिः शपः पित्वा दनुदात्तत्वे धातुस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः । सघत् षघर्हि-
सायां अत्र प्राम्यर्थः धातूनामनेकार्थत्वात् लेट्यडागमः बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् पादा-
दित्वान्निघाताभावः । क्षोणीरिव हल्ङ्याभ्यइति सुलोपाभावश्छान्दसः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

भूरितिन्द्रवीर्यं तवस्मस्यस्तोतुर्मघवन्कामापृण ।
अनुतेद्यौर्बृहतीवीर्यममइयंचतेपृथिवीनेमओजसे ॥ ५ ॥

भूरि । ते । इन्द्र । वीर्यम् । तव । स्मसि । अस्य । स्तोतुः ।
मघश्चन् । कामम् । आ । पृण । अनु । ते । द्यौः । बृहती ।
वीर्यम् । ममे । इयम् । च । ते । पृथिवी । नेमे । ओजसे ॥ ५ ॥

हेइन्द्र तेतववीर्यंसामर्थ्यं भूरिबहु नकेनापिअवच्छेत्तुंशक्यते तादृशस्यतव वयंस्मसिस्वभू-
ताभवामः हेमघवन् अस्यस्तोतुः त्वांस्तुवतोयजमानस्थ काममभिलाषं आपृणआपूरय बृहती
द्यौर्महानद्युलोकोपि तेतववीर्यंअनुममेअन्वमंस्त इन्द्रेणसहावस्थानात् इयंचइयमपिपृथिवीते
तवओजसेबलायनेमे प्रह्वीवभूव त्वद्वलाद्भीतासती अधएववर्ततइतिभावः ॥ स्मसि अस्मभुवि ल-
टि श्रसोरलोपइत्यकारलोपः इदन्तोमसिः । पृण पृणप्रीणने अत्रप्रीतिहेतुतयापूरणलक्ष्यते तुश-
दिवाच्छप्रत्ययः तस्यडिच्वाटुणाभावः । ममे माङ्मानेशब्देच डिच्वादात्मनेपदम् लिटि आतो-
लोपइतिचेत्याकारलोपः । नेमे णमप्रह्वत्वे लिटि अतएकहल्मध्येइत्येत्वाभ्यासलोपौ तिङ्-
तिङ्इतिनिघातः ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

त्वंतमिन्द्रपर्वतंमहामुरुंवज्रेणवज्रिन्पर्वशश्चकर्तिथ ।
अवासृजोनिवृताःसर्तवाअपःसत्राविश्वंदधिषेकेवलंसहः ॥ ६ ॥ २२

त्वम् । तम् । इन्द्र । पर्वतम् । महाम् । उरुम् । वज्रेण । वज्रिन् ।
पर्वशः । चकर्तिथ । अवं । असृजः । निवृताः । सर्तवै । अपः ।
सत्रा । विश्वम् । दधिषे । केवलम् । सहः ॥ ६ ॥ २२ ॥

हेवज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र त्वंतंप्रसिद्धम् मह्यं आयामतोमहान्तं उरुंविस्तीर्णंपर्वतंपर्वतं
मेघं वृत्रासुरंवा वज्रेणायुधेनपर्वशःपर्वणिपर्वणिचकर्तिथशकलीचकृषे तेनमेघेननिवृताआ-
वृताअपःसर्तवैसरणायगमनायअवासृजःअवाङ्मुखमस्त्राक्षीः अतस्त्वमेवकेवलंविश्वंवाप्तंसहो-
बलंदधिषे धारयसि नान्यःकश्चिदित्यदेतत् तत्सत्रासत्यमेव सत्रेति सत्यनाम सत्रा इत्येतितन्ना-

मनुष्याणां ॥ महामहान्तं नकारतकारयोर्लोपश्छान्दसः । चर्कतिथ कृतीछेदने लिटि थलि अ-
भ्यासस्योरदत्वहलादिशेषचुत्वानि । सर्वैव कृत्यार्थैतवैकेनितिभावेतवैप्रत्ययः कृन्मेजन्तइत्य-
व्ययत्वे अन्ययादाप्सुपइतिसुपोलुक् अन्तश्चतवैयुगपदित्याद्यन्तयोर्युगपदुदात्तत्वम् । दधिषे
लिटिकादिनियमादिट् ॥ ६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेद्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेदशमोनुवाकः ॥ १० ॥

एकादशानुवाकेसप्तसूक्तानि तत्रनूचिदितिनवचैप्रथमंसूक्तम् गौतमस्यनोधसआर्षं आ-
ग्नेयं आद्याःपञ्चजगत्यः शिष्टाश्चतस्रस्त्रिष्टुभः तथाचानुक्तान्तम्—नूचिन्नवनोधागोतमआग्नेयंहि-
चतुस्त्रिष्टुबन्तमिति हीतिवचनादुत्तरेचद्वेसूक्तेअग्निदेवताके अभिष्टवषडहस्यपञ्चमेहन्याग्नि-
मारुते इदंजातवेदस्यनिविद्धानम् तृतीयस्येतिखण्डेसूत्रितम्—पृक्षस्यवृष्णोवृष्णेशर्धान्यनूचि-
त्सहोजाइत्याग्निमारुतमिति । प्रातरनुवाकस्याग्नेयेकतौआश्विनशस्त्रेचजागतेछन्दसि आदितः
पञ्चर्चः सूत्रितंच—त्वमग्नेप्रथमोअङ्गिरानूचित्सहोजाअमृतोनिनुन्दतइतिपञ्चेति ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

नूचि॑त्सहो॒जाअ॒मृतो॑नि॒नुन्द॑तेहोता॒यदू॒तोअ॒भ॒वद्वि॒वस्व॑तः ।
विसा॑धि॒ष्टेभिः॒प॒थिभी॒रजो॑म॒मआ॑दे॒वता॑ताह॒विषा॑वि॒वास॑ति ॥ १ ॥

नु । चि॒त् । स॒हः॒ऽजाः । अ॒मृतः॑ । नि । तु॒न्द॒ते । हो॒ता । यत् । दू॒तः ।
अ॒भ॒वत् । वि॒वस्व॑तः । वि । सा॑धि॒ष्टेभिः । प॒थि॒ऽभिः । रजः॑ । म॒मे ।
आ । दे॒व॒ऽता॑ता । ह॒विषा॑ । वि॒षा॒स॒ति ॥ १ ॥

सहोजाःसहसाबलेनजातः अग्निर्हिवलेनमथ्यमानोरण्योःसकाशात्जायते अमृतोमरणरहि-
तः एवंभूतोग्निःनूचिक्षिप्रमेवनिनुन्दतेनितरांव्यथयति उत्पन्नमात्रस्याग्नेःस्पष्टमशक्यत्वात् यद्वा
निर्गच्छति तुन्दतिर्गत्यर्थःसौत्रोधातुः यद्यदाहोतादेवानामाह्वाताहोमनिष्पादकोवाअयमग्निःविव-
स्वतःपरिचरतोयजमानस्यदेवानप्रतिहविर्वहनायदूतोभवत्हविर्वहनेनियुक्तोभवति तदानींसाधि-
ष्टेभिःसमीचीनैःपथिभिःमार्गैःगच्छतरजोन्तरिक्षंलोकंविममेनिर्ममे पूर्वंविद्यमानमप्यन्तरिक्षंअस-

त्कल्पमभूत् इदानीं तस्य तेजसा प्रकाशमानं सत् उत्पन्नमिव दृश्यते किञ्च देवताता देवतातेति यज्ञनाम
देवताता देवतातौ यज्ञे हविषाचरुपुरोडाशादिलक्षणेन देवानां विवासतिपरिचरति ॥ अमृतः घृतं-
रणमस्य नास्तीति बहुव्रीहौ नञो जरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तुन्दते तुदव्यथने स्वरिते-
त्वादात्मनेपदम् नकारोपजनश्छान्दसः । साधिष्ठेभिः बाढशब्दादातिशयनिके इष्टनिअन्तिकवा-
ढयोर्नैदसाधावितिसाधादेशः बहुलं छन्दसीति भिसंज्ञाभावः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । देवताता सर्व-
देवाणां तिलिति स्वार्थिकस्तातिलप्रत्ययः तेन च तत्सम्बन्धीयज्ञोलक्ष्यते यद्वा देवान् हविषा आ-
विवासतीति योज्यम् सुषां सुलुगिति विभक्तेर्दादेशः लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

आस्त्वमद्य युवमानो अजरस्तृष्वविष्यन्नतसेषु तिष्ठति ।
अत्योनपृष्ठं प्रुषितस्य रोचते दिवो नसानुस्तनयं न चिक्रदत् ॥ २ ॥

आ । स्वम् । अद्यम् । युवमानः । अजरः । तृषु । अविष्यन् । अतसेषु ।
तिष्ठति । अत्यः । न । पृष्ठम् । प्रुषितस्य । रोचते । दिवः । न ।
सानु । स्तनयन् । अचिक्रदत् ॥ २ ॥

अजरो जरारहितो यमग्निः स्वस्वकीयं अद्य अदनीयं तृणगुल्मादिकं युवमानः स्वकीयज्वा-
लयासंमिश्रयन् तदनन्तरं चाविष्यन् भक्षयंश्च अविष्यन्नित्येतदन्तिकर्ममुपठितम् एवं भूतोऽग्निः तृ-
षुक्षिप्रमेव अतसेषु भूतेषु काष्ठेषु आतिष्ठति आरोहति अत्रातसशब्दः काष्ठवाची अतसंनशुष्कमि-
ति दर्शनात् प्रुषितस्य दग्धुमितस्ततः प्रवृत्तस्मग्नेः पृष्ठमुपर्यवस्थितज्वालाजालं अत्योनरोचते यथा
सन्ततगमनशीलोऽत्योऽश्वइतस्ततो गच्छन् शोभते एवमग्नेर्ज्वालापि सर्वतो गच्छन्ती शोभत इति भावः
तदानीं दिवोऽद्युलोकस्य सम्बन्धिसानुसमुच्छ्रितमभ्रं स्तनयन् शब्दयन्निव अचिक्रदत् गम्भीरशब्द-
मात्मानमचीकरत् ॥ युवमानः युमिश्रणे व्यत्ययेनात्मनेपदम् शपिप्राप्ते व्यत्ययेन शः तस्य बहुलं छन्द-
सीतिलुगभावः अदुर्पदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वर एव शिष्यते । अजरः बहुव्रीहौ नञो-
जरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अचिक्रदत् कदिक्रदिक्रदि आह्वाने रोदने च अस्माक्य-
न्तावलुङ्चि चङि आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् अनुमभावः द्विर्बावहलादिशेषसन्वद्भावेत्वानि ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

क्राणारुद्रेभिर्वसुभिःपुरोहितोहोतानिषत्तोरयिषाळमर्त्यः ।
रथोनविक्षुञ्जसानआयुषुष्यानुषग्वार्यादेवऋण्वति ॥ ३ ॥

क्राणा । रुद्रेभिः । वसुभिः । पुरःहितः । होता । निषत्तः ।
रयिषाट् । अमर्त्यः । रथः । न । विक्षु । ऋञ्जसानः । आयुषु ।
वि । आनुषक् । वार्या । देवः । ऋण्वति ॥ ३ ॥

क्राणाहर्विहन्कुर्वाणः रुद्रेभीरुद्रेः वसुभिश्चपुरोहितःपुरस्कृतोहोतादेवानामाह्वातानिष-
त्तः हविःस्वीकरणायदेवयजनेनिषण्णः रयिषाट् रयोणांशुधनानांअभिभविता अमर्त्योमरणर-
हितः एवंभूतोदेवःद्योतमानोग्निः विक्षुप्रजासुलौकिकजनेषु रथोन रथइवआयुषुयजमानलक्षणेषु
मनुष्येषुऋञ्जसानः स्तूयमानः वार्या वार्याणिसम्भजनीयानिधनानिआनुषक्आनुषकंयथाभव-
ति तथाव्यृण्वतिविशेषेणप्रापयति यद्वा वार्याणिवरणीयानिहवींषिस्वयंप्राप्नोति ॥ क्राणा करोतेः
शानचिवहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् शानचोडित्त्वाद्गुणाभावेयणादेशः चितइत्यन्तोदात्तत्वम्
सुपांसुलुगितिसोःपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । निषत्तः षट् विशरणगत्यवसादनेषु अस्मात्कर्मणिनिष्ठा न-
सत्तनिषत्तेत्यादिनानिष्ठानत्वाभावांनिपातितः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । रयिषाट् ष-
हअभिभवे छन्दसिसहइतिण्विः सहेःसाडःसइतिषत्वम् । ऋञ्जसानः ऋञ्जतिःस्तुतिकर्मा असान-
जित्यनुवृत्तौऋञ्जिवृद्धिमदिसहिभ्यःकिदितिकर्मण्यसानच्प्रत्ययः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । आयु-
षु आयवइतिमनुष्यनाम इण्गतावित्यस्मात्छन्दसीणइत्युण्प्रत्ययः वृद्धचायादेशौ । वार्या वृद्ध-
संभक्तौ ऋहलोण्यत् तत्स्वरितेप्राप्ते ईडवन्दवृशंसदुहांग्यतइत्याद्युदात्तत्वम् शेच्छन्दसीतिशेर्लो-
पः । ऋण्वति रिविगतौ व्यत्ययेनसम्प्रसारणम् इदित्वानुम् कर्तरिशप् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

विवानंजूनोअतसेपुनिष्ठतेवृथाजुहूभिःसृण्यातुविष्मणिः ।
तृषुयदंभेवनिनोवृषायसेऋष्णांतएमरुशंदूर्मेअजर ॥ ४ ॥

वि । वातं॑ऽजुतः । अ॒त॒सेपुं । ति॒ष्ठते । द॒था । जुहू॑भिः । सृ॒ण्या ।
तुवि॑ऽस्यनिः । तृ॒षु । यत् । अ॒ग्रे । व॒निनः । द॒प॒ऽयसे । कृ॒ष्णम् ।
ते । ए॒म । रु॒शत्॑ऽऊर्मे । अ॒ज॒र ॥ ४ ॥

वातजूतोवायुनापेरितःतुविष्वणिःमहास्वनः एवंभूतोग्निः जुहूभिःस्वकीयाभिर्जिह्वाभिःसृ-
ण्यासरणशीलिनतेजःसमूहेनचयुक्तःसन् वृष्णयेत्यनायासवचनःवृथाअनायासैवअतसेषुउन्नत-
षुवृक्षेषुवितिष्ठतेविशेषेणतिष्ठति हेअग्रे यद्यदावनिनोवनसम्बद्धान्वृक्षान्दग्धुंवृषायसेवृषवदाचरसि-
दहसीत्यर्थः हेरुशदूर्मेदीप्तज्वाल अजरजरारहिताग्रे तेतवए मगमनमार्गःकृष्णंकृष्णवर्णोभवति ॥
वातजूतः जूइतिसौत्रोधातुः वातेनजूतोवातजूतः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वितिष्ठ-
ते समवप्रविश्यइत्यात्मनेपदम् । जुहूभिः हुदानादनयोः हूयतेआस्वितिजुह्वःस्तुचःश्लुवच्चेतिक्लिप्-
चकारादीर्घःश्लुवद्भावाद्भिर्भावादि धातोरित्यन्तोदात्तत्वम् । सृण्या सृगतौ सरतीतिसृग्निःसृवृ-
षिभ्यांकिदितिनिप्रत्ययः । ए॒म एत्यनेनेत्ये॒म मार्गः इण्गतावित्यस्मात्करणेऔणादिकोमनिन्
निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीश्रचमाह—

तपु॑र्जंभो॒वन॒आवा॑तं॒चोदि॑त॒यूथे॑न॒स॒ह्वाँ॑अ॒व॒वा॒ति॒वंस॑गः ।
अ॒भि॒व्र॒ज॒न्नक्षि॑तं॒पाज॑सा॒रजः॑स्था॒तुश्च॑रथं॒भय॑ते॒पत॑त्रिणः॥५॥२३
तपुः॑ऽजम्भः । व॒ने । आ । वा॒तं॒॑चोदि॑तः । यू॒थे । न । स॒ह्वान् ।
अ॒व । वा॒ति । वं॒स॑गः । अ॒भि॒व्र॒जन् । अ॒क्षि॒तम् । पा॒ज॒सा । र॒जः ।
स्था॒तुः । च॒र॒थम् । भ॒य॒ते । प॒त॒त्रिणः॑ ॥ ५ ॥ २३ ॥

तपुर्जम्भःतपुषिज्वालाएवजम्भाआयुधानिमुखानिवायस्यसतथोक्तः वातचोदितःवायुनापेरितः
एवंभूतोग्निर्यूथेज्वालासमूहेसति अक्षितमक्षीर्णरजःआर्द्रवृक्षान्तर्गतमुदकं पाजसातेजोवलेनअ-
भिब्रजन्आभिमुख्येनगच्छन्वनेअरण्येसाह्वानसर्वमभिभवत्आ आभिमुख्येनअववातिव्याप्नो-
ति तत्रदृष्टान्तः-वंसगोन यथावननीयगतिवृषःगोयूथेसर्वमभिभवन्वर्ततेतद्वत् यस्मादेवंतस्मात्पत-
त्रिणःपतनवतोग्नेःसकाशात्स्थातुः स्थावरं चरथंचरजंगमंच भयतेविभेति ॥ साह्वान् दाश्वाव-
साह्वानितिक्रमुप्रत्ययान्तोनिपातितः दीर्घादटिसमानपादेइतिसंहितायांनकारस्यरुत्वम् आतो-

द्विनित्यमितिसानुनासिकआकारः एत्वलोपौ ह्रस्वश्छान्दसः । स्थातुः कमिमनिजनीत्यादिनावि-
हितः सुप्रत्ययो बहुलवचनातिष्ठतेरपि भवति यद्वा स्थातुरनन्तरं चरथं भयते प्रथमं स्थातुः स्थावरं वि-
भेति पश्चाच्चरथमित्यर्थः । चरथं चरगत्यर्थः अस्मादौणादिकोऽथप्रत्ययः । भयते जिभीभये व्य-
त्ययेनात्मनेपदम् बहुलं छन्दसीति श्लोेरभावः गुणावादेशौ ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थेत्रयोर्विंशोवर्गः ॥ २३ ॥

षष्ठीमृचमाह—

दधुध्वाभृगवोमानुपेष्वारयिनचारुंसुहवं जनेभ्यः ।

होतारमग्रे अतिथिं वरेण्यमित्रं न शेवं दिव्याय जन्मने ॥ ६ ॥

दधुः । त्वा । भृगवः । मानुपेषु । आ । रयिम् । न । चारुम् ।

सुहवम् । जनेभ्यः । होताग्म् । अग्रे । अतिथिम् । वरेण्यम् ।

मित्रम् । न । शेवम् । दिव्याय । जन्मने ॥ ६ ॥

हे अग्रे त्वात्वामानुपेषु मनुष्येषु मध्ये भृगवः एतत्संज्ञामहर्षयः दिव्याय जन्मने देवत्वप्राप्तये
चारुरयिन शोभनं धनमिव आदधुः आधानसंभारेषु मन्त्रैः स्थापनेन समस्कुर्वन् कीदृशं त्वां जने-
भ्यः सुहवं यजमानार्थं आह्वातुं मुशकं होता रं देवानामाह्वातारं अतिथिं अतिथिवत्पूज्यं यद्वा देवय-
जनदेशेषु सततं गन्तारं वरेण्यं वरेणीयं मित्रं न शेवं यथा सखा सुखकरो भवति तद्वत् सुखकरमित्यर्थः ॥
दधुः लिट्युसि आतो लोप इटिचेत्याकारलोपः युष्मत्तत्तत्तक्षुष्वन्तः पादमिति विसर्जनीयस्य षत्व-
म् । सुहवं ह्ययतेरीषदुः सुधितिवल् बहुलं छन्दसीति संप्रसारणम् परपूर्वत्वं गुणावादेशौ लिती-
ति प्रत्ययापूर्वस्योदात्तत्वम् ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

होतारं सप्त जुहो३ यजिष्ठं वाघतो वृणते अध्वरेषु ।

अग्निं विश्वेषाम् गतिं वसूनां सपर्यामि प्रयसाया मि रत्नम् ॥ ७ ॥

होतारम् । सप्त । जुहोः । यजिष्ठम् । यम् । वाघतः । वृणते ।

अध्वरेषु । अग्निम् । विश्वेषाम् । अरतिम् । वसूनाम् । सपर्यामि ।

प्रयसा । यामि । रत्नम् ॥ ७ ॥

सप्त सप्तसंख्याकाः जुह्वः होतारः वाघतः ऋत्विजः अध्वरेषु यागेषु यजिष्ठं यष्टतमं होतारं दे-
वानामाह्वतारं यमग्निं वृणते सम्भजन्ते विश्वेषां सर्वेषां वसूनां अरतिं प्रापयितारं तमग्निं प्रयसाह विले-
क्षणेनान्नेन सपर्यामि परिचरामि रत्नं रमणीयं कर्मफलं च यामि याचामि॥ वृणते वृङ्क्षं भक्तौ क्रैया-
दिकः प्रत्ययस्वरः । अरतिं ऋगतिप्रापणयोः अस्मादौणादिको वहिवस्य रतिं ज्यश्चिदित्यतिप्रत्ययः
चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । सपर्यामि सपर्यतिः परिचरणकर्मा सपरपूजायामिति धातुः कण्ठादिः अतो-
यक एव स्वरः शिष्यते पादादित्वान्निघाताभावः । यामि याचामीत्यस्य वर्णलोपश्छान्दसः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

अच्छिद्रासूनोसहसो नो अद्यस्तोतृभ्यो मित्रमहः शर्म यच्छ ।

अग्ने गृणन्तमंहस उरुष्यो र्जो नपात्पूभि रायसीभिः ॥ ८ ॥

अच्छिद्रा । सूनो इति । सहसः । नः । अद्य । स्तोतृभ्यः ।

मित्रमहः । शर्म । यच्छ । । अग्ने । गृणन्तम् । अंहसः । उरुष्य ।

ऊर्जः । नपात् । पूःभिः । आयसीभिः ॥ ८ ॥

हे सहसः सूनो बलस्य पुत्रवलेन हिमं ध्यमानोऽग्निर्जायते मित्रमहः अनुकूलदीप्तिमन् अग्ने नो-
स्मर्त्यं स्तोतृभ्यः अद्यास्मिन्कर्मणि अच्छिद्रा अच्छेद्यानि शर्म शर्माणि सुखानि यच्छ देहि किञ्च
हे ऊर्जो नपात् अन्नस्य पुत्र भुक्तेनान्नेन जठराग्नेः प्रवर्धनादग्नेरन्नपुत्रत्वं एवं विधाग्ने गृणन्तं त्वांस्तुव-
न्तं आयसीभिः व्यस्रैः यद्वा अयोवदृढतरैः पूभिः पालनैः अंहसः पापात् उरुष्यरक्ष उरुष्यतीरक्षा-
कर्मैति यास्कः ॥ अच्छिद्रा शेषछन्दसीति शेलोपः । सूनो सहसः परमपिच्छन्दसीति परस्य षष्ठ्य-
न्तस्य पूर्वो मन्त्रिताङ्गवद्भावे सति पदद्वयस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् । शर्म सुपांसुलुगिति विभक्तैर्लु-
क् । ऊर्जो नपात् नपातयतीति नपात् नभ्राणनपादिति नञः प्रकृतिभावः सुवामन्त्रिते इति षष्ठ्य-
न्तस्य पराङ्गवद्भावे सति पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावेषाष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । पूभिः पू-
पालनपूरणयोरित्यस्मात्सम्पदादिलक्षणोभावेऽपि उत्वदीर्घौ सावेकाच इति विभक्तैरुदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

भवावहं थं गृणते विभावो भवामघवन्मघवञ्चः शर्म ।

उरुष्याग्ने अंहसो गृणन्तं प्रातर्मक्षूधियाव सुजगम्यात् ॥ ९ ॥ २४ ॥

भव । वरूथम् । गृणते । विभाऽवः । भव । मघऽवन् । मघवन्तऽभ्यः ।
शर्म । उरूप्य । अग्ने । अंहसः । गृणन्तन् । प्रातः । मक्षु ।
धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ ९ ॥ २४ ॥

हेविभावः विशिष्टपकाश अग्ने गृणतेत्यांस्तुवते यजमानाय वरूथमिति गृहनाम वरूथं अ-
निष्टनिवारकं गृहं भव हेमघवन् धनवन् अग्ने मघवद्भ्यो हविलक्षण धनयुक्तेभ्यो यजमानेभ्यः शर्म-
सुखं यथा भवति तथा भव हे अग्ने गृणन्तंस्तुवन्तं अंहसः पापकारिणः शत्रोरुरुष्यरक्षः ॥ धियाव-
सुः कर्मणा बुद्ध्या वा प्राप्तधनोभिः प्रातरिदानीमिव परेद्युरपिमक्षुशीघ्रं जगम्यात् आगच्छतु ॥ वरू-
थम् वृत्रवरणे जृवृत्रज्यामूथनित्यूथनप्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तत्वम् । गृणते शतुरनुमदिति विभक्ते-
रुदात्तत्वम् । विभावः विशिष्टाभाः विभाः आतोमनिज्जितिविच् तदस्यास्तीति मतुप् मादुपधाया-
इति मतुपोऽवत्वम् मतुवसोरु रितिनकारस्य रुत्वम् । मघवद्भ्यः मघवा बहुलमिति मघवन्शब्दस्य
तु आदेशः सचनानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमिति वचनात् अलोन्यस्येत्यन्त्यस्य भवति । मक्षु ऋचि-
तुनुवमक्षितिदीर्घः । धियावसुः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् पूर्वपदस्य सविकाचइति विभक्ति-
रुदात्ता लुगभावश्छान्दसः । जगम्यात् गम्यत्सृपृगतौ लङि बहुलं छन्दसीति शपः श्लुः ॥ ९ ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे चतुर्विंशोऽवर्गः ॥ २४ ॥

वया इति सप्तर्चद्वितीयं सूक्तम् नो धस आर्षवैष्टुभं वैश्वानरगुणकोभिर्देवता तथा चानुक्रान्त-
म्-वया इति सप्तवैश्वानरीयमिति सूक्तविनियोगोलिङ्गादवगन्तव्यः ।

तत्र प्रथमामृचमाह—

वया इदं अग्ने अग्रयस्ते अन्ये त्वे विश्वे अमृता मादयन्ते ।

वैश्वानरनाभि रसि क्षितीनां स्थूणे वज्रौ उपमिद्यन्थ ॥ १ ॥

वयाः । इत् । अग्ने । अग्रयः । ते । अन्ये । त्वे इति । विश्वे ।

अमृताः । मादयन्ते । वैश्वानर । नाभिः । असि । क्षितीनाम् ।

स्थूणा इव । जनान् । उपमिदु । ययन्थ ॥ १ ॥

वयाः शाखावेतेर्वातायनाभवन्तीत्यास्कः । हे अग्ने येन्ये अग्रयः सन्तिते सर्वे पितेतव वया इव
शाखा एव ततस्त्वत्तो न्येन सन्तीति भावः किञ्च त्वे त्वयि सति विश्वे सर्वे अमृता अमरणधर्माणो देवा-

मादयन्तेहृष्यन्ति नहिवद्व्यतिरेकेणैर्जीवितुंशक्यते हेवैश्वानरविश्वेषानराणांजाठररूपेणसम्बन्धिन्नग्ने क्षितीनामनुष्याणानाभिः सन्नद्धासि अवस्थापकोभवसि अतस्त्वंउपमितउपस्थापयितासन् यद्वा उपमिदित्येतद्वृष्टान्तविशेषणम् जनान्ययन्त्यधारायः तत्रदृष्टान्तः—उपमितउपनिखातास्थूणेव वंशधारणार्थनिखातस्तम्भोयथागृहोपरिस्थववंशंधारयतितद्वत् ॥ वैश्वानर विश्वेचेमेनराःविश्वानराः नरेसंज्ञायामितिपूर्वपदस्यदीर्घः तत्सम्बन्धीवैश्वानरः तस्येदमित्यण् । नाभिः नहोभश्चेति इन्प्रत्ययोभकारश्चान्तादेशः जित्वादाद्युदात्तत्वम् । असि तासस्योलोपङितिसलोपः । क्षितीनां क्षिनिवासगत्योः अस्मात् क्त्विक्चौचंसंज्ञायामितिकिच् अन्तोदात्तात् क्षितिशब्दादुत्तरस्यनामोनामन्यतरस्यामित्युदात्तत्वम् । उपमित् डुमिन्प्रक्षेपणे अस्मादुपपूर्वात् बहुलवचनात्कर्मणिक्प्रतुगागमः । ययंथ यमउपरमे लिटिथलिकादिनियमादिटिप्पण्युपदेशेवतइतिप्रतिषेधः ॥ १ ॥

विषुवत्संज्ञेहस्याग्निमास्तेमूर्धादिवोनाभिरग्निःपृथिव्याइतिवैकल्पिकोनुरूपस्तृचः विषुवानदिवाकीर्त्यइतिखण्डेसूत्रितम्—मूर्धानंदिवोअरतिंपृथिव्यामूर्धादिवोनाभिरग्निःपृथिव्याइतिवैति ।

तत्रप्रथमांसूक्तेद्वितीयामृचमाह—

मूर्धादिवोनाभिरग्निःपृथिव्याअथाभवदरतीरोदस्योः ।
तत्त्वादेवासौजनयन्तदेवंवैश्वानरज्योतिरिदार्याय ॥ २ ॥

मूर्धा । दिवः । नाभिः । अग्निः । पृथिव्याः । अथ । अभवत् ।
अरतिः । रोदस्योः । तम् । त्वा । देवासः । अजनयन्त । देवम् ।
वैश्वानर । ज्योतिः । इत् । आर्याय ॥ २ ॥

अयमग्निः दिवोद्युलोकस्यमूर्धाशिरोवत्प्रधानभूतोभवति पृथिव्याभूमेश्चनाभिःसन्नाहकः रक्षकइत्यर्थः अथानन्तरं रोदस्योःद्यावापृथिव्योः अयंअरतिः अधिपतिरभवत् हेवैश्वानर तंतादृशंदेवंदानादिगुणयुक्तंत्वात्वादेवासःसर्वेदेवाः आर्यायिविदुषेमनवेयजमानायवा ज्योतिरित ज्योतीरूपमेवअजनयन्तउदपादयन् ॥ मूर्तमस्मिन्नीयतइतिमूर्धा श्वन्नुक्षन्तित्यादौनिपातनाद्वृत्तपसिद्धिः । पृथिव्याः पृथिवीशब्दः षिद्धौरादिक्यश्चेतिङीष्प्रत्ययान्तोन्तोदात्तः । अजनयन्त जनीजृष्कसुरओमन्ताश्चेतिमित्त्वान्मितांहस्वइतिह्रस्वत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

आसूर्येनरश्मयोध्रुवासोवैश्वानरेदधिरेग्रावसूनि ।

यापर्वतेष्वोषधीष्वप्सुयामानुषेष्वसितस्यराजा ॥ ३ ॥

आ । सूर्ये । न । रश्मयः । ध्रुवासः । वैश्वानरे । दधिरे । अग्रा ।

वसूनि । या । पर्वतेषु । ओषधीषु । अप्सु । या । मानुषेषु । असि ।

तस्य । राजा ॥ ३ ॥

अग्रावैश्वानरेग्रावसूनिधनान्यादधिरेआहिताग्निस्थापितानिबभूवुः तत्रदृष्टान्तः—ध्रुवासो-
निश्चलरश्मयःकिरणाःसूर्येन यथासूर्येआधीयन्तेतद्वत् अतस्त्वंपर्वतादिषुयानिधनानिविद्यन्ते
तस्यधनजातस्यराजासिअधिपतिर्भवसि॥ अग्रा सुपांसुलगितिविभक्तेर्डादेशः । या शेषच्छन्दसि-
बहुलमितिशेर्लोपः । ओषधीषु उपदाहे ओषःपाकः भावेघञ् चित्वादाद्युदात्तत्वम् ओषआसुधीय-
तेइत्योषधयः कर्मण्यधिकरणेचेतिकिप्रत्ययः दासीभारादिषुपठितत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
सप्तमीबहुवचनेओषधेश्चविभक्तावप्रथमायामितिदीर्घः । अप्स ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम्॥३॥

चतुर्थीष्टकमाह—

बृहतीइवसूनवेरोदसीगिरोहोतामनुष्योऽनदक्षः ।

स्वर्वतेसत्यशुण्मायपूर्वीवैश्वानरायनृतमाययह्नीः ॥ ४ ॥

बृहतीइवेति बृहतीइव । सूनवे । रोदसी इति । गिरः । होता ।

मनुष्यः । न । दक्षः । स्वःइवते । सत्यशुण्माय । पूर्वीः । वैश्वानराय ।

नृतमाय । यह्नीः ॥ ४ ॥

रोदसीद्यावापृथिव्यौसूनवेस्वपुत्रायवैश्वानराय बृहतीइव प्रभूतेइवाभूतां वैश्वानरस्यद्या-
वापृथिव्योःपुत्रत्वंमन्त्रान्तरेस्पष्टमवगम्यते—उर्भापितरामहयन्त्रजायताग्निर्द्यावापृथिवीभूरिरेतसे-
ति । महतोवैश्वानरस्यावस्थानायद्यावापृथिव्यौविस्तृतेजातेइत्यर्थः किञ्चायंहोतादक्षःसमर्थः
पूर्वाविंहुविधाःयह्नीर्महतीर्गिरःस्तुतीःवैश्वानरायान्नयेप्रायुक्तेतिशेषः कीदृशायस्वर्वतेशोभनगमनयु-

कायसत्यशुष्मायावितथवलाय नृतमायातिशयेनसर्वेषांनेत्रे तत्रदृष्टान्तः—मनुष्यो न यथामनुष्यो-
लौकिकोवन्दीदातारंभ्रुम् बहुविधयास्तुत्यास्तौति तद्वत् ॥ मनुष्यः मनोज्ञातावज्यतौषुक्चेतिजा-
तौगम्यमानायांमनुशब्दाव्यञ्जुषागमश्च तित्स्वरितमितिस्वरितत्वम् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वं-
भवति तत्रहि द्व्यजित्यनुवर्तते । स्वर्गते सुपूर्वादर्थेर्भावेविच् ततोमतुप् मादुपधायाइतिवत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

दिवश्चित्तेबृहतोजातवेदोवैश्वानरप्ररिचिचेमहित्वम् ।

राजाऋष्टीनामंसिमानुपीणांयुधादेवेभ्योवरिवश्चकथ ॥ ५ ॥

दिवः । चित् । ते । बृहतः । जातः वेदः । वैश्वानर । प्र । रिचिचे ।

महिःत्वम् । राजा । ऋष्टीनाम् । असि । मानुपीणाम् । युधा ।

देवेभ्यः । वरिवः । चकथ ॥ ५ ॥

हेजातवेदः जातानांवेदितः वैश्वानराग्ने तेतवमहित्वमाहात्म्यंबृहतोमहतः दिवश्चित्तद्युलो-
कादपिप्ररिचिचेप्रववृधे किञ्च त्वंमानुषीणांमनोज्ञातानांऋष्टीनांप्रजानांराजासिअधिपतिर्भवसि
तथावरिवःअसुरैरपहतंभ्रनंयुधायुद्धेनदेवेभ्यश्चकथदेवाधीनमकार्षीः ॥ वैश्वानर पादादित्वादा-
ष्टमिकनिघाताभावः । रिचिचे रिचिर्विरेचने अत्रोपसर्गवशात्तद्विपरातेआधिक्येवर्तते । ऋष्टीनां
नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम् । मानुषीणां मनुषशब्दोमनोज्ञातवित्यञ्प्रत्ययान्तःजातिल-
क्षणेडीषिप्राप्तेतदपवादतयाशाङ्करवाद्यञइतिडीन्निच्वादाद्युदात्तत्वम् उच्चाच्छन्दसिचहुलमितिच-
हुलवचनान्नामउदात्तस्याभावः । युधा युधसम्प्रहारेइत्यस्मात्संपदादिलक्षणोभावेकिप् वरिवइ-
तिधननाम नविषयस्येत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

प्रनूमहित्वंष्टपभस्यवोचंयंपूर्वोवृत्रहणंसचन्ते ।

वैश्वानरोदस्युमग्निर्जघन्वाँअधूनोत्काष्ठाअवशंबरंभेत् ॥ ६ ॥

प्र । नु । महिःत्वम् ॥ ष्टपभस्य । वोचम् । यम् । पूर्वः ।

वृत्रहणम् । सचन्ते । वैश्वानरः । दस्युम् । अग्निः । जघन्वात् ।

अधूनोत् । काष्ठाः । अव । शम्बरम् । भेत् ॥ ६ ॥

अत्रवैश्वानरशब्देनमध्यमस्थानस्थोवैद्युतोग्निरभिधीयते पूरवइतिमनुष्यनाम पूरवोमनु-
ष्याःवृत्रहणंआवरकस्यमेघस्यहन्तारं यंवैश्वानरंसचन्तेवर्षार्थिनःसेवन्ते तस्यवृषभस्यअपांवरि-
तुर्वैश्वानरस्यमहित्वंमाहात्म्यंनुक्षिप्रंपवोचंप्रब्रवीमि किंतदित्यतआह अयंवैश्वानरोग्निर्दस्युरसा-
नांकर्मणांवोपक्षयितारं राक्षसादिकंजघन्वान् हतवान् तथाकाष्ठाअपोवृष्ट्युदकानिअधूनोत् अ-
धोमुखान्यपातयत्शम्बरंतन्निरोधकारिणंमेघंअवभेत् अवाभिनत्॥वोचं छन्दसिलुङ्लङ्लिटइति
वर्तमानेलुङिअस्यतिवकीत्यादिनाच्चेरडादेशःवचउमित्युमागमः गुणः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपी-
त्यङभावः । जघन्वान् हन्तेर्लिटःकसुः अफ्यासाच्चेत्यफ्यासादुत्तरस्यहकारस्यघत्वम् विभाषागम-
हनेतिविकल्पनादिङभावः । भेत् भिदिर्विदारणे लङिबहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् हलङ्या-
फ्यइतितकारस्यलेभः पूर्ववदङभावः । अत्रनिरुक्तम् —प्रब्रवीमितन्महित्वंमाहाभाग्यंवृषभस्यव-
र्षितुरपांयंपूरवःपूरयितव्यामनुष्यावृत्रहणंमेघहनंसचन्तेसेवन्तेवर्षकामादस्युर्दस्यतेः क्षयार्थादुपद-
स्यन्त्यस्मिन्नसाउपदासयतिकर्माणितमग्निर्वैश्वानरोग्नन्नाधूनोदपःकाष्ठाअभिनच्छम्बरंमेघमि-
ति । अत्रेदंचित्तनीयं कोसौवैश्वानरइति तत्रकेचिदाहुः मध्यमस्थानस्थोवायुरिन्द्रोवावैश्वानरः
तस्यहिवर्षकर्मणांसंस्तवउपपद्यतेनत्वग्नेः पृथिवीस्थानत्वादिति । अन्येत्वेवमन्यन्ते द्युस्थानःस्-
योवैश्वानरइति युक्तिंचाहुः—प्रातःसवनादीनित्रीणिसवनानिलोकत्रयात्मकानि तत्रतृतीयसव-
नंप्राप्तोयजमानःस्वर्गंप्राप्नोतिपृथिव्याःप्रच्युतोभवेत् तत्प्रच्युतिपरिहारायाग्निमारुतेन्तिमेशस्ते
होतास्वर्गाद्भूमिंप्रत्यवरोहति कथमितितदुच्यते—इतरशस्त्रवत्स्तोत्रियतृचेनप्रारंभंमुक्त्वाद्युस्थान-
सम्बन्धनावैश्वानरीयेणसूक्तेनशस्त्रंप्रारभते ततोमध्यमस्थानसम्बन्धिनंरुद्रंमरुतश्चप्रतितद्देवत्य-
सूक्तपाठेनावरोहति तत्रपृथिवीस्थानमग्निंयद्यत्रवैश्वानरःसूर्योनस्यात् तदानीमवरोहोनोपपद्यते
तदेतन्मतद्वयमप्यनुपपन्नम् अयमेवाग्निर्वैश्वानरः कुतःवैश्वानरशब्दनिर्वचनानुरोधात् विश्वेषां
नराणांलोकान्तरंप्रतिनेतृतयासम्बन्धीवैश्वानरः तथाचाम्नातम्—वैश्वानरःपुत्रःपित्रेलोककृजात-
वेदोवेहमंसुरुतांयत्रलोकाइति । यद्वा विश्वेसर्वेनराएनमग्निंयज्ञादौमीणयन्तीतितत्सम्बन्धाद्वैश्वान-
रः यद्वा सर्वान्प्राणिनःप्रतिक्रतोगच्छतइतिवैश्वानरौमध्यमोत्तमौ । ऋगतावित्यस्मात्पचाद्यच्
लुगभावश्छान्दसः ताफ्यामुत्पन्नत्वादयमग्निर्वैश्वानरः वैद्युतोग्निर्हिमध्यमसकाशाज्जायतेअशनि-
पतनानन्तरंअयमेवपार्थिवोग्निःसम्पद्यते आदित्यसकाशादपिघर्मकालेसूर्यकान्तादिमणिषुअग्ने-
रुत्पत्तिःप्रसिद्धा तस्मान्नामनिर्वचनानुरोधेनअयमेवाग्निर्वैश्वानरइत्येतदुपपन्नम् । अस्यापि

वर्षकर्मणास्तुतिः सम्भवति अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टे-
रन्ततः प्रजा इति स्मरणात्प्रत्यवरोहोपिन कर्तव्यः । तृतीयसवनस्य भाक्तस्वर्गत्वात् एतत्सर्वयास्के-
न वैश्वानरः कस्मादित्यादिना बहुधा प्रपञ्चितम् अत्र यदनुक्तं तत्सर्वतत्रैवानुसन्धेयम् ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टचमाह—

वैश्वानरो महिम्ना विश्वरुष्टिर्भरद्वाजेषु यजतो विभावा ।
शातवने येशतिनीभिर्अग्निः पुरुणीथे जरते सूनृतावान् ॥ ७ ॥ २५ ॥

वैश्वानरः । महिम्ना । विश्वरुष्टिः । भरद्वाजेषु । यजतः ।
विभावा । शातवनेये । शतिनीभिः । अग्निः । पुरुणीथे ।
जरते । सूनृतावान् ॥ ७ ॥ २५ ॥

वैश्वानरो ग्निर्महिम्ना महत्त्वेन विश्वरुष्टिः रुष्टिरिति मनुष्यनाम विश्वे सर्वे मनुष्याः यस्य स्वभूताः
सतथोक्तः भरद्वाजेषुष्टिकरहविलक्षणान्नवत्सु यागेषु यद्वा एतत्संज्ञेष्टुषिषु यजतो यष्टव्यः विभावा वि-
शेषेण प्रकाशयिता सूनृतावान् सूनृता प्रियासत्यावाकृतद्युक्तः एषं भूतो ग्निः शातवने येशतसंख्याकान्
ऋतूनवनतिसम्भजत इति शतवनिः तस्य पुत्रः शातवनेयः तस्मिन् पुरुणीथे बहूनां नेतरि एतत्संज्ञके रा-
जनिच शतिनीभिर्बहुभिः स्तुतिभिः जरते स्तूयते ॥ भरद्वाजेषु भरन्ति पोषयन्ति भोक्तृनिति भरन्तः वा-
दृशावाजायेषु बहुवीहोर्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते मरुद्वादि त्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । यजतः ऋ-
दृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्षेऽप्योतजितियजते रतचूप्रत्ययः । विभावाभादीप्तौ आतोमनिनि-
तिवनिप् तस्य पिप्त्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । शातवनेये इन्सर्वधातुष्य इतीन्द्रप्रत्ययः शतव-
निशब्दात् इतश्चानिञ् इति ठक् कित इत्यन्तोदात्तत्वम् । शतिनीभिः शतशब्दान्मत्वर्थीय इनिः ऋ-
नेऽप्यइति डीप् । पुरुणीथे पूर्वपदात्संज्ञायामगइति णत्वम् । जरते व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ ७ ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थेऽपश्चरिषोऽवर्गः ॥ २५ ॥

वह्निमितियञ्चर्तृतीयसूक्तम् नोधस आर्षे त्रैष्टुभमाग्नेयम्—अनुक्रान्तंच—वह्निपञ्चेति । पा-
तरनुवाकस्याग्नेये ऋतौ त्रैष्टुभे छन्दसीदंसूक्तमाश्विने शस्त्रे च तथा च सूत्रितम्—वह्निं यशसमुपप्रजि-
न्वन्निति त्रीणीति ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

वह्निं यशसं विदथस्य केतुं सुप्रव्यं दूतं सद्यो अर्थम् ।

द्विजन्मानं रयिमिव प्रशस्तं रातिं भरद्गवे मातरि श्वा ॥ १ ॥

वह्निम् । यशसम् । विदथस्य । केतुम् । सुप्र॒ऽअव्यम् । दूतम् ।

सद्यः॒ऽअर्थम् । द्वि॒जन्मानम् । रयि॒म॒ऽइव । प्र॒शस्तम् । रातिम् ।

भ॒रत् । भृ॒गवे । मा॒तरि॒श्वा ॥ १ ॥

वह्निं हविषां वोढारं यशसं यशस्विनं विदथस्य केतुं यज्ञस्य प्रकाशयितारं सुप्रव्यं सुष्टुप्रकर्षेणरक्षितारं दूतं देवैर्हविर्वहनलक्षणे दूत्ये नियुक्तम् सद्यो अर्थं यदा हवींषि जुहति सद्यस्तदानीमेव हविर्भिः सह देवान् गन्तारं यद्वा सद्यो अर्थ अरणं गमनं यस्य तं द्विजन्मानं द्वयोर्द्यावापृथिव्योररण्योर्वाजायमानं रयिमिव धनमिव प्रशस्तं प्रख्यातं एवं भूतमग्निं मातरि श्वा वायुः भृगवे एतत्संज्ञकाय महर्षये रातिं भरत् मन्त्रमहरत् अकरोदित्यर्थः रातिं नासम्भाष्येत्यत्र रातिं मन्त्रमिति कर्पादिनोक्तं रातिः पुत्र इत्येके एतदर्थं प्रतिपादकं मन्त्रान्तरञ्च भवति—रातिं भृगूणां मुशिकं कविकृतुमिति ॥ वह्निं वह्निश्चि यश्चुग्लाहात्वरिभ्यो निदिति वहतेर्निप्रत्ययः निद्वद्भावादाद्युदात्तत्वम् । यशसं यशस्-शब्दादुत्तरस्य विनो लृक् व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् यद्वा अर्श आदिवा दच् स्वरः पूर्ववत् । सुप्रव्यं सुष्टुप्रकर्षेण अवतिरक्षतीति सुप्रावीः उपसर्गद्वयोपसृष्टादवतेः अवितृस्तृत्त्रिभ्य ईरितीकारप्रत्ययः बाळ्न्दसीति अमि पूर्व इत्यस्य विकल्पे सति यणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वम् । सद्यो अर्थम् उषिकृषिगार्तिभ्य स्थन्नि ति अर्तेः कर्तरि थन्प्रत्ययः सद्य एवार्थो गन्ता सद्यो अर्थः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यदितु अव्ययेन ऋकु निपातानामिति वक्तव्यमित्यव्ययग्रहणेन त्रितयंगृ-ह्येत तर्हि बहुव्रीहिस्वरो भविष्यति । मातरि श्वा सर्वनिर्माणहेतुत्वात् मातान्तरिक्षम् श्वसति रत्र-गतिकर्मा मातरि अन्तरिक्षे श्वसति गच्छतीति मातरि श्वा श्वचक्षुक्षन्तियादौ निपातनाद् रूपसिद्धिः यद्वा मातर्यन्तरिक्षे शुआशु असति गच्छतीति मातरि श्वा असति गतिद्विभ्यादाने ष्वित्यस्मादौ-णादि कोट्प्रत्ययः एतच्च यास्केनोक्तम्—मातर्यन्तरिक्षे श्वसति मातर्याश्वनितीति वेति ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

अस्य शासुं भूयांसः स चन्ते हविष्मन्त उशिजो ये च मर्ताः ।

दिवश्चित्पूर्वो न्यसादि होता पृच्छ्यो विश्पतिर्विक्षुवेधाः ॥ २ ॥

अस्य । शासुः । उभयासः । सचन्ते । हविष्मन्तः । उशिजः ।
 ये । च । मर्ताः । दिवः । चित् । पूर्वीः । नि । असादि । होता ।
 आपृच्छयः । विश्वपतिः । विश्व । वेधाः ॥ २ ॥

शासुः शासितुरस्याग्नेः उभयासः उभयेपि देवाः मनुष्याश्च यद्वा स्तुतिभिः स्तोतारो-
 यज्ञैर्यजमानाश्च इममग्निं शासितारं सचन्ते सेवन्ते देवाः उशिजः कामयमानाः देवा हविष्मन्तः
 हविषायुक्ताः ये च मर्ताः मरणधर्माणो यजमानाः यद्वा उशिज इति मेधाविनाम उशिजो मेधाविनः
 स्तोतारः हविष्मन्तो हविर्युक्ताः यजमानाः किञ्चायं होता होमनिष्पादकोऽग्निः दिव-
 श्चित्वादित्यादपि पूर्वः उषः सुवर्तमानो भूत्वा अग्निहोत्रहोमार्थं विश्वयजमानेषु न्यसादि अध्वर्यु-
 णा अग्न्यायतने न्यधायि स्थाप्यते कीदृशो होता आपृच्छयः आपृष्टव्यः पूज्य इत्यर्थः विश्वपतिः
 विशांप्रजानां पालयिता वेधाः विधाता अभिमतफलस्य कर्ता ॥ शासुः शासुः अनुशिष्टौ तृत्वा
 शंसि शसि शासि क्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटाविति तृन् इडागमाभावश्च षष्ठ्येकवचनेतकारलोपश्चा-
 न्दसः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । उशिजः वशः किदिति वष्टेरिति प्रत्ययः ग्रहिज्यादिना सम्प्रसारणम् ।
 मर्ता मृड्प्राणत्यागे असिहसि मृगवामीत्यादिना तन्प्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । आ-
 पृच्छयः पृच्छज्ञीप्सायाम् आङ्पूर्वादस्माच्छन्दसि निष्टक्येत्यादौ क्यप्प्रत्ययो निपातितः ग्रहि-
 ज्यादिना सम्प्रसारणम् क्यपः पित्वा दनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । विश्वपतिः पत्यावैश्वर्ये इति पू-
 र्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते परादिश्चन्दसि बहुलमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टमाह—

तन् नव्यसी हृद आजायमानमस्मत्सु कीर्तिर्मधुजिह्वमश्याः ।

यमृत्विजो वृजने मानुषासः प्रयस्वन्त आयवो जीर्जनन्त ॥ ३ ॥

तम् । नव्यसी । हृदः । आ । जायमानम् । अस्मत् । सुः कीर्तिः ।

मधुजिह्वम् । अश्याः । यम् । ऋत्विजः । वृजने । मानुषासः ।

प्रयस्वन्तः । आयवः । जीर्जनन्त ॥ ३ ॥

नव्यसी नवतरासु कीर्तिः सुष्ठु कीर्तयित्री अस्मत् अस्माकं स्तुतिः हृदः हृदयस्थिता प्रा-
 णात् जायमानमुत्पद्यमानं अग्निर्हि वायोरुत्पद्यते वायुश्च प्राण एव यः प्राणः स वायुरित्यान्नात् ।

मधुजिह्वादयितृज्वालं एवंभूतं तमग्निमाश्याः आभिमुख्येन व्याप्नोतु वृजने सङ्गामे प्राप्ते सति आ-
यवो मनुष्याः यमग्निं जीजनन्त यज्ञार्थं मुपपादयन् कीदृशाः मनुष्याः ऋत्विजः ऋतौ काले यष्टारः
मानुषासः मनोः पुत्राः प्रयस्वन्तः हविर्लक्षणान्नोपेताः ॥ नव्यसी नवीयसीत्यत्र ईकारलोपश्छा-
न्दसः । हृदः अत्र हृदयशब्देन तत्स्थः प्राणो लक्ष्यते पदं नित्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः ।
जायमानं जनी प्रादुर्भावे श्यनिज्ञाजनोर्जेति जादेशः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो नि-
त्वादाद्युदात्तत्वम् अस्मत् सुपांसुलुगिति विभक्तेर्लुक् । अश्याः अशूव्याप्तौ लिङ्बहुलं छन्दसीति
विकरणस्य लुक् व्यत्ययेन परस्मैपदमध्यमौ । जीजनन्त जनी प्रादुर्भावे ण्यन्तालुङि च्छेत्वादेशः
द्विर्भावह्लादिशेषसन्द्वावेत्तदीर्घाः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे चङएव स्वरे प्राप्ते व्यत्य-
येनाभ्यस्ताद्युदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

उ॒शिव॑पा॒व॒कोव॑सु॒र्मानु॑षे॒षुवे॑रण्यो॒होता॑धा॒यिवि॑क्षु ।

द॒मूना॑गृह॒पति॑र्द॒म॒आँअ॒ग्निर्भु॑व॒द्रयि॑पती॒रयि॑णाम् ॥ ४ ॥

उ॒शिक् । पा॒व॒कः । वसुः । मा॒नु॒षेषु॑ । वे॑रण्यः । हो॒ता । अ॒धा॒यि॒ ।

वि॒क्षु । द॒मूनाः । गृ॒ह॒पतिः । द॒मे । आ । अ॒ग्निः । भु॒वत् । र॒यि॒पतिः ।

र॒यि॒णाम् ॥ ४ ॥

उशिक् कामयमानः पावकः शोधकः वसुर्निवासयिता वरेण्यो वरणशील एवंभूतो होताग्निः
विक्षुयज्ञगृहप्रविष्टेषु मानुषेषु यजमानेषु अधायिस्थाप्यते सचाग्निर्दमूनाः रक्षसां दमनकरेण मनसा
युक्तो गृहपतिर्गृहाणां पालयिता च सन् दमेयज्ञगृहे रयिपतिः धनाधिपतिः आभुवत् आसमन्तान् द्रव-
ति न केवलमेकस्परयेः अपितु सर्वेषामित्याह रयीणामिति यद्वा रयीणां मध्ये उत्कृष्टं यद्धनं तस्य
पतिरित्यर्थः ॥ अधायि छन्दसिलुङ्लङ्लिटि इति वर्तमाने कर्मणि लुङि च्छेत्वादेशो आतोयुक्चि-
ण्कृतोरितियुगागमः । दमयति राक्षसादिकमिति दमूनाः दम उपशमे दमेरूनसिरिति औणादिकऊ-
नसिप्रत्ययः यास्कस्त्वाह—दमूना दममनावादानमनावादान्तमनावापिवादम इति गृहनामतन्म-
नाः स्यादिति । दम आँ अग्निः आङो नुनासिकश्छन्दसीति आकारस्य सानुनासिकत्वम् प्रह-
तिभावश्च । भुवत् लेटचङागमः इतश्चलोप ईतीकारलोपः । रयिपतिः परादिश्छन्दसि बहुल-
मित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । रयीणां नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्ट्वमाह—

तंत्वावयंपतिमग्रेरयीणांप्रशंसामोमतिभिर्गोतमासः ।

आशुनवाजंभरमर्जयन्तःप्रातर्मक्षुधियावसुर्जगम्यात् ॥ ५ ॥ २६ ॥

तम् । त्वा । वयम् । पतिम् । अग्रे । रयीणाम् । प्र । शंसामः ।

मतिः । गोतमासः । आशुम् । न । वाजम् । भरम् । मर्जयन्तः ।

प्रातः । मक्षु । धियावसुः । जगम्यात् ॥ ५ ॥ २६ ॥

गोतमासो गोतमगोत्रोत्पन्नावयं नोधसः स्तोतुरेकत्वेप्यात्मनि पूजार्थं बहुवचनम् हे अग्रे रयीणां धनानां पतिं रक्षितारं तादृशं त्वात्वां मतिभिर्मननीयैः स्तोत्रैः प्रशंसामः प्रकर्षेण स्तुमः किंकुर्वन्तः वाजं भरम् वाजस्य हविर्लेक्षणान्नस्य भर्तारं त्वां मर्जयन्तो मर्जयन्तः तत्र दृष्टान्तः—आशुनं अश्वमिव यथा अश्वमारोहन्तः पुरुषाः तस्य वहनप्रदेशं हस्तैर्निमृजन्ति तद्वत् वयमप्यग्रे हविर्वहनप्रदेशं निमृजन्त इत्यर्थः तथा चाग्निं संमार्जनप्रकरणे वाजसनेयिभिराघ्रातम्—अथ मध्ये तूष्णीमेव त्रिःसंमार्ष्टि यथामुक्त्वा प्रेहि वहेति त्रजे देवमेतदग्निं युक्त्वोपक्षिपति प्रेहि देवेभ्यो हव्यं वहेति । धियावसुः कर्मणा बुध्यावाप्राप्तधनः सोऽग्निः प्रातः श्वोभूत्स्याह्नः प्रातः काले मक्षुशीघ्रं जगम्यात् आगच्छतु ॥ मतिभिः मनज्ञाने इत्यस्मात्कर्मणि किन् मन्त्रे वृषेपेत्यादिना तस्योदात्तत्वम् । वाजं भरं अग्रेषां वैदिकी संज्ञा संज्ञायां भृतृवृजीति वाजशब्दे कर्मण्युपपदेख्यत्पत्ययः अरुर्द्विषदजन्तस्य मुमिति मुमागमः चित् इत्यन्तोदात्तत्वम् । मर्जयन्तः संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् मृजेर्वृद्धिरिति वृद्ध्यभावः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे णिच् एव स्वरः शिष्यते । जगम्यात् लिङि बहुलं छन्दसोतिशयः श्लुः ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे षड्विंशोऽवर्गः ॥ २६ ॥

अस्माद्दुप्रतवस इति षोडशर्चचतुर्थसूक्तं नोधस आर्षमैन्द्रैष्टुभं अनुक्रान्तं च—अस्माद्दुषोदशेति । अस्य सूक्तस्य नोधाद्रेष्ठेयतद्ब्राह्मणे समान्नायते—अस्माद्दुप्रतवसेतुरायेति नोधास्तएते प्रातः सवनं इति । षष्ठहस्तोत्रियावापवत्सु चतुर्विंशमहाव्रतादिष्वहस्सु माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंतिशस्त्रे ब्रह्मणाते ब्रह्मयुजेत्यस्या आरम्भणीया या ऊर्ध्वमहीनसूक्तसंज्ञमेतच्छंतिनीयम् तथा च सूत्रितम्—

अस्माद्दुप्रतवसेशासद्वहिरितीतरावहीनसूक्तेइति । ब्राह्मणंचभवति—तएतेपातःसवनेषळहस्तो-
त्रियान्शस्त्वामाध्यंदिनेहीनसूक्तानिशंसन्तीति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

अस्माद्दुप्रतवसेतुरायप्रयोनहर्मिस्तोमंमाहिनाय ।
ऋचीषमायाध्रिगवओहमिन्द्रायब्रह्माणिराततमा ॥१॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । प्र । तवसे । तुराय । प्रयः । न । हर्मि ।
स्तोमम् । माहिनाय । ऋचीषमाय । अध्रिगवे । ओहम् ।
इन्द्राय । ब्रह्माणि । राततमा ॥ १ ॥

इदुइतिनिपातद्वयंपदपूरणे अथापिपदपूरणाःकमीमिद्वितीतियास्कः । यद्वा अवधारणार्थम्
तवसेप्रवृद्धायतुरायन्वरमाणाय यद्वा तुर्वित्रेशत्रूणांहिसित्रेमाहिनायगुणैर्महतेऋचीषमाय ऋचास-
माय यादृशीस्तुतिःक्रियतेतत्समायेत्यर्थः अध्रिगवेअधृतगमनायाप्रतिहतगमनायेत्यर्थः तथा-
चास्कः—अधृतगमनकर्मवन्निन्द्रोऽप्यध्रिगुरुच्यतइति । एवं भूतायास्माइन्द्रायस्तोमंस्तोत्रंप्र-
हर्मिप्रहरामिकरोमीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—प्रयोन प्रयेत्यन्नाम यथाबुभुक्षितायपुरुषायकश्चिदन्नं
ग्रहरति कीदृशंस्तोमंओहंवहनीयंप्रापणोयंवाअत्यन्तोत्कृष्टमित्यर्थः नकेवलंस्तोमं किंतर्हिब्रह्मा-
णिहविलक्षणान्यन्नानि कीदृशानि राततमा पूर्वैर्यजमानैरतिशयेनदत्तानि इन्द्रस्तुत्याहविषाचपरि-
वरेमेतिभावः॥तुराय तुरत्वरणे इगुपधलक्षणःकः यद्वा तुर्वीहंसार्थःतुर्वतीतितुरः पवाद्यचिछान्द-
तोवल्लोपः । हर्मि हव्यहरणे बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् । माहिनाय महपूजायामित्यस्मान्महेरिनण्वचे-
तिनण्यप्रत्ययः उपधावृद्धिश्च । ऋचीषमाय ऋचीषमऋचासमइतियास्कैः । तृतीयातत्कृतेतिसमा-
ः तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् पृषोदरादित्वादीकारोपजनः सुषामादित्वात्पत्वम् केचिदा-
ः ऋचस्तुतावित्यस्मात्तद्गुपधाक्किदितिइप्रत्ययः रुदिकारादक्तिनइतिडोष् ऋचीस्तुतिः त-
गासमःपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेसतिडीषउदात्तत्वेनभवितव्यम् त-
गचनदृश्यते तस्मात्स्वरश्चिन्तनीयः यद्वा दिवोदासादिर्दृष्टव्यः । अध्रिगवे अधृतोन्येनानिवा-
रेतोर्गौर्मनयस्यसतथोक्तः गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येतिह्रस्वत्वम् पृषोदरादित्वादधृतशब्दस्याधिभा-

वः । ओहम् वहतेः कर्मणि षजिछान्दसं सम्प्रसारणम् यद्वा तुहिरदुहिरुहिरुर्दने इत्यस्मादोहतेः पूर्ववद्भञ् । राततमा रादाने इत्यस्मान्निष्ठान्तादातिशायनिकस्तमप् शेच्छन्दसीति शेलोपः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

अस्माइदुप्रयइवप्रयंसिभराम्याङ्गुषंवाधेसुवृक्ति ।

इन्द्रायहृदामनसामनीपाप्रत्नायपत्येधियोमर्जयन्त ॥ २ ॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । प्रयःइव । प्र । यंसि । भरामि ।

आङ्गुषम् । बाधे । सुवृक्ति । इन्द्राय । हृदा । मनसा । मनीपा ।

प्रत्नाय । पत्ये । धियः । मर्जयन्त ॥ २ ॥

अस्माइदुअस्माएवेन्द्राय प्रयइत्यन्नाम प्रयइवअन्मिवप्रयंसिप्रयच्छामि तदेवस्पर्ष्टीक्रियते बाधेशत्रूणां बाधनायसमर्थं सुवृत्तिं सुष्ठु आवर्जकं आङ्गुषं स्तोत्ररूपमाघोषं भरामि संपादयामि अन्येपिस्तोतारः प्रत्नायपुराणायपत्येस्वामिने इन्द्रायहृदाहृदयेन मनसा तदन्तर्वर्तिनान्तःकरणेन मनीषामनीषया तज्जानेन च धियः स्तुतीः कर्माणि वामर्जयन्त मर्जयन्ति संकुर्वन्ति ॥ प्रयंसि यमउपरमे इत्यस्मात् लटिपुरुषव्यत्ययः बहुलं छन्दसीति शपोलुक् । आङ्गुषं आङ्गुषस्तोमआघोषइति यास्कः । आङ्पूर्वाद्धषेर्धञि षपो दरादित्वावधौ इत्यस्य गूआदेशः आङोङकारस्य लोपाभावश्च थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । बाधे बाधृवि लोङने इत्यस्मात् कृत्यार्थे तवैकेनिति भावे केन्यत्ययः णजन्तत्वादव्ययत्वेन सुपोलुक् । मनीषा सुपांसुलुगिति तृतीयायाडादेशः । पत्ये पतिः समासएवेति घिसंज्ञायाः समासविषयत्वाद् घेर्ङितीति गुणाभावेयणादेशः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

अस्माइदुत्यमुपमंस्वर्षाभराम्याङ्गुषमास्येन ।

मंहिष्ठमच्छोक्तिभिर्मतीनांसुवृक्तिभिःसूरिवावृधध्यै ॥ ३ ॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । त्यम् । उपइमम् । स्वःइसाम् । भरामि ।

आङ्गुषम् । आस्येन । मंहिष्ठम् । अच्छोक्तिभिः । मतीनाम् ।

सुवृक्तिभिः सूरिम् । वृधध्यै ॥ ३ ॥

अस्माइदु अस्माएवेन्द्रायत्यंतंमसिद्धम् उपमम् उपमानहेतुभूतम् स्वर्णसुष्ठुअरणीयस्य धनस्यदातारं सूरिर्विपश्चितमिन्द्रं वृधधैवर्धयितुं सुवृत्तिभिः सुष्ठु आवर्जकैः समर्थैरित्यर्थः मतीनांस्तुतीनां सम्बन्धिभिः अच्छोक्तिभिः स्वच्छैर्वचोभिः मंहिष्ठमतिशयेन प्रवृद्धं एवं लक्षणमागूषं आघोषं आस्येन मुस्वेन भरामिकरोमीत्यर्थः ॥ उपमं उपमीयतेनेनेत्युपमः वअर्थेकविधानमिति करणेकप्रत्ययः आतोलोपइडित्येकारलोपः । स्वर्णं सुपूर्वादतोर्विजन्तःस्वरशब्दः षणुदाने जनसनखनक्रमगमोविट् विट् नोरनुनासिकस्यादित्यात्वम् सनोतेरनइतिषत्वम् । भराभि पादादित्वान्निवाताभावः । अच्छोक्तिभिः अच्छाउक्तयोषां बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मतीनां नामन्यतरस्यामितिनाम उदात्तत्वम् । वृधधै वृधुवृद्धावित्यस्मादन्तर्भावित्यण्यथात् तुमर्थेसेसेनितिकध्यैप्रत्ययः क्तिच्चाटुणाभावः द्विर्भावश्छान्दसः यद्वा यङ्लुगन्तादस्मिन्प्रत्यये आगमानुशासनस्यानित्यत्वाद्गीगाद्यभावः अन्येषामपिट्श्यतइतिसाहितिकं अक्ष्यासस्य दीर्घत्वम् प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीश्रुचमाह—

अस्माइदुस्तोमंसंहिनोमिरथंनतष्टेवतत्सिनाय ।

गिरंश्चगिर्वाहसेसुष्टुक्तीन्द्राय विश्वमिन्वंमेधिराय ॥४॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । स्तोमम् । सम् । हिनोमि । रथम् । न ।

तटाइव । तत्सिनाय । गिरः । च । गिर्वाहसे । सुष्टुक्ति । इन्द्राय ।

विश्वम् इन्वम् । मेधिराय ॥ ४ ॥

अस्माएवेन्द्रायस्तोमंशस्वरूपंस्तोमंसंहिनोमिपेरयामि तत्रदृष्टान्तः—तत्सिनाय सिनमित्यन्नाम सिनमन्त्रंभवतिसिनातिभूतानीतियास्कः । तेनरथेन सिनमन्त्रंयस्यसतथोक्तःतस्मैरथस्वामिनेतष्टेवतष्टातक्षकोरथनिर्मातारथंन यथारथंप्रेरयतितद्वत् इवेत्येतत्पदपूरणम् तथागिर्वाहसे गीर्भिःस्तुतिभिरुह्यमानायेन्द्राय गिरश्चशस्त्रसम्बन्धिनीकेवलक्रचश्चसुवृत्तिशोभनमार्वर्जनंयथाभवति तथापेरयामि तथामेधिरायमेधाविनेन्द्रायविश्वमिन्वंविश्वं व्यापकंविश्वैर्व्याप्तं सर्वोत्कृष्टंइतिश्वंसंहिनोमीत्यनुषङ्गः ॥ हिनोमि हिगतौवृद्धौच स्वादिवात्श्रुः । तष्टेव तक्षूत्वक्षूतनूकरणे ताच्छीलिकस्तृत् ऊदित्वात्पक्षेइडभावः स्कोःसंयोगाद्योरन्तेचेतिकारलोपः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । तत्सिनाय सिनशब्दः पित्र्वन्धनेइत्यस्मात् इण्षिञ्दीङ्प्यविश्वोनगितिनक्प-

त्ययान्तः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । गिर्वाहसे वहिहाधाञ्ज्यश्छन्दसीतिवहतेःकेवला-
द्विहितोसुप्रत्यययोगित्कारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेतिवचनात्कारकपूर्वस्यापिभवतिपूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वंच णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः हलिचेतिदीर्घाभावश्छान्दसः । विश्वमिन्वं इविव्याप्तौ
विश्वमिन्वतिव्याप्नोतीतिविश्वमिन्वम् पचाद्यच् लुगभावश्छान्दसः यद्वा खल्प्रत्ययोबहुल-
वचनादस्मादपिधातोर्द्रष्टव्यः । मेधिराय मेधाअस्यास्तीतिमेधिरः मेधारथाभ्यामिरन्धिरचौ
वक्तव्यावितिमत्वर्थीयइरन् निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

अस्माइदुसमिमिवश्रवस्येन्द्रायाः अर्कं जुह्वाः समञ्जे ।

वीरं दानौकसं वन्द्यैः पुरां गूर्तश्रवसं दर्माणम् ॥ ५ ॥ २७ ॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । समिम् इव । श्रवस्या । इन्द्राय । अर्कम् ।

जुह्वा । सम् । अञ्जे । वीरम् । दानं औकसम् । वन्द्यैः । पुराम् ।

गूर्तं श्रवसम् । दर्माणम् ॥ ५ ॥ २७ ॥

अस्माएवेन्द्राय अर्कं स्तुतिरूपमन्त्रं श्रवस्या श्रवस्यया अन्नेच्छया अन्नलाभायेत्यर्थः जुह्वा
आह्वानसाधनेनवागिन्द्रियेणसमञ्जसमकं करोमि एकीकरोमीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—समिमिव य-
थान्नलाभायगन्तुकामः पुमान् अश्वंरथेनैकीकरोतितद्वत् एकीकृत्यचवीरं शत्रुक्षेपणकुशलं दानौ-
कसं दानानामेकनिलयं गूर्तश्रवसं प्रशस्यन्नं पुरां असुरपुराणां दर्माणं विदारयितारं एवंगुणवि-
शिष्टमिन्द्रं वन्द्यैर्वन्दितुं प्रवृत्तोस्मीतिशेषः ॥ समिमिव षपसमवाये समवैतिरथेनैकीभवतीति
समिरश्वः वसस्तिविति विधीयमानस्तिप्रत्ययोबहुलवचनादस्मादपिधातोर्भवति प्रत्ययस्य
पित्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः इवेनसमासउक्तः । श्रवस्या श्रवस्यशब्दात्सुपआत्मनःक्यच् क्य-
जन्ताद्धातोर्भावेअप्रत्ययत्वादित्यकारप्रत्ययः ततश्चाप् सुपांसुलुगिति तृतीयायाडादेशः उदात्तनिवृ-
त्तिस्वरेणतस्योदात्तत्वम् । अर्कम् ऋचस्तुतौ ऋच्यतेस्तूयतेनेत्येकौमन्त्रः पुंसिसंज्ञायांघःप्रायेणे-
तिकरणेघप्रत्ययः चजोःकुविण्यतोरिति कुत्वम् लघूपधगुणःप्रत्ययस्वरः । जुह्वा बहुलंछन्दसीति
कृतसम्प्रसारणस्यह्येजोहुवःश्लुवच्चेतिक्लिप् धातोर्दीर्घश्च धातुस्वरेणान्तोदात्तत्वम् तृतीयैकवचने
उदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् उदात्तयणोहल्पूर्वादित्यस्यविभक्त्युदात्तत्वस्य नोङ्धात्वो-
रितिप्रतिषेधः । अञ्जे अञ्ज्व्यक्तिप्रक्षणकान्तिगतिषु व्यत्ययेनात्मनेपदम् । वन्द्यै वदिअभिवान-
दनस्तुत्योः तुमर्थेसेनेनितिकध्यैप्रत्ययः । गूर्तश्रवसम् गृशब्दे निष्ठायांश्रुकःकितीतीत्यतिषेधः व-

हुलंछन्दसीत्युत्वम् हलिचेतिदीर्घः नसत्तनिषत्तेत्यादौनिपातनान्निष्ठानत्वाभावः गूर्तश्रवोयस्य ब-
हुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ दर्माणम् दृविदारणे अन्येभ्योपिटृश्यन्तइतिमनिन् नेडुशिरुती-
तीप्रतिषेधः व्यत्ययेनप्रत्ययाद्युदात्तत्वम् यद्वा औणादिकोमनिप्रत्ययोदृष्टव्यः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

षष्ठीमृचमाह—

अस्माद्दुत्वष्टातक्षद्वञ्जंस्वपंस्तमंस्वर्यं^१रणांय ।

वृत्रस्यचिद्विदद्येनमर्मतुजन्नीशानस्तुजताकियेधाः ॥ ६ ॥

अस्मे । इत् । ऊम् इति । त्वष्टा । तक्षत् । वञ्जम् । स्वपंस्तमम् ।

स्वर्यम् । रणांय । वृत्रस्य । चित् । विदत् । येन । मर्म ।

तुजन् । ईशानः । तुजता । कियेधाः ॥ ६ ॥

त्वष्टाविश्वकर्मा अस्माद्दुअस्माएवेन्द्राय वञ्जवर्जकमायुधं रणाययुद्धार्थतक्षत्तीक्ष्णमकरोत्
कीदृशं वञ्जं स्वपस्तमं अतिशयेन शोभनकर्माणं स्वर्यं सुष्ठु शत्रुषु मेर्यं यद्वा स्तुत्यं तुजन् शत्रून् हिंसन् ईशा-
नः ऐश्वर्यवान् कियेधाः बलवान् एवं गुणविशिष्ट इन्द्रः वृत्रस्य चित् आवरकस्य असुरस्य मर्ममस्था-
नं तुजता हिंसायेन वज्रेण विदत् प्राहार्पीदित्यर्थः ॥ स्वपस्तमं शोभनं अपः कर्मयस्यासौ अतिशये-
न स्वपाः स्वपस्तमः तमपः पित्वा दनुदात्तत्वम् सोमं नसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । स्वर्यं
स्वर्यतक्षेत्यत्रोक्तम् । विदत् विदृलाभे लुदिच्चावत्तुरङ्गदेशः बहुलं छन्दस्य माङ्ग्यो गेपीत्यङ्गभावः
यद्वृत्तयोगादनिघातः । तुजन् तुजहिंसायाम् शपिप्राप्ते व्यत्ययेन शः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानु-
दात्तत्वे विकरणस्वरः । ईशानः ईश ऐश्वर्यं शानचि अदादित्वाच्छपोलुक् अनुदात्तेत्वाल्लसार्वधातु-
कानुदात्तत्वेधातुस्वरः । तुजता शत्रुनुमइति विभक्तेरुदात्तत्वम् । कियेधाः अत्र निरुक्तम्—कि-
येधाः कियद्वा इति वा क्रममाणधा इति विवेकः । अस्यायमभिप्रायः—कियत् किं परिमाणमित्यस्य बल-
स्य तादृशं बलं दधाति धारयतीति कियद्वाः यः कोप्यस्य बलस्य इयत्तानं जानातीत्यर्थः । यद्वा क्रममा-
णमाक्रममाणं परेषां बलं धारयति निवारयतीति क्रममाणधाः । उभयत्रापि पृषोदरादित्वात् पूर्वपदस्य
कियेभावः दधातेर्विच् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

अस्येदुमातुःसर्वनेषुसद्योमहःपितुंपपिवाश्चार्वन्ना ।

मुषायद्विष्णुःपचतंसहीयान्विध्यद्वराहंतिरोअद्रिमस्ता ॥ ७ ॥

अस्य । इत् । ऊम् इति । मातुः । सर्वनेषु । सद्यः । महः । पितुम् ।

पपिष्वान् । चारु । अन्ना । मुषायत् । विष्णुः । पचतम् ।

सहीयान् । विध्यत् । वराहम् । तिरः । अद्रिम् । अस्ता ॥ ७ ॥

इदुइत्येतन्निपातद्वयंपदपूरणम् यद्वा अवधारणार्थम् मातुःवृष्टिद्वारेण सकलस्य जगतो निर्मा-
तुःमहो महतोस्य यज्ञस्य सर्वनेषु अवयवभूतेषु प्रातःसवनादिषु त्रिषु सवनेषु पितुंसोमलक्षणमन्त्रंसद्यः
पपिवान् यदाग्नौ हूयते तदानीमेव वपानं कृतवानित्यर्थः तथा चार्वन्ना चारुणिशोभनानिधानाकरम्भा-
दिह विलक्षणान्यन्नानि भक्षितवानिति शेषः किञ्च विष्णुःसर्वस्य जगतो व्यापकः पचतं परिपक्वमसु-
राणां धनं यदस्ति तन्मुषायदपहरन् सहीयान् अतिशयेन शत्रूणामभिभविता अद्रिमस्ता अद्रेर्वज्र-
स्यक्षेपकः एवं भूत इन्द्रः तिरःसत इति प्राप्तस्येतियास्कः । तिरःप्राप्तः सन्वराहं मेघं विध्यत अताडयत्
यद्वा विष्णुःसुत्यदिवसात्मको यज्ञः यज्ञो देवेभ्यो निलायतविष्णुरूपं कृत्वेत्यान्नानात् । सविष्णुःपचतं
परिपक्वमसुरधनं यत्तन्मुषायत् अचूचुरत् तदनन्तरं दीक्षोपसादामनां दुर्गरूपाणां सप्तानामह्नां पर-
स्तादासीत् अद्रिमस्तासहीयानिन्द्रः दुर्गाण्यतीत्यतिरःप्राप्तः सन्वराहं उल्लष्टदिवसरूपं तं यज्ञं वि-
ध्यत् तथा तैत्तिरीयकम्—वराहो यं वाममोषः सप्तानां गिरीणां परस्ताद्वित्तं वेद्यमसुराणां विभर्ती तिस-
दर्भं पिञ्जलमुद्धृत्य सप्तगिरीन् भिच्वा तमहन्ति च ॥ महः महतः अच्छब्दलोपश्छान्दसः यद्वा मह-
त्येतत्पितुर्विशेषणं महःप्रशस्तं पितुमित्यर्थः । पपिवान् पिवते लिटः कसुः वस्वेका जाद्वसामितीडा-
गमः आतो लोप इति चेत् याकारलोपः प्रत्ययस्वरः । चारु सुपांसु लुगिति विभक्तेर्लुक् । मुषायत् मुषस्ते-
ये घञर्थे कविधानमिति भावे कप्रत्ययः मुषमात्मन इच्छति सुप आत्मनः क्यच् नच्छन्दस्य पुत्रस्येती-
त्ववद्दीर्घस्यापि प्रतिषेधे व्यत्ययेन दीर्घः अस्मात्क्यजन्ताल्लटः शतृ आगमानुशासनस्यानित्यत्वानु-
मभावः द्वितीयपक्षे तु क्यजन्ताल्लिङ्बहुलं छन्दस्यमाङ्योगे पीत्यङभावः अत्र स्तेयेच्छया तदुत्तरभा-
विनीक्रिया लक्ष्यते । पचतं भृष्टदशीत्यादिना पचतेरतच्प्रत्ययः चित्वा दन्तो दात्तत्वम् । विध्यत् व्य-
धताडने लङि दिवादिवा तथ्यन् तस्य डित्वा तग्रहिज्यादिना सम्प्रसारणमश्विनो निच्वा दाद्युदात्तत्वम्
पादादित्वान्निवाताभावः । वराहं वरमुदकमाहारो यस्य यद्वा वरमाहरतीति वराहारः सन्पुषोदरा-

दिवाद्वाराहइत्युच्यते । अवनिरुक्तम्—वराहमेघोभवतिवराहारोवरमाहारमाहार्षीरितिचब्राह्मण-
मिति । यज्ञपक्षेतु वरंचतदहोवराहः राजाहःसखिभ्यइतिसमासन्तष्टच्प्रत्ययः चित्त्वादन्तोदा-
त्तत्वम् । अस्ता असुक्षेपणेइत्यस्मात्साधुकारिणितृन् इडभावश्छान्दसः नलोकाव्ययेतिषष्ठीप-
तिषेधः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

अस्माइदुग्राश्चिदेवपत्नीरिन्द्रायार्कमहिहृत्यऊवुः ।
परिद्यावापृथिवीजअउर्वीनास्यतेमहिमानंपरिष्टः॥८॥

अस्मे । इत् । ऊम् इति । ग्राः । चित् । देवपत्नीः । इन्द्राय ।
अर्कम् । अहिहृत्ये । ऊवुरित्युवुः । परि । द्यावापृथिवी इति । जभे ।
उर्वी इति । न । अस्य । ते इति । महिमानम् । परि । स्रइति स्तः॥८॥

अस्माएवेन्द्रायअहिहृत्येअहेर्वृत्रस्यहननेनिमित्तभूतेसति ग्राश्चित्गमनस्वभावाअ-
पिस्थिताः देवपत्नीः देवानांपालयित्र्योगायत्र्याद्यादेवताअर्कमर्चनसाधनस्तोत्रंऊवुः समत-
न्वत चक्रुरित्यर्थः सचेन्द्रंउर्वीविस्तृतेद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौपरिजभ्रेस्वतेजसापरिजहार अ-
तिचक्रामेत्यर्थः ॥ ऊवुः वेज्जतन्तुसन्ताने लिटि वेज्जोवजिः लिटःकिच्चाद्यजादित्वेनसम्प्रसारणे
क्रियमाणे यकारस्यलिटिवयोयइतिप्रतिषेधात् वकारस्यसम्प्रसारणं परपूर्वत्वं द्विर्वचनादिबध्ना-
स्यान्यतरस्याकितीत्यकारस्यवकारादेशः । जभ्रे तदञ्जहरणे लिटि चित्त्वात्कर्त्तृभिप्रायेआत्म-
नेपदम् ह्यग्रहोर्भइतिभत्वम् । उर्वी उरुशब्दाद्वोतोगुणवचनादितिडीप् वाछन्दसीतिपूर्वसवर्ण-
दीर्घत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

अस्येदेवपरिरिचेमहित्वंदिवस्पृथिव्याःपर्यन्तरिक्षात् ।
स्वराळिन्द्रोदमआविश्वगूर्तःस्वरिमत्रोववक्षेरणाय ॥९॥

अस्य । इत् । एव । प्र । रिरिचे । महिद्वम् । दिवः । पृथिव्याः ।
 परि । अन्तरिक्षात् । स्वराट् । इन्द्रः । दमे । आ । विश्वगूर्तः ।
 सुद्वारिः अमत्रः । ववक्षे । रणाय ॥ ९ ॥

अस्येदेव इदिति पदपूरणः अस्यैवेन्द्रस्य महित्वम् माहात्म्यं प्ररिरिचे अतिरिच्यते अधिकं भवती-
 त्यर्थः अत्रोपसर्गो धात्वर्थस्य निवृत्तिमाचष्टे यथा प्रस्मरणं प्रस्थानमिति कुतः सकाशात् प्ररिरिचे
 इत्यत आह दिवोद्युलोकात् पृथिव्याः भूलोकात् अन्तरिक्षात् द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानात् अ-
 न्तरिक्षलोकाच्चपरिउपर्यर्थः त्रीनलोकानतीत्युपरिप्ररिरिचइत्यर्थः दमे दमयितव्ये विषये स्वरा-
 ट्स्वेनैव तेजसाराजमानः विश्वगूर्तः विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् कार्ये उदूर्णः समर्थः यद्वा विश्वं सर्वमा-
 युधं गूर्त उद्यतं यस्य सतथोक्तः स्वरिः शोभनशत्रुकः शोभने शत्रौ हन्तव्ये सति हन्तावीर्यवत्तम इति
 गम्यते यथा अंकवारिदिव्यं शासमिन्द्रमिति । अकुत्सितारिमिति हितस्यार्थः अमत्रः युद्धादिषु गम-
 नकुशलः मात्रया इयत्तयारहितो वा अमत्रो मात्रो महान् भवत्यभ्यमितो वेतियास्कः । एवं भूत इन्द्रो रणाय
 रणं युद्धं आववक्षे आवहति मेघान् प्रापयति मेघैः परस्परयुद्धं कारयित्वा वृष्टिं चकारेति भावः यद्वा यु-
 द्धाय स्वकीयान् भटान् गमयति ॥ अस्य ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । रिरिचे रिचिर्विरेचने छ-
 न्दसिलुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने कर्मणि लिट् । पृथिव्याः उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । स्वराट्
 राजृदीप्तावित्यस्मात् सत्सु द्विषेति क्तिप् ब्रश्वादिना षत्वे जश्त्वम् । दमे दम उपशमे इत्यस्मात् कर्म-
 णि घञि नोदात्तोपदेशस्यमान्तस्यानाचमेरिति वृद्धिप्रतिषेधः वज्रो जिच्वादाद्युदात्तत्वम् । विश्व-
 गूर्तः गृनिगरेण अस्मान्निष्ठायां श्र्युकः कितीतीट्प्रतिषेधः बहुलं छन्दसीत्युत्तमं हलिचेति दीर्घः
 यद्वा गूरी उद्यमे अस्मात् निष्ठा न सत्तनिषत्तेत्यादौ निषातना निष्ठानत्वाभावः तत्पुरुषपक्षे मरुद्धा-
 दित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् बहुव्रीहिपक्षे तु बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति असंज्ञायामपि पूर्वपदान्तो-
 दात्तत्वम् । अमत्रः अमगत्यादिषु अमिनक्षियजिबन्धीत्यादिना उणादिकोत्रप्रत्ययः निच्वादा-
 द्युदात्तत्वम् । ववक्षे वहेल्लेटि सिबहुल्लेटीतिसिप् बहुलं छन्दसीति शपः श्लुः ढत्वकत्वपत्वानि लो-
 पस्त आत्मनेपदेष्वितिलोपः । रणाय क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी यद्वा
 गत्यर्थकर्मणीति चतुर्थी ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

अस्यैवेवशर्वसाशुषन्तंविष्टश्चद्वज्रेणवृत्रमिन्द्रः ।

गानवाणाअवनीरमुश्चदभिश्चवोदावनेसचेताः ॥१०॥२८॥

अस्य । इत् । एव । शर्वसा । शुषन्तम् । वि । वृश्चत् । वज्रेण ।

वृत्रम् । इन्द्रः । गाः । न । वाणाः । अवनीः । अमुश्चत् । अभि ।

श्वः । दावने । सचेताः ॥ १० ॥ २८ ॥

अस्यैवेन्द्रस्यशर्वसाबलेनशुषन्तंशुष्यन्तंवृत्रंइन्द्रोवज्रेणविवृश्चत्व्यवच्छिनत् तथा गाःन
नोरैरपहतागावइव वाणाःवृत्रेणावृताः अवनीःरक्षणहेतुभूताःअपःअमुश्चत्अवर्षीत् तथा दावने
हविर्दीत्रेयजमानायसचेताः तेनयजमानेनसमानचित्तःसन् श्वःकर्मफलभूतमन्त्रंअभिआभिमु-
स्येनददातीतिशेषः ॥ शुषन्तं शुषशोषणे श्यनिप्राप्तेव्यत्ययेनशः अदुषदेशालसार्वधातुकानु-
दात्तत्वेविकरणस्वरएवशिष्यते । वाणाः वृत्रवरणे कर्मणिलटःशानचि बहुलंछन्दसीतियकोलुक्
शानचोडित्वाटुणाभावेयणादेशः । अवनीः अवतेः करणे अर्विस्तुसृधृधमीत्यादिनाअनिप्रत्ययः
प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । दावने आतोमनिनितिवनिप् चतुर्थ्येकवचनेअलोपाभावश्छान्दसः ॥१०॥

॥इतिप्रथमस्यचतुर्थेष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

एकादशीष्टकमाह—

अस्यैदुत्वेषसारन्तसिन्धवःपरियद्वज्रेणसीमयच्छत् ।

ईशानरुद्राशुषेदशस्यंतुर्वीतयेगाधंतुर्वणिःकः॥११॥

अस्य । इत् । ऊम् इति । त्वेषां । रन्त । सिन्धवः । परि । यत् ।

वज्रेण । सीम् । अयच्छत् । ईशानरुद्रात् । दाशुषे । दशस्यन् ।

तुर्वीतये ॥ गाधम् । तुर्वणिः । करिति कः ॥ ११ ॥

अस्यैवेन्द्रस्यत्वेषसादीप्तेनबलेनसिन्धवःसमुद्राः यद्वा गङ्गाद्याःसप्तनद्यः रन्त स्वेस्वेस्था-
नेरमन्ते यद्यस्मादयमिन्द्रोवज्रेणसीएनानसिन्धून्वज्रेणपर्ययच्छत् परितोनियमितवान्
अपिच ईशानरुद्रा वृत्रादिशत्रुबधेनआत्मानंऐश्वर्यवन्तंकुर्वन्निन्द्रोदाशुषेहविर्देत्तवतेयजमानाय
फलंदशस्यनप्रयच्छन् तुर्वणिस्तूर्णसम्भजनः तुर्वणिस्तूर्णवनिरितियास्कः । यद्वा तुर्वीताशत्रूणां

हिंसिता एवंभूतइन्द्रः तुर्वीतयेणतत्संज्ञायउदकेनिमग्नायऋषयेगाधमवस्थानयोग्यंधिष्ण्यंप्रदे-
शंकः अकार्षीत् ॥ रन्त रमुक्रीडायां छान्दसेलुडिबहुवचने बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् धातोर्न्यलो-
पश्छान्दसः । अयच्छत् यमउपरमे इषुगमियमांछइतिछत्वम् । कः करोतेर्लुङि मन्त्रेषसह्रणशे-
त्यादिनाच्चेर्लुक् गुणः हल्ङच्चादिनातलोपः बहुलंछन्दस्यमाङ्चोगेपीत्यङभावः ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

अस्माइदुप्रभरातूतुजानोवृत्रायवज्रमीशानःकियेधाः ।

गोर्नपर्वविरदातिरश्रेष्यन्नर्णीस्यपांचरध्वै ॥ १२ ॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । प्र । भर । तूतुजानः । वृत्राय । वज्रम् ।

ईशानः । कियेधाः । गोः । न । पर्व । वि । रद् । तिरश्वा ।

इष्यन् । अर्णीसि । अपाम् । चरध्वै ॥ १२ ॥

तूतुजानइतिक्षिप्रनाम तूतुजानस्त्वरमाणः यद्वा शत्रून्हिंसन्ईशानःईश्वरःसर्वेषांकियेधाः
कियतःअनवधृतपरिमाणस्यबलस्यधाता यद्वा क्रममाणंशत्रुवलंदधात्यवस्थापयतीतिकियेधाः
हेइन्द्र एवंभूतस्त्वंअस्मैवृत्रायवज्रंप्रभर इमंवृत्रंवज्रेणप्रहरेत्यर्थः प्रहृत्यच अर्णीसिवृष्टिजलानिइष्य-
न्तस्माद्वृत्रात्गमयंस्त्वंअपांचरध्वै तासामपांचरणायभूप्रदेशंप्रतिगमनायतस्यवृत्रस्यमेवरूपस्य
पर्वपर्वाणिअवयवसन्धीन्तिरश्वा तिर्यगवस्थितेनवज्रेणविरद्विलिख छिन्धीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः
गोर्न यथामांसस्यविकर्तारोलौकिकाःपुरुषाःपशोरवयवानितस्ततोविभजन्तितद्वन् । अत्रनिरु-
क्तम्—अस्मैप्रहर्तूर्णत्वरमाणोवृत्रायवज्रमीशानःकियेधाःकियद्धाइतिवाक्रममाणधाइतिवागो-
रिवपर्वाणिविरदमेघस्येष्यन्नर्णीस्यपांचरणायेति ॥ भर ह्यग्रहोर्भइतिभत्वम् द्यचोतस्तिङइतिसां-
हितिकोदीर्घः । तूतुजानः तुजहिंसायां कानचित्तुजादीनांदीर्घाभ्यासस्येत्यभ्यासस्यदीर्घत्वम् छ-
न्दस्युभयथेतिकानचःसावधातुकत्वेसति अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । कियेधाः तुजतांकि-
येधाइत्यत्रोक्तम् । रद् रद्विलेखने तिङ्इतिङइतिनिघातः । तिरश्वा तिरोश्चतीतिरित्यङ् ऋत्विगि-
त्यादिनाक्किन् अनिदितामितिनलोपः तृतीयैकवचनेभसंज्ञायामचइत्यकारलोपः श्रुत्वेनसकारस्य
शकारः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । इष्यन् इषगतावित्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थाच्छ-
तरिदिवादिभ्यःशयन् तस्यनिच्वादाद्युदात्तत्वम् । चरध्वै तुमर्थेसेनेतिचरतेरध्वैप्रत्ययः ॥ १२ ॥

त्रयोदशीष्टचमाह—

अस्येदुप्रब्रूहिपूर्व्याणितुरस्यकर्माणिनव्यउक्थैः ।

युधेयदिष्णानआयुधान्यृघायमाणोनिरिणातिशत्रून् ॥ १३ ॥

अस्य । इत् । ऊम् इति । प्र । ब्रूहि । पूर्व्याणि । तुरस्य । कर्माणि ।
नव्यः । उक्थैः । युधे । यत् । इष्णानः । आयुधानि । ऋघायमाणः ।
निरिणाति । शत्रून् ॥ १३ ॥

उक्थैः शस्त्रैर्नव्यः स्तुत्योयइन्द्रः अस्येदु अस्यैव तुरस्य युद्धार्थं त्वरमाणस्येन्द्रस्य पूर्व्याणि पुरा-
णानि कर्माणि एतत्कृतानि बलकर्माणि हेस्तोतः प्रब्रूहि प्रशंस यद्यदायुधेयो धनाय आयुधानि वज्रा-
दीनि इष्णानः आभीक्ष्ण्येन प्रेरयन् शत्रून् ऋघायमाणो हि संश्वइन्द्रो निरिणाति अभिमुखं गच्छति त-
दानीं प्रब्रूहीति पूर्वेषां सम्बन्धः पूर्व्यमिति पुराणनाम पूर्व्यं अह्नायेति पुराणनाम सुपाठात् ॥ तुरस्य तुर-
त्वरणे इगुपधलक्षणः कः । नव्यः णुस्तुतौ अचोयदितियत् गुणः धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः ।
इष्णानः इष आभीक्ष्ण्ये क्रैयादिकः व्यत्ययेनात्मनेपदम् शानचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । ऋघाय-
माणः न हित्वारोदसी उभे ऋघायमाणमित्यत्र व्युत्पादितम् । निरिणाति रीगतिरेषणयोः क्रयादि-
भ्यः आत्वादीनां ह्रस्वइति ह्रस्वत्वम् तिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते तिङि चोदात्त-
वतीति गतेर्निघातः यद्वृत्तयोगात् तिङ् तिङ् इति निघाताभावः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टचमाह—

अस्येदुभियागिर्यश्च दृह्याद्यावाचभूमां जनुषस्तुजेते ।

उपोवेनस्यजोगुवानओणिसद्योभुवद्दीर्यायनोधाः ॥ १४ ॥

अस्य । इत् । ऊम् इति । भिया । गिर्यः । च । दृह्याः । आवा ।
च । भूम । जनुषः । तुजेते इति । उपो इति । वेनस्य । जोगुवानः ।
ओणिम् । सद्यः । भुवत् । वीर्याय । नोधाः ॥ १४ ॥

अस्यैवेन्द्रस्यभियापक्षच्छेदभयेनगिरयःपर्वताअपिदृह्णाःनिश्चलाःस्वस्वदेशेवतिष्ठन्ते जनुषः
 प्रादुर्भूतादस्मादेवेन्द्रावभीत्याद्यावाभूमाचद्यावापृथिव्यावपितुजेते तुजिर्हिंसार्थोप्यत्रकम्पनेद्र-
 ष्टव्यः कपेतेइत्यर्थः किञ्च वेनस्यकान्तस्यास्यओर्णिदुःखस्यापनायकरक्षणंउपोजोगुवानः अने-
 कैःसूक्तैःपुनःपुनरुपशब्दयनउपश्लोकयन्नित्यर्थः एवंभूतोनोंधाऋषिः सद्यस्तदानीमिववीर्यायभु-
 वववीर्यवानभवत् ॥ द्यावाचभूमा द्यावाभूमेत्यनयोर्मध्येचशब्दस्पपाठश्छान्दसः दिवोद्यावेतिदि-
 व्शब्दस्यद्यावादेशः सुपांसुलुगितिविभक्तेर्डादेशः छान्दसमत्वंपदकारैःकृतम् देवताद्वन्द्वेचेत्यु-
 भयपदप्रकृतिस्वरत्वम् पदद्वयप्रसिद्धिरपिसाम्प्रदायिकी । जनुषः जनीप्रादुर्भावे जनेरुसिरि-
 त्यौणादिकउसिप्रत्ययः । जोगुवानः गुङ्अव्यक्तेशब्दे अस्माद्यङ्लुगन्ताङ्प्रत्ययेनशानच् अदा-
 दिवञ्चेतिवचनाच्छपोलुक् उवडादेशः अस्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । ओर्णि ओणृअपनय-
 ने अस्मादौणादिकइप्रत्ययः । भुवत् भवतेर्लेट्यहागमः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् भूसुवोस्तिडी-
 तिगुणप्रतिषेधः । नोधाः नोधाऋषिर्भवतिनवनन्दधातीतियार्स्कः । तस्माद्धात्रोऽसुन् नवश-
 ब्दस्यनोभावश्च ॥ १४ ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

अस्माइदुत्यदनुदाय्येषामेकोयहवनेभूरेरीशानः ।

प्रैतरांसूर्येपस्पृधानंसौवश्व्येसुष्विमावदिन्द्रः ॥ १५ ॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । त्यत् । अनु । दायि । एषाम् । एकः ।
 यत् । वने । भूरेः । ईशानः । प्र । एतशम् । सूर्ये । पस्पृधानम् ।
 सौवश्व्ये । सुष्विम् । आवत् । इन्द्रः ॥ १५ ॥

एकःएकएवशत्रून्जेतुंसमर्थःभूरेर्बहुविधस्यधनस्यईशानःस्वामीयत्स्तोत्रंवनेययाचेएषांस्तो-
 तृणांसम्बन्धि यद्वा विभक्तिव्यत्ययःएतैःत्यततत्प्रसिद्धंस्तोत्रमस्माइन्द्रायअनुदायिअकारीत्यर्थः॥
 उत्तरार्धस्यइयमाख्यायिका—स्वश्वोनोनामकश्चिद्राजासचपुत्रकामःसूर्यमुपासाञ्चक्रे तस्यचसूर्य-
 एवपुत्रोबभूव तेनसहएतशानात्रोमहर्षेःयुद्धंजातमितितदेतदिहोच्यते—अयमिन्द्रःसौवश्व्येस्वश्व-
 पुत्रेसूर्येपस्पृधानं स्पर्धमानंसुष्वि सोमानामभिषोतारंएतशंएतस्संज्ञमृषिमावत्प्रारक्षत्॥दायि बहुलं-
 छन्दस्यमाङ्ग्योगेपीत्यङ्भावः । वने वनयाचने लिटिव्यत्ययेनोपधात्रोपः । पस्पृधानं स्पर्धतंस्पर्ध-

अस्माहितः कानच् द्विर्वचने शर्पूर्वाः खयइतियकारः शिष्यते धात्वकारस्यलोपोरेफस्यसम्प्रसार-
णंचपृषोदरादित्वात् चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । सौव० ये स्वश्वइतिजनपदशब्दः क्षत्रियेसंज्ञात्वेनवर्तते
वानामधेयस्यवृद्धसंज्ञायां वृद्धेत्कोसलाजादाज्यङितिअपत्यार्थेज्यङ्प्रत्ययः नग्वान्यापदान्ता-
स्यामितिवृद्धिप्रतिषेधः ऐजागमश्च अित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । सुर्विं षुञ्अभिषवे उत्सर्गश्छन्दसी-
तिअस्मात्किन्प्रत्ययः लिङ्ङ्वावाह्विर्भावः यणादेशः उवडादेशाभावश्छान्दसः ॥ १५ ॥

षोडशीष्टकमाह—

एवातेहारियोजनासुवृत्तीन्द्रब्रह्माणिगोतमासोअक्रन् ।

ऐषुविश्वपेशसंधियन्धाः प्रातर्मक्षुधियावसुजगम्यात् ॥ १६ ॥ २९ ॥

एव । ते । हारिइयोजना । सुवृत्ति । इन्द्र । ब्रह्माणि । गोतमासः ।

अक्रन् । आ । एषु । विश्वपेशसम् । धियम् । धाः । प्रातः ।

मक्षु । धियावसुः । जगम्यात् ॥ १६ ॥ २९ ॥

हयोरश्वयोर्योजनंयस्मिन्नथेस्तथोक्तस्तस्यस्वामित्वेनसम्बन्धोहारियोजनः हेहारियोज-
नेन्द्र गोतमासोगोतमगोत्रोत्पन्नाः ऋषयः सुवृत्तिस्तुष्टुआवर्जकानिअभिमुखीकरणकुशलानिब्रह्मा-
णिस्तुतिरूपाणिमन्त्रजातानितेतैवैक्रन्अकृषत एषुस्तोत्रेषुविश्वपेशसंबहुविधरूपयुक्तंधियंधाः
धियालभ्यत्वात्धीर्धेनमुच्यते यद्वा धीशब्दः कर्मवचनः पश्वादिबहुविधरूपंधनमग्निष्टोमा-
दिकंबहुविधरूपंकर्मवाधाः धेहिस्थापय प्रातः इदानीमिवपरेशुरपिप्रातःकालेधियावसुः बु-
द्ध्याकर्मणावाप्राप्तधनइन्द्रः मक्षुशीघ्रजगम्यात् अस्मदक्षणाथमागच्छतु ॥ एव निष्ठातस्यचेति
संहितायांदीर्घः । सुवृत्ति सुर्षासुलुगितिशसोलुक् । अक्रन् करोतेर्लुङि मन्त्रेषसहस्रेत्यादिनाच्चेर्लुक्
अन्तादेशः तस्यङित्त्वाद्युणाभावेयणादेशः इतश्चेतीकारलोपेसंयोगान्तलोपेचअडागमः । धाः छन्द-
सिलुङ्लङ्लिटइतिलोडर्थेलुङि गतिस्थेतिस्तिचोलुक् बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः ॥ १६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेएकोनविंशोवर्गः ॥ २९ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दनिवारयन् । पुमर्थीश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्वाजापिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसाय-
णाचार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशोक्तसंहिताभाष्येप्रथमाष्टकेचतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेऽयोस्विलंजगत् । निर्ममेतमहंवन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथपञ्चमाध्यायआरभ्यते प्रथमेमण्डलेएकादशानुवाकेचत्वारिसूक्तानिगतानि प्रम-
न्महइत्येतन्नयोदशर्चपञ्चमसूक्तं तत्रानुक्रम्यते—प्रसप्तोनेति । अनिरुक्तासंख्याविंशतिरित्युक्तत्वात्
सप्तोनेत्युक्तेत्रयोदशेत्युक्तंभवति ऋषिश्चान्यस्मादितिपरिभाषयानोधाऋषिः अनादेशपरिभाषया
त्रिष्टुप्छन्दः इन्द्रोदेवता गतःसामान्यविनियोगः विशेषविनियोगस्तुलिङ्गादवगन्तव्यः ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

ॐ प्रमन्महेशवसानायशूषमाङ्गूषं गिर्वणसे अङ्गिरस्वत् ।

सुवृत्तिभिःस्तुवतः ऋग्मियायार्चामार्कं नरे विश्रुताय ॥ १ ॥

प्र । मन्महे । शवसानाय । शूषम् । आङ्गूषम् । गिर्वणसे ।

अङ्गिरस्वत् । सुवृत्तिभिः । स्तुवते । ऋग्मियाय । अर्चाम् ।

अर्कम् । नरे । विश्रुताय ॥ १ ॥

शवसानाय शवइतिबलनाम तदिवाचरते यथाबलं शत्रून्हन्ति तथाशत्रूणांहन्तेत्यर्थः गि-
र्वणसे गीर्भिःस्तुतिलक्षणैर्वचोभिःसम्भजनीयाय गिर्वणादेवोभवतिगीर्भिरनंवनयन्तीतियास्कः ।
एवम्भूतायेन्द्राय शूषमितिसुखनाम शूषंसुखहेतुभूतम् आङ्गूषस्तोमआघोषइतियास्कः । आङ्-
गूषंस्तोत्रंअङ्गिरस्वत् अङ्गिरसइवप्रमन्महे व्यस्तोतारःप्रकर्षेणावगच्छामः अवगत्यचसुवृत्ति-
भिः सुष्ठुआवर्जकैः स्तुत्याभिमुखीकरणसमर्थैःस्तोत्रैःस्तुवतेस्तोत्रंकुर्वते ऋषये यइन्द्रः ऋग्मि-
यः अर्चनीयोभवति यद्वा कर्मणिकर्तृप्रत्ययः ऋषिणास्तूयमानायेत्यर्थः नरेसर्वेषांनेत्रे यद्वा नरे
यजमानेविश्रुताययष्टव्यतयाविशेषेणप्रख्यातायएवम्भूतायतस्मैअर्कमन्त्ररूपंस्तोत्रं अर्कमन्त्रो-
भवतिर्यदनेनार्चन्तीतियास्कः । अर्चाम् पूजयामउच्चारयामेत्यर्थः ॥मन्महे मनुअवबोधने तना-
दित्वादुप्रत्ययः लोपश्चास्यान्यतरस्यांभोरितिमकारादौप्रत्ययेउकारलोपः शवसानाय शवइवाच-

रतिशवस्यते अस्माद्धः शानच् बहुलं छन्दसीति शपोलुक् शानच् छन्दस्युभयथेति आर्धधातुक-
त्वाद् अतो लोपयलोपौ चित् इत्यन्तो दात्तत्वं ननु क्यङोङित्वात्तास्यनुदात्तेदिति शानचोनुदात्तेन भ-
वितव्यं एवंतर्हि ताच्छीलिकश्चानश् तस्य सार्वधातुकत्वेऽपि सार्वधातुकत्वाभावाद् चित्स्वरएव शि-
ष्यते । आङ्गुष्णं आङ्पूर्वाद्ध्रुपः पचाद्यचिघोऽइत्यस्य गू आदेशः पृषोदरादिवादाङोङकारस्येत्संज्ञाभाव-
श्छान्दसः चित्स्वरेणोत्तरपदस्यान्तो दात्तत्वेऽदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् घञिवाथायादिनोत्तरपदा-
न्तो दात्तत्वम् । गिर्वर्णसे गृशब्दे सम्पदादिलक्षणो भावेऽक्लिप् ऋतइद्धातो रिति तीत्वम् गीर्भिर्वन्यते सम्भ-
ज्यते इति गिर्वर्णाः औणादिकः कर्मण्यसु न संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद् हलिचेति दीर्घाभावः गति-
कारकयोः पिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अङ्गिरस्वत् तेन तुल्यमिति वतिः
नर्भोगिरो मनुषां वत्युपसंख्यानमिति भसंज्ञायां रूत्वाद्यभावः प्रत्ययस्वरः । सुवृत्तिभिः वृजीवर्जने भा-
वेऽकिन्तितुवेतीट्प्रतिषेधः शोभनमावर्जनयेषां नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तो दात्तत्वम् ननु किन्नन्तस्यो
त्तरपदस्याद्युदात्तत्वादाद्युदात्तं च्छन्दसीति वचनादुत्तरपदाद्युदात्तत्वं प्राप्नोति एवंतर्हि तत्पुरुषोऽस्तु
शोभनमावर्जितो भवत्येभिरिति सुवृत्तयः स्तोत्राणि करणेऽकिन् तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वे
प्राप्ते मन्किन्नित्यादिनाकारकादुत्तरस्य किनो विहितमुत्तरपदान्तो दात्तत्वं अकारकादप्यित्ययेन
भवति । स्तुवते शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ऋग्मियाय एकाचो नित्यं मयट्मिच्छन्तीति ऋ-
क्शब्दाद्विकाराथे मयट् स्वादिष्वसर्वनामस्थाने इति पदसंज्ञायां कुत्वञ्जत्वे व्यत्ययेनेत्वम् यद्वा
ऋचस्तुतावित्यस्मात्भावमक् बहुलवचनात्कुत्वञ्जत्वं च । ऋग्मियाय ऋग्मस्तुतिमर्हतीति ऋग्मियः
अर्हार्थे वच् चित् इत्यन्तो दात्तत्वम् । अर्चाम् अर्चपूजायां भौवादिकः शपः पित्वादनुदात्तत्वम् ति-
ङ्श्वल् सार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । अर्क् अर्च्यतेनेनेत्यर्कः पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घः प्र-
त्ययः चजोः कुघिण्यतो रिति कुत्वम् । नरे नृशब्दाच्चतुर्थ्येकवचने गुणश्छान्दसः । विश्रुताय
श्रुश्रवणे कर्मणि निष्ठा गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

प्रवोमहेमहि नमो भरध्वमाङ्गुष्यं शवसानाय साम ।

येना नः पूर्वे पितरः पदज्ञा अर्चन्तो अङ्गिरसो गा अविन्दन् ॥ २ ॥

प्र । वः । महे । महि । नमः । भरध्वम् । आङ्गुष्यम् । शवसानाय ।

साम । येन । नः । पूर्वे । पितरः । पदज्ञाः । अर्चन्तः । अङ्गिरसः । गाः ।

अविन्दन् ॥ २ ॥

हेऋक्विजोवोयूयं महेमहते शवसानायबलमिवाचरते अतिबलायेत्यर्थः उत्तरवाक्येष्व-
च्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दाध्याहारः एवम्भूताय तस्माद्इन्द्रायमहिमहत्पौढंनमःस्तोत्रंभरध्वं प्रक-
र्षेणसंपादयत किंतस्तोत्रमित्याह आंगूष्यंसाम आघोषयोग्यंरथन्तरादिसाम तन्निष्पाद्यता-
मित्यर्थः अभित्वाशूरेत्यादिष्वृक्षुयद्रानं तस्यसामेत्याख्या तथाचोक्तं—गीतिषुसामाख्येति । ये-
नेन्द्रेणनोस्माकंपितरः पितृविशेषाः पूर्वपूर्वपुरुषाः अङ्गिरसः पणिमाम्नासुरेणापहृतानांगवांप-
दज्ञाः मार्गज्ञाःसन्तः अतएवार्चन्तस्त्वंपूजयन्तोगाअविन्दन् अलभन्त ॥ वः प्रथमार्थेद्वितीया । प-
दज्ञाः पदानिजानन्तीति आतोनुपसर्गेकइतिकः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः । अविन्दन् वि-
दुलाभे शेमुचादीनामितिनुमागमः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

इन्द्रस्याङ्गिरसांचेष्टौविदत्सरमातनयायधासिम् ।

बृहस्पतिर्भिनदद्रिंविदद्गाःसमुस्त्रियाभिर्वावशन्तनरः ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य । अङ्गिरसाम् । च । इष्टौ । विदत् । सरमा । तनयाय ।

धासिम् । बृहस्पतिः । भिनत् । अद्रिम् । विदत् । गाः । सम् ।

उस्त्रियाभिः । वावशन्त । नरः ॥ ३ ॥

अत्रेदमाख्यानम्—सरमानामदेवशुनीपणिभिर्गोष्वपहतासुतद्रवेषणायतांसरमांइन्द्रःप्राहौ-
षीत् यथालोकेव्याधोवनान्तर्गतमृगान्वेषणायश्वानंविमृजतितद्वत् सासरमैवमवोचत् हेइन्द्र अ-
स्मदीयायशिशवेतद्गोसबन्धिक्षीराद्यन्त्रंयदिप्रयच्छसितर्हिगमिष्यामीति सतथेत्यब्रवीत् तथाचशा-
ट्यायनकम्—अन्नादिनीतिसरमेप्रजांकरोमियानोगाअन्वविन्दइति । ततोगत्वागवांस्थानमज्ञासी-
त् ज्ञात्वाचास्मैन्यवेदयत् तथानिवेदितासुगोषुतमसुरंहत्वातागाःसइन्द्रोलभतेति । अयमर्थोस्यां
प्रतिपाद्यते इन्द्रस्याङ्गिरसामृषीणांचइष्टौप्रेषणेसतिसरमादेवशुनीतनयायस्वपुत्रायधासिमन्त्रवि-
दत् अविन्दत् धासिरित्यन्नाम धासिःइरेतितन्नामसुपाठात् तयागोषुनिवेदितासुबृहस्पतिः बृह-
तादेवानामधिपतिरिन्द्रः अद्रिंअचारमसुरं भिनदवधीत् तेनापहतागाःविददलभत ततो नरोनेता-
रोदेवाःउस्त्रियाभिःगोभिःसह उस्त्रियेतिगोनाम संवावशन्तभृशंहर्षशब्दमकुर्वन् यद्वा गोभिःसाध-
नभूताभिःतदीर्यक्षीरादिकमकामयन्तसमगच्छन्तेत्यर्थः ॥ इष्टौ इषगतावित्यस्मात्भावेकिनि म-
न्त्रेवृषेतिकिनउदात्तत्वम् । विदत् विदुलाभे लुङिन्लुदित्वाद्ङ् बहुलंछन्दस्यमाङ्गीगेपीत्यङ्भावः

अह्वस्वरः शिष्यते पादादित्वाच्चिधाताभावः । सरमा सरमासरणादित्यास्कः । सत्तेरौणादिकोऽ
मप्रत्ययः । भासिं धेट्पाने धीयतेपीयतेइतिधासिः औणादिकः सिप्रत्ययः यद्वा दधातेः भेषणार्था-
त् सिप्रत्ययः । बृहस्पतिः तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुदत्तलोपश्चेति सुडागमः तलोपश्च बृह-
च्छब्दोन्तोदात्तः तस्य केचिदाद्युदात्तत्वं वर्णयन्तोत्युक्तम् पतिशब्दोऽहतिप्रत्ययान्तआद्युदात्तः
अतउभेवनस्पत्यादिषुइतिपूर्वोत्तरपदयोः युगपत्पठतिस्वरत्वम् । उस्त्रियाभिः निवसत्यस्यांक्षीरा-
दिकमितिउस्त्रागौः वसनिवासेइत्यस्मात् स्फायितं चीत्यादिना अधिकरणेरक् वचिस्वपीत्यादिना
सम्प्रसारणम् उस्त्राशब्दात्स्वार्थेपृषोदरादित्वेन घप्रत्ययइतिनिघण्टुभाष्यम् घस्येयादेशः प्रत्यय-
स्वरः । वावशन्त वाभृशब्दे अस्माद्यङन्ताल्लङिञस्यान्तादेशेसति तस्य छन्दस्युभयथेतिआर्ध-
धातुकत्वात् अतोलोपयलोपौ व्यत्ययेनधातोर्ह्रस्वत्वम् यद्वा वशकान्तावित्यस्माद्यङि नवशङ्-
तिसम्प्रसारणेप्रतिषिद्धेपूर्ववत्प्रक्रिया ॥ ३ ॥

चतुर्थीधृचमाह—

ससुष्टुभासस्तुभाससविप्रैः स्वरेणाद्रिस्वर्योऽनङ्गैः ।

सरण्युभिः फलिगमिन्द्रशक्रवल्लरवेण दरयोदशङ्गैः ॥ ४ ॥

सः । सुष्टुभा । सः । स्तुभा । सप्त । विप्रैः । स्वरेण । अद्रिम् ।

स्वर्यः । नवङ्गैः । सरण्युभिः । फलिङ्गम् । इन्द्र । शक्र ।

वल्लम् । रवेण । दरयः । दशङ्गैः ॥ ४ ॥

अङ्गिरसोद्विधाः सत्रयागमनुतिष्ठन्तोयेनवभिर्मासैः समाप्यगतास्तेनवग्वाः नवश्वानव-
नीतगतयइतियास्कोऽव्याचख्यौ । येतुदशभिर्मासैः समाप्यजग्मुस्तेदशग्वाः सादृशैरुभयविधैर्वि-
प्रैर्मधाविभिः सरण्युभिः सरणंशोभनांगतिमिच्छद्भिः सप्त सप्तसंख्याकैः सप्तसप्तमेधातिथिप्रभृत-
योङ्गिरसोदृश्यन्ते एवंभूतैरङ्गिरोभिः सुष्टुभा शोभनस्तोभयुक्तेनस्वरेणउदात्तादिश्रव्यस्वरोपेतेन
यद्वा मन्द्रमध्यमादिस्वरेणस्तुभास्तोत्रेणस्वर्यः सुष्टुप्राप्यः यद्वा शब्दनीयःस्तुत्यइत्यर्थः हेशक्र श-
किमिन्द्र एवम्भूतःसात्वं अद्रिंआदरणीयंवज्रेणछेत्तव्यमित्यर्थः फलिगं प्रतिफलंप्रतिबिंबंतद-
स्मिन्नस्तीतिफलिस्वच्छमुदकं तद्गच्छत्यधारात्वेनेतिफलिगः यद्वा व्रीसादिफलंतदस्मिन्नसतिभ-
वतीतिफलिमृष्टिगलं तद्गच्छतीतिफलिगः एवम्भूतंवल्लंमेघंरवेणआत्मीयेनशब्देनदरयःअभाष्यः

त्वदीयशब्दश्रवणमात्रेणमेधोविभेतीत्यर्थः यद्वा अग्निः पर्वतःअद्यतेस्मिन्पटलादिकमितिअग्निः
फलिंगोमेघः फलिगः उपलङ्घितितन्नामसुपाठात् वल्लोसुरः देवावैवलेगाःपर्यपर्यन्तित्यादावसुरे
प्रयुक्तत्वात् एतेत्रयोपित्वदीयशब्दश्रवणमात्रेणअभिभयुरित्यर्थः ॥ सइत्येकःपादपूरणः । सुष्टु-
भा स्तोभतिःस्तुतिकर्मा संपदादिलक्षणोभावेकिप् शोभनःस्तुप् स्तोभोयस्य नञ्सुभ्यामित्युत्त-
रपदान्तोदान्तत्वम् उपसर्गात्सुनोतीतिषत्वम् । स्तुभा करणभूतस्यापिस्तोत्रस्यस्वव्यापारेकर्तृत्वात्
स्तोभतिस्तौतीति किप्चेतिकर्तरिकिप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । सप्त सुपांसुलुगितिभिसो-
लुक् । स्वर्थः स्वृशब्दोपतापयोः ऋलोण्यदिदिण्यत् वृद्ध्यभावश्छान्दसः तित्स्वरितमितित्स्वरित-
त्वम् नवगवैः नवशब्दउपपदेगमेभावेकिपि गमःक्वावितिअनुनासिकलोपे ऊङ्चगमादीनामितिव-
कव्यमितिऊकारान्तादेशः नवभिर्गूर्गमनंयेषांतेनवगवाः अकारोपजनश्छान्दसः यद्वा गमेभावे
द्वुप्रत्ययः पूर्ववद्बहुव्रीहिः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सरण्युभिः सरणमात्मनइच्छन्तःसरण्य-
वः क्यचि अन्त्यलोपश्छान्दसः कयाच्छन्दसीत्युः । फलिगं फल्युदकंगच्छतीतिफलिगःडोऽन्य-
त्रापिदृश्यतइतिगमेर्डः । वलं वृणोतीतिवलः पचाद्यच् कपिलकादिवालत्वम् । दरयः दृवि-
दारणे वृद्धौलतायां दृभयेइतिघटादिषुपाठान्मिच्चे मितांहस्वइतिह्रस्वत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

गृणानोअङ्गिरोभिर्दस्मविवरूपसासूर्येणगोभिरन्धः ।

विभूम्याअप्रथयइन्द्रसानुदिवोरजउपरमस्तभायः ॥५॥१॥

गृणानः अङ्गिरः६भिः । दस्म । वि । वः । उपसा । सूर्येण । गोभिः ।

अन्धः । वि । भूम्याः । अप्रथयः । इन्द्र । सानु । दिवः । रजः ।

उपरम् । अस्तभायः ॥ ५ ॥ १ ॥

हेदस्मदर्शनीयशत्रूणामुपक्षपितर्वेन्द्र त्वंअङ्गिरोभिर्कषिभिर्गृणानःस्तूयमानःसन् उपसासु-
र्येणचसहगोभिःकिरणैःअन्धः अन्धकारंविषः व्यवृणोः व्यनाशयइत्यर्थः तथाहेइन्द्र त्वंभू-
म्याःपृथिव्याः सानुसमुच्छ्रितप्रदेशंव्यप्रथयः विशेषेणविस्तीर्णमकरोः विषमामिमांसमीकृतवानि-
त्यर्थः तथा दिवोन्तरिक्षस्य रजः रजसोलोकस्यउपरं उर्मूलप्रदेशंअस्तभायःअस्तभाः यथान्त-
रिक्षलोकस्यमूलंदृढंभवतितथाकार्षीरित्यर्थः ॥ गृणानः कर्मणिलटःशानचिचैकिप्राप्तेव्यत्ययेन

आ प्वादीनां ह्रस्वइति ह्रस्वत्वम् चित्स्वरेणान्तोदात्तत्वम् । दस्म दसु उपक्षये इषियुधीन्धिदसीत्या-
दिनामक् । वः वृज्वरणे लुङिसिपि मन्वेवसेत्यादिनाच्चेर्लुक् गुणे हल्ङ्याभ्यइतिसलोपः बहु-
लं छन्दस्यमाङ्योगेपीत्यङभावः । अन्धः तमोप्यन्धउच्यतेनास्मिन्ध्यानंभवतीति यास्कः । रजः
लोकारजांस्युच्यन्तइत्युक्तत्वात् रजःशब्दोलोकवचनः सुपांसुलुगिति षष्ठ्यालुक् । अस्तभा-
यः लङि स्तंभुस्तुंभित्यादिनाभ्राप्रत्ययः छन्दसिशायजपीति अहावपिव्यत्ययेनभ्राप्रत्ययस्यशा-
यजादेशः अनदितामिति नलोपः अडागमः ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमे प्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

प्रवर्ग्ये अभिष्टवे तदुप्रयक्षतममित्येषा अथोत्तरमित्यत्र सूत्रितम्—तदुप्रयक्षतममस्य कर्मा-
त्मन्वनभोदुहते घृतं पय इति ।

तामेतां सूक्तेषु षष्ठीमृचमाह—

तदुप्रयक्षतममस्य कर्म दस्मस्य चारुतममस्ति दंसः ।

उपह्वरे यदुपरा अपि न्वन्मध्वर्णसो नद्यश्च तस्रः ॥ ६ ॥

तत् । ऊम् इति । प्रयक्षतमम् । अस्य । कर्म । दस्मस्य । चारुतमम् ।
अस्ति । दंसः । उपह्वरे । यत् । उपराः । अपि न्वत् । मधुऽअर्णसः ।
नद्यः । चतस्रः ॥ ६ ॥

दस्मस्य दर्शनीयस्यास्येन्द्रस्य तदुत देवकर्म प्रयक्षतमं अतिशयेन पूज्यं दंस इति कर्मनाम दंस-
स्तदेवकर्म चारुतममतिशयेन शोभनं अस्ति किं तदित्यत आह अयमिन्द्रः उपह्वरे उपह्वर्तव्ये गन्तव्ये
पृथिव्याः सम्बन्धिनिसमीपदेशे उपराः उप्ताः स्थापिताः मध्वर्णसः मधुरोदकाः चतस्रो नद्यः प्रधान-
भूताः गङ्गादिनदीः अपि न्वत् असिञ्चत इति यदेतत्कर्म तदन्येन कर्तुं मशक्यत्वात् पूज्यमित्यर्थः ॥ प्रय-
क्षतमं यक्षपूजायाम् यक्षयत इति यक्षः अतिशयेन यक्षो यक्षतमः पुनः प्रादिसमासे अव्ययपूर्वपदमरु-
त्स्वित्त्वम् । दंसः दसि दंसन दर्शनयोः चुरादि रात्मनेपदी दंस्यते कर्तव्यतया दृश्यत इति दंसः कर्म औ-
णादिकः कर्मण्यसुन् । उपह्वरे ह्रकौटिल्ये कौटिल्यलक्षणगतिवाचिनात्र गतिमात्रं लक्ष्यते उपह्व-
रन्ति गच्छन्त्यस्मिन्नद्य इति उपह्वरो भूप्रदेशः पुंसि संज्ञायां धः प्रायेणेत्यधिकरणे घप्रत्ययः गुणः कृ-

दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अपिन्वत् पिविसेचने औवादिकः । चतस्रः शस् त्रिचतुरोःस्त्रियांतिस्-
चतस्रइतिचतुरशब्दस्यचतस्रादेशः आद्युदात्तोनिपातितः पूर्वसवर्णदीर्घेप्राप्तेअचिरऋतइतिरेफादे-
शः चतुरशब्दस्याद्युदात्तत्वात् स्थानिवद्भावेनचतस्रादेशस्याद्युदात्तत्वेसिद्धेपिपुनराद्युदात्तनि-
पातनसामर्थ्यादयणादेशस्यवापूर्वविधौस्थानिवद्भावाच्चतुरःशसीत्यन्तोदात्तत्वस्याभावः नच
नपदान्तेतिस्थानिवद्भावप्रतिषेधः स्वरदीर्घयलोपेषुलोपाजादेशएव नस्थानिवत् अन्यतुस्थानि-
वदेवेतिनियमात् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

द्वि॒ता॒वि॒व॒व्रे॒स॒न॒जा॒स॒नी॒ळे॒अ॒या॒स्यः॒स्त॒व॒मा॒ने॒भि॒र॒कैः ।

भ॒गो॒न॒मे॒ने॒पर॒मे॒व्यो॒म॒न्ध॒र॒य॒द्रो॒द॒सी॒सु॒दं॒साः ॥ ७ ॥

द्वि॒ता । वि । व॒व्रे । स॒न॒जा । स॒नी॒ळे इति॒ स॒द॒नी॒ळे । अ॒या॒स्यः ।

स्त॒व॒मा॒ने॒भिः । अ॒कैः । भ॒गः । न । मे॒ने इति॒ । प॒र॒मे । वि॒द॒ओ॒म॒न् ।

अ॒ध॒र॒य॒त् । रो॒द॒सी॒ इति॒ । सु॒दं॒साः ॥ ७ ॥

अयास्यः यासःप्रयत्नः तत्साध्योयास्यः नयास्यःअयास्यःयुद्धरूपैःप्रयत्नैः साधयितुम-
शक्यइत्यर्थः कथंसाध्यतइत्यतआह—स्तवमानेभिः स्तोत्रंकुर्वद्भिः पुरुषैःअकैः स्तुतिरूपैर्मन्त्रैः
स्तूयमानःसन्निन्द्रः सुसाध्योभवति यद्वा अयास्यः पञ्चवृत्तिर्मुख्यःप्राणः सहिआस्यान्मुखाद-
यतेगच्छतिनिष्कामतितदुपासकोप्यद्भिराः उपचारादयास्यउच्यते तथाच छन्देगैराम्नातम्—तं-
हायास्यउद्गीथमुपासांचके एतमुएवायास्यमन्यन्तेआस्याद्यदयतेतेनेति । अथवा अयमास्येमु-
खेवर्ततइत्ययास्यः तथाचवाजसनेयकम्—तेहोचुःक्रनुसोभूद्योनइत्थमसक्तेत्ययमास्यान्तरिती-
तिपूर्ववदुपासकोप्ययास्यः तेनऋषिणा स्तवमानेभिः गुणिनिष्ठगुणाभिधानलक्षणांस्तुतिंकुर्व-
द्भिरकैर्मन्त्रैःकरणभूतैःस्तूयमानःसन् सनजा सनेतिनिपातो नित्यार्थः नित्यजातेसर्वदाविद्यमान-
स्वभावइत्यर्थः प्रथमभावविकारवाचिनाजनिनाद्वितीयोभावविकारःसत्तालक्ष्यते यथाऔत्प-
त्तिकस्तुशब्दस्यार्थेनसम्बन्धइति । औत्पत्तिकमितिनित्यंब्रूमइतिहितद्वाष्यं सनीळे समानंनीडं
ओकोनिवासस्थानंययोस्तेसंलग्नेइत्यर्थः एवंविधेद्यावापृथिव्यौद्विताद्विधाविवव्रेविवृतेअकरोद
भेदेनास्थापयदित्यर्थःमेनेमननीयेपरमेउत्कृष्टे व्योमन्विविधलक्षणेनभसिवर्तमानोभगोन सूर्यइ-
व सुदंसाः शोभनकर्मेन्द्रः रोदसीद्यावापृथिव्यावधारयदपोषयत् यद्वा मेनेतिसूनाम तथाचया-

स्कः—मेनाग्राइतिस्त्रीणांमेनामानयन्त्येनाइति । स्त्रीरूपमापन्नेरोदसीइन्द्रः अपुषदित्यर्थः ॥ द्विता
द्विधेत्यस्यधकारस्यतकारश्छान्दसः । सनजा जनीप्रादुर्भावे अस्माद्भावे अन्येष्वपिदृश्यतइतिदृ-
शिग्रहणस्यसर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात्केवलादपिजनेर्दप्रत्ययः सनानित्यंजोजननंययोस्ते
सनजे पूर्वपदस्यह्रस्वश्छान्दसः एवमादित्वादन्तोदात्तत्वमतदेवबहुव्रीहिस्वरेणशिष्यते सुपांसुलु-
गितिबिभक्तेराकारः । अयास्यः यमुप्रयत्ने यासःप्रयत्नः तत्रभवोयास्यः भवेच्छन्दसीतियत् न-
यास्यः अयास्यः परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् श्रुत्युक्तनिर्वचनेतुपृषोदरादित्वा-
दभिमतरूपस्वरसिद्धिः । मेने सप्तम्येकवचनस्यसुपांसुलगितिशेआदेशः शेइतिप्रगृह्यत्वम् यद्वा
मन्यतइतिमेना पचाद्यच् नशिमन्योरलिटच्त्वंवक्तव्यमित्येतत् ततष्ठाप् द्विवचने ईदूदेद्विवचनंप-
गृह्यमितिप्रगृह्यत्वम् । सुदंसाः दंसइतिकर्मवाचीअसुम्प्रत्ययान्तआद्युदात्तः बहुव्रीहौआद्युदात्त-
श्चछन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

सनादिवंपरिभूमाविरूपेपुनर्भुवायुवतीस्वेभिरेवैः ।
कृष्णेभिरक्तोषारुशङ्घिर्वपुर्भिराचरतोअन्यान्या ॥ ८ ॥

सनात् । दिवम् । परि । भूमा । विरूपे इति विरूपे । पुनः पुनर्भुवा ।
युवती इति । स्वेभिः । एवैः । कृष्णेभिः । अक्ता । उषाः । रुशत् इभिः ।
वपुः इभिः । आ । चरतः । अन्याः अन्या ॥ ८ ॥

विरूपेशुक्लकृष्णतयाविषमरूपेपुनर्भुवा पुनःपुनःप्रतिदिवसंजायमानेयुवतीतरुण्यौरान्यु-
षतोःसर्वदैकरूप्यात् एवम्भूतेरान्युषसौदिवंदुलोकंभूमाभूमिंचसनावचिरकालादारभ्यस्वेभिरेवैः
स्वकीयैर्गमनैःपरिचरतः पर्यावर्तते अयमेवार्थःस्पष्टीक्रियते—अकारात्रिःकृष्णेभिरन्धकाररूपै-
र्गौरूपलक्षिताउषाश्चरुशङ्घिर्दीप्यमानैर्वपुर्भिःस्वशरीरभूतैस्तेजोभिरुपलक्षिताअन्यान्यापरस्पर-
यतिहारेणआचरतः आवर्तते हेइन्द्र एतत्सर्वत्वयैवकार्यते त्वदधीनत्वात्सर्वासां देवतानामित्यर्थः ॥
भूमसुपांसुलगितिद्वितीयायाडादेशः छान्दसोह्रस्वः । एवैः इण्गतौ इण्शीङ्भ्यांवज्रितिभावेव-
प्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तत्वम् । अक्ता नकेतिरात्रिनाम नलोपश्छान्दसः । वपुर्भिः अर्तिपूवपीत्या-

दिनाउस् निस्वादाद्युदातः । अन्यान्या कर्मव्यतिहारे सर्वमाप्नोद्वेभवतइतिवक्तव्यम् समासवद्-
बहुलमितिद्विर्भावे तस्यपरमाप्नेडितमित्याप्नेडितसंज्ञायामनुदात्तं चेत्याप्नेडितस्यानुदात्तत्वम् ॥८॥

नवमीमृचमाह—

सनेमिसख्यंस्वपस्यमानःसूनुर्दाधारशर्वसासुदंसाः ।

आमासुचिदधिषेपकमन्तःपर्यःकृष्णासुरुशद्रोहिणीषु ॥९॥

सनेमि । सख्यम् । सुऽअपस्यमानः । सूनुः । दाधार । शर्वसा ।

सुऽदंसाः । आमासु । चित् । दधिषे । पकम् । अन्तरिति । पर्यः ।

कृष्णासु । रुशत् । रोहिणीषु ॥ ९ ॥

स्वपस्यमानः स्वपःशोभनकर्मतदिवाचरन्शवसाशवसोबलस्यसूनुःपुत्रःअतिबलवानित्य-
र्थः सुदंसाः शोभनयागादिकर्मयुक्तःएवम्भूतइन्द्रः सख्यंयजमानानांसखित्वंसनेमिपुराणंदाधा-
रधारयतिपोषयतीत्यर्थः सनेमीतिपुराणनाम प्रवयाः सनेमीतिपाठात् किञ्च आमासुचित् आर्द्रा-
स्वपरिपक्वासुगोषुचअन्तर्मध्येपक्कंपरिपक्कंपयोदधिषेधारयसि तथाकृष्णासुकृष्णवर्णासुरोहिणी-
षुलोहितवर्णासुचगोषुतद्विपरीतरुशवदीप्यमानंश्वेतवर्णंपयोदधिषे ॥ सख्यं सख्युर्भावःसख्यं स-
ख्युर्यइतियः प्रत्ययस्वरः । दाधार धृञ्धारणे तुजादित्वादभ्यासस्यदीर्घत्वम् । पक्कं पचोवइतिनि-
ष्ठातकारस्यवत्वम् । रोहिणीषु रुहबीजजन्मनिप्रादुर्भावेच रुहेश्वलोवेतीतन्प्रत्ययान्तोरोहितश-
ब्दआद्युदात्तोवर्णवाची वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तोऽनइतिङीप् तत्सन्नियोगेनतकारस्यनकारादेशश्च
ङीपःपित्त्वादनुदात्तत्वेप्रातिपदिकस्वरएवशिष्यते ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

सनात्सनीळाअवनीरवाताव्रतारक्षन्तेअमृताःसहोभिः ।

पुरुसहस्राजनयोनपत्नीर्दुवस्यन्तिस्वसारोअह्नयाणम् ॥ १० ॥ २ ॥

सनात् । सऽनीळाः । अवनीः । अवाताः । व्रता । रक्षन्ते । अमृताः ।

सहोभिः । पुरु । सहस्रा । जनयः । न । पत्नीः । दुवस्यन्ति ।

स्वसारः । अह्नयाणम् ॥ १० ॥ २ ॥

सनाच्चिरकालादारभ्य सनीळाः समाननिवासस्थानाः अवाताः वातंगमनंतद्रहिताः एक-
पाण्यवस्थानाव अवनयइत्यङ्गुलिनाम एवम्भूताः अवनीरङ्गुलयः पुरुपुरुणिबहूनि सहस्रा असं-
ख्यातानि व्रताव्रतानि इन्द्रसम्बन्धीनिकर्माणि अमृताः पुनः पुनः करणेऽपि आलस्यरहिताः सत्यः सहो-
भिरात्मीयैर्बलैरक्षन्ते पालयन्ति अपि च स्वसारः स्वयमेव सरत्योङ्गुलयः पत्नीः पालयिष्यः अह्वया-
णं लज्जारहितं प्रगल्भमित्यर्थः यद्वा अहीतयानं प्रशस्तगमनमिन्द्रं जनयोन जनयइति देवानां पद्म्य-
उच्यन्ते देवानां वैपत्नीर्जनयइति श्रुतेः । ता इव दुवस्यन्ति परिचरन्ति अल्लिबन्धनेनेन्द्रं प्रीणयन्ती-
त्यर्थः ॥ अवनीः अवनयोङ्गुलयो भवन्त्यवन्तिकर्माणीति यास्कः । सुपांसुलुगिति जसः पूर्वस-
वर्णदीर्घत्वम् । अवाताः वागतिगन्धनयोः असिहसोत्यादिना भावेन प्रत्ययः बहुव्रीहौ नञ्सुफ्या-
मित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । व्रता शेषछन्दसि बहुलमिति शैर्लोपः । दुवस्यन्ति दुवस्यतिः परिचरणकमां
कण्डादिः अतोयक एव स्वरः शिष्यते पादादित्वा निघाताभावः । अह्वयाणं हीलजायाम् बहुलं-
छन्दसीति श्लोभः व्यत्ययेन शानच् मुगभावश्छान्दसः नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर-
त्वम् यद्वा बहुलं छन्दसीति शपोलुकि छन्दस्युभयथेति शानच् आर्धधातुकत्वेनङित्त्वाभावे गुणया-
देशौ पूर्ववत्समासस्वरौ । यास्कस्त्वेवं व्याख्यत्—अह्वयाणो हीतयान इति ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमे द्वितीयो वर्गः ॥ २ ॥

एकादशीष्टचमाह—

सनायुवो नमसानव्यो अर्केर्वसूयवो मतयो दस्मदद्रुः ।

पतिं न पत्नीं रुशती रुशन्तं स्पृशन्ति त्वाशवसावन्मनीषाः ॥ ११ ॥

सनाऽयुवः । नमसा । नव्यः । अर्केः । वसूऽयवः । मतयः । दस्म ।

दद्रुः । पतिम् । न । पत्नीः । उशती । उशन्तम् । स्पृशन्ति । त्वा ।

शवसाऽवन् । मनीषाः ॥ ११ ॥

हेदस्मदर्शनीयेन्द्र अर्केः शस्त्ररूपैर्मन्त्रैर्नमसानमस्कारेण यस्त्वं नव्यः स्तुत्यो भवसि सना-
युवः सनातनं अग्निहोत्रादिनित्यं कर्म आत्मन इच्छन्तः वसूयवो वसुधनमात्मन इच्छन्तो धनका-
मावामतयो मेधाविनस्त्वा दद्रुः बहुना प्रयासेन जग्मुः हेशवसावन्बलवन्निन्द्र तैः प्रयुक्ता मनीषा-
स्तुतयः त्वात्वां स्पृशन्ति प्रामुवन्ति तत्र दृष्टान्तः—उशतीः उशत्यः कामयमानाः पत्नीः पद्म्यः उशन्तं

कामयमानं पतिं यथापतिं सम्भजन्ते तद्वत् ॥ सनायुवः सनेत्येतदव्ययं नित्यत्वमाचष्टे तेन च तद्वान्वक्ष्यते सनासनातनं कर्म आत्मन इच्छन्तीति सनायुवः कया च्छन्दसीत्युपत्ययः जसि वर्णव्यत्ययेनोत्वम् । मतयः मनज्ञाने मन्यन्ते इति मतयः स्तोतारः किञ्च कौचसंज्ञायामिति किञ्च न किञ्चिदीर्घश्चेति निषेधे प्राप्ते बाहुलकात् अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । दद्गुः द्राकुत्सायांगतौ लिट्युसि आतोलोप इटिचेत्याकारलोपः । उशतीः वशकान्तौ लट् शतृ अदादिवाच्छपोलुक् शतुर्ङित्त्वात् ग्रहिज्यादिना सम्प्रसारणम् उगितश्चेति ङीष् शतुरनुमङ्गतिनद्या उदात्तत्वम् वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । शवसावन् मनुषि आकारोपजनश्छान्दसः यद्वा मत्वर्थीय आवनिष् ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

सनादेव तव राये गभस्तौ न क्षीयन्ते नोपदस्यन्ति दस्म ।

द्युमौ असि क्रतुर्माँ इन्द्र धीरः शिक्षा शची वस्तवन् शचीभिः ॥ १२ ॥

सनात् । एव । तव । रायः । गभस्तौ । न । क्षीयन्ते । न । उप ।

दस्यन्ति । दस्म । द्युमान् । असि । क्रतुमान् । इन्द्र । धीरः ।

शिक्ष । शचीवः । तव । नः । शचीभिः ॥ १२ ॥

हेदस्मदर्शनीयेन्द्र गभस्तिरिति बाहुनाम तव गभस्तौ हस्ते सनादेव चिरकालादारभ्य स्थितानिरायोधनानि न क्षीयन्ते न विनश्यन्ति नोपदस्यन्ति च स्तोतृभ्यो दत्ते पितृवद्धस्तगतं धनमुपक्षयनप्राप्नोत्यपितु वर्धते हेइन्द्र धीरो बुद्धिमान् धृष्टो वात्वं द्युमान् दीप्तिमानसि तथा क्रतुमान् लोकरक्षणहेतुभूतकर्मयुक्तोसि हे शचीवः कर्मवन्निन्द्र तव शचीभिः त्वदीयैः कर्मभिर्नोस्मभ्यं धनं शिक्षदेहि शिक्षतिर्दानकर्मा ॥ क्षीयन्ते क्षीञ्छिसायां क्रयादिः अस्मात्कर्मकर्तारिकर्मवद्भावाद्यगात्मनेपदे वक्तराणां स्वाश्रयमपि यथास्यादितिकर्तृवद्भावादचः कर्तृयकीत्याद्युदात्तत्वम् चादिलोपे विभाषेति निघातप्रतिषेधः । शचीवः शची अस्यास्तीति शचीवान् छन्दसीर इति मतुपो वत्वम् सम्बुद्धौ मतुवसोरिति नकारस्य रुत्वम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीष्टचमाह—

सनाय ते गोतर्म इन्द्र न व्यमतश्च द्रुह्य हरि यो जनाय ।

सुनीथाय नः शवसानो धाः प्रातर्मक्ष्म धियाव सुर्जगम्यात् ॥ १३ ॥ ३॥

सना॒द्यते । गो॒त॒मः । इन्द्र॒ । न॒व्य॒म् । अ॒त॒क्षत् । ब्र॒ह्म ।
हरि॒द्यो॒जनाय॒ । सु॒नी॒थाय॒ । नः । श॒व॒सान॒ । ॥ नो॒धाः । प्रा॒तः ॥
म॒क्षु । धि॒या॒व॒सुः । ज॒ग॒म्यात् ॥ १३ ॥ ३ ॥

सइन्द्रः सनायतेनित्यइवाचरतिसर्वेषामाद्योभवति हे शवसानबलवन्निन्द्र हरियोजनायह-
रीश्वरौरथेयोजयतीतिहरियोजनः सुनीथायसुषुनेत्रेणवभूतायतस्मैतुर्ग्यगोतमः गोतमस्यऋ-
षेःपुत्रोनोधाऋषिःनव्यंनूतनंब्रह्मएतत्सूक्तरूपंस्तोत्रंनोस्मदर्थमतक्षत्अकरोत् अतोस्माभिरनेन
स्तोत्रेणस्तुतःसन् धियाबुद्ध्याकर्मणावाप्राप्तवसुःइन्द्रःप्रातःकालेमक्षुशीघ्रंजगम्यादागच्छतु ॥
सनायते सनेतिनिपातोऽनित्यशब्दसमानार्थः तस्मादाचारार्थेक्यइप्रत्ययः । सुनीथाय णी-
ञ्पापणेइत्यस्मादौणादिकःथक्प्रत्ययः थाथादिस्वरः ॥ १३ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

त्वंहान्वितिनवर्चषष्ठसूक्तंनोधसआर्षैष्टुभमैन्द्रं अनुक्रम्यतेच—त्वंनवेति । समूहेदशरात्रे
द्वितीयेछन्दोमेमरुत्वतीयेशस्त्रेएतत्सूक्तम् विश्वजितोऽग्निरइतिखण्डेस्त्रितम—तांसुतेकीर्तिंत्वं-
महान्द्रयोहेति ॥

तत्रप्रथमामृचमाह—

त्वं॒हौ॒इन्द्र॒यो॒ह॒शु॒ष्मै॒द्या॒वा॒ज॒ज्ञानः॒पृ॒थि॒वी॒अमे॒धाः ।
य॒द्ध॒ते॒वि॒श्वा॒गिर॒य॒श्चि॒द॒भ्वा॒भि॒या॒दृ॒ह्णा॒सः॒कि॒र॒ण॒नै॒जन् ॥१॥

त्वम् । महान् । इन्द्र । यः । ह । शुष्मैः । द्यावा । जज्ञानः । पृथिवी
इति । अमे । धाः । यत् । ह । ते । विश्वा । गिरयः । चित् । अश्वा ।
भिया । दृह्णासः । किरणाः । न । ऐजन् ॥ १ ॥

हेइन्द्र त्वंहान्गुणैःसर्वाधिकोभवसि योह यःखलुत्वंअमेअसुरकृतेभ्येसतिजज्ञानस्तदानी-
वपादुर्भूतःसन् शुष्मैःशत्रूणांशोषकैःआत्मीयैर्बलैर्द्यावापृथिवीद्यावापृथिव्यौधाः आधारयःताह-
द्गयादमृचइत्यर्थः किञ्च यद्धतेयस्यखलुतवसम्बधिन्याभियाभीत्याविश्वाविश्वानिव्याप्तानि
निभूतजातानिगिरयश्चित्तेचशिलोच्चयाः अश्वा महन्नामैतत्अन्यान्यपिमहान्तियानिसन्ति

पिसर्वेदह्लासः दृढा अपि ऐजन् अकं पिषत तत्र दृष्टान्तः—किरणान यथा सूर्यरश्मयः इतस्ततो न भस्कि-
म्पन्ते तद्वत् ॥ जज्ञानः जनी प्रादुर्भावे लिटः कानच् गमहनेत्यादिनोपधालोपः स्थानिवद्भावाद्भि-
वादि चित् इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ द्यावापृथिवी इत्यस्य समस्तपदस्य मध्ये जज्ञान इत्यस्य पाठश्छान्दसः ॥
यत् सुपांसुलुगिति षष्ठ्या लुक् । अश्वा आसमन्ताद्भवन्ति सद्भावं प्राप्नुवन्तीत्यश्वामहान्तः आङ्पूर्-
वाद्भवते रौणादिकोऽङ्गनप्रत्ययः उपसर्गस्य ह्रस्वत्वं च यद्वा नञ्पूर्वाद्भवते प्राप्स्यर्थान्नजिभुवोडि-
दितिक्रनप्रत्ययः महान्तो हि प्राप्तुं न शक्यन्ते शेच्छन्दसि बहुलमिति शेलोपः । किरणाः कीर्यन्ते वि-
क्षिप्यन्ते इति किरणाः कृविक्षेपे कृपृवृजिमन्दिनिधाञ्ज्यः क्युरितिक्युप्रत्ययः योरनादेशे प्रत्यया-
द्युदातः ऋतइच्छातो रीतिरिति ॥ ऐजन् एजृकम्पने लङ्चायागमः सचोदात्तः वृद्धिश्च ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

आयद्धरी इन्द्रविब्रता वेरा ते वज्रं जरिता बाह्वोर्धात् ।

येनाविहर्यत क्रतो अमित्रान् पुरं इण्णासि पुरुहूत पूर्वीः ॥ २ ॥

आ । यत् । हरी इति । इन्द्र । विऽब्रता । वेः । आ । ते । वज्रम् ।

जऽरिता । बाह्वोः । धात् । येन । अविहर्यत क्रतो इत्यविहर्यतऽक्रतो ।

अमित्रान् । पुरः । इण्णासि । पुरुऽहूत । पूर्वीः ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं यद्यदा विब्रता विविधकर्माणौ हरीत्व दीयावश्वौ आवेः रथे आगमय सिरथे योजयसी-
त्यर्थः तदानीं ते तव बाह्वोर्हस्तयोर्जरितास्तोता वज्रमाधावस्तोत्रेण स्थापय त्विस्तोत्रास्तु ते प्रयत्नमन्-
रेण वज्रं त्वद्धस्ते दृश्यत इत्यर्थः हे अविहर्यत क्रतो प्रेक्षितकर्मन्निन्द्र अमित्रान् शत्रून् येन वज्रेण णा-
सि अभिगच्छसि हे पुरुहूत पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैराहूतस्त्वं पूर्वीर्विह्वीः पुरः असुरपुराणि भेतुमभिग-
च्छसीत्यर्थः ॥ विब्रता व्रतमिति कर्मनाम विविधं व्रतं कर्म योस्तौ सुपांसुलुगिति पूर्वसर्वणदीर्घत्वम्
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वेः वीगतिव्याप्तिप्रजनकान्यसनखादनेषु अन्तर्भावितव्यथा-
तच्छान्दसे लङि सिपि अदादित्वाच्छपो लुक् बहुलं छन्दस्य माङ्चोगे पीत्यडभावः । धात् दधाते श्छा-
न्दसे लुङि गतिस्थेति सिचो लुक् पूर्ववदडभावः । अविहर्यत क्रतो हर्यतिः प्रेप्साकर्मैतियार्कः ।
हर्यगतिकान्योः कान्तिरभिलाषः विहर्यतो न भिलषितः अविहर्यतो भिलषित इत्यर्थः तादृशः
ऋतुः कर्म यस्य स तथोक्तः । अमित्रान् न सन्ति मित्राण्येषु इति बहुव्रीहौ नञो जरमरमित्रभृता इत्युक्तं

पदाद्युदात्तत्वम् । इष्णासि इषआभीक्ष्ण्ये अत्रगत्यर्थः क्र्यादिभ्यःश्चा सिपःपित्वादनुदात्तत्वे तस्यैवस्वरःशिष्यते यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥२॥

तृतीयाष्टकमाह—

त्वंसत्यइन्द्रधृष्णुरेतान्त्वमृभुक्षानर्यस्त्वंपाट् ।

त्वंशुष्णं वृजनेपृक्षआणौयूनेकुत्सायद्युमतेसचाहन ॥३॥

त्वम् । सत्यः । इन्द्र । धृष्णुः । एतान् । त्वम् । ऋभुक्षाः । नर्यः ।

त्वम् । पाट् । त्वम् । शुष्णम् । वृजने । पृक्षे । आणौ । यूने ।

कुत्साय । युमते । सचा । अहन ॥ ३ ॥

हेइन्द्र त्वंसत्यःसत्सुभवः सर्वोत्कृष्टइत्यर्थः एतानशत्रूनभिगतःसन् धृष्णुः तेषांधर्षयिता तिरस्कृता किञ्च त्वमृभुक्षाः ऋभूणामधिपतिः तेषुकृतनिवासोवा यद्वा महन्नामैतत् महान्मवृद्धो-
सि नर्योनृभ्योहितः तथा त्वं पाट् शत्रूणामभिभविताहन्तेत्यर्थः किञ्च वृजनइत्यादीनित्रीणिस-
ङ्गमनामानि अत्रपूर्वविशेषणे वृजनेवर्जनयुक्ते सङ्गमेहिवीराःपुरुषावर्ज्यन्तेहिंस्यन्ते पृक्षेसंप-
र्चनीयेर्वर्योर्द्धुमाप्तव्ये एवंविधेआणौसङ्गमेद्युमतेदीप्तिमतेयूनतरुणायकुत्साय सचात्वंसहायोभू-
त्वाशुष्णंशोषयितारमेतत्संज्ञमसुरंअहनअवधीः ॥ ऋभुक्षाः ऋभुरितिमेधाविनाम उरुविस्तीर्णं
भाति यद्वा ऋतेनयज्ञेनभातिभवतीतिवाऋभुः उरुशब्देऋतशब्देवोपपदेभातेर्भवतेर्वामृगव्यादय-
श्चेतिकुप्रत्ययः पूर्वपदस्यऋभावश्चनिपात्यते क्षयतिरैश्वर्यकर्मा तेषामीष्टेइत्यृभुक्षाः यद्वा क्षि-
निवासगत्योःतेषु निवसतीतिपतेस्थइतिविधीयमानइनिप्रत्ययोबहुलवचनादस्मादपिभवति टिलो-
पश्च सौपथिमध्यृभुक्षामादित्यात्वं प्रत्ययस्वरः । पाट् सहअभिभवे छन्दसिसहइतिकेवलादपिण्विः
षत्वंछान्दसम् । युमते द्यौःदीप्तिरस्मिन्नस्तीतिद्युमान् स्वादिष्वसर्वनामस्थानेइतिपदसंज्ञायां
दिवउदित्युत्वं ह्रस्वनुङ्ख्यामतुवि तिमतुपउदात्तत्वम् ॥३॥

चतुर्थाष्टकमाह—

त्वंहन्त्यदिन्द्रचोदीःसखावृत्रंयद्वज्रिन्ष्टपकर्मन्नुभ्राः ।

यद्वेशूरवृषमणःपराचैर्विदस्यूर्योनावकृतोदथापाट् ॥४॥

त्वम् । ह । त्यत् । इन्द्र । चोदीः । सर्वा । वृत्रम् । यत् । वज्रिन् ।
 वृषः कर्मन् । उभ्राः । यत् । ह । शूर । वृषः मन् । पराचैः । वि ।
 दस्यून् । योनौ । अरुतः । वृथापाद् ॥ ४ ॥

हेइन्द्र त्वंह त्वंखलुसखाकुत्सस्यसहायः सन्त्यततवप्रसिद्धं धनं जयलक्षणं यशोवाचोदीः प्रेरित-
 वान् अकार्षीरित्यर्थः हेवृषकर्मन् वृष्ट्युदकसेचनरूपकर्मोपेत वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र वृत्रं सर्वस्य धन-
 स्यावरीतारं कुत्सस्य शत्रुं यद्यदा उभ्राः अतुभ्राः अहिंसीः अपिच हे शूरशत्रूणां प्रेरक वृषमणः का-
 माभिवर्षकमनस्केन्द्र वृथापाट् अनायासेन शत्रूणां अभिभवितात्वं यद्यदा खलु योनौ वीरैर्मिश्र-
 णीये संग्रामे दस्यून् कुत्सस्योपक्षयितृन् अन्यान् शत्रून् पराचैः परागमनैः व्यकृतः पराङ्मुखायथाभव-
 न्ति तथा व्यच्छिन्नः तदानीं कुत्सः सर्वयशः प्रामोदित्यर्थः ॥ चोदीः चुदप्रेरणे लुङि नेटीति सिचिवृद्धि-
 प्रतिषेधः । उभ्राः णभतुभाहिंसायाम् क्रैयादिकः लङिसिपि तलोपश्छान्दसः बहुलं छन्दस्यमाङ्यो-
 गेपीत्यङभावः पराचैरित्येतदव्ययं नीचैरुच्चैरिति वदति भट्टभास्करमिश्रः । पराचैः पराश्वनैरि-
 तिरुक्तम् । दस्यून् दीर्घादटिसमानपादेऽतिनकारस्य रुत्वम् अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेति उकार-
 स्यसानुनासिकता । अरुतः कृतीछेदने लङिसिपितुदादित्वाच्छप्रत्ययः आगमानुशासनस्यानि-
 त्यत्वाच्छेमुचादीनामिति नुमागमस्याभावः शस्यङित्वाद्गुणाभावः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

त्वं ह त्यदिन्द्रारिषण्यन् दृहस्य चिन्मतीनामजुष्टौ ।
 व्य१ स्मदाकाष्ठा अर्वते वर्धने ववज्रिच्छ्रथिद्यमित्रान् ॥ ५ ॥ ४ ॥

त्वम् । ह । त्यत् । इन्द्र । अरिषण्यन् । दृहस्य । चित् । मतीनाम् ।
 अजुष्टौ । वि । अस्मत् । आ । काष्ठाः । अर्वते । वः । घनाऽइव ।
 वज्रिन् । श्रथिहि । अमित्रान् ॥ ५ ॥ ४ ॥

हेइन्द्र त्वंखलुत्यततस्य दृहस्य चित् दृहस्य कस्यचिदपि अरिषण्यन् प्रेषणमनिच्छन् एवं स्वभावोभ-
 वसि देवतात्वेनानुगृहीतत्वात् तथापि मतीनां स्तोतृणां मस्माकं शत्रुभिरजुष्ठावप्रीतौ सत्यां अस्मद्वेतं
 अस्मदीयाश्वायगन्तुं काष्ठादिशः आसमन्तादिवः विवृताः कुरु यथा सर्वासु दिक्षु अस्मदीयाश्वाः

प्रतिरोधमन्तरेणगच्छन्ति तथा कुर्वित्यर्थः किञ्च तत्रत्यानमित्रान् हेवज्जिन्वज्जवज्जिन्द्र घनेवघनेन कठिनेनपर्वतेनेववज्रेणश्रथिहिश्रथयजहीत्यर्थः यद्वा मर्तानामनुष्याणामध्येयस्मिन्कस्मिन्श्चित्वाप्रीतौसत्यांतस्यशत्रोर्दृढस्यापि अरिषण्यन् रेषणंहिसनमनिच्छन्वर्तसेयस्मिस्तुकुत्सादौप्रोतिरस्ति तस्यशत्रुवधंचरुषे अतस्तवप्रियाणामस्माकमर्वतइत्यादिपूर्ववत् ॥ त्यत् सुपांसुलुगितिषष्ठ्यालुक् । अरिषण्यन् रिष्टशब्दात्क्यचिदुरस्युर्द्विषणस्युर्वृषण्यतिरिषण्यतीतिरिषण्भावोनिपात्यते नञ्समासेअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अस्मत् पूर्ववत्षष्ठ्यालुक् । अर्वते अर्वणस्त्रसावनञ्जइतिनकारस्यतकारादेशः वनिपसुपौषित्वादनुदात्तौ परिशेषात् धातुस्वरणवशिष्यते । घनेवमूर्तौघनइतिकाठिन्येगम्यमानेहन्तेरप्पत्ययान्तोनिपात्यते । श्रथिहि श्रथहिसार्थः ण्यन्ताहोऽटिवहुलंछन्दसीतिशपोलुक् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेचतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

षष्ठीमृचमाह—

त्वांहत्यदिन्द्रार्णसातौस्वमीह्लेनरआजाहवन्ते ।

तवस्वधावइयमासमर्य ऊतिर्वाजेष्वतसाय्याभूत् ॥ ६ ॥

त्वाम् । ह । त्यत् । इन्द्र । अर्णऽसातौ । स्वःऽमीह्ले । नरः । आजा ।

हवन्ते । तव । स्वधाऽवः । इयम् । आ । सऽमर्ये । ऊतिः । वाजेषु ।

अतसाय्या । भूत् ॥ ६ ॥

हेइन्द्र अर्णसातौअर्णानांगन्तृणायुद्धेप्रवृत्तानांपुरुषाणांसातिर्लाभोयस्मिन्स्वमिह्लेमीह्लमिति धननाम सुष्ठुअरणीयंधनंयस्मिन्एवम्भूतेआजाआजौसङ्ग्रामे त्यतत्प्रसिद्धत्वामेवनरोयोद्धुकामाः पुरुषाः सहायार्थंहवन्तेआह्वयन्ति यद्वा अर्णसउद्धकस्यसातिर्लाभोयस्मिन्वृत्रादियुद्धेतस्मिन्नित्यर्थः वृष्टिनरोधकेनवृत्रेणसहवर्षणार्थतवयत्युद्धतव्रस्तोतारस्त्वांप्रोत्साहयन्तीतिभावः यस्मादेवं तस्मावहेस्वधावःहेअन्ववन्वलवन्वाइन्द्र समर्येसङ्ग्रामेतवसम्बन्धिनीइयमूतिःत्वदीयमिदंरक्षणंआअस्मदाभिमुख्येनभूत्वभवतुवाजेषुसङ्ग्रामेषुयैषाऊतिः अतसाय्या योद्धृभिःप्राप्तव्याभवति ॥ त्यत् सुपांसुलुगितिद्वितीयायालुक् । अर्णसातौऋगतौ बहुलवचनादौणादिकोनप्रत्ययः षणुदानेइत्यस्माद्भावेकिनिजनसनखनामित्यनुनासिकस्यात्वम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा उदकेनुत्चेत्यर्तेरसुप्रत्ययोनुडागमश्च पीवोपवसनादीनांछन्दसिलोपोवकव्यइतिसलोपः निच्वादाद्युदात्तत्व-

म् पूर्ववद्बहुव्रीहिस्वरः । स्वमींल्लि स्वर्शब्देन्यङ्स्वरौस्वरितावितिस्वरितः बहुव्रीहिस्वरेणस-
एवशिष्यते । आज्ञा सुपांसुलुगितिसप्तम्याडादेशः । स्वधावः मनुवसोरुरितिमनुपोरुत्वम् । अतसा-
य्या अतसातत्यगमने औणादिकःसाध्यप्रत्ययः तस्याडागमश्च आगमानुदात्तत्वेमत्ययाद्युदा-
त्तत्वम् । भूत् छन्दसिलुङ्लङ्लिट्इतिप्रार्थनायांलुङि बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यङभावः ॥६॥

सप्तमीमृचमाह—

त्वंह॒त्यदिन्द्र॑स॒प्तयु॒ध्यन्पु॒रोवज्रि॑न्पु॒रुकु॒त्साय॑दर्दः ।
व॒र्हिर्न॑यत्सु॒दासे॒वृथा॑वर्ग॒होरा॑ज॒न्वरि॑वः॒पूर्वे॑कः ॥७॥

त्वम् । ह । त्यत् । इन्द्र । सप्त । युध्यन् । पुरः । वज्रिन् ।
पुरुकुत्साय । दर्दरिति दर्दः । बर्हिः । न । यत् । सुदासे । वृथा ।
वर्क । अंहोः । राजन् । वरिवः । पूर्वे । करिति कः ॥ ७ ॥

हेवज्रिवज्रवज्रिन्द्र पुरुकुत्सायएतत्संज्ञायऋषयेयुध्यन्तदीयशत्रुभिःसहयुद्धंकुर्वाणस्त-
मेव त्यक्ताःसप्तपुरःतदीयानिसप्तसंख्यानिनगराणिदर्दःव्यदारयः अभैत्सोरित्यर्थः अपिच सुदा-
सेएतत्संज्ञायराज्ञेअंहोःएतत्संज्ञस्यासुरस्यसम्बन्धियद्धनमस्तितववृथाअनायासेनवर्हिर्न बर्हिरि-
ववर्क अवृणक्अच्छिनइत्यर्थः तदनन्तरंपूर्वे त्वांहविषापूरयतेतस्मैसुदासेहेराजनस्वामिनिन्द्र
वरिवोधनं कःअकार्षीः ॥ त्यत् सुपांसुलुगितिबिभक्तेर्लुक् । दर्दः दृविदारणे अस्माद्यङ्लुगन्ताङ्-
ङिसुपिअदादिवच्चेतिवचनाच्छपोलुक् बाहुलकाद्दलादिशेषाभावः हल्ङ्याङ्यङितिसलोपः व-
हुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यङभावः । सुदासे शोभनं ददातीति सुदाः असुन् सुदाः कल्याणदानइतिया-
स्कं । वर्क वृजीवर्जने लङिसिपिवहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् लघूपधगुणेपूर्ववत्सलोपः अङभा-
वश्च चोःकुरितिकुत्वम् । कः इळञ्करणे लुङिसिपिमन्त्रेघसेतिचुर्लुक् पूर्ववत्सलोपाङभावौ ॥७॥

अष्टमीमृचमाह—

त्वंत्या॑नंइन्द्रदे॒वचि॒त्रामि॑ष॒मापो॑न॒पीप॑यः॒परि॑ज्मन् ।
यया॑शूर॒प्रत्य॑स्मभ्य॒यंसि॑त्मन॒मूर्ज॑न॒विश्व॑ध॒क्षर॑भ्यै ॥८॥

त्वम् । त्याम् । नः । इन्द्र । देव । चित्राम् । इषम् । आपः । न ।
पीपयः । परिहृज्मन् । यया । शूर । प्रति । अस्मभ्यम् । यंसि ।
त्मनम् । ऊर्जम् । न । विश्वध । क्षरध्वे ॥ ८ ॥

हेदेवद्योतमानेन्द्र त्वंनोस्माकंचित्रांचायनीयांत्यातामिषमन्नंपरिज्मन्परितोव्याप्तायांभूमौ
पीपयः प्रवर्धयः यथासर्वाभूमिः अन्नेनपरिपूर्णाभवतितथाकुर्वित्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—आपोन
यथाआपोवृष्ट्युदकानिभूम्यांवर्षणेनप्रवर्धयसितद्वत् यद्वा भूमौवर्तमानानस्मान्यथाअपः प्रा-
पयसितद्वत् चित्रामिषमपिपाययेतिभावः हेतूरेन्द्र ययाइषात्मनमात्मानंजीवंअस्मभ्यंप्रतियंसिप्रय-
च्छसि तत्रदृष्टान्तः—विश्वध विश्वतः सर्वतः क्षरध्वैक्षरितुंऊर्जेन उदकमिव यथास्मभ्यंबहुल-
मुदकंप्रयच्छसितद्वत्प्राणधारणरूपंजीवनमपिप्रयच्छसीतिभावः ॥ आपः शसिप्राप्तेव्यत्ययेनजस्
अमृन्तित्यादिनादीर्घः ॥ पीपयः स्फायीओष्यायीवृद्धौ ण्यन्ताच्छान्दसेलुङि ष्यायःपीतिव्यत्ययेन
पीभावः णिश्रिद्रुसुभ्यइतिच्चेश्चडादेशः णिलोभादीनि यद्वा पीडपानेइत्यस्मात् लुङिचडिपूर्ववत्
बहुलंछन्दस्यमाङ्गयोगेपीत्यडभावः । परिज्मन् जमतिर्गतिकर्मा अजगतिक्षेपणयोः आभ्यांपरि-
पूर्वाभ्यां श्वन्नुक्षन्तित्यादौकनिन्प्रत्ययान्तोनिपातितः सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् । यंसि यमउपर-
मेबहुलंछन्दसीतिशपोलुक् । त्मनं आङोन्यत्रापिछन्दसिदृश्यतइत्यात्मनआकारलोपः संज्ञापूर्व-
कस्यविधेरनित्यत्वादुपधादीर्घाभावः । विश्वध विश्वशब्दात् तसिलःसकारलोपोधैवंच
पृषोदरादित्वात् । क्षरध्वै क्षरसञ्चलने तुमर्थेसेसेनित्यध्वैन्प्रत्ययः निच्चादाद्युदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

अकारितइन्द्रगोतमेभिर्ब्रह्माण्योक्ता नमसाहरिभ्याम् ।

सुपेशंमंवाजमाभरानःप्रातर्मक्षुधियावसुजगम्यात् ॥ ९ ॥ ५ ॥

अकारि । ते । इन्द्र । गोतमेभिः । ब्रह्माणि । आहउक्ता । नमसा ।

हरिभ्याम् । सुपेशसम् । वाजम् । आ । भर । नः । प्रातः । मक्षु ।

धियाहर्वसुः । जगम्यात् ॥ ९ ॥ ५ ॥

हेइन्द्र तेतवगोतमेभिर्गन्तुमैरेतसंज्ञैर्ऋषिभिःअकारिस्तोत्रंरुतमित्यर्थः एतदेवस्पष्टीकरोति
ब्रह्माणिमन्त्रजातानिनमसाहविरलक्षणोनान्नेनसहहरिभ्यामभ्यांयुक्तायुक्त्यंओक्ताआभिमु-

ख्येनोक्तानि यद्वा मर्यादायामाकारः यथाशास्त्रं प्रयुक्तानि सत्वं सुपेशसं पेश इति रूपनाम बहुविध-
रूपयुक्तं वाजमन्त्रेनोस्मभ्यमाभर आहर देहीतियावत् धियाबुद्ध्या कर्मणा वा प्रासधन इन्द्रः प्रातः
काले अस्मद्रक्षणार्थं जगम्यात् आगच्छतु ॥ ओक्ता शेच्छन्दसि बहुलमिति शैर्लोपः । सुपेशसं पि-
श अवयवे असुन् बहुव्रीहा वाद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । भर हग्रहोर्भ इति भक्तम्
द्व्यचोतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः ॥ ९ ॥

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमपञ्चमो वर्गः ॥ ५ ॥

वृष्णे शर्धायेति पञ्चदशर्चसमं सूक्तं नो धस आर्षं मारुतं अन्त्यात्रिष्टुप् शिष्टाश्चतुर्दशजग-
त्यः तथा चानुक्तान्तम्—वृष्णे पञ्चो नामारुतं त्रिष्टुप् वन्तमिति । चातुर्विंशिके हन्याग्निमारुते इदं मारुतनि-
विद्धानीयं सूत्रितम्—पृक्षस्य वृष्णो वृष्णे शर्धाय यज्ञेन वर्धतेत्याग्निमारुतमिति । आभिष्टविके पञ्चमे-
हन्यप्येतदाग्निमारुते मारुतं निविद्धानीयं सूत्रितं च—पृक्षस्य वृष्णो वृष्णे शर्धाय नूचित्सहो जाइत्या-
ग्निमारुतमिति ।

तत्र प्रथमाष्टमाह—

वृष्णे शर्धाय सुमं स्वाय वेधसे नोधः सुवृत्तिं प्रभराम रुद्र्यः ।
अपो न धीरो मनसा सुहस्त्यो गिरः समञ्जे विदथेष्वाभुवः ॥ १ ॥

वृष्णे । शर्धाय । सुमं स्वाय । वेधसे । नोधः । सुवृत्तिम् । प्र ।
भर । मरुतृभ्यः । अपः । न । धीरः । मनसा । सुहस्त्यः । गिरः ।
सम् । अञ्जे । विदथेष्वा । आभुवः ॥ १ ॥

अत्र पूर्वार्धेन स्तुतौ नोधाः पर्येते हेनोधः वृष्णे कामानां वर्धित्वे सुमं स्वाय शोभनयज्ञाय वेधसे पु-
ष्पफलादीनां कर्त्रे वायौ सति हि पुष्पाणि फलानि चोत्पद्यन्ते एवं विधाय मरुद्र्यः विभक्तिव्यत्ययः मरु-
तां मितराविणां शर्धाय समूहाय सुवृत्तिं सुष्ठु आवर्जकं सुष्ठु प्रवृत्तं वास्तोत्रं प्रभर प्रेरयस्तु हीतियावत्
स्तुतौ प्रेरितो नोधा आह धीरो धीमान् सुहस्त्यः शोभनां गुलियुक्तः कृताञ्जलिरित्यर्थः एवम्भूतो हं
मनसा गिरः स्तुतिलक्षणावाचः समञ्जे सम्यग्व्यक्ताः करोमि या गिरो विदथेऽप्युपयज्ञेषु आभुवः आङ्मर्या-
दायां यथाशास्त्रं प्रयुक्ता भवन्तीत्याभुवः देवताभिमुखीकरणाय समर्थाः यज्ञयोग्यैः स्तोत्रैर्मनःपूर्वकं
रुद्राणं स्तौमीति भावः तत्र दृष्टान्तः—आपो न यथा पर्जन्यो युगपदेव बहुषु प्रदेशेषु बहुशो जलानि वर्धति

इद्वत् ॥ वृष्णे वृषसेचने कनिन्युवृषितक्षीत्यादिना कनिन्प्रत्ययः किच्चादुणाभावो निच्चादाद्युदात्त-
म् चतुर्थ्येकवचने अलोपोन इत्यकारलोपः । शर्धाय श्रुभुमसहने शर्धयेते प्रसहनेनेन पर्वतादिक-
मेति शर्धो मरुत्संघः करणे घञ् निच्चादाद्युदात्तत्वम् । सुमखाय शोभनो मखो यस्य नञ्सुभ्यामि-
तेषामेव्यत्ययेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नोधः पादादित्वात्पाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । सुह-
त्यः हस्ते भवो हस्यः भवेछन्दसीति यत् यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वम् । ततः सुशब्देन बहुव्रीहावा-
द्युदात्तं च्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

तेजज्ञिरे दिवः ऋष्वास उक्ष्णो रुद्रस्य मर्या असुरा अरेपसः ।

पावकासः शुचयः सूर्या इव सत्वानो न द्रप्सिनो घोरवर्षसः ॥ २ ॥

ते । जज्ञिरे । दिवः । ऋष्वासः । उक्ष्णोः । रुद्रस्य । मर्याः । असुराः ।

अरेपसः । पावकासः । शुचयः । सूर्याः इव । सत्वानः । न ।

द्रप्सिनः । घोरवर्षसः ॥ २ ॥

ते मरुतो दिवोन्तरिक्षात् जज्ञिरे प्रादुर्बभूवुः कीदृशाः ऋष्वासः दर्शनीयाः उक्ष्णः सेतारो युवा-
इत्यर्थः रुद्रस्य मर्याः मर्यशब्दो मनुष्यवाची इह मरुतां मर्त्यत्वासंभवात्पुत्रा इत्यस्मिन्नर्थे पर्यवस्य-
। मरुतां रुद्रपुत्रत्वं च मन्त्रान्तरे स्पष्टम्—आते पितर्मरुतां मुन्नमेत्विंति । असुराः शत्रूणां निरसिता-
ः अरेपसः रेप इति पापनाम पापरहिताः पावकासः सर्वेषां शोधकाः सूर्या इव शुचयो दीप्ताः सत्वा-
नि यथा परमेश्वरस्य भूतगणाः अतिशयेन बलपराक्रमाः तत्सदृशा इत्यर्थः सत्वान इति भूतगणा-
च्यन्ते—अथो ये अस्य सत्वान इत्यादौ तथा दर्शनात् । द्रप्सिनः वृष्ट्युदकविन्दुभिर्युक्ताः मरुतः-
ष्टानं यन्तीति श्रुतेः । घोरवर्षसः वर्ष इति रूपनाम घोररूपाः यथा भूतगणाभयं कररूपाः शत्रूणां
यं कररूपा इत्यर्थः यद्वा सत्वानो न घोरवर्षसः यथा भूतगणाभयं कररूपाः तद्वदेतेषां इत्यर्थः ॥
ष्वासः ऋषीगतौ गत्यर्थानुद्धयार्था इति अत्र ज्ञानार्थः सर्वनिवृष्वेत्यादौ वप्रत्ययान्तो निपातितः
जिसेरसुक् । उक्ष्णः वाष्पपूर्वस्य निगमे इत्युपधादीर्घाभावः । अरेपसः बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामि-
त्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सत्वानः षड्विंशरणगत्यवसादनेषु प्रेईरसद्योस्तुच्चेति विधीयमानः

१ क्र० सं० २. ७. १६. १ २ तै० सं० ४. ५. १. १ ३ तै० सं० २. ४. १. ०.
मरुतः सृष्टां वृष्टिं यन्तीति निरुक्तम् नि० ७. २४. १

कनिष्पत्ययोबहुलवचनात्केवलादपिभवति प्रत्ययस्यपित्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते । घो-
रवर्षसः हन्तेरच्घुरचेतिहन्तेर्धुरादेशः अच् वृद्धातोर्वृद्धशीङ्स्यामित्यसुन् पुडागमः बहुव्री-
हिस्वरः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

युवानोरुद्राअजराअभोग्घनोववक्षुरध्रिगावःपर्वताइव ।

दृह्लाचिद्विश्वाभुवनानिपार्थिवाप्रच्यावयन्तिदिव्यानिमज्मनाः॥३॥

युवानः । रुद्राः । अजराः । अभोक्इहनः । ववक्षुः । अध्रिङ्गावः ।

पर्वताःइव । दृह्ला । चित् । विश्वा । भुवनानि । पार्थिवा । प्र ।

च्यवयन्ति । दिव्यानि । मज्मनाः ॥ ३ ॥

युवानस्तरुणाःरुद्राः रुद्रपुत्राः अजराः जरारहिताः अभोग्घनः येदेवान् हविर्भिर्नभोज-
यन्तितेषांहन्तारः अध्रिगावः अधृतगमनाः परैरनिवारितगतयः पर्वताइवदृढाङ्गाः एवम्भूतामरुतः
ववक्षुः स्तोतृणामभिमतंप्रापयितुमिच्छन्ति अपिच विश्वासर्वाणिभुवनानिसद्भावंप्राप्तानिपार्थिवा-
पृथिव्यांभवानिदिव्यानिदिविभवानिचवसूनिदृह्लाचित् दृढान्यपिमज्मनेतिचलनाम मज्मनाशो-
धकेनबलेनप्रच्यावयन्तिप्रचालयन्ति ॥ अभोग्घनः भोजनयन्तीतिभोजःनभोजःअभोजःतेषां
हन्तारः बहुलंछन्दसीतिहन्तेःक्रिप् अयोहोन्यतरस्यामितिहकारस्यघत्वम् इन्हनपूषार्यम्णांशा-
वितिनियमादौर्वाभावः । ववक्षुः वहप्रापणेअस्मादिच्छासनिएकाचइतीट्प्रतिषेधः द्विर्भावः दृ-
त्वकत्वषत्वानि सन्यतइतीत्वाभावश्छान्दसः लिट्युसिअमन्वेइतिनिषेधादामप्रत्ययाभावेअतो-
लोपइत्यकारलोपः प्रत्ययस्वरः पादादित्वान्निघाताभावः ॥ ३ ॥

चतुर्थाष्टचमाह—

चित्रैरञ्जिभिर्वपुषेव्यञ्जतेवक्षःसुरुक्मोअधियेतिरेशुभे ।

अंसैवेषानिमिमृक्षुर्ऋष्टयःसाकंजज्ञिरेस्वधयादिवोनरः ॥४॥

चित्रैः । अञ्जिङ्भिः । वपुषे । वि । अञ्जते । वक्षःइसु । रुक्मान् ।

अधि । येतिरे । शुभे । अंसेषु । एषाम् । नि । मिमृक्षुः । ऋष्टयः ।

साकम् । जज्ञिरे । स्वधया । दिवः । नरः ॥ ४ ॥

वपुरितिरूपनाम वपुषेरूपायशोभार्थमरुतः चित्रैर्नानाविधैः अजिभीरूपाभिव्यञ्जनस-
मर्थैराभरणैः स्वशरीराणिव्यञ्जते व्यक्तं कुर्वन्ति अलङ्कुर्वन्तीत्यर्थः वक्षःसु भुजान्तरेषु रुक्मान्नोचमा-
नानहारान् अधियेतिरेउपरिचक्रिरे किमर्थं शुभेशोभार्थम् अपिच येषां मरुतामसेषु कष्टयः आयु-
धानिनिमिषक्षुः निमिषाः स्थिताः बभूवुः तैरायुधैः सहितानरोनेतारो मरुतः दिवोन्तरिक्षावस्वधया
स्वकीयेन बलेन साकं सहजजिरे प्रादुर्बभूवुः॥ येतिरे यतीप्रयत्ने लिटि अत एकहल्प्रथम इत्येत्वा ऋया-
सलोपौ । शुभे शुभदीप्तौ सम्पदादिलक्षणोभावे किप् सावेकाच इति चतुर्थ्या उदात्तत्वम् । निमिषक्षुः
मृजुशुद्धौ सनि ऊदित्वादिङभावः हलन्ताच्चेति सनः किच्चादुणाभावः द्विर्वचनादि सन्यत इतीत्व-
म् लिट्यसि अतो लोप इत्याकारलोपः । जिरे जनी प्रादुर्भावे लिटिगमहनेत्यादिनोपधालोपः॥ ४॥

पञ्चमीष्टकमाह—

ईशानरुतो धुनयो रिशादसो वाता न्विद्युतस्तविषीभिरक्रत ।

दुहन्त्यूर्ध्वानि धूतयो भूमिं पिन्वन्ति पर्यसा परिञ्जयः ॥ ५ ॥ ६ ॥

ईशानरुतः । धुनयः । रिशादसः । वातान् । विद्युतः । तविषीभिः ।
अक्रत । दुहन्ति । ऊर्ध्वः । दिव्यानि । धूतयः । भूमिम् । पिन्वन्ति ।
पर्यसा । परिञ्जयः ॥ ५ ॥ ६ ॥

ईशानरुतः स्तोतारमीशानंधनाधिपतिर्कुर्वाणाः धुनयः मेघादीनां कम्पयितारः रिशादसः
रिशानां हिंसकानामत्तारः यद्वा रिशतां हिंसतां असितारो निरसितारः एवम्भूता मरुतः तविषी-
भिरात्मीयैर्बलैर्वातान् पुरोवातादीन् विद्युतः विद्योतमानास्तडितश्चाक्रत कुर्वन्ति कृत्वा च परिञ्जयः
रितोगन्तारो धूतयः कम्पयितारो मरुतो दिव्यानि दिविभवानि ऊर्ध्वः ऊर्ध्वः स्थानीयान्यभ्राणि दुहन्ति
रिक्तीकुर्वन्ति जलरहितानि कुर्वन्तीत्यर्थः तदनन्तरं भूमिं पर्यसामेवाग्निर्गतेनोदकेन जलेन पिन्वन्ति
सिञ्चन्ति ॥ रिशादसः रिशहिंसायाम् इगुपधलक्षणः कः रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः शत्रवः
गानदन्तीति रिशादसः असुनन्ति त्वादाद्युदात्तत्वम् रुदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् यद्वा रिशच्छब्दा-
वशत्रन्तादसुक्षेपणे इत्यस्मात्किप् व्यत्ययेन पूर्वपदस्योपधादीर्घः अन्तोदात्तत्वं च । अक्रत
क्रोतेश्छान्दसो वर्तमाने लुङ् मध्वे घसेति चूर्लुक् । ऊर्ध्वः सुपांसु लुगिति विभक्तेर्लुक् ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमेषष्ठो वर्गः ॥ ६ ॥

मरुत्वतीयशस्त्रेऽपिन्वन्त्यपइत्येषाधाया सूत्रितं च—अग्निर्नेतात्वं सोमकृतुभिः पिन्वन्त्यपइ-
तिषाय्याइति ।

तामेतांसूक्तेष्वष्टीमृचमाह—

पिन्वन्त्यपोमरुतः सुदानवः पयोधृतवद्विदथेष्वभुवः ।
अत्यं न मिहे विनयन्ति वाजिनमुत्सं दुहन्ति स्तनयन्तमक्षितम् ॥ ६ ॥

पिन्वन्ति । अपः । मरुतः । सुदानवः । पयः । घृतवत् । विदथेषु ।
आभुवः । अत्यम् । न । मिहे । वि । नयन्ति । वाजिनम् ।
उत्सम् । दुहन्ति । स्तनयन्तम् । अक्षितम् ॥ ६ ॥

सुदानवः शोभनदानामरुतः पयःक्षीरवत् सारवतीरपः पिन्वन्ति सञ्चन्ति आभुव
आभुवन्तीत्याभुवः ऋत्विजः ते विदथेषु यज्ञेषु घृतवत् यथा घृतं सञ्चन्ति एवं मरुतोऽपि वृष्टिं कुर्वन्तीति
भावः तत्र हेतुमाह—अत्यं यथा अश्वं सादिनो विनयन्ति युद्धार्थं शिक्षन्ति एवं मरुतो वाजिनं वेगव
न्तमेधं मिहे वर्षणाय विनयन्ति स्वाधीनं कुर्वन्तीति भावः विनीय च स्तनयन्तं गर्जन्तं अक्षितं अक्षिणं उ
त्सं उत्सवन्त्यस्मादापइति उत्सोमेघः तं दुहन्ति रिक्ती कुर्वन्ति ॥ सुदानवः नुप्रत्ययान्तो दानुशब्द आ
द्युदात्तः बहुव्रीहा वाद्युदात्तं च्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मिहे मिहसेचने सम्पदादिलक्षणो
भावेऽपि सावेकाचइति विभक्तेरुदात्तत्वम् । स्तनयन्तम् स्तनयशब्दश्चुरादिरदन्तः अतो लोप
स्य स्थानिवद्भावाद्वाह्याद्यभावः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

महिषासोमायिनश्चित्रभानवो गिर्यो न स्वतवसोरघुस्यदः ।
मृगा इव हस्तिनः खादथा वनायदारुणीषु तविषीरयुग्ध्वम् ॥ ७ ॥

महिषासः । मायिनः । चित्रभानवः । गिर्यः । न । स्वतवसः ।
रघुस्यदः । मृगाः इव । हस्तिनः । खादथ । वना । यत् ।
आरुणीषु । तविषीः । अयुग्ध्वम् ॥ ७ ॥

महिषइतिमहत्नाम महिषासोमहान्तःमायेतिज्ञाननाम मायिनःप्राज्ञाःचित्रभानवःशोभन-
दीप्तयःगिरियोनस्वतवसःपर्वताइवस्वकीयेनबलेनयुक्तारघुष्यदः शीघ्रगमनाः हेमरुतःएवम्भूतगु-
णविशिष्टायूयं हस्तिनोहस्तवन्तोमृगाइवगजाइव वनावनानिवृक्षजातानिखादथभक्षयथप्रभंकथे-
तियावत् यद्यस्मात्आरुणीषुअरुणवर्णासुवडवासुतविषीबलान्ययुग्ध्वंसंयोजितवन्तः तस्माद्भ-
वतामिववाहनस्यापिप्रबलत्वात्तत्संयुक्ताभवन्तः सर्वेभजन्तीत्यर्थः ॥ रघुष्यदः स्यन्दूपस्रवणे
रघुशीघ्रस्यन्दन्तेगच्छन्तीतिरघुष्यदः क्लिप्चेतिक्लिप् अनिदितामितिनलोपः बालमूललघ्वल-
मितिलत्वविकल्पः रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । खादथ खादृभक्षणे । अयुग्ध्वं युजिर्योगे लुङि
चेःसिच् एकाचइतीट्प्रतिषेधः धिचेतिसकारलोपः चोःकुरितिकृत्वम् अडागमउदात्तः यद्वृत्तयो-
गादनिघातः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

सिंहाइवनानदतिप्रचेतसःपिशाइवसुपिशोविश्ववेदसः ।

क्षपोजिन्वन्तःपृषतीभिर्ऋष्टिभिःसमित्सबाधःशवसाहिमन्यवः॥८

सिंहाःइव । नानदति । प्रचेतसः । पिशाःइव । सुपिशः ।

विश्ववेदसः । क्षपः । जिन्वन्तः । पृषतीभिः । ऋष्टिभिः । सम् ।

इत् । सबाधः । शवसा । अहिमन्यवः ॥ ८ ॥

प्रचेतसःप्रकृष्टज्ञानामरुतः सिंहाइवनानदतिभृशंशब्दंकुर्वन्ति यथासिंहाः गिरिगह्वरेषुगंभी-
रशब्दंकुर्वन्ति एवमरुतस्वप्यागतेषुगम्भीरःशब्द उत्पद्यतइतिभावः तथासुपिशःशोभनावयवाःशो-
भनालङ्कारावा तत्रदृष्टान्तः—पिशाइव पेशइतिरूपनाम यथारुरवःस्वशरीरगतैःश्वेतबिन्दुभिःअ-
रुतास्तद्वत् विश्ववेदसः सर्वज्ञाःक्षपःशत्रूणांक्षपयितारः जिन्वन्तः स्तोतृन्प्रीणयन्तःशवसाबले-
नअहिमन्यवः आहननशीलामन्युयुक्ताःयद्विषयःकोपोजायतेतस्यहननेसमर्थाइत्यर्थः यद्वा म-
ननंज्ञानं मन्युः अहीनज्ञानाः उत्कृष्टबुद्धयइत्यर्थः एवम्भूतामरुतः पृषतीभिः पृषत्यइतिमरुतांवा-
हनस्याख्या पृषत्यःश्वेतबिन्दुद्विक्ताः मृग्यइत्यैतिहासिकाः । नानावर्णोमेघमालाइतिनैरुक्ताः । ता-
भिःऋष्टिरायुधैश्चसहिताःसन्तःसबाधःशत्रुभिर्बाधितान्यजमानानसमित्समानमेवयुगपदेवर-
क्षितुमागच्छन्तीतिशेषः॥ नानदति णदअव्यक्तेशब्दे अस्माद्यङ्लुगन्तालङ् । पिशाइव पिशअवय-
वेषुपथलक्षणःकः । सुपिशःसुपूर्वात्पिशअवयवेइत्यस्मात् क्लिप्चेतिक्लिप् । पृषतीभिः पृषुसेचने वर्त-
मानेपृषइहन्महज्जगच्छतृवच्चेतिशतृवद्भावादुगितश्चेतिङीप् अतएवशतुरनुमइतिनद्याउदात्तत्वेमा-
ने बृहन्महोरुपसंख्यानमितिनियमात्तस्याभावः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

रोदसी आवदतागणश्रियो नृषाचः शूराः शवसाहिमन्यवः ।
आवन्धुरेष्वमतिर्नदर्शता विद्युन्नतस्थौ मरुतोरथेषु वः ॥ ९ ॥

रोदसी इति । आ । वदत । गणश्रियः । नृषाचः । शूराः । शवसा ।
अहिमन्यवः । आ । वन्धुरेषु । अमतिः । न । दर्शता । विद्युत् ।
न । तस्थौ । मरुतः । रथेषु । वः ॥ ९ ॥

हेगणश्रियः गणशः श्रयमाणाः सप्तगणरूपेणावस्थिताः नृषाचः नृन्यजमानान् हविः-
स्वीकरणाय सेवमानाः शूराः शौर्योपेताः एवम्भूताः हेमरुतः शवसावलेन अहिमन्यवः आहन-
नस्वभावकोपयुक्ताः सन्तः रोदसीद्यावापृथिव्यौ आवदत आसमन्ताच्छब्दयत युष्मदागमने-
ति भवदीयशब्देन द्यावापृथिव्यौ पूर्णैकुरुते तिभावः किञ्च हेमरुतः वोयुष्माकं तेजः वन्धुरेषु बन्धक-
काष्ठनिर्मितं सारथेः स्थानं वन्धुरमित्युच्यते तद्युक्तेषु रथेष्वतस्थौ आतिष्ठति अवस्थितं सवसर्वैर्दृश्य-
ते तत्र दृष्टान्तद्वयमुच्यते—अमतिर्न अमतिरितिरूपनाम यथानिर्मलं रूपं सर्वैर्दृश्यते दर्शता विद्युन्
यथा वा दर्शनीया विद्युत्समेधस्था सर्वैर्दृश्यते एव रथेष्ववस्थितानां युष्माकं ज्योतिरपि सर्वैर्दृश्यत इत्यर्थः ॥
वदत ऋचितुनुषेत्यादिना दीर्घः । नृषाचः पादादित्वा दामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । अमतिः अमगत्यादिषु
अमेरतिरित्यौणादिकोतिप्रत्ययः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । दर्शता भृष्टदृशीत्यादिना अतच्प्रत्ययः
चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

विश्वेवैदसोरयिभिः समो कसः सम्मिश्लासः स्तविषीभिर्विरप्तिनः ।
अस्तारिषु दधिरेगभस्त्योरनन्तशुष्मावृषखादयोनरः ॥ १० ॥ १॥

विश्वेवैदसः । रयिभिः । समो कसः । सम्मिश्लासः । तविषीभिः
विरप्तिनः । अस्तारिः । इषुम् । दधिरे । गभस्त्योः । अनन्तशुष्माः
वृषखादयः । नरः ॥ १० ॥ ७ ॥

विश्ववेदसः सर्वज्ञाः रयिभिर्धनैः समोकसः समाननिवासाः समवेतावाधनाधिपतय इत्यर्थः
तविषीभिः बलैः संमिश्रासः संमिश्राः संयुक्ता इत्यर्थः विरप्तिनः महन्नामैतत् महान्तः अ-
स्तारः शत्रूणां निरसितारः अनन्तशुष्माः अनवच्छिन्नबलाः वृषादयः वृषा इन्द्रः खादिरायु-
धस्थानीयो येषां ते तथोक्ताः यद्वा वृषासोमः खादिः खाद्यः पेयो येषां ते नरो नेतारः एवम्भूताः मरुतः
गभस्तिरिति बाहुनाम् गभस्तयोः बाह्वोः इषुं धिरे शत्रूणां निरसनाय धनुर्बाणादिकं आयुधं धारय-
न्ति ॥ समोकसः उचसमवाये असुनिबहुलवचनात्कुत्वमिति ओक उचः क इत्यत्रोक्तम् बहु-
ब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । संमिश्रासः कपिलकादिवाल्त्वम् । विरप्तिनः रपलपत्यकायां
वाचि विपूर्वादस्मात् बहुलवचनात् शक्प्रत्ययः विविधं शब्दं रपन्तीति विरप्तिः शस्तोतारः तेषां स-
न्तीति विरप्तिनः यद्वा विविधं रपणं विरप्तिं तदेषामस्तीति मरुतो हि विविधं शब्दं कुर्वन्ते इति प्रत्यय-
स्वरः । अस्तारः ताच्छीलिकस्तृन् इडभावश्छान्दसः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । अनन्तशुष्माः ना-
स्यन्तोऽस्येत्यनन्तः नञ्सुष्ठ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् अनन्तं शुष्मो बलं येषां बहुब्रीहौ पूर्वपदप्र-
कृतिस्वरत्वम् । वृषादयः खादभक्षणे उणादिक इन्प्रत्ययः वृषन्शब्दः कनिन्प्रत्ययान्त आद्युदा-
त्तः बहुब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

एकादशीष्टमाह—

हिरण्ययेभिः पविभिः पयोवृध उज्जिघ्नन्त आपथ्योऽनपर्वतान् ।
मखा अयासः स्वसृतो ध्रुवच्युतो दुधकृतो मरुतो भ्राजदृष्टयः ॥ ११ ॥

हिरण्ययेभिः । पविभिः । पयःवृधः । उत् । जिघ्नन्ते ।
आपथ्यः । न । पर्वतान् । मखाः । अयासः । स्वसृतः । ध्रुवच्युतः ।
दुधकृतः । मरुतः । भ्राजदृष्टयः ॥ ११ ॥

मरुतः हिरण्ययेभिः सुवर्णमयैः यद्वा हितरमणीयैः पविभिः रथानां चक्रेः पर्वतान् सर्ववतो मेघान्
यद्वा शिलोच्चयान् उज्जिघ्नन्ते ऊर्ध्वगमयन्ति स्थानात् प्रच्यावयन्तीत्यर्थः तत्र दृष्टान्तः—पथ्यो न यथा
पथि गच्छन् रथः मार्गैः आस्थितं तृणवृक्षादिकं चूर्णीकृत्योर्ध्वं नयति गमयति यद्वा यथा संयुक्ता गजाः
मार्गस्थितं वृक्षादिकं भग्नं कुर्वन्ति कीदृशामरुतः पयोवृधः पयसो वृष्ट्युदकस्य वर्धयितारः यद्वा पृथ्वेः

पयसावर्धमानाः पृथिव्यैष्यसोमरुतो जाता इति हि श्रूयते^१ । मखाः मख इति यज्ञनाम तद्वन्तः अयासः
 देवयजनदेशं प्रति गन्तारः स्वसृतः शत्रून् प्रति स्वयमेव सरन्तो गच्छन्तः ध्रुवच्युतः ध्रुवाणां निश्चला-
 नां पर्वतादीनामपि च्यावयितारः दुध्रकृतः दुध्रदुष्टानां धारयितारं आत्मानं कुर्वाणाः यद्वा दुध्रमन्यैर्ध-
 र्तुमशक्यं आत्मानं कुर्वाणाः भ्राजदृष्टयः दीप्यमाना युधाः ॥ उज्जिघ्रन्ते हन्तेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् बहु-
 लं छन्दसीति शपः श्लुः बहुलं छन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् गमहनेत्यादिनोपधालोपः होहन्तेरिति षत्वम्
 व्यत्ययेनान्तादेशः । पथयः पथिभवः भवे छन्दसीति यत् नस्तद्धिते इति टिलोपः व्यत्ययेन स्वरितत्वम्
 यद्वा छन्दसीति निपाविति मतवर्थीय ईकारः उदात्तस्वरितयोर्यण इति विभक्तेः स्वरितत्वम् । अयासः
 अयपयगतौ अयन्त इत्ययाः पचाद्यच् आजसेरलुक् । दुध्रकृतः अत्र दुःशब्देन दुष्टाः लक्ष्यन्ते धृञ्धा-
 रणे दुष्टान्धारयतीति दुध्रः मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः यद्वा ईषहुः सुष्विति दुःशब्दे उपपदेकर्म-
 णि खलू गुणाभावश्छान्दसः तं कुर्वन्तीति दुध्रकृतः करोतेः क्तिप्चेति क्तिप् रेफलोपश्छान्दसः ॥ १ ॥

द्वादशीष्टमाह—

घृषुं पावकं वनिनं विचर्षणिं रुद्रस्य सूनुं हवसां गृणीमसि ।

रजस्तुरं तव संमारुतं गणमृज्जीषिणं वृषणं सश्रुतं श्रिये ॥ १२ ॥

घृषुम् । पावकम् । वनिनम् । विचर्षणिम् । रुद्रस्य । सूनुम् ।

हवसां । गृणीमसि । रजस्तुरम् । तवसम् । मारुतम् । गणम् ।

ऋज्जीषिणम् । वृषणम् । सश्रुतम् । श्रिये ॥ १२ ॥

घृषुं शत्रूणां बलस्य वर्षकं विनाशयितारं पावकं सर्वेषां शोधकं वनिनं वनमित्युदकनाम उद-
 कवन्तं वृष्टिपदमित्यर्थः विचर्षणिं विशेषेण सर्वस्य द्रष्टारं रुद्रस्य महादेवस्य सूनुं पुत्रभूतं एवं विधमरुतां
 समूहं हवसा आह्वानसाधनेन स्तोत्रेण गृणीमसि शब्दयामः स्तुम इत्यर्थः हे ऋत्विग्यजमानाः यूयम्
 पि श्रिये ऐश्वर्याय धनार्थं मारुतं गणं मरुतां संधंसश्रुतमाप्नुत कोटशं रजस्तुरं पार्थिवस्य पांशोः त्वरयि-
 तारं मे रकमित्यर्थः तवसं प्रवृद्धं ऋज्जीषिणं तृतीयसवने हि मरुतः स्तूयते तत्र च ऋज्जीषमभिषुण्वन्तीति
 ऋज्जीषसम्बन्धः श्रुतः अतस्तद्वन्तं वृषणं कामानां वार्षितारम् ॥ हवसा ह्वेओसि मां यये बहुलं छन्दसी-
 तिसम्पसारणम् । गृणीमसि गृशब्दे इदन्तोमसिः प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वम् । रजस्तुरं रजांसि तु-

तोर्वीतिरजस्तूः तुरत्वरणे क्तिप्चेतिक्तिप् । वृषणं वाषपूर्वस्यनिगमेइतिदीर्घाभावः । सश्वत ग्लुञ्चुष-
स्जगतावित्यत्रसश्विमध्येकेइतिधातुवृत्तावुक्तम् गतिकर्मसुचसश्वतीतिपठितम् । श्रिये सावेकाच-
इतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीष्टकमाह—

प्रनू॒सम॒र्तः श॒र्वसा॒ जनाँ॑ अ॒ति॒त॒स्थौ व॒ ऊ॒ती म॒रुतो॒ यमा॒वन्त ।
अ॒र्व॒द्भिर्वा॒जं भ॒रते॒ धना॒ नृभि॑रा॒ पृच्छ॑यं॒ क्रतु॑मा॒क्षेति॒ पुष्य॑ति ॥ १३ ॥

प्र । नु । सः । म॒र्तः । श॒र्वसा । ज॒नान् । अ॒ति । त॒स्थौ । वः ।
ऊ॒ती । म॒रुतः । यम् । आ॒वन्त । अ॒र्व॒द्भिः । वा॒जम् । भ॒र॒ते ।
ध॒ना । नृ॒भिः । आ॒पृच्छ॑यम् । क्र॒तुम् । आ । अ॒क्षेति॒ । पु॒ष्य॑ति ॥ १३ ॥

समर्तः मनुष्यः शर्वसाबलेन जनान् जातानन्यान् पुरुषानतिअतीत्यनुक्षिप्रं तस्थौ प्रति-
ष्ठितो भवति हेमरुतो वोयुष्माकं ऊती ऊत्यारक्षणेनयं पुरुषं आवत अरक्षत अपि च स पुरुषः अर्वद्भिर्वाजैः
साधनभूतैर्वाजमन्नं नृभिः स्वकीयैर्मनुष्यैः धनाधनानि च भरते सम्पादयति तथा आपृच्छयं
आपृच्छयं शोभनं क्रतुं अग्निष्टोमादिकर्म आक्षेति आमोति पुष्यति प्रजापशुभिः पुष्टो भवति च ॥
ऊती तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । नृभिः नृचान्यतरस्यामिति दिभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेधः ।
आपृच्छयं छन्दसिनिष्ठकथ्येत्यादौ आङ्पूर्वात्पृच्छतेः क्यच्प्रत्ययान्तो निपात्यते ग्रहज्यादिनास-
म्पसारणम् प्रत्ययस्य पिच्चादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । क्षेति
क्षिनिवासगतयोः बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् । पुष्यति पुषपुष्टौ दिवादित्वाच्छयन् निच्चादा-
द्युदात्तत्वम् तिङः परत्वान्निघाताभावः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टकमाह—

च॒र्क॒त्यं म॒रुतः॑ पृ॒त्सु दु॒ष्टरं॑ द्यु॒मन्तं॑ शु॒ष्मं म॒घव॑त्सु ध॒त्तन ।
ध॒न॒स्पृ॒तं मु॒क्थ्यं॑ वि॒श्वच॑र्ष॒णितो॒ कं पु॒ष्ये म॒तन॑यं श॒तं हि॒माः ॥ १४ ॥

च॒र्क॒त्यम् । म॒रुतः॑ । पृ॒त्सु । दु॒ष्टरम् । द्यु॒मन्तम् । शु॒ष्मम् ।
म॒घव॑त्सु । ध॒त्तन । ध॒न॒स्पृ॒तम् । उ॒क्थ्यम् । वि॒श्वच॑र्ष॒णितम् ।
तो॒कम् । पु॒ष्येम् । त॒न॒यम् । श॒तम् । हि॒माः ॥ १४ ॥

हेमरुतः मघवत्सुहविलक्षणधनयुक्तेषु यजमानेषु पुत्रं धत्तनस्थापयतदत्तेतियावत् कीदृशं पु-
त्रं चर्त्तयं कार्येषु पुनः पुनः पुरस्कृतव्यं सर्वकर्मकुशलमित्यर्थः पृत्सु सङ्ग्रामेषु दुष्टरंदुःखेन तरित-
व्यं अजेयमित्यर्थः द्युमन्तं दीप्तिमन्तं शुष्मं शत्रूणां शोषकं बलवन्तं धनस्पृतं धनानां स्पृष्टारं धनैः
प्रीतं वा उक्थं उक्थं स्तोत्रं तदहं प्रशस्यमित्यर्थः विश्वचर्षाणि विशेषेण द्रष्टारं सर्वज्ञं एवं विधत्तं कं पु-
त्रं तनयं पौत्रं च शतं हिमाः हेमंतं तूष्णक्षितान् शतसं वत्सरान् जीवन्तः सन्तः पुष्ये मपोषयेम अत्र हिम-
शब्देन तद्युक्ता हेमन्तं त्वोभिधीयन्ते तथा च ब्राह्मणमेवमाध्यायते—शतं हिमा इत्याह शतं त्वा हेमन्ता-
नि धिषीयेति वा वै तदा हेति ॥ चर्त्तयम् प्रकृतिग्रहणे यद्भुगन्तस्यापि ग्रहणमिति न्यायेन करोतेत्य-
द्भुगन्तात् विभाषा कृत्वोपरितिक्रयः पुगागमः प्रत्ययस्य पिच्चादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । पृत्सु
पदादिषु मांसपृत्सूनामुपसंख्यानमिति पृतनाशब्दस्य पृदादेशः । दुष्टरं तृष्टवनतरणयोः ईषद्दुःसुष्वि-
ति खल् सुषामादेशाकृतिगणत्वात् षत्वम् लिट्स्वरेण प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । धत्तन तप्तनमनथना-
श्रेतितस्य तनादेशः । हिमाः हन्ते हिं चेति मक्प्रत्ययः अर्श आद्यच् वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ १४ ॥

एकादशिनस्य मारुतस्य पशोर्वपायागस्य नूष्ठिरमित्येषा याज्या सूत्रितं च—शुचीवो हव्याम-
रुतः शुचीनां नूष्ठिरं मरुतो वीरवन्तमिति ।

तामेतां सूक्तेष्वदशीमृचमाह—

नूष्ठिरं मरुतो वीरवन्तमृतीपाहं रयिमस्मासु धत्त ।

सहस्रिणं शतिनं शशुवांसं प्रातर्मक्षुधियावंसु जगम्यात् ॥ १५ ॥ ८ ॥

नु । स्थिरम् । मरुतः । वीरवन्तम् । ऋतिः सहम् । रयिम् ।

अस्मासु । धत्त । सहस्रिणम् । शतिनम् । शशुवांसम् । प्रातः ।

मक्षु । धियावंसु । जगम्यात् ॥ १५ ॥ ८ ॥

हेमरुतः स्थिरं स्थासु वीरवन्तं वीरैः पुत्रैर्वर्धतं यद्वा वीर्योपेतं ऋतीपाहं गन्तूणां शत्रूणां भि-
भ्रवितारं एवं विधंरयिषु बलक्षणं धनं अस्मासु धत्तस्थापयत सहस्रिणं शतिनं एतत्संख्याकधनवन्तं
अतएव शशुवांसं प्रवृद्धं अपि चास्माकं रक्षणाय धिया बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्तधनो मरुद्गणः प्रातः काले
जगम्यात् आगच्छतु ॥ नूष्ठिरं ऋचितुनुषेत्यादिना दीर्घः पूर्वपदादिति षत्वम् । ऋतीपाहं ऋगौ

कर्तरिक्च षहअभिभवे छन्दसिसहइतिण्विप्रत्ययः अन्येषामपिट्थ्यतइतिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम्
सुषामादित्वावषत्वम् । शूशुवांसं टुओश्विगतिवृद्धयोः लिटःकसुः विभाषाश्वरितिसम्प्रसारणम्
द्विर्वचने तुजादित्वादङ्यासस्यदीर्घत्वम् वस्वेकाजाद्धसामितिनियमादिडभावःप्रत्ययस्वरः॥ १५॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेषमोवर्गः ॥ ८ ॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेएकादशोनुवाकः ११ ॥

द्वादशेनुवाकेनवसूक्तानि तत्रपश्वेत्यादीनि पदसूक्तानिद्वैपदानि तेष्वध्ययनसमयेद्वेद्वैकचौ
चतुःपदामेकैकामृचंरुत्वासामान्नायते अयुक्संख्यासुनुयान्त्यातिरिच्यतसावथैवान्नायते प्राये-
णार्थोपिद्वयोर्द्विपदयोरेकएव प्रयोगेतुताःपृथक्शंसनीयाः सूच्यतेहि पश्वानतायुमितिद्वैपदमिति ।
तत्रपश्वेतिदशचैप्रथमंसूक्तम् अत्रानुक्रम्यते—पश्वदशपराशरःशक्तयोर्द्वैपदंतदिति । शक्तिपुत्रः
पराशरःशक्तिः तत्पुत्रत्वंचस्मर्यते वसिष्ठस्यसुतःशक्तिःशक्तिःपुत्रःपराशरइति । द्विपदाविराट्छन्दः
विंशतिकाद्विपदाविराजइतिहितलक्षणम् अग्निर्देवता परमाग्नेयमैन्द्रादितिपरिभाषितम् पश्वान-
तायुमित्यारभ्य इत्याहीत्यतःप्राक्यतसूक्तजातंतत्सर्वमाग्नेयमितितस्यार्थः द्वैपदंतदित्युक्त्वा-
दिदमादीनिषट्सूक्तानितुहादिपरिभाषयाद्विपदानि दशमेहनिवेपदं वशस्त्रैवश्वदेवसूक्तात्पूर्वं
एतद्वैपदंसूक्तंशंसनीयं सूत्रमुदाहृतम् ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

पश्वानतायुंगुहाचतन्तनमोयुजाननमोवहन्तम् । (१)

सजोषाधीराःपदैरनुग्मन्नुपत्वासीदन्विश्वेयजत्राः (२) ॥ १ ॥

पश्वान् । न । तायुम् । गुहा । चतन्तम् । नमः । युजानम् । नमः ।

वहन्तम् । (१) सजोषाः । धीराः । पदैः । अनु । ग्मन् । उप । त्वा ।

सीदन् । विश्वे । यजत्राः (२) ॥ १ ॥

धीराः मेधाविनोदेवाः सजोषाःसमानप्रीतयःसन्तः हेअग्ने त्वांपदैर्माग्नेःपादकृतैर्लाञ्छनैः
अनुगमनान्वगमन् कीदृशंपश्वापहतेनपशुनासहवर्तमानंतायुंन तायुरितिस्तेननाम यथास्ते-
नःपरकीयंपश्वोदिधनमपहत्यदुष्प्रवेशेगिरिगह्वरेवर्ततेतद्वत् गुहाचतन्तंअब्रूपायांगुहायांगच्छन्तं व-

तमानं चततिर्गतिकर्मा । तथाचतैत्तिरीयेऽग्नेरप्सुप्रवेशःसामान्रायते—संनिलायत सोपःप्राविश-
दिति । यद्वा अश्वत्थगुहायांगच्छन्तं वर्तमानं श्रूयतेच—अग्निर्देवेभ्यो निलायत । अश्वोरूपं कृत्वा सो-
श्वत्थे संवत्सरमतिष्ठदिति । तथानमोयुजानंहविलेक्षणमन्त्रमात्मना संयुजानं नमोवहन्तं देवेभ्यः प्र-
त्तंहविर्वहन्तं यजत्राः यजनीयाः विश्वे सर्वे देवाः हे अग्ने त्वात्वां उपसीदन् समीपं प्राप्नुवन् ददृशुरित्य-
र्थः ॥ पश्वा तृतीयैकवचनस्य जसादिषु छन्दसि वा वचनमिति नाभावाभावः उदात्तयण इति विभ-
क्तेरुदात्तत्वम् । गुहा भिदादिषु पाठादङ्प्रत्ययान्तः वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वम् सुपांसु लुगिति सम्-
भ्यालुक् । युजानं शानचि बहुलं छन्दसोति विकरणस्य लुक् । सजोपाः जुषीमतीति सवनयोः
समानं जुषन्त इति सजोपसः समानस्य छन्दसीति सभावः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् सुपांसु लुगि-
ति जसःसुः । गमन् गमेर्लुङि मन्वेवसेति च्छेर्लुक् गमहनेत्यादिनोपधालोपः बहुलं छन्दस्य माङ्यो-
गेपीत्यङभावः । यजत्राः अमिनक्षीत्यादिनात्रनप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टमहाह—

ऋतस्य देवा अनुव्रता गुर्भुवत्परिष्ट्योर्न भूमं । (३)

वर्धन्ती मापः पन्वा सुशिश्वि मृतस्य योना गर्भे सुजातम् (४) ॥ २ ॥

ऋतस्य । देवाः । अनु । व्रता । गुः । भुवत् । परिष्टिः । द्यौः । न ।
भूमं । (३) वर्धन्ति । ईम् । आपः । पन्वा । सुशिश्विम् । ऋतस्य ।
योना । गर्भे । सुजातम् (४) ॥ २ ॥

उक्तएवार्थः स्पष्टीक्रियते देवाः ऋतस्य गतस्य पलायितस्याग्नेः व्रता व्रतानि कर्माणि गमनाव-
स्थानशयनादिरूपाणि अनुगुः अन्वेष्टुमगमन् तदनन्तरं परिष्टिः परितः सर्वतोन्वेषणं भुवद्भवत् भू-
मभूमिरपि अग्नेरन्वेष्टुभिर्देवैर्द्यौर्न स्वर्गइवाभूत् इन्द्रादयः सर्वे देवाः अग्नेर्गवेषणाय भूलोकं प्राप्ता-
इत्यर्थः आपः अब्देवताः ईं एनं उदके प्रविष्टमग्निं वर्धन्ति प्रवर्धयन्ति यथा देवान पश्यन्ति तथाऽरक्ष-
न्तित्यर्थः कीदृशं पन्वास्तोत्रेण सुशिश्वि सुष्टुप्रवर्धितं ऋतस्य योना यो निरित्युदकनाम ऋतस्य
यज्ञस्यान्नस्य वा कारणभूते जले गर्भे गर्भस्थाने मध्ये सुजातं सुष्टुप्रादुर्भूतं एवमप्सु वर्तमानं अग्निं दे-
वेभ्यः मत्स्यः प्रावोचत् तदनन्तरं देवास्तमज्ञासि पुरिति भावः तथाचतैत्तिरीयकम्—संनिलायत

सोपःप्राविशत्तदेवाःपैषमैच्छन्तंमत्स्यःप्राववीदिति ॥ व्रता शेच्छन्दसिवहुलमितिशेर्लोपः । गुः
इण्गत्तौ इणोगालुङीतिगादेशः गातिस्थेति सिसिचोलुक् आतइतिज्ञेर्जुसूउस्यपदान्तादितिपररूपत्वम् ।
परिष्टिः इषइच्छायाम् किनि तितुत्रेतीट्प्रतिषेधः शकन्ध्वादित्वात्पररूपत्वम् तादौचनिती-
तिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । भूम सुपांसुलुगितिसोडादेशः ह्रस्वश्छान्दसः । वर्धन्ति छन्द-
स्युभयथेतिशपआर्धधातुकत्वात् णेरनिटीतिणिलोपः शपःपित्त्वादानुदानत्वम् तिङ्श्चलसार्व-
धातुकस्वरेणधातुस्वरःशिष्यते । पन्वा पनस्तुतौ औणादिकोभावेउप्रत्ययः । सुशिश्चि दुओ-
श्चिगतिवृद्धयोः आट्गमहनजनइत्यत्रउत्सर्गश्छन्दसीतिवचनात्किप्रत्ययः वचिस्वपीत्या-
दिनासम्प्रसारणम् लिङ्मुद्रावातद्धिर्भाविवहुलंछन्दसीत्युकारस्यत्वम् छान्दसोयणादेशः सुःपूजाया-
मितिसोःकर्मप्रवचनीयत्वम् स्वतीपूजायामितिप्रादिसमासः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

पुष्टिर्नरुण्वाक्षितिर्नपृथ्वीगिरिर्नभुज्मक्षोदोनशम्भु । (५)

अत्योनाज्मन्त्सर्गप्रतक्तःसिन्धुर्नक्षोदःकर्द्वराते (६) ॥ ३ ॥

पुष्टिः । न । रुण्वा । क्षितिः । न । पृथ्वी । गिरिः । न । भुज्म । क्षोदः ।

न । शम्भु । (५) अत्यः । न । अज्मन् । सर्गःप्रतक्तः । सिन्धुः ।

न । क्षोदः । कः । र्द्वराते (६) ॥ ३ ॥

रुण्वारमणीयासर्वेषांहद्या पुष्टिर्न अभिमतफलानामभिवृद्धिरिव अग्निःसर्वेषारमणीयः ऐ-
हेकामुष्मिकसकलव्यवहारस्याग्न्यधीनत्वात् यद्वा पुष्टिरिवरुण्वागन्तव्यः शब्दनीयः स्तुत्योवा
यथापुष्टिःप्राप्यतेतद्वदग्नियज्ञेहविर्भिःप्राप्यतइतिभावः पृथ्वीविस्तीर्णाक्षितिर्न भूमिरिव अग्निर-
शेविस्तीर्णःसर्वेषुभूतेषुजाठरूपेणावस्थानात्गिरिर्न पर्वतइवभुज्मसर्वेषांभोजयिता यथागिरौवि-
मानंफलमूलादिकमाहत्यसर्वेभुञ्जतेतद्वदग्रावपिपंचन्तःसर्वेभुञ्जते यद्वा अग्रावाहुर्तिहुत्वायज-
नाःस्वर्गफलंभुञ्जते अथवागिरिर्यथादुर्भिक्षेसर्वाप्राणिनोभुनक्ति स्वकीयमूलफलादिदानेनपा-
यतितद्वदयमपिपापादानुष्ठातृन्प्रमुञ्चति तथाचाम्नायते—अग्निर्मातस्मादेनसःप्रमुञ्चत्विति । श-
म्भु सुखकरंक्षोदोनं उदकमिव यथोदकंसुखंकरोतितद्वदग्निःसर्वेषांसुखकारीत्यर्थः अज्मन् स-
मानमैतत् अज्मनिसद्गुमेअत्योन सन्ततगमनशीलोजात्यश्वइवसर्गप्रतक्तः सर्गेणविसर्जनेनप्र-

गमितः यथासादिनाप्रेषितोजात्यश्वोहन्तव्यसमीपमाशुगच्छति तद्वदग्निरपिस्तोतृभिःप्रेषितः-
नशत्रून्हन्तुंशीघ्रंगच्छतीतिभावः अपिच सिन्धुर्नक्षोदः स्यन्दनशीलमुदकमिव अयमपिशोषगामी
यथानिम्नप्रदेशाभिमुखोजलप्रवाहोदुर्निवारः तद्वद्दग्धव्याभिमुखोऽग्निरपीत्यर्थः अतः यस्मादेवंतस्मा-
त् इहै एनमग्निंकोवरांतकोवारयेत कोपिवारयितुंनशक्नोतीत्यर्थः ॥ रणवा रविर्गत्यर्थः रणव्यतेप्रा-
प्यतेइतिरणवः कृत्यल्युटोवहुलमितिबहुलवचनात्कर्मणिपचाद्यच् । भुज्म भुजपालनाभ्यवहार-
योः इपियुधीन्धीतिविधीयमानोमक्चहुलवचनादस्मादपिभवति सुपांसुलुगितिसोर्लुक् । अजम्
अजगतिक्षेपणयोः मनिनि बलादावार्धधातुकेविकल्पइत्यतइतिवचनात्वीभावाभावः सुपांसुलुगि-
तिसप्तम्यालुक् । सर्गप्रतकः सृजविसर्गेइत्यस्मात्तवजन्तःसर्गशब्दआद्युदात्तः तश्चुगतौअस्माद-
न्तर्भावितण्यर्थानिष्टायां यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः अनिदितामितिनलोपः सर्गेणप्रतकः तृती-
याकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वरगते वृज्ज्वरणेअन्तर्भावितण्यर्थात् लेटि लेटोडाटाकित्या-
डागमः व्यत्ययेनशष वैतोन्यत्रेत्येत्वस्यविकल्पितत्वाद्भावः ॥

चतुर्थीमृचमाह—

जा॒मिःसिन्धू॑नां॒ भ्राते॑व॒ स्वस्त्रा॑मिभ्या॒न्नरा॑जा॒वना॑न्यत्ति । (७)

यद्वा॑त॒जृ॒तो॒वना॑व्यस्था॒दग्निर्ह॑दा॒तिरो॑मा॒पृथि॑व्याः (८) ॥ १॥

जा॒मिः । सिन्धू॑नाम् । भ्रा॒ता॑इव । स्व॒स्त्रा॑म् । इ॒भ्या॑न् । न । रा॒जा॑ ।

वना॑नि । अ॒त्ति । (७) यत् । वा॒त॑इजृ॒तः । वना॑ । वि । अ॒स्था॑त् ।

अ॒ग्निः । ह॒ । दा॒ति । रो॒म॑ । पृ॒थि॒व्याः (८) ॥ १ ॥

सिन्धूनां स्यन्दनशीलानामपांसुमग्निः जामिःबन्धुः तासामुत्पादकत्वात् तथाचाप्रा-
तम—अग्नेरपइति । यद्वा देवेभ्यःपलायितोऽप्सुवर्तमानःसन् तासामपांसुबन्धुर्बभूवेत्यर्थः तत्रनिद-
र्शनम्—स्वस्त्रांसुसृणांभ्रातेव यथाभ्राताअतिशयेनहितकरोभवत्तद्वत्तादृशोऽग्निः वनानिमहान्त्य
ण्यानिअतिभक्षयतिदहतीत्यर्थः तत्रनिदर्शनम्—राजाइभ्यान्न भियंयन्तीतिनैरुक्व्युत्पत्त्याइ
भ्याःशत्रवः तान्यथासमूहंहिनस्तिदहत् यद्वा इभ्याःधनिनः तान्यथाधनमपहरन्तराजाहिनस्ति
तद्वदित्यर्थः अपिच यद्यदावातजृतो वातनप्रेरितःसन्वननावनान्यरण्यान्यव्यस्थात् उक्तप्रकारेणवि-
विधमातिष्ठतिदग्धुंप्रवर्तेते तदानींअग्निर्हअग्निरेवपृथिव्याभूमेःसम्बन्धीनिरोमाओषधिरूपाणिरो-

ते० आरण्यके अष्टमाध्याये ।

माणिदातिछिनत्ति भूम्यां ओषधिवनस्पतिजातयदस्तितत्सर्वदहतीति भावः ॥ स्वसां आमोनुद्भा-
वश्छान्दसः । अस्थात् लुङि गातिस्थेति सचो लुक् । दाति दाप्लवने अदादित्वाच्छपो लुक् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

श्वसित्यप्सु हंसो न सीदन् क्रत्वा चेति षो विशामुष भुत् । (१)

सोमो न वेधा क्रतु प्रजातः पशुर्न शिश्वा विभुर्दूरे भाः । (१०) ॥ ५ ॥ १ ॥

श्वसिति । अप्सु । हंसः । न । सीदन् । क्रत्वा । चेति षः । विशाम् ।

उषः भुत् । (१) सोमः । न । वेधाः । क्रतु प्रजातः । पशुः । न ।

शिश्वा । विभुः । दूरे भाः । (१०) ॥ ५ ॥ १ ॥

अयमग्निर्देवैभ्यः पलायितः सन् अप्सु दक्षेः पशुश्वसिति प्राणिनि निगूढो वर्तते इत्यर्थः तत्र दृष्टा-
न्तः—हंसो न सीदन् उदकमध्ये उपविशन् हंस इव कीदृशोऽग्निः क्रत्वा क्रतुना ज्ञानहेतुना आत्मीयेन
प्रकाशेन विशां प्रजानां चेति षः अतिशयेन चेतयिता ज्ञापयिता रात्रौ हि सर्वे जनाः अन्धकारावृतं
सर्वअग्नेः प्रकाशाज्ज्ञानन्ति उषर्भुत् उषसि उषः काले अग्निहोत्रादौ प्रबुद्धः सोमो न वेधाः सोम इव वि-
धाता स्रष्टा सोमो यथा सकलमोषधिरूपं भोग्यजातं सृजति सोमो वा ओषधीनां श्राजेति श्रुतिः ।
तथा सकलं भोक्तृजातं सृजति अग्नेरेव भोक्तरूपेणावस्थानात् तथा च तैत्तिरीयकम्—अग्निरन्नादोच-
पतिरिति । वाजसनेयकेऽपि भोक्तृभोग्ययोरग्नीषोमात्मकत्वमात्रातम्—एतावद्वा इदमन्नं चैवान्नाद-
श्च सोम एवान्नमग्निरन्नादइति । क्रतु प्रजातः क्रतुमित्युदकनाम क्रतादुदकात्प्रादुर्भूतः पशुर्न शिश्वा
उदकमध्ये वर्तमानोऽग्निः शयानः पशुरिव तनूकृतः सङ्कुचितगान्धो भूत् ततः प्रादुर्भूतः सन् विभुः प्रभू-
तः सम्पन्नः यद्वा शिश्वा शिशुना गर्भस्थेन वत्सेन सहिता गौरिव विभुः प्रभूता वयवो जात इत्यर्थः दूरे-
भाः दूरे विपकृष्टदेशे पिभाः प्रकाशो यस्य स तथोक्तः एवं भूतोऽग्निरप्सु श्वसितीति पूर्वेषां सम्बन्धः ॥ श्व-
सिति श्वसप्राणने अदादित्वाच्छपो लुक् रुधादिभ्यः सार्वधातुक इतीडागमः तिपः पित्वादनुदात्त-
त्वे धातुस्वरः शिष्यते । क्रत्वा जसादिषु छन्दसि वाचनमिति नाभावाभावः । उषसि बुद्ध्यत इति उ-
षर्भुत् बुध अवगमने क्रिप्चेति क्रिप् एकाचो बश इति भष्भावः अहरादीनां पत्यादिषु पसंख्यानामि-
तिसकारस्य रेफादेशः । शिश्वा शोतनूकरणे आदेच इत्यात्वम् शः कित्सन्वच्चेति उपत्ययः सन्व-
द्भावाद्भिर्भावेत्वे अतएव निच्वादाद्युदात्तत्वम् किद्वद्भावादातो लोप इति चेत्पाकारलोपः प्रथमप-

क्षे सुपांसुलुगितिसोराकारः द्वितीयेतुपूर्ववच्चाभावाभावः । दूरेभाः तत्पुरुषेकृतिचहुलमितिबहुवी-
हावपिबहुलवचनादलुक् बहुवीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

रयिरितिदशर्चंसूक्तंद्वैपदम् अध्ययनतःपञ्चर्चं द्वितीयंसूक्तंपराशरस्यार्षम् आग्नेयं अनु-
क्रान्तंच—रयिरिति । विनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमाष्टचमाह—

रयिर्नचित्रासूरोनसन्दृगायुर्नप्राणोनित्योनसूनुः । (१)
तक्कानभूर्णिर्वनासिपक्तिपयोनधेनुःशुचिर्विभावा (२) ॥ १ ॥

रयिः । न । चित्रा । सूः । न । समदृक् । आयुः । न । प्राणः ।
नित्यः । न । सूनुः । (१) तक्का । न । भूर्णिः । वना । सिपक्ति ।
पयः । न । धेनुः । शुचिः । विभावा (२) ॥ १ ॥

अयमग्निः रयिर्धनमिवचित्राचायनीयःविचित्ररूपोवा सूरोन सूर्यइव सन्दृक्सन्दृगसर्व-
षांवस्तूनांदर्शयिताआयुर्नप्राणः आयुःमुखेसञ्चरन्प्राणःप्रश्वसनवायुरिवप्रियतमः यद्वा यथाप्राण-
वायुःआयुर्जीवनमवस्थापयति तथाचाम्नायते—यावच्चस्मिञ्छरीरेप्राणोवसतितावदायुरिति ।
एवमग्निरपिजाठररूपेणायुषोवस्थापयिता नित्योनसूनुः नित्योध्रुवःपुत्रइवप्रियकारी यथा-
औरसःपुत्रः पितुर्हितमेवाचरतितद्वदयमपिहितस्यस्वर्गस्यप्रापयिता तथाचाम्नायते—पुत्रःपित्रेलो-
ककृज्जातवेदइति । तक्कान गतिमानश्वइव भूर्णिःभर्ता यथाश्वउपर्यारूढंपुरुषंविभर्तिधारयतिपो-
षयतीतिवातद्वदयमपीत्यर्थः पयोनधेनुःपयइवभीणयिता शुचिर्दीप्तःविभावाविशिष्टप्रकाश-
युक्तःएवंगुणविशिष्टोऽग्निः वनावनान्यरण्यानिपिपक्तिदग्धुंसमवैति सेवतेवा ॥ चित्रा सुपांसुलुगि-
तिसोःपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । नित्यः नेर्ध्रुवइत्यप्प्रत्ययस्यपित्वादनुदात्तत्वेउपसर्गस्वरएवशिष्यते ।
तक्का तक्कहसने गतिकर्मसुपाठितत्वात् अत्रगत्यर्थः तक्कतिगच्छतीतितक्का अन्येभ्योपिदृश्यन्तइ-
तिवनिप् । भूर्णिः घृणिपृश्नीत्यादौभरतेर्निप्रत्ययान्तोनिपातितः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

दाधारक्षेममोकोनरुण्वोयवोनपक्रोजेतानानाम् । (३)

ऋषिर्नस्तुभ्वाविशुप्रशस्तोवाजीनप्रीतोवयोदधाति (४) ॥ २ ॥

दाधारः । क्षेमम् । ओकः । न । रुण्वः । यवः । न । पक्रः । जेता ।

जनानाम् । (३) ऋषिः । न । तुभ्वा । विशु । प्रशस्तः । वाजी ।

न । प्रीतः । वयः । दधाति (४) ॥ २ ॥

अयमग्निःक्षेमलंघ्यस्यधनस्यरक्षणंदाधारधारयति स्तोतृभ्योदत्तस्यधनस्यरक्षणंकर्तुंशक्रो-
तीतिभावः ओकोन निवासस्थानगृहमिव रुण्वोरमणीयः यद्वा गन्तव्यःगृहवत्सर्वैःप्राप्यतइत्य-
र्थः यवोन यवइवपक्रः यथापक्रोयवःउपभोगयोग्योभवति तद्वदग्निरपिपाकादिकार्यहेतुतयाउप-
भोग्यइत्यर्थःजनानांजेताशत्रुजनानांमध्येभिभविता ऋषिर्नमन्त्रद्रष्टाऋषिरिव तुभ्वादेवानांस्तो-
ता विश्वयजमानलक्षणेषुमनुष्येषुप्रशस्तः प्रख्यातःवाजीन अश्वइवप्रीतोहर्षयुक्तः यथाश्वोहर्ष-
युक्तोयुद्धाभिमुखं गच्छति तद्वदयमपिदेवानांहविर्वहनेहर्षयुक्तोभवतीत्यर्थः एवंभूतोग्निःवयोर्नद-
धातिदधातुअस्मभ्यंददात्वित्यर्थः वयइत्यन्नाम वयःक्षेत्रेतिन्नामसुपाठात् ॥ दाधारतुजादी-
नामित्यग्न्यासस्यदीर्घत्वम् । क्षेमं क्षियतिनिवसत्यनेनेतिक्षेमः अर्तिस्तुस्वित्यादिनामन् नित्वादा-
द्युदात्तत्वम् । रुण्वः रविरिवधविगत्यर्थाः अस्मात्कर्मणिक्रप्रत्ययः इदित्वान्नुम् । जेता तृन्त-
आद्युदात्तः । जनानां यतश्चनिर्धारणमितिनिर्धारणेपृष्ठी नेयंकर्मणिपृष्ठीतिनलोकाव्ययनिष्ठेति
पृष्ठीप्रतिषेधोभवति । तुभ्वा स्तोभतिःस्तुतिकर्मा अन्येभ्योपिटृश्यन्तइतिक्वनिप् ॥२॥

तृतीयाष्टकमाह—

दुरोकेशोचिःऋतुर्ननित्यो जायेवयोनावरं विश्वस्मै । (५)

चित्रोयदभ्राट्श्वेतोनविश्वरथोनरुक्मीत्वेषःसमत्सु (६) ॥ ३ ॥

दुरोकेशोचिः । ऋतुः । न । नित्यः । जायाइव । योनौ । अरम् ।

विश्वस्मै । (५) चित्रः । यत् । अभ्राट् । श्वेतः । न । विश्व । रथः ।

न । रुक्मी । त्वेषः । समत्सु (६) ॥ ३ ॥

दुरोकशोचिः दुष्पापतेजाः ऋतुर्नित्यः ऋतुः कर्मणां कर्ता स इव ध्रुवः यथा सकर्मसु ध्रुवोऽप्य-
मत्तः स न जागर्ति तद्वदयमप्यग्निः कर्मसुरक्षसां दहने ध्रुवो जागर्तीत्यर्थः योनौ गृहे वर्तमाना जायेव
योषिदिव अग्निहोत्रादि गृहे वर्तमानो वह्निर्विश्वस्मै सर्वस्मै यष्ट्रजनाय अरं अलं भूषणं भवति यथा
जायया गृहमलङ्कृतं भवति तद्वदग्निना यज्ञगृहमप्यलङ्कृतं स दृश्यत इत्यर्थः चित्रश्चायनीयः विचि-
त्रदीप्तिर्वा यद्यदायमग्निरभ्राट् ब्राजते तदानीं श्वेतोन शुभ्रवर्ण आदित्य इव भवति रात्रौ हि अह-
निसूर्य इव अग्निः प्रकाशको भवति विक्षुप्रजासुरथोन रभ इव रुक्मी सुवर्णवद्रोचमानदीप्ति युक्तः
समत्सु संग्रामेषु त्वेषो दीप्तः एवं भूतो यदभ्राडिति पूर्वैणान्वयः ॥ दुरोकशोचिः उचसमवाये ईषदुःसु-
ष्वितिकृच्छ्रार्थे त्वल् बहुलवचनात्कुत्वम् लिट्स्वरेण प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् दुरोकं शोचिस्तेजोय-
स्य बहुवीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अरं वालमूलेत्यादिनालकारस्य रेफादेशः । अभ्राट् भाजूदी-
प्तौ लङ्गिव्यत्ययेन परस्मैपदम् बहुलं छन्दसीति शिपोलुक् ब्रश्चादिष्वेजश्वम् अडागमउदात्तः य-
द्वृत्तयोगादनिघातः । समत्सु समानं माद्यन्त्येष्वितिसमदः संग्रामाः औणादिकोधिकरणेऽपि
समानस्य छन्दसीतिसंभावः यद्वा सम्यगतिभक्षयति वीरानिति समत् सम्पूर्वादत्तेः क्लिप्ते-
ति क्लिप् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

सेनेव सृष्टामं दधात्यस्तुर्न दिद्युत्त्वेऽप प्रतीका । (७)

यमो हं जातो यमो जनिं त्वं जारः कनीनां पतिर्जनीनाम् (८) ॥ ४ ॥

सेना इव । सृष्टा । अमंम् । दधाति । अस्तुः । न । दिद्युत् ।

त्वेऽप प्रतीका । (७) यमः । ह । जातः । यमः । जनि इत्वम् । जारः

कनीनाम् । पतिः । जनीनाम् (८) ॥ ४ ॥

सृष्टापेरितासेनेव स्वामिना सह वर्तमाना भेटसंहतिरिव अयमग्निः अमंशूणां भयं दधाति
विदधातिकरोतीत्यर्थः यद्वा सृष्टासेनेव अमं बलं दधाति सायथा बलवती तद्वदग्निरपि बलवानित्यर्थः
निदर्शनान्तरमुच्यते—दिद्युदिति वज्रनाम तेन चात्रेऽपुलक्ष्यते त्वेषप्रतीकादीनामुखा अस्तुर्न दिद्युत्क्षेपः
सम्बन्धिनीषुरिव सायथा भीषयते तद्वदग्निरपि राक्षसादीन् भीषयत इत्यर्थः अत्र निरुक्तम्—सेने-
व सृष्टा भयं बलं वा दधात्यस्तुरिव दिद्युत्त्वेऽप प्रतीकेत्यादि । यच्छतिददातिस्तोतृभ्यः कामानिति य-

मोग्निरुच्यते यद्वा इन्द्राभ्योर्युगपदुत्पन्नत्वादग्नेर्यमत्वम् अस्मिन्नर्थेयास्केनमध्वब्राह्मणेदार्शिते—
यमोहजातइन्द्रेणसहसङ्गतः यमाविहेहमातरेत्यपिनिगमोभवतीति' । योजातउत्पन्नः भूतसंघः
यच्चजनित्वम् जनयितव्यम् उत्पत्त्यमानंभूतजातंतदुभयमपि यमोहअग्निरेवसर्वेषांभावानांआ-
हुतिद्वाराअभ्यधीनत्वाद् कनीनांकन्यकानांजारोजरयिता यतोविवाहसमयेअग्नौलाजादिद्रव्य-
होमेसतितासांकन्यात्वंनिवर्तते अतोजरयितेत्युच्यते तथाजनीनांजायानांरुतविवाहानांपतिर्भ-
र्ता तथाचाख्यायते—अनुपजातपुरुषसम्भोगेच्छावस्थांस्त्रियंसोमोलेभे सच सोमईषदुपजातभोगे-
च्छांतांविश्वावसवेगन्धर्वायपादात् सचगन्धर्वोविवाहसमयेअग्नेयप्रददौ अग्निश्चमनुजायभर्त्रेध-
नपुत्रैःसहितामिमांप्रायच्छदिति । इममर्थंकाचिट्कृस्पष्टंभूते—सोमोददद्वन्धर्वायगंधर्वोदददग्ने ।
रथिंचपुत्रांश्वादादग्निर्महमथोइमामिति' । यास्कस्त्वाह—तृतीयोअग्निष्टपतिरित्यपिनिगमोभवती-
ति' । यद्वा जनीनांपालयिता यतोयमनुष्ठितैर्यागैःफलंप्रयच्छति ॥ सेनेव इनेनसहवर्ततइतिसे-
ना वोपसर्जनस्येतिसभावः बहुव्रीहिस्वरः । जनित्वम् जनीपादुर्भावे कृत्यार्थेतवैकेनितिकर्मणि
त्वन्प्रत्ययः इडागमः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । जारः जारयतीतिजारः दारजारौकर्तरिणिलुक्चेतिनि-
पात्यते । कनीनां कन्याशब्दात्षष्ठ्येकवचनेबहुलंछन्दसीतिबहुलग्रहणात्संप्रसारणम् परपू-
र्वत्वम् । जनीनाम् जन्यन्तेआस्वितिजनयःस्त्रियः इन्सर्वधातुभ्यइतिइन्प्रत्ययः निच्वादाद्यु-
दात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

तंवांश्चराथावयंवसत्यास्तंनगावोनक्षन्तइद्धम् । (१)

सिन्धुर्नक्षोदःप्रनीचीरैनोन्नवन्तगावःस्व१दृशीके (१०) ॥ ५ ॥

तम् । वः । चराथा । वयम् । वसत्या । अस्तम् । न । गावः । नक्षन्ते ।

इद्धम् । (१) सिन्धुः । न । क्षोदः । प्र । नीचीः । ऐनोत् । नवन्त ।

गावः । स्वः । दृशीके (१०) ॥ ५ ॥

वइतिव्यत्ययेनबहुवचनम् हेअग्ने तंवांचराथा चरतीतिचरथःपशुः तत्प्रभवैःहृदयादिभिः
साध्याआहुतिरपिचरथेत्युच्यते उपचारात्कार्यकारणशब्दः चराथा चरथयापशुप्रभवहृदया-
विसाधनयाआहुत्यावसत्यावसतिनिवसतीतिस्थावरोव्रीह्यादिवसतिः पूर्ववदत्ताभ्याहुतिलक्ष्यते

वसत्यापुरोडाशाद्याहुत्याचवयंइक्ष्मं प्रदीप्तमग्निं नक्षन्ते व्यामुयामः पुरुषव्यत्ययः तत्र दृष्टान्तः—अ-
स्तं गावः अस्तमिति गृहनाम यथा गावो गृहं प्राप्नुवन्ति तद्वत् अत्र यास्कः—तं वश्रं राथाचरन्त्यापश्वा-
हुत्यावसत्याचनिवसन्त्यौषधाहुत्यास्तं यथा गावामुवन्ति तथा मुयामेति । अयमग्निः सिन्धुर्न-
क्षोदः स्यन्दनशीलमुदकमिव नीचीर्नितरां अञ्चतीः इतस्ततो नितरा मुद्वच्छन्तीः ज्वालाः प्रेनोत्प्रेरय-
ति यथा जलप्रवाहः निम्नदेशे शीघ्रं गच्छति तद्वदग्नेर्ज्वालादग्धव्यं प्रति गच्छन्तीति भावः स्वर्नभसि
वर्तमाने दृशीके दर्शनीयेतस्मिन्नग्नौ गावोगमनस्वभावारश्मयः नवन्तसंगच्छन्ते नवतिर्गतिकर्मा ॥
चराथा चरैरौणादिको थक्प्रत्ययः दीर्घश्छान्दसः सुपांसुलुगिति विभक्तेराकारः । वसत्या वहि-
वस्यर्तिष्यश्चिदिति अतिप्रत्ययः उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अस्तं अस्य तेस्मिन्सर्वमि-
त्यस्तं गृहं असिहसीत्यादिना तत् तितुत्रेतीदृशप्रतिषेधः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । नक्षते नक्षतिर्व्याप्ति-
कर्मा नक्षगतौ व्यत्ययेनात्मनेपदम् चादिलोपे विभाषेति निघाताभावः । नीचीः निपूर्वादञ्चतश्चोप-
संख्यानमिति ङीप् अच इत्यकारलोपः चाविति दीर्घत्वम् न्यधीचेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । ऐनो-
त् इण्गतौ अन्तर्भावितण्यर्थात् छन्दसिलुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लङ् व्यत्ययेन श्रुः आडागमो वृ-
द्धिश्च । दृशीके दृशिर्प्रेक्षणे अनिदृशिष्यांचेति कीकनप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमे दशमो वर्गः ॥ १० ॥

वनेष्विति द्वैपदं दशर्चं अध्ययनतः पंचर्चं तृतीयं सूक्तं पराशरस्यार्षाग्नेयं वनेष्वित्यनुका-
न्तमविनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्र प्रथमा मृचमाह—

वनेषु जायुर्मर्तेषु मित्रो वृणाते श्रुष्टिं राजे वाजुर्म ॥ (१)
क्षेमो न साधुः क्रतुर्न भद्रो भुवत्स्वाधीर्होता हव्यवाट् (२) ॥ १ ॥

वनेषु । जायुः । मर्तेषु । मित्रः । वृणाते । श्रुष्टिम् । राजा इव ।
अजुर्म ॥ (१) क्षेमः । न । साधुः । क्रतुः । न । भद्रः । भुवत् ।
सुहृत् । आधीः । होता । हव्यवाट् (२) ॥ १ ॥

वनेषु जायुः अरण्येषु जायमानः मर्तेषु मनुष्येषु मित्रः सखा सोयमग्निः श्रुष्टिं शुआशुअश्रुते कर्माणि व्यामोतीति श्रुष्टिर्यजमानः क्षिप्रेण कर्मणामनुष्ठातेत्यर्थः तथा च यास्कः—श्रुष्टीति क्षिप्रनामाशुअष्टीति । एवं भूतं यजमानं वृणीते सम्भजते अनेन प्रतंहविः स्वीकृत्य रक्षतीति भावः तत्र दृष्टान्तः—राजेवाजुर्यं अजुर्यं जरारहितं दृढाङ्गं सर्वकार्येषु शक्तमित्यर्थः एवं भूतं पुरुषं यथा राजा वृणीते तद्वत् क्षेमो न रक्षक इव साधुः साधयिता क्रतुर्न क्रतुः कर्मणां कर्ता स इव भद्रो भजनीयः कल्याणो वा होतो देवानां माह्वाता हव्यवाद् हव्यवाहनो नाम देवानां मग्निः तथा चान्नायते—त्रयो वा अग्नयो हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितृणां सहरक्षा असुराणामिति । एवं भूतोऽग्निः स्वाधीः शोभनकर्मा शोभनाध्यानो वा भुवत् भवत् ॥ जायुः जिजये रुवापाजीत्युण् । अजुर्यं जृष्वयो हानौ भावे ण्यत् वृद्धौ रुतायामाकारस्य व्यत्ययेन उकारः । जुर्यं जरानास्यस्येति बहुव्रीहौ नञ् सुभ्यामित्युत्तरपदान्तादात्तत्वम् । भुवत् भवतेर्लेट् चङागमः बहुलं छन्दसोति विकरणस्य लुक् भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

हस्ते दधानो नृम्णा विश्वान्यमे देवान् धाद्गुहानिषीदन् । (३)

विदन्तीमन्नरो धियं धाहृदायत्तृष्टान्मन्त्राँ अशंसन् । (४) ॥ २ ॥

हस्ते । दधानः । नृम्णा । विश्वानि । अमे । देवान् । धात् । गुहा । निषीदन् । (३) विदन्ति । ईम् । अन्नं । नरः । धियम् । धाः । हृदा । यत् । तृष्टान् । मन्त्रान् । अशंसन् । (४) ॥ २ ॥

विश्वानि सर्वाणि नृम्णानृम्णानि हविलक्षणानि धनानि हस्ते स्वकीये बाहौ दधानो धारयन् यमग्निगृहागुहायां अप्सु मध्ये अश्वत्थादौ वा संवृतप्रदेशे निषीदन् निगूढो वर्तमानः सन् अमे भये देवान् धात अस्थापयत् अग्नौ हविर्भिः सह पलायिते सति सर्वे देवा अभैषुरित्यर्थः नरो नेतारः धियं धाः कर्मणां बुद्धीनां वा धारयितारो देवा अत्रास्मिन् काले ईमे न मग्निं विदन्ति जानन्ति यद्यदाहृदाहृदायस्थितया बुद्ध्या तृष्टान् निर्मितान् अग्निस्तुतिपरान् मन्त्रान् शंसन् अस्तुवन् अवोचन्नित्यर्थः ॥ निषीदन् सदिरपतेरितिषत्वम् । विदन्ति विदज्ञाने अदादिवाच्छपोलुक् प्रत्ययस्वरः । धियन्धाः आतोनुपसर्गेकइतिकः तत्पुरुषेण तिबहुलमिति बहुलवचनाद्वितीयाया अप्यलुक् । तृष्टान् तक्षूत्वक्षूतनूकरणे निष्ठा यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः स्कोः संयोगाद्योरितिकलोपः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

अजोनक्षांदाधारपृथिवीतस्तम्भद्यामन्त्रेभिः सत्यैः । (५)

प्रियापदानिपश्वोनिपाहिविश्वायुरग्नेगुहागुहंगाः (६) ॥ ३ ॥

अजः । न । क्षाम् । दाधारं । पृथिवीम् । तस्तम्भं । द्याम् । मन्त्रेभिः ।

सत्यैः । (५) प्रिया । पदानि । पश्वः । नि । पाहि । विश्वः आयुः

अग्ने । गुहा । गुहम् । गाः (६) ॥ ३ ॥

अजोन अजतिगच्छतीत्यजः सूर्यः यद्वा नजायतइत्यजः जन्मरहितइत्यर्थः सइवक्षां क्षेति-
पृथिवीनाम क्षांभूमिंदाधारअयमग्निः प्रकाशकत्वेनधारयति पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम पृथिवींअन्त-
रिक्षंचधारयतीत्येवद्याद्युलोकंसत्यैरवितथार्थैः मन्त्रेभिर्मन्त्रैः तस्तंभस्तन्नाति यथाअधोनपतति
उपर्येवतिष्ठतितथाकरोतीत्यर्थः मन्त्रैर्दिवोधारणतैत्तिरीयेसमाम्नातम्—देवावाआदित्यस्यस्वर्ग-
स्यलोकस्यपराचोतिपातादबिभयुस्तंछन्दोभिरदृहन्धृत्याइति । यद्वा सत्यैर्मन्त्रैःस्तूयमानोऽग्निः
तस्तम्भेति हेअग्ने विश्वायुः विश्वंसर्वमायुरन्जयस्यसत्त्वं पश्वः पशोः प्रियाप्रियाणिपदानिशोभनतृ-
णोदकोपेतानिस्थानानि निपाहिनितरांपालय माधाक्षीरित्यर्थः तर्हि कुत्रनिवसामीतिचेत् तत्राह
गुहागुहाया अपिगुहंगुहांगवांसंचारायोग्यस्थानंगाः गच्छ तत्रैवनिवसेत्यर्थः ॥ पश्वः जसादिषु-
छन्दसिवावचनमितिघोर्ङीतीतिगुणाभावेयणादेशः उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । गुहा
सुषांसुलुगितिपञ्चम्याआजादेशः चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । गुहं व्यत्ययेनह्रस्वत्वम् । गाः छान्दसो-
लुङ् इणोगालुङीतिगादेशः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

यईचिकेतगुहाभवन्तमायः ससाधारांमृतस्य । (७)

वियेचृतन्त्यृतासपन्तआदिद्वसूनिप्रववाचास्मै (८) ॥ ४ ॥

यः । ईम् । चिकेत । गुहा । भवन्तम् । आ । यः । ससाध । धाराम् ।

ऋतस्य । (७) वि । ये । चृतन्ति । ऋता । सपन्तः । आत् । इत् ।

वसूनि । प्र । ववाच । अस्मै (८) ॥ ४ ॥

यः पुमान् ई एनं गुहा भवन्तं गुहायां सन्तं अग्निं चिकेत जानाति यश्च क्रतुस्तस्य सत्यस्य यज्ञस्य वाधार-
यितारमेनमग्निं आससाद आसीदति उपास्त इत्यर्थः ये च क्रता क्रतानि सत्यानियज्ञान्वासपन्तः स-
मवयन्तः स्पृशन्तो वा पुरुषाः एतमग्निं विचृतन्ति अग्निमुद्दिश्य स्तुतिर्ग्रथन्ति कुर्वन्तीत्यर्थः आदितस्तु-
त्यनन्तरमेव अस्मै सर्वस्मै स्तोतृजनाय वसूनि धनानि प्रववाच प्रकथयति ॥ चिकेत कितज्ञाने लिटि
णलि लिट्स्वरः । चृतन्ति चृतीहिंसाग्रन्थनयोः तौदादिकः लसार्वाधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शि-
ष्यते । ववाच लिटिब्रुवोवचिः लिट्यञ्भ्यासस्योभयेषामिति अञ्भ्यासस्य सम्प्रसारणम् सम्प्रसार-
णाच्चेति परपूर्वत्वस्य वा छन्दसीति विकल्पनाद्यणादेशः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

वियोवीरुत्सु रोधन्महि त्वोत् प्रजा उत प्रसूष्वन्तः । (१)

चित्तिरपां दमे विश्वायुः सन्नेव धीराः सम्माय चक्रुः (१०) ॥ ५ ॥ ११ ॥

वि । यः । वीरुत्सु । रोधत् । महित्वा । उत । प्रजाः । उत ।
प्रसूषु । अन्तरिति । (१) चित्तिः । अपाम् । दमे । विश्वे आयुः ।
सन्नेव । धीराः । सम्माय । चक्रुः (१०) ॥ ५ ॥ ११ ॥

योग्निः वीरुत्सु ओषधीषु महित्वा यानि महत्त्वानि सन्ति तानि विरोधत् विरुणद्धि विशेषे-
णावृणोति नावशेषयति उत अपि च प्रजाः प्रकर्षेणोत्पन्नाः पुष्पफलादिलक्षणाः प्रसूषु उत्पादयि-
त्रीषु मातृस्थानीयास्वोषधीषु अन्तर्मध्ये विरुणद्धीत्येव द्वितीय उतशब्दः पदपूरणः तथा चित्तिश्चे-
तयिता ज्ञापयिता अपां दमे जलानां मध्यभूते गृहे विश्वायुः सर्वान्नो योग्निर्वर्तत इति शेषः तमग्निं धीरा-
मेधाविनः संमाय संमाननं पूजनं कृत्वा स्तुतिभिः स्तुत्वैत्यर्थः चक्रुः कर्माणि कुर्वन्ति तत्र दृष्टान्तः—
सन्नेव यथा सदनं गृहं प्रथमतः सम्पूज्य पश्चात्तत्र कर्माण्याचरन्ति तद्वत् ॥ वीरुत्सु विपूर्वाद्गोहृतेः
क्लिप् न्यंकादिषु वीरुध इति पठितत्वादुपसर्गस्य दीर्घो धकारश्चान्तादेशः उक्तं च—वीरुध ओषधयो-
भवन्ति । रोधत् रुधिर् आवरणे लेट्यडागमः इत्यश्लोप इतीकारलोपः । संमाय माङ्मानेशब्दे-
च समासेन अपूर्वेकत्वोत्पन्नं नत्यपीतीत्यतिषेधः ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमे एकादशो वर्गः ॥ ११ ॥

श्रीणनितिद्वैपदं दशर्चचतुर्थसूक्तम् तत्राध्ययनतः पञ्चमं ऋष्याद्याः पूर्ववत् विनियो-
गोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

श्रीणन्नुपस्थादिवंभुरण्युःस्थातुश्चरथमक्तून्व्यूर्णोत् । (१)
परिषदेषामेकोविश्वेषांभुवदेवोदेवानांमहिम्ना (२) ॥ १ ॥

श्रीणन् । उप । स्थात् । दिवम् । भुरण्युः । स्थातुः । चरथम् ।
अक्तून् । वि । ऊर्णोत् ॥ (१) परि । यत् । एषाम् । एकः । विश्वेषाम् ।
भुवत् । देवः । देवानाम् । महिम्ना (२) ॥ १ ॥

भुरण्युः हविषांभर्ताधारयिता पयःप्रभृतिनाश्रयणद्रव्येणसोममिवैतर्हविर्भिःश्रीणनमिश्र-
यन् दिवमुपस्थातुपतिष्ठतिप्रामोतीत्यर्थः स्थातुः स्थावरंचरथंजङ्गमंतदुभयात्मकंजगदक्तून् सर्वा-
रात्रीश्चव्यूर्णोत् स्वतेजसाविशेषेणाच्छादयति हविर्वहनंकुर्वन्सर्वमपिजगत्स्वभासाप्रकाशयतिस्मे-
तिभावः विश्वेषांमर्वेषांदेवानां दानादिगुणयुक्तानां इन्द्रादीनामध्येदेवोद्योतमानः एकएवा-
यमग्निः एषांपूर्वोक्तानां स्थावरादीनांमहिम्नामहत्वानिमाहात्म्यानियद्यस्मात् परिभुवत्परिभवति
परिगृह्णाति परितोव्याप्यवर्तते परिपूर्वोभवतिःपरिग्रहार्थः यद्वा एषांविश्वेषां स्थावरादीनां म-
ध्येवर्तमानोयंदेवोग्निर्देवानांमहत्वानियद्यदापरिभुवत् परितोव्याप्नोति तदानीमितिपूर्वत्रान्वयः ॥
ऊर्णोत् ऊर्णञ् आच्छादने ऊर्णोतिर्विभाषेतिवृद्धेर्विकल्पः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

आदित्तेविश्वेऋतुंजुपन्तशुष्काद्यदेवजीवोजनिष्ठाः । (३)
भजन्तविश्वेदेवत्वन्नामऋतंसपन्तोअमृतमैवैः (४) ॥ २ ॥

आत् । इत् । ते । विश्वे । ऋतुम् । जुपन्त । शुष्कात् । यत् ।
देव । जीवः । जनिष्ठाः । (३) भजन्त । विश्वे । देवत्वम् । नाम ।
ऋतम् । सपन्तः । अमृतम् । एवैः (४) ॥ २ ॥

हेदेवद्योतमानाग्ने जीवोजीवन्प्रज्वलन् शुष्कात् नीरसादरणिरूपात्काष्ठाद्यद्यदाजनिष्ठाः प्रादु-
र्भवन्सिम्धेनोत्पद्यसे आदिद् अनन्तरमेवविश्वे सर्वेयजमानाः तेतुभ्यं कर्तुं कर्मजुषन्तसेवन्ते अनु-
तिष्ठन्ति तथानुष्ठायचविश्वेतेसर्वेनामनामकं कृतं अवितथेदेवत्वं देवतात्वं भजन्त भजन्ते प्राप्नुव-
न्ति किं कुर्वन्तः अमृतं अमरणं त्वां एवैः त्वांगन्तृभिः स्तोत्रैः सपन्तः समवयन्तः प्राप्नुवन्त इत्यर्थः ॥
जुषन्तेत्यादीनि त्रीण्याख्यातानि छन्दसिलुङ्गलुङ्गलिट् इति वर्तमानार्थानि । एवैः यन्ति स्तोतव्या-
न्निमुख्येन गच्छन्तीति एवानिस्तोत्राणि इण्शीङ्ग्यां वन् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

ऋतस्य प्रेषां ऋतस्य धीतिर्विश्वायुर्विश्वे अपांसि चक्रुः । (५)
यस्तुभ्यं दाशाद्योवाते शिक्षात्तस्मै चिकित्वान् रयिं दयस्व (६) ॥ ३ ॥

ऋतस्यं । प्रेषां । ऋतस्यं । धीतिः । विश्वेऽयुः । विश्वे ।
अपांसि । चक्रुः । (५) यः । तुभ्यम् । दाशात् । यः । वा । ते । शिक्षात् ।
तस्मै । चिकित्वान् । रयिम् । दयस्व (६) ॥ ३ ॥

ऋतस्यगतस्य देवयजनं प्राप्तस्याग्नेः प्रेषाः प्रकर्षेणेष्यमाणाः स्तुतयः क्रियन्ते धीतिः धीयते सो-
मः पीयते स्मिति धीतिर्यागः सोपि ऋतस्य देवयजनं देशं प्राप्तस्याग्नेरेव क्रियते अतः सोमिर्विश्वायुः
विश्वं सर्वमायुरन्त्येस्य स तथा विधो भवति अपि चास्मै विश्वे सर्वेयजमानाः अपांसि दर्शपूर्णमासा-
दीनिकर्माणि चक्रुः कुर्वन्ति हे अग्ने तुभ्यं यो दाशाच्च रुपुरो दाशादीनि हवींषि ददातियोवापि योन्यो-
यजमानः ते शिक्षात् त्वदीयं कर्म कर्तुं शक्तो भूयासमिति इच्छति उभयविधाय तस्मै यजमानाय चिकि-
त्वान् तत्कृतमनुष्ठानं जानन्त्वं रयिं दयस्व धनं देहि ॥ दाशात् दाशृदाने लेट्याडागमः । शिक्षात्
शकृशक्तौ इच्छार्थं सन् सनिमीमाघुरभलभशकेति अकारस्य इसादेशः अत्र लोपोभ्यासस्येति अ-
भ्यासलोपः स्कोः संयोगाद्योरितिसकारलोपः पूर्ववत् लेट्याडागमः । चिकित्वान् कितज्ञाने लि-
ट्कृतुः । दयस्व दयदानगतिरक्षणं हि सादानेषु ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

होतानिषत्तोमनोरपत्ये सचिन्वासां पतीरयीणाम् । (७)
इच्छन्तरोतोमिथस्तनूपुसञ्जानतस्वैर्दक्षैर्मूराः (८) ॥ ४ ॥

होता । निःसन्तः । मनोः । अपत्ये । सः । चित् । नु । आसाम् । पतिः ।
रयीणाम् । (७) इच्छन्तं । रेतः । मिथः । तनूषु । सम । जानत ।
स्वैः । दक्षैः । अमूराः (८) ॥ ४ ॥

हेअग्ने त्वमनोरपत्येयजमानस्वरूपायांप्रजायां होतदेवानामाह्वातासन् निषत्तोनिषण्णः मा-
नव्योहिप्रजाइतिहिब्राह्मणम् । सचिन्नुसएवत्वंआसांप्रजानांरयीणांगवादीनांघनानामपिपतिःस्वा-
मी अतस्ताःप्रजास्तनूषुआत्मीयेषुशरीरेषुमिथःसंसृष्टमेकीभूतंपुत्ररूपेणपरिणतरेतोवीर्यमिच्छन्त
ऐच्छन्त्वदनुग्रहेणपुत्रमलभन्तेतियावत्लब्धपुत्राश्चताःप्रजाःअमूराःअमूढाःसत्यःस्वैःस्वकीयैःदक्षैः
समर्थैःपुत्रैःसहसंजानत सम्यगवगच्छन्ति चिरकालंजीवन्तीत्यर्थः यद्वा दक्षशब्दःप्राणवाची
प्राणोवैदक्षोपानःकतुरिति श्रुतेः । स्वैःदक्षैःस्वकीयैःप्राणैःअमूराःसङ्गतास्त्वयैवसर्वंजानन्ति ॥ इच्छ-
न्त व्यत्ययेनात्मनेपदम् । जानत छान्दसोलङ् झस्यादादेशे श्राज्यस्तयोरातइत्याकारलोपः । अ-
मूराः मूराअमूरेत्यत्रयास्कएवंव्याचख्यौ—मूढावयंस्मोअमूढस्त्वमसीति । अतोत्राप्यमूरशब्देनामू-
त्वमुच्यते वर्णव्यापत्याढकारस्यरेफः यद्वा मुर्छामोहसमुच्छ्राययोः अस्मात्सम्पदादिलक्षणोभावे
किप् राहोपइतिछलोपः रोमत्वर्थीयःनमूराअमूराः अथवा अगमत्यादिषु अस्मादौणादिकऊ-
रनप्त्ययः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

पितुर्नपुत्राःकतुंजुषन्तश्रोपन्त्येअस्यशासंतुरासं । (९)

विरायऔर्णोदुरःपुरुक्षुःपिपेशनाकंस्तृभिर्दमूनाः (१०) ॥ ५ ॥ १२ ॥

पितुः । न । पुत्राः । कतुम् । जुषन्त । श्रोषन् । ये । अस्य ।

शासंम् । तुरासंम् । (९) वि । रायः । और्णोत् । दुरः । पुरुक्षुः । पिपेश ।

नाकम् । स्तृभिः । दमूनाः (१०) ॥ ५ ॥ १२ ॥

अस्याग्नेः शासं शासनंतुरासस्वरमाणाः सन्तोयेयजमानाः श्रोषन्शृण्वन्तितेसर्वेतेनानुशिष्टं
कतुंकर्मजुषन्तसेवन्ते तत्रदृष्टान्तः—पितुर्नपुत्राः यथापुत्राः पुरुबहुलंत्रायकाः पुत्राप्त्रोन्नरकाद्या-
क्षकास्तनयाः पितुराज्ञां कुर्वन्तितद्वत् पुत्रःपुरुत्रायतेनिपरणाद्वापुंनरकंततस्त्रायतइतिवेतियास्कैः ।

१ तै० सं० ५. १. १५. । २ तै० सं० २. ५. २. ।

३ नि० ६. ८. । ४ नि० २. ११. ।

पुरुषुः शुइत्यन्ननाम बह्वन्नः सोमिः एषां यजमानानां दुरोद्वाराण्यज्ञस्य द्वारभूतानिरायोधनानिव्यौ-
र्णोत् विवृणोति प्रकाशयति ददातीति यावत् अपिच दमूनाः दमेयज्ञगृहे मनो यस्य सोमिः नास्मिन्न-
कंदुः स्वमस्तीति नाकोद्युलोकः तं स्तृभिरिति नक्षत्रनाम स्तृभिर्नक्षत्रैः पिपेश अवयवीचकार नक्षत्रै-
र्युक्तमकरोदित्यर्थः ॥ श्रोषन् श्रुश्रवणे लेट्यडागमः सिद्धहुलं लेटीतिसिप् बहुलं छन्दसीति विक-
रणस्य लुक् इतश्च लोप इतीकारलोपः संयोगान्तस्य लोपः । पिपेश पिश अवयवे ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमे द्वादशो वर्गः ॥ १२ ॥

शुक्र इति द्वैपदं दशर्चं अध्ययनतः पञ्चर्चं पञ्चमं सूक्तं पराशरस्यार्थं आग्नेयं शुक्र इत्यनुक्रान्तं
विनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्र प्रथमाष्टकमाह—

शुक्रः शुशुक्नोऽपो न जारः पप्रासमीची दिवो न ज्योतिः । (१)

परिप्रजातः क्रत्वा बभूथ भुवो देवानां पिता पुत्रः सन् (२) ॥ १ ॥

शुक्रः । शुशुक्नान् । उपः । न । जारः । पप्रा । समीची इति समर्द्धीची ।

दिवः । न । ज्योतिः । मरि । (१) प्रज्जातः । क्रत्वा । बभूथ । भुवः ।

देवानाम् । पिता । पुत्रः । सन् (२) ॥ १ ॥

शुक्रः शुभ्रवर्णो यमग्निः उपोनजारः उपसोजरयिता सूर्य इव शुशुक्नान् शोचयिता सर्वस्य प्र-
काशयिता भवति तथा समीचीसंगते द्यावापृथिव्यौ दिवो न ज्योतिः द्योतमानस्य सूर्यस्य ज्योतिरिव
पपा स्वतेजसा पूरयिता हे अग्ने अतस्त्वं प्रजातः प्रादुर्भूतः सन् क्रत्वा कर्मणा यद्वा ज्ञानहेतुना प्रकाशेन
उक्तप्रकारेण सर्वजगत्परिबभूथ परितो व्याप्नोषि दीव्यन्तीति देवाः क्रत्विजः तेषां पुत्रः सन् पुत्रान्नो-
नरकात्रायकः सन् पिता भुवः पालयिता भवसि यद्वा देवानामिन्द्रादीनामेव पुत्रः सन् पुत्र इव दूतो-
भूत्वा पिता हविर्भिः पालयिता भवसि ॥ शुशुक्नान् शुचदीप्तौ लिटः क्रसुः व्यत्ययेन कुत्वम् । पपा
पृषालनपूरणयोस्तिथ्यस्मादाद्यगमहनजन इति किप्रत्ययः सुपांसुलुगितिसोर्डादेशः । समीची सम्पूर्वा-
दश्चतेः क्रत्विगित्यादिना क्रिन् समः समीतिसम्पादेशः अश्चतेश्चेति वक्यमिति ङीप् अच इत्य-
कारलोपे चाविति दीर्घत्वम् उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वम् बाछन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम्

यदितु सम ईचीइतिपदविभागःक्रियते तर्हि उदईदितिविधीयमानमीत्वंसमउत्तरस्यापिद्वष्ट-
व्यम् । बभूथ बभूथाततन्थेतिनिपातनादिङभावः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

वे॒धाअ॒दृप्तोअ॒ग्निर्वि॒जान॒न्धूर्न॒गोनां॒स्वाद्वा॒पितूनाम् । (३)

जने॒नशेव॑आ॒हूर्यः॒सन्मध्ये॒निष॑त्तो॒र॒ण्वोदु॑रो॒णे (४) ॥ २ ॥

वे॒धाः । अ॒दृप्तः । अ॒ग्निः । वि॒जान॒न् । ऊ॒र्धः । न । गो॒नां॒ । स्वा॒द्वा ।
पि॒तूनाम् । (३) जने॒ । न । शेव॑ । आ॒हूर्यः । सन् । म॒ध्ये । नि॒ःस॑त्तः ।
र॒ण्वः । दु॒रो॒णे (४) ॥ २ ॥

वेधाःमेधाविनामैतत् मेधावी यद्वा विधाता सर्वस्यकर्ताअदृप्तः दर्परहितःविजानन्कर्तव्या-
कर्तव्यविभागंजानन्नग्निःगोनांगवामूर्धने गोसम्बन्धिपयसआश्रयभूतस्थानमिव पितूनामन्नानां
स्वाद्वास्वादयितारसयिता यथागोरूधःपयःप्रदानेनसर्वाण्यन्नानिस्वादूनि करोति तद्वदग्निरपिसम्य-
क्पाकेनसर्वाण्यन्नानिस्वादूनि करोतीत्यर्थः अपिच एवम्भूतोग्निः जनेनशेवःजनपदेलोकेसुखकरः
पुरुषइवमध्येयज्ञेषुमध्येआहूर्यःआह्वातव्यःसन् दुरोणेयज्ञगृहेनिषत्तोनिषण्णोरण्वोरमयितास्तु-
त्योवाभवति ॥ गोनां गोःपादान्तेइतिअपादान्तेपिनुद् । स्वाद्वा स्वादआस्वादाने अन्तर्भावितण्य-
र्थातअन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिमनिन्सुपांसुलुगितिसोर्लुक् । पितूनां नामन्यतरस्यामितिनामउदात्त-
त्वम् । आहूर्यः आङ्पूर्वात्ह्रस्वतेरचोयदितियत् बहुलंछन्दसीतिसम्प्रसारणम् हलइतिदीर्घः
रेफोपजनश्छान्दसः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

पु॒त्रो॒नजा॒तो॒र॒ण्वोदु॑रो॒णेवा॒जीन॒प्री॒तोवि॒शो॒विता॑रीत् । (५)

वि॒शो॒यद॒ह्नेनृ॒भिः॒सनी॒ळाअ॒ग्निर्दे॒वत्वा॒विश्वा॑न्य॒श्याः (६) ॥ ३ ॥

पु॒त्रः । न । जा॒तः । र॒ण्वः । दु॒रो॒णे । वा॒जी । न । प्री॒तः । वि॒शः ।
वि । ता॒रीत् । (५) वि॒शः । यत् । अ॒ह्ने । नृ॒भिः । स॒नी॒ळाः । अ॒ग्निः ।
दे॒व॒त्वा । वि॒श्वानि॑ । अ॒श्याः (६) ॥ ३ ॥

पञ्चमीष्टुचमाह—

उषोनजारेविभावोस्रःसंज्ञातरूपश्चिकेतदस्मै । (९)

त्मनावहन्तोदुरोव्यूण्वन् नवन्तविश्वेस्व १ दृशीके (१०) ॥ ५ ॥ १३ ॥

उषः । न । जारः । विभाऽर्वा । उस्रः । संज्ञातरूपः । चिकेतत् ।
अस्मै । (९) त्मना । वहन्तः । दुरः । वि । ऋण्वन् । नवन्त । विश्वे ।
स्वः । दृशीके (१०) ॥ ५ ॥ १३ ॥

उषोनजारउषसोजरयिताआदित्यइव विभावाविशिष्टप्रकाशयुक्तः उष्मोनिवासयितासंज्ञा-
तरूपः सर्वैः प्राणिभिरवगतस्वरूपः देवान्तरवदप्रत्यक्षो न भवतीत्यर्थः एवम्भूतोऽग्निरस्मै यजमाना-
यचिकेतत् जानातु अभिमतफलददात्वित्यर्थः यद्वा विभक्तिव्यत्ययः अस्मै इदं सूक्तरूपं स्तोत्रं चि-
केतत् जानातु तथा अस्य रश्मयः त्मना आत्मनैव स्वयमेव वहन्तो हविर्वहनं कुर्वन्तो दुरो यज्ञगृहद्वाग-
णिव्यूण्वन् विशेषेण गच्छन्ति व्याप्नुवन्तीत्यर्थः तदनन्तरं दृशीके दर्शनीये स्वः न भसि विश्वे सर्वे ते र-
श्मयो नवन्त गच्छन्ति नवतिर्गतिकर्मा देवान् प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ उस्रः वसनिवासे स्फायितश्चीत्या-
दिनारक् यजादिवात्सम्प्रसारणम् । चिकेतत् कितज्ञाने जौहोत्यादिकः लेट्यडागमः बहुलं छन्द-
सीति वक्तव्यमिति वचनान्नाज्यस्तस्याचिपितीतिलघूपधगुणप्रतिषेधाभावः अज्यस्तानामादिरि-
त्याद्युदात्तत्वम् । ऋण्वन् इविरिविरिविधिविगत्यर्थाः इदित्वान्नुम् छान्दसोलुङ् व्यत्ययेन रेफस्य
सम्प्रसारणम् यद्वा ऋणुगतौ तनोत्यादिः ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमे त्रयोदशो वर्गः ॥ १३ ॥

वनेमेति द्वैपदमेकादशर्चं अध्वयनतः षड्गुणं षष्ठं सूक्तम् ऋष्याद्याः पूर्ववत् अनुक्रान्तं च-
वनेमैकादशेति । विनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्र प्रथमाष्टुचमाह—

वनेमपूर्वीर्योर्मनीपाअग्निः सुशोको विश्वान्यश्याः । (१)

आदैव्यानि व्रताचिकित्वानामानुषस्य जनस्य जन्म (२) ॥ १ ॥

वनेम । पूर्वीः । अर्यः । मनीषा । अग्निः । सुहशोकः । विश्वानि ।
अश्याः । (१) आ । देव्यानि । व्रता । चिकित्वान् । आ । मानुषस्य ।
जनस्य । जन्म (२) ॥ १ ॥

पूर्वीः प्रभूताः इषोन्नानिवनेमसंभजेमहि अग्निस्तादृशान्नानिददात्वित्यर्थः मनीषामनीषयाबु-
द्ध्याअर्योऽगन्तव्यः प्राप्तव्यः यद्वा मनीषयाअर्यःस्वामीसुशोकः शोभनदीप्तिःएवम्भूतोऽग्निःविश्वा-
निसर्वाणिकर्माणिअश्याःअश्रुतेव्यामोति किं कुर्वन् देव्यानिदेवेषुभवानिब्रताव्रतानिकर्माणिचिकि-
त्वान्आसमन्तावजानन् तथामानुषस्यजनस्यमनुष्यजातस्यजन्मउत्पत्तिरूपंकर्मचिकित्वान् आ-
ग्निमुख्येनजानन्द्यावापृथिव्योः सम्बन्धीनियानिकर्माणितानिसर्वाणिअवगच्छन् अवगत्यव्या-
मोतीत्यर्थः ॥ वनेम वनपणसम्भक्तौ शपिमाप्तेव्यत्ययेनशः आत्मनेपदं च अदुपदेशाल्लसार्वधातुका-
नुदात्तत्वेविकरणस्वरःशिष्यते । पूर्वीः पुरुशब्दाद्वेतोगुणवचनादितिडीप् हलिचेतिदीर्घः । मनी-
षा ईषाअक्षादित्वान् प्रकृतिभावः । सुशोकः शुचदीप्तौ भावेघञ् चजोःकुघिण्यतोरितिकुत्वम् ।
शोभनःशोकोयस्य आद्युदात्तंछन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अश्याः देवत्वाविश्वान्यश्या-
इतिवत् । चिकित्वान् कितज्ञानेल्लिटःकसुः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

गर्भोयोअपांगर्भोवनानांगर्भश्चस्थातांगर्भश्चरथाम् । (३)

अद्रौचिदस्माअन्तर्दुरोणेविशानंविश्वोअमृतःस्वाधीः (४) ॥ २ ॥

गर्भः । यः । अपाम् । गर्भः । वनानाम् । गर्भः । च । स्थाताम् ।

गर्भः । चरथाम् । (३) अद्रौ । चित् । अस्मै । अन्तः । दुरोणे । विशाम् ।

न । विश्वः । अमृतः । सुहआधीः (४) ॥ २ ॥

योऽग्निरपांगर्भोऽग्निरुत्तर्वर्तीअपान्नपात्संज्ञः यश्चवनानांअरण्यानांगर्भःदावाग्निरूपेणत-
न्मध्येवर्तते यश्चस्थातांस्थावराणांकाष्ठादीनांगर्भोन्तरवस्थाता चरथांचरणवतांजङ्गमानां
गर्भोऽजाठरूपेणदेहमध्येवतिष्ठते एवम्भूतायास्माअग्नयेदुरोणेदुस्तर्यगृहेअद्रौचित्पर्वतेपिअन्तर्म-
ध्येहविःप्रयच्छन्तीतिशेषः सौर्यअमृतः अमरणधर्माग्निः स्वाधीः शोभनकर्मयुक्तःशोभनध्या-
नोवाअस्माकंभवत्वितिशेषःतत्रदृष्टान्तः—विश्वः निवेशयितासुखेनावस्थापयिताराजाविशानं प्र-

जानांयथारक्षणरूपशोभनकर्मयुक्तोभवतितद्वत् ॥ स्थातां तिष्ठतेःकिपि छान्दसस्तुक् यद्वा
औणादिकस्तुप्रत्ययः आमिअन्त्यलोपश्छान्दसः । चरथां शीङ्शपिङ्गमीतिविधीयमानोऽथप-
त्ययोबहुलवचनाच्चरेरपिद्रष्टव्यः आगमानुशासनस्यानित्यत्वादामोनुडभावेसवर्णदीर्घः । विश्वः
विशप्रवेशने अस्मादन्तर्भावितण्यथादशूपीत्यादिनाकनप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

सहिक्षपावाँ अग्नीरयीणांदाशद्योअस्माअरंसूक्तैः । (५)

एताचिकित्वोभूमानिपाहिदेवानांजन्ममर्ताश्चविद्वान् (६) ॥ ३ ॥

सः । हि । क्षपाऽवान् । अग्निः । रयीणाम् । दाशत् । यः । अस्मै ।
अरम् । सुऽउक्तैः । (५) एता । चिकित्वः । भूम । नि । पाहि ।
देवानाम् । जन्म । मर्तान् । च । विद्वान् (६) ॥ ३ ॥

सह्यग्निःक्षपावान् क्षपेतिरात्रिनाम रात्रिमान् आग्नेयीवैरात्रिरिति श्रुतेः । रात्रेरग्निसम्बन्धो-
पि अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निःस्वाहेतिहूयमानत्वात् । यद्वा राक्षसादीनांक्षपणेन नाशनेनयुक्तः
एवम्भूतोऽग्निः स्तोत्रेयजमानायरयीणां धनानि दाशत् दाशतिप्रयच्छति योजयमानः अस्मा अग्ने
सूक्तैः सुभूक्तैः यथाशास्त्रं प्रयुक्तैर्मन्त्रैः अरं अलं पर्याप्तं स्तोत्रं करोति तस्मादित्यर्थः हेचिकित्वः चि-
कित्वांश्चेतनावानितियास्कैः । हेचेतनावन्सर्वज्ञ अग्ने त्वं देवानामिन्द्रादीनां जन्मजन्मानिमर्ता-
न्मनुष्यांश्चविद्वान् जानन् एता एतानि भूमभूम्युपलक्षितानि भूतजातानि निपाहिनितरां पालय य-
तस्त्वं देवमनुष्यादीन् सर्वान् जानासि अतएवमुच्यस इत्यर्थः ॥ रयीणां क्रियाग्रहणं कर्तव्यमि-
तिकर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेपष्टी । दाशत् दाशदाने लेट्यडागमः । अरं वालमुलेत्यादि-
नालत्वविकल्पः । सूक्तैः सूपमानावक्तव्यत्वात् उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । चिकित्वः मनुवसोरिति नकार-
स्यरुत्वम् । भूम सुपांसुलुगिति भूमिशब्दादुत्तरस्याद्वितीयायाडादेशः पदकालेह्रस्वश्छान्दसः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

वर्धान्यपूर्वीः क्षपो विरूपाः स्थातुश्चरथमृतप्रवीतम् । (७)

अराधिहोतास्वर्निर्षतः रुण्वन्विश्वान्यपांसि सत्या (८) ॥ ४ ॥

वर्धन् । यम् । पूर्वीः । क्षपः । विह्रूपाः । स्थातुः । च । रथम् ।
ऋतः प्रवीतम् । (७) अराधि । होता । स्यः । निःसन्तः । कृण्वन् ।
विश्वानि । अपांसि । सत्या (८) ॥ ४ ॥

पूर्वीर्द्विचः उपसः क्षपो निशाश्वरूपाः शुक्लकृष्णतयाविविधरूपाः सत्यः यमग्निवर्धान्वर्धय-
न्ति तथा स्थातुः स्थावरं वृक्षादिकं रथं रममाणं जङ्गमं मनुष्यादिकं च ऋतप्रवीतं ऋतेनोदकेन सत्येन य-
ज्ञेन वा प्रकर्षेण वेष्टितं यमग्निवर्धयन्ति सोमनिःस्वः सुष्ठु अरणीये देवयजने निषत्तो निषण्णः उपविष्टः
सन् होता देवानामाह्वाता अराधि संसिद्धो भूत् यद्वा कृत्विग्भिरराधि आराधित इत्यर्थः किं कु-
र्वन् विश्वानि सर्वाणि सत्या सत्युजमानेषु भवानि यद्वा सत्यफलानि अपांसि कर्माणि कृण्वन् कुर्वन् ॥
वर्धन् वृधेर्ण्यन्तात्लेट्याडागमः छन्दस्युभयथेति शपार्धधातु क्त्वा वणि लोपः इतश्च लोप इती-
कारलोपे संयोगान्तलोपः । ऋतप्रवीतं व्येज्रसंवरणे अस्मात्कर्मणि निष्ठा वचिस्वपीत्यादिना स-
म्पसारणं कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्य ग्रहणात् तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अराधि
राधसाधसंसिद्धौ कर्तरितुङि व्यत्ययेन च्छेत्ति ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

गोपुप्रशस्तिं वनेषु धिषे भरन्त विश्वे बलिं स्वर्णः । (९)
वित्वा नरः पुरुत्रासपर्यन्पितुर्न जिघ्रेर्विवेदो भरन्त (१०) ॥ ५ ॥

गोपु । प्रशस्तिम् । वनेषु । धिषे । भरन्त । विश्वे ।
बलिम् । स्यः । नः । (९) वि । त्वा । नरः । पुरुत्रा । सपर्यन् ।
पितुः । न । जिघ्रेः । वि । वेदः । भरन्त (१०) ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वं वनेषु वननीयेषु सम्भजनीयेषु गोषु अस्मदीयेषु पशुषु प्रशस्तिं प्रशंसां धिषे दधिषे
स्थापयसि अस्माकं प्रशस्ताः गवादिपशवो भवन्त्वित्यर्थः विश्वे सर्वे जनाः नोस्मभ्यं स्वः सुष्ठु अ-
ग्नोऽयं बलिं उपायनरूपं धनं भरन्त आहरन्तु हे अग्ने त्वात्वां नरो मनुष्याः पुरुत्रा बहुषु देवयजनदेशे-
षु विसर्पयन् विविधं पूजयन्ति पूजयित्वा च वेदो धनं विभरन्त त्वत्तो विशेषेण हरन्ति गृह्णन्तीत्यर्थः त-
द्वदन्तः—जिघ्रेर्जीर्णाद्वद्धात्पितुर्नपितुरिव यथा पुत्राः वृद्धात्पितुः सकाशात् धनं हरन्ति तद्वत् ॥ धिषे
छान्दसो वर्तमाने लिट् द्विवचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यमिति द्विवचनाभावः । भरन्त हज्रहरणे के-

बलोपिसोपसर्गाथोद्विष्टव्यः छान्दसोलङ् ह्यहोर्भइतिभत्वम् । पुरुत्रा देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येत्या-
दिनासप्तम्यर्थेनाप्रत्ययः । जिब्रेः जृष्वयोहानौ जृशृस्तृजागृज्यः क्तिन् ऋतइद्धातोऽरितीत्वम् उणा-
दयोव्युत्पन्नानिप्रातिपदिकानीतिजिब्रिः किर्योगिर्योरित्येवमादिषुदीर्घोर्भवतीत्युक्तत्वात् हलि-
चेतिदीर्घस्याभावः रेफवकारयोर्विपर्ययः उक्तं च—वर्णागमोवर्णवपर्ययश्चेति निच्वादाद्युदात्तत्वम् ।
वेदइतिधननाम विद्यतेलभ्यतइतिवेदः विदृलाभे कर्मण्यसुन् ॥ ५ ॥

द्विपदास्वयुकसंख्यासुयान्त्यातिरिच्यतेसातथैवपठितव्येत्युक्तम् उत्तरातादृशीद्विपदा ।

तामेतांषष्ठीमृचमाह—

साधुर्नगृध्रस्तेवशूरोयातेवभीमस्त्वेपःसमत्सु (१५) ॥ ६ ॥ १४ ॥

साधुः । न । गृध्रः । अस्ताइइव । शूरः । याताइइव । भीमः ।

त्वेपः । समत्सु (११) ॥ ६ ॥ १४ ॥

अयमग्निः साधुर्नसाधकइवगृध्रःगृहीता यथासाधकःसाध्यफलमाशुगृह्णाति तद्वदग्नि-
पिसर्वस्वीकरोतीत्यर्थः तथायमग्निः अस्तेवशूरोयथाइषूणांक्षेमाधानुष्कः शत्रून्प्रेरयतितद्वदग्नि-
पिदहन्सर्वप्राणिजातंप्रेरयति तथायातेवभीमः यातायातयिताहिंसकः भीमःसर्वेषांभयंकरोभवति
तद्वदग्निरपिदृष्टमात्रेणसर्वेषांभयमुत्पादयति अतएवंविधोऽग्निः समत्सुसङ्ग्रामेषुत्वेपोदीपःन
अस्माकंसहायोभवत्वित्यर्थः ॥ गृध्रः गृधुअभिकांक्षायां त्रसिगृधिधृषिक्षिपेःक्लुः । शूरः शु-
तौ अन्तर्भावितण्यथादस्मात् शुषिचिमीनांदीर्घश्चेतिक्लुः ॥ ६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेचतुर्देशोवर्गः ॥ १४ ॥

उपपेतिदशर्चसप्तमसूक्तम् अत्रानुक्रम्यते—उपपदशेति । ऋषिश्चान्यस्मादितिपरिभाषयाश-
क्तिपुत्रःपराशरऋषिः अनादेशपरिभाषयात्रिष्टुप् परमाग्नेयमैन्द्रादितिपरिभाषितत्वादग्निदेवता प्रा-
तरनुवाकस्याग्नेयेऋतौत्रैष्टुभेछन्दसीदमादीनित्रीणिसूक्तानि अथैतस्याइतिखण्डेतथैवसन्वितम्—
उपप्रजिन्वन्नितित्रीणिकातउपेतिरितिसूक्तेइति । आश्विनशस्त्रेपिप्रातरनुवाकातिदेशादिदमादीनि
त्रीणिसूक्तानि तथैवसूच्यते—एतयाग्नेयंगायत्रमुपसन्तनुयात्प्रातरनुवाकन्यायेनेति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

उपप्रजिन्वन्नुशतीरुशन्तं पतिं न नित्यं जनयः सनीळाः ।
स्वसारः श्यावीमरुषीमजुप्रश्चित्रमुच्छन्तीमुपसंनगावः ॥१॥

उप । प्र । जिन्वन् । उशतीः । उशन्तम् । पतिम् । न । नित्यम् ।
जनयः । सनीळाः । स्वसारः । श्यावीम् । अरुषीम् । अजुप्रन् ।
चित्रम् । उच्छन्तीम् । उपसम् । न । गावः ॥ १ ॥

उशतीरुशत्यः कामयमानाः सनीळाः नीळो निवासस्थानं समाननिवासस्थानाः एकपाण्यवस्था-
नात् स्वसारः स्वसारइत्यङ्गुलिनाम् एवंभूता अङ्गुलयः उशन्तं कामयमानमग्निं जनयोजायानित्यं अ-
साधारणं पतिं भर्तारमिव उपप्रजिन्वन् उपआगत्य हविः प्रदानादिकर्मणा प्रीणयन्ति प्रीणयित्वा च
चित्रं चायनीयं पूजनीयं तमग्निं अञ्जलिबन्धनेनाजुप्रन् असेवन्त तत्र दृष्टान्तः— श्यावीं श्याववर्णं रात्रि-
सम्बन्धात् कृष्णां तत उच्छन्तीं सूर्यकिरणसम्बन्धात् ततो वर्जयन्तीं अतएवारुषीं आरोचमानां यद्वा
शुभ्ररूपयुक्तां उपसंन उषो देवतां गावोरश्मयो यथा सेवन्ते तद्वत् यथारश्मय उषसानित्यसम्बद्धाः एवं
सर्वेषु यज्ञेषु अग्निप्रिचरणेन अङ्गुल्यो नित्यसम्बद्धा इति तात्पर्यार्थः ॥ जिन्वन् जिविप्रीणनार्थः इ-
दित्वाञ्चुम् लेट् चडागमः । उशतीः वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्व-
म् । स्वसारः असुक्षेपणे इत्यस्मात् सुञि असेर्कृन्ति कृन् न पट् स्वस्त्रादिभ्य इति डीप्प्रतिषेधः नि-
त्वादाद्युदात्तत्वम् । श्यावीं शुभ्रतौ इण्शीङ्भ्यामिति बाहुलकाद्वन् शार्ङ्गं रवादित्वान्डीन् । अरुषीं
अरुषमिति रूपनाम् ऋगतौ ऋहनिभ्यामुषन् छन्दसीव निपातिमत्वर्थीय ईकारः व्यत्ययेना-
द्युदात्तत्वम् । अजुप्रन् जुषीप्रीतिसेवनयोः तौदादिकः लङ्भ्यत्ययेन परस्मैपदम् रुडित्यनुवृ-
त्तौ बहुलं छन्दसीत्यन्तादेशस्य रुडागमः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

वीळुचिद्ब्रह्मापितरो न उक्थेरद्रिं रुजन् नद्रिं सोरवेण ।
चकुर्दिवो बृहतो गानुमस्मे अहः स्वर्विविदुः केतुमुखाः ॥२॥

वी॒ळु । चि॒त् । दृ॒ह्णा । पि॒तरः । नः । उ॒क्थैः । अ॒द्रिम् । रु॒जन् ।
अ॒ङ्गिर॑सः । रवे॑ण । च॒क्रुः । दि॒वः । बृ॒हतः । गा॒तुम् । अ॒स्मे इति॑ ।
अ॒ह॒रिति॑ । स्वः । वि॒विदुः । के॒तुम् । उ॒स्माः ॥ २ ॥

नोस्माकंपितरोङ्गिरसः एतत्संज्ञाऋषयः उक्थैः शस्त्रैः अग्निस्तुत्वा वीळुविदृह्णा वीळ्विति-
बलनाम बलवन्तदृढाङ्गमपि अद्रिमत्तारपणिनामानमसुरं रवेणस्तुतिशब्दमात्रेणैवरुजन्अभजन्
तैःस्तुतोऽग्निस्तमसुरंहतवानित्यर्थः किञ्च बृहतोमहतोदिवोद्युलोकस्यगातुंमार्गंअस्मेअस्माकंचक्रुः
कृतवन्तः आवरकस्यासुरस्य अग्निनाहतत्वात्मार्गंकृत्वाचस्वःसुष्ठुअरणीयंअसुरराहित्येनसुखे-
नप्राप्यंअहःदिवसंविविदुरजानन्लब्धवन्तोवा तथा केतुंअह्नांकेतयितारंज्ञापयितारमादित्यंउस्माः
पणिनापहतागाश्चविविदुरित्यनुषङ्गः॥ वीळुसुपांसुलुगिति विभक्त्यर्लुक् । दृह्णा दृढःस्थूलबलयेरिति
निपातितः सुपांसुलुगितिडादेशः । रुजन् रुजोभङ्गे तौदादिकः बहुलंछन्दस्यमाङ्गयोगेपीत्यङ्भा-
वः । विविदुः विदज्ञाने विदृलभेइतिवा लिटिउसिरूपम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

दध॑न्तृ॒तं ध॒नय॑न् अ॒स्य धी॒निमादि॒र्यो दि॒धिष्वो॒३ विभृ॑त्राः ।
अ॒तृ॒ष्यन्ती॒रप॑सो॒यन्त्य॑च्छादि॒वा ज॒न्म प्र॒यसा॑व॒र्धय॑न्तीः ॥ ३ ॥

दध॑न् । ऋ॒तम् । ध॒नय॑न् । अ॒स्य । धी॒तिम् । आ॒त् । इ॒त् ।
अ॒र्यः । दि॒धिष्वः । वि॒भृ॒त्राः । अ॒तृ॒ष्यन्तीः । अ॒पसः॑ । य॒न्ति ।
अ॒च्छ । दे॒वान् । ज॒न्म । प्र॒यसा॑ । व॒र्धय॑न्तीः ॥ ३ ॥

ऋतदेवयजनदेशंप्राप्तमग्निं अङ्गिरसोमहर्षयः दधन् गार्हपत्यादिरूपेणाधारयन् धारयित्वा
चास्याग्नेर्धीर्तिकर्मअग्निहोत्रादिलक्षणधनयन्धनमकुर्वन् यथापुरुषाः धनसंपादयन्ति तद्वदग्नेर्दे-
वत्यंकर्मान्वतिष्ठन्नित्यर्थः आदित् अङ्गिरसामनुष्ठानानन्तरमेव अर्यः अर्योऽधनस्य स्वामिन्यः दि-
धिष्वः तेन धनेन अग्नीनां धारणं कुर्वत्यः कृताग्न्याधाना इत्यर्थः विभृत्राः आहितानग्नीनग्निहोत्रादि-
कर्मणि विहरन्त्यः अतृष्यन्तीः विषयान्तरतृष्णारहिताः अतएवापसः अपसाकर्मणायुक्ताः ए-
वंभूता यजमानलक्षणाः प्रजाः प्रयसाहविलक्षणेनानेन देवान् इन्द्रादीन् जन्मजातान्मनुष्यांश्च वर्धय-

न्तीःवर्धयन्त्यःसत्यः एनमग्निंअच्छआभिमुख्येनयन्तिप्रामुवन्तिपरिचरन्तीतियावत् ॥ दधन् द-
धधारणे लडिव्यत्ययेनपरस्मैपदम् बहुलंछन्दस्यमाङ्गयोगेपीत्यङभावः। धनयन् धनशब्दात्तत्क-
रोतीतिणिच् इष्टवणौप्रातिपदिकस्येतीष्टवद्भावाट्टिलोपः लडिपूर्ववत् । अर्यः अर्यःस्वामिवैश्य-
योरितिनिपातितः लिङ्गवचनव्यत्ययो अर्यःस्वाम्याख्याचेदित्यन्तोदात्तत्वम् । दिधिष्वःडुधाञ्धा-
रणपोषणयोः षोन्तकर्मणीत्याभ्यांअन्दूट्भूजम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूरितिकूपत्ययान्तोनिपातितः
प्रत्ययस्वरः उदात्तस्वरितयोर्यणइतिजसःस्वरितत्वम् । विभृत्राः हञ्हरणे विपूर्वादस्मादौणा-
दिकःवनप्रत्ययः हग्रहोर्भइतिभत्वम् । अतृप्यन्तीः त्रितृषापिपासायां जसिवाछन्दसीतिपूर्व-
सवर्णदीर्घस्यविकल्पितत्वात्पूर्वसवर्णदीर्घः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अपसः अपसूशब्दादु-
त्पन्नस्यमत्वर्थीयस्यविनोबहुलंछन्दसीतिबहुलवचनालुक् विन्नन्तस्यत्रिलिङ्गत्वेननन्विषयाभा-
वात्प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वम् जन्म जायन्तइतिजन्मानोमनुष्याः अन्येभ्योपिटृश्यन्तइतिम-
निर् सुपांसुलुगितिशसोलुक् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

मथीद्यदीविभृतोमातरिश्वागृहेगृहेश्येतोजेन्योभूत् ।

आदीराज्ञेनसहीयसेसचासन्नादृत्यैभृगवाणोविवाय ॥४॥

मथीत् । यत् । ईम् । विभृतः । मातरिश्वा । गृहेऽगृहे ।

श्येतः । जेन्यः । भूत् । आत् । ईम् । राज्ञे । न । सहीयसे ।

सचा । सन् । आ । दृत्यम् । भृगवाणः । विवाय ॥ ४ ॥

मातरिश्वाव्यानवृत्तिस्वरूपेणावस्थितोमुख्यःप्राणः ईमेनमग्निंयद्यदामथीत् अमन्नात्अग्नेर्म-
न्थनस्यव्यानवायुसाध्यत्वम् अथयःप्राणापानयोःसन्धिःसव्यानइत्युपक्रम्यछन्दोगैराभ्रातम्—अ-
तोयान्यन्यानिवीर्यवन्तिकर्माणि यथाग्नेर्मन्थनमाजेःसरणं दृढस्यधनुषआयमनमप्राणन्नपानस्ता-
निकरोतीति मन्त्रान्तरंचभवति—आन्यंदिवोमातरिश्वाजभारामन्नादन्यंपरिश्येनोअद्रेरिति । की-
दृशोमातरिश्वा विभृतःप्राणिषुप्राणापानादिपञ्चवृत्तिरूपेणविहृतोविभज्यस्थितः तदपिप्राणसंवा-
दैतैरेवाभ्रातम्—तान्वरिष्टःप्राणउवाच मामोहमापद्यथाहमेवैतत्पंचधात्मानंप्रविभज्यैतद्वाणमवष्ट-
भ्यविधारयामीति।मन्थनेनोत्पन्नोयमग्निःश्येतःशुभ्रवर्णोऽगृहेगृहेश्वरस्मिन्यज्ञगृहेयदाजेन्यः प्रादुर्भू-

तोभूत् यद्वा रक्षसां जेन्यो जेता अभिभविता भूत् तथा चैतैतिरीयकम्—देवासुराः संयत्ता आसन् ते देवा-
विभ्यतोऽग्निं प्राविशन् तस्मादाहुरग्निः सर्वा देवता इति । तेऽग्निमेव वरुणं कृत्वा सुरा अभ्यभवन्ति । ऐ-
तरेयिणोऽप्यामनन्ति—ते देवाः प्रतिबुध्याग्निं पुरस्तात्पातः सवने पर्यौ हंस्तेऽग्निं नैव पुरस्तात्पातः सवने सुर-
रक्षां स्पृशन्तेति । आत् यज्ञगृहे प्रादुर्भावानन्तरं ईं एनमग्निं भृगवाणो भृगुर्ऋषिः स इवाचरन् यजमानो-
दूत्यं दूतस्य कर्म आविवाय शास्त्रमर्यादया प्रापयामास तत्र दृष्टान्तः—स चासन् सत्त्वा भवन् न्योराजा स-
हीयसे अभिभवित्रे प्रबलाय राज्ञे यथाराज्ञे स्वपुरुषः दूतकर्म प्रापयति तद्वत् ॥ मथीत् मथे विलोडने
लुडि ह्यन्तर्क्षणेति वृद्धिप्रतिषेधः । जेन्यः जनी प्रादुर्भावे अस्मादौणादिक एन्यप्रत्ययः टिलोपश्चेति
भट्टभास्करमिश्रः । यद्वा जिज्ये इत्यस्मात् कृत्यत्युटो बहलुमिति बहलुवचनात्कर्तृर्थचोयदित्यत्र
तस्य नुडागमश्च यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वम् । दूत्यं दूतस्य कर्म दूत्यं दूतस्य भागकर्मणी इति यत्र तित्स्व-
रिति मिति स्वरितत्वम् यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वं तु अनित्यमिति वीरवीर्यौ चेत्यत्र ज्ञापितम् । भृगवाणः
भृगुरिवाचरन् सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्लिब्वक्त्व्य इति क्लिप् तदन्ताल्लोटो व्यत्ययेन शानच् अदुपदेशल-
सार्वधातुकानुदात्तत्वे प्रत्ययान्तधातोरेन्तोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वम् । विवाय
वीगत्यादिषु अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात्तल्लिट् ॥ ४ ॥

पञ्चमीधृचमाह—

महे यत्पित्रे ईरसं दिवे करवत्सरत्पृशन् यश्चिकित्वान् ।

सृजदस्तां धृषता दिद्युमस्मै स्वायां देवो दुहितरि त्विषिं धात् ॥ ५ ॥ १५ ॥

महे । यत् । पित्रे । ईम् । रसम् । दिवे । कः । अव । त्सरत् ।

पृशन् यः । चिकित्वान् । सृजत् । अस्ता । धृषता । दिद्युम् ।

अस्मै । स्वायाम् । देवः । दुहितरि । त्विषिम् । धात् ॥ ५ ॥ १५ ॥

महे महते पित्रे पालयित्रे दिवेद्योतमानाय देवगणाय ईं ईमं रसं पृथिव्याः सारभूतं हविः यद्यदा-
यजमानः कः करोति तदानीं पृशन् यः स्पर्शनकुशलो राक्षसादिश्चिकित्वान् हवींषि वहन्तं हे अग्ने त्वां
जानन् अवत्सरत् वत्स्रयात्पलायते अस्ता इषुक्षेपणशीलोऽग्निः धृषता धर्षकेण धनुषा अस्मै पलाय-
मानाय राक्षसादये दिद्युं दीप्यमानं बाणं सृजत् विसृजति देवो दीप्यमानः उषः कालं प्राप्नोति स्वायां
स्वकीयायां दुहितरि दुहितृवत्समन्तरभाविन्यां उषसि त्विषिं स्वकीयां दीप्तिं धावत्स्थापयति उषः का-

लेहिस्सूर्यकिरणाः पादुर्भवन्ति तैः स्वकीयं प्रकाशमेकीकरोति तथा च तैत्तिरीयकम्—उद्यन्तवा-
वादित्यमग्निरनुसमारोहति तस्माद्भूमण्वग्नेर्दिवाददृश्रइति । अत उपसिदीर्घिनिदधातीत्युच्यते ॥
कः करोतेर्लुङि मन्त्रेषसेत्यादिना च्चेर्लुक् । त्सरत् त्सरच्छग्नतौ लेट्यडागमः इतश्चेतीकारलोपः । पृ-
शान्यः स्पृशसंस्पर्शने कृपृवृजीतिविधीयमानः क्युप्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि भवति स्पृशन्
स्पर्शः तत्र साधुरितियत् सलोपश्छान्दसः तित्स्वरितमिति स्वरितत्वम् । दिद्युं दिद्युदिति वज्रनाम
अन्त्यलोपश्छान्दसः । धात् छान्दसो वर्तमाने लुङ् ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमेष्वदशो वर्गः ॥ १५ ॥

षष्ठीष्टचमाह—

स्वआयस्तुभ्यंदमआविभातिनमोवादाशादुशतोअनुद्यून ।
वर्धोअग्नेवयोअस्यद्विवर्हायासद्रायासरथंयंजुनासि ॥ ६ ॥
स्वे । आ । यः । तुभ्यम् । दमे । आ । विभाति । नमः । वा ।
दाशात् । उशतः । अनु । द्यून । वर्धो इति । अग्ने । वयः । अस्य ।
द्विवर्हाः । यासत् । राया । सरथम् । यम् । जुनासि ॥ ६ ॥

हेअग्ने तुभ्यं त्वांस्वेदमेस्वकीयेयज्ञगृहेयोयजमानः एकआकारोमयांदायांयथाशास्त्रंआ-
विभातिआसमन्तात् समिदादिभिः काष्ठैः प्रज्वलयति अनुद्यून अनुदिवसं उशतः कामयमानाय
तुभ्यंनमोवादाशात् हविलक्षणमन्त्रंवादद्यात् अस्ययजमानस्य हेअग्ने द्विवर्हाः द्वयोर्मध्यमोत्त-
मस्थानयोः वृंहितोवर्धितस्त्वं वयोन्त्रवर्धोवर्धयैव सरथंरथेनसहितं युयुत्सुंयंपुरुषंजुनासि युद्धे
पेरयसि सपुरुषः रायाधनेनयासत्संगच्छते ॥ तुभ्यं क्रियाग्रहणं कर्तव्यमितिकर्मणः सम्प्रदा-
नत्वाच्चतुर्थी । दाशात् दाशृदाने लेट्याडागमः । उशतः शतुरनुमदिति विभक्तेरुदात्तत्वम् चतु-
र्थ्यर्थे बहुलंछन्दसीतिषष्ठी । अनुद्यून द्युरित्यहर्नाम लक्षणे अनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् कर्मप्रवच-
नीययुक्ते इति द्वितीया । वर्धो वर्ध उ वृधेर्ण्यन्ताल्लोटिछन्दस्युभयथेति शपआर्धधातुत्वात् णेरनिटी-
ति णिलोपः शपः पिच्चादनुदात्तत्वेधातुस्वरः शिष्यते उजासहैकादेशे उजइति प्रगृह्यत्वम् । यासत्
यामापणे सिबबहुलंलेटीतिसिप् लोटोडाटावित्यडागमः । जुनासि जुइति गत्यर्थः सौत्रोधातुः शपि
मासेव्यत्ययेनश्ना ॥ ३ ॥

सप्तमीष्टचमाह—

अग्निविश्वाअभिपृक्षःसचन्तेसमुद्रंनस्वतःसप्तयह्नीः ।
नजामिभिर्विचिकितेवयोनोविदादेवेषुप्रमर्तिचिकित्वान् ॥७॥

अग्निम् । विश्वाः । अग्निः । पृक्षः । सचन्ते । समुद्रम् । न । स्वतः ।
सप्त । यह्नीः । न । जामिभिः । वि । चिकिते । वयः । नः ।
विदाः । देवेषु । प्रमर्तिम् । चिकित्वान् ॥ ७ ॥

विश्वाःपृक्षःचरुपुरोडाशादीनिसर्वाण्यन्त्रानिअग्निअंगनादिगुणयुक्तंएनं अभिचन्ते आ-
भिमुख्येन समवयन्तिप्रामुवन्ति तत्रदृष्टान्तः—स्वतःसमुद्रंन यथास्वतोनद्यःसमुद्रमभिगच्छ-
न्तितद्वत् कीदृश्योनद्यः सप्त सप्तसंख्याकाः इममेगंगइत्यस्याष्टचिसप्तहिनद्यःप्राधान्येनश्रूयन्ते
यह्नीः महन्नामैतत् महत्यः जामिभिः जमन्त्येकस्मिन्पात्रेसहभुजतइतिजामयोज्ञातयः तैर्ना-
स्मदीयंवयोनं नविचिकिते नज्ञायतेतेभ्योदातुमस्माकंअन्नंप्रभूतंनास्तीतिभावः अतोहेअग्नेवदे-
वेषु दीव्यन्तीतिदेवाःधनपतयः तेषुप्रमर्तिप्रकर्षेणमननीयंधनंचिकित्वानवगच्छन्विदाःअस्म-
भ्यंलभ्य यद्वा प्रमर्तिप्रकृष्टंस्तोत्रंदेवेषुविदाःवेदयज्ञापयःपृक्षःअन्ननामैतत् पृचीसंपर्केइत्यस्मा-
दौणादिकःकर्मणिकिप् धातोःषुमागमश्च यद्वा असुनि सुपांसुलुगितिजसोलुक् । स्वतः सुग-
तौ स्ववर्णस्ववः तत्कुर्वन्ति सर्वप्रातिपदिकेभ्यःक्विप्कव्यइतिक्विप् एतदन्ताद्धातोःक्विप्चेतिक्विप्
ह्रस्वस्यपितीतितुक् क्विबन्ताद्धातोःसतिशिष्टत्वाद्धातुस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । यह्नीः पिप्पत्यादि-
भ्यश्चेतिगौरादिषुपठितत्वात् तस्यचाकृतिगणत्वाद्वापिडीप् वालन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । चि-
किते छान्दसोवर्तमानेकर्मणिलिट् । विदाः विदृलाभे अन्तर्भावितण्यर्थाह्नेट्याडागमः तुदादिवा-
च्छः आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः विकरणस्वरःशिष्यते यद्वा विदेर्ज्ञानार्थस्य
लेटि व्यत्ययेनशः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

आयदिषेनृपतितेजआनट्शुचिरेतोनिषिक्तंद्यौरभीके ।
अग्निःशर्धमनवृद्यंयुवातंस्त्राध्यंजनयःसूदयच्च ॥८॥

आ । यत् । इषे । नृपतिम् । तेजः । आनट् । शुचि । रेतः ।
निःसिक्तम् । द्यौः । अभीके । अग्निः । शर्धम् । अनवद्यम् ।
युवानम् । सुहृआध्यम् । जनयत् । सूदयत् । च ॥ ८ ॥

अग्रेयस्तेजोनृपतिं नृणां मृत्विजां पालकं यजमानं आनट् जाठररूपेण आसमन्ताद्वाप्नोति किमर्थं इषेन्नाय कीदृशं शुचि शुद्धं द्यौर्दीप्तिं तेन तेजसा परिपक्वं अन्नरसरूपं रेतोवीर्यं अभीके अ-
भ्यक्ते अभिगते अभिप्राप्ते गर्भस्थाने निषिक्तं नितरां सिक्तं अग्निः वक्ष्यमाणगुणविशिष्टपुत्ररूपेण ज-
नयत् जनयतु शर्धं बलवन्तं अनवद्यं अवद्यरहितं युवानं तरुणं जरा रहितमित्यर्थः स्वाध्यं शो-
भनकर्माणं शोभनप्रज्ञं वा उत्पन्नं पुत्रं सूदयच्च यागादिकर्मसु प्रेरयतु च यद्वा रेत इत्युदकनाम निषि-
क्तं मधेन वृष्टमुदकं इषेन्नायसस्यादि निष्पत्तये अग्रेयस्तेजः आनट् व्याप्नोत् वृष्टेनोदकेन भौमाग्नेः संयो-
गे सति हि सस्यान्युत्पद्यन्ते कीदृशं तेजः नृपतिं नृणां रक्षकं शुचिदीप्तां दृक्तेजसा युक्तो द्यौर्दीप्तिः अ-
भीके आसन्नकाल एव शर्धाय गुणविशिष्टं पुत्रं जनयतु च प्रेरयतु यज्ञादौ ॥ इषे सावेका च इति विभक्तेरु-
दात्तत्वम् । नृपतिं परादिश्छन्दसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । आनट् अश्रव्याप्तौ लङ्ङित्यत्यये-
न परस्मैपदश्चमौ आडागमः ब्रश्चादिष्वेष्टत्वम् । निषिक्तं पिचिरक्षरणे कर्मणि निष्ठा गतिरनन्त-
रइति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् उपसर्गात्सुनोतीति षत्वम् । अभीके अभिपूर्वाद्भवेत्पचाद्यचि पृषो-
दरादित्वाद्रूपसिद्धिः यद्वा इण्गतावित्यस्मादौणादिकः कन्प्रत्ययः उभयथापि दासीभारादित्वा-
त्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्वाध्यं एरनेकाच इति यणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वम् ।
जनयत् जनेर्ण्यन्ताल्लेट्यडागमः । सूदयत् पूदक्षरणे पूर्ववल्लेट्यडागमः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

मनो न यो ध्वनः सद्य एत्येकः सत्रासूरो वस्व ईशे ।
राजानां मित्रावरुणा सुपाणी गोपुं प्रियममृतं रक्षमाणा ॥ ९ ॥

मनः । नं । यः । अध्वनः । सद्यः । एति । एकः । सत्रा । सूरः ।
वस्वः । ईशे । राजाना । मित्रावरुणा । सुपाणी इति सुहृपाणी ।
गोपुं । प्रियम् । अमृतम् । रक्षमाणा ॥ ९ ॥

यःसूरः सूर्यः एकःएकाकीअसहायःसन् अध्वनोदिव्यान्मार्गान्सद्यएतिआशुगच्छति अ-
सहायत्वंचश्रूयते—सूर्यएकाकीचरतीत्याह असौवाआदित्यएकाकीचरतीति । शीघ्रगमनंचस-
र्यते—योजनानांसहस्रेद्वेदशतेद्वेचयोजने । एकेननिमिषार्धेनक्रममाणनमोस्तुतइति । शीघ्रगमनेदृ-
ष्टान्तः—मनोन यथामनःशीघ्रंगच्छति तद्वत् सचशूरःवस्वोधनस्यसत्रासहैवयुगपदेवईशेईष्टे योहि
शीघ्रंगच्छति सबहुषुदेशेष्ववस्थितानिधनानिप्राप्नोति तथा राजाना राजमानौसुपाणीशोभनवा-
हू मित्रावरुणामित्रावरुणौअस्मदीयासुगोषुप्रियंसर्वेषांप्रीतिकरंअमृतंअमृतवत्स्वादुभूतंपयोरक्ष-
माणारक्षन्तौर्वेते हेअग्ने तत्तद्रूपेणत्वमेवैवंवर्तंसइतिभावः ॥ वस्वः लिङ्गव्यत्ययः जसादिषुछन्द-
सिवावचनमितिर्घाङीतिगुणाभावेयणादेशः । ईशे ईशेष्वर्थे लोपस्तआत्मनेपदेष्वितिलोपः ।
मित्रावरुणा देवताद्वन्द्वेचेतिपूर्वपदस्यानडादेशः देवताद्वन्द्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

मानोअग्नेसख्यापित्र्याणिप्रमर्षिष्ठाअभिविदुष्कविःसन् ।

नभोनरूपंजरिमामिनातिपुरातस्याअभिशस्तेरधीहि ॥ १० ॥ १६ ॥

मा । नः । अग्ने । सख्या । पित्र्याणि । प्र । मर्षिष्ठाः । अग्नि ।

विदुः । कविः । सन् । नभः । न । रूपम् । जरिमा । मिनाति ।

पुरा । तस्याः । अभिशस्तेः । अधि । इहि ॥ १० ॥ १६ ॥

हेअग्ने पित्र्याणिपितरंवसिष्ठमुपक्रम्यागतानि सख्यासखित्वानिमाप्रमर्षिष्ठाः माविनाशय
अत्रमृष्यतेरुपसर्गवशात्अर्थान्तरेवृत्तिः यतस्त्वंकविः क्रान्तदर्शीसन् अभिआभिमुख्येनविदुः
सर्वविद्वान्नभोनरूपं यथान्तरिक्षंरूपवन्तःसूर्यरश्मयःआच्छादयन्तितद्वदाच्छादयति जरिमा
जराभिनातिमांसूक्तद्रष्टारंहिनस्ति अभिशस्तेर्हिंसाहेतोस्तस्याजरायाः पुराअधीहिमांवुद्ध्यस्व
सायथानप्राप्नोतितथाकुरु अमृतत्वंप्रयच्छेतियावन् ॥ सख्यासख्युर्भावःसख्यं सख्युर्यइतियः।
पित्र्याणि पितृभ्यआगतानि पितुर्यच्चेतियत्प्रत्ययः रीङ्कृतइतिरीडादेशः यस्येतिचेतीकारलोपः
यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । मर्षिष्ठाः मृषतिनिक्षायां प्रार्थनायांछान्दसोलुङ् नमाङ्चोगेइत्यङभा-
वः । विदुः विदज्ञाने बहुलमन्यत्रापीत्युसिप्रत्ययः अतएवबहुलवचनादुणाभावः छन्दसिवाप्राप्ते-

द्वितयोरिति विसर्जनीयस्य षत्वम् । नभः नर्हर्दिविभश्चेत्यसुन् । जरिमा जृष्वयोहानौ औणादिको-
भावेऽमनिच्प्रत्ययः । मिनाति मीर्त्रहिंसायां प्वादीनां ह्रस्वइति ह्रस्वत्वम् । अभिशस्तेः अभि-
शस्यते हिंस्यते नयेत्यभिशस्तिः करणे क्तिन् तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अधीहि इक्स्मरणे
लोटि अदादित्वाच्छपोलुक् हेरपि च्चेन डिच्चाट्टणाभावः ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमेषोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

निकाव्येति दशर्चमष्टमसूक्तं त्रैष्टुभमाग्नेयंपराशरस्यार्थं अनुक्रान्तञ्च—निकाव्येति प्रातरनु-
वाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ।

तत्र प्रथमाष्टचमाह—

निकाव्यावेधसः शश्वतस्कर्हस्ते दधानोनर्यापुरूणि ।

अग्निर्भुवद्रयिपतीरयीणां सत्राचक्राणो अमृतानि विश्वा ॥ १ ॥

नि । काव्या । वेधसः । शश्वतः । कः । हस्ते । दधानः ।

नर्या । पुरूणि । अग्निः । भुवत् । रयिपतिः । रयीणाम् । सत्रा ।

चक्राणः । अमृतानि । विश्वा ॥ १ ॥

शश्वतः शाश्वतस्य नित्यस्य वेधसो विधातुः ब्रह्मणः सम्बन्धी निकाव्या काव्या निमग्नरूपाणि स्तो-
त्राणि अयमग्निर्निकः नियमेन स्वात्माभिमुखं करोति किं कुर्वन् नर्या नृभ्यो हितानि नृषु साधूनि वा पु-
रूणि बहूनि धनानि हस्ते दधानो हस्ते धारयन् ईदृग्भूतमग्निमवलोक्य सर्वे जनाः स्तुवन्तीति भावः स्तो-
त्रभ्यो धनेषु च तेष्वपि अग्नेर्धनं न क्षीयत इत्याह—अग्निरिति अयमग्निः रयीणां रयिपतिर्भुवत् धना-
नां मध्येयानि धनानि उत्कृष्टानि तेषां स्वामी भवति किं कुर्वन् विश्वा विश्वानि सर्वाणि अमृतानि हि-
रण्यानां तैत् अमृतं वै हिरण्यमिति श्रुतेः । सर्वाणि हिरण्यानि स्तोत्रभ्यः सत्रासहैव चक्राणः कुर्वन् युग-
पत्पयच्छन्नित्यर्थः ॥ कः करोते श्छान्दसो लुङ् मन्त्रे घसेति च्लुर्लुक् हलङ्ग्याव्यय इति तत्कारलोपः ।
नर्या नरशब्दात् हितार्थं गवादि लक्षणो यत्प्रत्ययो द्रष्टव्यः यद्वा तत्र साधुरित्यतः । चक्राणः करो-
ते लोटः शानच् बहुलं छन्दसीति विकरणस्य श्लुः नन्वेवं सति अज्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं प्रामोति
एवं तर्हि लिटः कानजस्तु तस्यार्धधातुत्वेन अज्यस्ताद्युदात्तत्वाभावे चित्स्वर एव शिष्यते ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

अस्मेवत्संपरिषन्तं न विन्दन्निच्छन्तो विश्वे अमृताः ।

श्रमयुवः पदव्यो धियं धास्तस्थुः पदे परमे चारुः ॥ २ ॥

अस्मे इति । वत्सम् । परि । सन्तम् । न । विन्दन् । इच्छन्तः । विश्वे ।

अमृताः । अमूराः । श्रमयुवः । पदव्यः । धियमधाः । तस्थुः ।

पदे । परमे । चारु । अग्नेः ॥ २ ॥

अस्मे अस्माकं वत्सं वत्सवदत्यन्तं प्रियं यद्वा वत्सः पुत्रः पश्चादुत्पन्नत्वात् तद्वदग्निरप्यस्माकं पुत्रः पश्चादुत्पन्नत्वात् तथा चाग्रायते—ममैव सन्वहहव्यान्यग्ने पुत्रः पित्रे लोकं कृज्जातवेद इति । परिषन्तं परितः सर्वत्र वर्तमानं देवैर्यो निर्गत्य अश्वत्थवेणवादिषु निनीनं सन्तमित्यर्थः एवं विधमग्निमिच्छन्तो विश्वे अमृताः सर्वेऽमरणधर्माणो देवाः अमूराः अमूढाः मरुतश्च न विन्दन् तमग्निं नालभन्त अलभमानाश्च ते श्रमयुवः हव्यवाहनस्याभावेन हविषामभावात् तज्जन्येन श्रमेण क्लेशेन एकीभूताः तस्याग्नेरन्वेषणाय पदव्यः पादैर्गच्छन्तः धियन्धाः धियां अग्नेः शयनासनस्थानादिलक्षणानां कर्मणां धारयितारः एवं विधाः सन्तः चारुचारुणिशोभने अग्नेः परमे उत्तमे अन्ते पदे यत्र ह्यग्निर्निनीनो वर्तते तत्रेत्यर्थः तस्मिन्पदे तस्थुः स्थितवन्तः बहुविधेन प्रयासेन अग्निं दृष्टुं श्रित्यर्थः ॥ परिषन्तं उपसर्गप्रादुर्ग्यामस्तिर्यचपरइति पत्वम् । श्रमयुवः युमिश्रणे श्रमेण यूयंत इति श्रमयुवः किञ्च चिप्रच्छीत्यादिना विधीयमानौ किञ्चिदीर्घौ अस्मादपि धातोर्भवतः तन्वादि त्वादुवङ् । पदव्यः वीगत्यादिषु पादेन वियन्ति गच्छन्तीति पदव्यः क्विप्चेति क्विप् । धियन्धाः आतानुपसर्गेक इति कः तत्पुरुषेकति बहुलमिति बहुलवचनात् द्वितीयाया अप्यलुक् । तस्थुः पादादित्वान्निघाताभावः । चारु सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

तिस्रो यदग्ने शरदस्त्वामिच्छुर्चिं घृतेन शुचयः सपर्यान् ।

नामानि चिदधिरेयज्ञिया न्यसूदयन्त तन्वं १ सुजाताः ॥ ३ ॥

तिस्रः । यत् । अग्ने । शरदः । त्वाम् । इत् । शुचिम् । घृतेन ।
शुचयः । सपर्यान् । नामानि । चित् । दधिरे । यज्ञियानि ।
असूदयन्त । तन्वः । सुहजाताः ॥ ३ ॥

शुचयः शोधयितारो दीप्ता वामरुतः हे अग्ने शुचिशुद्धं दीप्यमानं वा त्वामित् देवेभ्यो निर्गतं
त्वामेवोद्दिश्य तिस्रः शरदः व्रीतसंवत्सरान् घृतेनाज्येन यद्यदा सपर्यान् पूजां कुर्युः तदानीं त्वमाविर-
भूः तदनन्तरं ते मरुतः त्वयानुगृहीताः सन्तो यज्ञियानि यज्ञार्हाणि यज्ञे प्रयोक्तुं योग्यानि नामानि चित्
नामान्यपि दधिरे आधारयन् नामानि चैतत्तिरीयके समाम्नायन्ते—ईदृच्चा न्यादृच्चैतादृच्चप्रतिदृच्-
चमितश्च संमितश्च सभरा इत्यादीनि । एतैश्चाग्निचयने मारुताः सप्तकपाला हूयन्ते नामानि
धारयित्वा च सुजाताः पूर्वरूपं परित्यज्य शोभनममृतत्वं प्राप्ताः सन्तः तन्वः स्वकीयानि शरीराणि अ-
सूदयन्तस्वर्गं प्रापितवन्तः ॥ तिस्रः शसि त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ पूर्वसवर्णदीर्घत्वे प्राप्ते अचिरक-
तदतिरफादेशः त्रिशब्दः फिषित्यन्तो दात्तः तिस्रादेशस्यापि स्थानिवद्भावेनान्तो दात्तत्वे उदात्त
यणो हत्पूर्वादिति शस उदात्तत्वम् । शरदः श्रृंहंसायां शीर्यन्ते स्यामोषधय इति शरत्संवत्सरः
शृद्धभमोदिरित्यदिप्रत्ययः उभयत्र कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इति द्वितीया । सपर्यान् सपरपूजा-
यां कण्ठादिः लेट्याडागमः इतश्चलोप इतीकारलोपः । यज्ञियानि यज्ञात्विग्भ्यां घस्वजौ इत्यर्हार्थे
घप्रत्ययः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

आरोदसी बृहती वेविदानाः प्ररुद्रिया जश्चिरे यज्ञियासः ।
विदन्मर्तो नेमधिता चिकित्वानग्निपदे परमेतस्थिवांसम् ॥ ४ ॥

आ । रोदसी इति । बृहती इति । वेविदानाः । प्र । रुद्रिया ।
जश्चिरे । यज्ञियासः । विदत् । मर्तः । नेमधिता । चिकित्वान् ।
अग्निम् । पदे । परमे । तस्थिवांसम् ॥ ४ ॥

बृहतीमहत्तरोदीदीद्यावापृथिव्यौ आवेविदानाः अत्यर्थज्ञापयन्तः कुत्राग्निर्वर्ततइतिपर-
स्परंवदन्तोद्यावापृथिव्योर्मध्येवर्तमाना इत्यर्थः यद्वा महत्तयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये आवेविदानाः
अग्निमुपलभ्यमानाः एवंभूतायज्ञियासोयज्ञार्हादेवाः रुद्रियारुद्रोद्भिर्देवानामसुरैः सहयुद्धसमये
तैर्देवैः स्थापितं धनं अपत्त्यगतवन्तमग्निदेवा आगत्य अग्निसकाशाद्बलेन तद्धनमगृह्णन् तदानीं सो-
ग्निः अरोदीत् तस्माद्बुद्धइत्याख्यायते तथा च तैत्तिरीयकम्—तदग्निर्न्यकामयत तेनापाक्रामत तद्दे-
वा विजित्यावरुरुत्समाना अन्वायन् तदस्य सहसादित्सन्तसोरोदीद्यदरोदीत्तद्बुद्धस्य रुद्रत्वमिति ।
तस्य रुद्रस्यार्हाणिस्तोत्राणि प्रजभिरे प्रजहिरे च कुरित्यर्थः नेमधिता नेमशब्दोर्ध्ववचनः तथा च या
स्कः—त्वोनेम इत्यर्थस्येति । सर्वेषां देवानामर्धभागेन धीयते धार्यते इति नेमधित इन्द्रः सर्वदेवा एकोर्धः
इन्द्र एक एवापरोर्ध इति यावत् तथा च तैत्तिरीयकम्—यत्सर्वेषामर्धमिन्द्रः प्रतितस्मादिन्द्रो देवतानां-
भूयिष्ठभाक्तमइति । तेनेन्द्रेण सहितो मर्तो मरुद्गणः परमे उत्तमे अन्त्ये पदे स्थाने अश्वत्थादौ तस्थिवां-
संस्थितवन्तं तमग्निं चिकित्वा न जानन् विदत अलभत ॥ वेविदानाः विदेज्ञानार्थां लोभाभार्थां द्वायङ्-
न्ताल्लटः शानच् बहुलं छन्दसीति शपोलुक् छन्दस्युभयथेति शानच आर्धधातुकत्वादतो लोपयलोपौ
अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । विदत् विदूलाभे लुङिलुङित्वात् च्चेरङादेशः । नेमधिता दधातेः
कर्मणि निष्ठा सुधितव सुधितनेमधितेति धिभावो निपात्यते तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्
सुपांसुलुगिति तृतीयाया आकारः । तस्थिवांसं तिष्ठतेर्लिटः कसुः वस्वेका जाद्धसामितीडागमः ॥१॥

धर्माभिष्टवे सजानाना इत्येषा अथोत्तरमिति खण्डे सूत्रितम्—संजानाना उपसीदन्नभिजा-
दशभिर्विवस्वतइति ।

तामेतां सूक्ते पञ्चमी मृचमाह—

संजानाना उपसीदन्नभिज्ञुपत्नीवन्तो नमस्यन् नमस्यन् ।

रिरिक्कांसस्तन्वः कृण्वत स्वाः सखा सरव्युर्निमिपिरक्षमाणाः ॥५॥१७

सम्सजानानाः । उप । सीदन् । अभिज्ञु । पत्नीवन्तः । नमस्यन् ।

नमस्यन्निति नमस्यन् । रिरिक्कांसः । तन्वः । कृण्वत । स्वाः ।

सखा । सरव्युः । निमिपि । रक्षमाणाः ॥ ५ ॥ १७ ॥

हेअग्रे त्वांसआनाताःसम्यक्जानन्तोदेवाःउपसीदन्उपसीदन्तिप्रामुवन्ति उपसत्तिं कृत्वाच
पत्नीवन्तः सपत्नीकाःसन्तः नमस्यन्ममस्कारार्हंअभिजुआभिमुख्येनावस्थितजानुयुक्तंत्वांनम-
स्यन्अपूजयन् पूजयित्वाचसख्युर्मित्रस्यतवनिमिषिदर्शनेनिमित्तभूतेसतिरक्षमाणाः त्वयापरिर-
क्ष्यमाणाः सखासखायोदेवाः स्वास्तन्वः स्वकीयानिशरीराणिरिरिक्कांसःअनशनादिरूपेणदी-
क्षानियमेनरिक्तीकुर्वन्तः शोषयन्तः कृण्वतयागानकुर्वन् देवावैयज्ञमतन्वतेतिश्रुतेः ॥ नमस्यन्
नमोवरिवश्वित्रडइतिपूजार्थेक्यच् लङिचहुलंछन्दस्यमाङ्ग्योपेपीत्यडभावः । रिरिक्कांसः रिचिर्-
विरेचने लिटःकसुः । निमिषि मिषस्पर्धायां अत्रोपसर्गवशाद्दर्शनार्थः सम्पदादिलक्षणोभावे
किप् । रक्षमाणास्त्वयापरिरक्ष्यमाणाः कर्मणिलटःशानच् यकिप्रामेव्यत्ययेनशप् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेसप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

षष्ठीमृचमाह—

त्रिःसप्तयद्गुह्यानि त्वे इत् पदा विदन्निहिता यज्ञियासः ।

तेभीरक्षन्ते अमृतं सजोषाः पशूश्च स्थातृश्च रथं च पाहि ॥ ६ ॥

त्रिः । सप्त । यत् । गुह्यानि । त्वे इति । इत् । पदा । अविदन्
निहिता । यज्ञियासः । तेभिः । रक्षन्ते । अमृतम् । सजोषाः ।

पशून् । च । स्थातृन् । चरथम् । च । पाहि ॥ ६ ॥

त्रिःसप्तएकविंशतिसंख्याकानिगुह्यानिरहस्यानिवैकसमधिगम्यानियतयानि पदापदानिपद्य-
तेगम्यतेस्यर्गएभिरितिर्व्युत्पत्त्यापदशब्देनात्रयज्ञाउच्यन्ते तेचएकविंशतिसंख्याकाः औषांसनहो-
पवैश्वदेवादयःसप्तपाकयज्ञाः अग्न्याधेयदर्शपूर्णमासादयःसप्तहविर्यज्ञाः अग्निष्टोमात्यग्निष्टोमा-
त्यःसप्तसोमयज्ञाःएवमेकविंशतिसंख्याकानियज्ञलक्षणानिपदानि हेअग्रे त्वेइत्त्वय्येवनिहिता
स्थापितानि तेषांसर्वेषांत्वत्प्रधानत्वात् नह्यग्निमन्तरेणयागाअनुष्ठातुंशक्यन्ते यज्ञियासोयज्ञार्हाः
मर्थित्वसामर्थ्यवैदुष्यादिभिरधिकारहेतुभिर्युक्ताः तथाचोक्तम्—अर्थीसमर्थोविद्वानशास्त्रेणाप-

युदस्तः कर्मण्यधिकारीति । एवंविधलक्षणोपेतायजमानाः तानिपदान्यविदन् अलभन्त लब्ध्वा च तेभिर्यज्ञलक्षणैः पदैरमृतममरणधर्माणं त्वारक्षन्ते पालयन्ति यजन्तीत्यर्थः । सजोपास्वैर्यजमानैः स-
मानप्रीतिस्त्वं पशून् गवाश्वादिपशून् च स्थातृन् व्रीह्यादिस्थावराणि चरथं पशुव्यतिरिक्तं अन्य-
त्पाणिजातमस्ति तच्च पाहिरक्ष तेषु हिरक्षितेषु त्वदीयायागाः कर्तुं शक्यन्ते नान्यथा अतस्त्वमेव मु-
च्यस इत्यर्थः ॥ यत् सुपांसुलुगिति विभक्तेर्लुक् । गुह्यानि गुहायां भवानि भवेच्छन्दसीति यत् यतो-
नावइत्याद्युदात्तत्वम् । त्वे सुपांसुलुगितिसप्तम्याः शोआदेशः । अविदन् विदृताभे लुङि
दिवाद् ॥ पशून् स्थातृन् उभयत्र उभयथार्क्षित्युभयथाभावान्नकारस्य रूत्वाभावः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

विद्वान् अग्ने वयुनानि क्षितीनां व्यानुषक् शुरुधो जीवसे धाः ।

अन्तर्विद्वान् अध्वनो देवयानान् अतन्द्रो दूतो अभवो हविर्वाट् ॥ ७ ॥

विद्वान् । अग्ने । वयुनानि । क्षितीनाम् । वि । आनुषक् । शुरुधः ।
जीवसे । धाः । अन्तः । विद्वान् । अध्वनः । देवयानान् । अतन्द्रः ।
दूतः । अभवः । हविः । वाट् ॥ ७ ॥

हे अग्ने वयुनानि ज्ञाननामैतत् इहतुज्ञातव्ये वर्तते सर्वाणि ज्ञातव्यानि विद्वान् जानन्स्त्वं क्षितीनां य-
जमानलक्षणानां प्रजानां जीवसे जीवितुं शुरुधः क्षुद्रूपस्य शोधकस्य रोधयित्रीरिषोन्नानि आनुषक्
अनुषक्तं सततं यथाभवति तथा विधाः विधेहि कुर्वित्यर्थः । एवं यजमानान्नसमृद्धान् क्रत्वा अन-
न्तरं हविर्वाट् ते देवेभ्यः प्रचं हविर्वहन् दूतो भवः देवानां दूतः भवसि कीदृशस्त्वं अन्तर्विद्वान् द्यावा
पृथिव्योर्मध्ये जानन् किं जानन् अध्वनो मार्गान् कीदृशान् देवयानान् देवाः यैर्मार्गैर्यन्ति गच्छन्ति ता-
जानन् इत्यर्थः अतन्द्रः पुनः पुनर्हविर्वहनेऽपि अनलसः ॥ वयुनानि अजगति क्षेपणयोः अजिय-
मिशीङ्ग्यश्चेति कर्मण्युनप्रत्ययः अजेर्व्यघञपोरिति विभावः । क्षितीनां क्षियन्ति निवसन्तीति
क्षितयोमनुष्याः किञ्चकौचसंज्ञायामिति कर्त्तरि किञ् अन्तोदात्तात् ह्रस्वान्तात् क्षितिशब्दादुत्तर-
स्यानामोनामन्यतरस्यामिति उदात्तत्वम् । शुरुधः शुचं रुन्धन्तीति शुरुधः क्तिप्चेति क्तिप् पूर्वपद-
स्यान्यलोपः पृषोदरादित्वात् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

स्वा॒ध्यो॑ दि॒व आ॒स स॒य॒ही रा॒यो दु॒रो॒वृ॒त॒ज्ञा अ॒जान॑न् ।

वि॒द॒द्गव्यं॑ स॒रमां॑ दृ॒ह्म॒मूर्व॑ येना॒नु॒क॒मानु॑पी॒भोज॑ते वि॒द ॥ ८ ॥

सु॒ऽआ॒ध्यः । दि॒वः । आ । स॒प्त । य॒ह्वीः । रा॒यः । दु॒रः । वि । ऋ॒त॒ऽज्ञाः ।
अ॒जान॑न् । वि॒दत् । गव्यं॑म् । स॒रमां॑ । दृ॒ह्मम् । ऊ॒र्वम् । येन॑ । नु ।
क॒म् । मानु॑पी । भोज॑ते । वि॒द ॥ ८ ॥

स्वा॒ध्यः शो॒भन॑कर्मयुक्ताः य॒ह्वीः य॒ह्वयो॑मह॒त्यः स॒प्त ग॒ङ्गाद्याः स॒प्तनद्यः दि॒वः द्यु॒लोका॒व आ॒गत्य॑
भू॒म्यां प्र॒वह॑न्तीति शेषः हे अग्ने ईदृग्विधानद्यः त्वया स्थापिताः अग्नौ होमे सति हितेन तृप्तः सूर्यो वृष्टिं क॒
रोति तस्मिन् नर्थे स्पृष्टतिः पूर्वमुदाहृता अतो वृष्टिद्वारा अग्निरेव नदीः करोतीत्युच्यते तथा ऋत॒ज्ञाः ऋतं य॒
ज्ञान॑न्तोऽङ्गिरसः रा॒यो बल॑नाम्ना सुरेणापहृतस्य गोरूपस्य धनस्य दु॒रो॒द्वारा॑णि गमनमार्गान् अ॒जान॑न्
त्वया ज्ञातवन्तः त्वत्सा॒ध्येन॑ यागेन प्रीत इन्द्रो गवामन्वेषणाय सरमानाम देवशुर्न प्रेषितवान् सा च सर॒
मा गवां॑ स्थानमवगत्येन्द्रस्य न्यवेदयत् इन्द्रश्च तानङ्गिरसो गाः प्रापयत् अत एव तत्सर्वं त्वमेव कृतवान् अ॒
ङ्गिरो॒भ्यः सकाशात् गुव्यंगविभ्रुवृ॒ह्मं स्थूलं॑ बहुलमित्यर्थः एवं विधंपयोलक्षणं ऊ॒र्वं अ॒न्नं सर॑मा देवशु
नो वि॒द॒द॒ल॒भत॑ कमित्येतत्पदपूरणमथेन नुयेन हि गव्येन मानुषी वि॒द॒मनोः सम्बन्धिनी॑ प्रजा भोजते इ॒
दानीं॑ भुक्ते तद्व्ययमपि परम्परया अग्निरेव करोति ॥ स्वा॒ध्यः सु॒आ॒ङ्पूर्वा॑द्धीशब्दावजसि एरनेका च॒
इति॑ यणादेशः । य॒ह्वीः वा॒छन्दी॑सीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । गव्यं॑ सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसङ्गे यद्वक्त॒
व्य॒इति॑ भवार्थेयत् । ऊ॒र्वं उ॒र्वीहिं॑ सार्थः ऊ॒र्वं ति॒क्षुधं॑ हिनस्तीत्यूर्वमन्नं पचाद्यच् । भोज॑ते भुज॒
पाल॑नाभ्यवहारयोः श्रमिप्राप्ते व्यत्ययेन शप् ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

आ॒ये वि॒श्वा स्व॒प॒त्यानि॑ त॒स्थुः कृ॒ण्वाना॑सो अ॒मृत॑ त॒त्वाय॑ गा॒तुम् ।

म॒ह्ना म॒हद्भिः॑ पृथि॒वी वि॒तं स्थेमा॑ ता पु॒त्रैर॑दि॒ति॒ धार्य॑से वे ॥ ९ ॥

आ । ये॑ । वि॒श्वा । सु॒ऽअ॒प॒त्यानि॑ । त॒स्थुः । कृ॒ण्वाना॑सः ।

अ॒मृत॑ त॒त्वाय॑ । गा॒तुम् । म॒ह्ना । म॒हत्॑भिः । पृथि॒वी । वि । त॒स्थे ।

मा॒ता । पु॒त्रैः । अ॒दि॒तिः । धार्य॑से । वे रि॒ति॒वेः ॥ ९ ॥

ये आदित्याः अमृतत्वाय अमरणत्वसिद्धये गातुं मार्गमुपायं कृण्वानासः कुर्वाणाः सन्तः विश्वा-
 विश्वानि सर्वाणि स्वपत्यानि शोभनान्यपतनहेतुभूतानि चतुर्दशरात्रषट्त्रिंशद्रात्रादित्यानामयनादी-
 निकर्माण्यातस्थुः आस्थितवन्तः कृतवन्त इत्यर्थः तथा चैतैस्त्रिरीयकम्—आदित्या अकामयन्त-
 सुवर्गलोकमियामेतीति त एतत्षट्त्रिंशद्रात्रमपश्यन् तमाहरन्त तेनायजन्तेति च । महद्भिः अनुष्ठानेन
 महानुभावैः तैः पुत्रैः सहिता माताजनयित्री आदितिरदीना पृथिवी धायसे सर्वस्य जगतो धारणाय मद्वा-
 स्वकीयेन महत्त्वेन वितस्थे विशेषेण तिष्ठति हे अग्ने यतस्त्वं वैः आदित्यैरनुष्ठितेषु यागेषु चरुपुरोडाशा-
 दीनिहवींषि अभक्ष्यः अत एतत्सर्वजातमित्यर्थः ॥ कृण्वानासः कृविहिंसाकरणयोश्च व्यत्ययेना-
 त्मनेपदम् धिन्वि कृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः तत्सन्नियोगेन अकारान्तादेशश्च तस्यातो लोपे सति स्थानिव-
 द्भावात् गुणाभावः शानचश्चिच्चादन्तोदात्तत्वम् आज्ञासरसुक् । मद्वा महिन्नेत्यस्य वर्णलोपश्छान्द-
 सः । धायसे वहिहाधाञ्ज्यच्छन्दसीति दधातेर्भावे सुन् णिदित्यनुवृत्तेरातोयुक्चिण्कृतोरित्युक् ।
 वेः वीगतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु लङ्सिपि अदादित्वाच्छपोलुक् बहुलं छन्दस्यमाङ्यो-
 गेपीत्यडभावः । धायसे इत्यस्य वाक्यान्तरगतत्वादस्य निघाताभावः ॥ ९ ॥

दशमीसूचमाह—

अधि॒श्रियं॑ नि॒दधु॑श्चारु॒मस्मि॑न् दि॒वो यद॒क्षी॑ अ॒मृता॒ अकृ॑ण्वन् ।

अध॑क्षरन्ति॒ सिन्ध॑वो न॒ सृष्टाः॑ प्र॒नीची॑र॒ग्ने अरु॑णीर॒जानन् ॥ १० ॥ १९

अधि । श्रियम् । नि । दधुः । चारुम् । अस्मिन् । दिवः । यत् ।

अक्षी इति । अमृताः । अकृण्वन् । अध । क्षरन्ति । सिन्धवः ।

न । सृष्टाः । प्र । नीचीः । अग्ने । अरुणीः । अजानन् ॥ १० ॥ १९

अस्मिन्नग्नौ चारुं शोभनां श्रियं परिस्तरणपरिपेचनादिरूपां यज्ञसम्पदं अधिनिदधुः यजमानाः
 स्थापितवन्तः निधाय च यद्यदाक्षीयज्ञस्य आज्यभागलक्षणचक्षुषी अकृण्वन् कुर्वन्ति चक्षुषी वा-
 ते यज्ञस्य यदाज्यभागाविति श्रुतेः तदानीं दिवः द्युलोकात् अमृताः अमरणधर्माणो देवाः यागसमये जा-
 त इत्यवगम्य आगच्छन्तीति शेषः अध अथ आज्यभागानन्तरं सृष्टाः अग्नेरुत्पन्नाः सिन्धवो न शीघ्र-
 च्छन्त्योनद्यद्व नीचीः नितरां सर्वासु दिक्षु गच्छन्तीररुणीरारोचमानाः यद्वा निर्मलरूपाः हे अग्ने एवं

तास्त्वदीयाज्वालाः उत्पन्नाः क्षरन्ति सञ्चलन्ति सर्वासु दिक्षु गच्छन्तीत्यर्थः आगता देवाश्च प्राजान्-
अस्माकं होमाय ईदृश्यो ज्वाला उत्पन्ना इति हृष्टाः सन्तः प्रकर्षेण जानन्ति ॥ अक्षी परत्वानुमं-
धित्वा ईचद्विवचने इति अक्षिशब्दस्य ईकारान्तादेशः सचोदात्तः ईत्वे कृते सकृद्वत्परिभाषया पुनर्नु-
म्न भवति सवर्णदीर्घः । नीचीः निपूर्वादश्चतेः ऋत्विति यादिना किन् अनिदितामिति नलोपः
अश्चते श्रोपसङ्ख्यानमिति डीप् अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वम् न्यधीचेति गतेः प्रकृतिस्वर-
त्वम् । अरुषीः अरुषमिति रूपनाम ऋहनिभ्यामुषजिति अर्तेरुषच् छन्दसीव निपाविति मत्वर्थी-
यईकारः ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

रयिर्नेति दशर्चनवमसूक्तं पराशरस्यापि त्रैष्टुभं आग्नेयं अनुक्रान्तं च—रयिर्नेति प्रातरनुवाका-
श्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ।

तत्र प्रथमा मृचमाह—

रयिर्नयः पितृवित्तोर्वयोधाः सुप्रणीतिश्च किनुषो नशासुः ।
स्योनशीरतिथिर्न प्रीणानो होते वसद्गृहं विधत्ते वितारीत् ॥ १ ॥

रयिः । न । यः । पितृवित्तः । वयः । धाः । सुप्रणीतिः ।
चिकितुषः । न । शासुः । स्योनशीः । अतिथिः । न । प्रीणानः ।
होता इव । सद्गृहं । विधत्ते । वि । तारीत् ॥ १ ॥

पितृवित्तः पितुः सकाशात् लब्धोरयिर्धनमिव योऽग्निर्वयोधाः अन्नस्य दाता यथा पैतृकं धनं विस्मभ्नेण
व्यवहियमाणं सत् अन्नप्रदं भवति तद्वदग्निरपि सर्वेषु यज्ञेषु विस्मभ्नेण व्यवहृतः सन् अन्नप्रदो भवतीत्य-
र्थः चिकितुषो विदुषो धर्मशास्त्राभिज्ञस्य शासुः न शासनमिव सुप्रणीतिः सुखेन प्रणेत्तव्यः यथा विद्व-
च्छासनं सर्वेष्वनुष्ठेयेषु तत्तत्संशयनिर्णायानीयते तद्वदग्निरपि सर्वेषु यज्ञेषु प्रणीयते यश्च स्योनशीः सुख-
प्रदेगार्हपत्याय तनादौ शयानोऽतिथिर्न सुखासन उपवेशितोर्घपाद्यादिभिः सत्कृतोतिथिरिव प्रीणा-
नो हविर्भिस्तर्पणीयः सोऽग्निर्विधत्तः परिचरतो यजमानस्य सद्गृहं वितारीत् प्रवर्धयति ददाति वा तत्र
दृष्टान्तः—होतेव होता होमकर्ता ध्वर्युस्तत्तत्कर्मकरणेन फलैर्यजमानस्य गृहं यथा वर्धयति तद्वत् । पितृ-
वित्तः विदुलाभे कर्मणि निष्ठा यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः विभाषागमहनविद्विषामिति कसावस्य-

धातोरिदोविकल्पितत्वात् तत्रापिविशिसाहचर्यात् तौदादिकएवविद्विष्टतइत्युक्तम् वित्तोभोगप्र
त्यययोरितिनिष्ठानत्वाभावोनिपातितः । वयोधाः दुधाञ्धारणपोषणयोः आतोमनिन्नितिविच्
सुप्रणीतिः प्रणीयतइतिप्रणीतिः कर्मणिकिन् तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् पुनःसुशब्देनसमा
से ऋद्ग्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणात् ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । चिकितुषः लिटःक्रसुः प
ष्ठचेकवचनेवसोःसम्प्रसारणमितिसम्प्रसारणम् शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम् । शासुः शासुअनु
शिष्टौ शृस्वृस्लिहीत्यादिनाविधीयमानउप्रत्ययोबहुलवचनादस्मादपिद्वष्टव्यः तत्रनिदित्यनुवृत्ते
राद्युदात्तत्वम् । स्योनशीः स्योनमितिसुखनाम स्योनेसुखकरेगार्हपत्यादिस्थानेशेतेइतिस्योनर्श
क्विप्चेतिक्विप् । प्रीणानः प्रीञ्त्तर्पणे कर्मणिशानचिव्यत्ययेनश्ना । विधतः विधविधाने विधति
परिचरणंकर्मेतिनैरुक्ताः । तुदादिवाच्छप्रत्ययः शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

देवोनयःसवितासत्यमन्माक्रत्वानिपातिवृजनानिनिविश्वा ।
पुरुप्रशस्तोअमतिर्नसत्यआत्मेवशेवोदिधिपाय्योभूत् ॥२॥

देवः । न । यः । सविता । सत्यमन्मा । क्रत्वा । निःपाति ।
वृजनानि । निविश्वा । पुरुप्रशस्तः । अमतिः । न । सत्यः ।
आत्माइव । शेवः । दिधिपाय्यः । भूत् ॥ २ ॥

देवोनसविता द्योतमानः सर्वस्यप्रेरकः सूर्यइवयोग्निः सत्यमन्मासत्यज्ञानः यथार्थदर्शीसो-
ग्निः क्रत्वाआत्मीयेनकर्मणाविश्वावृजनानिविभक्तिव्यत्ययः सर्वेभ्यःसंग्रामेभ्यः निपातिनितयां
पालयति वर्ज्यन्तेहिंस्यन्तेस्मिन्नितिवृजनंसङ्ग्रामः अपिचपुरुप्रशस्तः पुरुभिर्यजमानैः स्तुतोभिः
अमतिर्न रूपनामैतत् रूपमिव सत्योबाधरहितः रूप्यतइतिरूपंस्वरूपं यथापृथिव्यादेः स्वरूपं
आगमापायिषुविशेषेषुसत्स्वपिस्वयमैकरूप्येणनित्यंभवति तद्वदग्निरपिउच्चावचेषुसर्वेषुकर्मसुस्व-
यंएकएवव्याप्यवर्तते सोग्निः शेवः सुखकरः तत्रदृष्टान्तः—आत्मेव परमप्रेमास्पदतयानिरतिशया-
नन्दस्वरूपआत्मायथा सर्वानसुखयतिएतस्यैवानन्दस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवन्ति । एषहे-
वानन्दयातीतिचश्रवणात् । तद्वदग्निरपिस्वर्गादिफलहेतुतयासुखयति एवैभूतोभिर्दिधिपाय्योभूत्
सर्वैर्यजमानैर्धारणीयोभवति परित्यागेहिवीरहत्यालक्षणोदोषोभवति तथाचैतत्तिरीयकम्—वी-

हावाएषदेवानां योऽग्निमुद्गासयते इति । सत्यमन्मा ममनंमन्म मनज्ञाने अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति मनि-
न सत्यमवितथं मन्मयस्य बहुव्रीहिस्वरः । वृजनानि वृजीवर्जने कृपृवृजीत्यादिनाक्युप्रत्ययः । पु-
रुषशस्तः तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते प्रवृद्धादीनां चेत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् सहाकृ-
तिगणइत्युक्तम् । अमतिः अमगत्यादिषु अमेरतिः । दिधिषाय्यः दधातेर्दिधिषाय्यइति षाय्य-
प्रत्ययान्तो निपात्यते ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

देवोनयः पृथिवीं विश्वधाया उपक्षेति हितमित्रो नराजा ।

पुरःसदः शर्मसदो नवीरा अनवद्या पतिजुष्टे वनारी ॥ ३ ॥

देवः । न । यः । पृथिवीम् । विश्वधायाः । उपक्षेति ।

हितमित्रः । न । राजा । पुरःसदः । शर्मसदः । न । वीराः ।

अनवद्या । पतिजुष्टा इव । नारी ॥ ३ ॥

देवो नद्योतमानः सूर्य इव योऽग्निः विश्वधायाः सर्वस्य जगतो धर्ता यथा सूर्यो वृष्ट्यादिप्रदानेन
सर्वजगद्धत्ते एवमग्निरपि यज्ञादिसाधनेन कृत्स्नस्य जगतो धारयिता सोऽग्निः पृथिवीपृथिव्यां उप-
क्षेति सर्वेषां प्रियः सन् यज्ञगृहादौ निवसति तत्र दृष्टान्तः—हितमित्रो नराजा हितान्यनुकूलानि मित्राणि
यस्य तादृशो राजायथा सुखेन निवसति तद्वत् यथा सर्वजनमित्रो राजा एवमग्निरपि सर्वजनमित्र इ-
त्यर्थः न ह्यग्निं कश्चन द्विष्टे यस्याग्नेः पुरःसदः पुरस्तात्सीदन्तः उपविशन्तः पुरुषाः शर्मसदो नवीराः
पितृगृहे वर्तमानाः पुत्रा इव वर्तन्ते पिता पुत्रानिवाग्निः स्वस्य परिचारकान् रक्षतीति भावः सोऽयमग्निः
अतिशयेन शुद्धः कर्मयोग्यो भवति तत्र दृष्टान्तः—अनवद्या अनिन्दिता पतिजुष्टे वनारी स्वपतिना से-
विता स्वीकृता योषिदिव सा यथा पातिव्रत्येन शुद्धा सती सर्वकर्मयोग्या भवति एवमग्निरपि ॥ विश्व-
धायाः गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात् कारकपूर्वादपि दधातेः वहिहाधाञ्भ्य-
श्छन्दसीत्यसु न् णिदित्यनुवृत्तेरातो युक्चिण्कृतोरित्युक् मरुद्बुधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ।
उपक्षेति क्षिनिवासगत्योः बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् । अनवद्या बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्यु-
त्तरपदान्तोदात्तत्वम् । पतिजुष्टे तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नारी ननूरयोर्वृद्धिश्चे-
ति शार्ङ्गस्वादिषु पाठात् डीनन्त आद्युदात्तः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

तन्त्वा॒नरो॒दम॒आ॒नित्य॑मि॒द्धम॒ग्रे॒सच॑न्तक्षि॒तिषु॑ ध्रु॒वासु॑ ।

अधि॑द्यु॒म्नंनि॑दधु॒र्भूर्य॑स्मि॒न्नवा॑वि॒श्वायु॑र्ध॒रुणो॑र॒यीणा॑म् ॥ ४ ॥

तम् । त्वा । नरः । दमे । आ । नित्यम् । इद्धम् । अग्रे । सचन्त ।

क्षितिषु । ध्रुवासु । अधि । द्युम्नम् । नि । दधुः । भूरि ।

अस्मिन् । भव । विश्वः आयुः । धरुणः । रयीणाम् ॥ ४ ॥

हेअग्रे तंत्वापूर्वोक्तगुणविशिष्टं त्वानरोयज्ञस्यनेतारोयजमानाः ध्रुवासुक्षितिषुनिश्चलासुचल-
नरहितासुभूमिषुनिरुपद्रवेषुग्रामेष्वित्यर्थः दमेस्वकीयेयज्ञगृहेनित्यमिद्धं अनवरतंसमिद्धिः प्रज्ज-
लितं कृत्वा आसचन्त आभिमुख्येन सेवन्ते किञ्च अस्मिन्नग्नौ द्युम्नं हविलेक्षणमन्नं भूरिचरुपुरोडा-
शादिरूपेण बहुविधं अधिनिदधुः स्थापितवन्तः एवं गुणविशिष्टो योग्निः सत्त्वं विश्वायुः उक्तप्रकारे-
ण सर्वान्नोभूत्वारयीणां धनानां धरुणो धारयिता भव अस्मभ्यं दातुं धनानि धारयेत्यर्थः ॥ सचन्त
षचसमवाये छान्दसो वर्तमाने लङ् बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेपीत्यङ्भावः । भव इत्यत्रोत्तिङ् इति सं-
हितायां दीर्घः । धरुणः धारेणिलुक्चेत्युनप्रत्ययः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

वि॒पृक्षो॑अ॒ग्रेम॒घवा॑नोअ॒श्व्युर्वि॑सूर॒योद॑द॒तोवि॒श्वमा॑युः ।

स॒नेम॒वाजं॑समि॒थेष्वा॑र्यो॒भागं॑दे॒वेषु॑श्र॒वसे॑द॒धानाः॑ ॥ ५ ॥ १९ ॥

वि । पृक्षः । अग्रे । मघः वानः । अश्व्युः । वि । सूरयः । ददतः ।

विश्वम् । आयुः । सनेम । वाजम् । समः इथेषु । अर्यः । भागम् ।

देवेषु । श्रवसे । दधानाः ॥ ५ ॥ १९ ॥

हेअग्रे मघवानो हविलेक्षणेन धनेन युक्ता यजमानाः पृक्षोन्नानिव्यश्व्युः व्यामुवन्तु त्वयानु-
गृहीताः सर्वाण्यन्नानि लभन्तां ये च सूरयो विद्वांसः त्वांस्तु वन्ति ददतः ये चतुर्भ्यं हवींषि ददतः प्रयच्छ-
न्तो वर्तन्ते ते सर्वे विश्वमायुः सर्वे जीवितं व्यश्व्युः व्यामुवन्तु वयं च समिथेषु सङ्गामेषु अर्यः अरे शत्रोः
सम्बन्धिनं वाजमन्नं सनेमत्वं दनुग्रहात् संभजेमहि तदनन्तरं देवेषु त्वत्पुत्रेषु इन्द्रादिषु श्रवसे यश-

सेतदर्थभागंहविभागंदधानाः स्थापयन्तोभूयास्मेतिशेषः ॥ अशुः अशूव्याप्तौ व्यत्ययेनपरस्मै-
पदम् बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् । ददतः नाभ्यस्ताच्छतुरितिनुमागमप्रतिषेधः अभ्यस्ता-
नामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । सनेम वनषणसम्भक्तौ व्यत्ययेनशः । अर्थः अरिशब्दावषष्ठ्येकवच-
नेजसादिषुछन्दसिवावचनमितिवेर्ङितीतिगुणाभावेयणादेशः अरिशब्दःअचइरितिइप्रत्ययान्तो-
न्तोदात्तः उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । भागं कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेएकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

षष्ठीसूचमाह—

ऋतस्यहिधेनवोवावशानाःस्मदूधीःपीपयन्त्युभक्ताः ।
परावतःसुमतिंभिक्षमाणाविसिन्धवःसमयासस्रुरद्रिम् ॥ ६ ॥

ऋतस्य । हि । धेनवः । वावशानाः । स्मदूधीः । पीपयन्त ।
द्युभक्ताः । परावतः । सुसुमतिम् । भिक्षमाणाः । वि । सिन्धवः ।
समया । सस्रुः । अद्रिम् ॥ ६ ॥

ऋतस्यहिऋतंदेवयजनदेशं प्राप्तमग्निमेवधेनवः अग्निहोवादिहविषांदोग्ध्योगावःपीपयन्तक्षी
रादिलक्षणगव्यंअपाययन् कीदृश्योगावः वावशानाः अग्निपुनःपुनःकामयमानाःस्मदूधीः स्मच्छ-
व्योनित्यशब्दसमानार्थः नित्यऊधसायुक्ताः सर्वदापयसःप्रदान्यइत्यर्थः द्युभक्ताः दिवाप्रकाशेन
सम्भक्ताःसंश्लिष्टास्तेजस्विन्यइत्यर्थः अपिचसिन्धवः स्यन्दनशीलाःनद्यःसुमतिंअस्याग्नेःशोभ-
नामनुग्रहात्मिकांबुद्धिभिक्षमाणाः याचमानाः सत्यः अद्रिंसमयाअद्रेःपर्वतस्यसमीपेपरावतोदूर-
देशाद्विसस्रुः विशेषेणगच्छन्तिप्रवहन्ति अग्नयेदातव्यानांहविषानिष्पत्तयेप्रवहन्तीत्यर्थः ॥
ऋतस्य क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणःसम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषष्ठी । वावशानाः वशकान्तौ
यङन्ताच्छानच् नवशइतिसम्प्रसारणप्रतिषेधः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् छन्दस्युभयथेतिशान-
चआर्धधातुक्त्वात्अतोलोपयलोपौ अतएवसर्वधातुकानुदात्तत्वाभावेचित्स्वरएवशिष्यते । स्म
दूधीः स्मवन्तित्यानिऊधांसियासांताः ऊधसोनडित्यनडादेशःसमासान्तः संख्याव्ययादेर्ङी-
वितिङीप् भसंज्ञायामलोपोनइत्यलोपः ङीप्ःपित्वादनुदात्तत्वेबहुव्रीहिस्वरएवशिष्यते । पीपय-
न्त पापाने अस्माद्धेतुमतिणिच् शाच्छासाह्वेतियुक् ण्यन्तालुङित्त्वैश्वडादेशादि चङ्यन्यतर-

स्यामितिचङःपूर्वस्योदात्तत्वम् हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । परावतः परागतात्तदूरंहिपरामतं भवति अस्मिन्धात्वर्थेगम्यमानेउपसर्गाच्छन्दसिधात्वर्थेइतिवतिः ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टचमाह—

त्वेअग्नेसुमतिभिक्षमाणादिविश्रवोदधिरेयज्ञियासः ।

नक्ताचचक्रुरपसाविरूपेकृष्णंचवर्णमरुणंचसंधुः ॥७॥

त्वे इति । अग्ने । सु॒म॒तिम् । भि॒क्ष॒मा॒णाः । दि॒वि । श्र॒वः । द॒धिरे॒ ।

य॒ज्ञि॒या॒सः । न॒क्ता । च॒ । च॒क्रुः । उ॒प॒सा । वि॒रू॒पे॒इति॒वि॒रू॒पे ।

कृ॒ष्णम् । च॒ । वर्ण॑म् । अ॒रु॒णम् । च॒ । स॒म् । धु॒रि॒ति॒धुः ॥ ७ ॥

हेअग्नेसुमतिशोभनामनुग्रहात्मिकांबुद्धिभिक्षमाणाःयाचमानाःयज्ञियासोयज्ञार्हाः सर्वे देवाः दिविद्योतमानेत्वेत्वयिश्रवोहविर्लक्षणमन्त्रं दधिरेअस्थापयन् अग्निर्देवानामन्नादइति श्रुतेः । तदनन्तरंतादृशे हविर्युक्ताय अनुष्ठानाय विरूपे उषसा उपःकालोपलक्षितमहः नक्ताचनक्तं चरात्रिचचक्रुः अकुर्वन् एतदेवस्पष्टयति—कृष्णंचवर्णंरान्यांश्यामलवर्णमन्धकारं अद्विअरुणमारोचनंश्वेतवर्णंतेजश्चसन्धुः सम्यक्स्थापितवन्तः ॥ त्वे सुपांसुलुगितिसप्तम्याःशेआदेशः । नक्ता तेनैवद्वितीयायाडादेशः । उषसा तेनैवविभक्तेराकारः । धुः दुधाञ्धारणपोषणयोः लुङि गातिस्थेति सिसिचोलुक् आतइतिश्लेरुसादेशः बहुलंछन्दस्यमाङ्चोगेपीत्यङभावः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

यान्रायेमर्तान्सुपूदोअग्नेतेस्याममघवानोवयंच ।

छायेवविश्वंभुवनंसिसक्ष्यापप्रिवाचोदसीअन्तरिक्षम् ॥८॥

यान् । रा॒ये । म॒र्तान् । सु॒पू॒दः । अ॒ग्ने । ते । स्या॒म् । म॒घ॒श्वा॒नः ।

व॒यम् । च॒ । छा॒या॒इ॒व । वि॒श्वम् । भु॒व॒नम् । सि॒स॒क्षि॒ । आ॒प॒-

प्रि॒श्वान् । रो॒द॒सी॒ इति॒ । अ॒न्त॒रि॒क्षम् ॥८॥

हेअग्ने यान्मर्तान्मनुष्यान्स्मान् रायेधनाय सुपूदः अग्निहोत्रादिषुकर्मसुप्रेरयसि तेतादृशावयंचमघवानोधनिनः स्यामभवे रोदसीद्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षंच आप्रिवाचस्वतेजसावृष्टयु-

केनवाआपूरितवांस्त्वंचविश्वंभुवनंसर्वजगत्सिसक्षिसेवसे अनुगृह्यसर्वरक्षसीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः-
छायेव यथाछत्रादेः छायाआतपादिजनितंक्लेशंनिवार्यरक्षिततद्वत् ॥ राये ऊडिदमितिविभक्तेरु-
दात्तत्वम् । सुषुदः सुदमेरेणे लेट्यडागमः बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः अक्ष्यस्तानामादिरत्याद्यु-
दात्तत्वम् यद्वृत्तान्नित्यमितिनिघातप्रतिषेधः । सिसक्षि षचसमवाये बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः इ-
दित्यनुवृत्तौ बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् । आपप्रिवान् प्रापूरणे लिटःकसुः वस्वेकाजाद्धसा-
मितीडागमः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः द्विर्वचनेचीतिस्थानिवद्भावाद्धिर्भावादि ॥ ८ ॥

नवमीसृचमाह—

अर्वङ्गिरेअर्वतो॒नृभिर्नृन्वीरैर्वीरान्व॑नुयामा॒त्वोताः ।

ईशा॒नासः॑पितृ॒वित्तस्य॑रा॒योविसूर्यः॑श॒तहि॑मानोअ॒श्व्युः ॥ ९ ॥

अर्वतृङ्गिः । अ॒ग्रे । अर्वतः । नृ॒ङ्गिः । नृन् । वी॒रैः । वी॒रान् ।

व॒नुयाम् । त्वा॒ऽऊताः । ईशा॒नासः । पि॒तृ॒वित्तस्य॑ । रा॒यः ।

वि । सू॒र्यः । श॒त॒हि॒माः । नः । अ॒श्व्युः ॥ ९ ॥

हेअग्रे त्वोताः त्वयारक्षिताःसन्तोवयमर्वङ्गिःअस्मदीयैरश्वैःअर्वतःशत्रुसम्बन्धिनोश्वाननृभिर
स्मदीयैर्भटैर्नृनृशत्रोर्भटान् वीर्यात्जायन्तइतिवीराःपुत्राःतैर्वीरानशत्रुपुत्रांश्चवनुयामहन्याम वनुष्य-
तिहन्तिकर्मा नवगतसंस्कारोभवतीतियास्कः । पितृवित्तस्यपित्रादिपरंपरयालब्धस्यरायोधनस्य
ईशानासःस्वामिनःसूरयोविद्वांसःनोस्माकंपुत्राःशतंहिमाःशतंसंवत्सरान्जीवन्तःसन्तःव्यश्व्युःवि-
शेषेणभुञ्जन्तां अस्मदीयानांपुत्राणांआरोग्यंदीर्घमायुश्चभवत्वित्यर्थः॥त्वोताः त्वयाऊताः प्रत्ययो-
त्तरपदयोश्चेतिमपर्यन्तस्यत्वादेशः व्यत्ययेनात्वंम् तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शत-
हिमाःअत्रहिमशब्देनतद्ब्रह्महेमन्तोलक्ष्यते ब्राम्हणं चभवति-शतंहिमाइत्याह शतंत्वाहेमन्तानिधि-
षीयेतिवावैतदाहेति । शतंहिमाःशतहेमन्तर्तवोयेषातिशतसंवत्सरजीविनइत्यर्थः । अश्व्युः अश-
भोजने बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक्॥ ९ ॥

दशमीष्टचमाह—

ए॒ता॒ते॒अ॒ग्न॒उ॒च॒था॒नि॒वे॒धो॒जु॒ष्टा॒नि॒म॒न्तु॒म॒न॒से॒हृ॒दे॒च ।

श॒के॒म॒रा॒यः॒सु॒धु॒रो॒य॒मं॒ते॒धि॒श्र॒वो॒दे॒व॒भ॒क्तं॒द॒धा॒नाः ॥ १० ॥ २० ॥

ए॒ता । ते । अ॒ग्ने । उ॒च॒था॒नि । वे॒धः । जु॒ष्टा॒नि । स॒न्तु । म॒न॒से ।

हृ॒दे । च । श॒के॒म । रा॒यः । सु॒धुरः । य॒मम् । ते । अ॒धि ।

श्र॒वः । दे॒व॒भ॒क्तम् । द॒धा॒नाः ॥ १० ॥ २० ॥

हेवेधः मेधाविनमैतत् मेधाविन्ने एताउचथानि एतानि इदानीं अस्माभिः प्रयुक्तानि स्तोत्राणि तेतव मनसे मनोवृत्तये हृदे तद्वृत्तिमतेन्तः करणाय च जुष्टानि सन्तु प्रियाणि भवन्तु तेतव सम्बन्धिनः सुधुरः सुधुनिर्वाहकस्य यद्वा शोभनं धूर्वतिदारिद्र्यं हिनस्तीति सुधूः तादृशस्य रायो धनस्य यमं नियमं कर्तुं शके मशक्ता भूयास्म किं कुर्वन्तः देवभक्ते दैवैः संभजनीयं श्रवो हविलेक्षणमन्त्रं अधिधानाः अग्नैरुपरिधारयन्तः अग्नौ हविर्भिर्हीमं कुर्वन्त इत्यर्थः ॥ उचथानि वचपरिभाषणे रुदिविदिश्यां किदिति विधीयमानो थप्रत्ययः किं च बहुल्यचनादस्मादपि भवति ब्रश्वादिना संप्रसारणम् । जुष्टानि जुष्टार्पिते चच्छन्दसि नित्यं मन्त्रे इत्याद्युदात्तत्वम् । हृदे षड्भित्यादिना हृदयशब्दस्य हृददेशः । शकेम शकृशकौ लिङ्याशिष्यङ् । सुधुरः धुर्वीहिंसार्थः किप्चेति किप् रालोप इति कारलोपः नपूजनादितिसमासान्तप्रतिषेधः । देवैर्भक्तं देवभक्तं तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमे विंशो वर्गः ॥ २० ॥

॥ इति प्रथमे मण्डले द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

त्रयोदशानुवाके णकादशसूक्तानि तत्रोपप्रयन्त इति नवर्चं प्रथमं सूक्तं तत्रानुक्रम्यते—उपप्रयन्तो नवगौ तमोराहूगणो गायत्रं त्विति । अस्यायमर्थः—रहूगणनामा कश्चिद्दृषिः तस्य पुत्रो गौतमोऽस्य सूक्तस्य ऋषिः गायत्रं त्वित्युक्तत्वादिदमुत्तरं च गायत्री छन्दस्कं परमाग्नेयमैन्द्रादिति परिभाषितत्वादग्निर्देवता प्रातरनुवाकस्याग्नेये ऋतौ गायत्रे छन्दस्येतदादिके द्वे सूक्ते सूत्रितं च—आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्व उपप्रयन्त इति सूक्ते इति । आश्विनशस्त्रेण्येते सूक्ते प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदेशात् षष्ठ्यपदस्य प्रथमे ह्येतदेव सूक्तमाज्यशस्त्रम् सूत्रितं च—उपप्रयन्त इति तु प्रथमे ह्यन्याज्यमिति ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

उपप्रयन्तो अध्वरं मन्त्रं वोचेमाग्रये । अरे अस्मे च शृण्वते ॥ १ ॥

उपप्रयन्तः । अध्वरम् । मन्त्रम् । वोचेम । अग्रये । अरे ।

अस्मे इति । च । शृण्वते ॥ १ ॥

अध्वरं हि साप्रत्यवायरहितं अग्निष्टोमादियज्ञं उपप्रयन्तः उपेत्य प्रकर्षेण यन्तो गच्छन्तः प्राप्य विच्छेदेन सम्यगनुतिष्ठन्त इत्यर्थः तादृशावयमग्रये अङ्गनादिगुणयुक्ताय देवाय मन्त्रमननसाधनं एतत्सूक्तरूपं स्तोत्रं वोचेम वक्तारो भूयास्मेत्याशास्यते कीदृशायाग्रये अरे अस्मे च शृण्वते च शब्दोप्यर्थे अरे शब्दात्परो द्रष्टव्यः अरे च दूरे पि स्थित्वा अस्माकं स्तुतीः शृण्वते अस्मासु प्रीत्यतिशयेन सर्वत्र वर्तमानोऽग्निः अस्मदीयमेव स्तोत्रं शृणोतीति भावः ॥ वोचेम ब्रुवो वचिः लिङ्याशिष्यङ् वचउमित्युमागमः । शृण्वते शतुरनुमइति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

यः स्त्रीहिंतीषु पूर्व्यः संजग्मानासु कृष्टिषु । अरक्षद्वाशुपे गयम् ॥ २ ॥

यः । स्त्रीहिंतीषु । पूर्व्यः । समजग्मानासु । कृष्टिषु । अरक्षत् ।

दाशुपे । गयम् ॥ २ ॥

पूर्व्यश्चिरन्तनो योऽग्निः स्त्रीहिंतीषु वधकारिणीषु कृष्टिषु शत्रुभूतासु प्रजासु संजग्मानासु संगतासु सतीषु दाशुपे हवींषि दत्तवते यजमानाय गयं धनं अरक्षद्रक्षति तस्मै मन्त्रं वोचेमेति पूर्व्येण सम्बन्धः ॥ स्त्रीहिंतीषु णिह स्नेहेने चुरादिः स्नेहयतीति वधकर्मसुपठितं स्नेहन्ते हिंस्यन्ते प्रजा अभिरिति स्नेहितयः करणे किन् तितुत्रेष्वग्रहादीनामिति वक्तव्यमिति वचनाज्जिगृहीतिर्निपठितिरिति वदितागमः व्यत्ययेन एकारस्य ईकारदेशः किनो दीर्घश्च नित्वादाद्युदात्तत्वम् । संजग्मानासु समोगम्युच्छीत्यात्मनेपदं लिटः कानच् गमहन्तेत्यादिनोपधालोपः । अरक्षत् छन्दसि लुङ् लुङ् लिटइति वर्तमानलङ् ॥ २ ॥

अग्निमन्थने जातायानुब्रूहीति उक्ते उत ब्रुवन्तिवत्येषानुवचनीया प्रातर्वैश्वदेव्यामिति खंडे सूत्रितम्—शिष्टेनोत्तरामुत ब्रुवन्तु जन्तव इति तथा साकमेधेषु मरुद्भ्यः क्रीलिभ्यः पुरोडाशमित्ययामिष्टौ एषैव प्रथमाज्यभागानुवाक्या सूत्रितं च—मरुद्भ्यः क्रीलिभ्य उतरोत ब्रुवन्तु जन्तव इति ॥

तामेतांसूक्तेतृतीयाष्टचमाह—

उतब्रुवन्तुजन्तवउदग्निर्द्वित्रहाजनि । धनंजयोरणेरणे ॥३॥

उत । ब्रुवन्तु । जन्तवः । उत । अग्निः । द्वित्रहा । अजनि ।

धनम्ऽजयः । रणेरणे ॥ ३ ॥

अग्निरुदजनि अरण्योः सकाशादुत्पन्नः उतानन्तरं जन्तवो जाताः सर्वेऽक्रविवजो ब्रुवन्तु तमग्नि-
स्तुवन्तु कीदृशोऽग्निः वृत्रहा वृत्राणामावरकाणां शत्रूणां हन्ता रणेरणे सर्वेषु सङ्ग्रामेषु धनंजयः शत्रुधना-
नां जेता ॥ धनंजयः संज्ञायां भृतृवृज्जीति खच् अरुर्द्विषदजन्तस्येति मुमु चित्स्वरेणान्तोदात्तत्वम् ।
रणेरणे रणशब्दार्थः रणन्ति दुन्दुभयोस्मिन्नितिरणः सङ्ग्रामः वशिरण्योरुपसङ्ख्यानमित्यप्य नि-
त्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनं आग्नेडितानुदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

यस्य दूतो असिक्षये वेषि हव्यानि वीतये । दस्मत् कृणोष्यध्वरम् ॥४॥

यस्य । दूतः । असि । क्षये । वेषि । हव्यानि । वीतये । दस्मत् ।

कृणोषि । अध्वरम् ॥ ४ ॥

हे अग्ने यस्य यजमानस्य क्षये देवयजनलक्षणगे गृहे देवानां दूतस्त्वं असि भवसि यस्य च हव्यानि
चरुपुरोडाशादीनि हवीषिवीतये देवानां भक्षणाय वेषि गमयसि यस्य चाध्वरं यज्ञं दस्मत् सर्वैर्दर्शनी-
यं कृणोषि करोषि तमित्सुहव्यमित्युत्तरया सम्बन्धः ॥ वेषि वीगत्यादिषु अन्तर्भावितण्यथा हृद् अ-
दादित्वाच्छपोलुक् पादादित्वान्निवाताभावः । दस्मत् दसिदंसनदर्शनयोः इषुयुधीन्धीत्यादि-
नामक् दस्ममित्यत्र मकारस्य वर्णव्यापचयात्कारः । कृणोषि कृविहिंसाकरणयोश्च धिन्वि कृण्व्यो-
रचेत्युपत्ययः तत्सन्नियोगेन वकारस्याकारः तस्या तोलोपे सति स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः
यस्येत्यनुषङ्गान्निवाताभावः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

तमित्सुहव्यमङ्गिरः सुदेवं सहसो य हो । जना आहुः सुबर्हिषम् ॥५॥२१

तम् । इत् । सुहव्यम् । अङ्गिरः । सुदेवम् । सहसः । य हो इति ।

जनाः । आहुः । सुबर्हिषम् ॥ ५ ॥ २१ ॥

हेसहसोयहोबलस्यपुत्र अङ्गिरःअङ्गनादिगुणयुक्ताग्रे योजयमानःपूर्वमुक्तः तमितमेव
यजमानंसुहृद्व्यंशोभनहविष्कं सुदेवंशोभनदैवतंसुवर्हिषं बर्हिर्रितियज्ञनाम शोभनयज्ञं च जनाः
सर्वमनुष्याआहुःकथयन्ति ॥ सुहृद्व्यमित्यादिपुनञ्सुहृद्व्यमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सहसोयहो
सुवामन्त्रितेइतिपराङ्गवद्भावावषष्ठ्यामन्त्रितेसमुदायस्याष्टमिकमामन्त्रितानुदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेएकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

षष्ठीमृचमाह—

आचवहासितौइहदेवाँउपप्रशस्तये । हव्यासुश्चन्द्रवीतये ॥ ६ ॥

आ । च । वहासि । तान् । इह । देवान् । उप । प्रशस्तये ।

हव्या । सुश्चन्द्र । वीतये ॥ ६ ॥

हेसुश्चन्द्रशोभनाह्लादनाग्रे तान्देवानिहास्मिन्कर्मणि उप अस्मत्समीपंप्रशस्तयेस्तुतयेआव-
हासिचआवहप्रापयच आगतेभ्यस्तेभ्योहव्याहव्यानिचरुपुरोडाशादीनिहवींषि वीतयेभक्षणाय
प्रापयेत्यर्थः ॥ वहासि वहप्रापणे लेट्याडागमः । प्रशस्तये शंसुस्तुतौ भावेकिन्तितुत्रेतीट्प्रति-
षेधः अनिदितामितिनलोपः तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । सुश्चन्द्र हस्वाच्चन्द्रोत्तरपदेमच्चेइ-
तिसुट् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

नयोरुपब्दिरश्व्यःशृण्वेरथस्यकच्चन । यदग्नेयासिदूत्यम् ॥ ७ ॥

न । योः । उपब्दिः । अश्व्यः । शृण्वे । रथस्य । कत् । चन । यत् ।

अग्ने । यासि । दूत्यम् ॥ ७ ॥

हेअग्ने यद्यदादूत्यंदेवानांदूतत्वंयासिप्राप्नोषि कच्चनकदाचनतदानींसर्वदापियोःगच्छतः
तवरथस्यअश्व्यःअश्वैरुत्पादितःउपब्दिःश्रवणार्हःशब्दोऽनशृण्वेनश्रूयते रथस्यशीघ्रगमनेनअ-
स्माभिः शब्दोऽनोपलभ्यतइत्यर्थः ॥ योः याप्रापणेइत्यस्माद्योद्वेचेत्यौणादिकःकुप्रत्ययः बहुल-
वचनाद्विर्भावाभावः । उपब्दिः इत्येतदश्रोतुमर्हस्यशब्दस्याख्या तथाचतैत्तिरीयाणांप्रातिशा-
ख्यम्—सशब्दमुपब्दिमदिति । शृण्वे श्रुश्रवणे कर्मणिलटिश्रुवःशृचेतिव्यत्ययेनश्रुः शृभावश्च
लोपस्तआत्मनेपदेष्वितितलोपः हुश्रुवोःसार्वधातुकेइतियणादेशः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

त्वोतोवाज्यह्वयोभिपूर्वस्मादपरः । प्रदाश्वँअग्नेअस्थात् ॥ ८ ॥

त्वाऽऊतः । वाजी । अह्वयः । अ॒भि । पूर्वस्मात् । अपरः । प्र ।
दाश्वान् । अ॒ग्ने । अ॒स्थात् ॥ ८ ॥

यः पुरुषः पूर्वस्मादस्मादधिकारादपरोनिरुद्धो भवति हे अग्ने स इदानीं दाश्वान् तुभ्यं हवींषि दा-
ता च सन् त्वोतः त्वया ऊतोरक्षितः वाजी अन्नवान् अह्वयोलज्जारहितः एवं भूतः सन् अभिप्रास्था-
त् ऐश्वर्यमभिप्राप्य प्रति तिष्ठति सर्वोत्कृष्टो भवतीत्यर्थः ॥ अह्वयः ह्रीलजायां जिह्वेतीति ह्वयः नह्वयः
अह्वयः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दाश्वान् दाश्वदाने दाश्वान् साह्यानि तिरुक् सुप्रत्ययान्तो-
निपातितः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

उतद्युमत्सुवीर्यं बृहदग्ने विवाससि । देवेभ्यो देवदाशुषे ॥ १ ॥ २ ॥

उ॒त । द्यु॒मत् । सु॒वीर्यम् । बृ॒हत् । अ॒ग्ने । वि॒वा॒स॒सि । दे॒वेभ्यः ।
दे॒व । दा॒शुषे ॥ १ ॥ २ ॥

उत अपि च हे देवद्योतमानाग्ने देवेभ्यो दाशुषे च रूपुरोडाशादीनि हवींषि दत्तवते तस्मै यजमान-
य बृहत्पौढं धनं विवाससि गमयितुमिच्छसि प्रापयसीति यावत् कीदृशं द्युमत् अतिशयेन दीप्तं सुवीर्यं
शोभनवीर्योपेतम् ॥ सुवीर्यं वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । विवाससि वागतिगन्धनयोः सनि-
द्विर्भावे सन्यत इतीत्वम् । दाशुषे चतुर्थ्येकवचने वसोः सम्प्रसारणमिति सम्प्रसारणम् शासिर्वासि-
वसीनां चेति षत्वम् ॥ १ ॥

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमे द्वाविंशो वर्गः ॥ २ ॥

जुषस्वेति पञ्चर्चद्वितीयं सूक्तं अनुक्रान्तं च—जुषस्वपञ्चेति । ऋष्याद्याः पूर्ववत् प्रातः-
नुवाकाश्चिनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तः सूक्तविनियोगः पशौस्तोकानुवचने आद्या विनियुक्ता
सूत्रितं च—प्रेषितः स्तोकेभ्यो न्वाह जुषस्व सप्रथममिति ।

तामेतांसूक्तेप्रथमाष्टचमाह—

जुषस्वसप्रथस्तमंवचोदेवप्सरस्तमम् । हव्याजुह्वानआसनि ॥ १ ॥
जुषस्व । सप्रथःऽतमम् । वचः । देवप्सरःऽतमम् । हव्या । जुह्वानः ।
आसनि ॥ १ ॥

हेअग्ने सप्रथस्तमंअतिशयेनविस्तीर्णवचःस्तोत्रलक्षणमस्मदीयंवचनंजुषस्व सेवस्व कीदृशं
देवप्सरस्तमंदेवानांप्रीणयितृतमम् किंकुर्वन् आसनि तवास्येहव्याहव्यानिस्तोकलक्षणानिहवी-
षिजुह्वानःप्रक्षिपन् इमानिस्तोकलक्षणानिहवीषिवृथामाभूवन् तत्सर्व्वेदीयेनमुखेनस्वीकुर्वित्य-
र्थः ॥ देवप्सरस्तमम् स्पृष्टीतिचलनयोः देवानस्पृष्टोतिप्रीणयतीतिदेवप्सराः गतिकारकयोरपिपू-
र्व्वपदप्रकृतिस्वरत्वंच सकारपकारयोःस्थानविपर्ययः अतिशयेनदेवप्सराःदेवप्सरस्तमः । जुह्वा-
नः जुहोतेर्व्यत्ययेनशानच् अज्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । आसनि पट्नित्यादिनाआस्य-
शब्दस्यआसन्नादेशः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

अथातेअङ्गिरस्तमाग्नेवेधस्तमप्रियम् । वोचेमब्रह्मसानसि ॥ २ ॥
अथ । ते । अंगिरःऽतम । अग्ने । वेधःऽतम । प्रियम् । वोचेम ।
ब्रह्म । सानसि ॥ २ ॥

हेअङ्गिरस्तम अतिशयेनाङ्गनादिगुणयुक्त यद्वा अङ्गिरसांवरिष्ठवेधस्तम वेधाइतिमेधा-
विनाम अतिशयेनमेधाविन्नग्ने अथानन्तरंतेतुभ्यं सानसिसम्भजनीयंप्रियंप्रीतिकरंब्रह्मस्तोत्रंवो-
चेमवक्तारोभूयास्म ॥ वोचेम लिङ्याशिष्यङ् वचउमित्युमागमः । सानसि वनषणसंभक्तौ सान-
सिधर्णसीत्यादावसिच्प्रत्ययान्तोनिपात्यते ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

कस्तेजामिर्जनानामग्नेकोदाश्वध्वरः । कोहकस्मिन्नसिश्रितः ॥ ३ ॥
कः । ते । जामिः । जनानाम् । अग्ने । कः । दाशुऽअध्वरः । कः ।
ह । कस्मिन् । असि । श्रितः ॥ ३ ॥

हेअग्ने जनानांमनुष्याणांमध्येतेतवकोजामिः कोबन्धुः त्वंसर्वैर्गुणैरधिकोसि तवानुरूपो-
बन्धुर्नास्तीतिभावः कोदाश्वध्वरः दाशुर्दत्तोध्वरोयज्ञोयेनसतथोक्तः त्वां यष्टुमपिसमर्थःकोपि-
नास्तीत्यर्थः कोहत्वं कथंभूतस्त्वमीदृग्रूपइतिसर्वैर्नज्ञायसइत्यर्थः कस्मिन्स्थानेश्रितआश्रि-
तोसिर्वर्तसेतत्स्थानमपिनकेनचित्ज्ञायते अतस्त्वमस्माभिर्मांसदृष्टिभिः कथमुपलब्धव्यइत्यग्निः
प्रशस्यते ॥ दाश्वध्वरः दाशुदाने उणादयोबहुलमितिबहुलवचनात्कर्मण्युण्प्रत्ययः बहुव्रीहौपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् यणादेशेउदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितोनुदात्तस्येतिस्वरितत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

त्वंजामिर्जनानामग्नेमित्रोअसिप्रियः । सखासखिभ्यईड्यः ॥१॥

त्वम् । जा॒मिः । जना॑नाम् । अग्ने॑ । मि॒त्रः । अ॒सि । प्रि॒यः ।

सखा॑ । सखि॑भ्यः । ई॒ड्यः ॥ ४ ॥

हेअग्ने त्वंउक्तप्रकारेणाचिन्त्यरूपोपिअनुगृहीतृतयासर्वेषांजनानांजामिर्बन्धुरसि तथापि-
यः प्रीणयितात्वंयजमानानांमित्रःप्रमीतेस्त्रायकोसि ईड्यः स्तुतिभिःस्तुत्यः त्वंसखिभ्यः समा-
नख्यानेभ्यःऋत्विग्भ्यः सखासखिवदत्यन्तंप्रियोसि ॥ जामिः जमुअदं जमन्तिसहैकस्मिन्पा-
त्रे अदन्तीतिजामयोबन्धवः जनिघसिभ्यामिणितिविधीयमानोबहुलवचनादस्मादपिदृष्टव्यः ।
ईड्यः ईडस्तुतौ ईडवन्दवृशंसदुहांण्यतइत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

यजानोमित्रावरुणायजदेवाँऋतं बृहत् । अग्नेयक्षिस्वदमम् ॥५॥२३॥

यजं । नः । मि॒त्रावरु॑णा । यजं । दे॒वान् । ऋ॒तम् । बृ॒हत् । अग्ने॑ ।

यक्षि॑ । स्वम् । द॒मम् ॥ ५ ॥ २३ ॥

हेअग्ने नोस्मदर्थमित्रावरुणाएतत्संज्ञौदेवौयज हविषापूजय तथादेवानिन्द्रादीन्यजपूजय
ऋतंसत्यंयथार्थफलंयज्ञंचयजेत्येव तदर्थंवृहत्प्रौढंस्वकोयंदमंयज्ञगृहंयक्षियज सङ्गच्छस्व त्व-
यिअन्तर्विद्यमानेसतिहियज्ञगृहंपूज्यते ॥ यज इत्यचोतस्तिउइतिसंहितायांदीर्घत्वम् । देवान् दीर्घा-
ददिसमानपादेइतिसंहितायांनकारस्यरुत्वम् आतोऽटिनित्यमित्यनुनासिकआकारः यत्वलोपौ ।
यक्षि यजेर्बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेत्रयोर्विशोवर्गः ॥ २३ ॥

कातइतिपञ्चसूक्तंतृतीयं कातइत्यनुक्रान्तम् राहूगणोगौतमऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः अग्निर्दे-
वता प्रातरनुवाकस्याग्नेयेऋतौत्रैष्टुभेछन्दसीदमादिकेद्वेसूक्ते सूत्रितंच—उपप्रजिन्वन्निवित्री-
णिकातउपेतिरितिसूक्तेइति आश्विनशस्त्रेप्येते प्रातरनुवाकातिदेशात् ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

कातउपेतिर्मनसोवरायभुवदग्नेशंतमाकामनीपा ।

कोवायज्ञैःपरिदक्षंतआपकेनवातेमनसादाशेम ॥१॥

का । ते । उप॑द॒इतिः । मन॑सः । वरा॑य । भुव॑त् । अ॒ग्ने । श॒म॒द॒त॒मा ।

का । म॒नी॒पा । कः । वा । य॒ज्ञैः । परि॑ । दक्ष॑म् । ते । आ॒प ।

केन॑ । वा । ते । मन॑सा । दा॒शेम॑ ॥ १ ॥

हेअग्ने तेतवमनसोवरायनिवारणायअस्मास्ववस्थापनायकाउपेतिर्भुवत् कीदृशमुपगमनं
भवेत् नकाप्यस्ति तवोचितमुपगमनं वयंकर्तुमशक्नुमइतिभावः मनीषास्तुतिः शंतमा तवातिश-
येनसुखकरी का कीदृशीभवेत् तवोचितास्तुतिरपिनास्तीत्यर्थः कोवायजमानः यज्ञैः तवसम्ब-
न्धिभिर्यागेः दक्षंवृद्धिबलंवा पर्याप् पर्याप्नोत् नकोपीत्यर्थः तवोचितान्यागाननुष्ठाय तैः फलं
प्राप्यतइत्येतदपिदुर्वटमेवेतिभावः उपगमनादिकंतावदास्तां तस्यसर्वस्यसाधनभूतमनएवास्मा-
कंदुर्लभमित्याह केनेति हेअग्ने तेतुभ्यंकेनमनसाकीदृश्याबुद्ध्यादाशेमहवींषिप्रयच्छाम तवोपग-
मनाद्यनुरूपमनोस्माकंनोत्पद्यतइत्यर्थः ॥ उपेति तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । वराय वृज्वरणे
अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्चेत्यप् तस्यपित्वादनुदानत्वेधानुस्वरः । भुवत्
लेट्यडागमः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् भूसुवोस्तिङीतिगुणप्रतिषेधः । दक्षं दक्षवृद्धौ भावेकरणे
वाषञ् जित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

एह्यग्रहहोतानिषीदादब्धःसुपुर्एताभवानः ।

अवतांत्वारोदसीविश्वमिन्वेयजामहेसौमनसायंदेवान् ॥२॥

आ । इ॒हि । अ॒ग्ने । इ॒ह । हो॒ता । नि । सी॒द । अ॒द॒ब्धः । सु । पु॒रः॒ऽए॒ता
भ॒व । नः । अ॒व॒ताम् । त्वा । रो॒द॒सी इति । वि॒श्व॒मि॒न्वे इति॑वि॒श्वम्
॒इ॒न्वे । य॒ज । म॒हे । सौ॒म॒न॒साय॑ । दे॒वान् ॥ २ ॥

हेअग्ने एहिआगच्छ इहास्मिन्यज्ञेहोतादेवानामाह्वातासन् निषीदउपविश उपविश्य नोस्मा-
कंपुरएतापुरतोगन्तासुभवसुष्ठुभव यस्मात्त्वंअदब्धः राक्षसादिभिरिहंस्योसि तादृशंत्वांविश्वमि-
न्वेसर्वव्यामुवंत्यौरोदसीद्यावापृथिव्यौत्वात्वामवतारक्षतां आगत्योपविश्यचद्यावापृथिवीभ्यां-
क्षितश्चसन् महेमहतेसौमनसायसौमनस्यायदेवान् दानादिगुणयुक्तानिन्द्रादीन्यजहविभिःपूज-
य ॥ निषीद सदिरप्रतेरितिषत्वम् । सौमनसाय सुमनसोभावःसौमनसं तस्येदमितिसम्बन्ध-
सामान्येइत्यण्प्रत्ययः सचात्रभावलक्षणेसम्बन्धविशेषेपर्यवस्यति यद्वा हायनान्तयुवादिभ्यो-
णितिभावेअण् युवादिष्वस्यपाठोदृष्टव्यः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

प्र॒सु॒वि॒श्वान्॒क्षसो॒धक्ष्य॒ग्ने॒भवा॑य॒ज्ञाना॑म॒भि॒शस्ति॒पावा॑ ।
अथा॒व॒ह॒सोम॑पति॒हरि॑भ्यामाति॒थ्यम॑स्मैच॒क्रमा॑मु॒दान्ने ॥ ३॥

प्र । सु । वि॒श्वान् । र॒क्ष॒सः । ध॒क्षि । अ॒ग्ने । भ॒व । य॒ज्ञाना॑म् ।
अ॒भि॒श॒स्ति॒पा॒वा । अ॒र्थ । आ । व॒ह । सोम॑पतिम् । ह॒रि॒भ्याम् ।
आ॒ति॒थ्यम् । अ॒स्मै । च॒क्र॒म । सु॒दान्ने ॥ ३ ॥

हेअग्ने विश्वान्सर्वानुरक्षसोराक्षसान् प्रसुधक्षिप्रकर्षेणदह दग्ध्वाच यज्ञानांअस्माभिरनुष्ठे-
यानां यागानांअभिशस्तिपावा अभिशस्तेहिंसायाःपातारक्षिताभव अथानन्तरंसोमपतिसर्वेषां
सोमानांपालकं इन्द्रं हरिभ्यांतदीयाभ्यांआवह अस्मद्यज्ञंपापयआगतायास्मैसुदान्नेशोभन-
स्यफलस्यदात्रेइन्द्रायआतिथ्यंअतिथ्यर्हंसत्कारंचक्रमकुर्मः ॥ धक्षि दहभस्मीकरणे बहुलंछन्द-
सीतिशपोलूक् ढत्वभष्भावकत्वषत्वानि । अभिशस्तिपावा शसुहिंसायां अस्मादभिपूर्वाद्भावे
किन् अभिशस्तेःपातीत्यभिशस्तिपावा पारक्षणे आतोमनिजितिवनिष् । सोमपतिं पत्यावै-
श्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुदान्ने पूर्ववद्दातेर्वनिष् अल्लोपोनइत्यकारलोपः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

प्रजावतावचसावह्निरासाचहुवेनिचंसत्सीहदेवैः ।

वेषिहोत्रमुतपोत्रंयजत्रबोधिप्रयन्तर्जनितर्वसूनाम् ॥ ४ ॥

प्रजावता । वचसा । वह्निः । आसा । आ । च । हुवे । नि । च ।
सत्सि । इह । देवैः । वेषि । होत्रम् । उत । पोत्रम् । यजत्र । बोधि ।
प्रयन्तः । जनितः । वसूनाम् ॥ ४ ॥

प्रजावतायजमानेभ्योदातव्यापत्यादिफलोपेतेनवचसास्तोत्रेणस्तुतःसन् योग्निःआसाआ-
स्यस्थानीययाज्वालायावह्निःदेवेभ्योहविषांवोढातमग्निंआचहुवेआह्वयामि आहूतःसन्त्वं इहा-
स्मिन्कर्मणिदेवैरन्यैःसहनिषत्सिचनिषीदचनिषद्यच हेयजत्रयजनीयाग्ने होत्रंहोत्राक्रियमाणं
कर्म उतअपिच पोत्रंपोत्रारुतंकर्मचवेषिकामयस्व वसूनांधनानांप्रयन्तःप्रकर्षेणनियन्तः वसू-
निअस्मदायत्तानिकुर्वन्जनितःआहुतिद्वारासर्वस्यजनयितरग्ने बोधि अस्मान् बोधय ॥ आसा
पद्वित्यादिनाआस्यशब्दस्यासन्नादेशः सुपांसुलुगितितृतीयायाडादेशः टिलोपेउदात्तनिवृत्ति-
स्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । हुवे ह्वेओलटिबहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणम् बहुलंछन्दसीतिशपोलुक्
चवायोगेप्रथमेतिनिघातप्रतिषेधः । बोधि बुधअवगमने अस्माण्यन्तात् छन्दस्युभयथेतिहे-
रार्धधातुक्त्वात् णेरनिटीतिणिलोपः हुञ्जल्भ्योहेर्धिः धातोरन्यलोपश्छान्दसः हेरपित्वात्तस्यै-
वस्वरःशिष्यते ॥ ४ ॥

एकादशिनस्याग्नेयस्यपशोः यथाविप्रस्येत्येषापशुपुरोडाशस्ययाज्या सूत्रितंचप्रदानाना-
मितित्वण्डे—यथाविप्रस्यमनुषोहविर्भिःप्रकारवोमननावच्यमानाइति ।

तामेतांसूक्तेपञ्चमीमृचमाह—

यथाविप्रस्यमनुषोहविर्भिर्देवाँअयजःकविभिःकविःसन् ।

एवाहोतःसत्यतरत्वमद्याग्नेमन्द्रयाजुह्वायजस्व ॥ ५ ॥ २४ ॥

यथा । विप्रस्य । मनुषः । हविःऽभिः । देवान् । अयजः । कविऽभिः ।
कविः । सन् । एव । होतरिति । सत्यतर । त्वम् । अद्य । अग्ने ।
मन्द्रया । जुह्वा । यजस्व ॥ ५ ॥ २४ ॥

कविः क्रान्तदर्शीसन्कविभिः मेधाविभिःऋत्विग्भिःसह विप्रस्यमेधाविनः मनुषोमनोर्यज्ञे हविर्भिः चरुपुरोडाशादिभिः हेअग्नेयथादेवानयजः एवमेवहोतः होमनिष्पादकसत्यतरातिशयेनसत्सुसांधोअग्ने त्वं अद्यास्मिन्नयज्ञेमन्द्रयाहर्षयित्र्याजुह्वाहोमसाधनभूतयास्तुचायजस्व देवान् हविर्भिःपूजय ॥ मनुषः मनज्ञाने बहुलमन्यत्रापीतिमनेरुसिन्प्रत्ययः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेचतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

कथेतिपञ्चचतुर्थसूक्तत्रैष्टुभंगोतमस्यार्पिआग्नेयम् अनुक्रान्तंच-कथेति । प्रातरनुवाका-
श्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेनसहोकोविनियोगः ।

तत्रप्रथमाष्टचमाह-

कथादाशेमाग्रयेकास्मैदेवजुष्टोच्यतेभामिनेगीः ।

योमर्त्येष्वमृतंऋतावाहोतायजिष्टइत्कृणोतिदेवान् ॥१॥

कथा । दाशेम । अग्रये । का । अस्मै । देवऽजुष्टा । उच्यते ।

भामिने । गीः । यः । मर्त्येषु । अमृतः । ऋतऽवा । होता । यजिष्ठः ।

इत् । कृणोति । देवान् ॥ १ ॥

अस्माअग्रयेकथादाशेम कथंहवींषिददाम अग्नेःअनुरूपंयज्ञंकर्तुंअशक्तावयमित्यर्थः अ-
थवास्मैभामिनेतेजस्विनेअग्रयेदेवजुष्टासर्वैःदेवैःसेवितव्यावाक्स्तुतिरपिकाकीदृश्युच्यते तादृशीं
स्तुतिमपिकर्तुंनशक्ताइत्यर्थः अमृतोमरणरहितः ऋतावाऋतवान् सत्यवान् यज्ञवान्वाहोतादे-
वानामाह्वाताहोमनिष्पादकोवायजिष्ठोऽतिशयेनयष्टाएवंभूतोयोभिः मर्त्येषुमरणधर्मसुअस्मासुव-
र्तमानःसन्देवान् इत्कृणोति हविर्भिर्युक्तान्करोत्येव तादृशायाग्रयेकथादाशेमेतिपूर्वेणान्वयः॥
कथा-थाहेतौचच्छन्दसीतिथाप्रत्ययः । भामिने भादीप्तौ अर्पिस्तुस्वित्यादिनामन्प्रत्ययः ततोमत्व-
र्थीयइनिः । ऋतावा छन्दसीवनिपावितिमत्वर्थीयोवनिप् अन्येषामपिटृश्यतइतिदीर्घत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह-

योअध्वरेषुशंतमऋतावाहोतामूनमोभिराकृणुध्वम् ।

अग्रियद्देर्मतायदेवान्सचाबोधातिमनसायजाति ॥२॥

यः । अ॒ध्व॒रेषु । श॒म॒ऽत॒मः । ऋ॒त॒ऽवा । हो॒ता । त॒म् । ऊ॒म् इति ।
न॒मः॒ऽभिः । आ । रु॒णु॒ध्व॒म् । अ॒ग्निः । यत् । वेः । म॒र्ता॒य ।
दे॒वान् । सः । च । बो॒धा॒ति । म॒न॒सा । य॒जा॒ति ॥ २ ॥

योग्निःअध्वरेषु योगेषु शंतमः अतिशयेन सुखकारी कृता वासत्यवान् यथार्थदर्शित्यर्थः हो-
ता देवानामाह्वाता भवति हे ऋत्विग्यजमाना यूयंत मुत मे वाग्निं नमोभिः स्तोत्रैः आरुणध्वमभिमुखी-
कुरुत यद्यदा अयमग्निः मर्तायमनुष्याय यजमानार्थं देवान्वेः वेति गच्छति तदानीं सोग्निः यष्टव्या-
नसर्वान् देवान् बोधाति च जानाति च ज्ञात्वा च मनसानमसातान् यजाति च हविर्भिः पूजयति अ-
तस्तमेवाग्निमारुणध्वमितियोज्यम् ॥ वेः वीगत्यादिषु छन्दसि लुङ्लिट् इति वर्तमाने लङ्
तिङां तिङो भवन्तीति प्रथमपुरुषैकवचनस्य मध्यमपुरुषैकवचनादेशः । बोधाति बुध अवगमने
लेट्याडागमः शपः पिच्चादनुदात्तवेधा तु स्वरः शिष्यते च वायोगे प्रथमेति निघातप्रतिषेधः । मन
सा मकारनकारयोः स्थानविपर्ययः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

स॒हि॒ऋ॒तुः स॒म॒र्यः स॒सा॒धु॒मि॒त्रो न भू॒द्भू॒तस्य॒र॒थीः ।
त॒मे॒धेषु॒प्र॒थ॒मं दे॒व॒य॒न्ती॒र्वि॒श॒उ॒र्प॒ब्रु॒वते॒द॒स्म॒मारीः ॥ ३ ॥

सः । हि । ऋ॒तुः । सः । म॒र्यः । सः । सा॒धुः । मि॒त्रः । न । भू॒त् ।
अ॒द्भू॒तस्य । र॒थीः । तम् । मे॒धेषु । प्र॒थ॒मम् । दे॒व॒य॒न्तीः । वि॒शः ।
उ॒र्प । ब्रु॒वते । द॒स्मम् । आ॒रीः ॥ ३ ॥

सहस्रिः ऋतुः कर्मणां कर्ता स एव मर्यो मारयिता विश्वस्योपसंहर्ता साधुः साधयिता उत्पाद-
यिता पिस एव अद्भूतस्या भूतस्यालब्धस्य धनस्य रथीः रंहयिता प्रापयिता भूद्भवति तत्र दृष्टान्तः—
मित्रो न यथा सखा धनानि प्रापयति तद्वत् एवं भूतो योग्निस्तमेव मेधेषु यज्ञेषु देवयन्तीर्देवयन्त्यो दे-
वानात्मन इच्छन्त्यो विशः प्रजाः प्रथममुपब्रुवते स्तुतिभिरुपेत्य प्रधानभूत इति कथयन्ति कीदृश्यो वि-
शः दस्मं दर्शनीयंतमग्निं आरीर्गच्छन्त्यः भजन्त्य इत्यर्थः ॥ मर्यः मृड्प्राणत्यागे अस्मादन्तर्भावितण्य-
र्थात् छन्दसि निष्ठक्येत्यादौ निपातनाद्यत् कृत्यत्युटो बहुलमिति बहुलवचनात् कर्तृरिदृष्टव्यः यतो-
नावइत्याद्युदात्तत्वम् । देवयन्तीः वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । आरीः ऋगतौ जनिघसि-

भ्यामिणिति बहुलग्रहणादस्मादपिङ्गुप्रत्ययः कृदिकारादकिनइतिङीप् वाछन्दसीतिपूर्वसर्वण-
दीर्घत्वम् व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

सनो॑नृ॒णानृ॒तमो॑रि॒शादा॑अ॒ग्निर्गि॑रोव॒सावेतु॑धी॒तिम् ।
तना॑च॒येम॒घवा॑नः॒शवि॑ष्ठा॒वाज॑प्रसू॒ताइ॒षय॑न्त॒मन्म॑ ॥४॥

सः । नः । नृणाम् । नृतमः । रिशादाः । अग्निः । गिरः । अवसा ।
वेतु । धीतिम् । तना । च । ये । मघवानः । शविष्ठाः ।
वाजप्रसूताः । इषयन्त । मन्म ॥ ४ ॥

नृणांयज्ञस्यनेतृणामध्येनृतमोऽतिशयेननेतारिशादाःरिशानांशत्रूणांअत्ताभक्षयिता यद्वा
रिशतांहिसतांअसितानिरसिता एवंविधःसोऽग्निःनोस्माकं गिरःस्तुतीःअवसाहविलक्षणेनानेनयु-
क्तांधीतिकर्मचवेतुकामयतां अपिचयेयजमानाः तनाधननामैतत् विस्तृतेनधनेनमघवानोधन-
वन्तः शविष्ठाःअतिशयेनबलिनश्चसन्तः वाजप्रसूताः प्रसूतंप्रेरितंवाजोहविलक्षणमन्त्रयैः ताद-
शाभूत्वामन्म अग्नेर्मननरूपांस्तोत्रं इषयन्त एषयन्ति ऋक्विभिःकारयितुमिच्छन्ति तेषामपिसु-
तिंअग्निःकामयतामितिभावः ॥ नृणां नृचेत्युभयथाभावाद्दीर्घाभावः नामन्यतरस्यामितिनामउ-
दात्तत्वम् । तना तनुविस्तारे पचाद्यच् तृतीयैकवचनस्यसुपांसुलुगित्याकारः वृषादेराकृतिगण-
त्वादाद्युदात्तत्वम् । शविष्ठाः शवइतिबलनाम अस्मायामेधेतिमत्वर्थीयोविनिः ततआतिशयानि
कइष्टन् विन्मतोर्लुगितिविनोलुक् टेरितिदिलोपः इष्टनोनिच्वादाद्युदात्तत्वम् । इषयन्त इषइच्छा
यां अस्माण्यन्ताच्छान्दसोलङ् संज्ञापूर्वकंस्यविधेरनित्यत्वाणौ लघूपधगुणाभावः अदुष्टे
शाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेणिचएवस्वरः शिष्यते ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

ए॒वाग्नि॑र्गो॒तमे॑भि॒र्ऋ॒तावा॒विप्रे॑भिर॒स्तोष्ट॒जान॑वे॒दाः ।
स॒ए॒षद्यु॒म्रंपी॒पय॑त्स॒वाजं॑स॒पुष्टिं॑या॒तिजो॑ष॒माचि॑कित्वा॒न् ॥५॥२

ए॒व । अ॒ग्निः । गो॒त॒मे॒भिः । ऋ॒त॒ऽवा । वि॒प्रे॒भिः । अ॒स्तो॒ष्ट ।
जा॒त॒ऽवै॒दाः । सः । ए॒षु । द्यु॒म्नम् । पी॒प॒यत् । सः । वा॒जम् । सः ।
पु॒ष्टिम् । या॒ति । जो॒षम् । आ । चि॒कित्वा॒न् ॥ ५ ॥ २५ ॥

ऋतावाकृतवान्यज्ञवान्जातवेदाः जातधनोजातप्रज्ञोवायमग्निः विप्रेभिः मेषाविभिर्गोतमे-
भिर्गोतमैर्ऋषिभिरेवमुक्तेनप्रकारेणास्तोष्टस्तुतोभूत् स्तुतश्चसोग्निः एषुगोतमेषुद्युम्नघोतमानंसोमं
पीपयत् अपिबत् यद्वा तानृषीनपाययत् तथासोग्निर्वाजं हविर्लक्षणमन्त्रं पीपयदित्येव एवंसोमल-
क्षणंचरुपुरोडाशादिलक्षणंहविश्चस्वीकृत्यसोग्निः जोषं अस्माभिः कृतसेवनं आचिकित्वा आस-
मन्तात् जानन् पुष्टियातिपोषंप्राप्नोतु यद्वा अस्माकंधनानिपोषंप्रापयतु ॥ गोतमेभिः ऋष्यन्ध-
कवृष्णिकुरुक्ष्यश्चेतिविहितस्याणः अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोऽभ्यश्चेतिबहुषुलूक् । अस्तो-
ष्ट स्तोतेः कर्मणिलुङि चिणभावश्छान्दसः । पीपयत् पापाने ण्यन्तात् लुङिच्चेष्टादि । जोषं
जुषीमीतिसेवनयोः भावेचञ् अत्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यपञ्चमपञ्चविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

अभित्वेतिपञ्चर्चपञ्चसूक्तं गोतमस्यार्षमाग्नेयंगायत्रं तथाचानुक्रान्तम्—अभित्वागायवं-
विति विनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

अ॒भित्वा॒ गो॒त॒मा॒गिरा॒जा॒त॒वे॒दो॒ वि॒च॒र्ष॒णे । द्यु॒म॒नै॒र॒भि॒प्र॒णो॒नु॒मः ॥ १ ॥

अ॒भि । त्वा । गो॒त॒माः । गिरा । जा॒त॒ऽवे॒दः । वि॒ऽच॒र्ष॒णे । द्यु॒म॒नैः ।

अ॒भि । प्र । नो॒नु॒मः ॥ १ ॥

हेजातवेदोजातानावेदितः विचर्षणेविशेषेणसर्वस्यद्रष्टुः एवंभूताग्नेत्वात्गोतमाअस्यसू-
क्तस्यद्रष्टागोतमऋषिः ऋषेरेकत्वेपिपूजार्थंबहुवचनं गिरास्तोत्रलक्षणयावाचाअभिआभिमुख्येन
अस्तौदितिशेषः तद्ब्रह्ममपित्वाद्युमैः त्वदीयगुणप्रकाशकैर्मन्त्रैः अभिप्रणोनुमः आभिमुख्येनपु-
नःपुनःस्तुमः ॥ नोनुमः णुस्तुतौ अस्माद्यङ्लुगन्तालट् उपसर्गादसमासेपीतिणत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

तमु॑त्वा॒गोत॑मो॒गिरा॒यस्का॑मोदुवस्यति । द्यु॒म्रैर॒भिप्र॑णो॒नुमः ॥ २ ॥

तम् । ऊ॒म् इति॑ । त्वा । गो॒त॑मः । गि॒रा । रा॒यः६का॑मः । दु॒व॒स्य॒ति॒ ।
द्यु॒म्रैः । अ॒भि । प्र । नो॒नु॒मः ॥ २ ॥

रायस्कामो धनकामो गोतमो यमग्निं गिरास्तुत्यादुवस्यति परिचरति तमु तमेवत्वां द्युम्रैर्योतमानैः स्तोत्रैः आभिमुख्येन पुनः पुनः स्तुमः ॥ रायस्कामः रायो धनानि कामयत इति रायस्कामः कर्मण्यण् तत्पुरुषे कृतिवहुलमिति बहुलवचनादलुक् ऊडिदमित्यादिना पृथपदस्य विभक्तेरुदात्तत्वमदासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् अतः कृकर्मिकंसकुम्भेति विसर्जनीयस्य सत्वम् । दुवस्यति दुवस उपतापे परिचरणे कण्ठादिः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

तमु॑त्वावा॒जसा॑तमम॒ङ्गिर॒स्व॒द्ध॒वाम॑हे । द्यु॒म्रैर॒भिप्र॑णो॒नुमः ॥ ३ ॥

तम् । ऊ॒म् इति॑ । त्वा । वा॒ज॒सा॒त॑मम् । अ॒ङ्गिर॒स्वत् । ह॒वाम॑हे ।
द्यु॒म्रैः । अ॒भि । प्र । नो॒नु॒मः ॥ ३ ॥

हे अग्ने वाजसातमं वाजानामन्नानामतिशयेन सनितारं दातारं तमेवत्वां अङ्गिरस्वत् अङ्गिरसद्वहवामहे आह्वयामः शिष्टं गतम् ॥ वाजसातमम् षण्णुदानं जनसनखनक्रमगमो विट् विट्पुनोरनुनासिकस्यादित्यात्वम् अतिशयेन वाजसाः वाजसातमः तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर एव शिष्यते । अङ्गिरस्वत् तेन तुल्यमिति वतिः नभो गिरामनुषां वत्युपसंख्यानमिति भवेत्पदत्वाभावाद्भुत्वाद्यभावः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

तमु॑त्वा॒वृ॒त्र॒हन्त॑मं॒योद॑स्यूर्ध्वध॒नुषे॑ । द्यु॒म्रैर॒भिप्र॑णो॒नुमः ॥ ४ ॥

तम् । ऊ॒म् इति॑ । त्वा । वृ॒त्र॒हन्त॑मम् । यः । द॒स्यूर्ध्व॑ । अ॒व॒ध॒नु॒षे ।
द्यु॒म्रैः । अ॒भि । प्र । नो॒नु॒मः ॥ ४ ॥

हेअग्ने दस्युनउपक्षपयितृनराक्षसादीनयस्त्वम वधूनुषेअवचालयसि स्थानात्पच्यावयसि
वृत्रहन्तमंवृत्राणांपाप्मनांअतिशयेनहन्तारंतमुत्वातमेवत्वांद्युमैरित्यादिपूर्ववत् ॥ वृत्रहन्तमं अ-
तिशयेनवृत्रहावृत्रहन्तमः पदसंज्ञायानलोपेनाद्धस्येतितमपोनुट् । दस्यून् दीर्वादृटिसमानपादेइति
नकारस्यस्त्वम् अत्रानुनासिकःपूर्वस्यतुवेतिऊकारःसानुनासिकः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

अवोचामरहूगणाअग्नयेमधुमद्वचः । द्युमैरभिप्रणोनुमः ॥ ५ ॥ २६ ॥

अवोचाम । रहूगणाः । अग्नये । मधुमत् । वचः । द्युमैः ।

अभि । प्र । नोनुमः ॥ ५ ॥ २६ ॥

ऋषिःकृतंस्तोत्रंअनयोपसंहरति रहूगणाःरहूगणस्यपुत्रावयंगोतमाः अग्नयेअङ्गनादिगु-
ण्युक्तायदेवायमधुमद्वचः माधुर्योपेतंवचनंअवोचामप्रावादिष्म तद्वचनरूपैर्युमैर्योतमानैःस्तो-
त्रैःपुनःपुनरग्निवयमभिप्रणोनुमः आभिमुख्येनप्रकर्षणस्तुमः ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यपञ्चमेषादिशोवर्गः ॥ २६ ॥

हिरण्यकेशइतिद्वादशर्चपष्ठंस्कंदरहूगणपुत्रस्यगोतमस्यार्थं अत्रानुक्रम्यते—हिरण्यकेशो-
द्वादशाद्यौतृचौत्रेष्टुभौष्णिहोपूर्वाग्नेयवामध्यमायेतिपूर्वत्रगायत्रंत्वित्युक्त्वादिदमपिगायत्रंस्कंदं ए-
तावांस्तुविशेषः आद्यस्तृचस्त्रेष्टुभः द्वितीयस्त्वौष्णिहः प्रथमतृचस्यमध्यमस्थानेवैद्युतोग्निःशुद्धा-
ग्निर्देवता शिष्टानवर्चःकेवलाग्निर्देवताकाः प्रातरनुवाकस्याग्नेयेकतौत्रेष्टुभेछन्दसिआश्विनशस्त्रे
चाद्यस्तृचः सूत्रितंच—हिरण्यकेशइतिस्रोपश्यमस्यमहतइतिसूकेइति । कारीर्यामग्नेधामच्छदः
हिरण्यकेशइतिद्वेष्टुभौयाज्यानुवाक्ये सूत्रितंच—हिरण्यकेशोरजसोविसारइतिद्वं त्वंत्याचिदच्यु-
ताधामन्तेविश्वंभुवनमधिश्रितमितिवेति ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

हिरण्यकेशोरजसोविसारिर्धुनिर्वीतंइवध्रजीमान् ।

शुचिर्भ्राजाउपसोनवेदायशस्वतीरपस्युवोनसत्याः ॥ १ ॥

हिरण्यकेशः । रजसः । विदसरे । अहिः । धुनिः ।

वातःइव । ध्रजीमान् । शुचिर्भ्राजाः । उपसः । नवेदाः ।

यशस्वतीः । अपस्युवः । न । सत्याः । १ ॥

हिरण्यकेशः हितरमणीयाः केशस्थानीयाज्वालायस्यसतथोक्तः सुवर्णवद्रोचमानज्वाले-
वाअहिः आगत्यहन्तामेधानांधुनिः तेषांकम्पयिता वातइववायुरिवध्रजीमानशीघ्रगतियुक्तः एवं-
भूतोवैद्युतोग्निः रजसउदकस्यविसारेविसरणमेघान्निर्गमनेनिमित्तभूतेसति शुचिभ्राजाः शोभन-
दीप्तिःसन्मेघाज्जलानिनिर्गमयितुंजानाति उपसः उपोदेवताः नवेदाः नविदन्तीतिनवेदाः मेघादु-
दकस्यनिःसारणंअग्निरेवजानाति उपसस्तुनजानन्तीत्यर्थः अज्ञानेदृष्टान्तः—यशस्वतीः अन्न-
युक्ताः अन्नवत्यः अपस्युवः अपः कर्मआत्मनइच्छन्त्यः सत्याः अवितथारंभान एवंभूताःप्र-
जाइव अत्रोपसामज्ञानेनअग्निः प्रशस्यते नतुतानिन्द्यन्ते नहिनिंदानिन्द्यंनिन्दितुंअपितुस्तुत्यंस्तो-
तुमितिन्यायात् ॥ ध्रजीमान् ध्रजगतौ इन्सर्वधातुभ्यइतिभावेइन्प्रत्ययः ततोमतुप् तस्यापित्त्वा-
दनुदात्तत्वेइनोनिच्चात्प्रातिपदिकस्याद्युदात्तत्वम् । नवेदाः नञपूर्वाद्धेत्तेःपचाद्यच् नभ्राणनपादि-
त्यादिनानञःप्रकृतिभावः । अपस्युवः अपसृशब्दात्सुपआत्मनःक्यच् कयाच्छन्दसीत्युप्रत्ययः
तन्वादीनांछन्दसिबहुलमुपसंख्यानमितिउवङ् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

आतेसुपर्णाअमिनन्तैःएवैःऋष्णो नोनावट्पभोयददम् ।

शिवाभिर्नस्मयमानाभिरागात्पतन्तिमिहस्तनयन्त्यभ्रा ॥२॥

आ । ते । सु॒पर्णाः । अ॒मि॒नन्त॒ । ए॒वैः । ऋ॒ष्णः । नो॒ना॒व । ट्प॒भः ।

यदि॑ । इ॒दम् । शि॒वाभिः । न । स्म॒य॒मा॒नाभिः । आ । अ॒गा॒त् ।

प॒त॒न्ति । मि॒हः । स्त॒न॒य॒न्ति । अ॒भ्रा ॥ २ ॥

हेअग्नेतेतवसुपर्णाः शोभनपतनारश्मयः एवेर्गन्तुभिर्मरुद्भिःसहामिनन्त आसमन्ता-
न्मेघं हिंसन्ति वर्षणार्थताडयन्ति प्रहतश्च ऋष्णः ऋष्णवर्णोवृषभोवर्षितामेघःनोनावभृशंश-
ब्दमकरोत् यदियदाइदमीदृशंकर्म तदानींशिवाभिःसुखकारिणीभिःस्मयमानाभिःहसनवतीभिः
कान्तिभिरिवशुभ्रवर्णाभिःकेनयुक्ताभिरिवाद्भिर्विद्युद्भिर्वासहअगात् वैद्युताग्निप्रेरितःपर्जन्यआ-
गच्छतितदनन्तरमिहआपःपतन्ति दिवःसकाशात्पृष्ठाभवन्ति अभ्राअभ्राणिअद्भिःपूर्णमेघाःस-
नयन्ति इतस्ततःशब्दंकुर्वन्ति ॥ अमिनन्त मीज्जर्हिंसायां क्रैयादिकः व्यत्ययेनान्तादेशः ईषाअ-
क्षादित्वात्प्रकृतिभावः अणोप्रगृह्यस्येतिवैकल्पिकमवसानेविधीयमानमनुनासिकत्वम् व्यत्ययेना-
त्रसंहितायामपिदृष्टव्यम् । नोनाव नौतेर्यङ्लुगन्तात्तलिटिअमच्चेइतिनिषेधादाम्प्रत्ययाभावः । स्म-
यमानाभिः ष्मिड्ईषद्धसने शपःपित्त्वादनुदात्तत्वं शानचोलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरःशिष्यते ।

स्तनयन्ति स्तनशब्दे चुरादिरदन्तः पतन्तिस्तनयन्तीत्यनयोःपादादित्वाद्वाक्यादित्वाच्चनि-
वाताभावः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

यदीमृतस्यपयसापियानोनयन्तृतस्यपथिभिर्रजिष्ठैः ।
अर्यमामित्रोवरुणःपरिज्मात्वचंपृश्नन्त्युपरस्ययोनौ ॥ ३ ॥

यत् । ईम् । ऋतस्य । पयसा । पियानः । नयन् । ऋतस्य ।
पथिभिः । रजिष्ठैः । अर्यमा । मित्रः । वरुणः । परिज्मा ।
त्वचम् । पृश्नन्ति । उपरस्य । योनौ ॥ ३ ॥

यदीयदायमग्निः ऋतस्योदकस्यपयसापयोवत्सारभूतेनरसेनपियानोजगदाप्यायनंकुर्वन् आ-
प्यायितंचजगत्ऋतस्योदकस्यसम्बन्धिभिःरजिष्ठैःऋजुतमैःपथिभिर्मर्गैःस्नानपानादिभिःनयन्मा-
पयन्वर्तते तदानींअर्यमामित्रोवरुणश्चपरिज्मापरितोगन्तामरुद्रणश्चउपरस्यमेघस्ययोनौवृष्ट्यु-
दकोत्पत्तिस्थानेत्वचंपृश्नन्ति वृष्ट्युदकस्याच्छादकंप्रदेशंस्वकीयैरायुधैःसंयोजयन्ति उद्घाटयन्ती-
तियावत् ॥ पियानः स्फायीओप्यायीवृद्धौ बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् धातोर्व्यत्ययेनपीभावः अ-
नुदात्तेच्चात्सर्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते । रजिष्ठैः ऋजुशब्दादिष्ठनिविभाषर्जोश्छन्दसी-
तिऋकारस्यरत्वम् टेरितिदिलोपः । पृश्नन्ति पृचीसंपर्के रौधादिकः ॥ ३ ॥

पातरनुवाकस्याग्नेयेऋतौऔष्णिहेछन्दसिआश्विनशस्त्रेचाग्नेवाजस्येत्याद्यास्तिस्रऋचःसू-
त्रितंच—अग्नेवाजस्येति तिस्रःपुरुषात्वामग्न इति ।

तृचेप्रथमांसूक्तेचतुर्थीष्टकमाह—

अग्नेवाजस्यगोमंतर्ईशानःसहसोयहो ।
अस्मेधेहिजातवेदोमहिश्रवः ॥ ४ ॥

अग्ने । वाजस्य । गोमंतः । ईशानः । सहसः । यहो इति ।
अस्मे इति । धेहि । जातवेदः । महि । श्रवः ॥ ४ ॥

हेसहस्रोयहो बलस्यपुत्राग्ने गोमतोबहुभिर्गोभिर्युक्तस्य वाजस्यान्नस्य ईशानईश्वरस्त्वमसि
अतोस्मे अस्मासुहेजातवेदोजातधनजातानवेदितर्वाग्ने महिप्रभूतंश्रवोन्नं धेहिस्थापय ॥ सह-
सोयहो पराङ्गवद्भावादामन्नितस्यचेतिषष्ठ्यामन्नितसमुदायोनिहन्यते । अस्मे सुषांसुलुगितिस-
प्तम्याः शेआदेशः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

सइधानोवसुंक्कविरग्निरीळेन्योगिरा । रेवदस्मभ्यंपुर्वणीकदीदिहि ॥ ५ ॥

सः । इधानः । वसुः । कविः । अग्निः । ईळेन्यः । गिरा ।

रेवत् । अस्मभ्यम् । पुरुऽअनीक । दीदिहि ॥ ५ ॥

सोमिः इधानोदीपनशीलः वसुर्निवासयितासर्वेषांकविः क्रान्तदर्शनोमेधावीवा गिरास्तो-
त्ररूपयावाचाईळेन्यः स्तोतव्योभवति हेपुर्वणीक अनीकंमुखंपुरुभिर्बह्वीभिरनीकस्थानीया-
भिर्ज्वालाभिर्युक्ताग्ने अस्मभ्यं रेवद्धनयुक्तमन्नं यथाभवतितथादीदिहिदीप्यस्व ॥ इधानः जि-
ह्वीदीप्तौ ताच्छीलिकश्चानश् बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् । ईळेन्यः ईडस्तुतौ औणादिकण्य-
प्रत्ययः । रेवत् रयेर्मतौबहुलमिति सम्प्रसारणम् छन्दसीरइतिमतुषोवत्वम् रेशब्दाच्चमतुषउदात्त-
त्वंक्वव्यमितितुषउदात्तत्वम् । दीदिहि दीदेतिश्छान्दसोदीप्तिकर्मा ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

क्षपोराजन्नुतत्मनाग्नेवस्तोरुतोषसः ।

सतिग्मजम्भरक्षसोदहप्रति ॥ ६ ॥ २७ ॥

क्षपः । राजन् । उत । त्मना । अग्ने । वस्तोः । उत । उषसः ।

सः । तिग्मजम्भ । रक्षसः । दह । प्रति ॥ ६ ॥ २७ ॥

हेराजन् राजनशीलाग्ने क्षपःक्षपय राक्षसादीन्स्वकीयैः पुरुषैर्बाधस्व उत अपिच त्मना नकेवल-
मन्यैरेवआत्मनाचतान् बाधस्व कदेतिचेत् उच्यते वस्तोः सर्वाण्यहानि उत्तु अपिच उषसः उष-
कालोपलक्षितारात्रीः अत्यन्तसंयोगेद्वितीया सर्वेष्वहस्सुसर्वासुरात्रिषुचेत्यर्थः हेतिग्मजम्भ ती-
क्ष्णमुख्ताग्ने रक्षसोराक्षसान् उक्तप्रकारेणक्षपयित्वासएवत्वं प्रतिदहप्रत्येकंदह नकिंचिद्गन्धव्यमि-
त्युदासवेत्यर्थः ॥ क्षपः क्षपक्षान्यां लोटर्थेछान्दसोलङ् छन्दस्युभयथेतिशपआर्धधातुकत्वा

नेरनिदीतिणिलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणशपउदात्तत्वम् । त्वना मन्त्रेष्वङ्ग्यादेशात्मनङ्ग्याकार-
लोपः । रक्षसः रक्षपालने रक्षितव्यमस्मादितिरक्षः भीमादिद्वादपादाने असिप्रत्ययः क्षरतेर्वाण्य-
न्तादसिप्रत्ययेणिलोपः वर्णविपर्ययश्च अस्यच रक्षःशब्दस्य असिप्रत्ययान्तत्वात्प्रत्ययस्वरएव-
शिष्यते ॥ ६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

प्रातरनुवाकस्याग्नेयेकृतौगायत्रेछन्दसिअवानोअग्रइत्याद्याः षल्लचः सूत्रितंच—अवानोअ-
ग्रइतिषळग्निमीळेभिंदूतमिति आश्विनशस्त्रेचैताःशंसनीयाः प्रातरनुवाकातिदेशात् ।

षट्सुप्रथमांसूक्तेसप्तमीमृचमाह—

अवानोअग्रऊतिभिर्गायत्रस्यप्रभर्मणि । विश्वांसुधीषुवन्द्य ॥ ७ ॥

अवं । नः । अग्ने । ऊतिभिः । गायत्रस्य । प्रभर्मणि ।

विश्वांसु । धीषु । वन्द्य ॥ ७ ॥

विश्वासुधीषुसर्वेषुकर्मसुवन्द्यस्तुत्य हेअग्ने गायत्रस्यगायत्रसाम्नः गायत्रीछन्दस्कस्यसू-
क्तस्यवाप्रभर्मणिप्रभरणेसम्पादनेनिमित्तभूतेसति नोस्मानूतिभिःत्वदीयैः पालनैः अवरक्षा॥ अव
घ्नचोतस्तिङ्इतिसंहितायां दीर्घत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

आनोअग्नेरयिभरसत्रासाहंवरेण्यम् । विश्वांसुपृत्सुदुष्टरम् ॥ ८ ॥

आ । नः । अग्ने । रयिम् । भर । सत्रासहम् । वरेण्यम् । विश्वांसु ।

पृत्सु । दुष्टरम् ॥ ८ ॥

हेअग्ने रयिधनंनोस्मभ्यंआभरप्रयच्छ कीदृशंसत्रासाहंसत्रासहयुगपदेवदारिद्र्यस्यनाशकं
वरेण्यंसर्वैर्वरणीयंविश्वासुपृत्सुसर्वेषुसङ्ग्रामेषुदुष्टरंशत्रुभिस्तरौतुमशक्यम् ॥ सत्रासाहं छन्दसि-
सहइतिण्वः । वरेण्यं वृजण्यः । पृत्सु पदादिषुमांस्पृत्स्लूनामुपसंख्यानमितिपृतनाशब्दस्यपृ-
द्भावः सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

आयुष्कामेष्ट्यां प्रथमस्याज्यभागस्यानुवाक्या आनोअग्ने इति सूत्रितं च—आयुष्कामेष्ट्यां-
जीवातुमन्तावानोअग्ने सुचेतुनेति । महापितृयज्ञेऽप्येषैव प्रथमाज्यभागस्यानुवाक्या सूत्रितं च—जी-
वातुमन्तौ सव्योत्तर्युपस्था इति ।

तामेतां सूक्तेन वमीष्ट्वमाह—

आनोअग्ने सुचेतुना रयिं विश्वायुं पोषसम् । मा॒र्डीकं धेहि जीवसे ॥ ९ ॥

आ । नः । अग्ने । सु॒॒चेतुना । र॒यिम् । वि॒श्वायुं पोषसम् ।
मा॒र्डीकम् । धे॒हि । जी॒वसे ॥ ९ ॥

हेअग्ने नोस्माकं जीवसे जीवनाय सुचेतुना शोभनेन ज्ञानेन युक्तं रयिं धनं आधेहि आस्थापय
कीदृशं मा॒र्डीकं मृ॒डीकं सुखं तद्धेतुभूतं विश्वायुपोषसं सर्वस्मिन् आयुषि देहादेः पोषकं यावज्जीवमस्म-
दुपभोगपर्याप्तमित्यर्थः ॥ सुचेतुना चित्ती संज्ञाने औणादिक उपत्ययः रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्व-
म् । विश्वायुपोषसं विश्वमायुरस्मिन् शरीरादौ तद्विश्वायुः बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदा-
न्तोदात्तत्वम् तत्पुष्पातीति विश्वायुपोषाः गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत् यस्मिन् पूर्वपदप्र-
कृतिस्वरत्वं च सकारलोपश्छान्दसः दीर्घायुत्वायवर्चस इति यथा ॥ ९ ॥

दशमीष्ट्वमाह—

प्र॒पू॒तास्ति॒ग्मशो॒चिषे॒वाचो॒ गोत॒मा॒ग्रये॑ । भ॒रंस्व॒ सु॒म॒नु॒यु॒गिरं॑ ॥ १० ॥

प्र । पू॒ताः । ति॒ग्मशो॒चिषे । वा॒चः । गो॒त॒म । अ॒ग्रये॑ ।
भ॒रंस्व । सु॒म॒नु॒युः । गिरं॑ ॥ १० ॥

हेगोतम सूक्तद्रष्टः सुमनुयुः सुमन् धनमात्मन इच्छंस्त्वं तिग्मशोचिषे तीक्ष्णज्वालायाग्रये पूता
शुद्धावाचः अग्नेर्गुणानसम्यगभिदधतीः गिरः स्तुतीः प्रभरस्व प्रकर्षेण सम्पादय ॥ तिग्मशोचिषे
तिजनिशाने युजिरुजिति जांकुत्वं चेति मक् तिग्मानिशोर्चीषियस्य बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्
सुमनुयुः सुमन् शब्दात्क्यचिन्च्छन्दस्य पुत्रस्येति ईत्वं दीर्घयोः प्रतिषेधः क्वाच्छन्दसीत्युपत्ययः ॥ १० ॥

एकादशीष्टकमाह—

योनो॑अग्नेभि॒दास॒त्यन्ति॑दूरे॒पदी॑ष्टसः । अ॒स्माक॒मिहृ॒धेभ॑व ॥ ११॥

यः । नः । अ॒ग्ने । अ॒भि॒दा॒स॒ति । अ॒न्ति । दू॒रे । प॒दी॒ष्ट । सः ।

अ॒स्माक॑म् । इ॒त् । दृ॒धे । भ॒व ॥ ११ ॥

हेअग्ने नोऽस्मान् अन्ति अन्तिकेसमीपेदूरेविप्रलुष्टदेशेवस्थितः सन् यः शत्रुरभिदासति उपक्षपयतिसशत्रुः पदीष्टपततुनश्यतु त्वंच अस्माकमित् अस्माकमेववृधेवर्धनायभव ॥ अभिदासति दसु उपक्षये अस्माण्यन्ताल्लटिछन्दस्युभयथेतिशप् आर्धधातुकत्वात् णेरनिटीतिणिलोपः अन्तिकादिलोपोबहुलमिति वक्तव्यमिति अन्तिकशब्दस्य ककारलोपः । वृधे वृधुवृद्धौ सम्पदादिलक्षणाभावेकिप् सावेकाचइति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टकमाह—

सह॒स्राक्षो॑विच॒र्षणि॒र॒ग्री॒रक्षांसि॑सेधति । होता॑गृणीत॒उक्थ्यः॑ ॥ १२॥ २८॥

सह॒स्र॒अक्षः॑ । वि॒च॒र्ष॒णिः । अ॒ग्निः । र॒क्षांसि॑ । से॒ध॒ति ।

हो॒ता । गृ॒णी॒ते । उ॒क्थ्यः॑ ॥ १२ ॥ २८ ॥

सहस्राक्षः असंख्यातज्वालः विचर्षणिः विशेषेण सर्वस्य द्रष्टाय मग्निः रक्षांसि सेधति प्रतिषेधति यज्ञान्निर्गमयति सचाग्निरुक्थ्यः उक्थैः शस्त्रैरस्माभिः स्तूयमानः सन् होतादेवानामाह्वाता भूत्वा गृणीते तान्स्तौति ॥ सहस्राक्षः बहुव्रीहौ सक्थ्यक्षणोरिति षच्समासान्तः सति शिष्टत्वात्तस्यैवस्वरः शिष्यते । सेधति षिधुगत्यां अत्र केवलोपिसोपसर्गार्थो द्रष्टव्यः । गृणीते गृशब्दे प्वादीनां ह्रस्वइति ह्रस्वत्वम् ॥ १२ ॥

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमेष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

इत्येति षोडशार्चसप्तमसूक्तं गौतमस्यार्षमैन्द्रपंक्तिछन्दस्कम् अनुक्रान्तंच-इत्था षोडशैन्द्रपाङ्क्तिं हि शब्दप्रयोगांस्तुह्यादिपरिभाषया इदमुत्तरे च द्वे पङ्क्तिः छन्दस्के षष्ठ्यषडहस्यपञ्चमे हनिमरुत्वतीये इदं सूक्तं सूत्रितंच-अवितासीत्थाहीन्द्रपिबतुभ्यमिति मरुत्वतीयमिति । चतुर्विंशे हन्यच्छावाकस्याद्यस्तु चोवैकल्पिको नुरूपः होत्रकाणामिति खण्डे सूत्रितम्-इत्था हि सोम इन्द्रमद उभेयदि-

न्द्रोदसीइति । महाव्रते निष्केवल्यस्य दक्षिणपक्षे इत्थाहीत्येका तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—इ-
त्थाहिसोम इन्मद इति पङ्क्तिरिति ।

तामेतां सूक्ते प्रथमा मृचमाह—

इत्थाहिसोम इन्मदे ब्रह्मा चकार वर्धनम् ।
शविष्ठवज्रिन्नो जसा पृथिव्या निःशशा अहिमर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ १ ॥
इत्था । हि । सोमे । इत् । मदे । ब्रह्मा । चकारं । वर्धनम् ।
शविष्ठ । वज्रिन् । ओजसा । पृथिव्याः । निः । शशाः । अहिम् ।
अर्चन् । अनु । स्वराज्यम् ॥ १ ॥

हे शविष्ठ अतिशयेन बलवान् वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र इत्थाहि इत्थमेव अनेन शास्त्रोक्तप्रकारेणैवम-
देमदकरे हर्षकरे सोमेत्वया पीते सति ब्रह्मा ब्राह्मणः स्तोता वर्धनं तव वृद्धिं करं स्तोत्रं चकार अनेन सू-
क्तेन कृतवान् इदित्येतत्पदपूर्णं अतस्त्वं ओजसा बलेन पृथिव्याः सकाशादार्हिं आगत्य हन्तारं वृषं निः-
शशाः निःशेषेण अशाः मावाधस्वेति शासनं कृत्वा पृथिव्याः सकाशान्निर्गमय इत्यर्थः किं कुर्वन् स्व-
राज्यं स्वस्य राज्यां राजत्वं अनु अनुलक्ष्य अर्चन् पूजयन् स्वस्य स्वामित्वं प्रकटयन्नित्यर्थः ॥ शशाः शा-
सु अनुशिष्टौ लङिलुकि प्राप्ते बहुलं छन्दसीति शपः श्लुः । स्वराज्यं राज्ञो भावः कर्मवाराज्यम् पत्यन्त-
पुरोहितादिभ्यो यगितियक् तत्र हिराजास इति पठ्यते स्वस्य राज्यां स्वराज्यम् अकर्मधारये राज्यां
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीया मृचमाह—

सत्वा मददृषामदः सोमः श्येनाभृतः सुतः ।
येना वृत्रं निरज्जो जघन्थ वज्रिन्नो जसार्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ २ ॥
सः । त्वा । अमदत् । दृषां । मदः । सोमः । श्येनः अभृतः । सुतः ।
येन । वृत्रम् । निः । अतः श्यः । जघन्थ । वज्रिन् । ओजसा ।
पृथिव्याः । निः । शशाः । अहिम् । अर्चन् । अनु ।
स्वराज्यम् ॥ २ ॥

हेइन्द्र त्वात्वांससोमःअमदत्अमदयत् हर्षप्रापयत् कीदृशःसोमःवृषा सेचनस्वभावःमदः
मदकरोहर्षकारीश्येनाभूतःश्येनरूपमापन्नयापक्ष्याकारयागायत्र्या दिवःसकाशात्आत्तुतःसुतःअ-
भिषुतः हेइन्द्रवज्रिन्वज्रवन् येनपीतेनसोमेन ओजसाबलकरेणअद्भ्योन्तरिक्षसकाशात्वृत्रंनिर्जघ-
न्यहतवानसिअन्यत्पूर्ववत् ॥ अमदत्मदीहर्षेअस्माणिणचिमदीहर्षग्लेपनयोरितिघटादिषुपाठात्
मित्रेसतिमितांहस्वइतिह्रस्वत्वम्लडि छन्दस्युभयथेतिशपआर्धधातुकत्वाणेरनिटीतिणिलोपः।
अभ्यः आपइत्यन्तरिक्षनाम अपोभीतिपकारस्यतत्त्वम् । जघन्थ क्वादिनियमप्राप्तस्येष्टः उपदेशो-
त्तइतिप्रतिषेधः अभ्यासाच्चेतिहकारस्यवत्वम् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् यद्वत्तयोगा-
दनिघातः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

प्रेह्यभीहिधृष्णुहिनतेवज्रोनियंसते ।

इन्द्रंनृम्णांहितेशवोहनोवृत्रंजयाअपोर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ ३ ॥

प्र । इहि । अभि । इहि । धृष्णुहि । न । ते । वज्रः । नि ।

यंसते । इन्द्र । नृम्णम् । हि । ते । शवः । हनः । वृत्रम् । जयाः ।

अपः । अर्चन् । अनु । स्वराज्यम् ॥ ३ ॥

हेइन्द्र मेहि प्रकर्षेणगच्छ अभीहि हन्तव्यान्शत्रूनाभिमुख्येनप्राप्नुहि प्राप्यचधृष्णुहि तान्श-
त्रूनाभिभय ते तववज्रोन्नियंसतेशत्रुभिर्नियम्यते अप्रतिहतगतिरित्यर्थः तथातेशवःत्वदीयंबलं
नृम्णंनृणांपुरुषाणानामकंअभिभावकंहि यस्मादेवंतस्माद्वृत्रमसुरंमेघं वा हनःजहि ततोन्तरंवे-
ननिरुद्धाअपः उदकानि जयाः जय वृत्रंहत्वातेनावृतमुदकं लभस्वेत्यर्थः अन्यत्समानम् ॥ यं
सते यमेः कर्मणिलेटिसिबहुलमिति सिप् लेटोडाटावित्यडागमः । हनः लोटर्थेछान्दसोलङ् बहुलं
छन्दसीतिशपोलुगभावः शपःपित्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थत्वा-
न्निघाताभावः । जयाः जयतेर्लेट्याडागमः पूर्ववत्स्वरः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

निरिन्द्रभूम्याअधिदृत्रंजघन्थनिर्दिवः ।

रुजामरुत्वन्तीरवन्जीवधन्याइमाअपोर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ ४ ॥

निः । इन्द्र । भूम्याः । अधि । वृत्रम् । जघन्थ । निः । दिवः ।
 सृजा । मरुत्वतीः । अव । जीवधन्याः । इमाः । अपः । अर्चन् ।
 अनु । स्वराज्यम् ॥ ४ ॥

हेइन्द्र भूम्याअधि भूलोकस्योपरिवृत्रंनिर्जघन्थ निःशेषेणहतवानसि तथादिवोद्युलो-
 कात्निर्जघन्थ हत्वाचइमाःअपोवृष्ट्युदकानिअवसृज अधःपातय कीदृशीरपःमरुत्वतीः मरुद्भिः
 संयुक्ताः जीवधन्याः जीवाः प्राणिनोधन्यातृप्तायाभिस्ताः अन्यत्समानम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीश्वरमाह—

इन्द्रोवृत्रस्यदोधतःसानुवज्रेणहीलितः ।
 अभिक्रम्यावजिघ्रतेपःसर्मायचोदयन्नर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥५॥२९॥

इन्द्रः । वृत्रस्य । दोधतः । सानुम् । वज्रेण । हीलितः । अभिक्रम्य ।
 अव । जिघ्रते । अपः । सर्माय । चोदयन् । अर्चन् । अनु ।
 स्वराज्यम् ॥ ५ ॥ २९ ॥

हीलितः कुद्धइन्द्रः अभिक्रम्यआभिमुख्येनगत्वादोधतः भृशंकम्पयमानस्यवृत्रस्यसानुं
 समुच्छ्रितंहनुप्रदेशंवज्रेण अवजिघ्रतेप्रहरति किंकुर्वन् अपोवृष्ट्युदकानिसर्मायसरणायनिर्गमना-
 यचोदयनप्रेरयन् ॥ दोधतः धूञ्कम्पने अस्माद्यङ्लुगन्ताच्छतरिअन्यलोपश्छान्दसः अभ्यस्ता-
 नामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । हीलितः हेङ्गहोङ्गअनादरे हेळतइत्येतत्कुध्यतिकर्मसुपठितम् अस्मा-
 निष्ठायांवर्णव्यापत्त्याईकारः। जिघ्रते हन्तेर्लटिव्यत्ययेनात्मनेपदं बहुवचनंच बहुलंछन्दसीतिश-
 पःश्लुः इदित्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीत्यङ्यासस्येत्वम् गमहनेत्यादिनोपधालोपः । सर्माय सृगौ
 अर्चिस्तुस्वित्यादिनाभावेमन्प्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

॥इतिप्रथमस्यपञ्चमेएकोनविंशोवर्गः ॥ २९॥

षष्ठीश्वरमाह—

अधिसानौनिजिघ्रतेवज्रेणशतपर्वणा ।

मन्दानइन्द्रोअन्धंसःसखिभ्योगातुमिच्छत्यर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥६॥

अधि । सानौ । नि । जिघ्रते । वज्रेण । शतऽपर्वणा । मन्दानः ।
इन्द्रः । अन्धसः । सखिभ्यः । गातुम् । इच्छति । अर्चन् ।
अनु । स्वऽराज्यम् ॥ ६ ॥

इन्द्रः शतपर्वणा शतसङ्ख्याकपर्वधाराभिर्युक्तेनवज्रेणसानावधिनिजिघ्रते अधिःसप्तम्यर्था-
नुवादी समुद्धितेवृत्रस्यकपोलादौस्थानेनितरांहिनस्ति सचेन्द्रोमन्दानोमन्दमानः स्तूयमानःसन्
सखिभ्यः समानख्यानेभ्यः स्तोतृभ्योन्धसोन्नस्यगातुंमार्गमुपायमिच्छति अन्यत्पूर्ववत् ॥ मन्दा-
नः मदस्तुतौ कर्मणिशानचियक् छन्दस्युभयथेतिशानचआर्धधातुकत्वादतोलोपयलोपौ अनु-
दात्तेतःपरत्वाच्छानचोलसार्वधातुकानुदात्तत्वेसतियकएवोदात्तत्वम् अनुदात्तेशानचित्स्यय-
कोलोपेसति उदात्तनिवृत्तिस्वरेणशानचउदात्तत्वंप्राप्नोति एवंतर्हिशानचआर्धधातुकत्वादेवलसा-
र्वधातुकानुदात्तत्वाभावेचित्स्वरएवावशिष्यते ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टकमाह—

इन्द्रतुभ्यमिदंद्रिवोनुत्तंवज्रिन्वीर्यम् ।
यद्व्यंमयिनंमृगंतमुत्वंमाययावधीरर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ ७ ॥

इन्द्र । तुभ्यम् । इत् । अद्रिऽवः । अनुत्तम् । वज्रिन् । वीर्यम् ।
यत् । ह । त्यम् । मायिनम् । मृगम् । तम् । ऊम् इति । त्वम् ।
मायया । अवधीः । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ ७ ॥

अद्रिरितिमेघनाम हेअद्रिवः वाहनरूपमेघयुक्तवज्रिवज्रवज्रिन्द्र तुभ्यमितृषष्ठ्यर्थेचतु-
र्था तवैववीर्यंसामर्थ्यं अनुत्तंशत्रुभिरतिरस्कृतंयद्ध यस्माद्येनवीर्येणखलुमायिनंमायाविनंत्यं
तंपसिद्धंवअयितारंलोकोपद्रवकारिणमित्यर्थः मृगं मृगरूपमापन्नं तंवृत्रं त्वमपिमाययैवावधीः
हतवानसि ॥ अनुत्तं नसत्तन्निषत्तेतिनिपातनान्निष्ठानत्वाभावः । अवधीः हन्तेर्लुङिचेतिवधादेशः
सचादन्तः तस्यातोलोपेसतिस्थानिवद्भावात्सिचिवृद्धभावः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

बि॒ते॒व॒ज्रा॒सो॒अ॒स्थि॒र॒न् न॒व॒ति॒न् ना॒व्या॒ऽअ॒नु॒ ।

म॒ह॒त्त॒इ॒न्द्र॒वी॒र्य॒बा॒हो॒स्ते॒ब॒लं॒हि॒त॒म॒र्च॒न् न॒नु॒स्व॒रा॒ज्य॑म् ॥ ८ ॥

वि । ते । वज्रासः । अस्थिरन् । नवतिम् । नाव्याः । अनु । महत् ।

ते । इन्द्र । वीर्यम् । बाहोः । ते । बलम् । हितम् । अर्चन् । अनु ।

स्वऽराज्यम् ॥ ८ ॥

हेइन्द्र तेतववज्रासोवज्राः त्वत्सकाशान्निर्गतान्यायुधानिनाव्याः नावातार्याः नवतिं नवतिसङ्ख्याकाः वृत्रेणानिरुद्धानदीरनु उपलक्ष्यव्यस्थिरन् विविधमस्थिषत सर्वत्रव्याप्यवर्तमानंवृत्रहन्तुंतववज्रःएकोपिअनेकइवासीदित्यर्थः किञ्च इन्द्र तेतववीर्यमहत्प्रभूतं अन्यैरजेयमित्यर्थः तथाते बाहोः त्वदीययोर्हस्तयोर्बलंहितंनिहितं त्वदीयौबाहूअपि अतिशयेनबलिनावित्यर्थः अन्यत्पूर्ववत् ॥ अस्थिरन् तिष्ठतेर्लुङि समवप्रविश्यःस्थइत्यात्मनेपदम् मन्त्रेघसेतिचैर्लुक् स्थाध्वोरिच्चेतीत्वम् व्यत्ययेनझस्यरन्नादेशः । नाव्याः नौवयोधर्मेत्यादिनायत् यतोनावइतिपर्युदासात्तित्स्वरितमितिस्वरितत्वम् । बाहोः उदात्तयणइतिविभक्त्युदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

स॒ह॒स्रं॒सा॒क॒म॒र्च॒त॒परि॑ष्टो॒भ॒त॒विं॒श॒तिः॒ ।

श॒तै॒न॒म॒न्व॒नो॒न॒वु॒रि॒न्द्रा॒य॒ब्र॒ह्मो॒द्य॒त॒म॒र्च॒न् न॒नु॒स्व॒रा॒ज्य॑म् ॥ ९ ॥

सहस्रम् । साकम् । अर्चत । परि । स्तोभत । विंशतिः । शता ।

एनम् । अनु । अनोनवुः । इन्द्राय । ब्रह्म । उद्द्यतम् । अर्चन् ।

अनु । स्वऽराज्यम् ।

सहस्रंसहस्रसङ्ख्याकामनुष्याः साकमर्चत एनमिन्द्रंयुगपदेवापूजयन् तथा विंशतिः षोडशविंशतिः यजमानःपत्नीच सदस्यःशमिताचेतिविंशतिसङ्ख्याकास्तेषांयाविंशतिःसङ्ख्यापरिष्टोभत परितःसर्वतोस्तौ तथाचशताशतसङ्ख्याकाःकषयः एनमिन्द्रमन्वनोनवुःपुनःपुनःअस्तुवन् अस्माएवेन्द्रायब्रह्महविर्लक्षणमन्नं उद्यतंदातुमूर्ध्वधृतमतएवंविधइन्द्रः वृत्रमहन्तित्यर्थः अन्यत्पूर्ववत् ॥ परिष्टोभत स्तोभतिःस्तुतिकर्मा उपसर्गात्सुनोतीतिषत्वम् । अनोनवुःपुनस्तौ

अस्माद्यङ्लुगन्ताल्लडि सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेतिशेःरुसादेशः । उद्यतं यमउपरमे उत्पूर्वादस्मा-
त्कर्मणिनिष्ठा अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

इन्द्रोवृत्रस्यतविषींनिरहन्सहसासहः ।

महत्तदस्यपौंस्यंवृत्रंजघन्वाँअसृजदर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ १० ॥ ३० ॥

इन्द्रः । वृत्रस्य । तविषीम् । निः । अहन् । सहसा । सहः । महत् ।
तत् । अस्य । पौंस्यम् । वृत्रम् । जघन्वान् । असृजत् । अर्चन् ।
अनु । स्वराज्यम् ॥ १० ॥ ३० ॥

इन्द्रःवृत्रस्यासुरस्यतविषींवलं स्वकीयेनबलेननिरहन् हतवान्सहसासहनेनाभिभवसा-
धनेनायुधेनसहःअभिभवसाधनम् वृत्रायुधंनिरहन् हतवान् अस्येन्द्रस्यतत्पौंस्यंवलंमहत्अ-
तिप्रौढंयस्मादयंवृत्रंजघन्वान्हतवान् हत्वाच तन्निरुद्धाअपः असृजत् तस्माद्वृत्रान्निरगमयत्
अन्यत्पूर्ववत् ॥ पौंस्यं पुंसअभिवधने चुरादिः अचोयदितियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् ।
जघन्वान् हन्तेर्लिटःकसुः विभाषागमहनविदेतिइटोविकल्पादिडभावः अफ्यासाच्चेत्यफ्या-
सादुत्तरस्यहन्तेर्हकारस्यघत्वम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेविंशोवर्गः॥ ३० ॥

एकादशीष्टकमाह—

इमेचित्तवमन्यवेवेपेतेभियसामही ।

यदिन्द्रवज्रिन्नोजसावृत्रंमरुत्वाँअवधीरर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ ११ ॥

इमे इति । चित् । तव । मन्यवे । वेपेते इति । भियसा । मही इति ।
यत् । इन्द्र । वज्रिन् । ओजसा । वृत्रम् । मरुत्वाँ । अवधीः ।
अर्चन् । अनु । स्वराज्यम् ॥ ११ ॥

महीमहत्यौ इमेद्यावापृथिव्यौअपि हेइन्द्र तवमन्यवेत्वदीयकोपात् भियसाभीत्यावेपेते
कम्पेते हेवज्रिन्वज्रवज्रिन्द्र मरुत्वान्मरुद्भिर्युक्तस्त्वं ओजसाबलेनयद्यदावृत्रमवधीः तदानीं

द्यावापृथिव्यावपिभयेनअकम्पिषातामित्यर्थः ॥ वेपेते द्रुवेष्टकम्पने । भियसा जिभीभये औ-
णादिकःकसिप्रत्ययः ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

नवेपसा॒नत॑न्यतेन्द्र॒वृत्रो॒विबी॑भयत् ।

अ॒भ्येन॑वज्र॒आय॑सःसहस्र॑भृष्टिराय॒तार्च॑न्ननु॒स्वराज्य॑म् ॥ १२ ॥

न । वेपसा । न । त॒न्य॒ता । इन्द्र॑म् । वृ॒त्रः । वि । बी॒भ॒य॒त् । अ॒भि ।

ए॒न॒म् । वज्रः॑ । आ॒य॒सः । स॒ह॒स्र॑भृष्टिः । आ॒य॒त॒ । अ॒र्च॒न् । अ॒नु॒ ।

स्व॒राज्य॑म् ॥ १२ ॥

वृत्रःइन्द्रंवेपसास्वकीयेनवेपनेनकम्पनेन नविबीभयत् भीतंताकरोत् तथातन्यतास्वकी-
येनघोरेणगर्जनशब्देननविबीभयत् अपिचेन्द्रेणविसृष्टआयसः अयोमयःसहस्रभृष्टिः अनेका-
भिर्धाराभिर्युक्तोवज्रः एनंवृत्रंअभ्यायतहन्तुमाभिमुख्येनागच्छत् अन्यत्पूर्ववत् ॥ तन्यता स्तन-
शब्दे ऋतन्यआत्यादिनातनोतेर्विधीयमानोयतुच्चबहुलवचनादस्मादपिभवति अतएवसलोप-
श्च सुपांसुलुगितितृतीयायाडादेशः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणतस्योदात्तत्वम् । बीभयत् जिभीभये
हेतुमतिणिच् अत्रवेपनस्तन्यतुभ्यांभयं नहेतोःवृत्रादितिहेतुभयाभावाद्विभेतेर्हेतुभयइत्यात्वाभा-
वः ण्यन्तालुङिच्चेश्चडादि । आयत अयपयगतौ भौवादिरात्मनेपदी ॥ १२ ॥

त्रयोदशीष्टचमाह—

यद्वृ॒त्रंत॑व॒चा॒शनि॑वज्रेण॒सम॑योधयः ।

अहि॑मिन्द्र॒जिघा॑सतो॒दिवि॑ते॒बद्ध॑धेशवो॒र्च॑न्ननु॒स्वराज्य॑म् ॥ १३ ॥

यत् । वृ॒त्रम् । त॒व॒ । च॒ । अ॒श॒नि॒म् । वज्रे॑ण । स॒म॒ऽअ॒यो॒ध॒यः ।

अहि॑म् । इन्द्र॒ । जिघा॑सतः । दि॒वि॒ । ते॒ । ब॒द्ध॒धे॒ । श॒वः॒ । अ॒र्च॒न् ।

अ॒नु॒ । स्व॒राज्य॑म् ॥ १३ ॥

हेइन्द्र यद्यदावृत्रंतवहननार्थंतेनसृष्टामशनिंवज्रंवज्रेणसमयोधयः सम्यक्प्राहार्षीः तदा-
नीमहिमागत्यहन्तारंवृत्रंजिघांसतोहन्तुमिच्छतस्तेतवशवोबलंदिविवद्धधेबद्धमनुस्यूतं व्याप्तमा-

सीत् शिष्टपूर्ववत् ॥ जिघांसतः हन्तेरिच्छार्थे सनि अज्जनगमांसनीत्युपधादीर्घत्वम् । बद्धधे बधव-
न्धने कर्मणिलिटिज्यत्ययेन हलादिशेषाभावः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टकमाह—

अभिष्टनेतै अद्रिवो यत्स्था जगच्चरेजते ।

त्वष्टा चित्तवमन्यव इन्द्र वे विज्यते भिया अर्चन्नु स्वराज्यम् ॥ १४ ॥

अभिऽस्तने । ते । अद्रिऽवः । यत् । स्थाः । जगत् । च । रेजते ।
त्वष्टा । चित् । तव । मन्यवै । इन्द्र । वे विज्यते । भिया । अर्चन् ।
अनु । स्वऽराज्यम् ॥ १४ ॥

हे अद्रिवो वज्रिन् इन्द्र ते तव अभिष्टने सिंहनादे सति स्थाः स्थावरं जगत् जंगमं च यदस्ति तदु-
भयं रेजते कम्पते त्वष्टा चित् वज्रनिर्माता त्वष्टा च तव मन्यवे त्वदीयाय कोपाय भिया भीत्या वे विज्यते
भ्रशं कम्पते अन्यत्समानम् ॥ स्थाः तिष्ठतेः क्तिप्चेति क्तिप् । वे विज्यते ओ विजीभय चलनयोः
अस्माक्या समभिहारे यङ् सन्यङोरिति द्विर्भावः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यङ एव स्वरः
शिष्यते । इन्द्रेत्यस्य पादादौ वर्तमानस्यामन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वे सति अस्य पा-
दादित्वाद्पादादाविति पर्युदासान्निघाताभावः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीष्टकमाह—

न हि नु यादधीमसीन्द्रं को वीर्या परः ।

तस्मिन् नृम्णमुत क्रतुं देवा ओजांसि संदधु रर्चन्नु स्वराज्यम् ॥ १५ ॥

न हि । नु । यात् । अधिऽइमसि । इन्द्रम् । कः । वीर्या । परः ।
तस्मिन् । नृम्णम् । उत । क्रतुम् । देवाः । ओजांसि । सम् । दधुः ।
अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ १५ ॥

यावयान्तं सर्वत्र व्याप्य वर्तमानमिन्द्रं न हि न्वधीमसि वयं न ह्यवगच्छामः यतो वयमल्पाः पर-
त्येतत्सकारान्तमव्ययवैदूर्यमाचष्टे परो दिवा पर एनेति यथा परः परस्तात् अतिदूरे मनुष्यैः अन-

वगाद्येस्थानेवीर्यावीर्येणसामर्थ्येनवर्तमानमिन्द्रंकोमनुष्योजानीयात् नकोपीत्यर्थः कस्मादिति चेदत्राह तस्मिन्निति यस्मात् तस्मिन्निन्द्र देवाः नृम्णांधनं उत अपिच ऋतुवीर्यकर्म ओजांसिबलानिचसन्दधुः स्थापयाश्चक्रुः तस्मादित्यर्थः ॥ यात् याप्रापणे अस्माहृष्टःशत्रु सुपांसुलुगितिद्वितीयायालुक् । अधीमसि इण्गतौ इदन्तोमसिः । वीर्या सुपांसुलुगितितृतीयायाआकारः ॥ १५ ॥

षोडशीमृचमाह—

यामथर्वा॒मनु॑ष्पि॒ताद॒ध्यङ्॒धिय॒मत्न॑त ।

तस्मि॒न्ब्र॒ह्मा॑णिपूर्व॒थेन्द्र॑उ॒क्थास॑म॒गम॑ता॒र्चन्नु॑स्व॒राज्य॑म् ॥ १६ ॥

याम् । अथर्वा । मनुः । पिता । दध्यङ् । धियम् । अत्नत । तस्मिन् ।

ब्रह्माणि । पूर्वथा । इन्द्रे । उक्था । सम् । अगमत । अर्चन् ।

अनु । स्वराज्यम् ॥ १६ ॥ ३१ ॥

अथर्वाएतत्संज्ञकऋषिः पितासर्वासांप्रजानांपितृभूतोमनुश्चदध्यङ् अथर्वणःपुत्रएतत्संज्ञकऋषिश्चयांधियमत्नत यत्कर्मातन्वत अकुर्वन्तस्मिन्कर्मणियानिब्रह्माणिहविलक्षणान्यन्नानि उक्था शस्त्ररूपाणिस्तोत्राणिचयानिसन्ति तानिसर्वाणितस्मिन्निन्द्रेसमगमतसमगच्छन्त तत्रहृष्टान्तः—पूर्वथा पूर्वेषामन्येषांसिष्ठादीनांयज्ञेषुयथाहवींषिस्तोत्राणिचइन्द्रेणसङ्गच्छन्ते तद्वत्तयइन्द्रः स्वराज्यंस्वस्यराजत्वं अन्वर्चन् अनुपूजयन् वृत्रवधादिरूपेणकर्मणास्वकीयमधिपतित्वंप्रकटयन्नित्यर्थः ॥ अत्नत तनुविस्तारे बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् तनिपत्योऽछन्दसीत्युपधालोपः । पूर्वथा प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल्छन्दसीतिइवार्थेपूर्वशब्दात्थाल्प्रत्ययः लिट्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । उक्था शेऽछन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । समगमत समोगम्यृच्छीत्यात्मनेपदम् लुङि मन्त्रेषसेतिचैर्लुक् गमहनेत्यादिनोपधालोपः ॥ १६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेऽकत्रिंशोवर्गः ॥ ३१ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दनिवारयन् । पुमर्थीश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसायणाचार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येप्रथमाष्टकेपञ्चमोऽध्यायःसमाप्तः ॥५॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितं वेदायो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममेतमहं वेदविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

दाशतय्यापञ्चमोयमध्यायो व्याकृतः पुरा । धीमतासायणार्येण षष्ठोऽध्यायोऽथ वर्ण्यते ॥ १ ॥

प्रथममण्डले त्रयोदशानुवाके सप्तसूक्तानि व्याकृतानि इन्द्रो मदायेति नवचर्ममष्टमं सूक्तम् अत्रानुक्रम्यते-इन्द्रो न वेति ऋषिश्चान्यस्मादृषेरिति परिभाषयारहूगणपुत्रस्य गोतमस्यानुवृत्तेरस्य सूक्तस्य स ऋषिः पूर्वसूक्ते पाङ्कं हीत्युक्तत्वात् तुत्यादि परिभाषया इदमुत्तरचर्मसूक्तं पाङ्कः अनादेश परिभाषयेन्द्रो देवता षष्ठ्यस्य पञ्चमेहनि निष्के वल्यशस्त्रे इदं सूक्तम् सूत्रितं च-प्रेदं ब्रह्मेन्द्रो मदाय स त्राम दास इति निष्के वल्यमिति आरंभणीये चातुर्वैशिके हनिमाध्यन्दिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे इन्द्रो मदायेति आद्यस्तृचो वैकल्पिकस्तोत्रियः होत्रकाणामिति खण्डे सूत्रितम्-इन्द्रो मदाय वावृधेम देमदे हिनोददिरिति । महाव्रते निष्के वल्ये उत्तरपक्षे इन्द्रो मदायेत्येकाशं संनीया तथैव षष्ठ्या मरण्यकं सूत्रितम्-इन्द्रो मदाय वावृध इति पङ्क्तिः सूददोहा इति ।

तामेतां सूक्ते प्रथमाष्टचमाह-

ॐ इन्द्रो मदाय वावृधे शवंसे वृत्रहानृभिः ।

तमिन्महत्स्वाजिपूते मर्भे हवामहे सवाजेषु प्रनो विषत् ॥ १ ॥

इन्द्रः । मदाय । वृधे । शवंसे । वृत्रहा । नृभिः । तम् । इत् ।

महत्स्वम् । आजिषु । उत । ईम् । अर्भे । हवामहे । सः । वाजेषु ।

प्र । नुः । अविषत् ॥ १ ॥

वृत्रहा वृत्रस्यावरकस्य वृष्टिनिरोधकस्य मेघस्यासुरस्य वाहन्ता यद्वा आवरकाणां शत्रूणां हन्ता इन्द्रः मदाय हर्षार्थं शवंसे बलनौमत्तत् बलार्थं च नृभिर्यज्ञस्य नेतृभिर्ऋत्विग्भिः ववृधे स्तोत्रशस्त्ररूपाभिः स्तुतिभिः प्रवर्धितो बभूव स्तुत्याहिदेवता प्राप्तबलासती प्रवर्धते तमिन् तमेवेन्द्रं महत्सु प्रभूतेषु आजिषु संग्रामेषु हवामहे अस्माकं रक्षणाया ह्वयामहे उत अपि च ईमेन मर्भेऽल्पे संग्रामे हवामहे अस्माभिराहूतः स चेन्द्रो वाजेषु सङ्ग्रामेषु नोऽस्मान्प्राविषत् प्रावतु प्रकर्षेण रक्षतु ॥ ववृधे वृधेः कर्मणि-

लिट् संहितायामभ्यासस्य अन्येषामपि दृश्यत इति दीघत्वम् तु जादित्वेहितुतुजान इति वत्पदकाले दीर्घः श्रूयते । नृभिः सावेका च इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य नृचान्यतरस्यामिति प्रतिषेधः । हवामहे ह्वयतेर्लेटि ह्वइत्यनुवृत्तौ बहुलं छन्दसीतिसंप्रसारणम् शपिगुणावादेशौ । अविषत् अवरक्षणे लेट्यडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः सिबहुलं लेटीतिसिप् तस्यार्धधातुकत्वाद्वलादिलक्षण इट् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

असिहिवीरसेन्योसिभूरिपराददिः ।

असिदभ्रस्यचिद्वृधोयजमानायशिक्षसिसुन्वतेभूरितेवसु ॥ २ ॥

असि । हि । वीर । सेन्यः । असि । भूरि । पराददिः । असि ।

दभ्रस्य । चित् । वृधः । यजमानाय । शिक्षसि । सुन्वते । भूरि ।

ते । वसु ॥ २ ॥

हेवीर शत्रुक्षेपणकुशलेन्द्र त्वंसेन्योऽसि सेनार्होभवसि त्वमेकोऽपिसेनासदृशोभवसीत्यर्थः हियस्मादेवंतस्माद्भूरिपभूतंशत्रूणांधनंपराददिः परादाताशत्रूणांपराङ्मुखंयथाभवतितथाआदातासिभवसि दभ्रस्यचित् अल्पनामैतत् अल्पस्यापितवस्तोतुःवृधोवर्धयितासि तथायजमानाययागंकुर्वतेसुन्वतेसोमाभिषवंकुर्वतेपुरुषायशिक्षसि अपेक्षितंधनंददासि शिक्षतिर्दानं कर्मा यस्मात्तेतववसुधनंभूरिबहुलंअक्षयंविद्यते तस्माददासीतिभावः ॥ पराददिः डुदाञ्दाने आह्वमहनजनइतिकिप्रत्ययः लिट्ङ्गावाद्धिर्वचनेह्रस्वत्वम् आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः । वृधः वृधेरन्तर्भावितण्यर्थात् इगुपधलक्षणःकः । सुन्वते शत्रुनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

यदुदीरंतआजयोधृष्णवेधीयतेधना ।

युक्ष्वामंदच्युताहरीकंहनःकंवसौदधोस्माँइन्द्रवसौदधः ॥ ३ ॥

यत् । उत् । ईरते । आजयः । धृष्णवे । धीयते । धना । युक्ष्व ।

मद । च्युता । हरी इति । कम् । हनः । कम् । वसौ । दधः ।

अस्मान् । इन्द्र । वसौ । दधः ॥ ३ ॥

अत्रेदमाख्यानम्—रहूगणपुत्रो गोतमः कुरुसृञ्जयानां राज्ञां पुरोहित आसीत् तेषां राज्ञां परैः स-
हयुद्धे सति सकृदपि रणेन सृक्तेनेन्द्रं स्तुत्वा स्वकीयानां जयं प्रार्थयामासेति । तस्य च तत्पुरो-
हितत्वं वाजसनेयिभिराघ्रातम्—गोतमो ह वै राहूगण उभयेषां कुरुसृञ्जयानां पुरोहित आसीदिति ।
यद्यदा आजयः सङ्ग्रामाः उदीरते उद्गच्छन्ति उत्पद्यन्ते तदानीं धनाधनं धृष्णवे यो धृष्णुः धर्षयिता
शत्रूणां जिता भवति तस्मै धीयते निधीयते जयतो धनं भवतीत्यर्थः हे इन्द्र त्वं तादृशेषु युद्धेषु
प्रवृत्तेषु मदच्युता शत्रूणां मदस्य गर्वस्य च्यावयितारौ हरीत्व दीयावश्वौ युक्ष्वरथे योजय योजयित्वा च
कं कंचिद्राजानं तव परिचरणमकुर्वन्तं हनः हन्याः कंचनत्वां परिचरन्तं वसौ वसुनिधने दधः स्था-
पयसि अतो जयपराजययोस्त्वमेव कारयितासि तस्मात् हे इन्द्र अस्मान् स्मदीयान् राज्ञो वसौ धने
दधः स्थापय ॥ उदीरते ईरगतौ आदादिकः अनुदात्ते च्वाल्सार्धधातु कानुदात्तत्वे धातुस्वर एव-
शिष्यते यद्दत्तयोगादनिघातः । धना सुपांसु लुगिति ङादेशः । युक्ष्व युजिर्योगे अन्तर्भावित-
प्यर्था लोटि बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् द्व्यचोतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वम् । हनः हन्तेर्ले-
टिसिप्यङागमः हनश्च दधश्चेति चार्थप्रतीतिश्चादिलोपे विभाषेति प्रथमायास्तिङ् विभक्तेर्निघातप्र-
तिषेधः वसौ लिङ्गव्यत्ययः । दधः दधधारणे लेटिव्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

कृत्वा म॒हो॑ अनु॒ष्वधं॑ भी॒म आवा॑ वृ॒धेश॑वः ।

श्रि॒यः कृ॒ष्व उ॒पा॒क यो॑ नि॒शि॒प्री॒ हरि॑वान् द॒धे ह॒स्त॑यो॒र्वज्र॑मा॒य॒सम् ॥ ४ ॥

कृत्वा । म॒हान् । अनु॒स्व॒धम् । भी॒मः । आ । वृ॒धे । श॒वः । श्रि॒ये ।

कृ॒ष्वः । उ॒पा॒क॒योः । नि । शि॒प्री । हरि॑वान् । द॒धे । ह॒स्त॑योः ।

वज्र॑म् । आ॒य॒सम् ॥ ४ ॥

कृत्वा कर्मणा प्रज्ञया वा महान्सर्वाधिकः भीमः शत्रूणां भयंकरः इन्द्रः अनुष्वधं स्वधेत्य-
जनां स्वधायां विभक्त्यर्थे व्ययीभावः सोमलक्षणस्यान्नस्य पाने सतीत्यर्थः शवः आत्मीयं बलं
आवृद्धे आभिमुख्येन प्रावर्धयत् तदनन्तरं ऋषो दर्शनीयः शिप्री शिप्रे हनूनासिके वा तद्युक्तः
हरिवान् हरिनामकाश्वोपेत इन्द्र उपाकयोः अन्तिकनामैतत् समीपवर्तिनो हस्तयोर्बाह्वोः आयसं
अयोमयं वज्रं श्रिये संपदर्थं निदधे निदधाति स्थापयति सोमपानेन हृष्टः प्रबल इन्द्रः शत्रूणां हन-

नायहस्तेवज्रं गृह्णातीति तात्पर्यार्थः ॥ कृत्वा जसादिषु छन्दसि वा वचनमितीनाभावस्य विकल्पितत्वादभावः । आयसं तस्य विकार इत्यण्प्रत्ययः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

आपमौ पार्थिवं रजो बद्धधेरो च नादिवि ।

न त्वावाँ इन्द्रकश्च न न जातो न जनिष्यतेति विश्वं ववक्षिथ ॥ ५ ॥ १ ॥

आ । प॒मौ । पार्थि॑वम् । रजः । ब॒द्ध॒धे । रो॒च॒ना । दि॒वि । न ।

त्वा॒व॒वाँ । इन्द्र॑ । कः । च॒न । न । जा॒तः । न । ज॒नि॒ष्य॒ते । अ॒ति ।

वि॒श्वम् । व॒व॒क्षि॒थ ॥ ५ ॥ १ ॥

इन्द्रः स्वतेजसा पार्थिवं पृथिव्याः संबन्धिवस्तुजातं रजोऽन्तरिक्षलोकं च आपमौ आपूरयति तथादिविद्युल्लोके रोचनारोचमानानि दीप्तानि नक्षत्राणि बद्धधेवबन्धं स्थापितवान् अतो हे इन्द्र त्वावान् त्वत्सदृशः कश्च न न जातो नोत्पन्नोऽस्ति न च जनिष्यते उत्पत्स्यमानोऽपि नास्ति तादृशस्त्वं विश्वं सर्वं रक्षितव्यं जगत् अतिववक्षिथ अतिशयेन वोढुमिच्छसि सर्वस्य जगतो निर्वाहको भवसीत्यर्थः ॥ पमौ प्रापूणे लटि आत औणल इत्यौकारादेशः । पार्थिवं पृथिव्या ज्ञाता वित्यण्प्रत्ययञित्वादाद्युदात्तत्वम् । रजः रजन्यस्मिन् गन्धर्वादय इति रजोऽन्तरिक्षं रजरागे असुति रजकरजं न रजस्तूपसंख्यानमिति नलोपः । बद्धधे बध्वन्धने लटिव्यत्ययेन हलादिशेषाभावः एकहल्प्रथमगतत्वाभावादेवैवाख्यासलोपावपिनस्तः पादादित्वान्निघाताभावः । त्वावान् वतुषप्रकरणं युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानमिति वतुष् आसर्वनाम्न इत्यात्वम् । ववक्षिथ वह्प्रमाणे अस्मादिच्छासनि सन्यत इतीत्वस्य सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इत्यभावः सन्नन्तालिङि अमन्त्रे इति प्रतिषेधादाम्प्रत्ययाभावः ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे प्रथमो वर्गः ॥ १ ॥

षष्ठीष्टचमाह—

यो अर्यो मर्तभोजनं पराददाति दाशुषे ।

इन्द्रो अस्मभ्यं शिक्षतु विभं जाभूरिते वसुभक्षीयत वराधंसः ॥ ६ ॥

यः । अर्यः । मर्त॑भोजनम् । परा॑ददाति । दा॒शुषे । इन्द्रः ।
अ॒स्मभ्य॑म् । शि॒क्षतु॑ । वि । भ॒ज । भूरि॑ । ते । वसु॑ । भ॒क्षी॒य ।
तव॑ । राध॑सः ॥ ६ ॥

अर्यः स्वामीपालयिताय इन्द्रः मर्तभोजनं सर्वैर्मनुष्यैरुपभोज्यमन्नं दाशुषे चरुपुरोडाशादीनि दत्तवते यजमानाय पराददाति प्रयच्छति स इन्द्रोऽस्मभ्यं शिक्षतु तादृशमन्नं ददातु अवशिष्टपादद्वयं प्रत्यक्षकृतं हेइन्द्र अस्मभ्यं दातुं धनं विभज विभक्तं कुरु यतस्ते तव वसुधनं भूरिवहुलमसंख्यातं अतस्तव राधसो धनस्य एकदेशं भक्षीय भजेय प्राप्नुयाम् ॥ पराददाति अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वम् । दाशुषे दाशृदाने दाश्वान्साह्वानितिकसुप्रत्ययान्तो निपात्यते चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणम् शासिवसि घसीनां चेति षत्वम् । भक्षीय भजसेवायां प्रार्थनायां लिङि तस्य छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वाच्छचभावः सलोपाभावश्च एकाचतीट्प्रतिषेधः आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरएव शिष्यते पूर्वपदस्यासमानवाक्यगतत्वान्निघाताभावः समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशावक्तव्या इति वचनात् ॥ ६ ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यन्दिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनो मदेमदे हि नोददिरिति वैकल्पिको नुरुपस्तुचः होत्रकाणामिति खण्डेऽस्त्विति मदेमदे हि नोददिः सुरुपकृन्तुमूतय इति ।

तृचे प्रथमां सूक्ते सप्तमी मृचमाह—

मदे॑मदे॒हि॒नो॒द॒दि॒र्यु॒था॒गवा॑मृ॒जु॒क्तुः ।
सं॒गृ॒भा॒य॒पु॒रु॒श॒तो॒म॒या॒ह॒स्त्या॒वसु॑शि॒शी॒हि॒रा॒य॒आभ॑र ॥ ७ ॥

मदे॑मदे । हि । नः । ददिः । यू॒था । गवा॑म् । ऋ॒जु॒ऽक्तुः । सम् ।
गृ॒भा॒य॒ । पु॒रु । श॒ता । उ॒भ॒या॒ह॒स्त्या । वसु॑ । शि॒शी॒हि । रा॒यः ।
आ । भ॒र ॥ ७ ॥

मदेमदे सोमपानेन हर्षे हर्षे सति ऋजुऋतुः ऋजुकर्मास इन्द्रोऽस्मभ्यं गवां यूथानि ददिः हि गोयूथानां दाता खलु हेइन्द्र सत्वं पुरु पुरुणि प्रभूतानि शताशतसंख्याकानि अपरिमितानीत्यर्थः वसुवसुनि धनानि उभयाहस्त्या उभाभ्यां हस्ताभ्यां संगृभाय अस्मभ्यं दातुं सम्यक् गृहाण शिशीहि अस्मांस्तीक्ष्णीकुरु निशितबुद्धियुक्तां कुर्वित्यर्थः रायो धनानि हस्तयोः स्थितानि आभर

आहरप्रयच्छ ॥ ददिः दुदाब्दाने आदृगमहनजनइतिकिप्रत्ययः । यूथा शेश्छन्दसिबहुलमि
तिशेर्लोपः । गवां सावेकाचइतिप्राप्तस्यनगोश्वन्त्साववर्णेतिप्रतिषेधः । गृभाय ग्रहउपादाने लोटिहै
छन्दसिशायजपीतिश्राप्रत्ययस्यशायजादेशः ह्यग्रहोर्भइतिभत्वम् । उभयाहस्त्या उभयहस्त
शब्दादुत्तरस्यतृतीयाद्विवचनस्यसुपांसुलुगितिङ्चादेशः अन्येषामपिटश्यतइतिपूर्वपदस्यदी
र्घत्वम् समासान्तोदात्तत्वेउदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । वसु सुपांसुलुगिति विभक्तेर्लु
क् । शिशिहि शोतनूकरणे बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः आदेचइत्यात्वं इदित्यनुवृत्तौ बहुलं
छन्दसीत्यभ्यासस्येत्वं ईहल्यघोरितिधातोरीत्वं पादादित्वान्निघाताभावः । रायः ऊडिदमि
तिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

मादयस्वसुतेसचाशवसेशूरार्धसे ।

विद्म्राहित्वापुरुवसुमुपकामान्तसृज्महेथानोविताभव ॥८॥

मादयस्व । सुते । सचा । शवसे । शूर । राधसे । विद्म । हि । त्वा ।
पुरुवसुम् । उप । कामान् । सृज्महे । अथ । नः । अविता ।
भव ॥ ८ ॥

हेशूरशौर्यवज्जिन्द्र सुते सोमेअभिषुतेसतिआगत्य सचास्माकंसखासन्मादयस्व तेनसो-
मेनतृप्तोभव किमर्थं शवसेबलार्थंराधसेस्माकंधनार्थंच त्वात्वापुरुवसुंबहुधनंविद्म्राहिवयं
जानीमःखलु अतोऽस्मदीयान्कामान् मात्रागवावत्सानिव त्वयाउपससृज्महेहि त्वया
स्वत्वेकीकुर्मः अथानन्तरं नोऽस्माकं अविताअभिलषितफलप्रदानेनरक्षिताभव ॥ मादयस्व
मदतृप्तियोगे चुरादिरात्मनेपदी अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेणिचएवस्वरःशिष्यते । ससृज्म-
हे सृजविसर्गे बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् अत्रापिशब्दानुषङ्गात् छन्द-
स्यनेकमपिसाकांक्षमितिनिघातप्रतिषेधः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

एतेतंइन्द्रजन्तवोविश्वंपुण्यन्तिवार्यम् ।

अन्तर्हिस्व्योजनानामृयोर्वेदोअदाशुषातिषांनोवेद्आमरं ॥९॥ २॥

ए॒ते । ते । इ॒न्द्र । ज॒न्तवः । वि॒श्वम् । पु॒ष्यन्ति । वा॒र्यम् । अ॒न्तः ।
हि । ख्यः । ज॒नाना॑म् । अ॒र्यः । वे॒दः । अ॒दा॒शु॒षाम् । ते॒षाम् । नः ।
वे॒दः । आ । भ॒र ॥ ९ ॥ २ ॥

हेइन्द्र तेतवस्वभूताएतेजन्तवोयजमानलक्षणाजनाः विश्वंसर्ववार्य सर्वैःसंभजनीयंहविः पुष्यन्तिवर्धयन्ति अदाशुषां हविषामदातृणांजनानांअन्तर्मध्येविद्यमानंवेदोधनं अर्यःसर्वेषांस्वामीत्वंख्योहि पश्यसिहि जानासीत्यर्थः तेषामयजमानानांवेदोधनंनोस्मभ्यंआभर आहरमयच्छेतियावत् अयजमानेषुविद्यमानंधनंयागानुपयुक्तत्वाद्ध्यर्थमेवभवेत् अतस्तस्यधनस्य सार्थकत्वायतदीयंधनमपहत्य यजमानेभ्यःप्रयच्छेतितात्पर्यार्थः ॥ ख्यः ख्याप्रकथने अयंदर्शनार्थोपि वर्तमानेछान्दसोलुङ् अस्यतिवक्तीत्यादिनाचुरडादेशः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः ॥ ९ ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेद्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

उपोष्वितिषल्लचनंवमंसूक्तम् गोतमस्यार्षमैन्द्रं अन्त्याजगती आद्याःपङ्क्तयः अनुक्रान्तंच— उपोषुषुजगत्यन्तमिति । सूक्तविनियोगोलैङ्गिकः षोडशिशस्त्रे आद्यासुसंदशमित्यादिकेद्वेकचौ चविनियुज्यन्ते अथषोडशीतिखण्डेसूत्रितम्—उपोषुशृणुहीगिरःसुसंदशंत्वावयंमघवन्नित्ये—काद्वेचपङ्कीइति ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

उपोषुशृणुहीगिरोमघवन्मातथाइव ।

यदानःसूनुतावतःकरआदर्थयांसइद्योजान्विन्द्रतेहरी ॥१॥

उपोइति । सु । शृणुहि । गिरः । मघंइव । मा । अतथाःइव ।

यदा । नः । सूनुताइवतः । करः । आत् । अर्थयासि । इत् । योज ।

नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ १ ॥

हेमघवन्धनवन्निन्द्र गिरःअस्मदीयाःस्तुतीः उपोउपैवसुशृणुहि उपगत्यसम्यक्शृणु अतथाइवपूर्वयथाविधस्त्वंतद्विपरीतोमाभूः अस्मासुपूर्वयथाअनुग्रहबुद्धियुक्तः तथाविधएवभवेत्यर्थः अपिचनोऽस्मान्सूनुतावतः प्रियसत्यात्मिकावाक्सूनुता तयास्तुतिरूपयावाचायुक्तान्

यदाकरःकरोषि आत्वनन्तरंत्वमपिअर्थयासेइत् अर्थयसएव याचयसएवनतदास्से अस्माभिः
 प्रयुक्तास्तुतीः त्वमपिस्वीकरोषीत्यर्थः अतोहेइन्द्र तेहरीत्वदीयावश्वौनुक्षिप्रंयोजरथेयोजय ॥
 शृणुहि उतश्चप्रत्ययाच्छन्दसिवावचनमितिवचनात्उतश्चप्रत्ययादितिहेर्लुगभावः । अतथाइव
 तथेवाचरतितथाति सर्वप्रातिपदिकेभ्यइत्येकइतिक्रिप् तथातेरप्रत्ययः नतथाइवअतथाइवअव्य-
 यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । करः डुकृञ्करणे लुङि कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसीतिचुरङादेशः ननुअङः
 सतिशिष्टत्वात्तित्वरेणान्तोदात्तेनभवितव्यम् तर्हि लङिअव्यत्ययेनशष् ननुकृञ्करणेइतिभ्वाद्
 पठ्यते अतोव्यत्ययःकस्मात्क्रियतेइतिचेत् मैवम् यस्मादस्यधातोस्तत्रपाठःअनार्थः तथाहिकः
 करत्कर्तृत्वत्रयदाहनुन्यासकारहरदत्तौव्यत्ययेनशषिति तस्मादस्यधातोर्भ्वाद्दौपाठोनास्तीति
 गम्यते किंच यद्यप्यपठ्येत करदित्येवमादिरूपसिद्धयर्थकृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसीतिकरोतेरङ्विधा-
 नमनर्थकस्यात् अस्माल्लङिषापिअस्यरूपसिद्धेः लुङ्लङोरर्थभेदात् लुङ्येतद्रूपसिद्धयेकर्तव्य-
 मङ्विधानमितिचेत् न छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिलुङादीनामेकत्रविधानेनार्थभेदाभावादिति अने-
 नप्रकारेणास्माभिर्धातुवृत्तावयंधातुर्निराकृतः अतोव्यत्ययेनेतिसिद्धम् । अर्थयासेअर्थयाज्या-
 यां चुरादिरात्मनेपदी लेट्याडागमः । योज युजिर्योगे ण्यन्तालोपि छन्दस्युभयथेतिशपार्ध-
 धातुकत्वात्तणेनितिगणिलोपः द्यचेतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

अक्षन्मीमदन्तस्वप्रियाअधूपन ।

अस्तोषतस्वभानवोविप्रानविष्ठयामतीयोजान्विन्द्रतेहरी ॥२॥

अक्षन् । अमीमदन्त । हि । अवं । प्रियाः । अधूपन् । अस्तोषत ।

स्वभानवः । विप्राः । नविष्ठया । मती । योज । नु । इन्द्र ।

ते । हरी इति ॥ २ ॥

हेइन्द्र त्वयादत्तान्यन्नानिअक्षन् यजमानाभुक्त्वन्तः भुक्त्वाचअमीमदन्तहि तृप्ताश्चासन्
 प्रियाः स्वकीयास्तनूः अवाधूपन् अकंपयन् अतिशयितरसास्वादनेनवक्तुमशक्नुवन्तः शरी-
 राण्यकंपयन् तदनन्तरंस्वभानवः स्वायत्तदीप्तयोविप्राः मेधाविनस्ते नविष्ठयानवितृतमया म-
 तीमत्या स्तुत्या अस्तोषतास्तुवन् अन्यत्पूर्ववद्योज्यम् ॥ अक्षन् अदेर्लुङि लुङ्सनोर्घस्त्वइतिघस्त्वा-
 देशः मन्त्रेघसेत्यादिनाच्चेर्लुक् गमहनेत्यादिनोपधालोपः स्वरिचेतिचर्त्वं शासिबसिघसीनांचेतिष-
 त्वम् अडागमउदात्तः । अमीमदन्त मदृतृमियोगे चुरादिरात्मनेपदी लुङिच्चेश्चङिणिलोपोपधाह-

स्वर्द्धिर्भावसन्वद्भावेत्वदीर्घाः । अधूषत भूक्कंपने लुङिसिचिव्यत्ययेनगुणाभावः यद्वा छन्दस्यु-
भयथेति सचः सार्वधातुकत्वेनङित्वात् गिकृतिचेतिप्रतिषेधः अथवा धूविधूनने तौदादिकः कुटा-
दिः अस्मात्कर्मणि लुङि गाङ्कुटादिभ्यइतिसिचोङित्वाद्गुणाभावः । नविष्ठया णुस्तुतौ करणभू-
ताया अपिस्तुतेः स्वव्यापारेककर्तृत्वात्तृच् तदन्तात्तुश्छन्दसीतीष्ठन्प्रत्ययः तुरिष्ठेमेयः स्तितितृलोपः ।
मती सुपांसुलुगितितृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् मन्त्रेवृषेषपचमनविदेति किन उदात्तत्वम् ॥ २ ॥

महापितृयज्ञे सुसंदशमित्येषा आहवनीयोपस्थाने विनियुक्ता सूत्रितंच—आहवनीयं सुसंदशं-
त्वेति पंच्येति ।

तामेतां सूक्ते तृतीयाष्टकमाह—

सुस॒न्द॒शं॑ त्वाव॒यं म॒घं व॒न्दि॒षी॒महि॑ ।

प्र॒नूनं॑ पूर्ण॒वन्धुर॑स्तुतो॒याहि॒वशाँ॑ अनु॒योज॒न्विन्द्र॑ ते॒हरी॑ ॥ ३ ॥

सु॒स॒न्द॒शं॑ । त्वा । व॒यम् । म॒घं॑ । व॒न्दि॒षी॒महि॑ । प्र । नूनम् ।

पूर्ण॑वन्धुरः । स्तुतः । या॒हि । व॒शां॑ । अनु॑ । योज॑ । नु । इन्द्र॑ ।

ते॒ । हरी॑ इति ॥ ३ ॥

हेमववन्दिन्द्र सुसंदशं सुष्ठु अनुग्रहदृष्ट्या सर्वस्य दृष्टारंत्वात्वां वयं वन्दिषीमहि स्तवामहि स्तु-
तिकर्तारो भूयास्मेत्याशास्यते अस्माभिर्वन्दिभिः स्तुतस्त्वं पूर्णवन्धुरः स्तोतृभ्यो देयैर्धनैः पूरितेन
रथेन युक्तः सन् वशान् अनुकामयमानान् अन्यान् यजमानान् प्रति नूनं प्रयाहि अवश्यं प्रतिष्ठस्व
योजेत्यादि पूर्ववत् ॥ वन्दिषीमहि वदि अभिवादनस्तुत्योः आशीर्लिङ् लिङाशिषीतितस्यार्धधातु-
कत्वेन लसार्वधातुकस्वराभावे प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । मघवन्दिन्द्रस्यामन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्य-
विद्यमानवत्त्वे सति पादादित्वा निघाताभावः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

स॒घा॒तं॑ दृ॒षणं॑ र॒थम॒धिति॑ष्ठाति॒गोवि॑दम् ।

यः पा॒त्रं॑ हा॒रि॒योज॒नं पूर्ण॑मिन्द्र॒चिके॑त॒नियोज॑न्विन्द्र ते॒हरी॑ ॥ ४ ॥

सः । य । तम् । वृषणम् । रथम् । अधि । तिष्ठति । गोऽविदम् । यः ।
पात्रम् । हारिऽयोजनम् । पूर्णम् । इन्द्र । चिकेतति । योज ।

• नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ ४ ॥

सघ सखत्विन्द्रः वृषणंकामाभिवर्षकंगोविदंगवांलंभयितारं तंरथंअधितिष्ठातिईदृशंरथं
अधितिष्ठतु आरूढोभवतु हेइन्द्र योरथः हारियोजनं एतत्संज्ञकंधानामिश्रितंपूर्णसोमेनपूर्णपा-
त्रं चिकेतति ज्ञापयति तंरथंअधितिष्ठेतिपूर्वेणान्वयः अधिष्ठायच त्वदीयावश्वौक्षिप्रंयोजय ॥
घ ऋचितुनुघेतिदीर्घः । रथं अधिशीङ्स्थासांकर्मेत्यधिकरणस्यकर्मसंज्ञा । तिष्ठाति तिष्ठतेल्ले-
ट्याडागमः । चिकेतति कितज्ञाने लेट्यडागमः जुहोत्यादित्वाच्छपःश्लुः बहुलंछन्दसीतिवक्तव्य-
मिति वचनात् नाभ्यस्तस्याचिपितीतिलघूपधगुणप्रतिषेधोभवति ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

युक्तस्तेअस्तुदक्षिणउतसव्यःशतक्रतो ।

तेनजायामुपप्रियांमन्दानोयाह्यन्धसोयोजान्विन्द्रतेहरी ॥ ५ ॥

युक्तः । ते । अस्तु । दक्षिणः । उत । सव्यः । शतक्रतो इति
शतऽक्रतो । तेन । जायाम् । उप । प्रियाम् । मन्दानः । याहि ।
अन्धसः । योज । नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ ५ ॥

हेशतक्रतोबहुकर्मवन्निन्द्र त्वेत्वदीयेरथेदक्षिणोदक्षिणपार्श्वस्थोऽश्वोयुक्तोऽस्तु उतअपिच
सव्यः वामपार्श्वस्थोपियुक्तोऽस्तु तेनरथेन अन्धसः सोमलक्षणस्यान्नस्यपानेनमन्दानोमत्तस्त्वं
प्रियांप्रीणयित्रींजायामुपयाहि सायत्रवर्ततेतत्रगच्छेत्यर्थः तदर्थंहेइन्द्र त्वदीयावश्वौरथेक्षिप्रंयो-
जयअनयोत्तरयाचपीतसोमस्येन्द्रस्यस्वगृहंप्रतिप्रस्थानंप्रतिपाद्यते ॥ मन्दानः मदस्तुतिमोदमद-
स्वमकान्तिगतिषु लिटःकानच् द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसिवेतिवक्तव्यमितिद्विर्वचनाभावः । अन्धसः
अदभक्षणे अदेर्नुमधश्चेत्यसुन् धातोर्नुमागमोधकारान्तादेशश्च ॥ ५ ॥

अन्येष्वहःसुहारियोजनस्ययुनज्मात्येषायाज्या सूत्रितंच—युनज्मितेब्रह्मणाकेशिनाहरी-
इतियाज्यानुवाक्येअन्येष्वहःस्विति ।

तामेतांसूक्तेषष्ठीमृचमाह—

युनज्मि ते ब्रह्मणा केशिना हरी उपप्रयाहि दधिषे गभस्त्योः ।
उत्त्वा सुतासो रभसा अमन्दिषुः पूषण्वान्वज्जिन्तस्मपत्न्यामदः ॥ ६ ॥ ३ ॥

युनज्मि । ते । ब्रह्मणा । केशिना । हरी इति । उप । प्र । याहि । दधिषे ।
गभस्त्योः । उत् । त्वा । सुतासः । रभसाः । अमन्दिषुः । पूषण्वान् ।
वज्जिन् । स्म । ऊम् इति । पत्न्या । अमदः ॥ ६ ॥ ३ ॥

हेइन्द्र केशिना केशयुक्तौ शिखावन्तौ ते हरी त्वदीयावश्वौ ब्रह्मणास्तोत्ररूपेण मन्त्रेण युनज्मि
रथे संयोजयामि तेन रथेन उपप्रयाहि त्वद्गृहमुपगच्छ गभस्त्योः बाहुनामैतत् बाह्वोः अश्वबन्धकान्
रश्मीन् दधिषे धारयस्व त्वात्वां सुतासो यज्ञेऽभिषुताः सोमाः रभसाः वेगवन्तः तीव्राः क्षिप्रमदकारिण-
इत्यर्थः उदमन्दिषुः उत्कृष्टमदयुक्तमकार्षुः हेवज्जिन् अतस्त्वं स्वगृहं गत्वा पूषण्वान् अत्र पूषण्-
वदः पुष्टौ वर्तते पुष्टिर्वै पूषा पुष्टिमेवावरुन्ध इति श्रुतेः । सोमपानजनितया पुष्ट्या युक्तः स न पत्न्या
स्वभार्यया सह समुअमदः सम्यगेव तमो भव ॥ केशिना केशशब्दान्मत्वर्थीय इनिः सुपांसुलुगिति
विभक्तेराकारः । रभसाः अर्श आदिवा दच् । अमन्दिषुः व्यत्ययेन परस्मैपदम् । पूषण्वान् पुषपुष्टौ श्व-
नुक्षन्तित्यादौ पूषन्ति निपात्यते तच्चात्र भावसाधनं द्रष्टव्यम् पूषा अस्यास्तीति पूषण्वान् मादुपधाया-
इति मतुपो वत्वम् नलोपे अनोनुडिति नुत् ह्रस्वनुङ्क्यां मतुप उदात्तत्वम् । अमदः मदीहर्षे छन्दसिलुङ्-
लङ्लिटइति प्रार्थनायां लङ् श्यनिप्राप्ते व्यत्ययेन शप् ॥ ६ ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे तुतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

अश्वावतीति षड्भुजं दशमं सूक्तम् गोतमस्यार्षमैन्द्रं जागतम् तथा चानुक्रान्तम्—अश्वावति-
जागतमिति । अतिरात्रे तु तीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंसि शस्त्रे इदं सूक्तम् सूत्रितं च—अश्वावतिप्रोग्रां-
पीति वृष्ण इयमि सत्यामितियाज्येति ।

तत्र प्रथमामृचमाह—

अश्वावतिप्रथमो गोपुगच्छति सुप्रवीरिन्द्रमर्त्यस्तवोतिभिः ।
तमितृणक्षिवसुना भवीयसा सिन्धुमापो यथाभितो विचेतसः ॥ १ ॥

१ तै० ब्रा० २. ७. २. ।

अश्वंसवति । प्रथमः । गोषु । गच्छति । सुप्रऽअवीः । इन्द्र । मर्त्यः ।
तत्र । ऊतिभिः । तम् । इत् । पृणक्षि । वसुना । भवीयसा ।
सिन्धुम् । आपः । यथा । अभितः । विचेतसः ॥ १ ॥

हेइन्द्र योमर्त्योमनुष्यः तवोतिभिः त्वदीयैरक्षणैः सुप्रावीः सुष्ठुप्रक्षितोभवति समर्त्यः अ-
श्ववतिबहुभिरश्वैर्युक्तेगृहेवर्तमानः गोषुप्राप्तव्येषुप्रथमो गच्छति सर्वेभ्योयजमानेभ्यः पूर्वमेवगो-
मान्भवतीत्यर्थः त्वन्तमित् तमेवपुरुषंभवीयसाबहुतरेणभवितुतमेनवाशतसहस्रादिसंख्यायुकेन
वसुनाधनेनपृणक्षि संपृक्तं संपूर्णं करोषि तत्रदृष्टान्तः—विचेतसः विशिष्टज्ञानहेतुभूताआपोयथा
अभितः सर्वासुदिक्षुसिन्धुंसमुद्रं पूरयन्ति तद्वत् ॥ अश्ववति मन्त्रेसोमाश्वेतिमतौदीर्घत्वम् । सु-
प्रावीः अवितुस्तुतस्त्रिभ्यईरित्यवतेरीकारप्रत्ययः । ऊतिभिः ऊतियुतीत्यादिनाकिनउदात्तत्वम् ।
पृणक्षि पृचीसंपर्कं रौधादिकः । भवीयसा बहुशब्दादीयसुनिबहोर्लोपोभूचबहोरितिबहुशब्दस्य
भूभावः ईयसुनईकारलोपश्च अत्रतुछान्दसत्वादीकारलोपोनक्रियते भूभावश्चक्रियते अथवाभ-
वितुशब्दात् तुछन्दसीतीयसुन् तुरिष्टमेयःस्वितितलोपः ॥ १ ॥

आपोनद्वीयेहोतृचमसेद्भिः पूर्यमाणेआपोनदेवीरित्येषानुवक्तव्या सूत्रितंच—आपोनदेवीरु-
पयन्तिहोत्रियमितिसमाप्येति । ब्राह्मणंच—आपोनदेवीरुपयन्तिहोत्रियमितिहोतृचमसेसमवनी-
यमानास्वन्वाहेति ।

तामेतांद्वितीयामृचमाह—

आपोनदेवीरुपयन्तिहोत्रियमवः पश्यन्तिविततं यथारजः ।
प्राचैर्देवासः प्रणयन्तिदेवयुं ब्रह्मप्रियं जोषयन्तेवराइव ॥ २ ॥

आपः । न । देवीः । उप । यन्ति । होत्रियम् । अवः । पश्यन्ति ।
विस्तृतम् । यथा । रजः । प्राचैः । देवासः । प्र । नयन्ति । देवश्चुम् ।
ब्रह्मप्रियम् । जोषयन्ते । वराः इव ॥ २ ॥

होत्रियं होतुःस्वभूतं चमसं देवीर्देव्योद्योतमाना आपो न यथा आपः उपयन्ति उपगच्छन्ति तद्वदुपरिवर्तमाना देवासः देवाः एतमेव चमसं अवः अवस्तात्पश्यन्ति होतृचमसे अस्माकं सोमाभिषवायापः पूरिता इति तेषां दृष्टिरप्यस्मिन् संलगाभूत् तत्र दृष्टान्तः—विततं विस्तीर्णं रजो ज्योतिः सूर्यसंबन्धियथानिरन्तरमवस्तात्पतितद्वतदेवयुं देवान् कामयमानमेतं चमसं प्राचैः प्राचीनं यद्वा प्राचनैः प्रगमनैः उत्तरवेद्यभिमुखं होमकाले प्रणयन्ति होमार्थे प्रणीतं ब्रह्मप्रियं ब्रह्मणा सोमलक्षणेनान्नेन प्रीतं संतुष्टं पूरितमित्यर्थः जोषयन्ते सर्वे देवास्तं चमसं सेवन्ते वरा इव कन्यकां यथा वराममेयं भविष्यति ममेयं भविष्यति इति कन्यकां सेवन्ते एवं देवा अपि ममायं सोमः ममायं सोम इति अस्य पार्श्वे वर्तन्त इत्यर्थः एवमपो न त्रीयविनियोगानुसारेण योजितम् मन्त्रस्यानुष्ठेयार्थप्रकाशकत्वात् यदा तुरात्रिपर्याये स्याः विनियोगस्तदा त्वेवं व्याख्येयम्—हे इन्द्र देव्य आपो यथानिब्रदेशं उपगच्छन्ति एवं देवास्त्वदीयं स्तोत्रं शृणुषमाणाः होत्रियं होतृसंबन्धिधिष्ण्यं स्थानं उपगच्छन्ति उपगत्य च अवस्तात्पश्यन्ति विततं ज्योतिरिव देवयुं देवानात्मन इच्छन्तमेतं शंसितारं आगताः सर्वे देवाः प्राचीनं प्रणयन्ति अग्रतो धारयन्ति ब्रह्मप्रियं स्तोत्रप्रियं त्वां शंसन्तं वराः कन्यका इव सेवन्ते ॥ होत्रियं होतृशब्दात्तस्येदमर्थे प्रत्ययः । अवः पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषामित्यसि प्रत्ययान्तो नोदात्तः । प्राचैः उच्चैर्नीचैरिति वदव्ययम् यद्वा प्रपूर्वाद्भ्यतेर्घञर्थे कविधानं स्थास्त्राण्यधिह-
नियुध्यर्थमिति परिगणनस्योपलक्षणार्थत्वाद्भावेकप्रत्ययः अनिदितामिति नलोपः । जोषयन्ते जुषीषीति सेवनयोः स्वात्मनः प्रयोज्यत्वाद्धेतुमिति णिच् ॥ २ ॥

प्रवर्ग्याभिष्टवे अधिद्वयोरित्येषा स्पृष्टोदकमिति खण्डे सूत्रितम्—अधिद्वयोरदधा उक्थ्यं वचः शुक्रन्ते अन्यद्यजतन्ते अन्यदिति । हविर्धानप्रवर्तनेष्वेषा सूत्रितं च—यमेव यतमाने यदैतमधिद्वयोरदधा उक्थ्यं वच इत्यर्थं च आरभेदिति ।

तामेतां सूक्ते तृतीया मृचमाह—

अधिद्वयोरदधा उक्थ्यं वचो यतं स्तुचामि थुनायासं पर्यतः ।

असंयत्तो ब्रते ते ते क्षेति पुष्यति भद्राशक्तिर्यजमानाय सुन्वते ॥ ३ ॥

अधि । द्वयोः । अदधाः । उक्थ्यम् । वचः । यतः स्तुचा । मिथुना ।

या । संपर्यतः । असंयत्तः । ब्रते । ते । क्षेति । पुष्यति । भद्रा ।

शक्तिः । यजमानाय । सुन्वते ॥ ३ ॥

हेइन्द्र द्वयोर्हविर्धानयोः उक्थ्यं उक्थं शस्त्रं तद्योग्यं वृचः युजे वामित्यादिमन्त्ररूपं वचनं अध्य-
 दूधाः निहितवानसि ननु हविर्धानयोर्द्वयोः कथमेकमेव वचो धिनिधीयते इत्याशंक्य ब्राह्मणेनैवं
 व्याख्यातम्-अधिद्वयोरदधा उक्थ्यं वच इति द्वयोर्हेतुतृतीयं छदिरधिनिधीयत उक्थ्यं वच इति यदा-
 ह यज्ञियैवैकर्मोक्थ्यं वचो यज्ञमेवैतेन समर्थयतीति । तत्र यथा हविर्धानद्वये एकमेव तृतीयं छदिरधि-
 निधीयते एवं स्तोत्रमप्युभयोरेकं युक्तम् उक्थं नाम यज्ञसंबन्धिशस्त्रं तद्योग्यं वचनमपि यज्ञियं कर्म
 तस्यायज्ञरूपयोर्हविर्धानयोर्यज्ञत्वसंपादनाया धिनिधानाद्यज्ञोपि समृद्धो भवति कीदृशयोर्हविर्धा-
 नयोः यत्सुचा यताः संबद्धाः सुचः ग्रहचमसादिलक्षणानि पात्राण्ययोः ते मिथुना युगलरूपेण-
 वर्तमाने या ये हविर्धाने त्वांसपर्यतः पूजयतः तयोरित्यर्थः किञ्च ईदृग्रूपहविर्धानयुक्तो यजमानः
 असंयुक्तः शत्रुभिः सह युद्धार्थमनभिगतः सन् तेव्रते त्वदीये कर्मणि क्षेति निवसति पुण्यतिचम-
 जयापशुभिश्च पुष्टो भवति च सुन्वते त्वदेवत्ये यागे सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य भद्रा कल्याणी श-
 क्रिः उत्कृष्टं बलं भवति एतत्सर्वहविर्धानयोः उक्थ्यस्य वचसो निधानेन त्वयारुतमित्यर्थः ॥ यत्सु-
 चा यमउपरमे निष्ठायां अनुदातोपदेशेत्यादि नानुनासिकलोपः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम इद-
 मादिषु त्रिषुपदेषु सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । सपर्यतः सपरपूजायां कण्डादिभ्यो यक् अनुपदेशाल-
 सार्वधातुकानुदात्तत्वे तस्यैव स्वरः शिष्यते । क्षेति क्षिनिवासगत्योः बहुलं छन्दसीति विकरणस्य
 लुक् । सुन्वते यजमानाय षष्ठ्यर्थे चतुर्थीवक्तव्येति चतुर्थी शतुरनुमइति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ३

चतुर्थीमृचमाह—

आदङ्गिराः प्रथमं दधिरे वयं इद्धाग्रयः शम्या ये सुकृत्यया ।
 सर्वपणेः समविन्दन्त भोजनमश्वान्तं गोमन्तं मापशुनरः ॥ ४ ॥

आत् । अङ्गिराः । प्रथमम् । दधिरे । वयः । इद्धाग्रयः । शम्या ।
 ये । सुकृत्यया । सर्वम् । पणेः । सम् । अविन्दन्त । भोजनम् ।
 अश्वान्तम् । गोमन्तम् । आ । पशुम् । नरः ॥ ४ ॥

यदापणिभिर्गावोपहृतास्तदानीं अङ्गिराः अङ्गिरसः प्रथमं पूर्वं अग्रतः वयोहविलक्षण-
 मन्त्रं दधिरे इन्द्रार्थं संपादितवन्तः आवानन्तरं तादृशार्थे गिरसः इद्धाग्रयः प्रज्वलिताग्निमुक्ताः

सन्तः सुकृत्यया शोभनकरणोपेतया शम्याकर्मणाशोभनेनयागेनइन्द्रमयजन्तिशेषः तेनरो-
यज्ञस्यनेतारोङ्गिरसः पणेः एतन्नाम्नोसुरस्यसंबन्धिसर्वभोजनंधनंसमविन्दन्त समलभन्त कीदृशं
अश्वान्तं अश्वैर्युक्तम् गोमन्तंगोभिर्युक्तम् आकारःसमुच्चये गवाश्वव्यतिरिक्तं अन्यत्पशुं प-
शुजातंचसमविन्दन्त ॥ अङ्गिराः सुर्षासुलुगितिजसःसुः । शम्या शमीतिकर्मनाम शाम्यत्यनया
क्रिययादोषजातमितिशमी करणेघञ् नोदात्तोपदेशस्यमान्तस्यानाचमेरिति वृद्धिप्रतिषेधः गौ-
रादिवातडीषु व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । सुकृत्यया शोभनं कृत्यं करणं यस्यां सा तथोक्ता नञ्सुस्या-
मित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

यज्ञैरथर्वाप्रथमः पथस्ततेततः सूर्योव्रतपावेन आजनि ।
आगा आजदुशना काव्यः सचायमस्य जातममृतं यजामहे ॥५॥

यज्ञैः । अथर्वा । प्रथमः । पथः । तते । ततः । सूर्यः । व्रतः पाः ।
वेनः । आ । अजनि । आ । गाः । आजत् । उशना । काव्यः ।
सचा । यमस्य । जातम् । अमृतम् । यजामहे ॥ ५ ॥

पणिभिरपहतासुगोषु अथर्वा एतत्संज्ञकृषिः यज्ञैरिन्द्रदेवत्यैः अनुष्ठितैर्यागैः पथः गोसंबन्धि-
नोमार्गान्प्रथमस्ततेतनुते सर्वेऽप्यकृषिभ्यः पूर्वमेव कृतवानित्यर्थः ततस्तदनन्तरं व्रतपाः व्रतानां
कर्मणां पालयितावेनः कान्तः सूर्यः सूर्यरूपइन्द्रः आजनि गवांप्रदर्शनाय आविरभूत् ततोथर्वाता-
गा आजत् अभिमुख्येन प्रामोत् तादृशस्येन्द्रस्य काव्यः कवेः पुत्र उशना भृगुः सचा असुरनिरसनाय
सहायोऽभूत् यमस्य असुराणां नियमार्थं जातं प्रादुर्भूतं अमृतं मरणरहितं तमिन्द्रं यजामहे हविर्भिः
पूजयामः ॥ पथः शसिभ्यस्तेलोपइति ते लोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । तते तनु-
विस्तारे बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् अनुदात्तोपदेशेत्यादिना अनुनासिकलोपः ॥ अजनि
जनी प्रादुर्भावे दीपजनबुधेत्यादिना कर्तरि लुङि चेश्विण् । आजत् अजगति क्षेपणयोः ॥ ५ ॥

षष्ठीष्टकमाह—

बर्हिर्वायत्स्वंपत्याथ वृज्यते कोवा श्लोकमाघोषते दिवि ।
प्रावायत्रवदंति कारुरुक्थ्यं स्तस्येदिन्द्रो अभिपित्वे पुंरुण्यति ॥६॥४॥

बर्हिः । वा । यत् । सु॒अ॒प॒त्याय॑ । वृ॒ज्यते॑ । अ॒र्कः । वा ।
 श्लो॒कम् । आ॒घोष॑ते । दि॒वि । यावा॑ । यत्र॑ । वद॑ति । का॒रुः ।
 उ॒क्थ्यः । तस्य॑ । इत् । इन्द्रः । अ॒भि॒ष्टि॒पि॒त्वेषु॑ । र॒ण्यति॑ ॥६॥४॥

स्वपत्यायशोभनापतनहेतुभूतायकर्मणेबर्हिर्वायद्यद्वृज्यतेछिद्यतेअध्वर्युणायागार्थमा-
 द्वियतेअर्कोवास्तोत्रनिष्पादकोहोतावाश्लोकंस्तुतिरूपांवाचंदिविद्योतमानेयज्ञेयदाआघोषते उ-
 च्चारयति यत्रयस्मिन्कालेग्रावाअभिषवार्थंप्रवृत्तउपलः वदतिशब्दंकरोति तत्रदृष्टान्तः—कारु-
 क्थ्यः लुप्तोपममेतत् उक्थस्यशस्त्रस्यशंसिताकारुः स्तोतायथाअभिमतशब्दंकरोतितद्वत् तस्ये-
 त्पूर्वोक्तस्यसर्वस्यअभिपित्वेषुअभिप्राप्तिषुइन्द्रोरण्यतिरमते यद्वा पूर्वोक्तानांबर्हिंरादीनां अभि-
 प्राप्तिषुसतीषुइन्द्रोरण्यति अस्मदीयोयागोभविष्यतीतिहर्षशब्दंकरोति ॥ वृज्यते वृजीवर्जने अ-
 दुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तव्येयकएवस्वरःशिष्यते निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिघातप्रतिषेधः । आ-
 घोषते घुषिर्विशब्दने भौवादिकः अत्रापियदित्यस्यनिपातस्यानुषङ्गान्निघाताभावः । रण्यति
 रमुक्तीडायां व्यत्ययेनश्यनपरस्मैपदंच अन्त्यविकारश्छान्दसः यद्वा रणशब्दार्थः व्यत्यये-
 नश्यन् ॥ ६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेचतुर्थोवर्गः ॥४॥

असावीतिविंशत्यृचमेकादशंसूक्तम् अत्रानुक्रम्यते—असाविंशतिःषळनुष्टुभौष्णिह-
 पाङ्कगायत्रैष्टुभास्तृचाःप्रगाथइति । आदितःषळनुष्टुभः सप्तम्याद्यास्तिस्रउष्णिहः दशम्याद्या-
 स्तिस्रःपङ्कयः त्रयोदश्याद्यास्तिस्रोगायत्र्यः षोडश्याद्यास्तिस्रिष्टुभः एकोनविंशोबृहती विं-
 शीसतोबृहती अनुवर्तनाद्गोतमऋषिः अनादेशपरिभाषयेन्द्रोदेवता सूक्तविनियोगोल्लिङ्गादव-
 गन्तव्यः अविहृतषोडशिशस्त्रेआद्यौतृचौस्तोत्रियानुरूपौ सूत्रितंच—अथषोडश्यसाविसोमइन्द्र-
 तइतिस्तोत्रियानुरूपाविति । आभिष्टविकेषूक्थेषुतृतीयसवनेच्छावाकस्य—प्रावेवतृचैवैकल्पिकौ
 स्तोत्रियानुरूपौ एषूष्वितिरवण्डेसूत्रितम्—असाविसोमइन्द्रतदममिन्द्रसुतं—वेति ।

तत्रप्रथमाष्टचमाह—

असा॒वि॒सोम॑इन्द्र॒तेश॑विष्टुष्टु॒ण्वाग॑हि ।
 आ॒त्वा॒पृ॒ण॒क्त्वि॒न्द्रि॒यंर॑जः॒सूर्यो॑न॒र॒श्मिभिः॑ ॥१॥

असावि । सोमः । इन्द्र । ते । शर्विष्ठ । धृणो इति । आ ।
गहि । आ । त्वा । पृणक्तु । इन्द्रियम् । रजः । सूर्यः । न ।
रश्मिर्हृतिः ॥ १ ॥

हेइन्द्र तेत्वर्थसोमःअसाविअभिषुतोऽभूत् हेशविष्ठअतिशयेनबलवत् अतएवधृणो श-
त्रूणांघर्षयितः इन्द्रआगहि देवयजनदेशमागच्छ आगतंचत्वात्वांइन्द्रियंसोमपानेनोत्पन्नं प्रभूतं
सामर्थ्यं आपृणक्तुआपूरयतु रजोन्तरिक्षंरश्मिभिःकिरणैःसूर्येन यथासूर्यःपूरयतितद्वत् ॥ श-
विष्ठ शवस्विन्शब्दादिष्ठनिविन्मतोर्लुक् टेरितिठिलोपः पादादित्वान्निघाताभावः । गहि गमेर्लो-
टि बहुलंछदन्सीतिशपोलुक् अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः तस्यासिद्धवद्वाभादित्यसि-
द्धवत्त्वाद्धेलुगभावः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

इन्द्रमिन्द्ररीवहतोप्रतिधृष्टशवसम् ।
ऋषीणांचस्तुतीरुपयज्ञंचमानुषाणाम् ॥२॥

इन्द्रम् । इत् । हरी इति । वहतः । अप्रतिधृष्टशवसम् ।
ऋषीणाम् । च । स्तुतीः । उप । यज्ञम् । च । मानुषाणाम् ॥ २ ॥

अप्रतिधृष्टशवसंकेनाप्यप्रतिधर्षितबलंआर्हंसितबलमित्यर्थः इन्द्रमित्इन्द्रमेवऋषीणांव-
सिष्ठादीनांमानुषाणांअन्येषांमनुष्याणांच स्तुतीर्यज्ञंचहरीअश्वौउपवहतः समीपंप्रापयतः य-
त्रयत्रस्तुवन्तित्रयत्रयजन्तेतत्रतत्रसर्वत्रेन्द्रमश्वौप्रापयतइत्यर्थः ॥ मानुषाणां मनोजातावितिमनु-
शब्दादत्र्युगागमश्च ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

आतिष्ठवृत्रहत्रथयुक्तातेब्रह्मणाहरी ।
अर्वाचीनमुतेमनोग्रावाकृणोतुवमुना ॥ ३ ॥

आ । तिष्ठ । वृत्रहन् । रथम् । युक्ता । ते । ब्रह्मणा । हरी इति ।
अर्वाचीनम् । सु । ते । मनः । ग्रावा । कृणोतु । वमुना ॥ ३ ॥

हेवृत्रहन् शत्रूणांहन्तरिन्द्र रथमातिष्ठ आरोह यस्मात्तेहरीत्वदीयावश्वौ ब्रह्मणास्तोत्रलक्षणेन मन्त्रेण युक्तारथेऽस्माभिर्योजितौ तस्मात्त्वं रथमातिष्ठ ते मनःत्वदीयं मनश्च ग्रावा अभिषवार्थं प्रवृत्तः पाषाणः वग्मुनावचनीयेनाभिषवशब्देन अर्वाचीनं अस्मदभिमुखं सुकृणोतु सुष्ठु करोतु ॥ युक्ता सुपांसुलुगित्याकारः । वग्मुना वचर्गश्चेति नुप्रत्ययः गकारश्चान्तादेशः ॥ ३ ॥

चतुर्थीश्रुचमाह—

इममिन्द्र सुतं पिब ज्येष्ठममर्त्यमदम् ।

शुक्रस्य त्वाभ्यक्षरन् धारां क्रतस्य सार्दने ॥ ४ ॥

इमम् । इन्द्र । सुतम् । पिब । ज्येष्ठम् । अमर्त्यम् । मदम् ।

शुक्रस्य । त्वा । अभि । अक्षरन् । धाराः । क्रतस्य । सार्दने ॥ ४ ॥

हेइन्द्र सुतमभिषुतमिमं सोमं पिब कीदृशं ज्येष्ठं अतिशयेन प्रशस्यं मदं मदकरम् अमर्त्यं अमारकम् सोमपानजन्यो मदो मदान्तरवन्मादको न भवतीत्यर्थः तथा क्रतस्य यज्ञस्य संबन्धिनिसर्दने गृहे वर्तमानाः शुक्रस्य दीप्तस्यास्य सोमस्य धाराः त्वात्वा मध्यक्षरन् अभिमुख्येन संचलन्ति त्वां प्राप्नुवन्ति स्वयमेवागच्छन्तीत्यर्थः ॥ ज्येष्ठं प्रशस्य शब्दादिष्ठानि ज्यचेति ज्योदेशः । अक्षरन् क्षरसंचलने छान्दसोलङ् ॥ ४ ॥

पञ्चमीश्रुचमाह—

इन्द्राय नूनमर्चतो कथानि च ब्रवीत न ।

सुता अमत्सु रिन्दवो ज्येष्ठं नमस्यता सहः ॥ ५ ॥ ५ ॥

इन्द्राय । नूनम् । अर्चत । उक्थानि । च । ब्रवीत न । सुताः ।

अमत्सुः । इन्दवः । ज्येष्ठम् । नमस्यत । सहः ॥ ५ ॥ ५ ॥

हेऋत्विजः इन्द्राय नूनं क्षिप्रमर्चत पूजनं कुरुत एतदेव स्पष्टीक्रियते--उक्थानि अप्रीतान्त्रसाध्यानि स्तोत्राणि च ब्रवीत न ब्रूत सुता अभिषुता इन्दवः सोमाश्च अमत्सुः आगतमेन मिन्द्रं मत्तुर्वन्तु अनन्तरं ज्येष्ठं प्रशस्यतमं सहः सहस्विनं बलवन्तं तमिन्द्रं नमस्यत नमस्कुरुत ॥ ब्रवीत न ब्रूवते लोटितमनस्य नथनाश्चेति तनवादेशः । अमत्सुः मदीहर्षे छान्दसः प्रार्थनायां लुङ् आगमानुशा

नस्यानित्यत्वादिदृढभावः । नमस्यत नमोवरिवश्चिद्वडइतिव्यच् । सहः लुगकारेकाररेफाश्ववक-
व्याइतिमत्वर्थीयस्यलुक् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

नकिष्ट्वृथीतरोहरीयदिन्द्रयच्छसे ।
नकिष्ट्वानुमज्मनानकिःस्वश्वआनशे ॥ ६ ॥

नकिः । त्वत् । रथिःतरः । हरी इति । यत् । इन्द्र । यच्छसे । नकिः ।
त्वा । अनु । मज्मना । नकिः । सुअश्वः । आनशे ॥ ६ ॥

हेइन्द्र यद्यस्मात्त्वं हरीएतत्संज्ञावश्वौयच्छसेरथेयोजयसि तस्मात्त्वत् त्वत्तोऽन्यः कश्चिद्वृथी-
तरः अतिशयेनरथवान्नकिःनास्ति अन्येषामीदृगश्वयुक्तरथाभावात् त्वा त्वामनुलक्ष्यमज्मना
बलनामैतत् बलेनसदृशोऽपिनकिर्नह्यस्ति स्वश्वःशोभनाश्वोन्यश्चत्वांनकिरानशेनप्राप इन्द्रस्य
बलाश्वयोरसाधारणत्वादिन्द्रसदृशबलवानश्ववान्लोकेकश्चिदपिनास्तीत्यर्थः ॥ नकिष्ट्वत् युष्म-
त्तत्तत्क्षुण्वन्तःपादमितिषत्वम् । रथीतरः अतिशयेनरथी तरपि ईद्वथिनइतीकारान्तादेशः अ-
वग्रहसमयेछान्दसंहस्वत्वम् । यच्छसे यमेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् । स्वश्वः बहुव्रीहावाद्युदात्तंझच्-
छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । आनशे अश्रोतेश्चेतिअभ्यासादुत्तरस्यनुट् ॥ ६ ॥

आभिष्विकेष्कृष्येषुतृतीयसवनेब्राह्मणाच्छंसिनोयएकइद्विदयतइतिवैकल्पिकःस्तोत्रिय-
स्तृचः एहूष्वितिखण्डेसूत्रितम्—सखायआशिषामहियएकइद्विदयतइति । महाव्रतेऽपिनिष्केवल्ये
औष्णिहृतृचाशीतावयंतृचोविनियुक्तः तथैवपञ्चमारण्यकेसूत्र्यते—यएकइद्विदयतआयासद्दि-
भिःसुतमिति ।

तृचेप्रथमांसूक्तेसप्तमीमृचमाह—

यएकइद्विदयतेबसुमर्तायदाशुपे ।
ईशानोअप्रतिष्कृतइन्द्रोअङ्ग ॥ ७ ॥

यः । एकः । इत् । विद्दयते । वसु । मर्ताय । दाशुषे । ईशानः ।

अप्रतिष्कृतः । इन्द्रः । अङ्ग ॥ ७ ॥

यइन्द्रः एकइत् एकएवदाशुषे हविर्दत्तवतेमर्तायमनुष्याययजमानायवसुधनंविदयतेविशेषेण ददाति अङ्गेतिक्षिप्रनाम अप्रतिष्कृतः परैरप्रतिशब्दितः प्रतिकूलशब्दरहितइत्यर्थः एवंभूतः सइन्द्रः क्षिप्रंईशानः सर्वस्यजगतःस्वामीभवति ॥ विदयते दयदानगतिरक्षणाहिंसादानेषु शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् तिङ्श्रलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरएवशिष्यते यद्वृत्तयोगादनिघातः । अप्रतिष्कृतः कुशब्दे प्रतिकूलं कूयतेशब्द्यतइतिप्रतिष्कृतः पारस्करादेराकृतिगणत्वात्सुट् सुषामादित्वात्त्वम् नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

कदामर्तमराधसंपदाक्षुम्पमिवस्फुरत् । कदानःशुश्रवद्गिरइन्द्रोअङ्ग ॥ ८ ॥

कदा । मर्तम् । अराधसम् । पदा । क्षुम्पमइव । स्फुरत् ।

कदा । नः । शुश्रवत् । गिरः । इन्द्रः । अङ्ग ॥ ८ ॥

अराधसंहविर्लक्षणेनराधसाधनेनरहितम् अयष्टारमित्यर्थः एवंविधंमर्तमनुष्यं इन्द्रः पदापादेनक्षुम्पमिवअहिच्छत्रकमिव कदास्फुरत् स्फुरिष्यति बाधिष्यति यथा अहिच्छत्रमण्डलाकारेणशयानं कश्चिदनायासेनहन्ति एवमिन्द्रोऽपि कदास्मच्छत्रून्हनिष्यतीत्यर्थः स्फुरतिर्वधकर्मा स्फुरतिस्फुलतीतिवधकर्मसुपठितत्वात् नोऽस्माकंयष्टृणांगिरः स्तुतिलक्षणावाचःइन्द्रः कदाकस्मिन्कालेअङ्गक्षिप्रं शुश्रवत् श्रोष्यतीतिवितर्क्यते अत्रनिरुक्तम्—क्षुम्पमहिच्छत्रकंभवतियतक्षुष्यते । कदामर्तमनाराधयन्तंपादेनक्षुम्पमिवावस्फुरिष्यति कदानःश्रोष्यतिगिरइन्द्रोअङ्गाङ्गेतिक्षिप्रनामेति ॥ पदा पादशब्दस्यपद्वन्तियादिनापदादेशः ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । क्षुम्पमिव क्षुभसंचलने अस्मात्कर्मणिघञिबहुलवचनाद्धातोर्नुमागमः वर्णव्यापच्याभकारस्यपकारः । स्फुरत् स्फुरसंचलने छन्दसिलुङ्लुलिटइतिलडर्थेलङ् बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यङ्भावः । शुश्रवत् शुश्रवणे लेटचङागमः बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

यश्चिद्धित्वाबहुभ्यआमुतावाँआविवांसति ।

उग्रंतत्पत्यतेशवइन्द्रोअङ्ग ॥ ९ ॥

यः । चित् । हि । त्वा । बहुभ्यः । आ । सुत॒ह्वान् । आ॒ह्विवांसति ।
उ॒यम् । तत् । प॒त्यते । शर्वः । इन्द्रः । अ॒ङ्ग ॥ ९ ॥

बहुभ्योमनुष्येभ्यः सकाशाद्यश्चिद्विद्यएवखलुयजमानः सुतावान् अभिषुतसोमयुक्तः स-
न् हेइन्द्र त्वात्वां आविवासतिपरिचरति विवासतिःपरिचरणकर्मा तस्मैयजमानायतदुग्रमुदूर्णं
शवोबलइन्द्रः अङ्गक्षिप्रंपत्यतेपातयतिप्रापयति ॥ तत् सुपांसुलुगितिचतुर्थ्यालुक् । पत्यते पतृगतौ
अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात्तव्यत्ययेनश्यन् ॥ ९ ॥

चातुर्विंशिकेहनिमाध्यंदिनेसवनेच्छावाकस्यस्वादोरित्थाविषूवतइतिवैकल्पिकःस्तोत्रिय-
स्तुतः होत्रकाणामितिखण्डेसूत्रितम्—यःसत्राहाविचर्षणिःस्वादोरित्थाविषूवतइति पृष्ठचस्यपञ्च-
मेहनिनिष्केवल्येऽप्ययंतृचोनुरूपः स्तोमेवधर्मानइतिखण्डेसूत्रितम्—स्वादोरित्थाविषूवतउपनो-
हरिभिःसुतमिति ।

तृचेप्रथमांसूक्तेदशमीमृचमाह—

स्वादोरित्थाविषूवतोमध्वःपिबन्तिगौर्यः ।

याइन्द्रेणसयावरीवृष्णा॑मदन्तिशोभसेवस्वीरनु॑स्वराज्यम् ॥ १० ॥ ६ ॥

स्वादोः । इत्था । विषु॒वतः । मध्वः । पि॒बन्ति । गौर्यः । याः ।
इन्द्रेण । स॒यावरीः । वृष्णा । म॒दन्ति । शो॒भसे । वस्वीः । अनु॑ ।
स्व॒राज्यम् ॥ १० ॥ ६ ॥

स्वादोः स्वादुभूतस्य रसयुक्तस्यइत्थाविषूवतः इत्थमनेनप्रकारेणसर्वेषुयज्ञेषु व्याप्तियुक्त-
स्य मध्वोमधुररसस्यसोमस्य क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणःसंप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेपृष्ठी एवंवि-
धंसोमंगौर्योगौरवर्णागावः पिबन्ति यागावः शोभसेशोभार्थं वृष्णाकामाभिवर्षकेणेन्द्रेण सयाव-
रीः सहयान्त्योगच्छन्त्यःसत्योमदन्तिहृष्टाभवन्ति ताःइन्द्रपीतस्यसोमस्यशेषपिबन्तीत्यर्थः
वस्वीः पयःप्रदानेननिवासकारिण्यस्तागावः स्वराज्यंस्वकीयस्येन्द्रस्ययद्राज्यंराजत्वं तदनुलक्ष्या-
वस्थिताइतिशेषः ॥ विषूवतः विषूव्याप्तौ अस्मादौणादिकःकुप्रत्ययः ततोमतुप् ह्रस्वनुङ्भ्यांमतु-
षितिमतुपउदात्तत्वम् अन्येषामपिट्श्यतइतिसंहितायां दीर्घः व्यत्ययेनमतोर्वत्वम् । मध्वः ज-
सादिषुछन्दसिवावचनमितिघोर्ङीतीतिगुणाभावे यणादेशः । गौर्यः षिद्वौरादिभ्यश्चेतिङीष्जसिय-

णादेशे उदात्तस्वरितयोर्यणइतिपरस्यानुदात्तस्यस्वरितत्वम् । सयावरीः याप्रापणे आतोमनिन्निति वनिप् वनोरचेतिडीब्रेफौ । मदन्ति मदीहर्षे श्यनिप्राप्तेव्यत्ययेनशप् । वस्वीः वसनिवासे शृस्वृस्ति-
हीत्यादिनावसेरुप्रत्ययः धान्येनिदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । वोतो गुणवचनादित्यत्रवसुशब्दादुणव-
चनावडीप् आद्युदात्तार्थे इतिवचनावसुशब्दावडीपियणादेशः जसिवाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घ-
त्वम् । स्वस्यराज्यंस्वराज्यं अकर्मधारयेराज्यमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेऽष्टोवर्गः ॥ ६ ॥

एकादशीमृचमाह—

ताअस्यपृशनायुवःसोमंश्रीणन्तिपृश्नयः ।

प्रियाइन्द्रस्यधेनवोवज्रंहिन्वन्तिसायकंवस्वीरनुस्वराज्यम् ॥ ११ ॥

ताः । अस्य । पृशानइयुवः । सोमम् । श्रीणन्ति । पृश्नयः । प्रियाः ।
इन्द्रस्य । धेनवः । वज्रम् । हिन्वन्ति । सायकम् । वस्वीः । अनु ।
स्वराज्यम् ॥ ११ ॥

ताः पूर्वोक्ताअस्येन्द्रस्यपृशनायुवः स्पर्शनकामाः पृश्नयोनानावर्णागावः इन्द्रेणपातव्यं
सोमंपयसाश्रीणन्ति मिश्रीकुर्वन्ति इन्द्रस्यप्रियाः प्रीतिहेतुभूतास्ताधेनवः सायकंशत्रूणामन्त-
कारकं वज्रमायुधंहिन्वन्ति शत्रुषुप्रेरयन्ति इन्द्रोयथाशत्रुषुवज्रंप्रेरयति तथेन्द्रस्यमदमुत्पादय-
न्तीत्यर्थः अन्यत्पूर्ववत् ॥ हिन्वन्ति हिविःप्रीणनार्थः इदित्त्वान्नुम् । सायकं षोन्तकर्मणि ण्वु-
लिआत्वेयुगागमः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

ताअस्यनमसासहःसपर्यन्तिप्रचेतसः ।

व्रतान्यस्यसश्विरेपुरूणिपूर्वचित्तयेवस्वीरनुस्वराज्यम् ॥ १२ ॥

ताः । अस्य । नमसा । सहः । सपर्यन्ति । प्रचेतसः । व्रतानि ।
अस्य । सश्विरे । पुरूणि । पूर्वचित्तये । वस्वीः । अनु ।
स्वराज्यम् ॥ १२ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानास्तागावःअस्येन्द्रस्य सहोबलंनमसास्वकीयेनपयोरूपेणानेनसपर्य-
न्तिपरिचरन्ति पुरुणिबहूनि अस्येन्द्रस्यव्रतानि शत्रुवधादिरूपाणि वीर्यकर्माणिसन्धिरे सिषेवि-
रे ज्ञापयन्तइत्यर्थः किमर्थं पूर्वचित्तये युयुत्सूनांशत्रूणांपूर्वमेवप्रज्ञापनाय अनेनयुध्यमानावृत्रा-
दयःसर्वेमरणंप्राप्ताः किमर्थंभवद्भिःप्राणास्त्यज्यन्तेइतितेषांबोधनायेत्यर्थः अन्यत्पूर्ववत् ॥
सन्धिरे सश्वगतौ व्यत्ययेनात्मनेपदम् । पूर्वचित्तये चित्तीसंज्ञाने भावेक्तिन् मरुद्वधादित्वात् पूर्व-
पदान्तोदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

चातुर्विंशिकेहनिपातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनःशस्त्रे इन्द्रोदधीचइतिषल्लहस्तोत्रियसंज्ञक-
स्तृचः सूत्रितंच—आदहस्वधामन्विन्द्रोदधीचोअस्थभिरिति ।

तृचेप्रथमांसूक्तेत्रयोदशीमृचमाह—

इन्द्रोदधीचोअस्थभिर्दृत्राण्यप्रतिष्कृतः । जघाननवतीर्नव ॥१३॥

इन्द्रः । दधीचः । अस्थभिः । दृत्राणि । अप्रतिष्कृतः । जघान ।
नवतीः । नव ॥ १३ ॥

अत्रशाट्यायनिनइतिहासमाचक्षते—आथर्वणस्यदधीचोजीवतोदर्शनेनअसुराःपराबभूवुः
अथतस्मिन्स्वर्गते असुरैःपूर्णापृथिव्यभवत् अथेन्द्रस्तैरसुरैःसहयोद्धुमशक्रवंस्तमृषिमन्विच्छन्
स्वर्गगतइतिशुश्राव अथपपच्छतत्रत्यान् नेहकिमस्याकिंचित्परिशिष्टमङ्गमस्तीति तस्मैअवोच-
त् अस्येतदाश्वंशीर्षं येनशिरसाअभिविभ्यामधुविद्यांप्राब्रवीत् तत्तुनविद्ययत्राभवदिति । पुनरि-
न्द्रोऽब्रवीत् तदन्विच्छतेति तद्धान्वेषिषुः तच्छर्यणावत्यनुविद्याजहुः शर्यणावद्धवैनामकुरुक्षेत्र-
स्यजघनार्धेसरःस्यन्दते तस्यशिरसोऽस्थभिरिन्द्रोऽसुरानजघानेति । अप्रतिष्कृतः परैरप्रतिशब्दि-
तः प्रतिकूलशब्दरहितः इन्द्रःआथर्वणस्यदधीचः एतत्संज्ञकस्यऋषेः अस्थभिःअश्वशिरःसंव-
न्धिभिरस्थभिः नवतीर्नवनवसंख्याकानवतीःदशोत्तराष्टशतसंख्याकाः तथाहिलोकत्रयवर्तिनो-
देवान्जेतुंआदावासुरीमायात्रिधासंपद्यते त्रिविधाअतीतानागतवर्तमानकालभेदेनतत्कालवर्तिनो-
देवान्जेतुंपुनरपिप्रत्येकंत्रिगुणिताभवति एवंनवसंपद्यते पुनरपिउत्साहादिशक्तित्रयरूपेणत्रैगुण्ये
सतिसप्तविंशतिःसंपद्यते पुनःसात्विकादिगुणत्रयभेदेनत्रैगुण्येसतिएकोत्तराअशीतिःसंपद्यते ए-
वंचतुर्भिस्त्रिकैर्गुणितायामायायाः दशशुदिक्षुप्रत्येकमवस्थानेसति नवनवतयः संपद्यन्ते एवंवि-
धानिमायारूपाणिदृत्राणिआवरकाणिअसुरजातानिजघानहतवान् ॥ दधीचः दधिअश्वतीति

दध्यह् अश्वतेर्कृत्विगित्यादिनाकिन् अनिदितामिति नलोपः षष्ठ्येकवचने अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वम् उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादतया चाविति पूर्वपदस्यान्तोदात्तत्वं प्राप्तम् अश्वेच्छन्दस्य सर्वनामस्थानमिति पुनर्विभक्त्युदात्तत्वविधानेन तद्वाध्यते । अस्थभिः छन्दस्यपि दृश्यत इति अनजादावपि अस्थिशब्दस्यानडादेशः सचोदात्तः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टचमाह—

इच्छन्नश्वस्य यच्छिरः पर्वतेष्वपश्रितम् । तद्विदच्छर्यणावति ॥ १४ ॥

इच्छन् । अश्वस्य । यत् । शिरः । पर्वतेषु । अपश्रितम् । तत् ।
विदत् । शर्यणावति ॥ १४ ॥

पर्वतेषु पूर्ववत्सु गिरिषु अपश्रितं अपगत्यश्रितं अश्वस्य अश्वसंबन्धिदधीचो यच्छिरः इच्छन्निन्द्रो वर्तते शर्यणावति एतत्संज्ञके सरसितच्छिरो विदत् अज्ञासीन् ज्ञात्वा तदाहृत्य तदीयैरस्थिभिर्वृत्राणि जघानेति पूर्वस्यामृचिसंबन्धः ॥ इच्छन् इष इच्छायां तुदादित्वाच्छप्रत्ययः । विदत् वेत्तेर्लुङि व्यत्ययेन च्चेरडादेशः । शर्यणावति शर्यणानामदेशः तेषामदूरभवंसरः शर्यणावत् मध्वादिषु शर्यणाशब्दस्य पाठात् मध्वादिभ्यश्चेति चातुर्थिको मतुष् संज्ञायामिति मतुषोवत्वम् मतौबह्वचोनजिरादीनामिति दीर्घः ॥ १४ ॥

अतिमूर्तिना ऋषेकाहेकर्तव्ये पूर्वमेवैकमासं सूर्याचन्द्रमसीभ्यामिष्टिभ्यां यष्टव्यम् तत्र पूर्वपक्षे चान्द्रमसीष्टिः अत्राह गोरितितस्यां प्रधानस्यानुवाक्या अतिमूर्तिनेति खण्डे सूत्रितम्—अत्राह गोरमन्वतनवोनवोभवति जायमान इति ।

तामेतां सूक्तेष्वदशीष्टचमाह—

अत्राह गोरमन्वतनाम त्वष्टुरपीच्यम् । इत्था चन्द्रमसो गृहे ॥ १५ ॥ १ ॥

अत्र । अहं । गोः । अमन्वत । नाम । त्वष्टुः । अपीच्यम् ।
इत्था । चन्द्रमसः । गृहे ॥ १५ ॥ ७ ॥

अत्राह अस्मिन्नेव गोर्गतुश्चन्द्रमसो गृहे मण्डले त्वष्टुर्दीप्तिरस्य संबन्धि अपीच्यं रात्रावन्तर्हितं स्वकीयं यन्नाम तेजः तदादित्यरश्मयः इत्था इत्थमनेन प्रकारेण अमन्वत अजानन् उदकमयेस्वच्छे च-

द्विम्बे सूर्यकिरणाः प्रतिफलन्ति तत्र प्रतिफलिताः किरणाः सूर्ये यादृशीं संज्ञां लभन्ते तादृशीं च-
न्द्रेऽपि वर्तमाना लभन्त इत्यर्थः एतदुक्तं भवति यद्वात्रावन्तर्हितं सौरं तेजस्तच्चन्द्रमण्डलं प्रविश्य अ-
तीव नैशंतमो निवार्य सर्वं प्रकाशयति ईदृग्भूततेजसा युक्तः सूर्यश्चेन्द्र एव द्वादशस्वादित्येषु इन्द्रस्या-
पि परिगणितत्वात् अतो होरात्रयोः प्रकाशक इन्द्र एवेति इन्द्रस्तु तेः प्रतीयमानत्वादिन्द्रो देवतेत्येतदु-
पपन्नं भवति ईदृग्भूतस्य तेजसः आश्रयत्वेन चन्द्रमसः प्राधान्यविवक्षया चान्द्रमस्या मिष्टौ विनि-
योगोऽप्युपपद्यते अत्र निरुक्तं—अथाप्यस्यैकोरश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते तदेतेनोपेक्षितव्यमादि-
त्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति सुषुम्नः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमागन्धर्व इत्यपि निगमो भवति सोऽपि गौरुच्यते अत्रा-
ह गोरमन्वतेति । अत्रैह गोः सममं सतादित्यरश्मयः स्वन्नामापीच्यमपचितमपगतमपहतमनन्तर्हितं वे-
ति ॥ अमन्वत मनु अवबोधने । अपीच्यम अपि पूर्वाच्चिनोतेरर्घ्यादयश्चेति निपातनाद्यत् अतएवा-
भिमतरूपसिद्धिः यद्वा अपि पूर्वाद् अतेर्ऋत्विगित्यादिना क्तिन् अनिदितामिति नलोपः अपि गते नि-
गते भवमपीच्यं भवेच्छन्दसीति यत् अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वम् तित्स्वरितः अपीच्यो प्रका-
श इति भट्टभास्करमिश्रः । इत्था इदमशब्दात्था हेतौ चच्छन्दसोतिप्रकारवचनेथाप्रत्ययः यदितत्रे-
दमशब्दो नानुवर्तते तदानीमिदमस्थमुरिति थमुप्रत्ययः अव्ययादाप्सुपइतिसुञ्चलुकं बाधित्वासुपां-
सुलुगिति डादेशः । चन्द्रमसः चन्द्रमाह्लादनं मिमोते निर्मिमीत इति चन्द्रमाः चन्द्रे मोडिदित्यसिप्र-
त्ययः दासीभारादिषु पठितत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् पूर्वपदं च स्फायितञ्चोत्यादिनारकप्रत्यया-
न्तमन्तोदात्तम् ॥ १५ ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे सप्तमो वर्गः ॥ ७ ॥

सर्वपृष्ठायामिष्टौ कायस्य हविषः को अद्येति द्वेऋचौ याज्यानुवाक्ये सूत्रितं च—कायं दशमं को-
अद्युं केधुरिगाऋतस्येति द्वे इति ।

तत्र प्रथमां सूक्तेषोऽशीष्टचमाह—

को अद्युं केधुरिगाऋतस्य शिर्मावतो भामिनो दुर्हणा यून् ।

आसन्निपून् ह्रस्वसौमयो भून्यत्पांभृत्यामृणधत्सजीवात् ॥ १६ ॥

कः । अ॒द्य । यु॒क्ते । धुरि । गाः । ऋ॒तस्य । शिमी॑वतः । भ्रा॒मिनः ।
 दुः॒ह॒णायू॒न् । आ॒सन् इ॒षून् । ह॒त्सु॒ऽअसः । म॒यः॒ऽभून् । यः ।
 ए॒षाम् । भृ॒त्याम् । ऋ॒णध॑त् । सः । जी॒वात् ॥ १६ ॥

अद्यास्मिन्कर्मणि ऋतस्य गच्छत इन्द्रसंबन्धिनोरथस्य धुरि अश्ववहनपदेशो गाः गतिमतो-
 ऽश्वान्कोयुक्ते कोनामनियोकुंशक्रोति नकोपीत्यर्थः कीदृशानश्वान् शिमीवतः वीर्यकर्मोपेता-
 न्भ्रामिनः तेजसायुक्तान् दुर्हणायून् परैर्दुःसहेन क्रोधेन युक्तान् हणीयतिः क्रुध्यतिकर्मा आसन्नि-
 षून् येषामासन्त्यास्येमुखप्रदेशे शत्रूणां प्रहरणार्थमिषवोवाणाबद्धास्तान् हत्स्वसः हत्सुशत्रूणांहृद-
 येषु अस्यन्ति स्वकीयं पादं क्षिपन्तीति हत्स्वसः मयोभूमयसः सुखस्य भावयितृन् स्वकीयानां सुखप्रदा-
 नित्यर्थः योयजमान एषामीदृशानामश्वानां भृत्यां भरणक्रियां रथवाहनक्रियां ऋणधत्तमर्धयति
 स्तौतीति यावत् सयजमानः जीवात् जीवनवान् भवेत् यद्वा कइति प्रजापतिरुच्यते कोहैवनाम-
 प्रजापतिरिति श्रुतेः । ऋतस्य यज्ञस्य धुरिनिर्वाहे गाः वेदरूपान्वाग्विशेषान् अद्य इदानीं युक्ते संयो-
 जयति कीदृशान् शिमीवतः प्रतिपाद्यैः कर्मभिर्युक्तान् भ्रामिनः उज्ज्वलान् दुर्हणायून् हणीयति-
 र्हानिकर्मा हातुं अशक्यान् वेदाध्ययनस्य नित्यत्वात् आसन्निषून् आसन्त्यास्ये इषुरेषणं गमनमुच्चा-
 रणं येषां तान् हत्स्वसः हत्सु हृदयेषु दीप्यमानान् प्रकाशमानान् नित्यर्थः मयोभूमयसः अध्ययन-
 प्रभवस्य सुखसाधनस्यादृष्टस्य भावयितृन्योयजमानः एषां वचसां भृत्यां भरणक्रियां ऋणधत्तः ऋ-
 द्धिर्मतीं करोति स जीवात् स एव जीवेत् अन्ये जीवन्मृता इत्यर्थः ॥ दुर्हणायून् हणीद्भ्रजायां कण्डू-
 दित्वाद्यक् बहुलवचनादस्मादुणूप्रत्ययः अतो लोपे सति वर्णव्यत्ययेनाकारः मृगयादिर्वाद्ग-
 व्यः । आसन्निषून् पदं नित्यादिना आस्यशब्दस्यासन्नादेशः इषगतावित्यस्मादिषेः किञ्चेत्युप-
 त्ययः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हत्स्वसः असुक्षेपणे असगतिदीप्त्यादानेषु किंप्रचेति किं
 तत्पुरुषेति बहुलमित्यलुक् लुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मयोभून् व्यत्ययेन ह्रस्वत्वं यद्वा मित्वा-
 दिभ्य उपसंख्यानमिति दुप्रत्ययः । भृत्यां भृञ्भरणे संज्ञायां समजनिषदेति क्यप् उदात्तइत्यनुवृ-
 त्तेः प्रत्ययस्योदात्तत्वम् । ऋणधत्तः ऋधुवृद्धौ लेटिव्यत्ययेन श्रम् लेटोडाटावित्यडागमः इतश्च लो-
 पइतीकारलोपः । जीवात् जीवमाणधारणे पूर्ववहेट्याडागमः ॥ १६ ॥

सप्तदशीमृचमाह—

क॒ई॒प॒ते॒तु॒ज्य॒ते॒को॒वि॒भा॒य॒को॒मं॒स॒ते॒सन्त॒मि॒न्द्रं॒को॒अ॒न्ति ।
 क॒स्तो॒का॒य॒क॒इ॒भा॒यो॒त॒रा॒ये॒धि॒ब्र॒व॒त्त॒न्वे॒ऽको॒ज॒ना॒य ॥ १७ ॥

कः । ईषते । तुज्यते । कः । विभाय । कः । मंसते । सन्तम् । इन्द्रम् ।
कः । अन्ति । कः । तोकाय । कः । इभाय । उत । राये । अधि ।
ब्रवत् । तन्वे । कः । जनाय ॥ १७ ॥

अनुग्रहीतरिन्द्रे आगते सति ईषते शत्रोर्भीतिः सन्को निर्गच्छति नकोऽपीत्यर्थः कस्तुज्य-
तेकोर्हिंस्यते शत्रुर्भीहिस्योऽपिकश्चिन्नास्तीत्यर्थः कोयजमानो विभाय विभेति इन्द्रे रक्षके सति
भयमपिनोत्पद्यते दूरे तस्य शत्रुर्हिसा अन्ति अन्तिके समीपे सन्तं अस्माकं रक्षकत्वेन वर्तमा-
नमिन्द्रं कः पुरुषो मंसते जानाति वयमेव जानीमोनान्य इत्यर्थः एकः कः पूरकः युद्धे सहायार्थमि-
न्द्रे आगते सति कोयजमानः तोकाय पुत्राय अधिब्रवत् हे इन्द्रास्मदीयं पुत्रं रक्षेत्येवं रूपं अधि-
वचनं पक्षपातेन वचनं ब्राह्मणायाधिब्रूयात् इति यथा एवं रूपमधि वचनं कोयजमानः कुर्यात् स्व-
यमेवेन्द्रो रक्षतीति भावः इभाय गजाय कोऽधिब्रवत् उत अपि चराये शत्रुभिरपह्नियमाणा यधना-
य कोऽधिब्रवत् अपह्नियमाणमस्मदीयं धनं रक्षेत्यधि वचनमपि कोयजमानः कुर्यात् नकोपीत्यर्थः
अपि च तन्वे स्वकीयाय शरीराय जनाय परिजनाय च कोधिब्रवत् स्वशरीर रक्षार्थं परिजन रक्षार्थं चेन्द्र-
स्याधि वचनं नोपेक्षितम् स्तुत्या प्रीत इन्द्रः स्वयमेव रक्षतीत्यर्थः यदा तु कश्चाद्भाभिधेयस्य प्रजा-
पतेः संबन्धिनः कर्मणि विनियोगः तदानीं परमैश्वर्ययोगात् इन्द्रशब्देन प्रजापतिरेवाभिधीयते
यथा ऐन्द्रागार्हपत्यमुपतिष्ठत इति विनियोगानुसारेण कदाचनेत्यस्यामृचिविद्यमान इन्द्रो गार्हपत्य-
परतयानीयते तद्वत् ॥ ईषते ईषगतिर्हिंसा दर्शनेषु भौवादिक आत्मनेपदी । तुज्यते तुजर्हिंसा-
यां कर्मणियक् अदुपदेशाच्छास्वधातुकानुदात्तत्वेयक एव स्वरः शिष्यते अतिङीति पर्युदासान्नि-
घाताभावः । मंसते लेट्यडागमः सिब्रहुलं लेटीतिसिप् । अन्ति अन्तिकस्य कादिलोपो बहुलमिति
कलोपः । ब्रवत् ब्रवीते लेट्यडागमः । तन्वे तनुशब्दाच्चतुर्थ्येकवचने जसादिपुच्छन्निवावचनमि-
ति षोड्शित्तिगुणाभावे यणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यण इति विभक्तेः स्वरितत्वम् ॥ १७ ॥

अष्टादशीमृचमाह—

को अग्निमीद्रे हविषा घृतेन स्तुचाय जाताः तुभिर्धुवेभिः ।
कस्मै देवा आवहाना शुहोम कोमंसते वीति होत्रः सुदेवः ॥ १८ ॥

कः । अग्निम् । ईद्रे । हविषा । घृतेन । सुचा । यजातै । ऋतुभिः ।
ध्रुवेभिः । कस्मै । देवाः । आ । वहान् । आशु । होम । कः ।
मंसते । वीतिहोत्रः । सुदेवः ॥ १८ ॥

कोयजमानोऽग्निमीद्रे इन्द्रार्थं हविर्निरूप्य अग्निस्तौति इन्द्राय हविर्निर्वापोऽपि सम्यक्कर्तुं
शक्यते इन्द्रस्य दुर्विज्ञानत्वात् कोवा इन्द्रयागार्थं अग्निं सुचा जुह्वा ध्रुवेभिः ध्रुवैर्नित्यैः ऋतुभिः वस-
न्तादिकालैः उपलक्षितेन घृतेन हविषाय जातै यजेत् यद्वा ऋतवः प्रयाजदेवताः ऋतवो वैप-
याजा इति श्रुतेः । ताभिर्ध्रुवैः प्रकृतावनुष्ठेयतयानिश्चलैर्ऋतुभिः सह अग्निं आज्यभागदेवतां वृ-
तेन हविषा कोयजेत् नकोऽपीत्यर्थः कस्मै यजमानाय होमह्वातव्यं प्रशस्यं धनं आशुशीघ्रदेवाः
आवहान् आवहन्ति प्रयच्छन्ति न कस्मा अपीत्यर्थः इन्द्र एव धनस्य दातानान्ये देवा इति इन्द्रः स्तूय-
ते वीतिहोत्रः प्राप्तयज्ञः सुदेवः शोभनदेवताकः कोयजमानो मंसते इन्द्रं सम्यक् जानाति नको-
पीत्यर्थः बहुविधेन स्तोत्रेण चिरकालोपासनेन चेन्द्रः प्रत्यक्षो भवति नान्येन प्रकारेणोतितात्पर्यार्थः ॥
ईद्रे ईदस्तुतौ अदादित्वाच्छपोलुक् । सुचा सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । यजातै यजतेलं-
ट्याडागमः वैतो न्यत्रेत्यैकारः । वहान् वहतेलं ट्याडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः संयोगान्त-
स्येति तत्कारलोपः । होम ह्वयतेः कृतात्वस्य आतोमनिजितिमनिन् ह्वइत्यनुवृत्तौ बहुलं छन्दसीति
संप्रसारणं यद्वा नाम न सीमन् नित्यादौ होम न शब्दो मनिन् प्रत्ययान्तो निपात्यते । मंसते मनज्ञाने
लेट्यडागमः सिद्धहुलं लेटीतिसिप् । वीतिहोत्रः वीगत्यादिषु अस्मात्कर्मणि मच्चेवृषेत्यादिना
क्तिन् सचोदात्तः होत्रं होमः हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् इति त्रन्प्रत्ययः वीतिः प्राप्तो होमोयेन बहु-
व्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुदेवः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ १८ ॥

एकोनविंशीमृचमाह—

त्वमङ्गप्रशंसिषो देवः शविष्टमर्त्यम् ।

न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्द्धितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः ॥ १९ ॥

त्वम् । अङ्ग । प्र । शंसिषः । देवः । शविष्ट । मर्त्यम् । न । त्वत् ।

अन्यः । मघवन् । अस्ति । मर्द्धिता । इन्द्र । ब्रवीमि । ते । वचः ॥ १९ ॥

अङ्गेत्यभिमुखीकरणे अङ्गशविष्ठ हेबलवत्तमइन्द्र देवोद्योतमानस्त्वं मर्त्यमरणधर्माणं त्वां
स्तुतवन्तंपुरुषं प्रशंसिषः सम्यगनेनस्तुतमितिप्रशंस हेमघबन्धनवन्निन्द्र त्वदन्यस्त्वत्तोऽन्यः क-
श्चिन्मर्दितासुखयितानास्ति अतःकारणान्तेतुभ्यं इदंस्तुतिलक्षणंवचोब्रवीमिउच्चारयामि ॥ शं-
सिषः शंसुस्तुतौ लेटिसिप्यडागमः सिद्धहुलंलेटीतिविकरणस्यसिप् तस्यार्धधातुकत्वादिडाग-
गमः । शविष्ठ अतिशयेनशवस्वीशविष्ठः इष्टनिविन्मतोर्लुक् टेरितिटिलोपः । मर्दिता मृडसुखने
तृचइडागमः ॥ १९ ॥

विंशीमृचमाह—

मातेराधींसिमात ऊतयोवसोस्मान्कदाचनदभन ।

विश्वाचनउपमिमीहिमानुषवसूनिचर्षणिभ्यआ ॥ २० ॥ ८ ॥

मा । ते । राधींसि । मा । ते । ऊतयः । वसो इति । अस्मान् । कदा ।
चन । दभन । विश्वा । च । नः । उपमिमिमीहि । मानुष । वसूनि ।
चर्षणिभ्यः । आ ॥ २० ॥ ८ ॥

हेवसोनिवासयितः इन्द्र तेतवसंबन्धीनिराध्नोत्येभिरितिराधांसिभूतानिअस्मान् कदाचन क-
दाचिदपिमादभनमाविनाशयन्तु तथाऊतयोगन्तारः यद्वा धूतयइत्यत्रवर्णलोपः धूतयः कंपयिता-
रः तेत्वदीयामरुतश्चमादभन हेमानुषमनुष्यहितेन्द्र चर्षणिभ्यः मन्त्रद्रष्टृभ्यः नोऽस्मभ्यंविश्वा
विश्वानिसर्वाणिवसूनिधनानिचआउपमिमीहि सर्वतआहत्यअस्मत्समीपिकुरु सर्वत्रवर्तमानंधन-
मस्मभ्यंप्रयच्छेत्यर्थः ॥ कदा किंशब्दात्सर्वैकान्यकिंयत्तदःकालेदेतिदाप्रत्ययः किमःकइतिका-
देशः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । दभन दंभुदंभे लोटर्थे छान्दसेलङि बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक्
नमाङ्योगेइत्यङभावः । मिमीहि माङ्मानेशब्देच व्यत्ययेनपरस्मैपदं जुहोत्यादित्वात्वशुः भू-
आदित्यभ्यासस्येत्वम् हेर्ङित्त्वात्वधुमास्थेतीत्वम् ॥ २० ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेत्रयोदशोनुवाकः ॥ १३ ॥

चतुर्दशानुवाकेनवसूक्तानि तत्रप्रयइतिद्वादशार्चप्रथमंसूक्तम् गोतमस्यार्चं पञ्चमीद्वादश्यौ
विष्टुभौ शिष्टाजगत्यः मरुतोदेवताः तथाचानुक्तान्तम—प्रयेद्वादशमारुतंहपञ्चम्यन्तेविष्टुभाविता।

हशब्दप्रयोगादिदमादीनिचत्वारिसूक्तानिमरुद्देवत्यानि । अभिष्वषडहस्यचतुर्थेहनिआग्निमारु-
तेऽतत्सूक्तमारुतनिविद्धानीयम् सूत्रितंच—प्रयेशुंभन्तेजनस्यगोपाइत्याग्निमारुतमिति ।

तत्रप्रथमाष्टचमाह—

प्रयेशुंभन्तेजनयोनसप्तयोर्यामन्नुद्रस्यसूनवःसुदंससः ।
रोदसीहिमरुतश्चक्रिरेवृधेमदन्तिवीराविदथेषुघृष्वयः ॥१॥

प्र । ये । शुंभन्ते । जनयः । न । सप्तयः । यामन् । रुद्रस्य । सूनवः ।
सुदंससः । रोदसी इति । हि । मरुतः । चक्रिरे । वृधे । मदन्ति ।
वीराः । विदथेषु । घृष्वयः ॥ १ ॥

येमरुतः यामन्यामनिगमनेनिमित्तभूतेसति प्रशुंभन्ते प्रकर्षेणस्वकीयान्यङ्गान्यलंकुर्व-
न्ति जनयोन जायाइव यथायोषितः स्वकीयान्यङ्गान्यलंकुर्वन्तितद्वत् कीदृशामरुतः सप्तयः स-
र्पणशीलाः रुद्रस्यसूनवः रोदयतिसर्वमन्तकालेइतिरुद्रःपरमेश्वरः तस्यपुत्राः सुदंससः शोभन-
कर्माणः एतदेवोपपादयति हियस्मान्मरुतोरुदसीद्यावापृथिव्यौवृधेवृष्टिप्रदानादिनावर्धनायच-
क्रिरेकृतवन्तः अतःसुदंससइत्यर्थः वीराःविशेषेणशत्रुक्षेपणशीलाः घृष्वयःघर्षणशीलाः
महीरुहशिलोच्चयादेर्भञ्जकाइत्यर्थः एवंभूतास्तेमरुतोविदथेषु विदन्त्येषुयष्टव्यतयादेवानिति-
दथायज्ञाः तेषुमदन्तिसोमपानेनहृष्यन्ति ॥ शुंभन्ते शुभशुंभदीप्तौ भौवादिकः । जनयः जायन्ते
आस्वपत्यानीतिजनयोजायाः इन्सर्वधातुष्यइतीन्प्रत्ययः । यामन् याप्रापणे कृत्यत्युरोबहु-
लमितिबहुलवचनादातोमनिञ्जितिभावेमनिन् सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् । सुदंससः दंसइतिक-
र्मनाम शोभनंदंसोयेषां सोमनसीअलोमोषसीइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । चक्रिरे हिचेतिनिधा-
तप्रतिषेधः । वृधे वृधुवृद्धौ संपदादिलक्षणोभाविक्रिप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । मदन्ति
मदीहर्षे श्यनिप्राप्तेव्यत्ययेनशाप् पादादित्वान्निघाताभावः । विदथेषु विदज्ञाने रुदिविदिष्याकि-
दितिअथप्रत्ययः । घृष्वयः घृषुसंघर्षे ऋविघृष्वीत्यादिनाविन्प्रत्ययान्तोनिपात्यते ॥१॥

द्वितीयाष्टचमाह—

तउक्षितासोमहिमानमाशतदिविरुद्रासोअधिचक्रिरेसदः ।
अर्चन्तोअर्कजनयन्तइन्द्रियमधिश्रियोदधिरेपृश्निमातरः ॥२॥

ते । उ॒क्षिता॑सः । म॒हि॒मान॑म् । आ॒श॒त॒ । दि॒वि । रु॒द्रा॑सः । अ॒धि ।
च॒क्रि॒रे । स॒दः । अ॒र्च॒न्तः । अ॒र्क॑म् । ज॒न॒य॒न्तः । इ॒न्द्रि॒यम् । अ॒धि ।
श्रि॒यः । द॒धि॒रे । पृ॒श्नि॑ऽमातरः ॥ २ ॥

येपूर्वोक्तगुणविशिष्टास्तेमरुतः उक्षितासोदेवैरभिषिक्ताः सन्तो महिमानं महत्त्वं आशत
आमुक्त्वा रुद्रासोरुद्रस्यपुत्राः उपचाराज्जन्येजनकशब्दः तेरुद्रपुत्रामरुतः दिविद्योतमानेनभसि
सदःसदन्स्थानंअधिचक्रिरेअधिकंसर्वोत्कृष्टंरुतवन्तः अर्कमर्चनीयमिन्द्रं अर्चन्तः पूजयन्तः
इन्द्रियंइन्द्रस्यलिङ्गंवीर्यंजनयन्तः प्रहरभगवोजहिवीरयस्वेत्येवंरूपेणवाक्येनोत्पादयन्तः पृश्नि-
मातरः पृश्नेनानारूपायाभूमेःपुत्रामरुतः श्रियः ऐश्वर्याणिअधिदधिरे आधिक्येनाधारयन् ॥
उक्षितासः उक्षसेचने कर्मणिनिष्ठा आज्ञसेरसुक् । महिमानं महच्छब्दात्पृथ्वादिलक्षणइमनिच्
टेरितिटिलोपः । आशत अशूच्याप्तौ लङिबहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् । इन्द्रियं इन्द्रियमिन्द्र-
लिङ्गमिन्द्रदृष्टमितिघञ्प्रत्ययान्तोनिपात्यते । पृश्निमातरः प्राश्रुतेसर्वाणिरूपाणीतिपृश्निभूमिः
श्रूयतेच—इयंवैपृश्निः । घृणिपृश्निरित्यादौनिपातनादभिमतरूपसिद्धिः पृश्निर्मातायेषांतेतथोक्ताः
ऋतश्छन्दसीतिसमासान्तस्यकपःप्रतिषेधः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

गोमा॑तरो॒यच्छु॑भय॒न्तेअ॒ञ्जिभि॑स्त॒नूप॑षु॒शुभ्रा॑द॒धिरे॒विरु॑क्म॒तः ।
बा॒ध॒न्तेवि॒श्वम॒भिमा॑ति॒नम॒पव॑र्त्मान्ये॒षाम॑नु॒रीय॑तेघृ॒तम् ॥ ३ ॥

गो॒ऽमा॒तरः । यत् । शु॒भय॑न्ते । अ॒ञ्जि॑ऽभिः । त॒नूप॑ । शु॒भ्राः । द॒धि॒रे ।
वि॒रु॒क्म॒तः । बा॒ध॒न्ते । वि॒श्वम् । अ॒भि॒ऽमा॒ति॒नम् । अ॒प । व॒र्त्मा॑नि ।
ए॒षाम् । अ॒नु॒ । री॒य॒ते । घृ॒तम् ॥ ३ ॥

गोमातरः गोरूपाभूमिर्मातायेषांतेमरुतः अञ्जिभिः रूपाभिव्यञ्जकैराभरणैर्यद्यदाशुभय-
न्ते स्वकीयान्यङ्गानिशोभायुक्तानिकुर्वन्ति तदानींशुभ्रादीषामरुतः तनूपुस्वकीयेषुशरीरेषु विरु-
क्मतोविशेषेणरोचमानानलङ्कारान्दधिरेधारयन्ति अपिचविश्वंसर्वअभिमातिनंशत्रुंअपबाधन्तेहिं-
सन्ति एषामरुतांवर्त्मानिमागाननुसृत्यघृतंक्षरणशीलमुदकंरीयतेस्रवति यत्रमरुतोगच्छन्तिवृष्ट्यु-

दकमपितदनुसारेणतत्रगच्छतीत्यर्थः ॥ शुभयन्ते संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वाल्लघूपधगुणाभावः ।
अञ्जिभिः अञ्जुव्यक्तिप्रक्षणकान्तिगतिषु खनिकष्यउयसिवसिध्वनिस्तनिवनिसनिग्रन्थिचरि-
ष्यश्चेतिइप्रत्ययः । शुभ्राः शुभदीप्तौ स्फायितश्चीत्यादिनारक् । विरुक्मतः विशिष्टारुक्विरुक्
तद्वन्तोविरुक्मन्तः मतुपिअयस्मयादित्वेनपदत्वात्कुत्वं भत्वाज्जशत्वाभावः । रीयते रीङ्स्त्रवणेदेवा-
दिकः ॥ ३ ॥ चतुर्थीमृचमाह—

वियेभ्राजन्तेसुमखासऋष्टिभिःप्रच्यावयन्तोअच्युताचिदोजसा॥

मनोजुवोयन्मरुतोरथेष्वारुषवातासःपृषतीरयुग्ध्वम् ॥ ४ ॥

वि । ये । भ्राजन्ते । सु॒मखासः । ऋ॒ष्टिभिः । प्र॒च्यावयन्तः ।

अच्युता । चित् । ओजसा । म॒नः॒ऽजुवः । यत् । म॒रुतः । रथेषु ।

आ । ऋष॑वातासः । पृषतीः । अयु॑ग्ध्वम् ॥ ४ ॥

सुमखासः शोभनयज्ञाः येमरुतः ऋष्टिभिरायुधैर्विभ्राजन्ते विशेषेणदीप्यन्ते तेमरुतःअ-
च्युताचित् च्यावयितुमशक्यानिदृढानिपर्वतादीन्यपि ओजसास्वकीयेनबलेनप्रच्यावयन्तः
प्रकर्षेणच्यावयितारः प्रेरयितारोभवन्ति उत्तरार्धःप्रत्यक्षरुतः हेमरुतःमनोजुवः मनोवद्वेगगतयः
वृषवातासः वृष्ट्युदकसेचनसमर्थसप्तसंघात्मकाः यूयंरथेषुआत्मीयेषुपृषतीः पृषत्यइतिमरुद्वा-
हनानांसंज्ञा पृषत्योमरुतामित्युक्तत्वात् पृषद्भिःश्वेतविन्दुभिःयुक्तामृगीःयद्यदाअयुग्ध्वंआभिमु-
ख्येननियुक्ताअरुद्धम् तदानींपर्वतादिकंप्रच्यवतइत्यर्थः ॥ सुमखासः सर्वेविधयश्छन्दसिविक-
ल्प्यन्तइति नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदस्यप्रवृत्त्यभावे बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अच्युता शेश्छ-
न्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । मनोजुवः जुइतिसौत्रोधातुर्गत्यर्थः किञ्चचीत्यादिनाकिब्दीर्घौ । अयु-
ग्ध्वं युजिर्योगे लुङिधिचेतिसकारलोपः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

प्रयद्रथेषुपृषतीरयुग्ध्वंवाजेअद्रिमरुतोरंहयन्तः ।

उतारुषस्यविप्यन्तिधाराश्चर्मवोदभिव्युन्दन्तिभूमं ॥ ५ ॥

प्र । यत् । रथेषु । पृषतीः । अयु॑ग्ध्वम् । वाजे । अ॒द्रिम् ।

म॒रुतः । रं॒हयन्तः । उ॒त । अ॒रुषस्य । वि । स्य॒न्ति । धाराः ।

चर्म॑इव । उ॒द॒भिः । वि । उ॒न्दन्ति । भूमं ॥ ५ ॥

हेमरुतः पृषतीः यद्यथारथेषु प्रायुग्ध्वं प्रायूयुजन् किंकुर्वन्तः वाजे अन्ने निमित्तभूते सति अद्रिमेवं रंहयन्तः वर्षणार्थं प्रेरयन्तः उत तदानीं अरुषस्य आरोचमानस्य सूर्यस्य वैद्युताग्नेर्नासका-
शात् वृष्ट्युदकधाराः भवन्तो विष्यन्ति विमुञ्चन्ति विमुक्तास्ताश्च धाराः उदभिरुदकैश्च र्मेव परि-
मितमल्पं चर्म यथा अप्रयत्नेन क्लेद्यते एवं भूम सर्वा भूमिं व्युन्दन्ति विशेषेण आर्द्रा कुर्वन्ति ॥ रंहयन्तः
रहिंगतौ । विष्यन्ति षोऽन्तकर्मणि दैवादिकः ओतः श्यनीत्योकारलोपः उपसर्गात्सुनोतीति षत्वम् ।
उन्दन्ति षड्नित्यादिना उदकशब्दस्य उदन्नादेशः । व्युन्दन्ति उन्दीक्लेदने । भूम सुपांसुलुगिति
भूमिशब्दादुत्तरस्यामोडादेशः छान्दसंहस्वत्वम् ॥ ५ ॥

तृतीयसवने आवो वहन्ति तपोतुः प्रस्थितयाज्या सूत्रितं च—आवो वहन्तु सप्तयोरघुष्यदोऽमे-
वनः सुहवा आहि गन्तनेति ।

तामेतां सूक्तेषु षष्ठीमृचमाह—

आवो वहन्तु सप्तयोरघुष्यदो रघुपत्वानः प्रजिगात बाहुभिः ।

सीदता बर्हि रुरुवः सदस्कृतं मादयध्वं मरुतो मध्वोऽन्धसः ॥ ६ ॥ १ ॥

आ । वः । वहन्तु । सप्तयः । रघुस्यदः । रघुपत्वानः । प्र ।

जिगात । बाहुभिः । सीदत । आ । बर्हिः । उरु । वः । सदः ।

कृतम् । मादयध्वम् । मरुतः । मध्वः । अन्धसः ॥ ६ ॥ १ ॥

हेमरुतो वो युष्मान् सप्तयः सर्पणशीलाः अश्वाः आवहन्तु अस्मद्यज्ञं प्रापयन्तु कीदृशाः
सप्तयः रघुष्यदः लघुशीघ्रस्यन्दमानाः वेगेन गच्छन्त इत्यर्थः रघुपत्वानः लघुशीघ्रपतन्तो-
गच्छन्तो यूयं बाहुभिः स्वकीयैः हस्तैः अस्मभ्यं दातव्यं धनमाहृत्य प्रजिगात प्रकर्षेण गच्छत हेम-
रुतो वो युष्माकं सदः सदं न वेदिलक्षणं स्थानं उरुविस्तीर्णकृतं तत्र यदा स्तीर्णं बर्हिस्तदा सीदत त-
स्मिन् बर्हिष्युपविशत उपविश्य च मध्वो मधुरस्य अन्धसः सोमलक्षणस्यान्नस्य पानेन मादयध्वं तृ-
णाभवत् ॥ रघुष्यदः रघुस्यन्दन्त इति रघुष्यदः स्यन्दू प्रस्रवणे कृष्वेति कृष् अनिदितामिति न-
लोपः रुदुत्तरपदरूपतिस्वरत्वम् । रघुपत्वानः पतूगतौ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति विनिष् । जिगा-
त गास्तुतौ जौहोत्यादिकः जिगातीति गतिकर्मसुपाठात् अत्र गत्यर्थः लोणमध्यमबहुवचनस्य
तप्तनप्तनथनाश्चेति तद्वादेशः तस्य पित्वेन डित्वाभावादीहृत्य घोरितीत्वाभावः । सदः अतः रुक-
मीति विसर्जनीयस्य सत्वम् । मादयध्वं मदतृप्तिर्यागे चुरादिरात्मनेपदी ॥ ६ ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठेन वमोवर्गः ॥ ९ ॥

सप्तमीमृचमाह—

तेवर्धन्तस्वतवसोमहित्वनानाकंतस्थुरुचक्रिरेसदः ।
विष्णुर्यद्वावृषणंमदच्युतंवयोनसीदन्नधिर्बर्हिषिप्रिये ॥७॥

ते । अवर्धन्त । स्वतवसः । महित्वना । आ । नाकम् । तस्थुः ।
उरु । चक्रिरे । सदः । विष्णुः । यत् । ह । आवत् । वृषणम् ।
मदच्युतम् । वयः । न । सीदन् । अधि । बर्हिषि । प्रिये ॥ ७ ॥

तेमरुतः अवर्धन्तवृद्धिगताः कीदृशाःस्वतवसःस्वाश्रयचलाःनान्यस्यकस्यचित् बलमपे-
क्षन्ते वृद्धिप्राप्यच महित्वनामहिष्मामहत्त्वेननाकंस्वर्गंआतस्थुः आस्थितवन्तःसदःसदनंभोल-
क्षणंस्थानंचस्वकीयनिवासायउरुविस्तीर्णंचक्रिरे यत्येभ्योमरुद्भ्यः यदर्थंवृषणंकामाभिवर्षकं
मदच्युतंमदस्यहर्षस्यआसेकारंयज्ञंविष्णुर्हावत् विष्णुरेवागत्यरक्षति तेमरुतःवयोनपक्षिणोयथा
शीघ्रमागच्छन्ति एवंशीघ्रमागत्यबर्हिष्यधि अस्मदीयेयज्ञेप्रियेप्रीतिकरेसीदन्सीदन्तु उपविश-
न्तु ॥ तेवर्धन्त स्वरितोवानुदात्तेपदादावित्येकादेशस्यस्वरितत्वम् । महित्वना भावप्रत्ययादुत्तर-
स्याडोव्यत्ययेननाभावः उदानत्वंच यद्वा सुपांसुलुगितिआजादेशोनकारोपजनश्च । तस्थुः ना-
कमातस्थुश्चसदश्चविस्तीर्णंचक्रिरइतिचार्थप्रतीतिश्चादिलोपेविभाषेतिप्रथमायास्तिङ्बिभक्तेर्नि-
घातप्रतिषेधः । यत् सुपांसुलुगितिचतुर्थ्यालुक् । आयत् छान्दसोवर्तमानेल्ङ् । वृषणं वाषपूर्वस्य-
निगमेइतिउपधादीर्घाभावः । मदच्युतं मदंच्योततीतिमदच्युत् च्युतिर्आसेचने क्तिप्चेतिक्लिप् ।
सीदन् लिङर्थेलेट्यडागमः ॥ ७॥

अष्टमीमृचमाह—

शूरांश्चेद्युधयो न जग्मयः श्रवस्यवो न पृतना सुयेतिरे ।
भयन्ते विश्वा भुवना मरुद्भ्यो राजान इव त्वेष सन्दृशो नरः ॥८॥

शूराःऽइव । इत् । युयुधयः । न । जग्मयः । श्रवस्यवः । न ।
पृतनासु । येतिरे । भयन्ते । विश्वा । भुवना । मरुद्भ्यः ।
राजानःऽइव । त्वेषसन्दृशः । नरः ॥ ८ ॥

इदित्येतत्समुच्चये शूराइवेत् शौर्योपेतायुयुत्सवः पुरुषाइवच युयुधयोऽन शत्रुभिर्युध्यमा-
नाः पुरुषाइवच जग्मयः शीघ्रं गच्छन्तो मरुतः श्रवस्यवो न श्रवो जमात्मन इच्छन्तः पुरुषाइव घृत-
नासु सङ्ग्रामेषु येतिरे प्रयतन्ते वृत्रादिभिर्युद्धे व्याप्रियन्ते तादृशेभ्यो मरुद्भ्यो विश्वाभुवनासर्वाणि भू-
तजातानि भयन्ते विभ्यति येन रोवृष्ट्या देर्नेतारो मरुतः राजान इव राजमानानृपतय इव त्वेष संद-
शः दीप्तसंदर्शना उग्ररूपतया द्रष्टुमशक्या भवन्ति तेभ्य इत्यर्थः ॥ युयुधयः युधसंग्रहारे आदृगमह-
नजन इत्यत्रोत्सर्गश्च छन्दसीति वचनात्किन्प्रत्ययः लिङ्-द्वावाद्धिर्भावादि कित्त्वाद्गुणाभावः निच्वा-
दाद्युदात्तत्वम् । जग्मयः तेनैव सूत्रेण किन्प्रत्ययः गमहनेत्यादिनोपधालोपः स्थानिवद्भावाद्धि-
र्भावादि । श्रवस्यवः श्रव इच्छति श्रवस्यति कया च्छन्दसीत्युप्रत्ययः । येतिरे यतीप्रयत्ने छन्द-
सिलुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लिट् । भयन्ते जिभीभये बहुलं छन्दसीति शपः श्लोरभावः । त्वेष संद-
शः विषदीप्तौ पचाद्यच् दृशिर्प्रेक्षणे संपूर्वादस्मात्संपदादिलक्षणोभावेऽपि बहुव्रीहौ पूर्वपदम-
कृतिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

नवमोष्टकमाह—

त्वष्टा यद्वज्रं सुकृतं हिरण्ययं सहस्रं भृष्टिं स्वपा अवर्तयत् ।

धत्ते इन्द्रो नर्यपांसि कर्तवे हं वृत्रं निरपामौजदण्वम् ॥ ९ ॥

त्वष्टा । यत् । वज्रम् । सुकृतम् । हिरण्ययम् । सहस्रं भृष्टिम् ।

सुदृअपाः । अवर्तयत् । धत्ते । इन्द्रः । नरि । अपांसि । कर्तवे ।

अहं । वृत्रम् । निः । अपाम् । औजत् । अर्णवम् ॥ ९ ॥

स्वपाः शोभनकर्मा त्वष्टा विश्वनिर्माता यद्वज्रं अवर्तयत् इन्द्रं प्रत्यगमयत् दत्तवानित्य-
र्थः कीदृशं सुकृतं सम्यक्निष्पादितं हिरण्ययं सुवर्णमयं सहस्रं भृष्टिं अनेकाभिधाराभिर्युक्तं तद्व-
ज्रं इन्द्रो धत्ते धारयति किमर्थं नरि अत्र नृसंबन्धात् नृशब्देन संग्रामोऽभिधीयते संग्रामे अपांसि
शत्रुहननादिलक्षणानि कर्माणि कर्तव्ये कर्तुं एवं वज्रं धत्वा तेन वज्रेण वृत्रं वृष्ट्युदकस्यावरकं अर्णवं
अर्णसोदकेन युक्तं मेघं अहं अवधीत् अपां तेन निरुद्धा अपश्च निरौजतः शेषेणाधोमुखं अपात-
यत् पृवृष्टा अकरोदित्यर्थः ॥ सुकृतं सुपूर्वात्करोतेः कर्मणि निष्ठा गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वर-
त्वम् । हिरण्ययं हिरण्यशब्दादुत्तरस्य मयदोमकारस्य लोपः ऋग्व्यवास्त्व्यवास्त्वेत्यादिना निपात्यते ।

स्वपाः सोमं नसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । कर्तवे तुमर्थे से से नितिकरो ते स्तवे न्यत्ययः । अपां क्रियाग्रहणं कर्तव्यमितिकर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । औजस्य उज्जआर्जवे । अर्णवं अर्णसोलोपश्चेति मतवर्तीयोवः सलोपश्च ॥ ९ ॥

दशमीष्टचमाह—

ऊर्ध्वं नु नुद्रे वतंत ओजसा ददृहाणं चिद्विभिदुर्विपर्वतम् ।
धमन्तो वाणं मरुतः सुदानवो मदे सोमस्य रण्यानि चक्रिरे ॥ १० ॥

ऊर्ध्वम् । नु नुद्रे । अवतम् । ते । ओजसा । ददृहाणम् । चित् ।
बिभिदुः । वि । पर्वतम् । धमन्तः । वाणम् । मरुतः । सुदानवः ।
मदे । सोमस्य । रण्यानि । चक्रिरे ॥ १० ॥

अत्रेयमाख्यायिका—गोतमऋषिः पिपासया पीडितः सन् मरुतः उदकं ययाचे तदन्नं मरुतो दूरस्थं कूपमुद्धृत्य यत्र स गोतमऋषिस्तिष्ठति तां दिशं नीत्वा ऋषिसमीपे कूपमवस्थाप्य तत्पा आहावंचरुत्वा तस्मिन् आहावे कूपमुत्सिच्य तमृषितेनोदकेन तर्पयांचक्रुः अयमर्थो नियोत्तरयाच तिपाद्यते—ते मरुतः अवतं अवस्तावततो भवतीति अवतः कूपः कूपनामसुच अवतः अवट इति ठितम् तमूर्ध्वं उपरि यथा भवति तथा ओजसा स्वकीयेन बलेन नु नुद्रे प्रेरितवन्तः उत्त्वा तवन्त इर्थः एवं कूपमुत्वा यऋषेराश्रमं प्रति नयन्तो मरुतः मार्गमध्ये ददृहाणं प्रवृद्धं गतिनिरोधकं पर्वतं विपर्ववन्तं शिलोच्चयमपि विभिदुः विशेषेण बभञ्जुः सुदानवः शोभनदानास्ते मरुतः वाणं शतख्याभिस्तद्वीभिर्युक्तं वीणाविशेषं धमन्तो वा दयन्तः सोमस्य मदे सोमपानेन हर्षे सति रण्यानि त्यागि रमणीयानि धनानि चक्रिरे स्तोतृभ्यः कुर्वन्ति ॥ नु नुद्रे णुदप्रेरणे लिटि इरयोरेङि आदेशः । ददृहाणं दृहदृहिवृद्धौ लिटः कानच् । धमन्तः ध्माशब्दाग्निसंयोगयोः पाप्मेदिनाधमादेशः । वाणं अणरणवणशब्दार्थाः कर्मणि घञ् कर्षात्त्वत इत्यन्तो दात्तत्वम् । रण्यरणतेर्भावे वशिरण्योरुपसंख्यानमित्यप् ततो भवेच्छन्दसीति यत् यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ १

एकादशीष्टचमाह—

जिह्वं नु नुद्रे वतंत यां दिशा सिञ्चन्तु संगोतं मायतृष्णजे ।
आगच्छन्तीमवसाचित्रभानवः कामं विप्रस्यतर्पयन्त धामभिः ॥ ११ ॥

जिह्वम् । नुनुद्रे । अवतम् । तया । दिशा । असिञ्चन् । उत्सम् ।
 गोतमाय । तृष्णाज्जे । आ । गच्छन्ति । ईम् । अवसा ।
 चित्रभानवः । कामम् । विप्रस्य । तर्पयन्त । धामभ्रिः ॥ ११ ॥

मरुतः अवतं उद्धृतं कूपं यस्यां दिशि कृषिर्वसति तया दिशा जिह्वं कं तिर्यश्च नुनुद्रे प्रेरितवन्तः
 एवं कूपं नीत्वा कृष्याश्रमे वस्थाप्य तृष्णाज्जे तृषिताय गोतमाय कृषये तदर्थं उत्सं जलप्रवाहं कूपादुद्धृत्य
 असिञ्चन् आहावे अवानयन् एवं कृत्वा ईमेनं स्तोतारमृषिं चित्रभानवः विचित्रदीप्तयस्ते मरुतः
 अवसा ईदृशेन रक्षणेन सह आगच्छन्ति तत्समीपं प्राप्नुवन्ति प्राप्य च विप्रस्य मेधाविनो गोतमस्य काम-
 मभिलाषं धामभिरायुषो धारकैरुदकैस्तर्पयन्त अतर्पयन् ॥ तथा नगोश्वन्त्सावर्णे तिसावेका च इ-
 ति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य प्रतिषेधः । दिशा सावेका च इति विभक्तैरुदात्तत्वम् । तृष्णाज्जे जितृ-
 षापिपासायां स्वपितृषोर्न जिह् प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् पदकारस्य शाकल्यस्य त्वयमभिप्रायः अ-
 न्येष्वपि दृश्यत इति दिशि ग्रहणात् केवलादपि जने ईप्रत्ययः तृष्णाजातायस्य सतथोक्तः ङचापोः सं-
 ज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति ह्रस्वत्वं बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धामभ्रिः दधाते रातोमनिज्जितिम-
 निन् ॥ ११ ॥

मारुतेषु शौयावः शर्मैति हविषो याज्या प्रदानानामिति खण्डे सूत्रितम्—अराइवेदचरमा अहे-
 वयावः शर्मशशमानाय सन्तीति ।

तामेतां सूक्ते द्वादशीष्टमाह—

यावः शर्मशशमानाय सन्ति त्रिधातूनि दाशुषे यच्छताधि ।
 अस्मभ्यं तानि मरुतो विर्यन्त रयिनो धत्त वृषणः सुवीरम् ॥ १२ ॥ १० ॥

या । वः । शर्म । शशमानाय । सन्ति । त्रिधातूनि । दाशुषे ।
 यच्छत । अधि । अस्मभ्यम् । तानि । मरुतः । वि । यन्त । रयिम् ।
 नः । धत्त । वृषणः । सुवीरम् ॥ १२ ॥ १० ॥

हेमरुतः वोयुष्माकं संबन्धीनि या यानि शर्मशर्माणि सुखानि गृहाणि वा कीदृशानि त्रिधातू-
 नि पृथिव्यादिषु त्रिषु स्थानेष्ववस्थितानि शशमानाय युष्मान्स्तुतिभिः भजमानाय दातुं संपादितानि

स्वपाः सोमं नसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । कर्तव्ये तु मर्थे सेनेनितिकरोते स्तवे न्यत्ययः ।
अपां क्रियाग्रहणं कर्तव्यमितिकर्मणः संपदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् ।
औजस्र उज्जार्जवे । अर्णवं अर्णसोलोपश्चेति मत्वर्थीयवः सलोपश्च ॥ ९ ॥

दशमीभूचमाह—

ऊर्ध्वं नुनुद्रेव तंत ओजसा ददृहाणं चिद्विभिदुर्विपर्वतम् ।

धमन्तो वाणं मरुतः सुदानवो मदे सोमस्य रण्यानि चक्रिरे ॥ १० ॥

ऊर्ध्वम् । नुनुद्रे । अवतम् । ते । ओजसा । ददृहाणम् । चित् ।

विभिदुः । वि । पर्वतम् । धमन्तः । वाणम् । मरुतः । सुदानवः ।

मदे । सोमस्य । रण्यानि । चक्रिरे ॥ १० ॥

अत्रेयमाख्यायिका—गोतमऋषिः पिपासया पीडितः सन् मरुतः उदकं ययाचे तदनन्तरं
मरुतो दूरस्थं कूपमुद्धृत्य यत्र स गोतमऋषिस्तिष्ठति तां दिशं नीत्वा ऋषिसमीपे कूपमवस्थाप्य तत्पार्श्वं
आहावंचलत्वा तस्मिन् आहावे कूपमुत्सिच्य तमृषितेनोदकेन तर्पयांचक्रुः अयमर्थो नियोत्तरयाचप-
तिपाद्यते—ते मरुतः अवतं अवस्तावततो भवतीति अवतः कूपः कूपनामसुच अवतः अवट इति प-
ठितम् तमूर्ध्वं उपरियथा भवति तथा ओजसा स्वकीयेन बलेन नुनुद्रे प्रेरितवन्तः उत्तवातवन्त इत्य-
र्थः एवं कूपमुत्वाय ऋषेराश्रमं प्रति नयन्तो मरुतः मार्गमध्ये ददृहाणं प्रवृद्धं गतिनिरोधकं पर्वतं वि-
पर्ववन्तं शिलोच्चयमपि विविभिदुः विशेषेण बभञ्जुः सुदानवः शोभनदानास्ते मरुतः वाणं शतसं-
ख्याभिस्तन्त्रीभिर्युक्तं वीणाविशेषं धमन्तो वादयन्तः सोमस्य मदे सोमपानेन हर्षे सति रण्यानि स्तु-
त्या निरमणीयानि धनानि चक्रिरे स्तोतृभ्यः कुर्वन्ति ॥ नुनुद्रे णुद्रेरणे लिटि इरयोरे इतिरे-
आदेशः । ददृहाणं दृहदृहिवृद्धौ लिटः कानच् । धमन्तः ध्माशब्दाग्निसंयोगयोः पाश्चेत्या-
दिना धमादेशः । वाणं अणरणवणशब्दार्थाः कर्मणि घञ् कर्षात्त्वत इत्यन्तो दात्तत्वम् । रण्यानि
रणवेर्भावे वशिरण्योरुपसंख्यानमित्यप् ततो भवेच्छन्दसीति यत् यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ १० ॥

एकादशीभूचमाह—

जिह्वं नुनुद्रेव तंतयां दिशासिञ्चुत्संगोतमायतृष्णजे ।

आगच्छन्तीमवसाचित्रभानवः कामं विप्रस्यतर्पयन्त धामभिः ॥ ११ ॥

जिह्वम् । नुनुद्रे । अवतम् । तया । दिशा । असिञ्चन् । उत्सम् ।
 गोतमाय । तृष्णाजै । आ । गच्छन्ति । ईम् । अवसा ।
 चित्रज्ञानवः । कामम् । विप्रस्य । तर्पयन्त । धामभिः ॥ ११ ॥

मरुतः अवतं उद्धृतं कूपं यस्यां दिशि कृषिर्वसति तया दिशा जिह्वं वक्रं तिर्यञ्चं नुनुदे प्रेरितवन्तः
 एवं कूपं नीत्वा कृष्याश्रमे वस्थाप्य तृष्णाजे तृषिताय गोतमाय कृषये तदर्थं उत्सं जलप्रवाहं कूपादुद्धृत्य
 असिञ्चन् आहावे अवानयन् एवं कृत्वा ईमेनं स्तोतारमृषिं चित्रज्ञानवः विचित्रदीप्तयस्ते मरुतः
 अवसा ईदृशेन रक्षणेन सह आगच्छन्ति तत्समीपं प्राप्नुवन्ति प्राप्य च विप्रस्य मेधाविनो गोतमस्य काम-
 मभिलाषं धामभिरायुषोधारकैरुदकैस्तर्पयन्त अतर्पयन् ॥ तथा नगोऽश्वन्त्सावर्णे तिसावेकाचइ-
 ति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य प्रतिषेधः । दिशा सावेकाचइति विभक्तेरुदात्तत्वम् । तृष्णाजे जितृ-
 षापिपासायां स्वपितृषोर्नजिङ् प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् पदकारस्य शाकल्यस्य त्वयमभिप्रायः अ-
 न्येष्वपि दृश्यत इति दृशिग्रहणात् केवलादपि जनेर्दप्रत्ययः तृष्णाजातायस्य सतथोक्तः इच्छापोः सं-
 ज्ञाछन्दसोर्वहुलमिति ह्रस्वत्वं बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धामभिः दधाते रातोमनिजिति म-
 निन् ॥ ११ ॥

मारुतेषु शौयावः शर्मैति हविषो याज्या प्रदानानामिति खण्डे सूत्रितम्—अरा इवेदचरमा अहे-
 वयावः शर्मशशमानाय सन्तीति ।

तामेतां सूक्ते द्वादशीष्टकमाह—

यावः शर्मशशमानाय सन्ति त्रिधातूनि दाशुषेयच्छताधि ।
 अस्मभ्यं तानि मरुतो वियन्त रयिनो धत्त वृषणः सुवीरम् ॥ १२ ॥ १० ॥

या । वः । शर्म । शशमानाय । सन्ति । त्रिधातूनि । दाशुषे ।
 यच्छत । अधि । अस्मभ्यम् । तानि । मरुतः । वि । यन्त । रयिम् ।
 नः । धत्त । वृषणः । सुवीरम् ॥ १२ ॥ १० ॥

हेमरुतः वीर्युष्माकं संबन्धीनि या यानि शर्मशर्माणि सुखानि गृहाणि वा कीदृशानि त्रिधातू-
 नि पृथिव्यादिषु त्रिषु स्थानेष्ववस्थितानि शशमानाय युष्मान्स्तुतिभिः भजमानाय दातुं संपादितानि

पूर्वोक्तलक्षणानिशर्माणियानि सन्ति यानि च दाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानाय अधियच्छत अधिकं प्र-
यच्छथ हेमरुतः तानि सर्वाणि शर्माण्यस्मभ्यं वियन्त विशेषेण प्रयच्छत किञ्च हेवृषणः कामानां व-
र्षितारोमरुतः नोऽस्मभ्यं सुवीरं शोभनैर्वीरैः पुत्रादिभिर्युक्तर्यिधनं धत्त दत्त ॥ या शेच्छन्दसि बहुल-
मिति शेलोपः । शर्म सुपांसुलुगिति जसोलुक् । शशमानाय शशपुतगतौ ताच्छीलिकश्चानश् । यच्छत
छान्दसेलङ्किबहुलं छन्दस्य माङ्गयोगे पीत्यङ्गभावः । यन्त यमेलोऽङ्किबहुलं छन्दसीति शपोलुक् तम-
ननथनाश्चेति तस्य तबादेशः अतस्तस्य पित्वेनङ्कित्वाभावादनुदात्तोपदेशेत्यादि नानुनासिकलोपो-
नभवति । वृषणः वाषपूर्वस्य निगमे इत्युपधादीर्घाभावः । सुवीरं बहुव्रीहौ वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदा-
द्युदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे दशमो वर्गः ॥ १० ॥

मरुतो यस्येति दशर्वद्वितीयं सूक्तम् गोतमस्यार्षेण गायत्रमरुदेवताकं अनुक्रम्यते च-मरुतो द-
शगायत्रमिति । व्यूह्ये तृतीये छन्दोमे आग्निमारुतश्चेत्तत्सूक्तं तृतीयस्यागन्महेति खण्डे सूत्रित-
म्-मरुतो यस्य हि प्राग्नेये वाचमित्याग्निमारुतमिति । ऐन्द्रामारुत्यां प्रधानस्य हविषो मरुतो यस्येत्ये-
षानुवाक्या सूत्रितं च-ऐन्द्रामारुतीं भेदकामामरुतो यस्य हि क्षय इति । एषैव वरुणप्रघासे मारुत्या-
आमिक्षाया अनुवाक्या सूत्रितं च-मरुतो यस्य हि क्षये राइवेदचरमा अहेवेति । तथा पातः सवने पोतु-
रेषाप्रस्थितयाज्या सूत्रितं च-मरुतो यस्य हि क्षये ग्रेपत्नीरिहावहेति ।

तामेतां सूक्ते प्रथमाष्टचमाह-

मरुतो यस्य हि क्षये पाथा दिवो विमहसः । समुगोपातमोजनः ॥ १ ॥

मरुतः । यस्य । हि । क्षये । पाथ । दिवः । विमहसः । सः ।

सुगोपातमः । जनः ॥ १ ॥

हे विमहसो विशिष्टप्रकाशामरुतः दिवोन्तरिक्षलोकादागत्य यस्य हि यस्य स्वलुप्यजमानस्य
क्षये यज्ञगृहे पाथ सोमं पिबथ सजनो जातो यजमानः सुगोपातमः शोभनैः पालकैरत्यन्तं युक्तो भव-
ति ॥ पाथ पापाने लेटि बहुलं छन्दसीति शपोलुक् यद्वृत्तयोगादनिघातः । विमहसः विशिष्टमह-
स्तेजो येषां तितथोक्ताः । सुगोपातमः शोभनो गोपाः रक्षको यस्य स सुगोपाः अतिशयेन सुगोपाः सु-
गोपातमः तमपः पिप्वादनुदात्तत्वे सति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तादात्तत्वमेव शिष्यते ॥ १

द्वितीयाष्टकमाह—

यज्ञैर्वायज्ञवाहसोविप्रस्यवामतीनाम् । मरुतःशृणुताहवम् ॥ २ ॥

यज्ञैः । वा । यज्ञश्वाहसः । विप्रस्य । वा । मतीनाम् । मरुतः ।

शृणुत । हवम् ॥ २ ॥

हेयज्ञवाहसः यज्ञस्यवोढारोमरुतः यूयं यज्ञैर्वा वाशब्दःसमुच्चये यज्ञैश्चयजमानस्यमतीनांस्तु-
तीनांसंबन्धिनोविप्रस्यवा अयजमानस्यमेधाविनश्चहवमाह्वानंशृणुत यज्ञवतोयजमानस्ययागर-
हितस्यस्तोतुश्चाह्वानंअवश्यंभवद्भिःश्रोतव्यं यतोभवन्तोयज्ञस्यवोढारः स्तुतिप्रियाश्चेतिभावः ॥
यज्ञवाहसः गतिकारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेतिवचनान्न वहिहाधात्रूभ्यश्छन्दसीतिकार-
कपूर्वाद्विहतेरसुन्न णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । मतीनां मनज्ञाने अस्मात्करणेकिन् नामन्यतरस्या-
मितिनामउदात्तत्वम् । शृणुत श्रुवःश्रुचेतिश्रुः सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्रविकरणेभ्यइतिव-
चनोत्तिङ्णवस्वरःशिष्यते मरुतइत्यस्यामन्त्रितस्यामन्त्रितपूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वे-
नपदादपरत्वान्निघाताभावः । हवं भावेनूपसर्गस्येतिह्वयतेरप् संप्रसारणंच ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

उतवायस्यवाजिनोनुविप्रमतक्षत । सगन्तागोमतिव्रजे ॥ ३ ॥

उत । वा । यस्य । वाजिनः । अनु । विप्रम् । अतक्षत । सः ।

गन्ता । गोमति । व्रजे ॥ ३ ॥

उतवाअपिच यस्ययजमानस्यवाजिनोहविर्लक्षणान्नोपेताऋत्विजः विप्रमेधाविनंमरुद्ग-
णंअन्वतक्षत हविःप्रदानादिनातीक्षणीकुर्वन्ति सयजमानः गोमति गोभिर्बहुभिर्युक्तेव्रजेगोष्ठे
गन्तागमनशीलोभवति ॥ अतक्षत तक्षूत्वक्षूतनूकरणे छान्दसोलङ् व्यत्ययेनमध्यमः । गन्ता
गमेस्ताच्छीलिकस्तृन् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

अस्यवीरस्यर्बर्हिषिसुतःसोमोदिविष्टिषु । उक्थंमदश्चशस्यते ॥ ४ ॥

अस्य । वीरस्य । बर्हिषि । सुतः । सोमः । दिविष्टिषु । उक्थम् ।

मदः । च । शस्यते ॥ ४ ॥

दिविष्टिषुयजनीयदिवसेषु बर्हिषियज्ञे वीरस्यशत्रुक्षेपणकुशलस्यास्यमरुद्गणस्ययागाय
सोमःसुतः ऋत्विग्भिरभिषुतोभवति उक्थंमरुदेवताकंशस्त्रं मदश्वमदिधातुनायुकामरुतो-
देवाः सोमस्यमत्सन्नित्यादिकामारुतीनिविच्च अस्यमरुद्गणस्यहर्षायशस्यतेहोत्रापठ्यते ॥ अ-
स्य ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । दिविष्टिषु इष्टयएषणानिगमनानि दिवोद्योतमानस्यसूर्यस्य
इष्टयोयेषुदिवसेषुतेतथोक्ताः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् व्यत्ययेनोत्वाभावः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

अस्यश्रोषन्त्वाभुवोविश्वायश्चर्षणीरभि । सूरंचित्सस्रुषीरिषः ॥ ५ ॥ ११

अस्य । श्रोषन्तु । आ । भुवं । विश्वाः । यः । चर्षणीः । अभि ।
सूरम् । चित् । सस्रुषीः । रिषः ॥ ५ ॥ ११ ॥

अस्ययजमानस्यस्तुतिमरुतः आआभिमुख्येनश्रोषन्तु शृण्वन्तु योमरुद्गणःविश्वाः चर्षणीः
सर्वानशत्रुभूतानमनुष्यान् अभिभुवः अभिभवतितादृग्गणाकारामरुतः शृण्वन्त्वित्यर्थःसूरंचित्
सूरं स्तुतेःप्रेरयितारंयजमानमपि इषोमरुद्भिःप्रत्तान्यन्त्रानि सस्रुषीः प्राप्तानिभवन्तु॥श्रोषन्तु श्रु-
श्रवणे लोटिसिबहुलंलेटीतिबहुलवचनात्सिप् । भुवः भवतेर्लेटि तिपस्तिङांतिङोभवन्तीतिसिप्
लेटोडाटावित्यडागमः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् भूसुवोस्तिङीतिगुणप्रतिषेधः । सूरं षूमेरणे
सुसूधागृधिर्यःऋत्नितिक्रन्प्रत्ययः । सस्रुषीः सृग्तौ अस्माद्धिटःक्रसुः उगितश्चेतिङीप्
भसंज्ञायां वसोःसंप्रसारणमितिसंप्रसारणं शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम् जसि वाछन्दसीतिपूर्व-
सवर्णदीर्घत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेएकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

षष्ठीष्टचमाह—

पूर्वाभिर्हिददाशिमशरन्द्भिर्मरुतोवयम् । अवोभिश्चर्षणीनाम् ॥ ६ ॥

पूर्वाभिः । हि । ददाशिम । शरत्द्भिः । मरुतः । वयम् । अवःद्भिः ।
चर्षणीनाम् ॥ ६ ॥

हेमरुतःपूर्वाभिर्वह्नीभिः शरद्भिःसंवत्सरैः चर्षणीनांसर्वस्यद्रष्टृणां सर्वज्ञानांभवतांसंबन्धिभिरवोभिः रक्षणैर्युक्ताःसन्तोवयं ददाशिमयुष्मभ्यंहवींषिदत्तवन्तः हियस्मादर्थं यस्मादेवंतस्मादिदानीमप्यस्मदीयहविःस्वीकरणायागच्छतेत्यर्थः ॥ पूर्वीभिः पुरुशब्दाद्वेतो गुणवचनादितिङीष् यणादेशेहलिचेतिदीर्घत्वम् । ददाशिम दाशृदाने लिटिङ्गागमः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । चर्षणीनां नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टचमाह—

सुभगःसप्रयज्यवोमरुतोअस्तुमर्त्यः । यस्यप्रयांसिपर्षथ ॥ ७ ॥

सुष्टभगः । सः । प्रयज्यवः । मरुतः । अस्तु । मर्त्यः । यस्य ।
प्रयांसि । पर्षथ ॥ ७ ॥

हेप्रयज्यवः प्रकर्षेणयष्टव्यामरुतः समर्त्योमिनुष्योयजमानः सुभगोस्तु शोभनधनयुक्तोभवतु यस्ययजमानस्यप्रयांसि हविल्लक्षणान्यन्नानिपर्षथ आत्मनिसिञ्चथ स्वीकुरुथेत्यर्थः ॥ सुभगः भगइतिधननाम शोभनोभगोयस्य क्त्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । पर्षथ पृषुपृषुषुसेचने भौवादिकः यद्वृत्तान्त्यमितिनिघातप्रतिषेधः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

शशमानस्यवानरःस्वेदस्यसत्यशवसः । विदाकामस्यवेनतः ॥ ८ ॥

शशमानस्य । वा । नरः । स्वेदस्य । सत्यशवसः । विद ।
कामस्य । वेनतः ॥ ८ ॥

हेसत्यशवसः अवितथबलाः नरोनेतारोमरुतः शशमानस्ययुष्मान् स्तुतिभिःसंभजमानस्यस्वेदस्य स्तावकमन्त्रोच्चारणजनितश्रमेणस्विद्यमानगात्रस्य वेनतः वेनतिःकान्तिकर्मा कामयमानस्य वाशब्दःसमुच्चये एवंभूतस्यस्तोतुश्च कामस्य काममभिलाषंविद लंभयत प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ शशमानस्य शशपुगततौ ताच्छीलिकश्चानश् । स्वेदस्य जिष्विदागात्रप्रक्षरणे अन्तर्भावितण्यर्थात्कर्मणिघञ् जित्वादाद्युदात्तत्वम् । विद विदृलाभे लोटिमध्यमपुरुषस्यबहुवचनस्यव्यत्ययेन सादेशः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् झस्यादादेशः लोपस्तआत्मनेपदेष्वितितलोपः प्रत्यया-

द्युदात्तत्वम् पादादित्वाज्जिघाताभावः अचोतस्तिङ्इतिसंहितायां दीर्घः । कामस्य वृषादिषुपाठा-
दाद्युदात्तत्वम् क्रियाग्रहणं कर्तव्यमितिकर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थर्थेष्वष्टी ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

यूयंतत्संत्यशवसआविष्कर्तमहित्वना । विध्यंताविद्युतरक्षः ॥ ९ ॥

यूयम् । तत् । सत्य॑श्शव॒सः । आ॒विः । क॒र्त । म॒हि॒ह॒त्वन॑ । विध्य॑त ।
वि॒द्युता॑ । रक्षः ॥ ९ ॥

हेसत्यशवसः सत्यबलाः अन्यैरप्रवृण्यबलामरुतोयूयं तद्वृत्रवधादिषुप्रसिद्धं युष्मदीयं माहा-
त्म्यं आविष्कर्तुं आविष्कुरुतप्रकाशयत विद्युताविद्योतमानेनमहित्वना तेनमहत्त्वेनमाहात्म्येनरक्षः
अस्माकमुपद्रवकारिणं राक्षसादिकं विध्यतताडयत नाशयतेत्यर्थः ॥ कर्तं करोतेर्लोटि बहुलं छन्द-
सीति विकरणस्य लुक् तप्तनप्तनथनाश्चेति तच्चादेशः गुणः इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति आविः शब्द-
विसर्जनीयस्य षत्वम् । महित्वना भावप्रत्ययादुत्तरस्याडोव्यत्ययेन नाभावः उदात्तत्वं च यद्वा सु-
पांसुलुगितितृतीयाया आजादेशः नकारोपजनश्च । विध्यत व्यधताडने श्यनिग्रहिज्यादिना संपसा-
रणम् तशब्दस्य सार्वधातुकमपि दितिङित्वे सति ऋचितुनुघमक्षुतडितिसंहितायां दीर्घः ॥ ९ ॥

दशमीष्टचमाह—

गूहतागुह्यंतमोवियातविश्वंमन्त्रिणम् । ज्योतिष्कर्तायदुश्मसि ॥ १० ॥ १२ ॥

गू॒ह॒त । गु॒ह्यं॑म् । त॒मः॑ । वि । या॒त॒ । वि॒श्वं॑म् । अ॒न्त्रि॒णं॑म् । ज्योतिः॑ ।
क॒र्त॒ । यत् । उ॒श्म॑सि ॥ १० ॥ १२ ॥

हेमरुतः गुह्यं गुहायां स्थितं सर्वत्र व्याप्य वर्तमानं तमोन्धकारं गूहतं संवृतं कुरुत यथास्माभि-
र्न दृश्यते तथा अदर्शनं प्रापयत विनाशयतेत्यर्थः विश्वं सर्वं अन्त्रिणं अन्तरं राक्षसादिकं वियातवि-
धिं व्यापयत अस्मत्सकाशा निर्गमयत यज्ज्योतिः सूर्यादिकं वयमुश्मसिकामयामहे तत्कर्तुं कुरुत
यद्वा गुह्यं गुहायां शरीरान्तर्गतं गुहारूपे हृदये भवं तमोभावरूपाज्ञानं तद्गूहतं विनाशयत अन्त्रिणं पुरु-
षार्थस्यान्तरं कामक्रोधादिकं सर्वं विनिर्गमयत यत्तज्ज्योतिः परतत्त्वसाक्षात्काररूपं ज्ञानं कामयाम-
हे प्राणापानादिपञ्चवृत्तिरूपा हेमरुतः तत्कर्तुं कुरुत ॥ गूहतं गूहसंवरणे शपिलघूपधगुणे ऊदुपधा-
यागोहइति उपधाया ऊकारः । यात यापयणे अस्मादन्तर्भावितव्यार्थाद्भोद् । अन्त्रिणं अदेक्षिनि-

चेति त्रिनिप्रत्ययः । उश्मसि वशकान्तौ इदन्तोमसिः अदादिवाच्छपोलुक् ग्रहिज्यादिनासंप्रसारणम् ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे द्वादशो वर्गः ॥ १२ ॥

प्रत्वक्षस इति षड्भ्यश्चतुर्थीयं सूक्तम् गोतमस्यार्षे जागतं मारुतं तथा चानुक्रान्तम्—प्रत्वक्षसः षड्भागतमिति अग्निष्टोमे आग्निमारुतशस्त्रे इदं सूक्तं मारुतनिविद्धानं अथ यथेतमिति खण्डे सूत्रितम्—प्रत्वक्षसः प्रतवसो यज्ञायज्ञावो अग्नय इति ।

तत्र प्रथमाष्टकमाह—

प्रत्वक्षसः प्रतवसो विरप्शिनो नानता अविथुरा ऋजीषिणः ।
जुष्टमासो नृत्तमासो अजिभिर्यज्ञे केचिदुस्त्रा इव स्तृभिः ॥ १ ॥

प्रत्वक्षसः । प्रतवसः । विरप्शिनः । नानताः । अविथुराः ।
ऋजीषिणः । जुष्टमासः । नृत्तमासः । अजिभिः । वि ।
आनज्ये । के । चित् । उस्त्राः इव । स्तृभिः ॥ १ ॥

प्रत्वक्षसः शत्रूणां प्रकर्षेण तनूकर्तारः शत्रुघातिन इत्यर्थः यतः प्रतवसः प्रकृष्टबलोपेताः अतएव विरप्शिनः विविधेन जयघोषेणोपेताः यद्वा बहुनामैतत् महान्तो हि विविधैः शब्दैः प्रशस्यन्ते अतएवा नानताः आनतिरहिताः सर्वोत्कृष्टा इत्यर्थः अविथुराः अविद्युक्ताः सप्तगणरूपेण संघीभूता इत्यर्थः ऋजीषिणः तृतीयसवने ऋजीषस्याभिषवात् तत्र च मरुतः स्तूयन्त इति तेषां ऋजीषित्वम् यद्वा ऋजीषिणः प्रार्जयितारो रसानां जुष्टमासः अतिशयेन यष्टुभिः सेविताः नृत्तमासः अतिशयेन मेघादेर्नतारः एवंभूता मरुतः स्तृभिः स्वशरीरस्याच्छादकैः अजिभिः रूपाभिव्यञ्जकैराभरणैः व्यानजेन भसिव्यक्ता दृश्यन्ते तत्र दृष्टान्तः—केचिदुस्त्रा इव ये केचन सूर्यरश्मयो यथानभसि दीप्यन्ते तद्वत् ॥ प्रत्वक्षसः प्रकर्षेण त्वक्षन्ते तनूकुर्वन्तीति प्रत्वक्षसः तक्षत्वभूतनूकरणे गतिकारकयोः रपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत् यत्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । प्रतवसः तव इति बलनाम प्रकृष्टतवोपेतां बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । विरप्शिनः रपलपव्यक्तायां वाचि विरपणं विरप्शः औणादिकः शक्प्रत्ययः तदन्तो विरप्शिनः । नानताः आनताः अवनताः प्रह्वीभूताः न आनताः अनानताः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अविथुराः व्यथभयसंचलनयोः व्यथेः संप्रसारणं धिक् चेत्युरध्प-

त्ययः अत्रतुबहुलवचनाद्धत्वंनक्रियते पूर्ववत्समासस्वरौ । जुष्टतमासः नित्यंमन्त्रेइतिजुष्टशब्दाद्युदात्तः ततआतिशायनिकस्यतमपःपित्त्वादनुदात्तत्वेसएवस्वरःशिष्यते । आनञ्जे अञ्ज्व्य-
क्लिप्रक्षणकान्तिगतिषु कर्मणि छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेल् अतआदेरित्यभ्यासस्यात्वम्
तस्मान्नुङ्द्विहलइतिनुद् व्यत्ययेनउपधालोपः इरयोरे । स्तृभिः स्तृञ्आच्छादने क्तिप् आगमा-
नुशासनस्यानित्यत्वानुगभावः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

उपह्वरेषुयदचिध्वंययिंवयंइवमरुतःकेनचित्पथा ।

श्रोतन्तिकोशाउपवोरथेष्वघृतमुक्षतामधुवर्णमर्चते ॥२॥

उपह्वरेषु । यत् । अचिध्वम् । ययिम् । वयःइव । मरुतः । केन ।

चित् । पथा । श्रोतन्ति । कोशाः । उप । वः । रथेषु । आ ।

घृतम् । उक्षतम् । मधुवर्णम् । अर्चते ॥ २ ॥

हेमरुतः उपह्वरेषुउपह्वर्तव्येषुगन्तव्येषुअस्माकंसन्निकृष्टेषु नभसःप्रदेशेषुयद्यदाययिगति-
मन्तंमेघंअचिध्वं वर्षणसामर्थ्येनोपचितंकुरुथ किंकुर्वन्तः वयइवपक्षिणइवकेनचित्पथाकेनचि-
दाकाशमार्गेणशीघ्रंगच्छन्तः नभसिशीघ्रंवर्षणार्थंप्रवर्तमानैर्मरुद्भिः मेघाउपचीयन्तइत्यर्थः त-
दानींकोशाः मेघनामैतत् वोयुष्माकंरथेषु आसक्तामेघाश्रोतन्ति जलंमुञ्चन्ति यस्मादेवंतस्मात् हे
मरुतः यूयंअर्चतेयुष्मानहविर्भिःपूजयतेमह्यंयजमानायमधुवर्णंमधुसदृशरूपंस्वच्छंघृतंवृष्ट्यु-
दकं आसमन्तात् उक्षतसिञ्चत अस्मदभिलषितांवृष्टिंकुरुतेत्यर्थः ॥ उपह्वरेषु ह्यकौटिल्ये उप-
ह्वरन्तिकौटिल्येनतिर्यग्गच्छन्त्येष्वित्युपह्वरानभःप्रदेशाः पुंसिसंज्ञायांघःप्रायेणेत्यधिकरणेघः ।
अचिध्वं चिनोतेर्वर्तमानेल् बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् । ययिं याप्रापणे आट्टगमहनजनइति
किप्रत्ययः । पथा आङि भस्यटेलोपइतिटिलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । श्रोत-
न्ति श्रुतिरक्षरणे छान्दसोयलोपः । उक्षत उक्षसेचने लोटितशब्दस्यङित्वेसतिक्चितुनुषेत्यादि-
नासांहितिकोदीर्घः ॥२॥

तृतीयाष्टचमाह—

प्रेषामज्मेपुविथुरेवरेजतेभूमिर्यामेषुयद्वयुजनेशुभे ।

तेक्नीळयोधुनयोभ्राजदृष्टयःस्वयंमहित्वंपनयन्तधूतयः ॥३॥

प्र । एषाम् । अज्मेषु । विथुराऽइव । रेजते । भूमिः । यामेषु ।
यत् । ह । युञ्जते । शुभे । ते । क्रीळयः । धुनयः । भाजतः ऋष्टयः ।
स्वयम् । महिःत्वम् । पनयन्त । धूतयः ॥ ३ ॥

यद् यदाखलु एतेमरुतः शुभेशोभनाय वृष्ट्युदकाययुञ्जते मेवान्सजीकुर्वन्ति तदानीं
अज्मेषु मेवानामुत्क्षेपकेषु एषामरुतां संबन्धिषु यामेषु मेवानां नियमनेषु सत्सु भूमिः पृथिवी प्रे-
जते प्रकर्षेण कम्पते यद्वा यदाखलु मरुतः स्वकीयान्नथान्युञ्जते अश्वैर्योजयन्ति तदानीं एषां रथा-
नां संबन्धिषु पर्वतादेरुत्क्षेपकेषु यामेषु गमनेषु सत्सु भूमिर्भित्तिर्या कम्पते तत्र दृष्टान्तः—विथुरेव यथा भ-
र्त्रा विमुक्ता जायाराजोपद्रवादिषु सत्सु निरालंबा सती कम्पते तद्वत् तेतादृशाः क्रीळयः विहारशीलाः
धुनयः चलनस्वभावाः भ्राजदृष्टयः दीप्यमाना युधाः एवंभूता मरुतः धूतयः पर्वतादीन् धुन्वन्तः
सन्तः महित्वं स्वकीयं महिमानं स्वयमेव पनयन्त व्यवहरन्ति प्रकटयन्तीत्यर्थः ॥ अज्मेषु अज-
गतिक्षेपणयोः अर्तिस्तु स्वित्यादिनाविधीयमानो मन्त्रबहुलवचनादस्मादपि दृष्टव्यः वलादावार्ध-
धातुके विकल्प इष्यत इति वचनादजेर्व्यघञपोरिति वीभावाभावः नित्वादाद्युदात्तत्वम् । रेजते रेजृ-
कम्पने भ्यसते रेजत इति भयवेपनयोरिति यास्कः । यामेषु यमउपरमे भाते घञ् कर्षात्त्वत इत्यन्तोदा-
त्तत्वे मात्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वम् यद्वा याप्रापणे इत्यस्मादर्तिस्तु स्वित्यादिना मन्त्रत्ययः । शुभे
शुभदीप्तौ संपदादिलक्षणः कर्मणि क्तिप् सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पनयन्त पनव्यवहारे
गुपूधूपविच्छीत्यायः अस्माच्छान्दसोलङ् व्यत्ययेन ह्रस्वत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थमृचमाह—

सहिस्वसृत्पृषदश्वो युवागणोऽया ईशानस्तविषीभिरावृतः ।
असिस्त्यः ऋणयावानेद्योस्याधियः प्राविताथा वृषागणः ॥ ४ ॥

सः । हि । स्वः सृत् । पृषतः अश्वः । युवा । गणः । अया । ईशानः ।
ताविषीभिः । आऽवृतः । असि । स्तयः । ऋणः यावा । अनेद्यः ।
अस्याः । धियः । प्रऽअविता । अर्थः । वृषा । गणः ॥ ४ ॥

सहि सखलुमरुद्रणः अया अस्य सर्वस्य जगतः ईशानः ईश्वरशीलो भवति कीदृशः स्वस्व-
 तस्वयमेव सरन् न ह्यन्यः कश्चिदस्य मरुद्रणस्य मेरकोऽस्ति पृषदश्वः पृषत्यः श्वेतविन्दं कितामृग्यो-
 श्वस्थानीया यस्य स तथोक्तः युवानित्यतरुणः तविषीभिरन्येषामसाधारणैर्बलैरावृतः परिवेष्टि-
 तः सत्यः सत्कर्माहः ऋणया वास्तोतृणा मृणस्यापगमयिता बहुलस्य धनस्य दातेत्यर्थः अनेद्यः प्र-
 शस्यनामैतत् सर्वैरनिन्दितः वृषा जलानां वर्षिता एवं भूतो मरुद्रणः अस्याधियः अस्मदीयस्यास्य
 कर्मणः अथानन्तरं प्रावितासि प्रकर्षेण रक्षिता भवति ॥ अया सुपांसुलुगिति षष्ठ्या याजादेशः ह-
 लिलोप इतीदमद्भूपस्य लोपः । ईशानः ईशे ऐश्वर्ये इत्यस्मात्ताच्छीलिकश्चानश्च तस्य लसार्वा-
 धातुत्वाभावेन चित्स्वरेणान्तोदात्तत्वम् । अया ईशान इत्यत्र ईषा अक्षादित्वात्प्रकृतिभावः । अ-
 सि पुरुषव्यत्ययः । ऋणया वा याप्रापणे इत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थादातोमनिन्नितिवनिष् । अनेद्यः
 णिदिक्तायां ऋहलोर्ण्येदिति ण्यत् आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावे लघूपधगुणः नञ्स-
 मासेव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

पितुः प्रत्नस्य जन्मनावदामसि सोमस्य जिह्वा प्रजिगाति चक्षसा ।
 यदीमिन्द्रं शम्यृक्काण आशतादिन्नामानि यज्ञियानि दधिरे ॥ ५ ॥

पितुः । प्रत्नस्य । जन्मना । वदामसि । सोमस्य । जिह्वा । प्र ।
 जिगाति । चक्षसा । यत् । ईम् । इन्द्रम् । शमि । ऋक्काणः ।
 आशत । आत् । इत् । नामानि । यज्ञियानि । दधिरे ॥ ५ ॥

प्रत्नस्य चिरन्तनस्य पितुः अस्माकं जनकस्य रहूगणस्य सकाशात् जन्मना यजन्मतेन वयं
 वदामसि ब्रूमः वक्ष्यमाणं वृत्तान्तं अस्माकं पिता उपदिष्टवान् अतो वयं ब्रूम इत्यर्थः कोसौ वृत्तान्त-
 इति चेदुच्यते—सोमस्य यज्ञेष्वभिषुतस्य सोमद्रव्यस्य चक्षसा प्रकाशमानया हुत्या सहिता जिह्वा स्तु-
 तिरूपावाक् प्रजिगाति मरुद्रणं प्रकर्षेण गच्छति यज्ञेषु सोमाहुतिः स्तुतिश्च मरुद्भ्यः क्रियते यद्यस्मा-
 दीमेन मिन्द्रं शमिवृत्रवधादिरूपे कर्मणि ऋक्काणः प्रहरभगवोजहिवीरयस्वेत्येवं रूपयास्तुत्यापु-
 क्ताः सन्तः आशत आमुवन् न पर्यत्याक्षुः आदित एव मिन्द्रप्राप्त्यनन्तरमेव यज्ञिया नियज्ञार्हाणि ईदृङ्-
 चान्यादृङ्चेत्येवमादीनि नामानि इन्द्रसकाशालब्ध्वा दधिरे धृतवन्तः तस्माद्देवां यज्ञेषु सोमाहुतिः स्तु-
 तिश्च क्रियते ॥ शमि शमीतिकर्मनाम सप्तम्येकवचने छान्दसईकारलोपः । ऋक्काणः ऋचस्तुतौ संप-

दादिलक्षणोभावेक्लिप् छन्दसीविनिपावितिमत्वर्थीयोविनिप् अन्त्यविकारश्छान्दसः यद्वा अयस्म-
यादिषुक्चिदुभयंभवतीत्युक्तत्वात् ससुष्टुभासऋक्तेत्यादाविवपदत्वात्कुत्वम् भत्वाज्जत्वाभा-
वः । आशत लङिबहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् । यज्ञियानि यज्ञातिग्न्यांषस्वजावितिअर्हा-
र्थेषः ॥ ५ ॥

षष्ठीसूचमाह—

श्रियसेकंभानुभिःसंमिमिक्षिरेतेरश्मिभिस्तक्कभिःसुखादयः ।
तेवाशीमन्तइष्मिणोअभीरवोविद्रेप्रियस्यमारुतस्यधाम्नः ॥ ६ ॥ १३ ॥

श्रियसे । कम् । भानुइभिः । सम् । मिमिक्षिरे । ते । रश्मिइभिः ।
ते । ऋक्इभिः । सुखादयः । ते । वाशीइमन्तः । इष्मिणः ।
अभीरवः । विद्रे । प्रियस्य । मारुतस्य । धाम्नः ॥ ६ ॥ १३ ॥

तेपूर्वोक्ताःमरुतः भानुभिःभानुशीलैर्दीप्यमानैःसूर्यरश्मिभिःसह कंवृष्टच्युदकं श्रिय-
सेश्रयितुंपाणिभिःसेवितुं संमिमिक्षिरे सम्यक्मेढुमिच्छन्ति पृथिवींवृष्टच्युदकेन सम्यक्सेकुमि-
च्छन्ति एवंवृष्टिमुत्पाद्य तेमरुतः ऋक्भिः स्तुतिमद्भिःऋत्विग्भिःसह सुखादयः शोभनस्यह-
विषोभक्षयितारोभवन्ति वाशीमन्तः वाशीतिवाङ्माम शोभनयास्तुतिलक्षणयावाचोपेताः इ-
ष्मिणोगतिमन्तः अभीरवोभयरहितास्तेमरुतः प्रियस्यसर्वाभिमतस्यमारुतस्यमरुत्संबन्धि-
नोधाम्नःस्थानस्यसर्वाभिमतंमरुत्संबद्धंविशिष्टंस्थानं विद्रे लब्धवन्तः ॥ श्रियसे तुमर्थे-
सेसेनितिकसेनप्रत्ययः । मिमिक्षिरे मिहसेचने अस्मादिच्छासन्नन्ताल्लिटिअमन्त्रइतिप्रतिषेधा-
दामभावः व्यत्ययेनात्मनेपदम् । सुखादयः खादृभक्षणे औणादिकइप्रत्ययः शोभनाखादिर्भक्ष-
णंयेषां नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । इष्मिणः इषगतौ इषियुधीन्धीत्यादिनामकृततोमत्व-
र्थीयइनिः । विद्रे विद्वृलाभे लिटिद्विर्वचनप्रकरणेछन्दसिचेतिवक्तव्यमितिद्विर्वचनाभावः इरयोरे-
इतिइरेचोरेभावः ॥ ६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेत्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

आविद्युन्मद्भिरितिषल्लचंचतुर्थसूक्तम् अत्रानुक्रम्यते—आविद्युन्मद्भिराद्यान्तेप्रस्तारपङ्की
पञ्चमीविराड् रूपेति पूर्ववदृषिदेवते आद्याषष्ठीचद्वेप्रस्तारपङ्की आद्यौपादौजागतौतृतीयचतुर्थौ

गायत्रौयस्याः साप्रस्तारपङ्क्तिः सूत्रितंच—प्रस्तारपङ्क्तिः पुरतइति अस्यायमर्थः जागतौगायत्रौचे-
त्यनुवर्तते यदिपुरतःपुरस्ताद्द्वौजागतौपादौस्यातांअन्त्यौगायत्रौसाप्रस्तारपङ्क्तिरिति एतच्चदित्ये-
षापञ्चमीविराड्‌रूपाआदितस्त्रयः पादाएकादशकाः अन्त्योष्टकः साविराड्‌रूपेत्युच्यते विनियो-
गोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमाष्टचमाह—

आविद्युन्माद्भिर्मरुतःस्वर्कैरथेभिर्यातऋष्टिमद्भिरश्वपणैः ।

आवर्षिष्ठयानड्पावयोऽनपसतासुमायाः ॥ १ ॥

आ । विद्युन्मत्तृभिः । मरुतः । सुडअर्कैः । रथेभिः । यात ।

ऋष्टिमत्तृभिः । अश्वपणैः । आ । वर्षिष्ठया । नः । ड्पा । वयः ।

न । पसत । सुडमायाः ॥ १ ॥

हेमरुतः मितंनिर्मितमन्तरिक्षं प्राप्यरुवन्ति शब्दंकुर्वन्ति इतिमरुतः यद्वा अमितं भृशंशब्द-
कारिणः अथवामितंस्वैर्निर्मितमेवंप्राप्यविद्युदात्मनारोचमानाः अथवा महत्यन्तरिक्षेद्रवन्तीति
मरुतः येमध्यमस्थानेदेवगणाः समान्नातास्तेसर्वेमरुतआख्यायन्ते तथाचाहुः—सर्वास्त्रीमध्यम-
स्थानापुमान्वायुश्चसर्वगः। गणाश्चसर्वेमरुतइतिवृद्धानुशासनमिति। पौराणिकास्त्वाचक्षते—मारीचा-
त्कश्यपात्सप्तगणात्मकाएकोनपञ्चाशत्संख्याकामरुतोऽज्जिरइति। एवंभूताहेमरुतः रथेभिः आत्मी-
यैरथैः आयातअस्मदीयंयज्ञमागच्छत कीदृशैरथैर्विद्युन्मद्भिः विद्योतनंविद्युत् विशिष्टदीप्तियुक्तैः
स्वर्कैःस्वर्चनैः शोभनगमनयुक्तैः यद्वा शोभनमर्कोर्चनंस्तुतिर्येषामस्तितादृशैः अथवाशोभनदीप्ति-
युक्तैः ऋष्टिमद्भिः ऋष्टयःशक्तिरूपाण्यायुधानि स्थूणाइत्यन्ये तद्वद्भिःअश्वपणैः अश्वानां
पतनंगमनंषामस्तितादृशैः यद्वा रंहणशीलामेघारथास्तैःसहान्तरिक्षेवर्षणार्थमागच्छत की-
दृशैर्विद्युन्मद्भिः विद्युत्तडिततद्वद्भिः स्वर्कैः शोभनगमनैः ऋष्टिमद्भिः अर्षणंगमनं त-
त्स्वभावनीरयुक्तैः अश्वपणैः अश्वंव्याप्तपणंपतनंगमनंयेषां अन्तरिक्षंव्याप्यवर्तमानैरित्यर्थः
हेसुमायाः मायेतिकर्मणोज्ञानस्यचनामधेयम् शोभनकर्माणः शोभनप्रज्ञावामरुतः वर्षिष्ठ-
याप्रवृद्धयाइषाअस्मभ्यंदातव्येनानेनसहनोऽस्मान्पतिवयोनपक्षिणइव शीघ्रं आपसतआपत-
तआगच्छतेत्यर्थः अत्रनिरुक्तम्—अथातोमध्यस्थानादेवगणास्तेषामरुतःप्रथमागामिनोभवन्ति

मरुतोमितराविणोवामितरोचिनोवामहद्भवन्तीतिवेति । विद्युन्मद्भिर्मरुतःस्वर्कैःस्वञ्चनैरिति-
वास्वर्चनैरितिवास्वर्चिभिरितिवारथैरायातऋष्टिमद्भिरश्वपणैरश्वपतनैर्वर्षिष्ठेनचनोन्नेनवयइवा-
पततसुमायाःकल्याणकर्माणोवाकल्याणप्रज्ञावेति ॥ विद्युन्मद्भिः यवादेराकृतिगणत्वेनविद्यु-
च्छब्दस्ययवाद्यन्तर्भावादथवादिभ्यइत्यत्रानुवृत्तेर्ज्ञयइतिमतुपोवत्त्वंनप्रवर्तते । ऋष्टिमद्भिः ह-
स्वनुद्भ्यामनुबितिमतुपउदात्तत्वम् । अश्वपणैः अशूष्यामौ अशूषीत्यादिनाकन्प्रत्ययः बहुव्री-
हौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वर्षिष्ठया वृद्धशब्दादातिशायनिकेइष्टनिमित्तस्थितेत्यादिनावर्षादेशः ।
पतत पतृगतौ लुङि लुदित्वाव च्चेरडादेशः पतःपुमितिपुमागमः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

तेरुणेभिर्वरमापिशङ्गैःशुभेकयान्तिरथतूर्भिः ।

रुक्मोनचित्रःस्वधितीवान्पव्यारथस्यजंघनन्तभूम ॥ २ ॥

ते । अरुणेभिः । वरम् । आ । पिशङ्गैः । शुभे । कम् । यान्ति ।

रथतूर्भिः । अश्वैः । रुक्मः । न । चित्रः । स्वधितिइवान् । पव्या ।

रथस्य । जंघनन्त । भूम ॥ २ ॥

तेपूर्वोक्तामरुतः अरुणेभिररुणवर्णैः पिशङ्गैःपिङ्गलवर्णैःउभयवर्णोपेतैः रथतूर्भिः रथस्य
प्रेरयितुभिः अश्वैः वरंदेवानांवरीतारकंशब्दयितारंस्तुवन्तंयजमानंआयान्ति आगच्छन्ति कि-
मर्थं शुभेतस्यशोभांकर्तुं अथवा शुभेउदकायवृष्ट्यर्थमित्यर्थः तेषामरुतांगणः रुक्मोन रोचमानं
सुवर्णमिवचित्रःअतिशयेनदर्शनीयः स्वधितीवान् स्वधितिरिति वज्रनाम शत्रूणांखण्डकेनायुधेनो-
पेतः एवंविधगणरूपास्तेमरुतः रथस्यपव्याचक्रधारया भूमभूमिजंघनंत अत्यर्थंघ्नन्तिस्तोतुरक्ष-
णार्थमागतानांतेषामरुतांभारमसहमानाभूमिरतिपीडितावभूवेत्यर्थः ॥ वरं व्रियन्तेदेवाअनेने-
तिवरः ग्रहवृष्टिनिश्चीतिकरणेअप् । कं कैगैशब्दे कायतीतिकः बहुलवचनात्कप्रत्ययः । रथ-
तूर्भिः तुरत्वरणे रथंतुतुरतिवरायुक्तंकुर्वन्तीतिरथतुरः क्तिप्चेतिक्तिप् भिसिहल्लिचेतिदीर्घत्वम् ।
पव्या पवीरथनेमिर्भवतीतियास्कः । पूङ्पवने अस्मादचइरितिइप्रत्ययः उदात्तयणइतिविभक्तेरु-
दात्तत्वम् । जंघनन्त हन्तेर्यङन्ताद्वर्तमानेछान्दसोलङ् छन्दस्युभयथेशिपार्धाधातुक्त्वादतो-
शेषयलोपौ । भूम भूमिशब्दादुत्तरस्यामःसुपांसुलुगितिहादेशः छान्दसंहस्वत्वम् ॥ २ ॥

॥ अथतृतीयमण्डलम् ॥

वैश्वामित्रे तृतीये मण्डले पञ्चानुवाकाः तत्र प्रथमे नुवाके द्वादश सूक्तानि तत्र सोमस्य मेति त्रयो-
विंशत्युर्चप्रथमं सूक्तं तथा चानुक्रान्तं—सोमस्य ज्यधिकेति अस्य मण्डलस्य द्रष्टा विश्वामित्रक-
षिः अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप्छन्दः मण्डलादिष्वग्नेयमिति परिभाषयाग्निर्देवता प्रातरनुवाकाभिवनश-
क्तयोः सैष्टुभेछन्दसि विनियोगः तथा च सूत्रम्—सोमस्य मातवसं प्रत्यग्निरिति त्रीणीति ।

तत्र प्रथमा—

सोमस्य मातवसं वक्ष्यग्नेव ह्विचकर्थं विदथे यजध्वै ।

देवाँ अच्छादीद्युजे अद्रिं शमाये अग्ने तन्वं जुषस्व ॥ १ ॥

सोमस्य । मा । तवसम् । वक्षि । अग्ने । वह्विम् । चकर्थम् ।

विदथे । यजध्वै । देवान् । अच्छ । दीद्यत् । युजे । अद्रिम् ।

शमः शमाये । अग्ने । तन्वम् । जुषस्व ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं विदथे यज्ञे यजध्वै यष्टुं सोमस्य वह्विं वोढारं यं मा मां चकर्थं कृतवानसि तं मा
तवसंतपस्विनं बलिनं वक्षि कामयस्व किञ्च हे अग्ने देवानच्छ अभिलक्ष्य दीद्यत् दीप्यमानो हं
अद्रिं प्रावाणं युजे अभिषवणाय युनज्मि शमाये शाम्यामि च तथामन्त्रान्तरं—ऋतेन देवः सवि-
ता शमायतेति । यद्वा शमायेस्तौमि शशमानः रञ्जयतीति स्तुतिकर्मसुपाठात् तथा च मन्त्रान्तरं—
सो अग्र ईजेश शमे च मर्त इति । किञ्च हे अग्ने तन्वं शरीरं जुषस्वरक्षायै सेवस्व यद्वा कर्माणितन्व-
न्तं मां सेवस्वेत्यर्थः ॥ १ ॥

अथ द्वितीया—

प्राञ्च यज्ञं चरुमवर्धतांगीः समिद्धि रभिनमसा दुवस्यन् ।

दिवः शशासुर्विदथा कवीनां गृत्साय चित्तवसे गातुमीषुः ॥ २ ॥

प्राञ्चम् । यज्ञम् । चरुम् । वर्धताम् । गीः । समित् इक्षिः । अग्निम् ।

नमसा । दुवस्यन् । दिवः । शशासुः । विदथा । कवीनाम् ।

गृत्साय । चित् । तवसे । गातुम् । ईषुः ॥ २ ॥

हेअग्ने वयं यज्ञं पाश्र्वं प्रकर्षेणमच्छन्तं चकृम अकार्ष्म गीः मदीयास्तुतिः
वर्धतां एधतां अग्निंसमिद्धिर्नमसाहविषाचदुवस्यन् अस्मदीयाः परिचरेयुः किञ्च दि-
वोद्युलोकादागत्य देवाः कवीनां स्तोतृणां विदथा ज्ञानानि स्तोत्राणिवाशशासुः अन्व-
शिषन् अपिच गृत्साय गृणातेरिदंरूपं स्तोतव्यायाग्नये तवसेवृद्धाय गातुंस्तोतुं ईषुश्चिद्व
स्तोतारङ्छन्तिच चिदितिचार्थे ॥ २ ॥

अथतृतीया—

मयोदधेमेधिरःपूतदक्षोदिवःसुबन्धुर्जनुषापृथिव्याः ।

अविन्दन्नुदर्शतमप्सु अन्तर्देवासोअग्निमपसिस्वसृणाम् ॥ ३ ॥

मयः । दधे । मेधिरः । पूतदक्षः । दिवः । सुबन्धुः । जनुषा ।

पृथिव्याः । अविन्दन् । ऊँ इति । दर्शतम् । अप्सु । अन्तः ।

देवासः । अग्निम् । अपसि । स्वसृणाम् ॥ ३ ॥

मेधिरः मेधावान् प्राज्ञः पूतदक्षः शुद्धबलः जनुषा जन्ममात्रेणसुबन्धुः शोभन-
बन्धुः स्वतएवबन्धुरितियावत् योऽग्निर्दिवोद्युलोकस्य पृथिव्याः भूमेश्चमयः सुखंदधेविदधा-
ति देवानांमनुष्याणांचसुखंकरोतीतियावत् तंदर्शतं दर्शनीयमग्निं देवासोदेवाः स्वसृणां स-
रणशीलानांनदीनामप्स्वन्तर्गूढं स्थितं अपसि यज्ञवहनरूपेकर्मणिनिमित्ते उइतिपूरणः अ-
विन्दन् लब्धवन्तः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

अवर्धयन्त्सुभगंसप्तयह्वीःश्वेतंजज्ञानमरुषमंहित्वा ।

शिशुंनजातमभ्यारुरश्वादेवासोअग्निंजनिमन्वपुष्यन् ॥ ४ ॥

अवर्धयन् । सुभगम् । सप्त । यह्वीः । श्वेतम् । जज्ञानम् । अरुषम् ।

मंहित्वा । शिशुम् । न । जातम् । अग्निम् । आरुः । अश्वाः ।

देवासः । अग्निम् । जनिमन् । वपुष्यन् ॥ ४ ॥

सप्त सर्पणशीलाः यद्द्वीर्यह्वयः महत्योनद्यः सुभगं शोभनधनं श्वेतं शुभ्रं जज्ञानं
जातं महित्वामहत्त्वेन अरुषमारोचमानं अप्सुस्थितमग्निं अवर्धयन् स्वकार्यभूताभिरौषधीभिर्वृ-
द्धिमापितवत्यः यद्वा दिव्यमग्निं अपोवर्धयन्ति अविन्धनत्वात्तस्य किञ्च शिशुं न जातं यथा जातं
शिशुं अश्वाः वडवाः अश्वारुः अभिगच्छन्ति तथानद्यः उत्पन्नमग्निं अश्वारुः अभिजग्मुः
अपि च देवासः देवाः अग्निं जनिमन् जन्मन्युदके वा वपुष्यन् वपुर्दीप्तिमकुर्वन् ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमी—

शुकेभिर्ऋरजं आततन्वान् क्रतुं पुनानः कविभिः पवित्रैः ।
शोचिर्वसानः पर्यायुरपां श्रियो मिमीते बृहती रनूनाः ॥ ५ ॥ १३ ॥

शुकेभिः । अङ्गैः । रजः । आततन्वान् । क्रतुम् । पुनानः ।
कविभिः । पवित्रैः । शोचिः । वसानः । परि । आयुः । अपाम् ।
श्रियः । मिमीते । बृहती । अनूनाः ॥ ५ ॥ १३ ॥

अग्निः शुकेभिः शुक्रैरङ्गैस्तेजोभिरजोन्तरिक्षमाततन्वान् आततन्वन् व्यामुवन् क्रतुं
कर्मणां कर्तारं यजमानं कविभिः क्रान्तप्रज्ञैः स्तोतव्यैर्वापवित्रैः शोधकैस्तेजोभिः पुनानः शो-
धयन् शोचिर्दीप्तिं वस्त्रस्थानीयं परिपरितो वसानः आच्छादयन् अपां अपस्यतां कर्मवतां आयु-
रन् बृहतीः प्रभूताः अनूनाः संपूर्णाः श्रियः संपदश्च मिमीते करोति ॥ ५ ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे त्रयोदशो वर्गः ॥ १३ ॥

अथ षष्ठी—

वव्राजासीमनदतीरदब्धादिवोयह्वीरवसाना अनग्नाः ।
सना अत्र युवतयः सयोनीरेकं गर्भं दधिरे सप्तवाणीः ॥ ६ ॥

वव्राज । सीम् । अनदती । अदब्धाः । दिवः । यह्वीः । अवसानाः ।
अनग्नाः । सनाः । अत्र । युवतयः । सयोनीः । एकम् । गर्भम् ।
दधिरे । सप्त । वाणीः ॥ ६ ॥

अनदतीः अभक्षयन्तीः अदब्धाः अहिंसिताः मातृभूताः अपोभिः सीसर्वतोवव्राज
व्रजति अग्निरपांशोषकः तंचापः शमयन्ति तदुभयमिहनास्तीत्युक्तं भवति कीदृशस्ताः दिवो-
यह्नीः अन्तरिक्षस्यापत्यभूताः अवसानाः वस्त्रमनाच्छादयन्त्यः वस्त्रस्थानीयस्य जलस्य वि-
द्यमानत्वात् अतएव नग्नाः किञ्च ता अपिसनाः सनातन्यः युवतयः नित्यतरुण्यः नित्यवृद्धा-
त्यर्थः-सयोनीः समानमन्तरिक्षं योनिस्थानं यासां ताः सप्तवाणीः नद्यः एकं अग्निगर्भं गर्भस्थं
दधिरेदधते ॥ ६ ॥

अथ सप्तमी—

स्तीर्णा अस्य संहतो विश्वरूपा घृतस्य योनौ स्रवथे मधूनाम् ।
अस्थुरत्र धेनवः पिन्वमाना मही दस्मस्य मातरा समीची ॥ ७ ॥
स्तीर्णाः । अस्य । संहतः । विश्वरूपाः । घृतस्य । योनौ ।
स्रवथे । मधूनाम् । अस्थुः । अत्र । धेनवः । पिन्वमानाः । मही इति ।
दस्मस्य । मातरा । समीची इति संहर्षीची ॥ ७ ॥

घृतस्योदकस्य योनौ स्थाने अन्तरिक्षे संहतः पुञ्जीभूताः हन्तेः कृष् विश्वरूपाः नाना-
रूपाः स्तीर्णाः सर्वत्र प्रसृताः अस्याग्नेः रश्मयः मधूनामुदकानां स्रवथे स्रवणे निमित्ते अस्थु-
स्तिष्ठन्ति पिन्वमानाः पूर्यमाणाः अत्र अग्नौ आपः धेनवः सर्वेषां प्रीणयिष्यः अभवन् समी-
ची समञ्चत्यौ शोभमाने मही महत्यौद्यावापृथिव्यौ दस्मस्य दर्शनीयस्याग्नेर्मातरा मातरौ
भवतः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

बभ्राणः सूनो सहसो व्यद्यौ दधानः शुक्रारंभसावपूषि ।
श्रोतन्ति धारा मधुनो घृतस्य वृषा यत्र वा वृधे काव्येन ॥ ८ ॥

बभ्राणः । सूनो इति । सहसः । वि । व्यद्यौत् । दधानः । शुक्रा ।
रभसा । वपूषि । श्रोतन्ति । धाराः । मधुनः । घृतस्य । वृषा ।
यत्र । वृधे । काव्येन ॥ ८ ॥

हेसहस्रःसूनो सहसस्पुत्रअग्ने बभ्राणः सर्वैर्धार्यमाणःत्वं शुक्राशुक्राणिभास्वराणिरभसा
वेगवन्ति वपुंषि अर्चीषिदधानः धारयंस्त्वं व्यद्यौत् विद्योतसे वृषाग्निः यत्रयस्मिन्यजमानेकाव्ये
नस्तोत्रेणववृधेवृद्धिप्रामोतितदानींमधुनः अत्यन्तं मधुरस्यघृतस्यउदकस्यधाराः श्रोतन्ति स-
न्तेयदायजमानस्तोत्रेणअग्निस्तुष्टोभवति तदानींवृष्टिर्भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथनवमी-

पितुश्चिदूधर्जनुषाविवेदव्यस्यधाराअसृजद्विधेनाः ।

गुहाचरन्तंसखिभिःशिवेभिर्दिवोयह्वीभिर्नगुहाबभूव ॥ ९ ॥

पितुः । चित् । ऊधः । जनुषां । विवेद । वि । अस्य । धाराः ।

असृजत् । वि । धेनाः । गुहा । चरन्तम् । सखिभिः । शिवेभिः ।

दिवः । यह्वीभिः । न । गुहा । बभूव ॥ ९ ॥

पितुः अन्तरिक्षस्यऊधः ऊधःस्थानीयजलप्रदेशंअयमग्निर्जनुषास्वयमेवविवेद जानाति
किंचायमग्निः अस्योधसःसंबन्धिन्योधाराः पयोधाराः व्यसृजत् विसृष्टवान् धेनामाध्यमिका-
वाचः विसृजति शिवेभिः शिवंकरैः सखिभिः आत्मनःसखिभूतैर्वायुभिः दिवोयह्वीभिः अन्त-
रिक्षस्यापत्यभूताभिरद्भिश्चसह गुहागुहायांचरन्तं वर्तमानमेनमग्निंगुहाचित् गुहायांस्थितः को-
पिनबभूव प्राप्तुंसमर्थोनाभवत् ॥ ९ ॥

अथदशमी-

पितुश्चगर्भजनितुश्चबभ्रेपूर्वी रेकोअधयत्पीप्यानाः ।

वृष्णेसपत्नीशुचयेसबन्धूउभेअस्मैमनुष्येऽनिपाहि ॥ १० ॥ १४ ॥

पितुः । च । गर्भम् । जनितुः । च । बभ्रे । पूर्वीः । एकः ।

अधयत् । पीप्यानाः । वृष्णे । सपत्नी इति सऽपत्नी । शुचये ।

सबन्धू इति सऽबन्धू । उभे इति । अस्मै । मनुष्येऽइति ।

नि । पाहि ॥ १० ॥ १४ ॥

अयमग्निः पितुश्च अन्तरिक्षस्य गर्भं वृष्टिद्वारा गर्भभूतं जनितुः सर्वस्य लोकस्य जनयितुश्च
ब्रह्मणश्च लोकं बभ्रे विभर्ति एक एवाग्निः पूर्वीर्बह्वीः पीप्यानाः प्यायमानाः वृद्धिप्राप्ताः ओषधीः
अधयत धयति भक्षयति सपत्नी समान एकः सूर्यः पतिर्ययोः ते मनुष्ये मनुष्येभ्यो हि ते उभेद्या-
वापृथिव्यौ वृष्णे वर्षिन्ने अस्मै शुचये अग्नये सबन्धू भवतः अनयोः अग्निरेव बन्धुरित्यर्थः हे
अग्ने त्वत्तेद्यावापृथिव्यौ निपाहि नितरां रक्ष ॥ १४ ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे चतुर्दशो वर्गः ॥ १४ ॥

अथैकादशी—

उ॒रौ म॒ह्यँ अ॒नि॒वा॒धे व॒व॒र्ध॒पो अ॒ग्नि॒य॒श॒सः स॒न्धि॒पूर्वाः ।
ऋ॒तस्य॒यो नो॒व॒श॒य॒द॒मू॒ना जा॒मी॒नाम॒ग्नि॒र॒प॒सि॒स्व॒सृ॒णाम् ॥ ११ ॥
उ॒रौ । म॒हान् । अ॒नि॒श्वा॒धे । व॒व॒र्ध॒ । आपः । अ॒ग्निम् । य॒श॒सः ।
सम् । हि । पूर्वाः । ऋ॒तस्य॒ । यो॒नौ । अ॒श॒य॒त् । द॒मू॒नाः ।
जा॒मी॒नाम् । अ॒ग्निः । अ॒प॒सि॒ । स्व॒सृ॒णाम् ॥ ११ ॥

महानयमग्निः अनिवाधे असंवाधे उरौ विस्तीर्णन्तरिक्षे ववर्ध वर्धते अस्य वर्धने कारण-
माह—हियस्मात्कारणात् पूर्वीर्बह्वयः यशसः यशोऽन्नं तद्वत्प्रापः अग्निं संवर्धयन्ति एवं अग्नि-
वृद्धिप्राप्तोऽग्निः ऋतस्य उदकस्य योनौ स्थानेन्तरिक्षे स्थितः स्वसृणां स्वतः सरन्तीनां जामीनां
भगिनीस्थानीयानां नदीनां हेतुभूते अपसिपयसि दमूनाः दान्तमनाः सन् अशयत् शेते ॥ ११ ॥

अथद्वादशी—

अ॒क्रो॒न॒ब॒भ्रिः स॒मि॒थे म॒ही॒नां दि॒दृ॒क्षे॒यः सू॒न॒वे॒भाः ऋ॒जी॒कः ।
उ॒दु॒स्त्रि॒या॒ज॒नि॒ता॒ यो॒ज॒जा॒ना॒पां॒ग॒र्भो नृ॒त॒मो॒य॒हो अ॒ग्निः ॥ १२ ॥
अ॒क्रः । न । ब॒भ्रिः । स॒म॒इ॒थे । म॒ही॒नाम् । दि॒दृ॒क्षे॒यः । सू॒न॒वे॒ ।
भाः ऋ॒जी॒कः । उ॒त् । उ॒स्त्रि॒याः । ज॒नि॒ता॒ । यः । ज॒जा॒न॒ ।
अ॒पाम् । ग॒र्भः । नृ॒त॒मः । य॒हः । अ॒ग्निः ॥ १२ ॥

जनिता सर्वस्यलोकस्यजनयिता अपांउदकानांगर्भः गर्भरूपः नृतमः नेतृतमः अति-
शयेनमनुष्याणारक्षिता यद्वहः महान् योग्निः अक्रः पुरेषामाक्रमितापरैरनाक्रमणीयोवा ने-
तिपादपूरणः समिधेसङ्ग्रामे महीनामहतीनांस्वसेनानां बग्निःभर्ता दिदृक्षेयः सर्वैर्दर्शनीयः भा-
ऋजीकः स्वदीप्त्याप्रकाशमानः सोग्निः सूनवेहविषांप्रदात्रे यजमानाय तदर्थं उल्लियाः अपः
उज्जजानउदजनयत् सूनवे धूपरेणे इत्यस्माद्धातोरौणादिकोनुप्रत्ययः ॥ १२ ॥

अथत्रयोदशी—

अपांगर्भैर्दर्शतमोषधीनांवनाजजानसुभगाविरूपम् ।
देवासंश्चिन्मनसासंहिजग्मुःपनिष्ठजातंतवसंदुवस्यन् ॥ १३ ॥

अपाम् । गर्भम् । दर्शतम् । ओषधीनाम् । वनां । जजान् ।
सुभगां । विरूपम् । देवासः । चित् । मनसा । सम् । हि ।
जग्मुः । पनिष्ठम् । जातम् । तवसम् । दुवस्यन् ॥ १३ ॥

सुभगा सुभाग्या वना सर्वैर्वननीया अरणिः दर्शतं दर्शनीयं विरूपं नानाविधरूपं अपां
ओषधीनांचगर्भंआग्निजजान अजनयत् देवासश्चित् सर्वदेवाअपि पनिष्ठं स्तुत्यं तवसं वृद्धं जातं
जातमात्रं तमग्निं मनसास्तुत्यासंजग्मुः उपागच्छन् हीतिपूरणः तएवदुवस्यन्पर्यचरन् ॥ १३ ॥

अथचतुर्दशी—

बृहन्तइन्द्रानवोभाऋजीकमग्निसंचन्तविद्युतो नशुक्राः ।
गुहैववृद्धंसदसिस्वेअन्तरपारऊर्वेअमृतंदुहानाः ॥ १४ ॥

बृहन्तः । इत् । भानवः । भाःऋजीकम् । अग्निम् । संचन्त ।
विद्युतः । न । शुक्राः । गुहाःइव । वृद्धम् । सदसि । स्वे ।
अन्तः । अपारे । ऊर्वे । अमृतम् । दुहानाः ॥ १४ ॥

अपारेअगाधेऊर्वेसमुद्रे अन्तर्मध्ये अमृतं उदकंदुहानाः क्षरन्तः बृहन्तइत् महान्तएव
भानवःरश्मयः शुक्राः दीप्यमानाः विद्युतो न विद्युतइवस्वेस्वकीयेसदसिदनेअन्तरिक्षे गुहे-
वगुहायामिववृद्धंप्रवृद्धं भाऋजीकं प्रभयादीप्यमानं अग्निसंचन्तआश्रयन्ति ॥ १४ ॥

अथपञ्चदशी—

ईळेचत्वायजमानोहविर्भिरीळेसखित्वंसुमतिनिकामः ।
देवैरवोमिमीहिसंजरित्रेरक्षाचनोदम्येभिर्नीकैः ॥ १५ ॥ १५ ॥

ईळे । च । त्वा । यजमानः । हविःभिः । ईळे । सखित्वम् ।
सुमतिम् । निकामः । देवैः । अवः । मिमीहि । सम् । जरित्रे ।
रक्ष । च । नः । दम्येभिः । अनीकैः ॥ १५ ॥ १५ ॥

यजमानोऽहं हविर्भिःसाधनैः त्वात्वां ईळे पूजयामि च पश्वादिलक्षणधनचयाचे सुम-
तिशोभनामतिं धर्मविषयांबुद्धिं निकामः नितरांकामयमानः त्वयासहसखित्वं ईळेयाचे
त्वंदेवैःसहजरित्रेस्तोत्रेस्तोत्रं कुर्वते मह्यं अस्मदर्थं अवः पश्वादिविषयारक्षांसंमिमीहिकुरु
दम्येभिर्दमनीयैर्नियन्तव्यैः प्रयत्ननियन्तव्यतया उच्छृंखलतोक्ता अनीकैस्तेजोभिः नः
अस्मान् रक्षच ॥ १५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमपञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

अथषोडशी—

उपक्षेतारस्तवमुप्रणीतेग्रेविश्वानिधन्यादधानाः ।
सुरेतसाश्रवसातुजमानाअभिष्यामपृतनायूरदेवान् ॥ १६ ॥
उपक्षेतारः । तव । सुप्रणीते । अग्रे । विश्वानि । धन्या । दधानाः ।
सुरेतसा । श्रवसा । तुजमानाः । अभि । स्याम । पृतनायून् ।
अदेवान् ॥ १६ ॥

हेसुप्रणीते शोभनप्रणयन हेअग्रे तवउपक्षेतारः उपगन्तारः अत्रक्षितिर्गत्यर्थेवर्तते वि-
श्वानिसर्वाणिधन्याधन्यानिपश्वादिधनप्राप्तिहेतुभूतानिकर्माणि दधानाः विदधानाः कुर्व-
न्तः तुजमानाः हवींषिप्रयच्छन्तोवयं सुरेतसाशोभनवीर्येण श्रवसात्वत्कृतेनात्नेनअदेवान्देवे-
भ्योन्यान् नजिवयुकन्यायेन राक्षसाएवगृह्यन्ते यज्ञविघ्नकारिणस्तान् पृतनायूंश्चशरीराद्युपद्रव-
कारिणः शत्रूंश्चअभिष्यामअभिभवेम यद्वा देवान्अपूजयतः शत्रूनिविवायोज्यम् ॥ १६ ॥

अथसप्तदशी—

आदेवानामभवःकेतुरग्नेमन्द्रोविश्वानिकाव्यानिविद्वान् ।
प्रतिमर्ताअवासयोदमूनाअनुदेवान् रथिरोयासिसाधन् ॥ १७ ॥

आ । देवानाम् । अभवः । केतुः । अग्ने । मन्द्रः । विश्वानि ।
काव्यानि । विद्वान् । प्रति । मर्तान् । अवासयः । दमूनाः । अनु ।
देवान् । रथिरः । यासि । साधन् ॥ १७ ॥

हेअग्ने मन्द्रः स्तुत्यः केतुर्यज्ञेषुदेवानां प्रज्ञापकस्त्वं आभवः आसमन्ताद्भवसि सर्वव्याप-
कोभवसीत्यर्थः किंच विश्वानि सर्वाणिकाव्यानियजमानादिभिःकृतानि स्तोत्राणिविद्वान्
जानन् दमूनादान्तमनाः त्वंमर्तान् मर्त्यान् स्तोतृन् स्वाभिलषितवस्तुसंपादनेनप्रीतान् विधाय
गृहेषुप्रत्यवासयः प्रतिवासयसि रथिरः रथी त्वं साधन् देवानांहितानिकर्माणिसाधयन् देवान्
अनुयासिच अनुगच्छसिच ॥ १७ ॥

अथाष्टादशी—

निदुरोणेअमृतोमर्त्यानांराजाससादविदथानिसाधन् ।
घृतप्रतीकउर्वियाव्यद्यौदग्निर्विश्वानिकाव्यानिविद्वान् ॥ १८ ॥
नि । दुरोणे । अमृतः । मर्त्यानाम् । राजा । ससाद । विदथानि ।
साधन् । घृतप्रतीकः । उर्विया । वि । अद्यौत् । अग्निः ।
विश्वानि । काव्यानि । विद्वान् ॥ १८ ॥

अमृतः नित्यः राजा राजमानोयोग्निः विदथानियज्ञान् साधन् साधयन् मर्त्यानां अ-
ग्निहोत्रिणां दुरोणेगृहे निषसाद निषोदति विश्वानिकाव्यानिविद्वान् जानन् घृतप्रतीकः घृते-
नसंधुक्षितावयवः उर्वियाविस्तीर्णः सोग्निः व्यद्यौत् विद्योतते ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशी—

आनोगहिसख्यैभिःशिवेभिर्महान्महीभिरूतिभिःसरण्यन् ।
अस्मेरयिबहुलंसन्तरुत्रंसुवाचंभागंयशसंकुधोनः ॥ १९ ॥

आ । नः । गहि । सख्येभिः । शिवेभिः । महान् । महीभिः ।

ऊतिःभिः । सरण्यन् । अस्मे इति । रयिम् । बहुलम् ।

समृद्धतरुत्रम् । सुह्वाचम् । भागम् । यशसम् । कृधि । नः ॥ १९ ॥

सरण्यन् सर्वत्रसरणंगमनमिच्छन् महांस्त्वं शिवेभिः शिवंकरीः सख्येभिः सख्यैः स-
खिकर्षेभिः महीभिः महतीभिरुतिभीरक्षाभिश्चनोस्मान् प्रतिआगहि आगच्छ अस्मे अस्म-
भ्यं बहुलंविस्तीर्णं संतरुत्रं सर्वेषामुपद्रवाणां संतारकं सुवाचं शोभनवाचं भागं सर्वैर्भजनी-
यं यशसं यशसाकोट्यासंयुक्तरयिधनं नोस्मभ्यं कृधिदेहि अस्मभ्यमितिपुनर्वचनमादरा-
तिशयार्थम् ॥ १९ ॥

अथविंशी-

एतातेअग्रेजनिमासनानिप्रपूर्वायनूतनानिवोचम् ।

महान्तिवृष्णेसर्वनाकृतेमाजन्मन्जन्मन्निहितोजातवेदाः ॥ २० ॥

एता । ते । अग्रे । जनिम । सनानि । प्र । पूर्वाय । नूतनानि ।

वोचम् । महान्ति । वृष्णे । सर्वना । कृता । इमा । जन्मन्जन्मन् ।

निहितः । जातवेदाः ॥ २० ॥

हेअग्रे पूर्वायपुरातनायतेतुभ्यं सनानिसनातनानिमहद्भिःसंभजनीयानिवानूतनानि
अन्येष्वविद्यमानानि अद्यतनानिवा एताएतानिजनिम जन्मानिकर्माणिस्तोत्राणिवाप्रवोचं
प्रोक्तवानस्मि जातवेदाः जातप्रज्ञोजातधनोवा जन्मन्जन्मन् जायन्तइतिजन्मानः तेषुसर्वेषु
मनुष्येषुनिहितोयागार्थं तस्मैवृष्णे संपदांवर्षित्रे अग्नये इमाइमानि महान्तिवृहन्ति सवना
सवनानि कृता कृतानि ॥ २० ॥

अथैकविंशी-

जन्मन्जन्मन्निहितोजातवेदाविश्वामित्रेभिरिध्यतेअजस्रः ।

तस्यैवयंसुमतौयज्ञियस्यापिभद्रेसौमनसेस्याम ॥ २१ ॥

जन्मन्जन्मन् । निऽहितः । जातऽवैदाः । विश्वामित्रेभिः ।
 इध्यते । अजस्रः । तस्य । वयम् । सुम॒तौ । य॒ज्ञिर्यस्य ।
 अपि । भ॒द्रे । सौम॒नसे । स्या॒म ॥ २१ ॥

जन्मन्जन्मन् सर्वेषुमनुष्येषुनिहितोजातवेदाः विश्वामित्रेभिः विश्वामित्रैः पूज्यांब-
 हुवचनं महर्षिणा विश्वामित्रेण योजातवेदाः अजस्रः अजस्रं अनवरतं इध्यते दीप्यते सुमतौ
 कल्याण्यामतौ वर्तमानावयं तस्ययज्ञियस्ययज्ञार्हस्याग्नेर्भद्रे भजनीये सौमनसे सुमनोभावे अ-
 नुग्रहबुद्धौ अपिस्याम अपिभवेम प्रार्थनायांलिङ् ॥ २१ ॥

अथद्वाविंशी—

इ॒मंय॒ज्ञं स॒हसाव॒न्त्वं नो॒ देव॒त्राधे॒हि सु॒क्रतो॒ ररा॑णः ।
 प्र॒यंसि॒ होत॑र्बृ॒हती॒ रिपो॒ नो अ॒ग्रे म॒हि॒द्रवि॑ण॒माय॑जस्व ॥ २२ ॥
 इ॒मम् । य॒ज्ञम् । स॒हसा॑ऽवन् । त्वम् । नः । दे॒व॒त्रा । धे॒हि ।
 सु॒क्रतो॒ इति॑ सु॒क्रतो॒ । ररा॑णः । प्र । यंसि॑ । हो॒तः । बृ॒हतीः ।
 इषः । नः । अ॒ग्रे । म॒हि । द्रवि॑णम् । आ । य॒ज॒स्व ॥ २२ ॥

हेसहसावन् सहस्वन् बलवन् सुक्रतोशोभनकर्मन् हेअग्रे रराणः सर्वदारममाणः शब्दं
 कुर्वाणोवात्वं नोस्मदीयमिमंयज्ञं देवत्रादेवेषुधेहिनिधेहि हेहोतः देवानामाह्वातः बृहतीः इषः अ-
 नानिनोस्मभ्यं प्रयंसिप्रयच्छ हेअग्रेमहिमहत् द्रविणं पश्वादिलक्षणं धनं आयजस्व प्रयच्छ
 अत्रयजिर्दानकर्मा ॥ २२ ॥

अथत्रयोविंशी—

इ॒ळाम॒ग्रे पु॒रु॒दंसं॒ स॒नि॒गोः श॒श्वत्त॒मं ह॒वमा॒नाय॑साध ।
 स्या॒न्नः॒ सूनु॑स्त॒नयो॒ वि॒जावा॒ग्रे सा॒ते सु॒म॒तिर्भू॒त्वस्मे ॥ २३ ॥ १६ ॥
 इ॒ळाम् । अ॒ग्रे । पु॒रु॒दंसं॑म् । स॒नि॒म् । गोः । श॒श्वत्त॑त्त॒मम् ।
 ह॒वमा॒नाय॑ । सा॒ध । स्या॒त् । नः । सूनुः । त॒नयः । वि॒जा॒श्वा ।
 अ॒ग्रे । सा॒ । ते । सु॒म॒तिः । भू॒तु । अ॒स्मे इति॑ ॥ २३ ॥ १६ ॥

इयंसर्वेषांपशूनांपशुपुरोडाशस्यस्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या सूच्यते हि—इळामग्ने पुरुदंसंसनि-
गोर्होतायक्षदग्निं पुरोळाशस्यस्वदस्वहव्यासमिषोदिदीहीति पुरोळाशस्विष्टकृत इति । हे अग्ने पुरु-
दंसंबहुकर्माणं गोः गवांसनिपदात्रीं इळां भूमिहवमानायस्तुवते मयं शश्वत्तमं चिरकालं यथा-
भवति तथा साध साधय नोस्माकंसूनुः पुत्रः तनयः सन्तानस्य विस्तारयिता विजावापुत्रपौ-
त्रादिरूपेण स्वयं विजायत इति विजावास्यात् हे अग्ने सापसिद्धाते सुमतिः त्वदोया अनुग्रहबुद्धिः
अस्मे अस्मासु भूतु भवतु ॥ २३ ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमेषोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

वैश्वानरायेति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तं तथा चानुक्रान्तं—वैश्वानराय पञ्चोन वैश्वानरी-
यंतु जागतं त्विति विश्वामित्रकृषिः जगतीच्छन्दः वैश्वानरोऽग्निदेवता पृष्ठ्याभिष्टविकयोऽस्तु ती-
ये हन्याग्निमारुते वैश्वानराय धिषणां मिति वैश्वानरनिविद्धानीयं सूक्तं तृतीयस्येति खण्डे सूत्रि-
तम्—वैश्वानराय धिषणां धारावरामरुत इति ।

तत्र प्रथमा—

वैश्वानराय धिषणां मृता वृधे घृतं न पूतम् अग्नये जनामसि ।

द्विता होतारं मनुषं च वा घतौ धियारथं न कुलिशः समृण्वति ॥ १ ॥

वैश्वानराय । धिषणाम् । ऋतवृधे । घृतम् । न । पूतम् ।

अग्नये । जनामसि । द्विता । होतारम् । मनुषः । च । वाघतः ।

धिया । रथम् । न । कुलिशः । सम् । ऋण्वति ॥ १ ॥

ऋतवृधे ऋतस्योदकस्य यज्ञस्य वावर्धयित्रे वैश्वानराय वैश्वानरशब्दो यास्केन व्याख्यातः—
वैश्वानरः कस्माद्विश्वान्नरान्नयति विश्व एव न रानयंतीति वा अपि वा विश्वानर एव स्यात् प्रत्युतः सर्वा-
णि भूतानि तस्यै वैश्वानरस्तस्यैषा भवतीति । तस्मै अग्नये पूतं घृतं घृतमिव धिषणां स्तुतिं जना-
मसि जनयामः यथा घृतं प्रीतिं जनयति तथा प्रीतिकरोमीत्यर्थः द्विता द्विधागार्हपत्या हवनीयरू-
पाभ्यां युक्तं होतारं देवानामाह्वानं रमन्मनुषः मनुष्याः वाघतश्चक्रत्विजश्च धिया कर्मणा कु-
लिशो वा स्यादिति रथं न रथमिव समृण्वति संस्कुर्वन्ति ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

सरोचयज्जनुषारोदसीउभेसमात्रोरभवत्पुत्रईड्यः ।

हव्यवाळमिरजरश्चनोहितोदूळभोविशामतिथिर्विभावसुः ॥ २ ॥

सः । रोचयत् । जनुषा । रोदसी इति । उभे इति । सः । मात्रोः ।

अभवत् । पुत्रः । ईड्यः । हव्यवाट् । अग्निः । अजरः ।

चनः सहितः । दुः सहितः । विशाम् । अतिथिः । विभावसुः ॥ २ ॥

सोमिर्जनुषा जन्मना उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ रोचयत् अरोचयत् प्रकाशयति स-
मात्रोर्द्यावापृथिव्योः ईड्यः स्तुत्यः पुत्रो भवत् हव्यवाट् हव्यानां वोढा अग्निः अङ्गनादिगु-
णयुक्तः अजरः जरारहितः चनोहितः चनोन्नहितं यजमाने निहितं येनासौ चनोहितः दूळभः
हिंसितुमशक्यः सोयं विभावसुः प्रभाधनः विशां मनुष्याणां अतिथिरिव पूज्यो भवति ॥ २ ॥

अथतृतीया—

क्रत्वादक्षस्य तरुषो विधर्मणि देवासो अग्निं जनयन्त चित्तिभिः ।

रुरुचानं भानुना ज्योतिषामहामत्यं न वाजं सनिष्यन्तु पद्भुवे ॥ ३ ॥

क्रत्वा । दक्षस्य । तरुषः । विधर्मणि । देवासः । अग्निम् ।

जनयन्त । चित्तिभिः । रुरुचानम् । भानुना । ज्योतिषा ।

महाम् । अत्यम् । न । वाजम् । सनिष्यन् । उप । पद्भुवे ॥ ३ ॥

चित्तिभिर्ज्ञानैः उपलक्षिता देवासः देवाः तरुषः व्यसनेभ्यस्तारकस्य दक्षस्य बलस्य क-
त्वाकर्मणा विधर्मणि विधारके यज्ञे अग्निं जनयन्त अजनयन् भानुना भासमानेन ज्योतिषा-
रुचानं रोचमानं मह्यं महान्तं अग्निं अत्यं भारसहमश्वमिव वाजमन्नं सनिष्यन् लिप्समानो हं
उपपद्भुवे स्तौमि ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

आमन्द्रस्य सनिष्यन्तो वरेण्यं वृणीमहे अह्वयं वाजमृग्मियम् ।

रातिभृगूणामुशिजं कविकेतुमग्निं राजन्तं दिव्येन शोचिषा ॥ ४ ॥

आ । मन्द्रस्य । सनिष्यन्तः । वरेण्यम् । वृणीमहे । अह्वयम् ।
 वाजम् । ऋग्मियम् । रातिम् । भृगूणां । उशिजम् ।
 कविः क्रतुम् । अग्निम् । राजन्तम् । दिव्येन । शोचिषा ॥ ४ ॥

मन्द्रस्यस्तुत्यस्य वैश्वानरस्य संबन्धिनं वरेण्यं वरणीयं अह्वयं अलज्जावहं ऋग्मियं पश-
 स्यं वाजमन्नं सनिष्यन्तः लिप्समाना वयं भृगूणां ऋषीणां रातिं अभिलषितार्थं प्रदातारं उशिजं
 आभिलष्यं तं कविक्रतुं कान्तं प्रज्ञं दिव्येन दिविभवेन शोचिषारोचिषा राजन्तं भ्राजमानमग्निं आ-
 वृणीमहे संभजामहे ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

अग्निसुम्नायदधिरेपुरोजनवाजश्रवसमिहवृक्तबर्हिषः ।
 यतस्तुचः सुरुचं विश्वदैव्यं रुद्रं यज्ञानां सार्धदिष्टिमुपसाम् ॥ ५ ॥ १७ ॥
 अग्निम् । सुम्नाय । दधिरे । पुरः । जनाः । वाजश्रवसम् । इह ।
 वृक्तबर्हिषः । यतस्तुचः । सुरुचम् । विश्वदैव्यम् । रुद्रम् ।
 यज्ञानाम् । सार्धत् इष्टिम् । उपसाम् ॥ ५ ॥ १७ ॥

वृक्तबर्हिषः स्तीर्णबर्हिषः यतस्तुचः प्राप्तस्तुचः ऋत्विजः सुम्नाय सुखार्थं वाजश्रवसं मनु-
 ष्येभ्यः प्रेरितान्नं सुरुचं प्रशस्तदीप्तिमन्तं विश्वदैव्यं विश्वेभ्यो देवेभ्यो हितं रुद्रं दुःस्नानां दावकं
 अपसां कर्मवतां यज्ञानां यजन्तीति यज्ञायजमानाः तेषां सार्धदिष्टिं सार्धितयज्ञं तादृशमग्निं इह-
 यज्ञे जनाः स्तोतारः पुरोदधिरे स्तुवन्ति ॥ ५ ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे सप्तदशो वर्गः ॥ १७ ॥

अथषष्ठी—

षार्वकशोचेतवह्निस्यं परिहोतर्यज्ञेषु वृक्तबर्हिषो नरः ।
 अग्नेदुर्वहच्छमानास आप्यमुपासते द्रविणधेहि तेभ्यः ॥ ६ ॥

पावकशोचे । तव । हि । क्षयम् । परि । होतः । यज्ञेषु ।
 वृक्तबर्हिषः । नरः । अग्ने । दुवः । इच्छमानासः । आप्यम् ।
 उप । आसते । द्रविणम् । धेहि । तेभ्यः ॥ ६ ॥

हेपावकशोचे शोधकदीप्ते हेहोतः देवानामाह्वातः हेअग्ने यज्ञेषुपरिपरितः वृक्तबर्हिषः स्ती-
 र्णबर्हिषः दुवःपरिचरणमिच्छमानासः इच्छन्तो नरोनेतारोयजमानाः आप्यं आपुंयोग्यं तवत्व-
 त्संबन्धिनंक्षयं निवासं यागगृहं उपासते उपविशति हियस्मात् तेभ्योद्रविणं धनं धेहि वि-
 धेहि ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

आरोदसीअपृणदास्वर्महज्जातंयदेनमपसोअधारयन् ।
 सोअध्वरायपरिणीयतेकविरत्योनवाजसातयेचनोहितः ॥ ७ ॥

आ । रोदसी इति । अपृणत् । आ । स्वः । महत् । जातम् ।
 यत् । एनम् । अपसः । आधारयन् । सः । अध्वराय । परि ।
 नीयते । कविः । अत्यः । न । वाजसातये । चनःहितः ॥ ७ ॥

रोदसी द्यावापृथिव्यौ आपृणत् आपूरयत् तथामहत्प्रभूतंस्वः अन्तरिक्षं आपृणच्च अ-
 पसःकर्मवन्तोयजमानाः जातंयदयंएनमग्निं आधारयन् अत्येन अध्वइव कविःक्रान्तः स-
 र्वत्रव्याप्तः चनोहितः निहितान्नः सोयमग्निः वाजसातये वाजस्य अन्नस्यकीर्तेर्वासातये ला-
 भाय अध्वराय परिणीयते यज्ञार्थनीयते ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

नमस्यतहव्यदातिस्वध्वरंदुवस्यतदम्यंजातवेदसम् ।
 रथीर्कृतस्यबृहनोविचर्षणिरग्निर्देवानामभवत्पुरोहितः ॥ ८ ॥

नमस्यत । हव्यदातिम् । सुअध्वरम् । दुवस्यत । दम्यम् ।
 जातवेदसम् । रथीः । कृतस्य । बृहतः । विचर्षणिः । अग्निः ।
 देवानाम् । अभवत् । पुरःहितः ॥ ८ ॥

रथीनैतावृहतोमहतः ऋतस्ययज्ञस्यविचर्षणिः द्रष्टायोग्निः देवानांपुरोहितः पुरस्ताद्गृह-
व्यतयास्थापितोभवत् हव्यदातिं देवेभ्योहविषांदातारं स्वध्वरं शोभनयज्ञं दम्यं दमेभ्योगृहे-
भ्योहितं जातवेदसं जातप्रज्ञं तमग्निं नमस्यतपूजयत् दुवस्यतपरिचरत् ॥ ८ ॥

अथनवमी—

ति॒स्रो॒य॒ह॒स्य॒स॒मि॒धः॒ परि॒ज्म॒नो॒ग्रे॒पुन॒न्नु॒शि॒जो॒अमृ॒त्यवः ।

तासा॒मेका॒म॒द॒धुर्म॒र्त्ये॒भुज॑मु॒ल्लो॒कमु॒द्वेउ॒प॒जा॒मिमी॑यतुः ॥ ९ ॥

ति॒स्रः । य॒ह॒स्य॒ । स॒म॒द॒धः । परि॒ज्म॒नः । अ॒ग्रेः । अ॒पुन॒न् ।

उ॒शि॒जः । अमृ॒त्यवः । तासा॑म् । एका॑म् । अ॒द॒धुः । म॒र्त्ये । भुज॑म् ।

ऊँ इति । लो॒कम् । ऊँ इति । द्वे इति । उप॑ । जा॒मिम् । ई॒युः ॥ ९ ॥

उशिजः कामयमानाः अमृत्यवोमृत्युरहिताः येदेवाः यहस्यमहतः अग्रेः परिज्मनः
परितोगन्तुः समिधः समिन्धिकाः प्रकाशिकास्तिस्रः पार्थिववैद्युतसूर्यरूपास्तिस्रस्तनूः अपुनन्
अशोधयन् तेदेवाः भुजं सर्वेषांपालयित्रीं तासांतनूनांमध्ये एकांपार्थिवीतनुं मर्त्येमर्त्यलोके
अदधुः न्यदधुः उदितिपादपूरणः इतरेद्वेतनू जामिलोकं आसन्नमन्तरिक्षं उपेयतुः गच्छतः अथ-
वातिस्रःसमिधः आधारसमिधौद्वेअनूयाजसमिच्चैकेति तासांसमिधांएकां अनूयाजसमिधं
मर्त्येइहलोके भोगहेतुमनूयाजपर्यन्तमदधुः धारयन्ति प्रजावाअनूयाजइति प्रजात्वेनानूया-
जानांस्रष्टृत्वात् तदाश्रयत्वाच्चानूयाजसमिधः इतरेद्वेसमिधौ अन्तरिक्षेदिव्यभोगहेतू उपेयतुः
उपगच्छतः त्रीन्परिधींस्तिस्रःसमिधइतिहिनिगमः ॥ ९ ॥

अथदशमी—

वि॒शां॒क॒वि॒वि॒श॒पति॑मानु॒षी॒रिषः॑संसीम॒रुण॑व॒न्त्स्व॒र्धिति॑न॒तेज॑से ।

स॒उ॒ह॒तो॒नि॒व॒तो॒या॒ति॒वे॒विष॑त्स॒गर्भ॑मेषु॒भुव॑नेषु॒दी॒धर॑त् ॥ १० ॥ १८ ॥

वि॒शाम् । क॒विम् । वि॒श॒पति॑म् । मानु॒षीः । इषः । स॒म् । सी॒म् ।

अ॒रु॒ण॒व॒न् । स्व॒र्धिति॑म् । न । तेज॑से । सः । उ॒त्स्व॑तः । नि॒स्व॑तः ।

या॒ति । वे॒विष॑त् । सः । गर्भ॑म् । ए॒षु । भुव॑नेषु । दी॒धर॑त् ॥ १० ॥ १८ ॥

इषः पश्वादिलक्षणधनमिच्छत्यः मानुषोः मनुष्यप्रजाः विशांप्रजानां विश्वं विप्रभुं क-
विमेधाविर्न समिनं यममि स्वधित्वेन असिमिव तेजसे तैक्ष्ण्यार्थं समकृण्वन् समस्कुर्वन् सोमिः
उद्धतः उच्छ्रायवतः निवतो नो वैर्भाववतश्च प्रदेशान् वेविषत् व्यामुवन् याति गच्छति स एषु भु-
वनेषु गर्भगर्भत्वेनात्मानं दीधरत् आधारयत् ॥ १० ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

अथैकादशी-

सजिन्वते जठरेषु प्रजज्ञिवा नृषां चित्रेषु नानदन्तसिंहः ।

वैश्वानरः पृथुपाजा अमर्त्यो वसुरत्ना दयमानो विदाशुषे ॥ ११ ॥

सः । जिन्वते । जठरेषु । प्रजज्ञिवान् । नृषां । चित्रेषु ।

नानदत् । न । सिंहः । वैश्वानरः । पृथुपाजाः । अमर्त्यः ।

वसु । रत्ना । दयमानः । वि । दाशुषे ॥ ११ ॥

प्रजज्ञिवान् जातः वृषावर्षकः स वैश्वानरः चित्रेषु नानाप्रकारेषु जठरेषु प्राणिनां भेदात्
जठराणां भेदः तेषु जिन्वते वर्धते चित्रेषु नानाविधेष्वरण्येषु नानदत् अत्यर्थं शब्दं कुर्वन् सिंहो न
सिंह इव किं विधौ वैश्वानरः पृथुपाजाः पृथुतेजाः अथवा पृथुवेगः अमर्त्यः मरणधर्मरहितः
दाशुषे हविषां प्रदात्रे यजमानाय रत्नारमणीयानि वसुवस्तूनि धनानि वि विशेषेण दयमानः
प्रयच्छन् ॥ ११ ॥

अथद्वादशी-

वैश्वानरः प्रत्नथानाकमारुहद्विरुष्टं भन्दमानः सुमन्मभिः ।

स पूर्ववज्जनयन् जन्तवे धनं समानमज्मं पर्येति जागृविः ॥ १२ ॥

वैश्वानरः । प्रत्नस्था । नाकम् । आ । अरुहत् । दिवः । पृष्ठम् ।

भन्दमानः । सुमन्मभिः । सः । पूर्ववत् । जन्तवन् । जन्तवै ।

धनम् । समानम् । अज्मम् । परि । एति । जागृविः ॥ १२ ॥

सुमन्मभिः स्तोतृभिः भन्दमानः स्तूयमानः वैश्वानरः जातमात्रएवप्रलथा प्रलइव चि-
रंतनइव नाकं कंसुखं अकंदुःखं नविद्यतेअकंस्यस्मिन्नतत् नाकं दिवः अन्तरिक्षस्यपृष्ठं उपरि-
तनप्रदेशं स्वशोचिभिः आरुहत् आरोहति सवैश्वानरः पूर्ववत् पूर्वैश्वर्यकृषिभ्यइव जन्तवे
स्तोत्रेयजमानाय धनंपश्वादिलक्षणं जनयन् संपादयन् जागृविःसदाप्रबुद्धः समानं सर्वेषां
देवानांसाधारणं अजं आकाशमार्गं पर्येति सूर्यरूपेणगच्छति ॥ १२ ॥

अथत्रयोदशी—

ऋतावानंयज्ञियंविप्रमुक्थ्यमायंदधेमातरिश्वादिविक्षयम् ।
तंचित्रयामंहरिकेशमीमहेसुदीतिमग्निमुवितायनव्यसे ॥ १३ ॥

ऋतइवानम् । यज्ञियम् । विप्रम् । उक्थ्यम् । आ । यम् । दधे ।
मातरिश्वा । दिवि । क्षयम् । तम् । चित्रइयामम् । हरिइकेशम् ।
ईमहे । सुइदीतिम् । अग्निम् । सुविताय । नव्यसे ॥ १३ ॥

ऋतावानं बलवन्तं यज्ञियंयज्ञार्हं विप्रमेधाविनं उक्थ्यं स्तुत्यं दिविद्युलोकेशयं निवस-
न्तं यमग्निं मातरिश्वावायुः द्युलोकादाहृत्यपृथिव्यां आदधे आहितवान् चित्रयानं नानावि-
धगमनं हरिकेशं पिंगलार्चिषं सुदीतिं शोभनदीप्तिमग्निं नव्यसेनवतराय सुविताय सुष्टुपात्र-
व्यायधनाय तदर्थंईमहेयाचामहे ॥ १३ ॥

अथचतुर्दशी—

शुचिंनयामंनिषिरस्वदृशंकेतुंदिवोरोचनस्थामुषुर्बुधम् ।
अग्निमूर्धानंदिवोअप्रतिष्कृतंतमीमहेनमसावाजिनंवृहत् ॥ १४ ॥

शुचिम् । न । यामन् । इषिरम् । स्वःइदृशम् । केतुम् । दिवः ।
रोचनइस्थाम् । उषःइबुधम् । अग्निम् । मूर्धानम् । दिवः ।
अप्रतिइस्कृतम् । तम् । ईमहे । नमसा । वाजिनम् । वृहत् ॥ १४ ॥

नेतिसंप्रत्यर्थे शुचिंदीप्तं यामनयामनियज्ञे इषिरंएषणीयं स्वदृशंसर्वदृशंसर्वपदार्थविज्ञान-
युक्तं दिवः द्युलोकस्यकेतुं प्रज्ञापकं रोचनस्थारोचनस्थं रोचनःसूर्यः तस्मिन् तिष्ठन्तं उषुर्बुधं

अग्निहोत्रिकरूपेण उषसिप्रबुध्यमानं दिवःस्वर्गस्यमूर्धानं प्रधानं अप्रतिष्कृतं अप्रतिहतशब्दं
वाजिनमन्त्रवन्तं बृहत् महान्तं तमग्निं नमसास्तोत्रेण ईमहेयाचामहे ॥ १४ ॥

अथपञ्चदशी—

मन्त्रं होतारं शुचिं मद्रयाविनं दमूनसमुक्थ्यं विश्वचर्षणिम् ।

रथं न चित्रं वपुषाय दर्शनं मनुर्हितं सदमिद्राय ईमहे ॥ १५ ॥ १९ ॥

मन्त्रम् । होतारम् । शुचिम् । अद्रयाविनम् । दमूनसम् । उक्थ्यम् ।

विश्वचर्षणिम् । रथम् । न । चित्रम् । वपुषाय । दर्शनम् ।

मनुःहितम् । सदम् । इत् । रायः । ईमहे ॥ १५ ॥ १९ ॥

मन्त्रं स्तुत्यं होतारं देवानामाह्वतारं शुचिं सर्वदा शुद्धं अद्रयाविनं द्रव्यहीनं अकुटिलं दमून-
सं दानमनसं उक्थ्यं श्रेष्ठं विश्वचर्षणिं विश्वस्य द्रष्टारं चित्रं नानाविधवर्णं रथं न रथमिव वपुषा-
य रूपार्थं दर्शनं दर्शनीयं सदमिद्राय सदैव मनुर्हितं सर्वेभ्यो मनुष्येभ्यो हितं तमग्निं रायो धनानि ईम-
हेयाचामहे अत्र याज्जार्थत्वादस्य द्विकर्मकत्वम् ॥ १५ ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे एकोनविंशो वर्गः ॥ १९ ॥

वैश्वानरायेत्येकादशर्चतृतीयं सूक्तं वैश्वामित्रं अत्रेयमनुक्रमणिका—वैश्वानरायैकादशे-
ति । पूर्वसूक्ते वैश्वानरीयं तु जागतं त्वित्युक्त्वा दस्यापि सूक्तस्य जगती छन्दः वैश्वानरोऽग्निर्देवता
अस्य सूक्तस्य अग्निष्टोमे आग्निमारुतशस्त्रे विनियोगः सूच्यते हि—वैश्वानराय पृथुपाजसे शानः-
करत्यर्थं तदिति ।

ततप्रथमा—

वैश्वानराय पृथुपाजसे विपोरत्ना विधन्त धरुणेषु गातवे ।

अग्निर्हि देवाँ अमृतो दुवस्यत्यथा धर्माणि सनता न दृदुषत् ॥ १ ॥

वैश्वानराय । पृथुपाजसे । विपः । रत्ना । विधन्त । धरुणेषु ।

गातवे । अग्निः । हि । देवान् । अमृतः । दुवस्यति । अथ । धर्माणि ।

सनता । न । दृदुषत् ॥ १ ॥

विषोमेधाविनः स्तोतारः पृथुपाजसे बहुबलायबह्वन्नायवापाजः शब्दस्यबलान्ननाजोः
पाठात् वैश्वानरायाम्रये धरुणेषुधर्मेषुयज्ञेषु रत्ना रमणीयानिस्तोत्राणि गातवे सम्मार्गलाभाय
विधन्त परिचरन्तिकुर्वन्ति अमृतः मरणरहितोऽग्निः देवान्दुनस्यति हविषांप्रदानेनपरिचरति
हिंससिद्धौ अथअतःकारणात् कोपिसनता सनातनानि धर्माणि यज्ञान् नदूदुषव न
दूषयति ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

अ॒न्तर्दू॒तोरोद॑सीद॒स्मई॒यते॒होता॒निष॑त्तो॒मनु॑षः॒पुरो॑हितः ।
क्षयं॑ बृ॒हन्तं॑ परि॒भूष॑ति॒द्युभिर्दे॒वेभिर्॒अग्नि॑रि॒षितो॑ धियाव॒सुः ॥ २ ॥

अ॒न्तः । दू॒तः । रोद॑सी इति । द॒स्मः । ई॒यते । होता॑ । नि॒ऽस॑त्तः ।
मनु॑षः । पुरः॑हितः । क्षयं॑म् । बृ॒हन्तं॑म् । परि॑ । भू॒षति॑ । द्यु॒ऽभिः ।
दे॒वेभिः । अ॒ग्निः । इ॒षितः । धि॒याव॑सुः ॥ २ ॥

दस्मोदर्शनीयोहोताग्निः दूतः देवानांदूतः सन् रोदसीरोदस्योर्द्यावापृथिव्योः अन्तर्मध्ये
ईयतेगच्छति मनुषः मनोजातस्य मनुष्यस्यपुरोहितः आहवनीयादिरूपेणपुरतःस्थापितः
निषत्तोनिषण्णः सन् अग्निर्द्युभिः दीप्तिभिः बृहन्तं महान्तं क्षयं यज्ञगृहं परिभूषति
अलंकुरुते देवेभिः देवैः इषितः प्रेषितो धियावसुः प्रज्ञावाव्याप्तः एतेद्वे अग्निविशेषणे ॥ २ ॥

अथतृतीया—

केतुं॑ य॒ज्ञानां॑ वि॒दथ॑स्य॒साध॑नं वि॒प्रासो॑ अ॒ग्निम॑ह॒यन्त॑ चि॒त्तिभिः॑ ।
अपांसि॑ यस्मिन् अ॒धि॒सन्द॑धु॒गिरि॑स्तस्मिन् सु॒म्नानि॑ यज॒माना॑ च॒के ॥ ३ ॥

केतु॑म् । य॒ज्ञानां॑म् । वि॒दथ॑स्य । सा॒धन॑म् । वि॒प्रासः॑ । अ॒ग्निम् ।
म॒ह॒यन्त॑ । चि॒त्तिभिः॑ । अपांसि॑ । यस्मिन् । अधि॑ । स॒म॒ऽद॒धुः ।
गिरिः॑ । तस्मिन् । सु॒म्नानि॑ । यज॒मानः॑ । आ । च॒के ॥ ३ ॥

यज्ञानांकेतुंप्रज्ञापकंविदथस्ययज्ञस्यगृहस्यवासाधनं प्रातिसाधनं असाधारणकारणं
सन्तमग्निं विप्रासोविप्राः चित्तिभिः स्वकर्मभिः महयन्त पूजयन्ति किंच गिरः स्तोतारः यस्मि-

ऋग्नौभपांसिस्वानुष्ठेयानिकर्माणिअधिसंदधुः संदधते यजमानः तस्मिन्नग्नौ मुन्नानिमुखाति
पातुं आचके कामयते ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

पितायज्ञानामसुरोविपश्चितांविमानमग्निर्वयुनंचवाघताम् ।
आविवेशरोदसीभूरिर्वर्षसापुरुप्रियोभन्दतेधामभिःकविः ॥ ४ ॥
पिता । यज्ञानाम् । असुरः । विपःश्चिताम् । विमानम् । अग्निः ।
वयुनम् । च । वाघताम् । आ । विवेश । रोदसी इति ।
भूरिर्वर्षसा । पुरुःप्रियः । भन्दते । धामभिः । कविः ॥ ४ ॥

यज्ञानां पितापालयिता विपश्चितां विदुषांस्तोतृणां असुरोबलपदः वाघतां ऋविजां
वयुनं ज्ञानसाधनं विमानं विमियतेनेनफलमितिविमानंयज्ञादिकर्मसाधनंचसोऽग्निः भूरि-
वर्षसा पार्थिववैद्युतादिबहुविधरूपेण रोदसीद्यावापृथिव्यौ आविवेश प्रविशति पुरुप्रियः
मनुष्येषु अधिकं प्रियः अथवापुरुषाणां श्रेष्ठानां प्रियः धामभिस्तेजोभिर्युक्तः कविरग्निर्भन्दते
यजमानेन स्तूयते ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

चन्द्रमग्निंचन्द्ररथंहरिर्व्रतवैश्वानरमप्सुषदंस्वर्विदम् ।
विगाहंतूर्णितविषीभिरावृतंभूर्णिदेवासइहसुश्रियंदधुः ॥५॥२०॥
चन्द्रम् । अग्निम् । चन्द्ररथम् । हरिर्व्रतम् । वैश्वानरम् ।
अप्सुःसदम् । स्वःस्वर्विदम् । विहगाहम् । तूर्णिम् । तविषीभिः ।
आवृतम् । भूर्णिम् । देवासः । इह । सुश्रियम् । दधुः ॥ ५ ॥ २० ॥

देवासोदेवाः चन्द्रमाह्लादकरं चन्द्ररथं हिरण्यपरथं चन्द्रआह्लादकोरथोयस्येति
वा तंहरिर्व्रतं पिङ्गलवर्णं हरित्वचंवा हरित्वचमितिशास्त्रान्तरं अप्सुषदं अप्सुसीदन्तं स्वर्विदं
सर्वज्ञं विगाहं विगाहमानं सर्वत्रव्याप्तं तूर्णिं क्षिप्रगामिनं शत्रूणां हिंसितारंवा तविषीभिः ब-
लेरावृतं भूर्णिं भर्तारं सुश्रियं शोभनदीर्घिं वैश्वानरं अग्निं इह इहलोके दधुः आदधुः ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेर्विशोवर्गः ॥ २० ॥

अथषष्ठी—

अग्निर्देवेभिर्मनुषश्च जन्तुभिस्तन्वानो यज्ञं पुरुषेशसंधिया ।
रथीरन्तरीयतेसाधदिष्टिभिर्जीरोदमूना अभिशस्तिचातनः ॥ ६ ॥

अग्नि । देवेभिः । मनुषः । च । जन्तुः । तन्वानः । यज्ञम् ।
पुरुषेशसम् । धिया । रथीः । अन्तः । ईयते । साधदिष्टिभिः ।
जीरः । दमूनाः । अभिशस्तिचातनः ॥ ६ ॥

देवेभिः देवैः साधदिष्टिभिः साधितयज्ञैर्जन्तुभिः ऋत्विग्भिश्च धिया कर्मणा मनुषो यजमानस्य पुरुषेशसं बहुरूपं पेशइतिरूपनाम पुरोडाशपशुसोमहविर्भेदैः एकाहाहीनसत्त्वात्मकभेदैश्च नानाविधरूपं यज्ञं तन्वानः कुर्वन् रथीः सर्वस्य लोकस्य नेता जीरः क्षिप्रकारी दमूनाः दान्तमनाः दानमनावा अभिशस्तिचातनः अभिशस्तीनामरातीनां यज्ञविघ्नकारिणां रक्षां चातयितानाशयिताग्निः अन्तः द्यावापृथिव्योर्मध्ये ईयते गच्छति ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

अग्ने जरस्व स्वपत्य आयुं न्यूर्जापिन्वस्व समिषो दिदीहि नः ।
वयांसि जिन्व बृहत् श्रजगृव उशिग्देवानां मसि सुक्रतुर्विषाम् ॥ ७ ॥

अग्ने । जरस्व । सुः अपत्ये । आयुं नि । ऊर्जा । पिन्वस्व । सम् ।
इषः । दिदीहि । नः । वयांसि । जिन्व । बृहत् । च । जागृवे ।
उशिक् । देवानां । मसि । सुः क्रतुः । विषाम् ॥ ७ ॥

हे अग्ने स्वपत्ये सुपुत्रे आयुनि आयुषि निमित्तसप्तम्येषा आयुषि निमित्ते जरस्व देवान्स्तुहि होतारमधिष्ठाय ऊर्जा रसेन अन्नेन वा पिन्वस्व देवान् प्रीणय नोस्माकं इषः सस्यार्थं वृष्टीः संदिदीहि संदीपय वयांसि अन्नानि च वयः क्षमेत्यन्ननाम सुपाठाव जिन्व देहि हे जागृवे सर्वदा जागरणशील बृहत् महतो यजमानस्य जिन्वेतिसंबन्धः सुक्रतुः शोभनकर्मशोभनयज्ञोवात्वं विषामेधाविनां देवानां उशिक् कान्तोसि ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

वि॒श॒प॒तिं॑ य॒ह्म॒म॒ति॒र्धि॒न॒रः॑ स॒दा॒य॒न्तारं॑ धी॒ना॒मु॒शिजं॑ च॒वा॒घ॒ता॒म् ।

अ॒ध्व॒रा॒णां॑ चे॒त॒नं॑ जा॒त॒वे॒दसं॑ प्र॒शंस॑न्ति न॒मसा॑ जू॒तिभि॑र्वृ॒धे ॥ ८ ॥

वि॒श॒प॒ति॒म् । य॒ह्म॒म् । अ॒ति॒थि॒म् । न॒रः । स॒दा । य॒न्तारं॑म् । धी॒ना॒म् ।

उ॒शि॒जं॑म् । च । वा॒घ॒ता॒म् । अ॒ध्व॒रा॒णा॒म् । चे॒त॒नम् । जा॒त॒वे॒द॒स॒म् ।

प्र । शंस॑न्ति । नम॑सा । जू॒ति॒भिः । वृ॒धे ॥ ८ ॥

नरोनेतारः स्तोतारोवा विशपति विशांमनुष्याणांपतिविश्वस्यपतिमितिवायह्ममहान्तं अतिर्धिसर्वस्यातिथिभूतं धीनांबुद्धीनांकर्मणांवा यन्तारंनियन्तारं वाघतांचक्रत्विजांच उशिजं कान्तंमनोज्ञं अध्वराणांयागानांचेतनं प्रज्ञापकं जूतिभिर्वैद्यैर्युक्तं जातवेदसमग्निं वृधेवृद्धयेसमृद्धये नमसानमस्कारेणस्तुतिभिश्च सदासर्वकालं प्रशंसन्ति प्रशंसांकुर्वन्ति ॥ ८ ॥

अथनवमी—

वि॒भा॒वा॒दे॒वः॑ सु॒र॒णः॑ परि॒क्षि॒ती॒र॒ग्निर्व॑भू॒व॒श॒व॒सा॒सु॒म॒द्र॒थः॑ ।

तस्य॑ व॒तानि॑ भू॒रि॒पो॒षि॒णो॒व॒य॒मु॒प॒भू॒षे॒म॒द॒म॒आ॒सु॒वृ॒त्ति॒भिः॑ ॥ ९ ॥

वि॒भा॒व॒ा॒ । दे॒वः । सु॒र॒णः॑ । परि॑ । क्षि॒ती॒ः । अ॒ग्निः । व॒भू॒व॒ ।

श॒व॒सा॒ । सु॒म॒द्र॒थः॑ । तस्य॑ । व॒तानि॑ । भू॒रि॒पो॒षि॒णः॑ । व॒य॒म् ।

उ॒प॒ । भू॒षे॒म॒ । द॒मे॑ । आ । सु॒वृ॒त्ति॒भिः॑ ॥ ९ ॥

विभावादीतिमान् देवः स्तूयमानः सुरणः अत्रवर्णलोपश्छान्दसः शोभनंरमयतीति सुरमणः सुमद्रथः शोभनरथः अग्निः शवसाबलेन क्षितीः सर्वाः प्रजाः परिवभूव परितो-यृह्णाति अत्रभवतेरुपसर्गवशात्परिग्रहार्थत्वं भूरिपोषिणः बहूनांपोषयितुः पालयितुः दमे यज्ञगृहे दमइतिगृहनामसुपाठात् निवसतः तस्याग्नेर्व्रतानिकर्माणि वयंसुवृत्तिभिः स्तोत्रैः आसर्वतःउपभूषेम उपभूषयामः प्रकाशयामः ॥ ९ ॥

अथदशमी—

वै॒श्वान॑र॒त॒व॒धा॒मा॒न्या॒च॒क्रे॒ये॒भिः॑ स्व॒र्वि॒द॒भ॒वो॒वि॒च॒क्ष॒ण॒ ।

जा॒त॒आ॒पृ॒णो॒भु॒व॒ना॒नि॒रो॒द॒सी॒अ॒ग्ने॒ता॒वि॒श्वो॒परि॒भूर॑सि॒त्म॒ना॑ ॥ १० ॥

वैश्वानर । तव । धामानि । आ । चके । येभिः । स्वः । इवित् ।

अभवः । विद्वक्ष्ण । जातः । आ । अपृणः । भुवनानि । रोदसी इति ।

अग्ने । ता । विश्वा । परिभूः । असि । त्मना ॥ १० ॥

हेवैश्वानर तव धामानि त्वत्संबन्धीनि ते जांसि आचके अभिष्टौमि हे विचक्षण प्राज्ञ त्वं येभिः यैस्तेजोभिः स्वर्वित् सर्ववित् सर्वज्ञः अभवः भवसि जातः जातमात्रस्त्वं भुवनानि भूतजातानि रोदसीद्यावापृथिव्यौ आपृणः आपूरयः हे अग्ने विश्वा विश्वानि सर्वाणि ता तानि भुवनानि भूतजातानि त्मना आत्मना परिभूरसि परिग्रहीतासि ॥ १० ॥

अथैकादशी—

वैश्वानरस्य दंसनाभ्यो बृहदरिणा देकः स्वपस्यया कविः ।

उभापितरा मह्यन् अजायत अग्निर्यावापृथिवी भूरिरेतसा ॥ ११ ॥ २१ ॥

वैश्वानरस्य । दंसनाभ्यः । बृहत् । अरिणात् । एकः । सुद अप-

स्यया । कविः । उभा । पितरा । मह्यन् । अजायत । अग्निः ।

द्यावापृथिवी इति । भूरिरेतसा ॥ ११ ॥ २१ ॥

वैश्वानरस्याग्नेः दंसनाभ्यः तोषकारीभ्यः क्रियाभ्यः बृहन्महद्भनं भवतीति यत् तद-
वितथं यतः कारणात् एको मुख्यः कविरग्निः स्वपस्यया शोभनयज्ञादिकर्मच्छयायजमा-
नादिभ्यो धनमरिणात् ददाति सोयमग्निः भूरिरेतसा बहुरेतस्कौ उभा उभौ पितरा पितरौ
मातापितरौ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ मह्यन् पूजयन् अजायत ॥ ११ ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे एकविंशोऽवर्गः ॥ २१ ॥

समित्समिदित्येकादशर्वचतुर्थसूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभं अत्रानुक्रमणिका समित्समिदा-
मिय इति इध्मादिस्वाहाकृत्यन्ताः पूर्वोक्ताः प्रत्यृचदेवताः पशौ वैश्वामित्राणां आमी सूक्तं द-
शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजेषु त्वष्ट्र्याज्या तन्न इत्येषा सूत्रित्वं—इह त्वष्टारमग्निं यतन्नस्तुरीपम-
धपोषयिन्विति । त्वाष्ट्रेपशौ पुरोडाशस्यानुवाक्या सूत्रित्वं—तन्नस्तुरीपमधपोषयितुं देव-
स्त्वष्टासविता विश्वरूप इति ।

तत्रपथमा—

स॒मित्स॑मित्सु॒मना॑बो॒ध्यस्मेशु॒चाशु॒चासु॒मति॑रा॒सि॒वस्वः ।

आ॒दे॒वदे॒वान्य॒जथा॑यव॒क्षिस॒खास॒खीन्सु॒मना॑यक्ष्य॒ग्ने ॥ १ ॥

स॒मित्स॑मित् । सु॒मनाः । बो॒धि । अ॒स्मे इति॑ । शु॒चाऽशु॒चा ।

सु॒म॒तिम् । रा॒सि । व॒स्वः । आ । दे॒व । दे॒वान् । य॒जथा॑य । व॒क्षि ।

स॒खा । स॒खीन् । सु॒मनाः । य॒क्षि । अ॒ग्ने ॥ १ ॥

समित्समित् अत्यर्थसमिद्धत्वं सुमनाः बोधिबुध्यस्व शुचाशुचा अत्यर्थं प्रसर्पकेण ज्योतिषायुक्तः त्वं वस्वोवसुनोधनस्यतद्विषयां सुमतिं शोभनांबुद्धिं अस्मेअस्मभ्यं रासिदेहि हे देव द्योतमान देवान् यजनीयान् यजथाययज्ञाय तदर्थं आवक्षिआवहसि हेअग्नेसखादेवानां सखात्वं सुमनाःसन् सखीन् देवान् यक्षियजस्व ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

य॒दे॒वास॒स्त्रिर॑ह॒न्त्राय॑ज॒न्तेदि॒वेदि॒वेवरु॑णो॒मित्रो॑अ॒ग्निः ।

सेमं॑य॒ज्ञंमधु॑मन्तंरु॒धीन॑स्त॒नून॑पा॒हृतयो॑र्नि॒विध॑न्तम् ॥ २ ॥

यम् । दे॒वासः । त्रिः । अ॒हन् । आ॒यज॑न्ते । दि॒वेऽदि॒वे । वरु॑णः ।

मि॒त्रः । अ॒ग्निः । सः । इ॒मम् । य॒ज्ञम् । मधु॑मन्तम् । रु॒धि ।

नः । त॒नूँह॑नपात् । घृ॒त॒यो॒निम् । वि॒ध॑न्तम् ॥ २ ॥

वरुणःमित्रःअग्निः एतेत्रयोदेवासोदेवाः यमग्निंदिवेदिवेप्रतिदिवसं अहन्अहनित्रिः प्रातर्मध्याह्नसायंतनेषुसवनेषु त्रिवारं आयजन्ते हेतनूनपात् तनूनांशरीराणां नपातयितः सत्त्वंघृतयोर्नि घृतस्योदकस्यकारणं विधन्तंविधीयमानंक्रियमाणं नोस्मदीयमिमंयज्ञं मधुमन्तं मध्वित्युदकनाम वृष्ट्यादिफलयुक्तंरुधिकुरु ॥ २ ॥

अथतृतीया—

प्र॒दी॒धि॒तिर्वि॑श्व॒वारा॑जिगाति॒होता॑रमि॒ळःप्र॑थ॒मंय॑ज॒ध्वै ।

अ॒च्छा॒नमो॑भि॒र्दृष॑मं॒व॒न्द॒ध्वैस॑दे॒वान्य॑क्षदि॒षितो॑य॒जीया॑न् ॥ ३ ॥

प्र । दीधितिः । विश्ववारा । जिगाति । होतारम् । इळः ।
 प्रथमम् । यजध्वै अच्छ । नमःऽभिः । वृषभम् । वन्दध्वै ।
 सः । देवान् । यक्षत् । इषितः । यजीयान् ॥ ३ ॥

विश्ववाराविश्वैर्जनैर्वरणीया दीधितिः स्तुतिः दीधिर्वा होतारं देवानामाह्वतारमग्निप्रजि-
 गाति जिगातु प्रकर्षेणगच्छतु प्रथमंमुख्यंअच्छआभिमुख्येन वृषभंसंपदांवर्षितारंवन्दध्वैव-
 न्दितुंयोग्यमितिशेषः अग्निनमोभिः नमस्कारैः सह इळः इषः हवीरूपाण्यन्तानियजध्वै यष्टुपी-
 णयितुंप्रजिगातु प्रकर्षेणगच्छन्तु इषितः अस्माभिःप्रेरितः यजीयान्यष्टुतमः सोमिर्देवान्
 यक्षतयजतु ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी-

ऊर्ध्वोवाङ्गातुरध्वरेअकार्यूर्ध्वशोर्चीषिप्रस्थितारजांसि ।
 दिवोवानाभान्यसादिहोतास्तृणीमहिदेवव्यचाविबर्हिः ॥ ४ ॥
 ऊर्ध्वः । वाम् । गातुः । अध्वरे । अकारि । ऊर्ध्वा । शोर्चीषि ।
 प्रस्थिता । रजांसि । दिवः । वा । नाभा । नि । असादि ।
 होता । स्तृणीमहि । देवव्यचाः । वि । बर्हिः ॥ ४ ॥

वाङ्युवयोः अग्निश्चबर्हिश्चउभौवामित्युच्येते समिदादिभिः सहितस्यैवाग्नेर्देवतात्वात् ऊ-
 र्ध्वः उन्नतः गातुर्यज्ञमार्गः अध्वरेयज्ञे अकारि आश्रयःक्रियते शोर्चीषिअर्चिष्मन्तिरजां-
 सिहवीषिऊर्ध्वाऊर्ध्वप्रस्थिता प्रस्थितानिगतानिसन्तिहोताग्निर्दिवः दीप्यमानस्ययागगृहस्य
 नाभा नाभौ मध्यप्रदेशेन्यसादिनिषीदति देवव्यचाः देवैर्व्याप्तवर्हिश्च चार्थेवाशब्दः विस्तृणी-
 महि विशेषेणस्तृणीमः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी-

सप्तहोत्राणिमनसारुणानाङ्ग्वन्तोविश्वंप्रतियन्तृतेन ।
 नृपेशसोविदथेषुप्रजाताअभीष्टमयज्ञविचरन्तपूर्वीः ॥ ५ ॥ २२ ॥

स॒प्त । हो॒त्राणि । मन॑सा । वृ॒णा॒नाः । इ॒न्व॒न्तः । वि॒श्व॒म् । प्र॒ति ।
 य॒न् । ऋ॒तेन॑ । नृ॒पे॒शसः॑ । वि॒द॒थेषु॑ । प्र । जा॒ताः । अ॒ग्निः ।
 इ॒मम् । य॒ज्ञम् । वि । च॒र॒न्त॒ । पू॒र्वीः ॥ ५ ॥ २२ ॥

मनसावृणानाः प्रार्थयमानाः ऋतेन उदकेन विश्वं इन्वन्तः प्रीणयन्तः देवाः सप्तहोत्राणि
 होतृणां वषट्कर्तृणां कर्माणि प्रतियन् प्रतिगच्छन्ति अतः परं द्वा रांस्तुतिः नृपेशसः नररूपाः विद-
 थेषु यागेषु जाताः उत्पन्नाः पूर्वीर्बह्व्यः विग्रहवत्यो यज्ञद्वाराभिमानिन्यो देवताः इममस्मदीयं यज्ञं
 विचरन्त विचरन्तु ॥ ५ ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे द्वाविंशो वर्गः ॥ २२ ॥

अथ षष्ठी—

आ॒भ॒न्द॒मा॒ने॒उ॒ष॒सा॒उ॒पा॒के॒उ॒त॒स्म॒ये॒ते॒त॒न्वा॒३॒वि॒रू॒पे ।
 य॒था॒नो॒मि॒त्रो॒वरु॑णो॒जु॒जो॒ष॒दि॒न्द्रो॒म॒रु॒त्वाँ॒उ॒त॒वा॒म॒हो॒भिः ॥ ६ ॥
 आ । भ॒न्द॒मा॒ने॒ इति॑ । उ॒ष॒सौ । उ॒पा॒के॒ इति॑ । उ॒त । स्म॒ये॒ते॒ इति॑ ।
 त॒न्वा । वि॒रू॒पे॒ इति॑ वि॒रू॒पे । य॒था । नः॑ । मि॒त्रः । वरु॑णः ।
 जु॒जो॒षत् । इ॒न्द्रः । म॒रु॒त्वाँ । उ॒त । वा॒ । म॒हः॒ऽभिः ॥ ६ ॥

भन्दमाने स्तूयमाने उपाके परस्परं संगते उषसानका अन्योन्यापेक्षया द्विवचनं नक्तो-
 षसौरान्यहनी आ आगच्छतां उत अपि च विरूपे पृथग्रूपे तन्वा प्रकाशरूपेण शरीरेण स्मयेते
 प्रकाशेते मित्रो वरुणः उत वा अपि च इन्द्रः मरुत्वांश्च नोस्मान् यथा जुजोषत् यथा सेवेत तथा
 महोभिस्ते जोभिर्युक्तेन्द्र मेघावापृथिव्यौ कुरुताम् ॥ ६ ॥

अथ सप्तमी—

दै॒व्या॒हो॒ता॒रा॒प्र॒थ॒मा॒न्यृ॒ञ्जे॒स॒प्त॒पृ॒क्षा॒सः॑ स्व॒ध॒या॒म॒द॒न्ति ।
 ऋ॒तं॑ शंसन्त॒ ऋ॒त॒मि॒त्त॒आ॒हु॒रनु॒व्र॒तं॑ व्र॒त॒पा॒दी॒ध्या॒नाः ॥ ७ ॥
 दै॒व्या । हो॒ता॒रा । प्र॒थ॒मा । नि । ऋ॒ञ्जे । स॒प्त । पृ॒क्षा॒सः । स्व॒ध॒या॒ ।
 म॒द॒न्ति॒ । ऋ॒तम् । शंसन्तः । ऋ॒तम् । इत् । ते । आ॒हुः । अनु॑ ।
 व्र॒तम् । व्र॒त॒ऽपाः । दी॒ध्या॒नाः ॥ ७ ॥

दैव्यादिव्यौ प्रथमाप्रथमौमुख्यौ होताः आह्वातारौ अग्नी न्यृजे प्रसाधयामि ऋतमुद-
कंशंसन्तः आशंसमानाः सप्तपृक्षासःपृक्षमन्त्रं तद्वन्तऋत्विजः तमग्निंस्वधयासोमेनहविषामदन्ति
मादयन्ति व्रतपाः व्रतानां कर्मणारक्षितारः दोध्यानादीप्यमानाः अथवास्वकर्मभिरग्निदीपयन्तः
ऋत्विजः अनुव्रतं व्रतेषु ऋतमित् अग्निमेवमाहुः अग्निमेव ऋतभूतमाहुरित्यर्थः एवकारार्थं
इच्छब्दः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

आभारतीभारतीभिःसजोषाइळादेवैर्मनुष्येभिरग्निः ।

सरस्वतीसारस्वतेभिर्वाक्त्तिस्रोदेवीर्बर्हिरेदंसदन्तु ॥ ८ ॥

आ । भारती । भारतीभिः । सजोषाः । इळा । देवैः । मनुष्येभिः ।

अग्निः । सरस्वती । सारस्वतेभिः । अर्वाक् । तिस्रः । देवीः । बर्हिः ।

आ । इदम् । सदन्तु ॥ ८ ॥

भारतीभिः भरतस्य सूर्यस्यसंबन्धिनीभिः अग्निः सजोषाःसंगताभारतीवाक् आग-
च्छतु देवैर्मनुष्येभिः मनुष्यैश्चसंगताःसत्यः इळाचभूमिश्चआगच्छतु अग्निश्चसारस्वतेभिः स-
रस्वतिसंबन्धिभिः मध्यमस्थानैःसहसरस्वतीमाध्यमिकावाक्च आगच्छतु तिस्रोदेवीः
देव्यः वागिळाभारत्यः आगच्छन्तु अर्वागाभिमुख्यं इदं एतत् बर्हिः आसन्दतु आसीदन्तु ॥८॥

अथनवमी—

तन्नस्तुरीपमधपोषयित्नुदेवत्वष्टर्विरराणस्यस्व ।

यतोवीरःकर्मण्यःसुदक्षोयुक्तग्रावाजायतेदेवकामः ॥ ९ ॥

तत् । नः । तुरीपम् । अध । पोषयित्नु । देव । त्वष्टः । वि ।

रराणः । स्यस्वेति स्यस्व । यतः । वीरः । कर्मण्यः । सुदक्षः ।

युक्तग्रावा । जायते । देवकामः ॥ ९ ॥

हेदेवत्वष्टः सृष्टिकर्तः विरराणः विशेषेणरममाणःत्वंअधअनन्तरं नोस्मान् तुरीयंतारकं
पोषयित्नुपोषकंतत्प्रसिद्धंरेतः विस्यस्वमोचय यतोविमोचनाद्वीरः सत्वघान् कर्मण्यः कर्म-

सुकुशलः सुदक्षः सुबलः युक्तग्रावा अभिषवार्थग्रावयुक्तः सोमसुदित्यर्थः देवकामः देवान् कामयमानः पुत्रो जायते जायेत ॥ ९ ॥

अथ दशमी—

वनस्पतेर्वसृजोपदेवानग्निर्हविःशमितासूदयाति ।

सेदुहोतासत्यतरोयजातिर्यथादेवानां जनिमानिवेद ॥ १० ॥

वनस्पते । अव । सृज । उप । देवान् । अग्निः । हविः । शमिता ।

सूदयाति । सः । इत् । ऊँ इति । होता । सत्यश्तरः । यजाति ।

यथा । देवानाम् । जनिमानि । वेद ॥ १० ॥

हेवनस्पते देवानुपावसृज समीपेकुरु शमितापशोःसंस्कृता अग्निः वनस्पतिश्चहविः सू-
दयाति देवान् प्रतिप्रेरयतु सत्यतरः अत्यर्थसत्यः सत्यतरः सत्यस्वरूपः स इत् स एव होताय-
जातिरयजतु यथा यतः कारणात् स एवाग्निः देवानां जनिमानि जन्मानि वेदवेत्ति अतः स एव
यजत्वित्यर्थः उपरुणः ॥ १० ॥

अथैकादशी—

आयास्यग्नेसमिधानो अर्वाङ् इन्द्रेण देवैः सरथं तुरेभिः ।

बर्हिर्न आस्तामदितिः सुपुत्रास्वाहा देवा अमृता मादयन्ताम् ॥ ११ ॥ २३ ॥

आ । याहि । अग्ने । समृद्धिधानः । अर्वाङ् । इन्द्रेण । देवैः ।

सरथम् । तुरेभिः । बर्हिः । नः । आस्ताम् । अदितिः । सुपुत्रा ।

स्वाहा । देवाः । अमृताः । मादयन्ताम् ॥ ११ ॥ २३ ॥

हेअग्ने अर्वाक् अस्मदभिमुखंसमिधानः समिध्यमानः ज्वालारूपेण दीप्यमानः त्वं आ-
याहि देवतारूपेणागच्छ कथमिति उच्यते—नोस्माकं यज्ञं इन्द्रेण देवैश्च तुरेभिः त्वरमाणैः देवैः सर-
थंसमानरथं यथा तथा आयाहि किंच सुपुत्रा अदितिरपिनो बर्हिः आस्तां अध्यास्तां स्वाहा
स्वाहाकारेण युक्ता अमृताः नित्या देवाः मादयन्तां तृप्यन्तु ॥ ११ ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे त्रयोविंशो वर्गः ॥ २३ ॥

प्रत्यग्निरुषसइत्येकादशर्चपञ्चमं सूक्तं वैश्वामित्रैष्टुभमाग्नेयं अत्रानुक्रमणिका—प्रत्यग्नि-
रिति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरिदमादिसूक्तत्रयस्यविनियोगः सूत्रितंच—प्रत्यग्निरुषसइतित्री-
णीति इळामग्नइतिअस्यउक्तोविनियोगः ।

तत्रप्रथमा—

• प्रत्यग्निरुषसश्चेकितानोबोधिविप्रःपदवीःकवीनाम् ।
पृथुपाजदेवयद्भिःसमिद्धोपद्वारातमसोवह्निरावः ॥ १ ॥
प्रति । अग्निः । उषसः । चेकितानः । अबोधि । विप्रः । पदवीः ।
कवीनाम् । पृथुपाजाः । देवयत्इभिः । समइद्धः । अप ।
द्वारा । तमसा । वह्निः । आवरित्यावः ॥ १ ॥

उषसः चेकितानोजानन्विप्रः मेधावीकवीनां क्रान्तदृशां पदवीः मार्गान्गच्छन्
योग्निः प्रत्यबोधिप्रतिबुध्यते पृथुपाजाः पृथुतेजाः देवयद्भिर्देवकामैः समिद्धः सम्यक्दीप्तः
सवह्निः तमसः अज्ञानस्यद्वारा आगमनद्वाराणिअपावः अपावृणोतु ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

प्रेहग्निर्वारुधेस्तोमेभिर्गीभिःस्तोतृणानमस्यउक्थैः ।
पूर्वीर्ऋतस्यसंदृशंश्चकानःसंदूतोअद्यौदुषसोविरोके ॥ २ ॥
प्र । इत् । ऊँ इति । अग्निः । वरुधे । स्तोमेभिः । गीःइभिः ।
स्तोतृणाम् । नमस्यः । उक्थैः । पूर्वीः । ऋतस्य । समइदृशः ।
चकानः । सम् । दूतः । अद्यौत् । उषसः । विदुरोके ॥ २ ॥

नमस्यः पूज्योयोग्निः स्तोतृणांस्तोमेभिः स्तोत्रैर्गीर्भिर्वाग्भिरुक्थैःशस्त्रैश्चपववृधेवृद्धिं
प्राप्नोति दूतःदेवानांदूतः सःपूर्वीः बह्वीः ऋतस्यादित्यस्यसंदृशः दीप्तिः चकानः कामयमानः स-
न् उषसः विरोकेविरोचनेप्रातःकालेसमद्यौत् सम्यक्योतते इत्उपूरणौ ॥ २ ॥

अथतृतीया—

अधाय्यग्निर्मानुषीषुविक्ष्वपांगर्भोमित्रऋतेनसाधन् ।
आहर्ह्यतोयजतःसान्वस्थादभूदुविप्रोहव्योमतीनाम् ॥ ३ ॥

अधायि । अग्निः । मानुषीषु । विश्व । अपाम् । गर्भः । मित्रः ।
 ऋतेन । साधन् । आ । हर्यतः । यजतः । सानु । अस्थात् । अभूत् ।
 ऊँ इति । विप्रः । हव्यः । मतीनाम् ॥ ३ ॥

मित्रः यजमानानामित्रभूतः ऋतेन सत्येन साधनकामान्साधयन् अपांगर्भोऽग्निः मानुषी-
 षु मनोःसंबन्धिनीषु विश्वप्रजासु अधायिदैवैराहितः किंच हर्यतः स्पृहणीयः यजतो यष्टव्यः सः
 सानु उच्छ्रितं धिष्ण्यं उत्तरवेद्याख्यं आस्थात् अध्यतिष्ठत् विप्रः प्राज्ञः अग्निः मतीनां मातृणां स्तो-
 तृणां हव्यः स्तुत्यः अभूत् उपूरणः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

मित्रो अग्निर्भवति यत्स मिद्धो मित्रो होता वरुणो जातवेदाः ।
 मित्रो अध्वर्युरिषिरो दमूना मित्रः सिन्धूनामुत पर्वतानाम् ॥ ४ ॥

मित्रः । अग्निः । भवति । यत् । समृद्धः । मित्रः । होता । वरुणः ।
 जातवेदाः । मित्रः । अध्वर्युः । इषिः । दमूनाः । मित्रः ।
 सिन्धूनाम् । उत । पर्वतानाम् ॥ ४ ॥

इयमृक् अग्निसर्वात्मकत्वेन स्तौति यद्यदासमिद्धोऽग्निः तदा मित्रो भवति सूर्यो भवति मित्र-
 एव सन् होता भवति वरुणो भवति जातवेदाः जातपन्नः समित्रः अध्वर्युर्भवति दमूनाः दानमनाः
 दान्तमना वास एव इषिः प्रेरको वायुर्भवति उत अपि च सिन्धूनां नदीनां पर्वतानां च मित्रः सहा-
 यो भवति ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

पाति प्रियं रिपो अग्रं पदं वेः पाति यद्वा चरणं सूर्यस्य ।
 पाति नाभां सप्तशीर्षाणामग्निः पाति देवानां मुपमादं ऋष्वः ॥ ५ ॥ २४ ॥

पाति । प्रियम् । रिपः । अग्रम् । पदम् । वेः । पाति । यद्वा ।
 चरणम् । सूर्यस्य । पाति । नाभा । सप्तशीर्षाणाम् । अग्निः ।
 पाति । देवानाम् । उपमादम् । ऋष्वः ॥ ५ ॥ २४ ॥

ऋष्वोदर्शनीयोऽग्निः वेः गन्ध्याः सर्वव्याप्तायाः रिपोभूम्याः पियं अग्रं प्रथमं पदं स्थानं पातिरक्षति यद्ब्रह्मोमहान् सूर्यस्य चरणं चरत्यत्रेति चरणमन्तरिक्षं पाति नाभानाभौ अन्तरिक्षस्य मध्ये सप्तशीर्षाणामरुद्राणां पाति देवानां उपमादं उपमादकं यज्ञं पातिरक्षति ॥ ५ ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे चतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

अथ षष्ठी—

ऋभुश्च ईड्यं चारुनाम विश्वानि देवो वयुनानि विद्वान् ।

ससस्य चर्म घृतवत् पदं वेस्तदिदं ग्रीरं रक्षत्यग्रं युच्छन् ॥ ६ ॥

ऋभुः । चक्रे । ईड्यम् । चारुं । नाम । विश्वानि । देवः । वयुनानि ।

विद्वान् । ससस्यं । चर्म । घृतवत् । पदम् । वेः । तत् । इत् ।

अग्निः । रक्षति । अग्रं युच्छन् ॥ ६ ॥

ऋभुर्महान् विश्वानि सर्वाणि वयुनानि ज्ञातव्यान् पदार्थान् विद्वान् जानन् देवोऽग्निः ईड्यं स्तुत्यं चारुमनो ज्ञानं जलं चक्रे करोति नामेति उदकनामसुपाठात् वेव्याप्तस्य ससस्यस्वपतः शांतज्वालस्याप्यग्नेः चर्मरूपं घृतवद्दीप्तिमद्भवति सोऽग्निः तज्जलमग्रं युच्छन् अप्रमाद्यन् पदं स्थानं रक्षति पालयति इदिति पूरणः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमी—

आयोनिमग्निर्घृतवन्तमस्थात्पृथुप्रगाणमुशान्तमुशानः ।

दीद्यानः शुचिर्ऋष्वः पावकः पुनः पुनर्मातरानव्यसीकः ॥ ७ ॥

आ । योनिम् । अग्निः । घृतवन्तम् । अस्थात् । पृथुप्रगानम् ।

उशान्तम् । उशानः । दीद्यानः । शुचिः । ऋष्वः । पावकः ।

पुनः पुनः । मातरा । नव्यसी इति । किरिति कः ॥ ७ ॥

उशानः कामयमानोऽग्निः घृतवन्तं दीप्तिमन्तं पृथुप्रगाणं पृथुगीर्तिं उशान्तं कामयमानं योनिं स्थानमायतनं आ अस्थात् आतिष्ठति दीद्यानोद्योतमानः शुचिर्दर्शनीयः शुद्धोवा ऋष्वोमहान् पावकः अन्येषां शोधयिताग्निः मातरामातरौद्यावापृथिव्यौ पुनः पुनः नव्यसीनवतरे कः करोति ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

सद्योजातओषधीभिर्ववक्षेयदीवर्धन्तिप्रस्वोघृतेन ।
आपःइवप्रवताशुभ्रमानाउरुष्यदग्निःपित्रोरुपस्थे ॥ ८ ॥

सद्यः । जातः । ओषधीभिः । ववक्षे । यदि । वर्धन्ति । प्रस्वः ।
घृतेन । आपःइव । प्रवता । शुभ्रमानाः । उरुष्यत् । अग्निः ।
पित्रोः । उपस्थे ॥ ८ ॥

सद्योजातोऽग्निः यदि यदा ओषधीभिः ववक्षे उरुष्यते तदा प्रवता प्रवणेन मार्गेण गच्छन्त्यः आप-
इव शुभ्रमानाः शोभमानास्ता ओषध्यः प्रस्वः फलानि प्रसुवानाः घृतेनोदकेन वर्धन्ति वर्धयन्ति आ-
त्मस्थमग्निम् पित्रोर्द्यावा पृथिव्योरुपस्थे मध्यप्रदेशे वर्धमानोऽग्निः उरुष्यत् अस्मान् रक्षतु ॥ ८ ॥

अथनवमी—

उदुघृतःसमिधांयहोअद्यौवर्ष्मन्दिवाअधिनाभापृथिव्याः ।
मित्रोअग्निरीड्योमातरिश्वादूतोवक्षद्यजथायदेवान् ॥ ९ ॥

उत् । ऊँ इति । स्तुतः । समःइधा । यहः । अद्यौत् । वर्ष्मन् ।
दिवः । अधि । नाभा । पृथिव्याः । मित्रः । अग्निः । ईड्यः ।
मातरिश्वा । आ । दूतः । वक्षत् । यजथाय । देवान् ॥ ९ ॥

उदतिपादपूरणः स्तुतः अस्माभिः स्तुतः समिधासमिन्धनेन यहोमहान् अग्निः पृथिव्या-
अधि उत्तरवेद्यां नाभानाभौ मध्यप्रदेशे स्थितः सन् दिवः अन्तरिक्षस्य वर्ष्मन् वर्ष्मणिरूपे उदद्यौत्
द्योतते मित्रः सर्वेषां मित्रभूतः ईड्यः स्तुत्यः मातरिश्वा मातरि अन्तरिक्षे श्वसिति प्राणिति सू-
र्यरूपेण चेष्टते इति मातरिश्वा अथवा मातरि अरण्यां श्वसिति निवसतीति मातरिश्वा यथा-
ह्यास्कः—मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति मातर्याश्वनितीति वा । दूतः देवानां दूतः सन् यजथाय यज्ञाय दे-
वानां वक्षत् आवहतु ॥ ९ ॥

अथदशमी—

उदस्तम्भीत्समिधानाकमृष्वोऽग्निर्भवन्नुत्तमोरोचनानाम् ।

यदीभृगुभ्यःपरिमातरिश्वागुहासन्तंहव्यवाहंसमीधे ॥ १० ॥

उत् । अस्तीति । समृद्धिर्धा । नाकम् । ऋष्वः । अग्निः । भवन् ।

उत्तमः । रोचनानाम् । यदि । भृगुभ्यः । परि । मातरिश्वा ।

गुहा । सन्तम् । हव्यवाहम् । समृद्धिधे ॥ १० ॥

ऋषोमहानग्निः समिधातेजसानाकंस्वर्गं उदस्तंभीत् उदस्तभाव रोचनानांशोभनानांति-
तासांमध्ये उत्तमोभवन् उत्कृष्टतमोभवन् मातरिश्वावायुः भृगुभ्यः आदित्यस्यरश्मिभ्यः परि-
रितः गुहागुहायांसन्तं हव्यवाहं हव्यानां वोढारमग्निं यदियदासमीधेसमैधत तदानाकं अस्त-
तादितिसंबन्धः ॥ १० ॥

अथैकादशी—

इळामग्रेपुरुदंसंसनिगोःशश्वत्तमंहवमानायसाध ।

स्यान्नःसूनुस्तनयोविजावाग्रेसातेसुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ११ ॥ २५ ॥

इळाम् । अग्रे । पुरुदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्तमम् ।

हवमानाय । साध । स्यात् । नः । सूनुः । तनयः । विजाह्वा ।

अग्रे । सा । ते । सुमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ११ ॥ २५ ॥

पूर्वव्याख्याता ॥ ११ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेपञ्चविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

प्रकारवइत्येकादशर्चषष्ठसूक्तैश्चामित्रमाग्नेयं प्रकारवइत्यनुक्रान्तत्वात् प्रातरनुवाका-
वनशस्त्रयोःसूक्तविनियोगःपूर्वसूक्तएवप्रत्यग्निरुषसस्त्रीणीत्यनेनोक्तः आद्याग्नेयेपशौहविषो-
ज्या सूत्रितंच—प्रकारवोमननावच्यमानाएकाचेतत्सरस्वतीनदीनामिति ऐभिरग्नइतिपानी-
त्रहस्ययाज्या सूत्रितंच—आग्नीध्रःपानीवतस्ययजतैर्भिरग्नेसरथंयाज्ञुर्वाङ्मिति ।

तत्रप्रथमा—

प्रकारवोमननावच्यमानादेवद्रीचींनयतदेवयन्तः ।

दक्षिणावाद्वाजिनीप्राच्येतिहविर्भरन्त्यग्रयेघृताचीं ॥ १ ॥

प्र । कारवः । मनना । वच्यमानाः । देवद्रीचीम् । नयत ।

देवयन्तः । दक्षिणावाद् । वाजिनी । प्राची । एति । हविः ।

भरन्ती । अग्रये । घृताचीं ॥ १ ॥

हेकारवः कर्तारः देवयन्तः देवकामाः यूयमननामनेनमघ्रेणवच्यमानाः प्रेर्यमाणाः सन्तः देवद्रीचीं देवानश्चतींस्तुचंप्रणयत प्रकर्षेणनयत प्रापयत दक्षिणावाद् आहवनीयस्यदक्षिणतः उह्यमानावाजिनीअन्ववती प्राचीप्रागग्राअग्रयेअर्घ्यर्थं हविर्भरन्ती हविर्धारयन्ती घृताची घृतेनाक्तस्तुक् एतिगच्छति ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

आरोदसीअपृणाजायमानउतप्ररिक्थाअधनुप्रयज्यो ।

दिवश्चिदमेमहिनापृथिव्यावच्यन्तांतेवह्नयःसप्तजिह्वाः ॥ २ ॥

आ । रोदसी इति । अपृणाः । जायमानः । उत । प्र । रिक्थाः ।

अधं । नु । प्रयज्यो इति प्रयज्यो । दिवः । चित् । अग्ने । महिना

पृथिव्याः । वच्यन्ताम् । ते । वह्नयः । सप्तजिह्वाः ॥ २ ॥

हेअग्ने जायमानस्त्वं रोदसीद्यावापृथिव्यौ नुक्षिप्रंआअपृणाः आपूरय उतापिच हे प्रयज्यो प्रयष्टव्य अध अनन्तरं दिवश्चित् दिवश्चअन्तरिक्षात् पृथिव्याश्च महिनामहिना प्ररिक्थाः अतिरिक्ताश्चासि अनेनवह्नेरतिशयउक्तः एवंविधस्यतेतव वह्नयः अग्रयः अंशभूता-आहवनीयादयः वच्यन्तांप्रैर्यतां किंविधास्तेसप्तजिह्वाः सप्तजिह्वात्मकाः ॥ २ ॥

अथतृतीया—

द्यौश्चत्वापृथिवीयज्ञियांसोनिहोतारिसादयन्तेदमाय ।

यद्रीविशोमानुषीर्देवयन्तीःप्रयस्वतीरीळतेशुक्रमर्चिः ॥ ३ ॥

द्यौः । च । त्वा । पृथिवी । यज्ञियासः । नि । होतारम् । सादयन्ते ।
दमाय । यदि । विशः । मानुषीः । देवश्यन्तीः । प्रयस्यतीः ।
ईळते । शुक्रम् । अर्चिः ॥ ३ ॥

यौश्चान्तरिक्षं पृथिवी च यज्ञियासः यज्ञाहीदेवाश्च होतारं त्वात्वादमाय दमोयज्ञः तस्मै
र्थं निषादयन्ते उपशमयन्ति यदि यदामानुषीः मनोःसंबन्धिन्यः देवश्यन्तीः देवकामाः प्रय-
तीः हविष्मत्यः विशः प्रजाः होतारः शुक्रं दीप्तं अर्चिः अर्चिषं ईळते स्तुवन्ति ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थी—

महान्तसधस्थे ध्रुव आनिषत्तो न्तर्द्यावा माहिने हर्यमाणः ।
आस्के सपत्नी अजरे अमृक्ते सबर्दुघे उरुगायस्य धेनू ॥ ४ ॥
महान् । सधस्थे । ध्रुवः । आ । निःसत्तः । अन्तः । द्यावा ।
माहिने इति । हर्यमाणः । आस्के इति । सपत्नी इति सः सपत्नी ।
अजरे इति । अमृक्ते इति । सबर्दुघे इति सबर्दुघे ।
उरुगायस्य । धेनू इति ॥ ४ ॥

महान् अधिको हर्यमाणः यजमानादिभिः काम्यमानः यद्वा यजमानाय धनं कामयमानः
ः द्यावान्तर्भूम्योर्मध्ये माहिने महिष्नायुक्ते सधस्थे स्वकीये स्थाने ध्रुवः अचलः सन् आनि-
षण्णो भवति आस्के आक्रमणशीले सपत्नी समानः एकः सूर्यः पतिर्ययोस्ते सपत्न्यौ अ-
रारहिते अमृते अन्ये नाहंसिते सबर्दुघे सबरित्यमृतमुदकं तस्य दोग्ध्रौ द्यावा पृथिव्यौ उ-
स्य पृथुगमनस्य अधिकस्तुतेर्वाग्नेः धेनुप्रीणयिष्यौ भवतः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमी—

व्रतानि अग्ने महतो महानि तव क्रत्वा रोदसी आतन्तः ।
त्वं दूतो अभवो जायमानस्त्वं नेता वृषभ चर्षणीनाम् ॥ ५ ॥ २६ ॥
व्रता । ते । अग्ने । महतः । महानि । तवं । क्रत्वा । रोदसी इति ।
आ । तन्तः । त्वम् । दूतः । अभवः । जायमानः । त्वम् । नेता ।
वृषभ । चर्षणीनाम् ॥ ५ ॥ २६ ॥

हेअग्ने महतः सर्वोत्कृष्टस्यतेतव धृताव्रतानि त्वत्संबन्धीनिकर्माणिमहानिमहान्तिभवन्ति ।
तवक्रत्वाकृतुनाप्रकाशेनरोदसी द्यावापृथिव्यौ आगतन्थ विस्तृतवानसि त्वंदूतोअभवःभव हे
वृषभ वर्षणशील त्वंजायमानःसन् चर्षणीनांयजमानानां नेतासि फलप्रापकोसि ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेषाद्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

अथषष्ठी—

ऋतस्यवाकेशिनायोग्याभिर्धृतस्नुवारोहिताधुरिधिष्व ।

अथावहदेवान्देवविश्वान्स्वध्वराऋणुहिजातवेदः ॥ ६ ॥

ऋतस्य । वा । केशिना । योग्याभिः । धृतस्नुवा । रोहिता ।

धुरि । धिष्व । अथ । आ । वह । देवान् । देव । विश्वान् ।

सुध्वरा । ऋणुहि । जातवेदः ॥ ६ ॥

हेदेव केशिना प्रशस्तकेशवन्तौ योग्याभिः योजनसाधनभूताभीरज्जुभिर्युक्तौ धृतस्नुवा
धृतमुदकं क्षरन्तौ रोहितारोहितौ अश्वौ ऋतस्ययज्ञस्य वाशब्दश्चार्थे धुरिचधिष्व धेहियोज-
येत्यर्थः अथानन्तरंविश्वान् सर्वान्देवान् रथेसमारोप्य आवह हेजातवेदः तान्स्वध्वरा
स्वध्वरान् शोभनानध्वरान् ऋणुहिकुरु ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

दिवश्चिदातेरुचयन्तरोकाउषोविभातीरनुभासिपूर्वीः ।

अपोयदग्रउशधग्वनेषुहोतुर्मन्द्रस्यपनयन्तदेवाः ॥ ७ ॥

दिवः । चित् । आ । ते । रुचयन्त । रोकाः । उषः । विभातीः ।

अनु । भासि । पूर्वीः । अपः । यत् । अग्ने । उशधक् । वनेषु ।

होतुः । मन्द्रस्य । पनयन्त । देवाः ॥ ७ ॥

हेअग्ने यद्यदा वनेषुअरण्येषु अपःउशधक् कामयमानोदहंश्ववर्तसे तदातेरोकाः त्व-
दीयादीषयः दिवश्चित् सूर्यादपि आरुचयन्त आरोचन्ते विभातीःविशेषेणभातीः प्रकाशमानाः
पूर्वीःपुराणीः उषःउषसः अनभासि मन्द्रस्यस्तुत्यस्य होतुःतवरोकान् देवाःस्तोतारः पनयन्त
स्तुवन्ति ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

उ॒रौवा॒येअ॒न्तरिक्षे॒मद॑न्ति॒दिवो॒वाये॒रोच॑ने॒सन्ति॑दे॒वाः ।

ऊ॒मावा॒येसु॒ह्वा॒सोय॑ज॒त्राआ॒येमि॒रेर॒थ्योअ॒ग्नेअ॒श्वाः ॥ ८ ॥

• उ॒रौ । वा । ये । अ॒न्तरिक्षे । म॒द॑न्ति । दि॒वः । वा । ये । रो॒च॑ने ।

स॒न्ति । दे॒वाः । ऊ॒माः । वा । ये । सु॒ह्वा॒सः । य॑ज॒त्राः ।

आ॒द्ये॒मि॒रे । र॒थ्यः । अ॒ग्ने । अ॒श्वाः ॥ ८ ॥

उरौविस्तीर्णे अन्तरिक्षे येदेवामदन्ति हृष्यन्ति दिवःसूर्यस्य रोचनेप्रकाशने आलोके ये देवाः सन्ति ऊमाः ऊमसंज्ञकाः पितरःसन्ति यजत्राः यष्टव्यायेदेवाः सुहवासः शोभनाह्वानाः आयेमिरे आयच्छन्ति रथ्यःरथिनःतव ये अश्वाःसन्ति हेअग्ने तैःसर्वैःसार्धं आयाहीतिउत्तरः यर्चासंबन्धः वात्रयः पूरणाः ॥ ८ ॥

अथनवमी—

ऐ॒भि॒रग्ने॒सर॒थंया॒ह्यर्वा॒ङ्गाना॒रथं॒वावि॒भवो॒ह्यश्वाः ।

प॒त्नीव॑त॒स्त्रि॒शतं॒त्रींश्च॑दे॒वाननु॑ष्व॒धमा॑व॒हमा॑द॒यस्व ॥ ९ ॥

आ । ए॒भिः । अ॒ग्ने । स॒र॒थं । या॒हि । अ॒र्वा॒ङ् । ना॒ना॒र॒थं ।

वा । वि॒भ॒वः । हि । अ॒श्वाः । प॒त्नी॒व॒तः । त्रि॒श॒तं । त्रीन् ।

च । दे॒वान् । अ॒नु॒ष्व॒धम् । आ । व॒ह । मा॒द॒य॒स्व ॥ ९ ॥

हेअग्ने एभिः पूर्वोक्तैर्देवगणैःसार्धं सरथंसमानरथं नानारथंवा आत्मानं त्वद्रथेसमारं प्ययाह्यर्वाङ् अस्मदभिमुखमायाहि यतःकारणात् तेअश्वाः विभवः प्रभवः समर्थाः हिःप्र सिद्धौ पत्नीवतः पत्नीभिःसहितान् त्रिशतंत्रींश्च त्रयस्त्रिंशतदेवांश्च अनुष्वधं बलार्थं अन्नार्थंवा आवहमादयस्व सोमेनेतिशेषः ॥ ९ ॥

अथदशमी—

स॒हो॒ताय॑स्य॒रोद॑सी॒चिदु॒र्वीय॑ज्ञं॒यज्ञ॑म॒भिवृ॑धे॒गृणी॑तः ।

प्रा॒चीअ॒ध्वरे॑व॒तस्थ॑तुः॒सुमे॑के॒कृता॑व॒रीकृ॑त॒जात॑स्य॒सत्ये ॥ १० ॥

सः । होता । यस्य । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति ।
 यज्ञमृश्यज्ञम् । अभि । वृधे । गृणीतः । प्राची इति ।
 अध्वराइव । तस्थतुः । सुमेके इति सुमेके । ऋतवरी-
 इत्युतवरी । ऋतज्जातस्य । सत्ये इति ॥ १० ॥

स एव होता भवति उर्वी विस्तीर्णे रोदसी चित् द्यावापृथिव्यौ अपि यस्याग्नेः यज्ञं सर्वं यज्ञं
 वृधेः समृद्धये अभिगृणीतः प्रशंसतः ऋतजातस्य जातसत्यस्य यस्य होतुः सुमेके सुरूपे ऋता-
 वरी उदकवत्यौ सत्ये सत्यस्वरूपे प्राची अनुकूले तस्थतुः तिष्ठतः कथमिव अध्वराविव यज्ञा-
 विव ॥ १० ॥

अथैकादशी-

इळामग्ने पुरुदंसं सनिगोः शश्वत्समं हवमानाय साध ।
 स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावाग्ने साते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ११ ॥ २७ ॥
 इळाम् । अग्ने । पुरुदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्सुतम् ।
 हवमानाय । साध । स्यात् । नः । सूनुः । तनयः । विजाव ।
 अग्ने । सा । ते । सुमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ११ ॥ २७ ॥

इयं पूर्वव्याख्याता ॥ ११ ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे सप्तविंशो वर्गः ॥ २७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दनिवारयन् । पुमर्थीश्च तुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सा-
 यणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

